

यजुर्वेदभाष्यम्

—०:०:०—

परमहंसपरिव्राजकाचार्य

श्रीमहयानन्दसरस्वतीस्वामिनानिर्मितम्

संस्कृतार्थभाषाभ्यां ससन्वितम्

प्रथमाध्यायतो दशाध्यायपर्यन्तम्

प्रयागनगरे वैदिकयन्त्रालये मुद्रितम्

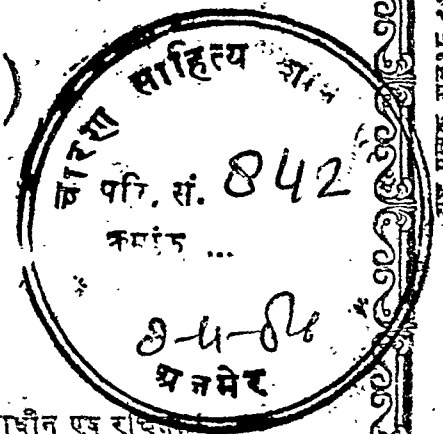
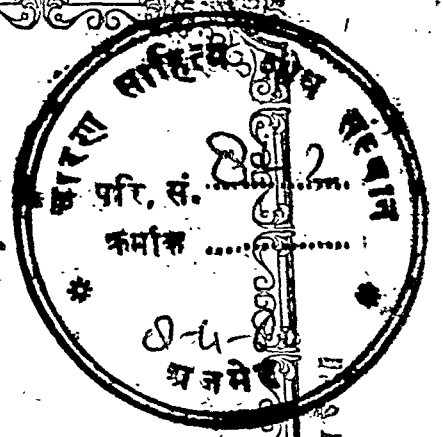
(द्वितीय भागः)

संवत् १९४६

प्रकाशकः श्रीनन्दरीपकारिखा समया सर्वथा स्वाधीन एव राखितम्

चारी भाग

३८

अथैकादशोऽध्यायः ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव । यदभद्रं
तन्न आसुव ॥

युञ्जानइत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता । विराडाव्य-
नुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ योगाभ्यासभूगर्भविद्योपदेशमाह ॥

अब ग्यारहवें अध्याय का आरम्भ किया जाता है । इस के प्रथममन्त्र में
योगाभ्यास और भूगर्भ विद्या का उपदेश किया है ॥

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः । अ-
ग्नेज्योतिर्निचाय्यं पृथिव्याअध्याभरत् ॥ १ ॥

युञ्जानः । प्रथमम् । मनः । तत्त्वाय । सविता ।
धियः । अग्नेः । ज्योतिः । निचाय्येति निऽचाय्यं ।
पृथिव्याः । अधि । आ । अभरत् ॥ १ ॥

पदार्थः—(युञ्जानः) योगाभ्यासं भूगर्भविद्यां च कुर्वाणः
(प्रथमम्) आदौ (मनः) मननात्मिकान्तःकरणवृत्तिः (तत्त्वाय)
तेषां परमेश्वरादीनां पदार्थानां भाषाय (सविता) ऐश्वर्यमिच्छुः

(धियः) धारणात्मिका अन्तःकरणवृत्तिः (अग्नेः) पृथिव्यादिस्था या विद्युतः (ज्योतिः) प्रकाशम् (निचाय्य) निश्चित्य (पृथिव्याः) भूमेः (अधि) उपरि (आ) समन्तात् (अभरत्) धरेत् ॥ १ ॥

अन्वयः—यः सविता मनुष्यस्तत्त्वाय प्रथमं मनो धियश्च युं-
जानोऽग्नेज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत्स योगी पदार्थं वि-
द्याविच्च जायेत ॥ १ ॥

भावार्थः—यो जनो योगं भूगर्भविद्यां च चिकीर्षेत्स यमादि-
भिः क्रियाकौशलैश्चाऽन्तःकरणं पवित्रीकृत्य तत्त्वानां विज्ञानाय प्र-
ज्ञां समज्यैतानि गुणकर्मस्वभावतो विदित्वोपयुंजीत पुनर्यत्प्रका-
शमानानां सूर्यादीनां प्रकाशकं ब्रह्मास्ति ताद्विज्ञाय स्वात्मनि निश्चि-
त्य सर्वाणि स्वपरप्रयोजनानि साध्नुयात् ॥ १ ॥

पदार्थः—जो (सविता) ऐश्वर्य्य को चाहने वाला मनुष्य (तत्त्वाय) उन पर-
मेश्वर आदि पदार्थों के ज्ञान होने के लिये (प्रथमम्) पहिले (मनः) विचार स्वरूप अ-
न्तःकरण की वृत्तियों को (युंजानः) योगाभ्यास और भूगर्भ विद्या में युक्त करता हुआ
(अग्नेः) पृथिवी आदि में रहने वाली बिजुली के (ज्योतिः) प्रकाश को (निचाय्य)
निश्चय करके (पृथिव्याः) भूमि के (अधि) ऊपर (आभरत्) अच्छे प्रकार धारण
करे वह योगी और भूगर्भ विद्या का जानने वाला होवे ॥ १ ॥

भावार्थः—जो पुरुष योगाभ्यास और भूगर्भ विद्या किया चोहे वह यम आ-
दि योग के अङ्ग और क्रिया कौशलों से अपने हृदय को शुद्ध तत्त्वों को जान बुद्धि
को प्राप्त और इन को गुण कर्म तथा स्वभावा से जान के उपयोग लेवे । फिर जो-
प्रकाशमान सूर्यादि पदार्थ हैं उन का भी प्रकाशक ईश्वर है उस को जान और अपने
आत्मा में निश्चय कर के अपने और दूसरों के सब प्रयोजनों को सिद्ध करें ॥ १ ॥

युक्तेनेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता । शङ्कुमती
गान्धी छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त विषय ही अगले मंत्र में कहा है ॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे । स्वर्ग्या-
य शक्त्या ॥ २ ॥

युक्तेन । मनसा । वयम् । देवस्य । सवितुः । सवे ।
स्वर्ग्यायेति स्वःऽग्याय । शक्त्या ॥ २ ॥

पदार्थः—(युक्तेन) कृतयोगाभ्यासेन (मनसा) विज्ञानेन (व-
यम्) योगिनः (देवस्य) सर्वद्योतकस्य (सवितुः) अखिल-
जगदुत्पादकस्य जगदीश्वरस्य (सवे) जगदाख्येऽस्मिन्नेश्वर्य्ये
(स्वर्ग्याय) स्वः सुखं गच्छति येन तद्भावाय (शक्त्या) सा-
मर्थ्येन ॥ २ ॥

अन्वयः—हे योगं तत्त्वविद्यां च जिज्ञासवो मनुष्या यथा
वयं युक्तेन मनसा शक्त्या च देवस्य सवितुः सवे स्वर्ग्याय ज्योति-
राभरेम तथा यूयमप्याभरेत ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप—यदि मनुष्याः परमेश्वरस्य सृष्टौ
समाहिताः सन्तो योगं तत्त्व विद्यां च यथाशक्ति सेवेरैस्तेषु प्रका-
शितात्मानः सन्तो योगं पदार्थविज्ञानं चाभ्यस्येयुस्तर्हि सिद्धिः
कथं न प्राप्नुयुः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे योग और तत्त्वविद्या को जानने की इच्छा करने वाले मनुष्यो
जैसे (वयम्) हम योगी लोग (युक्तेन) योगाभ्यास किये (मनसा) विज्ञान और
(शक्त्या) सामर्थ्य से (देवस्य) सब को चिताने तथा (सवितुः) समग्र संसार को
उत्पन्न करने वाले ईश्वर के (सवे) जगत् रूप इस ऐश्वर्य्य में (स्वर्ग्याय) सुख

प्राप्ति के लिये प्रकाश की अधिकार्द्ध से धारण करें वैसे तुमलोग भी प्रकाश को धारण करो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० जो मनुष्य परमेश्वर की इस सृष्टि में समाहित हुए योगाभ्यास और तत्त्वविद्या को यथाशक्ति सेवन करें उन में सुन्दर आत्मज्ञान के प्रकाश से युक्त हुए योग और पदार्थविद्या का अभ्यास करें तो अवश्य सिद्धियों को प्राप्त हो जावें ॥ २ ॥

युक्त्वायेत्यस्य प्रजापितृष्टयिः । सविता देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

युक्त्वाय सविता देवान्त्स्वर्ग्यतो धिया दिवम् ।
बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥३॥
युक्त्वाय । सविता । देवान् । स्वः । यतः । धिया ।
दिवम् । बृहत् । ज्योतिः । करिष्यतः । सवि-
ता । प्र । सुवाति । तान् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(युक्त्वाय) युक्त कृत्वा (सविता) योगपदार्थ-ज्ञानस्य प्रसविता (देवान्) दिव्यान् गुणान् (स्वः) सुखस्य (यतः) प्रापकान् (धिया) प्रज्ञया (दिवम्) विद्याप्रकाशम् (बृहत्) महत् (ज्योतिः) विज्ञानम् (करिष्यतः) ये करिष्यन्ति तान् (सविता) प्रेरकः (प्र) (सुवाति) उत्पादयन् (तान्) ॥३॥

अन्वयः—यान् सविता परमात्मनि मनो युक्त्वाय धिया दिवं स्वर्ग्यतो बृहज्ज्योतिः करिष्यतो देवान् प्रसुवाति तानन्योऽपि सविता प्रसुवेत् ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये योग पदार्थविद्ये अभ्यस्यन्ति तेऽविद्यादिक्लेशानां निवारकान् शुद्धान् गुणान् जनितुं शक्नुवन्ति । य उपदेशकाद्योगं तत्त्वज्ञानं च प्राप्यैवमभ्यस्येत्सोऽप्ये तान्प्राप्नुयात् ॥ ३ ॥

पदार्थः—जिन को (सविता) योग के पदार्थों के ज्ञान के चरने हारा जन परमात्मा में मन को (युक्त्वाय) युक्त करके (धिया) बुद्धि से (दिवम्) विद्या के प्रकाश को (स्वः) सुख को (यतः) प्राप्त कराने वाले (बृहत्) बड़े (ज्योतिः) विज्ञान को (करिष्यतः) जो करेंगे उन (देवान्) दिव्य गुणों को (प्रसुवाति) उत्पन्न करे (तान्) उन को अन्य भी उत्पादक जन उत्पन्न करे ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो पुरुष योगाभ्यास करते हैं वे अविद्या आदि क्लेशों को हटाने वाले शुद्ध गुणों को प्रकट कर सकते हैं । जो उपदेशक पुरुष से योग और तत्त्वज्ञान को प्राप्त होके ऐसा अभ्यास करे वह भी इन गुणों को प्राप्त होवे ॥ ३ ॥

युंजतइत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

योगाभ्यासं कृत्वा मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

योगाभ्यास करके मनुष्य क्या करें यह वि० ॥

युञ्जते मनं उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्ठुतिः ॥ ४ ॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियः । विप्राः । विप्रस्य । बृहतः । विपश्चित इति विपःचितः । वि होत्राः । दधे । वयुनावित् । वयुनाविदिति वयुनऽवित् ।

एकः । इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिष्टुतिः । परि-
स्तुतिरिति परिऽस्तुतिः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(युंजते) परमात्मानि तत्त्वविज्ञाने वा समादधते (मनः)
चित्तम् (उत्) अपि (युंजते) (धियः) बुद्धीः (विप्राः) मेधाविनः
(विप्रस्य) सर्वशास्त्रविदो मेधाविनः (बृहतः) महतो गुणान् प्राप्तस्य
(विपश्चितः) अखिलविद्यायुक्तस्याप्तस्येव वर्त्तमानस्य (वि) (होत्राः)
दातुं ग्रहीतुं शीलाः (दधे) (व्युनावित्) यो व्युनानि प्रज्ञानानि
वेत्ति सः । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (एकः) असहायः (इत्) एव
(मही) महती (देवस्य) सर्वप्रकाशकस्य (सवितुः) सर्वस्य जगतः
प्रसवितुराश्वस्य (परिष्टुतिः) परितः सर्वतः स्तुवन्ति यथा सा ॥ ४ ॥

अन्वयः—ये होत्रा विप्रा यस्य बृहतो विपश्चित इव वर्त्त-
मानस्य विप्रस्य सकाशात्प्राप्तविद्याः सन्तो या सवितुर्देवस्य जग-
दीश्वरस्य मही परिष्टुतिरस्ति तत्र यथा मनो युंजते धियो युञ्जते
तथा व्युनाविदेकोऽहं विदधे ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० ये युक्ताहारविहारा एकान्ते दे-
शे परमात्मानं युंजते ते तत्त्वविज्ञानं प्राप्य नित्यं सुखं यान्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो (होत्राः) दान देने लेने के स्वभाव वाले (विप्राः) बुद्धिमान
पुरुष जिस (बृहतः) बड़े (विपश्चितः) सम्पूर्ण विद्याओं से युक्त प्राप्त पुरुष के
समान वर्त्तमान (विप्रस्य) सब शास्त्रों के जानने हारे बुद्धिमान् पुरुष से विद्याओं को
प्राप्त हुए विद्वानों से विज्ञान युक्त जन (सवितुः) सब जगत् को उत्पन्न और (दे-
वस्य) सब के प्रकाशक जगदीश्वर की (मही) बड़ी (परिष्टुतिः) सब प्रकार की
स्तुति है उस तत्त्वज्ञान के विषय में जैसे (मनः) अपने चित्त को (युंजते) समा-
धान करते और (धियः) अपनी बुद्धियों को युक्त करते हैं वैसे ही (व्युनावित्)

प्रकृष्टज्ञान वाला (एकः) अन्य के सहाय की अपेक्षा से रहित (इत्) ही मैं (विदधे) विधान करता हूँ ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० जो नियम से आहार विहार करने होर जितेन्द्रिय पुरुष एकान्त देश में परमात्मा के साथ अपने आत्मा को युक्त करते हैं वे तत्त्वज्ञान को प्राप्त होकर नित्य ही सुख भोगते हैं ॥ ४ ॥

युजेवामित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता । विराडांशी
निष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्याः परब्रह्मप्राप्तिं कथं कुर्युरित्यु० ॥

मनुष्य लोग ईश्वर की प्राप्ति कैसे करें इस वि० ॥

युजे वां ब्रह्मं पूर्व्यं नमोभिर्विश्लोकं एतु पथ्येव
सूरेः । शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आये धामा-
नि दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥

युजे । वाम् । ब्रह्मं । पूर्व्यम् । नमोभिरिति नमः-
ऽभिः । वि । श्लोकः । एतु । पथ्येवेति पथ्याऽव
सूरेः । शृण्वन्तु । विश्वे । अमृतस्य । पुत्राः । आ ।
ये । धामानि । दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(युजे) आत्मनि समादधे (वाम्) युवयोर्यो-
गानुष्ठात्रुपदेशकयोः सकाशाच्छ्रुतवन्तौ (ब्रह्म) बृहद्व्यापकम्
(पूर्व्यम्) पूर्वैर्योगिभिः प्रत्यक्षीकृतम् (नमोभिः) सत्कारैः (वि)
विविधेऽर्थे । (श्लोकः) सत्यवाक्संयुक्तः (एतु) प्राप्नोतु (प-
थ्येव) यथा पथि साध्वी गतिः (सूरेः) विदुषः (शृण्वन्तु)
(विश्वे) सर्वे (अमृतस्य) अविनाशिनो जगदीश्वरस्य (पुत्राः)

सुसन्ताना आज्ञापालका इव (आ) (ये) (धामानि) स्थानानि (दिव्यानि) दिवि सुखप्रकाशे भवानि (तस्थुः) आस्थितवन्तः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे योगजिज्ञासवो जना भवन्तो यथा श्लोकोऽहं नमोभिर्द्युत्पूर्व्यं ब्रह्म युजे तद्वां सुरैः पथ्येव व्येतु । यथा विश्वे पुत्राः प्राप्तमोक्षा विद्वांसोऽमृतस्य योगेन दिव्यानि धामान्यातस्थुस्तेभ्य एतां योगविद्यां शृण्वन्तु ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारः । योगं जिज्ञासुभिराप्ता योगारूढा विद्वांसः संगन्तव्याः । तत्संगेन योगविधिं विज्ञाय ब्रह्माभ्यसनीयम् । यथा विद्वत्प्रकाशितो धर्ममार्गः सर्वान् सुखेन प्राप्नोति तथैव कृतयोगाभ्यासानां संगायोगविधिः सहजतया प्राप्नोति नहि कश्चिदेतत्संगमकृत्वा ब्रह्माभ्यासेन विनाऽऽत्मा पवित्रो भूत्वा सर्वं सुखमश्नुते । तस्माद्योगविधिना सहैव सर्वं परं ब्रह्मोपासताम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे योगशास्त्र के ज्ञान की इच्छा करने वाले मनुष्यो आप लोग जैसे (श्लोकः) सत्य वाणी से संयुक्त मैं (नमोभिः) सत्कारों से जिस (पूर्व्यम्) पूर्व के योगियों ने प्रत्यक्ष किये (ब्रह्म) सब से बड़े व्यापक ईश्वर को (युजे) अपने आत्मा में युक्त करता हूँ वह ईश्वर (वाम्) तुम योग के अनुष्ठान और उपदेश करने हारे दोनों को (सुरैः) विद्वान् को (पथ्येव) उत्तम गति के अर्थ मार्ग प्राप्त होता है वैसे (व्येतु) विविध प्रकार से प्राप्त होवे । जैसे (विश्वे) सब (पुत्राः) अच्छे सन्तानों के तुल्य आज्ञाकारी मोक्ष को प्राप्त हुए विद्वान् लोग (अमृतस्य) अविनाशी ईश्वर के योग से (दिव्यानि) सुख के प्रकाश में होने वाले (धामानि) स्थानों को (आतस्थुः) अच्छे प्रकार प्राप्त होते हैं वैसे मैं भी उन को प्राप्त हों ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—योगाभ्यास के ज्ञान को चाहने वाले मनुष्यों को चाहिये कि योग में कुशल विद्वानों का सङ्ग करें । उन के सङ्ग से योग की

विधिको ज्ञान के ब्रह्मज्ञान का अभ्यास करें जैसे विद्वान् का प्रकाशित किया हुआ मार्ग सब को सुख से प्राप्त होता है वैसे ही योगाभ्यासियों के संग से योग विधि सहज में प्राप्त होती है । कोई भी जीवात्मा इस संग और ब्रह्मज्ञान के अभ्यास के बिना पवित्र हो कर सब सुखों को प्राप्त नहीं हो सकता इस लिये उस योगविधि के साथ ही सब मनुष्य परब्रह्म की उपासना करें ॥ ५ ॥

मनुष्याः कस्योपासनं कुर्युरित्याह ॥

मनुष्य किस की उपासना करें यह वि० ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्य इयुर्देवा देवस्य महिमानुजसा । यः पार्थिवानि विममे स एतशो रजांसि देवः सविता महित्वना ॥ ६ ॥

यस्य । प्रयाणम् । प्रयानमिति प्रयानम् । अनु । अन्ये । इत् । ययुः । देवाः । देवस्य । महिमानम् । ओजसा । यः । पार्थिवानि । विममइति विममे । सः । एतशः । रजांसिदेवः । सविता । महित्वनेति महित्वना ॥ ६ ॥

पदार्थः—(यस्य) परमेश्वरस्य (प्रयाणम्) प्रयान्ति सर्वाणि सुखानि येन तत्प्रकृष्टं प्राणम् (अनु) पश्चात् (अन्ये) जीवादयः (इत्) एव (ययुः) प्राप्नुयुः (देवाः) विद्वांसः (देवस्य) सर्वसुखप्रदातुः (महिमानम्) स्तुतिविषयम् (ओजसा) पराक्रमेण (यः) परमेश्वरः (पार्थिवानि) पृथिव्यां विदितानि (विममे) विमानयानवन्निर्मिमीते (सः) (एतशः) सर्व जगदितः

स्वव्याप्त्या प्राप्तः । इणस्तशतसुनौ उ० ३ । १४७ (रजांसि) सर्वान् लोकान् (देवः) दिव्यस्वरूपः (सविता) सर्वस्य जगतो निर्माता (महित्वना) स्वमहिम्ना । अत्र बाहुलकादौणादिक इत्विनिः प्रत्ययः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे योगिनो युष्माभिर्यस्य देवस्य महिमानं प्रयाणमन्वन्येदेवा ययुः । एतशः सविता देवो भगवान् महित्वनौजसापार्थिवानी रजांसि सइदेव सततमुपास्यो मन्तव्यः ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसः सर्वस्य जगतोऽन्तरिक्षेऽनन्तबलेन धर्तारं निर्मातारं सुखप्रदं शुद्धं सर्वशक्तिमन्तं सर्वान्तर्यामिणमीश्वरमुपासते तएव सुखयन्ति नेतरे ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे योगी पुरुषो तुम को चाहिये कि (यस्य) जिस (देवस्य) सब सुख देने हारे ईश्वर के (महिमानम्) स्तुति विषय को (प्रयाणम्) कि जिस से सब सुख प्राप्त होवे उस के (अनु) पीछे (अन्ये) जीवादि और (देवाः) विद्वान् लोग (ययुः) प्राप्त होवें (यः) जो (एतशः) सब जगत् में अपनी व्याप्ति से प्राप्त हुआ (सविता) सब जगत् का रचने हारा (देवः) शुद्धस्वरूप भगवान् (महित्वना) अपनी महिमा और (ओजसा) पराक्रम से (पार्थिवानि) पृथिवी पर प्रसिद्ध (रजांसि) सब लोकों को (विममे) विमान आदि यानों के समान रचता है वह (इत) ही निरन्तर उपासनीय मानो ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् लोग सब जगत् के बीच २ पोल में अपने अनन्त बल से धारण करने, रचने और सुख देने हारे शुद्ध सर्वक्तिमान् सब के हृदयों में व्यापक ईश्वर की उपासना करते हैं वेही सुख पाते हैं अन्य नहीं ॥ ६ ॥

देवसवितरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता । आर्षी त्रिष्टुप्छन्दः धैवतः स्वरः ॥

अथ किमर्थं परमेश्वर उपास्यः प्रार्थनीयश्चास्तीत्याह ॥

अब किस लिये परमेश्वर की उपासना और प्रार्थना करनी चाहिये यह वि० ॥

देव सवितः प्र सुव यज्ञं प्र सुव यज्ञपतिं भगाय ।

दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पति-

र्वाचं नः स्वदतु ॥ ७ ॥

देव । सवितरितिसवितः । प्र । सुव । यज्ञम् । प्र ।

सुव । यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम् । भगाय । दि-

व्यः । गन्धर्वः । केतपूरिति केतऽपूः । केतम् । नः ।

पुनातु । वाचः । पतिः । वाचम् । नः । स्वदतु ॥ ७ ॥

पदार्थः—(देव) दिव्य विज्ञानप्रद (सवितः) सर्वसिद्-
ध्युत्पादक (प्र) (सुव) उत्पादय (यज्ञम्) सुखानां संगमकं
व्यवहारम् (प्र) (सुव) (यज्ञ पतिम्) एतस्य यज्ञस्य पाल-
कम् (भगाय) अखिलैश्वर्याय (दिव्यः) दिवि शुद्धगुणकर्मसु साधुः
(गन्धर्वः) यो गां पृथिवीं धरति सः (केतपूः) यः केतेन वि-
ज्ञानेन पुनाति (केतम्) विज्ञानम् (नः) अस्माकम् (पुनातु)
पवित्रीकरोतु (वाचः) सत्यविद्यान्विताया वेदवाण्याः (पतिः)
प्रचारेण रक्षकः (वाचम्) वाणीम् (नः) अस्माकम् (स्वदतु)
स्वदतां स्वादिष्टां करोतु अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे देव सत्ययोगविद्ययोपासनीय सवितर्भगवैस्त्वं

नो भगाय यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं प्रसुव । गन्धर्वो दिव्यः केतुर्भवानोऽस्माकं केतुं पुनातु । वाचस्पतिर्भवानो वाचं स्वदतु ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये सकलैश्वर्योपपन्नं शुद्धं ब्रह्मोपासते योगप्राप्तये प्रार्थयन्ते तेऽखिलैश्वर्यं शुद्धात्मानं कर्तुं योगं च प्राप्तुं शक्नुवन्ति । ये जगदीश्वरधामस्त्ववाचं शुद्धान्ति ते सत्यवाचः सन्तः सर्वक्रियाफलान्याप्नुवन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (देव) सत्ययोग विद्या से उपासना के योग्य शुद्ध ज्ञान देने (सवितः) और सब सिद्धियों को उत्पन्न करने वाले परमेश्वर आप (नः) हमारे (यज्ञम्) सुखों को प्राप्त कराने वाले व्यवहार को (प्रसुव) उत्पन्न कीजिये तथा (यज्ञपतिम्) इस सुखदायक व्यवहार के रक्षक जन को (प्रसुव) उत्पन्न कीजिये (गन्धर्वः) पृथिवी को भरने (दिव्यः) शुद्ध गुण कर्म और स्वभावों में उत्तम और (केतुः) विज्ञान से पवित्र करने वाले आप (नः) हमारे (केतुम्) विज्ञान को (पुनातु) पवित्र कीजिये और (वाचस्पतिः) सत्य विद्याओं से युक्त वेदवाणी के प्रचार से रक्षा करने वाले आप (नः) हमारी (वाचम्) वाणी को स्वादिष्ट अर्थात् कोमल मधुर कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो पुरुष सम्पूर्ण ऐश्वर्य से युक्त शुद्ध निर्मल ब्रह्म की उपासना और योग विद्या की प्राप्ति के लिये प्रार्थना करते हैं वे सब ऐश्वर्य को प्राप्त अपने आत्मा को शुद्ध और योग विद्या को सिद्ध कर सकते हैं वे सत्यवादी हो के सब क्रियाओं के फलों को प्राप्त होते हैं ॥ ७ ॥

इमं न इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता । शकरी छन्दः धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय देवाव्य १० सखिवि-
दं १० सत्राजितं न्यनजितं १० स्वर्जितम् । ऋचा स्तोम-

ॐ समर्धय गायत्रेण रथन्तरं बृहद्गायत्रवर्त्तनि
स्वाहा ॥ ८ ॥

इमम् । नः । देव । सवितः । यज्ञम् । प्र । नय ।
देवाव्युमिति देवऽअव्युम् । सखिविदमिति सखि-
ऽविदम् । सत्राजितमिति सत्राऽजितम् । धनजि-
तमिति धनऽजितम् । स्वर्जितमिति स्वऽजि-
तम् ऋचा । स्तोमम् । सम् । अर्धय । गाय-
त्रेण । रथन्तरमिति रथम्ऽतरम् । बृहत् । गायत्र-
वर्त्तनीति गायत्रऽवर्त्तनि । स्वाहा ॥ ८ ॥

पदार्थः—(इमम्) उक्तं वक्ष्यमाणं च (नः) अस्माक-
म् (देव) सत्यकामनाप्रद (सवितः) अन्तर्यामिरूपेण प्रेरक
(यज्ञम्) विद्याधर्मसंगमयितारम् (प्र) (नय) प्रापय (देवा-
व्यम्) देवान् दिव्यान् विदुषो गुणान् वाऽवन्तियेन स देवावी-
स्तम् । अत्रौणादिक ईप्रत्ययः । (सखिविदम्) सखीन् सुहृदो
विन्दति येन तम् (सत्राजितम्) सत्रा सत्यं जयत्युत्कर्षति येन
तम् (धनजितम्) धनं जयत्युत्कर्षति येन तम् (स्वर्जितम्) स्वः
सुखं जयत्युत्कर्षति येन तम् (ऋचा) ऋग्वेदेन (स्तोमम्) स्तूयते
यस्तम् (सम्) (अर्धय) वर्धय (गायत्रेण) गायत्रीप्रभृतिछन्दसैव
(रथन्तरम्) रथैरमणीयैर्यानैस्तरन्ति येन तत् (गायत्रवर्त्तनि)

गायत्रस्य वर्त्तनिर्मार्गो वर्त्तनं यस्मिन् तत् (बृहत्) महत् (स्वा-
हा) सत्यक्रियया वाचा वा ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे देव सवितर्जगदीश त्वं न इमं देवाव्यं सखि-
विदं सत्राजितं धनजितं स्वर्जितमृचा स्तोमं यज्ञं स्वाहा प्रणय गा-
यत्रेण गायत्रवर्त्तनि बृहद्रथन्तरं च समर्धय ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये जना ईर्ष्याद्वेषादिदोषान्विहायेश्वर इव सर्वैः सह
सुहृद्भावमाचरन्ति ते सम्बार्धितुं शक्नुवन्ति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (देव) सत्य कामनाओं को पूर्ण करने और (सवितः) अ-
न्तर्यामि रूप से प्रेरणा करने हारे जगदीश्वर आप (नः) हमारे (इमम्) पीछे
कहे और आगे जिस को कहेंगे उस (देवाव्यम्) दिव्य विद्वान् वा दिव्य गुणों की
जिस से रक्षा हो (सखिविदम्) मित्रों को जिस से प्राप्त हों (सत्राजितम्) सत्य
को जिस से जीतें (धनजितम्) धन की जिससे उन्नति होवे (स्वर्जितम्) सुख को
जिस से बढ़ावें । और (ऋचा) ऋग्वेद से जिस की (स्तोमम्) स्तुति हो उस
(यज्ञम्) विद्या और धर्म का संयोग कराने हारे यज्ञ को (स्वाहा) सत्य क्रिया
के साथ (प्रणय) प्राप्त कीजिये (गायत्रेण) गायत्री आदि छन्द से (गायत्रवर्त्तनि)
गायत्री आदि छन्दों की गान विद्या (बृहत्) बड़े (रथन्तरम्) अच्छे २ यानों
से जिस के पार हों उस मार्ग को (समर्धय) अच्छे प्रकार बढ़ाइये ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ईर्ष्या द्वेष आदि दोषों को छोड़ ईश्वर के समान सब
जीवों के साथ मित्र भाव रखते हैं । वे संपत्को प्राप्त होते हैं ॥ ८ ॥

देवस्येत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता । मुरिगति-
शक्करी छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

मनुष्या भूमितत्त्वादिभ्यो विद्युतं स्वीकुर्युरित्याह ॥

मनुष्य भूमि आदि तत्त्वों से बिजुली का ग्रहण करें यह वि० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो-
हस्ताभ्याम् । आददे गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत्पृ-
थिव्याः सधस्थादग्निपुरीष्यमङ्गिरस्वदाभर त्रैष्टु-
भेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ९ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवइतिप्रऽसवे । अ-
श्विनोः । बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । आ ।
ददे । गायत्रेण । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् । पृ-
थिव्याः । सधस्थादिति सधऽस्थात् । अग्निम् ।
पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । आ । भर । त्रैष्टुभेन ।
त्रैस्तुभेनेति त्रैऽस्तुभेन । छन्दसा । अङ्गिर-
स्वत् ॥ ९ ॥

पदार्थः—(देवस्य) सूर्यादिजगते प्रदीपकस्य (त्वा) त्वाम्
(सवितुः) सर्वेषामैश्वर्यव्यवस्थां प्राति प्रेरकस्य (प्रसवे) निष्पन्नै-
श्वर्ये (अश्विनोः) प्राणोदानयोः (बाहुभ्याम्) बलाकर्षणाभ्याम्
(पूष्णः) पुष्टिकर्त्र्या (हस्ताभ्याम्) धारणाकर्षणाभ्याम् (आ) (ददे)
स्वीकरोमि (गायत्रेण) गायत्रीनिर्मितेनार्थेन (छन्दसा) (अङ्गिर-
स्वत्) अङ्गिरोभिरङ्गुरैस्तुल्यम् (पृथिव्याः) (सधस्थात्) सहस्थाना-
त्तलात् (अग्निम्) विद्युदादिस्वरूपम् (पुरीष्यम्) पुरीषउदके सा-

धुम् । अत्र पृधातोरौणादिकर्षन्किञ्च । पुरीषमित्युदकना० निघं
१ । १२ । (अङ्गिरस्वत्) अङ्गिरोभिः प्राणैस्तुल्यम् (आ) (भर)
धर (त्रैष्टुभेन) त्रिष्टुभा निर्मितेनार्थेन (छन्दसा) स्वच्छन्देन (अ-
ङ्गिरस्वत्) अङ्गिरोभिरङ्गैः स्तुल्यम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् हं यं त्वा देवस्य सवितुः प्रसवेऽअश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामंगिरस्वदाददे स त्वं गायत्रेण छन्दसा
पृथिव्याः सधस्थादाङ्गिरस्वत् त्रैष्टुभेन छन्दसांऽगिरस्वत्पुरीष्यम-
ग्निमाभर ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—मनुष्यैरीश्वरसृष्टिगुणाविदं विद्वां-
सं संसेव्य पृथिव्यादिस्थाऽग्निः स्वीकार्यः ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुरुष मैं जिस (त्वा) आप को (देवस्य) सूर्य आदि सब जगत्
के प्रकाश करने और (सवितुः) सब ऐश्वर्य में (अश्विनोः) प्राण और उदानके (बाहुभ्याम्)
बल और आकर्षण से तथा (पूष्णः) पुष्टि कारक विजुली के (हस्ताभ्याम्) धारण और
आकर्षण (अङ्गिरस्वत्) अंगारों के समान (आददे) ग्रहण करता हूं सो आप (गायत्रेण)
गायत्री मंत्र से निकले (छन्दसा) आनन्द दायक अर्थ के साथ (पृथिव्याः) पृथिवी
के (सधस्थात्) एकस्थान से (अङ्गिरस्वत्) प्राणों के तुल्य और (त्रैष्टुभेन) त्रिष्टुप् मंत्र
से निकले (छन्दसा) स्वतंत्र अर्थ के साथ (अङ्गिरस्वत्) चिन्हों के सदृश (पुरीष्यम्)
जल को उत्पन्न करने वाले (अग्निम्) विजुली आदि तीन प्रकारके अग्नि को (आभर)
धारण कीजिये ॥९॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है । मनुष्यों को चाहिये कि ईश्वर की
सृष्टि के गुणों को जानने होर विद्वान् की अच्छे प्रकार सेवा करने और पृथिवी आ-
दि पदार्थों में रहने वाले अग्नि को स्वीकार करें ॥९॥

अधिरसीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवता । भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथं भूम्यादेः सुवर्णादीनि प्राप्तव्यानीत्याह ॥

मनुष्य लोग भूमि आदि से सुवर्ण आदि पदार्थों को कैसे प्राप्त हों यह वि०॥

अधिरसि नार्यसि त्वयावयमग्निं शकेम खनितु-
सधस्थआ जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥

अग्निः । असि । नारी । असि । त्वया । वयम् ।

अग्निम् । शकेम् । खनितुम् । सधस्थइति सधस्थे ।

आ । जागतेन । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥

पदार्थः—(अग्निः) अयोमयं खननसाधनम् (असि) अस्ति (नारी) नरस्य स्त्री साध्यसाधिका (असि) अस्ति(त्वया) यया (वयम्)(अग्निम्) विद्युदादिम् (शकेम) शक्नुयाम(खनितुम्) (सधस्थे) समानस्थाने (आ) (जागतेन) जगत्या विहितेन साधनेन (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्)प्राप्तैस्तुल्यम् ॥१०॥

अन्वयः—हे शिल्पिस्त्वया सह सधस्थे वर्तमाना वयं या-
अधिरसि नार्यसि यां गृहीत्वा जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वदाग्निं
खनितुं शक्नुयाम तां त्वं निर्मिमीष्व ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सुसाधनैः पृथिवीं खनित्वाऽग्निना संयो-

ज्य सुवर्णादीनि निर्मातव्यानि । परन्तु पूर्वं भूगर्भतत्त्वविद्यां प्रा-
प्यैवं कर्तुं शक्यमिति वेदितव्यम् ॥ १० ॥

पदार्थः—हे कारीगर पुरुष जो (त्वया) तेरे साथ (सधस्थे) एकस्था-
न में वर्तमान (वयम्) हमलोग जो (अभिः) भूमि खोदने और (नारी) विवा-
हित उत्तम स्त्री के समान कार्यों को सिद्ध करने हारी लोहे आदि की कसी (असि)
है जिस से कारीगर लोग भूगर्भ विद्या को जान सकें उस को ग्रहण करके (जागतेन)
जगती मंत्र से विधान किये (छन्दसा) सुखदायक स्वतन्त्र साधन से (अङ्गिरस्वत्)
प्राणों के तुल्य (अग्निम्) विद्युत् आदि आग्नि को (स्नितुं) खोदने के लिये (आ-
शकेम) सब प्रकार समर्थ हों उस को तू बना ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि अच्छे खोदने के साधनों से पृथिवी
को खोद और आग्नि के साथ संयुक्त कर के सुवर्ण आदि पदार्थों को बनावें । परन्तु
पहिले भूगर्भ की तत्त्व विद्या को प्राप्त हो के ऐसा कर सकते हैं ऐसा निश्चित जान-
ना चाहिये ॥ १० ॥

हस्तइत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सविता देवता । आर्षो छ-
न्दः । पंचमः स्वरः ॥

पुनः स एव विषय उच्यते ॥

फिर भी उसी उक्त वि० ॥

हस्त आधाय सविता बिभृदभिर्मि० हिरण्ययीम् ।

अग्नेज्योतिर्निचाय्यं पृथिव्या अध्याभरदानुष्टु-
भेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

हस्ते । अधायेत्याऽधाय । सविता । बिभृत् । अ-
भिर्मि० । हिरण्ययीम् । अग्नेः । ज्योतिः । निचाय्येति-

निचाय्येतिनिऽचाय्यं । पृथिव्याः । अधि । आ ।
अभरत् । आनुष्टुमेन । आनुस्तुमेनेत्यानुऽस्तुमेन ।
छन्दसा । अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(हस्ते) करे (आधाय) (सविता) ऐश्वर्य-
वान् (विभ्रत) धरन् (अभिम्) खननसाधकं शस्त्रम् (हिर-
ण्ययीम्) तेजोमयीम् (अग्नेः) विद्युदादेः (ज्योतिः) द्योतमा-
नम् (निचाय्य) (पृथिव्याः) (अधि) (आ) (अभरत्)
धरेत् (आनुष्टुमेन) अनुष्टुब्रविहितार्थयुक्तेन (छन्दसा) (अ-
ङ्गिरस्वत्) अङ्गिरसा प्राणेन तुल्यस्य ॥ ११ ॥

अन्वयः—सविता ऐश्वर्यप्रसावकः शिल्प्यानुष्टुमेन छन्दसा
हिरण्ययीमग्निं हस्ते आधाय विभ्रत्सन्नङ्गिरस्वदग्नेज्योतिर्निचाय्य
पृथिव्या अध्याभरत् ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यथाऽयसि पाषाणे च विद्युद्वर्त्तते तथैव स-
र्वत्र पदार्थेषु प्रविष्टास्ति तद्विद्यां विज्ञाय कार्येषूपयुज्य भूमावा-
ग्न्येयादीन्यस्त्राणि विमानादीनि यानानि वा साधनीयानि ॥ ११ ॥

पदार्थः—(सविता) ऐश्वर्य का उत्पन्न करने हारा कारीगर मनुष्य (आ-
नुष्टुमेन) अनुष्टुप् छन्द में कहे हुए (छन्दसा) स्वतंत्र अर्थ के योग से (हिरण्य-
यीम्) तेजोमय शुद्ध धातु से बने (अभिम्) खोदने के शस्त्र को (हस्ते) हाथ में
लिये हुए अङ्गिरस्वत् प्राण के तुल्य (अग्नेः) विद्युत् आदि अग्नि के (ज्योतिः)
तेज को (निचाय्य) निश्चय करके (पृथिव्याः) पृथिवी के (अधि) ऊपर (आ-
भरत्) अच्छे प्रकार धारण करे ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जैसे लोहे और पत्थरों में बिजुली रहती है वैसे ही सब पदार्थों में प्रवेश कर रही है। उस की विद्या को ठीकर जान और कार्यों में उपयुक्त कर के इस पृथिवी पर आग्नेय आदि अन्न और विमान आदि यानोंको सिद्ध करें ॥ ११ ॥

प्रतूर्त्तमित्यस्यनाभानेदिष्टऋषिः । वाजी देवता । आस्तारपङ्क्तिशब्दः । पंचमःस्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि०॥

प्रतूर्त्तं वाजिन्ना द्रव वरिष्ठामनु सम्बतम् । दिवि
ते जन्म परममन्तरिक्षे तव नाभिः पृथिव्यामधि
योनिरित् ॥ १२ ॥

प्रतूर्त्तमिति प्रतूर्त्तम् । वाजिन् । आ । द्रव ।
वरिष्ठाम् । अनु । सम्बतमिति समुच्चतम् । दिवि ।
ते । जन्म । परमम् । अन्तरिक्षे । तव । नाभिः ।
पृथिव्याम् । अधि । योनिः । इत् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(प्रतूर्त्तम्) अतितूर्णम् (वाजिन्)प्रशस्तज्ञानयुक्त
विद्वन् (आ) (द्रव) आगच्छ (वरिष्ठाम्) अतिशयेन वरां
गतिम् (अनु) (सम्बतम्) सम्यग्विभक्ताम् (दिवि) सूर्यप्र
काशे (ते) तव (जन्म) प्रादुर्भावः (परमम्) (अन्तरिक्षे)
अवकाशे (तव) (नाभिः) (पृथिव्याम्) (अधि) उपरि
(योनिः) निमित्तं प्रयोजनम् (इत्) एव ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे वाजिन् यस्य ते तव शिल्पविद्यया दिवि परमं जन्म तवाऽन्तरिक्षे नाभिः पृथिव्यां योनिरस्ति स त्वं विमानान्यधिष्ठाय वरिष्ठां सम्बतं गतिं प्रतूर्त्तमिदन्वाद्रव ॥ १२ ॥

भावार्थः—यदा मनुष्या विद्या हस्तक्रिययोर्मध्ये परमप्रयत्नेन प्रादुर्भूत्वा विमानादीनि यानानि विधाय गतानुगतं शीघ्रं कुर्वन्ति तदा तेषां श्रीः सुलभा भवति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (वाजिन्) प्रशंसित ज्ञान से युक्त विद्वान् जिस (ते) आप का शिल्प विद्या से (दिवि) सूर्य के प्रकाश में (परमम्) उत्तम (जन्म) प्रसिद्धि (तव) आप का (अन्तरिक्षे) आकाश में (नाभिः) बन्धन और (पृथिव्याम्) इस पृथिवी में (योनिः) निमित्त प्रयोजन है सो आप विमानादि यानों के अधिष्ठाता होकर (वरिष्ठाम्) अत्यन्त उत्तम (सम्बतम्) अच्छे प्रकार विभाग की हुई गति को (प्रतूर्त्तम्) अतिशीघ्र (इत्) ही (अन्तु) पश्चात् (आ) (द्रव) अच्छे प्रकार चलिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—जब मनुष्य लोग विद्या और क्रिया के बीच में परम प्रयत्न के साथ प्रसिद्ध हो और विमान आदि यानों को रच के शीघ्र जाना आना करते हैं तब उन को धन की प्राप्ति सुगम होती है ॥ १२ ॥

युंजाथामित्यस्य कुश्रिऋषिः । वाजी देवता । गायत्री छंदः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं क योजनीयमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या कहाँ जोड़ना चाहिये यह वि० ॥

युंजाथां रासभं युवमस्मिन् यामे वृषणवसू । अग्निं भरन्तमस्मयुम् ॥ १३ ॥

युंजाथाम् । रासभम् । युवम् । अस्मिन् । यामे । वृषणवसू इति वृषणवसू । अग्निम् । भरन्तम् । अस्मयुमित्यस्मयुम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(युंजाथाम्) (रासभम्) जलाग्न्यावेगगुणा-
ख्यमश्वम् (युवम्) युवां शिल्पितत्स्वामिनौ (अस्मिन्) (यामे)
यान्ति येन यानेन तस्मिन् (वृषण्वसू) वर्षकौ वसन्तौ च (अ-
ग्निम्) प्रसिद्धं विद्युतं वा (भरन्तम्) धरन्तम् (अस्मयुवम्)
अस्मान् यापयितारम् । अत्रास्मदुपपदाद्याधातौरोणादिकः कुः ।
छान्दसो वर्णलोपो वेति दलोपः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे वृषण्वसू सूर्यवायुइव शिल्पिनौ युवमस्मिन्
यामे रासभमस्मयुं भरन्तमग्निं युंजाथाम् ॥ १३ ॥

भावार्थः—यैर्मनुष्यैर्यस्मिन् याने यंत्रकलाजलाग्निप्रयोगाः
क्रियन्ते ते सुखेन देशान्तरं गन्तुं शक्नुवन्ति ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे (वृषण्वसू) सूर्य और वायु के समान सुख वर्षाने वा सुख
में वसने होरे कारीगर तथा उस के स्वामी लोगो (युवम्) तुम दोनों (अस्मिन्)
इस (यामे) यान में (रासभम्) जल और अग्नि के वेगगुणरूप अश्व तथा (अयु-
स्मम्) हम को लेचलने तथा (भरन्तम्) धारण करने होरे (अग्निम्) प्रसिद्ध वा
विजुली रूप अग्नि को (युंजाथाम्) युक्त करो ॥ १३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य इस विमान आदि यान में यंत्र कला जल और अ-
ग्नि के प्रयोग करते हैं वे सुख से दूसरे देशों में जाने को समर्थ होते हैं ॥ १३ ॥

योगेयोगइत्यस्य शुनःशेष ऋषिः क्षत्रपतिर्देवता गायत्रीछ-
न्दः । षड्जः स्वरः ॥

प्रजाजनाः कीदृशं राजानमङ्गीकुर्युरित्याह ॥

प्रजाजन कैसे पुरुष को राजा मानें यह वि० ॥

**योगे योगे तवस्तरं वाजैवाजे हवामहे । सखाय-
इन्द्रमूतये ॥ १४ ॥**

योगेयोगइति योगेऽयोगे । तवस्तरमिति तवऽ-
तरम् । वाजेवाजइतिवाजेऽवाजे । हवामहे । स-
खायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ १४ ॥

पदार्थः—(योगेयोगे) युंजते यस्मिन् यस्मिन् (तवस्तरम्)
अत्यन्तं बलयुक्तम् । तवइति बलना० निघं० २ । १ । ततस्तरप्
(वाजेवाजे) सङ्ग्रामे सङ्ग्रामे (हवामहे) आह्वयामहे (सखायः)
परस्परं सुहृदः सन्तः (इन्द्रम्) परमैश्वर्ययुक्तं राजानम् (ऊतये)
रक्षाद्याय ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे सखायो यथावयमूतये योगेयोगे वाजेवाजे तव-
स्तरमिन्द्रं हवामहे तथा यूयमप्येतमाह्वयत ॥ १४ ॥

भावार्थः—ये परस्परं मित्रा भूत्वाऽन्योन्यस्य रक्षार्थं बलिष्ठं धा-
मिकं राजानं स्वीकुर्वन्ति ते निर्विघनाः सन्तः सुखमेधन्ते ॥ १४ ॥

पदार्थः—ह (सखायः) परस्पर मित्रता रखने हारे लोगो जैसे हमलोग (ऊत-
ये) रक्षा आदि के लिये (योगेयोगे) जिस २ में (वाजेवाजे) हों सङ्ग्राम २ के बीच
(तवस्तरम्) अत्यन्त बलवान् (इन्द्रम्) परमैश्वर्य युक्त पुरुष को राजा (हवामहे) मानते
हैं वैसे ही तुमलोग भी मानो ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य परस्पर मित्र हो के एक दूसरे की रक्षा के लिये अत्य-
न्त बलवान् धर्मात्मा पुरुष को राजा मानते हैं वे सब विघ्नों से अलग हो के सुख की
उन्नति कर सकते हैं ॥ १४ ॥

प्रतूर्वनित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । गणपतिर्देवता । आर्षी ज-
गती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनराजा किं कृत्वा किं प्राप्नुयादित्याह ॥

फिर राजा क्या करके किस को प्राप्त हो यह वि० ॥

प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्तीरुद्रस्य गाणपत्यं मयोभू-
रेहि । उर्वन्तरिक्षं व्रीहि स्वस्तिगव्यूतिरभयानि
कृएवन्पूष्णा सयुजा सह ॥ १५ ॥

प्रतूर्वन्निति प्रतूर्वन् । आ । इहि । अवक्रामन्नि-
त्यवक्रामन् । अशस्तीः । रुद्रस्य । गाणपत्यमि-
तिगाणपत्यम् । मयोभूरिति मयःभूः । आ ।
इहि । उरु । अन्तरिक्षम् । वि । इहि । स्वस्तिग-
व्यूतिरितिस्वस्तिगव्यूतिः । अभयानि । कृएवन् ।
पूष्णा । सयुजेतिसयुजा । सह ॥ १५ ॥

पदार्थः—(प्रतूर्वन्) हिंसन् (आ) (इहि) आगच्छ (अव-
क्रामन्) देशदेशान्तरानुछंघयन् (अशस्तीः) अप्रशस्ताः शत्रु-
सेनाः (रुद्रस्य) शत्रुरोदकस्य स्वसेनापतेः (गाणपत्यम्) गणानां
सेनासमूहानां पतित्वम् (मयोभूः) मयः सुखं भावयन् (आ) (इहि)
(उरु) (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (वि) (इहि) विविध-
तया गच्छ (स्वस्तिगव्यूतिः) स्वस्ति सुखेन सह गव्यूतिर्मार्गो
यस्य सः (अभयानि) स्वराज्ये सेनायां चाविद्यमानं भयं येषु
तानि (कृएवन्) सम्पादयन् (पूष्णा) पुष्टेन स्वकीयेन सैन्ये-
न (सयुजा) यत्समानं युनक्ति तेन सहितः (सह) साकम् ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे राजन् स्वस्तिगव्यूतिस्त्वं पूषणा सयुजा सहा-
शस्तीः प्रतूर्वन्नेहि शत्रुदेशानवक्रामन्नेहि मयोभूस्त्वं रुद्रस्य गाणपत्य
मेहि । अभयानि कृण्वन् सन्नन्तरिक्षमुहू वीहि ॥ १५ ॥

भावार्थः—राजा सदैव स्वसेनां सुशिक्षितां हृष्टां पुष्टां रक्षे-
त् । यदाऽरिभिः सह योद्धुमिच्छेत्तदा स्वराज्यमनुपद्रवं संरक्ष्य यु-
क्त्या बलेन च शत्रून् हिंसेत् वा श्रेष्ठान् पालयित्वा सर्वत्र स-
त्कीर्तिं प्रसारयेत् ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे राजन् (स्वस्तिगव्यूतिः) सुख के साथ जिस का मार्ग है ऐसे
आप (सयुजा) एक साथ युक्त करने वाली (पूषणा) बल पुष्टि से युक्त अपनी सेना
के (सह) साथ (अशस्तीः) निन्दित शत्रुओं की सेनाओं को (प्रतूर्वन्) मारते हुए
(एहि) प्राप्त हूजिये । शत्रुओं के देशों का (अवक्रामन्) उल्लङ्घन करते हुए (एहि)
आइये (मयोभूः) सुख को उत्पन्न करते आप (रुद्रस्य) शत्रुओं को रूलाने होर
अपने सेनापति के (गाणपत्यम्) सेना समूह के स्वामी पन को (एहि) प्राप्त हूजिये ।
और (अभयानि) अपने राज्य में सब प्राणियों को भय रहित (कृण्वन्) करते हुए (अ-
न्तरिक्षम्) (उरु) परिपूर्ण आकाश को (वीहि) विविध प्रकार से प्राप्त हूजिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—राजा को अति उचित है कि अपनी सेना को सदैव अच्छी शि-
क्षा हर्ष उत्साह और पोषण से युक्त रखे । जब शत्रुओं के साथ युद्ध किया चाहे तब
अपने राज्य को उपद्रव रहित कर युक्ति तथा बल से शत्रुओं को मारे और सज्जनों की
रक्षा करके सर्वत्र सुन्दर कीर्ति फैलावे ॥ १५ ॥

पृथिव्या इत्यस्य शुनःशेष ऋषिः । अग्निदेवता । निचृदार्षी
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैः कस्माद्विद्युत्स्वीकार्येत्याह ॥

मनुष्य किस पदार्थ से बिजुली का ग्रहण करें यह वि० ॥

पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभरा-

ग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेमोऽग्निं पुरीष्यमङ्गिर-
स्वद्वरिष्यामः ॥ १६ ॥

पृथिव्याः । सधस्थादिति सधऽस्थात् । अग्निम् ।
पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । आ । भर । अग्निम् ।
पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । अच्छ । इमः । अग्निम् ।
पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । भरिष्यामः ॥ १६ ॥

पदार्थः— (पृथिव्याः) भूमेरन्तरिक्षस्य वा (सधस्थात्)
सहस्थानात् (अग्निम्) भूमिस्थं विद्युतं वा (पुरीष्यम्) यः
सुखं पृणाति स पुरीषस्तत्र साधुम् (अङ्गिरस्वत्) अङ्गिरसा सूर्य-
र्षेण तुल्यम् (आ) (भर) धर (अग्निम्) अन्तरिक्षे वायु-
वादिस्थम् (पुरीष्यम्) (अङ्गिरस्वत्) (अच्छ) उत्तमरीत्या
(इमः) प्राप्नुमः (अग्निम्) (पुरीष्यम्) (अङ्गिरस्वत्)
(भरिष्यामः) धरिष्यामः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा वयं पृथिव्याः सधस्थादङ्गिरस्वत्पु-
रीष्यमग्निमच्छेमः । यथा चाऽङ्गिरस्वत्पुरीष्यमग्निं भरिष्यामस्तथा
त्वमप्यङ्गिरस्वत्पुरीष्यमग्निमा भर ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलुप्तोपमालं०—मनुष्यैर्विदुषामेवा-
ऽनुकरणं कर्तव्यम् नाऽविदुषाम् । सर्वदोत्साहेनाग्न्यादिपदार्थविद्यां
गृहीत्वा सुखं वर्द्धनीयम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जैसे हम लोग (पृथिव्याः) भूमि और अन्तरिक्ष के
(सधस्थात्) एक स्थान से (अङ्गिरस्वत्) प्राणों के समान (पुरीष्यम्) अच्छा
सुख देने हारे (अग्निम्) भूमि मण्डल की विजुली को (अच्छ) उत्तम रीति

से (इमः) प्राप्त होते और जैसे (अङ्गिरस्वत्) प्राणों के समान (पुरीष्यम्) उत्तम सुख दायक (अग्निम्) अन्तरिक्षस्थ विजुली को (भरिष्यामः) धारण करें वैसे आप भी (अङ्गिरस्वत्) सूर्य के समान (पुरीष्यम्) उत्तम सुख देनेवाले (अग्निम्) पृथिवी पर वर्तमान अग्नि को (आभर) अच्छे प्रकार धारण कीजिये ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों के समान काम करें मूर्खवत् नहीं । और सब काल में उत्साह के साथ अग्नि आदि की पदार्थविद्या का ग्रहण करके सुख बढ़ाते रहें ॥ १६ ॥

अन्वग्निरित्यस्य पुरोधा ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

विद्वांसः किंवर्तिकं कुर्युरित्यु० ॥

विद्वान् लोग किस के समान कचा करें यह वि० ॥

अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जात-
वेदाः । अनु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीननु द्यावापृ-
थिवि आतन्थ ॥ १७ ॥

अनु । अग्निः उषसाम् । अग्रम् । अख्यत् ।
अनु । अहानि । प्रथमः । जातवेदाइति जातः-
वेदाः । अनु । सूर्यस्य । पुरुत्वेति पुरुऽत्रा । च ।
रश्मीन् । अनु । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी
आ । तन्थ ॥ १७ ॥

पदार्थः—(अनु) (अग्निः) पावकः (उषसाम्) (अग्रम्)

पूर्वम् (अख्यत्) प्रख्यातो भवति (अनु) (अहानि) दिनानि
 (प्रथमः) (जातवेदाः) यो जातेषु विद्यते स सूर्यः (अनु)
 (सूर्यस्य) (पुरुता) बहून् (च) (रश्मीन्) (अनु) (द्यावा)
 पृथिवी) (आ) (ततन्थ) तनोति ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् त्वं यथा प्रथमो जातवेदा अग्निरुपसाम-
 ग्रमहान्यन्वख्यत् । सूर्यस्याग्रं पुरुता रश्मीन्न्वाततन्थ । द्यावापृ-
 थिवी च तथा विद्याव्यवहारानन्वातनुहि ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा कारणकार्यारख्यो विद्युद-
 ग्निरनुपूर्वं सवित्रुषो दिनानि कृत्वा पृथिव्यादीनि प्रकाशयति तथा
 विद्वद्भिः सुशिक्षां कृत्वा ब्रह्मचर्यविद्याधर्माऽनुष्ठानसुशीलानि सर्वत्र
 प्रचार्य सर्वे ज्ञानानन्दाभ्यां प्रकाशनीयाः ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् आप जैसे (प्रथमः) (जातवेदाः) उत्पन्न हुए पदार्थों
 में पहिले ही विद्यमान सूर्य लोक और (अग्निः) (उपसाम्) उपःकाल से (अग्रम्)
 पहिले ही (अहानि) दिनों को (अन्वख्यात्) प्रसिद्ध करता है (सूर्यस्य) सूर्य
 के (अग्रम्) पहिले (पुरुता) बहुत (रश्मीन्) किरणों को (अन्वाततन्थ) फैलाता
 तथा (द्यावापृथिवी) सूर्य और पृथिवी लोक को प्रसिद्ध करता है । वैसे विद्या के व्यवहारों
 की प्रवृत्ति कीजिये ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे कारण रूप विद्युत् और कार्य रूप
 प्रसिद्ध अग्नि क्रम से सूर्य, उपःकाल और दिनों को उत्पन्न करके पृथिवी आदि पदा-
 र्थों को प्रकाशित करते हैं । वैसे ही विद्वानों को चाहिये कि सुन्दर शिक्षा दे ब्रह्मचर्य
 विद्या धर्म के अनुष्ठान और अच्छे स्वभाव आदि का सर्वत्र प्रचार करके सब मनुष्यों
 को ज्ञान और आनन्द से प्रकाश युक्त करें ॥ १७ ॥

आगत्येत्यस्य मयोभूर्ऋषिः । अग्निदेवता । निचृदनुष्टुप्छन्दः ।
 गान्धारः स्वरः ॥

अथ सभेशः किंवत्किंकुर्घ्यादित्याह ॥

अब सभापति राजा किस के समान कचा करें यह वि०

आगत्य वाज्यध्वान् सर्वा मृधो वि धूनुते । अ-
ग्निं सधस्थे महति चक्षुषा निचिकीषते ॥ १८ ॥

आगत्येत्यागत्य । वाजी । अध्वानम् । सर्वाः ।
मृधः । वि । धूनुते । अग्निम् । सधस्थइति सध-
स्थे । महति । चक्षुषा । नि । चिकीषते ॥ १८ ॥

पदार्थः—(आगत्य) (वाजी) बेगवानश्वः (अध्वानम्)
मार्गम् (सर्वाः) (मृधः) सङ्ग्रामान् (वि) (धूनुते) कम्प-
यति (अग्निम्) (सधस्थे) सहस्थाने (महति) विशाले (च-
क्षुषा) नेत्रेण (नि) चिकीषते चेतुमिच्छति ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्राजन् भवान् यथा वाज्यश्वोऽध्वानमाग-
त्य सर्वा मृधो विधूनुते यथा गृहस्थश्चक्षुषा महति सधस्थेऽग्निं
निचिकीषते तथा सर्वान्संग्रामान् विधूनोतु । गृहे गृहे विद्यानिचयं
च करोतु ॥ १८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—गृहस्था अश्ववद्धत्वागत्य श-
त्रून् जित्वाग्नेयास्त्रादिविधां संपाद्य बलाबलं पर्यालोच्य रागद्वेषा
दीन् शमित्वाऽधार्मिकान् शत्रून् जयेयुः ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे राजन् आप जैसे (वाजी) बेगवान घोड़ा (अध्वानम्) अपने
मार्ग को (आगत्य) प्राप्त हो के (सर्वाः) सब (मृधः) सङ्ग्रामों को (विधूनुते)

कंपाता है और जैसे गृहस्थ पुरुष (चक्षुषा) नेत्रों से (महति) सुन्दर (सधस्थे) एक स्थान में (अग्निम्) अग्नि का (निचिकीपते) चयन किया चाहता है । वैसे सब सङ्ग्रामों को कंपाइये और घर २ में विद्या का प्रचार कीजिये ॥ १८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—गृहस्थों को चाहिये कि घोड़ों के समान जाना आना कर, शत्रुओं को जीत, आग्नेयादि अस्त्रविद्या को सिद्ध कर, अपने बलाऽवल को विचार और राग द्वेष आदि दोषों की शान्ति करके अधर्मी शत्रुओं को जीते ॥ १८ ॥

आक्रमयेत्यस्य मयोभूऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यजन्म प्राप्य विद्याअधीत्यातः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

मनुष्य जन्म पा, और विद्या पढ़ के पश्चात् क्या करे यह वि० ॥

आक्रम्यं वाजिन्पृथिवीमग्निमिच्छ रुचा त्वम् ।

भूम्या वृत्वायं नोब्रूहि यतः खनेम तं वयम् ॥ १९ ॥

आक्रम्येत्याऽक्रम्यं । वाजिन् । पृथिवीम् । अग्नि-

म् । इच्छ । रुचा । त्वम् । भूम्याः । वृत्वायं । नः ।

ब्रूहि । यतः । खनेम । तम् । वयम् ॥ १९ ॥

पदार्थः—(आक्रम्य) (वाजिन्) प्रशस्तविज्ञानवान् (पृथिवीम्) भूमिराज्यम् (अग्निम्) अग्निविद्याम् (इच्छ) (रुचा) प्रीत्या (त्वम्) (भूम्याः) क्षित्तेर्मध्ये (वृत्वायं) स्वीकृत्य । अत्र क्षोयगिति यगागमः (नः) अस्मान् (ब्रूहि) भूगर्भाग्नि विद्यामुपदिश (यतः) (खनेम) (तम्) भूगोलम् (वयम्) ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे वाजिन् विहन्सभेश राजैस्त्वं रुचा शत्रूनाक्रम्य पृथिवीमग्निं चेच्छ भूम्या नो वृत्वाय ब्रूहि यतो वयं तं खनेम ॥ १९ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्भूगर्भाग्निविद्यया पार्थिवान् पदार्थान् सुपरीक्ष्य सुवर्णादीनि रत्नान्युत्साहेन प्राप्तव्यानि । ये खनितारो भृत्याः सन्ति तान् प्रति तद्विद्योपदेष्टव्या ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे (वाजिन्) प्रशंसित ज्ञान वाले सभापति विद्वान् राजा (त्वम्) आप (रुचा) प्रीति से शत्रुओं को (आक्रम्य) पादाक्रान्त कर (पृथिवीम्) भूमि के राज्य और (अग्निम्) विद्या की (इच्छ) इच्छा कीजिये । और (भूम्याः) पृथिवी के बीच (नः) हमलोगों को (वृत्वाय) स्वीकार करके हमारे लिये (ब्रूहि) भूगर्भ और अग्नि विद्या का उपदेश कीजिये (यतः) जिस से (वयम्) हमलोग (तम्) उस विद्या में (खनेम) प्रविष्ट होवें ॥ १९ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि भूगर्भ और अग्नि विद्या से पृथिवी के पदार्थों को अच्छे प्रकार परीक्षा करके सुवर्ण आदि रत्नों को उत्साह के साथ प्राप्त हों । और जो पृथिवी को खोदने वाले नौकर चाकर हैं उन को इस विद्या का उपदेश करें ॥ १९ ॥

द्यौस्तइत्यत्य मयोभूर्मृषिः । जत्रपतिर्देवता । निचृदार्षी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

मनुष्याः किं साध्नुयुरित्याह ॥

मनुष्य कचा करके कचा सिद्ध करें यह वि० ॥

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवीसधस्थमात्मान्तरिक्षं समुद्रो योनिः । विख्याय चक्षुषा त्वमभितिष्ठ पृतन्यतः ॥ २० ॥

द्यौः । ते । पृष्ठम् । पृथिवी । सधस्थमिति सध-

ऽस्थम् । आत्मा । अन्तरिक्षम् । समुद्रः । यो-
निः । विख्यायेतिविऽख्याय । चक्षुषा । त्वम् ।
अभि । तिष्ठ । पृतन्यतः ॥ २० ॥

पदार्थः—(द्यौः) प्रकाशइव विनयः (ते) तव (पृष्ठम्)
अर्वाग्व्यवहारः (पृथिवी) भूमिरिव) (सधस्थम्) सहस्थानम्
(आत्मा) स्वस्वरूपं (अन्तरिक्षम्) आकाशइवाक्षयोऽक्षोभः
(समुद्रः) सागरइव (योनिः) निमित्तम् (विख्याय) प्रसिद्धी-
कृत्य (चक्षुषा) लोचनेन (त्वम्) (अभि) आभिमुख्ये (तिष्ठ)
(पृतन्यतः) आत्मनः पृतनामिच्छतो जनस्य ॥ २० ॥

अन्वयः—हे विद्वन् राजन् यस्य ते तव द्यौः पृष्ठं पृथिवी
सधस्थमन्तरिक्षमात्मा समुद्रो योनिरस्ति स त्वं चक्षुषा विख्याय
पृतन्यतोऽभितिष्ठ ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०--यो न्यायपथानुगामी दृढोत्सा-
हस्थानात्मा यस्य प्रयोजनानि विवेकसाध्यानि सन्ति तस्य वीरसे-
ना जायते स ध्रुवं विजयं कर्तुं शक्नुयात् ॥ २० ॥

पदार्थः—हे विद्वन् राजन् जिस (ते) आप का (द्यौः) प्रकाश के तुल्य
विनय (पृष्ठम्) इधर का व्यवहार (पृथिवी) भूमि के समान (सधस्थम्) साथ स्थि-
ति (अन्तरिक्षम्) आकाश के समान अविनाशी धैर्य युक्त (आत्मा) अपना स्वरूप
और (समुद्रः) समुद्र के तुल्य (योनिः) निमित्त है सो (त्वम्) आप (चक्षुषा)
विचार के साथ (विख्याय) अपना ऐश्वर्य प्रसिद्ध कर के (पृतन्यतः) अपनी सेना
को लड़ाने की इच्छा करते हुए मनुष्य के (अभि) सम्मुख (तिष्ठ) स्थित हूजिये ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो पुरुष न्याय मार्ग के अनुसार उत्साह
स्थान, और आत्मा जिस के दृढ़ हों विचार से सिद्ध करने योग्य जिस के प्रयोजन हो
उस की सेना वीर होती है वह निश्चल विजय करने को समर्थ होवे ॥ २० ॥

उत्क्रामेत्यस्य मयोभूर्कपिः । द्रविणोदा देवता । आर्षी प-
ङ्क्तिरब्धदः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैरिह परमपुरुषार्थेनैश्वर्यं जनितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को योग्य है कि इस संसार में परम पुरुषार्थ से ऐश्वर्य
उत्पन्न करें यह वि० ॥

उत्क्राम महते सौभगायास्मादास्थानाद् द्रविणोदा
वाजिन् । वयमस्याम सुमतौ पृथिव्या अग्निं
खनन्तुपस्थे अस्याः ॥ २१ ॥

उत् । क्राम । महते । सौभगाय । अस्मात् । आ-
स्थानादित्याऽस्थानात् । द्रविणोदा इति द्रविणः
ऽदाः । वाजिन् । वयम् । स्याम् । सुमताविति सु-
ऽमतौ । पृथिव्याः । अग्निम् । खनन्तः । उप-
स्थइत्युपऽस्थे । अस्याः ॥ २१ ॥

पदार्थः—(उत्) (क्राम) (महते) (सौभगाय) शोभ-
नैश्वर्याय (अस्मात्) (आस्थानात्) निवासस्थानस्य सका-
शात् (द्रविणोदाः) धनप्रदः (वाजिन्) प्राप्तैश्वर्यं (वयम्)
(स्याम्) (सुमतौ) शोभनप्रज्ञायाम् (पृथिव्याः) भूमेः (अ-
ग्निम्) (खनन्तः) (उपस्थे) साम्राज्ये (अस्याः) ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे वाजिन् विद्वन् यथा द्रविणोदा अस्याः पृथि-
व्या अस्मादास्थानादुपस्थेग्निं खनन्तो वयं महते सौभगाय सुम-
तौ प्रवृत्ताः स्याम तथा त्वमुत्क्राम ॥ २१ ॥

भावार्थः—मनुष्या इहैश्वर्य्यप्राप्तये सततमुत्तिष्ठेरन् । पर-
स्परं सम्मत्या पृथिव्यादेः सकाशाद्रत्नानि प्राप्नुयुः ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (वाजिन्) ऐश्वर्य्य को प्राप्त हुए विद्वन् जैसे (द्रविणोदाः)
धन दाता (अस्याः) इस (पृथिव्याः) भूमि के (अस्मात्) इस (आस्थानात्)
निवास के स्थान से (उपस्थे) समीप में (अग्निम्) अग्नि विद्या का (खनन्तः)
खोज करते हुए (वयम्) हम लोग (महते) बड़े (सौभगाय) सुन्दर ऐश्वर्य्य के
लिये (सुमतौ) अच्छी बुद्धि में प्रवृत्त (स्याम) होवें वैसे आप (उत्क्राम) उन्नति
को प्राप्त हूजिये ॥ २१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि इस संसार में ऐश्वर्य्य पाने के लिये
निरन्तर उद्यत रहें । और आपस में हिल मिल के पृथिवी आदि पदार्थों से रत्नों को
प्राप्त होवें ॥ २१ ॥

उदक्रमोदित्यस्य मयोभूऋषिः । द्रविणोदा देवता । निचृदार्षी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्या इह किंवद्वृत्वा किं प्राप्नुयुरित्याह ॥

मनुष्य इस संसार में किस के समान हो के किस को प्राप्त हों यह वि० ॥

उदक्रमीद्द्रविणोदा वाज्यर्वाकः सुलोकं सुकृतं पृ-
थिव्याम् । ततः खनेम सुप्रतीकमग्निं स्वी-
हाणा अधिनाकमुत्तमम् ॥ २२ ॥

उत् । अक्रमीत् । द्रविणोदा इति द्रविणः ऽदाः । वा-
जी । अर्वा । अकरित्यकः । सु । लोकम् । सुकृत-
मिति सु ऽकृतम् । पृथिव्याम् । ततः । खनेम् । सु-
प्रतीकमिति सु ऽप्रतीकम् । अग्निम् । स्वीततिस्वः ।

रुहाणाः । अधिनाकम् । उत्तममित्युत्तमम् ॥२२॥

पदार्थः—(उत्) (अक्रमीत्) उत्तमतया क्रमणं कुर्यात्
(द्रविणोदाः) धनदाता (वाजी) वेगवान् (अर्वा) अश्वइव
(अकः) कुर्यात् (सु) (लोकम्) द्रष्टव्यम् (सुकृतम्) धर्मा-
चरोण प्राप्यम् (पृथिव्याम्) (ततः) (खनेम) (सुप्रतीकम्)
शोभना प्रीतिर्यस्य तम् (अग्निम्) व्यापकं विद्युदाख्यम् (स्वः)
सुखम् (रुहाणाः) प्रादुर्भवन्तः (अधि) (नाकम्) अविद्यमा
नदुःखम् (उत्तमम्) अतिश्रेष्ठम् ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे भूगर्भविद्याविहिद्वन् द्रविणोदा भवान् यथा
वाज्यर्वा तथा पृथिव्यामध्युदक्रमीत् सुलोकं सुकृतमुत्तमं नाकम-
कः सिद्धं कुर्यात् । ततःस्वो रुहाणा वयमप्यस्यां सुप्रतीकमग्निं
खनेम ॥ २२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्याः सर्वे वयं मिलित्वा
यथा पृथिव्यामश्वोविक्रमते तथा पुरुषार्थिनो भूत्वा पृथिव्यादि
विद्यां प्राप्य दुःखान्पुत्क्राम्य सर्वोत्तमं सुखं प्राप्नुयामः ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे भूगर्भ विद्या के जानने हारे विद्वान् (द्रविणोदाः) धन दाता
आप जैसे (वाजी) बल वाला (अर्वा) घोड़ा ऊपर को उछलता है वैसे (पृथि-
व्याम्) पृथिवी के बीच (अधि) (उदक्रमीत्) सब से अधिक उन्नति को प्राप्त हूँजिये
(सुकृतम्) धर्माचरण से प्राप्त होने योग्य (सुलोकम्) अच्छा देखने योग्य (उत्त-
मम्) अतिश्रेष्ठ (नाकम्) सब दुःखों से रहित सुख को (अकः) सिद्ध कीजिये
(ततः) इस के पश्चात् (स्वः) सुख पूर्वक (रुहाणाः) प्रकट होते हुए हम लोग
भी इस पृथिवी पर (सुप्रतीकम्) सुन्दर प्रीति का विषय (अग्निम्) व्यापक विजुली
रूप अग्नि का (खनेम) खोज करें ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे पृथिवी पर घोंड़े अच्छीर चाल चलते हैं वैसे हम तुम सब मिल कर पुरुषार्थी हो पृथिवी आदि की पदार्थ विद्या को प्राप्त हो और दुःखों को दूर करके सब से उत्तम सुख को प्राप्त हों ॥ २२ ॥

आत्वेत्यस्य गृत्समदऋषिः । प्रजापतिर्देवता । आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्या व्यापिनं वायुं केन जानीयुरित्याह ॥

मनुष्य व्यापक वायु को किस साधन से जानें यह वि० ॥

आ त्वां जिघर्मि मनसा घृतेन प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्ठमन्नैरभसं दृशानम् ॥ २३ ॥

आ । त्वा । जिघर्मि । मनसा । घृतेन । प्रतिक्षियन्तमिति प्रतिऽक्षियन्तम् । भुवनानि । विश्वा । पृथुम् । तिरश्चा । वयसा । बृहन्तम् । व्यचिष्ठम् । अन्नैः । रभसम् । दृशानम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(आ) (त्वा) त्वाम् (जिघर्मि) (मनसा) (घृतेन) आज्येन (प्रतिक्षियन्तम्) प्रत्यक्षं निवसन्तं (भुवनानि) भवन्ति येषु तानि वस्तूनि (विश्वा) सर्वाणि (पृथुम्) विस्तीर्णम् (तिरश्चा) येन तिरोऽञ्चति तेन (वयसा) जीवनेन (बृहन्तम्) महान्तम् (व्यचिष्ठम्) अतिशयेन विचितारं प्रक्षेप्तारम् (अन्नैः) यवादिभिः (रभसम्) वेगवन्तम् (दृशानम्) संप्रेक्षणीयम् ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे जिज्ञासो यथाऽहं मनसा घृतेन सह विश्वा भुवनानि प्रतिल्लियन्तं तिरश्चा वयसा पृथुं बृहन्तमनैः सह रभसं व्याचिष्ठं दृशानं वायुमाजिघर्षिं तथा त्वामप्येनं धारयामि ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्या अग्निद्वारा सुगन्ध्यादीनि द्रव्याणि वायौ प्रक्षिप्य तेन युक्तसुगन्धेनारोगिकृत्य दीर्घं जीवनं प्राप्नुवन्तु ॥ २३ ॥

पदार्थः— हे ज्ञान चाहने वाले पुरुष जैसे मैं (मनसा) मन तथा (घृतेन) घी के साथ (विश्वा) सत्र (भुवनानि) लोकस्थ वस्तुओं में (प्रतिल्लियन्तम्) प्रत्यक्ष निवास और निश्चय कारक (तिरश्चा) तिरछे चलने रूप (वयसा) जीवन से (पृथुम्) विस्तार युक्त (बृहन्तम्) बड़े (अनैः) जौ आदि अन्नो के साथ (रभसम्) बल वाले (व्याचिष्ठम्) अतिशय करके फैकने वाले (दृशानम्) देखने योग्य वायु के गुणों को (आजिघर्षिं) अच्छे प्रकार प्रकाशित करताहूं वैसे (त्वाम्) आप को भी इस वायु के गुणों का धारण कराता हूं ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्य अग्नि के द्वारा सुगन्धि आदि द्रव्यों को वायु में पहुंचा उस सुगन्ध से रोगों को दूर कर अधिक अवस्था को प्राप्त होवें ॥ २३ ॥

आविश्वतइत्यस्य गृहसमद ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्षोप-
ङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः कीदृशौ वाद्यवर्गौ स्त इत्याह ॥

फिर वायु और अग्नि कैसे गुण वाले हैं इस वि० ॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्यरक्षसामनसा तज्जु-
षेत । मर्त्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिर्मृशै तन्वा
जर्भुराणः ॥ २४ ॥

आ । विश्वतः । प्रत्यञ्चम् । जिघर्षि । अरक्षसा ।
 मनसा । तत् । जुषेत् । मर्य्यश्रीरिति मर्य्यश्रीः ।
 स्पृहयद्वर्ण इति स्पृहयत्स्वर्णः । अग्निः । न । अभि-
 मृश इत्यभिः मृशे । तन्वा । जर्भुराणः ॥ २४ ॥

पदार्थः—(आ) (विश्वतः) सर्वतः (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यगञ्चतीति
 शरीरस्थं वायुम् (जिघर्षि) (अरक्षसा) रक्षोवद्दुष्टतारहितेन
 (मनसा) चित्तेन (तत्) तेजः (जुषेत्) (मर्य्यश्रीः) मर्याणां
 मनुष्याणां श्रीरिव (स्पृहयद्वर्णः) यः स्पृहयद्विर्वर्ण्यते स्वीक्रियते
 स इव (अग्निः) शरीरस्था विद्युत्(न) इव (अभिमृशे) अभिमुख्येन
 मृशन्ति सहन्ते येन तस्मै (तन्वा) शरीरेण (जर्भुराणः)
 भृशं गात्राणि विनामयत् । अत्र जृभीधातोरौणादिक उरानन्
 प्रत्ययः ॥ २४ ॥

अन्वयः—मनुष्यो न यथा विश्वतोऽग्निर्वायुश्चाभिमृशेऽस्ति
 यथा तन्वा जर्भुराणः स्पृहयद्वर्णो मर्य्यश्रीरहं यं प्रत्यञ्चमरक्षसा मन-
 साऽऽजिघर्षि तथा तज्जुषेत् ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु ०—हे मनुष्या यूयं लक्ष्मीप्रा-
 पकैरग्न्यादिपदार्थैर्विदितैः कार्येषु संयुक्तैः श्रीमन्तो भवत ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य (न) जैसे (विश्वतः) सब ओर से (अग्निः) विजुली
 और प्राण वायु शरीर में व्यापक होके (अभिमृशे) सहने वाले के लिये हितकारी
 हैं जैसे (तन्वा) शरीर से (जर्भुराणः) शीघ्र हाथ पांव आदि अङ्गों को चलाता
 हुआ (स्पृहयद्वर्णः) इच्छा वालों ने स्वीकार किये हुए के समान (मर्य्यश्रीः)

मनुष्यों की शोभा के तुल्य वायु के समान बेग वाला होके मैं जिस (प्रत्यञ्चम्) शरीर के वायु को निरन्तर चलाने वाली विद्युत् को (अरक्षसा) राक्षसों की दुष्टता से रहित (मनसा) चित्त से (आजिघार्मि) प्रकाशित करता हूँ वैसे (तत्) उस तेज को (जुषेत) सेवन कर ॥ २४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकुल० । हे मनुष्यो तुम लोग लक्ष्मी प्राप्त कराने हारे आग्नि आदि पदार्थों को जान और उन को कार्यों में संयुक्त कर के धनवान् होओ ॥ २४ ॥

परिवाजपतिरित्यस्य सोमक ऋषिः । अग्निर्देवता । निचू-
दगायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्गृहस्थः कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह कैसा होवे यह वि० ॥

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्र-
त्नानि दाशुषे ॥ २५ ॥

परि । वाजपतिरिति वाजपतिः । कविः । अग्निः ।
हव्यानि । अक्रमीत् । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥ २५ ॥

पदार्थः—(परि) सर्वतः (वाजपतिः) अन्नादिरक्षको
गृहस्थइव (कविः) क्रान्तदर्शनः (अग्निः) प्रकाशमानः (ह-
व्यानि) होतुं गृहीतुं योग्यानि वस्तूनि (अक्रमीत्) क्रामति
(दधत्) धरन् (रत्नानि) सुवर्णादीनि (दाशुषे) दातुं योग्याय
विदुषे ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यो वाजपतिः कविर्दाता गृहस्थो दाशु-
षे रत्नानि दधदिवाग्निर्हव्यानि पर्य्यक्रामति त्वं जानीहि ॥ २५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विद्वानग्निना पृथिवीस्थपदार्थेभ्यो धनं प्राप्य सुमार्गे सत्पात्रेभ्यो दत्त्वा विद्याप्रचारेण सर्वान् सुखयेत् ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जो (वाजपतिः) अन्न आदि की रक्षा करने हारे गृहस्थों के समान (कविः) बहु दर्शी दाता गृहस्थ पुरुष (दाशुषे) दान देने योग्य विद्वान् के लिये (रत्नानि) सुवर्ण आदि उत्तम पदार्थ (दधत्) धारण करते हुए के समान (अग्निः) प्रकाशमान पुरुष (हव्यानि) देने योग्य वस्तुओं को (परि) सब ओर से (अक्रीत्) प्राप्त होता है उस को तू जान ॥ २५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—विद्वान् पुरुष को चाहिये कि अग्नि विद्या के सहाय से पृथिवी के पदार्थों से धन को प्राप्त हो अच्छे मार्ग में खर्च कर और धर्मात्माओं को दान दे के विद्या के प्रचार से सब को सुख पहुंचावै ॥ २५ ॥

परित्वेत्यस्य पायुर्ऋषिः । अग्निर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

कीदृशः सेनापतिः कार्य्यइत्याह ॥

कैसा सेनापति करना चाहिये इस वि०

परित्वाग्नेपुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि । धृषद्वर्णं दिवेदिवे हन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ २६ ॥

परि । त्वा । अग्ने । पुरम् । वयम् । विप्रम् । सहस्य । धीमहि । धृषद्वर्णमिति धृषत्स्वर्णम् । दिवेदिवदिति दिवेऽदिवे । हन्तारम् । भङ्गुरावताम् ।

भङ्गुरवतामिति भङ्गुरऽवताम् ॥ २६ ॥

पदार्थः—(परि) (त्वा) त्वाम् (अग्ने) विद्यया प्रकाश-
मान (पुरम्) येन सर्वान् पिपत्ति तत् (वयम्) (विप्रम्) विद्वां-
सम् (सहस्य) य आत्मनः सहो बलमिच्छति तत्सम्बुद्धौ (धी-
महि) धरेम । अत्र दुधाञ्धातोर्लिङ्आर्धधातुकत्वाच्छबभावः (धृ-
षद्वर्णम्) धृषत्प्रगल्भो दृढो वर्णो यस्य तम् (दिवेदिवे) प्रति-
दिनम् (हन्तारम्) (भङ्गुरावताम्) कुत्सिता भङ्गुराः प्रह-
ताः प्रकृतयो विद्यन्ते येषां तेषाम् ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे सहस्याऽग्ने यथा वयं दिवेदिवे भङ्गुरावतां पुरम्
ग्निमिव हन्तारं धृषद्वर्णं विप्रं त्वा परिधीमहि तथा त्वमस्मान्धर ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—राजप्रजाजनैर्न्यायेन प्रजार-
क्षकोऽग्निवच्छत्रुहन्ता सर्वदा सुखप्रदः सेनेशो विधेयः ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे (सहस्य) अपने को बल चाहने वाले (अग्नि) अग्निवत्
विद्या से प्रकाशमान विद्वान् पुरुष जैसे (वयम्) हम लोग (दिवेदिवे) प्रतिदिन
(भङ्गुरावताम्) छोटे स्वभाव वालों के (पुरम्) नगर को अग्नि के समान (हन्ता-
रम्) मारने (धृषद्वर्णम्) दृढ़ सुन्दर वर्ण से युक्त (विप्रम्) विद्वान् (त्वा) आ-
प को (परि) सब प्रकार से (धीमहि) धारण करें वैसे तू हम को धारण कर ॥ २६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—राजा और प्रजा के पुरुषों को चाहिये
कि न्याय से प्रजा की रक्षा करने अग्नि के समान शत्रुओं को मारने और सब काल
में सुख देने हारे पुरुष को सेनापति करें ॥ २६ ॥

त्वमग्नइत्यस्य गृत्समद ऋषिः । अग्निदेवता पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः समेशः कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर सभाध्यक्ष कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमश्मनस्परि ।
त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे
शुचिः ॥ २७ ॥

त्वम् । अग्ने । द्युभिरिति द्युऽभिः । त्वम् । आशुशु-
क्षणिः । त्वम् । अद्भ्य इत्यत्स्वभ्यः । त्वम् । अ-
श्मनः । परि । त्वम् । वनेभ्यः । त्वम् । ओषधी-
भ्यः । त्वम् । नृणाम् । नृपत इति नृऽपते । जायसे ।
शुचिः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) अग्निवत्प्रकाशमान न्याया-
धीश राजन् (द्युभिः) दिनैरिव प्रकाशमानैर्न्यायादिगुणैः (त्वम्)
(आशुशुक्षणिः) शीघ्रं २ दुष्टान् क्षणोति हिनस्तीव (त्वम्)
(अद्भ्यः) वायुभ्यो जलेभ्यो वा (त्वम्) (अश्मनः) मेघा-
त्पाषाणाद्वा । अश्मेति मेघना० निघं० १ । १० (परि) सर्व-
तोभावे (त्वम्) (वनेभ्यः) जङ्गलेभ्यो रश्मिभ्यो वा (त्वम्)
(ओषधीभ्यः) सोमलतादिभ्यः (त्वम्) (नृणाम्) मनुष्या-
णाम् (नृपते) नृणां पालक (जायसे) प्रादुर्भवसि (शुचिः)
पवित्रः ॥ २७ ॥

इमं मन्त्रं यास्कमुनिरेवंव्याचष्टे । त्वमग्रे द्युभिरहोभिस्त्वमाशु-
शुक्षणिराशु इति च शुं इति च क्षिप्रनामनी भवतः क्षणिरुत्तरः

क्षणीतेराशु शुचा क्षणीतीति वा सनोती वा शुक् शोचतेः पञ्चम्य-
र्थे वा प्रथमा तथाहि वाक्यसंयोग आइत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चि-
कीर्षितेऽनुत्तर आशुशोचयिषुरिति शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्मणोऽय-
मपीतरः शुचिरेतस्मादेव निष्पिक्तमस्मात्पापकामिति नैरुक्ताः ।
निरु० ६ । १ ॥

अन्वयः—हे नृपते अग्ने सभाध्यक्ष राजन् यस्त्वं द्युभिः सूर्य-
इव त्वमाशुशुक्षाणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधी-
भ्यस्त्वं नृणां मध्ये शुचिः परिजायसे तस्मात्त्वामाश्रित्य वयमप्ये-
वं भूता भवेम ॥ २७ ॥

भावार्थः—यो राजा सभ्यः प्रजाजनो वा सर्वेभ्यः पदार्थेभ्यो
गुणग्रहणविद्याक्रियाकौशलाभ्यामुपकारान् ग्रहीतुं शक्नोति धर्मा-
चरणेन पवित्रः शीघ्रकारी च भवति स सर्वाणि सुखानि प्राप्नोति
नेतरोऽलसः ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे (नृपते) मनुष्यों के पालने हारे (अग्ने) अग्नि के समान
प्रकाशमान न्यायाधीश राजन् (त्वम्) आप (द्युभिः) दिनों के समान प्रकाशमान
न्याय आदि गुणों से सूर्य के समान (त्वम्) आप (आशुशुक्षाणिः) शीघ्र २ दुष्टों
को मारने हारे (त्वम्) आप (अद्भ्यः) वायु वा जलों से (त्वम्) आप (अ-
श्मनः) मेघ वा पाषाणादि से (त्वम्) आप (वनेभ्यः) जङ्गल वा किरणों से (त्व-
म्) आप (ओषधिभ्यः) सोमलता आदि ओषधियों से (त्वम्) आप (नृणाम्)
मनुष्यों के बीच (शुचिः) पवित्र (परि) सब प्रकार (जायसे) प्रसिद्ध होते हो
इस कारण आप का आश्रय लेके हम लोग भी ऐसे ही हों ॥ २७ ॥

भावार्थः—जो राजा सभासद वा प्रजा का पुरुष सब पदार्थों से गुण ग्रहण
और विद्या तथा क्रिया की कुशलता से उपकार ले सकता धर्म के आचरण से पवित्र तथा

शीघ्रकारी होता है वही सब सुखों को प्राप्त होसकता है अन्य आलसी पुरुष नहीं ॥२७॥

देवस्य त्वेत्यस्य गृत्समदक्त्रपिः । अग्निर्देवता । भुरिक् प्रकृ-
तिश्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्याः किं कृत्वा कस्माद्विद्युतं गृहीयुरित्याह ॥

मनुष्य क्या करके किस पदार्थ से विजुली का ग्रहण करें यह वि० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्याम् । पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यम-
ङ्गिरस्वत्खनामि । ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीक-
मजस्रेण भानुना दीद्यतम् । शिवं प्रजाभ्योऽहिं
सन्तं पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत्ख-
नामः ॥ २८ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्रऽसवे । अ-
श्विनोः । बाहुभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् ।
पृथिव्याः । सधस्थादिति सधऽस्थात् । अग्निम् ।
पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । खनामि । ज्योतिष्मन्तम् ।
त्वा । अग्ने । सुप्रतीकमिति सुऽप्रतीकम् । अजस्रेण ।
भानुना । दीद्यतम् । शिवम् । प्रजाभ्य इति प्रऽजाभ्यः ।

अहिंसन्तम् । पृथिव्याः सधस्थादिति सधस्था-
ता अग्निमापुरीष्यमा अङ्गिरस्वत् । खनामः ॥ २८ ॥

पदार्थः—(देवस्य) प्रकाशमानस्य (त्वा) त्वाम् (सवितुः)
सर्वस्योत्पादकस्येश्वरस्य (प्रसवे) प्रसूतेऽस्मिन् संसारे (अश्विनोः)
द्यावापृथिव्योराकर्षणधारणाभ्यामिव (बाहुभ्याम्) (पूषणः) प्रा-
णस्य बलपराक्रमाभ्यामिव (हस्ताभ्याम्) (पृथिव्याः) (सधस्थात्)
सहस्थानात् (अग्निम्) विद्युतम् (पुरीष्यम्) सुखैः पूरकेषु भवम्
(अङ्गिरस्वत्) वायुवद्वर्त्तमानम् (खनामि) निष्पादयामि (ज्यो-
तिष्मन्तम्) बहूनि ज्योतींषि विद्यन्ते यस्मिन्तम् (त्वा) त्वाम्
(अग्ने) भूगर्भादिविद्याविद्विद्वन् (सुप्रतीकम्) सुष्ठुप्रतियन्ति
सुखानि यस्मात्तम् (अजस्रेण) निरन्तरेण (भानुना) दीप्त्या (दी-
द्यतम्) देदीप्यमानम् (शिवम्) मङ्गलमयम् (प्रजाभ्यः) प्र-
सूताभ्यः (अहिंसन्तम्) अताडयन्तम् (पृथिव्याः) अन्तरिक्षात्
(सधस्थात्) सहस्थानात् (अग्निम्) वायुस्थं विद्युतम् (पुरीष्यम्)
पालकेषु साधनेषु साधुम् (अङ्गिरस्वत्) सूत्रात्मवायुवद्वर्त्तमानम्
(खनामः) विलिखामः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने शिल्पविद्याविद्विद्वन् यथाऽहं सवितुर्देवस्य
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूषणो हस्ताभ्यां त्वा पूरकृत्य पृथिव्याः स-
धस्थात्पुरीष्यं ज्योतिष्मन्तमजस्रेण भानुना दीद्यतं पुरीष्यमाग्निम-
ङ्गिरस्वत्खनामि तथा त्वामाश्रिता वयं पृथिव्याः सधस्थादङ्गिरस्वद-
हिंसन्तं पुरीष्यं प्रजाभ्यः शिवमग्निं खनामस्तथा सर्वं आचरन्तु ॥ २८ ॥

भावार्थः—ये सजप्रजाजनाः सर्वत्र स्थितं विद्युद्रूपमग्निं स-

र्वैभ्यः पदार्थैभ्यः साधनोपसाधनैः प्रसिद्धीकृत्य कार्येषु प्रयुज्यते ते
शंकरमैश्वर्यं लभन्ते । नहि किञ्चिदपि प्रजातं वस्तु विद्युद्व्या-
त्या विना वर्तत इति विजानन्तु ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) भूगर्भ तथा शिल्प विद्या के जानने हारे विद्वान्
जैसे में (सवितुः) सब जगत् के उत्पन्न करने हारे (देवस्य) प्रकाशमान ईश्वर के
(प्रसवे) उत्पन्न किये संसार में (अश्विनोः) आकाश और पृथिवी के (बाहुभ्याम्)
आकर्षण तथा धारण रूप बाहुओं के समान और (पूष्णः) प्राण के (हस्ताभ्याम्)
बल और पराक्रम के तुल्य (त्वा) आप को आगे करके (पृथिव्याः) भूमि के
(सधस्थात्) एक स्थान से (पुरीष्यम्) पूर्ण सुख देने हारे (ज्योतिष्मन्तम्) बहुत
ज्योति वाले (अजस्त्रेण) निरन्तर (भानुना) दीप्ति से (दीद्यतम्) अत्यन्त प्रका-
शमान (पुरीष्यम्) सुन्दर रक्षा करने (अग्निम्) वायु में रहने वाली विजुली को
(अङ्गिरस्वत्) वायु के समान (खनामि) सिद्ध करता हूँ । और जैसे (त्वा) आप
का आश्रय लेके हम लोग (पृथिव्याः) अन्तरिक्ष के (सधस्थात्) एक प्रदेश से
(अङ्गिरस्वत्) सूत्रात्मवायु के समान वर्तमान (अहिंसन्तम्) जो कि ताड़ना न
करे ऐसे (पुरीष्यम्) पालनेहारे पदार्थों में उत्तम (प्रजाभ्यः) प्रजा के लिये (शि-
वम्) मङ्गल कारक (अग्निम्) अग्नि को (खनामः) प्रकट करते हैं वैसे सब लोग किया
करें ॥ २८ ॥

भावार्थः—जो राज्य और प्रजा के पुरुष सर्वत्र रहने वाले विजुली रूपी
अग्नि को सब पदार्थों से साधन तथा उपसाधनों के द्वारा प्रसिद्ध करके कार्यों में प्र-
युक्त करते हैं वे कल्याण कारक ऐश्वर्य को प्राप्त होते हैं । कोई भी उत्पन्न हुआ
पदार्थ विजुली की व्याप्ति के बिना खाली नहीं रहता ऐसा तुम सब लोग जानो ॥ २८ ॥

अपांष्टमिष्यस्य गृत्समदक्त्रभिः । अग्निर्देवता । स्वराट्प
ङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशं गृहीयुरित्याह ॥

फिर मनुष्य कैसी विजुली का ग्रहण करें यह वि० ॥

अपां पृष्ठमसि योनिर्गनेः समुद्रमभितः पिन्व-
मानम् । वर्धमानो महौ २ आ च पुष्करे दिवो
मात्रया वरिम्णा प्रथस्व ॥ २९ ॥

अपाम् । पृष्ठम् । असि । योनिः । अग्नेः । समु-
द्रम् । अभितः । पिन्वमानम् । वर्धमानः । महा-
न् । आ । च । पुष्करे । दिवः । मात्रया । वरि-
म्णा । प्रथस्व ॥ २९ ॥

पदार्थः—(अपाम्) जलानाम् (पृष्ठम्) आधारः (अ-
सि) (योनिः) संयोगविभागवित् (अग्नेः) सर्वतोऽभिव्याप्त-
स्य विद्युद्रूपस्य सकाशात्प्रचलन्तम् (समुद्रम्) सम्यगूर्ध्वं द्रव-
न्त्यापो यस्मात्सागरात्तम् (अभितः) सर्वतः (पिन्वमानम्)
सिञ्चन्तम् (वर्धमानः) यो विद्यया क्रियाकौशलेन नित्यं वर्धते (म-
हान्) पूज्यः (आ) (च) सर्वमूर्त्तद्रव्यसमुच्चये (पुष्करे)
अन्तरिक्षे वर्त्तमानायाः । पुष्करमित्यन्तरिक्षना० निघ० १ । ३ (दि-
वः) दीप्तेः (मात्रया) विभागेन (वरिम्णा) उरोर्बहोर्भावेन
(प्रथस्व) विस्तृतसुखो भव ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे विहन् यतोऽग्नेर्योनिर्महान् वर्धमानस्त्वमसि त-
स्मादभितः पिन्वमानमपां पृष्ठं पुष्करे दिवो मात्रया वर्धमानं समुद्रं
तत्स्थान् पदार्थाश्च विदित्वा वरिम्णाऽऽप्रथस्व ॥ २९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं यथा मूर्तेषु पृथिव्यादिषु पदार्थेषु

विद्युद्वर्त्तते तथाऽप्स्वपि मत्वा तामुपकृत्य विस्तृतानि सुखानि संपादयत ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जिस कारण (अग्नेः) सर्वत्र अभिव्याप्त विजुली रूप अग्नि के (योनिः) संयोग वियोगों के जानने (महान्) पूजनयि (वर्धमानः) विद्या तथा क्रिया की कुशलता से नित्य बढ़ने वाले आप (असि) हैं । इस लिये (अभितः) सब ओर से (पिन्वमानम्) जल वर्षाते हुए (अपाम्) जलों के (पृष्ठम्) आधार भूत (पुष्करे) अन्तरिक्ष में वर्त्तमान (दिवः) दीप्ति के (मात्रया) विभाग बढ़े हुए (समुद्रम्) अच्छे प्रकार जिस में ऊपर को जल उठते हैं उस समुद्र (च) और वहां के सब पदार्थों को जान के (वरिष्णा) बहुत्व के साथ (आप्रथस्व) अच्छे प्रकार सुखों को विस्तार करने वाले हूजिये ॥ २९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग पृथिवी आदि स्थूल पदार्थों में विजुली जिस प्रकार वर्त्तमान है वैसे ही जलों में भी है ऐसा समझ और उस से उपकार ले के बड़े २ विस्तार युक्त सुखों को सिद्ध करो ॥ २९ ॥

शर्मचेत्यस्य गृत्समदं ऋषिः । दम्पती देवते । विराडाप्यनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ स्त्रीपुरुषाभ्यां गृहे स्थित्वा किं साधनीयमित्याह ॥

अब स्त्री और पुरुष घर में रह के क्या २ सिद्ध करें यह वि० ॥

शर्म च स्थो वर्म च स्थोऽछिद्रे बहुले उमे । व्यचस्वती संवसाथां भृतमग्निं पुरीष्युम् ॥ ३० ॥

शर्म । च । स्थः । वर्म । च । स्थः । अछिद्रे इत्यछिद्रे । बहुले इति बहुले । उमे । इत्युमे । व्यचस्वती इति व्यचस्वती । सम । वसाथाम् । भृतम् ।

अग्निम् । पुरीष्युम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—(शर्म) गृहम् (च) तत्सामग्रीम् (स्थः) भवतः (वर्म) सर्वतो रक्षणम् (च) तत्सहायान् (स्थः) (अ-
च्छिद्रे) अदोषे (बहुले) बहूनर्थान् लान्ति याभ्यां ते (उभे)
हे (व्यचस्वती) सुखव्याप्तियुक्ते (सम्) (वसाथाम्) आच्छा-
दयतम् (भृतम्) धृतम् (अग्निम्) (पुरीष्यम्) पालनेषु सा-
धुम् ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषौ युवां शर्म च प्राप्तौ स्थः वर्म चो-
भे बहुले व्यचस्वती अच्छिद्रे विद्युदन्तरिक्षइव स्थः । तत्र गृहे
भृतं पुरीष्यमग्निं गृहीत्वा संवसाथाम् ॥ ३० ॥

भावार्थः—गृहस्थैर्ब्रह्मचर्येण सत्करणोपकरणक्रियाकुशलां वि-
द्यां संगृह्यबहुद्वाराणिसर्वर्तुसुखप्रदानि सर्वतोभिरक्षान्वितान्यग्न्या-
दिसाधनोपेतानिगृहाणि निर्माय तत्र सुखेन वसितव्यम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम दोनों (शर्म) गृहाश्रम (च) और उस की
सामग्री को प्राप्त हुए (स्थः) हो (वर्म) सब ओर उस के सहायकारी पदार्थों को
(उभे) दो (बहुले) बहुत अर्थों को ग्रहण करने हारे (व्यचस्वती) सुख की व्या-
प्ति से युक्त (अच्छिद्रे) निर्दोष बिजुली और अन्तरिक्ष के समान जिस घर में धर्म
अर्थ के कार्य (स्थः) हैं । उस घर में (भृतम्) पोषण करने हारे (पुरीष्यम्)
रक्षा करने में उत्तम (अग्निम्) अग्नि को ग्रहण करके (संवसाथाम्) अच्छे प्रका-
र आच्छादन करके बसो ॥ ३० ॥

भावार्थः—गृहस्थ लोगों को चाहिये कि ब्रह्मचर्य के साथ सत्कार और
उपकार पूर्वक क्रिया की कुशलता और विद्या का ग्रहण कर बहुत द्वारों से युक्त सब
ऋतुओं में सुखदायक सब ओर की रक्षा और अग्नि आदि साधनों से युक्त घरों को
बना के उन में सुख पूर्वक निवास करें ॥ ३० ॥

संवसाथामित्यस्य गृत्समदऋषिः । जायापती देवते । निचृ-
दनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेवविषयमाह ॥

फिर भी वही उक्त वि० ॥

सं वसाथाः स्वविदा समीची उरसात्मना । अ-
ग्निमन्तभरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमजस्रमित् ॥ ३१ ॥
सम् । वसाथाम् । स्वविदेति स्वःऽविदा । समी-
चीइति समीची । उरसा । त्मना । अग्निम् । अ-
न्तः । भरिष्यन्तीइति भरिष्यन्ती । ज्योतिष्म-
न्तम् । अजस्रम् । इत् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(सम्) सम्यक् (वसाथाम्) आच्छादयतम्
(स्वविदा) यौ सुखं विन्दतस्तौ (समीची) यौ सम्यगञ्चतो
विजानीतस्तौ (उरसा) अन्तःकरणेन (त्मना) आत्मना (अ-
ग्निम्) विद्युतम् (अन्तः) सर्वेषां मध्ये वर्तमानम् (भरिष्य-
न्ती) सर्वान् पालयन्तौ (ज्योतिष्मन्तम्) प्रशस्तज्योतिर्युक्तम्
(अजस्रम्) निरन्तरम् (इत्) एव ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषौ युवां यदि समीची भरिष्यन्ती स्व-
विदा सन्तौ ज्योतिष्मन्तमन्तरगुनिमित् त्मनोरसाऽजस्रं संवसाथां
तर्हि श्रियमश्नुवाताम् ॥ ३१ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्युतमुत्पाद्य स्वीकर्तुं शक्नुवन्ति न
च ते व्यवहारे दरिद्रा भवन्ति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम दोनों जो (समीची) अच्छे प्रकार पदार्थों को
जानने (भरिष्यन्ती) और सब का पालन करने हारे (स्वविदा) सुख को प्राप्त हो-
ते हुए (ज्योतिष्मन्तम्) अच्छे प्रकार से युक्त (अन्तः) सब पदार्थों के बीच व-
र्तमान (अग्निम्) बिजुली को (इत्) ही (त्मना) उरसा) अपने अन्तः करण
से (अजस्रम्) निरन्तर (संवसाथाम्) अच्छीतरह आच्छादन करो तो लक्ष्मी
को भोग सको ॥ ३१ ॥

भावार्थः—जो गृहस्थ मनुष्य विजुली को उत्पन्न करके ग्रहण कर सकते हैं वे व्यवहार में दरिद्र कभी नहीं होते ॥ ३१ ॥

पुरीष्यइत्यस्य भारद्वाज ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप्छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

विद्वान्विद्युतं कथमुत्पादयेदित्याह ॥

विद्वान् पुरुष विजुली को कैसे उत्पन्न करे यह वि० ॥

पुरीष्योऽसि विश्वभरा अथर्वा त्वा प्रथमो निर-
मन्थदग्ने । त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत ।
मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ ३२ ॥

पुरीष्यः । असि । विश्वभरा इति विश्वभराः । अथ-
र्वा । त्वा । प्रथमः । निः । अमन्थत् । अग्ने ।
त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अथर्वा । निः ।
अमन्थत् । मूर्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(पुरीष्यः) पुरीषेषु पशुषु साधुः (असि) (विश्वभराः)
यो विश्वं विभर्ति सः (अथर्वा) अहिंसको विद्वान् (त्वा) त्वाम्
(प्रथमः) आद्यः (निः) नितराम् (अमन्थत्) (अग्ने) संपादित
क्रियाकौशल (त्वाम्) (अग्ने) विद्वन् (पुष्करात्) अन्तरिक्षात्
(अधि) (अथर्वा) हिंसादिदोषरहितः (निः) (अमन्थत्)
(मूर्ध्नः) मूर्धेव वर्तमानस्य विश्वस्य समग्रस्य संसारस्य (वाघतः)
मेधावी । वाघतइति मेधाविना० निघं० ३ । १५ । ३२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यो वाघतो भवान् पुरीष्योऽसि-

तं त्वाऽथर्वा प्रथमो विश्वभरा विश्वस्य मूर्ध्नो वर्त्तमानात्पुष्करा-
दध्यग्निं निरमन्थत्स ऐश्वर्यमाप्नोति ॥ ३२ ॥

भावार्थः—येऽस्मिन् जगति विद्वांसो भवेयुस्ते सुविचारपु-
रुषार्थाभ्यामग्न्यादिविद्यां प्रसिद्धीकृत्य सर्वेभ्यः शिक्षेरन् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) क्रिया की कुशलता को सिद्ध करने हारे विद्वन्
जो (वाघतः) शास्त्रवित् आप (पुरीष्यः) पशुओं को सुख देने हारे (असि) हैं
उस (त्वा) आप को (अथर्वा) रक्षक (प्रथमः) उत्तम (विश्वभराः) सब का
पोषक विद्वान् (विश्वस्य) सब संसार के (मूर्ध्नः) ऊपर वर्त्तमान (पुष्करात्) अन्त-
रिक्षसे (अधि) समीप अग्नि को (निरमन्थत्) नित्य मन्थन करके ग्रहण करता है
वह ऐश्वर्य को प्राप्त होता है ॥ ३२ ॥

भावार्थः—जो इस जगत् में विद्वान् पुरुष होवें वे अपने अच्छे विचार
और पुरुषार्थ से अग्नि आदि की पदार्थ विद्या को प्रसिद्ध करके सब मनुष्यों को
शिक्षा करें ॥ ३२ ॥

तमुत्वेत्यस्य भारद्वाज ऋषिः । अग्निदेवता । निचूदगायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त वि० ॥

तमुं त्वा दध्यङ् ऋषिः पुत्र ईधे अथर्वणः । वृत्र-
हणं पुरन्दरम् ॥ ३३ ॥

तम् । ऊइत्यै । त्वा । दध्यङ् । ऋषिः । पुत्रः । ई-
धे । अथर्वणः । वृत्रहणम् । वृत्रहनमिति वृत्रऽहनम् ।
पुरन्दरमिति पुरम्ऽदरम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(तम्) (उ) वितर्के (त्वा) त्वाम् (दध्यङ्) यो दधीन् सुखधारकानग्न्यादिपदार्थानञ्चति सः (ऋषिः) वेदार्थवित् (पुत्रः) पवित्रः शिष्यः (ईधे) प्रदीपयेत् । अत्र लोपस्तत्रात्मनेपदेष्विति तकारलोपः (अथर्वणः) अहिंसकस्य विदुषः (वृत्रहणम्) यथा सूर्यो वृत्रं हन्ति तथा शत्रुहन्तारम् (पुरन्दरम्) यः शत्रूणां पुराणि दणाति तम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे राजन्यथाऽथर्वणः पुत्रो दध्यङ्गृषिरु सकलविद्याविद्वृत्रहणं पुरन्दरमीधे तथैतं सर्वे विद्वांसो विद्याविनयाभ्यां वर्द्धयन्तु ॥ ३३ ॥

भावार्थः—ये याश्च साङ्गोपाङ्गान् वेदानधीत्याविद्वांसो विदुष्यश्च भवेयुस्ते ताश्च राजपुत्रादीन् राजकन्यादींश्च विदुषो विदुषीश्च संपाद्य ताभिर्धर्मेण राजप्रजाव्यवहारान् कारयेयुः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे राजन् जैसे (अथर्वणः) रक्षक विद्वान् का (पुत्रः) पवित्र शिष्य (दध्यङ्) सुख दायक अग्नि आदि पदार्थों को प्राप्त हुआ (ऋषिः) वेदार्थ जानने हारा (उ) तर्क वितर्क के साथ संपूर्ण विद्याओं का वेत्ता जिस (वृत्रहणम्) सूर्य के समान शत्रुओं को मारने और (पुरन्दरम्) शत्रुओं के नगरों को नष्ट करने वाले आप को (ईधे) तेजस्वी करता है वैसे उन आप को सब विद्वान् लोग विद्या और विनय से उन्नति युक्त करें ॥ ३३ ॥

भावार्थः—जो पुरुष वा स्त्री साङ्गोपाङ्ग सार्थक वेदों को पढ़ के विद्वान् वा विदुषी हों वे राजपुत्र और राजकन्याओं को विद्वान् और विदुषी करके उन से धर्मा नुकूल राज्य तथा प्रजा का व्यवहार करवावें ॥ ३३ ॥

तमुत्वेत्यस्य भारद्वाज ऋषिः । अग्निदेवता । निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त वि० ॥

तम् त्वा पाथ्यो वृषा समीधे दस्युहन्तमम् । धन-
ञ्जयश्चरणैरणे ॥ ३४ ॥

तम् । ऊइत्थू । त्वा । पाथ्यः । वृषा । सम् । ईधे ।
दस्युहन्तममिति दस्युहन्तमम् । धनञ्जयमिति ।
धनम्ञ्जयम् । रणैरणइति रणैरणे ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(तम्) पूर्वोक्तं पदार्थविद्याविदम् (उ) (त्वा)
त्वाम् (पाथ्यः) पाथस्सु जलानादिपदार्थेषु साधुः (वृषा) वीर्य-
वान् (सम्) (ईधे) राजधर्मशिक्षया प्रदीप्यताम् (दस्युहन्तमम्)
अतिशयेन दस्यूनां हन्तारम् (धनञ्जयम्) यः शत्रुभ्यो धनं जय-
ति तम् (रणैरणे) युद्धेयुद्धे ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे वीर यस्त्वं पाथ्यो वृषा रणैरणे विद्वान् शौ-
र्यादिगुणयुक्तोऽसि तं धनञ्जयमुदस्युहन्तमं त्वा त्वां वीरसेनया स-
मीधे ॥ ३४ ॥

भावार्थः—राजादयो राजपुरुषा आप्तेभ्यो विद्वद्भ्यो विनयं
शुद्धविद्यां प्राप्य प्रजारक्षायै चोरान् हत्वा शत्रून् विजित्य परमैश्व-
र्यमुन्नयेयुः ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे वीर पुरुष जो आप (पाथ्यः) अन्न जल आदि पदार्थों की
सिद्धि में कुशल (वृषा) पराक्रमी शूरता आदि युक्त विद्वान् हैं (तम्) पूर्वोक्त पदार्थ

विद्या जानने (धनंजयम्) शत्रुओं से धन जीतने (उ) और (दस्युहन्तमम्) अतिशय करके डांकुओं को मारने वाले (त्वा) आप को वीरों की सेना राज धर्म की शिक्षा से (समीधे) प्रदीप्त करें ॥ ३४ ॥

भावार्थः—राजा तथा राज पुरुषों को चाहिये कि आप धर्मात्मा विद्वानों से विनय और युद्ध विद्या को प्राप्त हो प्रजा की रक्षा के लिये चोरों को मार शत्रुओं को जीत कर परम ऐश्वर्य की उन्नति करें ॥ ३४ ॥

सीदेत्यस्य देवश्रवोदेववातावृषी । होतादेवता । निचृत्तिष्टु-
प्लन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्विदुषः किं कृत्यमस्तीत्याह ॥

फिर विद्वान् का क्या काम है यह वि० ॥

सीदं होतः स्वउं लोके चिकित्वान्त्सादया यज्ञ-
सुकृतस्येति योनौ । देवावीर्देवान् हविषा यजास्य-
ग्ने बृहद्यजमाने वयोधाः ॥ ३५ ॥

सीदं । होतरिति होतः । स्वे । ऊँइत्थूँ । लोके ।
चिकित्वान् । सादयं । यज्ञम् । सुकृतस्येति सुकृ-
तस्य । योनौ । देवावीरिति देवऽश्रवीः । देवान् ।
हविषा । यजासि । अग्ने । बृहत् । यजमाने ।
वयः । धाः ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(सीद) अवस्थितो भव (होतः) दातृर्गृहीतः (स्वे)
सुखे (उ) (लोके) लोकनाये चिकित्वा विज्ञानयुक्तः (सादय) ग-
मय । अत्र अन्येषामपीति दीर्घः (यज्ञम्) धर्म्यं राजप्रजाव्यवहारम्

(सुकृतस्य) सुष्ठुकृतस्य धार्मिकस्य (योनौ) कारणे (देवावीः)
 देवैरक्षितः शिक्षितश्च (देवान्) विदुषो दिव्यगुणान्वा (हविषा)
 दानग्रहणयोग्येन न्यायेन (यजासि) याजयेः (अग्ने) विद्वन् (बृहत्)
 महत् (यजमाने) राजादौ जने चिरंजीविनम् (वयः) दीर्घ जी-
 वनम् (धाः) धेहि ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने होतश्चिकित्वास्त्वंस्वल्लोके सीद । सुकृतस्य योनौ यज्ञं सादय । देवावीः संस्त्वं हविषा देवान् यजासि यजमाने वयोधाः ॥ ३५ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिरस्मिन् जगति हे कर्मणी सततं काय्ये ।
 आद्यं ब्रह्मचर्यजितेन्द्रियत्वादिशिक्षया शरीरारोग्यबलादियुक्तंचिरं-
 जीवनमुत्तरं विद्याक्रियाकौशलग्रहणेनात्मबलं च संसाध्यम् यतः
 सर्वे मनुष्या शरीरात्मबलयुक्ताः सन्तः सर्वदानन्देयुः ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेजस्वी विद्वन् (होतः) दान देने वाले (चिकित्वा-
 न्) विज्ञान से युक्त आप (लोके) देखने योग्य (स्वे) सुख में (सीद) स्थित हू-
 जिये (सुकृतस्य) अच्छे करने योग्य कर्म करने हारे धर्मात्मा के (योनौ) कारण में
 (यज्ञम्) धर्म युक्त राज्य और प्रजा के व्यवहार को (सादय) प्राप्त कराइये (हविषा)
 देने लेने योग्य न्याय से (देवान्) विद्वानों वा दिव्य गुणों को (यजासि) सत्कार से-
 वा संयोग कीजिये (यजमाने) राजा आदि मनुष्यों में (वयः) बड़ी उमर को (धाः)
 धारण कीजिये ॥ ३५ ॥

भावार्थः—विद्वान् लोगों को चाहिये कि इस जगत् में दो कर्म निरन्तर करें ।
 प्रथम ब्रह्मचर्य और जितेन्द्रियता आदि की शिक्षा से शरीर को रोग रहित बल से यु-
 क्त और पूर्ण अवस्थावाला करें । दूसरे विद्या और क्रिया की कुशलता के ग्रहण से
 आत्मा का बल अच्छे प्रकार सार्धे कि जिस से सब मनुष्य शरीर और आत्मा के ब-
 ल से युक्त हुए सब काल में आनन्द भोगें ॥ ३५ ॥

निहोतेत्यस्य गृत्समद ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप्छन्दः । धै-
वतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यकृत्यमाह ॥

फिर मनुष्यों का कर्त्तव्य अगं० ॥

निहोतां होतृषदने विदानस्त्वेषोदीदिवाँ २ अ-
सदत्सुदक्षः । अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भ-
रः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ ३६ ॥

नि । होता । होतृषदने । होतृसदनइति होतृ-
ऽसदने । विदानः । त्वेषः । दीदिवानिति दीदिऽ-
वान् । असदत् । सुदक्षइतिसुऽदक्षः । अदब्धव्र-
तप्रमतिरित्यदब्धव्रतऽप्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्र-
म्भरइतिसहस्रम्भऽभरः । शुचिजिह्वइतिशुचिऽजि-
ह्वः । अग्निः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(नि) नितराम् (होता) शुभगुणग्रहीता (हो-
तृषदने) दातृणां विदुषां स्थाने (विदानः) विविदिषुः सन् (त्वेषः)
शुभगुणैर्दीप्यमानः (दीदिवान्) धर्म्यं व्यवहारं चिकीर्षुः (असदत्)
सीदेत् (सुदक्षः) सुष्ठुदक्षो बलं यस्य सः (अदब्धव्रतप्रमतिः)
अदब्धैराहंसनीयैर्व्रतैर्धर्माचरणैः प्रकृष्टामतिर्मैधा यस्य सः (वसिष्ठः)
अतिशयेन वसिता (सहस्रम्भरः) यः सहस्रमसंख्यं शुभगुणसमूहं
विभक्तिं सः (शुचिजिह्वः) शुचिः पवित्रा सत्यभाषणेन जिह्वा
वाग् यस्य सः (अग्निः) पावकइव वर्त्तमानः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—यदि नरो मनुष्यजन्म प्राप्य होतृषदने दीदिवान् त्वेषो विदानः शुचिजिह्वः सुदक्षोऽदब्रध्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरो होता सततं न्यसदत्तार्हं समग्रं सुखं प्राप्नुयात् ॥ ३६ ॥

भावार्थः—यदा मातापितरः स्वपुत्रान् कन्याश्च सुशिक्ष्य पुनर्विदुषो विदुष्यश्च समीपे चिरं संस्थाप्याध्यापयेयुस्तदा ताः सूर्य्यैव कुलदेशोद्दीपकाः स्युः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—जो जन मनुष्यजन्म को पा के (होतृषदने) दान शील विद्वानों के स्थान में (दीदिवान्) धर्म युक्त व्यवहार का चाहने (त्वेषः) शुभगुणों से प्रकाशमान (विदानः) ज्ञान बढ़ाने की इच्छा रखने (शुचिजिह्वः) सत्य भाषण से पावित्रवाणी युक्त (सुदक्षः) अच्छे बल वाला (अदब्रध्रतप्रमतिः) रक्षा करने योग्य धर्माचरण रूपी व्रतों से उत्तम बुद्धि युक्त (वसिष्ठः) अत्यन्त वसने (सहस्रम्भरः) असंख्य शुभगुणों को धारण करने वाला (होता) शुभगुणों का ग्राहक पुरुष निरन्तर (न्यसदत्तः) स्थित होवे तो वह संपूर्ण सुख को प्राप्त होजावे ॥ ३६ ॥

भावार्थः—जब माता पिता अपने पुत्र तथा कन्याओं को अच्छी शिक्षा देने पीछे विद्वान् और विदुषी के समीप बहुत काल तक स्थिति पूर्वक पढ़ावाँ तब वे कन्या और पुत्र सूर्य के समान अपने कुल और देश के प्रकाशक हों ॥ ३६ ॥

संसीदस्वेत्येतस्य प्रस्कण्व ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी
बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथेहाध्यापकः कीदृशः स्यादित्याह ॥

इस पठन पाठन विषय में अध्यापक कैसा होवे यह वि० ॥

स० सीदस्व म० हाँ २ असि शोचस्व देववीतमः ॥

विधूममग्ने अरुषं मिथेध्य सृजप्रशस्त दर्शतम् ॥३७॥

सम् सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देववी-

तमइति देवऽवीतमः । वि । धूमम् । अग्ने । अरु-
षम् । मियेध्य । सृज । प्रशस्तेति प्रशस्त ।
दर्शतम् ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(सम्) (सीदस्व) अध्यापने आस्व (महान्) महागुणविशिष्टः (असि) (शोचस्व) पवित्रो भव (देववी-
तमः) देवैर्विद्वद्भिः कमनीयतमः (विधूमम्) विगतमलम् (अग्ने)
विद्वत्तम (अरुषम्) शोभनस्वरूपम् । अरुषामिति रूपना० निघं०
३ । ७ । (मियेध्य) मिनोति प्रक्षिपति दुष्टान् तत्सम्बुद्धौ ।
अत्र बाहुलकादौणादिक एध्य प्रत्ययः किञ्च (सृज) निष्पद्यस्व
(प्रशस्त) श्लाघ्य (दर्शतम्) द्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे प्रशस्त मियेध्याग्ने देववतिमस्त्वं विधूमं दर्शत-
मरुषं सृज शोचस्व च यतस्त्वं महान् विद्वानसि तस्मादध्यापने
संसीदस्व ॥ ३७ ॥

भावार्थः—यो मनुष्यो विदुषां प्रियतमः सुरूपगुणलावण्य-
संपन्नः पवित्रोपचितो महानाप्तो विद्वान् भवेत्स एव शास्त्राण्यध्या-
पायितुं शक्नोति ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे (प्रशस्त) प्रशंसा के योग्य (मियेध्य) दुष्टों को पृथक् करने
वाले (अग्ने) तेजस्वी विद्वान् (देववीतमः) विद्वानों को अत्यन्त इष्ट आप (विधू-
मम्) निर्मल (दर्शतम्) देखने योग्य (अरुषम्) सुन्दर रूप को (सृज) सिद्ध की-
जिये तथा (शोचस्व) पवित्र हूजिये । जिस कारण आप (महान्) बड़े २ गुणों में यु-
क्त विद्वान् (असि) हैं । इस लिये पढ़ाने की गद्दी पर (संसीदस्व) अच्छे प्रकार
स्थित हूजिये ॥ ३७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्वानों का अत्यन्त प्रिय अच्छे रूपगुण और लावण्य से युक्त पवित्र बड़ा धर्मात्मा आस विद्वान् होवे वही शास्त्रों के पढ़ने को समर्थ होता है ॥ ३७ ॥

अपोदेवीरित्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवताः । न्यङ्कु-
सारिणी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ जलादिपदार्थशोधनेन प्रजासु किं जायतइत्याह ॥

आगे जल आदि पदार्थों के शोधने से प्रजा में क्या होता है इस वि० ॥

अपो देवीरुपं सृज मधुमतीरियक्ष्मायं प्रजाभ्यः ।

तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलाः ॥ ३८ ॥

अपः । देवीः । उप । सृज । मधुमतीरिति मधु-

मतीः । अयक्ष्माय । प्रजाभ्यइतिप्रजाभ्यः ।

तासाम् । आस्थानादित्याऽस्थानात् । उत् । जि-

हताम् । ओषधयः । सुपिप्पला इति सुऽपिप्प-

लाः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(अपः) जलानि (देवीः) दिव्यानि पवित्राणि
(उप) (सृज) निष्पादय (मधुमतीः) प्रशस्ता मधवो म-
धुरादयो गुणा विद्यन्ते यासु ताः (अयक्ष्माय) यक्षमादिरोगनिवा-
रणाय (प्रजाभ्यः) पालनीयाभ्यः (तासाम्) अपाम् (आ-
स्थानात्) आस्थायाः (उत्) (जिहताम्) प्राप्नुवन्तु (ओष-
धयः) सोमादयः (सुपिप्पलाः) शोभनानि पिप्पलानि फलानि
यासां ताः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे सद्दैत्य त्वं मधुमतीर्देवीरप उपसृज यतस्तासा-
मास्थानात्सुपिप्पला ओषधयः प्रजाभ्योऽयक्ष्मायोज्जिहताम् ॥ ३८ ॥

भावार्थः—राज्ञा विविधा वैद्याः संरक्षणीयाः । एके सुगन्धा-
दिहोमेन वायुवृष्ट्योषधीः शुद्धाः संपादयेयुः । अपरे सन्तो भिष-
जो विहांसो निदानादिद्वारा सर्वान् प्राणिनोऽरोगान् सततं रक्षये-
युः । नैतत्कर्मणा विना समष्टिसुखं कदाचित्संपद्यते ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे श्रेष्ठ वैद्य पुरुष आप (मधुमतीः) प्रशंसित मधुर आदि गुण-
युक्त (देवीः) पवित्र (अपः) जलों को (उपसृज) उत्पन्न कीजिये जिस से (तासाम्)
उन जलों के (अस्थानात्) आश्रय से (सुपिप्पलाः) सुन्दर फलों वाली (ओषधयः)
सोमलता आदि ओषधियों को (प्रजाभ्यः) रक्षा करने योग्य प्राणियों के (अयक्ष्माय)
यक्ष्मा आदि रोगों की निवृत्ति के लिये (उज्जिहताम्) प्राप्त हूजिये ॥ ३८ ॥

भावार्थः—राजा को चाहिये कि दो प्रकार के वैद्य रखे । एक तो सुगन्ध
आदि पदार्थों के होम से वायु वर्षा जल और ओषधियों को शुद्ध करें । दूसरे श्रेष्ठ
विद्वान् वैद्य होकर निदान आदि के द्वारा सब प्राणियों को रोग रहित रखें । इस कर्म
के बिना संसार में सार्वजनिक सुख नहीं होसकता ॥ ३८ ॥

सन्तइत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । वायुर्देवता । विराट्त्रिष्टुप्-
छन्दः, धैवतः स्वरः ॥

अथ स्त्रीपुरुषयोः कर्तव्यकर्माह ॥

अब स्त्रीपुरुष का कर्तव्य कर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

सन्ते वायुर्मातरिश्वा दधातूत्तानाया हृदयं यद्विक-
स्तम् । यो देवानां चरसि प्राणथैनकस्मै देव
वषट्स्तु तुभ्यम् ॥ ३९ ॥

सम् । ते । वायुः । मातरिश्वा । दधातु । उत्ताना-

याः । हृदयम् । यत् । विकस्तमिति विऽकस्तम् ।
 यः । देवानाम् । चरसि । प्राणथेन । कस्मै । देव
 । वषट् । अस्तु । तुभ्यम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(सम्) (ते) तव (वायुः) पवनः (मातरिश्वा)
 यो मातर्घ्यन्तरिक्षे श्वसिति सः (दधातु) धरतु पुष्पातु वा (उ-
 त्तानायाः) उत्कृष्टस्तानः शुभलक्षणाविस्तारो यस्या राज्यास्त-
 स्याः (हृदयम्) अन्तःकरणम् (यत्) (विकस्तम्) विविध-
 तया कस्यते शिष्यते यत् तत् (यः) विद्वान् (देवानाम्) धा-
 मिकाणां विदुषाम् (चरसि) गच्छसि प्राप्नोसि (प्राणथेन) ये-
 न प्राणान्ति सुखयान्ति तेन (कस्मै) सुखस्वरूपाय (देव) दि-
 व्यसुखप्रद (वषट्) क्रियाकौशलम् (अस्तु) (तुभ्यम्) ॥ ॥ ३९

अन्वयः—हे पति उत्तानायास्ते यद्विकस्तं हृदयं तद्यज्ञ शो-
 धितो मातरिश्वा वायुः संदधातु हे देवपते स्वामिन् यस्त्वं प्राण-
 थेन देवानां यद्विकस्तं हृदयं चरसि तस्मै कस्मै तुभ्यं मत्तो वष-
 टस्तु ॥ ३९ ॥

भावार्थः—पूर्णयुवा पुरुषो ब्रह्मचारिण्या सह विवाहं कुर्या-
 त्तस्या अप्रियं कदाचिन्नाचरेत् । या स्त्री कन्या ब्रह्मचारिणा स-
 होपयमं कुर्यात्तस्यानिष्टं मनसापि न चिन्तयेत् । एवं प्रमुदितौ
 सन्तौ परस्परं संप्रीत्या गृहकृत्यानि संसाधयेताम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे पति राणी (उत्तानायाः) बड़े शुभलक्षणों के विस्तार से यु-
 क्त (ते) आप का (यत्) जो (विकस्तम्) अनेक प्रकार से शिक्षा को प्राप्त हुआ

(हृदयम्) अन्तःकरण हो उस को यज्ञ से शुद्ध हुआ (मातरिश्वा) आकाश में चलने वाला (वायुः) पवन (संदधातु) अच्छे प्रकार पुष्ट करे हे (देव) अच्छे सुख देने हारे पति स्वामी (यः) जो विद्वान् आप (प्राण्येन) सुख के हेतु प्राण वायु से (देवानाम्) धर्मात्मा विद्वानों का जिस अनेक प्रकार से शिक्षित हृदय को (चरसि) प्राप्त होते हो उस (कस्मै) सुखस्वरूप (तुभ्यम्) आप के लिये मुझ से (वषट्) क्रिया की कुशलता (अस्तु) प्राप्त होवे ॥ ३६ ॥

भावार्थः—पूर्ण जवान पुरुष जिस ब्रह्मचारिणी कुमारी कन्या के साथ विवाह करे उस के साथ विरुद्ध कभी न करे । जो कन्या पूर्ण युवती स्त्री जिस कुमार ब्रह्मचारी के साथ विवाह करे उस का अनिष्ट कभी मन से भी न विचारे इस प्रकार दोनों परस्पर प्रसन्न हुए प्रीति के साथ घर कार्य संभालें ॥ ३६ ॥

सुजातइत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त विषय का उपदेश अ० ॥

सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूथ मासदत्स्वः ।
वासो अग्ने विश्वरूपं संव्ययस्व विभावसो ॥४०॥
सुजातइति सुजातः । ज्योतिषा । सह । शर्म ।
वरूथम् । आ । असदत् । स्वरिति स्वः । वासः ।
अग्ने । विश्वरूपमिति विश्वरूपम् । सम । व्य-
यस्व । विभावसो इति विभावसो ॥ ४० ॥

पदार्थः—(सुजातः) सुष्ठुप्रसिद्ध (ज्योतिषा) विद्याप्रका-
शन (सह) (शर्म) गृहम् (वरूथम्) वरम् (आ) (अस-

दत्) सीदं (स्वः) सुखम् (वासः) वस्त्रम् (अग्ने) अग्निरिव
प्रकाशमान (विश्वरूपम्) विविधस्वरूपम् (सम्) (व्ययस्व)
धरस्व (विभावसो) विविधया भया दीप्त्या सहितं वसु धनं यस्य
तत्सम्बुद्धौ ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे विभावसोऽग्ने ज्योतिषा सह सुजातस्त्वं सर्व-
रूपं शर्मासदत्सीद विश्वरूपं वासो संव्ययस्व ॥ ४० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विवाहितो स्त्रीपुरुषौ यथा सूर्यो
भास्वरतया सर्वं प्रकाशते तथा सुवस्त्रालंकारैरुज्ज्वलौ भूत्वा गृहा-
दीनि वस्तूनि सदा पवित्राणि रक्षेताम् ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे (विभावसो) प्रकाश सहित धन से युक्त (अग्ने) अग्नि के
तुल्य तेजस्वी (ज्योतिषा) विद्या प्रकाश के साथ (सुजातः) अच्छे प्रसिद्ध आप
(स्वः) सुखदायक (वरूथम्) श्रेष्ठ (शर्म) घर को (आसदत्) अच्छे प्रकार
प्राप्त हूजिये (विश्वरूपम्) अनेक चित्र विचित्ररूपी (वासः) वस्त्र को (संव्ययस्व)
धारण कीजिये ॥ ४० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—विवाहित स्त्री पुरुषों को चाहिये कि
जैसे सूर्य अपने प्रकाश से सब जगत् को प्रकाशित करता है वैसे ही अपने सुन्दर वस्त्र
और आभूषणों से शोभायमान हो के घर आदि वस्तुओं को सदा पवित्र रखें ॥ ४० ॥

उदुतिष्ठेत्यस्य विश्वमना ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगनुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्विद्वत्कृत्यमाह ॥

फिर भी विद्वानों का कृत्यअगले मन्त्र में कहा है ॥

उदु तिष्ठ स्वध्वरावा नो देव्या धिया । दृशे च

भासा बृहता सुशुक्कनिराग्नै याहि सुशस्तिभिः ॥ ४१ ॥
उत् । ऊँ इत्यूँ । तिष्ठ । स्वध्वरेति सुअध्वर । अत्र ।
नः । देव्या । धिया । दृशे । च । भासा बृहता ।
सुशुक्कनिरिति सुशुक्कनिः । आ । अग्नेः । या-
हि । सुशस्तिभिरिति सुशस्तिभिः ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(उत्) (उ) (तिष्ठ) (स्वध्वर) शोभना
अध्वरा अहिंसनीया माननीया व्यवहारा यस्य तत्सम्बुद्धौ (अ-
व) रक्त । अत्र ह्यचोतस्तिष्ठ इति दीर्घः (नः) अस्मान् (देव्या)
शुद्धविद्या । शिक्षापन्नया (धिया) प्रज्ञया क्रियया वा (दृशे)
द्रष्टुम् (च) (भासा) प्रकाशेन (बृहता) महता (सुशुक्कनिः)
सुष्ठु शुचां पवित्राणां वनिः संभक्ता (आ) (अग्ने) विहन्
(याहि) प्राप्नुहि (सुशस्तिभिः) शोभनैः प्रशंसितैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे स्वध्वर सज्जन विहन् गृहस्थ त्वं सततमुत्तिष्ठ
सर्वदा प्रयतस्व । देव्या धिया नोऽव । हे अग्ने अग्निवत्प्रकाशमान
सुशुक्कनिस्त्वमु दृशे बृहता भासा सूर्य्यइव सुशस्तिभिः सर्वा विद्या
याहि । अस्माँश्च प्रापय ॥ ४१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विद्वद्भिः शुद्धविद्याप्रज्ञादानेन
सर्वे सततं संरक्ष्याः । नहि सुशिक्षामन्तरा मनुष्याणां सुखायान्यत्
किञ्चिच्छरणमस्ति तस्मादालस्यकपटादीनि कुकर्माणि विहाय वि-
द्याप्रचाराय सदा प्रयतितव्यम् ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे (स्वध्वर) अच्छे माननीय व्यवहार करने वाले सज्जन विद्वान् गृहस्थ आप निरन्तर (उत्तिष्ठ) पुरुषार्थ से उन्नति को प्राप्त हो के अन्य मनुष्यों को प्राप्त सदा किया कीजिये (देव्या) शुद्ध विद्या और शिक्षा से युक्त (धिया) बुद्धि वा क्रिया से (नः) हम लोगों की (अव) रक्षा कीजिये हे (अग्ने) अग्नि के समान प्रकाशमान (सुशुक्निः) अच्छे पवित्र पदार्थों के विभाग करने हारे आप (उ) तर्क के साथ (दृशे) देखने को (वृहता) बड़े (भासा) प्रकाश रूप सूर्य के तुल्य (सुशस्तिभिः) सुन्दर प्रशंसित गुणों के साथ सब विद्याओं को (याहि) प्राप्त कीजिये । और हमारे लिये भी सब विद्याओं को प्राप्त कीजिये ॥ ४१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—विद्वान् लोगों को चाहिये कि शुद्ध विद्या और बुद्धि के दान से सब मनुष्यों की निरन्तर रक्षा करें । क्यों कि अच्छी शिक्षा के बिना मनुष्यों के सुख के लिये और कोई भी आश्रय नहीं है । इस लिये सब को उचित है कि आलस्य और कपट आदि कुकर्मों को छोड़ के विद्या के प्रचार के लिये सदा प्रयत्न किया करें ॥ ४१ ॥

ऊर्ध्वइत्यस्य कएवञ्चपिः । अग्निर्देवता । उपरिष्ठाद्वृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनर्विद्वत्कृत्यमाह ॥

फिर भी उक्त विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

ऊर्ध्व ऊषुण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।
ऊर्ध्वो वाजस्य सनितायदञ्जिभिर्वाघदभिर्विहव-
यामहे ॥ ४२ ॥

ऊर्ध्वः । ऊँइत्यूँ । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः ।
न । सविता । ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता ।
यत् । अञ्जिभिरित्यञ्जिभिः । वाघदभिरिति

वाघत्ऽभिः । विह्वयामह इति विह्वयामहे ॥४२॥

पदार्थः—(ऊर्ध्वः) उपरिस्थः (उ) (सु) (नः) अस्माकम् (ऊतये) रक्षणाधाय (तिष्ठ) इत्यचोऽतास्तिङइति दीर्घः (देवः) द्योतकः (न) इव (सविता) भास्करः (ऊर्ध्वः) उत्कृष्टः (वाजस्य) विज्ञानस्य (सनिता) संभाजकः (यत्) यः (अञ्जिभिः) व्यक्तिकारकैः किरणैः (वाघाद्भिः) युद्धविद्याकुशलैर्मैधाविभिः (विह्वयामहे) विशेषेण स्पृष्टामहे ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे विह्वलध्यापक त्वमूर्ध्वः सविता देवो न न ऊतये सुतिष्ठ सुस्थिरो भव । यद्यस्त्वमञ्जिभिर्वाघाद्भिः सह वाजस्य सनिता भव तमु वयं विह्वयामहे ॥ ४२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० अध्यापकोपदेशका जना यथा सविता भूमिचन्द्रादिभ्य उपरिस्थः सन् स्वज्योतिषा सर्वं संरक्ष्य प्रकाशयति तथोत्कृष्टगुणैर्विद्यान्यायं प्रकाशय सर्वा प्रजाः सदा सुशोभयेयुः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे अध्यापक विद्वान् आप (ऊर्ध्वः) ऊपर आकाश में रहने वाले (देवः) प्रकाशक (सविता) सूर्य के (न) समान (नः) हमारी (ऊतये) रक्षा आदि के लिये (सुतिष्ठ) अच्छे प्रकार स्थित हूजिये (यत्) जो आप (अञ्जिभिः) प्रकट करने हारे किरणों के सदृश (वाघाद्भिः) युद्ध विद्या में कुशल बुद्धिमानों के साथ (वाजस्य) विज्ञान के (सनिता) सेवन हारे हूजिये (उ) उसी को हम लोग (विह्वयामहे) विशेष करके बुलाते हैं ॥ ४२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—अध्यापक और उपदेशक विद्वान् को चाहिये कि जैसे सूर्य भूमि और चन्द्रमा आदि लोकों से ऊपर स्थित होके अपनी कि०

रणों से सब जगत्की रक्षा के लिये प्रकाश करता है । वैसे उत्तम गुणों से विद्या और न्याय का प्रकाश करके सब प्रजाओं को सदा सुशोभित करें ॥ ४२ ॥

सजात इत्यस्य त्रित ऋषिः । अग्निर्देवता । विराट्तिष्ठुष-
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ जनकापत्यव्यवहारमाह ॥

अत्र पिता पुत्र का व्यवहार अगले मन्त्र में कहा है ॥

सजातो गर्भो असिरोदस्योऽग्नेचारुर्विभृत ओ-
षधीषु । चित्रः शिशुः परितमांश्चस्यक्तून् प्रमातृ-
भ्योऽधि कनिक्रदद्गाः ॥ ४३ ॥

सः । जातः । गर्भः । असि । रोदस्योः । अग्ने ।
चारुः । विभृतइति विभृतः । ओषधीषु । चित्रः ।
शिशुः । परि । तमांश्चसि । अक्तून् । प्र । मातृ-
भ्यइति मातृभ्यः । अधि । कनिक्रदत् । गाः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(सः) (जातः) प्रसिद्धः (गर्भः) यो गीर्यते स्वीक्रिय-
ते सः (असि) (रोदस्योः) द्यावापृथिव्योः (अग्ने) विहन् (चारुः)
सुन्दरः (विभृतः) विशेषेण धृतः पोषितो वा (ओषधीषु) सो-
मादिषु (चित्रः) अद्भुतः (शिशुः) बालकः (परि) (तमांसि) रात्रीः
(अक्तून्) अन्धकारान् (प्र) (मातृभ्यः) मान्यकर्त्रीभ्यः (अ-
धि) (कनिक्रदत्) गच्छन् (गाः) गच्छति । अत्राऽऽभावः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यस्त्वं यथा रोदस्योर्जातश्चारुषधीषु विभृ-
ताश्चित्तो गर्भोऽर्को मातृभ्यस्तमांस्यक्तून् पर्यधिकनिक्रदत्सन् गा
गच्छति तथाभूतः शिशुर्गा विद्याः प्राप्नुहि ॥ ४३ ॥

भावार्थः—यथा ब्रह्मचर्यादिसुनियमैर्जनितः पुत्रो विद्या अ-
धीत्य पितरौ सुखयाति तथैव जनकौ प्रजाः सुखयेताम् ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् जो आप जैसे (रोदस्योः) आकाश और पृ-
थिवी में (जातः) प्रसिद्ध (चारुः) सुन्दर (ओषधीषु) सोमलतादि ओषधियों में
(विभृतः) विशेष करके धारण वा पोषण किया (चित्रः) आश्चर्य्य रूप (गर्भः)
स्वीकार करने योग्य सूर्य्य (मातृभ्यः) मान्य करने हारी माता अर्थात् किरणों से (त-
मांसि) रात्रियों तथा (अक्तून्) अन्धेरो को (पर्यधिकनिक्रदत्) सब ओर से अधि-
क करके चलता हुआ (गाः) चलाता है वैसे ही (शिशुः) बालक (गाः) विद्या
को प्राप्त होवें ॥ ४३ ॥

भावार्थः—जैसे ब्रह्मचर्य्य आदि अच्छे नियमों से उत्पन्न किया पुत्र विद्या
पढ़ के माता पिता को सुख देता है वैसे ही माता पिता को चाहिये कि प्रजा को सु-
ख देवें ॥ ४३ ॥

स्थिरो भवेत्यस्य त्रित ऋषिः अग्निर्देवता विराडनुष्टुप्छन्दः
गान्धारः स्वरः ॥

अथ पितरौ स्वापत्यानि कथं शिक्षेयातामित्यु० ॥

अब मात पिता अपने सन्तानों को किस प्रकार शिक्षा करें यह वि० ॥

स्थिरो भव वीड्वद्ग आशुर्भव वाज्यर्वन् । पृथुर्भ-

वसुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहणः ॥ ४४ ॥

स्थिरः । भव । वीड्वद्गइति वीडुऽअद्गः । आशुः ।

भव । वाजी । अर्वन् । पृथुः । भव । सुषदः ।
 सुसदइति सुसदः । त्वम् । अग्नेः । पुरीषवाहणः ।
 पुरीषवाहनइति पुरीषऽवाहनः ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(स्थिरः) निश्चलः (भव) (वीड्वङ्गः) वीडूनि
 दृढानि बलिष्ठान्यङ्गानि यस्य सः (आशुः) शीघ्रकारी (भव) (वा-
 जी) प्राप्तनीतिः (अर्वन्) विज्ञानयुक्त (पृथुः) विस्तृतसुखः (भ-
 व) (सुषदः) यः शोभनेषु व्यवहारेषु सीदति सः (त्वम्)
 (अग्नेः) पावकस्य (पुरीषवाहणः) यः पुरीषाणि पालनादी-
 नि कर्माणि वाहयति प्रापयति सः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे अर्वन् पुत्र त्वं विद्याग्रहणाय स्थिरो भव वा-
 जी वीड्वङ्ग आशुर्भव । त्वमग्नेः सुषदः पुरीषवाहणः पृथुर्भव ॥ ४४ ॥

भावार्थः—हे सुसन्ताना युष्माभिर्ब्रह्मचर्येण शरीरबलं विद्या
 सुशिक्षाभ्यामात्मबलं पूर्णं दृढं कृत्वा स्थिरतया रक्षा विधेया । आ-
 ग्नेयाऽस्त्रादिना शत्रुविनाशश्चेति मातापितरः स्वसन्तानान् सुशि-
 क्षेयुः ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे (अर्वन्) विज्ञान युक्त पुत्र तू विद्या ग्रहण के लिये (स्थिरः)
 दृढ़ (भव) हो (वाजी) नीति को प्राप्त होके (वीड्वङ्गः) दृढ़ अति बलवान् अ-
 वयवों से युक्त (आशुः) शीघ्र कर्म करने वाला (भव) हो तू (अग्नेः) अग्नी सं-
 बन्धी (सुषदः) सुन्दर व्यवहारों में स्थित और (पुरीषवाहणः) पालन आदि शु-
 भ कर्मों को प्राप्त कराने वाला (पृथुः) सुख का विस्तार करने हारा (भव) हो ॥ ४४ ॥

भावार्थः—हे अच्छे सन्तानों तुम को चाहिये कि ब्रह्मचर्य सेवन से शरीर
 का बल और विद्या तथा अच्छी शिक्षा से आत्मा का बल पूर्ण दृढ़ कर स्थिरता से

रक्षा करो और आग्नेय आदि अस्त्र विद्या से शत्रुओं का विनाश करो इस प्रकार माता पिता अपने सन्तानों को शिक्षा करें ॥ ४४ ॥

शिवइत्यस्य चित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । विराट्पथ्या बृह-
ती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तैः प्रजासु कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

फिर उन को प्रजा में कैसे वर्तना चाहिये इस वि० ॥

शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः । मा
द्यावापृथिवी अभि शोचीरन्तरिक्षं मा वनस्पतीन्
॥ ४५ ॥

शिवः । भव । प्रजाभ्यइति प्रजाभ्यः । मानुषी-
भ्यः । त्वम् । अङ्गिरः । मा । द्यावापृथिवीइति-
द्यावापृथिवी । अभि । शोचीः । मा । अन्तरि-
क्षम् । मा । वनस्पतीन् ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(शिवः) कल्याणकरो मङ्गलमयः (भव) (प्रजाभ्यः)
प्रसिद्धाभ्यः (मानुषीभ्यः) मनुष्यादिभ्यः (त्वम्) (अङ्गिरः)
प्राणइव प्रिय (मा) निषेधे (द्यावापृथिवी) विद्युद्भूमी (अभि)
आभ्यन्तरे (शोचीः) शोकं कुर्व्याः (मा) (अन्तरिक्षम्) अवका-
शम् (मा) वनस्पतीन् वटादीन् ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे अङ्गिरस्त्वं मानुषीभ्यः प्रजाभ्यः शिवो भव द्या-
वापृथिवी माभिः शोचीरन्तरिक्षं माभिः शोचीर्वनस्पतीन् माभिः शोचीः
॥ ४५ ॥

भावार्थः—सन्तानैः प्रजाः प्रति मङ्गलाचरणेन भूत्वा पृथिव्या-
दीनां मध्ये निश्शोकैः स्थातव्यम् । किन्त्वेतेषां रक्षां विधायोपका-
रायोत्साहतया प्रयतितव्यम् ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हे (अङ्गिरः) प्राणों के समान प्रिय सुसन्तान तू (मानुषीम्यः) मनुष्य
आदि (प्रजाम्यः) प्रसिद्ध प्रजाओं के लिये (शिवः) कल्याणकारी मङ्गलमय (भ-
व) हो (द्यावापृथिवी) विजुली और भूमि के विषय में (मा) मत (अभिशोचीः)
अतिशोच मत कर (अन्तरिक्षम्) अवकाश के विषय में (मा) मत शोच कर और
(वनस्पतीन्) वट आदि वनस्पतियों का शोच मत कर ॥ ४५ ॥

भावार्थः—सुसन्तानों को चाहिये कि प्रजा के प्रति मङ्गलाचारी हो के पृथिवी
आदि पदार्थों के विषय में शोक रहित हों । किन्तु इन सब पदार्थों की रक्षा विधान कर
उपकार के लिये उत्साह के साथ प्रयत्न करें ॥ ४५ ॥

प्रेतुवाजीत्यस्य त्रित ऋषिः । अग्निर्देवता । ब्राह्मी बृहती
छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः स एव विषय उपदिश्यते ॥

फिर भी उक्त वि० ॥

प्रेतु वाजी कनिक्रदन्नानन्दद्रासंभः पत्वा । भरन्न-
ग्निं पुरीष्युं मा पाद्यायुषः पुरा । वृषाग्निं वृषणं
भरन्नपां गर्भं समुद्रियम् । अग्न आयाहि वी-
तये ॥ ४६ ॥

प्र । एतु । वाजी । कनिक्रदत् । नानन्दत् । रासं-
भः । पत्वा । भरन् । अग्निम् । पुरीष्युम् ।

मा । पादि । आयुषः । पुरा । वृषा । अग्निम् ।
वृषणम् । भरन् । अपाम् । गर्भम् । समुद्रियम् ।
अग्ने । आ । याहि । वीतये ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(प्र) (एतु) गच्छतु (वाजी) अश्वः (क-
निक्रदत्) गच्छन् (नानदत्) भृशं शब्दं कुर्वन् (रासभः) दा-
तुं योग्यः (पत्वा) पतति गच्छतीति (भरन्) धरन् (अग्नि-
म्) विद्युतम् (पुरीष्यम्) पुरीषेषु पालनेषु साधुम् (मा) (पादि) ग-
च्छ (आयुषः) नियतवर्षाञ्जविनात् (पुरा) पूर्वम् (वृषा) वलिष्ठः
(अग्निम्) सूर्यारख्यम् (वृषणम्) वर्षयितारम् (भरन्) (अपा-
म्) जलानाम् (गर्भम्) (समुद्रियम्) समुद्रे भवम् (अग्ने)
विद्वन् (आ) याहि प्राप्नुहि (वीतये) विविधसुखानां व्याप्तये ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने सुसन्तान भवान् कनिक्रदन्नानदद्रासभः प-
त्वा वाजीवायुषः पुरा मा प्रैतु । पुरीष्यमग्निं भरन्मा पादि । इतस्त-
तो मागच्छ वृषापां गर्भं समुद्रियं वृषणमग्निं भरन् सन् वीतय आ-
याहि ॥ ४६ ॥

भावार्थः—मनुष्या विषयलोलुपतात्यागेन ब्रह्मचर्येण पूर्ण
जीवनं धृत्वाऽग्न्यादिपदार्थविज्ञानाद्धर्म्यं व्यवहारमुन्नयेयुः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् उत्तम सन्तान तू (कनिक्रदत्) चलते और (ना-
नदत्) शीघ्र शब्द करते हुए (रासभः) देने योग्य (पत्वा) चलने वाले वा (वाजी)
घोडा के समान (आयुषः) नियत वर्षों की अवस्था से (पुरा) पहिले (मा) न (प्रै-
तु) मरे (पुरीष्यम्) रक्षा के हेतु पदार्थों में उत्तम (अग्निम्) बिजुली (भरन्) धारण

करता हुआ (मापादि) इधर उधर मत भाग जैसे (वृषा) अतिबलवान् (अपाम्) जलों के (सुमद्रियम्) समुद्र में हुए (गर्भम्) स्वीकार करने योग्य (वृषणम्) वर्षा करने हारे (अग्निम्) सूर्य को (भरन्) धारण करता हुआ (वीतये) सुखों की व्याप्ति के लिये (आयाहि) अच्छे प्रकार प्राप्त हो ॥ ४६ ॥

भावार्थः—राजा आदि मनुष्यों को योग्य है कि अपने सन्तानों को विषयों की लोलुपता से छुड़ा के ब्रह्मचर्य के साथ पूर्ण अवस्था को धारण कर अग्नि आदि पदार्थों के विज्ञान से धर्म युक्त व्यवहार की उन्नति करावे ॥ ४६ ॥

ऋतामित्यस्य त्रितऋषिः । अग्निर्देवता । विराड्ब्राह्मी त्रिष्टु-
प्लन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैः किं किमाचरणीयं किं किं च त्यक्तव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को क्या २ आचारण करना और क्या २ छोड़ना चाहिये यह वि० ॥

ऋत० सत्यमृत० सत्यमग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्-
भरामः । ओषधयः प्रतिमोदध्वमग्निमेत० शिव-
मायन्तमभ्यत्र युष्माः । व्यस्यन् विश्वा अनिरा-
अमीवा निषीदन्तो अप दुर्मतिं जहि ॥ ४७ ॥

ऋतम् । सत्यम् । ऋतम् । सत्यम् । अग्निम् । पु-
रीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । भरामः । ओषधयः । प्र-
ति । मोदध्वम् । अग्निम् । एतम् । शिवम् । आ-
यन्तमित्याऽयन्तम् । अभि । अत्र । युष्माः । व्य-
स्यन्निति विऽअस्यन् । विश्वाः । अनिराः ।

अमीवाः । निषीदन् । निसीदन्निति निसीदन् ।

नः । अप । दुर्मतिमिति दुःस्मतिम् । जहि ॥४७॥

पदार्थः—(ऋतम्) यथार्थम् (सत्यम्) अविनश्वरम् (ऋ-
तम्) अव्यभिचारी (सत्यम्) सत्सु पुरुषेषु साधु सत्यं मानं
भाषणं कर्म च (अग्निम्) विद्युतम् (पुरीष्यम्) पालनसाध-
नेषु भवम् (अङ्गिरस्वत्) वायुवत् (भरामः) धरामः (ओ-
षधयः) यवादयः (प्रति) (मोदध्वम्) सुखयत (अग्निम्)
(एतम्) पूर्वोक्तम् (शिवम्) मङ्गलकारिणम् (आयन्तम्) प्रा-
प्नुवन्तम् (अभि) अभिमुख्ये (अत्र) (युष्माः) युष्मान् ।
अत्र वाञ्छन्दसीति शसो नादेशाभावः (व्यस्यन्) विविधतया
प्रक्षिपन् (विश्वाः) सर्वाः (अनिराः) नितरां दातुमयोग्याः
(अमीवाः) रोगपीडाः (निषीदन्) अवस्थितः सन् (नः)
अस्माकम् (अप) दूरीकरणे (दुर्मतिम्) दुष्टां मतिम् (जहि)
नाशय ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे सन्ताना यथा वयमृतं सत्यमृतं सत्यं पुरीष्यम-
ग्निमङ्गिरस्वद्धरामः । एतमायन्तं शिवमग्निं भूत्वा यूयमप्यभिमोद-
ध्वम् । या ओषधयो युष्माः प्रति प्राप्नुवन्ति ता वयं भरामः ।
हे वैद्य त्वं विश्वा अनिरा अमीवा व्यस्यन्त्र निषीदन्तो दुर्मतिम-
पजहि दूरीकुर्वित्येनं प्रार्थयत ॥ ४७ ॥

भावार्थः—मनुष्या ऋतं सत्यं परं सत्यं कारणं ब्रह्मापरमृतं
सत्यमव्यक्तं जीवाख्यं सत्यभाषणादिकं प्रकृतिजमग्न्योषधिसमूहं च

विद्यया शरीरस्य ज्वरादिरोगानात्मनोऽविद्यादींश्च निरस्य मादकद्र-
व्यत्यागेन सुमतिं संपाद्य सुखं प्राप्य नित्यं मोदन्तां मा कदाचिदे
तद्विपरीताचरणेन सुखं हित्वा दुःखसागरे पतन्तु ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे सुसन्तानो जैसे हम लोग (ऋतम्) यथार्थ (सत्यम्) नाश
रहित (ऋतम्) अव्यभिचारी (सत्यम्) सत्पुरुषों में श्रेष्ठ तथा सत्य मानना बोलना
और करना (पुरीष्यम्) रक्षा के साधनों में उत्तम (अग्निम्) विजुली को (आङ्गि-
रस्वत्) वायु के तुल्य (भ्रामः) धारण करते हैं (एतम्) इस पूर्वोक्त (आयन्तम्)
प्राप्त हुए (शिवम्) मङ्गल कारी (अग्निम्) विजुली को प्राप्त हो के तुम लोग
भी (अभिमोदध्वम्) आनन्दित रहो जो (ओषधयः) जौ आदि ओषधि (युष्माः)
तुम्हारे (प्रति) लिये प्राप्त होवें उन को हम लोग धारण करते हैं वैसे तुम भी करो ।
हे वैद्य आप (विश्वाः) सब (अनिराः) जो निरन्तर देने योग्य न हों (अमीवाः)
ऐसी रोगों की पीड़ा (व्यस्यन्) अनेक प्रकार से अलग करते और (अत्र) इस
आयुर्वेद विद्या में (निषीदन्) स्थित हो के (नः) हम लोगों की (दुर्मतिम्)
दुष्ट बुद्धि को (अपजहि) सब प्रकार दूर कीजिये इस प्रकार इस वैद्य की प्रार्थना
करो ॥ ४७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम लोगों को उचित है कि यथार्थ अविनाशी परका-
रण ब्रह्म दूसरा कारण यथार्थ अविनाशी अव्यक्त जीव सत्य भाषणादि तथा प्रकृति
से उत्पन्न हुए अग्नि और ओषधि आदि पदार्थों के धारण से शरीर के ज्वर आदि
रोगों और आत्मा के अविद्या आदि दोषों को छुड़ा के मद्य आदि द्रव्यों के त्याग से
अच्छी बुद्धि कर और सुख को प्राप्त हो के नित्य आनन्द में रहो । और कभी इस
से विपरीत आचरण कर सुख को छोड़ के दुःख सागर में मत गिरो ॥ ४७ ॥

ओषधय इत्यस्य त्रित ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगनुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

स्त्रियोपि किं किमाचरेयुरित्याह ॥

स्त्रियों को क्या २ आचरण करना चाहिये यह वि० ॥

ओषधयः प्रतिगृभ्णीत पुष्पवतीः सुपिप्पलाः ।
 अयं वो गर्भं ऋत्वियः प्रत्नं सधस्थमासदत् ॥ ४८ ॥
 ओषधयः । प्रति । गृभ्णीत । पुष्पवतीरिति पु-
 ष्पवतीः । सुपिप्पलाइति सुपिप्पलाः । अय-
 म् । वः । गर्भः । ऋत्वियः । प्रत्नम् । सधस्थ-
 मिति सधस्थम् । अ । असदत् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(ओषधयः) सोमादयः (प्रति) (गृभ्णीत)
 गृहीत (पुष्पवतीः) श्रेष्ठानि पुष्पाणि यासां ताः (सुपिप्पलाः)
 शोभनफलाः (अयम्) (वः) युष्माकम्) (गर्भः) (ऋ-
 त्वियः) ऋतुः प्राप्तोऽस्य सः (प्रत्नम्) पुरातनम् (सधस्थम्)
 सहस्थानम् (आ) (असदत्) प्राप्नुयात् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियो यूयं या ओषधयः सन्ति याभ्योऽयम्-
 त्वियो गर्भो वः प्रत्नं सधस्थं गर्भाशयमासदत्ताः पुष्पवतीः सुपि-
 प्पला ओषधीः प्रति गृभ्णीत ॥ ४८ ॥

भावार्थः—मातापितृभ्यां कन्याभ्यो व्याकरणादिकमध्याप्य
 वैद्यकशास्त्रमप्यध्यापनीयम् । यत इमा आरोग्यकारिका गर्भसंपा-
 दिनीरोषधीर्विज्ञाय सुसन्तानान्युत्पाद्य सततं प्रमोदेरन् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियो तुम लोग जो (ओषधयः) सोमलता आदि ओषधि हैं
 जिन से (अयम्) यह (ऋत्वियः) ठीक ऋतु काल को प्राप्त हुआ (गर्भः) ग-
 र्भ (वः) तुम्हारे (प्रत्नम्) प्राचीन (सधस्थम्) नियत स्थान गर्भाशय को प्राप्त

होवे उन (पुष्पवतीः) श्रेष्ठ पुष्पों वाली (सुपिप्पलाः) सुन्दर फलोंसे युक्त ओषधियों को (प्रतिगृम्णीत) निश्चय करके ग्रहण करो ॥ ४८ ॥

भावार्थः—माता पिता को चाहिये कि अपनी कन्याओं को व्याकरण आदि शास्त्र पढ़ा के वैद्यक शास्त्र पढ़ावें । जिस से ये कन्या लोग रोगों का नाश और गर्भ का स्थापन करने वाली ओषधियों को जान और अच्छे सन्तानों को उत्पन्न करके निरन्तर आनन्द भोगें ॥ ४८ ॥

विपाजसेत्यस्योत्कील ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप्छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

विवाहसमये स्त्रीपुरुषौ किं किं प्रतिजानीयातामित्यु० ॥

विवाह के समय स्त्री और पुरुष क्या २ प्रतिज्ञा करें यह वि० ॥

विपाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्ष-
सो अमीवाः । सुशर्मणो बृहतः शर्माणि स्याम-
ग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥ ४९ ॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । बाधस्व ।
द्विषः । रक्षसः । अमीवाः । सुशर्मण इति सु-
शर्मणः । बृहतः । शर्माणि । स्याम । अग्नेः । अ-
हम् । सुहवस्येति सुहवस्य । प्रणीतौ । प्रणीता-
विति प्रणीतौ ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(वि) विविधेन (पाजसा) बलेन । पातेर्बले जुट्च
उ० ४ । २१० । इत्यसुन् पाजइति बलना० निध० २ । ९ (पृथुना)
विस्तीर्णेन (शोशुचानः) भृशं शुचिः सन् (बाधस्व) (द्विषः)

शत्रुभूता व्यभिचारिणीर्द्विषलीः (रक्तसः) दुष्टाः (अमीवाः) रोगइव प्राणिनां पीडकाः (सुशर्मणः) सुशोभितगृहस्य (बृहतः) महतः (शर्मणि) सुखकारके गृहे (स्याम्) वर्त्तेय (अग्नेः) अग्निवद्देदीप्यमानस्य (अहम्) पत्नी (सुहवस्य) शोभनो हवो ग्रहणं दानं वा यस्य तस्य (प्रणीतौ) प्रकृष्टायां धर्म्यायां नीतौ ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे पते यदि त्वं पृथुना विपाजसा बलेन सह शो-
शुचानः सदा वर्त्तेया अमीवा रक्तसो द्विषो बाधस्व तर्हि बृहतः सु-
शर्मणः सुहवस्याग्नेस्ते शर्मणि प्रणीतौ चाहं पत्नी स्याम् ॥ ४९ ॥

भावार्थः—विवाहसमये पुरुषेण स्त्रिया च व्यभिचारत्यागस्य प्रतिज्ञां कृत्वा व्यभिचारिणीनां स्त्रीणां लम्पटानां पुरुषाणां च स-
र्वथा संगं त्यक्त्वा परस्परमप्यतिविषयासक्तिं विहाय ऋतुगामिनौ
भूत्वान्योऽन्यं प्रीत्या वीर्यवन्त्यपत्यान्युत्पादयेताम् । नहि व्यभिचारेण
तुल्यं स्त्रियाः पुरुषस्य चाप्रियमनायुष्यमकीर्तिकरं कर्म विद्यते त-
स्मादेतत्सर्वथा त्यक्त्वा धर्माचारिणौ भूत्वा दीर्घायुषौ स्याताम् ॥ ४९ ॥

पदार्थः—हे पते जो आप (पृथुना) विस्तृत (वि) विविध प्रकार के
(पाजसा) बल के साथ (शोशुचानः) शीघ्र शुद्ध सदा वर्त्ते और (अमीवाः)
रोगों के समान प्राणियों की पीड़ा देने हारी (रक्तसः) दुष्ट (द्विषः) शत्रु रूप व्यभि-
चारिणी स्त्रियों को (बाधस्व) ताड़ना दें तो मैं (बृहतः) बड़े (सुशर्मणः) अ-
च्छे शोभायमान (सुहवस्य) सुन्दर लेना देना व्यवहार जिस में हो ऐसे (अग्नेः)
अग्नि के तुल्य प्रकाश मान आप के (शर्मणि) सुख कारक घर में और (प्रणीतौ)
उत्तम धर्म युक्त नीति में आप की स्त्री (स्याम्) होऊँ ॥ ४९ ॥

भावार्थः—विवाह समय में स्त्री पुरुष को चाहिये कि व्यभिचार छोड़ने की
प्रतिज्ञा कर व्यभिचारिणी स्त्री और लम्पट पुरुषों का संग सर्वथा छोड़ आपस में भी

अति विषया साक्ति को छोड़ और ऋतुगामी होके परस्पर प्रीति के साथ पराक्रम वाले सन्तानों को उत्पन्न करें । क्योंकि स्त्री वा पुरुष के लिये अप्रिय आयु का नाशक निन्दा के योग्य कर्म व्याभिचार के समान दूसरा कोई भी नहीं है इस लिये इस व्यभिचार कर्म को सब प्रकार छोड़ और धर्माचरण करने वाला हो के पूर्ण अवस्था के सुख को-भोगें ॥ ४९ ॥

आपोहिष्ठेत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ कृतविवाहाः स्त्रीपुरुषा अन्योन्यं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

अत्र विवाह किये स्त्री और पुरुष आपस में कैसे वर्त्ते यह वि० ॥

आपो हिष्ठा मयोभुवस्तान ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥ ५० ॥

आपः । हि । स्थ । मयोभुवइति मयःऽभुवः । ताः ।

नः । ऊर्जे । दधातन । महे । रणाय । चक्षसे ॥ ५० ॥

पदार्थः—(आपः) आपइव शुभगुणव्यापिकाः (हि) खलु (स्थ) भवत । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (मयोभुवः) सुखं भावुकाः (ताः) (नः) अस्माकम् (ऊर्जे) बलयुक्ताय (दधातन) धरत (महे) महते (रणाय) संग्रामाय (चक्षसे) ख्यातुं योग्याय ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे जलवर्द्धमाना आपइव याः स्त्रियो यूयं मयो-भुवः स्थ ता ऊर्जे महे रणाय चक्षसे नो दधातन ॥ ५० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा स्त्रियः स्वपतीन् प्रीणयेयु-स्तथैव पतयः स्वस्थस्त्रियः सदा सुखयन्तु । एतेयुद्धकर्मण्यपि पृथङ् न वसेयुरर्थात्सहैव सदा वर्त्तेरन् ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे (आपः) जलों के समान शुभ गुणों में व्याप्त होने वाली श्रेष्ठ स्त्रियो जो तुम लोग (मयोभुवः) सुख भोगने वाली (स्थ) हो (ताः) वे तुम (ऊर्जे) बलयुक्त पराक्रम और (महे) बड़े २ (चक्षसे) कहने योग्य (रणाय) संग्राम के लिये (नः) हम लोगों को (हि) निश्चय करके (दधातन) धारण करो ॥ ५० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे स्त्री अपने पतियों को रखें वैसे पति भी अपनी २ स्त्रियों को सदा सुख दें। ये दोनों युद्ध कर्म में भी पृथक् २ न बसें। अर्थात् इकट्ठे ही सदा वर्त्ताव रखें ॥ ५० ॥

योवइत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवताः । गायत्रीछन्दः
षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही उक्त विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उश-
तीरिव मातरः ॥ ५१ ॥

यः । वः । शिवतमइति शिवऽतमः । रसः । तस्य ।
भाजयत । इह । नः । उशतीरिवेत्युशतीऽइव ।
मातरः ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(यः) (वः) युष्माकम् (शिवतमः) अति-
शयेन सुखकारी (रसः) आनन्दः (तस्य) (भाजयत) सेव-
यत (इह) अस्मिन् गृहाश्रमे (नः) अस्माकमस्मान् वा (उश-
तीरिव) यथा कामयमानाः (मातरः) जनन्यः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियो वो न इह यः शिवतमो रसोऽस्ति तस्य
मातरः पुत्रानुशतीरिव भाजयत ॥ ५१ ॥

भावार्थः—स्त्रीभिर्मातापितरौ पुत्रानिव स्वंस्वं पतिं स्वा स्वा पत्नी प्रीत्या सेवताम् । एवमेव स्वां स्वां स्त्रियं पतिश्च यथा जलानि तृषातुरान् प्राणिनस्तृप्यन्ति तथैव सुशीलतयानन्देन तृप्ताः सन्तु ॥ ५१ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियो (वः) तुम्हारा और (नः) हमारा (इह) इस गृहा-श्रम में जो (शिवतमः) अत्यन्त सुखकारी (रसः) कर्तव्य आनन्द है (तस्य) उस का (मातरः) (उशतीरिव) जैसे कामयमान माता अपने पुत्रों को सेवन करती हैं वैसे (भाजयत) सेवन करो ॥ ५१ ॥

भावार्थः—स्त्रियों को चाहिये कि जैसे माता पिता अपने पुत्रों का सेवन करते हैं वैसे अपने २ पतियों की प्रीति पूर्वक सेवा करें । ऐसे ही अपनी २ स्त्रियों की पति भी सेवा करें । जैसे प्यासे प्राणियों को जल तृप्त करता है वैसे अच्छे स्वभाव के आनन्द से स्त्री पुरुष भी परस्पर प्रसन्न रहें ॥ ५१ ॥

तस्मादित्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवताः । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

तस्मा अरंङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥ ५२ ॥

तस्मै । अरंम् । गमाम् । वः । यस्य । क्षयाय । जिन्वथ । आपः । जनयथ । च । नः ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(तस्मै) वक्ष्यमाणाय (अरम्) अलम् । अत्र कपिल-कादित्वाह्वत्वम् (गमाम्) गच्छेम (वः) युष्मान् (यस्य) जन-स्य (क्षयाय) निवासार्थाय गृहाय (जिन्वथ) प्रीणयत (आपः)

जलानीव (जनयथ) उत्पादयत । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (च)
सुखादीनांसमुच्चये (नः) अस्माकम् ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे आपो जलवद्वर्तमानाः या यूयं नः क्षयाय जि-
न्वथ जनयथ च ता वो युष्मान्वयमरं गमाम यस्य प्रतिज्ञातस्य ध-
र्म्यव्यवहारस्य पालिका भवत तस्यैव वधमपि भवेम ॥ ५२ ॥

भावार्थः—पुरुषो यस्याः स्त्रियः पतिर्यस्य पुरुषस्य या स्त्री पत्नी
भवेत्स सा च परस्परस्यानिष्टं कदापि न कुर्यात् । एवं सुखस-
न्तानैरलंकृतौ भूत्वा धर्मेण गृहकृत्यानि कुर्याताम् ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (आपः) जलों के समान शान्त स्वभाव से वर्तमान स्त्रियो जो
तुम लोग (नः) हम लोगों के (क्षयाय) निवासस्थान के लिये (जिन्वथ) तृप्त
और (जनयथ) अच्छे सन्तान उत्पन्न करो उन (वः) तुम लोगों को हम लोग (अ-
रम्) सामर्थ्य के साथ (गमाम) प्राप्त होवें । जिस धर्म युक्त व्यवहार की प्रतिज्ञा
करो उस का पालन करने वाली होओ और उसी का पालन करने वाले हम लोग
भी होवें ॥ ५२ ॥

भावार्थः—जिस पुरुष की जो स्त्री वा जिस स्त्री का जो पुरुष हो वे आ-
पस में किसी का अनिष्ट चिन्तन कदापि न करें ऐसे ही सुख और सन्तानों से शोभा-
यमान हो के धर्म से घर के कार्य करें ॥ ५२ ॥

मित्रइत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । मित्रो देवता । उपरिष्ठाद्बृ-
हती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

मित्रः सृष्टुं सृज्यं पृथिवीं भूमिं च ज्योतिषा सह ।

सृजातं जातैर्वेदसमयत्नमायं त्वा सृष्टुं सृजामि प्र-

जाभ्यः ॥ ५३ ॥

मित्रः । संसृज्येति समऽसृज्यं । पृथिवीम् । भूमिम् । च । ज्योतिषा । सह । सुजातमिति सुजातम् । जातवेदसमिति जातवेदसम् । अयक्ष्माय । त्वा । सम् । सृजामि । प्रजाभ्यइतिप्रजाभ्यः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(मित्रः) सर्वेषां सुदृढतन् (संसृज्य) संसर्गी भूत्वा (पृथिवीम्) अन्तरिक्षम् (भूमिम्) ज्ञितिम् (च) (ज्योतिषा) विद्यान्यायसुशिक्षाप्रकाशेन (सह) (सुजातम्) सुप्रसिद्धम् (जातवेदसम्) उत्पन्नं वेद विज्ञानम् (अयक्ष्माय) अरोग्याय (त्वा) त्वाम् (सम्) (सृजामि) निष्पादयामि (प्रजाभ्यः) पालनीयाभ्यः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे पते यस्त्वं मित्रः प्रजाभ्योऽयक्ष्माय ज्योतिषा सह पृथिवीं भूमिं च संसृज्य मां सुखयसि । तं सुजातं जात वेदसं त्वाऽहमप्येतदर्थं संसृजामि ॥ ५३ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषाभ्यां सद्गुणविहदासंगाच्छ्रेष्ठाचारं कृत्वा शरीरात्मनोरारोग्यं संपाद्य सुप्रजा उत्पादनीयाः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे पते जो आप(मित्रः) सब के हो के मित्र (प्रजाभ्यः) पालने योग्य प्रजाओं को (अयक्ष्माय) अरोग्य के लिये (ज्योतिषा) विद्या और न्याय को अच्छी शिक्षा के प्रकाश के (सह) साथ (पृथिवीम् अन्तरिक्ष (च) और (भूमिम्) पृथिवी के साथ (संसृज्य) सम्बन्ध करके मुझ का सुख देने हो । उस (सुजातम्) अच्छे प्रकार प्रसिद्ध (जातवेदसम्) वेदों के जानने हारे (त्वा) आप को मैं (सृजामि) प्रसिद्ध करती हूं ॥ ५३ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि श्रेष्ठ गुणवान् विद्वानों के संग से शुद्ध आचार का ग्रहण कर शरीर और आत्मा के आरोग्य को प्राप्त हो के अच्छे २ सन्तानों को उत्पन्न करें ॥ ५३ ॥

रुद्रा इत्यस्य सिन्धुर्हीप ऋषिः । रुद्रा देवताः । अनुष्टुप्छन्दः ।
गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

रुद्राः स॒सृज्यं पृथि॒वीं बृहज्ज्योतिः॑ समी॒धिरे ।

तेषां भानुरज॑स्र इच्छु॒क्रो दे॒वेषु॑ रोचते ॥ ५४ ॥

रुद्राः । स॒सृज्येति॑ स॒मसृज्यं॑ । पृथि॒वीम् । बृह-

त् । ज्योतिः॑ । स॒म् । ई॒धिरे॑ । तेषा॑म् । भानुः ।

अज॑स्रः । इत् । शुक्रः । दे॒वेषु॑ । रोच॑ते ॥ ५४ ॥

पदार्थः— (रुद्राः) यथा प्राणरूपा वायवः (संसृज्य) सूर्यमुत्पाद्य (पृथिवीम्) भूमिम् (बृहत्) महत् (ज्योतिः) प्रकाशम् (सम्) (ईधिरे) दीपयन्ति (तेषाम्) वायूनां सकाशादुत्पाद्य (भानुः) सूर्यः (अजस्रः) बहुरजस्रं प्रकाशो निरन्तरः विद्यते यास्मिन् सः । अत्र अर्शआदित्वादच् (इत्) इव (शुक्रः) भास्वरः (देवेषु) दिव्येषु प्रथिव्यादिषु (रोचते) प्रकाशते ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषा यथा रुद्राः सूर्यं संसृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे तेषां सकाशादुत्पन्नः शुक्रो भानुर्देवेष्वज-

स्रो रोचतइदिव विद्यान्यायार्कमुत्पाद्य प्रजाजनान् प्रकाशयते तेभ्यः
प्रजासु दिव्यानि सुखानि प्रचारयत ॥ ५४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा वायुः सूर्यस्य सूर्यः प्रकाशस्य
प्रकाशश्चाक्षुषव्यवहारस्य च कारणमस्ति तथैव स्त्रीपुरुषाः परस्परस्य
सुखस्य साधनोपसाधनकारिणो भूत्वा सुखानि साधयेयुः ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे स्त्रीपुरुषो (इत्) जैसे (रुद्राः) प्राण वायु के अवयव रूप
समानादि वायु (संसृज्य) सूर्य को उत्पन्न कर के (पृथिवीम्) भूमिको (बृहत्)
बड़े (ज्योतिः) प्रकाश के साथ (समीधिरे) प्रकाशित करते हैं (तेषाम्) उन से
उत्पन्न हुआ (शुक्रः) कान्तिमान् (भानुः) सूर्य (देवेषु) दिव्य पृथिवी आदि
में (अजस्रः) निरन्तर (रोचते) प्रकाश करता है वैसे ही विद्या रूपी न्याय सूर्य
को उत्पन्न कर के प्रजा पुरुषों को प्रकाशित और उन से प्रजाओं में दिव्य सुख का
प्रचार करो ॥ ५४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे वायु सूर्य का सूर्य प्रकाश का
प्रकाश नेत्रों से देखने के व्यवहार का कारण है वैसे ही स्त्री पुरुष आपस के सुख के
साधन उपसाधन करने वाले हो के सुखों को सिद्ध करें ॥ ५४ ॥

संसृष्टामित्यस्य सिन्धुहीपकृषिः । सिनीवाली देवता । वि-
राडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

स्त्रीभिः किं भूताः सेविका रक्षणीयाइत्याह ॥

स्त्रियों को कैसी दासी रखनी चाहिये यह वि० ॥

सं० सं० सृष्टां वसुंभी रुद्रैः धीरैः कर्मण्यां मृदम् । ह-
स्ताभ्यां मृद्वीं कृत्वा सिनीवाली कृणोतु ताम् ॥ ५५ ॥

सं० सं० सृष्टामिति सम्सृष्टाम् । वसुंभिरिति वसुं०

रुद्रैः । धीरैः । कर्मण्युताम् । मृदम् । हस्ता-
भ्याम् । मृद्वीम् । कृत्वा । सिनीवाली । कृणोतु ।
ताम् ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(संसृष्टाम्) सम्यक् सुशिक्षया निष्पादिताम् (व-
सुभिः) कृतेन चतुर्विंशतिवर्षब्रह्मचर्येण प्राप्तविद्यैः (रुद्रैः) से-
वितेन चतुश्चत्वारिंशद्वर्षब्रह्मचर्येण विद्याबल युक्तैः (धीरैः) सु-
संयमैः (कर्मण्याम्) या कर्मभिः संपद्यते ताम् । अत्र कर्मवेषा-
द्यत । अ० ५ । १ । १०० इति कर्मशब्दात् संपादिन्यर्थे यत्
(मृदम्) कोमलाङ्गीम् (हस्ताभ्याम्) (मृद्वीम्) मृदुगुणस्वभा-
वाम् (कृत्वा) (सिनीवाली) या सिनीः प्रेमबद्धाः कन्या बलय-
ति सा (कृणोतु) करोतु (ताम्) ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे पते भवान् शिल्पी हस्ताभ्यां कर्मण्यां मृदमिव
धीरैर्वसुभीरुद्रैर्या शिक्षया संसृष्टां मृद्वीं कृणोतु या सिनीवाली वर्त-
ते तां स्त्रियं कृत्वा सुखयतु ॥ ५५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा कुलालादिभिः शिल्पिभि-
र्जलेन मृत्तिकां कोमलां कृत्वा तत्संभूतान् घटादीन् रचयित्वा
सुखकार्याणि साधनुवन्ति तथैव विद्वद्भिर्मातापितृभिः शिक्षिता
दृष्ट्याः कन्याः ब्रह्मचारिणो विवाहाय संगृह्य गृहकृत्यानि साधनु-
वन्तु ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे पते आप जैसे कारीगर मनुष्य (हस्ताभ्याम्) हाथों से (कर्म-
ण्याम्) क्रिया से सिद्ध की हुई (मृदम्) मृदा को योग्य करता है वैसे (धीरैः) अच्छे

संयम रखने (वसुभिः) जो चौबीस वर्ष ब्रह्मचर्य के सेवन से विद्या को प्राप्त हुए (रुद्रैः) और जिन्होंने चत्वारिंश वर्ष ब्रह्मचर्य के सेवन से विद्या बल को पूर्ण किया हो उन्होंने से (संमृष्टाम्) अच्छी शिक्षा को प्राप्त हुई हो उस ब्रह्मचारिणी युवती को (मृद्धीम्) कोमल गुण स्वभाव वाली (कृणोतु) कीजिये और जो स्त्री (सिनीवाली) प्रेमवद्ध कन्याओं को बलवान् करने वाली है (ताम्) उस को अपनी स्त्री करके सुखी कीजिये ॥ ५५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे कुम्हार आदि कारीगर लोग जल मट्टी को कोमल कर उस से घड़े आदि पदार्थ बना के सुख के काम सिद्ध करते हैं वैसे ही विद्वान् माता पिता से शिक्षा को प्राप्त हुई हृदय को प्रिय ब्रह्मचारिणी कन्याओं को पुरुष लोग विवाह के लिये ग्रहण कर के सब काम सिद्ध करें ॥ ५५ ॥

सिनीवालीत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । आदितिर्देवता । विराड-
नुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी पूर्वोक्त वि० ॥

सिनीवाली सुकपर्दासुकुरीरा स्वौपशा । सा तुभ्यं-
मदिते मह्योखादधातु हस्तयोः ॥ ५६ ॥

सिनीवाली । सुकपर्देति सुकपर्दा । सुकुरीरेति
सुकुरीरा । स्वौपशेति सुऽश्रौपशा । सा । तुभ्यं-
म् । अदिते । महि । आ । उखाम् । दधातु ।
हस्तयोः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(सिनीवाली) प्रेमास्पदाढ्या (सुकपर्दा) सुकेशी
(सुकुरीरा) शोभनानि कुरीराण्यलंकृतान्याभूषणानि यथा सा

कृञ उच्च । उ० ४ । ३४ इति । ईरन्प्रत्ययः (स्वौपशा) उप-
समीपे श्रयति तनूकरोति यथा पाकक्रियया सोपशा तस्या इदं क-
र्मः प्रौपशं तच्छोभनं विद्यते यस्याः सा (सा) (तुभ्यम्) (अ-
दिते) अखण्डितानन्दे (माहि) पूज्ये (आ) (उखाम्) सू-
पादिसाधनीं स्थालीम् (दधातु) (हस्तयोः) ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे मह्यदिते या सिनीवाली सुकपर्दा सुकुरीरा स्वौ-
पशा यस्यै तुभ्यं हस्तयोरुखां दधातु सा त्वया संसेव्या ॥ ५६ ॥

भावार्थः—सतीभिः स्त्रीभिः सुशिक्षिताश्चतुराः परिचारिका
रक्षणीयाः । यतः सर्वाः पाचकादिसेवा यथाकालं स्युः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे (माहि) सत्कार के योग्य (अदिते) अखण्डित आनन्द
भोगने वाली स्त्री जो (सिनीवाली) प्रेम से युक्त (सुकपर्दा) अच्छे केशों वाली
(सुकुरीरा) सुन्दर श्रेष्ठ कर्मों को सेवने वाली और (स्वौपशा) अच्छे स्वादिष्ठ भो-
जन के पदार्थ बनाने वाली जिस (तुभ्यम्) तेरे (हस्तयोः) हाथों में (उखाम्)
दाल आदि रांधने की बटलोई को (दधातु) धारण करे (सा) उस का तू
सेवन कर ॥ ५६ ॥

भावार्थः—श्रेष्ठ स्त्रियों को उचित है कि अच्छी शिक्षित चतुर दासियों को
रखें कि जिस से सब पाक आदि की सेवा ठीक २ समय पर होती रहे ॥ ५६ ॥

उखामित्यस्य सिन्धुर्द्वीप ऋषिः । अदितिर्देवता । भुरिगृ-
हती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

उखां कृणोतु शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्धिया । माता

पुत्रं यथोपस्थे साग्निं विभर्तुर्गर्भत्रा मखस्य शि-
रोऽसि ॥ ५७ ॥

उखाम् । कृणोतु । शक्त्या । बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम्
। आदितिः । धिया । माता । पुत्रम् । यथा । उ-
पस्थे इत्युपस्थे । सा । अग्निम् । विभर्तु । गर्भे ।
आ । मखस्य । शिरः । असि ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(उखाम्) पाकस्थालीम् (कृणोतु) (शक्त्या)
पाकविद्यासामर्थ्येन (बाहुभ्याम्) (आदितिः) जननी (धिया)
प्रज्ञया कर्मणा वा (माता) (पुत्रम्) (यथा) (उपस्थे) स्वा-
ङ्के (सा) पत्नी (अग्निम्) अग्निमिव वर्त्तमानं वीर्यम् (वि-
भर्तु) (गर्भे) कुक्षौ (आ) (मखस्य) यज्ञस्य (शिरः)
उत्तमाङ्गवद्वर्त्तमानः (असि) ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे गृहस्थ यतस्त्वं मखस्य शिरोऽसि तस्मद्भवान्
धिया शक्त्या बाहुभ्यामुखां कृणोतु । याऽदितिस्ते स्त्री वर्त्तते सा
गर्भे यथा मातोपस्थे पुत्रं धरति तथाऽग्निमाविभर्तु ॥ ५७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—कुमारौ कन्यावरौ ब्रह्मचर्येण वि-
पुसुशीक्षे पूर्णे कृत्वावलबुद्धिपराक्रमयुक्तसन्तानोत्पादनाय विवाहं
वा वैद्यकशास्त्ररीत्या महौषधिजं पाकं विधाय विधिवद्गर्भाधानं
हं नरपथ्यं विदध्याताम् । परस्परं सुहृत्तया वर्त्तित्वेऽपत्यस्य ग-
पदाधर्माणि कुर्याताम् ॥ ५७ ॥

(सुकुरीरा) शौ गहस्थ पुरुष जिस कारण तू (मखस्य) यज्ञ के (शिरः)

उत्तमाङ्ग के समान (असि) है इस कारण आप (धिया) बुद्धि वा कर्म से तथा (शक्त्या) पाक विद्या के सामर्थ्य और (बाहुभ्याम्) दोनों बाहुओं से (उखाम्) पकाने की बटलोई को (कृणोतु) सिद्ध कर जो (अदितिः) जननी आप की स्त्री है (सा) वह (गर्भे) अपनी कोख में (यथा) जैसे माता (उपस्थे) अपनी गोद में (पुत्रम्) पुत्र को सुख पूर्वक बैठावे वैसे (अग्निम्) अग्नि के समान तेजस्वी वीर्य्य को (विभर्तु) धारण करे ॥ ५७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—कुमार स्त्रीपुरुषों को योग्य है कि ब्रह्मचर्य्य के साथ विद्या और अच्छी शिक्षा को पूर्ण कर बल बुद्धि और पराक्रम युक्त सन्तान उत्पन्न होने के लिये वैद्यकशास्त्र की रीति से बड़ी २ ओषधियों से पाक बना के और विधिपूर्वक गर्भाधान करके पीछे पथ्य से रहें । और आपस में मित्रता के साथ वर्त्त के पुत्रों के गर्भाधानादि कर्म किया करें ॥ ५७ ॥

वसवस्त्वेत्यस्य सिंधुर्द्वाप ऋषिः । वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवा देवताः । पूर्वार्द्धस्योत्तरार्द्धस्य चोत्कृती छन्दसी । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्दम्पती किङ्कृत्वा किङ्कुर्यातामित्यु० ॥

फिर स्त्री पुरुष क्या कर के क्या करें यह वि० ॥

वसंवस्त्वा कृणवन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वद्ध-
रुवासि पृथिव्यसि धारया मयि प्रजा१रायस्पो-
षड्गौपत्य१सुवीर्य्य१सजातान् यजमानाय रुद्रा-
स्त्वा कृणवन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद्धरुवास्य-
न्तरिक्षमसि धारया मयि प्रजा१रायस्पोषड्गौप-
त्य१सुवीर्य्य१सजातान् यजमानायाऽऽदित्या-
स्त्वा कृणवन्तु जागतेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद्धरुवासि
द्यौरसि धारया मयि प्रजा१रायस्पोषड्गौपत्य१

सुवीर्यं॑ सजातान् यजमानाय विश्वे त्वा देवा
 वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवा-
 सि दिशोऽसि धारया मयि प्रजा॑ रायस्पोष-
 ङ्गौपत्यं॑ सुवीर्यं॑ सजातान् यजमानाय ॥ ५८ ॥

वसवः । त्वा । कृण्वन्तु । गायत्रेण । छन्दसा ।
 अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । असि । पृथिवी । असि । धारय ।
 मयि । प्रजामिति प्रजाम् । रायः । पोषम् । गौ-
 पत्यम् । सुवीर्यमिति सुवीर्यम् । सजातानिति-
 सजातान् । यजमानाय । रुद्राः । त्वा । कृण्व-
 न्तु । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेति त्रैस्तुभेन । छन्दसा ।
 अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । असि । अन्तरिक्षम् । असि ।
 धारय । मयि । प्रजामिति प्रजाम् । रायः । पोषम् ।
 गौपत्यम् । सुवीर्यमिति सुवीर्यम् । सजातानि-
 तिसजातान् । यजमानाय । आदित्याः । त्वा ।
 कृण्वन्तु । जागतेन । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् ।
 ध्रुवा । असि । द्यौः । असि । धारय । मयि ।
 प्रजामिति प्रजाम् । रायः । पोषम् । गौपत्यम् ।

सुवीर्यमिति सुवीर्यम् । सजातानिति सजातान् ।
यजमानाय । विश्वे । त्वा । देवाः । वैश्वानराः ।
कृण्वन्तु । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभेनेत्यानुस्तुभे-
न । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । आसि । दिशः ।
आसि । धारय । मयि । प्रजामिति प्रजाम् । रायः ।
पोषम् । गौपत्यम् । सुवीर्यमिति सुवीर्यम् । स-
जातानिति सजातान् । यजमानाय ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(वसवः) वसुसंज्ञका विद्वांसः (त्वा) त्वाम्
(कृण्वन्तु) (गायत्रेण) वेदविहितेन (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्)
धनंजयप्राणवत् (ध्रुवा) निश्चला (आसि) (पृथिवी) पृथु-
सुखकारिणी (आसि) (धारय) स्थापय । अत्रान्येषामपीति
दीर्घः (मयि) त्वत्प्रीतायां पत्न्याम् (प्रजाम्) सुसन्तानम्
(रायः) धनस्य (पोषम्) पुष्टिम् (गौपत्यम्) गोर्धेनोः पृथि-
व्या वाचो वा पतिस्तस्य भावम् (सुवीर्यम्) शोभनं च तद्दी-
र्यं च तत् (सजातान्) समानात्प्रादुर्भावादुत्पन्नान् (यजमा-
नाय) विद्यासंगमयित्राचार्याय (रुद्राः) रुद्रसंज्ञका विद्वांसः
(त्वा) (कृण्वन्तु) (त्रैष्टुभेन) (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्)
आकाशवत् (ध्रुवा) अनुब्धा (आसि) (अन्तरिक्षम्) अ-
क्षयप्रेमयुक्ता (आसि) (धारय) (मयि) (प्रजाम्) सत्य-
बलधर्मयुक्ताम् (रायः) राजश्रियः (पोषम्) (गौपत्यम्)

अध्यापकत्वम् (सुवीर्यम्) सुष्ठुपराक्रमम् (सजातान्)
 (यजमानाय) साङ्गोपाङ्गवेदाध्यापकाय (आदित्याः) पूर्ण-
 विद्याबलप्राप्त्या विपश्चितः (त्वा) (कृण्वन्तु) (जागतेन)
 (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्) (ध्रुवा) निष्कम्पा (असि)
 (द्यौः) सूर्यइव वर्त्तमानः (असि) (धारय) (मायि) (प्र-
 जाम्) सुप्रजाताम् (रायः) चक्रवर्त्तिराज्यलक्ष्म्याः (पोषम्)
 (गौपत्यम्) सकलविद्याधिस्वामित्वम् (सुवीर्यम्) (सजातान्)
 (यजमानाय) क्रियाकौशलसहितानां सर्वासां विद्यानां प्रवक्त्रे
 (विश्वे) सर्वे (त्वा) (देवाः) उपदेशका विद्वांसः (वैश्वानराः)
 ये विश्वेषु नायकेषु राजन्ते (कृण्वन्तु) (आनुष्टुभेन) (छन्दसा)
 (अङ्गिरस्वत्) सूतात्मप्राणवत् (ध्रुवा) सुस्थिरा (असि) (दिशः)
 सर्वासु दिक्षु व्यासकीर्त्तिः (असि) (धारय) (मायि) (प्रजाम्)
 (रायः) समग्रैश्वर्यस्य (पोषम्) (गौपत्यम्) वाक्चातुर्यम्
 (सुवीर्यम्) (सजातान्) (यजमानाय) सत्योपदेशकाय ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मचारिणि कुमारिके या त्वमङ्गिरस्वद्ध्रुवासि
 पृथिव्यसि तां त्वा गायत्रेण छन्दसा वसवो मम स्त्रियं कृण्वन्तु ।
 हे कुमार ब्रह्मचारिन् यस्त्वमङ्गिरस्वद्ध्रुवोऽसि भूमिवत् क्षमावा-
 नासि यं त्वा वसवो गायत्रेण छन्दसा मम पतिं कृण्वन्तु स त्वं मायि
 प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं च धारय । आवां सजातान् संता-
 नान् सर्वान्यजमानाय विद्याग्रहणार्थं समर्पयेव । हे स्त्रि या त्वम-
 ङ्गिरस्वद्ध्रुवास्यन्तरिक्षमसि तां त्वा रुद्रास्त्रैष्टुभेन छन्दसा मम पत्नी
 कृण्वन्तु । हे वीर यस्त्वमङ्गिरस्वद्ध्रुवोऽस्यन्तरिक्षमसि यं त्वा

रुद्रास्त्रैष्टुभेन छन्दसा मम स्वामिनं कृण्वन्तु । स त्वं मयि प्रजां
 रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं च धारय । आवां सजातान् सुशिक्ष्य
 वेदाशिक्षाध्ययनाय यजमानाय प्रदद्याव । हे विदुषि या त्वमङ्गिर
 स्वद्भ्रुवाऽसि द्यौरसि तां त्वादित्या जागतेन छन्दसा मम भार्या
 कृण्वन्तु । हे विद्वन् यस्त्वमङ्गिरस्वद्भ्रुवोऽसि द्यौरसि यं त्वादित्या
 जागतेन छन्दसा ममाधिष्ठातार कृण्वन्तु । स त्वं मयि प्रजां रायस्पो-
 षं गौपत्यं सुवीर्यं च धारय । आवां सजातान् जन्मतः सूपदिश्य
 सर्वविद्याग्रहणार्थं यजमानाय समर्पयेव । हे सुभगे या त्वमङ्गिर-
 स्वद्भ्रुवासि दिशोऽसि तां त्वा वैश्वानरा विश्वे देवा आनुष्टुभेन छ-
 न्दसामदधीनां कृण्वन्तु । हे पुरुष यस्त्वमङ्गिरस्वद्भ्रुवोऽसि दिशो-
 ऽसि यं त्वा वैश्वानरा विश्वे देवा मदधीनं कृण्वन्तु स त्वं मयि
 प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं च धारय । आवां सूपदेशार्थं स-
 जातान् यजमानाय समर्पयेव ॥ ५८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यदा स्त्रीपुरुषौ परस्परं परीक्षां कृ-
 त्वाऽन्योन्यं दृढप्रीतौ स्याताम् । तदा वेदविधिना यज्ञं प्रतत्य वेदो-
 क्तनियमान् स्वीकृत्य विवाहं विधाय धर्मेण संतानान्युत्पाद्य यावद-
 ष्टवार्षिकाः पुत्राः पुत्र्यश्च भवेयुस्तावन्मातापितरौ तान् सुशिक्ष-
 येतामत ऊर्ध्वं ब्रह्मचर्यं ग्राहयित्वा विद्याध्ययनाय स्वगृहादतिदूरे
 आत्तानां विदुषां विदुषीणां च पाठशालासु प्रेषयेताम् । अत्र यावतो
 धनस्य व्ययः कर्तुं योग्योऽस्ति तावन्तं कुर्व्याताम् । नहि संताना-
 नां विद्यादानमन्तरा कश्चिदुपकारो धर्मश्चास्ति । तस्मादेतत्सततं
 समाचरेताम् ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हे ब्रह्मचारिणी कुमारी स्त्री जो तू (अंगिरस्वत्) धनंजय प्राण वा

यु के समतुल्य (ध्रुवा) निश्चल (असि) है और (पृथिव्यसि) विस्तृत सुख करने हा-
 री है उस (त्वा) तुम्ह को (गायत्रेण) वेद में विधान किये (छन्दसा) गायत्री आदि
 छन्दों से (वसवः) चौबीसवर्ष ब्रह्मचर्य्य रहने वाले विद्वान् लोग मेरी स्त्री (कृण्वन्तु)
 करें । हे कुमार ब्रह्मचारी पुरुष जो तू (अंगिरस्वत्) प्राण वायु के समान निश्चल है
 और (पृथिवी) पृथिवी के समान क्षमा युक्त (असि) है जिस (त्वा) तुम्ह को (व-
 सवः) उक्त वसु संज्ञक विद्वान् लोग (गायत्रेण) वेद में प्रतिपादन किये (छन्दसा)
 गायत्री आदि छन्दों से मेरा पति (कृण्वन्तु) करें । सो तू (मयि) अपनी प्रिय पत्नी
 मुझ में (प्रजाम्) सुन्दर सन्तानों (रायः) धन की (पोषम्) पुष्टि (गौपत्यम्)
 गौ पृथिवी वा वाणी के स्वामीपन और (सुवीर्य्यम्) सुन्दर पराक्रम को (धारय)
 स्थापन कर । मैं तू दोनों (सजातान्) एक गर्भाशय से उत्पन्न हुए सब सन्तानों को (य-
 जमानाय) विद्या देने हारे आचार्य को विद्या ग्रहण के लिये समर्पण करें । हे स्त्री जो
 तू (अङ्गिरस्वत्) आकाश के समान (ध्रुवा) निश्चल (असि) है और (अन्तरि-
 क्षम्) अविनाशी प्रेम युक्त (असि) है उस (त्वा) तुम्ह को (रुद्राः) रुद्र संज्ञक
 चवालीशवर्ष ब्रह्मचर्य्य सेवने हारे विद्वान् लोग (त्रैष्टुभेन) वेद में कहे हुए (छन्दसा)
 त्रिष्टुप्छन्द से मेरी स्त्री (कृण्वन्तु) करें । हे वीर पुरुष जो तू आकाश के समान नि-
 श्चल है और दृढ़ प्रेम से युक्त है जिस तुम्ह को चवालीसवर्ष ब्रह्मचर्य्य करने हारे वि-
 द्वानलोग वेद में प्रतिपादन किये त्रिष्टुप्छन्द से मेरा स्वामी करें । वह तू (मयि) अपनी प्रिय
 पत्नी मुझ में (प्रजाम्) बल तथा सत्य धर्म से युक्त सन्तानों (रायः) राज्यलक्ष्मी की
 (पोषम्) पुष्टि (गौपत्यम्) पढ़ाने के अधिष्ठातृत्व और (सुवीर्य्यम्) अच्छे पराक्रम
 को (धारय) धारण कर मैं तू दोनों (सजातान्) एक उदर से उत्पन्न हुए सब सन्ता-
 नों को अच्छी शिक्षा देकर वेद विद्या की शिक्षा होने के लिये (यजमानाय) अङ्ग
 उपाङ्गों के सहित वेद पढ़ाने हारे अध्यापक को देवें । हे विद्वान् स्त्री जो तू (अंगिरस्व-
 त्) आकाश के समान (ध्रुवा) अचल (असि) है (द्यौः) सूर्य के सदृश प्रका-
 शमान (असि) है उस (त्वा) तुम्ह को (आदित्याः) अड़तालीशवर्ष ब्रह्मचर्य्य
 कर के पूर्ण विद्या और बल की प्राप्ति से प्राप्त सत्यवादी धर्मात्मा विद्वान् लोग (जा-
 गतेन) वेद में कहे (छन्दसा) जगती छन्द से मेरी पत्नी (कृण्वन्तु) करें । हे वि-
 द्वान् पुरुष जो तू आकाश के तुल्य दृढ़ और सूर्य के तुल्य तेजस्वी है उस तुम्ह को
 अड़तालीशवर्ष ब्रह्मचर्य्य सेवने वाले पूर्ण विद्या से युक्त धर्मात्मा विद्वान् । लोग वेदोक्त

जगती छन्द से मेरा पति करें। वह तू (मयि) अपनी प्रिय भार्या मुझ में (प्रजाम्) शुभ गुणों से युक्त सन्तानों (रायः) चक्रवर्त्ति राज्य लक्ष्मी को (पोषम्) पुष्टि (गौपत्यम्) संपूर्ण विद्या के स्वामीपन और (सुवीर्यम्) सुन्दर पराक्रम को (धारय) धारण कर। मैं तू दोनों (सजातान्) अपने सन्तानों को जन्म से उपदेश करके सब विद्या ग्रहण करने के लिये (यजमानाय) क्रिया कौशल के सहित सब विद्याओं के पढ़ाने होर आचार्य को समर्पण करें। हे सुन्दर ऐश्वर्य युक्त पति जो तू (अङ्गिरस्वत्) सूत्रात्मा प्राण वायु के समान (ध्रुवा) निश्चल (असि) है और (दिशः) सब दिशाओं में कीर्त्तिवाली (असि) है। उस तुझ को (वैश्वानराः) सब मनुष्यों में शोभायमान (विश्वे) सब (देवाः) उपदेशक विद्वान् लोग (आनुष्टुभेन) वेद में कहे (छन्दसा) अनुष्टुप्छन्द से मेरे आधीन (कृण्वन्तु) करें। हे पुरुष जो तू सूत्रात्मा वायु के सदृश स्थित है (दिशः) सब दिशाओं में कीर्त्तिवाला (असि) है जिस (त्वा) तुझ को सब प्रजा में शोभायमान सब विद्वान् लोग मेरे आधीन करें। सो आप (मयि) मुझ में (प्रजाम्) शुभ लक्षण युक्त सन्तानों (रायः) सब ऐश्वर्य की (पोषम्) पुष्टि (गौपत्यम्) वाणी की चतुराई और (सुवीर्यम्) सुन्दर पराक्रम को (धारय) धारण कर। मैं तू दोनों जने अच्छा उपदेश होने के लिये (सजातान्) अपने सन्तानों को (यजमानाय) सत्य के उपदेशक अध्यापक के समीप समर्पण करें ॥ ५८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है। जब स्त्री पुरुष एक दूसरे की परीक्षा करके आपस में दृढ़ प्रीति वाले होंवें। तब वेदोक्त रीति से यज्ञ का विस्तार और वेदोक्त नियमानुसार विवाह करके धर्म से सन्तानों को उत्पन्न करें। जब कन्या पुत्र आठ वर्ष के हों तब माता पिता उनको अच्छी शिक्षा दें। इसके पीछे ब्रह्मचर्य धारण करा के विद्या पढ़ने के लिये अपने घर से बहुत दूर आस विद्वान् पुरुषों और आस विद्वान् स्त्रियों की पाठशालाओं में भेज दें। वहां पाठशाला में जितने धन का खर्च करना उचित हो उतना करें। क्योंकि सन्तानों को विद्या दान के बिना कोई उपकार वा धर्म नहीं बन सकता। इस लिये इस का निरन्तर अनुष्ठान किया करें ॥ ५८ ॥

अदित्या इत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः। अदितिर्देवता। आर्षो त्रिष्टुप् छन्दः। धैवतः स्वरः॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

अदित्यै रास्नास्यदितिष्टे बिलं गृभ्णातु । कृत्वा-
यसा महीमुखाम्मृन्मयीं योनिमग्नये । पुत्रेभ्यः
प्रायच्छददितिः श्रपयानिति ॥ ५९ ॥

अदित्यै । रास्ना । असि । अदितिः । ते । बिल-
म् । गृभ्णातु । कृत्वाय । सा । महीम् । उखाम् ।
मृन्मयीमिति मृत्मयीम् । योनिम् । अग्नये । पुत्रेभ्यः ।
प्र । अयच्छत् । अदितिः । श्रपयान् । इति ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(अदित्यै) दिवे विद्याप्रकाशाय (रास्ना) दात्री
(असि) (अदितिः) पुत्रः पुत्री च (ते) तव सकाशात् (बिलम्)
भरणं धारणम् । बिलं भ्रं भवति विभर्तेः । निरु० २ । १७
(गृभ्णातु) गृह्णातु (कृत्वाय) (सा) (महीम्) महतीम्
(उखाम्) पाकस्थालीम् (मृन्मयीम्) मृदिकाराम् (योनिम्)
मिश्रिताम् (अग्नये) अग्निसम्बन्धे स्थापनाय (पुत्रेभ्यः) स-
न्तानेभ्यः (प्र) (अयच्छत्) दद्यात् (अदितिः) माता (श्र-
पयान्) श्रपयन्तु परिपाचयन्तु (इति) अनेन प्रकारेण ॥ ५९ ॥

अन्वयः—हे अध्यापिके विदुषि यतस्त्वमदित्यै रास्नासि त-
स्मात्ते तव सकाशाद्बलं ब्रह्मचर्यधारणं कृत्वायादितिर्विद्या गृ-
भ्णातु साऽदितिर्भवती मृन्मयीं योनिं महीमुखामग्नये पुत्रेभ्यश्च

प्रायच्छत् । विद्यासुशिक्षाभ्यां युक्ता भूत्वोस्वामिति श्रपयानन्ना-
दि पाकं कुर्वन्तु ॥ ५९ ॥

भावार्थः—कुमाराः पुरुषशालां कुमार्यश्च स्त्रीशालां गत्वा
ब्रह्मचर्यं विधाय सुशीलतया विद्याः पाकविधिं च गृह्णीयुः । आ-
हारविहारानपि सुनियमेन सेवयेयुः । न कदाचिद्विषयकथां शृणुयुः ।
मद्यमांतालस्यातिनिद्रां विहायाध्यापकसेवानुकूलताभ्यां वर्त्तित्वा सु-
व्रतानि धरेयुः ॥ ५९ ॥

पदार्थः—हे पढ़ाने वाली विद्वान् स्त्री जिस कारण तू (अदित्यै) विद्या
प्रकाश के लिये (रास्ना) दानशील (असि) है इस लिये (ते) तुझ से (विलम्)
ब्रह्मचर्य को धारण (कृत्वाय) करके (अदितिः) पुत्र और कन्या विद्या को (गृ-
ह्णातु) ग्रहण करें सो (सा) तू (अदितिः) माता (मृन्मर्याम्) मट्टी की (यो-
निम्) मिली और पृथक् (महीम्) बड़ी (उलाम्) पकाने की बटलोई को (अग्नये)
अग्नि के निकट (पुत्रेभ्यः) पुत्रों को (प्रायच्छत्) देवे विद्या और अच्छी शिक्षा
से युक्त हो कर बटलोई में (इति) इस प्रकार (श्रपयान्) अन्नादि पदार्थों को
पकाओ ॥ ५९ ॥

भावार्थः—लड़के पुरुषों और लड़कियां स्त्रियों की पाठशाला में जा ब्रह्म-
चर्य की विधिपूर्वक सुशीलता से विद्या और भोजन बनाने की क्रिया सीखें और आहार
विहार भी अच्छे नियम से सेवें । कभी विषय की कथा न सुनें । मद्य मांस आलस्य
और अत्यन्त निद्रा को त्याग के पढ़ाने वाले की सेवा और उस के अनुकूल वर्त के
अच्छे नियमों को धारण करें ॥ ५९ ॥

वसवस्त्वेत्यस्य सिन्धुर्हीप ऋषिः । वत्वादयो मन्त्रोक्ता देवता ।
स्वराट् संकृतिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्विद्वांसोऽध्येतृनुपदेश्यान्मनुष्यान् कथं २ शोधयेयुरित्याह ॥

फिर विद्वान् लोग पढ़ने वाले और उपदेश के योग्य मनुष्यों
को कैसे शुद्ध करें यह वि० ॥

वसंवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वरुद्रा-
 स्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदादि-
 त्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ।
 विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन छ-
 न्दसाङ्गिरस्वदिन्द्रस्त्वा धूपयतु वरुणस्त्वा धूपयतु
 विष्णुस्त्वा धूपयतु ॥ ६० ॥

वसवः । त्वा । धूपयन्तु । गायत्रेण । छन्दसा ।
 अङ्गिरस्वत् । रुद्राः । त्वा । धूपयन्तु । त्रैष्टुभेन ।
 त्रैस्तुभेनेति त्रैऽस्तुभेन । छन्दसा अङ्गिरस्वत् ।
 आदित्याः । त्वा । धूपयन्तु । जागतेन । छन्दसा ।
 अङ्गिरस्वत् । विश्वे । त्वा । देवाः । वैश्वानराः ।
 धूपयन्तु । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभेनेत्यानुऽस्तुभे-
 न । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् । इन्द्रः । त्वा । धूप-
 यतु । वरुणः । त्वा । धूपयतु । विष्णुः । त्वा ।
 धूपयतु ॥ ६० ॥

पदार्थः—(वसवः) आदिमा विद्वांसः (त्वा) त्वाम् (धूपयन्तु)
 सुगन्धानादिभिः संस्कुर्वन्तु (गायत्रेण) वेदस्थेन (छन्दसा) (अङ्गिग-

रस्वत्) प्राणैस्तुल्यम् (रुद्राः) मध्यमाविपश्चितः (त्वा) (धूपयन्तु)
 विद्यासुशिक्षाभ्यां संस्कुर्वन्तु (त्रैष्टुभेन) (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्)
 विज्ञानवत् (आदित्याः) उत्तमाविद्वांसोऽध्यापकाः (त्वा) (धूप-
 यन्तु) सत्यव्यवहारग्रहणेन संस्कुर्वन्तु (जागतेन) (छन्दसा)
 (अङ्गिरस्वत्) ब्रह्माण्डस्थशुद्धवायुवत् (विश्वे) सर्वे (त्वा)
 (देवाः) सत्योपदेशका विद्वांसः (वैश्वानराः) सर्वेषु मनुष्ये
 ष्विमे सत्यधर्मविद्याप्रकाशकाः (धूपयन्तु) सत्योपदेशेन संस्कु-
 र्वन्तु (आनुष्टुभेन) (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्) विद्युद्वत् (इ-
 न्द्रः) परमैश्वर्यवान् राजा (त्वा) (धूपयतु) राजविद्यया सं-
 स्करोतु (वरुणः) वरो न्यायाधीशः (त्वा) (धूपयतु) राजनी-
 त्या संस्करोतु (विष्णुः) सकलविद्यायोगाङ्गव्यापी योगिराजः
 (त्वा) (धूपयतु) योगविद्याङ्गैः संस्करोतु ॥ ६० ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मचारिन् हे ब्रह्मचारिणि वा ये वसवो गाय
 त्रेण छन्दसा त्वाङ्गिरस्वद् धूपयन्तु । रुद्रास्त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वाङ्गि-
 रस्वद् धूपयन्तु । आदित्या जागतेन छन्दसा त्वाङ्गिरस्वद् धूपय-
 न्तु । वैश्वानरा विश्वे देवा आनुष्टुभेन छन्दसा त्वाङ्गिरस्वद् धूप-
 यन्तु । इन्द्रस्त्वा धूपयतु । वरुणस्त्वा धूपयतु । विष्णुस्त्वा धूपय-
 त्वेतांस्त्वं सततं सेवस्व ॥ ६० ॥

भावार्थः—सर्वेऽध्यापका अखिला अध्यापिकाश्च सर्वाभिः
 सत्क्रियाभिर्ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचारिणीश्च विद्यासुशिक्षाभ्यां युक्ताः
 सद्यः संपादयेयुः । यतएते कृतपूर्णब्रह्मचर्या गृहाश्रमादीन् यथा-
 कालमाचरेयुः ॥ ६० ॥

पदार्थः—हे ब्रह्मचारिणि जो (वसवः) प्रथम विद्वान् लोग (गायत्रेण) वेद के (छन्दसा) गायत्री छन्द से (त्वा) तुझ को (अङ्गिरस्वत्) प्राणों के तुल्य सुगन्धित अन्नादि पदार्थों के समान (धूपयन्तु) संस्कार युक्त करें (रुद्राः) मध्यम विद्वान् लोग (त्रैष्टुभेन) वेदोक्त (छन्दसा) त्रिष्टुप् छन्द से (अङ्गिरस्वत्) विज्ञान के समान (त्वा) तेरा (धूपयन्तु) विद्या और अच्छी शिक्षा से संस्कार करें । (आदित्याः) सर्वोत्तम अध्यापक विद्वान् लोग (जागतेन) (छन्दसा) वेदोक्त ज गती छन्द से (अङ्गिरस्वत्) ब्रह्माण्ड के शुद्ध वायु के सदृश (त्वा) तेरा (धूपयन्तु) धर्म युक्त व्यवहार के ग्रहण से संस्कार करें (वैश्वानराः) सब मनुष्यों में सत्य धर्म और विद्या के प्रकाश करने वाले (विश्वे) सब (देवाः) सत्योपदेश विद्वान् लोग (आनुष्टुभेन) वेदोक्त अनुष्टुप् (छन्दसा) छन्द से (अङ्गिरस्वत्) विजुली के समान (त्वा) तेरा (धूपयन्तु) सत्योपदेश से संस्कार करें (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य युक्त राजा (त्वा) तेरा (धूपयन्तु) राजनीति विद्या से संस्कार करे । (वरुणः) श्रेष्ठ न्यायाधीश (त्वा) तुझ को (धूपयन्तु) न्याय क्रिया से संयुक्त करे । और (विष्णुः) सब विद्या और योगाङ्गों का वेत्ता योगी जन (त्वा) तुझ को (धूपयन्तु) योग विद्या से संस्कार युक्त करे तू इन सब की सेवा किया कर ॥ ६० ॥

भावार्थः—सब अध्यापक स्त्री और पुरुषों को चाहिये कि सब श्रेष्ठ क्रियाओं से कन्या पुत्रों को विद्या और शिक्षा से युक्त शीघ्र करें । जिस से ये पूर्ण ब्रह्मचर्य ही कर के गृहाश्रम आदि का यथोक्त काल में आचरण करें ॥ ६० ॥

अदितिष्टेत्यस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः । अदित्यादयो लिंगोक्ता देवताः । भुरिकृतिश्छन्दः । निषादः स्वरः । उखेवरुत्रीत्युत्तरस्य प्रकृतिद्वन्द्वः । धैवत स्वरः ॥

विदुष्यः स्त्रियः कन्याः सुशिक्ष्य धार्मिकीर्विदुषीः

कृत्वैहिकपारलौकिकसुखे प्रापयेयुरित्याह ॥

विद्वान् स्त्रियों कन्याओं को उत्तम शिक्षा से धर्मात्मा विद्या युक्त कर के इस लोक और परलोक के सुखों को प्राप्त करावे यह वि० ॥

अदितिष्ट्वा देवी विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सध-
स्थे अङ्गिरस्वत्खनत्ववट देवानां त्वा पत्नीदेवी-
विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वदध-
तूखे ॥ धिषणास्त्वा देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधस्थे अङ्गिरस्वदभीन्धतामुखे वरून्तीष्ठा देवी-
विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वच्छ-
पयन्तूखे गतास्त्वा देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः
सधस्थे अङ्गिरस्वत्पंचन्तूखे जनयस्त्वाऽछिन्नपत्रा
देवीविश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिर-
स्वत्पंचन्तूखे ॥ ६१ ॥

अदितिः । त्वा । देवी । विश्वदेव्यावती । विश्वदे-
व्यवतीतिविश्वदेव्यऽवती । पृथिव्याः । सधस्थइ-
ति सधऽस्थे । अङ्गिरस्वत् । खन्तु । अवट । देवा-
नाम् । त्वा । पत्नीः । देवीः । विश्वदेव्यावतीः ।
विश्वदेव्यवतीरितिविश्वदेव्यऽवतीः । पृथिव्याः ।
सधस्थइतिसधऽस्थे । अङ्गिरस्वत् । दधतु । उखे ।

धिषणाः । त्वा । देवीः । विश्वदेव्यावतीः । विश्व-
 देव्यवतीरिति विश्वदेव्यऽवतीः । पृथिव्याः । सध-
 स्थेइतिसधऽस्थे । अंगिरस्वत् । अभि । इन्धता-
 म् । उखे । वरून्नीः । त्वा । देवीः । विश्वदेव्या-
 वतीः । विश्वदेव्यवतीरिति विश्वदेव्यऽवतीः । पृ-
 थिव्याः । सधस्थेइतिसधस्थे । अंगिरस्वत् । श्र-
 पयन्तु । उखे । ग्नाः । त्वा । देवीः । विश्वदेव्या-
 वतीः । विश्वदेव्यवतीरिति विश्वदेव्यऽवतीः । पृ-
 थिव्याः । सधस्थेइतिसधस्थे । अंगिरस्वत् । पच-
 न्तु । उखे । जनयः । त्वा । अच्छिन्नपत्रा इत्यच्छि-
 न्नऽपत्राः । देवीः । विश्वदेव्यावतीः । विश्वदेव्या-
 वती रिति विश्वदेव्यऽवतीः । पृथिव्याः सधस्थेइ-
 तिसधऽस्थे । अंगिरस्वत् । पचन्तु । उखे ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(अदितिः) अध्यापिका (त्वा) त्वाम् (देवी)
 विदुषी (विश्वदेव्यावती) विश्वेषु देवेषु विद्वत्सु भवं विज्ञानं प्रशस्तं
 विद्यते यस्यां सा । अत्र सोमाश्चन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ । अ०
 ६ । ३ । १३१ इति दीर्घत्वम् (पृथिव्याः) भूमेः (सधस्थे)
 सहस्थाने (अङ्गिरस्वत्) अग्निवत् (खनतु) भूमिं खनित्वा

कूपजलवह्नियायुक्तानिष्पादयतु (अत्रट) अपरिभाषितानिन्दित
 (देवानाम्) विदुषाम् (त्वा) (पत्नीः) स्त्रीः (देवीः) विदुषीः
 (विश्वदेव्यावतीः) (पृथिव्याः) (सधस्थे) (अङ्गिरस्वत्)
 प्राणवत् (दधतु) (उखे) ज्ञानयुक्ते (धिषणाः) प्रशंसितवा-
 ग्युक्ता धियः (त्वा) (देवीः) विद्यायुक्ताः (विश्वदेव्यावतीः)
 (पृथिव्याः) (सधस्थे) (अङ्गिरस्वत्) (आभि) आभिमु-
 ख्ये (इन्धताम्) प्रदीपयन्तु (उखे) विज्ञानमिच्छुके (वरूनीः)
 वराः (त्वा) (देवीः) कमनीयाः (विश्वदेव्यावतीः) (पृथि-
 व्याः) (सधस्थे) (अङ्गिरस्वत्) आदित्यवत् (श्रपयन्तु)
 पाचयन्तु (उखे) अन्नाधारास्थालीव विद्याधारे (ग्नाः) वेद-
 वाचः । ग्नाइति वाङ्मना० निर्घ० १ । ११ (त्वा) (देवीः)
 दिव्यविद्यासम्पन्नाः (विश्वदेव्यावतीः) (पृथिव्याः) अन्तरि-
 क्षस्य (सधस्थे) (अङ्गिरस्वत्) विद्युद्वत् (पचन्तु) परिपक्वां
 कुर्वन्तु (उखे) ज्ञानयुक्ते (जनयः) शुभगुणैः प्रसिद्धाः (त्वा)
 (अच्छिन्नपत्ताः) अस्वण्डितानि पत्राणि वस्त्राणि यानानि वा या-
 सां ताः (देवीः) दिव्यगुणप्रदाः (विश्वदेव्यावतीः) (पृथिव्याः)
 (सधस्थे) (अङ्गिरस्वत्) ओषधिरसवत् (पचन्तु) (उखे)
 जिज्ञासो ॥ ६१ ॥

अन्वयः—हे अत्रट शिक्षो विश्वदेव्यावत्यदितिर्देवी पृथिव्याः

सधस्थे त्वाङ्गिरस्वत्स्वनतु । हे उखे कन्ये देवानां पत्नीर्विश्वदेव्या-
 वतीर्देवीः पृथिव्याः सधस्थे त्वाङ्गिरस्वदधतु । हे उखे विश्वदेव्याव-
 तीर्धिषणा देवीः पृथिव्याः सधस्थे त्वाङ्गिरस्वदभीन्धताम् । हे उखे

विश्वदेव्यावतीर्वरून्नीर्देवीः पृथिव्याः सधस्थे त्वाङ्गिरस्वच्छ्रपयन्तु ।
हे उखे विश्वदेव्यावतीर्देवीर्माः पृथिव्याः सधस्थे त्वाङ्गिरस्वत् पच-
न्तु । हे उखे विश्वदेव्यावतीरच्छिन्नपत्रा जनयो देवीः पृथिव्याः
सधस्थे त्वाङ्गिरस्वत् पचन्तु । हे उखे त्वमेताभ्यः सर्वाभ्यो ब्रह्मच-
र्येण विद्यां गृहाण ॥ ६१ ॥

भावार्थः—मातापित्राचार्यातिथिभिर्यथा चतुराः पाचकाः स्था-
ल्यादिष्वन्नादीनि संस्कृत्योत्तमानि संपादन्ते तथैव बाल्यावस्था-
मारभ्य विवाहात् पूर्वं कुमाराः कुमार्यश्च त्युत्तमा भावयन्तु ॥ ६१ ॥

पदार्थः—हे (अखटे) बुराई और निन्दा रहित बालक (विश्वदेव्यावती)
सम्पूर्ण विद्वानों में प्रशस्त ज्ञानवाली (अदितिः) अखण्ड विद्या पढ़ाने हारी (देवी)
विद्वान् स्त्री (पृथिव्याः) भूमि के (सधस्थे) एक शुभस्थान में (त्वा) तुझ को
(अङ्गिरस्वत्) अग्नि के समान (खन्तु) जैसे भूमि को खोद के कूज जल निष्पन्न
करते हैं वैसे विद्यायुक्त करे । हे (उखे) ज्ञानयुक्त कुमारी (देवानाम्) विद्वानों की
(पत्नीः) स्त्री जो (विश्वदेव्यावतीः) सम्पूर्ण विद्वानों में अधिक विद्यायुक्त (देवीः)
विदुषी (पृथिव्याः) पृथिवी के (सधस्थे) एक स्थान में (अङ्गिरस्वत्) प्राण के स-
दृश (त्वा) तुझ को (दधतु) धारण करें । हे (उखे) विज्ञान की इच्छा करने
वाली (विश्वदेव्यावतीः) सब विद्वानों में उत्तम (धिषणाः) प्रशंसित वाणीयुक्त बु-
द्धिमती (देवीः) विद्यायुक्त स्त्री लोग (पृथिव्याः) पृथिवी के (सधस्थे) एक स्थान
में (त्वा) तुझ को (अङ्गिरस्वत्) प्राण के तुल्य (अभीन्वताम्) प्रदीप्त करें । हे
(उखे) अन्न आदि पकाने की बटतोई के समान विद्या को धारण करने हारी कन्ये
(विश्वदेव्यावतीः) उत्तम विदुषी (वरून्नीः) विद्या ग्रहण के लिये स्वीकार करने
योग्य (देवीः) रूपवती स्त्री लोग (पृथिव्याः) भूमि के (सधस्थे) एक शुद्ध स्थान
में (त्वा) तुझ को (अङ्गिरस्वत्) सूर्य के तुल्य (अपयन्तु) शुद्ध तेजस्विनी करें ।
हे (उखे) ज्ञान चाहने हारी कुमारी (विश्वदेव्यावतीः) बहुत विद्वानों में उत्तम
(देवीः) शुद्ध विद्या से युक्त (ग्नाः) वेदवाणी को जानने वाली स्त्री लोग (पृथिव्याः)
भूमि के एक (सधस्थे) उत्तम स्थान में (त्वा) तुझ को (अङ्गिरस्वत्) बिजुली

के तुल्य (पचन्तु) दृढ़ बलधारिणी करें । हे (उखे) ज्ञान की इच्छा रखने वाली कुमारी (विश्वदेव्यावतीः) उत्तम विद्या पढ़ी (अचिद्धन्नपत्राः) अखण्डित नवीन शुद्ध वस्त्रों को धारने वा यानों में चलने वाली (जनयः) शुभगुणों से प्रसिद्ध (देवीः) दिव्य गुणों की देने हारी स्त्री लोग (पृथिव्याः) पृथिवी के (सधस्थे) उत्तम प्रदेश में (त्वा) तुम्ह को (अङ्गिरस्वत्) ओषधियों के रस के समान (पचन्तु) संस्कार युक्त करें । हे कुमारि कन्ये तू इन पूर्वोक्त सप्त स्त्रियों से ब्रह्मचर्य के साथ विद्या ग्रहण कर ॥ ६१ ॥

भ.वार्थः—माता पिता आचार्य और अतिथि अर्थात् अंगणशाल विरक्त पुरुषों को चाहिये कि जैसे रसोइया बटलोई आदि पात्रों में अन्न का संस्कार कर के उत्तम सिद्ध करते हैं । वैसे ही बाल्यावस्था से लेके विवाह से पहिले २ लड़कों और लड़कियों को उत्तम विद्या और शिक्षा से सम्पन्न करें ॥ ६१ ॥

मित्रस्येत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । मित्रो देवता । निचृद्गायः

धीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

या यस्य स्त्री भवेत्स तस्यैश्वर्यं सततं रज्जेदित्याह ॥

जो जिस पुरुष की स्त्री होवे वह उस के ऐश्वर्य की निरन्तर

रक्षा करे यह वि० ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । द्युम्नं

चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६२ ॥

मित्रस्य । चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । द्युम्नं

चित्रश्रवस्तमम् । चित्रश्रवस्तममिति चि-

त्रश्रवःस्तमम् ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(मित्रस्य) सुहृदः (चर्षणीधृतः) सुशिक्षया मनु-

ष्याणां धर्तुः (अवः) रत्न (देवस्य) कमनीयस्य पत्युः (सानसि)

संभक्तव्यं पुराणम् (द्युम्नम्) धनम् (चित्रश्रवस्तमम्) चित्राण्या-

श्वर्ग्यभूतानि श्रवांस्यन्नादीनि यस्मात् तम् ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे स्त्री त्वं चर्षणीधृतो मित्रस्य देवस्य पत्युश्चित्र-
श्रवस्तमं सानसि द्युम्नमधः ॥ ६२ ॥

भावार्थः—गृहकृत्यकुशलया स्त्रिया सर्वाण्यन्तर्गृहकृत्यानि
स्वाधीनानि रक्षित्वा यथावदुन्नेयानि ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे स्त्री तू (चर्षणीधृतः) अच्छी शिक्षा से मनुष्यों का धारण क-
रने हारे (मित्रस्य) मित्र (देवस्य) कमनीय अपने पति के (चित्रश्रवस्तमम्) आ-
श्चर्य्य रूप अन्नादि पदार्थ जिस से हों ऐसे (सानसि) सेवने योग्य प्राचीन (द्युम्नम्)
धन की (अधः) रक्षा कर ॥ ६२ ॥

भावार्थः—घर के काम करने में कुशल स्त्री को चाहिये कि घर के भीतर
के सब काम अपने आधीन रख के ठीक २ बढ़ाया करे ॥ ६२ ॥

देवस्त्वेत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । सविता देवता । भुरिगृ-
हतीछन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

देवस्त्वां सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुबाहु-
रुत शक्त्या । अव्यथमाना पृथिव्यामाशा दिशः
आपृण ॥ ६३ ॥

देवः । त्वा । सविता । उत । वपतु । सुपाणिरि-
तिसुऽपाणिः । स्वङ्गुरिरितिसुऽङ्गुरिः । सुबा-
हुरितिसुऽबाहुः । उत । शक्त्या । अव्यथमाना ।

पृथिव्याम् । आशा । दिशः । आ । पृण ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(देवः) दिव्यगुणकर्मस्वभावः पतिः (त्वा) त्वाम् (सविता) सूर्यइवैश्वर्यप्रदः (उत्) उत्कृष्टतया (वपतु) बीजवत् संतनोतु (सुपाणिः) प्रशस्तहस्तः (स्वङ्गुरिः) शोभनाः अङ्गुलयो यस्य सः । कपिलकादित्वाल्लत्वम् (सुबाहुः) शोभनभुजः (उत) अपि (शक्त्या) सामर्थ्येन सह वर्त्तमानो वर्त्तमाना वा (अव्यथमाना) अभीताऽचलिता सती (पृथिव्याम्) पृथिवीस्थायाम् (आशाः) इच्छाः (दिशः) काष्ठाः (आ) (पृण) पिपूद्धि ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि सुबाहुः सुपाणिः स्वङ्गुरिः सवितेव देवः पतिः शक्त्या पृथिव्यां त्वोद्वपतु शक्त्याऽव्यथमाना सती त्वं पत्युः सेवनेन स्वकीया आशा यशसा दिशश्च आपृण ॥ ६३ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषौ परस्परं प्रीतौ हृद्यौ सुपरीक्षितौ स्वेच्छया स्वयम्बरं विवाहं कृत्वाऽतिविषयासक्तिं विहाय ऋतुगामिनौ सन्तौ सामर्थ्यहानिं कदाचिन्न कुर्व्याताम् । नहि जितेन्द्रिययोः स्त्रीपुरुषयो- रोगप्रादुर्भावो बलहानिश्च जायते । तस्मादेतदनुतिष्ठेताम् ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि (सुबाहुः) अच्छे जिस के भुजा (सुपाणिः) सुन्दर हाथ और (स्वङ्गुरिः) शोभायुक्त जिस की अंगुली हों ऐसा (सविता) सूर्य के समान ऐश्वर्य दाता (देवः) अच्छे गुण कर्म और स्वभावों से युक्त पति (शक्त्या) अपने सामर्थ्य से (पृथिव्यां) पृथिवी पर स्थित (त्वा) तुझ को (उद्वपतु) वृद्धि के साथ गर्भवती करे । और तू भी अपने सामर्थ्य से (अव्यथमाना) निर्भय हुई पति के सेवन से अपनी (आशाः) इच्छा और कीर्ति से सब (दिशः) दिशाओं को (आ-पृण) पूरण कर ॥ ६३ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि आपस में प्रसन्न एक दूसरे को हृदय से चाहने वाले परस्पर परीक्षा कर अपनी २ इच्छा से स्वयम्बर विवाह कर अत्यन्त

विषयासक्ति को त्याग ऋतु काल में गमन करने वाले हो कर अपने सामर्थ्य की हानि कभी न करें । क्योंकि इसी से जितेन्द्रिय स्त्री पुरुषों के शरीर में कोई रोग प्रगट और बल की हानि भी नहीं होती । इस लिये इस का अनुष्ठान अवश्य करना चाहिये ॥ ६३ ॥

उत्थायेत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारःस्वरः ॥

पुनः स्तु कीदृशीत्यु०

फिर वह कैसी होने यह वि० ॥

उत्थाय बृहती भवेदुतिष्ठ ध्रुवा त्वम् । मित्रैतां
तुखां परि ददाम्यभित्या एता मा भेदि ॥ ६४ ॥

उत्थाय । बृहती । भव । उत् । ऊँइत्यु । तिष्ठ ।

ध्रुवा । त्वम् । मित्र । एताम् । ते । उखाम् । परि
ददामि । अभित्यै । एता । मा भेदि ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(उत्थाय) आलस्यं विहाय (बृहती) महापुरु-
षार्थयुक्ता (भव) (उत्) (उ) (तिष्ठ) (ध्रुवा) मङ्गलका-
र्येषु कृतनिश्चया (त्वम्) (मित्र) सुहृद् (एताम्) (ते) तुभ्यम्
(उखाम्) प्राप्तव्यां कन्याम् (परि) सर्वतः (ददामि) (अ-
भित्यै) भवराहित्याय (एता) प्रत्यक्षप्राप्ता पत्नी (मा) निषे-
धे (भेदि) भिद्यताम् ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे विदुषि कन्ये त्वं ध्रुवा बृहती भव विवाहा-
यां तिष्ठ । उत्थायैतं पतिं स्वीकुरु । हे मित्र त एतामुखामभित्यै
परिददामि । उत्त्रयैषा मा भेदि ॥ ६४ ॥

भावार्थः—कन्या वरश्च स्वाप्रियं पुरुषं स्वकान्तां कन्यां च

स्वयं परीक्ष्य स्वीकृतुमिच्छेत् । यदा द्वयोर्विवाहकरणे निश्चयः
स्यात् तदेव मातापित्राचार्यादय एतयोर्विवाहं कुर्युरेतौ परस्परं
भेदभावं व्यभिचारं च कदाचिन कुर्याताम् । किं तु स्वस्त्रीव्रतः
पुमान् स्वपतिव्रता स्त्री च संगतौ स्याताम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे विदुषि कन्ये तू (ध्रुवा) मङ्गल कार्यों में निश्चित बुद्धिवाली
और (बृहती) बड़े पुरुषार्थ से युक्त (भव) हो । विवाह करने के लिये (उत्तिष्ठ)
उत्तिष्ठ उद्यत हो (उत्थाय) आलस्य छोड़ के उठ कर इस पति का स्वीकार कर ।
हे (मित्र) मित्र (ते) तेरे लिये (एताम्) इस (उल्लम्) प्राप्त होने योग्य क-
न्या को (अभित्यै) भयरहित होने के लिये (परिददामि) सब प्रकार देता हूँ (उ)
इस लिये तू (एवा) इस प्रत्यक्ष प्राप्त हुई स्त्री को (मा भेदि) भिन्न मत कर ॥ ६४ ॥

भावार्थः—कन्या और वर को चाहिये कि अपनी २ प्रसन्नता से कन्या पुरु-
ष की और पुरुष कन्या की आप ही परीक्षा कर के ग्रहण करने की इच्छा करें जब
दोनों का विवाह करने में निश्चय होवे तभी माता पिता और आचार्य आदि इन दोनों
का विवाह करें और ये दोनों आपस में भेद वा व्यभिचार कभी न करें । किन्तु अप-
नी स्त्री के नियम में पुरुष और पतिव्रता स्त्री हो कर मिल के चलें ॥ ६४ ॥

वसवस्त्वेत्यस्य विश्वामित्रऋषिः । वस्वादयो लिङ्गोक्ता
देवताः । धृतिश्छन्दः । पङ्कजः स्वरः ॥

पुनस्तौ स्त्रीपुरुषौ प्रति विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर उन स्त्री पुरुषों के प्रति विद्वान् लोग क्या करें इस वि० ॥

वसवस्त्वा छन्दन्तु गायत्रेण छन्दसा ऽङ्गिरस्वद्रुद्रा-
स्त्वा छन्दन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसा ऽङ्गिरस्वदादित्या-
स्त्वा छन्दन्तु जागतेन छन्दसा ऽङ्गिरस्वद्विद्वे त्वा-
देवा वैश्वानरा आछन्दन्त्वानुष्टुभेन छन्दसा ऽङ्गिर-
स्वत् ॥ ६५ ॥

वसवः । त्वा । आ । छन्दन्तु । गायत्रेण । छन्द-
 सा । अङ्गिरस्वत् । रुद्राः । त्वा । आ । छन्दन्तु ।
 त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेति त्रैस्तुभेन । छन्दसा । अङ्गि-
 रस्वत् । आदित्याः । त्वा । आ । छन्दन्तु । जागतेन ।
 छन्दसा । अङ्गिरस्वत् । विश्वे । त्वा । देवाः । वैश्वा-
 नराः । आ । छन्दन्तु । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभे-
 नेत्यानुस्तुभेन । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(वसवः) आदिमा विद्वांसः (त्वा) त्वां पुमांसं
 स्तियं च (आ) समन्तात् (छन्दन्तु) प्रदीप्यन्ताम् (गायत्रेण)
 गायन्ति सद्विद्या येन तेन वेदस्थाविभक्तेन स्तोत्रेण (छन्दसा)
 (अङ्गिरस्वत्) अग्निवत् (रुद्राः) मध्यमा विद्वांसः (त्वा) (आ)
 (छन्दन्तु) (त्रैष्टुभेन) त्रीणि कर्मोपासनाज्ञानानि स्तोभन्ते स्थिरी
 कुर्वन्ति येन (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्) प्राणवत् (आदित्याः)
 उत्तमा विपश्चितः (त्वा) (आ) (छन्दन्तु) (जागतेन) जगद्
 विद्याप्रकाशकेन (छन्दसा) (अङ्गिरस्वत्) सूर्यवत् (विश्वे) सर्वे (त्वा)
 (देवाः) सदुपदेशप्रदातारः (वैश्वानराः) सर्वेषु नरेशु राजन्तः (आ)
 (छन्दन्तु) (आनुष्टुभेन) विद्यां गृहीत्वा पश्चादुत्त्वानि स्तभन्तु-
 वन्ति येन तेन (छन्दसा) अङ्गिरस्वत्) समस्तौषधिरसवत् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—हे हि पुरुष वा वसवो गायत्रेण छन्दसा यां यं त्वा-
 ऽङ्गिरस्वदाछन्दन्तु रुद्रास्त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वाऽङ्गिरस्वदाछन्दन्तु । आ-

दित्या जागतेन छन्दसा त्वाऽङ्गिरस्वदाछन्दन्तु । वैश्वानरा विश्वे-
देवा आनुष्टुभेन छन्दसा त्वाऽङ्गिरस्वदाछन्दन्तु ॥ ६५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०— हे स्त्रीपुरुषौ युवां ये याश्च विद्वां-
सः विदुष्यश्च शरीरात्मबलकारोपदेशेन सुशोभयेयुस्तेषामेव सेवास-
ङ्गौ सततं कुर्याताम् । नेतरेषां क्षुद्राणाम् ॥ ६५ ॥

पदार्थः—हे स्त्री वा पुरुष (वसवः) प्रथम विद्वान् लोग (गायत्रेण) श्रेष्ठ
विद्याओं का जिस से गान किया जावे उस वेद के विभाग रूप स्तोत्र (छन्दसा) गाय-
त्री छन्द से जिस (त्वा) तुम्ह को (अङ्गिरस्वत्) अग्नि के तुल्य (आच्छन्दन्तु)
प्रकाशमान करें (रुद्राः) मध्यम विद्वान् लोग (त्रैष्टुभेन) कर्म उपासना और ज्ञान जिस
से स्थिर हों उस (छन्दसा) वेद के स्तोत्र भाग से (अङ्गिरस्वत्) प्राण के समान
(त्वा) तुम्ह को (आच्छन्दन्तु) प्रज्वलित करें (आदित्याः) उत्तम विद्वान् लोग
(जागतेन) जगत् की विद्या प्रकाश करने हारे (छन्दसा) वेद के स्तोत्र भाग से
(त्वा) तुम्ह को (अङ्गिरस्वत्) सूर्य के सदृश तेज धारी (आच्छन्दन्तु) शुद्ध करें
(वैश्वानराः) सम्पूर्ण मनुष्यों में शोभायमान (देवाः) सत्य उपदेश देने हारे (विश्वे)
सब विद्वान् लोग (आनुष्टुभेन) विद्या ग्रहण के पश्चात् जिस से दुःखों को छुड़ावें
उस (छन्दसा) वेद भाग से (त्वा) तुम्ह को (अङ्गिरस्वत्) समस्त ओषधिओं के
रस के समान (आच्छन्दन्तु) शुद्ध संपादित करें ॥ ६५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०— हे स्त्रीपुरुषो तुम दोनों को चाहिये कि जो
विद्वान् स्त्री लोग तुम को शरीर और अत्मा का बल कराने हारे उपदेश से सुशोभित
करें उन की सेवा और सत्सङ्ग निरन्तर करो और अन्य तुच्छ बुद्धि वाले पुरुषों वा
स्त्रियों का सङ्ग कभी मत करो ॥ ६५ ॥

आकूतिमित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्न्यादयो मंत्रोक्ता दे-
वताः । विराड्ब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्ते स्त्रीपुरुषाः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर वे स्त्री पुरुष क्या करें इस वि० ॥

आकूतिमग्निमप्रयुज॑ स्वाहा मनो मेधामग्निमप्र-
युज॑ स्वाहा चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुज॑ स्वाहा
वाचो विधृतिमग्निमप्रयुज॑ स्वाहा । प्रजापतये
मनवे स्वाहाऽग्नये वैश्वानराय स्वाहा ॥ ६६ ॥

आकूतिमित्याऽकूतिम् । अग्निम् । प्रयुजमिति प्र-
युजम् । स्वाहा । मनः । मेधाम् । अग्निम् ।
प्रयुजमिति प्रयुजम् । स्वाहा । चित्तम् । विज्ञात-
मिति विज्ञातम् । अग्निम् । प्रयुजमिति प्रयुजम् ।
स्वाहा । वाचः । विधृतिमिति विधृतिम् । अग्निम् ।
प्रयुजमिति प्रयुजम् । स्वाहा । प्रजापतयइति प्र-
जापतये । मनवे । स्वाहा । अग्नये । वैश्वानराय ।
स्वाहा ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(आकूतिम्) उत्साहकारिकां क्रियाम् (अग्निम्)
प्रसिद्धं पावकम् (प्रयुजम्) यः सर्वान् युनक्ति तम् (स्वाहा)
सत्यया क्रियया (मनः) इच्छासाधनम् (मेधाम्) प्रज्ञाम् (अग्निम्)
विद्युतम् (प्रयुजम्) (स्वाहा) सत्यया वाचा (चित्तम्) चेतति
येन तत् (विज्ञातम्) (अग्निम्) अग्निमिव भास्वरम् (प्रयुजम्)
व्यवहारेषु प्रयुक्तम् (स्वाहा) सत्येन व्यवहारेण (वाचः) वाण्याः

(विधृतिम्) विविधं धारणम् (अग्निम्) योगाभ्यासजनितां विद्यु-
तम् (प्रयुजम्) संप्रयुक्तम् (स्वाहा) क्रियायोगरीत्या (प्राजा-
पतये) प्रजास्वामिने (मनवे) मननशीलाय (स्वाहा) सत्यां
वाणीम् (अग्नये) विज्ञानस्वरूपाय (वैश्वानराय) विश्वेषु न-
रेषु राजमानाय जगदीश्वराय (स्वाहा) धर्म्या क्रियाम् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषा भवन्तो वेदस्यैर्गायत्र्याभिष्टुन्दोभिः
स्वाहा आकूतिं प्रयुजमग्निं स्वाहा मनो मेधां प्रयुजमग्निं स्वाहा
चित्तं विज्ञातं प्रयुजमग्निं मनवे प्रजापतये स्वाहाऽग्नये वैश्वानराय
स्वाहा च प्रापय्य सततमाष्टुन्दन्तु ॥ ६६ ॥

भावार्थः—अत्राऽऽष्टुन्दन्त्विति पदं पूर्वमंत्रादनुवर्तते । मनु-
ष्याः पुरुषार्थेन वेदादिशास्त्राण्यधीत्योत्साहादीनुनीय व्यवहारपर-
मार्थक्रियाप्रयोगेणाभ्युदयिकनिःश्रेयसे समाप्नुवन्तु ॥ ६६ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम लोग वेद के गायत्री आदि मंत्रों से (स्वाहा)
सत्य क्रिया से (आकूतिम्) उत्साह देने वाली क्रिया के (प्रयुजम्) प्रेरणा करने
हारे (अग्निम्) प्रसिद्ध अग्नि को (स्वाहा) सत्यवाणी से (मनः) इच्छा के साधन
को (मेधाम्) बुद्धि और (प्रयुजम्) सम्बन्ध करने हारी (अग्निम्) विजुली को
(स्वाहा) सत्य व्यवहारों से (विज्ञातम्) जाने हुए विषय के (प्रयुजम्) व्यव-
हारों में प्रयोग किये (अग्निम्) अग्नि के समान प्रकाशित (चित्तम्) चित्त को
(स्वाहा) योग क्रिया की रीति से (वाचः) वाणियों को (विधृतिम्) विविध प्रकार
की धारणा को (प्रयुजम्) संप्रयोग किये हुए (अग्निम्) योगाभ्यास से उत्पन्न
हुई विजुली को (प्रजापतये) प्रजा के स्वामी (मनवे) मननशील पुरुष के लिये (स्वा-
हा) सत्यवाणी को और (अग्नये) विज्ञान स्वरूप (वैश्वानराय) सब मनुष्यों के
बीच प्रकाशमान जगदीश्वर के लिये (स्वाहा) धर्म युक्त क्रिया को युक्त करा के
निरन्तर (आष्टुन्दन्तु) अच्छे प्रकार शुद्ध करो ॥ ६६ ॥

भावार्थः—यहां पूर्व मंत्र से (आच्छन्दन्तु) इस पद की अनुवृत्ति आती है । मनुष्यों को चाहिये कि पुरुषार्थ से वेदादि शास्त्रों को पढ़ और उत्साह आदि को बढ़ा कर व्यवहार परमार्थ की क्रियाओं के सम्बन्ध से इस लोक और परलोक के सुखों को प्राप्त हों ॥ ६६ ॥

विश्वो देवस्येत्यस्यान्नेयऋषिः । साविता देवता । अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनरुद्देश्यैः किं कार्यमित्याह ॥

किं कर्तव्यं को कथा करना चाहिये यह वि० ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो बुरीत सख्यम् । विश्वो राय
इषुध्यति द्युन्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ ६७ ॥

विश्वः । देवस्य । नेतुः । मर्तः । बुरीत । सख्यम् ।
विश्वः । राये । इषुध्यति । द्युन्नम् । वृणीत । पु-
ष्यसे । स्वाहा ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(विश्वः) सर्वः (देवस्य) सर्वजगत्प्रकाशकस्य परमेश्वरस्य (नेतुः) सर्वनायकस्य (मर्तः) मनुष्यः (बुरीत) स्वीकुर्यात् (सख्यम्) सख्युर्भावं कर्म वा (विश्वः) अखिलः (रा-
ये) श्रियै (इषुध्यति) शरादीनि शस्त्राणि धरेत् । लेट्प्रयोगो-
ऽयम् (द्युन्नम्) प्रकाशयुक्तं यशोऽन्नं वा । द्युन्नं द्योततेर्यशोऽन्नं
वा । निरु० ५ । ५ (वृणीत) स्वीकुर्यात् (पुष्यसे) पुष्टो भवेः
(स्वाहा) सत्यां वाचम् ॥ ६७ ॥

अन्वयः—यथा विद्वांस्तथा विश्वो मर्तो नेतुर्देवस्य सख्यं बुरीत विश्वो मनुष्यो राय इषुध्यति । स्वाहा द्युन्नं वृणीत यथा चै-
तेन त्वं पुष्यसे तथा वयमपि भवेम ॥ ६७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०— गृहस्थैर्मनुष्यैः परमेश्वरेण सह मैत्रीं कृत्वा सत्येन व्यवहारेण श्रियं प्राप्य यशस्वीनिकर्माणि नित्यं कार्याणि ॥ ६७ ॥

पदार्थः—जैसे विद्वान् लोग ग्रहण करते हैं (विश्वः) सब (मर्तः) मनुष्य (नेतुः) सब के नायक (देवस्य) सब जगत् का प्रकाशक परमेश्वर के (सख्यम्) मित्रता को (वृणीत) स्वीकार करें (विश्वः) सब मनुष्य (राघे) शोभा वा लक्ष्मी के लिये (इष्टुम्यति) वाणादि आयुधों को धारण करें (स्वाहा) सत्य वाणी और (द्युमनम्) प्रकाश युक्त यश वा अन्न को (वृणीत) ग्रहण करें । और जैसे हस्त से तू (पुण्यसे) पुष्ट होता है वैसे हम लोग भी हों ॥ ६७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०— गृहस्थ मनुष्य को चाहिये कि परमेश्वर के साथ मित्रता कर सत्य व्यवहार से धन को प्राप्त हो के कीर्ति कराने हरे कर्मों को नित्य किया करें ॥ ६७ ॥

मास्वित्यस्य आत्रेयन्नृषिः । अम्बा देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्मातापितरौ प्रति पुत्रादयः किं किं ब्रूयुरित्याह ॥

फिर माता पिता के प्रति पुत्रादि क्या २ कहें यह वि०॥

मा सु भित्था मा सु रिषोऽम्बधृष्णुवीर्यस्व सु ।

अग्निश्चेदं करिष्यथः ॥ ६८ ॥

मा । सु । भित्थाः । मा । सु । रिषिः । अम्ब ।

धृष्णु । वीर्यस्व । सु । अग्निः । च । इदम् ।

करिष्यथः ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(मा) (सु) (भित्था) भेदं कुर्वाः (मा) (सु) (रिषः) हिंस्याः (अम्ब) मातः (धृष्णु) दाढर्यम् (वीर-

यस्व) आरब्धस्य कर्मणः समाप्तिमाचर (तु) (अग्निः)
पावकइव (च) (इदम्) (करिष्यथः) करिष्यमाणं साधयि-
ष्यथः ॥ ६८ ॥

अन्वयः—हे अम्ब त्वमस्मान् विद्यातो मा तु भित्था मा
सुरिषो धृष्णु सुवीरयस्व चैव कुर्वन्तौ युवां मातापुत्रावग्निरिवेदं
करिष्यथः ॥ ६८ ॥

भावार्थः—माता सुसन्तानान् सुशिक्षेत यत इमे परस्परं प्री-
ता भवेयुर्वीराश्च यत्कर्त्तव्यं तत्कुर्वुरकर्त्तव्यं च नाचरेयुः ॥ ६८ ॥

पदार्थः—हे (अम्ब) माता तू हम को विद्या से (मा) मत (सुभित्थाः)
छुड़ावे और (मा) मत (सुरिषः) दुःख दे (धृष्णु) दृढ़ता से (सुवीरयस्व)
सुन्दर आरम्भ किये कर्म की समाप्ति कर । ऐसे करते हुए तुम माता और पुत्र दोनों
(अग्निः) अग्नि के समान (च) (इदम्) करने योग्य इस सब कर्म को (करि-
ष्यथः) आचरण करो ॥ ६८ ॥

भावार्थः—माता को चाहिये कि अपने सन्तानों को अच्छी शिक्षा देवे जि-
स से ये परस्पर प्रीति युक्त और वीर हों । और जो करने योग्य है वही करें न
करने योग्य कभी न करें ॥ ६८ ॥

दंहस्वेत्यस्यात्रेयऋषिः । अम्बा देवता । त्रिष्टुप्छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनः पतिः स्वपत्नीं प्राति किं किं वदेदित्याह ॥

फिर पति अपनी स्त्री से क्या २ कहे यह वि० ॥

दृष्ट्वंहस्व देविष्ठयिवि स्वस्तय आसुरी माया
स्वधया कृतासि । जुष्टं देवेभ्य इदमस्तु हव्यमरि-
ष्टा त्वमुदिहियज्ञे अस्मिन् ॥ ६९ ॥

दृ०हस्व । देवि । पृथिवि । स्वस्तये । आ-
सुरी । माया । स्वधया । कृता । अस्मि । जुष्टम् ।
देवेभ्यः । इदम् । अस्तु । हव्यम् । अरिष्टा । त्व-
म् । उत् । इहि । यज्ञे । अस्मिन् ॥ ६९ ॥

पदार्थः— (दृहस्व) वर्द्धस्व (देवि) विद्यायुक्ते (पृथिवि)
भूमिरिव पृथुविद्ये (स्वस्तये) सुखाय (आसुरी) येऽसुषु प्राणेषु
रमन्ते तेषां स्वा (माया) प्रज्ञा (स्वधया) उदकेनानेन वा (कृता)
निष्पादिता (अस्मि) (जुष्टम्) सेवितम् (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यो
दिव्येभ्यो गुणेभ्यो वा (इदम्) (अस्तु) (हव्यम्) दातुं योग्यं
विज्ञानम् (अरिष्टा) अहिंसिता (त्वम्) (उत्) (इहि) प्रा-
प्नुहि (यज्ञे) संगन्तव्ये गृहाश्रमे (अस्मिन्) वर्तमाने ॥ ६९ ॥

अन्वयः—हे पृथिवि देवि पति त्वया स्वस्तये स्वधया याऽऽ-
सुरी मायाऽस्ति सा कृतासि तया त्वं मां पतिं दृहस्वाऽरिष्टा सत्य-
स्मिन् यज्ञ उदिहि । यत् त्वयेदं जुष्टं कृतमस्ति तद्देवेभ्योऽस्तु ॥ ६९ ॥

भावार्थः—या स्त्री पतिं प्राप्य गृहे वर्तते तया सुबुद्ध्या सु-
खाय प्रयत्नो विधेयः । सुसंस्कृतं सर्वमन्नादिप्रीतिकरं संपादनीय-
म् । न कदाचित्कस्यचिद्धिसाबैरबुद्धिर्वा कचित्कार्या ॥ ६९ ॥

पदार्थः—हे (पृथिवि) भूमि के समान विद्या के विस्तार को प्राप्त हुई (दे-
वि) विद्या स युक्त पति तू ने (स्वस्तये) सुख के लिये (स्वधया) अन्न वा जल से जो
(आसुरी) प्राणपोषक पुरुषों की (माया) बुद्धि है उस को (कृता) सिद्ध की (अस्मि)

है । उस से तू मुझ पति को (वंहस्व) उन्नति दे (अरिष्ठा) हिंसा रहित हुई (अस्मिन्) इस (यज्ञे) संग करने योग्य गृहाश्रम में (उदिहि) प्रकाश को प्राप्त हो जो तू ने (जुष्टम्) सेवन किया (इदम्) यह (हव्यम्) देने लेने योग्य पदार्थ है वह (देवेभ्यः) विद्वानों वा उत्तम गुण होने के लिये (अस्तु) होवे ॥६६॥

भावार्थः—जो स्त्री पति को प्राप्ति हो के घर में वर्त्तती है वह अच्छी बुद्धि से सुख के लिये प्रयत्न करे । सब अन्न आदि खाने पीने के पदार्थ रुचि कारक बनवावे वा बनावे । और किसी को दुःख वा किसी को साथ बैरवाद्धि कभी न करे ॥६६॥

द्रवन् इत्यस्य सोमाहुतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । विशङ्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः सा स्वभर्तारं प्रति कथं कथं संवदेतेत्याह ॥

फिर वह स्त्री अपने पति से कैसे २ कहै यह वि० ॥

द्रवन्नः सर्पिरासुतिः प्रतनो होता वरेण्यः । सहसस्पुत्रो अद्भुतः ॥ ७० ॥

द्रवन्न इतिहुऽअन्नः । सर्पिरासुतिरिति सर्पिः ऽआसुतिः । प्रतनः । होता । वरेण्यः । सहसः । पुत्रः । अद्भुतः ॥ ७० ॥

पदार्थः—(द्रवन्नः) द्रवो वृक्षादय ओषधयोऽन्नानि वा यस्य सः (सर्पिरासुतिः) सर्पिणो घृतादेरासुतिः सवनं यस्य सः (प्रतनः) पुरातनः (होता) दाता गृहीता (वरेण्यः) स्वीकर्तुमर्हः (सहसः) बलवतः (पुत्रः) अपत्यम् (अद्भुतः) आश्चर्य्य-गुणकर्मस्वभावः ॥ ७० ॥

अन्वयः—हे पते द्वन्ः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः सहस्रपुत्रोऽद्भुतस्त्वं स्वस्तयेऽस्मिन् यज्ञ उदिहि उदितो भव ॥७०॥

भावार्थः—अतः स्वस्तये अस्मिन् यज्ञ उदिहीति पदचतुष्टयं पूर्वतोऽनुवर्तते । कन्यया यस्य पिता कृतब्रह्मचर्यो बलवान् भवेद्यः पुरुषार्थेन बहून्यन्नादीन्यर्जयितुं शक्नुयात् । पवित्रस्वभावः पुरुषो भवेत्तेन साकं विवाहं कृत्वा सततं सुखं भोक्तव्यम् ॥७०॥

पदार्थः—हे पते (द्वन्ः) वृक्षादि ओषधि ही जिन के अन्न हैं ऐसे (सर्पिरासुतिः) घृत आदि पदार्थों को शोधने वाले (प्रत्नः) सनातन (होता) देने लेने हारे (वरेण्यः) स्वीकार करने योग्य (सहस्रः) बलवान् के (पुत्रः) पुत्र (अद्भुतः) आश्चर्य्य गुण कर्म और स्वभाव से युक्त आप सुख होने के लिये इस गृहाश्रम के बीच शोभायमान हूजिये ॥ ७० ॥

भावार्थः—यहां पूर्व मंत्र से (स्वस्तये) (अस्मिन्) (यज्ञे) (उदिहि) इन चार पदों की अनुवृत्ति आती है । कन्या को उचित है कि जिस का पिता ब्रह्मचर्य्य से बलवान् हो और जो पुरुषार्थ से बहुत अन्नादि पदार्थों को इकट्ठा कर सके उस शुद्ध स्वभाव से युक्त पुरुष के साथ विवाह करके निरन्तर सुख भोगे ॥७०॥

परस्याइत्यस्य विरूपत्रयः । अग्निर्देवताः । विराड्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः पतिः स्वपत्नीं प्रति किं किमुपदिशेदित्याह ॥

फिर पति अपनी स्त्री को क्या २ उपदेश करे यह वि० ॥

परस्या अधि संवतोऽवरां २ । अभ्यातर । यत्राहमस्मि तां २ । अत्र ॥ ७१ ॥

परस्याः । अधि । सम्बतडतिसमऽवतः । अवरान् ।

अभि । आ । तर । यत्र । अहम् । अस्मि । तान् । अव ॥ ७१ ॥

पदार्थः—(परस्याः) प्रकृष्टयायाः कन्यायाः (अधि) (सम्बतः) संविभक्तान् (अवरान्) नीचाननुत्कृष्टगुणस्वभावान् (अभि) (आ) (तर) ह्यव (यत्र) (अहम्) (अस्मि) (तान्) (अव) ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हे कन्ये यस्याः परस्यास्तवाहमाधिष्ठाता भवितुमिच्छामि सा त्वं सम्बतोऽवरानभ्यातर यत्र कुलेऽहमस्मि तानव ॥ ७१ ॥

भावार्थः—कन्यया स्वस्या उत्कृष्टस्तुल्यो वा वरः स्वीकार्यः न नीचः । यस्य पाणिग्रहणं कुर्यात्तस्य सम्बन्धितो मित्राणि च सर्वदा सन्तोषणीयानि ॥ ७१ ॥

पदार्थः—हे कन्ये जिस (परस्याः) उत्तम कन्या तेरा मैं (अधि) स्वामी हुआ चाहता हूँ सो तू (सम्बतः) संविभाग को प्राप्त हुए (अवरान्) नीच स्वभावों को (अभ्यातर) उल्लंघन और (यत्र) जिस कुल में (अहम्) मैं (अस्मि) हूँ (तान्) उन उत्तम मनुष्यों की (अव) रक्षा कर ॥ ७१ ॥

भावार्थः—कन्या को चाहिये कि अपने से अधिक बल और विद्या वाले वा बराबर के पति को स्वीकार करे किन्तु छोटे वा न्यून विद्या वाले को नहीं । जिस के साथ विवाह करे उस के सम्बन्धी और मित्रों को सब काल में प्रसन्न रखे ॥ ७१ ॥

परमस्याइत्यस्य वारुणिकृषिः । अग्निर्देवता । भुरिगुणिकृच्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः सा स्वस्वामिनं प्राति किंकिमादिशेदित्याह ॥

फिर वह स्त्री अपने स्वामी से क्या २ कहे इस वि० ॥

परमस्याः परावतो रोहिदश्व इहा गहि । पुरीष्युः

पुरुप्रियोऽग्ने त्वं तरा मृधः ॥ ७२ ॥

परमस्याः । परावतइतिपराऽवतः । रोहिदश्वइतिरो-
हितऽश्वः । इह । आ । गहि । पुरीष्युः । पुरुप्रिय-
इतिपुरुऽप्रियः । अग्ने । त्वम् । तर । मृधः ॥ ७२ ॥

पदार्थः—(परमस्याः) अनुत्तमगुणरूपशीलायाः(परावतः)
दूरदेशात् (रोहिदश्वः) रोहितोऽग्न्यादयोऽश्वावाहनानि यस्य सः
(इह) (आ) (गहि) आगच्छ (पुरीष्यः) पुरीषेषु पालनेषु
साधुः (पुरुप्रियः) पुरुषां बहूनां जनानां मध्ये प्रियः प्रीतः (अग्ने)
अग्निप्रकाशवद्भिज्ञानयुक्त (त्वम्) (तर) उल्लंघ । अत्र ह्य-
चोतस्तिष्ठइति दीर्घः (मृधः) परपदार्थाभिकांक्षिणः शत्रून् ॥ ७२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने पावक इव तेजस्विन् स्वामिन् रोहिदश्वः
पुरीष्यः पुरुप्रियस्त्वमिह परावतो देशात् परमस्याः कन्यायाः कीर्तिं
श्रुत्वाऽऽगहि तथा प्राप्तया सह मृधस्तर ॥ ७२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः स्वस्याः कन्यायाः पुत्रस्य वा समीपदेशे
विवाहः कदाचिन्नैव कार्यः । यावदूरे विवाहः क्रियते तावदेवाऽ-
धिकं सुखं जायेत निकटे कलह एव ॥ ७२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) पावक के समान तेजस्विन् विज्ञान युक्त पते (रोहि-
दश्वः) अग्नि आदि पदार्थों से युक्त वाहनों से युक्त (पुरीष्यः) पालने में श्रेष्ठ (पुरु-
प्रियः) बहुत मनुष्यों की प्रीति रखने वाले (त्वम्) आप (इह) इस गृहाश्रम में
(परावतः) दूर देश से (परमस्याः) अति उत्तम गुण रूप और स्वभाव वाली क-
न्या की कीर्ति सुन के (आगहि) आइये और उस के साथ (मृधः) दूसरों के प-
दार्थों की आकांक्षा करने हारे शत्रुओं का (तर) तिरस्कार कीजिये ॥ ७२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि अपनी कन्या वा पुत्र का समीप देश में विवाह कभी न करें । जितना ही दूर विवाह किया जावे उतना ही अधिक सुख होवे निकट करने में कलह ही होता है ॥ ७२ ॥

यदग्ने इत्यस्य जमदग्निर्ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

पुनः स्त्री पुरुषौ प्रति सम्बन्धिनः किं किं
प्रतिजानीरन्नित्याह ॥

फिर स्त्रीपुरुषों के प्रति सम्बन्धी लोग क्या २ प्रतिज्ञा करें और करावें यह वि० ॥

यदग्ने कानि कानि चिदा ते दारुणि दध्मासि ।

सर्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्य ॥ ७३ ॥

यत् । अग्ने । कानि । कानि । चित् । आ । ते ।

दारुणि । दध्मासि । सर्वम् । तत् । अस्तु । ते ।

घृतम् । तत् । जुषस्व । यविष्ठ्य ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(यत्) (अग्ने) अग्निरिव वर्तमान (कानि) (कानि) (चित्) अपि (आ) (ते) तुभ्यं तव वा (दारुणि) काष्ठे (दध्मासि) धरामः (सर्वम्) (तत्) (अस्तु) (ते) तव (घृतम्) आज्यम् (तत्) (जुषस्व) (यविष्ठ्य) अतिशयेन युवा यविष्ठः स एव तत्सम्बुद्धौ ॥ ७३ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठयाग्ने विद्वान् पते स्त्रि वा यथा कानि कानि चिद्वस्तूनि ते सन्ति तद्वद्द्वयं दारुण्यादध्मासि । यदस्माकं

वस्त्वस्ति तत्सर्वं तेऽस्तु यदस्माकं घृतं तत्त्वं जुषस्व । यत्ते वस्त्व-
स्ति तत्सर्वमस्माकमस्तु । यत्ते घृतादिकं वस्त्वस्ति यद्वयं गृह्णीमः ॥ ७३ ॥

भावार्थः—ब्रह्मचार्यादिभिर्मनुष्यैः स्वकीयाः सर्वे पदार्थाः स-
र्वार्था निधातव्याः । न कदाचिदीर्ष्यया परस्परं भेत्तव्यं यतः सर्वे-
षां सर्वाणि सुखानि वर्धेरन् विघ्नाश्च नोत्तिष्ठेरन्नेवं स्त्रीपुरुषावपि
परस्परं वर्त्तेयाताम् ॥ ७३ ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठच) अस्यन्त युवावस्था को प्राप्त हुए (अग्ने) अग्नि
के समान तेजस्वी विद्वान् पुरुष वा स्त्री आप जैसे (कानि कानि चित्) कोई २ भी
वस्तु (ते) तेरी हैं वे हम लोग (दारुणि) काष्ठ के पात्र में (दध्मसि) धारण करें ।
(यत्) जो कुछ हमारी चीज है (तत्) सो (सर्वम्) सब (ते) तेरी (अस्तु)
होवे जो हमारा (घृतम्) घृतादि उत्तम पदार्थ है (तत्) उस को तू (जुषस्व)
सेवन कर । जो कुछ तेरा पदार्थ है सो सब हमारा हो जो तेरा घृतादि पदार्थ है उस
को हम ग्रहण करें ॥ ७३ ॥

भावार्थः—ब्रह्मचारी आदि मनुष्य अपने सब पदार्थ सबके उपकार के लिये
रखें । किन्तु ईर्ष्या से आपस में कभी भेद न करें जिस से सब के लिये सब सुखों की
वृद्धि होवे । और विघ्न न उठें इसी प्रकार स्त्री पुरुष भी परस्पर वर्त्ते ॥ ७३ ॥

यदत्तीत्यस्य जमदग्निर्ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडनुष्टुप्
छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

यदत्युपजिह्विका यद्वम्भो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु
त घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्य ॥ ७४ ॥

यत् । अत्ति । उपजिह्विकेत्युपजिह्विका । यत् ।

वम्रः । अतिसर्पतीत्यतिऽसर्पति । सर्वम् । तत् ।

अस्तु । ते । घृतम् । तत् । जुषस्व । यविष्ठ्य ॥ ७४ ॥

पदार्थः—(यत्) (अत्ति) भुङ्क्ते (उपजिह्विका) उपग-
ताऽनुकूला जिह्वा यस्याः पत्न्याः सा (यत्) (वम्रः) उद्गलि-
तोदानः (अतिसर्पति) अतिशयेन गच्छति (सर्वम्) (तत्)
(अस्तु) (ते) (घृतम्) (तत्) (जुषस्व) (यविष्ठ्य) ॥ ७४ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठ्य त्वमुपजिह्विका च यदत्ति वम्रो यद-
त्ति सर्पति तत्सर्वं तेऽस्तु यत्ते घृतमस्ति तत्त्वं जुषस्व ॥ ७४ ॥

भावार्थः—यत्प्रति पतिः प्रवर्त्तते स्त्री वा तदनुकूलौ दम्पती
स्याताम् । यत्स्त्रियाः स्वं तत्पुरुषस्य यत्पुरुषस्य तत्स्त्रिया भवतु नात्र
कथं चिद्द्वेषो विधेयः किंतु परस्परं मिलित्वाऽऽनन्दं भुंजीयाताम्
॥ ७४ ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठ्य) अत्यन्त युवावस्था को प्राप्त होए पते आप
और (उपजिह्विका) जिस की जिह्वा इन्द्रिय अनुकूल अर्थात् वश में हो ऐसी स्त्री
(यत्) जो (अत्ति) भोजन करे (यत्) जो (वम्रः) मुख से बाहर निकाला
प्राण वायु (अतिसर्पति) अत्यन्त चलता है (तत्) वह (सर्वम्) सब (ते) तेरा
(अस्तु) होवे । जो तेरा (घृतम्) घी आदि उत्तम पदार्थ है (तत्) उस को (जु-
षस्व) सेवन किया कर ॥ ७४ ॥

भावार्थः—जिस पुरुष से पुरुष वा स्त्री का व्यवहार सिद्ध होता हो उस के
अनुकूल स्त्री पुरुष दोनों वर्त्ते । जो स्त्री का पदार्थ है वह पुरुष का और जो पुरुष का
है वह स्त्री का भी होवे । इस विषय में कभी द्वेष नहीं करना चाहिये किन्तु आपस में
मिल के आनन्द भोगें ॥ ७४ ॥

अहरहरित्यस्य नाभानेदिर्कषिः । अग्निर्देवता । विराट्त्रिष्टुप्छ-
न्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्गृहस्थाः परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

फिर गृहस्थ लोग आपस में कैसे वर्त्ते यह वि० ॥

अहरहरप्रयावं भरन्तोऽश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै ।
रायस्पोषेण समिषा मदन्तोऽग्ने मा ते प्रतिवेशा
रिषाम ॥ ७५ ॥

अहरहरित्यहःऽअहः । अप्रयावमित्यप्रऽयावम् ।
भरन्तः । अश्वायेवेत्यश्वायऽइव । तिष्ठते । घा-
सम् । अस्मै । रायः । पोषेणसम् । इषा । मद-
न्तः । अग्ने । मा । ते । प्रतिवेशा इति प्रतिऽवेशाः ।
रिषाम ॥ ७५ ॥

पदार्थः— (अहरहः) प्रतिदिनम् (अप्रयावम्) प्रयुवत्य-
न्यायं यस्मिन् स प्रयावो न विद्यते प्रयावो यस्मिन् गृहाश्रमे तम्
(भरन्तः) धरन्तः (अश्वायेव) यथाश्वाय (तिष्ठते) वर्त्तमा-
नाय (घासम्) भक्ष्यम् (अस्मै) गृहाश्रमाय (रायः) धनस्य
(पोषेण) पुष्ट्या (सम्) (इषा) अन्नादिना (मदन्तः) ह-
र्षन्तः (अग्ने) विद्वन् (मा) (ते) तव (प्रतिवेशाः) प्रती-
ता वेशा धर्मप्रवेशा येषां ते (रिषाम) हिंस्याम् । अत्र लिङर्थे
लुङ् ॥ ७५ ॥

अन्वयः—हे अग्नेऽहरहस्तिष्ठतेश्वायेवास्मा अप्रयावं घासं

भरन्तो रायस्पोषेणोपा समदन्तः प्रतिवेशाः सन्तो वयं त ऐश्वर्यं मा-
रिषाम ॥ ७५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—गृहस्था यथा अश्वानि पशूनां
भोजनार्थं यवदुग्धादिकमश्वपालकाः नित्यं संचिन्वन्ति तथैश्वर्यं
समुन्नीय सुखयेयुः । धनमदेन केन चित्सहेर्ष्या कदाचिन्ना कुर्व्यु-
परस्योत्कर्षं श्रुत्वा दृष्ट्वा च सदा हृष्येयुः ॥ ७५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन्पुरुष (अहरहः) नित्यप्रति (तिष्ठते) व-
र्त्तमान (अशवायेव) जैसे घोड़े के लिये घास आदि खाने का पदार्थ आगे धरते हैं
वैसे (अस्मै) इस गृहस्थ पुरुष के लिये (अप्रयावम्) अन्याय से पृथक् ग्रहाश्रम
के योग्य (घासम्) भोगने योग्य पदार्थों को (भरन्तः) धारण करते हुए (रायः) धन
की (पोषेण) पुष्टि तथा (इषा) अन्नादि से (समदन्तः) सम्यक् आनन्द को प्राप्त
हुए (प्रतिवेशाः) धर्म विषयक प्रवेश के निश्चित हम लोग (ते) तेरे ऐश्वर्य को
(मारिषाम) कभी नष्ट न करें ॥ ७५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—गृहस्थ मनुष्यों को चाहिये कि जैसे घो-
ड़े आदि पशुओं के खाने के लिये जो दूध आदि पदार्थों का पशुओं के पालक नित्य
इकट्ठे करते हैं वैसे अपने ऐश्वर्य को बढ़ा के सुख दें । और धन के अहंकार से
किसी के साथ ईर्ष्या कभी न करें किन्तु दूसरों की वृद्धि वा धन देख के सदा आन-
न्द मानें ॥ ७५ ॥

नाभेत्यस्य नाभानेदिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । स्वराडार्षी त्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनरेते परस्परं कथं संवदेरन्नित्याह ॥

फिर ये मनुष्य लोग आपस में कैसे संवाद करें यह वि० ॥

नामां पृथिव्याः समिधाने अग्नौ रायस्पोषाय वृ-

अनु-
हवामहे । इरम्मदं बृहदुक्थं यजत्रं जेतारम-

है वह स्त्री
पुत्रं नासु सासहिम् ॥ ७६ ॥

नाभा । पृथिव्याः । समिधानइतिसम् इधाने ।
 अग्नौ । रायः । पोषाय । बृहते । हवामहे । इ-
 रम्मदमितीरम् इदम् । बृहदुक्थमिति बृहत् उक्-
 थम् । यजत्रम् । जेतारम् । अग्निम् । पृतनासु ।
 सासहिम् । ससहिमिति ससहिम् ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(नाभा) नाभौ मध्ये (पृथिव्याः) (समिधाने)
 सम्यक् प्रदीप्ते (अग्नौ) बन्हौ (रायः) श्रियः (पोषाय) पो-
 षणकराय (बृहते) महते (हवामहे) स्पर्द्धामहे (इरम्मदम्)
 य इरयाऽन्नेन माद्यति लब्धयति तम् । उग्रं पश्ये रम्मदपाणिन्धमाश्च ॥
 अ० ॥ ३ । २ । ३७ ॥ इति स्वश् प्रत्ययान्तो निपातः (बृहदु-
 क्थम्) बृहन्महदुक्थं प्रशंसनं यस्य तम् (यजत्रम्) संगन्तव्यम्
 (जेतारम्) जयशीलम् (अग्निम्) विद्युद्दहर्त्तमानम् (पृतना-
 सु) सेनासु (सासहिम्) अतिशयेन सोढारम् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—हे गृहिणो यथा वयं बृहते रायस्पोषाय पृथिव्या
 नाभा समिधानेऽग्नौ पृतनासु सासहिमिरम्मदं बृहदुक्थं यजत्रम्-
 ग्निमिव जेतारं सेनापतिं हवामहे तथा यूयमप्याह्वयत ॥ ७६ ॥

भावार्थः—भूमिराज्यं कुर्वद्भिर्जनैः शस्त्रास्त्राणि संचित्य पूर्ण-
 बुद्धिविद्याशरीरात्मबलसहितं पुरुषं सेनापतिं विधाय निर्भवतया
 प्रवर्तन्ताम् ॥ ७६ ॥

पदार्थः—हे गृही लोगो जैसे हम लोग (बृहते) बड़े (रायः) लक्ष्मी के (पोषाय) पुष्ट करने हारे पुरुष के लिये (पृथिव्याः) पृथिवी के (नाभा) बीच (समिधाने) अच्छे प्रकार प्रज्वलित हुए (अग्नौ) अग्नि में और (पृतनासु) सेनाओं में (सासहिम्) अत्यन्त सहन शील (इरम्मदम्) अन्न से आनन्दित होने वाले (बृहदुक्थम्) बड़ी प्रशंसा से युक्त (यजत्रम्) संग्राम करने योग्य (अग्निम्) विजुली के समान शीघ्रता करने हारे (जेतारम्) विजय शील सेनापति पुरुष को (हवामहे) बुलाते हैं । वैसे तुम लोग भी इस को बुलाओ ॥ ७६ ॥

भावार्थः— पृथिवी का राज्य करते हुए मनुष्यों को चाहिये कि आग्नेय आदि अस्त्रों और तलवार आदि शस्त्रों का संचय कर और पूर्ण बुद्धि तथा शरीर बल से युक्त पुरुष को सेनापति कर के निर्भयता के साथ वर्त्ते ॥ ७६ ॥

याः सेनाइत्यस्य नाभानेदिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः पुनरेते चोरादीन् प्रयत्नेन निवार्त्तयेयुरित्याह ॥

राज पुरुषों को योग्य है कि अपने प्रयत्न से चोर आदि दुष्टों का

बार २ निवारण करें यह वि० ॥

याः सेनाः अभीत्वंरीराव्याधिनीरुगणाउत । ये स्तेना ये च तस्करास्तौस्ते अग्नेऽपि दधाम्यास्ये ॥ ७७ ॥

याः । सेनाः । अभीत्वंरीरित्याभिऽइत्वंरीः । व्याधिनीरित्याऽव्याधिनीः । उगणाः । उत । ये । स्तेनाः । ये । च । तस्कराः । तान् । ते । अग्ने । अपि । दधामि । आस्ये ॥ ७७ ॥

पदार्थः—(याः) (सेनाः) (अभीत्वरीः) आभिमुख्यं राजविरोधं कुर्वतीः (आव्याधिनीः) समन्ताद्बहुरोगयुक्तास्ताडितुं शीला वा (उगणाः) उद्यतायुधसमूहाः । पृषोदरादित्वादभीष्टसिद्धिः (उत) अपि (ये) (स्तेनाः) सुरङ्गं दत्वापरपदार्थापहारिणः (ये) (च) दस्यवः (तस्कराः) द्यूतादिकापट्येन परपदार्थापहर्त्तारः (तान्) (ते) अस्य । अत्र व्यत्ययः (अग्ने) पावकस्य (अपि) (दधामि) प्रक्षिपामि (आस्ये) प्रज्वालिते ज्वालासमूहेऽग्नौ ॥ ७७ ॥

अन्वयः—हे सेनासभापते यथाऽहं या अभीत्वरीराव्याधिनी-रुगणाः सेनाः सन्ति ता उत ये स्तेनाये तस्कराश्च सन्ति तौ स्ते-स्याग्नेः पावकस्यास्येऽपि दधामि तथा त्वमेतानि ह धेहि ॥ ७७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—धार्मिकैराजपुरुषैर्या अनुकूलाः सेनाः प्रजाश्च सन्ति ताः सततं संपूज्य या विरोधिभ्यो ये च दस्यवा-दयश्चोरा दुष्टवाचोऽनृतवादिनो व्यभिचारिणो मनुष्या भवेयुस्तान-ग्निदाहाद्युद्देजनकरैर्दण्डैर्भृशं ताडयित्वा वशं नेयाः ॥ ७७ ॥

पदार्थः—हे सेना और सभा के स्वामी जैसे मैं (याः) जो (अभीत्वरीः) संमुख हो के युद्ध करने हारी (आव्याधिनीः) बहुत रोगों से युक्त वा ताड़ना देने हारी (उगणाः) शस्त्रों को लेके विरोध में उद्यत हुई (सेनाः) सेना हैं उन (उत) और (ये) जो (स्तेनाः) सुरङ्ग लगा के दूसरों के पदार्थों को हरने वाले (च) और (ये) जो (तस्कराः) द्यूत आदि कपट से दूसरों के पदार्थ लेने हारे हैं (ता-न्) उन को (ते) इस (अग्ने) अग्नि के (आस्ये) जलती हुई लपट में (अपि दधामि) गेरता हूँ वैसे तू भी इन को इस में धरा कर ॥ ७७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—धर्मात्मा राजपुरुषों को चाहिये कि जो अपने अनुकूल सेना और प्रजा हों उन का निरन्तर सत्कार करें और जो सेना तथा प्रजा विरोधी हों तथा डांकू चोर खोटे वचन बोलने हारे मिथ्यावादी व्यभिचारी मनु-

प्य होवें उन को आग्नि से जलाने आदि भयंकर दण्डों से शीघ्र ताड़ना देकर वश में करें ॥ ७७ ॥

दंष्ट्राभ्यामित्यस्य नाभानेदिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगुणि-
कछन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तान् कथं ताडयेयुरित्याह ॥

फिर उन दुष्टों को किस २ प्रकार ताड़ना करें, यह वि० ॥

दंष्ट्राभ्यां मलिमलून् जम्भ्यैस्तस्कराँ २ । उत ।
हनुभ्यां स्तेनान् भगवस्ताँस्त्वं खाद सुखादिता-
न् ॥ ७८ ॥

दंष्ट्राभ्याम् । मलिमलून् । जम्भ्यैः । तस्करान् ।
उत । हनुभ्यामिति हनुभ्याम् । स्तेनान् । भगव-
इति भगवः । तान् । त्वम् । खाद । सुखादिता-
निति सुखादितान् ॥ ७८ ॥

पदार्थः—(दंष्ट्राभ्याम्) तीक्ष्णाग्राभ्यां दन्ताभ्याम् (मलिमलून्)
मलिनाचारान् सिंहादीन् (जम्भ्यैः) जम्भेषु सुखेषु भवैर्जिह्वादिभिः
(तस्करान्) चोर इव वर्तमानान् (उत) अपि (हनुभ्याम्)
ओष्ठमूलाभ्याम् (स्तेनान्) परपदार्थापहर्तृन् (भगवः) सेश्वर्य-
संपन्न राजन् (तान्) (त्वम्) (खाद) विनाशय (सुखादितान्)
अन्यायेन परपदार्थानां भोक्तृन् ॥ ७८ ॥

अन्वयः—हे भगवः सभासेनेश यथा त्वं जम्भ्यैर्दंष्ट्राभ्यां यान्

मलिम्लून तस्करान् हनुभ्यां सुखादितान् स्तेनान् खादविनाश
येस्तान् वयमुत विनाशयेम ॥७८॥

भावार्थः—राजपुरुषैर्ये गवादिहिंसकाः पशवः पुरुषाश्च ये च
स्तेनास्ते विविधेन बन्धनेन ताडनेन नाशनेन वा वशं नेयाः ॥७८॥

पदार्थः—हे (भगवः) ऐश्वर्य्य वाले सभा सेना के स्वामी जैसे (त्वम्) आप
(जम्भ्यैः) मुख के जीभ आदि अवयवों और (दंष्ट्राभ्याम्) तीक्ष्ण दांतों से जिन (म-
लिम्लून) मलीन आचरण वाले सिंह आदि को और (हनुभ्याम्) मसूढ़ों से (तस्करा-
न्) चोरों के समान वर्तमान (सुखादितान्) अन्याय से दूसरों के पदार्थों को भोगने
और (स्तेनान्) रात में भीति आदि फोड़ तोड़ के पराया माल मारने हारे मनुष्यों
को (खाद) जड़ से नष्ट करें वैसे (तान्) उन को हम लोग (उत) भी नष्ट करें ॥ ७८ ॥

भावार्थः—राज पुरुषों को चाहिये कि जो गौ आदि बड़े उपकार के पशुओं
को मारने वाले सिंह आदि वा मनुष्य हों उन तथा जो चोर आदि मनुष्य हैं उन को
अनेक प्रकार के बन्धनों से बांध ताड़ना दे नष्ट कर वश में लायें ॥ ७८ ॥

येजनेष्वित्यस्य नामानेदिर्ऋषिः । सेनापतिर्देवता । निचृदनु-
ष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

पुनरेते कैास्कान् निवर्त्तयेयुरित्याह ॥

फिर ये राज पुरुष किस २ का निवारण करें यह वि० ॥

ये जनेषु मलिम्लवस्तेनासस्तस्करा वने । ये कक्षे-
ष्वघायवस्तांस्ते दधामि जम्भयोः ॥ ७९ ॥

ये । जनेषु । मलिम्लवः । स्तेनासः । तस्कराः ।
वने । ये । कक्षेषु । अघायवः । अघयवइत्यघः-

यवः । तान् । ते । दधामि । जम्भयोः ॥ ७९ ॥

पदार्थः—(ये) (जनेषु) मनुष्येषु (मलिम्लवः) ये म-
लिनः सन्तो मलोचन्ति गच्छन्ति ते (स्तेनासः) गुप्ताश्चोराः (त-
स्कराः) प्रसिद्धाः (वने) अरण्ये (ये) (कक्षेषु) सामन्तेषु
(अघायवः) आत्मनोऽधेन पापेनायुरिच्छवः (तान्) (ते) तव (द-
धामि) (जम्भयोः) बन्धने मुखमध्ये आसमिव ॥ ७९ ॥

अन्वयः—हे सभेश सेनापतिरहं ये जनेषु मलिम्लवः स्तेना-
सो ये वनेतस्करा ये कक्षेष्वघायवः सन्ति तौस्ते जम्भयोर्आसमिव
दधामि ॥ ७९ ॥

भावार्थः—सेनापत्यादिराजपुरुषाणामिदमेव कर्त्तव्यमस्ति य-
द्ग्रामारण्यस्थाः प्रसिद्धा अप्रसिद्धाश्चोराः पापाचाराश्च पुरुषाः स-
न्ति तेषां राजाधीनत्वं कुर्व्युरिति ॥ ७९ ॥

पदार्थः—हे सभापते मैं सेनाध्यक्ष (ये) जो (जनेषु) मनुष्यों में (मलिम्लवः)
मलीन स्वभाव से आते जाते (स्तेनासः) गुप्त चोर जो (वने) वन में (तस्कराः)
प्रसिद्ध चोर लुटेरे और (ये) जो (कक्षेषु) कटरी आदि में (अघायवः) पाप क-
रते हुए जीवन की इच्छा करने वाले हैं (तान्) उन को (ते) आपके (जम्भयोः)
फैलाये मुख में आस के समान (दधामि) धरता हूं ॥ ७९ ॥

भावार्थः—सेनापति आदि राजपुरुषों को यही मुख्य कर्त्तव्य है कि जो ग्रा-
म और वनों में प्रसिद्ध चोर तथा लुटेरे आदि पापी पुरुष हैं उन को राजा के आ-
धीन करें ॥ ७९ ॥

योऽस्मभ्यमित्यस्य नाभानेदिर्ऋषिः । अध्यापकोपदेशकौ दे-
वते । अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

यो अस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः । निन्दा-
द्यो अस्मान् धिप्साञ्च सर्वं तं भस्मसा कुरु ॥ ८० ॥

यः । अस्मभ्यम् । अरातीयात् । अरातियादित्य-
रातिऽयात् । यः । च । नः । द्वेषते । जनः । निन्दात्
यः । अस्मान् । धिप्सात् । च । सर्वम् । तम् । भ-
स्मसा । कुरु ॥ ८० ॥

पदार्थः—(यः) मनुष्यः (अस्मभ्यम्) धार्मिकेभ्यः (अ-
रातीयात्) शत्रुत्वमाचरेत् (यः) (च) (नः) अस्मान् (द्वेषते)
अप्रतियति । अत्र बहुलं छन्दसीति शपो लुगभावः (जनः)
(निन्दात्) निन्देत् (यः) (अस्मान्) (धिप्सात्) दम्भितुमि-
च्छेत् (च) (सर्वम्) (तम्) (भस्मसा) कृत्स्नभस्मेति भस्म-
सा । अत्र छान्दसो वर्णलोपइति तलोपः (कुरु) संपादय ॥ ८० ॥

अन्वयः—हे सभासेनेश त्वं यो जनोऽस्मभ्यमरातीयाद्यो नो
द्वेषते निन्दाञ्च योऽस्मान् धिप्साच्छलेच्च तं सर्वं भस्मसा कुरु ॥ ८० ॥

भावार्थः—अध्यापकोपदेशकराजपुरुषाणामिदं योग्यमस्ति

यदध्यापनेन शिक्षयोपदेशेन दण्डेन च विरोधस्य सततं विनाश-
करणमिति ॥८०॥

पदार्थः—हे सभा और सेना के स्वामिन् आप (यः) जो (जनः)
मनुष्य (अस्मभ्यम्) हम धर्मात्माओं के लिये (अरातीयात्) शत्रुता करे (यः)
जो (नः) हमारे साथ (द्वेषते) दुष्टता करे (च) और हमारी (निन्दात्)
निन्दा करे (यः) जो (अस्मान्) हम को (विप्सात्) दम्भ दिखावे और हमारे
साथ छल करे (तम्) उस (सर्वम्) सब को (भस्मसा) जला के संपूर्ण भस्म
(कुरु) कीजिये ॥८०॥

भावार्थः—अध्यापक उपदेशक और राजपुरुषों को चाहिये कि पढ़ाने
शिक्षा उपदेश और दण्ड से निरन्तर विरोध का विनाश करें ॥८०॥

सांशितमित्यस्य नाभानेदिर्ऋषिः । पुरोहितयजमानौ देवते ।
निचृदार्षी पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

अथ पुरोहितो यजमानादिभ्यः किं किमिच्छेत्कुर्याच्चेत्पाह ॥

अब पुरोहित यजमान आदि से किस २ पदार्थ की इच्छा करे ॥

स॒ञ्शितं मे॒ ब्रह्म स॒ञ्शितं वीर्यं बलम् । स-
ञ्शितं क्षत्रं जिष्णु यस्याहमास्मिं पुरोहितः ॥८१॥
स॒ञ्शितमिति॒सम्ऽशितम् । मे । ब्रह्म । स॒ञ्-
शितमिति॒सम्ऽशितम् । वीर्यम् । बलम् । स॒ञ्-
शितमिति॒सम्ऽशितम् । क्षत्रम् । जिष्णु । यस्य ।
अहम् । अस्मिं । पुरोहितइतिपुरऽहितः ॥ ८१ ॥

पदार्थः—(संशितम्) प्रशंसनीयम् (मे) मम यजमानस्य (ब्रह्म) वेदविज्ञानम् (संशितम्) (वीर्यम्) पराक्रमः (बलम्) (संशितम्) (क्षत्रम्) क्षत्रियकुलम् (जिष्णु) जयशीलम् (यस्य) जनस्य (अहम्) (अस्मि) (पुरोहितः) यं यजमानः पुरः पूर्वं दधाति सः । पुरोहितः पुराणं दधति निरु० २ । १२ । ॥ ८१ ॥

अन्वयः—अहं यस्य पुरोहितोऽस्मि तस्य मे मम तस्य च संशितं ब्रह्म मे तस्य च संशितं वीर्यं संशितं बलं संशितं जिष्णु क्षत्रं चास्तु ॥ ८१ ॥

भावार्थः—यो यस्य पुरोहितो यजमानश्च भवेत्तावन्म्योऽन्यस्य यथा विद्यया योगबलेन धर्माचरणेन चात्मोन्नतिर्ब्रह्मचर्येण जितेन्द्रियत्वेनारोग्येण च शरीरस्य बलं वर्धेत तदेव कर्म सततं कुर्याताम् ॥ ८१ ॥

पदार्थः—(अहम्) मैं (यस्य) जिस यजमान पुरुष का (पुरोहितः) प्रथम धारण करने हारा (अस्मि) हूं उस का और (मे) मेरा (संशितम्) प्रशंसा के योग्य (ब्रह्म) वेद का विज्ञान । और उस यजमान का (संशितम्) प्रशंसा के योग्य (वीर्यम्) पराक्रम प्रशंसित (बलम्) बल (संशितम्) और प्रशंसा के योग्य (जिष्णु) जय का स्वभाव वाला (क्षत्रम्) क्षत्रिय कुल होवे ॥ ८१ ॥

भावार्थः—जो जिस का पुरोहित और जो जिस का यजमान हो वे दोनों आपस में जिस विद्या के योग बल और धर्माचरण से आत्मा की उन्नति और ब्रह्मचर्य जितेन्द्रियता तथा आरोग्यता से शरीर का बल बढ़े वही कर्म निरन्तर किया करें ॥ ८१ ॥

उदेषामित्यस्य नाभानेदिर्ऋषिः । समापतिर्यजमानो देवता ।
विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्यजमानः पुरोहितं प्रति कथं वर्त्ततेत्याह ॥

फिर यजमान पुरोहित के साथ कैसे वर्त्ते यह वि० ॥

उदेषां बाहू अतिरमुद्वर्चो अथो बलम् । क्षिणोमि
ब्रह्मणामित्रानुन्नयामिस्वाँ २ ॥ अहम् ॥ ८२ ॥

उत् । एषाम् । बाहू इति बाहू । अतिरम् । उत् ।

वर्चः । अथो इत्यथो । बलम् । क्षिणोमि । ब्रह्मणा ।

अमित्रान् । उत् । नयामि । स्वान् । अहम् ॥ ८२ ॥

पदार्थः—(उत्) (एषाम्) पूर्वोक्तानां चोरादीनां दुष्क-
र्मकारिणाम् (बाहू) बलव्रीध्यै (अतिरम्) सन्तरेयमुल्लङ्घ्ये-
यम् (उत्) (वर्चः) तेजः (अथो) आनन्तर्ये (बलम्) सा-
मर्थ्यम् (क्षिणोमि) हिनस्मि (ब्रह्मणा) वेदेश्वरविज्ञानप्रदानेन
(अमित्रान्) शत्रून् (उत्) (नयामि) ऊर्ध्वं बध्नामि (स्वान्)
स्वकीयान् (अहम्) ॥ ८२ ॥

अन्वयः—अहं यजमानः पुरोहितो वा ब्रह्मणैषां बाहू उद-
तिरम् । वर्चो बलममित्रांश्च क्षिणोम्यथो स्वान् सुहृदो वर्चो बलं
चोन्नयामि प्रापयामि ॥ ८२ ॥

भावार्थः—राजादिभिर्यजमानैः पुरोहितादिभिश्च पापिनां स-
र्वस्वक्षयो धर्मात्मनां सर्वस्ववृद्धिश्च सर्वथा कार्या ॥ ८२ ॥

पदार्थः—(अहम्) मैं यजमान वा पुरोहित (ब्रह्मणा) वेद और ईश्वर के ज्ञान देने से (एषाम्) इन पूर्वोक्त चोर आदि दुष्टों के (बाहू) बल और पराक्रम को (उदतिरम्) अच्छे प्रकार उल्लङ्घन करूं (वर्चः) तेज तथा (बलम्) सामर्थ्य के और (अमित्रान्) शत्रुओं को (उत्क्षिणोमि) मारता हूं (अथो) इस के पश्चात् (स्वान्) अपने मित्रों के तेज और सामर्थ्य को (उन्नयामि) वृद्धि के साथ प्राप्त करूं ॥ ८२ ॥

भावार्थः—राजा आदि यजमान तथा पुरोहितों को चाहिये कि पापियों के सब पदार्थों का नाश और धर्मात्माओं के सब पदार्थों की वृद्धि सदैव सब प्रकार से किया करें ॥ ८२ ॥

अन्नपतइत्यस्य नामानेदिर्कषिः । यजमानपुरोहितौ देवते ।
उपरिष्ठाद्बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः कथंकथं वर्तितव्यमित्यु० ॥

अब मनुष्यों को इस संसार में कैसे वर्तना इस वि० ॥

अन्नं पतेऽन्नस्य नो देह्यन्नमीवस्य शुष्मिणः । प्रप्र
दातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ८३ ॥
अन्नं पतइत्यन्नं पते । अन्नस्य । नः । देहि । अ-
न्नमीवस्य । शुष्मिणः । प्रप्रेति प्रऽप्र । दातारं म । ता-
रिषः । ऊर्जम् । नः । धेहि । द्विपदइति द्विऽपदे । चतु-
ष्पदे । चतुःपदइति चतुःऽपदे ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(अन्नपते) अन्नानां पालक (अन्नस्य) (नः)
अस्मभ्यम् (देहि) (अन्नमीवस्य) रोगरहितस्य सुखकरस्य (शुष्मिणः)
बहु शुष्म बलं भवति यस्मात्तस्य (प्रप्र) अतिप्रकृष्टतया (दातारम्)

(तारिषः) संतर (ऊर्जम्) पराक्रमम् (नः) अस्माकम् (धेहि)
(द्विपदे) द्वौ पादौ यस्य मनुष्यादेस्तस्मै (चतुष्पदे) चत्वारः
पादा यस्य गवादेस्तस्मै ॥ ८३ ॥

अन्वयः—हे अन्नपते यजमान पुरोहित वा त्वं नोऽनमीवस्य
शुष्मिणोऽन्नस्य प्रप्रदेहि । अस्याऽन्नस्य दातारं तारिषः । नोऽस्माकं
द्विपदे चतुष्पदे ऊर्जं धेहि ॥ ८३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सदैवारोग्यबलकारकमन्नं स्वैर्भोक्तव्यम-
न्येभ्यः प्रदातव्यं च । मनुष्याणां पशूनां च । सुखबले संवर्धनीये यत
ईश्वरसृष्टिक्रमानुकूलाचरणेन सर्वेषां सुखोन्नतिः सदा वर्धेत ॥ ८३ ॥

अत्र गृहस्थराजपुरोहितसभासेनाधीशप्रजाजनकर्त्तव्यकर्मादि-
वर्णनादेतदध्यायोक्तार्थस्य पूर्वाध्यायोक्तार्थेन सह संगतिरस्तीत्यवग-
न्तव्यम् ॥

इति श्रीमद्दिद्वहरपरिब्राजकाचार्यश्रीविरजानन्दसरस्वती-
स्वामिनां शिष्येण श्रीमद्दिद्वहरदयानन्दसरस्वतीस्वा-
मिना निर्मिते संस्कृतार्थभाषाभ्यां विभूषिते सुप्र-
माणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये एकादशोऽध्यायः

पूर्तिमगमत् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (अन्नपते) ओषधि अन्नो के पालन करने हारे यजमान वा
पुरोहित आप (नः) हमारे लिये (अनमीवस्य) रोगों के नाश से सुख को बढ़ाने
(शुष्मिणः) बहुत बलकारी (अन्नस्य) अन्न को (प्रप्रदेहि) अतिप्रकर्ष के साथ
दीजिये । और इस अन्न के (दातारम्) देने हारे को (तारिषः) तृप्त कर तथा (नः) हमारे
(द्विपदे) दोपगवाले मनुष्यादि तथा (चतुष्पदे) चार पगवाले गौ आदि पशुओं के
लिये (ऊर्जम्) पराक्रम को (धेहि) धारण कर ॥ ८३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सदैव बलकारी आरोग्य अन्न आप से-
वें और दूसरों को देवें । मनुष्य तथा पशुओं के सुख और बल बढ़ावें । जिस से ईश्वर
की सृष्टिक्रमाऽनुकूल आचरण से सब के सुखों की सदा उन्नति होवे ॥ ८३ ॥

इस अध्याय में गृहस्थ राजा के पुरोहित सभा और सेना के अध्यक्ष और प्र-
जा के मनुष्यों को करने योग्य कर्म आदि के वर्णन से इस अध्याय में कहे अर्थ की
पूर्व अध्याय के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह यजुर्वेद भाष्य का ग्यारहवां ११ अध्याय पूरा हुआ ॥ * ॥

—*—

अथ द्वादशाध्यायारम्भः

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परांसुव । यद्भद्रं
तन्न आसुव ॥ १ ॥

दशानइत्यस्य वत्सप्रीकृषिः । अग्निदेवता । भुरिक्पङ्क्ति-
न्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

तत्रादौ विद्गुणानाह ॥

अब बारहवें अध्याय का आरम्भ किया जाता है उस के प्रथम
मन्त्र में विद्वानों के गुणों का उपदेश किया है ॥

दृशानोरुक्म उर्व्याव्यद्यौर्दुर्मर्षमायुः श्रियेरुचानः ।
 अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत्सुरेताः
 ॥ १ ॥

दृशानः । रुक्मः । उर्व्या । वि । अद्यौत् । दुर्मर्ष-
 मितिदुःसमर्षम् । आयुः । श्रिये । रुचानः । अ-
 ग्निः । अमृतः । अभवत् । वयोभिरिति वयःसभिः ।
 यत् । एनम् । द्यौः । अजनयत् । सुरेताइतिसु-
 रेताः ॥ १ ॥

पदार्थः—(दृशानः) दर्शकः (रुक्मः) दीप्तिमान् (उर्व्या)
 महत्या पृथिव्या सह (वि) (अद्यौत्) द्योतयति (दुर्मर्षम्)
 दुःखेन मर्षितुं षोढुं शीलम् (आयुः) अन्नम् । आयुरित्यन्नना-
 निधं० २ । ७ (श्रिये) शोभायै (रुचानः) रोचकः (अग्निः)
 कारणाख्यः पावकः (अमृतः) नाशरहितः (अभवत्) भवति
 (वयोभिः) यावज्जीवनैः (यत्) यम् (एनम्) (द्यौः) विज्ञानादि-
 भिः प्रकाशमानः (अजनयत्) जनयति (सुरेताः) शोभनानि रेतांसि
 वीर्याणि यस्य सः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा दृशानो द्यौरग्निः सूर्य उर्व्या सह
 सर्वान्मूर्तान् पदार्थान् व्यद्यौत्तथा यः श्रिये रुचानो रुक्मो जनोऽ-
 भवद्यश्च सुरेता अमृतो दुर्मर्षमायुरजनयद्वयोभिः सह यमेनं विद्वां-
 समजनयत्तं यूयं सततं सेवध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलु०—यथाऽस्मिन् जगति सूर्यादयः

सर्वे पदार्थाः स्वदृष्टान्तैः परमेश्वरं निश्चाययन्ति तथा मनुष्या
अपि भवेयुः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (दृशानः) दिखलाने हारा (द्यौः) स्वयं प्रकाश स्वरूप
(अग्निः) सूर्यरूप अग्नि (उर्व्या) अतिस्थूल भूमि के साथ सब मूर्तिमान् पदार्थों को
(व्यद्यौत्) विविध प्रकार से प्रकाशित करता है वैसे जो (श्रिये) (रुचानः)
सौभाग्य लक्ष्मी के अर्थ रुचि कर्ता (रुक्मः) सुशोभित जन (अभवत्) होता
और जो (सुरेताः) उत्तम वीर्य युक्त (अमृतः) नाशरहित (दुर्मर्षम्) शत्रुओं के
दुख से निवारण के योग्य (आयुः) जीवन को (अजनयत्) प्रकट करता है (वयो-
मिः) अवस्थाओं के साथ (एनम्) इस विद्वान् पुरुष को प्रकट करता हो उस को
तुम सदा निरन्तर सेवन करो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे इस जगत् में सूर्य आदि सब प-
दार्थ अपने २ दृष्टान्त से परमेश्वर को निश्चय कराते हैं । वैसे ही मनुष्यों को होना
चाहिये ॥ १ ॥

नक्तोषासेत्यस्य कुत्सकृषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्षीतिष्टु-
पछन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषय माह ॥

फिर भी वही वि० ॥

नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेतेशिशुमेकं
समीची । द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभातिदेवा-
अग्निन्धारयन्द्रविणोदाः ॥ २ ॥

नक्तोषासा । नक्तोषसेति नक्तोषसा । समनसेतिस-
मनसा । विरूपे इति विरूपे । धापयेत इति धापयेते ।
शिशुम् । एकम् । समीची इति समीची । द्यावाक्षामा

रुक्मः॥ अन्तः॥ वि॥ भाति॥ देवाः॥ अग्निम्॥ धारयन्॥
द्रविणोदाइति॥ द्रविणः॥ सदाः ॥ २ ॥

पदार्थः— (नक्तोपासा) नक्तं रात्रिचोषा दिनं च ते (समनसा)
समानं मनो विज्ञानं ययोस्ते (विरूपे) तमः प्रकाशभ्यां विरुद्धरू-
पे (धापयेते) पाययतः (शिशुम्) बालकम् (एकम्) असहायं (समी-
ची) ये सम्यगुचतः सर्वान् प्राप्नुतस्ते (द्यावाक्षामा) प्रकाशभूमी अता-
न्येषामपीति दीर्घः (रुक्मः) रुचिकरः (अन्तः) आभ्यन्तरे (वि)
(भाति) प्रकाशते (देवाः) दिव्याः प्राणाः (अग्निम्) विद्युतम्
(धारयन्) धारयेयुः द्रविणोदाः ये द्रविणं बलं ददति ते द्रविणो-
दाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेनेना
भिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदाः । निरु० ८।१ ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यमग्निं द्रविणोदा देवा धारयन् यो
रुक्मः सन्नन्तर्विभाति यः समनसा विरूपे समीची द्यावाक्षामा
नक्तोपासा यथैकं शिशुं द्वे मातरौ धापयेते तथा वर्तमानं तं वि-
जानन्तु ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुः—यथा जननी धार्मी च बालकं
पालयतस्तथा होरात्रौ सर्वान् पालयतः । यश्च विद्युद्रूपेणाभिध्या-
सोऽस्ति सोऽग्निः सूर्यादेः कारणमस्तीति सर्वे निश्चिन्वन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्या जित (अग्निम्) विजुली को (द्रविणोदाः) बल-
दाता (देवाः) दिव्य प्राण (धारयन्) धारण करें जो (रुक्मः) रुचिकारक हो
के (अन्तः) अन्तःकरण में (विभाति) प्रकाशित होता है जो (समनसा) एक
विचार से विदित (विरूपे) अन्धकार और प्रकाश से विरुद्ध युक्त (समीची)

सब प्रकार सब को प्राप्त होने वाली (धावात्तामा) प्रकाश और भूमि तथा (नक्तो-
षासा) रात्रि और दिन जैसे (एकम्) एक (शिशुम्) बालक को दो माता (धापयेते)
दूध पिलाती हैं वैसे उस को तुम लोग जानो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे जननी माता और धायी बालक
को दूध पिलाती हैं वैसे ही दिन और रात्रि सब की रक्षा करती है और जो बिजुली
के स्वरूप से सर्वत्र व्यापक है इस बात का तुम सब निश्चय करो ॥ २ ॥

विश्वारूपाणीत्यस्य श्यावाश्वच्छविः । सविता देवता । वि-
राड्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथाग्रे परमात्मनः कृत्यमुपदिश्यते ॥

अब अगले मन्त्र में परमेश्वर के कर्त्तव्य का उपदेश किया है ॥

विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं
द्विपदे चतुष्पदे विनाकमरुयत्सविता वरेण्योऽनु-
प्रयाणमुषसो विराजति ॥ ३ ॥

विश्वा । रूपाणि । प्रति । मुञ्चते । कविः । प्र ।
असावीत् । भद्रम् । द्विपदइतिद्विऽपदे । चतुष्पदे ।
चतुः पदइतिचतुऽपदे । वि । नाकम् । अरुयत् ।
सविता । वरेण्यः । अनु । प्रयाणम् । प्रयानमि-
तिप्रऽयानम् । उषसः । वि । राजति ॥ ३ ॥

पदार्थः— (विश्वा) सर्वाणि (रूपाणि) (प्रति) (मुञ्चते)
(कविः) क्रान्तदर्शनः क्रान्तप्रज्ञः सर्वज्ञो वा (प्र) (असावीत्)

उत्पादयति (भद्रम्) जननीयं सुखम् (द्विपदे) मनुष्याद्याय
 (चतुष्पदे) गवाद्याय (त्रि) (नाकम्) सर्वदुःखरहितम् (व्यख्यत्)
 प्रकाशयति (सविता) सकलजगत्प्रसविता जगदीश्वरः सूर्यो वा
 (वरेण्यः) स्वीकर्तुमर्हः (अनु) (प्रयाणम्) प्रकृष्टं प्रापणम् (उपसः)
 प्रभातस्य (वि) (राजति) प्रकाशते ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो वरेण्यः कविः सवितोपसः प्रयाणम-
 नुविराजति विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते । द्विपदे चतुष्पदे नाकं व्य-
 ख्यत् भद्रं प्रासावीत्तमीदृशमुत्पादकं सूर्य परमेश्वरं विजानीत ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालं०—येन जगदीश्वरेण सकलरूपप्रका-
 शकः प्राणिनां सुखहेतुः प्रकाशमानः सूर्यो रचितस्तस्यैव भक्तिं
 सर्वे मनुष्याः कुर्वन्तिवति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (वरेण्यः) ग्रहण करने योग्य (कविः) जिस की
 दृष्टि और बुद्धि सर्वत्र है वा सर्वज्ञ (सविता) सब संसार का उत्पादक जगदीश्वर
 वा सूर्य (उपसः) प्रातःकाल का समय (प्रयाणम्) प्राप्त करने को (अनुविरा-
 जति) प्रकाशित होता है (विश्वा) सब (रूपाणि) पदार्थों के स्वरूप (प्रतिमुञ्चते)
 प्रसिद्ध करता है और (द्विपदे) मनुष्यादि दो पग वाले (चतुष्पदे) तथा गौ आ-
 दि चार पग वाले प्राणियों के लिये (नाकम्) सब दुःखों से पृथक् (भद्रम्) सेवने
 योग्य सुख को (व्यख्यत्) प्रकाशित करता और (प्रासावीत्) उन्नति करता है ऐसे
 उस सूर्य लोक को उत्पन्न करने वाले ईश्वर को तुम लोग जानो ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेषालं०—जिस परमेश्वर ने संपूर्ण रूपवान् द्रव्यों
 का प्रकाशक प्राणियों के सुख का हेतु प्रकाशमान सूर्य लोक रचा है उसी की भक्ति
 सब मनुष्य कर ॥ ३ ॥

सुप्रर्णोऽसीत्यस्य श्यावाश्व ऋषिः । गरुत्मान् देवता । धृति-
 श्रुन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनर्विद्वद्गुणा उपदिश्यन्ते ॥

फिर विद्वानों के गुणों का उप० ॥

सुप॒र्णोऽसि ग॒रु॒त्माँस्त्रि॒वृ॒त्ते शि॒रो गाय॒त्रं चक्षुः॑
बृ॒ह॒द्र॒थ॒न्त॒रे प॒क्षौ स्तोमं॑ आ॒त्मा छ॒न्दाँ॑स्य॒ङ्गा॒नि
यजुँ॑षि॒ नामं॑ । सामं॑ ते त॒नू॒र्वाम॒दे॒व्यं य॒ज्ञा॒य॒ज्ञियं॑ पु॒च्छं॑धि॒ष्णा॒याः श॒फाः । सुप॒र्णोऽसि ग॒रु॒त्मा॒न्दि॒वँ ग॒च्छ॒स्वः प॒त ॥ ४ ॥

सुप॒र्णइति॑सुऽप॒र्णः । अ॒सि । ग॒रु॒त्मा॒न् । त्रि॒वृ॒दि॒ति॑त्रिऽवृ॒त् । ते । शि॒रः । गाय॒त्रम् । चक्षुः॑ । बृ॒ह॒द्र॒थ॒न्त॒रेइति॑बृ॒ह॒त् । र॒थ॒न्त॒रे । प॒क्षौ । स्तोमं॑ । आ॒त्मा । छ॒न्दाँ॑सि । अ॒ङ्गा॒नि । यजुँ॑षि । नामं॑ । सामं॑ । ते । त॒नूः । वाम॒दे॒व्यमिति॑वामऽदे॒व्यम् । य॒ज्ञाय॒ज्ञिय॒मिति॑य॒ज्ञाऽय॒ज्ञिय॑म् । पु॒च्छम् । धि॒ष्णा॒याः । श॒फाः । सुप॒र्णइति॑सुऽप॒र्णः । अ॒सि । ग॒रु॒त्मा॒न् । दि॒वम् । ग॒च्छ । स्व॒रिति॑स्वः । प॒त ॥ ४ ॥

पदार्थः—(सुपर्णः) शोभनानि पर्णानि लक्षणानि यस्य सः
(असि) (गरुत्मान्) गुर्वात्मा (त्रिवृत्) त्रीणि कर्मोपासनाज्ञानानि

वर्त्तन्ते यस्मिन् तत् (ते) तव (शिरः) शृणाति हिनस्ति दुःखानि
 येन तत् (गायत्रम्) गायत्र्या विहितं विज्ञानम् (चक्षुः) नेत्रमिव
 (बृहद्रथन्तरे) बृहद्भीरथैस्तरन्ति दुःखानि याभ्यां सामभ्यां ते
 (पक्षौ) पार्श्वविव (स्तोमः) स्तोतुमर्ह ऋग्वेदः (आत्मा) स्वरूपम्
 (छन्दांसि) उष्णिगादीनि (अङ्गानि) श्रोत्रादीनि (यजूंषि) यजुः-
 श्रुतयः (नाम) आख्या (साम) तृतीयोवेदः (ते) तव (तनूः) शरीरम्
 (वामदेव्यम्) वामदेवेन दृष्टं विज्ञातं विज्ञापितं वा (यज्ञाय-
 ज्ञियम्) यज्ञाः संगन्तव्या व्यवहारा अयज्ञास्त्यक्तव्याश्च तान्
 यदर्हति तत् (पुच्छम्) पुच्छमिवान्त्योऽवयवः (धिष्ण्याः) दिधि-
 षति शब्दयन्ति यैस्ते धिषणाः खुरोपरिभागास्तेषु साधवः (शफाः)
 खुराः (सुपर्णाः) शोभनपतनशीलः (असि) अस्ति (गरुत्मान्)
 गरुतः शब्दा विद्यन्ते यस्य सः (दिवम्) दिव्यं विज्ञानम् (गच्छ)
 प्राप्नुहि (स्वः) सुखम् (पत) गृहाण ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यतस्ते तव त्रिष्टत् शिरो गायत्रं चक्षुर्वे-
 हद्रथन्तरे पक्षौ स्तोम आत्मा छन्दांस्यङ्गानि यजूंषि नाम यज्ञाय-
 ज्ञियं वामदेव्यं साम ते तनूश्चास्ति तस्मात् त्वं गरुत्मान् सुपर्णी-
 ऽस्यस्ति स इव त्वं दिवं गच्छ स्वः पत ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सुन्दरशाखापत्रपुष्पफल-
 मूला वृक्षाः शोभन्ते तथा वेदादिशास्त्राऽध्येतारोऽध्यापकाः सुरोच-
 न्ते यथा पशवः पुच्छाद्यवयवैः स्वकार्याणि साध्नुवन्ति । यथा च
 पक्षी पक्षाभ्यामाकाशमार्गेण गत्वाऽऽगत्य च मोदते तथा मनुष्या
 विद्यासुशिक्षाः प्राप्य पुरुषार्थेन सुखान्याप्नुवन्तु ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जिस से (ते) आपका (त्रिवृत्) तीन कर्म उपासना और ज्ञानों से युक्त (शिरः) दुखों का जिस से नाश हो (गायत्रम्) गायत्री छन्द से कहे विज्ञानरूप अर्थ (चक्षुः) नेत्र (बृहद्रथन्तरे) बड़े २ रथों के सहाय से दुःखों को छुड़ाने वाले (पक्षौ) इधर उधर के अवयव (स्तोमः) स्तुति के योग्य ऋग्वेद (आत्मा) अपना स्वरूप (छन्दांसि) उष्णिक् आदि छन्द (अङ्गानि) कान आदि (यजूषि) यजुर्वेद के मन्त्र (नाम) नाम (यज्ञायज्ञियम्) ग्रहण करने और छोड़ने योग्य व्यवहारों के योग्य (वामदेव्यम्) वामदेव ऋषिनेजाने वा पढ़ाये (साम) तीसरे सामवेद (ते) आपका (तनूः) शरीर है इससे आप (गरुत्मान्) महात्मा (सुपर्णः) सुन्दर संपूर्ण लक्षणों से युक्त (असि) हैं। जिस से (धिष्ण्याः) शब्द करने के हेतुओं में साधु (शफा) खुर तथा (पुच्छम्) बड़ी पूंछ के समान अन्त्य का अवयव है उस के समान जो (गरुत्मान्) प्रशंसित शब्दोच्चारण से युक्त (सुपर्णः) सुन्दर उड़ने वाले (असि) हैं उस पक्षी के समान आप (दिवम्) सुन्दर विज्ञान को (गच्छ) प्राप्त हूजिये और (स्वः) सुख को (पत) ग्रहण कीजिये ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सुन्दर शाखा पत्र पुष्प फल और मूलों से युक्त वृक्ष शोभित होते हैं। वैसेही वेदादि शास्त्रों के पढ़ने और पढ़ाने हारे सुशोभित होते हैं। जैसे पशु पूंछ आदि अवयवों से अपने काम करते और जैसे पक्षी पूंखों से आकाश मार्ग से जाते आते आनन्दित होते हैं वैसे मनुष्य विद्या और अच्छी शिक्षा को प्राप्त हो पुरुषार्थ के साथ सुखों को प्राप्त हों ॥ ४ ॥

विष्णोः क्रम इत्यस्य श्यावाश्व ऋषिः। विष्णुदेवता। भुरिगुत्क-
तिश्छन्दः। षड्जःस्वरः ॥

पुनाराजधर्ममाह ॥

फिर भी अगले मन्त्र में राजधर्म का उपदेश किया है ॥

विष्णो क्रमोऽसि सपत्नहा गायत्रं छन्द आरौह
पृथिवीमनु विक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽस्य भिमातिहा

त्रैष्टुभं छन्द आरौहान्तरिक्षमनु विक्रमस्व । वि-
 ष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतं छन्द आ-
 रौह दिवमनुविक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो
 हन्ताऽऽनुष्टुभं छन्द आरौह दिशोऽनुविक्रमस्व ॥ ५ ॥
 विष्णोः । क्रमः । असि । सपत्नहेतिसपत्नऽहा ।
 गायत्रम् । छन्दः । आ । रोह । पृथिवीम् । अनु-
 वि । क्रमस्व । विष्णोः । क्रमः । असि । अभिमा-
 तिहेत्यभिमातिऽहा । त्रैष्टुभम् । त्रैस्तुभमिति त्रैऽ-
 स्तुभम् । छन्दः । आ । रोह । अन्तरिक्षम् । अ-
 नु । वि । क्रमस्व । विष्णोः । क्रमः । असि । अ-
 रातीयतः । अरातियतइत्यरातिऽयतः । हन्ता ।
 जागतम् । छन्दः । आ । रोह । दिवम् । अनु । वि ।
 क्रमस्व । विष्णोः । क्रमः । असि । शत्रूयत । श-
 त्रूयतइति शत्रुऽयतः । हन्ता । आनुष्टुभम् । आनुस्तुभ-
 मित्यानुऽस्तुभम् । छन्दः । आ । रोह । दिशः ।
 अनु । वि । क्रमस्व ॥ ५ ॥

पदार्थः—(विष्णोः) व्यापकस्य जगदीश्वरस्य (क्रमः) व्यव-
हारः (आसि) (सपत्नहा) यः सपत्नानरीन् हन्ति सः (गाय-
त्रम्) गायत्रीनिष्पन्नमर्थम् (छन्दः) स्वच्छम् (आ) (रोह)
आरूढो भव (पृथिवीम्) पृथिव्यादिकम् (अनु) (वि) (क्र-
मस्व) व्यवहर (विष्णोः) व्यापकस्य कारणस्य (क्रमः) अ-
वस्थान्तरम् (आसि) (अभिमातिहा) योऽभिमातीनभिमानयु-
क्तान् हन्ति (त्रैष्टुभम्) त्रिभिः सुखैः संबद्धम् (छन्दः) बलप्रदम् (आ)
(रोह) (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (अनु) (वि) (क्रमस्व) (विष्णोः)
व्याप्तुं शीलस्य विद्युद्रूपाग्नेः (क्रमः) (आसि) (अरातीयतः) विद्या-
दिदानं कर्तुमनिच्छतः (हन्ता) नाशकः (जागतम्) जगज्जा-
नाति येन तत् (छन्दः) सृष्टिविद्याबलकरम् (आ) (रोह)
(दिवम्) सूर्याद्यग्निम् (अनु) (वि) (क्रमस्व) (विष्णोः)
हिरण्यगर्भस्य वायोः (क्रमः) (आसि) (शत्रूयतः) आत्मनः श-
त्रुमाचरतः (हन्ता) (आनुष्टुभम्) अनुकूलतया स्तोभते सुखं
बध्नाति येन तत् (छन्दः) आनन्दकरम् (आ) (रोह) (दिशः) पूर्वा-
दीन् (अनु) (वि) (क्रमस्व) प्रयतस्व ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विहन् यतस्त्वं विष्णोः क्रमः सपत्नहाऽसि ।
तस्माद्गायत्रं छन्द आरोह । पृथिवीमनुविक्रमस्व । यतस्त्वं विष्णोः
क्रमोऽभिमातिहासि तस्मात्त्वं त्रैष्टुभं छन्द आरोहान्तरिक्षमनुविक्र-
मस्व यतस्त्वं विष्णोः क्रमोऽरातीयहन्ताऽसि तस्माज्जागतं छन्द

आरोह दिवमनुविक्रमस्व यस्त्वं विष्णोः क्रमः शत्रूयतो हन्ताऽसि
स त्वमानुष्ठुभं छन्द आरोह दिशोऽनुविक्रमस्व ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्वेदविद्यया भूगर्भादिविद्या निश्चित्य पराक्र-
मेषोन्नीय रोगाः शत्रवश्च निहन्तव्याः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुरुष जिस से आप (विष्णोः) व्यापक जगदीश्वर
के (क्रमः) व्यवहार से शोधक (सपत्नहा) और शत्रुओं के मारने हारे (असि)
हो इस से (गायत्रम्) गायत्री मन्त्र से निकले (छन्दः) शुद्ध अर्थ पर (आरोह)
आरूढ़ हूजिये (पृथिवीम्) पृथिव्यादि पदार्थों से (अनुविक्रमस्व) अपने अनुकूल व्य-
वहार साधिये तथा जिस कारण आप (विष्णोः) व्यापक कारण के (क्रमः) का-
र्य्य रूप (अभिमातिहा) अभिमानियों को मारने हारे (असि) हैं इस से आप
(त्रैष्टुभम्) तीन प्रकार के सुखों से संयुक्त (छन्दः) बलदायक वेदार्थ को (आ-
रोह) ग्रहण और (अन्तरिक्षम्) आकाश को (अनुविक्रमस्व) अनुकूलव्यवहार
में युक्त कीजिये जिस से आप (विष्णोः) व्यापनशील बिजुली रूप अग्नि के (क्रमः)
जानने हारे (अरातीयतः) विद्या आदि दान के विरोधी पुरुष के (हन्ता) नाश
करने हारे (असि) हैं इस से आप (जागतम्) जगत् को जानने का हेतु (छन्दः)
सृष्टि विद्या को बलयुक्त करने हारे विज्ञान को (आरोह) प्राप्त हूजिये और (दिव-
म्) सूर्य आदि अग्नि को (अनुविक्रमस्व) अनुक्रम से उपयुक्त कीजिये जो आप
(विष्णोः) हिरण्यगर्भ वायु के (क्रमः) ज्ञापक तथा (शत्रूयतः) अपने को शत्रु
का आचरण करने वाले पुरुषों के (हन्ता) मारने वाले (असि) हैं सो आप (आ-
नुष्ठुभम्) अनुकूलता के साथ सुख सम्बन्ध के हेतु (छन्दः) आनन्द कारक वेद
भाग को (आरोह) उपयुक्त कीजिये और (दिशः) पूर्व आदि दिशाओं के (अनु-
विक्रमस्व) अनुकूल प्रयत्न कीजिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि वेद विद्या से भूगर्भ विद्याओं का निश्चय
तथा पराक्रम से उन की उन्नति करके रोग और शत्रुओं का नाश करें ॥ ५ ॥

अक्रन्ददित्यस्य वत्सप्रीकृषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्थी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

अक्रन्ददग्निस्तनयन्निवद्योः क्षामा रेरिहद्वीरुधः
समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो विहीमिद्वो अख्यदा
रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ६ ॥

अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन्निवेति स्तनयन्ऽइ-
व । द्यौः । क्षामा । रेरिहत् । वीरुधः । समञ्ज-
न्निति समऽअञ्जन् । सद्यः । जज्ञानः । वि ।
हि । ईम् । इद्धः । अख्यत् । आ । रोदसीइतिरो-
दसी । भानुना । भाति । अन्तरित्यन्तः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अक्रन्दत्) प्राप्नोति (अग्निः) विद्युत् (स्तनयनिव)
यथा दिव्यंशब्दं कुर्वन् (द्यौः) सूर्यप्रकाशः (क्षामा) क्षामा
पृथिवी । क्षमेति पृथिवीनां निधं० १ । १ । अत्रान्येषामपीत्युपधा-
दीर्घः (रेरिहत्) भृशं फलानि ददाति (वीरुधः) वृक्षान् (समञ्जन्)
सम्यक् प्रकाशयन् (सद्यः) समानेऽन्हि (जज्ञानः) प्रादुर्भूतः सन्
(वि) (हि) खलु (ईम्) सर्वतः (इद्धः) प्रदीतः (अख्यत्)
प्रकाशयति (आ) (रोदसी) द्यावापृथिव्यौ (भानुना) स्वदीप्त्या
(भाति) प्रकाशते (अन्तः) मध्ये वर्तमानः सन् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यः समेशः सद्यो जज्ञानो द्यौरग्निः स्त-
नयनिवारीनाक्रन्दद्यथा क्षामा वीरुधस्तथा प्रजाभ्यः सुखानि रेरिह-

त यथा सवितेद्धः समंजन् रोदसी व्यस्यद्भानुनाऽन्तराभाति तथा
यः शुभगुणकर्मस्वभावैः प्रकाशते तं हि राजकर्मसु प्रयुङ्मधुम् ॥६॥

भावार्थः—अत्रोपमवाचकलु०—हे मनुष्या यथा सूर्यः सर्वलो-
कमध्यस्थः सर्वान् प्रकाश्याकर्षति यथा पृथिवी बहुफलदा वर्तते
तथाभूतः पुरुषः राज्यकार्येषु सम्यगुपयोक्तव्यः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो सभापति (सखः) एक दिन में (जज्ञानः) प्रसिद्ध
हुआ (द्यौः) सूर्य प्रकाश रूप (अग्निः) विद्युत् आग्नि के समान (स्तनयन्निव) शब्द
करता हुआ शत्रुओं को (अक्रन्दत्) प्राप्त होता है जैसे (क्षामा) पृथिवी (वीरुधः)
वृक्षों को फल फूलों से युक्त करती है वैसे प्रजाओं के लिये सुखों को (रेरिहत)
अच्छे बुरे कर्मों का शीघ्र फल देता है जैसे सूर्य (इद्धः) प्रदीप्त और (समंजन्)
सम्यक् पदार्थों को प्रकाशित करता हुआ (रोदसी) आकाश और पृथिवी को (व्य-
रूप्यत्) प्रसिद्ध करता और (भानुना) अपनी दीप्ति के साथ (अन्तः) सब लोकों के बी-
च (आभाति) प्रकाशित होता है । वैसे जो सभापति शुभ गुण कर्मों से प्रकाशित हो
उस को तुम लोग राज कार्यों में संयुक्त करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे सूर्य सब
लोकों के बीच में स्थित हुआ सब को प्रकाशित और आकर्षण करता है और जैसे पृ-
थिवी बहुत फलों को देती है । वैसे ही मनुष्य को राज्य के कार्यों में अच्छे प्रकार से
उपयुक्त करो ॥ ६ ॥

अग्निर्देवस्य घत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिषार्ष्यनुष्टु-
प छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्विद्गुणानुपदिशति ॥

फिर विद्वानों के गुणों का उपदेश अगले मंत्र में करता है ॥

अग्नेऽभ्यावर्तिन्नभि मा नि वर्त्तस्वायुषा वर्चसा

प्रजया धनेन । सन्या मेधया रय्या पोषेण ॥७॥
 अग्ने । अभ्यावर्त्तिन्नित्यभिऽआवर्त्तिन् । अभि ।
 मा । नि । वर्त्तस्व । आयुषा । वर्चसा । प्रजयेति-
 प्रऽजया । धनेन । सन्या । मेधया । रय्या । पो-
 षेण ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (अभ्यावर्त्तिन्) आभिमुख्येन
 वर्त्तिन्तुं शीलमस्य तत्सम्बुद्धौ (अभि) (मा) माम् (नि) नितराम्
 (वर्त्तस्व) (आयुषा) चिरंजीवनेन (वर्चसा) अन्नाध्ययनादिना
 (प्रजया) सन्तानेन (धनेन) (सन्या) सर्वासां विद्यानां संवि-
 भागकरण्या (मेधया) प्रज्ञया (रय्या) विद्याश्रिया (पोषेण) पुष्ट्या ॥७॥

अन्वयः—हे अभ्यावर्त्तिन् अग्ने पुरुषार्थिन् विद्वंस्त्वमायुषा
 वर्चसा प्रजया धनेन सन्या मेधया रय्या पोषेण च सहाभिनिवर्त्तस्व
 मां चैतैः संयोजय ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्भूगर्भादिविद्यया विनैश्वर्यं प्राप्तुं नैवं शक्येत
 न प्रज्ञया विना विद्याभावितुं शक्या ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (अभ्यावर्त्तिन्) सन्मुख हो के वर्त्तने वाले (अग्ने) तेजस्वी
 पुरुषार्थी विद्वान् पुरुष आप (आयुषा) बड़े जीवन (वर्चसा) अन्न तथा पढ़ने आ-
 दि (प्रजया) सन्तानों (धनेन) धन (सन्या) सब विद्याओं का विभाग करने हा-
 री (मेधया) बुद्धि (रय्या) विद्या की शोभा और (पोषेण) पुष्टि के साथ (अ-
 भिनिवर्त्तस्व) निरन्तर वर्त्तमान हूजिये और (मा) मुझ को भी इन उक्त पदार्थों
 से संयुक्त कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग भूगर्भादि विद्या के बिना ऐश्वर्य्य को प्राप्त और बुद्धि के बिना विद्या भी नहीं हो सकती ॥ ७ ॥

अग्नेऽङ्गिर इत्यस्य वत्सप्रीऋषिः । अग्निदेवता । आर्षोत्रि-
पुच्छम् । निषादः स्वरः ॥

पुनर्विद्याभ्यासमाह ॥

फिर विद्याभ्यास करना चाहिये यह वि० ॥

अग्ने अङ्गिरः शतं ते सन्त्वावृतः सहस्रं त उ-
पावृतः । अधा पोषस्य पोषेण पुनर्नो नष्टमा कृधि
पुनर्नो रयिमा कृधि ॥ ८ ॥

अग्ने । अङ्गिरः । शतम् । ते । सन्तु । आवृत इ-
त्यावृतः । सहस्रम् । ते । उपावृत इत्युपऽआवृ-
तः । अध । पोषस्य । पोषेण । पुनः । नः । न-
ष्टम् । आ । कृधि । पुनः । नः । रयिम् । आ ।
कृधि ॥ ८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) पदार्थविद्यावित् (अङ्गिरः) विद्यारसयुक्त
(शतम्) (ते) तव (सन्तु) (आवृतः) आवृत्तिरूपाः क्रियाः
(सहस्रम्) (ते) (उपावृतः) ये भोगा उपावर्त्तन्ते (अध) अथ
निषातस्यचेति दीर्घः (पोषस्य) पोषकस्य जनस्य (पोषेण)
पालनेन (पुनः) (नः) अस्मभ्यम् (नष्टम्) अदृष्टं विज्ञानम् (आ)
समन्तात् (कृधि) कुरु (पुनः) (नः) अस्मभ्यम् (रयिम्) प्रशस्तां
श्रियम् (आ) (कृधि) कुरु ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे अग्नेऽङ्गिरो विद्वन् यस्य पुरुषार्थिनस्ते तवाऽग्नेरिव शतमावृतः सहस्रं ते तवोपावृतः सन्तु । अध त्वमेतैः पोषस्य पोषेण नष्टमपि नः पुनराकृधि रयिं पुनराकृधि ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्यासु शतश आवृत्तीः कृत्वा शिल्पविद्यासु सहस्रमुपावृत्तीश्च गुप्तागुप्ता विद्याः प्रकाशय सर्वेषां श्रीसुखं जननीयम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) पदार्थ विद्या के जानने हारे (अङ्गिरः) विद्या के रसिक विद्वान् पुरुष जिस पुरुषार्थी (ते) आप की आग्नि के समान (शतम्) सैकड़ों (आवृतः) आवृत्तिरूप क्रिया और (सहस्रम्) हजारह (ते) आप के (उपावृतः) आवृत्ति रूप सुखों के भोग (सन्तु) होवें (अध) इस के पश्चात् आप इन से (पोषस्य) पोषक मनुष्य की (पोषेण) रक्षा से (नष्टम्) परोक्ष भी विज्ञान को (नः) हमारे लिये (पुनः) फिर भी (आकृधि) अच्छे प्रकार कीजिये तथा विगड़ी हुई (रयिम्) प्रशंसित शोभा को (पुनः) फिर भी (नः) हमारे अर्थ (आकृधि) अच्छे प्रकार कीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि विद्याओं में सैकड़ों आवृत्ति और शिल्प विद्याओं में हजारह प्रकार की प्रवृत्ति से विद्याओं का प्रकाश करके सब प्राणियों के लिये लक्ष्मी और सुख उत्पन्न करें ॥ ८ ॥

पुनरूर्जेत्यस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षिगायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनरध्यापककृत्यमाह ॥

फिर पढ़ाने हारे का कर्तव्य अगले मंत्र में कहा है ॥

पुनरूर्जा निर्वर्तस्व पुनरग्न इषायुषा । पुनर्नः

पाह्यश्हंसः ॥ ९ ॥

पुनः । ऊर्जा । नि । वर्तस्व । पुनः । अग्ने । इषा ।

आयुषा । पुनः । नः । पाहि । अंहसः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(पुनः) (ऊर्जा) पराक्रमयुक्तानि कर्माणि (नि)
(वर्त्तस्व) (पुनः) (अग्ने) विद्वन् (इषा) इच्छया (आयुषा)
अग्नेन (पुनः) (नः) अस्मान् (पाहि) रक्ष (अंहसः)
पापात् ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं नोऽस्मानंहसः पुनर्निवर्त्तस्व पुनरस्मा-
न् पाहि पुनरिषाऽऽयुषोर्जा प्रापय ॥ ९ ॥

भावार्थः—विद्वांसः सर्वानुपदेश्यान् मनुष्यान् पापात्सततं नि-
वर्त्य शरीरात्मबलयुक्तान् संपादयन्तु स्वयं च पापान्निवृत्ताः पर-
मपुरुषार्थिनः स्युः ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान तेजस्वी अध्यापक विद्वान् जन आ-
प (नः) हम लोगों को (अंहसः) पापों से (पुनः) वार २ (निवर्त्तस्व) बचा-
इये (पुनः) फिर हम लोगों की (पाहि) रक्षा कीजिये और (पुनः) फिर
(इषा) इच्छा तथा (आयुषा) अन्न से (ऊर्जा) पराक्रमयुक्त कर्मों को प्राप्त की-
जिये ॥ ९ ॥

भावार्थः—विद्वान् लोगों को चाहिये कि सब उपदेश के योग्य मनुष्यों को
पापों से निरन्तर हटा के शरीर और आत्मा के बल से युक्त करें और आप भी पा-
पों से बच के परम पुरुषार्थी हों ॥ ९ ॥

सह रय्येत्यस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्गायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त वि० ॥

सह रय्या निवर्त्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्व-
प्स्र्या विश्वतस्परि ॥ १० ॥

सह । रय्या । नि । वर्त्तस्व । अग्ने । पिन्वस्व ।
धारया । विश्वप्सन्धेति विश्वप्सन्धा । विश्वतः ।
परि ॥ १० ॥

पदार्थः—(सह) (रय्या) धनेन (नि) (वर्त्तस्व) (अग्ने)
विद्वन् (पिन्वस्व) सेवस्व (धारया) धरति सकला विद्या यया सा
वाक् तथा । धारेति वाङ्मना • निधं • १ । ११ (विश्वप्सन्धा) विश्वं
सर्वं भोग्यं वस्तुप्सायते भक्ष्यते यया (विश्वतः) सर्वतः (परि) ॥ १० ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वँस्त्वं दुष्टाद्व्यवहारान्निवर्त्तस्व विश्व-
सन्धा धारया रय्या च सह विश्वतः परिपिन्विस्व सर्वदा सुखानि
सेवस्व ॥ १० ॥

भावार्थः—न खलु विद्वांसः कदाचिदप्यधर्ममाचरेयुः । न
चान्यानुपदिशेयुः । एवं सकलशास्त्रविद्ययाविराजमानाः सन्तः
प्रशंसिताः स्युः ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेजस्वी विद्वान् पुरुष आप दुष्ट व्यवहारों से (नि-
वर्त्तस्व) पृथक् हूजिये (विश्वप्सन्धा) सब भोगने योग्य पदार्थों की भुगवाने हा-
री (धारया) संपूर्ण विद्याओं के धारण करने का हेतु वाणी तथा (रय्या) धन
के (सह) साथ (विश्वतः) सब ओर से (परि) सब प्रकार (पिन्वस्व) सु-
खों का सेवन कीजिये ॥ १० ॥

भावार्थः—विद्वान् पुरुषों को चाहिये कि कभी अधर्म का आचरण न
करें । और दूसरों को वैसा उपदेश भी न करें इस प्रकार सब शास्त्र और विद्याओं
से विराजमान हुए प्रशंसा के योग्य हों ॥ १० ॥

अश्वेत्यस्य ध्रुव ऋषिः । अग्निर्देवता । आपर्यनुष्टुप्छन्दः ।
गांधारः स्वरः ॥

पुनः प्रजाकर्माह ॥

फिर राजा और प्रजा के कर्मों का उपदेश अगले मंत्र में किया है

आ त्वांहार्षमन्तरभूर्ध्रुवस्तिष्ठतिविचाचलिः । विश-
स्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत् ॥११॥
आ । त्वा । अहार्षम् । अन्तः । अभूः । ध्रुवः ।
तिष्ठ । अविचाचलिरित्यविचाचलिः । विशः ।
त्वा । सर्वाः । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् ।
अधि । भ्रशत् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(आ) (त्वा) त्वां राजानम् (अहार्षम्) ह-
रेयम् (अन्तः) सभामध्ये (अभूः) भवेः (ध्रुवः) न्यायेन रा-
ज्यपालने निश्चितः (तिष्ठ) स्थिरो भव (अविचाचलिः) सर्व-
था निश्चलः । (विशः) प्रजाः (त्वा) त्वाम् (सर्वाः) अ-
खिलाः (वाञ्छन्तु) अविलपन्तु (मा) न (त्वत्) (राष्ट्र-
म्) राज्यम् (अधि) (भ्रशत्) नष्टं स्यात् ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे शुभगुणलक्षणसभेश राजन् त्वा राज्यपालना-
याहमन्तराहार्षम् । त्वमन्तरभूः । अविचाचलिर्ध्रुवस्तिष्ठ । सर्वा
विशस्त्वा वाञ्छन्तु । त्वत् तवसकाशाद्राष्ट्रं माऽधिभ्रशत् ॥११॥

भावार्थः—उत्तमाः प्रजाजनाः सर्वोत्तमं पुरुषं सभाध्यक्षं
राजानं कृत्वाऽनूपदिशन्तु । त्वं जितेन्द्रियः सन् सर्वदा धर्मात्मा

पुरुषार्थी भवेः । न तवानाचाराद्राष्ट्रं कदाचिन्नष्टं भवेद्यतः सर्वाः
प्रजास्त्वदनुकूलाः स्युः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे शुभ गुण और लक्षणों से युक्त सभापति राजा (त्वा) आप
को राज्य की रक्षा के लिये मैं (अन्तः) सभा के बीच (आहार्षम्) अच्छे प्रकार
ग्रहण करूँ । आप सभा में (अभूः) विराजमान हूँजिये (अविचाचलिः) सर्वथा
निश्चल (ध्रुवः) न्याय से राज्य पालन में निश्चित बुद्धि हो कर (तिष्ठ) स्थिर
हूँजिये (सर्वाः) संपूर्ण (विशः) प्रजा (त्वा) आप को (वाञ्छन्तु) चाहना
करें (त्वत्) आप के पालने से (राष्ट्रम्) राज्य (माधिभ्रशत्) नष्टभ्रष्ट न
होवे ॥ ११ ॥

भावार्थः—उत्तम प्रजाजनों को चाहिये कि सब से उत्तम पुरुष को सभा-
ध्यक्ष राजा मान के उस को उपदेश करें कि आप जितेन्द्रिय हुए सब काल में धा-
र्मिक पुरुषार्थी हूँजिये । आप के बुरे आचरणों से राज्य कभी नष्ट न होवे । जिस
से सब प्रजा पुरुष आप के अनुकूल वर्तें ॥ ११ ॥

उदुत्तममित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । वरुणो देवता । विराडा-
र्षी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्र-
थाय । अथावयमादित्य ब्रते तवानागसो अदि-
तये स्याम ॥ १२ ॥

उत् । उत्तममित्युत्तमम् । वरुण । पाशम् । अ-
स्मत् । अब । अधमम् । वि । मध्यमम् । श्रथाय ।
श्रथयेतिश्रथय । अथ । वयम् । आदित्य । ब्रते ।

तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ १२ ॥

पदार्थः—(उत्) (उत्तमम्) (वरुण) शत्रूणां बन्धक (पाशम्) बन्धनम् (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (अव) (अधमम्) निकृष्टम् (वि) (मध्यमम्) मध्यस्थम् (अथाय) विमोचय (अथ) पश्चात् । अत्र निपातस्यचेति दीर्घः (वयम्) प्रजास्थाः (आदित्य) अविनाशिस्वरूपसूर्यइव सत्यन्याय प्रकाशक (व्रते) सत्यन्यायपालननियमे (तव) (अनागसः) अनपराधिनः (अदितये) पृथिवीराज्याय । अदिति-रिति पृथिवीना०निर्घ० १ । १ (स्याम) भवेम ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे वरुणादित्य त्वमस्मदधमं मध्यममुत्तमं पाशमुदवविश्रथायाय वयमादितये तव व्रतेऽनागसः स्याम ॥ १२ ॥

भावार्थः—यथेश्वरस्य गुणकर्मस्वभावानुकूला धार्मिका जनाः सत्याचरणे वर्तमानाः सन्तः पापबन्धान्मुक्ता सुखिनो भवन्ति तथैवोत्तमं राजानं प्राप्य प्रजाजना आनन्दिता जायन्ते ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (वरुण) शत्रुओं को बांधने (आदित्य) स्वरूप से अविनाशी सूर्य के समान सत्य न्याय का प्रकाशक संभाषति विद्वान् आप (अस्मत्) हम से (अधमम्) निकृष्ट (मध्यमम्) मध्यस्थ और (उत्तमम्) उत्तम (पाशम्) बन्धन को (उदवविश्रथाय) विविध प्रकार से छुड़ाइये (अथ) इस के पश्चात् (वयम्) हम प्रजा के पुरुष (अदितये) पृथिवी के अखंडित राज्य के लिये (तव) आप के (व्रते) सत्य न्याय के पालन रूप नियम में (अनागसः) अपराध रहित (स्याम) होंगे ॥ १२ ॥

भावार्थः—जैसे ईश्वर के गुण कर्म और स्वभाव के अनुकूल सत्य आचरणों में वर्तमान हुए धर्मात्मा मनुष्य पाप के बन्धनों से छूट के सुखी होते हैं वैसे ही उत्तम राजा को प्राप्त हो के प्रजा के पुरुष आनन्दित होते हैं ॥ १२ ॥

अग्नेवृहन्नित्यस्य प्रितऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्षी ।
शक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

अग्ने बहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थान्निर्जगन्वान् तमसो
ज्योतिषागात् । अग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग आ-
जातो विश्वासदमन्यप्राः ॥ १३ ॥

अग्ने । बृहन् । उषसाम् । ऊर्ध्वः । अस्थात् । नि-
र्जगन्वानितिनिःऽजगन्वान् । तमसः । ज्योतिषा ।
आ । अगात् । अग्निः । भानुना । रुशता । स्व-
ङ्गइतिसुऽअङ्गः । आ । जातः । विश्वा । सद्मा-
नि । अप्राः ॥ १३ ॥

पदार्थः—(अग्ने) प्रथमतः (बृहन्) महन् (उषसाम्) प्र-
भातानाम् (ऊर्ध्वः) उपर्याकाशस्थः (अस्थात्) तिष्ठति (निर्ज-
गन्वान्) निर्गतः सन् (तमसः) अन्धकारात् (ज्योतिषा) प्रकाशेन
(आ) (अगात्) प्राप्नोति (अग्निः) पावकः (भानुना) दीप्त्या
(रुशता) सुरुपेण (स्वङ्गः) शोभनान्यङ्गानि यस्य सः (आ) (जातः)
निष्पन्नः (विश्वा) (सद्मानि) साकाराणि स्थानानि (अप्राः)
व्याप्नोति ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे राजन् यस्त्वमग्ने यथा सूर्यः स्वङ्ग आजातो
बृहन्नुषसामूर्ध्वोऽस्थादुशता भानुना ज्योतिषा तमसो निर्जगन्वान्स्-
त्तन्नागादिश्वा सद्मान्यप्रास्तद्वत्प्रजायां भव ॥ १३ ॥

भावार्थः—यः सूर्यवत्सद्गुणैर्महान् सत्पुरुषाणां शिक्षयोत्कृष्टो
दुर्व्यसनेभ्यः पृथग्वर्त्तमानः सत्यन्यायप्रकाशितः सुन्दराङ्गः प्रसिद्धः
सर्वैः सत्कर्तुं योग्यो विदितवेदितव्यो दूतैः सर्वजनहृदयाशयाविच्छु-
भन्यायेन प्रजा व्याप्नोति स एव राजा भवितुं योग्यः ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे राजन् जो आप (अग्रे) पहिले से जैसे सूर्य (स्वङ्गः) सुन्दर अ-
वयवों से युक्त (अजातः) प्रकट हुआ (बृहन्) बड़ा (उपसाम्) प्रभातों के (उर्ध्वः)
ऊपर आकाश में (अस्थात्) स्थिर होता और (रुशता) सुन्दर (भानुना) दीप्ति
तथा (ज्योतिषा) प्रकाश से (तमसः) अन्धकार की (निर्जगन्वान्) निरन्तर पृथक् क-
रता हुआ (आगात्) सब लोक लोकान्तरों को प्राप्त होता है (विश्वा) सब (सद्मानि)
स्थूलस्थानों को (अप्राः) प्राप्त होता है उसके समान प्रजा के बीच आप हूजिये ॥ १३ ॥

भावार्थः—जो सूर्य के समान श्रेष्ठ गुणों से प्रकाशित सत्पुरुषों की शिक्षा
से उत्कृष्ट बुरे व्यसनों से अलग सत्य न्याय से प्रकाशित सुन्दर अवयव वाला सर्वत्र
प्रसिद्ध सब के सत्कार और जानने योग्य व्यवहारों का ज्ञाता और दूतों के द्वारा सब
मनुष्यों के आशय को जानने वाला शुद्ध न्याय से प्रजाओं में प्रवेश करता है वही
पुरुष राजा होने के योग्य होता है ॥ १३ ॥

हंसइत्यस्य त्रितन्त्रषिः जीवेश्वरौ देवते । स्वराड्जगती
छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथात्मलक्षणान्याह ॥

अब अगले मन्त्र में परमात्मा और जीव के लक्षण कहे हैं ॥

ह॒ंसः शु॒चिष॒दसु॒रन्त॒रि ज॒सद्धो॒तां वेदि॒षद॒तिथि-
दु॒रोण॒सत् । नृ॒षद्व॒रसदृ॒तसद्व्यो॒मसद्व॒ज्जा गो॒जा
ऋ॒त॒जा अ॒द्रिजा ऋ॒तं बृ॒हत् ॥ १४ ॥

ह॒ंसः । शु॒चिष॒त् । शु॒चिस॒दिति॒ शुचि॒ऽसत् ।

वसुः । अन्तरिक्षसदित्यन्तरिक्षऽसत् । होता । वे-
दिषत् । वेदिसदिति वेदिऽसत् । अतिथिः । दुरो-
णसदिति दुरोणऽसत् । नृषत् । नृसदितिनृऽसत् ।
वरसदिति वरऽसत् । ऋतसदित्यृत्तऽसत् । व्योम-
सदितिव्योमऽसत् । अञ्जाइत्यप्ऽजाः । गोजाइ-
तिगोऽजाः । ऋतजाइत्यृतऽजाः । अद्रिजाइत्यद्रि-
ऽजाः । ऋतम् । बृहत् ॥ १४ ॥

पदार्थः—(हंसः) दुष्टकर्महन्ता (शुचिषत्) शुचिषु प-
वित्रेषु व्यवहारेषु वर्त्तमानः (वसुः) सज्जनेषु निवस्ता तेषां नि-
वासयिता वा (अन्तरिक्षत्) यो धर्मावकाशे सीदति (होता)
सत्यस्य ग्रहीता ग्राहयिता वा (वेदिषत्) यो वेद्यां जगत्यां यज्ञ-
शालायां वा सीदति (अतिथिः) अविद्यमाना तिथिर्धस्य स रा-
ज्यरक्षणाय यथासमयं भ्रमणकर्त्ता (दुरोणसत्) यो दुरोणे सर्व-
क्षुसुखप्रापके गृहे सीदति सः (नृषत्) यो नायकेषु सीदति सः
(वरसत्) य उत्तमेषु विद्वत्सु सीदति (ऋतसत्) य ऋते स-
त्ये संस्थितः (व्योमसत्) यो व्योमवद्व्यापके परमेश्वरे सीदति
(अञ्जाः) योऽपः प्राणान् जनयति (गोजाः) यो गाव इन्द्रि-
याणि पशून् वा जनयति (ऋतजाः) यः ऋतं सत्यं ज्ञानं जनयति
सः (अद्रिजाः) योऽद्रीन्मेघान् जनयति (ऋतम्) सत्यम्
(बृहत्) महत् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे प्रजाजना यूयं यो हंसः शुचिषद्वसुन्तरिक्षस-
होता वेदिषदतिथिर्दुरोणसन्नृषहरसद्व्योमसदञ्जा गोजा ऋत-

जा अद्रिजा ऋतं बृहद्ब्रह्म जीवश्चास्ति यस्तौ जानीयात् तं सभा-
धीशं राजानं कृत्वा सततमानन्दत ॥ १४ ॥

भावार्थः—य ईश्वरवत्प्रजाः पालयितुं सुखयितुं शक्नुयात्स एव
राजा भवितुं योग्यः स्यान्न राज्ञा विना प्रजाः सुखिन्यो भवितु-
मर्हन्ति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे प्रजा के पुरुषो तुम लोग जो (हंसः) दुष्ट कर्मों का नाशक
(शुचिषत्) पवित्र व्यवहारों में वर्तमान (वसुः) सज्जनों में बसने वा उन को बसाने
वाला (अन्तरिक्षसत्) धर्म के अवकाश में स्थित (होता) सत्य का ग्रहण करने
और कंसने वाला (वेदिषत्) सत्र पृथिवी वा यज्ञ के स्थान में स्थित (अतिथिः)
पूजनीय वा राज्य की रक्षा के लिये यथोचित समय में भ्रमण करने वाला (दुरोण-
सत्) ऋतुओं में सुखदायक आकाश में व्याप्त वा घर में रहने वाला (नृषत्) से-
ना आदि के नायकों का अधिष्ठाता (वरसत्) उत्तम विद्वानों की आज्ञा में स्थित
(ऋतसत्) सत्याचरणों में आरूढ़ (व्योमसत्) आकाश के समान सर्व व्यापक
ईश्वर वा जीव स्थित (अब्जाः) प्राणों के प्रकट करने हारा (गोजाः) इन्द्रिय वा
पशुओं को प्रसिद्ध करने हारा (ऋतजाः) सत्य विज्ञान को उत्पन्न करने हारा
(अद्रिजाः) मेघों का वर्षाने वाला विद्वान् (ऋतम्) सत्य स्वरूप (बृहत्)
अनन्तब्रह्म और जीव को जाने उस पुरुष को सभा का स्वामी राजा बना के निरन्तर
आनन्द में रहो ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो पुरुष ईश्वर के समान प्रजाओं को पालने और सुख देने की
समर्थ हो वही राजा होने के योग्य होता है । और ऐसे राजा के विना प्रजाओं के
सुख भी नहीं हो सकता ॥ १४ ॥

सीद त्वमित्यस्य त्रितक्रुषिः । अग्निर्देवता । विराट् त्रिष्टुप्-
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मातृकृत्यमाह ॥

माता का कर्म अग० ॥

सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्ने व्युनानि

विद्वान् । मैतां तपसा मार्चिषाऽभिषोचोऽन्तर-
स्याऽंशुक्रज्योतिर्वि भाहि ॥ १५ ॥

सीदं । त्वम् । मातुः । अस्याः । उपस्थ इत्युप-
स्थे । विश्वानि । अग्ने । वयुनानि । विद्वान् ।
मा । एनाम् । तपसा । मा । अर्चिषां । अभि ।
शोचीः । अन्तः । अस्याम् । शुक्रज्योतिरिति शु-
क्रज्योतिः । वि । भाहि ॥ १५ ॥

पदार्थः—(सीदं) तिष्ठ (त्वम्) (मातुः) जनन्याः (अस्याः)

प्रत्यक्षाया भूमेरिव (उपस्थे) समीपे (विश्वानि) सर्वाणि
(अग्ने) विद्यामभीप्सो (वयुनानि) प्रज्ञानानि (विद्वान्)
यो वेत्ति सः (मा) (एनाम्) (तपसा) सन्तापेन (मा)
(अर्चिषा) तेजसा (अभि) (शोचीः) शोकयुक्तां कुर्याः
(अन्तः) आभ्यन्तरे (अस्याम्) मातरि (शुक्रज्योतिः) शुक्रं
शुद्धाचरणं ज्योतिः प्रकाशो यस्य सः (वि)(भाहि) प्रकाशय ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वमस्यां मातरि सत्यां विभाहि प्रका-
शितो भवास्या भूमेरिव शुक्रज्योतिर्विद्वान् मातुरुपस्थे सीदं ।
अस्याः सकाशाद्विश्वानि वयुनानि प्राप्नुहि । एनामन्तर्मा तपसा-
र्चिषामाभिषोचीः किन्त्वेतच्छ्रुतां प्राप्य विभाहि ॥ १५ ॥

भावार्थः—यो विदुष्या मात्रा विद्यासुशिक्षां प्रापितो मातृसेव-
को जननीवत् प्रजाः पालयेत् स राज्यैश्वर्येण प्रकाशेत ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्या को चाहने वाले पुरुष (त्वम्) आप (अस्याम्)
इस माता के विद्यमान होने में (विभाहि) प्रकाशित हो (शुक्ज्योतिः) शुद्ध आ-
चरणों के प्रकाश से युक्त (विद्वान्) विद्यावान् आप पृथिवी के समान आधार (मा-
तुः) इस माता की (उपस्थे) गोद में (सीद) स्थित हूजिये । इस माता से (वि-
श्वानि) सब प्रकार की (व्युनानि) बुद्धियों को प्राप्त हूजिये । इस माता को (अन्तः)
अन्तःकरण में (मा) मत (तपसा) सन्ताप से तथा (अर्चिषा) तेज से (मा)
मत (अभिशोचीः) शोक युक्त कीजिये । किन्तु इस माता से शिक्षा को प्राप्त होके
प्रकाशित हूजिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् माता ने विद्या और अच्छी शिक्षा से युक्त किया
माता का सेवक जैसे माता पुत्रों को पालती है वैसे प्रजाओं का पालन करे वह पु-
रुष राजा के ऐश्वर्य से प्रकाशित होवे ॥ १५ ॥

अन्तरग्नइत्यस्य त्रितऋषिः । अग्निर्देवता । विराडनुष्टुप्-
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनाराजकर्माह ॥

फिर राजा क्या करे इस वि० ॥

अन्तरग्ने रुचात्वमुखायाः सद्ने स्वे । तस्यास्त्व०-
हरंसातपुञ्जातवेदः शिवो भव ॥ १६ ॥

अन्तः । अग्ने । रुचा । त्वम् । उखायाः । सद्-
ने । स्वे । तस्याः । त्वम् । हरंसा । तपन् । जा-
तवेदइति जातवेदः । शिवः । भव ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अन्तः) मध्ये (अग्ने) विद्वन् (रुचा) प्री-
त्या (त्वम्) (उखायाः) प्राप्तायाः प्रजायाः (सद्ने) अध-
यनस्थाने (स्वे) स्वकीये (तस्याः) (त्वम्) (हरसा) ज्व-
लनेन । हर इति ज्वलतो ना० निधं० १ । १७ (तपन्) श-
त्रून् सन्तापयन् (जातवेदः) जाता विदिता वेदा यस्य तत्संबुद्धौ-
(शिवः) मङ्गलकारी (भव) ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे जातवेदोऽग्ने यस्त्वं यस्याः उखाया अधोऽग्नि-
रिव स्वे सद्ने तपन् सन्तारुचा वर्तेथास्तस्या हरसा सन्तपस्त्वं
शिवो भव ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सभाध्यक्षो राजा न्यायासने
स्थित्वा परमरुच्या राज्यपालनकृत्यानि कुर्यात्तथा प्रजा राजानं सु-
खयन्ती सती दुष्टान् संतापयेत् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) वेदों के ज्ञाता (अग्ने) तेजस्वी विद्वान् आप जिन
(उखायाः) प्राप्त हुई प्रजा के नीचे से अग्नि के संपान (स्वे) अपने (सद्ने) प-
दने के स्थान में (तपन्) शत्रुओं को संताप कराते हुए (अन्तः) मध्य में (रुचा) प्रीति
से वर्त्ते (तस्याः) उस प्रजा के (हरसा) प्रखलित तेज से आप शत्रुओं का निवा-
रण करते हुए (शिवः) मङ्गलकारी (भव) हूजिये ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सभाध्यक्ष राजा को चाहिये कि न्याय
करने की गद्दी पर बैठ के अत्यन्त प्रीति के साथ राज्य के पालन रूप कार्यों को करे
वैसे प्रजाओं को चाहिये कि राजा को सुख देती हुई दुष्टों को ताड़ना करे ॥ १६ ॥

शिवो भूत्वेत्यस्य त्रितऋषिः । अग्निदेवता । विराडनुष्टुप्छ-
न्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

शिवो भूत्वा मह्यमग्ने अथो सीद शिवस्त्वम् । शि-
वाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥१७॥
शिवः । भूत्वा । मह्यम् । अग्ने । अथोइत्यथो ।
सीद । शिवः । त्वम् । शिवाः । कृत्वा । दिशः ।
सर्वाः । स्वम् । योनिम् । इह । आ । असदः
॥ १७ ॥

पदार्थः—(शिवः) स्वयं मङ्गलाचारी (भूत्वा) (मह्यम्)
प्रजाजनाय (अग्ने) शत्रुविदारक (अथो) (सीद) (शिवः) मङ्गलकारी
(त्वम्) (शिवाः) मङ्गलचारिणीः (कृत्वा) (दिशः) या दिव्यन्त उप-
दिश्यन्ते दिग्भिः सह चरितास्ताः प्रजाः (सर्वाः) (स्वम्) (योनि-
म्) राजधर्मासनम् (इह) अस्मिन् जगति (आ) (असदः) आस्व ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं मह्यं शिवो भूत्वेह शिवः सन् सर्वा
दिशः शिवाः कृत्वा स्वं योनिमासदोऽथो राजधर्मे सीद ॥ १७ ॥

भावार्थः—राजा स्वयं धार्मिको भूत्वा प्रजाजनानपि धार्मि-
कान् संपाद्य न्यायासनमधिष्ठाय सततं न्यायं कुर्यात् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान शत्रुओं को जलाने वाले विद्वान् पुरु-
ष (त्वम्) आप (मह्यम्) हम प्रजाजनों के लिये (शिवः) मङ्गलाचारण करने हारे

(भूत्वा) होकर (इह) इस संसार में (शिवः) मङ्गलकारी हुए (सर्वाः) सब (दि-
शः) दिशाओं में रहने वाली प्रजाओं को (शिवाः) मङ्गलाचरण से युक्त (कृत्वा)
करके (स्वम्) अपने (योनिम्) राजधर्म के आसन पर (आसदः) बैठिये । और
(अथो) इस के पश्चात् राजधर्म में (सीद) स्थिर हूजिये ॥ १७ ॥

भावार्थः—राजा को चाहिये कि आप धर्मात्मा हो के प्रजा के मनुष्यों को
धार्मिक कर और न्याय की गद्दी पर बैठ के निरन्तर न्याय किया करे ॥ १७ ॥

दिवस्परीत्यस्य वत्सप्रीक्षिभिः । अग्निर्देवता । निचृदाषीं विष्टुप्लन्दः
धैवतः स्वरः ॥

पुनाराजविषयमाह ॥

किं राजधर्म का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

दिवस्पारिं प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्वितीयं परि
जातवेदाः । तृतीयमुप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान
एनं जरते स्वाधीः ॥ १८ ॥

दिवः । परि । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः । अस्मत् ।
द्वितीयम् । परि । जातवेदाइति जातवेदाः । तृती-
यम् । अप्सिस्वत्यप्सु । नृमणा । नृमणाइति
नृमनाः । अजस्रम् । इन्धानः । एनम् । जरते ।
स्वाधीरिति सुऽआधीः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(दिवः) विद्युतः (परि) उपरि (प्रथमम्) (जज्ञे)
जायते (अग्निः) (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (द्वितीयम्)

(परि) (जातवेदाः) जातप्रज्ञानः (तृतीयम्) (अप्सु) प्राणेषु
जलेषु वा (नृमणाः) नृषु नायकेषु मनो यस्य सः (अजस्रम्)
निरन्तरम् (इन्धानः) प्रदीपयन् (एनम्) (जरते) स्तौति (स्वाधीः)
शोभनाध्यानयुक्ताः प्रजाः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे सभेश योऽग्निरिव त्वं दिवस्परीजज्ञे तमेनं प्र-
थमं यो जातवेदास्त्वमस्मज्जज्ञे तमेनं द्वितीयं यो नृमणास्त्वमप्सु
जज्ञे तमेनं तृतीयमस्मिन्धानो विद्वान् परिजरते स त्वं स्वाधीः
प्रजाः स्तुहि ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरादौ ब्रह्मचर्येण विद्यासुशिक्षा द्वितीयेन
गृहाश्रमेणैश्वर्यं तृतीयेन वानप्रस्थेन तपश्चरणंचतुर्थेन संन्यासाश्र-
मेण नित्यं वेदविद्याधर्मप्रकाशनं च कर्त्तव्यम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे सभापति राजन् जो (आग्निः) अग्नि के समान आप (अस्मत्)
हम लोगों से (दिवः) बिजुली के (परि) ऊपर (जज्ञे) प्रकट होते हैं उन (एनम्) आप
को (प्रथमम्) पहिले जो (जातवेदाः) बुद्धिमानों में प्रसिद्ध उत्पन्न हुए उस आ-
प को (द्वितीयम्) दूसरे जो (नृमणाः) मनुष्यों में विचारशील आप (तृतीयम्)
तीसरे (अप्सु) प्राण वा जल क्रियाओं में विदित हुए उस आप को (अजस्र-
म्) निरन्तर (इन्धानः) प्रकाशित करता हुआ विद्वान् (जरते) सब प्र-
कार स्तुति करता है सो आप (स्वाधीः) सुन्दर ध्यान से युक्त प्रजाओं को प्रकाशित
कीजिये ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि प्रथम ब्रह्मचर्याश्रम के सहित विद्यातथा
शिक्षा का ग्रहण दूसरे गृहाश्रम से धनका संचय तीसरे वानप्रस्थ आश्रम से तप का
आचरण और चौथे संन्यास लेकर वेदविद्या और धर्म का नित्य प्रकाश करें ॥ १८ ॥

विष्वात इत्यस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी त्रि-
ष्टुपछन्दः । धेवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

विद्वा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि विद्वा ते धाम विभृ-
ता पुरुत्रा । विद्वा ते नाम परमं गुहा याद्विद्वा
तमुत्सं यत् आजगन्थ ॥ १९ ॥

विद्वा । ते । अग्ने । त्रेधा । त्रयाणि । विद्वा । ते ।
धाम । विभृतेति विभृता । पुरुत्रेति पुरुत्रा ।
विद्वा । ते । नाम । परमम् । गुहा । यत् । विद्वा ।
तम् । उत्सम् । यतः । आजगन्थेत्याऽजगन्थ ॥ १९ ॥

पदार्थः—(विद्वा) जानीयाम । अत्र चतसृषु क्रियासु सं-
हितायां ह्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । विदोलटोवेति एल्लादयश्चा-
देशाः (ते) तव (अग्ने) विद्वा (त्रेधा) त्रिभिः प्रकारैः
(त्रयाणि) त्रीणि (विद्वा) (ते) तव (धाम) धामानि
(विभृता) विशेषेण धर्तुं योग्यानि (पुरुत्रा) पुरुषाणि बहूनि
(विद्वा) (ते) (नाम) (परमम्) (गुहा) गुहायां स्थितं
गुप्तम् (यत्) (विद्वा) (तम्) (उत्सम्) कूपइवादीकरणम् ।
उत्सइति कूपना० विधं० ३ । २३ (यतः) यस्मात् (आज-
गन्थ) आगच्छे ॥ १-९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ते तव यानि त्रेधा त्रयाणि कर्माणि स-
न्ति तानि वयं विद्वा । हे स्थानेश ते यानि विभृता पुरुत्रा धाम

सन्ति तानि वयं विद्म । हे विद्वंस्ते तव यद्गुहा परमं नामास्ति
तद्वयं विद्म । यतस्त्वमाजगन्ध तं त्वामुत्सामिव विद्म विजानीमः ॥ १९ ॥

भावार्थः—प्रजास्थैर्जनैराज्ञा च राजनीतिकर्माणि स्थानानि
सर्वेषां नामानि च विज्ञेयानि । यथा कृषीबलाः कूपाज्जलमुत्कृष्य
क्षेत्रादीनि तर्पयन्ति तथैव प्रजास्थैर्धनादिभीराजा तर्पणीयो राज्ञा
प्रजाश्च तर्पणीयाः ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष (ते) आप के जो (त्रेधा) तीन
प्रकार से (त्रयाणि) तीन कर्म हैं उन को हम लोग (विद्म) जानें । हे स्थानों के
स्वामी (ते) आप के जो (त्रिभूत) विशेष कर के धारण करने योग्य (पुरुत्रा)
बहुत (धाम) नाम जन्म और स्थान रूप हैं उन को हम लोग (विद्म) जानें हे वि-
द्वान् पुरुष (ते) आप का (यत्) जो (गुहा) बुद्धि में स्थित गुप्त (परमम्) श्रेष्ठ
(नाम) नाम है उस को हम लोग (विद्म) जानें (यतः) जिस कारण आप (आज-
गन्ध) अच्छे प्रकार प्राप्त होवें (तम्) उस (उत्तम्) कूप के तुल्य तर करने हारे
आप को (विद्म) हम लोग जानें ॥ १९ ॥

भावार्थः—प्रजा के पुरुष और राजा को योग्य है कि राजनीति के कामों सब
स्थानों और सब पदार्थों के नामों को जानें । जैसे कुए से जल निकाल खेत आदि को तृप्त
करते हैं वैसे ही धनादि पदार्थों से प्रजा राजा को और राजा प्रजाओं को तृप्त करे ॥ १९ ॥

समुद्रइत्यस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी त्रि-
ष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनाराजप्रजासम्बन्धमाह ॥

फिर भी राजा और प्रजा के सम्बन्ध का उप० ॥

समुद्रे त्वां नृमणां अप्सवृन्तर्नृचक्षा ईधे दिवो अ-
ग्रजधन् । तृतीयं त्वां रजसि तस्थिवा ॥ समुपा-
मुपस्थे महिषा अवर्धन् ॥ २० ॥

समुद्रे । त्वा । नृमणाः । नृमनाइति नृमनाः ।
 अपस्वित्यप्सु । अन्तः । नृचक्षा इति नृचक्षाः ।
 ईधे । दिवः । अग्ने । ऊधन् । तृतीयै । त्वा । र-
 जसि । तस्थिवांसमिति तस्थिवांसम् । उ-
 पस्थइत्युपस्थे । महिषाः । अवर्धन् ॥ २० ॥

पदार्थः—(समुद्रे) अन्तरिक्षे (त्वा) त्वाम् (नृमणाः)
 नायकेषु मनो यस्य सः (अप्सु) अग्नेषु जलेषु वा (अन्तः) मध्ये
 (नृचक्षाः) नृषु मनुष्येषु चक्षो दर्शनं यस्य सः (ईधे) प्रदीपये
 (दिवः) सूर्यप्रकाशस्य (अग्ने) विद्वान् (ऊधन्) ऊधानि उपसि ।
 ऊधइत्युपसोना० निधं० १ । ८ (तृतीये) त्रयाणां पूरके (त्वा)
 त्वाम् (रजसि) लोके (तस्थिवांसम्) तिष्ठन्तम् (अपाम्) जलानाम्
 (उपस्थे) समीपे (महिषाः) महान्तो विद्वांसः । महिषइति ।
 महन्ता० निधं० ३ । ३ (अवर्धन्) वर्धेरन् ॥ २० ॥

अन्वयः—हे अग्ने नृमणा अहं यं त्वा समुद्रेऽग्निमिवेधे
 नृचक्षा अहमप्स्वन्तरीधे दिवऊधन्नीधे तृतीये रजसि तस्थिवांसं
 सूर्यमिव यं त्वामपामुपस्थे महिषा अवर्धन् स त्वमस्मान् सततं
 वर्धय ॥ २० ॥

भावार्थः—प्रजासु वर्तमानाः सर्वे प्रधानपुरुषा राजवर्गं नित्यं
 वर्द्धयेयुः । राजपुरुषा प्रजापुरुषाश्च ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष (नृमंणाः) नायक पुरुषों को विचारने वाला मैं जिस (त्वा) आप को (समुद्रे) आकाश में अग्नि के समान (ईधे) प्रदीप्त करता हूँ (नृचक्षः) बहुत मनुष्यों का देखने वाला मैं (अप्सु) अन्न वा जलों के (अन्तः) बीच प्रकाशित करता हूँ (दिवः) सूर्य के प्रकाश के (ऊर्ध्वन्) प्रातःकाल में प्रकाशित करता हूँ (तृतीये) तीसरे (रजसि) लोक में (तस्थिवांसम्) स्थित हुए सूर्य के तुल्य जिस आप को (अपाम्) जलों के (उपस्थे) समीप (महिषः) महात्मा विद्वान् लोग (अवर्धन्) उन्नति को प्राप्त करें सो आप हम लोगों की निरन्तर उन्नति कीजिये ॥ २० ॥

भावार्थः—प्रजा के बीच वर्त्तमान सब श्रेष्ठ पुरुष राजकायों को और राजपुरुष प्रजा पुरुषों को नित्य बढ़ाते रहें ॥ २० ॥

अक्रन्ददित्यस्य वत्सप्रीक्ष्यषिः । अग्निर्देवता । निचुदाषी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ मनुष्याः कीदृशा भवेयुरित्यु० ॥

अब मनुष्यों को कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

अक्रन्ददग्निस्तनयान्निव द्यौः क्षामारेरिहद्वीरुधः-
समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो विहीमिद्धो अरूयदा रो-
दसी भानुना भात्यन्तः ॥ २१ ॥

अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयान्निवेति स्तनयन्-
इव । द्यौः । क्षामा । रेरिहत् । वीरुधः । सम-
ञ्जन्निति समऽञ्जन् । सद्यः । जज्ञानः । वि ।
हि । ईम् । इद्धः । अरूयत् । आ । रोदसीइतिरोदसी

भानुना । भाति । अन्तरित्यन्तः ॥ २१ ॥

पदार्थः—(अक्रन्दत) गमयति (आग्निः) विद्युत् (स्तन-
यन्निव) यथा शब्दयन् (द्यौः) सूर्यः) जामाः) पृथिवीम् ।
अत्रान्येषामपीत्युपधादीर्घः । सुपामिति विभक्तिलोपः (रेरिहत्)
ताडयति (वीरुधः) ओषधीः । वीरुधओषधयो भवन्ति विरोह-
णात् । निरु० ६ । ३ (समञ्जन्) प्रकटयन् (सद्यः) शीघ्रम्
(जज्ञानः) जायमानः (वि) (हि) प्रसिद्धौ (ईम्) सर्वतः
(इद्धः) प्रदीप्यमानः (अरुध्यत्) ख्याति (आ) (रोदसी)
प्रकाशभूमी (भानुना) किरणसमूहेन (भाति) राजति (अन्तः)
मध्ये ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यथा द्यौः सूर्योऽग्निस्तनयन्निव
वीरुधः समञ्जन् सन् सद्योऽह्यक्रन्दत् । जामा रेरिहदयं जज्ञानइद्धः
सन् भानुना रोदसी ई व्यरुध्यत् । ब्रह्माण्डस्यान्तराभातीति तथा
भवत ॥ २१ ॥

भावार्थः—ईश्वरेण यदर्थः सूर्य उत्पादितः स विद्युदिव सर्वान्
लोकानाकृष्य संप्रकाशयौषध्यादिवृद्धिहेतुः सन् सर्वभूगोलानां मध्ये
यथा विराजते तथा राजादिभिर्भवितव्यम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (द्यौः) सूर्य लोक (आग्निः) विद्युत् आग्नि
(स्तनयन्निव) शब्द करते हुए के समान (वीरुधः) ओषधियों को (समञ्जन्)
प्रकट करता हुआ (सद्यः) शीघ्र (हि) ही (अक्रन्दत्) पदार्थों को इधर उधर
चलाता (जामा) पृथिवी को (रेरिहत्) कंपाता और यह (जज्ञानः) प्रसिद्ध
हुआ (इद्धः) प्रकाशमान हो कर (भानुना) किरणों के साथ (रोदसी) प्रकाश

और पृथिवी को (ईम्) सब ओर से (व्यख्यत्) विख्यात करता है । और ब्रह्मा-
रुड के (अन्तः) बीच (आभाति) अच्छे प्रकार शोभायमान होता है । वैसे सुम
लोग भी होओ ॥ २१ ॥

भावार्थः—ईश्वर ने जिस लिये सूर्य लोक को उत्पन्न किया है इसी लिये
वह विजुली के समान सब लोकों का आकर्षण कर और ओषधि आदि पदार्थों को
बढ़ाने का हेतु और सब भूगोलों के बीच जैसे शोभायमान होता है वैसे राजा आदि
पुरुषों को भी होना चाहिये ॥ २१ ॥

श्रीणामित्यस्य वत्सप्रीच्छापिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षोत्रि-
ष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अत्र राजकर्मणि कीदृग्जनोऽभिषेचनीयइत्याह ॥

इन राजकार्यों में कैसे पुरुष को राजा बनावें यह वि० ॥

श्रीणामुदारो धरुणो रथीणां मनीषाणां प्रार्पणः
सोमंगोपाः । वसुः सूनुः सहसो अप्सु राजा वि
भ्रात्यग्रं उपसामिधानः ॥ २२ ॥

श्रीणाम् । उदारइत्युत् आरः । धरुणः । रथीणाम् ।
मनीषाणाम् । प्रार्पणइति प्राऽअर्पणः । सोमंगो-
पाइतिसोमं गोपाः । वसुः । सूनुः । सहसः । अ-
प्स्वित्यप्सु । राजा । वि । भ्राति । अग्रै । उप-
साम् । इधानः ॥ २२ ॥

पदार्थः—(श्रीणाम्) लक्ष्मीणां मध्ये (उदारः) य उत्कृष्टम् परीक्ष्य ऋच्छति ददाति (धरुणः) धर्त्ताऽऽधारमूतः (रयीणाम्) धनानाम् (मनीषाणाम्) प्रज्ञानाम् । याभिर्मन्यन्ते जानन्ति ता मनीषाः प्रज्ञास्तासाम् (प्रार्पणः) प्रापकः (सोमगोपाः) सोमामामोषधीनामैश्वर्याणां वा रक्षकः (वसुः) कृतब्रह्मचर्यः (सुनुः) सुतः (सहसः) बलवतः पितुः (अप्सु) प्राणेषु (राजा) प्रकाशमानः (वि) (भाति) प्रदीप्यते (अग्रे) संमुखे (उपसाम्) प्रभातानाम् (इधानः) प्रदीप्यमानः ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यो जन उपसामग्र इधानः सूर्य इव श्रीणामुदारो रयीणां धरुणो मनीषाणां प्रार्पणः सोमगोपाः सहसः सुनुर्वसुः सन् अप्सु राजा विभाति तं सर्वाध्यक्षं कुरुत ॥ २२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यः सुपात्रेभ्यो दाता धनस्य व्यर्थव्ययस्याकर्त्ता सर्वेषां विद्याबुद्धिप्रदः कृतब्रह्मचर्यस्य जितेन्द्रियस्य तनयो योगाङ्गानुष्ठानेन प्रकाशमानः सूर्यवत् शत्रुगुणकर्मस्वभावानां मध्ये देदीप्यमानो पितृवत् प्रजापालको जनोऽस्ति स राज्यकरणायाभिषेचनीयः ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोगों को चाहिये कि जो पुरुष (उपसाम्) प्रभात समय के (अग्रे) आरम्भ में (इधानः) प्रदीप्यमान सूर्य के समान (श्रीणाम्) सब उत्तम लक्ष्मियों के मध्य (उदारः) परीक्षित पदार्थों का देने (रयीणाम्) धनों का (धरुणः) धारण करने (मनीषाणाम्) बुद्धियों का (प्रार्पणः) प्राप्त कराने और (सोमगोपाः) ओषधियों वा ऐश्वर्यों की रक्षा करने (सहसः) ब्रह्मचर्य किये जितेन्द्रिय बलवान् पिता का (सुनुः) पुत्र (वसुः) ब्रह्मचर्याश्रम करता हुआ (अप्सु) प्राणों में (राजा) प्र-

काशयुक्त हो कर (विभाति) शुभ गुणों का प्रकाश करता हो उस को सब का अध्यक्ष करो ॥ २२ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को उचित है कि सुपात्रों को दान देने धन का व्यर्थ खर्च न करने सब को विद्या बुद्धि देमे जिस ने ब्रह्मचर्याश्रम सेवन किया हो अपने इन्द्रिय जिस के वश में हो योग के यम आदि आठ अङ्गों के सेवन से प्रकाशमान सूर्य के समान अच्छे गुण कर्म और स्वभावों से सुशोभित और पिता के समान अच्छे प्रजाओं का पालन करने हारा पुरुष हो उस को राज्य करने के लिये स्थापित करें ॥ २२ ॥

विश्वस्येत्यस्य वत्सप्रीकृषिः । अग्निदेवता । आर्चीन्निष्ठुप
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

विश्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भं आ रोदसी अष्ट-
णाज्जायमानः । वीडुं चिदद्रिमभिनत् परायन्
जना यदग्निमयजन्त पञ्च ॥ २३ ॥

विश्वस्य । केतुः । भुवनस्य । गर्भः । आ । रोदसी
इति रोदसी । अष्टणात् । जायमानः । वीडुम् ।
चित् । अद्रिम् । अभिनत् । परायन्निति पराऽ-
यन् । जनाः । यत् । अग्निम् । अयजन्त ।
पञ्च ॥ २३ ॥

पदार्थः—(विश्वस्य) (केतुः) (भुवनस्य) भवन्ति भू-
तानि यस्मिँस्तस्य लोकमात्रस्य (गर्भः) अन्तःस्थः (आ) (रोद-
सी) प्रकाशभूमी (अष्टणात्) प्रपूर्णात् (जायमानः) उत्पद्यमा-
नः (वीडुम्) दृढबलम् (चित्) इव (अद्रिम्) मेघम् (अभिनत्)

भिन्धात् (परायन्) परेतः सन् (जनाः) (यत्) यः (अग्निम्)
विद्युतम् (अयजन्त) संगमयन्ति (पञ्च) प्राणाः ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यद्यो विद्वान् विश्वस्य भुवनस्य केतु-
गर्भो जायमानः परायन् रोदसी आपृणाद्दीडुमद्रिमभिनत् पञ्चजना
अग्निमयजन्त चिदिव विद्यादिशुभगुणान् प्रकाशयेत्तं न्यायाधीशं
मन्यध्वम् ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा भुवनस्य मध्ये सूर्यआकर्ष-
णेन सर्वविद्याप्रापको राज्यधर्त्ता शत्रूच्छेदकः सुखानां जनयिता
गर्भस्य मातेव प्रजापालको विद्वान् भवेत् तं राज्याधिकारिणं
कुर्यात् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (यत्) जो विद्वान् (विश्वस्य) सब (भुवनस्य)
लोकों का (केतुः) पिता के समान रक्षक प्रकाशने हारा (गर्भः) उन के मध्य में रहने
(जायमानः) उत्पन्न होने वाला (परायन्) शत्रुओं को प्राप्त होता हुआ (रोद-
सी) प्रकाश और पृथिवी को (आपृणात्) पूरण कर्त्ता हो (दीडुम्) अत्यन्त ब-
लवान् (अद्रिम्) मेघ को (अभिनत्) छिन्न भिन्न करे (पञ्च) पांच (जनाः)
प्राण (अग्निम्) बिजुली को (अयजन्त) संयुक्त करते हैं (चित्) इसी प्रकार
जो विद्या आदिशुभ गुणों का प्रकाश करे उस को न्यायाधीश राजा मानो ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे ब्रह्माण्ड के बीच सूर्य लोक अप-
नी आकर्षण शक्ति से सब का धारण करता और मेघ को काटने वाला तथा प्राणों
से प्रसिद्ध हुए के समान सब विद्याओं को जताने और जैसे माता गर्भ की रक्षा करे
वैसे प्रजा का पालने हारा विद्वान् पुरुष हो उस को राज्याधिकार देना
चाहिये ॥ २३ ॥

उशिगित्यस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

किं मनुष्यो को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

उ॒शिक् पा॒व॒को अ॒र॒तिः सु॒मे॒धा म॒र्त्येषु॑ अ॒ग्नि॒र॒मृ॒-
तो नि॒धा॒यि । इय॑र्त्ति॒धूम॑म॒रुष॑म्भरि॒भृदु॑च्छु॒क्रेण॑
शोचि॒षा द्यामि॑नक्षन् ॥ २४ ॥

उ॒शिक् । पा॒व॒कः । अ॒र॒तिः । सु॒मे॒धा इति॑ सु॒मे॒धाः ।
म॒र्त्येषु॑ । अ॒ग्निः । अ॒मृतः॑ । नि । धा॒यि । इय॑र्त्ति ।
धूम॑म् । अ॒रुष॑म् । भ॒रि॒भ्रत् । उ॒त् । शु॒क्रेण॑ । शो-
चि॒षा । द्याम् । इ॒नक्षन् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(उशिक्) कामयमानः (पावकः) पवित्रकर्ता
(अरतिः) ज्ञाता (सुमेधाः) शोभनप्रज्ञः (मर्त्येषु) (अग्निः) कार-
णख्यः (अमृतः) अविनाशी (नि) (धायि) निधीयते (इयर्त्ति)
प्राप्नोति (धूमम्) (अरुषम्) रूपम् (भरिभ्रत्) अत्यन्तं धरन्
पुष्यन् (उत्) (शुक्रेण) आशुकरेण (शोचिषा) दीप्त्या (द्याम्) सूर्यम्
(इनक्षन्) व्याप्नुवन् । इनक्षतीति व्याप्तिकर्म० निघं० २।१८॥२४॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयमीश्वरेण मर्त्येषु यउशिक् पावको
रतिः सुमेधाऽमृतोऽग्निर्निधायि यः शुक्रेण शोचिषा द्यामिनक्षन्
धूममरुषं भरिभ्रदुदियर्त्ति तमीश्वरमुपाध्वमुपकुरुत वा ॥ २४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरीश्वरसृष्टानां पदार्थानां कारणकार्यपुर-
स्सरं विज्ञानं कृत्वा प्रज्ञोन्नेया ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग ईश्वर ने (मर्त्येषु) मनुष्यों में जो (उशिक्) मानने योग्य (पावकः) पवित्र करने हारा (अरतिः) ज्ञान वाला (सुमेधाः) अच्छी बुद्धि से युक्त (अमृतः) मरण धर्म रहित (अग्निः) आकाररूप ज्ञान का प्रकाश (निधायि) स्थापित किया है जो (शुक्रेण) शीघ्रकारी (शोचिषा) प्रकाश से (द्याम्) सूर्यलोक को (इनक्षन्) व्याप्त होता हुआ (धूमन्) धुएँ (अरुषम्) रूप को (भरिभ्रत्) अत्यन्त धारण वा पुष्ट करता हुआ (उदियत्ति) प्राप्त होता है उसी ईश्वर की उपासना करो वा उस अग्नि से उपकार लेओ ॥ २४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि कार्य कारण के अनुसार ईश्वर के रचे हुए सब पदार्थों को ठीक २ जान के अपनी बुद्धि बढ़ावे ॥ २४ ॥

दृशानइत्यस्य वत्सप्रीच्छतिः । अग्निर्देवता । भुरिक्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्नरैः किं किं वेद्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या २ जानना चाहिये यह वि० ॥

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौ दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत्सुरेताः ॥ २५ ॥

दृशानः । रुक्मः । उर्व्या । वि । व्यद्यौत् । दुर्मर्षमिति दुःमर्षम् । आयुः । श्रिये । रुचानः । अग्निः । अमृतः । अभवत् । वयोभिरिति वयः । अभिः । यत् । एनम् । द्यौः । अजनयत् । सुरेता इति सुरेताः ॥ २५ ॥

पदार्थः—(दृशानः) दर्शकः (रुक्मः) (उर्व्या) पृथिव्या सह (वि) (व्यद्यौत्) प्रकाशयति (दुर्मर्षम्) दुर्गतो मर्षः

सेचनं यस्मात्तत् (आयुः) जीवनम् (श्रिये) शोभायै (रु-
चानः) प्रदीपकः (अग्निः) तेजः (अमृतः) नाशरहितः (अ-
भवत्) (वयोभिः) व्यापकैर्गुणैः (यत्) यस्मात् (एनम्)
(द्यौः) स्वप्रकाशः (अजनयत्) जनयति (सुरेताः) शोभ-
नानि रेषांसि वीर्याणि यस्य सः ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यद्यो दशानो रुक्मः श्रिये रुचा-
नोऽमृतो दुर्मर्षमायुः कुर्वन्मृतोऽग्निरुर्व्यासह व्यद्यौद्वयोभिः सहा-
भवत् । तद्यौः सुरेता जगदीश्वरो यदेनमजनयत् तत्तां च विजा-
नीत ॥ २५ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या जगत्स्रष्टारमनादिमीश्वरमनादिजगत्
कारणं गुणकर्मस्वभावैः सह विज्ञायोपासत उपयुञ्जते च ते दीर्घा-
युषः श्रीमन्तो जायन्ते ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुमलोग (यत्) जिस कारण (दशानः) दिखाने
हारा (रुक्मः) रुचिका हेतु (श्रिये) शोभा का (रुचानः) प्रकाशक (दुर्मर्षम्)
सब दुःखों से रहित (आयुः) जीवन करता हुआ (अमृतः) नाशरहित (अग्निः)
तेजस्वरूप (उर्व्या) पृथिवी के साथ (व्यद्यौत्) प्रकाशित होता है (वयोभिः)
व्यापक गुणों के साथ (अभवत्) उत्पन्न होता और जो (द्यौः) प्रकाशक (सुरे-
ताः) सुन्दर पराक्रम वाला जगदीश्वर (यत्) जिस के लिये (एनम्) इस अग्नि
को (अजनयत्) उत्पन्न करता है उस ईश्वर आयु और विद्युत् रूप अग्नि को
जानो ॥ २५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य गुण कर्म और स्वभावों के सहित जगत् रचने वाले
अनादि ईश्वर और जगत् के कारण को ठीक २ जान के उपासना करते और
उपयोग लेते हैं वे चिरंजीव होकर लक्ष्मी को प्राप्त होते हैं ॥ २५ ॥

यस्तद्वत्स्य वत्सप्रीऋषिः । अग्निर्देवता । विराडार्षी त्रिष्टु-
पञ्चन्दः धैवतः स्वरः ॥

पुनर्विद्वद्भिः कीदृशः पाचकः स्वीकार्यइत्याह ॥

फिर विद्वान् लोग कैसे रसोइया का स्वीकार करें यह वि०

यस्ते अद्य कृणवद्भद्रशोचेऽपूपं देव घृतवन्तम-
ग्ने । प्र तं नय प्रतरं वस्यो अच्छाभिसुमनं
देवभक्तं यविष्ठ ॥ २६ ॥

यः । ते । अद्य । कृणवत् । भद्रशोचइतिभ-
द्रशोचे । अपूपम् । देव । घृतवन्तमिति घृत-
वन्तम् । अग्ने । प्र । तम् । नय । प्रतरमिति-
प्रतरम् । वस्यः । अच्छ । अभि । सुमनम् ।
देवभक्तमितिदेवभक्तम् । यविष्ठ ॥ २६ ॥

पदार्थः—(यः) (ते) तव (अद्य) (कृणवत्) कुर्वा-
त् (भद्रशोचे) भद्रा भजनीया शोचिर्दीप्तिर्यस्य तत्सम्बुद्धौ (अपू-
पम्) (देव) दिव्यभोगप्रद (घृतवन्तम्) बहु घृतं विद्यते यस्मिन्
तम् (अग्ने) विद्वन् (प्र) (तम्) (नय) प्राप्नुहि (प्रतर-
म्) पाकस्य संतारकम् (वस्यः) अतिशयितं वसु तत् (अच्छ)
(अभि) (सुमनम्) सुखस्वरूपम् (देवभक्तम्) देवैर्विद्वद्भिः
सेवितम् (यविष्ठ) अतिशयेन युवन् ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे भद्रशोचे यविष्ठ देवाग्ने यस्ते तव घृतवन्तम-
भिसुमनं वस्यो देवभक्तमपूपमच्छ कृणवत्तं प्रतरं पाककर्तारं त्व-
मद्य प्रणय ॥ २६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्वत्सुशिक्षितोऽत्युत्तमानां व्यञ्जनानां सुस्वा-
दिष्ठानामन्नानां रुचिकराणां निर्माता पाककर्त्ता संग्राह्यः ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे (भद्रशोचे) सेवने योग्य दीप्ति से युक्त (यविष्ठ) तरुण
अवस्था वाले (देव) दिव्य भोगों के दाता (अग्ने) विद्वान् पुरुष (यः) जो (ते)
आपका (घृतवन्तम्) बहुत घृत आदि पदार्थों से संयुक्त (अभि) सत्र प्रकार से
(सुमन्म्) सुस्वरूप (देवभक्तम्) विद्वानों के सेवने योग्य (अपूपम्) भोजन के यो-
ग्य पदार्थों वाला (वस्यः) अत्यन्त भोग्य (अच्छ्छे) अच्छे २ पदार्थों को (कृणवत्) ब-
नावे (तम्) उस (प्रतरम्) पाक बनाने वाले पुरुष को आप (अद्य) आज (प्र-
णय) प्राप्त हूजिये ॥ २६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों से अच्छी शिक्षा को प्राप्त हुए
अति उत्तम व्यञ्जन और शङ्कुली आदि तथा शाक आदि स्वाद से युक्त रुचिकारक
पदार्थों को बनाने वाले पाक पुरुष का ग्रहण करें ॥ २६ ॥

आतमित्यस्य वत्सप्रीच्छिषिः । अग्निर्देवता । विराडापीं त्रिष्टु-
प्ल्यन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि०

आतं भज सौश्रवसेष्वन्न उक्थउक्थआ भज
शस्यमाने । प्रियः सूयै प्रियो अग्ना भवा-
त्युज्जातेन भिनददुज्जनित्वैः ॥ २७ ॥

आ । तम् । भज । सौश्रवसेषु । अग्ने । उक्थउ
क्थइत्युक्थेऽउक्थे । आ । भज । शस्यमाने । प्रियः ।
सूयै । प्रियः । अग्ना । भवाति । उत् । जातेन ।

भिनदत् । उत् । जनित्वैरितिजनिऽत्वैः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(आ) (तम्) (भज) सेवस्व (सौश्रवसेषु)
(अग्ने) विद्वन् (उक्थउक्थे) वक्तुं योग्ये २ व्यवहारे (आ)
(भज) (शस्यमाने) स्तूयमाने (प्रियः) कान्तः (सूर्ये)
सूरिषु स्तोतृषु भवे (प्रियः) सेवनीयः (अग्ना) अग्नौ (भ-
वाति) भवेत् (उत्) (जातेन) (भिनदत्) भिन्धात् (उत्)
(जनित्वैः) जनिष्यमाणैः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वंस्त्वं यः सौश्रवसेषु वर्त्तमानस्तमा-
भज यः शस्यमानउक्थउक्थे प्रियः सूर्येऽग्ना च प्रियो जातेन ज-
नित्वैः सहोद्भवात्युद्भिनदत्तं त्वमाभज ॥ २७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यः पाककरणे साधुः सर्वस्य प्रियोऽन्वयऽज-
नानां भेदकः पाचको भवेत्स स्वीकर्त्तव्यः ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष आप जो (सौश्रवसेषु) सुन्दर धन-
वालों में वर्त्तमान हो (तम्) उस को (आभज) सेवन कीजिये जो (शस्यमाने)
स्तुति के योग्य (उक्थे उक्थे) अत्यन्त कहने योग्य व्यवहार में (प्रियः) प्रीति
रक्खे (सूर्ये) स्तुति कारक पुरुषों में हुए व्यवहार (अग्ना) और अग्नि विद्या में
(प्रियः) सेवने योग्य (जातेन) उत्पन्न हुए और (जनित्वैः) उत्पन्न होने वालों
के साथ (उद्भवाति) उत्पन्न होवे और शत्रुओं को (उद्भिनदत्) उच्छिन्न भिन्न करे
(तम्) उस को आप (आभज) सेवन कीजिये ॥ २७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो पाक करने में साधु सब का हितका-
री अन्न और व्यंजनों को अच्छे प्रकार बनावे उस को अवश्य ग्रहण करें ॥ २७ ॥

त्वामग्नइत्यस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडाषी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैर्विद्याः कथं वर्द्धनीया इत्याह ॥

फिर मनुष्य लोग विद्या को किस प्रकार बढ़ावें इस वि०

त्वामग्ने यजमाना अनु द्यून् विश्वा वसु दधिरे
वार्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना ब्रजं गो-
मन्तमुशिजो विवब्रुः ॥ २८ ॥

त्वाम् । अग्ने । यजमानाः । अनु । द्यून् । विश्वा ।
वसु । दधिरे । वार्याणि । त्वया । सह । द्रविण-
म् । इच्छमानाः । ब्रजम् । गोमन्तमिति गोऽमन्त-
म् । उशिजः । वि । वब्रुः ॥ २८ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (अग्ने) विद्वन् (यजमानाः) संग-
न्तारः (अनु) (द्यून्) दिनानि (विश्वा) सर्वाणि (वसु) व-
सूनि द्रव्याणि (दधिरे) धरेयुः (वार्याणि) स्वीकर्तुमर्हाणि (त्वया)
(सह) साकम् (द्रविणम्) धनम् (इच्छमानाः) व्यत्ययेना-
ऽत्रात्मनेपदम् (ब्रजम्) मेघम् (गोमन्तम्) प्रशस्ता गावः कि-
रणा यस्मिन्तम् (उशिजः) मेधाविनः । उशिगिति मेधाविना०
निघं० ३ । १५ (वि) (वब्रुः) वृणुयुः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यन्त्वामाश्रित्योशिजो यजमाना-
स्त्वया सह याननुद्यून् विश्वा वार्याणि वसु दधिरे द्रविणमिच्छमा-
ना गोमन्तं ब्रजं विवब्रुस्तथा भूता वयमपि भवेम ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः प्रयतमानानां विदुषां संगत्पुरुषार्थेन प्रतिदिनं विद्यासुखे वर्द्धनीये ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष जिस (त्वम्) आपका आश्रय ले कर (उशिजः) बुद्धिमान् (यजमानाः) संगतिकारक लोग (त्वया) आप के (सह) साथ (विश्वा) सब (वार्याणि) ग्रहण करने योग्य (अनुद्यन्) दिनों में (वसु) द्रव्यों को (दधिरे) धारण करें (द्रविणम्) धन की (इच्छमानाः) इच्छा करते हुए (गोमन्तम्) सुन्दर किरणों के रूप से युक्त (ब्रजम्) मेघ वा गोस्थान को (विवव्रुः) विविध प्रकार से ग्रहण करें वैसे हम लोग भी हों ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि प्रयत्नशील विद्वानों के सङ्ग से पुरुषार्थ के साथ विद्या और सुख को नित्य प्रति बढ़ाते जावें ॥ २८ ॥

अस्तावीत्यस्य वत्सप्रीकृषिः । अग्निर्देवता । विराडार्षी
तिष्ठुप्लन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तत्संगेन किं भवतीत्याह ॥

फिर उन विद्वानों के संग से क्या होता है यह वि० ॥

अस्ताव्यग्निर्नरा सुशेवो वैश्वानर ऋषिभिः सोमगोपाः ।
अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ २९ ॥

अस्तावि । अग्निः । नराम् । सुशेवइतिसुशेवः ।
वैश्वानरः । ऋषिभिरित्यृषिभिः । सोमगोपाइ-
तिसोमगोपाः । अद्वेषेइत्यद्वेषे । द्यावापृथिवी-
इति द्यावापृथिवी । हुवेम । देवाः । धत्त । रयि-
म् । अस्मेइत्यस्मे । सुवीरमिति सुवीरम् ॥ २९ ॥

पदार्थः—(अस्तावि) स्तूयते (अग्निः) परमेश्वरः (नराम्)
 नायकानां विदुषाम् (सुशेवः) सुष्ठुसुखः । शेवमितिसुखना० निघं०
 ३ । ६ । (वैश्वानरः) विश्वे सर्वे नरा यस्मिन् सएव (ऋषिभिः)
 वेदविद्भिर्विहृद्भिः (सोमगोपाः) ऐश्वर्यपालकाः (अद्वेषे) द्वेष्टुमनर्हे
 प्रीतिविषये (द्यावापृथिवी) राजनीतिभूराज्ये (हुवेम) स्वीकुर्याम
 (देवाः) शत्रून् विजिगीषमाणाः (धत्त) धरत (रयिम्) राज्यश्रियम्
 (अस्मे) अस्मभ्यम् (सुवीरम्) शोभना वीरा यस्मात्तम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे देवा यैर्धृष्माभिर्ऋषिभिर्यो नरां सुशेवो वैश्वा-
 नरोऽग्निरस्तावि ये यूयमस्मे सुवीरं धत्त तदाश्रिताः सोमगोपा
 वयमद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम ॥ २९ ॥

भावार्थः—ये सच्चिदानन्दस्वरूपेश्वरसेवका धार्मिका विद्वांसः
 सन्ति ते परोपकारकत्वादाता भवन्ति नहीदृशानां संगमन्तरा
 सुस्थिरे विद्याराज्ये कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे (देवाः) शत्रुओं को जीतने की इच्छा वाले विद्वानो जिन
 (ऋषिः) ऋषि तुम लोगोंने (नराम्) नायक विद्वानों में (सुशेवः) सुन्दरसुख
 युक्त (वैश्वानरः) सब मनुष्यों के आधार (अग्निः) परमेश्वर की (अस्तावि)
 स्तुति की है जो तुम लोग (अस्मे) हमारे लिये (सुवीरम्) जिस से सुन्दर वीर
 पुरुष हों उस (रयिम्) राज्यलक्ष्मी को (धत्त) धारण करो उस के आश्रित
 (सोमगोपाः) ऐश्वर्य के रक्षक हम लोग (अद्वेषे) द्वेष करने के अयोग्य प्रीति के
 विषय में (द्यावापृथिवी) प्रकाश रूप राजनीति और पृथिवी के राज्य का (हुवेम)
 ग्रहण करें ॥ २९ ॥

भावार्थः—जो सच्चिदानन्द स्वरूप ईश्वर के सेवक धर्मात्मा विद्वान् लोग हैं वे परोपकारी होने से प्राप्त यथार्थ वक्ता होते हैं ऐसे पुरुषों के सत्संग के बिना स्थिर विद्या और राज्य को कोई भी नहीं कर सकता ॥ २९ ॥

समिधाग्निमित्यस्य विरूपाक्षऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याणां के सेवनीयाः सन्तीत्याह ॥

फिर मनुष्य किन का सेवन करें यह वि० ॥

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । अस्मिन् हव्या जुहोतन ॥ ३० ॥

समिधेति सम्ऽइधा । अग्निम् । दुवस्यत । घृतैः । बोधयत । अतिथिम् । आ । अस्मिन् । हव्या । जुहोतन ॥ ३० ॥

पदार्थः—(समिधा) सम्यग्ग्निसंस्कृतेनान्नादिना (अग्निम्) उपदेशकं विद्वांसम् (दुवस्यत) सेवध्वम् (घृतैः) घृतादिभिः (बोधयत) चेतयत (अतिथिम्) अनियततिथिमुपदेशकम् (आ) (अस्मिन्) (हव्या) दातुमर्हाणि (जुहोतन) दत्त ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे गृहस्था यूयं समिधाग्निमिवान्नादिनोपदेशकं दुवस्यत घृतैरतिथिं बोधयत । अस्मिन् हव्याजुहोतन ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सत्पुरुषाणामेव सेवा कार्या सत्पात्रेभ्य एव दानं च देयम् । यथाग्नौ घृतादिकं हुत्वा संसारोपकारं जनयन्ति तथैव विद्वत्सूतमानि दानानि संस्थाप्यैतैर्जगति विद्यासुशिक्षे वर्धनीये ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे गृहस्थो तुमलोग जैसे (समिधा) अच्छे प्रकार इन्धनों से (अग्निम्) अग्नि को प्रकाशित करते हैं वैसे उपदेश करनेवाले विद्वान् पुरुष को (दुवस्यत) सेवा करो और जैसे सुसंस्कृत अन्न तथा (घृतैः) घी आदि पदार्थों से अग्नि में होम करके जगदुपकार करते हैं वैसे (अतिथिम्) जिस के आने जाने के समय का नियम न हो उस उपदेशक पुरुष को (बोधयत) स्वागत उत्साहादि से चैतन्य करो और (अस्मिन्) इस जगत् में (हव्या) देने योग्य पदार्थों को (आजुहोतन) अच्छे प्रकार दिया करो ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सत्पुरुषों ही की सेवा और सुपात्रों ही को दान दिया करें जैसे अग्नि में घी आदि पदार्थों का हवन करके संसार का उपकार करते हैं वैसे ही विद्वानों में उत्तम पदार्थों का दान करके जगत् में विद्या और अच्छी शिक्षा को बढ़ा के विश्व को सुखी करें ॥ ३० ॥

उदुत्वेत्यस्य तापसऋषिः । अग्निर्देवता । विराडनुष्टुप् छन्दः ।
गांधारः स्वरः ॥

विद्वान् स्वतुल्यानन्यान् विदुषः कुर्यात् ॥

विद्वान् पुरुष को चाहिये कि अपने तुल्य अन्य मनुष्यों को
विद्वान् करे यह वि०

उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः । स नो

भव शिवस्त्वसुप्रतीको विभावसुः ॥ ३१ ॥

उत् । ऊँइत्थूँ । त्वा । विश्वे । देवाः । अग्ने । भरन्तु । चि-

त्तिभिरिति चित्तिऽभिः । सः । नः । भव । शिवः । त्वम् ।

सुप्रतीकइति सुऽप्रतीकः विभावसुरिति विभाऽवसुः ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(उत) (उ) (त्वा) (विश्वे) सर्वे (देवाः)
विद्वांसः (अग्ने) विद्वन् (भरन्तु) पुष्पान्तु (चित्तिभिः) सम्यग्
विज्ञानैस्सह (सः) (नः) अस्मभ्यम् (भव) (शिवः) मङ्ग-
लोपदेष्टा (त्वम्) (सुप्रतीकः) शोभनानि प्रतीकानि लक्षणानि
यस्य सः (विभावसुः) येन विविधा भा विद्यादीतिर्वास्यते ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यं त्वा विश्वे देवाश्चित्तिभिरुदुभ-
रन्तु स विभावसुः सुप्रतीकस्त्वं नः शिवो भव ॥ ३१ ॥

भावार्थः—यो यथा विद्वद्भ्यो विद्यां संचिनोति तथैवान्वान्
विद्यासंचितान् संपादयेत् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् जिस (त्वा) आप को (विश्वे) सब (देवाः)
विद्वान् लोग (चित्तिभिः) अच्छे विद्वानों के साथ अग्नि के समान (उदुभरन्तु)
पुष्ट करें (सः) सो (विभावसुः) जिन से विविध प्रकार की शोभा वा विद्या प्रका-
शित हों (सुप्रतीकः) सुन्दर लक्षणों से युक्त (त्वम्) आप (नः) हम लोगों के
लिये (शिवः) मङ्गलमय वचनों के उपदेशक (भव) हूजिये ॥ ३१ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य जैसे विद्वानों से विद्या का संचय करता है वह वैसे
ही दूसरों के लिये विद्या का प्रचार करे ॥ ३१ ॥

प्रेदग्ने इत्यस्य तापस ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडनुष्टुप्-
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनाराजा किं कृत्वा किं प्राप्नुयादित्याह ॥

फिर राजा क्या करके किस को प्राप्त होवे यह वि० ॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान् याहि शिवेभिर्चिभिष्टुम् ।

बृहद्भिर्भानुभिर्भासन् । माहिँसीस्तन्वा प्रजाः

॥ ३२ ॥

प्र । इत् । अग्ने । ज्योतिष्मान् । याहि । शिवेभिः ।
 अर्चिभिरित्यर्चिऽभिः । त्वम् । बृहद्भिरिति बृहत्-
 ऽभिः । भानुभिरिति भानुऽभिः । मासन् । मा ।
 हिंसीः । तन्वा । प्रजाइति प्रजाः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(प्र) (इत्) (अग्ने) विद्याप्रकाशक (ज्यो-
 तिष्मान्) बहूनि ज्योतीषि विज्ञानानि विद्यन्ते यस्य सः (याहि)
 प्राप्नुहि (शिवेभिः) मङ्गलकारकैः (अर्चिभिः) पूजितैः (त्वम्)
 (बृहद्भिः) महाद्भिः (भानुभिः) विद्याप्रकाशकैर्गुणैः (मासन्)
 प्रकाशकः सन् (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (तन्वा) शरीरेण (प्रजाः)
 पालनीयाः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वंस्त्वं यथा ज्योतिष्मान् सूर्यः शिवे-
 भिरर्चिभिर्बृहद्भिर्भानुभिरिदेव मासन्वर्त्तते तथा प्रयाहि तन्वा प्र-
 जा माहिंसीः ॥ ३२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे सराजपुरुषराजंस्त्वं शरीरेणा-
 नपराधिनः कस्यापि प्राणिनो हिंसामकृत्वा विद्यान्यायप्रकाशेन
 प्रजाः पालयन् जीवनभ्युदयं मृत्वा मुक्तिसुखं प्राप्नुयाः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्या प्रकाश करने वाले विद्वन् (त्वम्) तू जैसे
 (ज्योतिष्मान्) सूर्य ज्योतियों से युक्त (शिवेभिः) मंगलकारी (अर्चिभिः) सत्का-
 र के साधन (बृहद्भिः) बड़े २ (भानुभिः) प्रकाशगुणों से (इत्) ही (मासन्)
 प्रकाशमान् है वैसे (प्रयाहि) सुखों को प्राप्त हूजिये और (तन्वा) शरीर से (प्रजाः)
 पालने योग्य प्राणियों को (मा) मत (हिंसीः) मारिये ॥ ३२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे सेनापति आदि राज पुरुषों के सहित राजन् आप अपने शरीर से किसी अनपराधी प्राणी को न मार के विद्या और न्याय के प्रकाश से प्रजाओं का पालन करके जीवते हुए संसार के सुख को और शरीर छूटने के पश्चात् मुक्ति के सुख को प्राप्त हूजिये ॥ ३२ ॥

अक्रन्ददित्यस्य वत्सप्रीक्ष्यपिः । अग्निर्देवता । निचूदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । ध्रैवतः स्वरः ॥

राज्यप्रबन्धः कथं कार्य इत्यु० ॥

राज्य का प्रबन्ध कैसे करे यह वि० ॥

अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरु-
धः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानोविहीमिद्वो अख्यदा-
रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ३३ ॥

अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन्निवेतिस्तनयन्ऽइव ।
द्यौः । क्षामा । रेरिहत् । वीरुधः । समञ्जन्नितिस-
मऽअञ्जन् । सद्यः । जज्ञानः । वि । हि । ईम् ।
इद्वः । अख्यत् । आ । रोदसीइतिरोदसी । भा-
नुना । भाति । अन्तरित्यन्तः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(अक्रन्दत्) विजानाति (अग्निः) शत्रुदाहको विद्वान् (स्तनयन्निव) विद्युद्दुर्जयन् (द्यौः) विद्यान्यायप्रकाशकः (क्षामा) भूमिम् (रेरिहत्) भृशं युध्यस्व (वीरुधः) वनस्थान् वृक्षान् (समञ्जन्) सम्यक् रक्षन् (सद्यः) तूर्णम् (जज्ञानः) राजनीत्या प्रादुर्भूतः (वि) (हि) खलु (ईम्) सर्वतः (इद्वः) शुभलक्षणैः प्रकाशितः (अख्यत्) धर्मानुप्रदेशान् प्रकथयेः (आ)

(रोदसी) अग्निभूमी (मानुना) पुरुषार्थप्रकाशेन (भाति) (अन्तः) राजधर्ममध्ये स्थितः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे प्रजाजना युष्माभिर्यथा द्यौरग्निः स्तनयन्निवा-
क्रन्दहीरुधः समंजन् क्षामा रेरिहत् जज्ञानइद्धः सद्यो व्यख्यत् भा-
नुना हि रोदसी अन्तराभाति तथा स राजा भवितुं योग्योऽस्तीति
वेद्यम् ॥ ३३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—नहि वनवृक्षरक्षणेन दृष्टि
बाहुल्यमारोग्यं तडिद्वयवहारवदूरसमाचारग्रहणेन शत्रुविनाशनेन
राज्ये विद्यान्यायप्रकाशेन च बिना सुराज्यं च जायते ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे प्रजा के लोगो तुम लोगों को चाहिये कि जैसे (द्यौः) सूर्यप्र-
काश कर्त्ता है वैसे विद्या और न्याय का प्रकाश करने और (अग्निः) पावक के तुल्य
शत्रुओं का नष्ट करने हारा विद्वान् (स्तनयन्निव) विजुली के समान (अक्रन्दत्) ग-
र्जता और (वीरुधः) वन के वृक्षों की (समञ्जन्) अच्छे प्रकार रक्षा करता हुआ
(क्षामा) पृथिवी पर (रेरिहत्) युद्ध करे (जज्ञानः) राजनीति से प्रसिद्ध हुआ
(इद्धः) शुभ लक्षणों से प्रकाशित (सद्यः) शीघ्र (व्यख्यत्) धर्मयुक्त उपदेश करे
तथा (मानुना) पुरुषार्थ के प्रकाश से (हि) ही (रोदसी) अग्नि और भूमि को
(अन्तः) राजधर्म में स्थिर करता हुआ (आभाति) अच्छे प्रकार प्रकाश करता है व-
ह पुरुष राजा होने के योग्य है ऐसा निश्चित जानो ॥ ३३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलु०—वन के वृक्षों की रक्षा के
बिना बहुत वर्षा और रोगों की न्यूनता नहीं होती और विजुली के तुल्य दूर के समा-
चारों से शत्रुओं को मारने और विद्या तथा न्याय के प्रकाश के बिना अच्छा स्थिर रा-
ज्य ही नहीं हो सकता ॥ ३३ ॥

प्रप्रायमित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्षातिष्ठुप् छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनः कीदृशं जनं राजव्यवहारे नियुञ्जीरन्नित्याह ॥

फिर कैसे पुरुष को राजव्यवहार में नियुक्त करें यह वि० ॥

प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वियत्सूर्यो न रोचते
बृहद्भाः । अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ दीदाय
दैव्यो अतिथिः शिवो नः ॥ ३४ ॥

प्रप्रेतिप्रऽप्र । अयम् । अग्निः । भरतस्य । शृ-
ण्वे । वि । यत् । सूर्यः । न । रोचते । बहत् ।
भाः । अभि । यः । पूरुम् । पृतनासु । तस्थौ । दी-
दाय । दैव्यः । अतिथिः । शिवः । नः ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(प्रप्र)अतिप्रकर्षेण (अयम्) (अग्निः) सेनेशः
(भरतस्य) पालितव्यस्य राजस्य (शृण्वे) (वि) (यत्)यः
(सूर्यः) सविता (न) इव (रोचते) प्रकाशते (बृहद्भाः)
महाप्रकाशः (अभि) (यः) (पूरुम्) पूर्णबलं सेनाध्यक्षम् ।
पूर्वइति मनुष्य ना० निघं० २ । ३ (पृतनासु) सेनासु (तस्थौ)
तिष्ठेत् (दीदाय) धर्मं प्रकाशयेत् (दैव्यः) देवेषु विद्वत्सु प्रीतः
(अतिथिः) नित्यं भ्रमणकर्त्ता विद्वान् (शिवः) मङ्गलप्रदः
(नः) अस्मान् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजनायूयं यद्योऽयमग्निः सूर्यो न बृहद्भाः
प्रप्ररोचते । यो नः पृतनासु पूरुमाभि तस्थौ दैव्योऽतिथिः शिवो

विद्या दीदाय । यत्तेविजयो विद्या च श्रूयेत स लब्धलक्षः कु-
लीनः सेनाया योधयिताऽधिकर्त्तव्यः ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यस्य पुण्यकीर्त्तिः पुरुषस्य शत्रुषु
विजयो विद्याप्रचारश्च श्रूयते सकुलीनः सेनाया योधयिताऽधि-
कर्त्तव्यः ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे राजा और प्रजा के पुरुषो तुम लोगों को चाहिये कि (यत्)
जो (अयम्) यह (अग्निः) सेनापति (सूर्यः) सूर्य के (न) समान (बृहद्भाः)
अत्यन्त प्रकाश से युक्त (प्रप्र) अतिप्रकर्ष के साथ (रोचते) प्रकाशित होता है
(यः) जो (नः) हमारी (पृतनासु) सेनाओं में (पूरुम्) पूर्णबल युक्त सेनाध्यक्ष
के निकट (अभितस्थौ) सब प्रकार स्थित होवे (दैव्यः) विद्वानों का प्रिय (अतिथिः)
नित्य भ्रमण करने हारा अतिथि (शिवः) मङ्गलदाता विद्वान् पुरुष (दीदाय) विद्या
और धर्म को प्रकाशित करे जिस को मैं (भरतस्य) सेवने योग्य राज्य का रक्षक
(शृण्वे) सुनता हूँ । उस को सेना का अधिपति करो ॥ ३४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—मनुष्यों को चाहिये कि जिस पुण्यकीर्त्ति
पुरुष का शत्रुओं में विजय और विद्याप्रचार सुनाजावे उस कुलीन पुरुष का सेना को
युद्ध कराने हारा अधिकारी करें ॥ ३४ ॥

आपइत्यस्य वशिष्ठऋषिः । आपो देवताः । आर्षीन्निष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ सर्वैर्मनुष्यैः स्वयंवरो विवाहः कार्यइत्याह ॥

अब सब मनुष्यों को स्वयम्बर विवाह करना चाहिये यह वि० ॥

आपो देवीः प्रतिगृभ्णीत भस्मैतत्स्योने कृणु-
ध्व० सुरभाङ्ग लोके । तस्मै नमन्तां जनयः सुप-
त्नीर्मातेव पुत्रं बिभृताप्स्वैनत् ॥ ३५ ॥

आपः । देवीः । प्रति । गृभ्णीत । भस्म । एतत् ।
स्योने । कृणुध्वम् । सुरभौ । ऊंडित्यं । लोके । तस्मै ।
नमन्ताम् । जनयः । सुपत्नीरिति सुपत्नीः मातेवे-
ति माताऽइव । पुत्रम् । विभूत । अग्निस्वत्यप्सु ।
एतत् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(आपः) पवित्रजलानीव सकलशुभगुणव्यापिकाः
कन्याः (देवीः) दिव्यरूपसुशीलाः (प्रति) (गृभ्णीत) स्वीकुर्वीत (भ-
स्म) प्रदीपकं तेजः (एतत्) (स्योने) सुसुखकारिके (कृणुध्वम्) सु-
रभौ) ऐश्वर्य्यप्रकाशके । अत्र पुर ऐश्वर्य्यदीप्त्योरित्यस्माद्वाहुल-
कादौणादिकोऽभिच् प्रत्ययः (उ) (लोके) द्रष्टव्ये (तस्मै) (न-
मन्ताम्) नम्राः सन्तु (जनयः) विद्यासुशिक्षया प्रादुर्भूताः (सुप-
त्नीः) शोभनाश्च ताः पत्न्यश्च ताः (मातेव) (पुत्रम्) (विभूत) ध-
रत (अप्सु) प्राणेषु (एतत्) अपत्यम् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो मनुष्या या आपो देवीः सुरभौ लो-
के पतीन् सुखिनः कुर्वन्ति ताः प्रतिगृभ्णीतैताः सुखिनीः कृणु-
ध्वम् । यदेतद्भस्मास्ति तस्मै याः सुपत्नीर्जनयो नमन्ति ताः प्रतिभव-
न्तोऽपि नमन्तामुभये मिलित्वा पुत्रं मातेवाप्स्वेन विभूत ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—मनुष्यैः परस्परं प्रसन्नतया स्वयम्बरं
विवाहं विधाय धर्मेण सन्तानानुत्पाद्यैतान्विदुषः कृत्वा गृहाश्रमै-
श्वर्य्यमुन्नेयम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्यो जो (आपः) पवित्र जलों के तुल्य संपूर्ण शुभ-
गुण और विद्याओं में व्याप्त बुद्धि (देवीः) सुन्दर रूप और स्वभाव वाली कन्या
(सुरभौ) ऐश्वर्य्य के प्रकाश से युक्त (लोके) देखने योग्य लोकों में अपने पतिओं

को प्रसन्न करें उन को (प्रतिगृम्णीत) स्वीकार करो तथा उन को सुख युक्त (कु-
शुध्वम्) करो जो (एतत्) यह (भस्म) प्रकाशक तेज है (तस्मै) उस के लिये
जो (सुपत्नीः) सुन्दर (जनयः) विद्या और अच्छी शिक्षा से प्रसिद्ध हुईस्त्री न-
मती हैं उन के प्रति आप लोग भी (नमन्ताम्) नम्र हूजिये (उ) और तुम स्त्रीपु-
रुष दोनों मिल के (पुत्रम्) पुत्र को (मातेव) माता के तुल्य (अप्सु) प्राणों में (एनत्)
इस पुत्र को (विभूत) धारण करो ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०-मनुष्यों को चाहिये कि परस्पर प्रसन्न-
ता के साथ स्वयंवर विवाह धर्म के अनुसार पुत्रों को उत्पन्न और उन को विद्वान्
करके गृहाश्रम के ऐश्वर्य की उन्नति करें ॥ ३५ ॥

अप्स्वग्नइत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्गाय-
त्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ जीवाः कथं २ पुनर्जन्मप्राप्नुवन्तीत्याह ॥

अब जीव किस २ प्रकार पुनर्जन्म को प्राप्त होते हैं यह वि० ॥

अप्स्वग्ने सधिष्ठ्व सौषधीरनुं रुध्यसे । गर्भे सन्
जायसे पुनः ॥ ३६ ॥

अप्स्वत्यप्सु । अग्ने । सधिः । तव । सः । ओ-
षधीः । अनुं । रुध्यसे । गर्भे । सन् । जायसे ।
पुनरिति पुनः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(अप्सु) जलेषु (अग्ने) अग्निवद्वर्त्तमान विद्-
वन् (सिधिः) षोढा । अत्र वर्णव्यत्ययेन हस्य धः । इश्चप्रत्ययः (त-
व) (सः) सोऽचिलोपे चेत्पादपूरणमिति सन्धिः (ओषधीः) सोमादी-
न् (अनु) (रुध्यसे) (गर्भे) कुक्षौ (सन्) (जायसे) (पुनः) ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने अग्निरिव जीव सधिर्यस्त्वमप्सु गर्भे ओषधीरनुरुध्यसे स त्वं गर्भे स्थितः सन् पुनर्जायसे । इमावेकक्रमानुक्रमौ तव स्त इति जानीहि ॥ ३६ ॥

भावार्थः—ये जीवाः शरीरं त्यजन्ति ते वायावोषध्यादिषु च भ्रान्त्वा गर्भं प्राप्य यथासमयं सशरीरा भूत्वा पुनर्जायन्ते ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य विद्वन् जीव जो तू (सधिः) सहनशील (अप्सु) जलों में (ओषधीः) सोमलता आदि ओषधियों को (अनुरुध्यसे) प्राप्त होता है (सः) गर्भ में (सन्) स्थित हो कर (पुनः) फिर २ जन्म मरण (तव) तेरे हैं ऐसा जान ॥ ३६ ॥

भावार्थः—जो जीव शरीर को छोड़ते हैं वे वायु और ओषधि आदि पदार्थों में भ्रमण करते २ गर्भाशय को प्राप्त होके नियत समय पर शरीर धारण कर के प्रकट होते हैं ॥ ३६ ॥

गर्भोऽप्रसीत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगाव्युष्टिणक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनर्जीवस्य क्व २ गतिर्भवतीत्याह ॥

फिर जीव कहां २ जाता है यह वि० ॥

गर्भो अस्याोषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपामसि ॥ ३७ ॥

गर्भः । असि । ओषधीनाम् । गर्भः । वनस्पतीनाम् । गर्भः । विश्वस्य । भूतस्य । अग्ने । गर्भः । अपाम् । असि ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(गर्भः) योऽनर्थान् गिरति विनाशयति सः । गर्भो

गृमेर्गृणात्पर्ये गिरस्यनर्थानिति यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति
गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो भवति । निरु० १० । २३ (असि)
(ओषधीनाम्) सोमयवादीनाम् (गर्भः) (वनस्पतीनाम्)
अश्वत्थादीनाम् (गर्भः) (विश्वस्य) सर्वस्य (भूतस्य) उ-
त्पन्नस्य (अग्ने) देहान्तप्रापक जीव (गर्भः) (अपाम्) प्राणानां
जलानां वा (असि) ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने अग्नितुल्यजीव यतस्त्वमग्निरिवौषधीनां
गर्भो वनस्पतीनां गर्भः । विश्वस्य भूतस्य गर्भोऽपाम् गर्भश्चासि त-
स्मात्त्वमजोऽसि ॥ ३७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०— हे मनुष्या ये विद्युद्वत्सर्वान्त-
र्गता जीवा जन्मवन्तः सन्ति तान् जानन्तिवति ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) दूसरे शरीर को प्राप्त होने वाले जीव जिस से तू-
अग्नि के समान जो (ओषधीनाम्) सोमलता आदि वा यवादि ओषधियों के (गर्भः)
दोषों के मध्य (गर्भ) गर्भ (वनस्पतीनाम्) पीपल आदि वनस्पतियों के बीच (गर्भः)
शोधक (विश्वस्य) सब (भूतस्य) उत्पन्न हुए संसार के मध्य (गर्भः) ग्रहण करने
हारा और जो (अपाम्) प्राण वा जलों का (गर्भः) गर्भ रूप भीतर रहने हारा
(असि) है इस लिये तू अज अर्थात् स्वयं जन्म रहित (असि) है ॥ ३७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो तुम लोगों को चाहिये कि जो
बिजुली के समान सब के अन्तर्गत जीव जन्म लेने वाले हैं उन को जानो ॥ ३७ ॥

प्रसद्येत्यस्य विरूपकृषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्यनुष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मरणान्ते शरीरस्य का गतिः कार्येत्याह ॥

मरण समय में शरीर का क्या होना चाहिये यह वि० ॥

प्रसद्य भस्मना योनिमपश्यं पृथिवीमग्ने ।

स॒ष्ट्य॑ सृज्य॑ मा॒तृभि॑ष्ट्वं ज्योति॑ष्मान् पुन॒रास॑दः ॥ ३८ ॥
 प्र॒सद्यो॑ति॒प्रऽसद्य॑ । भस्म॑ना । योनि॑म् । अ॒पः । च ।
 पृथि॑वीम् । अ॒ग्ने । स॒ष्ट्य॑ सृज्येति॑ सम॒ऽसृज्य॑ । मा॒-
 तृभि॑रिति॑ मा॒तृभिः॑ । त्वम् । ज्योति॑ष्मान् । पु-
 नः । आ । अ॒सदः॑ ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(प्रसद्य) प्रगत्य (भस्मना) दग्धेन (योनिम्)
 देहधारणकारणम् (अपः) (च) अग्न्यादिकम् (पृथिवीम्)
 (अग्ने) प्रकाशमान (संसृज्य) संसर्गीभूत्वा (मातृभिः) (त्वम्)
 (ज्योतिष्मान्) प्रशस्तप्रकाशयुक्तः (पुनः) पश्चात् (आ) (अ-
 सदः) प्राप्नोषि ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने सूर्य्यइव ज्योतिष्मोऽस्त्वं भस्मना पृथिवीं
 चापश्च योनिं प्रसद्य मातृभिः सह संसृज्य पुनरासदः ॥ ३८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे जीवा भवन्तो यदा शरीरं
 त्यजत तदैतद्भस्मीभूतं सत्पृथिव्यादिना सह संयुनक्तु यूयमात्मानश्चा-
 म्बाशरीरेषु गर्भाशयं प्रविश्य पुनः सशरीराः सन्तो विद्यमाना भव-
 न्तिवति ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) प्रकाशमान पुरुष सूर्य्य के समान (ज्योतिष्मान्)
 प्रशंसित प्रकाश से युक्त जीव तू (भस्मना) शरीर दाह के पीछे (पृथिवीम्) पृ-
 थिवी (च) अग्नि आदि और (अपः) जलों के बीच (योनिम्) देह धारण के कारण

को (प्रसद्य) प्राप्त हो और (मातृभिः) माताओं के उदर में वास करके (पुनः) फिर (आसद्यः) शरीर को प्राप्त होता है ॥ ३८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे जीवो तुमलोग जब शरीर को छोड़ो तब यह शरीर राख रूप करके पृथिवी आदि पांच भूतों के साथ युक्त करो। तुम और तुम्हारे आत्मा माता के शरीर में गर्भाशय में पहुंच फिर शरीर धारण किये हुए विद्यमान होते हो ॥ ३८ ॥

पुनरासद्येत्यस्य विरूपऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदनुष्टुप्-छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

अथ मातापित्रपत्यानि परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

अब माता पिता और पुत्र आपस में कैसे वर्त्ते यह वि० ॥

पुनरासद्य सदनमपश्च पृथिवीमग्ने । शेषे मातु-
र्यथोपस्थेऽन्तरस्यां शिवतमः ॥ ३९ ॥

पुनः । आसद्येत्याऽसद्यं । सदनम् । अपः । च ।
पृथिवीम् । अग्ने । शेषे । मातुः । यथा । उप-
स्थेऽत्युपस्थे । अस्याम् । शिवतमइतिशिव-
तमः ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(पुनः) (आसद्य) आगत्य (सदनम्) गर्भस्थानम् (अपः) (च) भोजनादिकम् (पृथिवीम्) भूमितलम् (अग्ने) इच्छादिगुणप्रकाशित (शेषे) स्वपिषि (मातुः) जनन्याः (यथा) (उपस्थे) उत्संगे (अन्तः) आन्ध्यन्तरे (अस्याम्) मातरि (शिवतमः) अतिशयेन मङ्गलकांक्षी ॥ ३९ ॥

अन्वयः— हे अग्ने यतस्त्वमपः पृथिवीं च सदनं पुनरासद्य
स्यामन्तः शिवतमः सन् यथा बालो मातुरुपस्थे शेषे तस्मादस्यां
शिवतमो भव ॥ ३९ ॥

भावार्थः—पुत्रैर्यथा मातरः स्वापत्यानि सुखयन्ति तथैवानुकू-
लया सेवया स्वमातरः सततमानंदयितव्याः । न कदाचिन्मातापि-
तृभ्यां विरोधः समाचरणीयः । न च मातापितृभ्यामेतेऽधर्मकुशि-
क्षायुक्ताः कदाचित्कार्याः ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) इच्छा आदि गुणों से प्रकाशित जनजिस कारण तू
(पुनः) फिर (आसद्य) प्राप्त हो के (अस्याम्) इस माता के (अन्तः) गर्-
भाशय में (शिवतमः) मंगलकारी हो के (यथा) जैसे बालक (मातुः) माता की
(उपस्थे) गोद में (शेषे) सोता है वैसे ही माता की सेवा में मङ्गलकारी हो ॥ ३९ ॥

भावार्थः—पुत्रों को चाहिये कि जैसे माता अपने पुत्रों को सुख देती है वै-
से ही अनुकूल सेवा से अपनी माताओं को निरन्तर आनंदित करें । और माता पिता
के साथ विरोध कभी न करें । और माता पिता को भी चाहिये कि अपने पुत्रों को अधर्म
और कुशिक्षा से युक्त कभी न करें ॥ ३९ ॥

पुनरूर्जेत्यस्य वत्सप्रीकृषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षीगायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्जनकजनन्यां परस्परं वर्त्तमानं योग्यं कार्यमित्याह ॥

फिर पुत्रों को माता पिता के विषय में परस्पर योग्यवर्त्तमान करना
चाहिये यह वि० ॥

पुनरूर्जा निवर्त्तस्व पुनरग्नइषायुषा । पुनर्नः पा-
ह्यश्हंसः ॥ ४० ॥

पुनः । ऊर्जा । नि । वर्त्तस्व । पुनः । अग्ने । इषा ।

आयुषा । पुनः । नः । पाहि । अंहसः ॥ ४० ॥

पदार्थः—(पुनः) (ऊर्जा) पराक्रमेण (नि) (वर्तस्व)
(पुनः) (अग्ने) (इषा) अग्नेन (आयुषा) जीवनेन (पुनः)
(नः) अस्मभ्यम् (पाहि) (अंहसः) पापाचरणात् ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे अग्ने मातः पितश्च त्वमिषायुषा सह नो वर्धय
पुनरंहसः पाहि । हे पुत्र त्वमूर्जा सह निवर्तस्व । पुनर्नोऽस्मानंह-
सः पाहि ॥ ४० ॥

भावार्थः—यथा विद्वांसो मातापितरः सुसन्तानान् विद्यया सु-
शिक्षया दुष्टाचारात् पृथग्रक्षेयुस्तथाऽपत्यान्यप्येतान् पापाचरणा-
त्सततं पृथग्रक्षेयुः । नैवं विना सर्वे धर्माचारिणो भवितुं शक्नुव-
न्ति ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेजस्विन् माता पिता आप (इषायुषा) अन्न और
जीवन के साथ (नः) हम लोगों को बढ़ाइये (पुनः) बारंबार (अंहसः) दुष्ट आ-
चरणों से (पाहि) रक्षा कीजिये । हे पुत्र तू (ऊर्जा) पराक्रम के साथ पापों से (नि-
वर्तस्व) अलग हूजिये और (पुनः) फिर हम लोगों को भी पापों से पृथक् रखिये ॥ ४० ॥

भावार्थः—जैसे विद्वान् माता पिता अपने सन्तानों को विद्या और अच्छी शि-
क्षा से दुष्टाचारों से पृथक् रखें वैसे ही सन्तानों को भी चाहिये कि इन माता पिता-
ओं को बुरे व्यवहारों से निरन्तर बचावें । क्योंकि इस प्रकार किये विना सब मनुष्य
धर्मात्मा नहीं हो सकते ॥ ४० ॥

सह रथ्येत्यस्य वत्सप्री ऋषिः । अग्निर्देवता । निचूद्गायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

विद्वद्भिः कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

विद्वानों को कैसे वर्तना चाहिये यह० ॥

सह रय्या निवर्त्तस्वाग्नेपिन्वस्व धारया विश्वप्स्न्या
विश्वतस्परि ॥ ४१ ॥

सह । रय्या । नि । वर्त्तस्व । अग्ने । पिन्वस्व
धारया । विश्वप्स्न्येति विश्वऽप्स्न्या । विश्वतः ।
परि ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(सह) (रय्या) प्राश्रीपिकया (नि) (वर्त्तस्व)
(अग्ने) विद्वन् (पिन्वस्व) सेवस्व (धारया) सुसंस्कृतया वाचा
(विश्वप्स्न्या) विश्वान् सर्वान् भोगान् यया प्साति तया (विश्वतः)
सर्वस्य जगतः (परि) मध्ये ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं विश्वप्स्न्या रय्या धारया सह विश्व-
तस्परि निवर्त्तस्वास्मान् पिन्वस्व च ॥ ४१ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिर्मनुष्यैरास्मिन् जगति सुबुद्ध्या पुरुषार्थेन-
श्रीमन्तो भूत्वाऽन्येपि धनवन्तः संपादनीयाः ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष आप (विश्वप्स्न्या) सब पदार्थों के
भोगने का साधन (धारया) अच्छी संस्कृतवाणी के (सह) साथ (विश्वतस्परि)
सब संसार के बीच (नि) निरन्तर (वर्त्तस्व) वर्तमान हूजिये और हम लोगों का
(पिन्वस्व) सेवन कीजिये ॥ ४१ ॥

भावार्थः—विद्वान् मनुष्यों को चाहिये कि इस जगत् में अच्छी बुद्धि और
पुरुषार्थ के साथ श्रीमान् हो कर अन्य मनुष्यों को भी धनवान् करें ॥ ४१ ॥

बोधामइत्यस्य दीर्घतमान्त्रपिः । अग्निर्देवता । विराडार्षी त्रि-
ष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्याः परस्परमध्ययनाध्यापनं कथं कुर्युरित्याह ॥

मनुष्य लोग आपस में कैसे पढ़ें और पढ़ावें इस वि०॥

बोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ म० हिष्ठस्य प्रभृत-
स्य स्वधावः । पीयंति त्वो अनु त्वो गृणाति वन्दा-
रुष्टेतन्वुं वन्दे अग्ने ॥ ४२ ॥

बोधं । मे । अस्य । वचसः । यविष्ठ । म० हिष्ठस्य ।
प्रभृतस्येति प्रभृतस्य । स्वधावइति स्वधाऽवः ।
पीयंति । त्वः । अनु । त्वः । गृणाति । वन्दारुः । ते
तन्वुम् । वन्दे । अग्ने ॥ ४२ ॥

पदार्थः— (बोध) अवगच्छ । अत्र द्वचोऽतस्तिङइति दीर्घः
(मे) मम (अस्य) वर्तमानस्य (वचसः) (यविष्ठ) अति-
शयेन युवन् (म० हिष्ठस्य) अतिशयेन भाषितुं योग्यस्य महतः (प्र-
भृतस्य) प्रकर्षेण धारकस्य पोषकस्य वा (स्वधावः) प्रशस्ता स्व-
धा बहून्यन्नानि विद्यन्ते यस्य सः (पीयति) निन्देत् । अत्रानेका-
र्था अपि धातवो भवन्तीति निन्दार्थः (त्वः) कश्चित् निन्दकः अनु-
पश्चात् (त्वः) कश्चित् (गृणाति) स्तुयात् (वन्दारुः) अभिवा-
दनशीलः (ते) तव (तन्वुम्) शरीरम् (वन्दे) स्तुवे (अग्ने)
श्रोतः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठ स्वधावोऽग्ने त्वं मे मम प्रभृतस्य मंहिष्ठस्यास्य वचसोऽभिप्रायं बोध । यदि त्वो यं त्वां पीयति निन्देत्वोऽनुगृणाति स्तुयात् तस्य ते तव तन्वं वन्दारुरहं वन्दे ॥ ४२ ॥

भावार्थः—यदा कश्चित्कंचिदध्यापयेदुपदिशेद्वा तदाऽध्येता श्रोता च ध्यानं दत्त्वाऽधीयीत शृणुयाच्च यदा सत्यासत्ययोर्निर्णयः स्यात्तदा सत्यं गृह्णीयादसत्यं त्यजेदेवं कृते सति कश्चिन्नित्यात् कश्चित्स्तुयात्तर्ह्यपि कदाचित्सत्यं न त्यजेदनृतं च न भजेदिदमेव मनुष्यस्यासाधारणो गुणः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठ) अत्यन्त ज्वान (स्वधावः) प्रशंसित बहुत अन्नो-वाले (अग्ने) उपदेश के योग्य श्रोता जन तू (मे) मेरे (प्रभृतस्य) अच्छे प्रकार से धारण वा पोषण करने वाले (मंहिष्ठस्य) अत्यन्त कहने योग्य बड़े तेरी जो (त्वः) यह निन्दक पुरुष (पीयति) निन्दा करे (त्वः) कोई (अनु) परोक्ष में (गृणाति) स्तुति करे उस (ते) आप के (तन्वम्) शरीर को (वन्दारुः) अभिवादन शील मैं स्तुति करता हूँ ॥ ४२ ॥

भावार्थः—जब कोई किसी को पढ़ावे वा उपदेश करे तब पढ़नेवाला ध्यान देकर षडे वा सुने । जब सत्य वा मिथ्या का निश्चय हो जावे तब सत्य ग्रहण और असत्य का त्याग कर देवे । ऐसे करने में कोई निन्दा और कोई स्तुति करे तो कभी न छोड़े और मिथ्या का ग्रहण कभी न करे । यही मनुष्यों के लिये विशेष गुण है ॥ ४२ ॥

स बोधीत्यस्य सोमाहुतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्चीपंक्ति-
इच्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

मनुष्याः किं कृत्वा किं प्राप्नुयुरित्याह ॥

मनुष्य लोग क्या करके किस को प्राप्त हों यह वि० ॥

सबोधि सूरिर्मघवा वसुपते वसुदावन् । युयोध्य-
स्मद्वेषां११सि विश्वकर्मणे स्वाहा ॥ ४३ ॥

सः । बोधि । सूरिः । मघवेतिमघऽवा । वसुपतइ-
तिवसुऽपते । वसुदावन्निति वसुऽदावन् । युयोधि ।
अस्मत् । द्वेषां११सि । विश्वकर्मणइतिविश्वऽकर्म-
णे । स्वाहा ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(सः) श्रोता वक्ता च (बोधि) बुध्येत (सूरिः)
मेधावी (मघवा) पूजितविद्यायुक्तः (वसुपते) वसूनां धनानां पा-
लक (वसुदावन्) वसूनि धनानि सुपात्रेभ्यो ददाति तत्संबुद्धौ
(युयोधि) वियोजय (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (द्वेषांसि)
द्वेषयुक्तानि कर्माणि (विश्वकर्मणे) अखिलशुभकर्मानुष्ठानाय
(स्वाहा) सत्यां वाणीम् ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे वसुपते वसुदावन् यो मघवा सूरिर्भवान्सत्यं बो-
धि स विश्वकर्मणे स्वाहा सुपदिशन्संस्त्वमस्मद्द्वेषांसि वियुयो-
धि सततं दूरीकुरु ॥ ४३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या ब्रह्मचर्येण जितेन्द्रिया भूत्वा द्वेषं वि-
हाय धर्मेणोपदिश्य श्रुत्वा च प्रयतन्ते तएव धार्मिका विद्वांसोऽखि-
लं सत्यासत्यं ज्ञातुमुपदेष्टुं चार्हन्ति नेतरे हठाभिमानयुक्ताः जुद्रा-
शयाः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे (वसुपते) धनों के पालक (वसुदावन्) सुपुत्रों के लिये धन
देने वाले जो (मघवा) प्रशंसित विद्या से युक्त (सूरिः) बुद्धिमान् आप सत्य को
(बोधि) जानें (सः) सो आप (विश्वकर्मणे) संपूर्ण शुभ कर्मों के अनुष्ठान के लिये
(स्वाहा) सत्य वाणी का उपदेश करते हुए आप (अस्मत्) हम से (द्वेषांसि) द्वेष
युक्त कर्मों को (वियुयोधि) पृथक् कीजिये ॥ ४३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ब्रह्मचर्य के साथ जितेन्द्रिय हो द्वेष को छोड़ धर्मानुसार उपदेश कर और सुन के प्रयत्न करते हैं वे ही धर्मात्मा विद्वान् लोग संपूर्ण सत्य असत्य के जानने और उपदेश करने के योग्य होते हैं और अन्य हठ अभिमान युक्त लुब्ध पुरुष नहीं ॥ ४३ ॥

पुनस्त्वेत्यस्य सोमाहुतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । स्वराडार्षि-
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कीदृशा मनुष्याः सत्यसंकल्पा भवन्तीत्यु० ॥

कैसे मनुष्यों के संकल्प सिद्ध होते हैं इस वि० ॥

पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्र-
ह्माणो वसुनीथ यज्ञैः । घृतेन त्वं तन्वुं वर्धयस्व
सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ४४ ॥

पुनरितिपुनः । त्वा । आदित्याः रुद्राः । वसवः ।

सम् । इन्धताम् । पुनः । ब्रह्माणः । वसुनीथे-

तिवसुनीथ । यज्ञैः । घृतेन । त्वम् । तन्वुम् ।

वर्धयस्व । सत्याः । सन्तु । यजमानस्य । कामाः ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(पुनः) अध्ययनाध्यापनाभ्यां पश्चात् (त्वा)त्वाम्
(आदित्याः) पूर्णविद्याबलयुक्ताः (रुद्राः) मध्यस्थाः (वसवः)
प्रथमे च विद्वांसः (सम्) (इन्धताम्) प्रकाशयन्तु (पुनः) (ब्रह्माणः)
चतुर्वेदाध्ययनेन ब्रह्माइति संज्ञां प्राप्ताः (वसुनीथ) वेदादिशा-
स्त्रबोधाख्यं सुवर्णादिधनं च यो नयति तत्सम्बुद्धौ (यज्ञैः) अध्य-

यनाध्यापनादिक्रियामयैः (धृतेन) सुसंस्कृतेनाज्यादिना जलेन वा (त्वम्) अध्यापकः श्रोता वा (तन्वम्) शरीरम् (वर्धयस्व) (सत्याः) सत्सु धर्मेषु साधवः (सन्तु) भवन्तु (यजमानस्य) यष्टुं संगन्तुं विदुषः पूजितुं च शीलं यस्य तस्य (कामाः) अभिलाषाः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे वसुनीथ त्वं यज्ञैर्धृतेन च तन्वं शरीरं नित्यं वर्धयस्व पुनस्त्वामादित्या रुद्रा वसवो ब्रह्माणः समिन्धताम् । एवमनुष्ठानायजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ॥ ४४ ॥

भावार्थः—ये प्रयत्नेन सर्वा विद्याऽप्रीत्याध्याप्य च पुनः पुनः सत्संगं कुर्वन्ति । कुपथ्यविषयत्यागेन शरीरात्मनोरारोग्यं वर्धयित्वा नित्यं पुरुषार्थमनुतिष्ठन्ति तेषामेव संकल्पाः सत्याः भवन्ति नेतरेषाम् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे (वसुनीथ) वेदादि शास्त्रों के बोधरूप और सुवर्णादि धन प्राप्त कराने वाले आप (यज्ञैः) पढ़ने पढ़ाने आदि किर्यारूप यज्ञों और (धृतेन) अच्छे संस्कार किये हुए धी आदि वा जल से (तन्वम्) शरीर को नित्य (वर्धयस्व) बढ़ा-इये (पुनः) पढ़ने पढ़ाने के पीछे (त्वा) आप को (आदित्याः) पूर्ण विद्या के बल से युक्त (रुद्राः) मध्यस्थ विद्वान् और (वसवः) प्रथम विद्वान् लोग (ब्रह्माणः) चार वेदों को पढ़ के ब्रह्मा की पदवी को प्राप्त हुए विद्वान् (समिन्धताम्) सम्यक् प्रकाशित करें । इस प्रकार के अनुष्ठान से (यजमानस्य) यज्ञ सत्संग और विद्वानों का सत्कार करने वाले पुरुष की (कामाः) कामना (सत्याः) सत्य (सन्तु) हों ॥ ४४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य प्रयत्न के साथ सब विद्याओं को पढ़ और पढ़ा के बारंवार सत्संग करते हैं कुपथ्य और विषय के त्याग से शरीर तथा आत्मा के रोग को हटा के नित्य पुरुषार्थ का अनुष्ठान करते हैं उन्हीं के संकल्प सत्य होते हैं दूसरों के नहीं ॥ ४४ ॥

अपेतेत्यस्य सोमाहुतिर्ऋषिः । पितरो देवताः । निचृदार्षी

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ जन्यजनकाः किं किं कर्माचरेयुरित्याह ॥

सन्तान और पिता माता परस्परकिन२ कर्मों का आचरण करें यह वि०

अपेतवीत वि च सर्पता तो येऽत्रस्थ पुराणा ये
च नूतनाः । अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्या अक्रन्नि-
मं पितरो लोकमस्मै ॥ ४५ ॥

अप । इत । वि । इत । वि । च । सर्पत । अतः ।
ये । अत्र । स्थ । पुराणाः । ये । च । नूतनाः ।
अदात् । यमः । अवसानमित्यवसानम् । पृथि-
व्याः । अक्रन् । इमम् । पितरः । लोकम् । अ-
स्मै ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(अप) (इत) त्यजत (वि) (इत) विविधतया
प्राप्नुत (वि) (च) (सर्पत) गच्छत (अतः) कारणात् (ये)
(अत्र) अस्मिन्समये (स्थ) भवथ (पुराणाः) प्रागधीतविद्याः (ये)
(च) (नूतनाः) संप्रतिगृहीतविद्याः (अदात्) दद्यात् (यमः)
उपरतः परीक्षकः (अवसानम्) अवकाशमधिकारं वा (पृथिव्याः)
भूमेर्मध्ये वर्त्तमानाः (अक्रन्) कुर्वन्तु (इमम्) प्रत्यक्षम् (पितरः)
जनका अध्यापका उपदेशकाः परीक्षका वा (लोकम्) आर्षं
दर्शनम् (अस्मै) सत्यसंकल्पाय ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो येऽत्र पृथिव्या मध्ये पुराणा ये च नू-
तनाः पितरः स्थ तेऽस्मै इमं लोकमक्रन् । यान्युष्मान्यमोऽवसान-

मदात्ते यूयमतोऽधर्मादिपेतधर्मं वीतात्रैव च विसर्पत ॥ ४५ ॥

भावार्थः—अयमेव मातापित्राचार्याणां परमो धर्मोऽस्ति यत्सन्तानेभ्यो विद्यासुशिक्षाप्राप्तिकारणं येऽधर्मान्मुक्ता धर्मेण युक्ताः परोपकारप्रिया वृद्धा युवानश्च विद्वांसः सन्ति ते सततं सत्योपदेशेनाविद्यां निवर्त्य विद्यां जनयित्वा कृतकृत्या भवन्तु ॥ ४५ ॥

पादार्थः—हे विद्वान् लोगो (ये) जो (अत्र) इस समय (पृथिव्याः) भूमि के बीच वर्तमान (पुराणाः) प्रथम विद्या पढ़ चुके (च) और (ये) जो (नूतनाः) वर्तमान समय में विद्याभ्यास करने हारे (पितरः) पिता पढ़ने उपदेश करने और परीक्षा करने वाले (स्य) होवें (ते) वे (अस्मै) इस सत्यसंकल्पी मनुष्य के लिये (इमम्) इस (लोकम्) वैदिक ज्ञान सिद्ध लोक को (अक्रन्) सिद्ध करें जिन तुम लोगों को (यमः) प्राप्त हुआ परीक्षक पुरुष (अवसानम्) अवकाश वा अधिकार को (अदात्) देवे वे तुम लोग (अतः) इस अधर्म से (अपेत) पृथक् रहो और धर्म को (वीत) विशेष कर प्राप्त होओ (अत्र) और इसी में (विसर्पत) विशेषता से गमन करो ॥ ४५ ॥

भावार्थः—माता पिता और आचार्य का यही परम धर्म है जो सन्तानों के लिये विद्या और अच्छी शिक्षा का प्राप्त कराना । जो अधर्म से पृथक् और धर्म से युक्त परोपकार में प्रीति रखने वाले वृद्ध और जवान विद्वान् लोग हैं वे निरन्तर सत्य उपदेश से अविद्या का निवारण और विद्या की प्रवृत्ति करके कृतकृत्य होवें ॥ ४५ ॥

संज्ञानमित्यस्य सोमाहुतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्थी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अध्येत्रध्यापकाः किं कृत्वा सुखिनः स्युरित्याह ॥

पढ़ने पढ़ाने वाले क्या करके सुखी हों इस वि० ॥

संज्ञानंमसि कामधरणं ममार्थं ते कामधरणंभूया-
त् । अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि चितंस्थ परि-
चितं ऊर्ध्वचितं श्रयध्वम् ॥ ४६ ॥

संज्ञानमिति सम्ज्ञानम् । असि । कामधरणमिति-
कामधरणम् । मयि । ते । कामधरणमिति काम-
धरणम् । भूयात् । अग्नेः । भस्म । असि । अग्नेः ।
पुरीषम् । असि । चितः । स्थ । परिचितइति प-
रिचितः । ऊर्ध्वचितइत्यूर्ध्वचितः । श्रयध्वम् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(संज्ञानम्) सम्यग्विज्ञानम् (असि) (कामधरण-
म्) संकल्पानामाधरणम् (मयि) (ते) तव (कामधरणम्) (भूया-
त्) (अग्नेः) पावकस्य (भस्म) दग्धदोषः (असि) (अग्नेः)
विद्युतः (पुरीषम्) पूर्णं बलम् (असि) (चितः) संचिताः (स्थ)
भवत (परिचितः) परितः सर्वतः संचेतारः (ऊर्ध्वचितः) ऊर्ध्व
संचिन्वन्तः (श्रयध्वम्) सेवध्वम् ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे विहंस्त्वं यत्संज्ञानं प्राप्तोऽसि । यत्त्वमग्नेर्भस्मास्या-
ग्नेर्यत्पुरीषमाप्तोऽसि तन्मां प्रापय । यस्य ते तव यत्कामधरणमस्ति
तत्कामधरणं मयि भूयाद्यथा यूयं विद्यादिशुभगुणैश्चितः परिचित
ऊर्ध्वचितः स्थ पुरुषार्थं चाश्रयध्वं तथा वयमपि भवेम ॥ ४६ ॥

भावार्थः—जिज्ञासवः सदा विदुषां सकाशाद्विद्याः प्रार्थ्य पृ-
च्छेयुर्यावद्युष्मासु पदार्थविज्ञानमस्ति तावत्सर्वमस्मासु धत्त । या-
वतीर्हस्तक्रिया भवन्तो जानन्ति तावतीरस्मान् शिक्षत यथा वयं
भवदाश्रिता भवेम तथैव भवन्तोऽप्यस्माकमाश्रयाः सन्तु ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् आप जिस (संज्ञानम्) पूरे विज्ञान को प्राप्त (असि) हुए हो जो आप (अग्नेः) अग्नि से हुई (भस्म) राख के समान दोषों को भस्म करता (असि) हो (अग्नेः) विजुली के जिस (पुरीषम्) पूर्ण बल को प्राप्त हुए (असि) हो उस विज्ञान भस्म और बल को मेरे लिये भी दीजिये जिस (ते) आप का जो (कामधरणम्) संकल्पों का आधार अन्तःकरण है वह (कामधरणम्) कामना का आधार (मयि) मुझ में (भूयात्) होवे । जैसे तुम लोग विद्या आदि शुभगुणों से (चितः) इकट्ठे हुए (परिचितः) सब पदार्थों को सब और से इकट्ठे करने हारे (ऊर्ध्वचितः) उत्कृष्ट गुणों के संचय कर्त्ता पुरुषार्थ को (अथध्वम्) सेवन करो वैसे हमलोग भी करें ॥ ४६ ॥

भावार्थः—जिज्ञासु मनुष्यों को चाहिये कि सदैव विद्वानों से विद्याकी इच्छा कर प्रश्न किया करें कि जितना तुम लोगों में पदार्थों का विज्ञान है उतना सब तुम लोग हम लोगों में धारण करो । और जितनी हस्तक्रिया आप जानते हैं उतनी सब हम लोगों को दिखाइये ॥ ४६ ॥

अयंसइत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्षीं त्रि-
ष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैरुत्तमाचरणानुकरणं कार्यमित्याह ॥

मनुष्यों को उत्तम आचरणों के अनुसार वर्तना चाहिये यह वि० ॥

अयं॑ सो अग्नि॑र्यस्मिन् सोम॑मिन्द्रः॑ सुतं दधे ज॒-
ठरै॑ वाव॒शानः॑ । सह॒स्त्रियं॑ वाज॒मत्यं॑ न स॒त्तिं॑-
स॒स॒वान्त्सन्त्स्तू॑यसे जा॒तवेदः॑ ॥ ४७ ॥

अयम् । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमम् । इन्द्रः । सुतम् । दधे । जठरै । वावशानः । सहस्त्रियम् । वाजम् । अत्यम् । न । सत्तिम् ।

ससवानिति ससऽवान् । सन् । स्तूयसे । जातवे-
द इति जातऽवेदः ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(अयम्) (सः) (अग्निः) (यस्मिन्) (सोमम्)
सर्वोषध्यादिरसम् (इन्द्रः) सूर्यः (सुतम्) निष्पन्नम् (दधे) धरे
(जठरे) उदरे । जठरमुदरम् भवति जग्धमस्मिन् ध्रियते धीयते वा ।
निरु० ४ । ७ (वावशानः) भृशं कामयमानः (सहस्त्रियम्) स-
हप्राप्तम् भाग्यम् (वाजम्) अनादिकम् (अत्यम्) अतितुं
व्याप्तुं योग्यम् (न) इव (सप्तिम्) अश्वम् (ससवान्) ददत्
(सन्) (स्तूयसे) प्रशस्यसे (जातवेदः) उत्पन्नविज्ञानं ॥४७॥

अन्वयः—हे जातवेदो यथा ससवान्सस्त्वं स्तूयसेऽयमग्निरि-
न्द्रश्च यस्मिन् सोमं दधाति यं सुतं जठरेऽहं दधे । सोऽहं वावशानः
सन् सहस्त्रियं दधे । त्वया सह वाजमत्यं न सप्तिं दधे । तादृश-
स्त्वं भव ॥ ४७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यथा विधुत्सूर्यौ सर्वान् रसान्
गृहीत्वा जगद्रसयतो यथा पत्या सह स्त्री स्त्रिया सह पतिश्चानन्दं
भुङ्क्ते तथाऽहमेतदधे । यथा सद्गुणैर्युक्तस्त्वं स्तूयसे तथाऽहमपि
प्रशंसितो भवेयम् ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) विज्ञान को प्राप्त हुए विद्वान् जैसे (ससवान्) दा-
न देते (सन्) हुए आप (स्तूयसे) प्रशंसा के योग्य हो (अयम्) यह (अग्निः)
अग्नि और (इन्द्रः) सूर्य (यस्मिन्) जिस में (सोमम्) सब ओषधियों के रस को
धारण करता है जिस (सुतम्) सिद्ध हुए पदार्थ को (जठरे) पेट में मैं (दधे) धारण
करता हूं (सः) वह मैं (वावशानः) शीघ्र कामना करता हुआ (सहस्त्रियम्) साथ

वर्तमान अपनी स्त्री को धारण करता हूँ आप के साथ (वाजम्) अन्न आदि पदार्थों को (अत्यम्) व्याप्त होने योग्य के (न) समान (सप्तिम्) ढोड़े को (दधे) धारण करता हूँ वैसा ही तू भी हो ॥ ४७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोप० और उपमालं०—जैसे विजुली और सूर्य, सब रसों का ग्रहण कर जगत् को रसयुक्त करते हैं वा जैसे पति के साथ रु और स्त्री के साथ पति आनन्द भोगते हैं वैसे मैं इस सब का धारण करता हूँ जै श्रेष्ठ गुणों से युक्त आप प्रशंसा के योग्य हो वैसे मैं भी प्रशंसा के योग्य होऊँ ॥ ४७ ॥

अग्नेयत्त इत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगा
र्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥ ४७ ॥

अध्यापकैर्निष्कपटत्वेन सर्वे विद्यार्थिनः पाठनीया इत्याह ॥

अध्यापक लोगों को निष्कपट से सब विद्यार्थीजन पढ़ाने चाहिये यह वि० ॥

अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्व-
प्स्वा यजत्र । येनान्तरिक्षमुर्वृततन्थ त्वेषः स भा-
नुरर्णवो नृचक्षाः ॥ ४८ ॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वर्चः । पृथिव्याम् ।
यत् । ओषधीषु । अप्सिस्वत्यप्सु । आ । यजत्र ।
येन । अन्तरिक्षम् । उरु । आततन्थेत्याऽततन्थ । त्वेषः ।
सः । भानुः । अर्णवः । नृचक्षा इति नृऽचक्षाः ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विहन् (यत्) यस्य (ते) तव (दिवि)
द्योतनात्मके विद्युदादौ (वर्चः) विज्ञानप्रकाशः (पृथिव्याम्) भूमौ
(यत्) (ओषधीषु) यवादिषु (अप्सु) प्राणेषु जलेषु वा (आ)

(यजत्र) संगन्तुं योग्य (येन) (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (उरु) बहु (आ, ततन्थ) समन्तात्तनु (त्वेषः) प्रकाशः (सः) (भानुः) प्रभाकरः (अर्णवः) अर्णीसि बहून्युदकानि विद्यन्ते यस्मिन् सः । अर्णसो लोपश्च । अ० । ५ । २ । १०९ इति मत्वर्थे वः स- लोपश्च (नृचक्षाः) यो नृन् चक्षते सः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे यजत्राग्ने यद्यस्य ते तवाऽग्नेरिव दिवि वर्चः यत् पृथिव्यामोषधीष्वप्सु वर्चोऽस्ति येन नृचक्षा भानुरर्णवो येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ तथा स त्वं तदस्मासु धेहि ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अत वाचकलु०—अस्मिन् जगति यस्य सृष्टिपदार्थविज्ञानं यादृशं स्यात्तादृशं सद्योऽन्यान् ग्राहयेत् । यदि न ग्राहयेत्तर्हि तन्नष्टं सदन्यैः प्राप्तुमशक्यं स्यात् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे (यजत्र) संगम करने योग्य (अग्ने) विद्वन् (यत्) जिस (ते) आप का अग्नि के समान (दिवि) द्योतन शील आत्मा में (वर्चः) विज्ञान का प्रकाश (यत्) जो (पृथिव्याम्) पृथिवी (ओषधिषु) यवादि ओषधीयों और (अप्सु) प्राणों वा जलों में (वर्चः) तेज है (येन) जिस से (नृचक्षाः) मनुष्यों को दिखाने वाला (भानुः) सूर्य (अर्णवः) बहुत जलों को वर्षाने हारा (त्वेषः) प्रकाश है (येन) जिस से (अन्तरिक्षम्) आकाश को (उरु) बहुत (आ, ततन्थ) विस्तार युक्त करते हो (सः) सो आप वह सब हम लोगों में धारण कीजिये ॥ ४८ ॥

भावार्थः—यहां वाचकलु०—इस जगत् में जिस को सृष्टि के पदार्थों का विज्ञान जैसा होवे वैसा ही शीघ्र दूसरों को बतावे जो कदाचित् दूसरों को न बतावे तो वह नष्ट हुआ किसी को प्राप्त नहीं हो सके ॥ ४८ ॥

अग्नेदिव इत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छादेवाँ ॥२॥
ऊचिषे धिष्ण्या ये । यारोचनेपरस्तात्सूर्यस्य या
श्रावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥ ४९ ॥

अग्ने । दिवः । अर्णम् । अच्छ । जिगासि ।
अच्छ । देवान् । ऊचिषे । धिष्ण्याः । ये । याः ।
रोचने । परस्तात् । सूर्यस्य । याः । च । श्रावस्ता-
त् । उपतिष्ठन्त इत्युपतिष्ठन्ते । आपः ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(अग्ने) बिहन् (दिवः) प्रकाशात् (अर्ण-
म्) विज्ञानम् (अच्छ) (जिगासि) स्तौषि (अच्छ) (दे-
वान्) दिव्यगुणान् विदुषो विद्यार्थिनो वा (ऊचिषे) वक्ति (धि-
ष्ण्याः) ये दिधिषन्ति ब्रुवन्ति ते धिषाणस्तेषु साधवः । अत्र
धिधातोर्बाहुलकादौणादिकः कनिन् ततो यत् (ये) (याः) (रोच-
ने) प्रकाशे (परस्तात्) पराः (सूर्यस्य) (याः) (च) (श्रा-
वस्तात्) अध स्थाः (उपतिष्ठन्ते) (आपः) प्राणा जलानि वा ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यस्त्वं दिवोर्णं या आपः सूर्यस्य रोचने
परस्ताद्याश्रावस्तादुपतिष्ठन्ते ता अच्छ जिगासि । ये धिष्ण्याः
सन्ति तान् देवान् प्रत्यर्णमच्छोचिषे स त्वमस्माकमुपदेष्टा भव ॥ ४९ ॥

भावार्थः—ये सुविचारेण विद्युतः सूर्यकिरणेषूपर्यधः स्थानां

जलानां वायूनां च बोधं यथा प्राप्नुवन्ति तेऽन्यान् प्रति सम्यगु-
पदिशन्तु ॥ ४९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् जो आप (दिवः) प्रकाश से (अर्णम्)
विज्ञान को (याः) जो (आपः) प्राण वा जल (सूर्यस्य) सूर्य के (रोचने)
प्रकाश में (परस्तात्) पर हैं (च) और (याः) जो (अवस्तात्) नीचे (उप-
तिष्ठन्ते) समीप में स्थित हैं उन को (अच्छ) सम्यक् (जिगासि) स्तुति करते हो (ये)
जो (धिष्णयाः) बोलने वाले हैं उन (देवान्) दिव्यगुण विद्यार्थियों वा विद्वानों के प्रति
विज्ञान को (अच्छ) अच्छे प्रकार (ऊचिषे) कहते हो सो आप हमारे लिये उपदेश
कीजिये ॥ ४९ ॥

भावार्थः—जो अच्छे विचार से बिजुली और सूर्य के किरणों में ऊपर नीचे
रहने वाले जलों और वायुओं के बोध को प्राप्त होते हैं वे दूसरों को निरन्तर उपदे-
श करें ॥ ४९ ॥

पुरीष्यास इत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्ची
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैर्द्वेषादिकं विहायानन्दितव्यमित्यु० ॥

मनुष्यों को द्वेषादिक छोड़ के आनन्द में रहना चाहिये इस विषय का उपदेश
अगले मंत्र में किया है ॥

पुरीष्यासो अग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः । जु-
षन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ५० ॥

पुरीष्यासः । अग्नयः । प्रवणेभिरिति प्रऽवणे-
भिः । सजोषस इति सऽजोषसः । जुषन्ताम् । यज्ञ-

म् । अद्रुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥ ५० ॥

पदार्थः—(पुरीष्यासः) पूर्णासु गुणक्रियासु भवाः (अग्नयः) वह्नय इव वर्तमाना विद्वांसः (प्रावणेभिः) विज्ञानैः । अतान्येषा-
मपीति दीर्घत्वम् (सजोषसः) समानसेवाप्रीतयः (जुषन्ताम्) सेव-
न्ताम् (यज्ञम्) विद्याविज्ञानदानग्रहणारूपम् (अद्रुहः) द्रोहरहि-
ताः (अनमीवाः) अरोगाः (इषः) इच्छाः (महीः) महतीः ॥ ५० ॥

अन्वयः—सर्वे मनुष्याः प्रावणेभिः सह वर्तमाना अनमीवा
अद्रुहः सजोषसः पुरीष्यासोऽग्नय इव सन्तो यज्ञं महीरिषो
जुषन्ताम् ॥ ५० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्युदविरुद्धा सती समा-
नसत्तया सर्वान् पदार्थान् सेवते तथैव रोगद्रोहादिदोषैरहिताः-
परस्परं प्रीतिमन्तो भूत्वा विज्ञानवृद्धिकरं यज्ञं प्रतप्य महान्ति
सुखानि सततं भुञ्जीरन् ॥ ५० ॥

पदार्थः—सब मनुष्यों को चाहिये कि (प्रावणेभिः) विज्ञानों के साथ व-
र्तमान हुए (अनमीवाः) रोगरहित (अद्रुहः) द्रोह से पृथक् (सजोषसः) एक प्र-
कार की सेवा और प्रीति वाले (पुरीष्यासः) पूर्ण गुणक्रियाओं में निपुण (अग्न-
यः) अग्नि के समान वर्तमान **क्रः** विद्वान् लोग (यज्ञम्) विद्याविज्ञान दान और
ग्रहणरूप यज्ञ और (महीः) बड़ा २ (इषः) इच्छाओं को (जुषन्ताम्) सेवन-
करें ॥ ५० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे विजुली अनुकूल हुई समान भाव से
सब पदार्थों का सेवन करती है वैसे ही रोग द्रोहादि दोषों से रहित आपस में प्रीति
वाले हो के विद्वान् लोग विज्ञान बढ़ाने वाले यज्ञ को विस्तृत करके बड़े २ सुखों को
निरन्तर भोगें ॥ ५० ॥

इडामग्न इत्यस्य विश्वामित ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्षी
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैर्गर्भाधानादिसंस्कारैरपत्यानि संस्कर्तव्यानीत्याह ॥

मनुष्य. गर्भाधानादि. संस्कारों से बालकों का संस्कार करें इस वि० ॥

इडामग्ने पुरुदं॑सं॑स॒निगोः श॑श्वत्त॒म॑

हव॑मानाय साध । स्यान्नः॑ सूनुः स्तन॑यो विजा-
वाऽग्ने॒ सा ते॑ सुम॒तिभू॑त्वस्मे ॥ ५१ ॥

इडाम् । अग्ने । पुरुदं॑स॒मिति॑ पुरु॒दं॑स-
म् । स॒निम् । गोः । श॒श्वत्त॒ममिति॑ श॒श्वत्त॒मम् ।
हव॑मानाय । सा॒ध । स्यात् । नः । सूनुः । तन॑यः ।
विजावेति॑ विजा॒वा । अग्ने॑ । सा । ते । सुम॒ति-
रिति॑ सु॒मतिः । भूतु । अस्मे इत्यस्मे ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(इडाम्) स्तोतुमर्ही वाचम् (अग्ने) विहन् (पु-
रुदंसम्) पुरुषि बहूनि दंसानि कर्माणि भवन्ति यस्मात् (सनिम्)
संविभागम् (गोः) वाचः (शश्वत्तमम्) अतिशयितमनादिरू-
पं वेदबोधम् (हवमानाय) विद्यां स्पृद्धमानाय (साध) साधुहि ।
अत व्यत्ययेन शप् (स्यात्) भवेत् (नः) अस्माकं (सूनुः) उत्पन्नः
(तनयः) पुत्रः (विजावा) विविधैश्वर्यजनकः (अग्ने) अध्यापक
(सा) (ते) तव (सुमतिः) शोभना प्रज्ञा (भूतु) भवतु । अत
शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणाभावः (अस्मे) अस्माकम् ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ते सा सुमतिरस्मे भूतु यया ते नोस्माकं

च यो विजावा तनयः स्यात् । तथा त्वं तस्मै हवमानायेडां गोः
शश्वत्तमं पुरुदंसं सनिं साधाम्ने वयं च साधुयाम ॥ ५१ ॥

भावार्थः—मातापितृभ्यामाचार्येण च सावधानतया गर्भा-
धानादिसंस्काररीत्या सुसन्तानानुत्पाद्य वेदेश्वरविद्यायुक्ता धीरुत्पा-
द्या । नहीदृशोऽन्यो धर्मोऽपत्यसुखनिधिर्वर्त्तत इति निश्चेतव्यम् ॥ ५१ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् (ते) आप की (सा) वह (सुमतिः) सुन्दर
बुद्धि (अस्मे) हम लोगों के लिये (भूतु) हो वे जिस से आपका (नः) और ह-
मारा जो (विजावा) विविध प्रकार के ऐश्वर्यों का उत्पादक (सूनुः) उत्पन्न होने
वाला (तनयः) पुत्र (स्यात्) होवे उस बुद्धि से उस (हवमानाय) विद्या ग्रहण क-
रते हुए के लिये (इडाम्) स्तुति के योग्य वाणी को (गोः) वाणी के संवन्धी (श-
श्वत्तमम्) अनादि रूप अत्यन्त वेदज्ञान को और (पुरुदंसम्) बहुत कर्म जिस से
सिद्ध हों ऐसे (सनिम्) ऋग्वेदादि वेदविभाग को (साध) सिद्ध कीजिये और हे
अध्यापक हम लोग भी सिद्ध करें ॥ ५१ ॥

भावार्थः—माता पिता और आचार्य को चाहिये कि सावधानी से गर्भाधान
आदि संस्कारों की रीति के अनुकूल अच्छे सन्तान उत्पन्न करके उन में वेद ईश्वर
और विद्या युक्त बुद्धि उत्पन्न करें क्योंकि ऐसा अन्यधर्म अपत्य सुख का हितकारी कोई
नहीं है ऐसा निश्चय रखना चाहिये ॥ ५१ ॥

अयंत इत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदा-
र्घ्यनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

अथ जन्यजनकानां कर्त्तव्यं कर्माह ॥

अत्र माता पिता और पुत्रादिकों को परस्पर क्या करना चाहिये यह वि० ॥

**अयन्ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः
तं जानन्नस्य आ रोहार्थानो वर्धायरयिम् ॥ ५२ ॥**

अयम् । ते । योनिः । ऋत्विजः । यतः । जातः । अ-
रोचथाः । तम् । जानन् । अग्ने । आ । रोह । अ-
थ । नः । वर्धय । रयिम् ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(अयम्) (ते) तव (योनिः) दुःखवियोजकः
सुखसंयोजको व्यवहारः (ऋत्विजः) ऋतुसमयोऽस्य प्राप्तः । अत्र
छन्दसि घसिति घस् प्रत्ययः (यतः) यस्मात् (जातः) प्रादुर्भूतः
सन् (अरोचथाः) प्रदीप्येथाः (तम्) (जानन्) (अग्ने) अ-
ग्निरिव स्वच्छात्मन् (आ) (रोह) आरुढो भव (अथ) अनन्त-
रम् । अत्र निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः (नः) अस्मभ्यम् (व-
र्धय) अत्रान्येषामपीति संहितायां दीर्घत्वम् (रयिम्) प्रशस्तांश्चि-
यम् ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं यस्ते तव ऋत्विजोऽयं योनिरस्ति यतो
जातस्त्वमरोचथाः । तं जानैस्त्वमारोहाथ नो रयिं वर्धय ॥ ५२ ॥

भावार्थः—हे मातापित्राचार्या यूयं पुत्रान् पुत्रींश्च धर्म्येण
ब्रह्मचर्येण सेवितेन सहिद्या जनयित्वोपदिशत । हे सन्ताना यूयं
सहिद्यया सदाचारेणास्मान् सुसेवया धनेन च सततं सुखयतेति ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान शुद्ध अन्तःकरण वाले विद्वान् पु-
रुष जो (ते) आप का (ऋत्विजः) ऋतु काल में प्राप्त हुआ (अयम्) यह प्र-
त्यक्ष (योनिः) दुःखों का नाशक और सुखदायक व्यवहार है (यतः) जिस से (जातः)
उत्पन्न हुए आप (अरोचथाः) प्रकाशित हों (तम्) उस को (जानन्) जानते
हुए आप (आरोह) शुभगुणों पर आरुढ़ हूजिये (अथ) इस के पश्चात् (नः)
हम लोगों के लिये (रयिम्) प्रशंसित लक्ष्मी को (वर्धय) बढ़ाइये ॥ ५२ ॥

भावार्थः—हे माता पिता और आचार्य्य! तुम लोग पुत्र और कन्याओं को धर्मानुकूल सेवन किये ब्रह्मचर्य्य से श्रेष्ठविद्या को प्रसिद्ध कर उपदेश करो । हे सन्तानो ! तुम लोग सत्यविद्या और सदाचार के साथ हम को अच्छी सेवा और बन से निरन्तर सुख युक्त करो ॥ ५२ ॥

चिदसीत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्निदेवता स्वराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कन्याभिः किं कृत्वा किं कार्य्यमित्याह ॥

कन्याओं को क्या करके क्या करना चाहिये यह वि० ॥

चिदसि तथा देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ।
परिचिदसि तथा देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥५३॥
चित् । असि । तथा । देवतया । अङ्गिरस्वत् ।
ध्रुवा । सीद । परिचिदिति परिचित् । असि ।
तथा । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद ॥५३॥

पदार्थः—(चित्) संज्ञता (असि) (तथा) (देवतया) दि-
व्यगुणप्रापिकया (अङ्गिरस्वत्) प्राणवत् (ध्रुवा) निश्चला (सी-
द) भव (परिचित्) विद्यापरिचयं प्राप्ता (असि) (तथा) धर्मानु-
ष्ठानयुक्तया क्रियया (देवतया) दिव्यसुखप्रदया (अङ्गिरस्वत्)
हिरण्यगर्भवत् (ध्रुवा) निष्कम्पा (सीद) अवतिष्ठस्व ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे कन्ये या चिदसि सा त्वं तथा देवतया सहाङ्गि-

रस्वत् ध्रुवा सीद । हे ब्रह्मचारिणि या त्वं परिचिदसि सा तथा दे-
वतया सहाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ ५३ ॥

भावार्थः—सर्वैर्मातापित्रादिभिरध्यापिकाभिर्विदुषीभिश्च क-
न्याः संबोधनीयाः भो कन्या यूयं यदि पूर्णेनाखण्डितेन ब्रह्मचर्ये-
णाखिलाविद्याः सुशिक्षाः प्राप्य युवतयो भूत्वा स्वसदृशैर्वरैः स्वयं-
वरं विवाहं कृत्वा गृहाश्रमं कुर्यात् तर्हि सर्वाणि सुखानि लभेध्वम्
सन्तानाश्च जायेरन् ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे कन्ये जो तू (चित्) चिताई (असि) हुई (तथा) उस
(देवतया) दिव्यगुण प्राप्त कराने हारी विद्वान् स्त्री के साथ (अङ्गिरस्वत्) प्राणों के
तुल्य (ध्रुवा) निश्चल (सीद) स्थिर हो । हे ब्रह्मचारिणी जो तू (परिचित्) विविध
विद्या को प्राप्त हुई (असि) है सो तू (तथा) उस (देवतया) धर्मानुष्ठान से
युक्तदिव्यसुखदायक क्रिया के साथ (अङ्गिरस्वत्) ईश्वर के समान (ध्रुवा) अचल
(सीद) अवस्थित हो ॥ ५३ ॥

भावार्थः—सब माता पिता और पढ़ानेहारी विद्वान् स्त्रियों को चा-
हिये कि कन्याओं को सम्यक् बुद्धिमती करें । हे कन्यालोगो तुम जो पूर्ण अखण्डित
ब्रह्मचर्य से संपूर्ण विद्या और अच्छी शिक्षा को प्राप्त युवति होकर अपने तुल्य वरों
के साथ स्वयंवर विवाह करके गृहाश्रम का सेवन करो तो सब सुखों को प्राप्त हो और
सन्तान भी अच्छे हों ॥ ५३ ॥

लोकं पृणोत्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । अग्निर्देवता । विराड-
नुष्टुप् छन्दः गांधारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

लोकं पृण छिद्रं पृणार्थो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्रा-
ग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन् ॥ ५४ ॥

लोकम् । पृण । छिद्रम् । पृण । अथोइत्य-
थो । सीद । ध्रुवा । त्वम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्राग्नी ।
त्वा । बृहस्पतिः । अस्मिन् । योनौ । असीषद-
न् । असीषदन्नित्यसीसदन् ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(लोकम्) संप्रेक्षितव्यम् (पृण) तर्पय (छि-
द्रम्) छिनत्ति यत्तत् (पृण) पिपूहि (अथो) (सीद) (ध्रु-
वा) दृढनिश्चया (त्वम्) (इन्द्राग्नी) मातापितरौ (त्वा)
त्वाम् (बृहस्पतिः) बृहत्या वेदवाचः पालिकाध्यापिका (अ-
स्मिन् विद्याबोधे (योनौ) बन्धच्छेदके मोक्षप्रापके (असीष-
दन्) प्रापयन्तु ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे कन्ये यां त्वा योनावस्मिन्निन्द्राग्नी बृहस्पतिश्चा-
सीषदन् तस्मिन् त्वं ध्रुवा सीदाथो छिद्रं पृण लोकं पृण ॥ ५४ ॥

भावार्थः—मातापिताचार्यैरीदृशी धर्म्या विद्याशिक्षा क्रियेत
यां स्वीकृत्य सर्वाः कन्या निश्चिन्ता भूत्वा सर्वाणि दुर्व्यसनानि
त्यक्त्वा समावर्त्तनानन्तरं स्वयंवरं विवाहं कृत्वा सुपुरुषार्थेनान-
न्दयेयुः ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे कन्ये जिस (त्वा) तुझ को (योनौ) बन्ध के छेदक मोक्ष
प्राप्ति के हेतु (अस्मिन्) इस विद्या के बोध में (इन्द्राग्नी) माता पिता तथा (बृ-
हस्पतिः) बड़ी २ वेदवाणियों की रक्षा करने वाली अध्यापिका स्त्री (असीषदन्)
प्राप्त करावें उस में (त्वम्) तू (ध्रुवा) दृढ़ निश्चय के साथ (सीद) स्थित हो
(अथो) इस के अनन्तर (छिद्रम्) छिद्र को (पृण) पूर्ण कर और (लोकम्)
देखने योग्य प्राणियों को (पृण) तृप्त कर ॥ ५४ ॥

भावार्थः—माता पिता और आचार्यों को चाहिये कि इस प्रकार की धर्मयुक्त विद्या और शिक्षा करें कि जिस को ग्रहण कर कन्या लोग चिन्ता रहित हों सब बुरे व्यसनों को त्याग और समावर्तन संस्कार के पश्चात् स्वयंवर विवाह करके पुरुषार्थ के साथ आनन्द में रहें ॥ ५४ ॥

ताअस्येत्यस्य प्रियमेधा ऋषिः । आपो देवता । विराडनुष्टु-
प् छन्दः गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृ-
श्नयः । जन्मन्देवानां विशंस्त्रिष्व शोचने
दिवः ॥ ५५ ॥

ताः । अस्य । सूददोहस इति सूददोहसः ।
सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः । जन्मन् । देवाना-
म् । विशः । त्रिषु । आ । शोचने । दिवः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(ताः) ब्रह्मचारिणीः (अस्य) गृहाश्रमस्य (सू-
ददोहसः) सूदाः सुष्ठु पाचका दोहसो गवादिदोग्धारश्च यासां
ताः (सोमम्) सोमरसान्वितं पाकम् (श्रीणन्ति) परिपक्वं कु-
र्वन्ति (पृश्नयः) सुस्पर्शास्तन्वद्भ्यः । अत्र स्पृशधातोर्निः प्रत्ययः
सलोपश्च (जन्मन्) जन्मनि प्रादुर्भावे (देवानाम्) दिव्यानां विदुषां

पतीनाम् (विशः) प्रजाः(त्रिषु)भूतभविष्यद्वर्तमानेषु कालावयवेषु
(आ) (रोचने) रुचिकरे व्यवहारे (दिवः) दिव्यस्य ॥ ५५ ॥

अन्वयः—या देवानां सूददाहेसःपृश्नयःपत्न्यो जन्मन् द्वितीये
विद्याजन्मनि विदुष्यो भूत्वा दिवोस्य सोमं श्रीणन्ति ता आरोच-
ने त्रिषु सुखदा भवन्ति विशश्च प्राप्नुवन्ति ॥ ५५ ॥

भावार्थः—यदा सुशिक्षितानां विदुषां यूनां स्वसदृशा रूपगु-
णसम्पन्नाः स्त्रियो भवेयुस्तदा गृहाश्रमे सर्वदा सुखं सुमन्तानाश्च
जायेरन् । नह्येवं विना वर्त्तमानेऽभ्युदयो मरणानन्तरं निःश्रेयसं च
प्राप्तुं शक्यम् ॥ ५५ ॥

पदार्थः—जो (देवानाम्) दिव्य विद्वान् पतियों की (सूददाहेसः) सुन्दर
रसोया और गौ आदि के दुहने वाले सेवकों वाली (पृश्नयः) कोमल शरीर सूक्ष्म
अङ्ग युक्त स्त्री दूसरे (जन्मन्) विद्यारूप जन्म में विदुषी हो के (दिवः) दिव्य (अ-
स्य) इस गृहाश्रम के (सोमम्) उत्तम ओषधियों के रस से युक्त भोजन (श्रीणन्ति)
पकाती हैं (ताः) वे ब्रह्मचारिणी (आरोचने) अच्छी रुचिकारक व्यवहार में(त्रिषु)
तीनों अर्थात् गत आगामी और वर्त्तमान काल विभागों में सुख देने वाली होती तथा
(विशः) उत्तम सन्तानों को भी प्राप्त होती हैं ॥ ५५ ॥

भावार्थः—जब अच्छी शिक्षा को प्राप्त हुए युवा विद्वानों की अपने सदृश
रूप और गुण से युक्त स्त्री होवें तो गृहाश्रम में सर्वदा सुख और अच्छे सन्तान उ-
त्पन्न होवें । इस प्रकार किये विना संसार का सुख और शरीर छूटने के पश्चात् मोक्ष
कभी प्राप्त नहीं हो सकता ॥ ५५ ॥

इन्द्रं विश्वेत्यस्य सुतजेतृमधुच्छन्दा ऋषिः । इन्द्रो देवता ।
निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कुमारकुमारीभिरित्थं कर्तव्यमित्याह ॥

कुमार और कुमारियों को इसे प्रकार करना चाहिये यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

इन्द्रं विश्वां अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरः । र-
थीतम१०रथीनां वाजानां१० सत्पतिं पतिम् ॥ ५६ ॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचस-
मिति समुद्रऽव्यचसम् । गिरः । रथीतमम् । र-
थितममिति रथिऽतमम् । रथीनाम् । रथिनामि-
ति रथिनाम् । वाजानाम् । सत्पतिमिति सत्ऽप-
तिम् । पतिम् ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमैश्वर्यम् (विश्वाः) अखिलाः (अवी-
वृधन्) वर्धयुः (समुद्रव्यचसम्) समुद्रस्य व्यचसो व्याप्तय इव
यस्मिँस्तम् (गिरः) वेदविद्यासंस्कृता वाचः (रथीतमम्) अति-
शयेन प्रशस्तरथयुक्तम् (रथीनाम्) प्रशस्तानां वीराणाम् । अत्र
छन्दसीवनिपावितीकारः (वाजानाम्) संग्रामाणां मध्ये (सत्पतिम्)
सत ईश्वरस्य वेदस्य धर्मस्य जनस्य वा पालकम् (पतिम्) अखिलै-
श्वर्यं स्वामिनम् ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषा यूयं यथा विश्वा गिरः समुद्रव्यचसं
वाजानां रथीनां मध्ये रथीतमं सत्पतिं पतिमवीवृधँस्तथा सर्वा-
न्वर्धयत ॥ ५६ ॥

भावार्थः—ये कुमारा याश्च कुमार्यो दीर्घेण ब्रह्मचर्येण
सांगोपाङ्गान् वेदानधीत्य स्वप्रसन्नतया स्वयंवरं विवाहं कृत्वैश्वर्या-
य प्रयतेरन् । धर्म्येणव्यवहारेणाव्यभिचारतया सुसन्तानानुत्पाद्य प-
रोपकारे प्रवर्तेरँस्त इहामुत्र सुखमश्नुवीरन् नचेतरेऽविद्वांसः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषो जैसे (विश्वाः) सब (गिरः) वेदविद्या से संस्कार की हुई वाणी (समुद्रव्यवसम्) समुद्र की व्याप्ति के समान व्याप्ति जिस में हो उन (वाजानाम्) संग्रामों और (रथीनाम्) प्रशंसित रथों वाले वीर पुरुषों में (रथीतमम्) अत्यन्त प्रशंसित रथवाले (सत्पतिम्) सत्य ईश्वर वेद धर्म वा श्रेष्ठ पुरुषों के रक्षक (पतिम्) सब ऐश्वर्य के स्वामि को (अवीवृधन्) बढ़ावें और (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य को बढ़ावें वैसे सब प्राणियों को बढ़ाओ ॥ ५६ ॥

भावार्थः—जो कुमार और कुमारी दीर्घ ब्रह्मचर्य सेवन से साङ्गोपाङ्ग वेदों को पढ़ और अपनी २ प्रसन्नता से स्वयंवर विवाह करके ऐश्वर्य के लिये प्रयत्न करें । धर्मयुक्त व्यवहार से व्यभिचार को छोड़ के सुन्दर सन्तानों को उत्पन्न करके परोपकार करने में प्रयत्न करें-वे इस संसार और परलोक में सुख मोगें । और इन से विरुद्ध जनों को नहीं हो सकता ॥ ५६ ॥

समितमित्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ विवाहं कृत्वा कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

पश्चात् विवाह करके कैसे वर्त्ते इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

समित॑संकल्पेथा॑संप्रि॒यौ रोचि॑ष्णु सु॒मन॒-
स्यमा॑नौ । इष॒मूर्ज॑म॒भि सं॒वसा॑नौ ॥ ५७ ॥

सम् । इ॒तम् । सम् । क॒ल्पे॒थाम् । सं॒प्रि॒यावि॒-
ति॒ सम्प्रि॑यौ । रोचि॑ष्णु इति॑ रोचि॑ष्णू । सु॒मन॒-
स्यमा॑नाविति॑ सु॒मन॒स्यमा॑नौ । इष॑म् । ऊ॒र्जम् ।
अ॒भि । सं॒वसा॑नाविति॑ सम्॒वसा॑नौ ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(सम्) एकीभावम् (इतम्) प्राप्तम् (सम्) समानाभिप्राये (कल्पेथाम्) समर्थयताम् (संप्रियौ) परस्परं

सम्यक्प्रीतियुक्तौ (रोचिष्णू) विषयासक्तिविरहत्वेन देदीप्यमानौ (सुमनस्यमानौ) सुमनसौ सखायौ विद्वांसाविवाचरन्तौ (इषम्) इच्छाम् (ऊर्जम्) पराक्रमम् (संवसानौ) सम्यक्सुवखालंकारैराच्छादितौ ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे विवाहितौ स्त्री पुरुषौ युवां संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ संवसानौ सन्ताविषं समितमूर्जमभि संकल्पेथाम् ॥ ५७ ॥

भावार्थः—यदि स्त्रीपुरुषौ सर्वथा विरोधं विहायान्योन्यस्य प्रियाचरणे रतौ विद्याविचारयुक्तौ सुवखालंकरतौ भूत्वा प्रयतेतां तदा गृहे कल्याणमारोग्यं वर्धेताम् । यदि च विहेषिणौ भवेतां तदा दुःखसागरे संमग्नौ भवेताम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे विवाहित स्त्रीपुरुषो तुम (संप्रियौ) आपस में सम्यक् प्रीति वाले (रोचिष्णू) विषयासक्ति से पृथक् प्रकाशमान (सुमनस्यमानौ) मित्र विद्वान् पुरुषों के समान वर्तमान (सम्वसानौ) सुन्दर वस्त्र और आभूषणों से युक्त हुए (इषम्) इच्छा को (समितम्) इकट्ठे प्राप्त होओ और (ऊर्जम्) पराक्रम को (अभि) सम्मुख (संकल्पेथाम्) एक अभिप्राय में समर्पित करो ॥ ५७ ॥

भावार्थः—जो स्त्रीपुरुष सर्वथा विरोध को छोड़ के एक दूसरे की प्रीति में तत्पर, विद्या के विचार से युक्त तथा अच्छे २ वस्त्र और आभूषण धारण करने वाले हो के प्रयत्न करें तो घर में कल्याण और आरोग्य बढे । और जो परस्पर विरोधी हों तो दुःखसागर में अवश्य डूबें ॥ ५७ ॥

संवामित्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगुपरिष्ठाद्बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अध्यापकोपदेशका यावत्सामर्थ्यं तावद् वेदाध्ययनो-

पदेशौ कुर्युरित्याह ॥

अध्यापक और उपदेशक लोगों को चाहिये कि जितना सामर्थ्य हो उतना ही वेदों को पढ़ावे और उपदेश करें यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

सं वां मनांसि सं व्रता समुचितान्याकरम्

अग्ने पुरीष्याधिपा भव त्वं न इषमूर्जं य-
जमानाय धेहि ॥ ५८ ॥

सम् । वाम् । मनांसि । सम् । व्रता । सम् ।
ऊँ इत्थं । चित्तानि । आ । अकरम् । अग्ने । पुरी-
ष्य । अधिपा इत्यधिपाः । भव । त्वम् । नः
इषम् । ऊर्जम् । यजमानाय । धेहि ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(सम्) एकस्मिन् धर्मे (वाम्) युवयोः (म-
नांसि) संकल्पविकल्पाद्या अन्तःकरणवृत्तयः (सम्) (व्रता)
सत्यभाषणादीनि (सम्) (उ) समुच्चये (चित्तानि) संज्ञता-
नि धर्म्याणि कर्माणि (आ) समन्तात् (अकरम्) कुर्याम्
(अग्ने) उपदेशकाचार्य (पुरीष्य) पुरीषेषु पालकेषु व्यवहा-
रेषु भवस्तत्संबुद्धौ (अधिपाः) अधिकः पालकः (भव) (त्व-
म्) (नः) अस्माकम् (इषम्) अनादिकम् (ऊर्जम्) श-
रीरात्मबलम् (यजमानाय) धर्मेण संगन्तुं शीलाय (धेहि) ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषौ यथाऽहमाचार्यो वां संमनांसि संव्रतो-
संचित्तान्याकरं तथा युवां मम प्रियमाचरेतं हे पुरीष्याग्ने त्वं नोऽ-
धिपा भव यजमानायेषमूर्जं च धेहि ॥ ५८ ॥

भावार्थः—उपदेशका यावच्छक्यन्तावत् सर्वेषामैकधर्म्यमै-
कधर्म्यमेकनिष्ठां तुल्यसुखदुःखे यथा स्यात्तथा शिक्तयेयुः । सर्वे
स्त्रीपुरुषा आप्तविद्वांसमेवोपदेष्टारमध्यापकं सेवेरन् स चैतेषामै-

श्र्वर्यपराक्रमवृद्धिं कुर्यात् । नैकधर्मादिभिर्विनाऽत्मसु सौहार्दं जाय-
ते । नैतेन विना सततं सुखं च ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हे स्त्रीपुरुषो जैसे मैं आचार्य (वाम्) तुम दोनों के (संमनांसि)
एकधर्म में तथा संकल्प विकल्प आदि अन्तःकरण की वृत्तियों को (संवता) सत्य-
भाषणादि (उ) और (सम्, चित्तानि) सम्यक् जाने हुए कर्मों में (आ) अच्छे
प्रकार (अकरम्) करूँ । जैसे तुम दोनों मेरी प्रीति के अनुकूल विचारो हे (पुरीष्य)
रक्षा के योग्य व्यवहारों में हुए (अग्ने) उपदेशक आचार्य वा राजन् (त्वम्) आप
(नः) हमारे (अधिपाः) अधिक रक्षा करने हारे (भव) हूजिये (यजमानाय)
धर्मानुकूल सत्संग के स्वभाव वाले पुरुष वा ऐसी स्त्री के लिये (इषम्) अन्न आदि
उत्तम पदार्थ और (ऊर्जम्) शरीर तथा आत्मा के बल को (धेहि) धारण की-
जिये ॥ ५८ ॥

भावार्थः—उपदेशक मनुष्यों को चाहिये कि जितना सामर्थ्य हो उतना सब
मनुष्यों का एक धर्म एक कर्म एक प्रकार की चित्तवृत्ति और बराबर सुख दुःख जैसे
हों वैसे ही शिक्षा करें । सब स्त्री पुरुषों को योग्य है कि आस विद्वान् ही को उपदे-
शक और अध्यापक मान के सेवन करें और उपदेशक वा अध्यापक इन के ऐश्वर्य्य
और पराक्रम को बढ़ावें । और सब मनुष्यों के एक धर्म आदि के विना आत्माओं में
मित्रता नहीं होती और मित्रता के विना निरन्तर सुख भी नहीं हो सकता ॥ ५८ ॥

अग्ने त्वमित्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगु-
ष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

केऽध्यापनोपदेशाय नियोजनीया इत्याह ॥

किन को पढ़ाने और उपदेश के लिये नियुक्त करना चाहि० ॥

अग्ने त्वं पुरीष्यो रयिमान् पुंष्टिमाँ २ ॥ अ-
सि शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥ ५९ ॥

अग्ने । त्वम् । पुरीष्युः । रयिमानिति रयिऽ-
मान् । पुष्टिमानिति पुष्टिऽमान् । असि । शिवाः ।
कृत्वा । दिशः । सर्वाः । स्वम् । योनिम् । इह ।
आ । असदः ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(अग्ने) उपदेशक विद्वन् (त्वम्) (पुरीष्यः) ऐ-
कमत्यपालनेषु भवः (रयिमान्) विद्याविज्ञानधनयुक्तः (पुष्टिमा-
न्) प्रशस्तशरीरात्मबलसहितः (असि) (शिवाः) कल्याणोपदे-
शयुक्ताः (कृत्वा) (दिशः) उपदेष्टव्याः प्रजाः (सर्वाः) समग्राः
(स्वम्) स्वकीयम् (योनिम्) सुखसाधकं दुःखविच्छेदकमुपदेशम्
(इह) अस्मिन् संसारे (आ) (असदः) आस्व ॥ ५९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यतस्त्वमिह पुरीष्यो रयिमान् पुष्टिमानसि
तस्मात्सर्वा दिशः शिवाः कृत्वा स्वं योनिमासदः ॥ ५९ ॥

भावार्थः—राजप्रजाजनै र्येऽत्र जितेन्द्रिया धार्मिकाः परोपकार
प्रिया विद्वांसो भवेयुस्ते प्रजासु धर्मोपदेशाय नियोजनीयाः । उपदे-
शकाश्च प्रयत्नेन सर्वान् शिक्षयैकधर्मयुक्तान् सततमविरोधिनः सु-
खिनः संपादयेयुः ॥ ५९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) उपदेशक विद्वन् जिस से (त्वम्) आप (इह) इस संसार
में (पुरीष्यः) एक मत के पालने में तत्पर (रयिमान्) विद्या विज्ञान और धन से
युक्त और (पुष्टिमान्) प्रशंसित शरीर और आत्मा के बल से सहित (असि) हैं
इस लिये (सर्वाः) सब (दिशः) उपदेश के योग्य प्रजा (शिवाः) कल्याणरूपी
उपदेश से युक्त (कृत्वा) करके (स्वम्) अपने (योनिम्) सुखदायक दुःखनाशक
उपदेश के घर को (आसदः) प्राप्त हूजिये ॥ ५९ ॥

भावार्थः—राजा और प्रजाजनों को चाहिये कि जो जितेन्द्रिय धर्मात्मा परोपकार में प्रीति रखने वाले विद्वान् हों उन को प्रजा में धर्मोपदेश के लिये नियुक्त करें और उपदेशकों को चाहिये कि प्रयत्न के साथ सब को अच्छी शिक्षा से एकधर्म में निरन्तर विरोध को छोड़ के सुखी करें ॥ ५६ ॥

भवतन्न इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । दम्पती देवता । आर्षी पङ्क्तिश्छन्दः पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः सर्वैर्विद्याप्रदानायासा विद्वांसः प्रार्थनीया इत्याह ॥
फिर सब को चाहिये कि विद्या देने के लिये आप्त विद्वानों की प्रार्थना करें इस वि० ॥

भवतन्नः समनसौ सचेतसावरेपसौ । मा य-
ज्ञं हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ
भवतमद्य नः ॥ ६० ॥

भवतम् । नः । समनसाविति सऽमनसौ । सचेत-
सावितिसऽचेतसौ । अरेपसौ । मा । यज्ञम् । हिंसिष्ट-
ष्टम् । मा । यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम् । जातवेदसाविति
जातऽवेदसौ । शिवौ । भवतम् । अद्य । नः ॥ ६० ॥

पदार्थः—(भवतम्) (नः) अस्मभ्यम् (समनसौ) स-
मानविचारौ (सचेतसौ) समानसंज्ञानौ (अरेपसौ) अनपरा-
धिनौ (मा) (यज्ञम्) संगन्तव्यं धर्मम् (हिंसिष्टम्) हिंस्या-
ताम् (मा) (यज्ञपतिम्) उपदेशेन धर्मरक्षकम् (जातवेदसौ)
उत्पन्नाऽखिलविज्ञानौ (शिवौ) संगतकारिणौ (भवतम्) (अ-
द्य) (नः) अस्मभ्यम् ॥ ६० ॥

अन्वयः—हे विवाहितौ स्त्रीपुरुषौ युवां नः समनसौ सचेत-
सावरेपसौ भवतम् । यज्ञं माहिंसिष्टं यज्ञपतिं मा हिंसिष्टम् । अद्य
नो जातवेदसौ शिवौ भवतम् ॥ ६० ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषजनैः सत्योपदेशायाध्यापनाय पूर्णविद्याः
प्रगल्भाः निष्कपटा आत्मा नित्यं प्रार्थनीया विद्वांसस्तु सर्वेभ्य एव
मुपदिशेयुर्यतः सर्वे धर्माचारिणः स्युः ॥ ६० ॥

पदार्थः—हे विवाह किये हुए स्त्रीपुरुषो तुम दोनों (नः) हम लोगों के
लिये (समनसौ) एक से विचार और (सचेतसौ) एक से बोध वाले (अरेपसौ)
अपराध रहित (भवतम्) हूजिये (यज्ञम्) प्राप्त होने योग्य धर्म को (मा) मत
(हिंसिष्टम्) बिगाड़ो और (यज्ञपतिम्) उपदेश से धर्म के रक्षक पुरुष को (मा)
मत मारो (अद्य) आज (नः) हमारे लिये (जातवेदसौ) संपूर्ण विज्ञान को प्राप्त
हुए (शिवौ) मंगलकारी (भवतम्) हूजिये ॥ ६० ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषजनों को चाहिये कि सत्य उपदेश और पढ़ाने के लिये सब
विद्याओं से युक्त प्रगल्भ निष्कपट धर्मात्मा सत्यप्रिय पुरुषों की नित्य प्रार्थना और
उन की सेवा करें । और विद्वान् लोग सब के लिये ऐसा उपदेश करें कि जिस से सब
धर्माचरण करने वाले हो जावें ॥ ६० ॥

मातेवेत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । पत्नीदेवता । आर्षी त्रि-
ष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

माता किंवत्संतानान् पालयतीत्याह ॥

माता किस के तुल्य सन्तानों को पालती है यह वि० ॥

मातेवं पुत्रं पृथिवीं पुरीष्यमग्निं स्वे योना-
वभारुखा । तां विश्वे देवै ऋतुभिः संविद्वानः

प्रजापतिर्विश्वकर्म्मा वि मुञ्चतु ॥ ६१ ॥

मातेवेतिमाताऽइव । पुत्रम् । पृथिवी । पुरी-
ष्यम् । अग्निम् । स्वे । योनौ । अभाः । उखा ।
ताम् । विश्वैः । देवैः । ऋतुभिरित्यूतुभिः । संवि-
दान इति समऽविदानः । प्रजापतिरिति प्रजाऽ-
पतिः । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । वि । मु-
ञ्चतु ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(मातेव) (पुत्रम्) (पृथिवी) भूमिवहर्त्तमाना
विदुषी स्त्री (पुरीष्यम्) पुष्टिकरेषु गुणेषु भवम् (अग्निम्) वि-
द्युतामिव सुप्रकाशम् (स्वे) स्वकीये (योनौ) गर्भाशये (अभाः)
पुष्पाति धरति वा (उखा) ज्ञातुमर्हा (ताम्) (विश्वैः) सर्वैः
(देवैः) दिव्यैर्गुणैः सह (ऋतुभिः) वसन्ताद्यैः (संविदानः) स-
म्यग्ज्ञापयन् (प्रजापतिः) परमेश्वरः (विश्वकर्मा) अखिलो
त्तमक्रियाः (वि) विरुद्धार्थे (मुञ्चतु) ॥ ६१ ॥

अन्वयः—योखा पृथिवीवहर्त्तमाना स्त्री स्वे योनौ पुरीष्यमग्निं
पुत्रं मातेवाभा धरति तां संविदानो विश्वकर्मा प्रजापतिर्विश्वैर्दे-
वैर्ऋतुभिः सह सततं दुःखादिमुञ्चतु पृथग्रक्षतु ॥ ६१ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा जननी सन्तानानुत्पाद्य पा-
लयति तथैव पृथिवीकारणस्थां विद्युतं प्रकटय्य रक्षति यथा परमे-
श्वरो याथातथ्येन पृथिव्यादिगुणान् जानाति प्रतिनियतसमयमृ-

त्वादीन् पृथिव्यादींश्च धृत्वा स्वस्वनियतपरिधौ चालयित्वा प्रलय-
समये भिनत्ति तथैव विद्वद्भिर्यथाबुद्ध्येतान् विदित्वा कार्यसिद्धये
प्रयतितव्यम् ॥ ६१ ॥

पदार्थः—जो (उखा) जानने योग्य (पृथिवी) भूमि के समान वर्तमान
विद्वान् स्त्री (स्वे) अपने (योनौ) गर्भाशय में (पुरीष्यम्) पुष्टि कारक गुणों
में हुए (अग्निम्) बिजुली के तुल्य अच्छे प्रकाश से युक्त गर्भरूप (पुत्रम्) पुत्र
को (मातेव) माता के समान (अभाः) पुष्ट वा धारण करती है (ताम्) उस
को (संविदानः) सम्यक् बोध करता हुआ (विश्वकर्मा) सब उत्तम कर्म करने वाला (प्र-
जापतिः) परमेश्वर (विश्वैः) सब (देवैः) दिव्य गुणों और (ऋतुभिः) वसन्त
आदि ऋतुओं के साथ निरन्तर दुःख से (विमुञ्चतु) छुड़ावे ॥ ६१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे माता सन्तानों को उत्पन्न कर पा-
लती है वैसे ही पृथिवी कारण रूप बिजुली को प्रासिद्धि करके रक्षा करती है । जैसे
परमेश्वर ठीक २ पृथिवी आदि के गुणों को जानता और नियत समय पर मरे हुआ
और पृथिवी आदि को धारण कर अपने २ नियत परिधि से चला के प्रलय समय में
सब को भिन्न करता है वैसे ही विद्वानों को चाहिये कि अपनी बुद्धि के अनुसार इ-
न सब पदार्थों को जान के कार्यसिद्धि के लिये प्रयत्न करें ॥ ६१ ॥

असुन्वतमित्यस्य मधुच्छन्दाः ऋषिः । निर्ऋतिर्देवता । निचृ-
त्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

स्त्रियः कीदृशान्पतीन्नेच्छेयुरित्याह ॥

स्त्री लोग कैसे पतियों की इच्छा न करें यह वि० ॥

असुन्वन्तु मयजमानमिच्छस्तेनस्येत्यामन्विहि
तस्करस्य । अन्यमस्मदिच्छ सा त इत्या नमो
देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु ॥ ६२ ॥

असुन्वन्तम् । अयजमानम् । इच्छ । स्तेन-
स्य । इत्याम् । अनु । इहि । तस्करस्य । अन्य-
म् । अस्मत् । इच्छ । सा । ते । इत्या । नमः ।
देवि । निर्ऋतइति निःऽऋते । तुभ्यम् । अस्तु ॥६२॥

पदार्थः—(असुन्वन्तम्) अभिषवादिक्रियानुष्ठानरहितम्
(अयजमानम्) अदातारम् (इच्छ) (स्तेनस्य) अप्रसिद्धचो-
रस्य (इत्याम्) एतुमर्हा क्रियाम् (अनु) (इहि) गच्छ (तस्करस्य)
प्रसिद्धचोरस्य (अन्यम्) भिन्नम् (अस्मत्) (इच्छ) (सा) (ते) तव
(इत्या) एतुमर्हा क्रिया (नमः) अन्नम् (देवि) विदुषि (निर्ऋते)
नित्ये सत्याचारे पृथिवीवर्त्तमाने (तुभ्यम्) (अस्तु) भवतु ॥६२॥

अन्वयः—हे निर्ऋते देवि त्वमस्मत्स्तेनस्य तस्करस्य सम्ब-
न्धिनं विहायान्यमिच्छासुन्वन्तमयजमानं मेच्छ । यामित्यामन्विहि
सेत्या तेऽस्तु नमश्च तस्यै तुभ्यमस्तु ॥ ६२ ॥

भावार्थः—हे स्त्रियो यूयमपुरुषार्थिनः स्तेनसंबन्धिनः पुरुषा-
न् पतीन् मेच्छत । आप्तनीतीन् गृहीत यथा पृथिव्यनेकीत्तमफ-
लप्रदानेन जनान् रञ्जयति तथा भवत । एवंभूताभ्यो युष्मभ्यं वयं
नमः कुर्मः । यथा वयमलसेभ्यः स्तेनेभ्यश्च पृथग् वर्त्तमहि तथा यू-
यमपि वर्त्तध्वम् ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे (निर्ऋते) पृथिवी के तुल्य वर्त्तमान (देवि) विद्वान् स्त्री तू
(अस्मत्) हम से भिन्न (स्तेनस्य) अप्रसिद्ध चोर और (तस्करस्य) प्रसिद्ध चोर
के सम्बन्धी को छोड़ के (अन्यम्) भिन्न की (इच्छ) इच्छा कर और (असुन्वन्तम्)

अभिषव आदि क्रियाओं के अनुष्ठान से रहित (अयजमानम्) दान धर्म से रहित पुरुष की (इच्छ) इच्छा मत कर और तू जिस (इत्याम्) प्राप्त होने योग्य क्रिया को (अन्विहि) ढूँढ़े (सा) वह (इत्या) क्रिया (ते) तेरी हो तथा उस (तुभ्यम्) तेरे लिये (नमः) अन्न वा संस्कार (अस्तु) होवे ॥ ६२ ॥

भावार्थः—हे स्त्रियो तुम लोगों को चाहिये कि पुरुषार्थरहित चोरों के सम्बन्धी पुरुषों को अपने पति करने की इच्छा न करो । प्राप्त पुरुषों की नीति के तुल्य नीति वाले पुरुषों को ग्रहण करो । जैसे पृथिवी अनेक उत्तम फलों के दान से मनुष्यों को संयुक्त करती है वैसी होओ । ऐसे गुणों वाली तुम को हम लोग नमस्कार करते हैं । जैसे हमलोग आलसी चोरों के साथ न बर्ते वैसे तुम लोग भी मत बर्ते ॥ ६२ ॥

नमःसुत इत्यस्य मधुच्छन्दाऋषिः । निऋतिर्देवता । भुरि

गार्गी पङ्क्ति शब्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनरेताः कथं भवेयुरित्याह ॥

फिर ये स्त्री कैसी हों इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

नमः सुते निऋते तिग्मतेजोऽयस्मयं विचृता
बन्धमेतम् । यमेन त्वं यस्या संविदानोत्तमे नाके
अधि रोहयैनम् ॥ ६३ ॥

नमः । सु । ते । निऋत इति निःऋते । ति-
ग्मतेज इति तिग्मतेजः । अयस्मयम् । वि । चृ-
त । बन्धम् । एतम् । यमेन । त्वम् । यस्या । सं-
विदानेति सम्विदाना । उत्तम इत्युत्तमे ।
नाके । अधि । रोहय । एनम् ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(नमः) अज्ञादिकम् (सु) (ते) तव (निर्ऋते) नितरामृतं सत्यं यस्यां तत्सम्बुद्धौ (तिग्मतेजः) तीव्राणि तेजांसि यस्मात्तत् (अयस्मयम्) सुवर्णादिप्रकृतम् । अयइति हिरण्यना० निषं० १। २ (वि) (चृत) विमुञ्च ह्यथचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (बन्धम्) बध्नाति येन तं (एतम्) यमेन न्यायाधीशेन (त्वम्) (यस्या) न्यायकर्त्र्या (संविदाना) सम्यक्कृतप्रतिज्ञा (उत्तमे) (नाके) आनन्दे भोक्तव्ये सति (अधि) (रोहय) (एनम्) ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे निर्ऋते यस्यास्ते तिग्मतेजोऽयस्मयं नमोऽस्ति सा त्वमेतं बन्धं सुविचृत । यमेन यस्या सह च संविदाना सत्येनं पतिमुत्तमे नाकेऽधिरोहय ॥ ६३ ॥

भावार्थः—हे स्त्रियो यूयं यथेयं पृथिवी तेजः सुवर्णानादिसंबन्धास्ति तथा भवत यथा युष्माकं पतयो न्यायाधीशा भूत्वा सापराधानपराधिनां सत्यन्यायेन विवेचनं कृत्वा सापराधान् दण्डयन्ति निरपराधिनः सत्कुर्वन्ति युष्माननुत्तमानानन्दान् प्रददति तथा यूयमपि भवत ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे (निर्ऋते) निरन्तर सत्य आचरणों से युक्त स्त्री जिस (ते) तेरे (तिग्मतेजः) तीव्र तेजों वाले (अयस्मयम्) सुवर्णादि और (नमः) अज्ञादि पदार्थ हैं सो (त्वम्) तू (एतम्) इस (बन्धम्) बांधने के हेतु अज्ञान का (सुविचृत) अच्छे प्रकार (यमेन) न्यायाधीश तथा (यस्या) न्याय करने वाली स्त्री के साथ (संविदाना) सम्यक् बुद्धि युक्त हो कर (एनम्) इस अपने पति को (उत्तमे) उत्तम (नाके) आनन्द भोगने में (अधिरोहय) आरुढ़ कर ॥ ६३ ॥

भावार्थः—हे स्त्रियो तुम को चाहिये कि जैसे यह पृथिवी अग्नि तथा सुवर्ण अन्नादि पदार्थों से संबन्ध रखती है वैसे तुम भी होओ । जैसे तुम्हारे पति न्यायाधीश हो कर अपराधी और अपराधरहित मनुष्यों का सत्य न्याय से विचार कर के अपराधियों को दण्ड देते और अपराधरहितों का सत्कार करते हैं तुम लोगों के लिये अत्यन्त आनन्द देते हैं वैसे तुम लोग भी होओ ॥ ६३ ॥

यस्यास्त इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । निऋतिर्देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कस्मै प्रयोजनाय दम्पती भवेतामित्युपदिश्यते ॥

किस प्रयोजन के लिये स्त्रीपुरुष संयुक्त हों यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

यस्यास्ते घोर आसन् जुहोम्येषां बन्धाना-
मवसर्जनाय । यां त्वा जनो भूमिरिति प्रम-
न्दते निऋतिं त्वाहं परि वेद विश्वतः ॥ ६४ ॥

यस्याः । ते । घोरे । आसन् । जुहोमि । ए-
षाम् । बन्धानाम् । अवसर्जनायेत्यवऽसर्जनाय ।
याम् । त्वा । जनः । भूमिः । इति । प्रमन्दत इ-
ति । प्रऽमन्दते । निऋतिमिति निऽऋतिम् । त्वा ।
अहम् । परि । वेद । विश्वतः ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(यस्याः) सुव्रतायाः स्त्रियाः (ते) तव (घोरे) भयानके (आसन्) आस्ये मुखे (जुहोमि) ददामि (एषाम्) वर्तमाना-
नाम् (बन्धानाम्) दुःखकारकत्वेन निरोधकानाम् (अवसर्जनाय)

त्यागाय (याम्) (त्वा) त्वाम् (जनः) (भूमिः) (इति) इव
(प्रमन्दते) आनन्दयति (निर्ऋतिम्) भूमिमिव (त्वा) (अहम्)
(परि) सर्वतः (वेद) जानीयाम् (विश्वतः) सर्वतः ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे घोरपतिन यस्यास्त आसनेषां बन्धानामवसर्ज-
नायामृतात्मकमन्त्रादिकं जुहोमि यो जनो भूमिरिति यां त्वा प्र-
मन्दते तामहं विश्वतो निर्ऋतिमिव त्वा परि वेद सा त्वमित्थं मां
विद्धि ॥ ६४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलुप्तोपमालं०—यथा पतयः स्वान-
न्दाय स्त्रियो गृह्णन्ति तथैव तस्मै स्त्रियोपि पतीन् गृह्णीयुः । अत्र
गृहाश्रमे पतिवृत्ता स्त्री स्त्रीवृत्तः पतिश्च सुखनिधिरिव भवति
क्षेत्रभूता स्त्री बीजरूपः पुमान् । यद्येतयोः शुद्धयोर्बलवतोः समा-
गमेनोत्तमा विविधाः प्रजा जायेरँस्तर्हि सर्वदा भद्रं भवतीति वे-
द्यम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे (घोरे) दुष्टों को भय करने हारी स्त्री (यस्याः) जिस सुन्द-
र नियम युक्त (ते) तेरे (आसन्) सुख में (एषाम्) इन (बन्धानाम्) दुःख
देते हुए रोकने वालों के (अव,सर्जनाय) त्याग के लिये अमृतरूप अन्नादि
पदार्थों को (जुहोमि) देताहूँ जो (जनः) मनुष्य (भूमिरिति) पृथिवी के समान (या-
म्) जिस (त्वा) तुझ को (प्रमन्दते) आनन्दित करता है उस तुझ को (अहम्)
में (विश्वतः) सब ओर से (निर्ऋतिम्) पृथिवी के समान (त्वा) (परि) सब प्र-
कार से (वेद) जानूँ । सो तू भी इस प्रकार मुझ को जान ॥ ६४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलु०—जैसे पति अपने आनन्द
के लिये स्त्रियों का ग्रहण करते हैं । वैसे ही स्त्री भी पतियों का ग्रहण करें इस गृ-
हाश्रम में पतिवृत्ता स्त्री और स्त्रीवृत्त पति सुख का कोश होता है । खेतरूप स्त्री और

बीजरूप पुरुष जो इन शुद्ध बलवान् दोनों के समागम से उत्तम विविध प्रकार के सन्तान हों तो सर्वदा कल्याण ही बढ़ता रहता है ऐसा जानना चाहिये ॥ ६४ ॥

यं ते देवीत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । यजमानो देवता ।

आर्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

विवाहसमये कीदृशीः प्रतिज्ञाः कुर्युरित्याह ॥

विवाह समय में कैसी २ प्रतिज्ञा करें इस वि० ॥

यन्ते देवी निऋतिराबबन्ध पाशं ग्रीवास्ववि-
चृत्यम् । तं ते विष्याम्यायुषो न मध्यादथैतं पि-
तुमहि प्रसूतः । नमो भूत्यै येदं चकार ॥ ६५ ॥

यम् । ते । देवी निऋतिरिति निःऋतिः ।
आबबन्धेत्याऽबबन्धं । पाशम् । ग्रीवासुं । अवि-
चृत्यमित्यविऽचृत्यम् । तम् । ते । वि । स्यामि ।
आयुषः । न । मध्यात् । अथ । एतम् । पितुम् ।
अहि । प्रसूतइतिप्रऽसूतः । नमः । भूत्यै । या ।
इदम् । चकार ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(यम्) (ते) तव (देवी) दिव्या स्त्री (निऋतिः)
पृथिवीव (आबबन्ध) समन्ताद्ब्रह्मामि (पाशम्) धर्म्य बन्धनम्
(ग्रीवासु) कण्ठेषु (अविचृत्यम्) अमोचनीयम् (तम्) (ते) तव
(वि) (स्यामि) प्रविशामि (आयुषः) जीवनस्य (न) इव (मध्यात्)
(अथ) आनन्तर्ये (एतम्) (पितुम्) अनादिकम् (अहि) भुङ्क्व

(प्रसूतः) उत्पन्नः सन् (नमः) सत्कारे (भूत्यै) ऐश्वर्यकारिकायै
(या) (इदम्) प्रत्यक्षं नियमनम् (चकार) कुर्यात् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—हे पते निर्ऋतिरिवाहं ते तव यं ग्रीवास्वविचृत्यं
पाशमाबबन्ध तं ते तवाप्यहं विष्यामि । आयुषोऽन्नस्य न विष्यामि ।
अथावयोर्मध्यात्कश्चिदपि नियमात् पृथङ् न गच्छेत् । यथाऽहमेतं
पितुमन्नि तथा प्रसूतः संस्त्वमेनमद्धि । हे स्त्री या त्वमिदं पतिव्रता-
धर्मेण सुसंस्कृतं चकार तस्यै भूत्यै नमोऽहं करोमि ॥ ६५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—विवाहसमये यानव्यभिचाराख्यादी-
न् नियमान् कुट्युस्तेभ्योऽन्यथा कदाचिन्नाचरेयुः । कुतः यदा पाणिं
गृह्णन्ति तदा पुरुषस्य यावत्स्वं तावत्सर्वं स्त्रिया यावत् स्त्रियास्ता-
वदखिलं पुरुषस्यैव भवति यदि पुरुषो विवाहितां विहायाऽन्यस्त्रीगो
भवेत् स्त्री च परपुरुषगामिनी स्यात्तावुभौ स्तेनवत्पापात्मानौ स्या-
ताम् । अतो स्त्रिया अनुमतिमन्तरा पुरुषः पुरुषाज्ञया च विना स्त्री
किञ्चिदपि कर्म न कुर्यात् इदमेव स्त्रीपुरुषयोः प्रीतिकरं कर्म यद-
व्यभिचरणमिति ॥ ६५ ॥

पदार्थः—स्त्री कहे कि हे पते (निर्ऋतिः) पृथिवी के समान मैं (ते) तेरे
(ग्रीवासु) कण्ठों में (अविचृत्यम्) न छोड़ने योग्य (यम्) जिस (पाशम्) धर्म युक्त बन्धन
को (आबबन्ध) अच्छे प्रकार बांधती हूं (तम्) उस को (ते) तेरे लिये भी प्रवेश
करती हूं (आयुषः) अवस्था के साधन अन्न के (न) समान (विष्यामि) प्रविष्ट होती
हूं (अथ) इस के पश्चात् (मध्यात्) मैं तू दोनों में से कोई भी नियम से विरुद्ध न
चले जैसे मैं (एतम्) इस (पितुम्) अन्नादि पदार्थ को भोगती हूं वैसे (प्रसूतः) उत्पन्न
हुआ तू इस अन्नादि को (अद्धि) भोग । हे स्त्री (या) जो (देवी) दिव्यगुण वाली तू

हैं । जैसे सूर्य मेघ के साथ युद्ध करके जगत् का उपकार करता है वैसे रचना क्रम के विज्ञान सुन्दर क्रिया से पृथिवी आदि पदार्थों से अनेक व्यवहार सिद्ध कर प्रजा को सुख देवे ॥ ६६ ॥

सीरा इत्यस्य विश्वावसुर्ऋषिः । कृषीवलाः कवयो
देवताः । गायत्रीच्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ कृषियोगविद्या आह ॥

अत्र खेती करने की विद्या अगले मंत्र में कही है ॥

सीरां युञ्जन्ति कवयो युगा वि तन्वते पृथक् ।
धीरां देवेषु सुम्नया ॥ ६७ ॥

सीरां । युञ्जन्ति । कवयः । युगा । वि ।
तन्वते । पृथक् । धीराः । देवेषु । सुम्न-
येति सुम्नया ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(सीरा) सीराणि हलानि (युञ्जन्ति) युञ्ज-
न्तु (कवयः) मेधाविनः । कविरिति मेधाविना० ३ । १५ (यु-
गा) युगानि (वि) (तन्वते) विस्तृणन्ति (पृथक्) (धीराः)
ध्यानवन्तः (देवेषु) विद्वत्सु (सुम्नया) सुम्नेन सुखेन । अत्र
तृतीयैकवचनस्यायादेशः ॥ ६७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा धीराः कवयः सीरा युगा च युञ्ज-
न्ति सुम्नया देवेषु पृथग् वितन्वते तथा सर्वैरेतदनुष्ठेयम् ॥ ६७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैरिह विद्वच्छिक्षया कृषि-
कर्मोन्नेयं यथा योगिनो नाडीषु परमेश्वरं समाधियोगेनोपकुर्वन्ति तथैव
कृषिकर्महारा सुखोपयोगः कर्त्तव्यः ॥ ६७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (धीराः) ध्यानशील (कवयः) बुद्धिमान् लोग (सीराः) हलों और (युगा) जुआ आदि को (युञ्जन्ति) युक्त करते और (सुम्नया) सुख के साथ (देवेषु) विद्वानों में (पृथक्) अलग (वितन्वते) विस्तार युक्त करते वैसे सब लोग इस खेती कर्म का सेवन करें ॥ ६७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों की शिक्षा से कृषिकर्म की उन्नति करें । जैसे योगी नाडियों में परमेश्वर को समाधियोगसे प्राप्त होते हैं । वैसे ही कृषिकर्मद्वारा सुखों को प्राप्त हों ॥ ६७ ॥

युनक्तेत्यस्य विश्वावसुर्ऋषिः । कृषीवलाः कवयो वा देवताः ।

विराडाषीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

युनक्त सीरा वि युगा तनुध्वं कृते योनौ वप-
तेह बीजम् । गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्त्रो न-
दीय इत्सृण्यः पक्वमेयात् ॥ ६८ ॥

युनक्त । सीरा । वि । युगा । तनुध्वम् । क-
ते । योनौ । वपत । इह । बीजम् । गिरा । च ।
श्रुष्टिः । सभरा इति सऽभराः । असन्त । नः ।
नेदीयः । इत् । सृण्यः । पक्वम् । आ । इयात् ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(युनक्त) युग्ध्वम् (सीरा) हलादीनि कृष्युपका-
रणानि नाडीर्वा (वि) विविधार्थे (युगा) युगानि (तनुध्वम्)

विस्तृणीत (कृते) हलादिभिः कर्षिते योगाङ्गैर्निष्पादितेऽन्तः-
करणे वा (योनौ) ज्ञेते (वपत) (इह) अस्यां भूमौ बुद्धौ वा
(बीजम्) यवादिकं सिद्धिमूलं वा (गिरा) कृषियोगकर्मोपयुक्तया
सुशिक्षितया वा । (च) स्वसुविचारेण (श्रुष्टिः) शीघ्रम् । श्रु-
ष्टीति क्षिप्रनामा शु अष्टीति निरु० ६ । १२ (सभराः) समानधा-
रणपोषणाः (असत्) अस्तु (नः) अस्मान् (नेदीयः) अतिशये-
नान्तिकम् (इत्) एव (सृणयः) याः क्षेत्रयोगान् गता यवादि-
जातयः (पक्कम्) (आ) (इयात्) प्राप्तुयात् ॥ ६८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयमिह साधनानि वितनुध्वं सीरा यु-
गा युनक्त । कृते योनौ बीजं वपत गिरा च सभराः श्रुष्टिर्भवत याः
सृणयः सन्ति ताभ्यो यन्नेदीयोऽसत् पक्कं भवेत्तदिदेव न एयात् ॥ ६८ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं विद्वद्भ्यः कृषीवलेभ्यश्च कृषियोग
कर्मक्षिप्तां प्राप्थानेकानि साधनानि संपाद्य कृषिं योगं च कुरुत ।
तस्माद्यद्यत्पक्कं स्यात्तत्तद्गृहीत्वोपभुङ्गध्वं भोजयत वा ॥ ६८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुमलोग (इह) इस पृथिवी वा बुद्धि में साधनों को
(वितनुध्वम्) विविध प्रकार से विस्तार युक्त करो (सीरा) खेती के साधन हल
आदि वा नाड़ियां और (युगा) जुआओं को (युनक्त) युक्त करो (कृते) हल
आदि से जोते वा योग के अंगों से शुद्ध किये अन्तःकरण (योनौ) खेत में (बीजम्)
यव आदि वा सिद्धि के मूल को (वपत) बोया करो (गिरा) खेती विषयक क-
र्मों की उपयोगी सुशिक्षित वाणी (च) और अच्छे विचार से (सभराः) एक प्र-
कार के धारण और पोषण में युक्त (श्रुष्टिः) शीघ्र हूँजिये जो (सृणयः) खेतों में
उत्पन्न हुए यव आदि अन्न जाति के पदार्थ हैं उन में जो (नेदीयः) अत्यन्त समीप
(पक्कम्) पकाहुआ (असत्) होवे वह (इत्) ही (नः) हमलोगों को (आ)
(इयात्) प्राप्त होवे ॥ ६८ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम लोगों को उचित है कि विद्वानों से योगाभ्यास और खेती करने हारों से कृषि कर्म की शिक्षा को प्राप्त हो और अनेक साधनों को बना के खेती और योगाभ्यास करो । इस से जो २ अन्नादि पका हो उस २ का ग्रहण कर भोजन करो और दूसरों को कराओ ॥ ६८ ॥

शुनमित्यस्य कुमारहारित ऋषिः । कृषीवला
देवताः । त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

शुनं सुफाला विकृषन्तु भूमिं शुनं कीनाशां
अभि यन्तु वाहैः । शुनांसीरा हविषा तोशमाना
सुपिप्पला ओषधीः कर्तनास्मै ॥ ६९ ॥

शुनम् । सु । फालाः । वि । कृषन्तु । भूमिम् ।
शुनम् । कीनाशाः । अभि । यन्तु । वाहैः । शुनां-
सीरा । हविषा । तोशमाना । सुपिप्पला इति सु-
पिप्पलाः । ओषधीः । कर्तन । अस्मे इत्यस्मे ॥ ६९ ॥

पदार्थः—(शुनम्) सुखम् । शुनमिति सुखना० निध०
३ । ६ (सु) (फालाः) फलन्ति विस्तीर्णा भूमिं कुर्वन्ति यै-
स्ते (वि) (कृषन्तु) विलिखन्तु (भूमिम्) (शुनम्)
सुखम् (कीनाशाः) ये श्रमेण क्षियन्ति ते कृषीवलाः । अत्र
क्षिशोरीचोपधायाः कन् लोपश्च लोनाम् च । उ० ५ । ५६ क्षिश

धातोः कनि प्रत्यये लोप उपधाया ईत्वं धातोर्नामागमश्च (अ-
भि) (यन्तु) प्राप्नुवन्तु (वाहैः) वहन्ति यैस्तैर्वृषभादिवाहनैः
(गुनासीरा) यथा वायुसूर्यौ । शुनासीरौ शुनोवायुः सरत्यन्तरिक्षे
सीर आदित्यः सरणात् । निरु० ९ । ४० (हविषा) संस्कृतेन
घृतादिना संस्कृतौ (तोशमाना) सन्तुष्टिकारौ । अत्र वर्णव्यत्य-
येन शः । विकरणात्मनेपदव्यत्ययौ च (सुपिप्पलाः) शोभनानि
पिप्पलानि फलानि यासु ताः (ओषधीः) यवादीन् (कर्त्तन)
कुर्वन्तु (अस्मे) अस्मभ्यम् ॥ ६९ ॥

अन्वयः—ये कीनाशास्ते फाला वाहैः सह वर्त्तमानैर्हलादि-
भिर्भूमिं विकृषन्तु शुनमभियन्तु । हविषा तोशमाना गुनासीरेवा-
स्मे सुपिप्पला ओषधीः कर्त्तन ताभिः सु शुनं च ॥ ६९ ॥

भावार्थः—ये चतुराः कृषिकारा गोवृषभादीन् संरक्ष्य विचा-
रेण कृषिं कुर्वन्ति तेऽत्यन्तं सुखं लभन्ते । नात क्षेत्रेऽमेध्यं किञ्चि-
त्प्रक्षेप्यम् । किन्तु बीजान्यपि सुगन्ध्यादियुक्तानि कृत्वैव वपन्तु य-
तोऽन्नान्यारोग्यकराणि भूत्वा बलबुद्धी वर्धयेयुः ॥ ६९ ॥

पदार्थः—जो (कीनाशाः) परिश्रम से क्लेशमोक्ता खेती करने हारे हैं वे
(फालाः) जिन से पृथिवी को जोतें उन फालों से (वाहैः) बैल आदि के साथ
वर्त्तमान हल आदि से (भूमिम्) पृथिवी को (विकृषन्तु) जोतें और (शुनम्)
सुख को (अभियन्तु) प्राप्त होवें (हविषा) शुद्ध किये घी आदि से शुद्ध (तोश-
माना) सन्तोषकारक (शुनासीरा) वायु और सूर्य के समान खेती के साधन (अस्मे)
हमारे लिये (सुपिप्पलाः) सुन्दर फलों से युक्त (ओषधीः) जौ आदि (कर्त्तन)
करें और उन ओषधियों से (सु) सुन्दर (शुनम्) सुख भोगें ॥ ६९ ॥

भावार्थः—जो चतुर खेती करने हारे गौ और बैल आदि की रक्षा करके विचार के साथ खेती करते हैं वे अत्यन्त सुख को प्राप्त होते हैं। इन खेतों में विष्टा आदि मलीन पदार्थ नहीं डालने चाहिये किन्तु बीज सुगन्धि आदि से युक्त करके ही बोवें कि जिस से अन्न भी रोग रहित उत्पन्न होकर मनुष्यादि की बुद्धि को बढ़ावें ॥ ६६ ॥

घृतेनेत्यस्य कुमारहारित ऋषिः । कृषीबला देवताः । आर्षी
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥
पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

घृतेन सीता मधुना समज्यतां विश्वैर्वैरनुमता
मरुद्भिः । ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमानास्मान्सी-
तेपयसाभ्या ववृत्स्व ॥ ७० ॥

घृतेन । सीता । मधुना । सम् । अज्यताम् । विश्वैः ।
देवैः । अनुमतेत्यनुमता । मरुद्भिरिति मरुत्-
ऽभिः । ऊर्जस्वती । पयसा । पिन्वमाना । अस्मान् ।
सीते । पयसा । अभि । आ । ववृत्स्व ॥ ७० ॥

पदार्थः—(घृतेन) अज्येन (सीता) सायन्ति क्षेत्रस्थलो-
ष्ठान् क्षयन्ति यथा सा काष्ठपट्टिका (मधुना) क्षौद्रेण शर्करादिना
वा (सम्) एकीभावे (अज्यताम्) संयुज्यताम् (विश्वैः) सर्वैः
(देवैः) अन्नादिकामयमानैर्विहृद्भिः (अनुमता) अनुज्ञापिता
(मरुद्भिः) मनुष्यैः (ऊर्जस्वती) ऊर्जः पराक्रमसंबन्धो वि-
द्यते यस्याः सा (पयसा) जलेन दुग्धेन वा (पिन्वमाना)

सिक्ता सेविता (अस्मान्) (सीते) सीता (पयसा) जलेन (अ-
भि) (आ) (वृत्स्व) वर्तिता भवतु ॥ ७० ॥

अन्वयः—विश्वेदेवैर्मरुद्भिर्गुण्माभिरनुमता पयसोर्जस्वती पि-
न्वमाना सीता घृतेन मधुना समज्यताम् । सा सीते सीतास्मान्
घृतादिना संयोत्स्यतीति पयसाऽभ्याववृत्स्व अभ्याववर्त्यताम् ॥ ७० ॥

भावार्थः—सर्वे विद्वांसः कृषीबला विद्ययानुज्ञाता घृतमधु
जलादिना सुसंस्कृतामनुमतां क्षेत्रभूमिमन्त्रसुसाधिकां कुर्वन्तु यथा
सुगन्धादियुक्तानि बीजानि कृत्वा वपन्ति तथैव तामपि सुगन्धेन
संस्कृतां कुर्वन्तु ॥ ७० ॥

पदार्थः—(विश्वैः) सब (देवैः) अन्नादिपदार्थों की इच्छा करने वाले
विद्वान् (मरुद्भिः) मनुष्यों की (अनुमता) आज्ञा से प्राप्त हुआ (पयसा) जला
वा दुग्ध से (ऊर्जस्वतीः) पराक्रम संवन्धी (पिन्वमाना) सींचावा सेवन किया हुआ
(सीता) पटेला (घृतेन) घी तथा (मधुना) सहत वा शक्कर आदि से (समज्यताम्)
संयुक्त करो (सीते) पटेला (अस्मान्) हम लोगों को घी आदि पदार्थों से संयुक्त करेगा
इस हेतु से (पयसा) जल से (अभ्याववृत्स्व) बार २ वर्त्ताओ ॥ ७० ॥

भावार्थः—सब विद्वानों को चाहिये कि किसान लोग विद्या के अनुकूल घी
मीठा और जल आदि से संस्कार कर स्वीकार की हुई खेत की पृथिवी को अन्न को
सिद्ध करने वाली करें । जैसे बीज सुगन्धि आदि युक्त करके बोते हैं वैसे इस पृथि-
वी को भी संस्कार युक्त करें ॥ ७० ॥

लाङ्गलमित्यस्य कुमारहारित ऋषिः । कृषीबला

देवताः । विराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

लाङ्गलं पवीरवत्सुशेवं सोमपित्सरु । तदुद्वपति
गामविं प्रफव्यं च पीवरीं प्रस्थावद्रथवाहनम् ॥ ७१ ॥

लाङ्गलम् । पवीरवत् । सुशेवमितिऽसुशेवम् ।
सोमपित्सर्विति सोमपित्ऽसरु । तत् । उत् । व-
पति । गाम् । अविम् । प्रफर्व्यमिति प्रऽफर्व्यम् ।
च । पीवरीम् । प्रस्थावदिति प्रस्थाऽवत् । रथवा-
हनम् । रथवाहनमिति रथऽवाहनम् ॥ ७१ ॥

पदार्थः—(लाङ्गलम्) सीरापश्वाद्भागे दाढ्यायसंयोज्यं काष्ठम्
(पवीरवत्) प्रशस्तः पवीरः फालो विद्यते यस्मिन् तत् (सुशेवम्)
सुष्ठु सुखकरम् (सोमपित्सरु) ये सोमयवाद्योषधीः पालयन्ति तान्
त्सरयति कुटिलं गमयति (तत्) (उत्) (वपति) (गाम्)
पृथिवीम् (अविम्) रक्षणादिहेतुम् (प्रफर्व्यम्) प्रफर्वितुं-
गमयितुं योग्यम् (च) (पीवरीम्) यया पाययन्ति तां स्थूलाम्
(प्रस्थावत्) प्रशस्तं प्रस्थानं यस्यास्ति तत् (रथवाहनम्) रथं
वहति येन तत् ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हे कृषीबला यूयं यत् सोमपित्सरु पवीरवत्सुशेवं
लाङ्गलं प्रफर्व्यं प्रस्थावद्रथवाहनं चास्ति येनावि पीवरीं गामुहपति
तद्युयं साधुत ॥ ७१ ॥

भावार्थः—कृषीबलैः स्थूलमृत्स्नामन्नाद्युत्पादनेन रक्षिकां सु-
परीक्ष्य हलादिसाधनैः संकृष्य समीकृत्य सुसंस्कृतानि बीजानि
समुप्योत्तमानि धान्यान्युत्पाद्य भोक्तव्यानि ॥ ७१ ॥

पदार्थः—हे किसानो तुम लोग जो (सोमपित्सरु) जौ आदि ओषधियों

के रत्नकों को टेढ़ा चलावे (पवीरवत्) प्रशंसित फाल से युक्त (मुशेवम्) सुन्दर सुखदायक (लाङ्गलम्) फाले के पीछे जो दृढ़ता के लिये काष्ठ लगाया जाता है वह (च) और (प्रफर्व्यम्) चलाने योग्य (प्रस्थावत्) प्रशंसित प्रस्थान वाला (रथवाहनम्) रथ के चलने का साधन है जिस से (अविम्) रक्षा आदि के हेतु (पीवरीम्) सब पदार्थों को भुगाने का हेतु स्थूल (गाम्) पृथिवी को (उद्धपति) उखाड़ते हैं (तत्) उस को तुम भी सिद्ध करो ॥ ७१ ॥

भावार्थः—किसान लोगों को उचित है कि मोटी मट्टी अन्न आदि की उत्पत्ति से रक्षा करने वाली पृथिवी की अच्छे प्रकार परीक्षा करके हल आदि साधनों से जोत एकतार कर सुन्दर संस्कार किये बीज के उत्तम धान्य उत्पन्न करके भोगे ॥ ७१ ॥

कामित्यस्य कुमारहारित ऋषिः । मित्रादयो लिङ्गोक्ता
देवताः । आर्ची षड्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पाचिका स्त्री प्रयत्नेन सुसंस्कृतान्यन्नानि
व्यञ्जनानि कुर्यादित्याह ॥

पकानेहारी स्त्री अच्छे यत्न से सुन्दर अन्न और व्यंजनों को बनावे यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

कामं कामदुघे धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च । इन्द्रा-
याश्विभ्यां पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः ॥ ७२ ॥

कामम् । कामदुघे इति कामदुघे । धुक्ष्व । मि-
त्राय । वरुणाय । च । इन्द्राय । अश्विभ्यामित्यश्वि-
भ्याम् । पूष्णे । प्रजाभ्य इति प्रजाभ्यः । ओष-
धीभ्यः ॥ ७२ ॥

पदार्थः—(कामम्) इच्छाम् (कामदुघे) इच्छापूरिके-
(धुक्ष्व) पिपूर्धि (मित्राय) सुहृदे (वरुणाय) उत्तमाय विदु-
षे (च) अतिथये (इन्द्राय) परमैश्वर्ययुक्ताय (अश्विभ्या-
म्) प्राणापानाभ्याम् (पूष्णे) पुष्टिकराय (प्रजाभ्यः) स्वस-
न्तानेभ्यः (ओषधीभ्यः) सोमयवादिभ्यः ॥ ७२ ॥

अन्वयः—हे कामदुघे पात्रिके त्वं भूमिरिव सुसंस्कृतैरनैमि-
ताय वरुणाय चेन्द्रायश्विभ्यां पूष्णे प्रजाभ्य ओषधीभ्यः कामं
धुक्ष्व ॥ ७२ ॥

भावार्थः—या स्त्री वा पुरुषः पाकं कुर्यात्तां तं च पाकविद्यां
सुशिक्ष्य हृद्यान्यन्नानि निर्माय संभोज्य सर्वान् रोगान् दूरीकु-
र्यात् ॥ ७२ ॥

पदार्थः—हे (कामदुघे) इच्छा को पूर्ण करने हारी रसोय्यास्त्री तू पृथिवी
के समान सुन्दर संस्कार किये अन्नो से (मित्राय) मित्र (वरुणाय) उत्तम विद्वान्
(च) अतिथि अभ्यागत (इन्द्राय) परम ऐश्वर्य से युक्त (अश्विभ्याम्) प्राण
अपान (पूष्णे) पुष्टिकारक जन (प्रजाभ्यः) सन्तानों और (ओषधीभ्यः) सोम-
लता आदि ओषधियों से (कामम्) इच्छा को (धुक्ष्व) पूर्ण कर ॥ ७२ ॥

भावार्थः—जो स्त्री वा पुरुष भोजन बना वे उस को चाहिये कि पकाने की
विद्या सीख प्रिय पदार्थ पका और उन का भोजन करा के सब को रोग रहित
रखें ॥ ७२ ॥

विमुच्यध्वमित्यस्य कुमारहारित ऋषिः । अघ्न्या देवताः ।
भुरिगार्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

मनुष्यैर्गवादिपशुवृद्धिं कृत्वा पयोधृतादीनि

वर्द्धयित्वा नन्दितव्यमि० ॥

मनुष्यों को गौ आदि पशुओं को बढा उन से दूध घी आदि की वृद्धि कर
आनन्द में रहना चाहिये इस वि० ॥

विमुच्यध्वमघ्न्या देवयानां अगन्म तमसस्पा-
रमस्य । ज्योतिरापाम ॥ ७३ ॥

वि । मुच्यध्वम् । अघ्न्याः । देवयाना इति दे-
वस्यानाः । अगन्म । तमसः । पारम् । अस्य ।
ज्योतिः । आपाम् ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(वि) (मुच्यध्वम्) त्यजत (अघ्न्याः) हन्तुमयोग्या
गाः (देवयानाः) याभिर्देवान् दिव्यान् भोगान् प्राप्नुवन्ति ताः
(अगन्म) गच्छेम (तमसः) रात्रेः (पारम्) (अस्य) सूर्यस्य
(ज्योतिः) प्रकाशम् (आपाम्) व्याप्नुयाम ॥ ७३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा यूयं अघ्न्या देवयानाः प्राप्य सु-
संस्कृतान्यन्नानि भुक्त्वा रोगेभ्यो विमुच्यध्वं तथा वयमपि विमु-
च्येमहि । यथा यूयं तमसः पारं प्राप्नुत तथा वयमप्यगन्म । यथा
यूयमस्य ज्योतिर्व्याप्नुत तथा वयमप्यापाम ॥ ७३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्या गवादीन् पशून् कदाचि-
न्न हन्युर्न घातयेयुश्च यथा सूर्योदयाद्रात्रिर्निवर्तते तथा वैद्यकशास्त्र-
रीत्या पथ्यान्यन्नानि संसेव्य रोगेभ्यो निवर्तन्ताम् ॥ ७३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे तुम लोग (अघ्न्याः) रक्षा के योग्य (देवया-
नाः) दिव्य भोगों की प्राप्ति के हेतु गौओं को प्राप्त हो सुन्दर संस्कार किये अन्नों का

भोजन करके रोगों से (विमुच्यध्वम्) पृथक् रहते हो । वैसे हम लोग भी बचें । जैसे तुम लोग (तमसः) रात्रि के (पारम्) पार को प्राप्त होते हो वैसे हम भी (अ-गन्म) प्राप्त होवें । जैसे तुम लोग (अस्य) इस सूर्य के (ज्योतिः) प्रकाश को व्याप्त होते हो वैसे हम भी (आपाम) व्याप्त होवें ७३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि गौ आदि पशु-ओं को कभी न मारें । और न मरवावें तथा न किसी को मारने दें । जैसे सूर्य के उदय से रात्रि निवृत्ति होती है वैसे वैद्यकशास्त्र की रीति से पथ्य अन्नादि पदार्थों का सेवन कर रोगों से बचो ॥ ७३ ॥

सजूरब्द इत्यस्य कुमारहारित ऋषिः । अश्विनौ देवते । आ-र्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथं कृत्वा सुखयितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को किस प्रकार परस्पर सुखी होना चाहिये यह वि० ॥

सजूरब्दो अयवोभिः सजूरुषा अरुणीभिः ।
सजोषसावश्विनाद१सोभिः सजूः सूर एतंशेन-
सजूवैश्वानर इडंया घृतेनस्वाहा ॥ ७४ ॥

सजूरिति सजूः । अब्दः । अयवोभिरित्ययवः-
ऽभिः । सजूरिति सजूः । उषाः । अरुणीभिः । स-
जोषसाविति सजोषऽसौ । अश्विना । द१सोभि-
रिति द१सः ऽभिः । सजूरिति सजूः । सूरः । ए-
तंशेन । सजूरिति सजूः । वैश्वानरः । इडंया ।
घृतेन । स्वाहा ॥ ७४ ॥

पदार्थः—(सजूः) संयुक्तः (अब्दः) संवत्सरः (अयवोभिः)
मिश्रितामिश्रितैरनैः क्षणादिभिः कालावयवैः (सजूः) सहवर्त्त-
मानाः (उषा) प्रभातः (अरुणीभिः) रक्तप्रभाभिः (सजोषसौ)
समानसेवनौ (अश्विना) प्राणापानाविव दम्पती (दंसोभिः) कर्मभिः

(सजूः) सहितः (सूरः) सूर्यः (एतशेन) अश्वेनेव व्याप्ति-
शीलेन वेगवता किरणानिमित्तेन वायुना । एतश्च इत्यश्वना० निरु०

१।३२ (सजूः) संयुक्तः (वैश्वानरः) विद्युदग्निः (इडया) अन्ना-
दिनिमित्तरूपया पृथिव्या (घृतेन) जलेन (स्वाहा) सत्येन वाग्नि-
न्द्रियेण ॥ ७४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या वयं सर्वे स्त्रीपुरुषा यथाऽयवोभिः सजू-
रब्दोऽरुणीभिः सजूरुषा दंसोभिः सजोषसावश्विनेव एतशेनेव स-
जूः सूर इडया घृतेन स्वाहा सजूर्वैश्वानरश्च वर्तते तथैव प्रीत्या व-
र्त्तमहि ॥ ७४ ॥

भावार्थः—मनुष्येषु यावत्परस्परं सौहार्दं तावदेव सुखम् ।
यावदसौहार्दं तावदेव दुःखं च जायते तस्मात्सर्वैः स्त्रीपुरुषैः परोप-
कारक्रियया सहैव सदा वर्तितव्यम् ॥ ७४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो हम सब लोग स्त्री पुरुष जैसे (अयवोभिः) एकरस
क्षणादि काल के अवयवों से (सजूः) संयुक्त (अब्दः) वर्ष (अरुणीभिः) लाल
कान्तियों के (सजूः) साथ वर्त्तमान (उषाः) प्रभात समय (दंसोभिः) कर्मों से (स-
जोषसौ) एकसा वर्त्ताव वाले (अश्विना) प्राण और अपान के समान स्त्री पुरुष वा (एत-
शेन) चलते घोड़े के समान व्याप्तिशील वेगवाले किरण निमित्त पवन के (सजूः) साथ
वर्त्तमान (सूरः) सूर्य (इडया) अन्न आदि का निमित्त रूप पृथिवी वा (घृतेन)
जल से (स्वाहा) सत्य वाणी के (सजूः) साथ (वैश्वानरः) बिजलीरूप अग्नि
वर्त्तमान है वैसे ही प्रीति से वर्त्ते ॥ ७४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों में जितनी परस्पर मित्रता हो उतना ही सुख और जि-
तना विरोध उतना ही दुःख होता है । उस से सब लोग स्त्रीपुरुष परस्पर उपकार
करने के साथ ही सदा वर्त्ते ॥ ७४ ॥

या ओषधीरित्यस्य भिषगृषिः । वैद्यो देवता । अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैरवश्यमौषधसेवनं कृत्वाऽरोगैर्वर्तितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को अवश्य ओषधि सेवन कर रोगों से बचना चाहिये यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मनै नु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ ७५ ॥
याः । ओषधीः । पूर्वाः । जाताः । देवेभ्यः ।
त्रियुगमिति त्रियुगम् । पुरा । मनै । नु । बभ्रूणाम् ।
अहम् । शतम् । धामानि । सप्त । च ॥ ७५ ॥

पदार्थः—(याः) (ओषधीः) सोमाद्याः (पूर्वाः) (जाताः) प्रसिद्धाः (देवेभ्यः) पृथिव्यादिभ्यः (त्रियुगम्) वर्षत्रयम् (पुरा) (मनै) मन्यै । अत्र विकरणव्यत्ययेन शप् (नु) शीघ्रम् (बभ्रूणाम्) भरणानां धारकाणां रोगिणाम् (अहम्) (शतम्) अनेकानि (धामानि) मर्मस्थानानि (सप्त) (च) ॥ ७५ ॥

अन्वयः—अहं या ओषधीर्देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा पूर्वा जाता या बभ्रूणां शतं सप्त च धामानि मर्माणि व्याप्नुवन्ति ता नु मनै शीघ्रं जानीयाम् ॥ ७५ ॥

भावार्थः—मनुष्या याः पृथिव्यामप्सु चौषधयो जायन्ते गतत्रिवर्षा भवेद्युक्ताः संगृह्य यथावैद्यकशास्त्रविधि संसेवन्ते ता भुक्ताः सत्यः सर्वाणि मर्माण्यभिव्याप्य रोगान्निवार्य शरीरसुखानि सद्यो जनयन्तु ॥ ७५ ॥

पदार्थः—(अहम्) मैं (याः) जो (ओषधीः) सोमलता आदि ओषधी (देवेभ्यः) पृथिवी आदि से (त्रियुगम्) तीन वर्ष (पुरा) पहिले (पूर्वाः) पूर्णसुख दान में उत्तम (जाताः) प्रसिद्ध हुई जो (बभ्रूणाम्) धारण करने हारे रोगियों के (शतम्) सौ (च) और (सप्त) सात (धामानि) जन्म वा नाड़ियों के मर्मों में व्याप्त होती हैं उन को (नु) शीघ्र (मनै) जानूं ॥ ७५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि जो पृथिवी और जल में ओषधी उत्पन्न होती हैं उन तीन वर्ष के पीछे ठीक २ पकी हुई को ग्रहण कर वैद्यकशास्त्र के अनुकूल विधान से सेवन करें। सेवन की हुई वे ओषधी शरीर के सब अंशों में व्याप्त हो के शरीर के रोगों को छुड़ा सुखों को शीघ्र करती हैं ॥ ७५ ॥

शतम्ब इत्यस्य भिषगृषिः । वैद्या देवताः । अनुष्टुप् छन्दः गांधारः स्वरः ॥

मनुष्याः किं कृत्वा किं साधयेयुरित्याह ॥

मनुष्य क्या करके किस को सिद्ध करें यह वि०

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः ।

अधा शतक्रत्वो यूयमिमं मे अगदं कृत ॥ ७६ ॥

शतम् । वः । अम्ब । धामानि । सहस्रम् । उत । वः । रुहः । अध । शतक्रत्व इति शतऽक्रत्वः ।

यूयम् । इमम् । मे । अगदम् । कृत ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(शतम्) (वः) युष्माकम् (अम्ब) मातः (धामानि) मर्मस्थानानि (सहस्रम्) असंख्याः (उत) अपि (वः) युष्माकम् (रुहः) नाड्यङ्कुराः (अधा) अथ । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (शतक्रत्वः) शतं क्रतवः प्रज्ञाः क्रिया येषान्तत्सम्बुद्धौ (यूयम्) (इमम्) देहम् (मे) मम (अगदम्) रोगराहितम् (कृत) कुरुत अत्र विकरणलुक् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—हे शतक्रत्वो यूयं यासां शतमुत सहस्रं रुहः सन्ति
ताभिर्मे ममेमं देहमगदं कृत । अध स्वयं वो देहानगदान् कुरुत ।
यानि वोऽसंख्यानि धामानि तानि प्राप्नुत । हे अम्ब त्वमप्येव-
माचरत ॥ ७६ ॥

भावार्थः—मनुष्याणामिदमादिमं कर्त्तव्यं कर्म्मस्ति यदोषधि
सेवनं पथ्याचरणं सुनियमव्यवहरणं च कृत्वा शरीरारोग्यसंपाद-
नम् । न ह्येतेन विना धर्मार्थकाममोक्षाणामनुष्ठानं कर्त्तुं कश्चिदपि
शक्नोति ॥ ७६ ॥

पदार्थः—हे (शतक्रत्वः) सैकड़ों प्रकार की बुद्धि वा क्रियाओं से युक्त
मनुष्यो (यूयम्) तुम लोग जिन के (शतम्) सैकड़ों (उत) वा (सहस्रम्) हजार
हों (रुहः) नाड़ियों के अङ्कुर हैं उन ओषधियों से (मे) मेरे (इमम्) इस शरीर
को (अगदम्) नीरोग (कृत) करो (अध) इस के पश्चात् (वः) आप अपने शरीरों
को भी रोगरहित करो जो (वः) तुम्हारे असंख्य धामानि मर्म स्थान हैं उन को प्राप्त
होओ हे (अम्ब) माता तू भी ऐसाही आचरण कर ॥ ७६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सब से पहिले ओषधियों का सेवन, प-
थ्य का आचरण और नियम पूर्वक व्यवहार करके शरीर को रोगरहित करें । क्योंकि
कि इस के विना धर्म, अर्थ, काम और मोक्षों का अनुष्ठान करने को कोई भी समर्थ
नहीं हो सकता ॥ ७६ ॥

ओषधीरित्यस्य भिषगृषिः । वैद्या देवताः । निचृदनुष्टुप्छन्दः ।
गांधारः स्वरः ॥

कीदृशा ओषधयः सेव्या इत्याह ॥

कैसी ओषधियों का सेवन करना चाहिये यह विषय ० ॥

ओषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।
अश्वाइव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णुः ॥ ७७ ॥

ओषधीः । प्रति । मोदध्वम् । पुष्पवतीरिति
 पुष्पवतीः । प्रसूवरीरिति प्रसूवरीः । अश्वा
 इवेत्यश्वाः इव । सजित्वरीरिति सजित्वरीः ।
 वीरुधः । पारयिष्णवः ॥ ७७ ॥

पदार्थः—(ओषधीः) सोमादीन् (प्रति) (मोदध्वम्) आनन्द-
 यत (पुष्पवतीः) प्रशस्तानि पुष्पाणि यासां ताः (प्रसूवरीः) सु-
 खप्रसाविकाः (अश्वा इव) यथा तुरङ्गाः (सजित्वरीः) शरीरैः
 सह संयुक्ता रोगान् जेतुं शीलाः (वीरुधः) सोमादीन् (पारयि-
 णवः) रोगजदुःखेभ्यः पारं नेतुं समर्थाः ॥ ७७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयमश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयि-
 णवः पुष्पवतीः प्रसूवरीरोषधीः संसेव्य प्रतिमोदध्वम् ॥ ७७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथाऽश्वारूढा वीराः शत्रून् जित्वा
 विजयं प्राप्याऽऽनन्दन्ति तथा सदैवधसेविनः पथ्यकारिणो जिते-
 न्द्रिया जना आरोग्यमवाप्य नित्यं मोदन्ते ॥ ७७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (अश्वा इव) घोड़ों के समान (सजित्वरीः)
 शरीरों के साथ संयुक्त रोगों को जीतने वाले (वीरुधः) सोमलता आदि (पारयि-
 णवः) दुःखों से पार करने के योग्य (पुष्पवतीः) प्रशंसित पुरुषों से युक्त (प्रसूव-
 रीः) सुख देने हारी (ओषधीः) ओषधियों को प्राप्त होकर (प्रतिमोदध्वम्) नित्य
 आनन्दभोगो ॥ ७७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे घोड़ों पर चढ़े वीर पुरुष शत्रुओं को
 जीत विजय को प्राप्त हो के आनन्द करते हैं वैसे श्रेष्ठ ओषधियों के सेवन और प-
 थ्याहार करने हारे जितेन्द्रिय मनुष्य रोगों से छूट आरोग्य को प्राप्त हो के नित्य आ-
 नन्द भोगते हैं ॥ ७७ ॥

ओषधीरितीत्यस्य भिषगृषिः । चिकित्सुर्देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः पित्रपत्यानि परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

फिर पिता और पुत्र आपस में कैसे वर्त्ते यह वि० ॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वौ देवीरुपंब्रुवे सनेय-
मश्वं गां वास आत्मानं तव पूरुषः ॥ ७८ ॥

ओषधीः । इति । मातरः । तत् । वः । देवीः ।
उप । ब्रुवे । सनेयम् । अश्वम् । गाम् । वासः ।
आत्मानम् । तव । पूरुष । पूरुषेति पूरुष ॥ ७८ ॥

पदार्थः—(ओषधीः) (इति) इव (मातरः) जनन्यः (तत्)
कर्म (वः) युष्मान् (देवीः) दिव्या विदुषीः (उप) समीपस्थः
सन् (ब्रुवे) उपदिशेयम् (सनेयम्) संभजेयम् (अश्वम्) तुरङ्गा-
दिकम् (गाम्) धेन्वादिकम् पृथिव्यादिकं वा (वासः) वस्त्रादिकं
निकेतनं वा (आत्मानम्) जीवम् (तव) (पूरुष) प्रयत्नशील ॥ ७८ ॥

अन्वयः—हे ओषधीरिति देवीर्मातरोऽहं तनयो वस्तत्पत्यं
वच उपब्रुवे । हे पूरुष सुसन्तानाऽहं माता तवाश्वं गां वास आत्मानं
च सततं सनेयम् ॥ ७८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा यथादय ओषधयः सेविताः
शरीराणि पुष्यन्ति तथैव जनन्यो विद्यासुशिक्षोपदेशेनाऽपत्यानि सु-

पोषयेयुः । यन्मातुरैश्वर्यं तद्दार्पोऽपत्यस्य यदपत्यस्यैतन्मातुरस्ति
एवं सर्वे सुप्रीत्या वर्त्तित्वा परस्परस्य सुखानि सततं वर्धयेयुः ॥७८॥

पदार्थः—हे (ओषधीः) ओषधियों के (इति) समान सुखदायक (देवीः)
सुन्दर विद्वान् स्त्री (मातरः) माता में पुत्र (वः) तुम को (तत्) श्रेष्ठ पथ्यरूप
कर्म (उपब्रुवे) समीपस्थित होकर उपदेश करुं हे (पूरुष) पुरुषार्थी श्रेष्ठ सन्तानों
में माता (तव) तेरे (अश्वम्) घोड़े आदि (गाम्) गौ आदि वा पृथिवी आदि
(वासः) वस्त्र आदि वा घर और (आत्मानम्) जीव को निरन्तर (सनेयम्)
सेवन करुं ॥ ७८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे जौ आदि ओषधी सेवन की हुई
शरीरों को पुष्ट करती हैं वैसे ही माता विद्या, अच्छी शिक्षा और उपदेश से सन्तानों
को पुष्ट करें । जो माता का धन है वह भाग सन्तान का और जो सन्तान का है
वह माता का ऐसे सब परस्पर प्रीति से वर्त्त कर निरन्तर सुख को बढ़ावें ॥ ७८ ॥

अश्वत्थ इत्यस्य भिषगृषिः । वैद्या देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्याः प्रत्यहं कीदृशं विचारं कुर्वुरित्याह ॥

मनुष्य लोग नित्य कैसा विचार करें यह वि० ॥

अश्वत्थे वो निषदंनं पुर्णे वो वसतिष्कृता । गो-
भाज इत् किलसथ यत् सनवथ पूरुषम् ॥७९॥

अश्वत्थे । वः । निषदंनम् । निषदंनमिति नि-
ऽसदंनम् । पुर्णे । वः । वसतिः । कृता । गोभा-
जइति गोऽभाजः । इत् । किल । असथ । यत् ।
सनवथ । पूरुषम् । पूरुषमिति पूरुषम् ॥७९॥

पदार्थः—(अश्वत्थे) श्वः स्थाता न स्थाता वा वर्तते तादृशो देहे (वः) युष्माकं जीवानाम् (निषदनम्) निवासः (पर्णे) चलिते पत्रे (वः) युष्माकम् (वसतिः) निवासः (कृता) (गोभाजः) ये गां पृथिवीं भजन्ते ते (इत्) इह (किल) खलु (असथ) भवत (यत्) यतः (सनवथ) ओषधिदानेन सेवध्वम् अत्र विकरणद्वयम् (पुरुषम्) अन्नादिना पूर्णं देहम् ॥ ७९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ओषधय इव यद्गोऽश्वत्थे निषदनं वः पर्णे वसतिः कृताऽस्ति तस्माद्गोभाजः किल पुरुषं सनवथ सुखिन इदमथ ॥ ७९ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरेवं भावनीयमस्माकं शरीराण्यनित्यानि स्थितिश्चञ्चलास्ति तस्माच्छरीरमरोगिनं संरक्ष्य धर्मार्थकाममोक्ष-
णामनुष्ठानं सद्यः कृत्वाऽनित्यैः साधनैर्नित्यं मोक्षसुखं खलु ल-
ब्धव्यम् । यथौषधितृणादीनि पत्रपुष्पफलमूलस्कन्दशाखादिभिः
शोभन्ते तथैव नीरोगाणि शोभमानानि भवन्ति ॥ ७९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ओषधियों के समान (यत्) जिस कारण (वः) तुह्यारा (अश्वत्थे) कल रहे वा न रहे ऐसे शरीर में (निषदनम्) निवास है । और (वः) तुह्यारा (पर्णे) कमल के पत्र पर जल के समान चलायमान संसार में ईश्वर ने (वसतिः) निवास (कृता) किया है इस से (गोभाजः) पृथिवी को सेवन करते हुए (किल) ही (पुरुषम्) अन्नआदि से पूर्णदेह वाले पुरुष को (सनवथ) ओषधि देकर सेवन करो और सुखको प्राप्त होते हुए (इत्) इस संसार में (असथ) रहो ॥ ७९ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को ऐसा विचारना चाहिये कि हमारे शरीर अनित्य और स्थिति चलायमान है इस से शरीरको रोगों से बचा कर धर्म, अर्थ, काम तथा मोक्ष का अनुष्ठान शीघ्र करके अनित्य साधनों से नित्य मोक्ष के सुख को प्राप्त हो वें । जैसे ओषधि और तृण आदि फल फूल पत्रे स्कन्ध और शाखा आदि से शो-
भित होते हैं वैसे ही रोगरहित शरीरों से शोभायमान हों ॥ ७९ ॥

यत्रौषधीरित्यस्य भिषगृषिः । औषधयो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः पुनः सहैद्यसेवनं कार्यमित्याह ॥

बार २ श्रेष्ठवैद्यो का सेवन करें यह वि० ॥

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव ।

विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहामीवचातनः ॥ ८० ॥

यत्र । औषधीः । समग्मतेतिसमऽअग्मत । राजानः । समिताविवेतिसमितौऽइव । विप्रः । सः । उच्यते । भिषक् । रक्षोहेतिरक्षःऽहा । अमीवचातन इत्यमीवऽचातनः ॥ ८० ॥

पदार्थः—(यत्र) येषु स्थलेषु (औषधीः) सोमाद्याः (समग्मत) प्राप्नुत (राजानः) क्षत्रधर्मयुक्ता वीराः (समिताविव) यथा संग्रामे तथा (विप्रः) मेधावी (सः) (उच्यते) उपदिश्येत लेट्प्रयोगोऽयम् (भिषक्) यो भिषज्यति चिकित्सति सः । अत्र भिषज्धातोः क्तिप् (रक्षोहा) यो दुष्टानां रोगाणां हन्ता (अमीवचातनः) योऽमीवान् रोगान् शातयति सः । अत्र वर्णव्यत्ययेन शस्य चः ॥ ८० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यत्रौषधीः सन्ति ता राजानः समिताविव समग्मत यो रक्षोहाऽमीवचातनो विप्रो भिषग्भवेत्स युष्मान् प्रत्युच्यत उच्येत तद्गुणान् प्रकाशयेत्तास्तं च सदा सेवध्वम् ॥ ८० ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—यथा सेनापतिसुशिक्षिता राज्ञो वीरपुरुषाः परमप्रयत्नेन देशान्तरं गत्वा शत्रून्विजित्य राज्यं प्राप्नुवन्ति । तथा सद्द्वैद्यसुशिक्षिता यूयमोषधिविद्यां प्राप्नुत । यस्मिन् शुद्धे देशे ओषधयः सन्ति ता विज्ञायोपयुङ्गध्वमन्येभ्यश्चोपदिशत ॥८०॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (यत्र) जिन स्थलों में (ओषधीः) सोमलता आदि ओषधी होती हों उन को जैसे (राजानः) राज धर्म से युक्त वीरपुरुष (समिताविव) युद्ध में शत्रुओं को प्राप्त होते हैं वैसे (समम्मत) प्राप्त हो जो (रक्षोहा) दुष्ट रोगों का नाशक (अमीवचातनः*) रोगों को निवृत्ति करने वाला (विप्र) बुद्धिमान् (मिषक्) वैद्य हो (सः) वह तुम्हारे प्रति (उच्यते) ओषधियों के गुणों का उपदेश करे और ओषधियों का तथा उस वैद्य का सेवन करो ॥ ८० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे सेनापति से शिक्षा को प्राप्त हुए राजा के वीर पुरुष अत्यन्त पुरुषार्थ से देशान्तर में जा शत्रुओं को जीत के राज्य को प्राप्त होते हैं वैसे श्रेष्ठ वैद्य से शिक्षा को प्राप्त हुए तुम लोग ओषधियों की विद्या को प्राप्त हो । जिस शुद्ध देश में ओषधि हों वहां उन को जान के उपयोग में लाओ और दूसरों के लिये भी बताओ ॥ ८० ॥

अश्वावतीमित्यस्य मिषगृषिः । वैद्यो देवता । अनुष्टुप्छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैः सदा पुरुषार्थ उन्नेय इत्याह ॥

मनुष्यों को नित्य पुरुषार्थ बढ़ाना चाहिये यह वि० ॥

अश्वावती१० सोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् ।

आविंत्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥८१॥

अश्वावतीम् । अश्वावतीमित्यश्ववतीम् । सो-

मावतीम् । सोमवतीमिति सोमऽवतीम् । ऊर्जय-
न्तीम् । उदोजसमित्युत्ऽओजसम् । आ । अवि-
त्सि । सर्वाः । ओषधीः । अस्मै । अरिष्टतातय
इत्यरिष्टतातये ॥ ८१ ॥

पदार्थः—(अश्वावतीम्) प्रशस्तशुभगुणयुक्ताम् । अलोभयत्
मतौ दीर्घः (सोमावतीम्) बहुरससाहिताम् (ऊर्जयन्तीम्) बलं
प्रापयन्तीम् (उदोजसम्) उत्कृष्टं पराक्रमम् (आ) (अवि-
त्सि) जानीयाम् (सर्वाः) अखिलाः (ओषधीः) सोमयवाद्याः (अस्मै)
(अरिष्टतातये) रिष्टानां हिंसकानां रोगाणामभावाय ॥ ८१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहमरिष्टतातयेऽश्वावतीं सोमावती-
मुदोजसमूर्जयन्तीं महौषधीमावित्स्यस्मै यूयमपि प्रयतध्वम् ॥ ८१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्याणामादिममिदं कर्माऽ-
स्ति यद्रोगाणां निदानचिकित्सौषधपत्थ्यसेवनमोषधीनां गुणज्ञानं
यथावदुपयोजनं च यतो रोगनिवृत्त्या निरन्तरं पुरुषार्थोन्नतिः स्या-
दिति ॥ ८१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे मैं (अरिष्टतातये) दुःखदायक रोगों के छुड़ाने
के लिये (अश्वावतीम्) प्रशंसित शुभगुणों से युक्त (सोमावतीम्) बहुत रस से स-
हित (उदोजसम्) अतिपराक्रम बढ़ाने वाली (ऊर्जयन्तीम्) बल देती हुई श्रेष्ठ ओ-
षधियों को (आ) सब प्रकार (अवि-त्सि) जानूँ कि जिस से (सर्वाः) सब (ओ-
षधीः) ओषधी (अस्मै) इस मेरे लिये सुख देवें । इस लिये तुम लोग भी प्रयत्न
करो ॥ ८० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि रोगों का निदान

चिकित्सा ओषधि और पथ्य के सेवन से निवारण करें तथा ओषधियों के गुणों का यथावत् उपयोग लेवें कि जिस से रोगों की निवृत्ति हो कर पुरुषार्थ की वृद्धि होवे ॥८१॥

उच्छुष्मा इत्यस्य भिषगृषिः । ओषधयो देवताः

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

किन्निमित्ता ओषधयः सन्तीत्याह ॥

ओषधियों का क्या निमित्त है इस वि० ॥

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते । ध-
नं० सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पुरुष ॥ ८२ ॥

उत् । शुष्माः । ओषधीनाम् । गावः । गो-
ष्ठादिव । गोस्थादिवेति गोस्थात्ऽइव । ईरते ।
धनम् । सनिष्यन्तीनाम् । आत्मानम् । तव । पू-
रुष । पूरुषेति पुरुष ॥ ८२ ॥

पदार्थः—(उत्) (शुष्माः) प्रशस्तबलकारिण्यः । शुष्मेति
बलना० निघ० २ । ९ अर्शआदित्वादच् (ओषधीनाम्) सोमय-
वादीनाम् (गावः) धेनवः किरणा वा (गोष्ठादिव) यथा स्वस्था-
नात्तथा (ईरते) वत्सान्प्राप्नुवन्ति (धनम्) यद्धिनोति वर्धयति
तत् धनं कस्माद्धिनोतीति सतः । निरु० ३ । ९ (सनिष्यन्तीनाम्)
संभजन्तीनाम् (आत्मानम्) शरीराऽधिष्ठातारम् (तव) (पूरुष)
पुरि देहे शयान देहधारक वा ॥ ८२ ॥

अन्वयः—हे पुरुष या धनं सनिष्यन्तीनामोषधीनां शुष्मा गावो
गोष्ठादिव तवात्मानमुदीरते तास्त्वं सेवस्व ॥ ८२ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा०—हे मनुष्या यथा संपालिता गावो दुग्धादिभिः स्ववत्सान्मनुष्यादींश्च संपोष्य बलयन्ति तथैवोषधयो युष्माकमात्मशरीरे संपोष्य पराक्रमयन्ति । यदि कश्चिदन्नादिकमौषधं न भुञ्जीत तर्हि क्रमशो बलविज्ञानह्रासं प्राप्नुयात् तस्मादेता एतन्निमित्ताः सन्तीति वेद्यम् ॥ ८२ ॥

पदार्थः—हे (पुरुष) पुरुष-शरीर में सोने वाले वा देहधारी (धनम्) ऐश्वर्य्य बढ़ाने वाले को (सनिष्यन्तीनाम्) सेवन करती हुई (ओषधीनाम्) सोमलता वा जौ आदि ओषधियों के सम्बन्ध से जैसे (शुष्माः) प्रशंसित बल करने वाली (गावः) गौ वा किरण (गोष्ठादिव) अपने स्थान से बछड़ों वा पृथिवी को और ओषधियों का तत्त्व (तव) तेरी (आत्मानम्) आत्मा को (उदीरते) प्राप्त होता है उन सब की तू सेवन कर ॥ ८२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—हे मनुष्यो जैसे रक्षा की हुई गौ अपने दूध आदि से अपने बच्चों और मनुष्य आदि को पुष्ट करके बलवान् करती है । वैसे ही ओषधियां तुम्हारे आत्मा और शरीर को पुष्ट कर पराक्रमी करती हैं जो कोई न खावे तो क्रम से बल और बुद्धि की हानि होजावे । इस लिये ओषधी ही बल बुद्धि का निमित्त है ॥ ८२ ॥

इष्कतिरित्यस्य भिषगृषिः । वैद्या देवताः । निचृदनुष्टुप्
छन्दः गान्धारः स्वरः ॥

सुसेविता ओषधयः किं कुर्वन्तीत्याह ॥

अच्छे प्रकार सेवन की हुई ओषधी क्या करती हैं यह वि० ॥

इष्कृतिर्नाम वो माताथो यूयं स्थ निष्कृतीः
सीराः पतत्रिणी स्थ न यदामयति निष्कृथ ॥ ८३ ॥

इष्कृतिः । नाम । वः । माता । अथो इत्यथो ।
यूयम् । स्थ । निष्कृतीः । निःकृतीरिति निःकृतीः ।
सीराः । पतत्रिणीः । स्थन् । यत् । आमयति ।
निः । कृथ ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(इष्कृतिः) निष्कर्त्री (नाम) प्रसिद्धम् (वः)
युष्माकम् (माता) जननीव (अथो) (यूयम्) (स्थ) भ-
वत (निष्कृतीः) प्रत्युपकारान् (सीराः) नदीः । सीरा इति
नदीनां निधं • १ । १३ (पतत्रिणीः) पतितुं गन्तुं शीलाः
(स्थन्) भवत (यत्) या क्रिया (आमयति) रोगयति (निः)
नितराम् (कृथ) कुरुत । अत्र विकरणस्य लुक् ॥ ८३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं या व इष्कृतिर्मतेवौषधिर्नाम व-
र्तते तस्याः सेवका इवौषधीः सेवितारः स्थ पतत्रिणी सीराः नद्य इव
निष्कृतीः संपादयन्तः स्थनाथो यदाऽऽमयति तानिष्कृथ ॥ ८३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु •—हे मनुष्या यथा मातापितरौ
युष्मान् सेवन्ते यथा यूय मप्येतान् सेवध्वम् । यद्यत्कर्म रोगाविष्करं
भवति तत्तत्त्यजैवं सुमेविता औषधयः प्राणिनो मातृवत्पोषयन्ति ॥ ८३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यूयम्) तुमलोग जो (वः) तुम्हारी (इष्कृतिः) का-
र्यसिद्धि करने हारी (माता) माता के समान औषधी (नाम) प्रसिद्ध है उस की
सेवा के तुल्य सेवन की हुई औषधियों को जानने वाले (स्थ) होओ (पतत्रिणीः)
चलने वाली (सीराः) नदियों के समान (निष्कृतीः) प्रत्युपकारों को सिद्ध करने
वाले (स्थन्) होओ (अथो) इस के अनन्तर (यत्) जो क्रिया वा औषधी अ-
थवा वैद्य (आमयति) रोग बढ़ावे उसको (निष्कृथ) छोड़ो ॥ ८३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यों ! जैसे माता पिता तुम्हारी सेवा करते हैं वैसे तुम भी उनकी सेवा करो । जो २ काम रोगकारी हो उस २ को छोड़ो । इस प्रकार सेवन की हुई ओषधी माता के समान प्राणियों को पुष्ट करती हैं ॥ ८३ ॥

अतिविश्वा इत्यस्य भिषगृषिः । वैद्या देवताः ।

विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कथं रोगा निवर्तन्त इत्याह ॥

कैसे रोग निवृत्त होते हैं यह वि० ॥

अति विश्वाः परिष्ठा स्तेनइव ब्रजमक्रमुः ओषधीः प्राचुच्यवुर्यत्किंच तन्वो रपः ॥ ८४ ॥

अति । विश्वाः । परिष्ठाः । परिस्था इति परिऽस्थाः । स्तेनइवेति स्तेनःऽइव । ब्रजम् । अक्रमुः । ओषधीः । प्र । अचुच्यवुः । यत् । किम् । च । तन्वुः । रपः ॥ ८४ ॥

पदार्थः—(अति) (विश्वाः) सर्वाः (परिष्ठाः) सर्वतः स्थिताः (स्तेनइव) यथा चोरो भित्त्यादिकं तथा (ब्रजम्) गोस्थानम् (अक्रमुः) क्रान्तिं (ओषधीः) सोमयवाद्याः (प्रे) अचुच्यवुः) च्यावयन्ति नाशयन्ति (यत्) (किम्) (च) न्वः) (रपः) पापफलमिव रोगाख्यं दुःखम् ॥ ८४ ॥

वचनार्थः—हे मनुष्या यूयं याः परिष्ठा विश्वा ओषधीर्ब्रजं स्तेनः । यत् किं च तन्वो रपस्तत्सर्वं प्राचुच्यवुस्ता युक्तयो-
सीराः पतुः ॥ ८४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा चोरो गोस्वामिना धर्षितः
सन्नभीरघोषमुल्लङ्घ्य पलायते तथैव सदैवधैस्ताडिता रोगा न-
श्यन्ति ॥ ८४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग जो (परिष्ठाः) सब ओरसे स्थित (विश्वा)
सब (ओषधीः) सोमलता और जौ आदि ओषधी (व्रजम्) जैसे गोशाला को (स्ते-
नइव) भित्ति फोड़ के चोर जावे वैसे पृथिवी फोड़ के (अत्यक्रमुः) निकलती हैं
(यत्) जो (किञ्च) कुछ (तन्वः) शरीर का (रपः) पापों के फल के समान
रोग रूप दुःख है उस सब को (प्राच्युच्यवुः) नष्ट करती हैं उन ओषधियों को
युक्ति से सेवन करो ॥ ८४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे गौओं के स्वामी ने धमकाया
हुआ चोर भित्ति को फांद के भागता है वैसे ही श्रेष्ठ ओषधियों से ताड़ना किये रोग
नष्ट हो के भाग जाते हैं ॥ ८४ ॥

यदिमा इत्यस्य भिषगृषिः । वैद्यो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

यदिमा वाजयन्तहमोषधीर्हस्त आदधे । आ-
त्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ८५ ॥

यत् । इमाः । वाजयन् । अहम् । ओषधीः ।
हस्ते । आदध इत्याऽदधे । आत्मा । यक्ष्मस्य ।
नश्यति । पुरा । जीवगृभ इति जीवऽगृभः । यथा ॥ ८५ ॥

पदार्थः—(यत्) याः (इमाः) (वाजयन्) प्रापयन् (अहम्)
(ओषधीः) (हस्ते) (आदधे) (आत्मा) तत्त्वमूलम् (यक्ष्मस्य)

क्षयस्य राजरोगस्य (नश्यति) (पुरा) पूर्वम् (जीवगृभः) यो जीवं
गृह्णाति तस्य व्याधेः (यथा) येन प्रकारेण ॥ ८५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा पुरा वाजयन्तं यदिमा ओषधी-
हस्त आदधे याभ्यो जीवगृभो यक्ष्मस्यात्मा नश्यति ताः सद्युक्तयो-
पयुञ्जताम् ॥ ८५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैः सुहस्तक्रिययौषधीः सं-
साध्य यथाक्रममुपयोज्य यक्ष्मादिरोगान्निवार्य नित्यमानन्दाय प्र-
यतितव्यम् ॥ ८५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यथा) जिस प्रकार (पुरा) पूर्व (वाजयन्) प्राप्त
करता हुआ (अहम्) मैं (यत्) जो (इमाः) इन (ओषधीः) ओषधियों को
(हस्ते) हाथ में (आदधे) धारण करता हूँ जिन से (जीवगृभः) जीव के ग्राहक
व्याधि और (यक्ष्मस्य) क्षयी राजरोग का (आत्मा) मूलतत्त्व (नश्यति) नष्ट
हो जाता है । उन ओषधियों को श्रेष्ठ युक्तियों से उपयोग में लाओ ॥ ८५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि सुन्दर हस्तक्रिया से
ओषधियों को साधन कर ठीक २ क्रम से उपयोग में ला और क्षयी आदि बड़े रोगों को
निवृत्त करके नित्य आनन्द के लिये प्रयत्न करें ॥ ८५ ॥

यस्यौषधीरित्यस्य भिषगृषिः । वैद्यो देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

यथायोग्यं सेवितमौषधं रोगान्कथं नो नाशयेयुरित्याह ॥

ठीक २ सेवन की हुई ओषधी रोगों को कैसे न नष्ट करें य० ॥

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्परुः । ततो
यक्ष्मं विबाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥ ८६ ॥

यस्य । ओषधीः । प्रसर्पथेति प्रऽसर्पथ । अ-
ङ्गमङ्गमित्यङ्गमऽङ्गम । परुष्परुः । परुः परुः ।
परुःपरुरिति परुऽपरुः । ततः । यक्ष्मम् । वि । बा-
धध्वे । उग्रः । मध्यमशीरिवेति मध्यमशीःऽङ्गव ॥८६॥

पदार्थः—(यस्य) (ओषधीः) (प्रसर्पथ) (अङ्गमङ्गम्)
प्रत्ययवम् (परुष्परुः) मर्ममर्म (ततः) (यक्ष्मम्) (वि) (बाधध्वे)
(उग्रः) (मध्यमशीरिव) यो मध्यमानि मर्माणि शृणातीव ॥८६॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यस्याङ्गमङ्गं परुष्परुः प्रतिवर्त्त-
मानं यक्ष्मं मध्यमशीरिव विबाधध्वे । ओषधीः प्रसर्पथ विजानीत
तान्वयं सेवेमहि ॥ ८६ ॥

भावार्थः—यदि शास्त्राऽनुसारेणोषधानि सेवेरस्तर्ह्यङ्गादङ्गा-
द्वोगान्निःसार्याऽरोगिनो भवन्ति ॥ ८६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुमलोग (यस्य) जिस के (अङ्गमङ्गम्) सब अवयवों और
(परुष्परुः) मर्म-२ के प्रति वर्त्तमान है उस के उस (उग्रः) तीव्र (यक्ष्मम्) क्षयी रोग को
(मध्यमशीरिव) बीच के मर्मस्थानों को काटते हुए के समान (विबाधध्वे) विशेषकर
निवृत्तकर (ततः) उस के पश्चात् (ओषधीः) ओषधियों को (प्रसर्पथ) प्राप्त होओ ॥८६॥

भावार्थः—जो मनुष्यलोग शास्त्र के अनुसार ओषधियों का सेवन करें तो
सब अवयवों से रोगों को निकाल के सुखी रहते हैं ॥ ८६ ॥

साकमित्यस्य भिषगृषिः । विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कथं कथं रोगा निहन्तव्या इत्याह ॥

कैसे २ रोगों को नष्ट करें इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में कहा है ॥

साकं यक्ष्मं प्र पतु चाषेण किकिदीविना ।

साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥८७॥

साकम् । यक्ष्म । प्र । पत । चाषेण । किकि-
दीविना । साकम् । वातस्य । ध्राज्या । साकम् ।
नश्य । निहाकयेति निऽहाकया ॥ ८७ ॥

पदार्थः—(साकम्) सह (यक्ष्म) राजरोगः (प्र) (पत)
प्रपातय (चाषेण) भक्षण (किकिदीविना) किं किं ज्ञानं दीव्यति
ददाति यस्तेन । कि ज्ञान इत्यस्मादौणादिके सन्वति डौ कृते ।
किकिस्तदुपपदादिवुधातोरौणादिकः किर्बाहुलकादीर्घश्च (साकम्)
(वातस्य) वायोः (ध्राज्या) गत्या (साकम्) (नश्य) नश्येत्
अत व्यत्ययः (निहाकया) नितरां हातुं योग्यया पीडया ॥ ८७॥

अन्वयः—हे चिकित्सो विद्वन् किकिदीविना चाषेण साकं
यक्ष्म प्रपत यथा तस्य वातस्य ध्राज्या साकमघं नश्य निहाकया
साकं दूरीभवेत्तदर्थं प्रयतस्व ॥ ८७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरौषधसेवनप्राणायामव्यायामैरोगान् निहत्य
सुखेन वर्तितव्यम् ॥ ८७ ॥

पदार्थः—हे वैद्य विद्वान् पुरुष (किकिदीविना) ज्ञान बढ़ाने हारे (चाषेण)
आहारसे (साकम्) ओषधि युक्त पदार्थों के साथ (यक्ष्म) राजरोग (प्रपत) हट
जाता है जैसे उस (वातस्य) वायु की (ध्राज्या) गति के (साकम्) साथ (नश्य)
नष्ट हो और (निहाकया) निरन्तर छोड़ने योग्य पीड़ा के (साकम्) साथ दूर हो
वैसा प्रयत्न कर ॥ ८७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि ओषधियों का सेवन योगाभ्यास और
व्यायाम के सेवन से रोगों को नष्ट कर सुख से वर्ते ॥ ८७ ॥

अन्याव इत्यस्य भिषगृषिः । वैद्या देवताः । विराडनुष्टुप्छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

युक्त्या संमेलिता ओषधयो रोगनाशिका जायन्त इत्याह ॥

युक्ति से मिलाई हुई ओषधियां रोगों को नष्ट करती हैं यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अन्यावो अन्यामवत्वन्यान्यस्या उपावत ।

ताः सर्वाः संविदाना इदं मे प्रावता वचः ॥ ८८ ॥

अन्या । वः । अन्याम् । अवतु । अन्या । अन्यास्याः । उप । अवत । ताः । सर्वाः । संविदाना इति समुऽविदानाः । इदम् । मे । प्र । अवत । वचः ॥ ८८ ॥

पदार्थः—(अन्या) भिन्ना (वः) युष्मान् (अन्याम्) (अवतु) रक्षतु (अन्या) (अन्यास्याः) (इदम्) (मे) मम (प्र) (अवत) अत्रान्येषामपीति दीर्घः (वचः) ॥ ८८ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियः संविदाना यूयमिदं मे वचः प्रावत तास्सर्वा ओषधीरन्या अन्यास्या इवोपावत । यथाऽन्याऽन्यां रक्षति तथा वोऽध्यापिकाऽवतु ॥ ८८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सदृक्ताः स्त्रियोऽन्याऽन्यास्यारक्षणं कुर्वन्ति तथैवानुकूल्येन संमिलिता ओषधयः सर्वेभ्यो रोगेभ्यो रक्षन्ति । हे स्त्रियो यूयमोषधिविद्यायै परस्परं संबद्धवम् ॥ ८८ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियो (संविदानाः) आपस में संवाद करती हुई तुम लोग (मे) मेरे (इदम्) इस (वचः) वचन को (प्रावत) पालन करो (ताः) उन (सर्वाः) ओषधियों की (अन्याः) दूसरी (अन्यस्याः) दूसरी की रक्षा के समान (उपावत) समीप से रक्षा करो जैसे (अन्या) एक (अन्याम्) दूसरी की रक्षा करती है वैसे (वः) तुम लोगों को पढ़ाने हारी स्त्री (अवतु) तुम्हारी रक्षाकरे ॥ ८८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे श्रेष्ठ नियम वाली स्त्री एक दूसरे की रक्षा करती है वैसे ही अनुकूलता से मिलाई हुई ओषधी सब रोगों से रक्षा करती हैं । हे स्त्रियो तुम लोग ओषधिविद्या के लिये परस्पर संवाद करो ॥ ८८ ॥

याइत्यस्य भिषगृषिः विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

रोगनिवारणार्था एवौषधय ईश्वरेण निर्मिता इत्याह ॥

रोगों के निवृत्त होने के लिये ही ओषधी ईश्वर ने रची हैं यह वि० ॥

याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्तानो मुञ्चन्त्वहंसः ॥ ८९ ॥

याः । फलिनीः । याः । अफलाः । अपुष्पाः ।
याः । च । पुष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूता इति बृहस्पतिप्रसूताः । ताः । नः । मुञ्चन्तु । अहंसः ॥ ८९ ॥

पदार्थः—(याः) (फलिनीः) बहुफलाः (याः) (अफलाः) अविद्यमानफलाः (अपुष्पाः) पुष्परहिताः (याः) (च) (पुष्पिणीः) बहुपुष्पाः (बृहस्पतिप्रसूताः) बृहतां पतिनेश्वरेणोत्पादिताः (ताः)

(नः) अस्मान् (मुञ्चन्तु) मोचयन्तु (अंहसः) रोगजन्य-
दुःखात् ॥ ८९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या याः फलिनीर्या अफला या अपुष्पा
याश्च पुष्पिणीर्बृहस्पतिप्रसूता ओषधयो नोऽहसो यथा मुञ्चन्तु ता
युष्मानपि मोचयन्तु ॥ ८९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यै र्या ईश्वरेण सर्वेषां
प्राणिनां जीवनाय रोगनिवारणाय चौषधयो निर्मिताः । ताभ्यो-
वैद्यकशास्त्रोक्तोपयोगेन सर्वान् रोगान् हत्वा पापाचारादुरेस्थित्वा
धर्मे नित्यं प्रवर्तितव्यम् ॥ ८९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (याः) जो (फलिनीः) बहुत फलों से युक्त (याः)
जो (अफलाः) फलों से रहित (याः) जो (अपुष्पाः) फूलों से रहित (च)
और जो (पुष्पिणीः) बहुत फूलों वाली (बृहस्पतिप्रसूताः) वेदवाणी के स्वामी
ईश्वर ने उत्पन्न की हुई ओषधी (नः) हम को (अंहसः) दुःखदायी रोग से जैसे
(मुञ्चन्तु) छुड़ावें (ताः) वे तुमलोगों को भी वैसे रोगों से छुड़ावें ॥ ८९ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि जो ईश्वर ने सब
प्राणियों की अधिक अवस्था और रोगों की निवृत्ति के लिये ओषधी रची हैं उन से
वैद्यकशास्त्र में कही हुई रीतियों से सब रोगों को निवृत्त कर और पापों से अलग
रह कर धर्म में नित्य प्रवृत्त रहें ॥ ८९ ॥

मुञ्चन्तु मेत्यस्य भिषगृषिः । वैद्या देवताः

भुरिगुणिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

किं किमौषधं कस्मात्कस्मान्मुञ्चतीत्याह ॥

कौन २ ओषधी किस २ से छुड़ाती है यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

मुञ्चन्तु मा शपथ्यादथो वरुणयादुत । अथो-
यमस्य पट्टीशात्सर्वस्माद्देवकिल्बिषात् ॥ ९० ॥

मुञ्चन्तु । मा । शपथ्यात् । अथो इत्यथो ।
वरुण्यात् । उत । अथो इत्यथो । यमस्य । पड्वी-
शात् । सर्वस्मात् । देवकिल्विषादिति देवऽकि-
ल्विषात् ॥ ९० ॥

पदार्थः—(मुञ्चन्तु) पृथक्कुर्वन्तु (मा) माम् (शप-
थ्यात्) शपथे भवात् कर्मणः (अथो) (वरुण्यात्) वरुणेषु
वरेषु भवादपराधात् (उत) अपि (अथो) (यमस्य) न्या-
याधीशस्य (पड्वीशात्) न्यायविरोधाचरणात् (सर्वस्मात्) (दे-
वकिल्विषात्) देवेषु विद्वत्स्वपराधकरणात् ॥ ९० ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो ! भवन्तो यथौषधयो रोगात्पृथग्रक्षन्ति
तथा शपथ्यादथो वरुण्यादथो यमस्य पड्वीशादुत सर्वस्मादे-
वकिल्विषान्मा मुञ्चन्तु पृथग्रक्षन्तु तथा युष्मानपि रोगेभ्यो
मुञ्चन्तु ॥ ९० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैः प्रमादकार्यौषधं वि-
हायान्यद्भोक्तव्यं न कदाचिच्छपथः कार्यः श्रेष्ठापराधान्न्यायवि-
रोधात्पापाचरणाविद्वदीर्ष्याविषयात्पृथग्भूत्वाऽऽनुकूल्येन वर्तितव्य-
मिति ॥ ९० ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो आप जैसे वे महौषधी रोगों से पृथक् करती
हैं (शपथ्यात्) शपथ सम्बन्धी कर्म (अथो) और (वरुण्यात्) श्रेष्ठों में हुए अ-
पराध से (अथो) इस के पश्चात् (यमस्य) न्यायाधीश के (पड्वीशात्) न्याय के
विरुद्ध आचरण से (उत) और (सर्वस्मात्) सब (देवकिल्विषात्) विद्वानों के

विषय अपराध से (मा) मुक्त को (मुञ्चन्तु) पृथक् रक्खें वैसे तुम लोगों को भी पृथक् रक्खें ॥ ६० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि प्रमादकारक पदार्थों को छोड़ के अन्यपदार्थों का भोजन करें और कभी सौगन्द, श्रेष्ठों का अपराध, न्याय से विरोध, और मूर्खों के समान ईर्ष्या न करें ॥ ९० ॥

अवपतन्तीरित्यस्य वरुण ऋषिः । वैद्या देवताः ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अध्यापकाः सर्वेभ्य उत्तमौषधिविज्ञानं कारयेयुरित्याह ॥

अध्यापक लोग सब को उत्तम औषधी जनावें यह वि० ॥

अवपतन्तीरवदन्द्दिव ओषधयस्परि । यं जीव-
मश्नवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ ९१ ॥

अवपतन्तीरित्यवपतन्तीः । अवदन् । दिवः ।
ओषधयः । परि । यम् । जीवम् । अश्नवामहै । न ।
सः । रिष्याति । पूरुषः । पूरुषइति पूरुषः ॥ ९१ ॥

पदार्थः—(अवपतन्तीः) अध आगच्छन्तीः (अवदन्) उपदि-
शन्तु (दिवः) प्रकाशात् (ओषधयः) सोमाद्याः (परि) सर्वतः (यम्)
(जीवम्) प्राणधारकम् (अश्नवामहै) प्राप्नुयाम (न) निषेधे
(सः) (रिष्याति) रोगैर्हिंसितो भवेत् (पूरुषः) पुमान् ॥ ९१ ॥

अन्वयः—वयं या दिवोऽवपतन्तीरोषधयः सन्ति या विद्वांसः
पर्यवदन् याभ्यो यं जीवमश्नवामहै याः संसेव्य स पूरुषो न रिष्या-
ति कदाचिद्रोगैर्हिंसितो न भवेत् ॥ ९१ ॥

भावार्थः—विद्वांसोऽखिलेभ्यो मनुष्येभ्यो दिव्यौषधीनां विद्यां प्रदद्युः । यतोऽलं जीवनं सर्वं प्राप्नुयुः । एता ओषधीः केनापि कदाचिन्नैव विनाशनीयाः ॥ ९१ ॥

पदार्थः—हम लोग जो (दिवः) प्रकाश से (अवपतन्तीः) नीचे को आती हुई (ओषधयः) सोमलता आदि ओषधि हैं जिन का विद्वान् लोग (पर्यवदन्) सब ओर से उपदेश करते हैं । जिन से (यम्) जिस (जीवम्) प्राणधारण को (अश्ववामहै) प्राप्त होवें (सः) वह (पुरुषः) पुरुष (न) कभी न (रिप्याति) रोगों से नष्ट होवे ॥ ९१ ॥

भावार्थः—विद्वान् लोग सब मनुष्यों के लिये दिव्य ओषधिविद्या को दें वें जिस से सब लोग पूरी अवस्था को प्राप्त होवें । इन ओषधियों को कोई भी कभी नष्ट न करे ॥ ९१ ॥

याओषधीरित्यस्य वरुणऋषिः । निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः । स्त्रीभिरवश्यमोषधिविद्या ग्राह्या इत्याह ॥

स्त्री लोग अवश्य ओषधिविद्या का ग्रहण करें यह वि० ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्बृहीः शतविचक्षणाः । तासामसि त्वमुत्तमारं कामाय शश्नुहृदे ॥ ९२ ॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ञीरिति सोमऽराज्ञीः । बृहीः । शतविचक्षणा इति शतऽविऽचक्षणाः । तासाम् । असि । त्वम् । उत्तमेत्युत्तमा । अरम् । कामाय । शम् । हृदे ॥ ९२ ॥

पदार्थः—(याः) (ओषधीः) (सोमराज्ञीः) सोमो राजा यासां

ताः (बह्वीः) (शतविचक्षणा) शतमसंख्या विचक्षणा गुणा
यासु ताः (तासाम्) (असि) (त्वम्) (उत्तमा) (अरम्)
अलम् (कामाय) इच्छासिद्धये (शम्) कल्याणकारिणी (हृदे)
हृदयाय ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि यतस्त्वं याः शतविचक्षणा बह्वीः सोमरा-
ज्ञीरोषधीः सन्ति तासामुत्तमा विदुष्यासि तस्माच्छं हृदेऽरं कामाय
भवितुमर्हसि ॥ १२ ॥

भावार्थः—स्त्रीभिरवश्यमोषधिविद्या ग्राह्या नैतामन्तरा पूर्ण
कामसुखं लब्धुं शक्यम् । रोगान्निवर्त्तयितुं च ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि जिस से (त्वम्) तू (याः) जो (शतविचक्षणाः) अ-
संख्यात शुभगुणों से युक्त (बह्वीः) बहुत (सोमराज्ञीः) सोम जिन में राजा अर्थात्
सर्वोत्तम (ओषधीः) ओषधी हैं (तासाम्) उन के विषय में (उत्तमा) उत्तम
विद्वान् (असि) है इस से (शम्) कल्याणकारिणी (हृदे) हृदय के लिये (अ-
रम्) समर्थ (कामाय) इच्छासिद्धि के लिये योग्य होती है हमारे लिये उन का
उपदेश कर ॥ १२ ॥

भावार्थः—स्त्रियों को चाहिये कि ओषधिविद्या का ग्रहण अवश्य करें
क्योंकि इस के बिना पूर्णकामना सुखप्राप्ति और रोगों की निवृत्ति कभी नहीं हो
सकती ॥ १२ ॥

या इत्यस्य वरुण ऋषिः । विराडाऽर्घ्यनुष्टुप् छन्दः गान्धारः स्वरः ॥

कथं सन्तानोत्पत्तिः कार्येत्याह ॥

कैसे सन्तानों को उत्पन्न करें यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवीमनु ।
बृहस्पतिं प्रसूता अस्यै संदत्त वीर्यम् ॥ १३ ॥

याः । ओषधीः । सोमराज्ञीरिति सोमऽरा-
 ज्ञीः । विष्ठिताः । विस्थिता इति विऽस्थिता ।
 पृथिवीम् । अनु । बृहस्पतिप्रसूता इति बृहस्प-
 तिऽप्रसूताः । अस्यै । सम् । दत्त । वीर्यम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(याः) (ओषधीः) ओषध्यः (सोमराज्ञीः) सोमप्र-
 मुखाः (विष्ठिताः) विशेषेण स्थिताः (पृथिवीम्) (अनु) (बृहस्प-
 तिप्रसूताः) बृहतः कारणस्य पालकस्येश्वरस्य निर्माणादुत्पन्नाः (अ-
 स्यै) पत्न्यै (सम्) (दत्त) (वीर्यम्) ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे विवाहितपुरुष याः सोमराज्ञीर्वृहस्पतिप्रसूता
 ओषधीः पृथिवीमनु विष्ठिताः सन्ति ताभ्योऽस्यै वीर्यं देहि । हे
 विद्वांसो यूयमेतासां विज्ञानं सर्वेभ्यः संदत्त ॥ १३ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषाभ्यां महौषधीः संसेव्य सुनियमेन गर्भाधा-
 नमनुधेयम् । ओषधिविज्ञानं विद्वद्भ्यः संग्राह्यम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे विवाहितपुरुष ! (याः) जो (सोमराज्ञीः) सोम जिनमें उत्तम
 है वे (बृहस्पतिप्रसूताः) बड़े कारण के रक्षक ईश्वर की रचना से उत्पन्न हुई (ओ-
 षधी)ओषधियां (पृथिवीम्) (अनु) भूमि के ऊपर (विष्ठिताः) विशेष कर स्थि-
 त हैं उन से (अस्यै) इस स्त्री के लिये (वीर्यम्) बीज का दान दे । हे विद्वानो
 आप इन ओषधियों का विज्ञान सब मनुष्यों के लिये (संदत्त) अच्छे प्रकार दिया
 कीजिये ॥ १३ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषों को उचित है कि बड़ी २ ओषधियों का सेवन करके
 सुन्दर नियमों के साथ गर्भधारण करें और ओषधियों का विज्ञान विद्वानों से सीखें ॥ १३ ॥

याश्चेदमित्यस्य वरुण ऋषिः । मिषजो देवताः ।

विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

शुद्धेभ्यो देशेभ्य ओषधयः संग्राह्या इत्याह ॥

शुद्धदेशों से ओषधियों का ग्रहण करें यह वि० ॥

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्चदूरं परागताः । सर्वाः

संगत्य वीरुधोऽस्यै संदत्त वीर्यम् ॥ ९४ ॥

याः । च । इदम् । उपशृण्वन्तीत्युपशृण्वन्ति ।

याः । च । दूरम् । परागता इति पराऽगताः । सर्वाः ।

संगत्येति समऽगत्य । वीरुधः । अस्यै । सम ।

दत्त । वीर्यम् ॥ ९४ ॥

षदार्थः—(याः) (च) विदिताः (इदम्) (उपशृण्वन्ति) (याः)

(च) समीपस्थाः (दूरम्) (परागताः) (सर्वाः) (संगत्य) एकीभूत्वा

(वीरुधः) वृक्षप्रभृतयः (अस्यै) प्रजायै (सम) (दत्त) (वीर्यम्)

पराक्रमम् ॥ ९४ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो ! भवन्तो याश्चोपशृण्वन्ति याश्च दूरं प-

रागतास्ताः सर्वा वीरुधः संगत्येदं वीर्यं प्रसाध्वन्ति तासां विज्ञा-

नमस्यै कन्यायै संदत्त ॥ ९४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या या ओषधयो दूरसमीपस्था रोगापहारि-

ण्यो बलकारिण्यः श्रूयन्ते ता उपयुज्यारोगिणो भवन्त ॥ ९४ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो ! आप लोग (याः) जो (च) विदित हुई और जिन को (उपगृह्णन्ति) सुनते हैं (याः) जो (च) समीप हों और जो (दूरम्) दूर देश में (परागताः) प्राप्त हो सकती है उन (सर्वाः) सब (वीरुधः) वृद्ध आदि ओषधियों को (संगत्य) निकट प्राप्त कर (इदम्) इस (वीर्यम्) शरीर के पराक्रम को वैद्य मनुष्य लोग जैसे सिद्ध करते हैं वैसे उन ओषधियों का विज्ञान (अस्यै) इस कन्या को (संदत्त) सम्यक् प्रकार से दीजिये ॥ ६४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुमलोग, जो ओषधियां दूर वा समीप में रोगों को हरने और बल करने वाली सुनी जाती हैं उन को उपकार में लाके रोग रहित होओ ॥ ६४ ॥

माव इत्यस्य वरुण ऋषिः । वैद्या देवताः । विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

केनाप्योषधयो नैव ह्रासनीया इत्याह ॥

कोई भी मनुष्य ओषधियों की हानि न करे यह वि० ॥

मा वो रिषत्स्वनिता यस्मै चाहं खनामि वः ।

द्विपाच्चतुष्पादस्माकं सर्वमस्त्वनानुरम् ॥ ९५ ॥

मा । वः । रिषत् । खनिता । यस्मै । च । अहम् । खनामि । वः । द्विपादिति द्विऽपात् । चतुष्पात् । चतुःपादिति चतुःऽपात् । अस्माकम् । सर्वम् । अस्तु । अनानुरम् ॥ ९५ ॥

पदार्थः—(मा) (वः) युष्मान् (रिषत्) हिंस्यात् (खनिता) (यस्मै) प्रयोजनाय (च) (अहम्) (खनामि) उत्पाठयामि (वः)

युष्माकम् (द्विपात्) मनुष्यादि (चतुष्पात्) गवादि (अस्माकम्) (सर्वम्) (अस्तु) भवतु (अनातुरम्) रोगेणातुरतारहितम् ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या अहं यस्मै यामोषधीं खनामि सा ख-
निता सती वो युष्मान् मा रिष्यत् । यतो वोऽस्माकं च सर्वं द्विपा-
च्चतुष्पादनातुरमस्तु ॥ १५ ॥

भावार्थः—य ओषधीः खनेत्स ता निर्वीजा न कुर्ष्यात् । यावत्
प्रयोजनं तावदादाय प्रत्यहं रोगान्निवारयेदोषधिसन्ततिं च वर्धयेत् ।
येन सर्वे प्राणिनो रोगकष्टमप्राप्य सुखिनः स्युः ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (अहम्) मैं (यस्मै) जिस प्रयोजन के लिये ओषधी
को (खनानि) उपाड़ता वा खोदताहूँ वह (खनिता) खोदी हुई (वः) तुम को
(मा) न (रिष्यत्) दुःख देवे जिस से (वः) तुझारे और (अस्माकम्) हमारे
(द्विपात्) दो पग वाले मनुष्य आदि तथा (चतुष्पात्) गौ आदि (सर्वम्) सब
प्राजा उस ओषधी से (अनातुरम्) रोगों के दुःखों से रहित (अस्तु) होवे ॥ १५ ॥

भावार्थः—जो पुरुष जिन ओषधियों को खोदे वह उन की जड़ न मँटे जि-
तना प्रयोजन हो उतनी लेकर नित्य रोगों को हटाता रहे ओषधियों की परम्परा को
बढ़ाता रहे कि जिस से सब प्राणी रोगों के दुःखों से बच के सुखी हों ॥ १५ ॥

ओषधय इत्यस्य वरुणऋषिः । वैद्या देवताः । निचृदनुष्टुप्

छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

किं कृत्वौषधिविज्ञानं वर्द्धतेत्याह ॥

क्या करने से ओषधियों का विज्ञान बढ़े यह वि० ॥

ओषधयः समंवदन्तु सोमैः सह राज्ञा । य-
स्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि ॥ १६ ॥

ओषधयः । सम । अवदन्त । सोमेन । सह ।
राज्ञा । यस्मै । कृणोति । ब्राह्मणः । तम् । राज-
न् । पारयामसि ॥ ९६ ॥

पदार्थः—(ओषधयः) सोमाद्याः (सम्) (अवदन्त) परस्परं
संवादं कुर्युः (सोमेन) (सह) (राज्ञा) प्रधानेन (यस्मै) रोगिणे
(कृणोति) (ब्राह्मणः) वेदोपवेदवित् (तम्) (राजन्) प्रकाशमा-
न (पारयामसि) रोगसमुद्रात्पारं गमयेत् ॥ ९६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या याः सोमेन राज्ञा सह वर्तमाना ओष-
धयः सन्ति तद्विज्ञानार्थं भवन्तः समवदन्त । हे राजन् वयं वैद्या
ब्राह्मणो यस्मै ओषधीः कृणोति तं रोगिणं रोगात् पारयामसि ॥ ९६ ॥

भावार्थः—वैद्याः परस्परं प्रश्नोत्तरैरोषधिविज्ञानं सम्यक् कृत्वा
रोगेभ्यो रोगिणः पारं नीत्वा सततं सुखयेयुः । यश्चैतेषां विद्वत्तमः
स्यात् स सर्वानायुर्वेदमध्यापयेत् ॥ ९६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जो (सोमेन) (राज्ञा) सर्वोत्तम सोमलता के
(सह) साथ वर्तमान (ओषधयः) ओषधी हैं उन के विज्ञान के लिये आप लोग
(समवदन्त) आपस में संवाद करो हे वैद्य (राजन्) राजपुरुष हम लोग (ब्राह्म-
णः) वेदों और उपवेदों का वेत्ता पुरुष (यस्मै) जिस रोगी के लिये इन ओषधियों
का ग्रहण (कृणोति) करता है (तम्) उस रोगी को रोग सागर से उन ओषधियों
से (पारयामसि) पार पहुंचाते हैं ॥ ९६ ॥

भावार्थः—वैद्य लोगों को योग्य है कि आपस में प्रश्नोत्तर पूर्वक निरन्तर
ओषधियों के ठीक २ ज्ञान से रोगों से रोगी पुरुषों को पार कर निरन्तर सुखी करें ।
और जो इन में उत्तम विद्वान् हो वह सब मनुष्यों को वैद्यक शास्त्र पढ़ावे ॥ ९६ ॥

नाशयित्रीत्यस्य वरुण ऋषिः । भिषग्वरा देवताः ।
अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

रोगपरिमाणा ओषधयः सन्तीत्याह ॥

जितने रोग हैं उतनी ओषधी हैं उन का सेवन करें यह वि० ॥

नाशयित्री बलासस्यार्शस उपचितामसि ।
अथो शतस्य यक्ष्माणां पाकारोरसि नाशनी ॥ ९७ ॥

नाशयित्री । बलासस्य । अर्शसः । उपचिता-
मित्युपचिताम् । असि । अथो इत्यथो । शतस्य ।
यक्ष्माणाम् । पाकारोरिति पाकऽश्रोः । असि ।
नाशनी ॥ ९७ ॥

पदार्थः—(नाशयित्री) (बलासस्य) आविर्भूतकफस्य
(अर्शसः) मूलेन्द्रियव्याधेः (उपचिताम्) अन्येषां वर्धमानानां
रोगाणाम् (असि) अस्ति (अथो) (शतस्य) अनेकेषाम्
(यक्ष्माणाम्) महारोगाणाम् (पाकारोः) मुखोद्विपाकस्यारोर्म-
र्मच्छिदः शूलस्य च (असि) अस्ति । अत्रोभयत्र व्यत्ययः
(नाशनी) निवारयितुं शीला ॥ ९७ ॥

अन्वयः—हे वैद्या या बलासस्यार्शस उपचितां नाशयिष्यसि
अथो शतस्य यक्ष्माणां पाकारोर्नाशयसि तामोषधीं यूयं विजा-
नीत ॥ ९७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरेवं विज्ञेयं यावन्तो रोगाः सन्ति तावत्यः

एव तन्निवारिका ओषधयोऽपि वर्तन्ते । एतासां विज्ञानेन रहिताः प्राणिनो रोगैः पच्यन्ते । यदि रोगाणामोषधीर्जानीयुस्तर्हि तेषां निवारणात्सततं सुखिनः स्युरिति ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे वैद्य लोगो ! जो (बलासस्य) प्रसिद्ध हुए कफ की (अशंसः) गुदेन्द्रिय की व्याधि वा (उपचिताम्) अन्य बड़े हुए रोगों की (नाशयित्री) नाश करने हारी (असि) ओषधि हैं (अथो) और जो (शतस्य) असंख्यात (यद्माणम्) राजरोगों और अर्थात् मगन्दरादि और (पाकारोः) मुख रोगों और मर्मा का छेदन करने हारे शूल की (नाशनी) निवारण करने हारी (असि) है उस ओषधी को तुम लोग जानो ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को ऐसा जानना चाहिये कि जितने रोग हैं उतनीही उन की नाश करने हारी ओषधी भी हैं इन ओषधियों को नहीं जानने हारे पुरुष रोगों से पीड़ित होते हैं । जो रोगों की ओषधी जानें तो उन रोगों की निवृत्ति करके निरन्तर सुखी होंगे ॥ १७ ॥

त्वां गन्धर्वा इत्यस्य वरुण ऋषिः । वैद्या देवताः ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कः क ओषधीं खनतीत्युपदिश्यते ॥

कौन १ ओषधी का खनन करता है यह वि० ॥

त्वां गन्धर्वा अखनन्स्त्वामिन्द्रस्त्वां बृहस्पतिः ।

त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान् यक्ष्मादमुच्यत ॥ १८ ॥

त्वाम् । गन्धर्वाः । अखनन् । त्वाम् । इन्द्रः ।

त्वाम् । बृहस्पतिः । त्वाम् । ओषधे । सोमः ।

राजा । विद्वान् । यक्ष्मात् । अमुच्यत ॥ १८ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) ताम् (गन्धर्वाः) गानविद्याकुशलाः
(अखनन्) खनन्ति (त्वाम्) ताम् (इन्द्रः) परमैश्वर्ययुक्तः (त्वाम्)
ताम् (बृहस्पतिः) वेदवित् (त्वाम्) ताम् (ओषधे) ओषधीम्
(सोमः) सौम्यगुणसंपन्नः (राजा) प्रकाशमानो राजन्यः (विद्वान्)
सत्यशास्त्रवित् (यक्षमात्) क्षयादिरोगात् (अमुच्यत) मुच्येत ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सेवितया रोगी यक्षमादमुच्यत
यामोषधे ओषधीं युयमुपयुङ्गध्वं त्वां तां गन्धर्वा अखनन्स्त्वां ता-
मिन्द्रस्त्वां तां बृहस्पतिस्त्वां तां सोमो विद्वान् राजा च त्वां तां
खनेत् ॥ १८ ॥

भावार्थः—याः काश्चिदोषधयो मूलेन काश्चिच्छाखादिना का-
श्चित्पुष्पेण काश्चित्पत्रेण काश्चित्फलेन काश्चित्सर्वंगै रोगान्मोच-
यन्ति । तासां सेवनं मनुष्यैर्यथावत्कार्यम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग जिस ओषधी से रोगी (यक्षमात्) क्षय-
रोग से (अमुच्यत) छूट जाय और जिस ओषधी को उपयुक्त करो (त्वाम्) उस
को (गन्धर्वाः) गानविद्या में कुशलपुरुष (अखनन्) ग्रहण करें (त्वाम्) उस को
(इन्द्रः) परम ऐश्वर्य से युक्त मनुष्य (त्वाम्) उस को (बृहस्पतिः) वेदज्ञ जन
और (त्वाम्) उस को (सोमः) सुन्दर गुणों से युक्त (विद्वान्) सब शास्त्रों का
वेत्ता (राजा) प्रकाशमान राजा (त्वाम्) उस ओषधी को खोदे ॥ १८ ॥

भावार्थः—जो कोई ओषधी जड़ों से, कोई शाखा आदि से, कोई पुष्पों, कोई
फलों और कोई सब अवयवों करके रोगों को बचाती हैं । उन ओषधियों का सेवन
मनुष्यों को यथावत् करना चाहिये ॥ १८ ॥

सहस्वेत्यस्य वरुण ऋषिः । ओषधिर्देवता । विराडनुष्टुप्छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैः किं कृत्वा किं कार्यमित्याह ॥

मनुष्यों को क्या करके क्या करना चाहिये यह वि० ॥

सहस्व मे अरातीः सहस्व पृतनायतः । सह-
स्व सर्व पाप्मानं सहमानास्योषधे ॥ ९९ ॥

सहस्व । मे । अरातीः । सहस्व । पृतनायत
इति पृतनाऽयतः । सहस्व । सर्वम् । पाप्मानम् ।
सहमाना । असि । ओषधे ॥ ९९ ॥

पदार्थः—(सहस्व) बलीभव (मे) मम (अरातीः) शत्रून्
(सहस्व) (पृतनायतः) आत्मनः पृतनां सेनामिच्छतः (सहस्व)
(सर्वम्) (पाप्मानम्) रोगादिकम् (सहमाना) बलनिमित्ता
(असि) (ओषधे) ओषधिवहर्त्तमाने ॥ ९९ ॥

अन्वयः—हे ओषधे ओषधिवहर्त्तमाने स्त्रियथौषधिः सह-
मानासि मे मम रोगान् सहते तथाऽरातीः सहस्व स्वस्य पृतना-
यतः सहस्व । सर्व पाप्मानं सहस्व ॥ ९९ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरोषधिसेवनेन बलं वर्धयित्वा प्रजायाः स्वस्य च
शत्रून् पापात्मनो जनोंश्च वशं नीत्वा सर्वे प्राणिनः सुखयितव्याः ॥ ९९ ॥

पदार्थः—(ओषधे) ओषधी के सदृश ओषधी विद्या की जानने हारी स्त्री
जैसे ओषधी (सहमाना) बल का निमित्त (असि) है (मे) मेरे रोगों का निवा-
रण करके बल बढ़ाती है वैसे (अरातीः) शत्रुओं को (सहस्व) सहन कर अपने
(पृतनायतः) सेना युद्ध की इच्छा करते हुआ को (सहस्व) सहन कर और (स-
र्वम्) सब (पाप्मानम्) रोगादि को (सहस्व) सहन कर ॥ ९९ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि ओषधियों के सेवन से बल बढ़ा और प्रजा
के तथा अपने शत्रुओं और पापी जनों को वश में करके सब प्राणियों को सुखी करें ॥ ९९ ॥

दीर्घायुस्त इत्यस्य वरुणऋषिः । वैद्या देवताः ।

विराड्बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

मनुष्याः कथं भूत्वा स्वभिन्नान् कथं कुर्युरित्याह ॥

मनुष्य कैसे हो के दूसरों को कैसे करें यह वि० ॥

दीर्घायुस्त ओषधे खनिता यस्मै च त्वा खना-
म्यहम् । अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विरो-
हतात् ॥ १०० ॥

दीर्घायुरिति दीर्घऽत्रायुः । ते । ओषधे । खनिता ।
यस्मै । च । त्वा । खनामि । अहम् । अथो इत्यथो ।
त्वम् । दीर्घायुरिति दीर्घऽत्रायुः । भूत्वा । शतव-
ल्शेति शतऽवल्शा । वि । रोहतात् ॥ १०० ॥

पदार्थः—(दीर्घायुः) चिरमायुः (ते) तस्याः (ओषधे)
ओषधिवर्द्धमान विहन् (खनिता) सेवकः (यस्मै) (च) (त्वा)
ताम् (खनामि) (अहम्) (अथो) (त्वम्) (दीर्घायुः) (भूत्वा)
(शतवल्शा) शतमसंख्याता वल्शा अङ्कुरा यस्याः सा (वि)
(रोहतात्) ॥ १०० ॥

अन्वयः—हे ओषधे इव मनुष्य यस्य ते तव यामोषधीं खनि-
ताऽहं खनामि तथा त्वं दीर्घायुर्भव दीर्घायुर्भूत्वाथो त्वं या शतवल्शौ-
षधी वर्त्तते त्वा तां सेवित्वाऽथ सुखी भव तथा विरोहतात् ॥ १०० ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयमोषधिसेवनेन दीर्घायुषो भवत ।
धर्माचारिणश्च भूत्वा सर्वानोषधिसेवनेनेदृशान् कुरुत ॥ १०० ॥

पदार्थः—हे (ओषधे) ओषधि के तुल्य ओषधियों के गुण दोष जाननेहारे पुरुष जिस से (ते) तेरी जिस ओषधि का (खनिता) सेवन करने हारा (अहम्) मैं (यस्मै) जिस प्रयोजन के लिये (च) और जिस पुरुष के लिये (खनामि) खोदूं उस से तू (दीर्घायुः) अधिक अवस्था वाला हो (अथो) और (दीर्घायुः) बड़ी अवस्था वाला (भूत्वा) हो कर (त्वम्) तू जो (शतवल्शा) बहुत अङ्कुरों से युक्त ओषधि है (त्वा) उस को सेवन करके सुखी हो और (वि,रोहतात्) प्रसिद्ध हो ॥ १०० ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग ओषधियों के सेवन से अधिक अवस्था वाले होओ और धर्म का आचरण करने हारे होकर सब मनुष्यों को ओषधियों के सेवन से दीर्घ अवस्था वाले करो ॥ १०० ॥

त्वमुत्तमासीत्यस्य वरुण ऋषिः । भिषजो देवताः । निचृदनुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तौषधी कीदृशीत्याह ॥

फिर वह ओषधी किस प्रकार की है इस वि० ॥

त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः । उप-
स्तिरस्तु सौऽस्माकं यो अस्माँश्च ॥ अभिदासन्ति ॥ १०१ ॥

त्वम् । उत्तमेत्युत्तमा । असि । ओषधे । तव ।
वृक्षाः । उपस्तयः । उपस्तिः । अस्तु । सः । अस्मा-
कम् । यः । अस्मान् । अभिदासतीत्यभिऽदा-
सन्ति ॥ १०१ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (उत्तमा) (असि) अस्ति । अत्र व्यत्ययः
(ओषधे) ओषधी (तव) यस्याः (वृक्षाः) वटादयः (उपस्तयः)

ये उप समीपे सत्यायन्ति संघ्नन्ति ते । अत्रोपपूर्वात्सत्यैसंघात इ-
त्यस्मादौणादिकः क्विप् संप्रसारणं च (उपस्तिः) संहतिः (अस्तु)
(सः) अस्माकम् (यः) (अस्मान्) (अभिदासति) अभीष्टं
सुखं ददाति ॥ १०१ ॥

अन्वयः—हे वैद्यजन योऽस्मान् अभिदासति स त्वमस्माक-
मुपस्तिरस्तु योत्तमौषधे—ओषधिरसि—अस्ति तव यस्य वृक्षा उप-
स्तयस्तेनौषधिनाऽस्मभ्यं सुखं देहि ॥ १०१ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्न कदाचिद्दिरोधिनो वैद्यस्यौषधं ग्राह्यम् ।
न विरोधि मित्रस्य च किन्तु यो वैद्यकशास्त्रार्थविदासोऽजातशत्रुः स-
र्वोपकारी सर्वेषां सुहृद्दर्तते तस्मादौषधविद्या संग्राह्या ॥ १०१ ॥

पदार्थः—हे वैद्यजन (यः) जो (अस्मान्) हम को (अभिदासति) अभीष्ट
सुख देता है (सः) वह (त्वम्) तू (अस्माकम्) हमारा (उपस्तिः) संगी (अस्तु) हो
जो (उत्तमा) उत्तम (ओषधे) ओषधी (असि) है (तव) जिस के (वृक्षाः)
बट आदि वृक्ष (उपस्तयः) समीप इकट्ठे होने वाले हैं उस ओषधी से हमारे लिये
सुख दे ॥ १०१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि विरोधी वैद्य की ओषधी कभी न ग्रहण
करें किन्तु जो वैद्यकशास्त्रज्ञ जिस का कोई शत्रु न हो धर्मात्मा सब का मित्र सर्वोप-
कारी है उस से ओषधिविद्या ग्रहण करें ॥ १०१ ॥

मामेत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । को देवता । निचृदार्षी

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ किमर्थ ईश्वरः प्रार्थनीय इत्याह ॥

अब किस लिये ईश्वर की प्रार्थना करनी चाहिये यह वि० ॥

मा मा हिंसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा
दिवम् सत्यधर्मा व्यानट् । यश्चापश्चन्द्राः प्रथ-
मो जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १०२ ॥

मा । मा । हिंसीत् । जनिता । यः । पृथि-
व्याः । यः । वा । दिवम् । सत्यधर्मेति सत्यधर्मा ।
वि । आनट् । यः । च । अपः । चन्द्राः । प्रथमः ।
जजान । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ १०२ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (मा) माम् (हिंसीत्) रोगैर्हिं-
स्यात् (जनिता) उत्पादकः (यः) जगदीश्वरः (पृथिव्याः) भूमेः
(यः) (वा) (दिवम्) सूर्यादिकं जगत् (सत्यधर्मा) सत्यो
धर्मो यस्य सः (वि) (आनट्) व्याप्तोस्ति (यः) (च) अग्निं
सूर्यम् (अपः) जलानि वायून् (चन्द्राः) चन्द्रादिलोकान् । अत्र
शतः स्थाने जस् (प्रथमः) जन्मादेः पृथगादिमः (जजान) ज-
नयति (कस्मै) सुखस्वरूपाय सुखकारकाय । क इति पदना० नि-
ध० ५ । ४ वाच्छन्दसि सर्वे विधय इति सर्वनामकार्थ्यम् (देवाय)
दिव्यसुखप्रदाय विज्ञानस्वरूपाय (हविषा) उपादेयेन भक्तियोगेन
(विधेम) परिचरेम ॥ १०२ ॥

अन्वयः—यः सत्यधर्मा जगदीश्वरः पृथिव्या जनिता यो वा
दिवमपश्च व्यानट् । चन्द्राश्च जजान यस्मै कस्मै देवाय हविषा वधं
विधेम स जगदीश्वरो मा मा हिंसीत् ॥ १०२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सत्यधर्मप्राप्तये ओषध्यादिविज्ञानाय च परमेश्वरः प्रार्थनीयः ॥ १०२ ॥

पदार्थः—(यः) जो (सत्यधर्मा) सत्यधर्म-वाला जगदीश्वर (पृथिव्याः) पृथिवी का (जनिता) उत्पन्न करने वाला (वा) अथवा (यः) जो (दिवम्) सूर्य आदि जगत् को (च) और (पृथिवी) तथा (अपः) जल और वायु को (व्यानट्) उत्पन्न करके व्याप्त होता है (चन्द्राः) और जो चन्द्रमा आदि लोकों को (जज्ञान) उत्पन्न करता है । जिस (कस्मै) सुखस्वरूप सुख करने हारे (देवाय) दिव्य सुखों के दाता विज्ञानस्वरूप ईश्वर का (हविषा) ग्रहण करने योग्य भक्तियोग से हम लोग (विधेम) सेवन करें । वह जगदीश्वर (मा) मुझ को (मा) नहीं (हिंसीत्) कुसंग से ताड़ित न होने देवे ॥ १०२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सत्यधर्म की प्राप्ति और ओषधि आदि के विज्ञान के लिये परमेश्वर की प्रार्थना करें ॥ १०२ ॥

अभ्यावर्त्तस्वेत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

भूस्थपदार्थविज्ञानं कथं कर्तव्यमित्याह ॥

पृथिवी के पदार्थों का विज्ञान कैसे करना चाहिये यह वि० ॥

अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सह व-
पान्तै । अग्निरिषितो अरोहत् ॥ १०३ ॥

अभि । आ । वर्त्तस्व । पृथिवि । यज्ञेन । प-
यसा । सह । वपाम् । ते । अग्निः । इषितः । अ-
रोहत् ॥ १०३ ॥

पदार्थः—(अभि) (आ) (वर्त्तस्व) वर्त्तनेवा (पृथिवि) भूमिः

(यज्ञेन) संगमनेन (पयसा) जलेन (सह) (वपाम्) वपनम्
(ते) तव (अग्निः) (इषितः) प्रेरितः (अरोहत्) रोहति ॥ १०३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या त्वं या पृथिवि भूमिर्यज्ञेन पयसा सह
वर्तते तामभ्यावर्त्तस्वाभिमुख्येनावर्तते यया ते वपामिषितोऽग्निररो-
हत्स गुणकर्मस्वभावतः सर्वैर्वेदितव्यः ॥ १०३ ॥

भावार्थः—या भूमिः सर्वस्याधारा रत्नाकरा जीवनप्रदा विद्यु-
युक्ताऽस्ति तस्या विज्ञानं भूगर्भविद्यातः सर्वैर्मनुष्यैः कार्यम् ॥ १०३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य! तू जो (पृथिवि) भूमि (यज्ञेन) संगम के योग्य (पयसा)
जल के (सह) साथ वर्त्तती है उस को (अभ्यावर्त्तस्व) दोनों ओर से शीघ्र वर्त्ताव
कीजिये जो (ते) आप के (वपाम्) बोनेको (इषितः) प्रेरणा किया (अग्निः) अग्नि
(अरोहत्) उत्पन्न करता है वह अग्नि गुण कर्म और स्वभाव के साथ सब को
जानना चाहिये ॥ १०३ ॥

भावार्थः—जो पृथिवी सब का आधार उत्तम रत्नादि पदार्थों की दाता
जीवन का हेतु विजुली से युक्त है उस का विज्ञान भूगर्भविद्या से सब मनुष्यों को
करना चाहिये ॥ १०३ ॥

अग्ने यत्त इत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिग् गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

किमर्थाऽग्निविद्यान्वेषणीया इत्याह ॥

किस लिये अग्निविद्या का खोज करना चाहिये यह वि० ॥

अग्ने यत्तै शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं यच्च यज्ञियम् ।
तद्देवेभ्यो भरामसि ॥ १०४ ॥

अग्ने । यत् । ते । शुक्रम् । यत् । चन्द्रम् ।

यत् । पूतम् । यत् । च । यज्ञियम् । तत् । देवे-
भ्यः । भरामसि ॥ १०४ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (यत्) (ते) तुभ्यम् (शुक्रम्)
आशुकरम् (यत्) (चन्द्रम्) हिरण्यवदानन्दप्रदम् (यत्)
(पूतम्) पवित्रम् (यत्) (च) (यज्ञियम्) यज्ञानुष्ठानार्ह
स्वरूपम् (तत्) (देवेभ्यः) गुणेभ्यः (भरामसि) भरेम ॥ १०४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यत्पावकस्य शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं
यच्च यज्ञियं स्वरूपमस्ति तत्ते देवेभ्यश्च वयं भरामसि ॥ १०४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्दिव्यगुणकर्मसिद्धये विद्युदादेरग्नेर्विद्यासं-
प्रेक्षणीया ॥ १०४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् पुरुष (यत्) जो अग्नि का (शुक्रम्)
शीघ्रकारी (यत्) जो (चन्द्रम्) सुवर्ण के समान आनन्द देने हारा (यत्) जो
(पूतम्) पवित्र (च) और (यत्) जो (यज्ञियम्) यज्ञानुष्ठान के योग्य स्वरूप
है (तत्) वह (ते) आप के और (देवेभ्यः) दिव्यगुण होने के लिये (भरा-
मसि) हमलोग धारण करें ॥ १०४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि श्रेष्ठ गुण और कर्मों की सिद्धि के लिये
विजुली आदि अग्निविद्या को विचारें ॥ १०४ ॥

इषमूर्जमित्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । विद्वान् देवता । विराट्
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ युक्ताहारविहारौ कुर्युरित्याह ॥

अब ठीक २ आहार विहार करें यह वि० ॥

इषमूर्जमहमित आदमृतस्य योनिमहिषस्य

धारांम । आ मा गोषु विशत्वा तनूषु जहामि
सेदिमनिराममीवाम् ॥ १०५ ॥

इषम् । ऊर्जम् । अहम् । इतः । आदम् ।
ऋतस्य । योनिम् । महिषस्य । धारांम । आ ।
मा । गोषु । विशतु । आ । तनूषु । जहामि ।
सेदिम् । अनिराम् । अमीवाम् ॥ १०५ ॥

पदार्थः—(इषम्) अन्नम् (ऊर्जम्) पराक्रमम् (अहम्)
(इतः) अस्मात्पूर्वोक्ताद् विद्युत्स्वरूपात् (आदम्) अतुं योग्यम्
(ऋतस्य) सत्यस्य (योनिम्) कारणम् (महिषस्य) महतः
(धारांम) धारिकां वाचम् (आ)(मा)माम् (गोषु) इन्द्रियेषु (विशतु)
प्रविशतु (आ) (तनूषु) शरीरेषु (जहामि) (सेदिम्) हिं-
साम् । सेदिमनि० अ० ३ । २ । १७१ इति वार्तिकेनास्य
सिद्धिः (अनिराम्) अविद्यमाना इराऽन्नभुक्तिर्यस्यां ताम् (अ-
मीवाम्) रोगोत्पन्नां पीडाम् ॥ १०५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहमित आदमिषमूर्जं महिषस्यर्त्त-
स्य योनिं धारां प्राप्नुयां यथेयमिदुर्कं मा मामाविशतु । येन मम गोषु
तनूषु प्रविष्टां सेदिमनितराममीवां जहामि त्यजामि तथा यूयमपि
कुरुत ॥ १०५ ॥

भावार्थः—मनुष्या अग्नेर्यच्छुक्कादियुक्तं स्वरूपं तेन रोगान् हन्युः।
इन्द्रियाणि शरीराणि च स्वस्थान्यरोगाणि कृत्वा कार्यकारणज्ञा-
पिकां विद्यावाचं प्राप्नुवन्तु । युक्त्याहारविहारौ च कुर्युः ॥ १०५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अहम्) मैं (इतः) इस पूर्वोक्त विद्युत्स्वरूप से
(आदम्) भोगने योग्य (इषम्) अन्न (ऊर्जम्) पराक्रम (महिषस्य) बड़े (ऋतस्य)

सत्य के (योनिम्) कारण (धाराम्) धारण करने वाली वाणी को प्राप्त होऊँ जैसे
अन्न और पराक्रम (मा) मुझ को (आविशतु) प्राप्त हो जिस से मेरे (गोषु) इ-
न्द्रियों और (तनूषु) शरीर में प्रविष्ट हुई (सेदिम्) दुःख का हेतु (अनिराम्) जि-
स में अन्न का भोजन भी न कर सकें ऐसी (अमीवाम्) रोगों से उत्पन्न हुई पीड़ा
को (आ,जहामि) छोड़ता हूँ वैसे तुम लोग भी करो ॥ १०५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि अग्नि का जो वीर्य आदि से युक्त स्व-
रूप है उस को प्रदीप्त करने से रोगों का नाश करें । इन्द्रिय और शरीर को स्वस्थ
रोगरहित करके कार्य्य कारण की जानने हारी विद्यायुक्त वाणी को प्राप्त होवें और
युक्ति से आहार विहार भी करें ॥ १०५ ॥

अग्ने तवेत्यस्य पावकाग्निर्ऋषिः । अग्निर्देवता । निचू-

त्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथं भवितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

अग्ने तव श्रवो वयो महि भ्राजन्ते अर्चया वि-
भावसो । बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यं दधासि
दाशुषे कवे ॥ १०६ ॥

अग्ने । तव । श्रवः । वयः । महि । भ्राजन्ते ।
अर्चयः । विभावसो इति विभाऽवसो । बृहद्भानो
इति बृहत्भानो । शवसा । वाजम् । उक्थ्यम् ।
दधासि । दाशुषे । कवे ॥ १०६ ॥

पदार्थः—(अग्ने) पावकइव वर्तमान विद्वन् (तव) (श्रवः)
श्रवणम् (वयः) जीवनम् (महि) पूज्यं महत् (भ्राजन्ते) (अर्चयः)
दीप्तयः (विभावसो) यो विविधायां भायां वसति तत्सम्बुद्धौ

(बृहद्भानो) अग्निवद्बृहन्तो महान्तो भानवो विद्याप्रकाशा यस्य तत्सम्बुद्धौ (शवसा) बलेन (वाजम्) विज्ञानम् (उक्थ्यम्) वक्तुंयोग्यम् (दधासि) (दाशुषे) दातुं योग्याय विद्यार्थिने (कवे) विक्रान्तप्रज्ञ ॥ १०६ ॥

अन्वयः—हे बृहद्भानो विभावसो कवेऽग्ने विद्वन् यतस्त्वं शवसा दाशुष उक्थ्यं वाजं दधासि तस्मात्तवाग्नेरिव महि श्रवो वयोऽर्चयश्च आजन्ते ॥ १०६ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अग्निवद्गुणिन आसवत्सत्कीर्त्तयः प्रकाशन्ते ते परोपकारायान्येभ्यो विद्याविनयधर्मान् सततमुपदिशेयुः ॥ १०६ ॥

पदार्थः—हे (बृहद्भानो) अग्नि के समान अत्यन्त विद्याप्रकाश से युक्त (विभावसो) विविधप्रकार की कान्ति में बसने हारे (कवे) अत्यन्तबुद्धिमान् (अग्ने) अग्नि के समान वर्त्तमान विद्वान् पुरुष जिस से आप (शवसा) बल के साथ (दाशुषे) दान के योग्य विद्यार्थी के लिये (उक्थ्यम्) कहने योग्य (वाजम्) विज्ञान को (दधासि) धारण करते हो इस में (तव) आप का अग्नि के समान (महि) अतिपूजने योग्य (श्रवः) सुनने योग्य शब्द (वयः) यौवन और (अर्चयः) दीप्ति (आजन्ते) प्रकाशित होती है ॥ १०६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अग्नि के समान गुणी और आसों के तुल्य श्रेष्ठ कीर्त्तियों से प्रकाशित होते हैं वे परोपकार के लिये दूसरों को विद्याविनय और धर्म का निरन्तर उपदेश करें ॥ १०६ ॥

पावकवर्चस्य पावकाग्निर्ऋषिः विद्वान् देवता ।

भुरिगर्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

जनकजनन्यौ सन्तानान् प्रति किं किं कुर्यातामित्याह ॥

माता पिता सन्तानों के प्रति क्या-२ करें यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा अनूनवर्चा उदियर्षि

भानुना । पुत्रो मातरां विचरन्नुपावसि पृणक्षि रो-
दसी उभे ॥ १०७ ॥

पावकवर्चाइति पावकऽवर्चाः । शुक्रवर्चाइति
शुक्रऽवर्चाः । अनूनवर्चा इत्यनूनऽवर्चाः । उत् ।
इयर्षि । भानुना । पुत्रः । मातरां । विचरन्निति
विऽचरन् । उप । अवसि । पृणक्षि । रोदसीइति
रोदसी । उभेइत्युभे ॥ १०७ ॥

पदार्थः—(पावकवर्चाः) पवित्रीकारिकाया विद्युतो वर्चो
दीप्तिरिव वर्चोऽध्ययनं यस्य सः (शुक्रवर्चाः) शुक्रस्य सूर्यस्य
प्रकाश इव वर्चो न्यायाचरणं यस्य सः (अनूनवर्चाः) न विद्यते
ऊनं न्यूनं यस्य सः (उत्) (इयर्षि) प्राप्नोषि (भानुना) धर्म-
प्रकाशेन (पुत्रः) (मातरा) मातापितरौ (विचरन्) (उप)
(अवसि) रक्षसि (पृणक्षि) संबध्नासि (रोदसी) द्यावा-
पृथिव्यौ (उभे) ॥ १०७ ॥

अन्वयः—हे जन यस्त्वं यथा पुत्रो ब्रह्मचर्यादिषु विचरन्
सन् विद्यामाप्नोति यथा सूर्यविद्युतौ भानुना पावकवर्चाः शुक्रवर्चाः
अनूनवर्चा न्यायं करोति यथा संबध्नीत तथा विद्यामियर्षि राज्यं
पृणक्षि । मातरोपावसि तस्माद्धार्मिकोऽसि ॥ १०७ ॥

भावार्थः—मातापितृणामिदमत्युचितमस्ति यत्सन्तानानुत्पा-
द्य बाल्यावस्थायां स्वयं सुशिक्ष्य ब्रह्मचर्यं कारयित्वाऽचार्यकुले वि-

द्याग्रहणाय संप्रेष्य विद्यायोगकरणम् । अपत्यानां चेदं समुचितं वर्तते
यद्विद्यासुशिक्षायुक्ता भूत्वा पुरुषार्थेनैश्वर्यमुनीय निरभिमानमत्सरया
प्रीत्या मातापितृणां मनसा वाचा कर्मणा यथावत् परिचर्यानुष्ठानं
कर्तव्यमिति ॥ १०७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य जैसे (पुत्रः) पुत्र ब्रह्मचर्यादि आश्रमों में (विचरन्)
विचरता हुआ विद्या को प्राप्त होता और (मानुना) प्रकाश से (पावकवर्चाः, शुक्-
वर्चाः) विजुली और सूर्य के प्रकाश के समान न्याय करने और (अनूनवर्चाः) पूर्ण विद्याऽ-
भ्यास करने हारा और जैसे (उमे) दोनों (रोदसी) आकाश और पृथिवी परस्पर
सम्बन्ध करते हैं जैसे (इयर्षि) विद्या को प्राप्त होता राज्य का (पृणक्षि) सम्बन्ध कर्त्ता
और (मातरा) माता पिता की (उपावसि) रक्षा कर्त्ता है इससे तू धर्मात्मा है ॥ १०७ ॥

भावार्थः—मातापिताओं को यह अति उचित है कि सन्तानों को उत्पन्न कर
वाल्यावस्था में आप शिक्षा दे ब्रह्मचर्य करा आचार्य के कुल में भेज के विद्यायुक्त करें। सं-
तानों को चाहिये कि विद्या और अच्छी शिक्षा से युक्त हो और पुरुषार्थ से ऐश्वर्य को
बढ़ा के अभिमान और मत्सरतारहित प्रीति से माता पिता की मन वाणी और कर्म
से यथावत्सेवा करें ॥ १०७ ॥

ऊर्जोनपादित्यस्य पावकाग्निर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचूत् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मातापितृसन्तानाः कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

माता पिता और पुत्र कैसे हों इस विषय का उप० ॥

ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिर्मन्दस्व धीति-
भिर्हितः । त्वे इषः संदधुर्भूरिवर्षसश्चित्रोतयो
वामजाताः ॥ १०८ ॥

ऊर्जः । नपात् । जातवेद इति जातऽवेदः ।

सुशस्तिभिरिति सुशस्तिभिः । मन्दस्व । धीति-
भिरिति धीतिभिः । हितः । त्वे इतित्वे । इषः ।
सम् । दधुः । भूरिवर्षस इतिभूरिवर्षसः । चित्रो
तय इतिचित्रः ऊतयः । वामजाता । इति वाम-
जाताः ॥ १०८ ॥

पदार्थः—(ऊर्जः) पराक्रमस्य (नपात्) न विद्यते पातो
धर्मात्पतनं यस्य सः (जातवेदः) जातप्रज्ञान जातवित्त (सुश-
स्तिभिः) शोभनाभिः प्रशंसाभिः क्रियाभिः सह (मन्दस्व)
आनन्द (धीतिभिः) स्वाङ्गुलीभिः । धीतय इत्यङ्गुलिनाम् ।
निघं० २ । ५ (हितः) सर्वस्य हितं दधन् (त्वे) त्वयि (इषः)
अन्नादीनि (सम्) (दधुः) दधतु (भूरिवर्षसः) बहूनि प्रशंसनीयानि
वर्षांसि रूपाणि यासु ताः । वर्षइति रूपना० निघं० ३ । ७ ।
(चित्रोतयः) चित्रा आश्चर्य्यवद्रक्षणाद्याः क्रिया यासु ताः (वाम-
जाताः) वामेषु प्रशस्येषु कर्मसु वा जाताः प्रसिद्धाः । वाम इति
प्रशस्यना० निघं० ३ । ८ ॥ १०८ ॥

अन्वयः—हे जातवेद स्तनय यस्मिँस्त्वे त्वयि भूरिवर्षसश्चि-
त्रोतयो जाता मात्रादयोऽध्यापिका इषः संदधुः स सुशस्तिभिर्धी-
तिभिराहूत ऊर्जो नपाद्धितः सदा मन्दस्व ॥ १०८ ॥

भावार्थः—येषां कुमाराणां कुमारीणां मातरो विद्याप्रिया वि-
दुष्यः सन्तु त एव सततं सुखमाप्नुवन्ति । यासां मातृणां येषां पि-
तृणां चापत्यानि विद्यासुशिक्षाब्रह्मचर्यैः शरीरात्मवलयुक्तानि धर्मा-
चारीणि सन्ति त एव सदा सुखिनः स्युः ॥ १०८ ॥

पदार्थः—हे (नातवेदः) बुद्धि और धन से युक्त पुत्र जिस (त्वे) तुझ में (भूरिवर्षसः) बहुत प्रशंसा के योग्य रूपों से युक्त (चित्रोत्तयः) आश्चर्य के तुल्य रक्षा आदि कर्म करने वाली (वामजाताः) प्रशंसा के योग्य कुलों वा कर्मों में प्रसिद्ध विद्याप्रिय अध्यापक माता आदि विद्वान् स्त्रियों (इषः) अन्नों को (संदधुः) धरें भोजन करावें सो तू (सुशस्तिभिः) उत्तमप्रशंसायुक्त क्रियाओं के साथ (धीतिभिः) अङ्गुलियों से बुलाया हुआ (ऊर्जः) (नपात्) धर्म के अनुकूल पराक्रमयुक्त सब के हित को धारण सदा किये हुए (मन्दस्व) आनन्द में रह ॥ १०८ ॥

भावार्थः—जिन कुमार और कुमारियों की माता विद्याप्रिय विद्वान् हों वे ही निरन्तर सुख को प्राप्त होते हैं और जिन माता पिताओं के सन्तान विद्या अच्छी शिक्षा और ब्रह्मचर्य सेवन से शरीर और आत्मा के बल से युक्त धर्म का आचरण करने वाले हैं वे ही सदा सुखी हों ॥ १०८ ॥

इरज्यन्तित्यस्य पावकाग्निर्ऋषिः । अग्निर्देवता

निचृदार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यः कीदृशो भवेदित्याह ॥

मनुष्य कैसा हो यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

इरज्यन्तग्ने प्रथयस्व जन्तुभिरस्मे रायों अ-
मर्त्य । सदर्शतस्य वपुषो विराजसि पृणक्षि सा-
नसि क्रतुम् ॥ १०९ ॥

इरज्यन् । अग्ने । प्रथयस्व । जन्तुभिरिति
जन्तुभिः । अस्मे इत्यस्मे । रायः । अमर्त्यः । सः ।
दर्शतस्य । वपुषः । वि । राजसि । पृणक्षि । सान-
सिम् । क्रतुम् ॥ १०९ ॥

पदार्थः—(इरज्यन्) ऐश्वर्य्यं कुर्वन् । इरज्यतीति ऐश्वर्य्यक-
र्मा० नि० २ । २१ (अग्ने) अग्निवत्प्राप्तपुरुषार्थ (प्रथयस्व)
विस्तारय (जन्तुभिः) मनुष्यादिभिः (अस्मे) अस्मभ्यम् (रायः)
श्रियः (अमर्त्य) नाशप्राकृतमनुष्यस्वभावरहित (सः) (दर्श-
तस्य) द्रष्टुं योग्यस्य (वपुषः) रूपस्य । वपुरितिरूपना० निघं०
३ । ७ (वि) (राजसि) (पृणाक्षि) संवधनासि (सानसिम्)
सनातनीम् (क्रतुम्) प्रज्ञाम् ॥ १०९ ॥

अन्वयः—हे अमर्त्याग्ने य इरज्यंस्त्वं दर्शतस्य वपुषः सानसिं
क्रतुं पृणाक्षि तत्रैव विराजसि सोऽस्मे जन्तुभीरायः प्रथयस्व ॥ १०९ ॥

भावार्थः—यो मनुष्येभ्यः सनातनीं वेदविद्यां ददाति सुरूपा
चारे विराजते स एवैश्वर्य्यं लब्ध्वाऽन्येभ्यः प्रापयितुं शक्नोति ॥ १०९ ॥

पदार्थः—हे (अमर्त्य) नाश और संसारी मनुष्यों के स्वभाव से रहित
(अग्ने) अग्नि के समान पुरुषार्थी जो (इरज्यन्) ऐश्वर्य्य का संचय करते हुए आप
(दर्शतस्य) देखने योग्य (वपुषः) रूप की (सानसिम्) सनातन (क्रतुम्) बुद्धि
का (पृणाक्षि) संवन्ध करते हो और उसी बुद्धि में विशेष करके (विराजसि) शो-
भित होतेहो (सः) सो आप (अस्मे) हम लोगों के लिये (जन्तुभिः) मनुष्यादि प्रा-
णियों से (रायः) धनों का (प्रथयस्व) विस्तार कीजिये ॥ १०९ ॥

भावार्थः—जो पुरुष मनुष्यों के लिये सनातन वेदविद्या को देता और सु-
न्दर आचार में विराजमान हो वही ऐश्वर्य्य को प्राप्त हो के दूसरों के लिये प्राप्त क-
रा सकता है ॥ १०९ ॥

इष्कर्त्तारमित्यस्य पावकाग्निर्ऋषिः । विहान् देवता ।

आर्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

कः परोपकारी जायत इत्याह ॥

कौन पुरुष परोपकारी होता है इस विषय का उप० ॥

इष्कर्त्तारमध्वरस्य प्रचेतसं क्षयन्तं राधसो

महः । रातिं वामस्य सुभगां महीमिषं दधासि सान-
नसि० रयिम् ॥ ११० ॥

इष्कर्त्तारम् । अध्वरस्य । प्रचेतसमिति प्रचे-
तसम् । क्षयन्तम् । राधसः । महः । रातिम् । वा-
मस्य सुभगामिति सुभगाम् । महीम् इषम् । द-
धासि । सानसिम् । रयिम् ॥ ११० ॥

पदार्थः—(इष्कर्त्तारम्) निष्कर्त्तारं संसाधकम् । अत छा-
न्दसो वर्णलोप इति नलोपः (अध्वरस्य) अहिंसनीयस्य वर्धितुं यो-
ग्यस्य यज्ञस्य (प्रचेतसम्) प्रकृतप्रज्ञम् । चेता इति प्रज्ञाना० नि०
३ । ९ (क्षयन्तम्) निवसन्तम् (राधसः) धनस्य (महः) महतः
(रातिम्) दातारम् (वामस्य) प्रशस्यस्य (सुभगाम्) सुष्ठुश्वर्थ-
प्रदाम् (महीम्) पृथिवीम् (इषम्) अन्नादिकम् (दधासि) (सान-
सिम्) पुराणम् (रयिम्) धनम् ॥ ११० ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वमध्वरस्येष्कर्त्तारं प्रचेतसं वामस्य
महो राधसो रातिं सुभगां महीमिषं सानसिं रयिं च दधासि । तस्मा-
दस्माभिः पूज्योऽसि ॥ ११० ॥

भावार्थः—मनुष्यो यथा स्वार्थं सुखमिच्छेत्तथा परार्थं च स
एवाप्तः पूज्यो भवेत् ॥ ११० ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष जो आप (अध्वरस्य) बढ़ाने योग्य यज्ञ के (इ-
ष्कर्त्तारम्) सिद्ध करने वाले (प्रचेतसम्) उत्तम बुद्धिमान् (वामस्य) प्रशंसित

(महः) बड़े (राधसः) धन के (रातिम्) देने और (क्षयन्तम्) निवास करने वाले पुरुष और (सुभगाम्) सुन्दर ऐश्वर्य की देने हारी (महीम्) पृथिवी तथा (इषम्) अन्न आदि को और (सानसिम्) प्राचीन (रयिम्) धन को (दधासि) धारण करते हो इस से हम लोगों को सत्कार करने योग्य हो ॥ ११० ॥

भावार्थः—जो मनुष्य जैसे अपने लिये सुख की इच्छा करे वैसे ही दूसरों के लिये भी करे वही आप्त सत्कार के योग्य होवे ॥ ११० ॥

ऋतावानमित्यस्य पावकाग्निर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

स्वराडाषी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैः केषामनुकरणं कार्यमित्याह ॥

मनुष्यों को किन का अनुहार करना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निं सुम्नायं दधिरे पुरो जनाः । श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ १११ ॥

ऋतावानम् । ऋतवानमित्यृतवानम् । महिषम् । विश्वदर्शतमिति विश्वदर्शतम् । अग्निम् । सुम्नायं । दधिरे । पुरः । जनाः । श्रुत्कर्णमिति श्रुत्कर्णम् । सप्रथस्तममिति सप्रथःस्तमम् । त्वा । गिरा । दैव्यम् । मानुषा । युगा ॥ १११ ॥

पदार्थः—(ऋतावानम्) ऋतं बहु सत्यं विद्यते यस्मिँस्तम् । अत्र छन्दसीवनिपाविति वार्तिकेन वनिप् (महित्वम्) महान्तम्

(विश्वदर्शितम्) सर्वविद्याबोधस्य द्रष्टारम् (अग्निम्) विद्वांसम् (सुम्नाय) सुखाय (दधिरे) हितवन्तः) (पुरः) पुरस्तात् (जनाः) विद्याविज्ञानेन प्रादुर्भूता मनुष्याः (श्रुत्करणम्) श्रुतौ श्रवणसाधकौ करणौ यस्य बहुश्रुतस्य तम् (सप्रथस्तमम्) प्रथसा विस्तरेण सह वर्त्तमानः सप्रथास्तमतिशयितम् (त्वा) त्वाम् (गिरा) वाचा (दैव्यम्) देवेषु विद्वत्सु कुशलम् (मानुषा) मनुष्याणामिमानि (युगा) युगानि वर्षाणि ॥ १११ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य! यथा जना गिरा सुम्नाय दैव्यम् श्रुत्कर्णं विश्वदर्शितं सप्रथस्तममृतावानं महिषमग्निं विद्वांसं मानुषा युगा च पुरो दधिरे तथैवं विद्वांसमेतानि च त्वं धेहीति त्वां शिक्षयामि ॥ १११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये सत्पुरुषा अप्रतीतास्तेषामेवानुकरणं मनुष्याः कुर्युर्नेतरेषामधार्मिकाणाम् ॥ १११ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य जैसे (जनाः) विद्या और विज्ञान से प्रसिद्ध मनुष्य (गिरा) वाणी से (सुम्नाय) सुख के लिये (दैव्यम्) विद्वानों में कुशल (श्रुत्करणम्) बहुश्रुत (विश्वदर्शितम्) सब देखने हारे (सप्रथस्तमम्) अत्यन्तविद्या के विस्तार के साथ वर्त्तमान (ऋतावानम्) बहुत सत्याचरण से युक्त (महिषम्) बड़े (अग्निम्) विद्वान् को (मानुषा) मनुष्यों के (युगा) वर्ष वा सत्ययुग आदि (पुरः) प्रथम (दधिरे) धारण करते हुए वैसे विद्वान् को और इन वर्षों को तू भी धारण कर यह (त्वां) तुझे सिखाता हूँ ॥ १११ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो सत्पुरुष हो चुके हों उन्हीं का अनुकरण मनुष्य लोग करें अन्य अधर्मियों का नहीं ॥ १११ ॥

आप्यायस्वेत्यस्य गोतम ऋषिः । सोमो देवता ।

निचृदायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

राजजनाः किं कृत्वा कीदृशा भवेयुरित्याह ॥

राजपुरुष क्या करके कैसे हों यह वि० ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमवृण्यम् ।
भवा वाजस्य सङ्गथे ॥ ११२ ॥

आ । प्यायस्व । सम । एतु । ते । विश्वतः । सो-
म । वृण्यम् । भव । वाजस्य । सङ्गथइति स-
मङ्गथे ॥ ११२ ॥

पदार्थः—(आ)(प्यायस्व)वर्धस्व(सम)(एतु) संगच्छेताम्(ते)
तुभ्यम्(विश्वतः)सर्वतः (सोम)चन्द्रइव वर्तमान(वृण्यम्) वृणो
वीर्यवतःकर्म (भव) द्युचोऽतस्तिङ इति दीर्घः (वाजस्य) विज्ञान
वेगयुक्तस्य स्वाभिन आज्ञया (संगथे) संग्रामे ॥ ११२ ॥

अन्वयः—हे सोम तादृशस्य विदुषः संगत्ते वृण्यं विश्वतः
समेतु तेन त्वमाप्यायस्व वाजस्य वेत्ता सन् विजयी भव ॥ ११२ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैर्नित्यं वीर्यं वर्धयित्वा विजयेन भवि-
तव्यम् ॥ ११२ ॥

पदार्थः—हे (सोम) चन्द्रमा के समान कान्ति युक्त राजपुरुष जैसे सोम
गुण युक्त विद्वान् के संग से (ते) तेरे लिये (वृण्यम्) वीर्यपराक्रम वाले पुरुष
के कर्म को (विश्वतः) सब ओर से (समेतु) संगत हो उस से आप (आप्यायस्व)

बद्धिये (वाजस्य) विज्ञान और वेग से संग्राम के जानने हारे (संगथे) युद्ध में विजय करने वाले (भव) हूजिये ॥ ११२ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को नित्य पराक्रम बढा के शत्रुओं से विजय को प्राप्त होना चाहिये ॥ ११२ ॥

सन्त इत्यस्य गौतम ऋषिः । सोमो देवता ।

भुरिगार्षो पङ्क्तिश्चन्द्रः । पञ्चमः स्वरः ॥

शरीरात्मबलयुक्ताः किमाप्नुवन्तीत्याह ॥

शरीर और आत्मा के बल से युक्त पुरुष किस को प्राप्त होते हैं यह वि० ॥

सन्ते पयांसि समुयन्तु वाजाः संवृण्वान्य-
भिमातिषाहः । आप्यायमानो अमृताय सोमदिवि
श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ ११३ ॥

सम् । ते । पयांसि । सम् । ऊँइत्यूँ । यन्तु ।
वाजाः । सम् । वृण्वानि । अभिमातिषाहः । अ-
भिमातिसहः इत्यभिमातिऽसहः । आप्यायमान-
इत्याऽप्यायमानः । अमृताय । सोम । दिवि । श्रवांसि ।
उत्तमानित्युत्तमानि । धिष्व ॥ ११३ ॥

पदार्थः—(सम्) (ते) तुभ्यम् (पयांसि) जलानि दुग्धानि
वा (सम्) (उ) (यन्तु) प्राप्नुवन्तु (वाजाः) धनुर्वेदबोधजा वेगाः
(सम्) (वृण्वानि) वीर्याणि (अभिमातिषाहः) येऽभिमातीनभिमा-
नयुक्तान् शत्रून् सहन्ते निवारयन्ति (आप्यायमानः) समन्ताद्ध-
मानः (अमृताय) मोक्षसुखाय (सोम) ऐश्वर्ययुक्त (दिवि)

द्योतनात्मके परमेश्वरे (श्रवांसि) अज्ञानि श्रवणानि वा (उत्तमानि)
(धिष्व) धत्स्व ॥ ११३ ॥

अन्वयः—हे सोम यस्मै ते पयांसि संयन्त्वभिमातिषाहो वाजाः
संयन्तु वृष्ण्यानि संयन्तु स आप्यायमानस्त्वं दिव्यमृतायोत्तमानि
श्रवांसि धिष्व ॥ ११३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः शरीरात्मबलं नित्यं वर्धयन्ति ते यो-
गाभ्यासेन परमात्मनि मोक्षानन्दं लभन्ते ॥ ११३ ॥

पदार्थः—हे (सोम) शान्तियुक्त पुरुष जिस (ते) तुम्हारे लिये (पयांसि)
जल वा दुग्ध (संयन्तु) प्राप्त होवें (अभिमातिषाहः) अभिमानयुक्त शत्रुओं को स-
हने वाले (वाजाः) धनुर्वेद के विज्ञान (सम्) प्राप्त होवें (उ) और (वृष्ण्यानि)
पराक्रम (सम्) प्राप्त होवें सो (आप्यायमानः) अच्छे प्रकार बढ़ते हुए आप (दिवि)
प्रकाश स्वरूप ईश्वर में (अमृताय) मोक्ष के लिये (उत्तमानि, श्रवांसि) उत्तम श्र-
वणों को (धिष्व) धारण कीजिये ॥ ११३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य शरीर और आत्मा के बल को नित्य बढ़ाते हैं वे योगा-
भ्यास से परमेश्वर में मोक्ष के आनन्द को प्राप्त होते हैं ॥ ११३ ॥

आप्यायस्वेत्यस्य गातम ऋषिः । सोमो देवता ।

आप्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

कोऽत्र वर्द्धत इत्याह ॥

संसार में कौन वृद्धि को प्राप्त होता है यह वि० ॥

आप्यायस्व मदिन्तम सोमविश्वैभिरंशुभिः ।

भवानः सप्रथस्तमः सखा वृधे ॥ ११४ ॥

आ । प्यायस्व । मदिन्तमेति मदिन्तम । सो-
म । विश्वैभिः । अंशुभिरित्यंशुभिः । भव ।

नः। सप्रथस्तम इति सप्रथःस्तमः। सखा। वृधे ॥११४॥

पदार्थः—(आ) (प्यायस्व) (मदिन्तम) अतिशयेन मदितुं हर्षितुं शील (सोम) ऐश्वर्य्ययुक्त (विश्वेभिः) सर्वैः(अंशुभिः) किरणैः (भव) ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (नः) अस्माकम् (सप्रथस्तमः) अतिशयेन विस्तृतसुखकारकः (सखा) मित्रः (वृधे) वर्धनाय ॥ ११४ ॥

अन्वयः—हे मदिन्तम सोम त्वमंशुभिः किरणैः सूर्य्य इव विश्वेभिः साधनैराप्यायस्व सप्रथस्तमः सखा सन् नो वृधे भव ॥११४॥

भावार्थः—इह सर्वहितकारी सर्वतो वर्धते नेर्ष्यकः ॥ ११४ ॥

पदार्थः—हे (मदिन्तम) अत्यन्त आनन्दी (सोम) ऐश्वर्य्य वाले पुरुष आप (अंशुभिः) किरणों से सूर्य्य के समान (विश्वेभिः) सब साधनों से (आप्यायस्व) वृद्धि को प्राप्त हूजिये (सप्रथस्तमः) अत्यन्तविस्तारयुक्त सुख करने हारे (सखा) मित्र हुए (नः) हमारे (वृधे) बढ़ाने के लिये (भव) तत्पर हूजिये ॥ ११४ ॥

भावार्थः—इस संसार में सब का हित करने हारा पुरुष सब प्रकार से वृद्धि को प्राप्त होता है ईर्ष्या करने वाला नहीं ॥ ११४ ॥

आत इत्यस्य वत्सार ऋषिः अग्निर्देवता । निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

मनुष्याः किं किं वशीकृत्यानन्दं प्राप्नुवन्त्वित्याह ॥

मनुष्यलोग किस को वश में करके आनन्द को प्राप्त हों यह वि० ॥

आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्थात् ।

अग्ने त्वांकामया गिरा ॥ ११५ ॥

आ । ते । वत्सः । मनः । यमत् । परमात् । चित् ।

सधस्थादिति सधऽस्थात् । अग्ने । त्वाङ्काम-
येति त्वामऽकामया । गिरा ॥ ११५ ॥

पदार्थः—(आ) (ते) तव (वत्सः) (मनः) चित्तम् (यमत्)
उपरमेत (परमात्) उत्कृष्टात् (चित्) अपि (सधस्थात्) समान-
स्थानात् (अग्ने) विद्वन् (त्वाङ्कामया) यया त्वां कामयते तथा ।
अत्र द्वितीयैकवचनस्यालुक् (गिरा) ॥ ११५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने सोमविद्वँस्त्वांकामया गिरा परमात्सधस्था-
चिद्वत्सोगोरिवायमत्स त्वं मुक्तिं कथन्नाप्नुयाः ॥ ११५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सदैव मनः स्ववशं विधेयं वाणी च ॥ ११५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान तेजस्वी विद्वान्पुरुष (त्वाङ्कामया)
तुझ को कामना करने के हेतु (गिरा) वाणी से जिस (ते) तेरा (मनः) चित्त
जैसे (परमात्) अच्छे (सधस्थात्) एक से स्थान से (चित्) भी (वत्सः) बड़ड़ा
गौ को प्राप्त होवे वैसे (आ, यमत्) स्थिर होता है सो-तू मुक्ति को क्यों न प्राप्त
होवे ॥ ११५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि मन और वाणी को सदैव अपने वश में
रखें ॥ ११५ ॥

तुभ्यन्ता इत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ राजा किंकुर्यादित्याह ॥

अब राजा क्या करे यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुजितयः पृथ-
क् । अग्ने कामाय येमिरे ॥ ११६ ॥

तुभ्यम् । ताः । अङ्गिरस्तमेत्यङ्गिरःस्तम ।
विश्वाः । सुक्षितय इति सुक्षितयः । पृथक् । अ-
ग्ने । कामाय । येमिरे ॥ ११६ ॥

पदार्थः—(तुभ्यम्) (ताः) (अङ्गिरस्तम्) अतिशयेन
सारग्राहिन् (विश्वाः) अखिलाः (सुक्षितयः) श्रेष्ठमनुष्याः
प्रजाः (पृथक्) (अग्ने) प्रकाशमान राजन् (कामाय) इच्छा-
सिद्धये (येमिरे) प्राप्तुवन्तु ॥ ११६ ॥

अन्वयः—हे अङ्गिरस्तमाग्ने राजन् या विश्वाः सुक्षितयः
प्रजाः पृथक् कामाय तुभ्यं येमिरे तास्त्वं सततं रक्ष ॥ ११६ ॥

भावार्थः—यत्र प्रजा धार्मिकं राजानं प्राप्य स्वां स्वामभिला-
षां प्राप्तुवन्ति तत्र राजा कथं न वर्द्धेत ॥ ११६ ॥

पदार्थः—हे (अङ्गिरस्तम) अतिशय करके सार के ग्राहक (अग्ने) प्रकाश-
मान राजन् जो (विश्वाः) सब (सुक्षितयः) श्रेष्ठ मनुष्यों वाली प्रजा (पृथक्)
अलग (कामाय) इच्छा के साधक (तुभ्यम्) तुम्हारे लिये (येमिरे) प्राप्त होवे (ताः)
उन प्रजाओं की आप निरन्तर रक्षा कीजिये ॥ ११६ ॥

भावार्थः—जहां प्रजा के लोग धर्मात्मा राजा को प्राप्त हो के अपनी २
इच्छा पूरी करते हैं वहां राजा की वृद्धि क्यों न होवे ॥ ११६ ॥

अग्निरित्यस्य प्रजापति ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री-
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशा भूत्वा किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य लोग कैसे होकर क्या २ करें इस वि० ॥

अग्निः प्रियेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य ।
सम्राडेको विराजति ॥ ११७ ॥

अग्निः । प्रियेषु । धामस्विति धामऽसु । कामः ।
भूतस्य । भव्यस्य । सम्राडिति समऽराट् । एकः ।
वि । राजति ॥ ११७ ॥

पदार्थः—(अग्निः) पावक इव वर्तमानः (प्रियेषु) इष्टेषु
(धामसु) जन्मस्थाननामसु (कामः) यः काम्यते सः (भूतस्य)
अतीतस्य (भव्यस्य) आगामिसमयस्य (सम्राट्) सम्यक् प्रका-
शकः (एकः) अद्वितीयः परमेश्वरः (वि) (राजति) ॥ ११७ ॥

अन्वयः—यो मनुष्यः सम्राडेकः कामोग्निः सभेशः परमे-
श्वर इव भूतस्य भव्यस्य प्रियेषु धामसु विराजति स एव राज्या-
भिषेचनीयः ॥ ११७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्याः परमात्मनो गुणक-
र्मस्वभावानुकूलान् स्वगुणकर्मस्वभावान् कुर्वन्ति त एव साम्राज्यं
भोक्तुमर्हन्तीति ॥ ११७ ॥

अत्र स्त्रीपुरुषराजप्रजाकृष्यध्ययनाध्यापनादिकर्मवर्णनादेतदर्थ-
स्य पूर्वाऽध्यायार्थेन सह संगतिरस्तीति बोध्यम् ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (सम्राट्) सम्यक् प्रकाशक (एकः) एक ही अस-
हाय परमेश्वर के सदृश (कामः) स्वीकार के योग्य (अग्निः) अग्नि के समान व-
र्तमान सभापति (भूतस्य) हो चुके और (भव्यस्य) आने वाले समय के (प्रियेषु)
इष्ट (धामसु) जन्म स्थान और नामों में (विराजति) प्रकाशित होवे वही राज्य
का अधिकारी होने योग्य है ॥ ११७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य परमात्मा के गुण कर्म और स्वभावों के अनुकूल अपने गुण कर्म और स्वभाव करते हैं वे ही चक्रवर्ती राज्य भोगने के योग्य होते हैं ॥ ११७ ॥

इस अध्याय में स्त्री, पुरुष, राजा, प्रजा, खेती और पठन, पाठन आदि कर्म वर्णन है इस से इस अध्याय के अर्थ की पूर्ण अध्याय के अर्थ के साथ संगति साधनी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परिव्राजकाचार्यपरमविदुषां श्री विरजानन्द-
सरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीमदयानन्दसरस्वती-
स्वामिना निर्मिते संस्कृतार्थभाषाभ्यां
भूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये
द्वादशोऽध्यायः संपूर्णः ॥ १२ ॥

तयः

॥

ला

श-

र)

॥ अथ त्रयोदशाऽध्यायारम्भः ॥

ओम् विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परांसुव ।
यद् भद्रं तन्न आ सुव ॥

(तत्र मयि गृह्णामीत्याद्यस्य वत्सार ऋषिः । अग्निदेवता
अतः आर्ची पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

शकः मनुष्यैरादिमाऽवस्थायां किं किं कार्घ्यमित्याह ॥

तेरहवें अध्याय का प्रारम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में मनुष्यों को पहिली
अवस्था में क्या करना चाहिये यह विषय कहा है ॥

श्वर

भिषे मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निं रायस्पोषाय सुप्र-
स्त्वाय सुवीर्याय । मामु देवताः सचन्ताम् ॥१॥

मयि । गृह्णामि । अग्ने । अग्निम् । रायः ।
पोषाय । सुप्रजास्त्वायेति सुप्रजाःस्त्वाय । सुवी-
र्यायेति सुवीर्याय । माम् । उइत्थूँ । देवताः ।
सचन्ताम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(मयि) आत्मनि (गृह्णामि) (अग्ने) (अग्निम्)
शरमविद्वांसम् (रायः) विज्ञानादिधनस्य (पोषाय) पुष्टये (सुप्रजा-
स्त्वाय) शोभनाश्च ताः प्रजाः सुप्रजास्तासां भावाय (सुवीर्याय)
आरोग्येण सुष्ठु पराक्रमाय (माम्) (उ) (देवताः) दिव्या विद्वांसो
गुणा वा (सचन्ताम्) समवयन्तु ॥ १ ॥

अन्वयः—हे कुमाराः कुमार्यश्च यथाऽहमग्ने मयि रायस्पो-
पाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यायग्निं गृह्णामि येन मामु देवताः सचन्तां
तथा यूयमपि कुरुत ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्याणामिदं समुचितमस्ति
ब्रह्मचर्यकुमारावस्थायां वेदाद्यध्ययनेन पदार्थविद्या ब्रह्मकर्म ब्रह्मोपा-
सनां ब्रह्मज्ञानं स्वीकुर्युर्येन दिव्यान् गुणानात्मान् विदुषश्च प्राप्यो-
त्तमश्रीप्रजापराक्रमान् प्राप्नुयुरिति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे कुमार वा कुमारियो जैसे मैं (अग्ने) पहिले (मयि) मझ
में (रायः) विज्ञान आदि धन के (पोषाय) पुष्टि (सुप्रजास्त्वाय)
प्रजा होने के लिये और (सुवीर्याय) रोगरहित सुन्दर पराक्रम होने के
गिनम्) उत्तम विद्वान् को (गृह्णामि) ग्रहण करना हूँ जिस से (माम्)
(उ) ही (देवताः) उत्तम विद्वान् वा उत्तम गुण (सचन्ता) मिले प्रका
लोग भी करो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को यह उचित है कि वे (देवताः)
र्ययुक्तकुमारावस्था में वेदादि शास्त्रों के पढ़ने से पदार्थ विद्या उत्तमकर्म और
की उपासना तथा ब्रह्मज्ञान को स्वीकार करें। जिस से श्रेष्ठ गुण और धन
को प्राप्त होके उत्तम धन सन्तानों और पराक्रम को प्राप्त होवें ॥ १ ॥

अपां पृष्ठमित्यस्य वत्सार ऋषिः । अग्निर्देवता । विराट्

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ परमेश्वरोपासनाविषयमाह ॥

अब परमेश्वर की उपासना का वि० ॥

अपां पृष्ठमसि योनिर्ऋग्ने समुद्रमभितः पिन्व-

मानम् । वर्धमानो महौ २ ॥ आ च पुष्करे दि-
वो मात्रया वरिष्णा प्रथस्व ॥ २ ॥

अपाम् । पृष्ठम् । असि । योनिः । अग्नेः ।
समुद्रम् । अभितः । पिन्वमानम् । वर्धमानः । म-
हान् । आ । च । पुष्करे । दिवः । मात्रया । वरि-
ष्णा । प्रथस्व ॥ २ ॥

पदार्थः—(अपाम्) व्यापकानां प्राणानां जलानां वा(पृष्ठम्)
अव रणम् (असि) (योनिः) कारणम् (अग्ने) विद्युदादेः
(समुद्रम्) अन्तरिक्षमिव सागरम् (अभितः) सर्वतः (पिन्वमा-
) सिञ्चमानम् (वर्धमानः) सर्वथोत्कृष्टः (महान्) सर्वेभ्यो
न्यन्तरिक्षनाम० निर्व० १ । ३ (दिवः) द्योतमानस्य (मात्रया)
स्या सर्वं मिमीते (वरिष्णा) अतिशयेनोर्बहुस्तेन व्यापकत्वेन
प्रथस्व) प्रख्यातो भव ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विहन् यस्त्वमभितोऽपां पृष्ठं समुद्रं पिन्वमा
मग्नेर्योनिर्दिवो मात्रया पुष्करे वर्धमानो महौश्चासि सोऽस्मासु
रिष्णा प्रथस्व ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्यै र्यत् सच्चिदानन्दस्वरूपमखिलस्य जगतो
निर्मातुं सर्वत्राभिव्याप्तं सर्वेभ्यो वरं सर्वशक्तिमद् ब्रह्मवोपास्य
सकलविद्याः प्राप्यन्ते तत् कथं न सेवितव्यं स्यात् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुरुष जो तू (अभितः) सब ओर से (अपाम्) सर्वत्र व्यापक परमेश्वर आकाश दिशा विजुली और प्राणों वा जलोंके (पृष्ठम्) अधिकरण (समुद्रम्) आकाश के समान सागर (पिन्वमानम्) सींचते हुए समुद्र को (अग्नेः) विजुली आदि अग्नि के (योनिः) कारण (दिवः) प्रकाशित पदार्थों का (मात्रया) निर्माण करने हारी बुद्धि से (पुष्करे) हृदयरूप अन्तरिक्ष में (वर्धमानः) उन्नति को प्राप्त हुए (च) और (महान्) सब श्रेष्ठ वा सब के पूज्य (असि) हो सो आप हमारे लिये (वरिष्णा) व्यापकशक्तिसे (आ, प्रथस्व) प्रसिद्ध हूजिये ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को जिस सत्, चित् और आनन्दस्वरूप, सब जगत् का रचने हारा, सर्वत्र व्यापक, सब से उत्तम और सर्वशक्तिमान् ब्रह्म की उपासना से संपूर्ण विद्यादि अनन्त गुण प्राप्त होते हैं उस का सेवन क्यों न करना चाहिये ॥ २ ॥

ब्रह्मजज्ञानमित्यस्य वत्सार ऋषिः । आदित्यो देवता ।

आर्षी विष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

किं स्वरूपं ब्रह्म जनैरुपास्यमित्याह ॥

मनुष्यों को किस स्वरूप वाला ब्रह्म उपासना के योग्य है यह वि० ॥

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो
वेन आवः । सबुध्न्या उपमा अस्य विष्टाः सतश्च
योनिमसंतश्च वि वः ॥ ३ ॥

ब्रह्म । जज्ञानम् । प्रथमम् । पुरस्तात् । वि ।
सीमतः । सुरुचइति सुऽरुचः । वेनः । आवरित्या-
वः । सः । बुध्न्याः । उपमाइत्युपऽमाः । अस्य ।
विष्टाः । विस्थाइति विऽस्थाः । सतः । च । योनिम् ।
असंतः । च । वि । वरिति वः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(ब्रह्म) सर्वेभ्यो बृहत् (जज्ञानम्) सर्वस्य जनकं विज्ञातृ (प्रथमम्) विस्तृतं विस्तारयितृ (पुरस्तात्) सृष्ट्यादौ (वि) (सीमतः) सीमातो मर्यादातः (सुरुचः) सुप्रकाशमानः सुष्ठुरुचिविषयश्च (वेनः) कमनीयः । वेनतीति कान्तिकर्मा० निघ० २ । ६ (आवः) आवृण्वन्ति स्वध्यातयाच्छादयन्ति ताः (सः) (बुध्न्याः) बुध्ने जलसंबन्धेऽन्तरिक्षे भवाः सूर्यचन्द्रपृथिवी-तारकादयो लोकाः (उपमाः) उपमिमते याभिस्ताः (अस्य) जगदीश्वरस्य (विष्ठाः) या विविधेषु स्थानेषु तिष्ठन्ति ताः (सतः) विद्यमानस्य व्यक्तस्य (च) अव्यक्तस्य (योनिम्) स्थानमाकाशम् (असतः) अविद्यमानस्यादृश्यस्याव्यक्तस्य कारणस्य (च) महत्त्वादेः (विवः) विवृणोति । अत्र मंत्रेवसेति चूलेर्लुगडभावश्च ॥३॥

अत्राह यास्कमुनिः—विसीमतः सुरुचो वेन आवरितिच व्यवृणोत्सर्वत आदित्यः सुरुच आदित्यरश्मयः सुरुचनादपि वासीमेत्येतदनर्थकमुपबन्धमाददीत पंचमीकर्माणं सीम्नः सीमतः सीमातो मर्यादातः सीमा मर्यादा विषीव्यति देशाविति ॥ निरु० १ । ७

अन्वयः—यज्जज्ञानं प्रथमं ब्रह्म यः सुरुचो वेनो यस्यास्य बुध्न्या विष्ठा उपमाः सन्ति स सर्वमावः स विसीमतः सतश्चासतश्च योनिं विवस्तत्सर्वैरुपासनीयम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—यस्य ब्रह्मणो विज्ञानाय प्रसिद्धाऽप्रसिद्धलोका दृष्टान्ताः सन्ति यत्सर्वत्राभिव्याप्तं सत्सर्वमावृणोति सर्वं विकाशयति सुनियमेन स्वस्वकक्षायां विचालयति तदेवान्तर्ध्यामि ब्रह्म सर्वैर्मनुष्यैरुपास्यं नातो पृथग्वस्तु भजनीयम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो (पुरस्तात्) सृष्टि की आदि में (जज्ञानम्) सब का उत्पादक और ज्ञाता (प्रथमम्) विस्तार युक्त और विस्तार कर्त्ता (ब्रह्म) सब से बड़ा जो (सुरुचः) सुन्दर प्रकाशयुक्त और सुन्दर रुचि का विषय (वेनः) ग्रहण के योग्य जिस (अस्य) इस के (बुध्न्याः) जल सम्बन्धी आकाश में वर्तमान सूर्य, चन्द्रमा, पृथिवी और नक्षत्र आदि (विष्टाः) विविधस्थलों में स्थित (उपमाः) ईश्वर ज्ञान के दृष्टान्त लोक हैं उन सब को (सः) वह (आवः) अपनी व्याप्ति से आच्छादन करता है वह ईश्वर (विसीमतः) मर्यादा से (सतः) विद्यमान देखने योग्य (च) और (असतः) अव्यक्त (च) और कारण के (योनिम्) आकाशरूप स्थान को (विवः) ग्रहण करता है उसी ब्रह्म की उपासना सब लोगों को नित्य अवश्य करनी चाहिये ॥ ३ ॥

भावार्थः—जिस ब्रह्म के जानने के लिये प्रसिद्ध और अप्रसिद्ध सब लोक दृष्टान्त हैं जो सर्वत्र व्याप्त हुआ सब का आवरण और सभा का प्रकाश करता है और सुन्दर नियम के साथ अपनी २ कक्षा में सब लोकों को रखता है वही अन्तर्यामी परमात्मा सब मनुष्यों के निरन्तर उपासना के योग्य है इस से अन्य कोई पदार्थ सेवने योग्य नहीं ॥ ३ ॥

हिरण्यगर्भइत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः ॥ प्रजापतिर्देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तत् कीदृशमित्याह ॥

फिर वह कैसा है इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रै भूतस्य जातः पतिरेकं आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुत्तमां कस्मै देवाय हविषां विधेम ॥ ४ ॥

हिरण्यगर्भ इति हिरण्यगर्भः । सम् । अवर्त्तत । अग्रै । भूतस्य । जातः । पतिः । एकः । आसीत् । सः । दाधार । पृथिवीम् । द्याम् । उत्त । इमाम् । कस्मै । देवाय । हविषां । विधेम ॥ ४ ॥

षडार्थः—(हिरण्यगर्भः) हिरण्यानि सूर्यादीनि तेजांसि गर्भे मध्ये यस्य सः । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । शत० हिरण्यं कस्माद्द्वियत आयम्यमानमिति वा द्वियते जनाज्जनमिति वा हितरमणम् भवतीति वा हर्यतेर्वा स्यात् प्रेप्ताकर्मणः । निरु० २ । १० । (सम्) (अवर्त्तत) (अग्रे) सृष्टेः प्राक् (भूतस्य) उत्पन्नस्य (जातः) जनकः (पतिः) पालकः (एकः) असहायोऽद्वितीयः (आसीत्) (सः) (दाधार) धृतवान् (पृथिवीम्) प्रकाशरहितं भूगोलादिकम् (द्याम्) प्रकाशमयं सूर्यादिकम् (उत) (इमाम्) वर्त्तमानां सृष्टिम् (कस्मै) सुखस्वरूपाय प्रजापतये (देवाय) प्रकाशमानाय (हविषा) आत्मादिसामग्र्या (विधेम) परिचरेम विधेमेति परिचरणकर्मा निधं० ३ । ५ । निरुक्तकारमेवमाह हिरण्यगर्भो हिरण्यमयोगर्भो हिरण्यमयो गर्भोऽस्येति वा गर्भो गृभेर्गुणेत्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा यदाहि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो भवति । समभवदग्रेभूतस्य जातः पतिरेको बभूव स धारयति पृथिवीं दिवं च कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातं विधतिर्दानकर्मा० निरु० १० । २३ ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं योऽस्य भूतस्य जातः पतिरेको हिरण्यगर्भोऽग्रे समवर्त्ततासीत्स इमां सृष्टिं रचयित्वोतापि पृथिवीं द्यां दाधार तस्मै कस्मै सुखस्वरूपाय देवाय परमेश्वराय हविषा विधेम तथा यूयमप्येनं सेवध्वम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयमस्या व्यक्तायाः सृष्टेः प्राक् परमेश्वर एव जागरूक आसीद्येनेमे लोका धृता प्रलयसमये भिद्यन्ते तमेवोपास्यं मन्यध्वम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग जो इस (भूतस्य) उत्पन्न हुए संसार का (जातः) रचने और (पतिः) पालन करने हारा (एकः) सहाय की अपेक्षा से रहित (हिरण्यगर्भः) सूर्यादितेजोमय पदार्थों का आधार (अग्रे) जगत् रचने के पहिले (समवर्त्तत) वर्त्तमान (आसीत्) था (सः) वह (इमाम्) इस संसार को रचके (उत) और (पृथिवीम्) प्रकाशरहित और (द्याम्) प्रकाशसहित सूर्यादिलोको को (दाधार) धारण करता हुआ उस (कस्मै) सुखरूप प्रजापालने वाले (देवाय) प्रकाशमान परमात्मा की (हविषा) आत्मादि सामग्री से (विधेम) सेवामें तत्पर हों । वैसे तुम लोग भी इस परमात्मा का सेवन करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम को योग्य है कि इस प्रसिद्ध सृष्टि के रचने से प्रथम परमेश्वर ही विद्यमान था जीव गाढ़ निद्रा सुषुप्ति में लीन और जगत् का कारण अत्यन्त सूक्ष्मावस्था में आकाश के समान एकरस स्थिर था जिसने सब जगत् को रचके धारण किया और अन्त्यसमय में प्रलय करता है उसी परमात्मा को उपासना के योग्य मानो ॥ ४ ॥

द्रप्स इत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिरीश्वरो देवता ।

त्रिराडापीं लिष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा है यह वि० ॥

द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनि-
मनु यश्च पूर्वः । समानं योनिमनु संचरन्तं द्रप्सं
जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ ५ ॥

द्रप्सः । चस्कन्द । पृथिवीम् । अनु । द्याम् ।
इमम् । च । योनिम् । अनु । यः । च । पूर्वः ।
समानम् । योनिम् । अनु । संचरन्तमिति सम्-
ऽचरन्तम् । द्रप्सम् । जुहोमि । अनु । सप्त ।
होत्राः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(द्रप्सः) हर्ष उत्साहः । अत्र दृष विमोहनहर्षण-
योरित्यत औणादिकः सः किञ्च (चस्कन्द) प्राप्नोति (पृथिवीम्)
भूमिम् (अनु) (द्याम्) प्रकाशम् (इमम्) (च) (योनिम्)
कारणम् (अनु) (यः) (च) (पूर्वः) पूर्णः (समानम्) (योनिम्)
स्थानम् (अनु) (संचरन्तम्) (द्रप्सम्) आनन्दम् (जुहोमि) गृह्णामि
(अनु) (सप्त) पञ्च प्राणा मन आत्मा चेति (होत्राः) आदातारः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाहं यस्य सप्त होत्राऽनुग्रहीतारो य इमां
पृथिवीं द्यां योनिं चानु यः पूर्वो द्रप्सो नुचस्कन्द तस्य योनिमनु संचर-
न्तं समानं द्रप्सं सर्वत्राभिव्याप्तमानन्दमनुजुहोमि तथैनमादत्त ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं यस्य जगदीश्वरस्य सानन्दं स्वरूपं
सर्वत्रोपलभ्यते तत्प्राप्तये योगमभ्यस्यत ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे मैं जिस के (सप्त) पांच प्राण मन और आत्मा
ये सात (होत्राः) अनुग्रहण करने हारे (यः) जो (इमाम्) इस (पृथिवीम्) पृथिवी
(द्याम्) प्रकाश (च) और (योनिम्) कारण के अनुकूल जो (पूर्वः) सम्पूर्ण स्वरूप (द्र-
प्सः) आनन्द और उत्साह को (अनु) अनुकूलता से (चस्कन्द) प्राप्त होता है उस
(योनिम्) स्थान के (अनु) अनुसार (संचरन्तम्) संचारी (समानम्) एक प्रकार
के (द्रप्सम्) सर्वत्र अभिव्याप्त आनन्द को मैं (अनुजुहोमि) अनुकूल ग्रहण करता हूँ
वैसे तुम लोग भी ग्रहण करो ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम को चाहिये कि जिस जगदीश्वर के आनन्द और
स्वरूप का सर्वत्र लाभ होता है उस की प्राप्ति के लिये योगाभ्यास करो ॥ ५ ॥

नमोऽस्त्वित्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिर्देवता च ।

भुरिगुणिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

मनुष्यैरत्र कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को संसार में कैसे वर्तना चाहिये यह विष० ॥

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अ-

न्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्योनमः ॥ ६ ॥

नमः । अस्तु । सर्पेभ्यः । ये । के । च । पृथिवीम् ।
अनु । ये । अन्तरिक्षे । ये । दिवि । तेभ्यः । स-
र्पेभ्यः । नमः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् । नम इत्यन्ननाम ० निघं ० २।७ (अस्तु)
(सर्पेभ्यः) ये सर्पन्ति गच्छन्ति ते लोकास्तेभ्यः । इमे वै लोकाः सर्पा-
स्तेहानेन सर्वेण सर्पन्ति । शत ० ७।३।१।२५ (ये) (के) (च)
(पृथिवीम्) भूमिम् (अनु) (ये) (अन्तरिक्षे) आकाशे (ये) (दिवि)
सूर्यादिलोके (तेभ्यः) (सर्पेभ्यः) प्राणिभ्यः (नमः) अन्नम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—ये के चात्र सर्पाः सन्ति तेभ्यः सर्पेभ्योनमोऽस्तु । ये-
न्तरिक्षे ये दिवि ये च पृथिवीमनुसर्पन्ति तेभ्यः सर्पेभ्योनमोस्तु ॥ ६ ॥

भावार्थः—यावन्त इमे लोका दृश्यन्ते ये च न दृश्यन्ते ते
सर्वे स्वस्वकक्षायामीश्वरेण नियताः सन्त आकाशे भ्रमन्ति तेषु स-
र्वेषु लोकेषु ये प्राणिनश्चलन्ति तदर्थमन्नमपीश्वरेण रचितं यत ए-
तेषां जीवनं भवति यूयं विजानीत ॥ ६ ॥

पदार्थः—जो (के) कोई इस जगत् में लोक लोकान्तर और प्राणी हैं
(तेभ्यः) उन (सर्पेभ्यः) लोकों के जीवों के लिये (नमः) अन्न(अस्तु)हो (ये) जो
(अन्तरिक्षे) आकाश में (ये) जो (दिवि) प्रकाशमान सूर्य आदि लोकों में (च) और
(ये) जो (पृथिवीम्) भूमि के (अनु) ऊपर चलते हैं उन (सर्पेभ्यः) प्राणियों के लिये
(नमः) अन्न प्राप्त होवे ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जितने लोक दीख पड़ते हैं और जो नहीं दीख पड़ते
हैं वे सब अपनी २ कक्षा में नियम से स्थिर हुए आकाश मार्ग में घूमते हैं उनसबों
में जो प्राणी चलते हैं उन के लिये अन्न भी ईश्वरने रचा है कि जिस से इन सब
का जीवन होता है इस बात को तुम लोग जानो ॥ ६ ॥

या इषव इत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । स एव
देवता च । अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तैः कथं भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्यों को कैसा होना चाहिये इस विषय का उप० ॥

या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पती ॐ ॥ रनुं ।
ये वावटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ७ ॥

याः । इषवः । यातुधानानामितियातुऽधाना-
नाम् । ये । वा । वनस्पतीन् । रनुं । ये । वा ।
आवटेषु । शेरते । तेभ्यः । सर्पेभ्यः । नमः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(याः) (इषवः) गतयः (यातुधानानाम्) ये यान्ति
परपदार्थान् दधति तेषाम् (ये) (वा) (वनस्पतीन्) बटादीन्
(अनु) (ये) (वा) (आवटेषु) अपरिभाषितेषु मार्गेषु (शेरते)
(तेभ्यः) (सर्पेभ्यः) (नमः) वज्रम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं या यातुधानानामिषवो ये वा वन
स्पतीननुवर्त्तन्ते ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमःप्रक्षिपत॥७॥

भावार्थः—मनुष्या ये मार्गेषु वनेषूत्कोचका दिवसे एकान्ते
स्वपन्ति तान् दस्यूनागांश्च शस्त्रौषधादिना निवारयन्तु ॥ ७॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग (याः) जो (यातुधानानाम्) पराये पदार्थों
को प्राप्त हो के धारण करने वाले जनों की (इषवः) गति हैं (वा) अथवा (ये)

जो (वनस्पतीन्) बट आदि वनस्पतियों के (अनु) आश्रित रहते हैं और (ये) जो (वा) अथवा (अवटेषु) गुप्तमार्गों में (शेरते) सोते हैं (तेभ्यः) उन (सर्पेभ्यः) चंचल दुष्ट प्राणियों के लिये (नमः) वज्र चलाओ ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो मार्गों और वनों में उचकें दुष्ट प्राणी एकान्त में दिन के समय सोते हैं उन डाकुओं और सर्पों को शस्त्र, ओषधि आदि से निवारण करें ॥ ७ ॥

ये वामीत्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । सूर्यो देवता ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः कण्टकाः कथं बाधनीया इत्याह ॥

फिर मनुष्यों को कंटक और दुष्ट प्राणी कैसे हटाने चाहिये यह वि०

ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रु० ॥
 षु । येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमो ते
 ये । वा । अमीइत्यमी । रोचने । दिवेषु स-
 वा । सूर्यस्य । रु० षु । येषाम् । अदि
 प्सु । सदः । कृतम् । तेभ्यः । सर्पेभ्यः । नमः

पदार्थः—(ये) (वा) (अमी) (रोचने) दीप्तौ (विद्युतः) (ये) (वा) (सूर्यस्य) (रु० षु) (येषाम्) (अ (सदः) सदनम् (कृतम्) निष्पन्नम् (तेभ्यः) (सर्पेभ्यः) दुष्टप्राणि (नमः) वज्रम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या येऽमी दिवो रोचने ये वा सूर्य रु० षु येषां वाप्सु सदस्कृतमस्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमो दत्त ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्ये जलेष्वन्तरिक्षे सर्पा निवसन्ति ते वज्र-
प्रहारेण निवर्त्तनीयाः ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (ये) जो (अमी) वे परोक्ष में रहने वाले (दिवः)
विजुली के (रोचने) प्रकाश में (वा) अथवा (ये) जो (सूर्यस्य) सूर्य की
(रश्मिषु) किरणों में (वा) अथवा (येषाम्) जिन का (अप्सु) जलों में (सदः)
स्थान (कृतम्) बना है (तेभ्यः) उन (सर्पेभ्यः) दुष्ट प्राणियों को (नमः) वज्र
से मारो ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो जलों में आकाश में दुष्ट प्राणी वा
हते हैं उन को शस्त्रों से निवृत्त करें ॥ ८ ॥

ना कृणुष्वेत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

अवटे भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पदाथ राजपुरुषैः कथं शत्रवो बन्धनीया इत्याह ॥

राजपुरुषों को शत्रु कैसे बांधने चाहिये यह वि० ॥

परपदार्थान् कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजे-
(अनु) ॥ २ ॥ इमेन । तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्ता-
(तेभ्यः) विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ ९ ॥

स्पर्त कृणुष्व । पाजः । प्रसितिमिति प्रऽसितिम् ।
न । पृथ्वीम् । याहि । राजेवेति राजा इव । अम-
नित्यमऽवान् । इमेन । तृष्वीम् । अनु । प्रसि-
तिमिति प्रऽसितिम् । द्रूणानः । अस्ता । असि ।
को विध्य । रक्षसः । तपिष्ठैः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(कृणुष्व) कुरुष्व (पाजः) बलम् । पातेर्वले जुट् च उ० ४। २१० इत्यसुन् (प्रसितिम्) जालम् । प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा नि० ६ । १२ (न) इव (पृथ्वीम्) भूमिम् (याहि) प्राप्तुहि (राजेव) (अमवान्) बहवः सचिवा विद्यन्ते यस्य तद्वत् (इमेन) हस्तिना (तृष्णीम्) क्षिप्रगतिम् । तृष्विति क्षिप्रनाम० निघं० २ । १५ ततो वीतो गुणवचनादिति ङीष् (अनु) (प्रसितिम्) बन्धनं जालम् (द्रूणानः) हिंसन् (अस्ता) प्रक्षेप्ता (असि) विध्य ताडय (रक्षसः) शत्रून् (तपिष्ठैः) अतिशयेन संतापकरैः शस्त्रैः । अयं मन्त्रः । नि० ६ । १२ । व्याख्यातः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे सेनापते त्वं पाजः कृणुष्व प्रसितिं न पृथ्वीं याहि । यतस्त्वमस्तासि तस्मादिमेनामवान् राजेव तपिष्ठैः प्रसितिं संसाध्य रक्षसश्च द्रूणानस्तृष्णीमनुविध्य ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—राजवत्सेनापतिः पूर्णं बलं संपाद्यानेकैः पाशैः शत्रून् बध्वा शरादिभिर्विध्वा कारागृहे संस्थाप्य श्रेष्ठान् पालयेत् ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे सेनापते आप (पाजः) बल को (कृणुष्व) कीजिये (प्रसितिम्) जाल के (न) समान (पृथ्वीम्) भूमि को (याहि) प्राप्त कीजिये जिस से आप (अस्ता) फेंकने वाले (असि) हैं इस से (इमेन) हाथी के साथ (अमवान्) बहुत दूतों वाले (राजेव) राजा के समान (तपिष्ठैः) अत्यन्त दुःखदायी शस्त्रों से (प्रसितिम्) फांसी को सिद्ध कर (रक्षसः) शत्रुओं को (द्रूणानः) मारते हुए (तृष्णीम्) शीघ्र (अनु) सन्मुख होकर (विध्य) ताड़ना कीजिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—सेनापति को चाहिये कि राजा के समान पूर्ण बल से युक्त हो अनेक फांसियों से शत्रुओं को बांध उन को बाण आदि शस्त्रों से ताड़ना दे और बंदीगृह में बन्द करके श्रेष्ठ पुरुषों को पाले ॥ ६ ॥

तव भ्रमास इत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः स किं कुर्यादित्युपदिश्यते ॥

फिर वह सेनापति क्या करे यह वि० ॥

तव भ्रमासं आशुया पतन्त्यनुं स्पृश धृषता
शोशुचानः । तपूंष्यग्ने जुह्वा पतङ्गानसन्दिता
विसृज विष्वङ्गुल्काः ॥ १० ॥

तव । भ्रमासः । आशुयेत्याशुया । पतन्ति ।
अनु । स्पृश । धृषता । शोशुचानः । तपूंषि ।
अग्ने । जुह्वा । पतङ्गान् । असन्दिता इत्यसंदिताः ।
वि । सृज । विष्वक् । उल्काः ॥ १० ॥

पदार्थः—(तव) (भ्रमासः) भ्रमणशीला वीराः (आशुया)
शीघ्रगमनाः । अत्र जसः स्थाने यादेशः (पतन्ति) श्येनवच्छतुदले
संचरन्ति (अनु) (स्पृश) अनुगतौ भव (धृषता) दृढेन सैन्येन
(शोशुचानः) भृशं पवित्राचरणः (तपूंषि) तापाः (अग्ने) अग्नि-
रिव वर्तमान (जुह्वा) आज्यहवनसाधनया (पतङ्गान्) अश्वान् ।
पतङ्गा इत्यश्वना० निबं० १ । १४ (असंदिताः) अखण्डितः (वि)
(सृज) निष्पादय (विष्वक्) सर्वतः (उल्काः) विद्युत्पाताः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे सेनापतेऽग्ने शोशुचानस्त्वं ये तव भ्रमासो यथा विष्वगाशुयोल्कास्तथा शत्रुषु पतन्ति तान् धृषताऽनुस्पृश । अखण्डितः सन् जुह्वाग्नेस्तपूंषीव शत्रूणामुपरि सर्वतो विद्युतो विसृज पतङ्गान् सुशिक्षितानश्वान् कुरु ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—राजसेनापतिसेनाभृत्यैः परस्परं प्रीत्या बलं संवध्य वीरान् हर्षयित्वा संयोध्याग्न्याद्यस्तैः शतघ्न्यादिभिश्च शत्रूणामुपरि विद्युद्वृष्टिः कार्ण्या यतः सद्यो विजयः स्यात् ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान तेजस्वी सेनापते (शोशुचानः) अत्यन्त पवित्र आचरण करने हारे आप जो (तव) आप के (भ्रमासः) अमण शील वीर पुरुष जैसे (विष्वक्) सब ओर से (आशुया) शीघ्र चलने हारी (उल्काः) विजुली की गतियां वैसे (पतन्ति) श्येनपक्षी के समान शत्रुओं के दल में तथा शत्रुओं में गिरते हैं उन को (धृषता) दृढ़ सेना से (अनु) अनुकूल (स्पृश) प्राप्त हूजिये और (असन्दिताः) अखण्डित हुए (जुह्वा) धी के हवन का साधन लपट अग्नि के (तपूंषि) तेज के समान शत्रुओं के ऊपर सब ओर से विजुली को (विसृज) छोड़िये और (पतङ्गान्) घोड़ों को सुन्दर शिक्षा युक्त कीजिये ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—सेनापति और सेना के भृत्यों को चाहिये कि आपस में प्रीति के साथ बल बढ़ा वीर पुरुषों को हर्ष दे और सम्यक् युद्ध करा के अग्नि आदि अस्त्रों और भुसुंडी आदि शस्त्रों से शत्रुओं के ऊपर विजुली की वृष्टि करें जिस से शीघ्र विजय हो ॥ १० ॥

प्रतिस्पश इत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशो भवेदित्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा हो इस वि० ॥

प्रति स्पशोवि सृज तूर्णितमो भवा पायुर्विशो

अस्या अदब्धः । यो नो दूरे अघशं सो यो-
अन्त्यग्ने माकिष्टे व्यथिरादधर्षीत् ॥ ११ ॥

प्रति । स्पशः । वि । सृज । तूर्णितम इति तू-
र्णिऽतमः । भव । पायुः । विशः । अस्याः । अद-
ब्धः । यः । नः । दूरे । अघशं स इत्यघशं-
सः । यः । अन्ति । अग्ने । माकिः । ते । व्यथिः ।
आ । दधर्षीत् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(प्रति) (स्पशः) बाधनानि (वि) (सृज)
(तूर्णितमः) अतिशयेन त्वरिता (भव) ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति
दीर्घः (पायुः) रत्नकः (विशः) प्रजायाः (अस्याः) वर्त्तमा-
नायाः (अदब्धः) अहिंसकः (यः) (नः) अस्माकम् (दूरे)
विप्रकृष्टे (अघशं सः) योऽघं पापं कर्तुं शंसति स स्तेनः (यः)
(अन्ति) निकटे (अग्ने) अग्निवच्छत्रुदाहक (माकिः) नि-
षेधे । अत्र माकि धातोर्बाहुलकादिञ् नुमभावश्च (ते) तव (व्य-
थिः) व्यथकः शत्रुः (आ) (दधर्षीत्) धर्षेत् । अत्र वाच्छ-
न्दसीति हिर्वचनम् ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ते तव नोऽस्माकं च यो व्यथिरघशंसो
दूरे योऽन्त्यस्ति यथा सोऽस्मान्माकिरादधर्षीत् तं प्रति त्वं तूर्णितमः
सन् स्पशो विसृज अस्या विशः पायुरदब्धो भव ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये निकटदूरस्थाः प्रजान्यो दुःख-

प्रदा दस्यवः सन्ति तान् राजादयः सामदामदण्डभेदैः सद्यो वशं
नीत्वा दयान्यायाभ्यां धार्मिकीः प्रजाः सततं पालयेयुः ॥११॥

पदार्थः—हे (अग्ने) आग्नि के समान शत्रुओं के जलाने वाले पुरुष (ते)
आप का और (नः) हमारा (यः) जो (व्यथिः) व्यथा देने हारा (अवशंसः)
पाप करने में प्रवृत्त चोर शत्रु जन (दूरे) दूर तथा (यः) जो (अन्ति) निकट
है जैसे वह हम लोगों को (माकिः) नहीं (आ, दधर्षीत) दुःख देवे उस शत्रु के
(प्रति) प्रति आप (तूष्णितमः) शीघ्र दण्ड दाता होके (स्पशः) बन्धनों को (वि-
सृज) रचिये और (अस्याः) इस वर्त्तमान (विशः) प्रजा के (पायुः) रक्षक (अ-
दब्धः) हिंसा रहित (भव) हूजिये ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो समीप वा दूर रहने वाले प्रजाओं
के दुःख दायी डांकू हैं उन को राजा आदि पुरुष साम, दाम, दण्ड और भेद से
शीघ्र वश में लाके दया और न्याय से धर्मयुक्त प्रजाओं की निरन्तर रक्षा करें ॥११॥

उदग्ने इत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः स किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह क्या करे इस वि० ॥

उदग्ने तिष्ठ प्रत्या तनुष्व न्यमित्राँ २ ॥ ओ-
षतात्तिग्महेते । यो नो अरातिश्च समिधान चक्रे
नीचा तं धक्ष्यतु सं न शुष्कंम् ॥ १२ ॥

उत् । अग्ने । तिष्ठ । प्रति । आ । तनुष्व ।
नि । अमित्रान् । ओषतात् । तिग्महेत इति ति-
ग्महेते । यः । नः । अरातिम् । समिधानेति समः-

इधान । चक्रे । नीचा । तम् । धक्षि । अतसम् ।
न । शुष्कम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(उत) (अग्ने) सभाध्यक्ष (तिष्ठ) (प्रति) (आ)
(तनुष्व) (नि) (अमित्रान्) धर्मद्वेषून् शत्रून् (ओषतात्)
दह (तिग्महेते) तिग्मस्तीव्रो हेतिर्वज्रो दण्डो यस्य सः । हेति-
रिति वज्रना० निघं० २ । २० (यः) (नः) अस्माकम् (अ-
रातिम्) शत्रुम् (समिधान) सम्यक् तेजस्विन् (चक्रे) करोति
(नीचा) न्यग्भूतं कृत्वा (तम्) (धक्षि) दह । अत्र विकर-
णलुक् (अतसम्) काष्ठम् (न) इव (शुष्कम्) अनार्द्रम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं राजधर्म उत्तिष्ठ धार्मिकान् प्रत्या-
तनुष्व । हे तिग्महेतेऽमित्रान्योषतात् । हे समिधान यो नोऽरातिं
चक्रे तं नीचा शुष्कमतसं न धक्षि ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—राजादयः सभ्या धर्मे विनये समा-
हिता भूत्वा जलमिव मित्रान् शीतयेयुः । अग्निरिव शत्रून् दहेयुः ।
य उदासीनः स्थित्वाऽस्माकं शत्रून् उत्पादयेत्तं दृढं बन्धं बध्वा नि-
ष्कण्टकं राज्यं कुर्युः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेजधारी सभा के स्वामी आप राजधर्म के बीच (उ-
त्तिष्ठ) उन्नति को प्राप्त हूजिये धर्मात्मा पुरुषों के (प्रति) लिये (आतनुष्व) सुखों का
विस्तार कीजिये । हे (तिग्महेते) तीव्रदण्ड देने वाले राजपुरुष (अमित्रान्) धर्म
के द्वेषी शत्रुओं को (न्योषतात्) निरन्तर जलाइये । हे (समिधान) सम्यक् तेज-
धारी जन (यः) जो (नः) हमारे (अरातिम्) शत्रु को उत्साही (चक्रे) करता
है (तम्) उस को (नीचा) नीची दशा में करके (शुष्कम्) सूखे (अतसम्) काष्ठ के
(न) समान (धक्षि) जलाइये ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—राजा आदि सभ्यजनों को चाहिये कि धर्म और विनय में समाहित हो के जल के समान मित्रों को शीतल करें। अग्नि के समान शत्रुओं को जलावें। जो उदासीन हो कर हमारे शत्रुओं को बढावे उस को दृढबन्धनों से बांध के निष्कण्टक राज्य करें ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वो भवेत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदा-

र्ष्यतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह राजा किस प्रकार का हो इस वि० ॥

ऊर्ध्वो भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दै-
व्यान्यग्ने । अवं स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामि-
मजामिं प्रमृणीहि शत्रून् ॥ अग्नेष्टु तेजसा सा-
दयामि ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । भव । प्रति । विध्य । अधि । अस्म-
त् । आविः । कृणुष्व । दैव्यानि । अग्ने । अवं ।
स्थिरा । तनुहि । यातुजूनामिति यातुऽजूनाम् ।
जामिम् । अजामिम् । प्र । मृणीहि । शत्रून् । अ-
ग्नेः । त्वा । तेजसा । सादयामि ॥ १३ ॥

पदार्थः—(ऊर्ध्वः) उत्कृष्टः (भव) (प्रति) (विध्य) ताडय
(अधि) (अस्मत्) (आविः) प्राकट्ये (कृणुष्व) (दैव्यानि)
देवैर्विद्वद्भिर्निर्वृत्तानि वस्तूनि (अग्ने) (अवं) (स्थिरा) निश्चलानि

(तनुहि) विस्तृणुहि (यातुजूनाम्) ये यांति ये च जवन्ते तेषाम्
(जामिम्) भोजनयुक्तम् (अजामिम्) भोजनरहितं स्थानम् ।
अत्र जमुधातोर्वपादिभ्य इतीञ् (प्र) (मृणीहि) हिन्धि (शत्रून्)
अरीन् (अग्नेः) पावकस्य (त्वा) त्वाम् (तेजसा) प्रकाशेन सह
(सादयामि) स्थापयामि ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन्नाजन् यतस्त्वमूर्ध्वो भव शत्रून् प्रति
विध्यास्मत् स्थिरा दैव्यान्याकृणुष्व । सुखानि तनुहि यातुजूनां जा-
मिमजामिमवतनुहि विनाशय । शत्रून् प्रमृणीहि तस्मादहं त्वाग्ने
स्तेजसाधिसाधयामि ॥ १३ ॥

भावार्थः—मनुष्या राज्यैश्वर्यं प्राप्योत्तमगुणकर्मस्वभावा भ-
वेयुः प्रजाभ्यो दरिद्रेभ्यश्च सततं सुखं दद्युः । धर्मे स्थिराः सन्तो दुष्टा-
धर्माचारिणो मनुष्यान् सततं शिक्षयेयुः । सर्वोत्कृष्टं सभापतिं च
मन्येरन् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेजस्विन् विद्वान् पुरुष जिस लिये आप (ऊर्ध्वः)
उत्तम (भव) हूजिये धर्म के (प्रति) अनुकूल होके (विध्य) दुष्ट शत्रुओं को
ताड़ना दीजिये (अस्मत्) हमारे (स्थिरा) निश्चल (दैव्यानि) विद्वानों के रचे
पदार्थों को (आविः) प्रकट (कृणुष्व) कीजिये सुखों को (तनुहि) विस्तारिये
(यातुजूनाम्) परपदार्थों को प्राप्त होने और वेग वाले शत्रुजनों के (जामिम्) भोजन
के और (अजामिम्) अन्य व्यवहार के स्थान को (अव) अच्छे प्रकार विस्तार
पूर्वक नष्ट कीजिये और (शत्रून्) शत्रुओं को (प्रमृणीहि) बल के साथ मारिये
इसलिये मैं (त्वा) आप को (अग्नेः) अग्नि के (तेजसा) प्रकाश के (अधि) सम्मुख
(सादयामि) स्थापन करता हूँ ॥ १३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि राज्य के ऐश्वर्य को पाके उत्तम गुण,

कर्म, और स्वभावों से युक्त हों प्रजाओं और दरिद्रों को निरन्तर सुख दें। कुछ अधर्माचारी मनुष्यों को निरन्तर शिक्षा करें। और सब से उत्तम पुरुष को सभापति मानें ॥ १३ ॥

अग्निर्मूर्द्धेत्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह राजपुरुष कैसा हो यह वि० ॥

अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।

अपां० रेतां०सि जिन्वति । इन्द्रस्य त्वोजसा
सादयामि ॥ १४ ॥

अग्निः । मूर्द्धा । दिवः । ककुत् । पतिः । पृ-
थिव्याः । अयम् । अपाम् । रेतां०सि । जिन्वति ।
इन्द्रस्य । त्वा । ओजसा । सादयामि ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अग्निः) सूर्यः (मूर्द्धा) सर्वेषां शिर इव (दिवः)
प्रकाशयुक्तस्याकाशस्यमध्ये (ककुत्) महान् ककुह इति महना०
निघ० ३ । ३ । अस्यान्त्यलोपो वर्णव्यत्ययेन हस्य दः (पतिः)
पालकः (पृथिव्याः) भूमेः (अयम्) (अपाम्) जलानाम् (रेतांसि)
वीर्याणि (जिन्वति) प्रीणाति तर्पयति (इन्द्रस्य) सूर्यस्य (त्वा)
त्वाम् (ओजसा) पराक्रमेण (सादयामि) ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे राजन् यथाऽयमग्निर्दिवः पृथिव्या मूर्द्धा ककु-
त्पतिरपां रेतांसि जिन्वति तथा त्वं भव । अहं त्वा त्वामिन्द्रस्यौ-
जसा सह राज्याय सादयामि ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलु०—यो मनुष्यः सूर्यवद् गुणकर्मस्व-
भावो न्यायेन प्रजापालनतत्परो धार्मिको विद्वान् भवेत्तं राजत्वेन
सर्वे मनुष्याः स्वीकुर्युः ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे राजन् जैसे (अयम्) यह (अग्निः) सूर्य (दिवः) प्रकाश-
युक्त आकाश के बीच और (पृथिव्याः) भूमि का (मूर्द्धा) सब प्राणियों के शिरके
समान उत्तम (ककुत्) सब से बड़ा (पतिः) सब पदार्थों का रक्षक (अपाम्)
जलों के (वीर्याणि) सारों से प्राणियों को (जिन्वति) तृप्त करता है वैसे आप
भी हूजिये । मैं (त्वा) आप को (इन्द्रस्य) सूर्य के (ओजसा) पराक्रम के साथ
राज्य के लिये (सादयामि) स्थापन करता हूँ ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य सूर्य के समान गुण कर्म
और स्वभाव वाला न्याय से प्रजा के पालन में तत्पर धर्मात्मा विद्वान् हो उस को
राज्याधिकारी सब लोग मानें ॥ १४ ॥

भुवो यज्ञस्येत्यस्यत्रिशिरा ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृ-

दार्षात्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह कैसा हो इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्धिः

सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्द्धानं दधिषे स्वर्षा

जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ॥ १५ ॥

भुवः । यज्ञस्य । रजसः । च । नेता । यत्र ।

नियुद्धिरिति नियुत्भिः । सचसे । शिवाभिः । दि-

वि । मूर्द्धानम् । दधिषे । स्वर्षाम् । स्वःसामिति

स्वःसाम् । जिह्वाम् । अग्ने । चकृषे । हव्यवाह-
मिति हव्यऽवाहम् ॥ १५ ॥

पदार्थः—(भुवः) पृथिव्याः (यज्ञस्य) राजधर्मस्य (रजसः)
लोकस्यैश्वर्यस्य वा (च) पश्वादीनाम् (नेता) नयनकर्ता
(यत्र) राज्ये । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (नियुद्धिः) बायो-
र्वेगादिगुणैः सह (सचसे) समवैषि (शिवाभिः) कल्याणका-
रिकाभिर्नोतिभिः (दिवि) न्यायप्रकाशे (मूर्ध्नि) शिरः
(दधिषे) धरसि (स्वर्षाम्) स्वः सुखानि सनन्ति भजन्ति यया
ताम् (जिह्वाम्) जोहवीति यया तां वाचम् (श्रुते) विहन्
(चरुषे) करोषि (हव्यवाहम्) हव्यानि होतुं मर्हीणि
प्रज्ञानानि यया ताम् ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यथाऽग्निर्नियुद्धिः सह
नेता सन् दिवि मूर्द्धानं धरति तथा यत्न शिवाभिः सह ॥
सचसे राज्यं दधिषे हव्यवाहं स्वर्षा जिह्वाञ्चकृषे इव(दिवःवाणि
सुखानि वर्द्धन्त इति विजानीहि ॥ १५ ॥

भावार्थः—यस्मिन् राज्ये राजादयः सर्वे धार्मिका मरतिःकृत-
चारिणो धर्मेण प्रजाः पालयेयुस्तत्र विद्यासुशिक्षाजानि सुसांसित्वानि
कुतो न वर्द्धेरन् ॥ १५ ॥ (त्वा)

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष (यत्र) जिस राज्य में आ (नियुद्धभिः) वेग आदि गुणों के साथ वायु (रजसः) लोकों वा ऐश्वर्य (नेता) चलाने हारा (दिवि) न्याय के प्रकाश में (मूर्ध्नि) शिर को ध्या करता है वैसे (यत्र) जहां (शिवाभिः) कल्याणकारक नीतियों के साथ ( )

अपनी पृथिवी के (यज्ञस्य) राजधर्म के पालन करने हारे हो के (सचसे) संयुक्त होता अच्छे पुरुषों से राज्य को (दधिषे) धारण और (हव्यवाहम्) देने योग्य विद्वानों की प्राप्ति का हेतु (स्वर्षाम्) सुखों का सेवन कराने हारी (जिह्वाम्) अच्छे विषयों की ग्राहक वाणी को (चकृषे) करते हो वहां सब सुख बढ़ते हैं यह निश्चित जानिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—जिस राज्य में राजा आदि सब राजपुरुष मंगलाचरण करने हारे धर्मात्मा होके धर्मानुकूल प्रजाओं का पालन करें वहां विद्या और अच्छी शिक्षा से होने वाले सुख क्यों न बढ़ें ॥ १५ ॥

ध्रुवासीत्यस्य भिशिरा ऋषिः । अग्निर्देवता ।

स्वराडाप्यनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः सा कीदृशी भवेदित्याह ॥

फिर वह राजपत्नी कैसी होवे यह वि० ॥

ध्रुवासि धरुणास्तृता विश्वकर्मणा । मा त्वां समु-
द्र उद् बधीन्मा सुपर्णो अयथमाना पृथिवीं
दृष्टुह ॥ १६ ॥

ध्रुवा । असि । धरुणा । आस्तृतेत्यास्तृता ।
विश्वकर्मणेति विश्वकर्मणा । मा । त्वा । समुद्रः ।
जित् । बधीत् । मा । सुपर्ण इति सुपर्णः । अ-
यथमाना । पृथिवीम् । दृष्टुह ॥ १६ ॥

नि पदार्थः—(ध्रुवा) निष्कम्पा (असि) (धरुणा) विद्याधर्मधर्मी
(विस्तृता) वस्त्रालंकारशुभगुणैः सम्यगाच्छादिता (विश्वकर्मणा)

विश्वानि समग्राणि धर्म्यकर्माणि यस्य पत्युस्तेन (मा) (त्वा) त्वाम्
(समुद्रः) समुद्वन्ति कामुका यस्मिन् व्यवहारे सः (उत्) (बधीत्)
हन्यात् (मा) (सुपर्णः) शोभनानि पर्णानि पालितान्यङ्गानि यस्य
सः (अव्यथमाना) पीडामप्राप्ता (पृथिवीम्) स्वराज्यभूमिम्
(दृंह) वर्धय ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे राजपत्नि यतो विश्वकर्मणा पत्या सह वर्त्तमा-
नाऽऽस्तृता धरुणा ध्रुवाऽसि साऽव्यथमाना सती त्वं पृथिवीमुद्वंह त्वा
समुद्रो माबधीत् सुपर्णश्च मा बधीत् ॥ १६ ॥

भावार्थः—यादृशीं राजनीतिविद्यां राजाऽधीतवान् भवेत् ता-
दृशीमेव राज्ञ्यप्यधीतवती स्यात् । सदैवोभौ पतिव्रतास्त्रीव्रतौ
भूत्वा न्यायेन पालनं कुर्याताम् । व्यभिचारकामव्यथाराहितौ भूत्वा
धर्मेण सन्तानानुत्पाद्य स्त्रीन्यायं स्त्री पुरुषन्यायं पुरुषश्च कुर्यात् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे राजा की स्त्री जिस कारण (विश्वकर्मणा) सब धर्मयुक्त काम
करने वाले अपने पति के साथ वर्त्तती हुई (आस्तृता) वस्त्र आभूषण और श्रेष्ठ
गुणों से ढपी हुई (धरुणा) विद्या और धर्म की धारणा करने वाली (ध्रुवा) निश्चल
(असि) है सो तू (अव्यथमाना) पीड़ा से रहित हुई (पृथिवीम्) अपनी राज्य-
भूमि को (उद्वंह) अच्छे प्रकार बढ़ा (त्वा) तुझ को (समुद्रः) जार लोगों का
व्यवहार (मा) मत (बधीत्) सतावे और (सुपर्णः) सुन्दर रत्नों किये अवयवों
से युक्त तेरा पति (मा) नहीं मारे ॥ १६ ॥

भावार्थः—जैसी राजनीति विद्या को राजा पढ़ा हो वैसी ही उस की राणी
भी पढ़ी होनी चाहिये सदैव दोनों परस्पर पतिव्रता स्त्रीव्रत हो के न्याय से पालन करें ।
व्यभिचार और काम की व्यथा से रहित हो कर धर्मानुकूल पुत्रों को उत्पन्न करके
स्त्रियों का स्त्री राणी और पुरुषों का पुरुष राजा न्याय करे ॥ १६ ॥

प्रजापतिष्टेत्यस्य त्रिशिरा ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः पतिस्तां कथं वर्तयेदित्याह ॥

फिर राजा अपनी राणी को कैसे वर्ताने यह ० ॥

प्रजापतिष्ठा सादयत्वपां पृष्ठे समुद्रस्येमन् ।

व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं प्रथस्व पृथिव्यसि ॥ १७ ॥

प्रजापतिरिति प्रजापतिः । त्वा । सादयतु ।

अपाम् । पृष्ठे । समुद्रस्य । एमन् । व्यचस्वतीम् ।

प्रथस्वतीम् । प्रथस्व । पृथिवी । असि ॥ १७ ॥

पदार्थः—(प्रजापतिः) प्रजायाः स्वामी (त्वा) त्वाम् (सा-
दयतु) स्थापयतु (अपाम्) जलानाम् (पृष्ठे) उपरि (समुद्रस्य)
सागरस्य (एमन्) प्राप्तव्ये स्थाने । अत्र सप्तम्या लुक् । अत्र एम-
नादिषु छन्दसि पररूपमिति वार्तिकेन पररूपम् (व्यचस्वतीम्)
बहु व्यचो व्यञ्चनं विद्यागमनं सत्करणं वा विद्यते यस्यास्ताम् (प्र-
थस्वतीम्) प्रथाः प्रख्याता कीर्तिर्विद्यते यस्यास्ताम् (प्रथस्व)
प्रख्याता भव (पृथिवी) भूमिरिव सुखप्रदा (असि) ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे विदुषि प्रजापालिके राज्ञि यथा प्रजापतिः स-
मुद्रस्यापामेमन् पृष्ठे नौकेव व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं त्वा त्वा सादयतु
यतस्त्वं पृथिव्यसि तस्मात् स्त्रीन्यायकरणे प्रथस्व तथा ते पति-
र्भवेत् ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—राजपुरुषादयः स्वयं यस्मिन्

राजकर्मणि प्रवर्तैरस्तस्मिन् स्वां स्वां स्त्रियं स्थापयेयुः। यः पुरुषः
पुरुषाणां न्यायाधिकारे तिष्ठेत्तस्य स्त्री स्त्रीणां न्यायासने स्थिता
भवेत् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे विदुषि त्रि जैसे (प्रजापतिः) प्रजा का स्वामी (समुद्रस्य)
समुद्र के (अपाम्) जलों के (एमन्) प्राप्त होने योग्य स्थान के (पृष्ठे) ऊपर
नौका के समान (व्यचस्वतीम्) बहुविद्या की प्राप्ति और सत्कार से युक्त (प्रय-
स्वतीम्) प्रशंसित कीर्ति वाली (त्वा) तुझ को (सादयतु) स्थापन करे । जिस
कारण तू (पृथिवी) भूमि के समान सुख देने वाली (असि) है इसलिये स्त्रियों
के न्याय करने में (प्रथस्व) प्रसिद्ध हो वैसे तेरा पति पुरुषों का न्याय करे ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—राजपुरुष आदि को चाहिये कि आप
जिस २ राज कार्य में प्रवृत्त हों उस २ कार्य में अपनी २ स्त्रियों को भी स्थापन
करें जो २ राजपुरुष जिन २ पुरुषों का न्याय करे उस २ की स्त्री स्त्रियों का न्याय
किया करें ॥ १७ ॥

भूरसीत्यस्य त्रिशिरा ऋषिः । अग्निर्देवता ।

प्रस्तारपङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः सा कीदृशी भवेदित्याह ॥

फिर वह राणी कैसी हो यह वि० ॥

भूर्गसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्व-
स्य भुवनस्य धर्वा । पृथिवीं यच्छ पृथिवीदं० ह
पृथिवीं माहि० सीः ॥ १८ ॥

भूः । असि । भूमिः । असि । अदितिः । असि ।
विश्वधाया इति विश्वधायाः । विश्वस्य । भुव-

नस्य । ध॒र्त्री । पृ॒थि॒वीम् । य॒च्छ । पृ॒थि॒वीम् ।
दृ॒ह । पृ॒थि॒वीम् । मा । हि॒ंसीः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(भूः) भवतीति भूः (आसि) (भूमिः) पृथिवीवत् (आसि) (अदितिः) अखण्डतैश्वर्यमन्तरिक्षमिवाशुब्धा (आसि) (विश्वधायाः) या विश्वं सर्वं गृह्णाति गृहाश्रमी राजव्यवहारं दधाति सा (विश्वस्य) सर्वस्य (भुवनस्य) भवन्ति भूतानि यस्मिन् राज्ये तस्य (धर्त्री) धारिका (पृथिवीम्) (यच्छ) निगृहाण (पृथिवीम्) (दृह) वर्धय (पृथिवीम्) (मा) (सिंहीः) हिंसाः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे राजपति यतस्त्वं भूरिवासि तस्मात् पृथिवीं यच्छ । यतस्त्वं विश्वधायां विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री भूमिरिवासि तस्मात् पृथिवीं दृह । यतस्त्वमदितिः रिवासि तस्मात् पृथिवीं मा हिंसीः ॥ १८ ॥

भावार्थः—या राजकुलस्त्रियः पृथिव्यादिवद्वैर्यादिगुणयुक्ताः सन्ति ता एव राज्यं कर्तुमर्हन्ति ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे राणी जिस से तू (भूः) भूमि के समान (आसि) है इस कारण (पृथिवीम्) पृथिवी को (यच्छ) निरन्तर ग्रहण कर जिस लिये तू (विश्वधायाः) सब गृहाश्रम के और राजसम्बन्धी व्यवहारों और (विश्वस्य) सब (भुवनस्य) राज्य को (धर्त्री) धारण करने हारी (भूमिः) पृथिवी के समान (आसि) है इस लिये (पृथिवीम्) पृथिवी को (दृह) बढ़ा और जिस कारण तू (अदितिः) अखण्ड ऐश्वर्य वाले आकाश के समान लोभरहित (आसि) है इस लिये (पृथिवीम्) भूमि को (मा) मत (हिंसीः) विगाड़ ॥ १८ ॥

भावार्थः—जो राजकुल की स्त्री पृथिवी आदि के समान धीरन आदि गुणों से युक्त हो तो वेही राजव करने के योग्य होती हैं ॥ १८ ॥

विश्वस्मा इत्यस्य त्रिशिरा ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगति

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तौ परस्परं कथं वर्त्तयातामित्याह ॥

फिर वे स्त्री पुरुष आपस में कैसे वर्त्ते यह विषय ॥

विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानायोदानाय
प्रतिष्ठायै चरित्राय । अग्निष्वाभिपातु मह्या स्व-
स्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाद्भिरस्वद्
ध्रुवा सीद ॥ १९ ॥

विश्वस्मै । प्राणाय । अपानायेत्यपऽआनाय ।
व्यानायेति विऽआनय । उदानयेत्युत् ऽआनाय ।
प्रतिष्ठायै । प्रतिस्थाया इति प्रतिऽस्थायै । चरि-
त्राय । अग्निः । त्वा । अभि । पातु । मह्या । स्व-
स्त्या । छर्दिषा । शन्तमेनेति शमऽतमेन । तया ।
देवतया । अद्भिरस्वत् । ध्रुवा । सीद ॥ १९ ॥

पदार्थः—(विश्वस्मै) संपूर्णाय (प्राणाय) जीवनहेतवे
(अपानाय) दुःखनिवारणाय (व्यानाय) विविधोत्तमव्यवहा-

(उदानाय) उत्कृष्टाय बलाय (प्रतिष्ठायै) सत्कृतये (चरित्राय)
धर्माचरणाय (अग्निः) विज्ञानवान् पतिः (त्वा) त्वाम् (अभि)
आभिमुख्यतया (पातु) रक्षतु (मह्या) महत्या (स्वस्त्या)
प्रापकसुखक्रियया (छर्दिषा) प्रदीप्तेन (शन्तमेन) अत्यन्तसुख
रूपेण कर्मणा (तथा) (देवतया) विवाहितपतिरूपया सुखप्र-
दया (अङ्गिरस्वत्) कारणवत् (ध्रुवा) निश्चलस्वरूपा (सीद)
अवस्थिता भव ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियोऽग्निस्ते पतिर्मह्या स्वस्त्या शन्तमेनछर्दिषा
विश्वस्मै प्राणायानायव्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय यां त्वा-
भिपातु सा त्वं तथा देवतया सहांऽगिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ १९ ॥

भावार्थः—पुरुषाःस्वस्वस्त्रीणां सत्कारसुखाभ्यामव्यभिचारेण
च प्रियाचरणं पालनादिकं च सततं कुर्युः स्त्रियोऽप्येवमेव न स्व-
स्त्रियं विहायान्यां पुरुषः स्वपुरुषं विहायान्यं स्त्री च संगच्छेत ।
एवं परस्परस्य प्रियाचरणाबुभौ सदा वर्त्तेयाताम् ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे स्त्री जो (अग्निः) विज्ञानयुक्त तेरा पति (मह्या) बड़ी (स्व-
स्त्या) सुख प्राप्त कराने वाली क्रिया और (छर्दिषा) प्रकाशयुक्त (शन्तमेन) अ-
त्यन्तसुखदायक कर्म के साथ (विश्वस्मै) सम्पूर्ण (प्राणाय) जीवन के हेतु प्राण
(अपानाय) दुःखों की निवृत्ति (व्यानाय) अनेक प्रकार के उत्तम व्यवहारों की
सिद्धि (उदानाय) उत्तम बल (प्रतिष्ठायै) सत्कार और (चरित्राय) धर्म का आ-
चरण करने के लिये जिस (त्वा) तेरी (अभिपातु) सम्मुख होकर रक्षा करे सो
तू (तथा) उस (देवतया) दिव्यस्वरूप पति के साथ (अङ्गिरस्वत्) जैसे कार्य
कारण का संबन्ध है वैसे (ध्रुवा) निश्चल हो के (सीद) प्रतिष्ठायुक्त हो ॥ १९ ॥

भावार्थः—पुरुषों को योग्य है कि अपनी २ स्त्रियों के सत्कार से सुख और

व्यभिचार से रहित होके प्रीतिपूर्वक आचरण और उन की रक्षा आदि निरन्तर करें और इसी प्रकार स्त्री लोग भी रहें । अपनी स्त्री को छोड़ अन्यस्त्री की इच्छा न पुरुष और न अपने पति को छोड़ दूसरे पुरुष का संग स्त्री करे । ऐसे ही आपस में प्रीति-पूर्वक ही दोनों सदा वर्त्ते ॥ १९ ॥

काण्डात्काण्डादित्यस्याऽग्निर्ऋषिः । पत्नी देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः सा कीदृशी भवेदित्याह ॥

फिर वह स्त्री कैसी हो इस विषय का उपदेश अगले मंत्र में किया है ॥

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुष स्प-
रि । एवा नो दूर्वे प्र तनु सहस्रेण शतेन च ॥२०॥

काण्डात्काण्डादिति काण्डात्काण्डात् । प्र-
रोहन्तीति प्रऽप्ररोहन्ती । परुषः परुष इति परुषः
ऽपरुषः । परि । एव । नः । दूर्वे । प्र । तनु ।
सहस्रेण । शतेन । च ॥ २० ॥

पदार्थः—(काण्डात्काण्डात्) ग्रन्थेर्ग्रन्थेः(प्ररोहन्ती) प्रकृष्ट-
तया वर्द्धमाना (परुषः परुषः) मर्मणो मर्मणः (परि) सर्वतः
(एवा) निपातस्य चेति दीर्घः (नः) अस्मान् (दूर्वे) दूर्वाव
वर्त्तमाने (प्र) (तनु) विस्तृणुहि (सहस्रेण) असंख्यातेन
(शतेन) अनेकैः (च) ॥ २० ॥

अन्वयः—हे स्त्रि त्वं यथा सहस्रेण शतेन च काण्डात्काण्डा-
त्परुषः परुषस्परि प्ररोहन्ती दूर्वावधी वर्त्तते तथैव नोऽस्मान् पुत्रपौ-
त्रैश्वर्यादिभिः प्रतनु ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा दूर्वौषधी रोगप्रणाशिका सुखवर्द्धिका सुविस्तीर्णा चिरं स्थात्री तथा सती विदुषी स्त्री कुलं शतधा सहस्रधा वर्धयेत् तथा पुरुषोपि प्रयतेत ॥ २० ॥

पदार्थः—हे स्त्रि तू जैसे (सहस्रेण) असंख्यात (च) और (शतेन) बहुत प्रकार के साथ (काण्डात्काण्डात्) सब अवयवों और (पुरुषः पुरुषः) गाँठ २ से (परि) सब ओर से (प्ररोहन्ती) अत्यन्त बढ़ती हुई (दूर्वे) दूर्वा घास होती है वैसे (एव) ही (नः) हम को पुत्र पौत्र और ऐश्वर्य से (प्रतनु) विस्तृत कर ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे दूर्वा औषधी रोगों का नाश और सुखों को बढ़ाने वाली सुन्दर विस्तार युक्त होती हुई बढ़ती है । वैसे ही विद्वान् स्त्री को चाहिये कि बहुत प्रकार से अपने कुल को बढ़ावे ॥ २० ॥

या शतेनेत्यस्याग्निर्ऋषिः । पत्नी देवता । निचृदनुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः सा कीदृशी भवेदित्याह ॥

फिर वह कैसी हो यह वि० ॥

या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि । त-
स्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् ॥ २१ ॥

या । शतेन । प्रतनोषीति प्रतनोषि । सह-
स्रेण । विरोहसीति विरोहसि । तस्याः । ते ।
देवि । इष्टके । विधेम । हविषा । वयम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—(या) (शतेन) असंख्यातेन (प्रतनोषि) (सह-
स्रेण) असंख्यातेन (विरोहसि) विविधतया वर्धसे (तस्याः)

(ते) तव (देवि) देदीप्यमाने (इष्टके) इष्टकेव शुभैर्गुणैः सुशो-
भिते (विधेम) परिचरेम (हविषा) होतुमर्हेण (वयम्) ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे इष्टके इष्टकावदृढांगे देवि स्त्रियथेष्टका श-
तेन प्रतनोति सहस्रेण विरोहति तथा या त्वमस्मान् शतेन प्रत-
नोषि सहस्रेण च विरोहसि तस्यास्ते तव हविषा वयं विधेम त्वां
परिचरेम ॥ २१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा शतशः सहस्राणिष्टका
गृहाकारा भूत्वा सर्वान् सुखयन्ति तथैव याः साध्व्यः स्त्रियः पुत्र-
पौत्रभृत्यादिभिः सर्वानानन्दयेयुस्ताः पुरुषाः सततं सत्कुर्वन् नहि
सत्पुरुषस्त्रीसमागमेन विना शुभगुणाढ्यान्यपत्यानि जायेरन् । एवं-
भूतैः सन्तानैर्विना मातापितृणां कुतः सुखं जायेत ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (इष्टके) ईंट के समान दृढ़ अवयवों से युक्त शुभ गुणों से
शोभायमान (देवि) प्रकाश युक्त स्त्री जैसे ईंट सैकड़ों संख्या से मकान आदि का
विस्तार और हजारह से बहुत बढ़ा देती है वैसे (या) जोतू हम लोगों को (शतेन)
सैकड़ों पुत्र पौत्रादि सम्पत्ति से (प्रतनोषि) विस्तार युक्त करती और (सहस्रेण)
हजारह प्रकार के पदार्थों से (विरोहसि) विविध प्रकार बढ़ाती है (तस्याः)
उस (ते) तेरी (हविषा) देने योग्य पदार्थों से (वयम्) हम लोग (विधेम)
सेवा करें ॥ २१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सैकड़ों प्रकार से हजारह ईंटें घर
रूप बन के सब प्राणियों को सुख देती हैं वैसे जो श्रेष्ठ स्त्री लोग पुत्र पौत्र ऐश्व-
र्य्य और भृत्य आदि से सब को आनन्द देवें उन का पुरुष लोग निरन्तर सत्कार
करें क्यों कि श्रेष्ठ पुरुष और स्त्रियों के संग के विना शुभ गुणों से युक्त सन्तान
कमी नहीं हो सकते । और ऐसे सन्तानों के बिना माता पिता को सुख कब मिल
सकता है ॥ २१ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

यास्त इत्यस्येन्द्राग्नी ऋषी । अग्निदेवता ।

भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः सा कीदृशी भवेदित्युपदिश्यते ॥

फिर वह स्त्री कैसी हो वे यह वि० ॥

यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो दिवमातन्वन्ति रु-
श्मिभिः । ताभिर्नो अथ सर्वाभी रुचे जनाय
नस्कृधि ॥ २२ ॥

याः । ते । अग्ने । सूर्ये । रुचः । दिवम् । आ-
तन्वन्तीत्यातन्वन्ति । रुश्मिभिरिति रुश्मिभिः ।
ताभिः । नः । अथ । सर्वाभिः । रुचे । जनाय । नः
कृधि ॥ २२ ॥

पदार्थः—(याः) (ते) तव (अग्ने) अग्निरिव वर्त्त-
माने (सूर्ये) अर्के (रुचः) दीप्तयः (दिवम्) प्रकाशम् (आ-
तन्वन्ति) समन्तादिस्तृणवन्ति (रुश्मिभिः) किरणैः (ताभिः)
रुचिभिः (नः) अस्मान् (अथ) (सर्वाभिः) (रुचे) रु-
चिकारकाय (जनाय) प्रसिद्धाय (नः) अस्मान् (कृधि)
कुरु । अत्र विकरणलुक् ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विदुष्यध्यापिके स्त्रिय यास्ते रुचयः सन्ति

ताभिः सर्वाभिर्नो यथा रुचः सूर्ये रश्मिभिर्दिवमातन्वन्ति तथा
त्वमातनु अथ रुचे जनाय नः प्रीतान् कृधि ॥ २२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा ब्रह्माण्डे सूर्यस्य दीप्तयः
सर्वाणि वस्तूनि प्रकाश्य रोचयन्ति तथैव विदुष्यः साध्व्यः पति-
व्रताः स्त्रियः सर्वाणि गृहकर्माणि प्रकाशयन्ति । यत्र स्त्रीपुरुषौ
परस्परं प्रीतिमन्तौ स्यातां तत्र सर्वं कल्याणमेव ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान तेजधारिणी पढ़ाने वाली विद्वान् स्त्री
(याः) जो (ते) तेरी रुचि हैं (ताभिः) उन (सर्वाभिः) सब रुचियों से युक्त
(नः) हम को जैसे (रुचः) दीप्ति (सूर्ये) सूर्य में (रश्मिभिः) किरणों से
(दिवम्) प्रकाश को (आतन्वन्ति) अच्छे प्रकार विस्तार युक्त करती हैं वैसे तू
भी अच्छे प्रकार विस्तृत सुख युक्त कर और (अथ) आज (रुचे) रुचि कराने
हारे (जनाय) प्रसिद्ध मनुष्य के लिये (नः) हम लोगों को प्रीति युक्त (कृधि) कर ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे ब्रह्माण्ड में सूर्य की दीप्ति सब
वस्तुओं को प्रकाशित कर रुचि युक्त करती हैं वैसे ही विदुषी श्रेष्ठ पतिव्रता स्त्रियां घर के
सब कार्यों का प्रकाश करती हैं । जिस कुल में स्त्री और पुरुष आपस में प्रीतियुक्त
हों वहां सब विषयों में कल्याण ही होता है ॥ २२ ॥

या वो देवा इत्यस्येन्द्राग्नी ऋषी । वहस्पतिर्देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ स्त्रीपुरुषैः कथं विज्ञानं संपाद्यमित्याह ॥

अब स्त्री पुरुषों को विज्ञान की सिद्धि कैसे करनी चाहिये यह विषय ॥

यावो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या रुचः ।

इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो धत्त वहस्पते ॥ २३ ॥

याः । वः । देवाः । सूर्ये । रुचः । गोषु । अश्वेषु ।
याः । रुचः । इन्द्राग्नी । ताभिः । सर्वाभिः । रु-
चम् । नः । धत्त । बृहस्पते ॥ २३ ॥

पदार्थः—(याः) (वः) युष्माकम् (देवाः) विद्वांसः (सूर्ये)
सवितरि (रुचः) रुचयः (गोषु) धेनुषु (अश्वेषु) गवादिषु (याः)
(रुचः) प्रीतयः (इन्द्राग्नी) विद्युत्सूर्यवदध्यापकापदेशकौ (ताभिः)
(सर्वाभिः) (रुचम्) कामनाम् (नः) अस्माकं मध्ये (धत्त)
(बृहस्पते) बृहतां विदुषां पालक ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे देवा यूयं या वः सूर्ये रुचो या गोष्वश्वेषु रुच-
श्चेव रुचः सन्ति ताभिः सर्वाभीरुग्भिर्नो रुचमिन्द्राग्नी इव धत्त
हे बृहस्पते परीक्षक भवानस्माकं परीक्षां कुरु ॥ २३ ॥

भावार्थः—यावन्मनुष्याणां विद्वत्सङ्ग ईश्वरेऽस्य सृष्टौ च
रुचिः परीक्षा च न जायते तावद्विज्ञानं न वर्द्धते ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे (देवाः) विद्वानो तुम सब लोग (याः) जो (वः) तुम्हारी
(सूर्ये) सूर्य में (रुचः) रुचि और (याः) जो (गोषु) गौओं और (अश्वेषु)
घोड़ों आदि में (रुचः) प्रीतियों के समान प्रीति हैं (ताभिः) उन (सर्वाभिः) सब
रुचियों से (नः) हमारे बीच (रुचम्) कामना को (इन्द्राग्नी) विजली और सूर्यवत्
अध्यापक और उपदेशक जैसे धारण करे वैसे (धत्त) धारण करो हे (बृहस्पते) पक्षपात
छोड़ के परीक्षा करने हारे पूर्णविद्यायुक्त आप (नः) हमारी परीक्षा कीजिये ॥ २३ ॥

भावार्थः—जबतक मनुष्य लोगों की विद्वानों के सङ्ग ईश्वर उसकी रचना
में रुचि और परीक्षा नहीं होती तबतक विज्ञान कभी नहीं बढ़सकता ॥ २३ ॥

विराड्ज्योतिरित्यस्येन्द्राग्नी ऋषी । प्रजापतिर्देवता ।

निचृद्बृहतीछन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

दम्पती अन्योऽन्यं कथं वर्त्तेयातामित्याह ॥

स्त्री पुरुष आपस में कैसे वर्त्ते यह विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

विराड्ज्योतिरधारयत्स्वराड्ज्योतिरधारयत् ।

प्रजापतिष्ठा सादयतु पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीम्
विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानाय विश्वं ज्यो-
तिर्यच्छ अग्निष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्
ध्रुवासीद ॥ २४ ॥

विराडिति विराट् । ज्योतिः । अधारयत् । स्वरा
डिति स्वराट् । ज्योतिः । अधारयत् । प्रजापतिरि-
ति प्रजाऽपतिः । त्वा । सादयतु । पृष्ठे । पृथिव्याः ।
ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै । प्राणाय । अपानायेत्य-
पऽआनाय । व्यानायेति विऽआनाय । विश्वम् ।
ज्योतिः । यच्छ । अग्निः । ते । अधिपतिरित्य-
धिऽपतिः । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा ।
सीद ॥ २४ ॥

पदार्थः—(विराट्) या विविधासु राजते (ज्योतिः) वि-
धाप्रकाशम् (आधारयत्) धारयेत् (स्वराट्) सर्वेषु धर्माचरणे-
षु स्वयं राजते (ज्योतिः) विद्युदादिप्रकाशम् (आधारयत्)
(प्रजापतिः) प्रजायाः पालकः (त्वा) त्वाम् (सादयतु) संस्था-
पयतु (पृष्ठे) तले (पृथिव्याः) भूमेः (ज्योतिष्मतीम्) प्रशस्तं
ज्योतिर्विद्याविज्ञानं विद्यते यस्यास्ताम् (विश्वस्मै) अखिलाय
(प्राणाय) प्राणिति सुखं येन तस्मै (अपानाय) अपानिति
दुःखं येन तस्मै (व्यानाय) व्यानिति सर्वान् शुभगुणकर्मस्वभा-
वान् येन तस्मै (विश्वम्) समग्रम् (ज्योतिः) विज्ञानम् (यच्छ)
गृहाण (अग्निः) विज्ञानवान् (ते) तव (अधिपतिः) स्वामी
(तथा) (देवतया) दिव्यया (अङ्गिरस्वत्) सूत्रात्मवत् (ध्रुवा)
निष्कम्पा (सीद) स्थिरा भव ॥ २४ ॥

अन्वयः—या विराट् स्त्री ज्योतिरधारयत् सा सचाऽखिलं
सुखं प्राप्नुयात् । हे स्त्री योऽग्निस्तेऽधिपतिरस्ति तथा देवतया सह
त्वमङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद । हे पुरुष याऽग्निस्तवाऽधिपत्यस्ति तथा
देवतया सह त्वमङ्गिरस्वद् ध्रुवः सीद । हे स्त्री यः प्रजापतिः पृथिव्याः
पृष्ठे विश्वस्मै प्राणायपानाय व्यानाय ज्योतिष्मतीं विद्युतामिव त्वा-
सादयतु सा त्वं विश्वं ज्योतिर्यच्छैतस्मा एनं पतिं त्वं सादय ॥ २४ ॥

भावार्थः—ये स्त्रीपुरुषाः सत्संगविद्याभ्यासाभ्यां विद्युदादिप-
दार्थविद्यां वर्द्धयन्ते त इह सुखिनो भवन्ति । पतिः स्त्रियं सदा स-
त्कुर्यात् स्त्री पतिञ्च कुर्यात् । एवं परस्परं प्रीत्या सहैव सुखं
भुञ्जाताम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—जो (विराट्) अनेक प्रकार की विद्याओं में प्रकाशमान स्त्री
(ज्योतिः) विद्या की उन्नति को (आधारयत्) धारण करे करावे जो (स्वराट्)
सब धर्मयुक्त व्यवहारों में शुद्धाचारी पुरुष (ज्योतिः) विजुली आदि के प्रकाश को

(अधारयत्) धारण करे करावे वे दोनों स्त्री पुरुष संपूर्ण सुखों को प्राप्त हों। हे स्त्री जो (अग्निः) अग्नि के समान तेजस्वी विज्ञानयुक्त (ते) तेरा (अधिपतिः) स्वामी है (तया) उस (देवतया) सुन्दर देवस्वरूप पति के साथ तू (अङ्गिरस्वत्) सूत्रात्मा वायु के समान (ध्रुवा) दृढ़ता से (सीद) हो। हे पुरुष जो अग्नि के समान तेजधारिणी तेरी रक्षा के करने हारी स्त्री है उस देवी के साथ तू प्राणों के समान प्रीति पूर्वक निश्चय करके स्थित हो। हे स्त्री (प्रजापतिः) प्रजा का रक्षक तेरा पति (पृथिव्याः) भूमि के (पृष्ठे) ऊपर (विश्वस्मै) सब (प्राणाय) सुख की चेष्टा के हेतु (अपानाय) दुःख हटाने के साधन (व्यानाय) सब सुन्दर गुण कर्म और स्वभावों के प्रचार के हेतु प्राण विद्या के लिये जिस (ज्योतिष्मतीम्) प्रशंसित विद्या के ज्ञान से युक्त (त्वा) तुझ को (सादयतु) उत्तम अधिकार पर स्थापित करे सो तू (विश्वम्) समग्र (ज्योतिः) विज्ञान को (यच्छ) ग्रहण कर और इस विज्ञान की प्राप्ति के लिये अपने पति को स्थिर कर ॥ २४ ॥

भावार्थः—जो स्त्री पुरुष सत्संग और विद्या के अभ्यास से विद्युत् आदि पदार्थ विद्या और प्रीति को नित्य बढ़ाते हैं वे इस संसार में सुख भोगते हैं। पति स्त्री का और स्त्री पति का सदा सत्कार करे इस प्रकार आपस में प्रीतिपूर्वक मिल के ही सुख भोगें ॥ २४ ॥

मधुश्चेत्यस्येन्द्राग्नी ऋषी । ऋतवो देवताः । पूर्वस्य

भुरिगतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

ये अग्नेय इत्युत्तरस्य भुरिग्राह्यी बृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥

अथ वसन्तर्तुवर्णनमाह ॥

अब अगले मंत्र में वसन्त ऋतु का वर्णन किया है ॥

मधुश्चमाधवश्चवासन्तिकावृतुअग्नेरन्तःश्लेषो-
ऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवीकल्पन्तामापुत्रोषधयः
कल्पन्तामग्नयः पृथङ् मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये
अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे वास-

निकावृतू अभि कल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभि-
 संविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदतम् ॥ २५ ॥
 मधुः । च । माधवः । च । वासन्तिकौ । ऋतू
 इत्यृतू । अग्नेः । अन्तः श्लेषइत्यन्तःऽश्लेषः । अ-
 सि । कल्पेताम् । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी
 कल्पन्ताम् । आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् ।
 अग्नयः । पृथक् । मम । ज्यैष्ठ्याय । सव्रता इति
 सऽव्रताः । ये । अग्नयः । समनस इति सऽमनसः ।
 अन्तरा । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । इमे
 इतीमे । वासन्तिकौ । ऋतू इत्यृतू । अभिकल्प-
 माना इत्याभिऽ कल्पमानाः । इन्द्रमिवेतीन्द्रम् ऽ-
 इव । देवाः । अभि संविशन्त्वित्यभिऽसंविशन्तु ।
 तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवे इति ध्रुवे
 सीदतम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—(मधुः) मधुरसुगन्धयुक्तश्चैत्रः (च) (माधवः)
 मधुरादिफलनिमित्तो वैशाखः (च) (वासन्तिकौ) वसन्ते भवौ (ऋतू)
 सर्वान् प्रापकौ (अग्नेः) उष्णत्वनिमित्तस्य (अन्तःश्लेषः) आभ्यन्तरे
 सम्बन्धः (आसि) भवति । अत्र व्यत्ययः (कल्पेताम्) समर्थयतः

(द्यावापृथिवी) सूर्यभूमी (कल्पन्ताम्) समर्थयन्तु (आपः) जलानि
 (ओषधयः) यवादयः सीमादयश्च (कल्पन्ताम्) (अग्नयः) पावकाः
 (पृथक्) (मम) (ज्यैष्ठ्याय) ज्येष्ठे मासि भवाय व्यवहाराय मम
 वृद्धत्वाय वा (सब्रताः) ब्रतैः सत्यैर्व्यवहारैः सह वर्त्तमानाः (ये)
 (अग्नयः) पावक इव कालविदो विद्वांसः (समनसः) (समानविज्ञानाः
 (अन्तरा) मध्ये (द्यावापृथिवी) प्रकाशान्तरिक्षे (इमे) प्रत्यक्षे
 (वासन्तिकौ) (ऋतू) (अभिकल्पमानाः) आभिमुख्येन समर्थयन्तः
 (इन्द्रमिव) यथापरमैश्वर्यम् (देवाः) (अभिसंविशन्तु) (तया)
 (देवतया) परमपूज्यया परमेश्वराख्यया (अङ्गिरस्वत्) प्राणवत्
 (ध्रुवे) निश्चिते दृढे (सीदतम्) भवेताम् । अत्र पुरुषव्यत्ययः ॥ २५ ॥

अन्वयः—यथा मम ज्यैष्ठ्याय यावन्नेरुपद्यमानौ ययोरन्तः
 श्लेषोऽसि भवति तौ मधुश्च माधवश्च वासन्तिकौ सुखायतू कल्पेतां
 याभ्यां द्यावापृथिवी चापः कल्पन्ताम् पृथगोषधयः कल्पन्ता मग्न-
 यश्च । हे सब्रताः समनसो देवा वासन्तिकाऋतू येऽत्रान्तराग्नयश्च सन्ति
 तांश्चाभिकल्पमानाः सन्तो भवन्त इन्द्रमिवाभिसंविशन्तु यथेमे द्या-
 वापृथिवी तथा देवतया सहाङ्गिरस्वद् ध्रुवे वर्त्तेते तथा युवां स्त्री-
 पुरुषौ निश्चलौ सीदतम् ॥ २५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं यस्मिन् वसन्ततौ श्लेष्मोत्पद्यते
 यस्मिन् तीव्रप्रकाशः पृथिवी शुष्का आपो मध्यस्था ओषधयो नू-
 तनपुष्पपत्रान्विता अग्निज्वाला इव भवन्ति तं युक्त्या सेवित्वा
 पुरुषार्थेन सर्वाणि सुखान्याप्नुत । यथा विद्वांसः परमप्रयत्नेनान्वृतु-
 सुखायैश्वर्यमुन्नयन्ति तथैव प्रयतध्वम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—जैसे (मम) मेरे (ज्यैष्ठ्याय) ज्येष्ठ महीने में हुए व्यवहार वा मेरी श्रेष्ठता के लिये जो (अग्नेः) गरमीके निमित्त अग्नि से उत्पन्न होने वाले जिन के (अन्तःश्लेषः) भीतर बहुत प्रकार के वायु का सम्बन्ध (असि) होता है वे (मधुः) मधुरसुगंधयुक्त चैत्र (च) और (माधवः) मधुर आदि गुण का निमित्त वैशाख (च) इन के सम्बन्धी पदार्थ युक्त (वासन्तिकौ) वसन्त महीनों में हुए (ऋतू) सब को सुखप्राप्ति के साधन ऋतु सुख के लिये (कल्पेताम्) समर्थ होवे जिन चैत्र और वैशाख महीनों के आश्रय से (द्यावापृथिवी) सूर्य और भूमि (आपः) जल भी भोग में (कल्पन्ताम्) आनन्ददायक हों (पृथक्) भिन्न २ (ओषधयः) जौ आदि वा सोम लता आदि ओषधि और (अग्नयः) विजुली आदि अग्नि भी (कल्पन्ताम्) कार्यसाधक हों हे (सन्नताः) निरन्तर वर्तमान सत्यभाषणादि व्रतों से युक्त (समनसः) विज्ञान वाले (देवाः) विद्वान् (ये) जो लोग (वासन्तिकौ) (ऋतू) वसन्तऋतु में हुए चैत्र वैशाख और पूर्वक से (अन्तरा) बीच में हुए (अग्नयः) अग्नि हैं उन को (अभिकल्पमानाः) सन्मुख होकर कार्य में युक्त करते हुए आप लोग (इन्द्रमिव) जैसे उत्तम ऐश्वर्य प्राप्त हों वैसे (अमिसंविशन्तु) सब ओर से प्रवेश करो जैसे (इमे) ये (द्यावापृथिवी) प्रकाश और भूमि (तथा) उस (देवतया) परमपूज्य परमेश्वररूप देवता के सामर्थ्य के साथ (अङ्गिरस्वत्) प्राण के समान (ध्रुवे) दृढ़ता से वर्तते हैं वैसे तुम दोनों स्त्री पुरुष सदा संयुक्त (सीदतम्) स्थिर रहो ॥ २५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम को चाहिये कि जिस वसन्त ऋतु में फल फूल उत्पन्न होता है और जिस में तीव्र प्रकाश रूखी पृथिवी जल मध्यम ओषधियां फल और फूलों से युक्त और अग्नि की ज्वाला भिन्न २ होती हैं उस को युक्तिपूर्वक सेवन कर पुरुषार्थ से सब सुखों को प्राप्त होओ जैसे विद्वान् लोग अत्यन्त प्रयत्नके साथ सब ऋतुओं में सुख के लिये सम्पत्ति को बढ़ाते हैं वैसे तुम भी प्रयत्नकरो ॥ २५ ॥

अषाढासीत्यस्य सविता ऋषिः । क्षत्रपतिर्देवता ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः सा कीदृशी भवेदित्याह ॥

फिर वह कैसी हो यह वि०

अषाढासि सहमाना सहस्वारातीः सहस्व पृ-
तनायतः । सहस्रवीर्यासि सा माजिन्व ॥ २६ ॥

अषाढा । असि । सहमाना । सहस्व । अरातीः ।
सहस्व । पृतनायत इति पृतनाऽयतः । सहस्रवी-
र्येति सहस्रऽवीर्या । असि । सा । मा । जिन्व ॥ २६ ॥

पदार्थः—(अषाढा) शत्रुभिरसह्यमाना (असि) (सह-
माना) पत्यादीन् सोढुमर्हा (सहस्व) (अरातीः) शत्रून् (सहस्व)
(पृतनायतः) आत्मनः पृतनां सेनामिच्छतः (सहस्रवीर्या) अ-
संख्यातपराक्रमा (असि) (सा) (मा) माम् (जिन्व)
प्रीणीहि ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे पत्नि या त्वमषाढासि सा त्वं सहमाना सती
पतिं मां सहस्व । या त्वं सहस्रवीर्याऽसि सा त्वं पृतनायतोऽरातीः स-
हस्व यथाहं त्वां प्रीणामि पतिं तथा मा च जिन्व ॥ २६ ॥

भावार्थः—या कृतदीर्घव्रह्मचर्य्यबलिष्ठा जितेन्द्रिया वसन्ता-
द्युत्कृत्यविलक्षणापत्यपराधक्षमाकारिणी शत्रुनिवारिकोत्तमपराक्रमा
स्त्री नित्यं स्वस्वामिनं प्रीणाति तां पतिरपि नित्यमानन्दयेत् ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे पत्नी जो तू (अषाढा) शत्रु के असहने योग्य (असि) है
तू (सहमाना) पति आदि का सहन करती हुई अपने के उपदेश का (सहस्व)
सहन कर जो तू (सहस्रवीर्या) असंख्यात प्रकार के पराक्रमों से युक्त (असि)
है (सा) सो तू (पृतनायतः) अपने आप सेना से युद्ध की इच्छा करते हुए (अ-
रातीः) शत्रुओं को (सहस्व) सहन कर और जैसे मैं तुझ को प्रसन्न रखता हूँ वैसे
(मा) मुझ पति को (जिन्व) तृप्त किया कर ॥ २६ ॥

भावार्थः—जो बहुतकालतक ब्रह्मचर्याश्रम से सेवन की हुई अत्यन्त बलवान् जितेन्द्रिय वसन्त आदि ऋतुओं के पृथक् २ काम जानने पति के अपराध क्षमा और शत्रुओं का निवारण करने वाली उत्तम पराक्रम से युक्त स्त्री अपने स्वामि पति को तृप्त करती है उसी को पति भी नित्य आनन्दित करता ही है ॥ २६ ॥

मधुवाता इत्यस्य गोतम ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः ।

निचृद्गायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ वसन्तर्तोगुणान्तरानाह ॥

आगे के मंत्र में वसन्त ऋतु के अन्य गुणों का वर्णन किया है ॥

मधुवाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।

माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥ २७ ॥

मधु । वाताः । ऋतायते । ऋतयतइत्यृयते ।

मधु । क्षरन्ति । सिन्धवः । माध्वीः । न । सन्तु ।

ओषधीः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(मधु) मधुरं यथा स्यात्तथा (वाताः) वायवः (ऋतायते) ऋतमुदकमिवाचरन्ति । अत्र वचनव्यत्ययेन बहु वचनस्थान एकवचनम् । ऋतमित्युदकनामसु पठितम् । निर्घं० १ । १२ । न छन्दस्यपुत्रस्येतीत्वाभावः । अन्येषामपीति दीर्घः (मधु) (क्षरन्ति) वर्षन्ति (सिन्धवः) नद्यः समुद्रा वा । सिन्धव इति नदीनाम० निर्घं० १ । १३ (माध्वीः) माध्व्यो मधुरगुणयुक्ताः । अत्र ऋतव्यवास्त्वथ० इति मधुशब्दादणि यणादेशनिपातः (नः) अस्मभ्यम् (सन्तु) (ओषधीः) ओषधयः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वाता वसन्ते नो मधु ऋतायते सि-
न्धवो मधु क्षरन्ति ओषधीर्नो माध्वीः सन्तु तथा वयमनु तिष्ठेम ॥ २७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यदा वसन्त आगच्छति तदा
पुष्पादिसुगन्धयुक्ता वायवाद्यः पदार्था भवन्ति तस्मिन् अमणं
पथ्यं वर्त्तत इति वेद्यम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे वसन्त ऋतु में (नः) हम लोगों के लिये (वा-
तः) वायु (मधु) मधुरता के साथ (ऋतायते) जल के समान चलते हैं (सि-
न्धवः) नदियां वा समुद्र (मधु) कोमलता पूर्वक (क्षरन्ति) वर्षते हैं और (ओषधीः)
ओषधियां (माध्वीः) मधुर रस के गुणों से युक्त (सन्तु) हों वैसा प्रयत्न हम
किया करें ॥ २७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जब वसन्त ऋतु आता है तब पुष्प आदि
के सुगन्धों से युक्त वायु आदि पदार्थ होते हैं उस ऋतु में घूमना डोलना पथ्य होता
है ऐसा निश्चित जानना चाहिये ॥ २७ ॥

मधुनक्तमित्यस्य गोतम ऋषिः । विश्वे देवा देवताः ।

गायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स एव विषय उपदिश्यते ॥

फिर भी वही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

मधुनक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवश्चरजः । मधु
द्यौरस्तु नः पिता ॥ २८ ॥

मधु । नक्तम् । उत । उषसः । मधुमदिति
मधुऽमत् । पार्थिवम् । रजः । मधु । द्यौः । अस्तु ।
नः । पिता ॥ २८ ॥

पदार्थः—(मधु) (नक्तम्) रात्रिः (उत) अपि (उ-
षसः) प्रातर्मुखानि दिनानि (मधुमत्) मधुरगुणयुक्तम् (पा-
थिवम्) पृथिव्या विकारः (रजः) द्व्यणुकादिरेणु (मधु) (द्यौः)
प्रकाशः (अस्तु) (नः) अस्मभ्यम् (पिता) पालकः ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वसन्ते नक्तं मधूताप्युषसो मधु
पार्थिवं रजो मधुमद् द्यौर्मधु पिता नोऽस्तु तथा यूयमप्येतं युक्त्या
सेवध्वम् ॥ २८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—प्राप्ते वसन्ते पक्षिणोऽपि मधुरं
स्वनन्ति । हर्षिताः प्राणिनश्च जायन्ते ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे वसन्त ऋतु में (नक्तम्) रात्रि (मधु) कोम-
लता से युक्त (उत) और (उषसः) प्रातःकाल से ले कर दिन मधुर (पार्थिवम्)
पृथिवी का (रजः) द्व्यणुक वा त्रसरेणु आदि (मधुमत्) मधुरगुणों से युक्त और
(द्यौः) प्रकाश भी (मधु) मधुरतायुक्त (पिता) रक्षा करने हारे के समान
समय (नः) हमारे लिये (अस्तु) होवे वैसे युक्ति से उस वसन्त ऋतु का सेवन
तुम भी किया करो ॥ २८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जब वसन्त ऋतु आता है तब पक्षी भी
कोमल मधुर २ शब्द बोलते और अन्य सब प्राणी आनन्दित होते हैं ॥ २८ ॥

मधुमानित्यस्य गोतम ऋषिः । विश्वे देवा देवताः ।

निचृद्वायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ वसन्ते जनैः किमाचरणीयमित्याह ॥

अत्र वसन्त ऋतु में मनुष्यों को कैसा आचरण करना चाहिये इस वि० ॥

मधुमान्नो बन्स्पतिर्मधुमाँ २ ॥ अस्तु सूर्यः ।

माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ २९ ॥

मधुमानिति मधुमान् । नः । बनस्पतिः ।
 मधुमानिति मधुमान् । अस्तु । सूर्यः । माध्वीः ।
 गावः । भवन्तु । नः ॥ २९ ॥

पदार्थः—(मधुमान्) प्रशस्ता मधवो गुणा विद्यन्ते यस्मिन्
 सः (नः) अस्मभ्यम् (बनस्पतिः) अश्वत्थादिः (मधुमान्)
 प्रशस्तो मधुः प्रतापो विद्यते यस्य सः (अस्तु) भवतु (सूर्यः)
 सविता (माध्वीः) मधुरा गुणा विद्यन्ते यासु ताः (गावः) धे-
 नव इव किरणाः (भवन्तु) (नः) अस्मभ्यम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा वसन्ते नो बनस्पतिर्मधुमान् सू-
 र्यश्च मधुमानस्तु । नो गावो माध्वीर्भवन्तु तथोपदिशत ॥ २९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं वसन्तऋतुं प्राप्य षाढगूद्रव्यहोमेन
 बनस्पत्यादयो मधुरादिगुणाः स्युः तादृशं यज्ञमाचरतेत्यं वासन्तिकं
 सुखं सर्वे यूयं प्राप्नुत ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो जैसे वसन्त ऋतु में (नः) हमारे लिये (ब-
 नस्पतिः) पीपल आदि बनस्पति (मधुमान्) प्रशंसित कोमल गुणों वाले और (सू-
 र्यः) सूर्य भी (मधुमान्) प्रशंसित कोमलतापयुक्त (अस्तु) होवे और (नः)
 हमारे लिये (गावः) गौओं के समान (माध्वीः) कोमल गुणों वाली किरणें (भव-
 न्तु) हों वैसा ही उपदेश करो ॥ २९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग वसन्त ऋतु को प्राप्त होकर जिस प्रकार
 के पदार्थों के होम से बनस्पति आदि कोमल गुणयुक्त हों ऐसे यज्ञ का अनुष्ठान करो
 और इस प्रकार वसन्त ऋतु के सुख को सब जने तुम लोग प्राप्त होओ ॥ २९ ॥

अपामित्यस्य गोतमऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

आर्षीपङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

अपां गम्भन्सीदमा त्वा सूर्योऽमिताप्सीन्मा-
ऽग्निवैश्वानरः । अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्ष-
स्वानुत्वा दिव्या वृष्टिः सचताम् ॥ ३० ॥

अपाम् । गम्भन् । सीद । मा । त्वा । सूर्यः ।
अभि । ताप्सीत् । मा । अग्निः । वैश्वानरः ।
अच्छिन्नपत्रा इत्यच्छिन्नऽपत्राः । प्रजा इति प्र-
जाः । अनुवीक्षस्वेत्यनुऽवीक्षस्व । अनु । त्वा ।
दिव्या । वृष्टिः । सचताम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—(अपाम्) जलानाम् (गम्भन्) गम्भानि धारके
मेघे अत्र गमधातोरौणादिको बाहुलकाद् भनिः प्रत्ययः । सप्तम्या
लुक् च (सीद) आःस्व (मा) (त्वा) (सूर्यः) मार्तण्डः
(अभि) (ताप्सीत्) तपेत् (मा) (अग्निः) (वैश्वानरः)
विश्वेषु नरेषु राजमानः (अच्छिन्नपत्राः) अच्छिन्नानि पत्राणि
यासां ताः (प्रजाः) (अनुवीक्षस्व) आनुकूल्येन विशेषतः सं-
प्रेक्षस्व (अनु) (त्वा) त्वाम् (दिव्या) शुद्धगुणसम्पन्ना (वृष्टिः)
(सचताम्) समवैतु ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे मनुष्य त्वं वसन्तेऽपां गम्भन्निव सीद यतः सूर्यस्त्वामाऽभिताप्सीत् । वैश्वानरोऽग्निस्त्वामाभिताप्सीदच्छिन्नपत्राः प्रजा अनु त्वा दिव्या वृष्टिः सचतां तथा त्वमनुवीक्षस्व ॥ ३० ॥

भावार्थः—वसन्तग्रीष्मयोर्मध्ये मनुष्या जलाशयस्थं शीतलं स्थानं संसेवन्ताम् । येन तापाऽभितप्ता न स्युः येन यज्ञेन पुष्कला वृष्टिः स्यात् प्रजानन्दश्च तं सेवध्वम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे मनुष्य तू वसन्त ऋतु में (अपाम्) जलों के (गम्भन्) आधार कर्त्ता मेव में (सीद) स्थिर हो जिस से (सूर्यः) सूर्य (त्वा) तुझ को (मा) न (अभिताप्सीत्) तपावे (वैश्वानरः) सब मनुष्यों में प्रकाशमान (अग्निः) अग्नि बिजुली (त्वा) तुझ को (मा) न (अभिताप्सीत्) तप्त करे (अच्छिन्नपत्राः) सुन्दर पूर्ण अवयवों वाली (प्रजाः) प्रजा (अनुत्वा) तेरे अनुकूल और (दिव्या) शुद्ध गुणों से युक्त (वृष्टिः) वर्षा (सचताम्) प्राप्त होवे वैसे (अनुवीक्षस्व) अनुकूलता से विशेष करके विचार कर ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्य वसन्त और ग्रीष्म ऋतु के बीच जलाशयस्थ शीतल स्थान का सेवन करें जिस से गर्मी से दुःखित न हों और जिस यज्ञ से वर्षा भी ठीक २ हो और प्रजा आनन्दित हो उस का सेवन करो ॥ ३० ॥

तीर्त्तिसमुद्रानित्यस्य गोतम ऋषिः । वरुणो देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अन जनैस्तत्र सुखप्राप्तये किमाचरणीयमित्याह ॥

अब मनुष्यों को उस वसन्त में सुखप्राप्ति के लिये क्या करना चाहिये

यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

त्रीन्त्समुद्रान्त्समसृपत्स्वर्गान्पापतिर्त्तृषभ इष्टकानाम् । पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोके तत्र गच्छ यत्र पूर्वे परैताः ॥ ३१ ॥

त्रीन् । समुद्रान् । सम् । असृपत् । स्वर्गान्
निति स्वःऽगान् । अपाम् । पतिः । वृषभः । इष्ट-
कानाम् । पुरीषम् । वसानः । सुकृतस्येति सु-
कृतस्य । लोके । तत्र । गच्छ । यत्र । पूर्वे । परेता
इति पराऽइताः ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(त्रीन्) अधोमध्योर्ध्वस्थान् (समुद्रान्) समुद्र-
द्रवन्ति पदार्था येषु तान् भूतमविष्यद्वर्त्तमानान् समयान् (सम्)
(असृपत्) सर्पति (स्वर्गान्) स्वःसुखं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ये-
भ्यस्तान् (अपाम्) प्राणानाम् (पतिः) रक्षकः (वृषभः)
वर्षकः श्रेष्ठो वा (इष्टकानाम्) इज्यन्ते संगम्यन्ते कामा यैः
पदार्थैस्तेषाम् (पुरीषम्) पूर्णसुखकरमुदकम् (वसानः) वा-
सयन् (सुकृतस्य) सुष्ठु कृतो धर्मो येन तस्य (लोके) द्रष्टव्ये
स्थाने (तत्र) (गच्छ) धर्म्ये मार्गे (पूर्वे) प्राक्तना जनाः
(परेताः) सुखं प्राप्ताः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे विहंस्त्वं यथाऽपां पतिर्वृषभः पुरीषं वसानः सनि-
ष्टकानां त्रीन् समुद्रांल्लोकान् स्वर्गान् समसृपत् । संसर्पति तथा
सर्प यत्र सुकृतस्य लोके मार्गे पूर्वे परेतास्तत्र त्वमपि गच्छ ॥ ३१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्धार्मिकाणां मार्गेण ग-
च्छद्भिः शारीरिकवाचिकमानसानि त्रिविधानि सुखानि प्राप्तव्या-
नि । यत्र कामा अलं स्युस्तत्र प्रयतितव्यं यथा वसन्तादय ऋत-

वः क्रमेण वर्तित्वा स्वानि २ लिंगान्यभिपद्यन्ते तथर्त्वनुकूलान्
व्यवहारान् कृत्वाऽऽनन्दयितव्यम् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष जैसे (अपाम्) प्राणों का (पतिः) रक्षकः
(वृषभः) वर्षा का हेतु (पुरीषम्) पूर्णसुखकारक जल को (वसानः) धारण क-
रता हुआ सूर्य (इष्टकानाम्) कामनाओं की प्राप्ति के हेतु पदार्थों के आधार रूप
(त्रीन्) ऊपर नीचे और मध्य में रहने वाले तीन प्रकार के (समुद्रान्) सब पदार्थों
के स्थान भूत भविष्यत् और वर्त्तमान (स्वर्गान्) सुख प्राप्त कराने हारे लोकों को
(समसृष्टत्) प्राप्त होता है वैसे आप भी प्राप्त हूजिये (यत्र) जिस धर्म युक्त व-
सन्त के मार्ग में (सुकृतस्य) सुन्दर धर्म करने हारे पुरुष के (लोके) देखने योग्य
स्थान वा मार्ग में (पूर्वे) प्राचीन लोग (परेताः) सुख को प्राप्त हुए (तत्र) उसी
वसन्त के सेवनरूप मार्ग में आप भी (गच्छ) चलिये ॥ ३१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि धर्मात्माओं के
मार्ग से चलते हुए शारीर वाचिक और मानस तीनों प्रकार के सुखों को प्राप्त होवें ।
और जिस में कामना पूरी हों वैसे प्रयत्न करें । जैसे वसन्त आदि ऋतु अपने क्रम
से वर्त्तते हुए अपने २ चिन्ह प्राप्त करते हैं वैसे ऋतुओं के अनुकूल व्यवहार के
आनन्द को प्राप्त होवें ॥ ३१ ॥

महीद्यौरित्यस्य गोतम ऋषिः । द्यावापृथिव्यौ देवते ।

निचृद् गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

मातापितृभ्यां स्वसंतानाः कथं शिक्षया इत्याह ॥

माता पिता अपने सन्तानों को कैसी शिक्षा करें इस वि० ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् ।
पिष्टतां नो भरीमभिः ॥ ३२ ॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमम् । य-
ज्ञम् । मिमिक्षताम् । पिष्टताम् । नः । भरीमभि-
रिति भरीमऽभिः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(मही) महती (द्यौः) सूर्यः (पृथिवी) भूमिः
(च) (नः) अस्माकम् (इमम्) (यज्ञम्) सङ्गन्तव्यं गृहाश्रम-
व्यवहारम् (मिमिक्षताम्) सेक्तुमिच्छेताम् (पिष्टताम्) पालयतम्
(नः) अस्मान् (भरीमभिः) धारणपोषणाद्यैः कर्मभिः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे मातापितरौ यथा मही द्यौः पृथिवी च सर्वं
सिञ्चतः पालयतस्तथा युवां न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् भरीमभिर्नः
पिष्टताम् ॥ ३२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा भूमिसूर्यौ सर्वेषां धारणं
प्रकाशं पालनञ्च कुरुतस्तथा मातापितरः स्वसन्तानेभ्योऽन्नं विद्या
दानं सुशिक्षां च कृत्वा पूर्णान् विदुषः पुरुषार्थिनः संपादयेयुः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे मातापिता जैसे (मही) बड़ा (द्यौः) सूर्यलोक (च)
और (पृथिवी) भूमि सब संसार को सींचते और पालन करते हैं वैसे तुम दोनों (नः)
हमारे (इमम्) इस (यज्ञम्) सेवने योग्य विद्याग्रहरूप व्यवहार को (मिमिक्ष-
ताम्) सेचन अर्थात् पूर्ण होने की इच्छा करो और (भरीमभिः) धारण पोषण
आदि कर्मों से (नः) हमारा (पिष्टताम्) पालन करो ॥ ३२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे वसन्त ऋतु में पृथिवी और सूर्य सब
संसार का धारण प्रकाश और पालन करते हैं वैसे माता पिता को चाहिये कि अपने
सन्तानों के लिये वसन्तादि ऋतुओं में अन्न विद्यादान और अच्छी शिक्षा करके पूर्ण
विद्वान् पुरुषार्थी करें ॥ ३२ ॥

विष्णोः कर्माणीत्यस्य गोतम ऋषिः । विष्णुर्देवता ।

निचूद्रायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

विहृदितरैर्जनैराचरणीयमित्याह ॥

विद्वानों के तुल्य अन्य मनुष्यों को आचरण करना चाहिये इसी वि० ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे ।
इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३३ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । ब्रतानि ।
पस्पशे । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(विष्णोः) व्यापकेश्वरस्य (कर्माणि) जगत्सृष्टि-
पालनप्रलयकरणन्यायादीनि (पश्यत) संप्रेक्षध्वम् (यतः) (ब्रतानि)
नियतानि सत्यभाषणादीनि (पस्पशे) स्पृशति (इन्द्रस्य) पर-
मैश्वर्यमिच्छुकस्य जीवस्य युक्तस्य (युज्यः) उपयुक्तानन्दप्रदः (सखा)
मित्र इव वर्त्तमानः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य इन्द्रस्य जीवस्य युज्यः सखास्ति
यतोऽयं विष्णोः कर्माणि ब्रतानि च पस्पशे तस्मादेतस्यैतानि यूय-
मपि पश्यत ॥ ३३ ॥

भावार्थः—यथा परमेश्वरस्य सुहृदुपासको धार्मिको विद्वानस्य
गुणकर्मस्वभावक्रमानुसाराणि सृष्टिक्रमाणि कुर्याज्जानीयात् तथै-
वेतरे मनुष्याः कुर्युर्जानीयुश्च ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (इन्द्रस्य) परमैश्वर्य की इच्छा करने हारे जीव
का (युज्यः) उपासना करने योग्य (सखा) मित्र के समान वर्त्तमान है (यतः)
जिस के प्रताप से यह जीव (विष्णोः) व्यापक ईश्वर के (कर्माणि) जगत् की रचना
पालन प्रलय करने और न्याय आदि कर्मों और (ब्रतानि) सत्यभाषणादि नियमों
को (पस्पशे) स्पर्श करता है इस लिये इस परमात्मा के इन कर्मों और ब्रतों को तुम
लोग भी (पश्यत) देखो धारण करो ॥ ३३ ॥

भावार्थः—जैसे परमेश्वर का मित्र उपासक धर्मात्मा विद्वान्पुरुष परमात्मा
के गुण कर्म और स्वभावों के अनुसार सृष्टि के क्रमों के अनुकूल आचरण करे और
जाने वैसे ही अन्य मनुष्य करें और जानें ॥ ३३ ॥

ध्रुवासीत्यस्य गोतम ऋषिः । जातवेदा देवता ।

भुरिक्लिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विहृदस्त्रीभिरप्युपदेष्टव्यमित्याह ॥

विद्वान् पुरुषों के समान विद्वान् स्त्रियां भी उपदेश करें यह वि० ॥

ध्रुवासि धरुणेतो जज्ञे प्रथममेभ्यो योनिभ्यो
अधिजातवेदाः । स गायत्र्या त्रिष्टुभाऽनुष्टुभा
चदेवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ ३४ ॥

ध्रुवा । असि । धरुणा । इतः । जज्ञे । प्रथ-
मम् । एभ्यः । योनिभ्य इति योनिऽभ्यः । अधि ।
जातवेदा इति जातऽवेदाः । सः । गायत्र्या । त्रि-
ष्टुभा । त्रिस्तुमेति त्रिस्तुभा । अनुष्टुभा । अनुस्तुमे
त्यनुस्तुभा । च । देवेभ्यः । हव्यम् । वहतु ।
प्रजानन्निति प्रजानन् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(ध्रुवा) (स्थिरा) (असि) (धरुणा) धर्ती
(इतः) कर्मणः (जज्ञे) प्रादुर्भवति (प्रथमम्) आदिमं का-
र्यम् (एभ्यः) (योनिभ्यः) कारणेभ्यः (अधि) (जातवेदाः) यो
जातेषु विद्यते सः (सः) (गायत्र्या) गायत्रीनिष्पादितया विद्यया
(त्रिष्टुभा) (अनुष्टुभा) (च) (देवेभ्यः) दिव्यगुणेभ्यो वि-
हृद्भ्यो वा (हव्यम्) होतुमादातुमर्हविज्ञानम् (वहतु) प्राप्नोतु
(प्रजानन्) प्रकृष्टतया जानन् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि यथा त्वं धरुणा ध्रुवासि यथैभ्यो योनिभ्यः

स जातवेदाः प्रथममधिजज्ञे तथेतोऽधिजायस्व । यथा स तव प-
तिर्गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च प्रजानन् देवेभ्यो हव्यं वहतु तथैतया
प्रजानन्ती ब्रह्मचारिणी कन्या भवन्तीभ्यः स्त्रीभ्यो विज्ञानं प्राप्नोतु ॥ ३४ ॥

भावार्थः—मनुष्या जगदीश्वरसृष्टिक्रमनिमित्तानि विदित्वा वि-
द्वांसो भूत्वा यथा पुरुषेभ्यः शास्त्रोपदेशान् कुर्वन्ति तथैव स्त्रियोप्ये-
तानि विदित्वा स्त्रीभ्यो वेदार्थनिष्कर्षोपदेशान् कुर्वन्तु ॥ ३४ ॥

पदार्थः—है स्त्रि जैसे तू (धरुणा) शुभगुणों का धारण करने हारी (ध्रुवा)
स्थिर (असि) है जैसे (एभ्यः) इन (योनिभ्यः) कारणों से (सः) वह (जा-
तवेदाः) प्रसिद्ध पदार्थों में विद्यमान वायु (प्रथमम्) कहिले (अधिजज्ञे) अधिकता
से प्रकट होता है वैसे (इतः) इस कर्म के अनुष्ठान से सर्वोपरि प्रसिद्ध हूजिये जैसे
तेरा पति (गायत्र्या) गायत्री (त्रिष्टुभा) त्रिष्टुप् (च) और (अनुष्टुभा) अनु-
ष्टुप् मन्त्र से सिद्ध हुई विद्या से (प्रजानन्) बुद्धिमान् होकर (देवेभ्यः) अच्छे गुण
वा विद्वानों से (हव्यम्) देने लेने योग्य विज्ञान (वहतु) प्राप्त होवे वैसे इस विद्या से
बुद्धिमती होके आप स्त्री लोगों से ब्रह्मचारिणी कन्या विज्ञान को प्राप्त होवें ॥ ३४ ॥

भावार्थः—मनुष्य जगत् में ईश्वर की सृष्टि के कामों के निमित्तों को जान
विद्वान् होकर जैसे पुरुषों को शास्त्रों का उपदेश करते हैं वैसे ही स्त्रियों को भी चा-
हिये कि इन सृष्टिक्रम के निमित्तों को जान के स्त्रियों को वेदार्थसारोपदेशों को करें ॥ ३४ ॥

इषे रायइत्यस्य गोतम ऋषिः । जातवेदा देवता ।

निचृद्बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ जायापती उद्वाहं कृत्वा कथं वर्त्तयातामित्याह ॥

अब स्त्री पुरुष विवाह करके कैसे वर्त्तें इस वि० ॥

इषे राये रमस्व सहसे द्युमन ऊर्जे अपत्या-
य । स्रग्वाडंसि स्वराडंसि सारस्वतौ त्वोत्सौ प्रा-
वताम् ॥ ३५ ॥

इषे । राय । रमस्व । सहसे । द्युम्ने । ऊर्जे ।
अपत्याय । सम्राडिति । सम्राट् । असि । स्व-
राडिति । स्वराट् । असि । सारस्वतौ । त्वा । उ-
त्सौ । प्र । अवताम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(इषे) विज्ञानाय (राये) श्रिये (रमस्व) क्रीडस्व
(सहसे) बलाय (द्युम्ने) यशसेऽन्नाय वा द्युम्नं द्योततेर्यशो वाऽ-
न्नं वा । निरु० ५ । ५ । (ऊर्जे) पराक्रमाय (अपत्याय) संता-
नाय (सम्राट्) यः सम्यग्राजते सः (असि) (स्वराट्) या स्वयं-
राजते सा (असि) (सारस्वतौ) सरस्वत्यां वेदवाचि कुशलावुप
देशकोपदेष्टृयौ (त्वा) त्वाम् (उत्सौ) कूपोदकमिवार्द्धीभूतौ
(प्र) (अवताम्) रक्षणादिकं कुरुताम् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे पुरुष यस्त्वं सम्राडसि हे स्त्रिय त्वं स्वराडसि
स त्वं चेषेराये सहसे द्युम्न ऊर्जेऽपत्याय रमस्व । उत्साविव सारस्वतौ
सन्तावेतानि प्रावतामिति त्वां पुरुषं स्त्रियं चोपदिशामि ॥ ३५ ॥

भावार्थः—कृतविवाहौ स्त्रीपुरुषौ परस्परं प्रीत्या विद्वांसौ स-
न्तौ वसन्ते पुरुषार्थेन श्रीमन्तौ सद्गुणौ परस्परस्य रक्षां कुर्वन्तौ
धर्मेणापत्यान्युत्पाद्यास्मिन् संसारे नित्यं क्रीडेताम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे पुरुष जो तू (सम्राट्) विद्यादिशुभगुणों से स्वयं प्रकाशमान
(असि) है । हे स्त्रिय जो तू (स्वराट्) अपने आप विज्ञान सत्याचार से शोभाय-
मान (असि) है सो तुम दोनों (इषे) विज्ञान (राये) धन (सहसे) बल (द्युम्ने)
यश और अन्न (ऊर्जे) पराक्रम और (अपत्याय) सन्तानों की प्राप्ति के लिये (र-
मस्व) यत्न करो तथा—(उत्सौ) कूपोदक के समान कोमलता को प्राप्त होकर

सारस्वतौ) वेदवाणी के उपदेश में कुशल होके तुम दोनों स्त्री पुरुष इन स्वशरीर और अन्नादि पदार्थों की (प्रावताम्) रक्षा आदि करो यह (त्वा) तुम को उपदेश देताहूँ ॥३५॥

भावार्थः—विवाह कर के स्त्री पुरुष दोनों आपस में प्रीति के साथ विद्वान् हो कर पुरुषार्थ से धनवान् श्रेष्ठगुणों से युक्त होके एक दूसरे की रक्षा करते हुए धर्मा-नुकूलता से वर्त के सन्तानों को उत्पन्न कर इस संसार में नित्य क्रीड़ा करें ॥३५॥

अग्नेयुक्ष्वेत्यस्य भरद्वाज ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ शत्रुविजयः कथं कर्त्तव्य इत्याह ॥

अब शत्रुओं को कैसे जीतना चाहिये यह वि० ॥

अग्ने युक्ष्वाहि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ३६ ॥

अग्ने । युक्ष्व । हि । ये । तव । अश्वासः । देव । साधवः । अरम् । वहन्ति । मन्यवे ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (युक्ष्व) अत्र ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः । विकरणस्य लुक् च (हि) खलु (तव) (अश्वासः) सुशिक्षितास्तुरङ्गाः (देव) दिव्यविद्यायुक्त (साधवः) अभीष्टं साधुवन्तः (अरम्) अलम् (वहन्ति) रथादीनि यानानि प्रापयन्ति (मन्यवे) शत्रूणामुपरिक्रोधाय ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे देवाऽग्ने ये तव साधवोऽश्वासो मन्यवेऽरं वहन्ति तान् हि त्वं युक्ष्व ॥ ३६ ॥

भावार्थः—राजमनुष्यैर्वसन्ते प्रथममश्वान् सुशिक्ष्य सारथींश्च रथेषु नियोज्य शत्रुविजयाय गन्तव्यम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे (देव) श्रेष्ठविद्या वाले (अग्ने) तेजस्वी विद्वान् (ये) जो (तव) आप के (साधवः) अभीष्ट साधने वाले (अश्वासः) शिक्षित घोड़े (मन्यवे) शत्रुओं के ऊपर क्रोध के लिये (अरम्) सामर्थ्य के साथ (वहन्ति) रथ आदि यानों को पहुंचाते हैं उन को (हि) निश्चय कर के (युद्ध) संयुक्त कीजिये ॥ ३६ ॥

भावार्थः—राजादिमनुष्यों को चाहिये कि वसन्त ऋतु में पहिले घोड़ों को शिक्षा दे और रथियों को रथों पर नियुक्त कर के शत्रुओं के जीतने के लिये यात्रा करें ॥ ३६ ॥

युक्ष्वाहीत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्गायत्री
छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ राजपुरुषकृत्यमाह ॥

अब राजपुरुषों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

युक्ष्वा हि देवहूतमाँ२॥ अश्वाँ२॥ अग्ने रथीरिव ।
निहोतां पूर्यः सदः ॥ ३७ ॥

युक्ष्व । हि । देवहूतमानिति देवऽहूतमान् । अश्वाँ२ । अग्ने । रथीरिवेति रथीऽइव । नि । होतां ।
पूर्यः । सदः ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(युक्ष्व) अत्रापि दीर्घः (हि) किल (देवहू-
तमान्) देवैर्विहृद्भिः स्पृक्षितान् (अश्वान्) (अग्ने) (रथी-
रिव) यथा शत्रुभिः सह बहुरथादिसेनाङ्गवान् योद्धा युध्यति तथा
(नि) नितराम् (होतां) दाता (पूर्यः) पूर्वैर्विहृद्भिः कृतशि-
क्षः (सदः) सीद । अत्र लङ्छेडभावः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने पूर्णो होता त्वं देवहूतमानश्वान् रथी-
रिव युक्ष्व हि न्यायासने निषदः ॥ ३७ ॥

भावार्थः—सेनापत्यादिराजपुरुषैर्महारथिवदश्वादीनि सेनाङ्गानि
कार्येषु संयोजनीयानि । सभापत्यादयो न्यायासने स्थित्वा धर्म्यं
न्यायमाचरन्तु ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष (पूर्णः) पूर्व विद्वानों से शिक्षा को
प्राप्त (होता) दानशील आप (देवहूतमान्) विद्वानों से स्पर्द्धा वा शिक्षा किये
(अश्वान्) घोड़ों को (रथीरिव) शत्रुओं के साथ बहुत रथादि सेना अंगयुक्त
योद्धा के समान (युक्ष्व) युक्त कीजिये (हि) निश्चय करके न्यायासन पर (नि-
षदः) निरन्तर स्थित हूजिये ॥ ३७ ॥

भावार्थः—सेनापति आदि राजपुरुषों को चाहिये कि बड़े सेना के अंगयुक्त
रथ वाले के समान घोड़े आदि सेना के अवयवों को कार्यों में संयुक्त करें । और
सभापति आदि को चाहिये कि न्यायासन पर बैठ कर धर्मयुक्त न्याय किया करें ॥ ३७ ॥

सम्यक्स्रवन्तीत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैः किं भूत्वा वाग्धार्येत्याह ॥

मनुष्यों को कैसे होके वाणी धारण करनी चाहिये यह वि० ॥

सम्यक्स्रवन्ति सरितो न धेनां अन्तर्हृदा मनसा
पूयमानाः । घृतस्य धारां अभि चाकशीमि हिरण्ययो
वेतसो मध्ये अग्नेः ॥ ३८ ॥

सम्यक् । स्रवन्ति । सरितः । न । धेनाः । अ-
न्तः । हृदा । मनसा । पूयमानाः । घृतस्य । धाराः ।
अभि । चाकशीमि । हिरण्ययः । वेतसः । मध्ये ।
अग्नेः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(सम्यक्) (स्रवन्ति) गच्छन्ति (सरितः) नद्यः
सरित इति नदीनाम् । निघं० १ । १३ (न) इव (धेनाः)
वाचः । धेना इति वाङ्नाम् । निघं० १ । ११ (अन्तः) आभ्य-
न्तरे (हृदा) हृदयेन (मनसा) विज्ञानवता चित्तेन (पूयमा-
नाः) पवित्राः (घृतस्य) उदकस्य (धाराः) (अभि) आ-
भिमुख्ये (चाकशीमि) भृशं प्राप्नोमि (हिरण्ययः) यशस्वी
(वेतसः) वेगवत्यः । अत्र वीधातोर्बाहुलकादौणादिकस्तसिः
प्रत्ययः (मध्ये) (अग्नेः) विद्युतः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽग्नेर्मध्ये हिरण्यय इव वर्तमानो-
हं या घृतस्य वेतसो धाराः सरितो नान्तर्हृदा मनसा पूयमाना
धेनाः सम्यक् स्रवन्ति ता अभिचाकशीमि तथा यूयमप्येताः
प्राप्नुत ॥ ३८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—मनुष्यैर्यथा समं विषमं चलन्त्यः
शुद्धाः सत्यो नद्यः समुद्रं प्राप्य स्थिरत्वं प्राप्नुवन्ति तथैव विद्या-
सुशिक्षाधर्मैः पवित्रीभूता वाण्यो निश्चलाः प्राप्तव्याः प्रापयित-
व्याश्च ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अग्नेः) विजुली के (मध्ये) बीच में वर्त-
मान (हिरण्ययः) तेजोभाग के समान तेजस्वी कीर्त्ति चाहने और विद्या की इच्छा
रखने वाला मैं जो (घृतस्य) जल की (वेतसः) वेगवाली (धाराः) प्रवाहरूप

(सरितः) नदियों के (न) समान (अन्तः) भीतर (हृदा) अन्तःकरण के (मनसा) विज्ञान रूप वाले चित्त से (पूयमानाः) पवित्र हुई (धेनाः) वाणी (सम्यक्) अच्छे प्रकार (स्रवन्ति) चलती हैं उन को (अभिचाकशीमि) सम्मुख होकर सब के लिये शीघ्र प्रकाशित करता हूं वैसे तुम लोग भी इन वाणियों को प्राप्त होओ ॥ ३८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—मनुष्यों को योग्य है कि जैसे अधिक वा कम चलती शुद्ध हुई नदियां समुद्र को प्राप्त हो कर स्थिर होती हैं वैसेही विद्या शिक्षा और धर्म से पवित्र हुई निश्चल वाणी को प्राप्त होकर अन्यों को प्राप्त करावें ॥ ३८ ॥

ऋचे त्वेत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्बृहती

छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

विद्बृह्य इतरैरपि विज्ञानं प्राप्यमित्याह ॥

विद्वानों से अन्य मनुष्यों को भी ज्ञान लेना चाहिये इस वि० ॥

ऋचे त्वा रुचेत्वा भासे त्वा ज्योतिषे त्वा ।

अभूद्विदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्ने वैश्वानरस्य च ॥ ३९ ॥

ऋचै । त्वा । रुचे । त्वा । भासे । त्वा । ज्यो-
तिषे । त्वा । अभूत् । इदम् । विश्वस्य । भुवन-
स्य । वाजिनम् । अग्नेः । वैश्वानरस्य । च ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(ऋचे) स्तुतये (त्वा) त्वाम् (रुचे) प्रीतये (त्वा) (भासे) विज्ञानाय (त्वा) (ज्योतिषे) न्यायप्रकाशाय (त्वा) (अभूत्) भवेत् (इदम्) (विश्वस्य) सर्वाधिकारस्य जगतः (वाजिनम्) वाजिनां विज्ञानवतामिदमवयवभूतं विज्ञानम् (अग्नेः) विद्युदाख्यस्य (वैश्वानरस्य) अखिलेषु नरेषु राजमानस्य (च) ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्य तव विश्वस्य भुवनस्य वैश्वानरस्या-
ग्रेष्व वाजिनमिदं विज्ञानमभूत् जातं तमृचे त्वा रुचे त्वा भासे त्वा
ज्योतिषे त्वा वयमाश्रयेम ॥ ३९ ॥

भावार्थः—यस्य मनुष्यस्य सर्वेषां जगत्पदार्थानां यथार्थो बो-
धः स्यात्तमेव सेवित्वा पदार्थविज्ञानं सर्वैर्मनुष्यैः प्राप्तव्यम् ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष जिस तुझ को (विश्वस्य) समस्त (भुवनस्य)
संसार के सब पदार्थों (त्वं) और (वैश्वानरस्य) संपूर्ण मनुष्यों में शोभायमान (अग्नेः)
त्रिजुली रूप (वाजिनम्) ज्ञानी लोगों का अवयव रूप (इदम्) यह विज्ञान (अभूत्)
प्राप्तिद्ध हुआ है उस (अृचे) स्तुति के लिये (त्वा) तुझ को (रुचे) प्रीति के वास्ते (त्वा)
तुझ को (भासे) विज्ञान की प्राप्ति के अर्थ (त्वा) तुझ को और (ज्योतिषे) न्याय
के प्रकाश के लिये भी (त्वा) तुझ को हम लोग आश्रय करते हैं ॥ ३९ ॥

भावार्थः—जिस मनुष्य को जगत् के पदार्थों का यथार्थ बोध होवे उसी
के सेवन से सब मनुष्य पदार्थविद्या को प्राप्त हों ॥ ३९ ॥

अग्निज्योतिषेत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदुष्णिक्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स एव विषय उपदिश्यते ॥

फिर भी उक्त विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

अग्निज्योतिषा ज्योतिष्मान् रुक्मो वर्चसा वर्च-
स्वान् । सहस्रदा असि सहस्राय त्वा ॥ ४० ॥

अग्निः । ज्योतिषा । ज्योतिष्मान् । रुक्मः ।
वर्चसा । वर्चस्वान् । सहस्रदा इति सहस्रऽदाः ।
असि । सहस्राय । त्वा ॥ ४० ॥

पदार्थः—(अग्निः) पावकः (ज्योतिषा) दीप्त्या (ज्योति-

ष्मान्) प्रशस्तप्रकाशयुक्तः (रुक्मः) सुवर्णमिव (वर्चसा) विद्यादी-
पूत्या (वर्चस्वान्) विद्याविज्ञानवान् (सहस्रदाः) सहस्रमसंख्यं सुखं
ददातीति (असि) (सहस्राय) अतुलविज्ञानाय (त्वा) त्वाम् ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वं ज्योतिषा ज्योतिष्मानग्निरिव वर्-
चसा वर्चस्वान् रुक्म इव सहस्रदा असि तं त्वां सहस्राय वयं
सत्कुर्याम् ॥ ४० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्योऽग्निसूर्यविद्यया प्रका-
शमानो विद्वान् भवेत् तस्मादधीत्य पुष्कला विद्याः स्वीकार्याः ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष जो आप (ज्योतिषा) विद्या के प्रकाश से (अग्निः)
अग्नि के तुल्य (ज्योतिष्मान्) प्रशंसित प्रकाश युक्त (वर्चसा) अपने तेज से (वर्च-
स्वान्) ज्ञान देने वाले और (रुक्मः) जैसे सुवर्ण सुख देवे वैसे असंख्य सुख के देने
वाले (असि) है उन (त्वा) आप का (सहस्राय) अतुल विज्ञान की प्राप्ति के
लिये हम लोग सत्कार करें ॥ ४० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को योग्य है कि जो अग्नि और
सूर्य के समान विद्या से प्रकाशमान विद्वान् पुरुष हों उन से विद्या पढ़ के पूर्ण विद्या के
ग्राहक हों ॥ ४० ॥

आदित्यं गर्भमित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्ते किं कुर्युरित्याह ॥

फिर वे विद्वान् स्त्री पुरुष क्या करें इस वि० ॥

आदित्यं गर्भं पयसा समं ङ्घ्रि सहस्रस्य प्र-
तिमां विश्वरूपम् । परिवृङ्घ्रि हरसामा भिम-
शंस्थाः शतायुषं कृणुहि चीयमानः ॥ ४१ ॥

आदित्यम् । गर्भम् । पयसा । समम् । अङ्-
धि । सहस्रस्य । प्रतिमामिति प्रतिऽमाम् । विश्व-
रूपमिति विश्वऽरूपम् । परि । वृद्धि । हरसा ।
मा । अभि । मंस्थाः । शतायुषमिति शतऽआ-
युषम् । कृणुहि । चीयमानः ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(आदित्यम्) सूर्यम् (गर्भम्) स्तुतिविषयम्
(पयसा) जलेनेव (समम्) (अङ्धि) शोधय (सहस्रस्य)
असंख्यपदार्थसमूहस्य (प्रतिमाम्) प्रतीयन्ते सर्वे पदार्था यया
ताम् (विश्वरूपम्) सर्वरूपवत्पदार्थदर्शकम् (परि) सर्वतः (वृ-
द्धि) वर्जय (हरसा) ज्वलितेन तेजसा हर इति ज्वलतो ना-
म निघं० १ । १७ (मा) (अभि) (मंस्थाः) मन्येथाः
(शतायुषम्) शतवर्षपरिमितजीवनम् (कृणुहि) (चीयमानः)
वृध्यमानः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे विद्वंस्त्वं यथा विद्युत्पयसा सहस्रस्य प्रतिमां
विश्वरूपं गर्भमादित्यं धरति तथान्तःकरणं समङ्धि । हरसा रो-
गान् परिवृद्धि चीयमानः सन् शतायुषं तनयं कृणुहि कदाचि-
न्माऽभिमंस्थाः ॥ ४१ ॥

भावार्थः—हे स्त्रीपुरुषा यूयं सुगन्ध्यादिहोमेन सूर्यप्रकाशं
जलं वायुञ्च शोधयित्वा अरोगा भूत्वा शतायुषस्तनयान् कुरुत ।
यथा विद्युन्निर्मितेन सूर्येण रूपवतां पदार्थानां दर्शनं परिमाणं च
भवति तथा विद्यावन्त्यपत्यानि भवन्ति तस्मात् कदाचिदभिमा-

निनौ भूत्वा प्रमादेन विद्यायां आयुषश्च विनाशं मा कुरुत ॥४१॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष आप जैसे विजुली (पयसा) जल से (सहस्रस्य) असंख्यपदार्थों की (प्रतिमाम्) परिमाण करने हारे सूर्य के समान निश्चय करने हारी बुद्धि और (विश्वरूपम्) सब रूप विषय को दिखाने हारे (गर्भम्) स्तुति के योग्य (आदित्यम्) सूर्य को धारण करती है वैसे अन्तःकरण को (समङ्घि) अच्छे प्रकार शोधिये (हरसा) प्रज्वलित तेज से रोगों को (परि) सब ओर से (वृद्धि) हटाइये और (चीयमानः) वृद्धि को प्राप्त होके (शतायुषम्) सौवर्ष की अवस्था वाले सन्तान को (कृणुहि) कीजिये और कभी (मा) मत (अभिमंस्थाः) अभिमान कीजिये ॥ ४१ ॥

भावार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम लोग सुगन्धित पदार्थों के होम से सूर्य के प्रकाश जल और वायु को शुद्ध कर और रोग रहित होकर सौवर्ष जीने वाले संतानों को उत्पन्न करो जैसे विद्युत् अग्नि से बनाए हुए सूर्य से रूप वाले पदार्थों का दर्शन और परिमाण होता है वैसे विद्या वाले सन्तान सुख दिखाने हारे होते हैं इस से कभी अभिमानी हांके विषयासक्ति से विद्या और आयु का विनाश मत किया करो ॥४१॥

वातस्य जूतिमित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृत्विष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तेन किं कार्यमित्याह ॥

फिर विद्वान् पुरुष को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

वातस्य जूतिं वरुणस्य नाभिमश्वं जज्ञानं
सरिरस्य मध्यै । शिशुं नदीनां हरिमद्रिबुध्न-
मग्ने माहिंसीः परमे व्योमनू ॥ ४२ ॥

वातस्य । जूतिम् । वरुणस्य । नाभिम् । अश्वम् ।
जज्ञानम् । सरिरस्य । मध्यै । शिशुम् । नदी-

नाम् । हरिम् । अद्रिबुध्नमित्यद्रिबुध्नम् । अग्ने ।
मा । हिंसीः । परमे । व्योमन्निति विऽव्योमन् ॥४२॥

पदार्थः—(वातस्य) वायोः (जूतिम्) वेगम् (वरुणस्य) जलस-
मूहस्य (नाभिम्) बन्धनम् (अश्वम्) व्याप्तुं शीलम् (जज्ञानम्) प्रादु-
र्भूतम् (सरिरस्य) सलिलस्योदकस्य । सलिलमित्युदकना ० १ । १२
कपिलकादित्वाद्रेफः (मध्ये) (शिशुम्) बालकम् (नदीनाम्) (हरिम्)
हरमाणम् (अद्रिबुध्नम्) मेघाकाशम् (अग्ने) पाकवद्वर्त्तमान (मा)
(हिंसीः) परमे (प्रकृष्टे) व्योमन् (व्योम्नि) व्याप्ते आकाशे ॥४२॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वँस्त्वं परमे व्योमन् वातस्य मध्ये जूति-
मश्वं सरिरस्य वरुणस्य नाभिं नदीनां जज्ञानं शिशुं बालमिव वर्त्त-
मानं हरिमद्रिबुध्नं माहिंसीः ॥ ४२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैः प्रमादेनावकाशे वर्त्त-
मानं वायुवेगं दृष्टिप्रबन्धं मेघमहत्वाजीवनं वर्धनीयम् ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेजस्विन् विद्वान् आप (परमेव्योमन्) सर्व व्याप्त
उत्तम आकाश में (वातस्य) वायु के (मध्ये) मध्य में (जूतिम्) वेगरूप (अश्वम्)
अश्व को (सरिरस्य) जलमय (वरुणस्य) उत्तम समुद्र के (नाभिम्) बन्धन को
और (नदीनाम्) नदियों के प्रभाव से (जज्ञानम्) प्रकट हुए (शिशुम्) बालक
के तुल्य वर्त्तमान (हरिम्) नीलवर्णयुक्त (अद्रिबुध्नम्) सूक्ष्म मेघ को (मा) मत (हिंसीः)
नष्ट कीजिये ॥ ४२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि प्रमाद को छोड़
के आकाश में वर्त्तमान वायु के वेग और वर्षा के प्रबन्ध रूप मेघ का विनाश न करके
अपनी २ अवस्था को बढ़ावे ॥ ४२ ॥

अजस्रमित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृत्विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनरयं किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह विद्वान् क्या करे यह अग० ॥

अजस्रमिन्दुमरुषं भुरण्युमाग्निमीडे पूर्वचित्ति
नमोभिः । सपर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानो गां माहि-
ॐसीरदिति विराजम् ॥ ४३ ॥

अजस्रम् । इन्दुम् । अरुषम् । भुरण्युम् । अ-
ग्निम् । ईडे । पूर्वचित्ति मितिपूर्वऽचितिम् । नमोभि-
रिति नमःऽभिः । सः । पर्वभिरिति पर्वऽभिः । ऋ-
तुश इत्यृतुऽशः । कल्पमानः । गाम् । मा । हि-
ॐसीः । अदितिम् । विराजमिति विऽराजम् ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(अजस्रम्) निरन्तरम् (इन्दुम्) जलम् (अरुषम्)
अश्वम् (भुरण्युम्) पोषकम् । अत्र भुरणधातोर्युः प्रत्ययः (अ-
ग्निम्) विद्युतम् (ईडे) अध्यन्विच्छामि (पूर्वचितिम्) पूर्वा-
चितिश्रयनं यस्य तम् (नमोभिः) अनैः (सः) (पर्वभिः) पूर्णैः
साधनाङ्गैः (ऋतुशः) बहून्तून् (कल्पमानः) समर्थः सन् (गाम्)
पृथिवीम् (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (अदितिम्) अखण्डिताम् (विरा-
जम्) विविधैः पदार्थैः राजमानाम् ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथाहं पर्वभिर्नमोभिः सह वर्त्तमानमि-
न्दुमरुषं भुरग्युं पूर्वचितिमग्निमजस्रमीडे तमृतुशः कल्पमानः स-
न्नदिति विराजं गां न नाशयामि तथैव स त्वमेतमेनां च मा हिंसीः ॥ ४३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्ऋत्वनुकूलतया क्रिययाऽग्निर्जलमन्नं च
संसेव्य राजभूमिः सदैव रक्षणीया । यतः सर्वाणि सुखानि स्युः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष जैसे मैं (पर्वभिः) पूर्ण साधन युक्त (नमोभिः)
अन्नो के साथ वर्त्तमान (इन्दुम्) जलरूप (अरुषम्) घोड़े के सदृश (भुरग्युम्)
पोषण करने वाली (पूर्वचितिम्) प्रथम निर्मित (अग्निम्) बिजुली को (अजस्रम्)
निरन्तर (ईडे) अधिकता से खोजता हूं उस को (अतुशः) प्रति ऋतु में (कल्पमानः)
समर्थ होके करता हुआ (अदितिम्) अखण्डित (विराजम्) विविध प्रकार के पदार्थों
से शोभायमान (गाम्) पृथिवी को नष्ट नहीं करता हूं वैसे ही (सः) सो आप इस
अग्नि और इस पृथिवी को (मा) मत (हिंसीः) नष्ट कीजिये ॥ ४३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि ऋतुओं के अनुकूल क्रिया से अग्नि
जल और अन्न का सेवन करके राज्य और पृथिवी की सदैव रक्षा करें जिस से सब
सुख प्राप्त होवें ॥ ४३ ॥

वरून्नीमित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृन्निष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तेन किं न कार्यमित्याह ॥

फिर उस विद्वान् को क्या नहीं करना चाहिये यह वि० ॥

वरून्नी त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञानां
रजसः परस्मात् । महीं साहस्रीमसुरस्य मा-
यामग्ने माहिंसीः परमे व्योमन् ॥ ४४ ॥

वरून्नीम् । त्वष्टुः । वरुणस्य । नाभिम् । अ-
विम् । जज्ञानाम् । रजसः । परस्मात् । महीम् ।
साहस्रीम् । असुरस्य । मायाम् । अग्ने । मा ।
हिंसीः । परमे । व्योमन्निति विऽत्रोमन् ॥४४॥

पदार्थः—(वरून्नीम्) वरयित्रीम् (त्वष्टुः) छेदकस्य सूर्यस्य
(वरुणस्य) जलस्य (नाभिम्) बन्धिकाम् (अविम्) रक्षणादिनि-
मित्ताम् (जज्ञानाम्) प्रजाताम् (रजसः) लोकात् (परस्मात्)
श्रेष्ठात् (महीम्) महतीं भूमिम् (साहस्रीम्) असंख्यातां बहु-
फलप्रदाम् (असुरस्य) मेघस्य (मायाम्) प्रज्ञापिकां विद्युतम्
(अग्ने) विद्वन् (मा) (हिंसीः) हिंसाः (परमे) सर्वोत्कृष्टे (व्योमन्)
आकाशवद् व्याप्ते ब्रह्मणि ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं त्वष्टुर्वरून्नीं वरुणस्य नाभिं परस्माद्र-
जसो जज्ञानामसुरस्य मायां साहस्रीमविं परमे व्योमन्वर्त्तमानां म-
हीं माहिंसीः ॥ ४४ ॥

भावार्थः—सर्वैर्मनुष्यैर्येयं पृथिवी परस्मात्कारणाज्जाता सूर्या-
कर्षणसम्बन्धिनी जलाधारा मेघनिमित्ता बहुभूगोलाकाराऽसंख्य-
सुखप्रदा परमेश्वरेण निर्मिताऽस्ति तां गुणकर्मस्वभावतो विज्ञाय
सुखाय समुपयोक्तव्या ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष आप (त्वष्टुः) छेदन कर्त्ता सूर्य के
(वरून्नीम्) ग्रहण करने योग्य (वरुणस्य) जल की (नाभिम्) रोकने हारी (प-
रस्मात्) श्रेष्ठ (रजसः) लोक से (जज्ञानाम्) उत्पन्न हुई (असुरस्य) मेघ

की (मायाम्) जताने वाली विजुली को और (साहस्रीम्) असंख्य भूगोलयुक्त बहुतफल देने हारी (अविम्) रक्षा आदि का निमित्त (परमे) सब से उत्तम (व्योमन्) आकाश के समान व्याप्त जगदीश्वर में वर्तमान (महीम्) विस्तारयुक्त पृथिवी का (मा) मत (हिंसीः) नष्ट कीजिये ॥ ४४ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को चाहिये कि जो यह पृथिवी उत्तमकारण से उत्पन्न हुई सूर्य जिस का आकर्षण कर्त्ता जलका आधार मेघका निमित्त असंख्य सुखदेनेहारी परमेश्वर ने रची है उसको गुण कर्म और स्वभावसे जान के सुख के लिये उपयुक्त करें ॥ ४४ ॥

यो अग्निरित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनरनेन किं कार्यमित्याह ॥

फिर इस विद्वान् को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

यो अग्निरग्ने रध्यजायत शोकात्पृथिव्या उत
वा दिवस्पतिं । येन प्रजा विश्वकर्मा जजान तम-
ग्ने हेडः परिते वृणक्तु ॥ ४५ ॥

यः । अग्निः । अग्नेः । अधि । अजायत । शो-
कात् । पृथिव्याः । उत । वा । दिवः । पतिं । येन ।
प्रजाइतिप्रजाः । विश्वकर्मातिविश्वकर्मा । जजा-
न । तम् । अग्ने । हेडः । पतिं । ते । वृणक्तु ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(यः) (अग्निः) चानुषः (अग्नेः) विद्युदाख्यात
(अधि) (अजायत) जायते (शोकात्) शोषकात् (पृथिव्याः) (उत)
(वा) (दिवः) सूर्यात् (पतिं) सर्वतः (येन) (प्रजाः) (विश्वकर्मा)
विश्वानि कर्माणि यस्य सः (जजान) जनयति (तम्) (अग्ने) विद्वन्
(हेडः) अनादरः (पतिं) (ते) तव (वृणक्तु) छिन्नो भवतु ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यः पृथिव्याः शोकादुत वा दिवो-
ऽग्नेरग्निरध्यजायत । येन विश्वकर्मा प्रजाः परिजान तं ते हेडः
परिवृणक्तु ॥ ४५ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यूयं योऽग्निः पृथिवीं भित्त्वोत्पद्यते
यश्च सूर्यादेस्तस्माद्विघ्नकारिणोऽग्नेः सर्वान् प्राणिनः पृथग्रक्षत ।
येनाग्निनेश्वरः सर्वान् रक्षति तद्विद्यां विजानीत ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् जन (यः) जो (पृथिव्याः) पृथिवी के
(शोकात्) सुखाने हारे अग्नि (उतवा) अथवा (दिवः) सूर्य से (अग्नेः)
विजुली रूप अग्नि से (अग्निः) प्रत्यक्ष अग्नि (अध्यजायत) उत्पन्न होता है
(येन) जिस से (विश्वकर्मा) सब कर्मों का आधार ईश्वर (प्रजाः) प्रजाओं
को (परि) सब ओर से (जजान) रचता है (तम्) उस अग्नि को (ते) तेरा
(हेडः) क्रोध (परिवृणक्तु) सब प्रकार से छेदन करे ॥ ४५ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो तुम लोग जो अग्नि पृथिवी को फोड़ के और जो
सूर्य के प्रकाश से विजुली निकलती है उस विघ्नकारी अग्नि से सब प्राणियों को
रक्षित रखो और जिस अग्नि से ईश्वर सब की रक्षा करता है उस अग्नि की
विद्या जानो ॥ ४५ ॥

चित्तं देवानामित्यस्य विरूप ऋषिः । सूर्यो देवता ।

निचृन्निष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथेश्वरः कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

अब ईश्वर कैसा है यह वि० ॥

चित्रं देवानामुदंगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुण-
स्याग्नेः । आ प्रा द्यावा पृथिवी अन्तरिक्षं
सूर्यं आत्मा जगत्स्तस्थुषश्च ॥ ४६ ॥

चित्रम् । देवानाम् । उत् । अगात् । अनी-
कम् । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः । आ ।
अप्राः । द्यावापृथिवीइति द्यावापृथिवी । अन्त-
रिक्षम् । सूर्यः । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च ॥४६॥

पदार्थः—(चित्रम्) अद्भुतम् (देवानाम्) पृथिव्यादीनां
मध्ये (उत्) (अगात्) उदितोऽस्ति (अनीकम्) सेनेव किरण-
समूहम् (चक्षुः) दर्शकम् (मित्रस्य) प्राणस्य (वरुणस्य) उदा-
नस्य (अग्नेः) प्रसिद्धस्य (आ) (अप्राः) व्याप्नोति (द्यावापृथिवी)
प्रकाशाप्रकाशे जगती (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (सूर्यः) सविता
(आत्मा) सर्वस्यान्तर्यामी (जगतः) जङ्गमस्य (तस्थुषः) स्था-
वरस्य (च) ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या भवन्तो यद् ब्रह्म देवानां चित्रमनीकं
मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्चक्षुः सूर्य इवोदगाज्जगतस्तस्थुषश्चात्मा सद्
द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं चाप्रास्तज्जगन्निर्मातृ पातृ संहर्तृ व्यापकं
सततमुपासीरन् ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—न खल्विदं निष्कर्तृकमनधिष्ठा-
तृकमनीश्वरं जगदास्ति । यद् ब्रह्म सर्वान्तर्यामि सर्वेषां जीवानां
पापपुण्यफलदानव्यवस्थापकमनन्तज्ञानप्रकाशं वर्तते तदेवोपास्य
धर्मार्थकाममोक्षफलानि मनुष्यैराप्तव्यानि ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो आप लोग जो जगदीश्वर (देवानाम्) पृथिवी आदि
दिव्य पदार्थों के बीच (चित्रम्) आश्चर्य रूप (अनीकम्) सेना के समान किरणों

से युक्त (मित्रस्य) प्राण (वरुणस्य) उदान और (अग्नेः) प्रसिद्ध अग्नि के (चक्षुः) दिखाने वाले (सूर्यः) सूर्य के समान (उदगात्) उदय को प्राप्त हो रहा है उस के समान (जगतः) चेतन (च) और (तस्थुषः) जड़ जगत् का (आत्मा) अन्तर्यामी हो के (द्यावापृथिवी) प्रकाश अप्रकाश रूप जगत् और (अन्तरिक्षम्) आकाश को (आ) अच्छे प्रकार (अप्राः) व्याप्त हो रहा है उसी जगत् के रचने पालन करने और संहार-प्रलय करने हारे व्यापक ब्रह्म की निरन्तर उपासना किया करो ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु० यह जगत् ऐसा नहीं कि जिस का कर्त्ता अधिष्ठाता वा ईश्वर कोई न होवे जो ईश्वर सब का अन्तर्यामी सब जीवों के पाप पुण्यों के फलों की व्यवस्था करने हारा और अनन्त ज्ञान का प्रकाश करने हारा है उसी की उपासना से धर्म अर्थ काम और मोक्ष के फलों को सब मनुष्य प्राप्त होवें ॥ ४६ ॥

इमं मेत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता । विराड् ब्राह्मी
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्येण किं कार्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

इमं माहिं० सीद्विपादं पशुं० सहस्राक्षो मे-
धाय चीयमानः । मयुं पशुं मेधमग्ने जुषस्व तेन
चिन्वानस्तन्वो निषीद । मयुं ते शुभृच्छतु यं द्वि-
ष्मस्तं ते शुभृच्छतु ॥ ४७ ॥

इमम् । मा । हि० सीः । द्विपादमिति द्विऽपा-
दम् । पशुम् । सहस्राक्षइति सहस्रऽञ्जः । मेधाय ।

चीयमानः । मयुम् । पशुम् । मेधम् । अग्ने । जु-
षस्व । तेन । चिन्वानः । तन्वुः । नि । सीद ।
मयुम् । ते । शुक् । ऋच्छतु । यम् । द्विष्मः ।
तम् । ते । शुक् । ऋच्छतु ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(इमम्) (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (हिपादम्)
मनुष्यादिकम् (पशुम्) चतुष्पादं गवादिकम् (सहस्राक्षः) असं-
ख्यदर्शनः (मेधाय) सुखसंगमाय (चीयमानः) वर्धमानः (मयुम्)
जाङ्गलम् (पशुम्) प्रसिद्धम् (मेधम्) पवित्रकारकम् (अग्ने) पावक
इव मनुष्यजन्मप्राप्त (जुषस्व) प्रीणीहि (तेन) (चिन्वानः) वर्धमानः
(तन्वुः) शरीरस्य मध्ये पुष्टः सन् (नि) नितराम् (सीद) तिष्ठ
(मयुम्) शस्यादिहिंसकम् पशुम् (ते) तव (शुक्) शोकः भावे किप्
(ऋच्छतु) प्राप्नोतु (यम्) शत्रुम् (द्विष्मः) अप्रीतयामः (तम्) (ते)
तव सकाशात् (शुक्) शोकः (ऋच्छतु) ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने पावक इव मनुष्य मेधाय चीयमानः सह-
स्राक्षस्त्वमिमं हिपादं मेधं मयुं पशुं च मा हिंसीः तं पशुं जुषस्व तेन
चिन्वानः सन् तन्वो मध्ये निषीद । इयं ते शुङ्गमयुमृच्छतु । ते तव
यं शत्रुम् वयं द्विष्मस्तं शुगृच्छतु ॥ ४७ ॥

भावार्थः—केनापि मनुष्येणोपकारकाः पशवः कदाचिन्न हिं-
सनीयाः किन्त्वेतान् संपाल्यैतेभ्य उपकारं संगृह्य सर्वे मनुष्या आ-
नन्दयितव्या यैर्जागलैर्हिंसकैः पशुशस्यमनुष्याणां हानिः स्यात्ते
तु सज्जपुरुषैर्हन्तव्या निग्रहीतव्याश्च ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) मनुष्य के जन्म को प्राप्त हुए (मेधाय) सुख की प्राप्ति के लिये (चीयमानः) बड़े हुए (सहस्राक्षः) हजारह प्रकार की दृष्टि वाले राजन् तू (इमम्) इस (द्विपादम्) दो पग वाले मण्डुयादि और (मेधम्) पवित्रकारक फलप्रद (मयुम्) जंगली (पशुम्) गवादि पशु जीव को (मा) मत (हिंसीः) मारा कर उस (पशुम्) पशु की (जुषस्व) सेवा कर (तेन) उस पशु से (चिन्वानः) बढ़ता हुआ तू (तन्वः) शरीर में (निषीद) निरन्तर स्थिर हो यह (ते) तेरे से (शुक्) शोक (मयुम्) शस्यादिनाशक जंगली पशु को (ऋच्छतु) प्राप्त होवे (ते) तेरे (यम्) जिस शत्रु से हम लोग (द्विष्मः) द्वेष करें (तम्) उस को (शुक्) शोक (ऋच्छतु) प्राप्त होवे ॥ ४७ ॥

भावार्थः—कोई भी मनुष्य सब के उपकार करने हारे पशुओं को कभी न मारे किन्तु इन की अच्छे प्रकार रक्षा कर और इन से उपकार ले के सब मनुष्यों को आनन्द देवे जिन जंगली पशुओं से ग्राम के पशु खेती और मनुष्यों की हानि हो उन को राजपुरुष मारें और बंधन करें ॥ ४७ ॥

इमं मेत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्ब्राह्मी

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनरयं मनुष्यः किं कुर्यादित्याह ॥

फिर यह मनुष्य क्या करे यह वि० ॥

इमं माहिं०सीरेकशफं पशुं कनिक्रदं वाजिनं
वाजिनेषु । गौरमारयमनुते दिशामि तेन चिन्वान-
नस्तन्वो नि षीद । गौरं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते
शुगृच्छतु ॥ ४८ ॥

इमम् । मा । हि०सीः । एकशफमित्येकः-

शफम् । पशुम् । कनिक्रदम् । वाजिनम् । वाजि-
नेषु । गौरम् । आरण्यम् । अनु । ते । दिशामि ।
तेन । चिन्वानः । तन्वः । नि । सीद । गौरम् ।
ते । शुक् । ऋच्छतु । यम् । द्विष्मः । तम् । ते ।
शुक् । ऋच्छतु ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(इमम्) (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (एकशफम्)
एकखुरमश्वादिकम् (पशुम्) द्रष्टव्यम् (कनिक्रदम्) भृशं विकलं
प्राप्तव्यथम् (वाजिनम्) वेगवन्तम् (वाजिनेषु) वाजिनानां सं-
ग्रामाणामवयवेषु कर्मसु कार्यसिद्धिकरम् (गौरम्) गौरवर्णम्
(आरण्यम्) अरण्ये भवम् (अनु) (ते) तुभ्यम् (दिशामि)
उपदिशामि (तेन) (चिन्वानः) वर्द्धमानः (तन्वः) शरीरस्य मध्ये
(नि) (सीद) (गौरम्) (ते) इत्यादि पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य त्वं वाजिनेष्विममेकशफं कनिक्रदं वा-
जिनं पशुं माहिंसीः । ईश्वरोऽहं ते तुभ्यं यमारण्यं गौरं पशुमनु
दिशामि तेन चिन्वानः संस्तन्वो मध्ये निषीद । ते तव सकाशाद्
गौरं शुगृच्छतु यं वयं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरेकशफा अश्वादयः पशवः कदाचिन्नो
हिंस्याः । न चोपकारका आरण्याः । येषां हननेन जगतो हानीर-
क्षणेनोपकारश्च भवति ते सदैव पालनीया हिंसाश्च हन्तव्याः ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे राजन् तू (वाजिनेषु) संग्राम के कामों में (इमम्)-इस

(एकशफम्) एकखुरयुक्त (कनिक्रदम्) शीघ्र विकल व्यथा को प्राप्त हुए (वाजिनम्) बेगवाले (पशुम्) देखने योग्य घोड़े आदि पशु को (मा) (हिंसीः) मत मार मैं ईश्वर (ते) तेरे लिये (यम्) जिस (आरण्यम्) जङ्गली (गौरम्) गौरपशु की (दिशामि) शिक्षा करता हूँ (तेन) उस के रक्षण से (चिन्वानः) वृद्धि को प्राप्त हुआ (तन्वः) शरीर में (निषीद) निरन्तर स्थिर हो (ते) तेरे से (गौरम्) श्वेत वर्ण वाले पशु के प्रति (शुक्) शोक (ऋच्छतु) प्राप्त होवे और (यम्) जिस शत्रु को हम लोग (द्विष्मः) द्वेष करें (तम्) उस को (ते) तुझ से (शुक्) शोक (ऋच्छतु) प्राप्त होवे ॥ ४८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि एक खुर वाले घोड़े आदि पशुओं और उपकारक वन के पशुओं को भी कभी न मारें जिन के मारने से जगत् की हानि और न मारने से सब का उपकार होता है उन का सदैव पालन पोषण करें और जो हानिकारक पशु हों उन को मारें ॥ ४८ ॥

इमं साहस्रमित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्नि-

देवता । कृतिश्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः के पशवो नो हिंसनीया हिंसनीयाश्चेत्याह ॥

फिर मनुष्यों को कौन पशु न मारने और कौन मारने चाहिये य० ॥

इमं साहस्रं शतधारमुत्सं व्यच्यमानं

सरिरस्य मध्ये । घृतं दुहानामदिति जनायाग्ने

मा हिंसीः परमे व्योमन् । गवयमारण्यमनुते

दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद । गवयन्ते शु-

गृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४९ ॥

इमम् । साहस्रम् । शतधारमिति शतऽधारम् ।

उत्सम् । व्यच्यमानमिति विऽअच्यमानम् ।

सरिरस्य । मध्ये । घृतम् । दुहानाम् । अदितिम् ।
 जनाय । अग्ने । मा । हिंसीः । परमे । व्यो-
 मन्निति विऽव्योमन् । गवयम् । आरण्यम् । अनु ।
 ते । दिशामि । तेन । चिन्वानः । तन्वूः । नि । सीद ।
 गवयम् । ते । शुक् । ऋच्छतु । यम् । द्विष्मः ।
 तम् । ते । शुक् । ऋच्छतु ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(इमम्) (साहस्रम्) सहस्रस्यासंख्यातानां सु-
 खानामयं साधकस्तम् (शतधारम्) शतमसंख्याता दुग्धधारा य-
 स्मात्तम् (उत्सम्) कूपमिव पालकं गवादिकम् (व्यच्यमानम्)
 विविधप्रकारेण पालनीयम् (सरिरस्य) अन्तरिक्षस्य (मध्ये)
 (घृतम्) आज्यम् (दुहानाम्) प्रपूरयन्तीम् (अदितिम्) अख-
 ण्डनीयां गाम् (जनाय) मनुष्याद्याय प्राणिने (अग्ने) विवेक-
 प्राप्तोपकारप्रकाशकं राजन् (मा) (हिंसीः) (परमे) प्रकृष्टे
 (व्योमन्) व्योम्नि व्याप्तेऽन्तरिक्षे वर्तमानाम् (गवयम्) गो-
 सदृशम् (आरण्यम्) (अनु) (ते) (दिशामि) (तेन)
 (चिन्वानः) पुष्टः सन् (तन्वूः) (नि) (सीद) (गवयम्)
 (ते) (शुक्) शोकः (ऋच्छतु) (यम्) (द्विष्मः) (तम्)
 (ते) (शुक्) ऋच्छतु ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं जनायेमं साहस्रं शतधारं व्यच्यमान-
 मुत्समिव वीर्यसेचकं दृषमं घृतं दुहानामदितिं धेनुं च मा हिंसी-

स्ते तुभ्यमपरमारण्यं गवयमनुदिशामि तेन परमे व्योमन् सरिरस्य
मध्ये चिन्वानः संस्तन्वो निषीद । तं गवयं ते शुगृच्छतु यन्ते शत्रुं
वयं द्विष्मस्तमति शुगृच्छतु शोकः प्राप्नोतु ॥ ४९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—राजमनुष्या येभ्यो वृषादिभ्यः कृ-
ष्यादीनि कर्माणि भवन्ति । याभ्यो गवादिभ्यो दुग्धादिपदार्था जा-
यन्ते यैः सर्वेषां रक्षणं भवति ते कदाचिन्नैव हिंसनीयाः य एतान्
हिंस्युस्तेभ्यो राजादिन्यायेना अप्रतिदण्डं दयुर्येव जाङ्गला गवयादयो
प्रजाहानिं कुर्युस्ते हन्तव्याः ॥ ४९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) दया को प्राप्त हुए परोपकारक राजन् तू (जनाय)
मनुष्यादिप्राणी के लिये (इमम्) इस (साहस्रम्) असंख्य सुखों का साधन (श-
तधारम्) असंख्य दूध की धाराओं के निमित्त (व्यच्यमानम्) अनेक प्रकार से
पालन के योग्य (उत्सम्) कुए के समान रक्षा करने हारे वीर्य सेचक बैल और
(घृतम्) घी को (दुहानाम्) पूर्ण करती हुई (अदितिम्) नहीं मारने योग्य गौ
को (माहिंसीः) मत मार और (ते) तेरे राज्य में जिस (आरण्यम्) बन में रह-
ने वाले (गवयम्) गौ के समान नीलगाय से खेती की हानि होती हो तो उस को
(अनुदिशामि) उपदेश करता हूं (तेन) उस के मारने से सुरक्षित अन्न से (परमे)
उत्कृष्ट (व्योमन्) सर्वत्र व्यापक परमात्मा और (सरिरस्य) विस्तृत व्यापक आ-
काश के (मध्ये) मध्य में (चिन्वानः) वृद्धि को प्राप्त हुआ तू (तन्वः) शरीर
मध्य में (निषीद) निवास कर (ते) तेरा (शुक्) शोक (तम्) उस (गवयम्)
रोम्ह को (ऋच्छतु) प्राप्त होवे और (यम्) जिस (ते) तेरे शत्रु का (द्विष्मः)
हम लोग द्वेष करें उस को भी (शुक्) शोक (ऋच्छतु) प्राप्त होवे ॥ ४९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे राजपुरुषो तुम लोगों को चाहिये कि
जिन बैल आदि पशुओं के प्रभाव से खेती आदि काम जिन गौ आदि से दूध घी
आदि उत्तम पदार्थ होते हैं कि जिन के दूध आदि से सब प्रजा की रक्षा होती है

उन को कभी मत मारो और जो जन इन उपकारक पशुओं को मारें उन को राजादि न्यायाधीश अत्यन्त दण्ड दें और जो जंगल में रहने वाले नीलगाय आदि प्रजा की हानि करें वे मारने योग्य हैं ॥ ४६ ॥

इममूर्णायुमित्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

कृतिश्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः के पशवो न हिंस्या हिंस्याश्चेत्याह ॥

फिर किन पशुओं को न मारना और किन को मारना चाहिये यह ॥

इममूर्णायुं वरुणस्य नाभिं त्वचं पशूनां द्वि-
पदां चतुष्पदाम् । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्र-
मग्ने माहिंसीः परमे व्योमन् । उष्ट्रमारण्य-
मनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदं । उ-
ष्ट्रं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥५०॥

इमम् । ऊर्णायुम् । वरुणस्य । नाभिम् । त्व-
चम् । पशूनाम् । द्विपदामिति द्विऽपदाम् । चतु-
ष्पदाम् । चतुःपदामिति चतुःऽपदाम् । त्वष्टुः ।
प्रजानामिति प्रऽजानाम् । प्रथमम् । जनित्रम् ।
अग्ने । मा । हिंसीः । परमे । व्योमन्निति वि-
ऽओमन् । उष्ट्रम् । आरण्यम् । अनु । ते । दि-
शामि । तेन । चिन्वानः । तन्वुः । नि । सीद ।

उष्ट्रम् । ते । शुक् । ऋच्छतु । यम् । दिवष्मः ।
तम् । ते । शुक् । ऋच्छतु ॥ ५० ॥

पदार्थः—(इमम्) (ऊर्णायुम्) अविम् (वरुणस्य) वरस्य
प्राप्तव्यस्य सुखस्य (नाभिम्) निबन्धनम् (त्वचम्) (पशूनाम्)
(द्विपदाम्) (चतुष्पदाम्) (त्वष्टुः) सुखप्रकाशकस्य (प्रजानाम्)
(प्रथमम्) आदिमम् (जनित्रम्) उत्पत्तिनिमित्तम् (अग्ने)
(मा) (हिंसीः) हिंस्याः (परमे) (व्योमन्) (उष्ट्रम्) (आरण्यम्)
आरण्ये भवम् (अनु) (ते) (दिशामि) (तेन) (चिन्वानः)
(तन्वः) (नि) (सीद) (उष्ट्रम्) इत्यादि पूर्ववत् ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे अग्ने प्राप्तविद्यं राजंस्त्वमिमं वरुणस्य नाभिं
द्विपदां चतुष्पदां पशूनां त्वचं त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रं परमे
व्योमन्वर्त्तमानमूर्णायुं माहिंसीः । ते यं धान्यहिंसकमारण्यमुष्ट्रं हन्तु-
मनुदिशामि तेन चिन्वानः सँस्तन्वो मध्ये निषीद । ते शुगारण्य-
मुष्ट्रमुच्छतु यं ते द्वेष्टारं वयं द्विष्मस्तं शुगृच्छतु ॥ ५० ॥

भावार्थः—हे राजन् येषां मव्यादीनां लोमानि त्वगपि मनु-
ष्याणां सुखाय प्रभवति य उष्ट्रा भारं वहन्तो मनुष्यान् सुखयन्ति
तान् ये हन्तुमिच्छेयुस्ते जगत्पीडका विज्ञेयाः सम्यग् दण्डनीयाश्च
ये चारण्या उष्ट्रा हानिकरास्तेपि दण्डनीयाः ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्या को प्राप्त हुए राजन् तू (वरुणस्य) प्राप्त होने
योग्य श्रेष्ठ सुख के (नाभिम्) संयोग करने हारे (इमम्) इस (द्विपदाम्) दो
पगवाले मनुष्य पक्षी आदि (चतुष्पदाम्) चार पगवाले (पशूनाम्) गाय आदि

पशुओं की (त्वचम्) चमड़े से ढांकने वाले और (त्वष्टुः) सुख प्रकाशक ईश्वर की (प्रजानाम्) प्रजाओं के (प्रथमम्) आदि (जनित्रम्) उत्पत्ति के निमित्त (परमे) उत्तम (व्योमन्) आकाश में वर्त्तमान (ऊर्णायुम्) भेड़ आदि को (मा-हिंसीः) मत मार (ते) तेरे लिये मैं ईश्वर (यम्) जिस (आरण्यम्) बनेले (उष्ट्रम्) हिंसक ऊंट को (अनुदिशामि) बतलाता हूँ (तेन) उस से सुरक्षित-अन्नादि से (चिन्वानः) बढ़ता हुआ (तन्वुः) शरीर में (निषीद) निवास कर । (ते) तेरा (शुक्) शोक, उस जंगली ऊंट को (ऋच्छतु) प्राप्त हो और जिस द्वेषीजन से हम लोग (द्विष्मः) अप्रीति करें (तम्) उस को (ते) तेरा (शुक्) शोक (ऋच्छतु) प्राप्त होवे ॥ ५० ॥

भावार्थः—हे राजन् जिन भेड़ आदि के रोम और त्वचा मनुष्यों के सुख के लिये होती है और जो ऊंट मार उठाते हुए मनुष्यों को सुख देते हैं उन को जो दुष्ट जन मारा चाहें उन को संसार के दुःखदायी समझो और उन को अच्छे प्रकार दण्ड देना चाहिये ॥ ५० ॥

अज इत्यस्य विरूप ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिक्कृतिश्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः के पशवो न हन्तव्या के च हन्तव्या इत्याह॥

फिर मनुष्यों को कौनसे पशु न मारने और कौन से मारने चाहिये यह वि० ॥

अजो ह्यग्नेरजनिष्ट शोकात्सो अपश्यज्जनि-
तारमग्रे । तेन देवा देवतामग्रमायँ स्तेन रोहमा-
यन्तुपमेध्यासः । शरभमारण्यमनुते दिशामि तेन
चिन्वानस्तन्वो निषीद । शरभं ते शुगृच्छतु यं द्विष्म-
स्तं ते शुगृच्छतु ॥ ५१ ॥

अजः । हि । अग्नेः । अजनिष्ट । शोकात् ।
 सः । अपश्यत् । जनितारम् । अग्ने । तेन । दे-
 वाः । देवताम् । अग्रम् । आयन् । तेन । रोहम् ।
 आयन् । उप । मेध्यासः । शरभम् । आरण्यम् ।
 अनु । ते । दिशामि । तेन । चिन्वानः । तन्वुः ।
 नि । सीद । शरभम् । ते । शुक् । ऋच्छतु । यम् ।
 द्विष्मः । तम् । ते । शुक् । ऋच्छतु ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(अजः) छागः (हि) खलु (अग्नेः) पाव-
 कात् (अजनिष्ट) जायते (शोकात्) (सः) (अपश्यत्)
 पश्यति (जनितारम्) उत्पादकम् (अग्ने) (तेन) (देवाः) विद्वांसः
 (देवताम्) दिव्यगुणताम् (अग्रम्) उत्तमं सुखम् (आयन्) यन्ति
 प्राप्नुवन्ति (तेन) (रोहम्) प्रादुर्भावम् (आयन्) प्राप्नुवन्तु (उप) (मेध्या-
 सः) पवित्राः सन्तः (शरभम्) शल्यकम् (आरण्यम्) जंगलोत्प-
 लम् (अनु) (ते) (दिशामि) (तेन) (चिन्वानः) अग्ने पूर्ववत् ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे राजंस्त्वं यो ह्यजोऽजनिष्ट सोऽग्ने जनितारमप-
 श्यत् । येन मेध्यासो देवा अग्रं देवतां सुखमुपायन् येन रोहमुपा-
 यन् तेनोत्तमगुणतामग्रं सुखं तेन वृद्धिं च प्राप्नुहि यमारण्यं शरभं-

तेऽनुदिशामि तेन चिन्वानः संस्तन्वो निषीद तं ते शुगृच्छतु यं
ते तवारिं वयं द्विष्मस्तं शोकादग्नेः शुगृच्छतु ॥ ५१ ॥

भावार्थः—राजजनैरजादीनऽहत्वा संरक्ष्यैते उपकाराय संयोज-
नीयाः । ये शुभपशुपक्षिर्हिंसका भवेयुस्ते भृशं ताडनीयाः । यदि
शल्यकी हानिकारिका स्यात्तर्हि सा प्रजापालनाय हन्तव्या ॥ ५१ ॥

पदार्थः—हे राजन् तूं जो (हि) निश्चित (अजः) बकरा (अजनिष्ट)
उत्पन्न होता है (सः) वह (अग्रे) प्रथम (जनितारम्) उत्पादक को (अपश्यत्)
देखता है जिस से (मेध्यासः) पवित्र हुए (देवाः) विद्वान् (अग्रम्) उत्तम सुख और
(देवताम्) दिव्यगुणों के (उपायन्) उपाय को प्राप्त होते हैं और जिस से (रोहम्)
वृद्धियुक्त प्रसिद्धि को (आयन्) प्राप्त होवें (तेन) उस से उत्तम गुणों उत्तम सुख
तथा (तेन) उस से वृद्धि को प्राप्त हो जो (आरग्यम्) बनेली (शरभम्) शेही
(ते) तेरी प्रजा को हानि देने वाली है उस को (अनुदिशामि) बतलाता हूं (तेन)
उस से बचाए हुए पदार्थ से (चिन्वानः) बढ़ता हुआ (तन्वः) शरीर में (निषीद)
निवास कर और (तम्) उस (शरभम्) शल्यकी को (ते) तेरा (शुक्) शोक
(ऋच्छतु) प्राप्त हो और (ते) तेरे (यम्) जिस शत्रु से हम लोग (द्विष्मः) द्वेष
करें उस को (शोकात्) शोकरूप (अग्नेः) अग्नि से (शुक्) शोक अर्थात् शोक
से बढ़ कर शोक अत्यन्तशोक (ऋच्छतु) प्राप्त होवे ॥ ५१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि बकरे और मोर आदि श्रेष्ठ पक्षियों को
न मारें और इन की रक्षा करके उपकार के लिये संयुक्त करें और जो अच्छे पशुओं
और पक्षियों के मारने वाले हों उन को शीघ्र ताड़ना देवें हां जो खेती को उजाड़ने
हारे श्याही आदि पशु हैं उन को प्रजा की रक्षा के लिये मारें ॥ ५१ ॥

त्वं यविष्ठेत्यस्योशना ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः कीदृशा रक्षया हिंसनीयाश्चेत्याह ॥

किर कैसे पशुओं की रक्षा करना और हनना चाहिये यह वि० ॥

त्वं यविष्ठ दाशुषो नूः पाहि शृणुधी गिरः ।

रक्षां तोकमुत त्मना ॥ ५२ ॥

त्वम् । यविष्ठ । दाशुषः । नून् । पाहि । शृ-
णुधि । गिरः । रक्ष । तोकम् । उत । त्मना ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (यविष्ठ) अतिशयेन युवन् (दाशुषः) सुखदातृन् (नून्) धर्मनेतृन्मनुष्यान् । अत्र नून् पे इति रुरादेशः पूर्वस्यानुनासिकत्वं च (पाहि) (शृणुधि) अत्र हेर्ध्यादेशोऽन्येषामपीति दीर्घः (गिरः) सत्या वाचः अत्र ह्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (तोकम्) अपत्यम् (उत) अपि (त्मना) आत्मना ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठ त्वं संरक्षितैरेतैः पशुभिर्दाशुषो नून्पाहि । इमा गिरः शृणुधि त्मना मनुष्याणामुत पशूनां तोकं रक्ष ॥ ५२ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या मनुष्यादिरक्षकान् पशून् वर्धयन्ते करुणा मयानुपदेशान् शृण्वन्ति श्रावयन्ति त आत्मजं सुखं लभन्ते ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठ) अत्यन्त युवा (त्वम्) तू रक्षा किये हुए इन पशुओं से (दाशुषः) सुखदाता (नून्) धर्मरक्षक मनुष्यों की (पाहि) रक्षा कर इन (गिरः) सत्य वाणियों को (शृणुधि) सुन और (त्मना) अपने आत्मा से मनुष्य (उत्) और पशुओं के (तोकम्) बच्चों की (रक्ष) रक्षा कर ॥ ५२ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य मनुष्यादि प्राणियों के रक्षक पशुओं को बढ़ाते हैं और कृपामय उपदेशों को सुनते सुनाते हैं वे आन्तर्य सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ५२ ॥

अपां त्वेमन्नित्यस्योशना ऋषिः । आपो देवताः । पूर्वस्य ब्राह्मी

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । सरिरेत्वेति मध्यस्य

ब्राह्मी जगती छन्दः । निषादः स्वरः । गायत्रेणो-

त्युत्तरस्य निचृद् ब्राह्मी पङ्क्तिश्छन्दः ॥

पञ्चमः स्वरः ॥

अथाध्येतृजनानध्यापकाः किमुपदिशेयुरित्याह ॥

अब पढ़ने वालों को पढ़ाने वाले क्या उपदेश करें यह विषय० ॥

अपां त्वेमन्त्सादयाम्यपां त्वोन्नन्त्सादयाम्य-
पान्त्वा भस्मन्त्सादयाम्यपां त्वा ज्योतिषि साद-
याम्यपां त्वायने सादयाम्यर्णवे त्वा सदनं साद-
यामि समुद्रे त्वा सदनं सादयामि । सरिरे त्वा
सदनं सादयाम्यपां त्वा क्षये सादयाम्यपां त्वा
सधिषि सादयाम्यपां त्वा सदनं सादयाम्यपां त्वा
सधस्थे सादयाम्यपां त्वा योनौ सादयाम्यपां
त्वा पुरीषे सादयाम्यपां त्वा पार्थसि सादयामि
गायत्रेण त्वा छन्दसा सादयामि त्रैष्टुभेन त्वा
छन्दसा सादयामि जागतेन त्वा छन्दसा साद-

यास्यानुष्टुभेन त्वा छन्दसा सादयामि पाङ्क्तैन
त्वा छन्दसा सादयामि ॥ ५३ ॥

अपाम् । त्वा । समन् । सादयामि । अपाम् ।
त्वा । ओद्मन् । सादयामि । अपाम् । त्वा ।
भस्मन् । सादयामि । अपाम् । त्वा । ज्योतिषि ।
सादयामि । अपाम् । त्वा । अर्यने । सादयामि ।
अर्णवे । त्वा । सदने । सादयामि । समुद्रे । त्वा ।
सदने । सादयामि । सरिरे । त्वा । सदने । सा-
दयामि । अपाम् । त्वा । क्षये । सादयामि । अ-
पाम् । त्वा । सधिषि । सादयामि । अपाम् । त्वा ।
सदने । सादयामि । अपाम् । त्वा । सधस्थ इति
सधऽस्थे । सादयामि । अपाम् । त्वा । योनौ । सा-
दयामि । अपाम् । त्वा । पुरीषे । सादयामि । अपाम् ।
त्वा । पार्थसि । सादयामि । गायत्रेण । त्वा । छन्दसा ।
सादयामि । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेति त्रैस्तुभेन ।
त्वा । छन्दसा । सादयामि । जागतेन । त्वा । छ-
न्दसा । सादयामि । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभेने-
त्यानुस्तुभेन । त्वा । छन्दसा । सादयामि । पा-
ङ्क्तैन । त्वा । छन्दसा । सादयामि ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(अपाम्) प्राणानां रक्षणं (त्वा) त्वाम् (ए-
मन्) एति गच्छति तस्मिन् वायौ (सादयामि) स्थापयामि
(अपाम्) जलानाम् (त्वा) (ओम्नन्) ओषधिषु (साद-
यामि) (अपाम्) प्रातानां काष्ठादीनाम् (त्वा) (भस्मन्)
भस्मन्यन्त्रे । अतः सर्वत्र सप्तमीलुक् (सादयामि) (अपाम्)
व्याप्नुवतां विद्युदादीनाम् (त्वा) (ज्योतिषि) विद्युति (साद-
यामि) (अपाम्) अन्तरिक्षस्य (त्वा) (अयने) भूमौ (सा-
दयामि) (अर्णवे) प्राणे (त्वा) (सद्ने) स्थातव्ये (साद-
यामि) (समुद्रे) मनसि (त्वा) (सद्ने) गन्तव्ये (साद-
यामि) सरिरे वाचि (त्वा) (सद्ने) प्रातव्ये (सादयामि)
(अपाम्) प्रातव्यानां पदार्थानाम् (त्वा) (क्षये) चक्षुषि (सा-
दयामि) (अपाम्) (त्वा) (सधिषि) समानान् शब्दान्
शृणोति येन तस्मिन् श्रोत्रे (सादयामि) (अपाम्) (त्वा)
(सद्ने) दिवि (सादयामि) (अपाम्) (त्वा) (सधस्थे)
अन्तरिक्षे (सादयामि) (अपाम्) (त्वा) (योनौ) समुद्रे
(सादयामि) (अपाम्) (त्वा) (पुरीषे) सिकतासु (सा-
दयामि) (अपाम्) (त्वा) (पाथसि) अन्ने (सादयामि)
(गायत्रेण) गायत्रीनिर्मितेन (त्वा) (छन्दसा) स्वच्छेनार्थेन
(सादयामि) (तैष्टुभेन) त्रिष्टुप्प्रोक्तेन (त्वा) (छन्दसा)
(सादयामि) (जागतेन) जगत्पुक्तेन (त्वा) (छन्दसा)
(सादयामि) (आनुष्टुभेन) अनुष्टुप्कथितेन (त्वा) (छ-
न्दसा) (सादयामि) (पङ्क्तेन) पङ्क्तिप्रकाशितेन (त्वा)
(छन्दसा) (सादयामि) संस्थापयामि ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य ! यथा शिक्षकोऽहमपामेर्मस्त्वा साद-
याम्यपामोद्मस्त्वा सादयाम्यपां भस्मस्त्वा सादयाम्यपां ज्योतिषि
त्वा सादयाम्यपामयने त्वा सादयाम्यर्णवे सदने त्वा सादयामि समुद्रे
सदने त्वा सादयामि सरिरे सदने त्वा सादयाम्यपां क्षये त्वा सा-
दयाम्यपां सधिषि त्वा सादयाम्यपां सदने त्वा सादयाम्यपां सध-
स्थे त्वा सादयाम्यपां योनौ त्वा सादयाम्यपां पुरीषे त्वा सादया-
म्यपां पाथसि त्वा सादयामि । गायत्रेण छन्दसा त्वा सादयामि
त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वा सादयामि जागतेन छन्दसा त्वा सादयाम्या-
नुष्टुभेन छन्दसा त्वा सादयामि पाङ्क्तेन छन्दसा त्वा सादयामि
तथैव वर्तस्व ॥ ५३ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिः सर्वान् पुरुषांस्त्रियश्च वेदानध्याप्य ज-
गत्स्थानां वाय्वादिपदार्थानां विद्यासु निपुणीकृत्य तेभ्यः प्रयो-
जनसाधने प्रवर्तनीयाः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य जैसे शिक्षा करने वाला मैं (अपाम्) प्राणों की रक्षा
के निमित्त (एमन्) गमन शीलवायु में (त्वा) तुझ को (सादयामि) स्थापित क-
रता हूँ (अपाम्) जलों की (ओद्मन्) आर्द्रतायुक्त ओषधियों में (त्वा) तुझ
को (सादयामि) स्थापन करता हूँ (अपाम्) प्राप्त हुए काष्ठों के (भस्मन्) राख
में (त्वा) तुझ को (सादयामि) संयुक्त करता हूँ (अपाम्) व्याप्त हुए बिजुली
आदि अग्नि के (ज्योतिषि) प्रकाश में (त्वा) तुझ को (सादयामि) नियुक्त
करता हूँ (अपाम्) अवकाश वाले (अयने) स्थान में (त्वा) मुझ को
(सादयामि) बैठता हूँ (सदने) स्थिति के योग्य (अर्णवे) प्राणविद्या में (त्वा)
तुझ को (सादयामि) संयुक्त करता हूँ (सदने) गमनशील (समुद्रे) मन के
विषय में (त्वा) तुझ को (सादयामि) सम्बद्ध करता हूँ (सदने) प्राप्त होने योग्य
(सरिरे) वाणी के विषय में (त्वा) तुझ को (सादयामि) संयुक्त करता हूँ (अ-

पाम्) प्राप्त होने योग्य पदार्थों के संबन्धी (क्षये) धर में (त्वा) तुम्ह को (सा-
दयामि) स्थापित करता हूं (अपाम्) अनेक प्रकार के व्याप्त शब्दों के संबन्धी (स-
धिवि) उस पदार्थ में कि जिस से अनेक शब्दों को समान यह जीव सुनता है अ-
र्थात् कान के विषय में (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) स्थित करता हूं (अपाम्)
जलों के (सदने) अन्तरिक्षरूप स्थान में (त्वा)तुम्ह को (सादयामि) स्थापित करता हूं (अपा-
म्) जलों के (सधस्थे) तुल्यस्थान में (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) स्थापित करता हूं
(अपाम्) जलों के (योनौ) समुद्र में (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) नियुक्त
करता हूं । (अपाम्) जलों की (पुरीषे) रेती में (त्वा) तुम्ह को (सादयामि)
नियुक्त करता हूं (अपाम्) जलों के (पाथसि) अन्न में (त्वा) तुम्ह को (सा-
दयामि) प्रेरणा करता हूं (गायत्रेण) गायत्री छन्द से निकले (छन्दसा) स्व-
तन्त्र अर्थ के साथ (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) नियुक्त करता हूं (त्रैष्टुभेन)
त्रिष्टुप् मन्त्र से विहित (छन्दसा) शुद्ध अर्थ के साथ (त्वा) तुम्ह को (सादयामि)
नियुक्त करता हूं (जागतेन) जगती छन्द में कहे (छन्दसा) आनन्ददायक अर्थ
के साथ (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) नियुक्त करता हूं (आनुष्टुभेन) अनुष्टुप् मन्त्र
में कहे (छन्दसा) शुद्ध अर्थ के साथ (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) प्रेरणा
करता हूं । और (पाङ्क्तेन) पङ्क्ति मन्त्र से प्रकाशित हुए (छन्दसा) निर्मल अर्थ
के साथ (त्वा) तुम्ह को (सादयामि) प्रेरित करता हूं वैसे ही तू वर्तमान रह ॥५३॥

भावार्थः—विद्वानों को चाहिये कि सब पुरुषों को और सब स्त्रियों को वेद
पढ़ा और जगत् के वायु आदि पदार्थों की विद्या में निपुण करके उन को उन पदार्थों
से प्रयोजन साधने में प्रवृत्त करें ॥ ५३ ॥

अयं पुर इत्यस्योशना ऋषिः । प्राणा देवताः । स्वराङ्ग ब्राह्मी

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः सृष्टेः सकाशात् के क उपकारा ग्राह्या इत्याह ॥

अत्र मनुष्यों को सृष्टि से कौन २ उपकार लेने चाहियें यह वि० ॥

अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायनो वसन्तः

प्राणायनो गायत्री वासन्ती गायत्र्यै गायत्रं गा-
यत्रादुपांशुंशुरुपांशुंशोरित्युपऽशुः । त्रिवृत्तं रथन्तरं
वसिष्ठ ऋषिः । प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणं गृ-
ह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५४ ॥

अयम् । पुरः । भुवः । तस्य । प्राणः । भौवा-
यन इति भौवऽआयनः । वसन्तः । प्राणायन इति
प्राणऽआयनः । गायत्री । वासन्ती । गायत्र्यै । गा-
यत्रम् । गायत्रात् । उपांशुः । शुरित्युपऽशुः । उ-
पांशुः । शोरित्युपऽशुः । त्रिवृदिति त्रिऽवृत् ।
त्रिवृत् इति त्रिऽवृत्तः । रथन्तरमिति रथम् । स्तरम् ।
वसिष्ठः । ऋषिः । प्रजापतिगृहीतयेति प्रजापतिऽ-
गृहीतया । त्वया । प्राणम् । गृह्णामि । प्रजा-
भ्य इति प्रजाभ्यः ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(अयम्) अग्निः (पुरः) पूर्वम् (भुवः) वो
भवति सः (तस्य) (प्राणः) येन प्राणिति सः (भौवायनः)
भुवेन सता रूपेण कारणेन निर्देष्टः (वसन्तः) यः सुगन्धादिभि-
र्वासयति (प्राणायनः) प्राणा निर्देष्टा यस्मात् (गायत्री) या-
गायन्तं त्रायते सा (वासन्ती) वसन्तस्य व्याख्यात्री (गायत्र्यै)
गायत्र्याः । अत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (गायत्रम्) गायत्र्यैव छन्दः (गा-
यत्रात्) (उपांशुः) उपगृहीता (उपांशोः) (त्रिवृत्) यस्त्रिभिः
कर्मोपासनाज्ञानैर्वर्त्तते सः (त्रिवृत्तः) (रथन्तरम्) यद्रथै रम-

णीयैस्तारयति तत् (वसिष्ठः) अतिशयेन वासयिता (ऋषिः)
प्रापको विद्वान् (प्रजापतिगृहीतया) प्रजापतिगृहीतो यया स्त्रिया
तया (त्वया) (प्राणम्) बलयुक्तं जीवनम् (गृह्णामि) (प्रजाभ्यः) ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि यथाऽयं पुरो भुवोऽग्निस्तस्य भौवायनः प्राणः
प्राणायनो वसन्तो वासन्ती गायत्री गायत्र्यै गायत्रं गायत्रादुपांशु-
रुपांशोस्त्रिवृत्त्रिवृतो रथन्तरम् वसिष्ठ ऋषिश्च प्रजापतिगृहीतया
त्वया सह प्रजाभ्यः प्राणं गृह्णामि तथा त्वया साकमहं प्रजाभ्यो बलं
गृह्णामि ॥ ५४ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषा अग्न्यादिपदार्थानामुपयोगं कृत्वा पर-
स्परं प्रीत्याऽतिविषयासक्तिं विहाय सर्वस्माज्जगतो बलं संगृह्य
प्रजा उत्पाद्याः ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि जैसे (अयम्) यह (पुरो भुवः) प्रथम होने वाला
अग्नि है (तस्य) उस का (भौवायनः) सिद्ध कारण से रचा हुआ (प्राणः)
जीवन का हेतु प्राण (प्राणायनः) प्राणों की रचना का हेतु (वसन्तः) सुगन्धि आदि
में वसाने द्वारा वसन्त ऋतु (वासन्ती) वसन्त ऋतु का जिस में व्याख्यान हो वह
(गायत्री) गाते हुए का रक्षक गायत्रीमंत्रार्थ ईश्वर (गायत्र्यै) गायत्री मंत्र का
(गायत्रम्) गायत्री छन्द (गायत्रात्) गायत्री से (उपांशुः) समीप से ग्रहण
किया जाय (उपांशोः) उस जप से (त्रिवृत्) कर्म उपासना और ज्ञान के सहित
वर्तमान फल (त्रिवृतः) उस तीन प्रकार के फल से (रथन्तरम्) रमणीय पदार्थों से
तारने द्वारा सुख और (वसिष्ठः) अतिशय करके निवास का हेतु (ऋषिः) सुख प्राप्त
कराने द्वारा विद्वान् (प्रजापतिगृहीतया) अपने सन्तानों के रक्षक पति को ग्रहण
करने वाली (त्वया) तेरे साथ (प्रजाभ्यः) सन्तानोत्पत्ति के लिये (प्राणम्)
बलयुक्त जीवन का ग्रहण करते हैं वैसे तेरे साथ मैं सन्तान होने के लिये बल का
(गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ ५४ ॥

भावार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम को योग्य है कि अग्नि आदि पदार्थों को उप-

योग में ला के परस्पर प्रीति के साथ अति विषयसेवा को छोड़ और सब संसार से बल का ग्रहण करके सन्तानों को उत्पन्न करो ॥ ५४ ॥

अयं दक्षिणेत्यस्योशना ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

निचृद्गुरिगतिधृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैर्ग्रीष्मऋतौ कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

अथ मनुष्यों को ग्रीष्म ऋतु में कैसे वर्तना चाहिये यह वि० ॥

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य मनो वैश्वकर्मणं
ग्रीष्मो मानसस्त्रिष्टुब् ग्रैष्मी त्रिष्टुभः स्वारम् ।
स्वारादन्तर्यामोऽन्तर्यामात्पञ्चदशः पञ्चदशाह-
हद् भरद्वाज ऋषिः प्रजापतिगृहीतया तया मनो
गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५५ ॥

अयम् । दक्षिणा । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा ।
तस्य । मनः । वैश्वकर्मणमिति । वैश्वऽकर्मणम् ।
ग्रीष्मः । मानसः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुविति त्रिऽस्तुप् ।
ग्रैष्मी । त्रिष्टुभः । त्रिस्तुभ इति त्रिऽस्तुभः ।
स्वारम् । स्वारात् । अन्तर्याम इत्यन्तऽयामः ।
अन्तर्यामादित्यन्तऽयामात् । पञ्चदश इति पञ्च-
दशः । पञ्चदशादिति पञ्चऽदशात् । बृहत् ।
भरद्वाज इति भरत्ऽवाजः । ऋषिः । प्रजापतिगृ-
हीतयेति प्रजापतिऽगृहीतया । तया । मनः । गृ-
ह्णामि । प्रजाभ्य इति प्रऽजाभ्यः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(अयम्) वायुः (दक्षिणा) दक्षिणतः
 (विश्वकर्मा) विश्वान्यखिलानिकर्माणि यस्मात्सः (तस्य)
 वायोः (मनः) मननशीलं प्रेरकं कर्म (वैश्वकर्मणम्) य-
 स्माद्दिश्वानि निर्वृतानि भवन्ति तत् (ग्रीष्मः) यो रसान् अ-
 सते सः (मानसः) मनस ऊष्मेव वर्तमानः (त्रिष्टुप्) छन्दः
 (ग्रैष्मी) ग्रीष्मर्तुव्याख्याती ऋक् (त्रिष्टुभः) छन्दसः (स्वा-
 रम्) तापाज्जातं तेजः (स्वारात्) (अन्तर्यामः) अन्तर्मध्ये
 यामाः प्रहरा यस्मिन्समये सः (अन्तर्यामात्) (पञ्चदशः)
 पञ्चदशानां तिथीनां पूरकः (स्तोमः) (पञ्चदशात्) (बृ-
 हत्) महान् (भरद्वाजः) वाजोऽन्नं विज्ञानं वा विभर्ति येन श्रोत्रे-
 ण तत् (ऋषिः) विज्ञापकः (प्रजापतिगृहीतया) (त्वया)
 (मनः) मननात्मकविज्ञानयुक्तं चित्तम् (गृह्णामि) (प्रजाभ्यः)
 ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे स्ति यथा दक्षिणाऽयं विश्वकर्मा वायुरिवास्ति
 तस्य वैश्वकर्मणं मनो मानसो ग्रीष्मो ग्रैष्मी त्रिष्टुप् त्रिष्टुभः
 स्वारं स्वारादन्तर्यामोऽन्तर्यामात्पञ्चदशः पञ्चदशाद् बृहद्भरद्वाज
 ऋषिः प्रजापतिगृहीतया विद्यया सह राजा प्रजाभ्यो मनो गृह्णाति
 तथा त्वया साकमहं विश्वस्माद्दिज्ञानं गृह्णामि ॥ ५५ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषैः प्राणस्य मनो नियन्तु मनसश्च प्राणो
 नियन्तेति विदित्वा प्राणायामान् मनःशुद्धिं संपादयद्भिरखिला-
 याः सृष्टेः पदार्थविज्ञानं स्वीकार्यम् ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि जैसे (दक्षिणा) दक्षिण दिशा से (अयम्) यह (विश्वकर्मा) सब कर्मों का निमित्त वायु के समान विद्वान् चलता है (तस्य) उस वायु के योग से (वैश्वकर्मेणम्) जिस से सब कर्म सिद्ध होते हैं वह (मनः) विचारस्वरूप प्रेरक मन (मनसः) मन की गर्मी से उत्पन्न के तुल्य (ग्रीष्मः) रसों का नाशक ग्रीष्म ऋतु (ग्रीष्मी) ग्रीष्म ऋतु के व्याख्यान वाला (त्रिष्टुप्) त्रिष्टुप् छन्द (त्रिष्टुमः) त्रिष्टुप् छन्द के (स्वारम्) ताप से हुआ तेज (स्वारात्) और तेज से (अन्तर्यामः) मध्याह्न के प्रहर में विशेष दिन और (अन्तर्यामात्) मध्याह्न के विशेष दिन से (पञ्चदशः) पन्द्रह तिथियों की पूरक स्तुति के योग्य पूर्णमासी (पञ्चदशात्) उस पूर्णमासी से (बृहत्) बड़ा (भरद्वाजः) अन्न वा विज्ञान की पुष्टि और धारण का निमित्त (ऋषिः) शब्द-ज्ञान प्राप्त कराने हारा कान (प्रजापतिगृहीतया) प्रजापालक पति-राजा ने ग्रहण की विद्या से न्याय का ग्रहण करता है वैसे में (त्वया) तेरे साथ (प्रजाभ्यः) प्रजाओं के लिये (मनः) विचारस्वरूप विज्ञानयुक्त चित्त का ग्रहण विज्ञान का (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ ५५ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुषों को चाहिये कि प्राण का मन और मन का प्राण नियम करने वाला है ऐसा जान के प्राणायाम से आत्मा को शुद्ध करते हुए पुरुषों से संपूर्ण सृष्टि के पदार्थों का विज्ञान स्वीकार करें ॥ ५५ ॥

अथ पश्चादित्यस्योशना ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

निचृद् धृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ स्त्रीपुरुषौ मिथः कथमाचरेतामित्याह ॥

अथ स्त्रीपुरुष आपस में कैसा आचरण करें यह वि० ॥

अथ पश्चाद् विश्वव्यं चास्तस्य चक्षुर्वैश्वव्य-
चसं वर्षाश्चाक्षुष्यो जगती वर्षा जगत्या ऋक्संममा
ऋक्संमाच्छुक्रः शुक्रात्संस्तदशः संस्तदशाद्वैरूपं ज-

मदग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया तया चक्षुर्गृह्णामि
प्रजाभ्यः ॥ ५६ ॥

अयम् । पश्चात् । विश्वव्यचा इति विश्वव्य-
चाः । तस्य । चक्षुः । वैश्वव्यचसमिति वैश्वव्यचसम् ।
वर्षाः । चाक्षुष्यः । जगती । वार्षी । जगत्याः । ऋ-
क्सममित्यूक्समम् । ऋक्समादित्यूक्समात् ।
शुक्रः । शुक्रात् । सप्तदश इति सप्तदशः । सप्त-
दशादिति सप्तदशात् । वैरूपम् । जमदग्निरिति
जमत्ऽअग्निः । ऋषिः । प्रजापतिगृहीतयेति प्रजा-
पतिऽगृहीतया । तया । चक्षुः । गृह्णामि । प्रजा-
भ्य इति प्रजाभ्यः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(अयम्) आदित्यः (पश्चात्) पश्चिमाया दि-
शि वर्तमानः (विश्वव्यचाः) विश्वं व्यचति प्रकाशेनाविव्याप्य
प्रकटयति सः (तस्य) सूर्यस्य (चक्षुः) नयनम् (वैश्वव्यचसम्)
प्रकाशकम् (वर्षाः) यासु मेघा वर्षन्ति ताः (चाक्षुष्यः) च-
क्षुष इमा दर्शनीयाः (जगती) जगद्गता (वार्षी) वर्षाणां
व्याख्यात्री (जगत्याः) (ऋक्समम्) ऋचः सन्ति संभजन्ति
येन तत्साम (ऋक्समात्) (शुक्रः) पराक्रमः (शुक्रात्)
वीर्यात् (सप्तदश) सप्तदशानां पूरकः (सप्तदशात्) (वैरू-
पम्) विविधानि रूपाणि यस्मात्तस्येदम् (जमदग्निः) प्रज्वलि-

ताग्निर्नयनम् (ऋषिः) रूपप्रापकः (प्रजापतिगृहीतया) (त्व-
या) (चक्षुः) (गृह्णामि) (प्रजाभ्यः) ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे वरानने यथाऽयमादित्य इव विहान् विश्वव्यचाः
सन् पश्चादादित्यस्तस्य वैश्वव्यचसं चक्षुश्चाक्षुष्यो वर्षा वर्षा
जगती जगत्या ऋक्सममृक्समाच्छुक्रः शुक्रात्सप्तदशः सप्तद-
शाद्वैरूपं यथा च जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया सह प्रजाभ्य-
श्चक्षुर्गृह्णाति तथाऽहं त्वया साकं संसाराद् बलं गृह्णामि ॥ ५६ ॥

भावार्थः—दम्पतिभ्यां सामवेदाध्ययनेन सूर्यादिप्रसिद्धं जगद-
र्थतो विज्ञाय सर्वस्याः सृष्टेः सुदर्शनचरिते संग्राह्ये ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे उत्तम मुख वाली स्त्री जैसे (अयम्) यह सूर्य के समान वि-
द्वान् (विश्वव्यचाः) सब संसार को चारों ओर के प्रकाश से व्यापक होकर प्रकट
करता (पश्चात्) पश्चिम दिशा में वर्तमान (तस्य) उस सूर्य का (वैश्वव्यचसम्)
प्रकाशक किरण रूप (चक्षुः) नेत्र (चाक्षुष्यः) नेत्र से देखने योग्य (वर्षाः) जिस
समय मेघ वर्षते हैं वह वर्षाऋतु (वर्षा) वर्षा ऋतु के व्याख्यान वाला (जगती)
संसार में प्रसिद्ध जगती छन्द (जगत्याः) जगती छन्द से (ऋक्समम्) ऋचाओं
के सेवन का हेतु विज्ञान (ऋक्समात्) उस विज्ञान से (शुक्रः) पराक्रम (शुक्रात्)
पराक्रम से (सप्तदशः) सत्रह तत्त्वों का पूरक विज्ञान (सप्तदशात्) उस विज्ञान
से (वैरूपम्) अनेक रूपों का हेतु जगत् का ज्ञान और जैसे (जमदग्निः) प्रकाश-
स्वरूप (ऋषिः) रूप का प्राप्त कराने हारा नेत्र (प्रजापतिगृहीतया) सन्तानरक्षक
पति ने ग्रहण की हुई विद्यायुक्त स्त्री के साथ (प्रजाभ्यः) प्रजाओं के लिये (चक्षुः)
विद्यारूपी नेत्रों का ग्रहण करता है वैसे मैं तेरे साथ संसार से बल का (गृह्णामि)
ग्रहण करता हूँ ॥ ५६ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुषों को चाहिये कि साम वेद के पढ़ने से सूर्य आदि
प्रसिद्ध जगत् को स्वभाव से जान के सब सृष्टि के गुणों के दृष्टान्त से अच्छा देखें
और चरित्र ग्रहण करें ॥ ५६ ॥

इदमुत्तरादित्यस्योशना ऋषिः प्रजापतिर्देवता । स्वराङ् ब्राह्मी
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ शरदृतौ कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

अत्र शरद ऋतु में कैसे वर्त्ते यह वि० ॥

इदमुत्तरात् स्वस्तस्य श्रोत्रं॑ सौव॑ शरद्वौ-
अनुष्टुप् शारद्वानुष्टुभं ऐडमैडान् मन्थी मन्थिनं
एकविंश॑ एकविंश॑ाद् वैराजं विश्वामित्र ऋषिः
प्रजापतिगृहीतया त्वया श्रोत्रं गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥५७॥

इदम् । उत्तरात् । स्वस्ति स्तुः । तस्य । श्रो-
त्रम् । सौवम् । शरत् । श्रोत्री । अनुष्टुप् । अ-
नुस्तुबित्यनुस्तुप् । शारदी । अनुष्टुभः । अनुस्तु-
भ इत्यनुस्तुभः । ऐडम् । ऐडात् । मन्थी । म-
न्थिनः । एकविंश इत्येकः विंशः । एकविंश-
शादित्येकविंशात् । वैराजम् । विश्वामित्रः ।
ऋषिः । प्रजापतिगृहीतयेति प्रजापतिः गृहीतया ।
त्वया । श्रोत्रम् । गृह्णामि । प्रजाभ्य इति प्रजा-
भ्यः ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(इदम्) (उत्तरात्) सर्वेभ्य उत्तरम् (स्तुः)
सुखसंपादकदिग्रूपम् (तस्य) (श्रोत्रम्) कर्णम् (सौवम्)

स्वः सुखस्येदं साधनम् (शरत्) शृणाति येन सा (श्रौत्री)
 श्रोत्रस्येयं संबन्धिनी (अनुष्टुप्) (शारदी) शरदो व्याख्यात्री
 (अनुष्टुभः) (ऐडम्) इडाया वाचो व्याख्यात्री (साम) (ऐ-
 डात्) (मन्थी) पदार्थानां मन्थनसाधनः (मन्थिनः) (एक-
 विंशः) एकविंशतेर्विद्यानां पूरकः (एकविंशत्) (वैराजम्)
 विविधानां पदार्थानामिदं प्रकाशकम् (विश्वामित्रः) विश्वं मित्रं
 येन भवति सः (ऋषिः) शब्दप्रापकः (प्रजापतिगृहीतया)
 (त्वया) (श्रोत्रम्) शृणोति येन तत् (गृह्णामि) (प्रजा-
 भ्यः) प्रजाताभ्यो विद्युदादिभ्यः ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे सुभगे यथेदमुत्तरात्स्वस्तस्य सौवं श्रोत्रं श्रौत्री
 शरच्छारद्यनुष्टुबनुष्टुभ ऐडमैडान्मन्थी मन्थिन एकविंश एकविं-
 शद्वैराजं साम प्राप्तो विश्वामित्र ऋषिश्च प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामि
 तथा प्रजापतिगृहीतया त्वया सहाहं प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामि ॥ ५७ ॥

भावार्थः—ब्रह्मचर्येणाधीतविद्यौ कृतविवाहौ स्त्रीपुरुषौ बहु-
 श्रुतौ भवेताम् । नद्याप्तानां सकाशाच्छ्रवणेन विना पठितापि
 विद्या फलवती जायते । तस्मात्सदा श्रुत्वा सत्यं धरेतामसत्यं त्य-
 जेताम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे सौभाग्यवती जैसे (इदम्) यह (उत्तरात्) सब से उत्तर भाग
 में (स्वः) सुखों का साधन दिशा रूप है (तस्य) उस के (सौवम्) सुख का साधन
 (श्रोत्रम्) कान (श्रौत्री) कान की सम्बन्धी (शरत्) शरद्वत् (शारदी) शरद् ऋतु
 के व्याख्यान वाला (अनुष्टुप्) प्रबद्ध अर्थ वाला अनुष्टुप् छन्द (अनुष्टुभः) उस से
 (ऐडम्) वाणी के व्याख्यान से युक्त मन्त्र (ऐडात्) उस मन्त्र से (मन्थी) पदार्थों

के मथने का साधन (मन्थिनः) उस साधन से (एकविंशः) इक्कीस विद्याओं का पूर्ण करने हारा सिद्धान्त (एकविंशात्) उस सिद्धान्त से (वैराजम्) विविध पदार्थों के प्रकाशक (साम) साम वेद के ज्ञान को प्राप्त हुआ (विश्वामित्रः) सब से मित्रता का हेतु (ऋषिः) शब्द ज्ञान कराने हारा कान और (प्रजाम्यः) उत्पन्न हुई बिजुली आदि के लिये (श्रोत्रम्) सुनने के साधन को ग्रहण करते हैं वैसे (प्रजापतिगृहीतया) प्रजापालक पति ने ग्रहण की (त्वया) तेरे साथ में प्रसिद्ध हुई बिजुली आदि से (श्रोत्रम्) सुनने के साधन कान को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ ५७ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुषों को चाहिये कि ब्रह्मचर्य के साथ विद्या पढ़ और विवाह करके बहुश्रुत हों। और सत्य वक्ता आस जनों से सुने बिना पढ़ी हुई भी विद्या फलदायक नहीं होती इस लिये सदैव सज्जनों का उपदेश सुन के सत्य का धारण और मिथ्या को छोड़ दें ॥ ५७ ॥

इयमुपरीत्यस्यो जना ऋषिः । प्रजापदिर्तेवता

विराडाकृतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ हेमन्ते कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

अब हेमन्त ऋतु में किस प्रकार वर्ते यह वि० ॥

इयमुपरि मतिस्तस्यै वाङ्मात्या हैमन्तो वाच्यः पङ्क्तिर्हैमन्ती पङ्क्त्यै निधनवन्निधनवत् आग्रयणः । आग्रयणात्त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यां शाकरैवते विश्वकर्मा ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया वाचं गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५८ ॥

इयम् । उपरि । मतिः । तस्यै । वाक् । मा-
 त्या । हेमन्तः । वाच्यः । पङ्क्तिः । हैमन्ती । प-
 ङ्क्त्यै । निधनवदिति निधनवत् । निधनवत् इति
 निधनवतः । आग्रयणः । आग्रयणात् । त्रिणवत्रय-
 स्त्रिंशौ त्रिनवत्रयस्त्रिंशाविति त्रिनवत्रयस्त्रिं-
 शौ । त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्याम् । त्रिनवत्रयस्त्रिंसा-
 भ्यामिति त्रिनवत्रयस्त्रिंशाभ्याम् । शाकवरैवते इति
 शाकरैवते । विश्वकर्मेति विश्वकर्मा । ऋषिः ।
 प्रजापतिगृहीतयेति प्रजापतिगृहीतया । त्वया ।
 वाचम् । गृह्णामि । प्रजाभ्य इति प्रजाभ्यः ॥५८॥

पदार्थः—(इयम्) (उपरि) सर्वोपरि विराजमाना (मतिः)
 प्रज्ञा (तस्यै) तस्याः (वाक्) वक्ति यया सा । अत्र षष्ठ्यर्थे च-
 तुर्थी (मात्या) मतेर्भावः कर्म वा (हेमन्तः) हन्त्युष्णतां येन सः
 अत्र हन्तेहिं मुट् च उ० ३ । १ । २७ ॥ (वाच्यः) वाचो भावः
 कर्म वा (पङ्क्तिः) छन्दः (हैमवती) हेम्नो व्याख्यात्री (पङ्क्त्यै)
 पङ्क्त्याः (निधनवत्) निधनं प्रशस्तं मृत्युव्याख्यानं विद्यते यस्मिं-
 स्तत्साम (निधनवतः) (आग्रयणः) अङ्गति प्राप्नोति येन तस्या-
 यम् (आग्रयणात्) (त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ) त्रिनवं च त्रयस्त्रिंशं

च ते साम्नी (त्रिनवत्रयस्त्रिंशाभ्याम्) (शाक्तरैवते) शक्तिध-
नप्रतिपादके (विश्वकर्मा) विश्वानि कर्माणि यस्य सः (ऋषिः)
वेदार्थवेत्ता (प्रजापतिगृहीतया) (त्वया) (वाचम्) विद्यासुशि-
क्षान्वितां वाणीम् (गृह्णामि) प्रजाभ्यः ॥ ५८ ॥ अत्र लोकान्ता इन्द्र-
मिति द्वादशाध्यायस्थानां त्रयाणां मन्त्राणां प्रतीकानि सूत्रव्याख्यानं-
दृष्ट्वा केनचिद्धृतानि शतपथेऽव्याख्यातत्वादत्र न गृह्यन्ते ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे विदुषि पतिन य इयमुपरि मतिस्तस्यै मात्या
वाग्वाच्यो हेमन्तो हैमन्ती पङ्क्तिः पङ्क्त्यै निधनवनिधनवत
आग्रयण आग्रयणात् त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यां शाक्-
तरैवते विदित्वा विश्वकर्मर्षिर्वर्तते तथाहं प्रजापतिगृहीतया त्वया स-
हाऽहं प्रजाभ्यो वाचं गृह्णामि ॥ ५८ ॥

भावार्थः—पतिपत्नीभ्यां विदुषां वाचं क्षुत्वा प्रज्ञा वर्द्धनीया
तया हेमन्तर्तु कृत्यं सामानि च विदित्वा महर्षिवद्वर्तित्वा विद्यासुशि-
क्षासंकृतां वाचं स्वीकृत्य प्रजाभ्योऽप्येताः सदोपदेष्टव्येति ॥ ५८ ॥

अत्रेश्वरजायापतिव्यवहारस्य प्रतिपादनादेतदर्थस्य पूर्वाध्या-
यार्थेन सह सङ्गरितस्तीति वेदितव्यम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां

श्रीमद्विरजानन्दसरस्वती स्वामिनां शिष्येण

दयानन्दसरस्वतीविरचिते संस्कृताऽऽर्य

भाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते

यजुर्वेदभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः

पूर्तिमयासीत् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् स्त्री जो (इयम्) यह (उपरि) सब से ऊपर विराजमान (मतिः) बुद्धि है (तस्यै) उस (मात्या) बुद्धि का होना वा कर्म (वाक्) वाणी और (वच्यः) उस का होना वा कर्म (हेमन्तः) गर्मी का नाशक हेमन्त ऋतु (हैमन्ती) हेमन्त ऋतु के व्याख्यान वाला (पङ्क्तिः) पङ्क्ति छन्द (पङ्क्त्यै) उस पङ्क्ति छन्द का (निधनवत्) मृत्यु का प्रशंसित व्याख्यान वाला सामवेद का भाग (निधनवतः) उस से (आग्रयणः) प्राप्ति का साधन ज्ञान का फल (आग्रयणात्) उस से (त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ) बारह और तैंतीस सामवेद के स्तोत्र (त्रिणवत्रयस्त्रिंशाम्याम्) उन स्तोत्रों से (शाक्ररैवते) शक्ति और धन के साधक पदार्थों को जान के (विश्वकर्मा) सब सुकर्मों के सेवने वाला (ऋषिः) वेदार्थ का वक्ता पुरुष वर्त्तता है वैसे मैं (प्रजापतिगृहीतया) प्रजापालक पति ने ग्रहण की (त्वया) तेरे साथ (प्रजाभ्यः) प्रजाओं के लिये (वाचम्) विद्या और अच्छी शिक्षा से युक्त वाणी को (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ ५८ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि विद्वानों की शिक्षा रूप वाणी को सुन के अपनी बुद्धि बढ़ावे उस बुद्धि से हेमन्त ऋतु में कर्त्तव्य कर्म और सामवेद के स्तोत्रों को जान महात्मा ऋषि लोगों के समान वर्त्ताव कर विद्या और अच्छी शिक्षा से शुद्ध की वाणी का स्वीकार करके अपने सन्तनों के लिये भी इन वाणियों का उपदेश सदैव किया करें ॥ ५८ ॥

इस अध्याय में ईश्वर स्त्रीपुरुष और व्यवहार का वर्णन करने से इस अध्याय में कहे अर्थ की पूर्व अध्याय के अर्थ के साथ संगति जानो ॥

यह १३ तेरहवा अध्याय पूर्ण हुआ ॥

अथ चतुर्दशाध्यायारम्भः ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परांसुव । यद्
भद्रं तन्न आसुव ॥

ध्रुवक्षितिरित्यस्योशना ऋषिः । अश्विनौ देवते । त्रि-
ष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथादिमे मन्त्रे स्त्रीभ्य उपदेशमाह ॥

अब चौदहवें अध्याय का आरम्भ है
इस के पहिले मन्त्र में स्त्रियों के लिये उपदेश किया है ॥

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासि ध्रुवं योनिमासीद सा
ध्रुया । उख्यस्य केतुं प्रथमं जुषाणा अश्विनाध्वर्यू
सादयतामिह त्वां ॥ १ ॥

ध्रुवक्षितिरिति ध्रुवक्षितिः । ध्रुवयोनिरिति ध्रुव-
योनिः । ध्रुवा । असि । ध्रुवम् । योनिम् । आ ।
सीद । साधुयेति साधुया । उख्यस्य । केतुम् ।
प्रथमम् । जुषाणा । अश्विना । अध्वर्यू इत्यध्वर्यू ।
सादयताम् । इह । त्वा ॥ १ ॥

पदार्थः—(ध्रुवक्षितिः) ध्रुवा निश्चला क्षितिर्निवसतिर्जनप-
 दो यस्याः सा (ध्रुवयोनिः) ध्रुवा योनिर्गृहं यस्याः सा (ध्रुवा)
 निश्चलधर्मा (असि) (ध्रुवम्) (योनिम्) गृहम् (आ)
 (सीद) (साधुया) साधुना धर्मेण सह (उख्यस्य) उखायां
 स्थाल्यां भवस्य पाकसमूहस्य (केतुम्) प्रज्ञाम् (प्रथमम्) वि-
 स्तीर्णम् (जुषाणा) प्रीत्या सेवमाना (अश्विना) व्याप्तसक-
 लविद्यावध्यापकोपदेशकौ (अध्वर्यू) आत्मनोऽध्वरमहिंसनीयं गृ-
 गृहाश्रमादिकं यज्ञमिच्छू (सादयताम्) अवस्थापयतम् (इह)
 गृहाश्रमे (त्वा) त्वाम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे स्त्रिया त्वं साधुयोख्यस्य प्रथमं केतुं जुषाणा
 ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिर्ध्रुवासि सा त्वं ध्रुवं योनिमासीदत्वामिहाध्वर्यू अ-
 श्विना सादयताम् ॥ १ ॥

भावार्थः—कुमारीणां ब्रह्मचर्याऽवस्थायामध्यापकोपदेशिके वि-
 दुष्यौ गृहाश्रमधर्मशिक्षां कृत्वैताः साध्वीः संपादयेताम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि जो तू (साधुया) श्रेष्ठ धर्मके साथ (उख्यस्य) बटलोई
 में पकाये अन्न की संबन्धी और (प्रथमम्) विस्तारयुक्त (केतुम्) बुद्धि को (जु-
 षाणा) प्रीति से सेवन करती हुई (ध्रुवक्षितिः) निश्चल वास करने और (ध्रुव-
 योनिः) निश्चल घर में रहने वाली (ध्रुवा) दृढधर्म से युक्त (असि) है सो तू
 (ध्रुवम्) निश्चल (योनिम्) घर में (आसीद) स्थिर हो (त्वा) तुझ को (इह)
 इस गृहाश्रम में (अध्वर्यू) अपने लिये रक्षणीय गृहाश्रम आदि यज्ञ के चाहने हारे
 (अश्विना) सब विद्याओं में व्यापक अध्यापक और उपदेशक (सादयताम्) अच्छे
 प्रकार स्थापित करें ॥ १ ॥

भावार्थः—विद्वान् पढ़ाने और उपदेश करने वाली स्त्रियों को योग्य है कि कुमारी कन्याओं को ब्रह्मचर्य अवस्था में गृहाश्रम और धर्मशिक्षा दे के इन को श्रेष्ठ करें ॥ १ ॥

कुलायिनीत्यस्योशना ऋषिः । अश्विनौ देवते । ब्राह्मी

बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः स एव विषय उपदिश्यते ॥

फिर पूर्वोक्त विषय का अगले मन्त्र में उपदेश किया है ॥

कुलायिनी धृतवती पुरन्धिः स्योने सोदु सदनै
पृथिव्याः । अमि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्विमा ब्रह्म
पीपिहि साभगाय । अश्विनाध्वर्यू सादयतामिह
त्वा ॥ २ ॥

कुलायिनी । धृतवतीति धृतवती । पुरन्धि रिति
पुरन्धिः । स्योने । सोदु । सदनै । पृथिव्याः ।
अमि । त्वा रुद्राः । वसवः । गृणन्तु । इमा । ब्र-
ह्म । पीपिहि । साभगाय । अश्विना । अध्वर्यू
इत्यध्वर्यू । सादयताम् । इह । त्वा ॥ २ ॥

पदार्थः—(कुलायिनी) कुलं यदेति तत्कुलायं तत्प्रशस्तं
विद्यते यस्याः सा (धृतवती) धृतं बहूदकमस्ति यस्याः सा (पु-
रन्धिः) या पुरूणि बहूनि सुखानि दधाति सा (स्योने) सुख-

कारिके (सीद) (सदने) गृहे (पृथिव्याः) भूमेः (अभि)
 (त्वा) त्वाम् (रुद्राः) मध्या विद्वांसः (वसवः) आदिमावि
 पश्चितः (गृणन्तु) प्रशंसन्तु (इमा) इमानि (ब्रह्म) विद्या
 धनम् (पीपिहि) प्राप्नुहि । अत्रापि गतावित्यरमाच्छपः श्लुः । तु-
 जादित्वादभ्यासदीर्घश्च (सौभगाय) शोभनैश्वर्याणां भावाय (अ-
 श्विना) (अध्वर्यू) (सादयताम्) (इह) (त्वा) त्वाम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे स्योने यां त्वां वसवो रुद्राश्चेमा ब्रह्मदातृन्
 गृहीतृन्भिगृणन्तु सा त्वं सौभगायैतानि पीपिहि । घृतवती पुरन्धिः
 कुलायिनी सती पृथिव्याः सदने सीद । अध्वर्यू अश्विना त्वेह साद-
 यताम् ॥ २ ॥

भावार्थः—स्त्रियः साङ्गोपाङ्गागमैश्वर्यसुखभोगायस्वसदृशान्
 पतीनुपयम्य विद्यासुवर्णादि धनं प्राप्य सर्वर्तुसुखसाधकेषु गृहेषु
 निवसन्तु । विदुषां सङ्गं शास्त्राभ्यासं च सततं कुर्युः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (स्योने) सुख करने हारी जिस (त्वा) तुझ को (वसवः)
 प्रथम कोटि के विद्वान् और (रुद्राः) मध्य कक्षा के विद्वान् (इमा) इन (ब्रह्म)
 विद्या धनों के देने वाले गृहस्थों की (अभि) अभिमुख होकर (गृणन्तु) प्रशंसा
 करें सो तू (सौभगाय) सुन्दर संपत्ति होने के लिये इन विद्या धन को (पीपिहि)
 अच्छे प्रकार प्राप्त हो (घृतवती) बहुत जल और (पुरन्धिः) बहुत सुख धारण करने
 वाली (कुलायिनी) प्रशंसित कुल की प्राप्ति से युक्त हुई (पृथिव्याः) अपनी भूमि
 के (सदने) घर में (सीद) स्थित हो (अध्वर्यू) अपने लिये रक्षणीय गृहाश्रम
 आदि यज्ञ चाहने वाले (अश्विना) सब विद्याओं में व्यापक और उपदेशक पुरुष
 (त्वा) तुझ को (इह) इस गृहाश्रम में (सादयताम्) स्थापित करें ॥ २ ॥

भावार्थः—स्त्रियों को योग्य है कि साङ्गोपाङ्ग पूर्ण विद्या और धन ऐश्वर्य

का सुख भोगने के लिये अपने सदृश पतियों से विवाह करके विद्या और सुवर्ण आदि धन को पाके सब ऋतुओं में सुख देने हारे घरों में निवास करें तथा विद्वानों का संग और शास्त्रों का अभ्यास निरन्तर किया करें ॥ २ ॥

स्वैर्दक्षैरित्यस्योशना ऋषिः । अश्विनौ देवते । तिचूद्

ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी पूर्वोक्त विषय को ही अगले मन्त्र में कहा है ॥

स्वैर्दक्षैर्दत्तपितेह सीद देवानां सुम्ने बृहते रणाय ।
पितेवैधि सूनव आसुशेवा स्वावेशा तन्वा संवि-
शस्व । अश्विनाध्वर्यु सादयतामिह त्वा ॥ ३ ॥

स्वैः । दक्षैः । दत्तपितेति दत्तऽपिता । इह । सीद ।
देवानाम् । सुम्ने । बृहते रणाय । पितेवैति पिता-
ऽइव । एधि । सूनवे । आ । सुशेवेति सुशेवा ।
स्वावेशेति । सुऽआवेशा । तन्वा । सम । विशस्व । अ-
श्विना । अध्वर्यु इत्यध्वर्यु । सादयताम । इह । त्वा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(स्वैः) स्वकीयैः (दक्षैः) बलैश्चतुरैर्भृत्यैर्वा (दत्त
पिता) दत्तस्य बलस्यचतुराणां भृत्यानां वा पिता पालकः (इह)
अस्मिन् लोके (सीद) (देवानाम्) धार्मिकाणां विदुषां मध्ये
(सुम्ने) सुखे (बृहते) महते (रणाय) संग्रामाय (पितेव)
(एधि) भव (सूनवे) अपत्याय (आ) (सुशेवा) सुष्ठु
सुखा (स्वावेशा) सुष्ठु समन्ताद् वेशो यस्याः सा (तन्वा)

शरीरेण (सम्) एकीभावे (विशस्व) (अश्विना) (अध्वर्यू
(सादयताम्) (इह) (त्वा) त्वाम् ॥ ३ ॥

अन्वयः— हे स्त्रि त्वं यथा स्वैर्दत्तैः सह वर्तमानो देवानां बृ-
हते रणाय सुम्ने दत्तापिता विजयेन वर्धते तथेहैधि सुम्न आसीद पि-
तेव सूनवे सुशेवा स्वावेशा सती तन्वा संविशस्व अध्वर्यू अश्विना
त्वेह सादयताम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—स्त्रियो युद्धेपि पतिभिः सह तिष्ठेयुः
स्वकीयभृत्य पुत्रपशवादीन् पितरइवपालयेयुः । सदैवात्युत्तमैर्वस्त्रभू-
षणैः शरीराणिः संसृज्य वर्तेरन् । विद्वांसश्चैवमेताः स दोषदिशेयुः स्त्रि-
योप्येतांश्च ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि तू जैसे (स्वैः) अपने (दत्तैः) बलों और भृत्यों के
साथ वर्तता हुआ (देवानाम्) धर्मात्मा विद्वानों के मध्य में वर्तमान (बृहते) बड़े
(रणाय) संग्राम के लिये (सुम्ने) सुख के विषय (दत्तापिता) बलों वा चतुर भृ-
त्यों का पालन करने हारा हो के विजय से बढ़ता है वैसे (इह) इस लोक के मध्य
में (एधि) बढ़ती रह (सुम्ने) सुख में (आसीद) स्थिर हो और (पितेव) जैसे
पिता (सूनवे) अपने पुत्र के लिये सुन्दर सुख देता है वैसे (सुशेवा) सुन्दर सुख
से युक्त (स्वावेशा) अच्छी प्रीति से सुन्दर शुद्ध शरीर वस्त्र अलंकार को धारण
करती हुई अपने पति के साथ प्रवेश करने हारी हो के (तन्वा) शरीर के साथ प्र-
वेश कर और (अध्वर्यू) गृहाश्रमादि यज्ञ की अपने लिये इच्छा करने वाले (अश्विना)
पढ़ाने और उपदेश करने हारे जन (त्वा) तुम्ह को (इह) इस गृहाश्रम में (सा-
दयताम्) स्थित करें ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—स्त्रियों को चाहिये कि युद्ध में भी अपने प-
तियों के साथ स्थित रहें । अपने नौकर पुत्र और पशु आदि की पिता के समान रक्षा-
करे । और नित्य ही वस्त्र और आभूषणों से अपने शरीरों को संयुक्त करके वर्ते ।
विद्वान् लोग भी इन को सदा उपदेश करें और स्त्री भी इन विद्वानों के लिये सदा
उपदेश करें ॥ ३ ॥

यजुर्वेदभाष्ये ॥

पृथिव्याः पुरीषमित्यस्योशना ऋषिः । अश्विनौ देवते । स्व-
राड्ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

पृथिव्याः पुरीषमस्यप्सो नाम तां त्वा विश्वे
अभि गृणन्तु देवाः । स्तोमं पृष्ठा घृतवतीह सीद
प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्व अश्विनाध्वर्यू सादय-
तामिह त्वां ॥ ४ ॥

पृथिव्याः । पुरीषम् । असि । अप्सः । नाम ।
ताम् । त्वा । विश्वे । अभि । गृणन्तु । देवाः ।
स्तोमं पृष्ठेति स्तोमं पृष्ठा । घृतवतीति घृतवती ।
इह । सीद । प्रजावदिति प्रजावत् । अस्मे इ-
त्यस्मे । द्रविणा । आ । यजस्व । अश्विना । अ-
ध्वर्यू इत्यध्वर्यू । सादयताम् । इह । त्वा ॥ ४ ॥

पदार्थः—(पृथिव्याः) (पुरीषम्) पालनम् (असि) (अ-
प्सः) रूपम् (नाम) आख्याम् (ताम्) (त्वा) त्वाम् (वि-
श्वे) सर्वे (अभि) (गृणन्तु) अर्चन्तु सत्कुर्वन्तु । गृणाती-
त्यर्चतिकर्मा० निघं० ३ । १४ (देवाः) विद्वांसः (स्तोमपृष्ठा)

स्तोमानां पृष्ठं ज्ञीप्सा यस्याः सा (घृतवती) प्रशस्तान्याज्यादीनि विद्यन्ते यस्याः सा (इह) गृहाश्रमे (सीद) वर्तस्व (प्रजावत्) प्रशस्ताः प्रजा भवन्ति यस्मात्तत् (अस्मे) अस्मभ्यम् (द्रविणा) धनानि । अत्र सुपां सुलुगित्याकारादेशः (आ) समन्तात् (य-जस्व) देहि (अश्विना) (अध्वर्यू) (सादयताम्) (इह) सत्ये व्यवहारे (त्वा) त्वाम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे स्त्रिया स्तोमपृष्ठा त्वमिह पृथिव्याः पुरीषमप्सो नाम च घृतवत्यसितां त्वा विश्वे देवा अभिगृणन्त्वह सीद त्वाऽध्वर्यू अश्विनेहासादयतां सा त्वमस्मे प्रजावद् द्रविणा यजस्व ॥ ४ ॥

भावार्थः—याः स्त्रियो गृहाश्रमविद्याक्रियाकौशल्योर्विदुष्यः स्युस्ता एव सर्वेभ्यः सुखानि दातुमर्हन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियो (स्तोमपृष्ठा) स्तुतियों को जानने की इच्छा युक्त तू (इह) इस गृहाश्रम में (पृथिव्याः) पृथिवी की (पुरीषम्) रक्षा (अप्सः) सुन्दररूप और (नाम) नाम और (घृतवती) बहुत धी आदि प्रशंसित पदार्थों से युक्त (असि) है (ताम्) उस (त्वा) तुझ को (विश्वे) सब (देवाः) विद्वान् लोग (अभिगृणन्तु) सत्कार करें (इह) इसी गृहाश्रम में (सीद) वर्तमान रह और जिस (त्वा) तुझ को (अध्वर्यू) अपने लिये रक्षणीय गृहाश्रमादि यज्ञ चाहने वाले (अश्विना) व्यापक बुद्धि पढ़ाने और उपदेश करने हारे (इह) इस गृहाश्रम में (सादयताम्) स्थित करें सो तू (अस्मे) हमारे लिये (प्रजावत्) प्रशंसित सन्तान होने का साधन (द्रविणा) धन (यजस्व) दे ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो स्त्री गृहाश्रम की विद्या और क्रिया कौशल में विद्वान् हों वे ही सब प्राणियों को सुख दे सकती हैं ॥ ४ ॥

आदित्यास्त्वेत्यस्योशना ऋषिः । अश्विनौ देवते । स्वराङ्
ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमवे विषयमाह ॥

फिर भी पूर्वोक्त विषय ही अगले मन्त्र में कहा है ॥

आदित्यास्त्वा पृष्ठे सादयाम्यन्तरिक्षस्य धर्त्री
विष्टम्भनीं दिशामधिपत्नीं भुवना नाम् । ऊर्मिर्द्रुप्सो
अपामसि विश्वकर्मा त ऋषिरश्विनाध्वर्यु सादयता-
मिह त्वा ॥ ५ ॥

आदित्याः । त्वा । पृष्ठे । सादयामि । अन्त-
रिक्षस्य । धर्त्रीम् । विष्टम्भनीम् । दिशाम् । अधि-
पत्नीमित्यधिपत्नीम् । भुवनानाम् । ऊर्मिः । द्र-
प्सः । अपाम् । असि । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा ।
ते । ऋषिः । अश्विना । अध्वर्यु इत्यध्वर्यु । सादय-
ताम् । इह । त्वा ॥ ५ ॥

पदार्थः—(आदित्याः) भूमेः (त्वा) त्वाम् (पृष्ठे)
उपरि (सादयामि) स्थापयामि (अन्तरिक्षस्य) अन्तरक्षय-
विज्ञानस्य (धर्त्रीम्) (विष्टम्भनीम्) (दिशाम्) पूर्वादीनाम्
(अधिपत्नीम्) अधिष्ठातृत्वेन पालयिकाम् (भुवनानाम्) भ-
वन्ति भूतानि येषु तेषां गृहाणाम् (ऊर्मिः) तरङ्ग इव (द्रप्सः)
हर्षः (अपाम्) जलानाम् (असि) (विश्वकर्मा) शुभाश्वि-

लकर्मा (ते) तव (ऋषिः) विज्ञापकः पतिः (अश्विना) (अध्वर्यु) (सादयताम्) (इह) (त्वा) त्वाम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियस्ते विश्वकर्मर्षिः पतिरहमन्तरिक्षस्य धर्त्री दिशां विष्टम्भनीं भुवनानामधिपत्नीं सूर्यामिव त्वादित्याः पृष्ठे सादयामि योषामूर्मिरिव ते द्रप्स आनन्दस्तेन युक्तासि तां त्वेहाध्वर्यु अश्विना सादयताम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत वाचकलु०—याः स्त्रियोऽक्षयसुखकारिण्यः प्रसिद्धादिककीर्तयो विहस्पतयः सदानन्दिताः सन्ति ता एव गृहाश्रमधर्मपालनोन्नतये प्रभवन्ति । मधुश्चेति मंत्रमारभ्यैतन्मंत्रपठ्यन्तं वसन्तर्तुगुणव्याख्यानं प्राधान्येन कृतमिति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियो (ते) तेरा (विश्वकर्मा) सब शुभ कर्मों से युक्त (ऋषिः) विज्ञान दाता पति मैं (अन्तरिक्षस्य) अन्तःकरण के नाश रहित विज्ञान को (धर्त्रीम्) धारण करने (दिशाम्) पूर्वादि दिशाओं की (विष्टम्भनीम्) आधार और (भुवनानाम्) सन्तानोत्पत्ति के निमित्त घरों की (अधिपत्नीम्) अधिष्ठाता होने से पालन करने वाली (त्वा) तुझ को सूर्य की किरण के समान (अदित्याः) पृथिवी के (पृष्ठे) पीठ पर (सादयामि) घर की अधिकारिणी स्थापित करता हूं जो तू (अपाम्) जलों की (ऊर्मिः) तरङ्ग के सदृश (द्रप्सः) आनन्दयुक्त (असि) है उस (त्वा) तुझ को (इह) इस गृहाश्रम में (अध्वर्यु) रक्षा के निमित्त यज्ञ को करने वाले (अश्विना) विद्या में व्याप्त बुद्धि अध्यापक और उपदेशक पुरुष (सादयताम्) स्थापित करें ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो स्त्री अविनाशी सुख देनेहारी सब दिशाओं में प्रसिद्ध कीर्ति वाली विद्वान् पतियों से युक्त सदा आनन्दित हैं वेही गृहाश्रम का धर्म पालने और उस की उन्नति के लिये समर्थ होती हैं तेरहवें अध्याय

में जो (मधुश्च०) कहा है वहां से यहांतक वसंत ऋतु के गुणों की प्रधानता से व्याख्यान किया है ऐसा जनना चाहिये ॥ ५ ॥

शुक्रश्चेत्यस्योशना ऋषिः । ग्रीष्मर्तुर्देवता । निचृदुत्कृति-
इच्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी ग्रीष्म ऋतु का व्याख्यान अगले मन्त्र में कहा है ॥

शुक्रश्च शुचिश्च ग्रीष्मोऽऋतू अग्नेरन्तः श्लेषो-
ऽसि कल्पेताम् द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओ-
षधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सर्व-
ताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे
ग्रीष्मोऽऋतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसं-
विशन्तु तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवेसीदतम् ॥६॥

शुक्रः । च । शुचिः । च । ग्रीष्मो । ऋतू ।
अग्नेः । अन्तःश्लेषइत्यन्तःऽश्लेषः । असि । क-
ल्पेताम् द्यावापृथिवीइतिद्यावापृथिवी । कल्पन्ता-
म् । आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् । अग्नयः ।
पृथक् । मम । ज्यैष्ठ्याय । सर्वता इतिसर्वताः ।
ये । अग्नयः । समनस इति सऽमनसः । अन्तरा ।
द्यावापृथिवी इति द्यावाऽपृथिवी । इमे इतीमे ।

ग्रैष्मौ । ऋतू इत्यृतू । अभिकल्पमाना इत्यभि-
 ऽकल्पमानाः । इन्द्रमिवेतीन्द्रम्ऽइव । अभिसंविश-
 न्त्वित्यभिऽसंविशन्तु । तया । देवतया । अङ्गिरस्व-
 त् । ध्रुवे इति ध्रुवे । सीदतम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(शुक्रः) य आशु पांसुवर्षातीव्रतापाभ्यामन्तरिक्षं
 मलिनं करोति स ज्येष्ठः (च) (शुचिः) पवित्रकारक आ-
 षाढः (च) (ग्रैष्मौ) ग्रीष्मे भवौ (ऋतू) यावच्छतस्तौ
 (अग्नेः) पावकस्य (अन्तःश्लेषः) मध्य आलिङ्गनम् (असि)
 अस्ति (कल्पेताम्) समर्थयेताम् (द्यावापृथिवी) प्रकाशान्त-
 रिक्षे (कल्पन्ताम्) (आपः) जलानि (ओषधयः) यवसो-
 माद्याः (कल्पन्ताम्) (अग्नयः) पावकाः (पृथक्) (मम)
 (ज्यैष्ठ्याय) अतिशयेन प्रशस्यस्य भावाय (सव्रताः) सत्यै-
 न्यमैः सह वर्तमानाः (ये) (अग्नयः) (समनसः) मनसा
 सह वर्तमानाः (अन्तरा) मध्ये (द्यावापृथिवी) (इमे)
 (ग्रैष्मौ) (ऋतू) (अभिकल्पमानाः) आभिमुख्येन समर्थ-
 यन्तः (इन्द्रमिव) यथा विद्युतम् (देवाः) विद्वांसः (अभिसं
 विशन्तु) अभितः सम्यक् प्रविशन्तु (तया) (देवतया) दि-
 व्यगुणया (अङ्गिरस्वत्) अङ्गानां रसः कारणं तद्वत् (ध्रुवे)
 निश्चले (सीदतम्) विजानीतम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषौ यथा मम ज्यैष्ठ्याय यौ शुक्रश्च शुचिश्च ग्रीष्मादृतू ययोरग्रेरन्तः श्लेषोऽस्यस्ति याभ्यां द्यावापृथिवी कल्पे-
तामापः कल्पन्तामोषधयोऽग्नयश्च पृथक् कल्पन्तां यथा समनसः सव्रता
अग्नयोऽन्तरा कल्पन्ते तैर्ग्रीष्मादृतू अभिकल्पमाना देवा भवन्त
इन्द्रमिव तानग्नीनभिसंविशन्तु तथा तथा देवतया सह युवामि मे
द्यावापृथिवी ध्रुवे एतौ चांगिरस्वत् सीदतम् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—वसन्तर्तुव्याख्यानानन्तरं ग्रीष्मर्तु-
व्याख्यायते । हे मनुष्या यूयं ये पृथिव्यादिस्थाः शारीरात्ममानसा-
श्चाग्नयो वर्तन्ते यैर्विना ग्रीष्मर्तुसंभवो न जायते तां विज्ञायोप-
युज्य सर्वेभ्यः सुखं प्रयच्छत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे स्त्रीपुरुषो जैसे (मम) मेरे (ज्यैष्ठ्याय) प्रशंसा के योग्य
होने के लिये जो (शुक्रः) शीघ्र धूली की वर्षा और तीव्र ताप से आकाश को
मलीन करने हारा ज्येष्ठ (च) और (शुचिः) पवित्रता का हेतु आषाढ़ (च)
ये दोनों मिल के प्रत्येक (ग्रीष्मी) ग्रीष्म (ऋतू) ऋतु कहते हैं जिस (अग्नेः)
अग्नि के (अतःश्लेषः) मध्य में कफ के रोग का निवारण (अग्नि) होता है
जिस से ग्रीष्म ऋतु के महीनों से (द्यावापृथिवी) प्रकाश और अन्तरिक्ष (कल्पे-
ताम्) समर्थ होवें (आपः) जल (कल्पन्ताम्) समर्थ हों (ओषधयः) यव वा
सोमलता आदि ओषधियां और (अग्नयः) बिजुली आदि अग्नि (पृथक्) अ-
लग २ (कल्पन्ताम्) समर्थ होवें जैसे (समनसः) विचारशील (सव्रताः) स-
त्याचरणरूप नियमों से युक्त (अग्नयः) अग्नि के तुल्य तेजस्वी को (अन्तरा)
(ग्रीष्मी) (ऋतू) (अभिकल्पमानाः) सन्मुख होकर समर्थ करते हुए (देवाः)
विद्वान् लोग (इन्द्रमिव) बिजुली के समान उन अग्नियों की विद्या में (अभिसं-
विशन्तु) सब ओर से अच्छे प्रकार प्रवेश करें वैसे (तथा) उस (देवतया)

परमेश्वर देवता के साथ तुम दोनों (इमे) इन (द्यावा पृथिवी) प्रकाश और पृथिवी को (ध्रुवे) निश्चल स्वरूप से इन का भी (अंगिरस्वत्) अवयवों के कारण रूप रस के समान (सीदतम्) विशेष करके ज्ञान कर प्रवर्त्तमान रहो ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०-वसन्त ऋतु के व्याख्यान के पीछे ग्रीष्म ऋतु की व्याख्या करते हैं । हे मनुष्यो तुम लोग जो पृथिवी आदि पंच भूतों के शरीर सम्बन्धी वा मानस अग्नि हैं कि जिन के बिना ग्रीष्म ऋतु नहीं हो सकता उन को जान और उपयोग में ला के सब प्राणियों को सुख दिया करो ॥ ६ ॥

सजूर्ऋतुभिरित्यस्य विश्वे देवा ऋषयः । वस्वादयो मन्त्रोक्ता देवताः । सजूर्ऋतुभिरित्यस्य भुरिकृतिश्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥
सजूर्ऋतुभिरिति द्वितीयस्य स्वराट्पङ्क्तिश्छन्दः । सजूर्ऋतुभिरिति तृतीयस्य निचृदाकृतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरश्च ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्व
योनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादय-
तामिह त्वा । सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्वसु-
भिः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाऽ-
ध्वर्यूसादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः
सजूर्द्वैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानराया
श्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्वि-

धाभिः सजूरादित्यैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वै-
श्वानरायाश्विनाध्वर्युं सादयतामिह त्वां सजूर्ऋतु-
भिः सजूर्विधाभिः सजूर्विश्वेदेवैः सजूर्देवैर्वयोनाधै-
रग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्युं सादयतामिह
त्वां ॥ ७ ॥

सजूरिति सऽजूः । ऋतुभिरित्यृतुऽभिः । सजूरि-
तिसऽजूः । विधाभिरिति विऽधाभिः । सजूरितिसऽजूः ।
देवैः । सजूरिति सऽजूः । वयोनाधैरिति वयऽनाधैः ।
अग्नये । त्वा । वैश्वानराय । अश्विना । अध्वर्यु इत्य-
ध्वर्यु । सादयताम् । इह । त्वा । सजूरिति सऽजूः ।
ऋतुभिरित्यृतुऽभिः । सजूरिति सऽजूः । विधाभिरिति
विऽधाभिः । सजूरिति सऽजूः । वसुभिरिति वसूऽभिः ।
सजूरिति सऽजूः । देवैः । वयोनाधैरिति वयऽनाधैः ।
अग्नये । त्वा । वैश्वानराय । अश्विना । अध्वर्यु
इत्यध्वर्यु । सादयताम् । इह । त्वा । सजूरिति
सऽजूः । ऋतुभिरित्यृतुऽभिः । सजूरिति सऽजूः ।
विधाभिरिति विऽधाभिः । सजूरिति सऽजूः । रुद्रैः ।

स॒जूरिति॑स॒ऽजूः । दे॒वैः । व॒योना॒धैरिति॑ वयःऽना॒धैः ।
 अ॒ग्नये॑ । त्वा । वै॒श्वान॒राय॑ । अ॒श्विना॑ । अ॒ध्व॒र्यू
 इत्य॑ध्व॒र्यू । सा॒दय॑ता॒म॒ । इ॒ह । त्वा । स॒जूरिति॑ स॒-
 ऽजूः । ऋ॒तुभि॒रित्य॑तुऽभिः । स॒जूरिति॑ स॒ऽजूः । वि॒धा-
 मि॒रिति॑ वि॒ऽधाभिः॑ । स॒जूरिति॑ स॒ऽजूः । आ॒दि॒त्यैः ।
 स॒जूरिति॑ स॒ऽजूः । दे॒वैः । व॒योना॒धैरिति॑ वयःऽना॒धैः ।
 अ॒ग्नये॑ । त्वा । वै॒श्वान॒राय॑ । अ॒श्विना॑ । अ॒ध्व॒र्यू
 इत्य॑ध्व॒र्यू । सा॒दय॑ता॒म॒ । इ॒ह । त्वा । स॒जूरिति॑स॒ऽजूः ।
 ऋ॒तुभि॒रित्य॑तुऽभिः । स॒जूरिति॑ स॒ऽजूः । वि॒धाभि॑-
 रिति॑ वि॒ऽधाभिः॑ । स॒जूरिति॑ स॒ऽजूः । वि॒श्वैः । दे॒वैः ।
 स॒जूरिति॑ स॒ऽजूः । दे॒वैः । व॒योना॒धैरिति॑ वयःऽना॒धैः ।
 अ॒ग्नये॑ । त्वा । वै॒श्वान॒राय॑ । अ॒श्विना॑ । अ॒ध्व॒र्यू
 इत्य॑ध्व॒र्यू । सा॒दय॑ता॒म॒ । इ॒ह । त्वा ॥ ७ ॥

पदार्थः—(सजूः) यः समानं प्रीणाति सेवते वा (ऋतु-
 मिः) वसन्तादिमिश्र सह (सजूः) (विधाभिः) अद्भिः (स-
 जूः) (देवैः) दिव्यैर्गुणैः (सजूः) दिव्यसुखप्रदैः (वयोनाधैः)
 वयांसि जीवनादीनि गायत्र्यादिछन्दांसि वा नह्यन्ति यैः प्राणैस्तेः
 (अग्नये) पावकाय (त्वा) त्वाम् (वैश्वानराय) अश्विलानां

पदार्थानां नयनाय प्रापणाय (अश्विना) (अध्वर्यू) (सादय-
ताम्) (इह) (त्वा) त्वाम् स्त्रियं पुरुषं वा (सजूः) (ऋ-
तुभिः) (सजूः) (विधाभिः) (सजूः) (वसुभिः) अग्न्यादिभिरष्टभिः
(सजूः) (देवैः) दिव्यैः (वयोनाधैः) वयांसि विज्ञानानि नह्यन्ति
यैर्विद्वद्भिः (अग्नये) विज्ञानाय (त्वा) (वैश्वानराय) विश्वस्य सर्वस्य
जगतो नायकाय (अश्विना) (अध्वर्यू) (सादयताम्) (इह) (त्वा)
(सजूः) (ऋतुभिः) (सजूः) (विधाभिः) विविधानि
वस्तूनि दधति याभिः प्राणचेष्टाभिस्ताभिः (सजूः) (रुद्रैः)
प्राणचेष्टाभिः ताभिः (सजूः) (रुद्रैः) प्राणापानव्यानोदा-
नसमाननागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयजीवैः (सजूः) (देवैः)
विद्वद्भिः (वयोनाधैः) वेदादिशास्त्रप्रज्ञापनप्रबन्धकैः (अग्नये)
शास्त्रविज्ञानाय (त्वा) (वैश्वानराय) विश्वेषां नराणामिदं सु-
खसाधकं तस्मै (अश्विना) (अध्वर्यू) (सादयताम्) (इह)
(त्वा) (सजूः) (ऋतुभिः) सह चरितैः सुखैः (सजूः)
(विधाभिः) विविधाभिः सत्यक्रियाधारिकाभिः क्रियाभिः (स-
जूः) (आदित्यैः) संवत्सरस्य द्वादशमासैः (सजूः) (देवैः)
पूर्णविद्यैः (वयोनाधैः) पूर्णविद्याविज्ञानप्रचारप्रबन्धकैः (अग्न-
ये) पूर्णाय विज्ञानाय (त्वा) (वैश्वानराय) विश्वेषां नराणा-
मिदंपूर्णसुखसाधनंतस्मै (अश्विना) (अध्वर्यू) (सादयताम्)
(इह) (त्वा) (सजूः) (ऋतुभिः) सर्वैः कालावयवैः (स-
जूः) (विधाभिः) समस्ताभिः सुखव्यापिकाभिः (सजूः) (विश्वैः)
समस्तैः (देवैः) परोपकाराय सत्यासत्यविज्ञापयितृभिः (सजूः) (देवैः)

(वयोनाधैः) ये वयः कामयमानं जीवनं नश्यन्ति तैः (अग्नये)
 सुशिञ्जाप्रकाशाय (त्वा) (वैश्वानराय) विश्वेषां नराणामिदं
 हितं तस्मै (अश्विना) (अध्वर्यू) (सादयताम्) (इह)
 (त्वा) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि पुरुष वा यं त्वा त्वामिहाध्वर्यू अश्विना
 वैश्वानरायाग्नये सादयतां वयं च यं त्वा सादयेम स त्वमृतुभिः सह
 सजूर्विधाभिः सह सजूर्देवैरसह सजूर्वयोनाधैर्देवैः सह सजूर्भव
 हे पुरुषार्थयुक्ते स्त्रि वा पुरुष यं त्वा त्वामिह वैश्वानरायाग्नयेऽध्वर्यू
 अश्विना सादयतां यं त्वा वयं च सादयेम स त्वमृतुभिः सह सजूर्-
 विधाभिः सह सजूर्वसुभिः सह सजूर्वयोनाधैर्देवैः सह च सजूर्भव हे
 विद्याध्ययनाय प्रवृत्ते ब्रह्मचारिणि वा ब्रह्मचारिन् यं त्वेह वैश्वा-
 नरायाग्नयेऽध्वर्यू अश्विना सादयतां यं त्वा वयं च सादयेम स
 त्वमृतुभिः सह सजूर्विधाभिः सह सजूर् रुद्रैः सह सजूर्वयोनाधैर्दे-
 वैः सह च सजूर्भव हे पूर्णविद्ये स्त्रि पुरुष वा यं त्वेह वैश्वानरा-
 याग्नयेऽध्वर्यू अश्विना सादयतां यं त्वा वयं च सादयेम स त्वमृ-
 तुभिः सह सजूर्विधाभिः सह सजूर्रादित्यैः सह सजूर्वयोनाधैर्देवैः
 सह च सजूर्भव हे सत्यार्थोपदेशिके स्त्रि पुरुष वा यं त्वेह वैश्वा-
 नरायाग्नयेऽध्वर्यू अश्विना सादयतां यं त्वा वयं च सादयेम स
 त्वमृतुभिः सह सजूर्विधाभिः सह सजूर्विश्वैर्देवैः सह सजूर्वयोना-
 धैर्देवैः सह च सजूर्भव ॥ ७ ॥

भावार्थः—अस्मिन् जगति मनुष्यजन्म प्राप्य स्त्रियोविदुष्यः
 पुरुषा विहांसश्च भूत्वा येषु ब्रह्मचर्यविद्यासुशिञ्जाग्रहणादिषु शुभेषु

कर्मसु स्वयं प्रवृत्ता भूत्वा यानन्यान् प्रवर्तयेयुस्तेऽत्र प्रवर्त्तित्वा पर-
मेश्वरमारभ्य पृथिवीपथ्यन्तानां पदार्थानां यथार्थेन विज्ञानेनोपयोगं
संगृह्य सर्वेष्वृतुषु स्वयं सुखयन्त्वन्यांश्च ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे स्त्री वा पुरुष जिस (त्वा) तुझ को (इह) इस जगत् में
(अध्वर्यू) रक्षा करने हारे (अश्विना) सब विद्याओं में व्यापक पढ़ाने और उप-
देश करने वाले पुरुष और स्त्री (वैश्वानराय) संपूर्ण पदार्थों की प्राप्ति के निमित्त
(अग्नये) अग्निविद्या के लिये (सादयताम्) नियुक्त करें और हम लोग भी
जिस (त्वा) तुझ को स्थापित करें सो तू (ऋतुभिः) बसन्त और वर्षा आदि
ऋतुओं के साथ (सजूः) एकसी तृप्ति वा सेवा से युक्त (विधाभिः) जलों के साथ
(सजूः) प्रीतियुक्त (देवैः) अच्छे गुणों के साथ (सजूः) प्रीति वाली वा प्रीति
वाला और (वयोनाधैः) जीवन आदि वा गायत्री आदि छन्दों के साथ सम्बन्ध के
हेतु (देवैः) दिव्य सुख देने हारे प्राणों के साथ (सजूः) समान सेवन से युक्त
हो । हे पुरुषार्थ युक्त स्त्री वा पुरुष जिस (त्वा) तुझ को (इह) इस गृहाश्रम में
(वैश्वानराय) सब जगत् के नायक (अग्नये) विज्ञानदाता ईश्वर की प्राप्ति के लिये
(अध्वर्यू) रक्षक (अश्विना) सब विद्याओं में व्याप्त अध्यापक और उपदेशक
(सादयताम्) स्थापित करें और जिस (त्वा) तुझ को हम लोग नियत करें सो
तू (ऋतुभिः) ऋतुओं के साथ (सजूः) पुरुषार्थी (विधाभिः) विविध प्रकार के
पदार्थों के धारण के हेतु प्राणों की चेष्टाओं के साथ (सजूः) समान सेवन वाले
(वसुभिः) अग्नि आदि आठ पदार्थों के साथ (सजूः) प्रीति युक्त और (वयो-
नाधैः) विज्ञान का सम्बन्ध कराने हारे (देवैः) सुन्दर विद्वानों के साथ (सजूः)
समान प्रीति वाले हों । हे विद्या पढने के लिये प्रवृत्त हुए ब्रह्मचारिणी वा ब्रह्मचारी
जिस (त्वा) तुझ को (इह) इस ब्रह्मचर्याश्रम में (वैश्वानराय) सब मनुष्यों के
सुख के साधन (अग्नये) शास्त्रों के विज्ञान के लिये (अध्वर्यू) पालने हारे (अश्वि-
ना) पूर्ण विद्या युक्त अध्यापक और उपदेशक लोग (सादयताम्) नियुक्त करें
और जिस (त्वा) तुझ को हम लोग स्थापित करें सो तू (ऋतुभिः) ऋतुओं के
साथ (सजूः) अनुकूल सेवन वाले (विधाभिः) विविध प्रकार के पदार्थों के धारण

के निमित्त प्राण की चेष्टाओं से (सज्जः) समान प्रीति वाले (रुद्रैः) प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान, नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त, धनंजय और जीवात्मा इन ग्यारहों के (सज्जः) अनुसार सेवा करने हारे और (वयोनाधैः) वेदादि शास्त्रों के जनाने का प्रबन्ध करने हारे (देवैः) विद्वानों के साथ (सज्जः) बराबर प्रीति वाले हों हे पूर्ण विद्या वाले स्त्री वा पुरुष जिस (त्वा) तुझ को (इह) इस संसार में (वैश्वानराय) सब मनुष्यों के लिये पूर्ण सुख के साथ (अग्नये) पूर्ण विज्ञान के लिये (अध्वर्यू) रक्षक (अश्विना) शीघ्र ज्ञानदाता लोग (सादयताम्) नियत करें और जिस (त्वा) तुझ को हम नियुक्त करें सो तू (ऋतुभिः) ऋतुओं के साथ (सज्जः) अनुकूल आचरण वाले (विधाभिः) विविध प्रकार की सत्य क्रियाओं के साथ (सज्जः) समान प्रीति वाले (आदित्यैः) वर्ष के बारह महीनों के साथ (सज्जः) अनुकूल आहार विहार युक्त और (वयोनाधैः) पूर्ण विद्या के विज्ञान और प्रचार के प्रबन्ध करने हारे (देवैः) पूर्ण विद्या युक्त विद्वानों के (सज्जः) अनुकूल प्रीति वाले हों । हे सत्य अर्थों का उपदेश करने वाली स्त्री वा पुरुष जिस (त्वा) तुझ को (इह) इस जगत् में (वैश्वानराय) सब मनुष्यों के हितकारी (अग्नये) अच्छी शिक्षा के प्रकाश के लिये (अध्वर्यू) ब्रह्मविद्या के रक्षक (अश्विना) शीघ्र पढ़ाने और उपदेश करने हारे लोग (सादयताम्) स्थित करें और जिस (त्वा) तुझ को हम लोग नियत करें सो तू (ऋतुभिः) काल क्षण आदि सब अवयवों के साथ (सज्जः) अनुकूल सेवा (विधाभिः) सुखों में व्यापक सब क्रियाओं के (सज्जः) अनुसार हो कर (विश्वैः) सब (देवैः) सत्योपदेशक पतियों के साथ (सज्जः) समान प्रीति वाले और (वयोनाधैः) कामयमान जीवन का सम्बन्ध कराने हारे (देवैः) परोपकार के लिये सत्य असत्य के जनाने वाले जनों के साथ (सज्जः) समान प्रीति वाले हों ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस संसार में मनुष्य का जन्म पा के स्त्री तथा पुरुष विद्वान् हो कर जिन ब्रह्मचर्य्य सेवन विद्या और अच्छी शिक्षा के ग्रहण आदि शुभ गुण कर्मों में आप प्रवृत्त हो कर जिन अन्य लोगों को प्रवृत्त करें वे उन में प्रवृत्त हो कर परमेश्वर से ले के पृथिवी पर्यन्त पदार्थों के यथार्थ विज्ञान से उपयोग ग्रहण करके सब ऋतुओं में आप सुखी रहें और अन्यो को सुखी करें ॥ ७ ॥

प्राणम् इत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । दम्पती देवते ।

निचृदातिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

प्राणम्मे पाह्यपानम्मे पाहि व्यानम्मे पाहि च
क्षुर्म उर्व्या वि भाहि श्रोत्रम्मे श्लोक्य । अपः
पिन्वौषधीर्जिन्व हिषादव चतुष्पात्पाहि दिवो वष्टि-
मेरय ॥ ८ ॥

प्राणम् । मे । पाहि । अपानमित्यपऽपानम् ।
मे । पाहि । व्यानमिति विऽपानम् । मे । पाहि ।
चक्षुः । मे । उर्व्याः । वि । भाहि । श्रोत्रम् । मे ।
श्लोक्य । अपः । पिन्व । औषधीः । जिन्व । द्वि-
पादिति द्विऽपात् । अव । चतुष्पात् । चतुःपादि-
ति चतुऽपात् । पाहि । दिवः । वष्टिम् । आ । ईरय ॥ ८ ॥

पदार्थः—(प्रमाणम्) नाभेरूर्ध्वगामिनम् (मे) मम (पा-
हि) रक्ष (अपानम्) यो नाभेरर्वाग्गच्छति तम् (मे) मम
(पाहि) (व्यानम्) यो विविधेषु शरीरसंधिष्वनिति तम् (मे)
(पाहि) (चक्षुः) नेत्रम् (मे) (उर्व्या) बहुरूपयोत्तमफ-
लप्रदया पृथिव्या सह उर्वीति पृथिवी ना० निर्व० १ । १ (वि)

(भाहि) (श्रोत्रम्) (मे) (श्लोक्य) शास्त्रश्रवणाय सम्बन्धय (अपः) प्राणान् (पिन्व) पुष्णीहि सिंच (ओषधीः) सोमयवादीन् (जिन्व) प्राप्नुहि । जिन्वतीति गतिकर्मा • निधं • २ । १४ (द्विपात्) मनुष्यादीन् (अव) रक्ष (चतुष्पात्) गवादीन् (पाहि) (दिवः) सूर्य्य प्रकाशात् (वृष्टिम्) (आ) (ईरय) प्रेरय ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे पते स्त्रि पुरुष वा त्वमुर्व्या सह मे प्राणं पाहि मेऽपानं पाहि मे व्यानं पाहि मे चक्षुर्विभाहि मे श्रोत्रं श्लोकयापः पिन्वौषधीजिन्व द्विपादव चतुष्पात् पाहि यथा सूर्यो दिवो वृष्टिं करोति तथा गृहकृत्यमेरय ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु •—स्त्रीपुरुषौ स्वयंवरं विवाहं विधायातिप्रेम्णा परस्परं प्राणप्रियाचरणं शास्त्रश्रवणमोषध्यादिसेवनं कृत्वा यज्ञादृष्टिं च कारयेताम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे पते वा स्त्रि तू (उर्व्या) बहुत प्रकार की उत्तम क्रिया से (मे) मेरे (प्राणम्) नाभि से ऊपर को चलने वाले प्राणवायु की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरे (अपानम्) नाभि के नीचे गुह्येन्द्रिय मार्ग से निकलने वाले अपान वायु की (पाहि) रक्षाकर (मे) मेरे (व्यानम्) विविध प्रकार की शरीर की संधियों में रहने वाले व्यान वायु की (पाहि) रक्षाकर (मे) मेरे (चक्षुः) नेत्रों को (विभाहि) प्रकाशित कर (मे) मेरे (श्रोत्रम्) कानों को (श्लोक्य) शास्त्रों के श्रवण से संयुक्तकर (अपः) प्राणों को (पिन्व) पुष्ट कर (ओषधीः) सोमलता वा यव आदि ओषधियों को (जिन्व) प्राप्त हो (द्विपात्) मनुष्यादि दो पगवाले प्राणियों की (अव) रक्षा कर (चतुष्पात्) चार पग वाले गौ आदि की (पाहि) रक्षा कर और जैसे सूर्य्य (दिवः) अपने प्रकाश से (वृष्टिम्) वर्षा करता है वैसे घर के कार्यों को (एरय) अच्छे प्रकार प्राप्त कर ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—स्त्री पुरुषों को चाहिये कि स्वयंवर वि-
वाह करके अति प्रेम के साथ आपस में प्राण के समान प्रियाचरण शास्त्रों का सुन-
ना ओषधि आदि का सेवन और यज्ञ के अनुष्ठान से वर्षा करावें ॥ ८ ॥

मूर्धा वय इत्यस्य विश्वे देवा ऋषयः । प्रजापत्यादयो देवताः ।

पूर्वस्य निचृद्ब्राह्मी पङ्क्तिः । पुरुष इत्युत्तरस्य

ब्राह्मी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः क्षत्रं वयो मयन्दं
छन्दो विष्टम्भो वयोऽधिपतिश्छन्दो विश्वकर्मा वयः
परमेष्ठी छन्दो वस्तो वयो विबलं छन्दो वृष्णिर्वयो
विशाल छन्दः पुरुषो वयस्तन्द्रं छन्दो व्याघ्रो वयो
नाधृष्टं छन्दः सि००हो वयश्छदिश्छन्दः पष्ठवाड्वयो
बृहती छन्द उक्षा वयः ककुप् छन्द ऋषभो वयः
सतो बृहती छन्दः ॥ ९ ॥

मूर्धा । वयः । प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः ।
छन्दः । क्षत्रम् । वयः । मयन्दम् । छन्दः । विष्टम्भः ।
वयः । अधिपतिरित्यधिऽपतिः । छन्दः । विश्वकर्मेति
विश्वऽकर्मा । वयः । परमेष्ठी । परमेस्थीति परमे-

ऽस्थी । छन्दः । वस्तः । वयः । विबलमिति विऽबलम् ।
 छन्दः । वृष्णिः । वयः । विशालमिति विऽशालम् ।
 छन्दः । पुरुषः । वयः । तन्द्रम् । छन्दः । व्याघ्रः ।
 वयः । अनाधृष्टम् । छन्दः । सिं०हः । वयः । छदिः ।
 छन्दः । प॒ष्ठ॒वाडि॒ति प॒ष्ठ॒वाट् । वयः । ब॒ह॒ती ।
 छन्दः । उ॒च्चा । वयः । क॒कुप् । छन्दः । ऋ॒ष॒भः ।
 वयः । स॒तो॒ब॒ह॒तीति स॒तः॒ब॒ह॒ती । छन्दः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(मूर्धा) मूर्धावदुत्तमं ब्राह्मणकुलम् (वयः) कमनी-
 यम् (प्रजापतिः) प्रजापालकः (छन्दः) विद्याधर्मशमादिकर्म
 (क्षत्रम्) क्षत्रियकुलम् (वयः) न्यायविनयपराक्रमव्याप्तम् (मय-
 न्दम्) यन्मयं सुखं ददाति तत् (छन्दः) बलयुक्तम् (विष्टम्भः)
 विशो वैश्यस्य विष्टम्भो रक्षणं येन (वयः) प्रजनकः (अधिपतिः)
 अधिष्ठाता (छन्दः) स्वाधीनः (विश्वकर्मा) अखिलोत्तमकर्मकर्ता
 राजा (वयः) कमिता (परमेष्ठी) सर्वेषां स्वामी (छन्दः) स्वाधीनः
 (वस्तः) व्यवहारैराच्छादितो युक्तः (वयः) विविधव्यवहारव्यापी
 (विबलम्) विविधं बलं यस्मात् (छन्दः) (वृष्णिः) सुखसेचकः
 (वयः) सुखप्रापकम् (विशालम्) विस्तीर्णम् (छन्दः) स्वा-
 च्छन्धम् (पुरुषः) पुरुषार्थयुक्तः (वयः) कमनीयं कर्म (तन्द्रम्)
 कुटुम्बधारणम् । अत्र तत्रिकुटुम्बधारण इत्यस्मादच् वर्णव्यत्ययेन
 तस्य दः (छन्दः) बलम् (व्याघ्रः) यो विविधान् समन्ताज्जिघ्रति

(वयः) कमनीयम् (अनाधृष्टम्) धाष्टर्यम् (छन्दः) बलम् (सिंहः)
 यो हिनस्ति पश्वादीन् सः (वयः) पराक्रमम् (छदिः) अपवारणम्
 (छन्दः) प्रदीपनम् (पष्ठवाट्) यः पष्ठेन पृष्ठेन वहत्युष्ट्रादिः ।
 वर्णव्यत्ययेन ऋकारस्यात्ताकारादेशः (वयः) बलवान् (बृहती)
 महत्त्वम् (छन्दः) पराक्रमम् (उक्षा) सेचको वृषभः (वयः)
 बलिष्ठः (ककुप्) दिशः (छन्दः) आनन्दम् (ऋषभः) गतिमान्
 पशुः (वयः) बलिष्ठः (सतोबृहती) (छन्दः) स्वातन्त्र्यम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे स्त्री पुरुष वा मूर्धा प्रजापतिरिव त्वं वयो मयन्दं
 छन्दः क्षत्रमेव विष्टम्भोऽधिपतिरिव त्वं वयश्छन्द एव विश्व-
 कर्मा परमेष्ठीव त्वं वयश्छन्द एव वस्त इव त्वं वयो विबलं छ-
 न्द एव वृष्णिरिव त्वं विशालवयश्छन्द एव । पुरुष इव त्वं
 वयस्तन्द्रं छन्द एव व्याघ्र इव त्वं वयोनाधृष्टं छन्द एव सिंह
 इव त्वं वयश् छदिश् छन्द एव पष्ठवाडिव त्वं बृहती वयश्छ-
 न्द एवोक्षेव त्वं वयः ककुप्छन्द एव । ऋषभ इव त्वं वयः
 सतो बृहती छन्द एव प्रेरय ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषवाचकलु०—एरयेति पूर्वस्मान्मन्त्राद-
 नुवर्तते । स्त्रीपुरुषैर्ब्राह्मणादिवर्णान् स्वच्छन्दान् संपाद्य वेदादीन्
 प्रचार्यालस्यादिकं त्यक्त्वा शत्रूनिवार्य महद्वलं सदा वर्द्धनी-
 यम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे स्त्री वा पुरुष (मूर्धा) शिर के तुल्य उत्तम ब्राह्मण का कुल
 (प्रजापतिः) प्रजा के रत्नक राजा के समान तू (वयः) कामना के योग्य (मयन्दम्)
 सुखदायक (छन्दः) बलयुक्त (क्षत्रम्) क्षत्रिय कुल को प्रेरणा कर (विष्टम्भः)

वैश्यों की रक्षा का हेतु (अधिपतिः) अधिष्ठाता पुरुष नृप के समान तू (वयः)
 न्याय विनय को प्राप्त हुए (छन्दः) स्वाधीन पुरुष को प्रेरणा कर (विश्वकर्मा)
 सब उत्तम कर्म करने हारे (परमेष्ठी) सब के स्वामी राजा के समान तू (वयः)
 चाहने योग्य (छन्दः) स्वतंत्रता को (एरय) बढ़ाइये (वस्तः) व्यवहारों से युक्त
 पुरुष के समान तू (वयः) अनेक प्रकार के व्यवहारों में व्यापी (विबलम्) विविध
 बल के हेतु (छन्दः) आनन्द को बढ़ा (वृष्णिः) सुख के सेचने वाले के सदृश तू
 (विशालम्) विस्तार युक्त (वयः) सुखदायक (छन्दः) स्वतंत्रता को बढ़ा
 (पुरुषः) पुरुषार्थ युक्त जन के तुल्य तू (वयः) चाहने योग्य (तन्द्रम्) कुटुम्ब
 के धारण रूप कर्म और (छन्दः) बल को बढ़ा (व्याघ्रः) जो विविध प्रकार के
 पदार्थों को अच्छे प्रकार सँघता है उस जन्तु के तुल्य राजा तू (वयः) चाहने योग्य
 (अनाघृष्टम्) दृढ़ (छन्दः) बल को बढ़ा (सिंहः) पशु आदि को मारने हारे
 सिंह के समान पराक्रमी राजा तू (वयः) पराक्रम के साथ (छदिः) निरोध और
 (छन्दः) प्रकाश को बढ़ा (पष्ठवाट्) पीठ से बोझ उठाने वाले ऊंट आदि के
 सदृश वैश्य तू (बृहती) बड़े (वयः) बलयुक्त (छन्दः) पराक्रम को प्रेरणा कर
 (उक्षा) सींचने हारे बैल के तुल्य शूद्र तू (वयः) अति बल का हेतु (ककुप्)
 दिशाओं और (छन्दः) आनन्द को बढ़ा (ऋषभः) शीघ्र गता पशु के तुल्य भृत्य
 तू (वयः) बल के साथ (सतोबृहती) उत्तम बड़ी (छन्दः) स्वतंत्रता की प्रेरणा कर ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेष और वाचकलु०—और पूर्व मन्त्र से एरय पद की
 अनुवृत्ति आती है स्त्री पुरुषों को चाहिये कि ब्राह्मण आदि वर्णों को स्वतंत्र वेदादि
 शास्त्रों का प्रचार आलस्यादि त्याग और शत्रुओं का निवारण करके बड़े बल को सदा
 बढ़ाया करे ॥ ९ ॥

अनङ्गानित्यस्य विश्वदेव ऋषिः । विद्वांसो देवताः ।

स्वराड्ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अनङ्गान्वयः पंक्तिश्छन्दो धेनुर्वयो जगती छन्द-

स्तुत्यविर्वयस्त्रिष्टुप् छन्दो दित्यवाङ् वयो विराट्
छन्दः पंचाविर्वयो गायत्री छन्दस्त्रिवत्सो वय उष्णि-
क् छन्दः स्तुत्यवाङ् वयोऽनुष्टुप् छन्दः ॥ १० ॥

अनङ्गान् । वयः । पंक्तिः । छन्दः । धेनुः । वयः ।
जगती । छन्दः । त्र्यविरिति त्रिऽत्रविः । वयः ।
त्रिष्टुप् । त्रिस्तुविति त्रिऽस्तुप् । छन्दः । दित्य-
वाङिति दित्यऽवाट् । वयः । विराडिति । विराट् ।
छन्दः । पंचाविरिति पंचऽत्रविः । वयः । गाय-
त्री । छन्दः । त्रिवत्स इति त्रिऽवत्सः । वयः । उ-
ष्णिक् । छन्दः । तुत्यवाङिति तुत्यऽवाट् । वयः । अनु-
ष्टुप् । अनुस्तुवित्यनुऽस्तुप् । छन्दः ॥ १० ॥

पदार्थः—(अनङ्गान्) वृषभः (वयः) बलम् (पंक्तिः)
(छन्दः) (धेनुः) दुग्धप्रदा (वयः) कामनाम् (जगती)
जगदुपकारकम् (छन्दः) आह्लादनम् (त्र्यविः) त्रयोऽव्यादयो
यस्मात्तम् (वयः) प्रजननम् (त्रिष्टुप्) त्रीणि कर्मोपासनाज्ञा-
नानि स्तुवन्ति यया सा (छन्दः) (दित्यवाट्) दितिभिः
स्वण्डनैर्निर्वृत्तान् यवादीन् वहति (वयः) प्रापणम् (विराट्)
(छन्दः) आनन्दकरम् (पंचाविः) पंचेन्द्रियाण्यवन्ति येन सः
(वयः) विज्ञानम् (गायत्री) (छन्दः) (त्रिवत्सः) त्रयः

कर्मोपासनाज्ञानानि वृत्सा इव यस्य सः (वयः) पराक्रमम् (उ-
ष्णिक्) यदुःखानि दहति तम् (छन्दः) (तुर्यवाट्) तुर्यान्
चतुरो वेदान् वहति येन सः (अनुष्टुप्) अनुस्तौति यया सा (छन्दः)
सुखसाधकम् । अत्र पूर्ववत् मन्त्रत्रयप्रतीकानि लोकन्ता इन्द्रमिति
लिखितानि निवारितानि ॥ १० ॥

अन्वयः—हे स्त्रि पुरुष वाऽनड्वा निव त्वं पंक्तिश्छन्दो वय
एरय धेनुरिव त्वं जगती छन्दो वय एरय त्र्यविरिव त्वं त्रिष्टुप् छन्दो
वय एरय दित्यवाडिव त्वं विराट् छन्दो वय एरय पंचाविरिव त्वं
गायत्री छन्दो वय एरय त्रिवत्स इव त्वमुष्णिक् छन्दो वय एरय
तुर्यवाडिव त्वमनुष्टुप् छन्दो वय एरय ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषवाचकलु०—एरयपदानुवृत्तिश्च यथा-
ऽनड्वादीनां रक्षणेन कृषीबला अन्नादीन्युत्पाद्य सर्वान् सुखयन्ति
तथैव विद्वांसः स्त्रीपुरुषा विद्याः प्रचार्य सर्वानानन्दयन्ति ॥ १० ॥

पदार्थः—हे स्त्रि वा पुरुष (अनड्वान्) गौ और बैल के समान बलवान्
हो के तू (पंक्तिः) प्रकट (छन्दः) स्वतंत्र (वयः) बल की प्रेरणा कर (धेनुः)
दूध देने वाली गौ के समान तू (जगती) जगत् के उपकारक (छन्दः) आनन्द
की (वयः) कामना को बढ़ा (त्र्यविः) तीन भेड़ बकरी और गौ के अध्यक्ष के
तुल्य वृद्धि युक्त हो के तू (त्रिष्टुप्) कर्म उपासना और ज्ञान की स्तुति के हेतु
(छन्दः) स्वतंत्र (वयः) उत्पत्ति को बढ़ा (दित्यवाड्) पृथिवी खोदने से उत्पन्न
हुए जौ आदि को प्राप्त कराने वाली क्रिया के तुल्य तू (विराट्) विविध प्रकाश
युक्त (छन्दः) आनन्द कारक (वयः) प्राप्ति को बढ़ा (पंचाविः) पंच इन्द्रियों
की रक्षा के हेतु ओषधि के समान तू (गायत्री) गायत्री (छन्दः) मन्त्र के (वयः)
विज्ञान को बढ़ा (त्रिवत्सः) कर्म उपासना और ज्ञान को चाहने वाले के तुल्य तू

(उष्णिक्) दुःखों के नाशक (छन्दः) स्वतन्त्र (वयः) पराक्रम को बढ़ा और (तुर्यवाट्) चारों वेदों की प्राप्ति कराने हारे पुरुष के समान तू (अनुष्टुप्) अनुकूल स्तुति का निमित्त (छन्दः) सुखसाधक (वयः) इच्छा को प्रतिदिन बढ़ाया कर ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेष और वाचकलु०—जैसे खेती करने हारे लोग बैल आदि साधनों की रक्षा से अन्नादि पदार्थों को उत्पन्न करके सब को सुख देते हैं वैसे ही विद्वान् लोग विद्या का प्रचार करके सब प्राणियों को आनन्द देते हैं ॥ १० ॥

इन्द्राग्नी इत्यस्य विश्वदेवा ऋषयः । इन्द्राग्नी देवते । भुरिग-
नुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिष्टकां दृष्ट्वहत्तं युवम् ।

पृष्ठेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वि बाधसे ॥११॥

इन्द्राग्नी इतीन्द्राग्नी । अव्यथमानाम् । इष्टकाम् ।

दृष्ट्वहत्तम् । युवम् । पृष्ठेन । द्यावापृथिवी इति द्या-

वापृथिवी । अन्तरिक्षम् । च । वि । बाधसे ॥११॥

पदार्थः—(इन्द्राग्नी) इन्द्रो विद्युच्चाग्निः सूर्यश्चैव (अव्यथमानाम्) अपीडितामचलिताम् (इष्टकाम्) इष्टं कर्म यस्यास्ताम् (दृष्ट्वहत्तम्) वर्धेताम् (युवम्) युवाम् (पृष्ठेन)

(द्यावापृथिवी) प्रकाशभूमी (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (च)
(वि) (बाधसे) ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे इन्द्राग्नी इव वर्तमानौ स्त्रीपुरुषौ युवं युवामव्यथ-
मानां प्रज्ञां प्राप्येष्टकामिव गृहाश्रमं दंहतम् । यथा द्यावापृथिवी
पृष्ठेनान्तरिक्षं बाधेते तथा दुःखानि शत्रूंश्च बाधेथाम् । हे पुरुष
यथा त्वमेतस्याः स्वपत्न्याः पीडां विबाधसे तथा चेयमपि तव
पीडां बाधताम् ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषवाचकलु०—यथा विद्युत्सूर्यावपो वर्षि-
त्वौषध्यादीन् वर्धयतस्तथैव स्त्रीपुरुषौ कुटुम्बं वर्धयेताम् । यथा
प्रकाशः पृथिवी आकाशमाच्छादयतस्तथैव गृहाश्रमव्यवहारमलं-
कुर्याताम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्राग्नी) विजुली और सूर्य के समान वर्तमान स्त्री पुरुषो
(युवम्) तुम दोनों (अव्यथमानाम्) जमी हुई बुद्धि को प्राप्त हो के (इष्टकाम्)
ईष्ट के समान गृहाश्रम को (दंहतम्) दह करो जैसे (द्यावापृथिवी) प्रकाश और
भूमि (पृष्ठेन) पीठ से आकाश को बाधते हैं वैसे तुम दुःख और शत्रुओं की बाधा
करो हे पुरुष जैसे तू इस अपनी स्त्री की पीड़ा को (विबाधसे) विशेष करके हटाता
है वैसे यह स्त्री भी तेरी सकल पीड़ा को हरा करे ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेष और वाचकलु०—जैसे विजुली और सूर्य
जल वर्षा के ओषधि आदि पदार्थों को बढ़ाते हैं वैसे ही स्त्री पुरुष कुटुम्ब को बढ़ा-
वें जैसे प्रकाश और पृथिवी आकाश का आवरण करते हैं वैसे ही गृहाश्रम के व्यव-
हारों को पूर्ण करें ॥ ११ ॥

विश्वकर्मेत्यस्य विश्वकर्मर्षिः । वायुर्देवता । विकृतिश्छन्दः ।
मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही विषय अगले मंत्र में उपदेश किया है ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्व-
तीं प्रथस्वतीमन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृष्ट्वान्तरिक्षं
मा हिंसीः । विश्वस्मै प्राणायऽपानाय व्याना-
योदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय वायुष्टाऽभिऽपातु म-
ह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिर-
स्वद् ध्रुवा सीद ॥ १२ ॥

विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । त्वा । सादयतु । अ-
न्तरिक्षस्य । पृष्ठे । व्यचस्वतीमिति व्यचऽवतीम् ।
प्रथस्वतीम् । अन्तरिक्षम् । यच्छ । अन्तरिक्षम् ।
दृष्ट्व । अन्तरिक्षम् । मा । हिंसीः । विश्वस्मै ।
प्राणाय । अपानाय । व्यानाय । उदानाय । प्रति-
ष्ठायै । चरित्राय । वायुः । त्वा । अभि । पातु ।
मह्या । स्वस्त्या । छर्दिषा । शन्तमेन । तया । दे-
वतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद ॥ १२ ॥

पदार्थः—(विश्वकर्मा) अखिलशुभक्रियाकुशलः (त्वा) स्वाम् (सादयतु) संस्थापयतु (अन्तरिक्षस्य) आकाशस्य (पृष्ठे) भागे (व्यचस्वतीम्) प्रशस्तं व्यचो विज्ञानं सत्करणं विद्यते यस्यास्ताम् (प्रथस्वस्तीम्) उत्तमविस्तीर्णाविद्यायुक्ताम् (अन्तरिक्षम्) जलम् । अन्तरिक्षमित्युदकनाम० निघं० १ । १२ (यच्छ) (अन्तरिक्षम्) प्रशस्तं शोधितमुदकम् (दंढ) (अन्तरिक्षम्) मधुरादिगुणयुक्तं रोगनाशकमुदकम् (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (विश्वस्मै) समग्राय (प्राणाय) (अपानाय) (व्यानाय) (उदानाय) (प्रतिष्ठायै) (चरित्राय) शुभकर्माचाराय (वायुः) प्राण इव (त्वा) (अभि) (पातु) (मत्स्या) महत्या (स्वस्त्या) सुखक्रियया (छर्दिषा) प्रकाशेन (शन्तमेन) अतिशयेन सुखकारकेण (तया) (देवतया) दिव्यसुखप्रदानक्रियया सह (अङ्गिरस्वत्) सूतात्मवायुवत् (ध्रुवा) निश्चलज्ञानयुक्ता (सीद) स्थिरा भव ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि विश्वकर्मा पतिर्या व्यचस्वतीं प्रथस्वस्तीमन्तरिक्षस्य पृष्ठे त्वा सादयतु । सा त्वं विश्वस्मै प्राणायऽपानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्रायान्तरिक्षं यच्छाऽन्तरिक्षं दंढान्तरिक्षं माहिंसीः यो वायुः प्राण इव प्रियस्तव स्वामी मत्स्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन त्वामभिपातु सा त्वं तया पत्याख्यया देवतया सहाङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा पुरुषः स्त्रियं सत्कर्मसु नियोजयेत्तथा सऽपि स्वपतिं च प्रेरयेत् यतः सततमानन्दो वर्द्धेत ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे त्वि (विश्वकर्मा) संपूर्ण शुभ कर्म करने में कुशल पति जिस (व्यचस्वतीम्) प्रशंसित विज्ञान वा सत्कार से युक्त (प्रथस्वतीम्) उत्तम विस्तृत विद्या वाली (अन्तरिक्षस्य) प्रकाश के (पृष्ठे) एक भाग में (त्वा) तुझ को (सादयतु) स्थापित करे सो तू (विश्वस्मै) सब (प्राणाय) प्राण (अपानाय) अपान (व्यानाय) व्यान और (उदानाय) उदानरूप शरीर के वायु तथा (प्रतिष्ठायै) प्रतिष्ठा (चरित्राय) और शुभ कर्मों के आचरण के लिये (अन्तरिक्षम्) जलादि को (यच्छ) दिया कर (अन्तरिक्षम्) प्रशंसित शुद्ध किये जल से युक्त अन्न और धनादि को (दृंह) बढ़ा और (अन्तरिक्षम्) मधुरता आदि गुण युक्त रोग नाशक आकाशस्थ सब पदार्थों को (माहिंसीः) नष्ट मत कर जिस (त्वा) तुझ को (वायुः) प्राण के तुल्य प्रिय पति (मद्या) बढ़ी (स्वस्त्या) सुख रूप किया (छुर्दिषा) प्रकाश और (शन्तमेन) अति सुख दायक विज्ञान से तुझ को (अभिपातु) सब ओर से रक्षा करे सो तू (तथा) उस (देवतया) दिव्य सुख देने वाली क्रिया के साथ वर्तमान पति रूप देवता के साथ (अंगिरस्वत्) व्यापक वायु के समान (ध्रुवा) निश्चल ज्ञान से युक्त (सीद) स्थिर हो ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेष और वाचकलु०—जैसे पुरुष स्त्री को अच्छे कर्मों में नियुक्त करे वैसे स्त्री भी अपने पति को अच्छे कर्मों में प्रेरणा करे जिस से निरन्तर आनन्द बढ़े ॥ १२ ॥

राज्यसीत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । दिशो देवताः ।

विराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह

फिर वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

राज्यसि प्राची दिग्विराडसि दक्षिणा दिक्
सम्प्राडसि प्रतीची दिक् स्वराडस्युदीची दिग-
धिपत्यसि बृहती दिक् ॥ १३ ॥

राज्ञी । असि । प्राची । दिक् । विराडिति वि-
 ऽराट् । असि । दक्षिणा । दिक् । सम्राडिति
 सम्ऽराट् । असि । प्रतीची । दिक् । स्वराडिति
 स्वऽराट् । असि । उदीची । दिक् । अधिपत्नीत्य-
 धिऽपत्नी । असि । बृहती । दिक् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(राज्ञी) राजमाना (असि) (प्राची) पूर्वा
 (दिक्) दिगिव (विराट्) विविधविनयविद्याप्रकाशयुक्ता (असि)
 (दक्षिणा) (दिक्) दिगिव (सम्राट्) सम्यक् सुखे भूगोले
 राजमाना (असि) (प्रतीची) पश्चिमा (दिक्) (स्वराट्)
 या स्वयं राजते सा (असि) (उदीची) उत्तरा (दिक्) (अधि-
 पत्नी) गृहेऽधिकृता स्त्री (असि) (बृहती) महती (दिक्)
 अध ऊर्ध्वा ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे स्त्रिय त्वं प्राची दिगिव राज्यसि दक्षिणा
 दिगिव विराडसि प्रतीची दिगिव सम्राडस्युदीची दिगिव स्वराडसि
 बृहती दिगिवाधिपत्न्यसि सा त्वं सर्वान् पत्यादीन् प्रीणीहि ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा दिशः सर्वतोऽभिव्याप्ता
 विज्ञापिका अनुब्धाः सन्ति तथैव स्त्री शुभगुणकर्मस्वभावैः सहिता
 स्यात् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे स्त्री ओ तू (प्राची) पूर्व (दिक्) दिशा के तुल्य (राज्ञी)
 प्रकाशमान (असि) है (दक्षिणा) दक्षिण (दिक्) दिशा के समान (विराट्)
 अनेक प्रकार का विनय और विद्या के प्रकाश से युक्त (असि) है (प्रतीची) पश्चिम

(दिक्) दिशा के सदृश (सम्राट्) चक्रवर्ती राजा के सदृश अच्छे सुखयुक्त पृथिवी पर प्रकाशमान (असि) है (उदीची) उत्तर (दिक्) दिशा के तुल्य (स्वराट्) स्वयं प्रकाशमान (असि) है (बृहती) बड़ी (दिक्) ऊपर नीचे की दिशा के तुल्य (अधिपती) घर में अधिकार को प्राप्त हुई (असि) है सो तू सब पति आदि को तृप्त कर ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे दिशा सब ओर से अभिव्याप्त बोध करने वाली चंचलतारहित हैं वैसे ही स्त्री शुभ गुणकर्म और स्वभावों से युक्त होवे ॥ १३ ॥

विश्वकर्मेत्यस्य विश्वेदेवा ऋषयः । वायुर्देवता । स्वराड्

ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्तविषय ही अगले मंत्र में कहा है ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै प्राणायऽपानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ । वायुष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाद्भिरस्वध्रुवा सीद ॥ १४ ॥

विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । त्वा । सादयतु । अन्तरिक्षस्य । पृष्ठे । ज्योतिष्मतीमिति ज्योतिःऽमतीम् । विश्वस्मै । प्राणाय । अपानाय । व्यानाय । विश्वम् । ज्योतिः । यच्छ । वायुः । ते । अधिपतिरित्यधिऽपतिः । तया । देवतया । अद्भिरस्वत् । ध्रुवा । सीद ॥ १४ ॥

पदार्थः—(विश्वकर्मा) सकलेष्टक्रियः (त्वा) त्वाम्-
 (सादयतु) (अन्तरिक्षस्य) जलस्य (पृष्ठे) उपरिभागे (ज्यो-
 तिष्मतीम्) बहु ज्योर्विद्यते यस्यास्ताम् (विश्वस्मै) सर्वस्मै
 (प्राणाय) (अपानाय) (व्यानाय) (विश्वम्) संपूर्णम्
 (ज्योतिः) विज्ञानम् (यच्छ) गृहाण (वायुः) प्राण इव प्रियः
 (ते) तव (अधिपतिः) (तथा) (देवतया) (अङ्गिरस्वत्)
 सूर्यवत् (ध्रुवा) दृढा (सीद) ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि या ज्योतिष्मतीं त्वा विश्वस्मै प्राणायाऽ-
 पानाय व्यानायाऽन्तरिक्षस्य पृष्ठे विश्वकर्मा सादयतु सा त्वं विश्वं
 ज्योतिर्यच्छ यो वायुरिव तेऽधिपतिरस्ति तथा देवतया सह ध्रुवांगि
 रस्वत् सीद ॥ १४ ॥

भावार्थः—स्त्री ब्रह्मचर्येण स्वयं विदुषी भूत्वा शरीरात्मव-
 लवर्द्धनाय स्वापत्येभ्यो विज्ञानं सततं प्रदद्यादिति ग्रीष्मर्तुव्याख्यालं
 कृतम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि जिस (ज्योतिष्मतीम्) बहुत विज्ञान वाली (त्वा) तुझ
 को (विश्वस्मै) सब (प्राणाय) प्राण (अपानाय) अपान और (व्यानाय) व्यान
 की पृष्ठ के लिये (अन्तरिक्षस्य) जल के (पृष्ठे) ऊपरले भाग में (विश्वकर्मा)
 सब शुभ कर्मों का चाहने हारा पति (सादयतु) स्थापित करे सो तू (विश्वम्)
 संपूर्ण (ज्योतिः) विज्ञान को (यच्छ) ग्रहण कर जो (वायुः) प्राण के समान
 प्रिय (ते) तेरा (अधिपतिः) स्वामी है (तथा) उस (देवतया) देवस्वरूप पति
 के साथ (ध्रुवा) दृढ़ (अङ्गिरस्वत्) सूर्य के समान (सीद) स्थिर हो ॥ १४ ॥

भावार्थः—स्त्री को उचित है कि ब्रह्मचर्याश्रम के साथ आप विद्वान् हो

के शरीर आत्मा का बल बढ़ाने के लिये अपने सन्तानों को निरन्तर विज्ञान देवे ।
यहाँ तक ग्रीष्म ऋतु का व्याख्यान पूरा हुआ ॥ १४ ॥

नभश्चेत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । ऋतवो देवताः ।

स्वराडुत्कृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ वर्षर्तुर्व्याख्यायते ॥

अब वर्षा ऋतु का व्याख्यान अगले मन्त्र में कहा है ॥

नभश्च नभस्यृश्च वार्षिकावृतू अग्नेरन्तः इले-
षोसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाऽऽप ओष-
धयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः ।
ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे वार्षि-
कावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु-
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भ्रुवेसीदतम् ॥ १५ ॥

नभः । च । नभस्यृः । च । वार्षिकौ । ऋतू इत्यृतू ।
अग्नेः । अन्तः इलेष इत्यन्तः इलेषः । आसि । कल्पे-
ताम् । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । कल्पन्ताम् ।
आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् । अग्नयः । पृथक् ।
मम । ज्यैष्ठ्याय । सव्रता इति सऽव्रताः । ये । अग्नयः ।
समनस इति सऽमनसः । अन्तरा । द्यावापृथिवी

इति द्यावापृथिवी । इमे इतीमे । वार्षिकौ । ऋतू
 इत्यृतू । अभिकल्पमाना इत्यभिऽकल्पमानाः । इन्द्रं
 मिवेतीन्द्रं स इव । अभिसंविशन्वित्यभिऽसंविशन्तु ।
 तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवे इति ध्रुवे । सी-
 दतम् ॥ १५ ॥

पदार्थः—(नभः) नह्यन्ति घना यस्मिन् स श्रावणो मासः

(च) (नभस्यः) नभस्सु भवो भाद्रपदः (च) (वार्षिकौ)
 वर्षासु भवौ (ऋतू) वर्षर्तुसम्बन्धिनौ (अग्नेः) ऊष्मणः
 (अन्तःश्लेषः) मध्ये स्पर्शो यस्य (असि) अस्ति (कल्पेताम्)
 (द्यावापृथिवी) (कल्पन्ताम्) (आपः) (ओषधयः) (क-
 ल्पन्ताम्) (अग्नयः) (पृथक्) (मम) (ज्यैष्ठ्याय) प्रश-
 स्यभावाय (सव्रताः) समानानि व्रतानि नियमा येषान्ते (ये)
 (अग्नयः) (समनसः) समानं मनो ज्ञानं येभ्यस्ते (अन्तरा)
 मध्ये (द्यावापृथिवी) (इमे) (वार्षिकौ) वर्षासु भवौ (ऋतू)
 दृष्टिप्रापकौ (अभिकल्पमानाः) अभितः सुखाय समर्थयन्तः (इ-
 न्द्रमिह) यथाविद्युतम् (अभिसंविशन्तु) आभिमुख्येन सम्यक्
 प्रविशन्तु (तया) (देवतया) (अङ्गिरस्वत्) (ध्रुवे) (सी-
 दतम्) ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषौ युवां यौ नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृ-
त् मम ज्यैष्ठ्याय कल्पेताम् ययोरग्नेरन्तः श्लेषोऽस्यास्ति याभ्यां
सह द्यावापृथिवी कल्पेतां ताभ्यां युवां कल्पेतां यथाप ओषधयश्च
कल्पन्तामग्नयः पृथक् कल्पन्ते तथा सत्रताः समनसोऽग्नयः कल्प-
न्तां ये इमे द्यावापृथिवी कल्पेते तौ वार्षिकावृत् अभिकल्पमाना
देवा इन्द्रमिव तथा देवतया सहाऽभिसंविशन्तु तयोरन्तराङ्गिरस्व-
द्भुवे सीदतम् ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—मनुष्यैर्विद्वद्दर्पासु सामग्री
संग्राह्या यतो वर्षतौ सवाणि सुखानि भवेयुः ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम दोनों जो (नभः) प्रबंधित मेघोंवाला श्रावण
(च) और (नभस्यः) वर्षा का मध्य भागी भाद्रपद (च) ये दोनों (वार्षिकौ)
वर्षा (ऋतू) ऋतु के महीने (मम) मेरे (ज्यैष्ठ्याय) प्रशंसित होने के लिये हैं
जिन में (अग्नेः) उष्ण तथा (अन्तःश्लेषः) जिन के मध्य में शीत का स्पर्श (असि)
होता है जिन के साथ (द्यावापृथिवी) आकाश और भूमि समर्थ होते हैं उन के
भोग में तुम दोनों (कल्पेताम्) समर्थ हो जैसे ऋतु योग से (आपः) जल और
(ओषधयः) ओषधी वा (अग्नयः) अग्नि (पृथक्) जल से अलग समर्थ होते हैं वैसे
(सत्रताः) एक प्रकार के श्रेष्ठ नियम (समनसः) एक प्रकार का ज्ञान देने हारे
(अग्नयः) तेजस्वी लोग (कल्पन्ताम्) समर्थ हों (ये) जो (इमे) (द्यावापृथिवी)
आकाश और भूमि वर्षा ऋतु के गुणों में समर्थ होते हैं उन को (वार्षिकौ) (ऋतू)
वर्षाऋतुरूप (अभिकल्पमानाः) सब ओर से सुख के लिये समर्थ करते हुए विद्वान्
लोग (इन्द्रमिव) बिजुली के समान प्रकाश और बल को (तथा) उस (देवतया)
दिव्य वर्षा ऋतु के साथ (अभिसंविशन्तु) सन्मुख हो कर अच्छे प्रकार स्थित हों
(अन्तरा) उन दोनों महीनों में प्रवेश करके (अङ्गिरस्वत्) प्राण के समान पर-
स्पर प्रेम युक्त (भुवे) निश्चल (सीदतम्) रहो ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—सब मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों के समान वर्षा ऋतु में वह सामग्री ग्रहण करें जिस से सब सुख हों ॥१५॥

इषश्चेत्यस्य विश्वे देवा ऋषयः । ऋतवो देवताः ।
भुरिगुत्कृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ शरदृतुर्व्याख्यायते ॥

अब शरद ऋतु का व्याख्यान अगले मन्त्र में किया है ॥

इषश्चोर्जश्च शारदावृतू अग्नेरन्तः श्लेषोऽसि
कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्प-
न्तामग्नयः पृथक् मम ज्यैष्ठ्याय सर्वताः । ये
अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे शारदावृ-
तू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु
तया देवतयाङ्गिस्वद्ध्रुवे सीदताम् ॥ १६ ॥

इषः । च । ऊर्जः । च । शारदौ । ऋतू इत्यृतू ।
अग्नेः । अन्तः श्लेष इत्यन्तः श्लेषः । असि । क-
ल्पेताम् । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । कल्पन्ताम् ।
आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् । अग्नयः । पृथक् ।
मम । ज्यैष्ठ्याय । सर्वता इति सः सर्वताः । ये । अ-
ग्नयः । समनस इति समनसः । अन्तरा । द्यावा-

पृथिवी इति द्यावापृथिवी । इमे इतीमे । शरदौ ।
 ऋतू इत्यतू । अभिकल्पमाना इत्यभिऽकल्पमानाः ।
 इन्द्रमिवेतीन्द्रंऽइव । अभिसंविशन्त्वित्यभिसंविश-
 न्तु । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवे इति ध्रुवे ।
 सीदतम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(इषः) इष्यतेऽसावाश्विनो मासः (च) (ऊर्जः)
 ऊर्जन्ति सर्वे पदार्था यस्मिन् स कार्तिकः (च) (शरदौ) श-
 रदि भवौ (ऋतू) बलप्रदौ (अग्नेः) (अन्तःश्लेषः) मध्य-
 स्पर्शः (असि) अस्ति (कल्पेताम्) (द्यावापृथिवी) (क-
 ल्पन्ताम्) (आपः) (ओषधयः) (कल्पन्ताम्) (अग्नयः)
 वहिः स्थाः (पृथक्) (मम) (ज्यैष्ठ्याय) प्रशस्तसुखभावाय
 (सवृताः) सनियमाः (ये) (अग्नयः) शरीरस्थाः (समनसः)
 मनसा सह वर्तमानाः (अन्तरा) मध्ये (द्यावापृथिवी) (इमे)
 (शरदौ) (ऋतू) (अभिकल्पमानाः) (इन्द्रमिव) (देवाः)
 (अभिसंविशन्तु) (तया) (देवतया) सह (अङ्गिरस्वत्)
 आकाशवत् (ध्रुवे) निश्चलसुखे (सीदतम्) सीदतः । अत्र
 पुरुषव्यत्ययः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या या विषश्चोर्जश्च शरदाऽतू यथा मम
 ज्यैष्ठ्याय भवतो ययोरग्नेरन्तःश्लेषोऽस्यस्ति । तौ द्यावापृथिवी क-
 ल्पेतामाप ओषधयश्च कल्पन्ताम् । सवृता अग्नयः पृथक् कल्प-

न्ताम् । येऽन्तरा समनसोऽग्नय इमे द्यावापृथिवी कल्पेताम् । शारदा-
 ष्टू इन्द्रमिवाभि कल्पमाना देवा अभिसंविशन्तु तथा तथा देव-
 तथा सह ध्रुवे सीदतं गच्छतः ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे मनुष्या ये शरद्युपयुक्ताः पदार्थाः
 सन्ति तान् यथायोग्यं संस्कृत्य सेवध्वम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (इषः) चाहने योग्य कार महीना (च) और (ऊर्जः)
 सब पदार्थों के बलवान् होने का हेतु कार्तिक (च) ये दोनों (शारदौ) शरद् (ऋतू)
 ऋतु के महीने (मम) मेरे (ज्यैष्ठ्याय) प्रशंसित सुख होने के लिये होते हैं जिन के
 (अन्तःश्लेशः) मध्य में किंचित् शीतस्पर्श (असि) होता है वे (द्यावापृथिवी) अ-
 वकाश और पृथिवी को (कल्पेताम्) समर्थ करें (आपः) जल और (ओषधयः)
 ओषधियां (कल्पन्ताम्) समर्थ होवें (सन्नताः) सब कार्यों के नियम करने हारे (अ-
 ग्नयः) शरीर के अग्नि (पृथक्) अलग (कल्पन्ताम्) समर्थ हों (ये) जो (अ-
 न्तरा) बीच में (समनसः) मन के सम्बन्धी (अग्नयः) बाहर के भी अग्नि (इमे)
 इन (द्यावापृथिवी) आकाश भूमि को (कल्पेताम्) समर्थ करें (शारदौ) शरद
 (ऋतू) ऋतु के दोनों महीनों में (इन्द्रमिव) परमैश्वर्य के तुल्य (अभिकल्पमानाः)
 सब ओर से आनन्द की इच्छा करते हुए (देवाः) विद्वान् लोग (अभिसंविशन्तु)
 प्रवेश करें (तथा) उस (देवतया) दिव्य शरदऋतु रूप देवता के नियम के साथ
 (ध्रुवे) निश्चल सुख वाले (सीदतम्) प्राप्त होते हैं वैसे तुम लोगों को (ज्यैष्ठ्याय)
 प्रशंसित सुख होने के लिये भी होने योग्य हैं ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—हे मनुष्यो जो शरद ऋतु में उपयोगी
 पदार्थ हैं उन का यथायोग्य शुद्ध करके सेवन करो ॥ १६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी पूर्वोक्त विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

**आयुर्मे पाहि प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि व्या-
 नं मे पाहि चक्षुर्मे पाहि श्रोत्रं मे पाहि वाचं मे**

पिन्वमनो मे जिन्वात्मानम् मे पाहि ज्योतिर्मे
यच्छ ॥ १७ ॥

आयुः । मे । पाहि । प्राणम् । मे । पाहि ।
अपानमित्यपऽपानम् । मे । पाहि । व्यानमिति-
विऽपानम् । मे । पाहि । चक्षुः । मे । पाहि ।
श्रोत्रम् । मे । पाहि । वाचम् । मे । पिन्व । मनः ।
मे । जिन्व । आत्मानम् । मे । पाहि । ज्योतिः ।
मे । यच्छ ॥ १७ ॥

पदार्थः—(आयुः) जीवनम् (मे) मम (पाहि) (प्रा-
णम्) (मे) (पाहि) (अपानम्) (मे) (पाहि) (व्या-
नम्) (मे) (पाहि) (चक्षुः) दर्शनम् (मे) (पाहि)
(श्रोत्रम्) श्रवणम् (मे) (पाहि) (वाचम्) वाणीम् (मे)
(पिन्व) सुशिक्षया सिच (मनः) (मे) (जिन्व) प्रीणीहि
(आत्मानम्) चेतनम् (मे) पाहि (ज्योतिः) विज्ञानम् (मे)
मह्यम् (यच्छ) देहि ॥ १७ ॥

अन्ययः—हे स्त्रि पुरुष वा त्वं शरदतावायुर्मे पाहि प्राणम् मे
पाह्यपानं मे पाहि व्यानं मे पाहि चक्षुर्मे पाहि श्रोत्रं मे पाहि वाचं
मे पिन्व मनो मे जिन्वात्मानं मे पाहि ज्योतिर्मे यच्छ ॥ १७ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुषस्य पुरुषः स्त्रियाश्च यथाऽऽयुरादीनां वृद्धि
स्यात्तथैव नित्यमाचरेताम् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे स्त्री वा पुरुष तू शरद ऋतु में (मे) मेरी (आयुः) अवस्था की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरे (प्राणम्) प्राण की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरे (अपानम्) अपान वायु की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरे (व्यानम्) व्यान की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरे (चक्षुः) नेत्रों की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरे (श्रोत्रम्) कानों की (पाहि) रक्षा कर (मे) मेरी (वाचम्) वाणी को (पित्त) अच्छी शिक्षा से युक्त कर (मे) मेरे (मनः) मन को (जिह्व) तृप्त कर (मे) मेरे (आत्मानम्) चेतन आत्मा की (पाहि) रक्षा कर और (मे) मेरे लिये (ज्योतिः) विज्ञान का (यच्छ) दान कर ॥ १७ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुष का और पुरुष स्त्री की जैसे अवस्था आदि की वृद्धि होवे वैसे परस्पर नित्य आचरण करें ॥ १७ ॥

माच्छ इत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । छन्दांसि देवताः । भुरिगति जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

स्त्री पुरुषैः कथं विज्ञानं वर्द्धनीयमित्याह ॥

स्त्री पुरुषों को कैसे विज्ञान बढ़ाना चाहिये इस वि० ॥

माच्छन्दः प्रमाच्छन्दः प्रतिमाच्छन्दो अस्त्रीवय
श्छन्दः पंक्तिश्छन्दः उष्णिक् छन्दो बृहती छन्दो
ऽनुष्टुप्छन्दो विराट् छन्दो गायत्री छन्दस्त्रिष्टुप्छ
न्दो जगती छन्दः ॥ १८ ॥

मा । छन्दः । प्रमेति प्रऽमा । छन्दः । प्रतिमेति
प्रतिऽमा । छन्दः । अस्त्रीवयः । छन्दः । पंक्तिः । छन्दः ।

उष्णिक् । छन्दः । बृहती । छन्दः । अनुष्टुप् । अनु-
स्तुवित्यनुऽस्तुप् । छन्दः । विराडिति विऽराट् । छन्दः ।
गायत्री । छन्दः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुविति त्रिऽस्तुप् ।
छन्दः । जगती । छन्दः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(मा) यथा मीयते सा (छन्दः) आनन्दकरी
(प्रमा) यथा प्रमीयते सा प्रज्ञा (छन्दः) बलम् (प्रतिमा)
प्रतिमीयते यथा क्रियया सा (छन्दः) (अस्त्रीवयः) यदस्यति
कामयते च तदस्त्रीवयोऽनादिकम् (छन्दः) बलकारि (पङ्क्तिः)
पंचावयवो योगः (छन्दः) प्रकाशः (उष्णिक्) स्नेहनम् (छन्दः)
(बृहती) महती प्रकृतिः (छन्दः) (अनुष्टुप्) सुखानामनुष्ट-
म्भनम् (छन्दः) (विराट्) विविधविद्याप्रकाशनम् (छन्दः)
(गायत्री) या गायन्तं त्रायते सा (छन्दः) (त्रिष्टुप्) यथा
त्नीणि सुखानि स्तोभति सा (छन्दः) (जगती) गच्छति सर्वं
जगद्यस्यां सा (छन्दः) ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या युष्माभिर्माछन्दः प्रमाच्छन्दः प्रतिमा
छन्दोऽस्त्रीवयश्छन्दः पङ्क्तिश्छन्दः उष्णिक् छन्दो बृहती छन्दोऽ-
नुष्टुप् छन्दो विराट् छन्दो गायत्री छन्दस्त्रिष्टुप् छन्दो जगती छन्दः
स्वीकृत्य विज्ञाय च सुखयितव्यम् ॥ १८ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः प्रमादिभिः साध्यानि धर्म्याणि कर्मा-
णि साधुवन्ति ते सुखालंकृता भवन्ति ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (मा) परिमाण का हेतु (छन्दः) आनन्द कारक (प्रमा) प्रमाण का हेतु बुद्धि (छन्दः) बल (प्रतिमा) जिस से प्रतीति निश्चय की क्रिया हेतु (छन्दः) स्वतंत्रता (अस्वीकृत्यः) बल और कान्ति कारक अन्नादि पदार्थ (छन्दः) बलकारी विज्ञान (पङ्क्तिः) पांच अवयवों से युक्त योग (छन्दः) प्रकाश (उष्णिक्) स्नेह (छन्दः) प्रकाश (बृहती) बड़ी प्रकृति (छन्दः) आश्रय (अनुष्टुप्) सुखों का आलम्बन (छन्दः) भोग (विराट्) विविध प्रकार की विद्याओं का प्रकाश (छन्दः) विज्ञान (गायत्री) गाने वाले का रक्षक ईश्वर (छन्दः) उसका बोध (त्रिष्टुप्) तीन सुखों का आश्रय (छन्दः) आनन्द और (जगती) जिस में सब जगत् चलता है उस (छन्दः) पराक्रम को ग्रहण कर और जान के सब को सुख युक्त करो ॥ १८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य निश्चय के हेतु आनन्द आदि से साध्य धर्म युक्त कर्मों को सिद्ध करते हैं वे सुखों से शोभायमान होते हैं ॥ १८ ॥

पृथिवी छन्द इत्यस्य विश्वदेवर्षिः । पृथिव्यादयो देवताः ।

आर्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही उक्त विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

पृथिवी छन्दोऽन्तरिक्षछन्दो द्यौश्छन्दः समा-
च्छन्दो नक्षत्राणि च्छन्दो वाक्छन्दो मनश्छन्दः कृ-
षिश्छन्दो हिरण्यच्छन्दो गौश्छन्दोऽजाछन्दोऽश्व-
श्छन्दः ॥ १९ ॥

पृथिवी । छन्दः । अन्तरिक्षम् । छन्दः । द्यौः ।
छन्दः । समाः । छन्दः । नक्षत्राणि । छन्दः । वाक् ।

छन्दः । मनः । छन्दः । कृषिः । छन्दः । हिरण्यम् ।
छन्दः । गौः । छन्दः । अजा । छन्दः । अश्वः ।
छन्दः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(पृथिवी) भूमिः (छन्दः) स्वच्छन्दा (अन्त-
रिक्षम्) आकाशम् (छन्दः) (द्यौः) प्रकाशः (छन्दः)
(समाः) वर्षाणि (छन्दः) (नक्षत्राणि) (छन्दः) (वाक्)
(छन्दः) (मनः) (छन्दः) (कृषिः) भूमिविलेखनम्
(छन्दः) (हिरण्यम्) सुवर्णम् (छन्दः) (गौः) (छन्दः)
(अजा) (छन्दः) (अश्वः) (छन्दः) ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे स्त्री पुरुषा यूयं यथा पृथिवी छन्दोऽन्तरिक्षं छन्दो
द्यौश्छन्दः समाश्छन्दो नक्षत्राणि छन्दो वाक् छन्दो मनश्छन्दः
कृषिश्छन्दो हिरण्यं छन्दो गौश्छन्दोऽजाछन्दोऽश्वश्छन्दोऽस्ति तथा
विद्याविनयधर्माचरणेषु स्वाधीनतया वर्तध्वम् ॥ १९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—स्त्रीपुरुषैः स्वच्छविद्याक्रियाभ्यां
स्वातन्त्र्येण पृथिव्यादिपदार्थानां गुणादीन् विज्ञाय कृष्यादिकर्म-
भिः सुवर्णादिं प्राप्य गवादीन् संरक्ष्यैश्वर्यमुन्नेयम् ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषो तुम लोग जैसे (पृथिवी) भूमि (छन्दः) स्वतन्त्र
(अन्तरिक्षम्) आकाश (छन्दः) आनन्द (द्यौः) प्रकाश (छन्दः) विज्ञान
(समाः) वर्ष (छन्दः) बुद्धि (नक्षत्राणि) तारे लोक (छन्दः) स्वतन्त्र (वाक्)
वाणी (छन्दः) सत्य (मनः) मन (छन्दः) निष्कपट (कृषिः) जोतना (छन्दः)
उत्पत्ति (हिरण्यम्) सुवर्ण (छन्दः) सुखदायी (गौः) गौ (छन्दः) आनन्द

हेतु (अजा) वकरी (छन्दः) सुख का हेतु और (अश्वः) घोड़े आदि (छन्दः) स्वाधीन हैं वैसे विद्याविनय और धर्म के आचरण विषय में स्वाधीनता से वर्त्तों ॥ १९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—स्त्री पुरुषों को चाहिये कि शुद्ध विद्या क्रिया और स्वतन्त्रता से पृथिवी आदि पदार्थों के गुण कर्म और स्वभावों को जान लेती आदि कर्मों से सुवर्ण आदि रत्नों को प्राप्त हों और गौ आदि पशुओं की रक्षा करके ऐश्वर्य्य बढ़ावें ॥ १९ ॥

अग्निर्देवतेत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । अग्न्यादयो देवताः ।

भुरिग् ब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

अग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा
देवता वसवो देवता रुद्रा देवताऽऽदित्या देवता म
रुतो देवता विश्वे देवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो दे
वता वरुणो देवता ॥ २० ॥

अग्निः । देवता । वातः । देवता । सूर्यः । दे
वता । चन्द्रमाः । देवता । वसवः । देवता । रुद्राः ।
देवता । आदित्याः । देवता । मरुतः । देवता ।
विश्वे । देवाः । देवता । बृहस्पतिः । देवता । इ
न्द्रः । देवता । वरुणः । देवता ॥ २० ॥

पदार्थः—(अग्निः) प्रकटः पावकः (देवता) देव एव दिव्य-
गुणत्वात् (वातः) पवनः (देवता) (सूर्यः) सविता (देवता)
(चन्द्रमाः) इन्दुः (देवता) (वसवः) वसुसंज्ञकाः प्रसिद्धाग्न्याद-
योऽष्टौ (देवता) (रुद्राः) प्राणादय एकादश (देवता) (आदि-
त्याः) द्वादशमासा वसुरुद्रादिसंज्ञका विद्वांसश्च (देवता) (मरु-
तः) ब्रह्माण्डस्थाः प्रसिद्धा मनुष्या विद्वांस ऋत्विजः । मरुत इत्यृत्वि-
ङ्नाम० निघं० ३ । १८ (देवता) (विश्वे) सर्वे (देवाः) दिव्य-
गुणयुक्ता मनुष्याः पदार्थाश्च (देवता) (बृहस्पतिः) बृहतो वच-
नस्य ब्रह्माण्डस्य वा पालकः (देवता) (इन्द्रः) विद्युत्परमैश्वर्यं
वा (देवता) (वरुणः) जलं वरगुणाढ्योर्थो वा (देवता) ॥ २० ॥

अन्वयः—हे स्त्री पुरुषा युष्माभिरग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो-
देवता चन्द्रमा देवता वसवो देवता रुद्रा देवताऽऽदित्या देवता
मरुतो देवता विश्वेदेवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता वरुणो
देवता सम्यग्विज्ञेयाः ॥ २० ॥

भावार्थः—ये दिव्याः पदार्था विद्वांसः सन्ति ते दिव्यगुण-
कर्मस्वभावत्वाद् देवतासंज्ञां लभन्ते । या च देवतानां देवता त्वान्म-
हादेवः सर्वस्य धर्ता स्रष्टा पाता व्यवस्थापकः प्रलापकः सर्वशक्ति-
मानजोस्ति तमपि परमात्मानं सकलाधिष्ठातारं सर्वे मनुष्या
जानीयुः ॥ २० ॥

पदार्थः—हे स्त्रीपुरुषो तुम लोगों को योग्य है कि (अग्निः) प्रसिद्ध अग्नि
(देवता) दिव्य गुण वाला (वातः) पवन (देवता) शुद्धगुणयुक्त (सूर्यः) सूर्य

(देवता) अच्छे गुणों वाला (चन्द्रमाः) चन्द्रमा (देवता) शुद्ध गुणयुक्त (वसवः) प्रसिद्ध आठ अग्नि आदि वा प्रथम कक्षा के विद्वान् (देवता) दिव्यगुण वाले (रुद्राः) प्राण आदि ११ ग्यारह वा मध्यम कक्षा के विद्वान् (देवता) शुद्ध गुणों वाले (आदित्याः) बारह महीने वा उत्तम कक्षा के विद्वान् लोग (देवता) शुद्ध (मरुतः) मनन कर्त्ता विद्वान् ऋत्विग् लोग (देवता) दिव्य गुण वाले (विश्वे) सब (देवता) अच्छे गुणों वाले विद्वान् मनुष्य वा दिव्य पदार्थ (देवता) देव संज्ञा वाले हैं (वृहस्पतिः) बड़े वचन वा ब्रह्माण्ड का रक्षक परमात्मा (देवता) (इन्द्रः) बिजुली वा उत्तम धन (देवता) दिव्य गुण युक्त और (वरुणः) जल वा श्रेष्ठ गुणों वाला पदार्थ (देवता) अच्छे गुणों वाला है इन को तुम निश्चय जानो ॥ २० ॥

भावार्थः—इस संसार में जो अच्छे गुणों वाले पदार्थ हैं वे दिव्य गुण कर्म और स्वभाव वाले होने से देवता कहाते हैं और जो देवतों का देवता होने से महादेव सब का धारक रक्षक रक्षक सब की व्यवस्था और प्रलय करने हारा सर्वशक्तिमान् दयालु न्यायकारी उत्पत्ति धर्म से रहित है उस सब के अधिष्ठाता परमात्मा को सब मनुष्य जानें ॥ २० ॥

मूर्द्धासीत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । विदुषी देवता ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

किं प्रकारिकया विदुष्या भवितव्यमित्याह ॥

विद्वान् स्त्री कैसी हो इस वि० ॥

मूर्द्धासि राट् ध्रुवासि धरुणा ध्रुव्यसि धरणी ।
आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा ॥२१॥

मूर्द्धा । असि । राट् । ध्रुवा । असि । धरुणा ।
धर्त्री । असि । धरणी । आयुषे । त्वा । वर्चसे । त्वा ।
कृष्यै । त्वा । क्षेमाय । त्वा ॥ २१ ॥

पदार्थः—(मूर्द्धा) उत्कृष्टा (असि) (राट्) राजमाना (ध्रुवा) दृढा स्वकक्षायां गच्छन्त्यापि निश्चला (असि) (धरुणा) पुष्टिकर्त्री (धर्त्री) धारिका (असि) अस्ति (धरणी) आधारभूता (आयुषे) जीवनाय (त्वा) त्वाम् (वर्चसे) अन्नाय (त्वा) त्वाम् (कृष्यै) कृषिकर्मणे (त्वा) त्वाम् (क्षेमाय) रक्षायै (त्वा) त्वाम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे स्त्रिय त्वं सूर्यवन्मूर्द्धासि राडिव ध्रुवासि धरुणा धरणीव धर्न्यसि तामायुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वामहं परिगृह्णामि ॥ २१ ॥

भावार्थः—यथोत्तमाङ्गेन स्थितेन शिरसा सर्वेषां जीवनं, राज्येन लक्ष्मीः, कृष्या अन्नादिकं, निवासेन रक्षणं जायते सेयं सर्वेषामाधारभूता मातृवन्मान्यकर्त्री भूमिर्वर्तते तथा सती विदुषी स्त्री भवेदिति ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे स्त्री जो तू सूर्य के तुल्य (मूर्द्धा) उत्तम (असि) है (राट्) प्रकाशमान निश्चल के समान (ध्रुवा) निश्चल शुद्ध (असि) है (धरुणा) पुष्टि करने हारी (धरणी) आधार रूप पृथिवी के तुल्य (धर्त्री) धारण करने हारी (असि) है उस (त्वा) तुम्हें (आयुषे) जीवन के लिये उस (त्वा) तुम्हें (वर्चसे) अन्न के लिये उस (त्वा) तुम्हें (कृष्यै) खेती होने के लिये और उस (त्वा) तुम्हें को (क्षेमाय) रक्षा होने के लिये मैं सब ओर से ग्रहण करता हूँ ॥ २१ ॥

भावार्थः—जैसे स्थित उत्तमांग शिर से सब का जीवन राज्य से लक्ष्मी खेती से अन्न आदि पदार्थ और निवास से रक्षा होती है सो यह सब का आधार-

भूत माता के तुल्य मान्य करने हारी पृथिवी है वैसेही विद्वान् स्त्री को होना चाहिये ॥ २१ ॥

यन्त्रीत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । विदुषी देवता

निचृदुष्णिक्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः पत्नी कीदृशी स्यादित्याह ॥

फिर स्त्री कैसी होवे इस वि० ॥

यन्त्री राड् यन्त्र्यसि यमनी ध्रुवासि धरित्री ।

इषे त्वोर्जेत्वां रय्यै त्वा पोषाय त्वा ॥ २२ ॥

यन्त्री । राट् । यन्त्री । असि । यमनी । ध्रुवा ।

असि । धरित्री । इषे त्वा । ऊर्जे । त्वा । रय्यै ।

त्वा । पोषाय । त्वा ॥ २२ ॥

पदार्थः—(यन्त्री) यन्त्रवत्स्थिता (राट्) प्रकाशमाना
(यन्त्री) यन्त्रनिमित्ता (असि) (यमनी) आकर्षणेन नि-
यन्तुं शीला आकाशवद्दृढा (ध्रुवा) (असि) (धरित्री)
सर्वेषां धारिका (इषे) इच्छासिद्धये (त्वा) त्वाम् (ऊर्जे)
पराक्रमप्राप्तये (त्वा) त्वाम् (रय्यै) लक्ष्यै (त्वा) त्वाम्
(पोषाय) (त्वा) त्वाम् ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे स्ति या त्वं यन्त्री राड् यन्त्री भूमिरिवाऽसि
यमनी ध्रुवा धरित्र्यसि त्वेषेत्वोर्जे त्वा रय्यै त्वा पोषाय चाऽहं
स्वीकरोमि ॥ २२ ॥

भावार्थः—या स्त्री भूमिवत् क्षमान्वितान्तरिक्षवदक्षोभा य-
न्त्रवज्जितेन्द्रिया भवति सा कुलदीपिकाऽस्ति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि जो तू (यन्त्री) यन्त्र के तुल्य स्थित (राट्) प्रकाश युक्त (यन्त्री) यन्त्र का निमित्त पृथिवी के समान (अस्ति) है (यमनी) आकर्षण शक्ति से नियम करने वाली (ध्रुवा) आकाश सदृश दृढ़ निश्चल (धर्त्री) सब शुभगुणों का धारण करने वाली (अस्ति) है (त्वा) तुझ को (इषे) इच्छा सिद्धि के लिये (त्वा) तुझ को (ऊर्जे) पराक्रम की प्राप्ति के लिये (त्वा) तुझ को (रम्ये) लक्ष्मी के लिये और (त्वा) तुझ को (पोषाय) पुष्टि होने के लिये मैं ग्रहण करता हूँ ॥ २२ ॥

भावार्थः—जो स्त्री पृथिवी के समान क्षमा युक्त आकाश के समान निश्चल और यन्त्र कला के तुल्य जितेन्द्रिय होती है वह कुल का प्रकाश करने वाली है ॥ २२ ॥

आशुस्त्रिवृदित्यस्य विश्वदेव ऋषिः । यज्ञो देवता । पूर्वस्य भुरिग्राह्यी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । गर्भा इत्युत्तरस्य

भुरिगतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ संवत्सरः कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

अब संवत्सर कैसा है यह विषय अगले मन्त्र ० ॥

आशुस्त्रिवृद्भान्तः पञ्चदशो व्योमा सप्तदशो धरुणं एकविंशः प्रतूर्तिरष्टादशस्तपो नवदशोऽभीवर्त्तः सविंशो वर्चो द्वाविंशः सम्भरणस्त्रयो विंशो योनिश्चतुर्विंशः । गर्भाः पञ्चविंशः ओजस्त्रिणवक्रतुरेकत्रिंशः प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशो बृध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिंशो नाकः षट्त्रिंशो विवर्त्तोऽष्टाचत्वारिंशो धर्तं चतुष्टोमः ॥ २३ ॥

आशुः । त्रिवृदिति त्रिऽवृत् । भान्तः । पञ्चद-
 श इति पञ्चऽदशः । व्योमेति विऽत्रोमा । सप्त-
 ऽदशः इति सप्तऽदशः । धरुणः । एकविंश इत्ये-
 कऽविंशः । प्रतूर्तिरिति प्रऽतूर्तिः । अष्टादश इ-
 त्यष्टाऽदशः । तपः । नवदश इति नवऽदशः । अ-
 भीवर्त्तः । अभी वर्त्त इत्यभिऽवर्त्तः । सविंशः इ-
 ति सऽविंशः । वर्चः । द्वाविंशः । सम्भरण-
 इति समऽभरणः । त्रयोविंश इति त्रयऽविंशः ।
 योनिः । चतुर्विंश इति चतुऽविंशः । गर्भाः । प-
 ञ्चविंश इति पञ्चऽविंशः । ओजः । त्रिणवः । त्रिनव इति
 त्रिऽनवः । क्रतुः । एकत्रिंश इत्येकऽत्रिंशः । प्रतिष्ठा ।
 प्रतिस्थेति प्रतिऽस्था । त्रयस्त्रिंश इति त्रयऽत्रिंशः ।
 ब्रध्नस्य । विष्टपम् । चतुस्त्रिंश इति चतुऽत्रिंशः ।
 नाकः । षट्त्रिंश इति षट्ऽत्रिंशः । विवर्त्त इति वि-
 ऽवर्त्तः । अष्टाचत्वारिंश इत्यष्टाऽचत्वारिंशः । धर्मम् ।
 चतुष्टोमः । चतुस्तोम इति चतुऽस्तोमः ॥ २३ ॥

पदार्थः—(आशुः) (त्रिष्टुत्) शीते चोष्णे हयोर्मध्ये च वर्तते सः (भान्तः) प्रकाशः (पञ्चदशः) पंचदशानां पूरणः पंचदशविधः (व्योमा) व्योमवद्भिस्तुतः (सप्तदशः) सप्तदशविधः (धरुणः) धारणागुणः (एकविंशः) एकविंशतिधा (प्रतूतिः) शीघ्रगतिः (अष्टादशः) अष्टादशधा (तपः) संतापो गुणः (नवदशः) नवदशधा (अभीवर्तः) य आभिमुख्ये वर्तते सः (सविंशः) विंशत्या सह वर्तमानः (वर्चः) दीप्तिः (द्वाविंशः) (द्वाविंशतिधा) (संभरणः) सम्यग् धारकः (त्रयोविंशः) त्रयोविंशतिधा (योनिः) संयोजको वियोजको गुणः (चतुर्विंशः) चतुर्विंशतिधा (गर्भाः) गर्भधारणशक्तयः (पंचविंशः) पंचविंशतिधा (ओजः) पराक्रमः (त्रिणवः) सप्तविंशतिधा (क्रतुः) कर्म प्रज्ञा वा (एकत्रिंशः) एकत्रिंशद्वा (प्रतिष्ठा) प्रतिष्ठन्ति यस्यां सा (त्रयस्त्रिंशः) त्रयस्त्रिंशत् प्रकारः (ब्रह्मस्य) महतः (विष्टपम्) व्याप्तिम् । अत्र त्रिष् धातोर्बाहुलकादौणादिकस्तपः प्रत्ययः (चतुस्त्रिंशः) चतुस्त्रिंशद्भिः (नाकः) आनन्दः (षट्त्रिंशः) षट्त्रिंशत् प्रकारः (विवर्तः) विविधं वर्तते यस्मिन् सः (अष्टाचत्वारिंशः) अष्टाचत्वारिंशद्वा (धर्मम्) धारणम् (चतुष्टोमः) चत्वारः स्तोमाः स्तुतयो यस्मिन् संवत्सरे सः ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यस्मिन् संवत्सरे आशुस्त्रिष्टुद् भान्तः पंचदशो व्योमा सप्तदशो धरुणः एकविंशः प्रतूतिरष्टादशस्तपो नवदशोऽभीवर्तः सविंशोवर्चो द्वाविंशः संभरणस्त्रयोविंशो योनिश्चतुर्विंशो गर्भाः पंचविंश ओजस्त्रिणवः क्रतुरेकत्रिंशः प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिंशो

ब्रह्मस्य विष्टपं चतुर्ल्लिंशो नाकः षट्त्रिंशो त्रिवर्त्तोऽष्टाचत्वारिंशो
धर्त्रे चतुष्टोमोऽस्ति तं संवत्सरं विजानीत ॥ २३ ॥

भावार्थः—यस्य संवत्सरस्य संबन्धिनो भूतभविष्यद्वर्त्तमा-
नादयोऽवयवाः सन्ति तस्य संबन्धादेते व्यवहारा भवन्तीति यूयं
बुध्यध्वम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग इस वर्त्तमान संवत् में (आशुः) शीघ्र
(त्रिवृत्) शीत और उष्ण के बीच वर्त्तमान (भान्तः) प्रकाश (पञ्चदशः) प-
न्द्रह प्रकार का (व्योमा) आकाश के समान विस्तार युक्त (सप्तदशः) सत्रह प्र-
कार का (धरुणः) धारण गुण (एकविंशः) इक्कीस प्रकार का (प्रतूर्तिः) शीघ्रगति-
वाला (अष्टादशः) अठारह प्रकार का (तपः) सन्तापी गण (नवदशः) उन्नीश
प्रकार का (अभीवर्त्तः) सम्मुख वर्त्तने वाला गुण (सर्विंशः) इक्कीश प्रकार की (वर्चः)
दीप्ति (द्वाविंशः) बाईस प्रकार का (सम्भरणः) अच्छे प्रकार धारण कारक गुण (त्र-
योविंशः) तेईस प्रकार का (योनिः) संयोग वियोगकारी गुण (चतुर्विंशः) चौ-
बीस प्रकार की (गर्भाः) गर्भ धारण की शक्ति (पञ्चविंशः) पच्चीस प्रकार का
(ओजः) पराक्रम (त्रिणवः) सत्ताईस प्रकार का (क्रतुः) कर्म वा बुद्धि (ए-
कात्रिंशः) एकतीस प्रकार की (प्रतिष्ठा) सचकी स्थिति का निमित्त क्रिया (त्रय-
ल्लिंशः) तैंतीस प्रकार की (ब्रह्मस्य) बड़े ईश्वर की (विष्टपम्) व्याप्ति (चतु-
ल्लिंशः) चौतीस प्रकार का (नाकः) आनन्द (षट्त्रिंशः) छत्तीस प्रकार
का (विवर्त्तः) विविध प्रकार से वर्त्तने का आधार (अष्टाचत्वारिंशः) अड़तालीस
प्रकार का (धर्त्रम्) धारण और (चतुष्टोमः) चारस्तुतियों का आधार है उस को
संवत्सर जानो ॥ २३ ॥

भावार्थः—जिस संवत्सरके संबन्धी भूत भविष्यत् और वर्त्तमान काल आदि
अवयव हैं उस के सम्बन्ध से ही ये सत्र संसार के व्यवहार होते हैं ऐसा तुम लोग
जानो ॥ २३ ॥

अग्नेर्भाग इत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । मेधाविनो देवताः ।

भुरिग्विकृतिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः कथं विद्या अधीत्य किमाचरणीयमित्याह ॥

अब मनुष्य किस प्रकार विद्या पढ़ के कैसा आचरण करें यह वि० ॥

अग्नेर्भागोसि दीक्षाया आधिपत्यं ब्रह्म स्पृतं
त्रिवृत्स्तोमः । इन्द्रस्य भागोऽसि विष्णोराधिपत्यं
क्षत्रं स्पृतं पञ्चदश स्तोमः । नृचक्षसां भागोसि
धातुराधिपत्यं जनित्रं स्पृतं सप्तदश स्तोमः ।
मित्रस्य भागोऽसि वरुणस्याधिपत्यं दिवो वृष्टि-
र्वातं स्पृतं एकविंश स्तोमः ॥ २४ ॥

अग्नेः । भागः । असि । दीक्षायाः । आधिप-
त्यमित्याधिपत्यम् । ब्रह्म । स्पृतम् । त्रिवृदिति
त्रिवृत् । स्तोमः । इन्द्रस्य । भागः । असि ।
विष्णोः । आधिपत्यमित्याधिपत्यम् । क्षत्रम् स्पृत-
म् । पञ्चदश इति पञ्चदशः । स्तोमः । नृचक्ष-
सामिति नृचक्षसाम् । भागः । असि । धातुः ।
आधिपत्यमित्याधिपत्यम् । जनित्रम् । स्पृतम् ।

सप्तदश इति सप्तऽदशः । स्तोमः । मित्रस्य ।
 भागः । असि । वरुणस्य । आधिपत्यमित्याधिऽ-
 पत्यम् । दिवः । दृष्टिः । वातः । स्पृतः । एकवि-
 ंशइत्येकऽविंशः । स्तोमः ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अग्नेः) सूर्यस्य (भागः) विभजनीयः (अ-
 सि) (दीक्षायाः) ब्रह्मचर्यादेः (आधिपत्यम्) (ब्रह्म) ब्रह्म-
 वित्कुलम् (स्पृतम्) प्रीतं सेवितम् (त्रिदत्) यज्ञिभिः का-
 यिकवाचिकमानसैः साधनैः शुद्धं वर्तते (स्तोमः) यस्तूयते
 (इन्द्रस्य) विद्युतः परमैश्वर्यस्य वा (भागः) (असि)
 (विष्णोः) व्यापकस्य जगदीश्वरस्य (आधिपत्यम्) (क्षत्र-
 म्) क्षात्रधर्मप्राप्तम् राजन्यकुलम् (स्पृतम्) (पञ्चदशः)
 पञ्चदशानां पूर्णः (स्तोमः) स्तोता (नृचक्षसाम्) येषां
 नृभिः ख्यायन्ते तेषाम् (भागः) (असि) (धातुः) धर्तुः
 (आधिपत्यम्) अधिपतेर्भावः (जनित्रम्) जननम् (स्पृतम्)
 (सप्तदशः) (स्तोमः) स्तावकः (मित्रस्य) (भागः) (अ-
 सि) वरुणस्य श्रेष्ठोदकसमूहस्य वा (आधिपत्यम्) (दिवः)
 प्रकाशस्य (दृष्टिः) वर्षाः (वातः) वायुः (स्पृतः) सेवितः
 (एकविंशः) (स्तोमः) स्तुवन्ति येन सः ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वमग्नेर्भागः संवत्सरइवाऽसि स त्वं
 दीक्षायाः स्पृतमाऽधिपत्यं ब्रह्म प्राप्नुहि । यस्त्रिवृत्स्तोम इन्द्रस्य

भाग इवासि स त्वं विष्णोः स्पृतमाधिपत्यं क्षत्रं प्राप्नुहि ।
यस्त्वं पञ्चदश स्तोमो नृचक्षसां भाग इवासि स त्वं धातु स्पृतं
जनित्रमाधिपत्यं प्राप्नुहि । यस्त्वं सप्तदश स्तोमो मित्रस्य
भाग इवासि स त्वं वरुणस्याधिपत्यं याहि । यस्त्वं वातस्पृत
एकविंशस्तोम इवासि तेन त्वया दिवो वृष्टिर्विधेया ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलु०—ये बाल्यावस्थामारभ्य सज्जनो-
पदिष्टविद्याग्रहणाय प्रयत्नेनाधिपत्यं लभन्ते ते स्तुत्यानि कर्माणि
कृत्वोत्तमा भूत्वा सविधं कालं विज्ञाय विज्ञापयेयुः ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुरुष जो तू (अग्ने) सूर्य का (भागः) विभाग के
योग्य संवत्सर के तुल्य (असि) है सो तू (दीक्षायाः) ब्रह्मचर्य आदि की दीक्षा
का (स्पृतम्) प्रीति से सेवन किये हुए (आधिपत्यम्) (ब्रह्म) ब्रह्मज्ञ कुल के
अधिकार को प्राप्त हो जो (त्रिवृत्) शरीर वाणी और मानस साधनों से
शुद्ध वर्त्तमान (स्तोमः) स्तुति के योग्य (इन्द्रस्य) विजुली वा उत्तम ऐश्वर्य के
(भागः) विभाग के तुल्य (असि) है सो तू (विष्णोः) व्यापक ईश्वर के
(स्पृतम्) प्रीति से सेवने योग्य (क्षत्रम्) क्षत्रियों के धर्म के अनुकूल राजकुल
के (आधिपत्यम्) अधिकार को प्राप्त हो जो तू (पञ्चदशः) पन्द्रह का पूरक
(स्तोमः) स्तुतिकर्त्ता (नृचक्षसाम्) मनुष्यों से कहने योग्य पदार्थों के (भागः)
विभाग के तुल्य (असि) है सो तू (धातुः) धारण कर्त्ता के (स्पृतम्) ईप्सित
(जनित्रम्) जन्म और (आधिपत्यम्) अधिकार को प्राप्त हो जो तू (सप्तदशः)
सत्तरह संख्या का पूरक (स्तोमः) स्तुति के योग्य (मित्रस्य) प्राण का
(भागः) विभाग के समान (असि) है सो तू (वरुणस्य) श्रेष्ठ जलों के
(आधिपत्यम्) स्वामीपन को प्राप्त हो जो तू (वातः स्पृतः) सेवित पवन और
(एकविंशः) इक्कीस संख्या का पूरक (स्तोमः) स्तुति के साधन के समान
(असि) है सो तू (दिवः) प्रकाशरूप सूर्य से (वृष्टिः) वर्षा होने का हवन
आदि उपाय कर ॥ २४ ॥

भावर्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो पुरुष बाल्यावस्था से ले कर सज्जनों ने उपदेश की हुई विद्याओं के ग्रहण के लिये प्रयत्न कर के अधिकारी होते हैं वे स्तुति के योग्य कर्मों को कर और उत्तम हो के विधान के सहित काल को जान के दूसरों को जनार्त्त ॥ २४ ॥

वसूनां भाग इत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । वस्वादयो लिंगोक्ता

देवताः । स्वराट् संकृतिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी पूर्वोक्त विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

वसूनां भागोऽसि रुद्राणामाधिपत्यं चतुष्पा-
त्स्पृतं चतुर्विंशस्तोमः । आदित्यानां भागोऽसि
मरुतामाधिपत्यं गर्भाः स्पृतः पंचविंशस्तोमः अ-
दित्यै भागोऽसि पूष्ण आधिपत्यमोजस्पृतं त्रिणव-
स्तोमः । देवस्य सवितुर्भागोऽसि बृहस्पते राधि-
पत्यं समीचीर्दिशं स्पृताश्चतुष्टोमः ॥ २५ ॥

वसूनाम् । भागः । असि । रुद्राणाम् । आधिप-
त्यमित्याधिऽपत्यम् । चतुष्पात् । चतुःपादिति
चतुऽपात् । स्पृतम् । चतुर्विंश इति चतुऽवि-
ंशः । स्तोमः । आदित्यानाम् । भागः । असि ।

मरुताम् । आधिपत्यमित्याधिऽपत्यम् । गर्भाः । स्पृताः ।
 पञ्चविंशतिः पञ्चऽविंशतिः । स्तोमः । आदि-
 त्यै । भागः । असि । पूष्णः । आधिपत्यमित्याधि-
 ऽपत्यम् । ओजः । स्पृतम् । त्रिणवः । त्रिनव इति
 त्रिऽनवः । स्तोमः । देवस्य । सवितुः । भागः । अ-
 सि । बृहस्पतेः । आधिपत्यमित्याधिऽपत्यम् । स-
 मीचीः । दिशः । स्पृताः । चतुष्टोमः । चतुस्तोम इति
 चतुऽस्तोमः ॥ २५ ॥

पदार्थः—(वसूनाम्) अग्न्यादीनामादिमानां विदुषां वा
 (भागः) (असि) (रुद्राणाम्) प्राणादीनां मध्यमानां विदुषां
 वा (आधिपत्यम्) चतुष्पात् गवादिकम् (स्पृतम्) सेवितम्
 (चतुर्विंशः) चतुर्विंशतिधा (स्तोमः) स्तोता (आदित्यानाम्)
 मासानामुत्तमानां विदुषां वा (भागः) (असि) (मरुताम्)
 मनुष्याणां पशूनां वा । मरुत इति पदना० निघं० ५।५ (आ-
 धिपत्यम्) (गर्भाः) गर्भ इव विद्याशुभगुणैरावृताः (स्पृताः)
 प्रीतिमन्तः (पञ्चविंशः) पञ्चविंशतिप्रकारः (स्तोमः) स्तो-
 तव्यः (आदित्यै) प्रकाशस्य (भागः) (असि) (पूष्णः)
 पुष्टिकर्त्र्या भूमेः । पूषेति पृथिवीनाम्० निघं० १।१ (आधिप-
 त्यम्) (ओजः) बलम् (स्पृतम्) सेवितम् (त्रिणवः) स-
 त्रिंशतिधा (स्तोमः) स्तोतव्यः (देवस्य) सुखप्रदस्य (स-

वितुः) जनकस्य (भागः) (असि) (बृहस्पतेः) बृहत्या
वेदवाचः पालकस्य (आधिपत्यम्) (समीचीः) याः सम्यग-
च्यन्ते (दिशः) (स्पृताः) (चतुष्टोमः) चतुर्भिर्वेदैः स्तूयते
चतुःस्तोमः स्तोता ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वं वसूनां भागोऽसि स त्वं रुद्राणा-
माधिपत्यं गच्छ यश्चतुर्विंशस्तोम आदित्यानां भागोऽसि स त्वं
चतुष्पात्स्पृतं कुरु मरुतामाधिपत्यं गच्छ यस्त्वं पंचविंशस्तोमोऽदि-
त्यै भागोऽसि स त्वं पूष्ण ओजः स्पृतमाधिपत्यं प्राप्नुहि यस्त्वं त्रि-
णवः स्तोमो देवस्य सवितुर्भागोऽसि स त्वं बृहस्पतेराधिपत्यं याहि
यस्त्वं चतुष्टोमोऽसि स त्वं गर्भाः स्पृता या जानन्ति ताः समीचीः
स्पृता दिशो विजानीहि ॥ २५ ॥

भावार्थः—ये सुशीलत्वादिगुणान् गृह्णन्ति ते विद्वत्प्रियाः स-
न्तः सर्वाधिष्ठातृत्वं प्राप्नुवन्ति । येऽधितयो भवेयुस्ते नृषु पितृवद्-
त्तन्ताम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जो तू (वसूनाम्) अग्नि आदि आठ वा प्रथम कक्षा
के विद्वानों का (भागः) सेवने योग्य (असि) है सो (रुद्राणाम्) दश प्राण
आदि ग्यारहवां जीव वा मध्य कक्षा के विद्वानों के (आधिपत्यम्) अधिकार को
प्राप्त हो जो (चतुर्विंशः) चौबीस प्रकार का (स्तोमः) स्तुतिकर्त्ता (आदित्यानाम्)
बारह महीनों वा उत्तम कक्षा के विद्वानों के (भागः) सेवने योग्य (असि) है
सो तू (चतुष्पात्) गौ आदि पशुओं का (स्पृतम्) सेवन कर (मरुताम्) म-
नुष्य वा पशुओं के (आधिपत्यम्) अधिष्ठाता हो जो तू (पञ्चविंशः) पच्चीस प्र-
कार का (स्तोमः) स्तुति के योग्य (अदित्यै) अखण्डित आकाश का (भागः)
विभाग के तुल्य (असि) है सो तू (पूष्णः) पुष्टि कारक पृथिवी के (स्पृतम्)
सेवने योग्य (ओजः) बल को प्राप्त होके (आधिपत्यम्) अधिकार को (प्राप्नुहि)

प्राप्त हो जो तू (त्रिणवः) सत्ताईस प्रकार का (स्तोमः) स्तुति के योग्य (देवस्य) सुखदाता (सवितुः) पिता को (भागः) विभाग (असि) है सो तू (बृहस्पतेः) बड़ी वेदरूपी वाणी के पालक ईश्वर के दिये हुए (आधिपत्यम्) अधिकार को प्राप्त हो जो तू (चतुष्टोमः) चार वेदों से कहने योग्य स्तुति कर्त्ता है सो तू (गर्माः) गर्भ के तुल्य विद्या और शुभ गुणों से आच्छादित (स्पृताः) प्रीतिमान् सज्जनलोग जिन को जानते हैं उन (समीचीः) सम्यक् प्राप्ति के साधन (स्पृताः) प्रीति का विषय (दिशः) पूर्व दिशाओं को जान ॥ २५ ॥

भावार्थः—जो सुन्दर स्वभाव आदि गुणों का ग्रहण करते हैं वे विद्वानों के प्यारे हो के सब के अधिष्ठाता होते हैं और जो म्रव के ऊपर अधिकारी हों वे मनुष्यों में पिता के समान बनें ॥ २५ ॥

यवानां भाग इत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । ऋभवो देवताः ।

निचृदतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स शरदि कथं वर्त्तेतेत्याह ॥

फिर वह शरद ऋतु में कैसे वर्त्ते यह वि० ॥

यवानां भागोऽस्ययवानामाधिपत्यं प्रजा स्पृता-
श्चत्वारिंश स्तोमः । ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां
देवानामाधिपत्यं भूतं स्पृतं त्रयस्त्रिंश स्तो-
मः ॥ २६ ॥

यवानाम् । भागः । असि । अयवानाम् । आ-
धिपत्यमित्याधिपत्यम् । प्रजा इति प्रजाः । स्पृ-
ताः । चतुश्चत्वारिंश इति चतुःश्चत्वारिंशः ।

स्तोमः । ऋभूणाम् । भागः । असि । विश्वेषाम् ।
 देवानाम् आधिपत्यमित्याधिऽपत्यम् । भूतम् । स्पृ-
 तम् । त्रयस्त्रिंश इति त्रयऽत्रिंशः । स्तोमः
 ॥ २६ ॥

पदार्थः—(यवानाम्) मिश्रितानाम् (भागः) (असि)
 (अयवानाम्) (अमिश्रितानाम्) (आधिपत्यम्) (प्रजाः)
 पालनीयाः (स्पृताः) प्रीताः (चतुश्चत्वारिंशः) एतत्संख्यायाः
 पूरकः (स्तोमः) (ऋभूणाम्) मेधाविनाम् (भागः) (अ-
 सि) (विश्वेषाम्) सर्वेषाम् (देवानाम्) विदुषाम् (आधिप-
 त्यम्) (भूतम्) (स्पृतम्) सेवितम् (त्रयस्त्रिंशः) एतत्सं-
 ख्यापूरकः (स्तोमः) स्तुतिविषयः ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य यस्त्वं यवानां भागः शरदृतुरिवासि यो-
 ऽयवानामाधिपत्यं प्राप्य प्रजाःस्पृताः करोति यश्चतुश्चत्वारिंश स्तोम
 ऋभूणां भागोऽसि विश्वेषां देवानां भूतं स्पृतमाधिपत्यं प्राप्य य-
 स्त्रयस्त्रिंशः स्तोमोऽसि स त्वमस्माभिः सत्कर्त्तव्यः ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्य इमे शरदृतोर्गुणा उ-
 क्तास्ते यथावत्सेवनीया इति ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य जो तू (यवानाम्) मिले हुए पदार्थों का सेवन करने हारा
 शरद् ऋतु के समान (असि) है जो (अयवानाम्) पृथक् २ धर्म वाले पदार्थों के
 (आधिपत्यम्) अधिकार को प्राप्त हो कर (स्पृताः) प्रीति से (प्रजाः) पालने

योग्य प्रजाओं को प्रेमयुक्त करता है जो (चतुश्चत्वारिंशः) चवालीस संख्या का पूर्ण करने वाला (स्तोमः) स्तुति के योग्य (ऋभूणाम्) बुद्धिमानों के (भागः) सेवने योग्य (असि) है (विश्वेषाम्) सब (देवानाम्) विद्वानों के (भूतम्) हो चुके (स्पृतम्) सेवन किये हुए (आधिपत्यम्) अधिकार को प्राप्त हो कर जो (त्रयस्त्रिंशः) तैंतीस संख्या का पूरक (स्तोमः) स्तुति के विषय के समान (असि) है सो तू हम लोगों से सत्कार के योग्य है ॥ २६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि जो ये पीछे के मन्त्रों में शरद् ऋतु के गुण कहे हैं उन का यथावत्सेवन करें यह शरद् ऋतु का व्याख्यान पूरा हुआ ॥ २६ ॥

सहश्चेत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । ऋतवो देवताः । पूर्वस्य
भुरिगतिजगती छन्दः । निषादःस्वरः । ये अग्न इत्युत्त-

रस्यभुरिग्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ हेमन्तर्तुविधानमाह ॥

अब हेमन्त ऋतु के विधान को अगले मन्त्र में कहा है ॥

सहश्च सहस्यृश्च हैमन्तिकावृतू अग्नेरन्तःश्ले-
षोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओष-
धयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ् मम ज्यैष्ठ्याय सत्रं
ताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे
हैमन्तिकावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अ-
भिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदितम्

॥ २७ ॥

सहः । च । सहस्यः । च । हैमन्तिकौ । ऋतू
 इत्यृतू । अन्तःश्लेष इत्यन्तःश्लेषः । असि । क-
 ल्पेताम् । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । कल्प-
 न्ताम् । आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् । अग्नयः ।
 पृथक् । मम । ज्यैष्ठ्याय । सव्रता इति सव्रताः ।
 ये । अग्नयः । समनस इति समनसः । अन्तरा ।
 द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । इमे इतीमे । हैम-
 न्तिकौ । ऋतू इत्यृतू । अभिकल्पमाना इत्यभिः क-
 ल्पमानाः । इन्द्रमिवेतीन्द्रम् इव । देवाः । अभि-
 संविशन्तिवत्यभिः संविशन्तु । तथा । देवतया ।
 अङ्गिरस्वत् । ध्रुवे इति ध्रुवे । सीदतम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—(सहः) बलकारी मार्गशीर्षः (च) (सहस्यः)
 सहसि बले भवः पौषः (च) (हैमन्तिकौ) हेमन्ते भवौ
 मार्गशीर्षः पौषश्च मासौ (ऋतू) स्वलिङ्गप्रापकौ (अग्नेः)
 विद्युतः (अन्तःश्लेषः) मध्यः स्पर्शः (असि) (कल्पेताम्)
 (द्यावापृथिवी) (कल्पन्ताम्) (आपः) (ओषधयः)
 (अग्नयः) श्वैत्येन युक्ताः पावकाः (पृथक्) (मम) (ज्यै-
 ष्ठ्याय) ज्येष्ठानां वृद्धानां भावाय (सव्रताः) नियमैः सहिताः
 (ये) (अग्नयः) (समनसः) समानं मनो येभ्यस्ते (अ-

न्तरा) आभ्यन्तरे (द्यावापृथिवी) (इमे) (हैमन्तिकौ)
उक्तौ (ऋतू) (अभिकल्पमानाः) आभिमुख्येन समर्थयन्तः
(इन्द्रमिव) यथैश्वर्यम् (देवाः) दिव्यगुणाः (अभिसंविशन्तु)
(तथा) (देवतया) (अङ्गिरस्वत्) (ध्रुवे) दृढे (सीदतम्)
तिष्ठेताम् ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे मित्र यौ मम ज्यैष्ठ्याय सहस्र सहस्यश्च हैमन्ति-
काऋतू अङ्गिरस्वत् सीदतं यस्याग्नेरन्तः श्लेष इवासि स त्वं तेन
द्यावापृथिवी कल्पेतामाप ओषधयोऽग्नयश्च पृथक् कल्पन्तामिति
जानीहि । येऽग्नय इवान्तरा सव्रताः समनस इमे ध्रुवे द्यावापृथिवी
कल्पन्तामिन्द्रमिव हैमन्तिकाऋतू अभिकल्पमाना देवा अभिसं-
विशन्तु ते तथा देवतया सह युक्ताहारविहारा भूत्वा सुखिनः
स्युः ॥ २७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा विद्वांसः स्वसु-
खाय हेमन्तर्तौ पदार्थान् सेवेरन् तथैवान्यानपि सेवयेयुः ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे मित्रजन जो (मम) मेरे (ज्यैष्ठ्याय) वृद्ध श्रेष्ठ जनों के
होने के लिये (सहः) बलकारी अगहन (च) और (सहस्यः) बल में प्रवृत्त
हुआ पौष (च) ये दोनों महीने (हैमन्तिकौ) (ऋतू) मेहन्त ऋतु में हुए अ-
पने चिह्न जानने वाले (अङ्गिरस्वत्) उस ऋतु के प्राण के समान (सीदतम्)
स्थिर हैं जिस ऋतु के (अन्तःश्लेषः) मध्य में स्पर्श होता है उस के समान तू
(असि) है सो तू उस ऋतु से (द्यावापृथिवी) आकाश और भूमि (कल्पेताम्)
समर्थ हों (आपः) जल और (ओषधयः) ओषधियाँ और (अग्नयः) सफेदाई
से युक्त अग्नि (पृथक्) पृथक् २ (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ऐसा जान (ये) जो
(अग्नयः) अग्नियों के तुल्य (अन्तरा) भीतर प्रविष्ट होने वाले (सव्रताः) नि-

यमधारी (समनसः) अविरोद्ध विचार वाले लोग (इमे) इन (ध्रुवे) दृढ़ (द्या-
वापृथिवी) आकाश और भूमि को (कल्पन्ताम्) समर्थित करें (इन्द्रमिव) ऐश्व-
र्य के तुल्य (हैमन्तिकौ) (ऋतू) हेमन्त ऋतु के दोनों महीनों को (अभिक-
ल्पमानाः) सन्मुख हो कर समर्थ करने वाले (देवाः) दिव्य गुण विजुली के समान
(अभिसंविशन्तु) आवेश करें वे सज्जन लोग (तथा) उस (देवतया) प्रकाशस्वरूप
परमात्मा देव के साथ प्रेम बद्ध हो के नियम से आहार और विहार करके सुखी हों ॥ २७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—विद्वानों को योग्य है कि यथा योग्य
सुख के लिये हेमन्त ऋतु में पदार्थों का सेवन करें और वैसे ही दूसरों को भी सेवन
करावें ॥ २७ ॥

एकयेत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । ईश्वरो देवता ।

निचृद्दिकृतिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथैतदृतुचक्रं केन सृष्टमित्याह ॥

अब यह ऋतुओं का चक्र किस ने रचा है इस वि० ॥

एकयास्तुवत प्रजा अधीयन्त प्रजापतिरधिप-
तिरासीत् । तिसृभिरस्तुवत ब्रह्मा सृज्यत ब्रह्म-
णस्पतिरधिपतिरासीत् । पञ्चभिरस्तुवत भूतान्य-
सृज्यन्त भूतानां पतिरधिपतिरासीत् । सप्तभिरस्तु-
वत सप्तऋषयोऽसृज्यन्त धाताऽधिपतिरासीत् ॥ २८ ॥

एकया । अस्तुवत । प्रजा इति प्रजाः । अधी-
यन्त । प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । अधिपतिरित्य-
धिऽपतिः । आसीत् । तिसृभिरिति तिसृभिः ।
अस्तुवत । ब्रह्म । असृज्यत । ब्रह्मणः । पतिः ।

अधिपतिरित्यधिऽपतिः । आसीत् । पञ्चभिरिति
 पञ्चऽभिः । अस्तुवत । भूतानि । असृज्यन्त । भू-
 तानाम् । पतिः । अधिपतिरित्यधिऽपतिः । आसी-
 त् । सप्तभिरिति सप्तऽभिः । अस्तुवत । सप्तऋषय-
 इति सप्तऽऋषयः । असृज्यन्त । धाता । अधिप-
 तिरित्यधिऽपतिः । आसीत् ॥ २८ ॥

पदार्थः—(एकया) वाण्या (अस्तुवत) स्तुवन्तु (प्रजाः)
 (अधीयन्त) अधीयताम् (प्रजापतिः) प्रजायाः पालक ईश्वरः
 (अधिपतिः) (आसीत्) अस्ति (तिसृभिः) प्राणोदानव्यान्-
 गतिभिः (अस्तुवत) स्तुवन्तु (ब्रह्म) परमेश्वरेण वेदः (अ-
 सृज्यत) सृष्टः (ब्रह्मणस्पतिः) वेदस्यः पालकः (अधिपतिः)
 (आसीत्) अस्ति (पञ्चभिः) समानचित्तबुद्ध्यहंकारमनोभिः
 (अस्तुवत) स्तुवन्तु (भूतानि) पृथिव्यादीनि (असृज्यन्त)
 संसृष्टानि कुर्वन्तु (भूतानाम्) (पतिः) पालकः (अधिपतिः)
 पत्युः पतिः (आसीत्) भवति (सप्तभिः) नागकूर्मकृकल-
 देवदत्तधनंजयेच्छाप्रयत्नैः (अस्तुवत) स्तुवन्तु (सप्तऋषयः)
 पंच मुख्यप्राणा महत्तत्त्वमहंकारश्चेति (असृज्यन्त) सृज्यन्ते
 (धाता) धर्त्ता पोषको वा (अधिपतिः) सर्वेषां स्वामी (आ-
 सीत्) अस्ति ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यः प्रजापतिरधिपतिः सर्वस्य स्वामीश्वर
 आसीत्तमेकयाऽस्तुवत सर्वाः प्रजाश्चाधीयन्त । यो ब्रह्मणस्पतिरधि-

पतिरासीद्येनेदं सर्वविद्यामयं ब्रह्म वेदोऽसृज्यत तं तिसृभिरस्तुवत ।
येन भूतान्यसृज्यन्त यो भूतानां पतिरधिपतिरासीत् सर्वे मनुष्याः
पञ्चभिरस्तुवत । येन सप्त ऋषयोऽसृज्यन्त यो धाताऽधिपतिरासीत्
सप्तभिरस्तुवत ॥ २८ ॥

भावार्थः—सर्वैर्मनुष्यैः सर्वस्य जगत उत्पादको न्यायाधीशः
परमेश्वरः स्तोतव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । यथा
हेमन्तर्तौ सर्वे पदार्थाः शीतला भवन्ति तथैव परमेश्वरमुपास्य
शान्तियुक्ता भवन्तु ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (प्रजापतिः) प्रजा का पालक (अधिपतिः) सब
का अध्यक्ष परमेश्वर (आसीत्) है उस की (एकया) एक वाणी से (अस्तुवन्त)
स्तुति करो और जिस ने सब (प्रजाः) प्रजा के लोगों को वेदद्वारा (अधीयन्त)
विद्यायुक्त किये हैं जो (ब्रह्मणस्पतिः) वेद का रक्षक (अधिपतिः) सब का स्वामी
परमात्मा (आसीत्) है जिस ने यह (ब्रह्म) सकल विद्यायुक्त वेद को (असृज्यत)
रचा है उस की (तिसृभिः) प्राण उदान और व्यान वायु की गति से (अस्तुवत)
स्तुति करो जिस ने (भूतानि) पृथिवी आदि भूतों को (असृज्यन्त) रचा है जो
(भूतानाम्) सब भूतों का (पतिः) रक्षक (अधिपतिः) रक्षकों का भी रक्षक
(आसीत्) है उस की सब मनुष्य (पञ्चभिः) समान वायु चित्त बुद्धि अहंकार
और मन से (अस्तुवत) स्तुति करें जिस ने (सप्तऋषयः) पांच मुख्य प्राण, मह-
त्तत्त्व—समाधि और अहंकार सात पदार्थ (असृज्यन्त) रचे हैं जो (धाता) धारण
वा पोषण कर्त्ता (अधिपतिः) सब का स्वामी (आसीत्) है उस की (सप्तभिः)
नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त, धनंजय और इच्छा तथा प्रयत्नों से (अस्तुवत) स्तुति
करो ॥ २८ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को योग्य है कि सब जगत् के उत्पादक न्याय-
कर्त्ता परमात्मा की स्तुति करें सुनें विचारें और अनुभव करें । जैसे हेमन्त ऋतु में
सब पदार्थ शीतल होते हैं वैसे ही परमेश्वर की उपासना कर के शान्ति शील हों ॥ २८ ॥

नवभिरस्तुवतेत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । ईश्वरो देवता । पूर्वस्याषीं
त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः । त्रयोदशभिरित्युत्तरस्य ब्राह्मी
जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स जगत्स्त्रष्टा किंभूत इत्याह ॥

फिर वह जगत् का रचने वाला कैसा है इस वि० ॥

नवभिरस्तुवत पितरोऽसृज्यन्तादितिरधिपत्न्या-
सीत् । एकादशभिरस्तुवत ऋतवोऽसृज्यन्तार्त्तवा-
अधिपतय आसन् । त्रयोदशभिरस्तुवत मासां अ-
सृज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिरासीत् । पञ्चदशभिर-
स्तुवत क्षत्रमसृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीत् । सप्तद-
शभिरस्तुवत ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्त बृहस्पतिर-
धिपतिरासीत् ॥ २९ ॥

नवभिरिति नवऽभिः । अस्तुवत । पितरः । असृ-
ज्यन्त । अदितिः । अधिपत्नीत्यधिऽपत्नी । आ-
सीत् । एकादशभिरित्येकाऽदशभिः । अस्तुवत ।
ऋतवः । असृज्यन्त । आर्त्तवाः । अधिपतय इ-

त्याधिऽपतयः । आसन् । त्रयोदशभिरिति त्रयो-
 दशऽभिः । अस्तुवत् । मासाः । असृज्यन्त । सं-
 वत्सरः । अधिपतिरित्यधिऽपतिः । आसीत् । प-
 ञ्चदशभिरिति पञ्चऽदशभिः । अस्तुवत् । क्षत्रम् ।
 असृज्यत् । इन्द्रः । अधिपतिरित्यधिपतिः । आ-
 सीत् । सप्तदशभिरिति सप्तऽदशभिः । अस्तुवत् ।
 ग्राम्याः । पशवः । असृज्यन्त । बृहस्पतिः । अधि-
 पतिरित्यधिऽपतिः । आसीत् ॥ २९ ॥

पदार्थः—(नवभिः) प्राणविशेषैः (अस्तुवत्) प्रशंसन्तु
 (पितरः) पालका वर्षादयः (असृज्यन्त) उत्पादिताः (अ-
 दितिः) मातेव पालिका भूमिः (अधिपत्नी) अधिपतिसहिता
 (आसीत्) अस्ति (एकादशभिः) दश प्राणा एकादश आ-
 त्मा तैः (अस्तुवत्) स्तुवन्तु (ऋतवः) वसन्तादयः (अ-
 सृज्यन्त) सृष्टाः (आर्त्तवाः) ऋतुषु भवा गुणाः (अधिपतयः)
 (आसन्) भवन्ति (त्रयोदशभिः) दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे त्रयो-
 दश आत्मा तैः (अस्तुवत्) स्तुवन्तु (मासाः) चैत्राद्याः
 (असृज्यन्त) सृष्टाः (संवत्सरः) (अधिपतिः) अधिष्ठाता
 (आसीत्) अस्ति (पञ्चदशभिः) प्रतिपदादितिथिभिः

(अस्तुवत) स्तुवन्तु संख्यायन्तु (क्षत्रम्) राज्यं क्षत्रियकुलं
वा (असृज्यत) सृष्टम् (इन्द्रः) परमेश्वर्यहेतुः सूर्यः (अधि-
पतिः) अधिष्ठाता (आसीत्) (सप्तदशभिः) दश पाद्या
अङ्गुलयश्चत्वार्यूर्वष्ठीवानि द्वेप्रतिष्ठे यदर्वाङ् नाभेस्तत्सप्तदशं तैः
(अस्तुवत) स्तुवन्तु (ग्राम्याः) ग्रामे भवाः (पशवः) ग-
वादयः (असृज्यन्त) (बृहस्पतिः) बृहतां पालको वैश्यः (अधि-
पतिः) अधिष्ठाता (आसीत्) अस्ति ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं येन पितरोऽसृज्यन्त यत्राधिपत्य-
दितिरासीत् यूयं नवभिरस्तुवत येनर्त्तवोऽसृज्यन्त यत्रार्त्तवा अधि-
पतय आसंस्तमेकादशभिरस्तुवत येन मासा असृज्यन्त पञ्चद-
शभिः संवत्सरोऽधिपतिः सृष्ट आसीत् त्रयोदशभिरस्तुवत । यत्रे-
न्द्रोऽधिपतिरासीद्येन नक्षत्रमसृज्यत तं सप्तदशभिरस्तुवत । येन बृ-
हस्पतिराधिपतिः सृष्ट आसीद् ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्त तं परमेश्वरं
सप्तदशभिरस्तुवत ॥ २९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या भवन्तो येन ऋत्वादयः प्रजापालका
निर्मिताः पाल्याश्च येन कालनिर्मापकाः सूर्यादयः सर्वे पदार्थाः
सृष्टास्तं परमात्मानमुपासीरन् ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग जिस ने (पितरः) रक्षक मनुष्य (असृ-
ज्यन्त) उत्पन्न किये हैं जहां (अदितिः) रक्षा के योग्य (अधिपती) अत्यन्त
रक्षक माता (आसीत्) होवे उस परमात्मा की (नवभिः) नव प्राणों से (अस्तु-
वत) गुण प्रशंसा करो जिस ने (ऋतवः) वसन्त आदि ऋतु (असृज्यन्त) रचे
हैं जहां (आर्त्तवाः) उन २ ऋतुओं के गुण (अधिपतयः) अपने २ विषय में

अधिकारी (आसन्) होते हैं उस की (एकादशभिः) दश प्राणों और ग्यारहवें आत्मा से (अस्तुवत) स्तुति करो जिस ने (मासाः) चैत्रादि बारह महीने (असृज्यन्त) रचे हैं (पंचदशभिः) पन्द्रह तिथियों के सहित (संवत्सरः) संवत्सर (अधिपतिः) सब काल का अधिकारी रचा (आसीत्) है उस की (त्रयोदशभिः) दश प्राण ग्यारहवां जीवात्मा और दो प्रतिष्ठाओं से (अस्तुवत) स्तुति करो जिन से (इन्द्रः) परम संपत्ति का हेतु सूर्य (अधिपतिः) अधिष्ठाता उत्पन्न किया (आसीत्) है जिसने (क्षत्रम्) राज्य वा क्षत्रिय कुल को (प्रसृज्यत) रचा है उसको (सप्तदशभिः) दश पाँच की अंगुली दो जंघा दो जानु, दो प्रतिष्ठा और एक नामि से ऊपर का अंग इन सप्तहों से (अस्तुवत) स्तुति करो जिस ने (बृहस्पतिः) बड़े २ पदार्थों का रक्षक वैश्य (अधिपतिः) अधिकारी रचा (आसीत्) है और (ग्राम्याः) ग्राम के (पशवः) गौ आदि पशु (असृज्यन्त) रचे हैं उस परमेश्वर की पूर्वोक्त सब पदार्थों से युक्त होके (अस्तुवत) स्तुति करो ॥ २६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो आप लोग जिस ने काल के विभाग करने वाले सूर्य आदि पदार्थ रचे हैं उस परमेश्वर की उपासना करो ॥ २६ ॥

नवदशभिरित्यस्य विश्वदेव ऋषिः । जगदीश्वरो देवता ।

पूर्वस्य ब्राह्मी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पञ्चविंशत्येत्यस्य ब्राह्मी पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा है यह वि० ॥

नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्याविसृज्येतामहोरात्रे
अधिपत्नी आस्ताम् । एकविंशत्यास्तुवतैकशफाः
पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत् । त्रयो-

विंशत्यास्तुवत क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्त पूषाधिप-
तिरासीत् । पञ्चविंशत्यास्तुवताऽऽरण्याः पश-
वोऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासीत् । सप्तविंशत्या-
स्तुवत द्यावापृथिव्यैतां वसवो रुद्रा आदित्या अ-
नुव्यायुस्त एवाधिपतय आसन् ॥ ३० ॥

नवदशभिरिति नवऽदशभिः । अस्तुवत । क्षुद्रा-
ध्यौ । असृज्येताम् । अहोरात्रे इत्यहोरात्रे । अ-
धिपत्नी इत्यधिऽपत्नी । आस्ताम् । एकविंशत्ये-
कऽविंशत्या । अस्तुवत । एकशफा इत्येकऽश-
फाः । पशवः । असृज्यन्त । वरुणः । अधिपतिरि-
त्यधिऽपतिः । आसीत् । त्रयोविंशत्येति त्रयः-
ऽविंशत्या । अस्तुवत । क्षुद्राः । पशवः । असृज्य-
न्त । पूषा । अधिपतिरित्यधिऽपतिः । आसीत् ।
पञ्चविंशत्येति पञ्चऽविंशत्या । अस्तुवत । आर-
ण्याः । पशवः । असृज्यन्त । वायुः । अधिपति-
रित्यधिऽपतिः । आसीत् । सप्तविंशत्येति
सप्तऽविंशत्या । अस्तुवत । द्यावापृथिवी इति

द्यावापृथिवी । ऐताम् । वसवः । रुद्राः । आदि-
त्याः । अनुव्यायन्नित्यनुऽव्यायन् । ते । एव । अ-
धिपतय इत्यधिऽपतयः । आसन् ॥ ३० ॥

पदार्थः—(नवदशभिः) दश प्राणाः पञ्चमहा भूतानि म-
नोबुद्धिचित्ताहंकारैः (अस्तुवत) स्तुवन्तु (शूद्रार्यौ) शूद्रश्चाय्यौ
द्विजश्च तौ (असृज्येताम्) (अहोरात्रे) (अधिपत्नी) अधि-
ष्ठात्र्यौ (आस्ताम्) भवतः (एकविंशत्या) मनुष्याणामङ्गैः (अ-
स्तुवत) (एकशफाः) अश्वदयः (पशवः) (असृज्यन्त)
सृष्टाः (वरुणः) जलम् (अधिपतिः) (आसीत्) (त्रयो-
विंशत्या) पश्वङ्गैः (अस्तुवत) (रुद्राः) नकुलपर्यन्ताः (प-
शवः) (असृज्यन्त) (पूषा) पुष्टिकर्त्ता भूगोलः (अधिप-
तिः) (आसीत्) (पञ्चविंशत्या) जुष्टपश्ववयवैः (अस्तुवत)
(आरण्याः) अरण्ये भवाः (पशवः) सिंहादयः (असृज्यन्त)
(वायुः) (अधिपतिः) (आसीत्) (सप्तविंशत्या) आरण्य-
पशुगुणैः (अस्तुवत) (द्यावापृथिवी) (वि) विविधतया (ऐ-
ताम्) प्राप्तुतः (वसवः) अग्न्यादयोष्टौ (रुद्राः) प्राणादयः
(आदित्याः) चैत्रादयो द्वादशः मासाः प्रथममध्यमोत्तमा विद्वांसो
वा (अनुव्यायन्) अनुकूलतयोत्पादिताः (ते) (एव) (अ-
धिपतयः) (आसन्) ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं येनोत्पादिते अहोरात्रे अधिपत्नी
आस्ताम् । येन शूद्रार्यावसृज्येतां तं नवदशभिरस्तुवत । येनोत्पा-

दितो वरुणोऽधिपतिरासीद्येनैकशफाः पशवोऽसृज्यन्त तं परमात्मानमेकविंशत्यास्तुवत । येन निर्मितः पूषाऽधिपतिरासीद् येन जुद्राः पशवोऽसृज्यन्त तं त्रयोविंशत्यास्तुवत । येनोत्पादितो वायुरधिपतिरासीद्येनाऽऽरण्याः पशवोऽसृज्यन्त तं पञ्चविंशत्यास्तुवत येन सृष्टे द्यावापृथिव्यैतां येन चरिता वसवो रुद्रा आदित्या अनुव्यायंस्त एवाऽधिपतय आसंस्तं सप्तविंशत्यास्तुवत ॥ ३० ॥

भावार्थः—हे मनुष्या येनार्याः शूद्रा दस्यवश्च मनुष्याः सृष्टा येन स्थूलसूक्ष्मा प्राणिदेहा महद्भूत्वाः पशव एतेषां पालनसाधनानि च यस्य सृष्ट्यावल्पविद्याः समग्रविद्याश्च विद्वांसो भवन्ति तमेव यूयमुपास्यं मन्यध्वम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम जिसने उत्पन्न किये (अहोरात्रे) दिन और रात्रि (अधिपती) सब काम कराने के अधिकारी (आस्ताम्) हैं जिसने (शूद्रा-र्यों) शूद्र और आर्य्य द्विज ये दोनों (असृज्येताम्) रचे हैं उसकी (नवदशभिः) दश प्राण पांच महाभूत मन, बुद्धि, चित्त और अहंकारों से (अस्तुवत) स्तुति करो । जिसने उत्पन्न किया (वरुणः) जल (अधिपतिः) प्राण के समान प्रिय अधिष्ठाता (आसीत्) है जिसने (एकशफाः) जुड़े एक खुरों वाले घोड़े आदि (पशवः) पशु (असृज्यन्त) रचे हैं उस की (एकविंशत्या) मनुष्यों के इक्कीस अवयवों से (अस्तुवत) स्तुति करो जिसने बनाया (पूषा) पुष्टि कारक भूगोल (अधिपतिः) रक्षा करने वाला (आसीत्) है जिसने (जुद्राः) अतिसूक्ष्म जीवों से ले कर नकुल पर्यन्त (पशवः) पशु (असृज्यन्त) रचे हैं उस की (त्रयोविंशत्या) पशुओं के तेईस अवयवों से (अस्तुवत) स्तुति करो जिसने बनाया हुआ (वायुः) वायु (अधिपतिः) पालने हारा (आसीत्) है जिसने (आरण्याः) वन के (पशवः) सिंह आदि पशु (असृज्यन्त) रचे हैं (पञ्चविंशत्या) अनेकों प्रकार के छोटे-बड़े पशुओं के अवयवों के साथ अर्थात् उन अवयवों की कारीगरी के साथ (अस्तुवत) प्रशंसा करो जिसने बनाये (द्यावापृथिवी) आकाश और भूमि (ऐताम्)

प्राप्त हैं जिस के बनाने से (वसवः) अग्नि आदि आठ पदार्थ वा प्रथम कक्षा के विद्वान् (रुद्राः) प्राण आदि वा मध्यम विद्वान् (आदित्याः) बारह महीने वा उत्तम विद्वान् (अनुव्यायन्) अनुकूलता से उत्पन्न हैं (ते) (एव) वे अग्नि आदि ही वा विद्वान् लोग (अधिपतयः) अधिष्ठाता (आसन्) होते हैं उस की (सप्तविंशत्या) सत्ताईस वन के पशुओं के गुणों से (अस्तुवत) स्तुति करो ॥ ३० ॥

भावार्थः—हेमनुज्यो जिसने ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य और शूद्र डांकू मनुष्य भी रचे हैं जिसने स्थूल तथा सूक्ष्म प्राणियों के शरीर अत्यन्त छोटे पशु और इन की रक्षा के साधन पदार्थ रचे और जिस की सृष्टि में न्यून विद्या और पूर्ण विद्या वाले विद्वान् होते हैं उसी परमात्मा की तुम लोग उपासना करो ॥ ३० ॥

नवविंशत्येत्यस्य विश्वदेव ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

स्वराड् ब्राह्मी छगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स एव विषय उपदिश्यते ॥

फिर भी वही उक्त वि० ॥

नवविंशत्यास्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमो
अधिपतिरासीत् । एकत्रिंशतास्तुवत । प्रजा अ-
सृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसन् । त्रय-
स्त्रिंशतास्तुवत भूतान्यशाम्यन्प्रजापतिः । परमे-
ष्ठ्यधिपतिरासीत् ॥ ३१ ॥

नवविंशत्येति नवऽविंशत्या । अस्तुवत ।
वनस्पतयः । असृज्यन्त । सोमः । अधिपतिरित्याधि-
पतिः । आसीत् । एकत्रिंशतेत्येकऽत्रिंशता ।

अस्तुवत । प्रजाइतिप्रजाः । असृज्यन्त । यवाः ।
च । अयवाः । च । अधिपतय इत्यधिपतयः ।
आसन् । त्रयस्त्रिंशतेति त्रयःत्रिंशता । अस्तु-
वत । भूतानि । अशाम्यन् । प्रजापतिरितिप्रजाप-
तिः । परमेष्ठी । परमेऽस्थीति परमेऽस्थी । अधिपतिरि-
त्यधिपतिः । आसीत् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(नवविंशत्या) एतत्संख्याकैर्वनस्पतिगुणैः (अ-
स्तुवत) जगत्स्रष्टारं परमात्मानं प्रशंसत (वनस्पतयः) अश्व-
त्थादयः (असृज्यन्त) सृष्टाः (सोमः) ओषधिराजः (अ-
धिपतिः) अधिष्ठाता (आसीत्) भवति (एकत्रिंशता) प्र-
जाङ्गैः (अस्तुवत) प्रशंसत (प्रजाः) (असृज्यन्त) निर्मिताः
(यवाः) मिश्रिताः (च) (अयवाः) अमिश्रिताः (च)
(अधिपतयः) अधिष्ठातारः (आसन्) सन्ति (त्रयस्त्रिंशता)
महाभूतगुणैः (अस्तुवत) प्रशंसत (भूतानि) महान्ति तत्त्वानि
(अशाम्यन्) शाम्यन्ति (प्रजापतिः) प्रजापालक ईश्वरः
(परमेष्ठी) परमेश्वररूपे आकाशे वाऽभिष्याप्य तिष्ठतीति
(अधिपतिः) अधिष्ठाता (आसीत्) अत्राऽपि लोकन्ता इन्द्र-
मिति मंत्रत्रयप्रतीकानि पूर्ववत्केनचित् क्षिप्तानीति वेद्यम् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं येनोत्पादितः सोमोऽधिपतिरासी-
द्येन ते वनस्पतयोऽसृज्यन्त तं जगदीश्वरं नवविंशत्यास्तुवत ।
यासां यवा मिश्रिता पर्वतादयश्च असरेणवादयश्चाऽयवाः प्रकृत्यवय-
वाः सत्वरजस्तमांसि गुणाः परमाणवादयश्चाऽधिपतय आसन् ताः
असृज्यन्त तमेकत्रिंशतास्तुवत । यस्य प्रभावाद्भूतान्यशाम्यन्तः प्र-
जापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत् तं त्रयस्त्रिंशतास्तुवत ॥ ३१ ॥

भावार्थः—येन जगदीश्वरेण लोकानां रक्षणाय वनस्पत्या-
दीन् सृष्ट्वा ध्रियन्ते व्यवस्थाप्यन्ते स एव सर्वैर्मनुष्यैरुपासनीयः ॥ ३१ ॥

अस्मिन्नध्याये वसन्ताद्यृतुगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वाऽध्यायार्थे-
न सह संगतिरस्तीति ज्ञेयम् ।

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग जिनके बनाने से (सोमः) ओषधियों में उ-
त्तम ओषधि (अधिपतिः) स्वामी (आसीत्) है जिस ने उन (वनस्पतयः) पीपल
आदि वनस्पतियों को (असृज्यन्त) रचा है उस परमात्मा की (नवविंशत्या) उन-
तीस प्रकार के वनस्पतियों के गुणों से (अस्तुवत) स्तुति करो । और जिस ने उत्पन्न
किये (यवाः) समष्टिरूप बने पर्वत आदि (च) और अक्षरेणु आदि (अयवाः)
मिन्न २ प्रकृति के अवयव सत्व रजस् और तमो गुण (च) तथा परमाणु आदि
(अधिपतयः) मुख्य कारण रूप अभ्यक्ष (आसन्) हैं उन (प्रजाः) प्रसिद्ध
ओषधियों को जिसने (असृज्यन्त) रचा है उस ईश्वर की (एकात्रिंशता) इकतीस
प्रजा के अवयवों से (अस्तुवत) प्रशंसा करो । जिस के प्रभाव से (भूतानि) प्र-
कृति के परिणाम महत्त्व के उपद्रव (अशाम्यन्) शान्त हों जो (प्रजापतिः) प्र-
जा का रक्षक (परमेष्ठी) परमेश्वर के समान आकाश में व्यापक हो के स्थित परमेश्वर
(अधिपतिः) अधिष्ठाता (आसीत्) है उस की (त्रयस्त्रिंशता) महाभूतों के ते-
तीस गुणों से (अस्तुवत) प्रशंसा करो ॥ ३१ ॥

भावार्थः—जिस परमेश्वर ने लोकों की रक्षा के लिये वनस्पति आदि ओ-
षधियों को रच के धारण और व्यवस्थित किया है उसी की उपासना सब मनुष्यों
को करनी चाहिये ॥ ३१ ॥

इस अध्याय में वसन्तादि ऋतुओं के गुणवर्णन होने से इस अध्याय के अर्थ
की संगति पूर्व अध्याय के अर्थ के साथ जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां श्रीयुतविरजा-

नन्दसरस्वती स्वामिनां शिष्येण श्रीमद्दयानादसरस्वती स्वामिना

विरचिते संस्कृताऽऽर्यभाषाभ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते

यजुर्वेदभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशाऽध्यायारम्भः ॥

ओं विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परां सुव ।
यद् भद्रं तन्न आसुव ॥ १ ॥

अग्ने जातानित्यस्य परमेशो ऋषिः । अग्निर्देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अस्य प्रथममन्त्रे राजराजपुरुषैः किं किं कर्तव्यमित्याह ॥

अब पन्द्रहवे अध्याय का आरम्भ है इस के प्रथम मन्त्र में राजा
और राजपुरुषों को क्या २ करना चाहिये इस वि० ॥

अग्ने जातान् प्र णुदा नः सपत्नान् प्रत्यजातान्नु-
द जातवेदः । अधिनो ब्रूहि सुमना अहेँडस्तव स्याम
शर्मस्त्रिवरूथ उद्भौ ॥ १ ॥

अग्ने । जातान् । प्र । नुद । नः । सपत्नानि ।
तिसऽपत्नान् । प्रति । अजातान् । नुद । जातवेद इति
जातऽवेदः । अधि । नः । ब्रूहि । सुमना इति सु-
ऽमनाः । अहेँडन् । तव । स्याम । शर्मन् । त्रिवरूथ-
इति त्रिऽवरूथे । उद्भावि युत्ऽभौ ॥ १ ॥

पदार्थः—(अग्ने) राजन् वा सेनापते (जातान्) उत्पन्नान् प्रसिद्धान् (प्र) (नुद) दूरे प्रक्षिप । अत्र ह्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (नः) अस्माकम् (सपत्नान्) सपत्नीव वर्तमानानरीन् । (प्रति) (अजातान्) अप्रकटान् (नुद) प्रेष्य (जातवेदः) जातवत् (अधि) (नः) अस्मान् (ब्रूहि) उपदिश (सुमनाः) प्रसन्नस्वान्तः (अहेङ्) अनादरमकुर्वन् (तत्) (स्याम) (शर्मन्) गृहे (त्रिवरूथे) त्रीणि वरूथान्याध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानि सुखानि यस्मिन् (उद्भौ) उदुत्कृष्टानि वस्तूनि भवन्ति यस्मिस्तस्मिन् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं नो जातान् सपत्नान् प्रणुदा हे जातवेदस्त्वमजातान् शत्रून्नुद अस्मान् हेङ् न सुमनास्त्वं नोऽस्मान् प्रत्याधिब्रूहि यतो वयं तवोद्भौ त्रिवरूथे शर्मन् सुखिनः स्याम ॥ १ ॥

भावार्थः—राजादिसभ्यजनैर्गुप्तैश्चरैः प्रसिद्धाऽप्रसिद्धान् शत्रून् निश्चित्य वशं नेयाः । न कस्यापि धार्मिकस्यानादरोऽधार्मिकस्यादरश्च कर्तव्यः यतः सर्वे सज्जना विश्वस्ताः सन्तो राष्ट्रे वसेयुः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे [अग्ने] राजन् वा सेनापते आप [नः] हमारे [जातान्] प्रसिद्ध [सपत्नान्] शत्रुओं को [प्र, नुद] दूर कीजिये । हे [जातवेदः] प्रसिद्ध बलवान् राजन् आप [अजातान्] अप्रसिद्ध शत्रुओं को [नुद] प्रेरणा कीजिये और हमारा [अहेङ्] अनादर न करते हुए [सुमनाः] प्रसन्न चित्त आप [नः] [प्रति] हमारे प्रति [अधिब्रूहि] अधिक उपदेश कीजिये जिससे हम लोग [तव] आप के [उद्भौ] उत्तम पदार्थों से युक्त [त्रिवरूथे] आध्यात्मिक आधिभौतिक और आधिदैविक इन तीनों सुखों के हेतु [शर्मन्] घर में [स्याम] सुखी होवें ॥ १ ॥

भावार्थः—राजा आदि न्यायाधीश सभासदों को चाहिये कि गुप्त दूतों से प्रासिद्ध और अप्रासिद्ध शत्रुओं को निश्चय करके वश में करें और किसी धर्मात्मा का तिरस्कार और अधर्मी का सत्कार भी कभी न करें जिस से सब सज्जन लोग विश्वास पूर्वक राज्य में बसे ॥ १ ॥

सहसा जातानित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही पूर्वोक्त विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

सहसा जातान् प्रणुदा नः सपत्नान् प्रत्यजातान्
जातवेदो नुदस्व । अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानो व-
यम् स्याम प्रणुदा नः सपत्नान् ॥ २ ॥

सहसा । जातान् । प्र । नुद । नः । सपत्नानिति
सपत्नान् । प्रति । अजातान् । जातवेदइति जात-
वेदः । नुदस्व । अधि । नः । ब्रूहि । सुमनस्यमान
इति सुमनस्यमानः । वयम् । स्याम । प्र । नु-
द । नः । सपत्नानिति सपत्नान् ॥ २ ॥

पदार्थः—(सहसा) बलेन सह (जातान्) प्रादुर्भूतान्
विरोधिनः (प्र) (नुद) विजयस्व । अत्र द्व्यचोऽतस्तिष्ठ इति

दीर्घः (नः) अस्माकम् (सपत्नान्) सपत्नीव वर्त्तमानान् श-
त्रून् (प्रति) (अजातान्) युद्धेऽप्रकटान् शत्रुसेवितो मित्रान्
(जातवेदः) जातप्रज्ञान् (नुदस्व) पृथक् कुरु (आधि)
(नः) (ब्रूहि) विजयविधिमुपदिश (सुमनस्यमानः) सुष्ठु
विचारयन् (वयम्) (स्याम) भवेम (प्र) (नुद) हिन्धि ।
अत्रापि पूर्ववदीर्घः (नः) अस्माकम् (सपत्नान्) विरोधे व-
र्त्तमानान् संबन्धिनः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे जातवेदस्त्वं नः सहसा जातान्सपत्नान् प्रणुद ।
तान् प्रत्यजातान् नुदस्व । सुमनस्यमानस्त्वं नोऽधि ब्रूहि । वयं तव
सहायाः स्याम । यान्नः सपत्नान् त्वं प्रणुद तान् वयमपि प्रणुदे-
म ॥ २ ॥

भावार्थः—ये राजभृत्याः शत्रुनिवारणे यथाशक्ति न प्रयतन्ते
ते सम्यग्दराख्याः । ये स्वसहायाः स्युस्तान् राजा सत्कुर्यात् ॥२॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) प्रकृष्ट ज्ञान को प्राप्त हुए राजन् आप (नः)
हमारे (सहसा) बल के सहित (जातान्) प्रसिद्ध हुए (सपत्नान्) शत्रुओं को
(प्रणुद) जीतिये और उन (प्रति) (अजातान्) युद्ध में छिपे हुए शत्रुओं के
सेवक मित्रभाव से प्रसिद्धों को (नुदस्व) पृथक् कीजिये तथा (सुमनस्यमानः)
अच्छे प्रकार विचारते हुए आप (नः) हमारे लिये (अधिब्रूहि) अधिकता से
विजय के विधान का उपदेश कीजिये (वयम्) हम लोग आप के सहायक (स्या-
म) होंगे जिन (नः) हमारे (सपत्नान्) विरोध में प्रवृत्त सम्बन्धियों को आप
(प्रणुद) मारें उन को हम लोग भी मारें ॥ २ ॥

भावार्थः—राजा को चाहिये कि जो राज्य के सेवक शत्रुओं के निवारण
करने में यथाशक्ति प्रयत्न न करें उन को अच्छे प्रकार दण्ड दें और जो अपने स-
हायक हों उन का सत्कार करें ॥ २ ॥

षोडशीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । दम्पती देवते ।

ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ पतिपत्नीधर्ममाह ॥

अब स्त्रीपुरुष का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

षोडशी स्तोम ओजो द्रविणं चतुश्चत्वारिंश
स्तोमो वर्चो द्रविणम् । अग्नेः पुरीषमस्यप्सो नाम
तान् त्वा विश्वे अभि गृणन्तु देवाः । स्तोमं पृष्ठा घृ-
तवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्व ॥ ३ ॥

षोडशी । स्तोमः । ओजः । द्रविणम् । चतुश्चत्वारिंश
शइति चतुःश्चत्वारिंशः । स्तोमः । वर्चः । द्रविणम् ।
अग्नेः । पुरीषम् । असि । अप्सः । नाम । ताम् । त्वा ।
विश्वे । अभि । गृणन्तु । देवाः । स्तोमं पृष्ठा इति । स्तो-
मं पृष्ठाः । घृतवतीति घृतवती । इह । सीद । प्र-
जावदिति प्रजावत् । अस्मे । द्रविणा । यजस्व ॥ ३ ॥

पदार्थः—(षोडशी) प्रशस्ताः षोडश कलाः सन्ति यस्मिन्
सः (स्तोमः) स्तोतुमर्हः (ओजः) पराक्रमः (द्रविणम्) ध-
नम् (चतुश्चत्वारिंशः) एतत्संख्यापूरको ब्रह्मचर्यव्यवहारकरः (स्तो-
मः) स्तुवन्ति येन सः (वर्चः) अध्ययनम् (द्रविणम्) बलं
वा (अग्नेः) पावकस्य (पुरीषम्) पूतिकरम् (असि) (अ-

प्तः) न विद्यते परपदार्थस्याप्तो भक्षणं यस्य सः (नाम) प्रसिद्धम्
 (ताम्) (त्वा) त्वाम् (विश्वे) (अभि) (गृणन्तु) प्रशं-
 सन्तु (देवाः) विद्वांसः (स्तोमपृष्ठा) स्तोमाः पृष्ठा ज्ञापयितुमि-
 ष्ठा यस्याः सा (घृतवती) प्रशस्ताज्यादियुक्ता (इह) गृहाश्रमे
 (सीद) (प्रजावत्) बह्व्यः प्रजा यस्मात्तत् (अस्मे) अस्मभ्यम्
 (द्रविणा) द्रविणं धनम् । अत्र सुपां सुलुगुगित्याकारादेशः (य-
 जस्व) देहि ॥ ३ ॥

अन्वयः—यः षोडशी स्तोम ओजो द्रविणं यश्चत्वारिंशः स्तोमो
 नामवर्चो द्रविणं च ददाति योऽग्नेः पुरीषं प्राप्तोऽप्तोऽसि तं त्वां
 तां च विश्वे देवा अभिगृणन्तु सा त्वं स्तोमपृष्ठा घृतवती सतीह
 गृहाश्रमे सीदास्मे प्रजावद् द्रविणा यजस्व ॥ ३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः षोडशकलात्मके जगति विद्याबलं विस्ता-
 र्य गृहाश्रमं कृत्वा विद्यादानादीनि कर्माणि सततं कार्याणि ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो (षोडशी) प्रशंसित सोलह कलाओं से युक्त (स्तोमः) स्तुति
 के योग्य (ओजः) पराक्रम (द्रविणम्) धन जो (चतुश्चत्वारिंशः) चवालीस सं-
 ख्या को पूरण करने वाला ब्रह्मचर्य का आचरण (स्तोमः) स्तुति का साधन (नाम)
 प्रसिद्ध (वर्चः) पढ़ना और (द्रविणम्) बल को देती है जो (अग्नेः) अग्नि की
 (पुरीषम्) पूर्ति को प्राप्त (अप्तः) दूसरे के पदार्थों के भोग की इच्छा से रहित
 (असि) हो उस (त्वा) पुरुष तथा (ताम्) स्त्री की (विश्वे) सब (देवाः) वि-
 द्वान् लोग (अभिगृणन्तु) प्रशंसा करें सो तू (स्तोमपृष्ठा) इष्ट स्तुतियों को जनाने
 वाली (घृतवती) प्रशंसित घी आदि पदार्थों से युक्त (इह) इस गृहाश्रम में (सीद)
 स्थित हो और (अस्मे) हमारे लिये (प्रजावत्) बहुत सन्तानों के हेतु (द्रविणा)
 धन को (यजस्व) दिया कर ॥ ३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सोलह कला रूप जगत् में विद्या रूप बल को फैला और गृहाश्रम करके विद्यादान कर्मों को निरन्तर किया करें ॥ ३ ॥

एवञ्छन्दः इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विहांसो देवता ।

निचृदाकृतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्याः प्रयत्नेन साधनैः सुखानि वर्द्धयन्तिवत्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि प्रयत्नपूर्वक साधनों से सुख बढ़ावें यह वि० ॥

एवञ्छन्दो वरिवञ्छन्दः शम्भूञ्छन्दः परिभू-
ञ्छन्दः आच्छच्छन्दो मनञ्छन्दो व्यञ्छन्दः सिन्धु-
ञ्छन्दः समुद्रञ्छन्दः सरिरं छन्दः ककुप् छन्दस्त्रि-
ककुप्छन्दः काव्यं छन्दो अङ्कुपं छन्दोऽत्तरपङ्क्ति-
ञ्छन्दः पदपङ्क्तिश्छन्दो विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः क्षुर-
ञ्छन्दो भजश्छन्दः ॥ ४ ॥

एवः । छन्दः । वरिवः । छन्दः । शम्भूरिति
समऽभूः । छन्दः । परिभूरितिपरिऽभूः । छन्दः ।
आच्छदित्याऽच्छत् । छन्दः । मनः । छन्दः । व्यञ्चः ।
छन्दः । सिन्धुः । छन्दः । समुद्रः । छन्दः ।

सरिरम् । छन्दः । ककुप् । छन्दः । त्रिकुविति
 त्रिककुप् । छन्दः । काव्यम् । छन्दः । अङ्कुपम् ।
 छन्दः । अक्षरपङ्क्तिरित्यक्षरपङ्क्तिः । छन्दः ।
 पदपङ्क्तिरिति पदपङ्क्तिः । छन्दः । विष्टारप-
 ङ्क्तिः । विस्तारपङ्क्तिरिति विस्तारपङ्क्तिः । छन्दः ।
 क्षुरः । छन्दः । भर्जः । छन्दः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(एवः) ज्ञानम् (छन्दः) आनन्ददम् (वरिवः)
 सत्यसेवनम् (छन्दः) सुखप्रदम् (शम्भूः) सुखंभावुकः (छन्दः) आह्ला-
 दकारी व्यवहारः (परिभूः) सर्वतः पुरुषार्थी (छन्दः) सत्यप्रदीपकः
 (आच्छत्) दोषापवारणम् (छन्दः) ऊर्जनम् (मनः) सं-
 कल्पो विकल्पः (छन्दः) प्रकाशकरम् (व्यचः) शुभगुणव्याप्तिः
 (छन्दः) आनन्दकारि (सिन्धुः) नदीव चलनम् (छन्दः)
 (समुद्रः) सागर इव गाम्भीर्यम् (छन्दः) अर्थकरम् (सरिरम्)
 जलमिव सलरता कोमलता (छन्दः) जलमिव शान्तिः (ककुप्)
 दिगिव यशः (छन्दः) प्रतिष्ठाप्रदम् (त्रिककुप्) त्रीणि कानि
 सुखानि स्कुम्नाति येन कर्मणा तत् । अत्र छान्दसो वर्णलोप
 इति सलोपः (छन्दः) आनन्दकरम् (काव्यम्) कविभिर्नि-
 मितम् (छन्दः) प्रकाशकम् (अङ्कुपम्) अङ्कूनि कुटिलानि
 गमनानि पाति रक्षति तज्जलम् (छन्दः) तृप्तिकरं कर्म (अ-
 क्षरपङ्क्तिः) असौच लोकः (छन्दः) आनन्दकरः (पदपङ्क्तिः)

अयं लोकः (छन्दः) सुखसाधकः (विष्टारपङ्क्तिः) सर्वा
दिशः (छन्दः) सुखसाधिकाः (क्षुरः) क्षुर इव क्षेदक आदित्यः
(छन्दः) विज्ञानम् (भ्रजः) दीप्तम् । अत्र वर्णव्यत्ययेन ह्रस्व-
त्वम् (छन्दः) स्वच्छानन्दकरः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं परमप्रयत्नेनैवश्छन्दोवरिवश्छन्दः
शम्भूश्छन्दः परिभूश्छन्द आच्छच्छन्दो मनश्छन्दो व्यचश्छन्दः
सिन्धुश्छन्दः समुद्रश्छन्दः सरिरं छन्दः ककुप् छन्दस्त्रिककुप्छन्दः
काव्यं छन्दोऽकुपं छन्दोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः पदपङ्क्तिश्छन्दो विष्टारप-
ङ्क्तिश्छन्दः क्षुरश्छन्दो भ्रजश्छन्दः सुखाय साधुत ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या धर्म्यकर्मपुरुषार्थानुष्ठानेन प्रिया भवन्ति
ते सर्वेभ्यः सृष्टिस्थपदार्थेभ्यः सुखानि संग्रहीतुं शक्नुवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग उत्तम प्रयत्न से (एवः) (छन्दः) आ-
नन्द दायक ज्ञान (वरिवः) सत्य सेवनरूप (छन्दः) सुखदायक (शम्भूः) सुख
का अनुभव (छन्दः) आनन्दकारी (पुरिभूः) सब ओर से पुरुषार्थी (छन्दः) सत्य
का प्रकाशक (आच्छत्) दोषों का हटाना (छन्दः) जीवन (मनः) संकल्प वि-
कल्पात्मक (छन्दः) प्रकाशकारी (व्यचः) शुभ गुणों की व्याप्ति (छन्दः) आ-
नन्दकारक (सिन्धुः) नदी के तुल्य चलना (छन्दः) स्वतंत्रता (समुद्रः) समुद्र
के समान गंभीरता (छन्दः) प्रयोजनसिद्धिकारी (सरिरम्) जल के तुल्य कोमल-
ता (छन्दः) जल के समान शान्ति (ककुप्) दिशाओं के तुल्य उज्ज्वल कीर्ति
(छन्दः) प्रतिष्ठा देने वाला (त्रिककुप्) अध्यात्मादि तीन सुखों का प्राप्त करने
वाला कर्म (छन्दः) आनन्दकारक (काव्यम्) दीर्घदर्शी कवि लोगों ने बनाया
(छन्दः) प्रकाशकविज्ञानदायक (अङ्कुपम्) टेढ़ी गति वाला जल (छन्दः)
उपकारी (अक्षरपङ्क्तिः) परलोक (छन्दः) आनन्दकरी (पदपङ्क्तिः) यह

लोक (छन्दः) सुखसाधक (विष्टारपङ्क्तिः) सब दिशा (छन्दः) सुख का साध-
क (क्षुरः) छुरा के समान पदार्थों का छेदक सूर्य (छन्दः) विज्ञानस्वरूप (भ्र-
जः) प्रकाशमय (छन्दः) स्वच्छ आनन्दकारी पदार्थ सुख के लिये सिद्ध करो ॥ ४ ॥

भवार्थः—जो मनुष्य धर्मयुक्त कर्म में पुरुषार्थ करने से सब के प्रिय होना
अच्छा समझते हैं वे सब सृष्टि के पदार्थों से सुख लेने को समर्थ होते हैं ॥ ४ ॥

आच्छच्छन्द इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विद्वांसो देवताः ।

भुरिगभिरुतिश्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः प्रयत्नेन स्वातन्त्र्यं विधेयमित्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि प्रयत्न के साथ स्वतंत्रता बढावें यह वि० ॥

आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः संयच्छन्दो वियच्छ-
न्दो बृहच्छन्दो रथन्तरच्छन्दो निकायश्छन्दो वि-
वधश्छन्दो गिरश्छन्दो भृजश्छन्दः स१७स्तुप् छन्दो-
ऽनुष्टुप् छन्दः एवश्छन्दो वरिवश्छन्दो वयश्छन्दो
वयस्कृच्छन्दो विष्पृद्धाश्छन्दो विशालं छन्दश्छ-
दिश्छन्दो दूरोहणं छन्दस्तन्द्रच्छन्दो अङ्काङ्कं
छन्दः ॥ ५ ॥

आच्छदित्याऽछत् । छन्दः । प्रच्छदिति प्रऽ-
छत् । छन्दः । संयदिति समऽयत् । छन्दः । विय-

दिति विऽयत् छन्दः । बृहत् । छन्दः । रथन्तरमिति
रथम्ऽतरम् । छन्दः । निकायइति निऽकायः । छन्दः ।
विवध इति विऽवधः । छन्दः । गिरः । छन्दः । भृजः ।
छन्दः । स॒स्तुविति सम्ऽस्तुप् । छन्दः । अनुष्टुप् ।
अनुस्तुवित्यनुऽस्तुप् । छन्दः । एवः । छन्दः । व-
रिवः । छन्दः । वयः । छन्दः । वयस्कृत् । वयः कृ-
दिति वयःकृत् । छन्दः । विष्पर्द्धाः । विस्पर्द्धा इति
विऽस्पर्द्धाः । छन्दः । विशालमिति विऽशालम् ।
छन्दः । छदिः । छन्दः । दुरोहणमिति दुःऽरोहणम् ।
छन्दः । तन्द्रम् । छन्दः । अङ्काङ्कमित्यङ्कऽअ-
ङ्कम् । छन्दः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(आच्छत्) समन्तात् पापनिवारकं कर्म (छन्दः)
प्रकाशनम् (प्रच्छत्) प्रयत्नेन दुष्टस्वभावदूरीकरणार्थं कर्म
(छन्दः) उत्साहनम् (संयत्) संयमः (छन्दः) (बलम्)
(वियत्) विविधैः प्रकारैर्यतते येन तत् (छन्दः) उत्साहः
(बृहत्) महद्द्वर्धनम् । (छन्दः) स्वातन्त्र्यम् (रथन्तरम्) य-
दस्मिन् लोके तारकं वस्त्वस्ति तत् (छन्दः) स्वीकरणम् (नि-
कायः) निचिन्वन्ति उपसमादधते येन वायुना तत् (छन्दः)
स्वीकरणम् (विवधः) विशेषेण वदन्ति पदार्था यस्मिन्स्तदन्तरि-

क्षम् (छन्दः) प्रकाशनम् (गिरः) गीर्घते निगल्यते यदन्नं तत्
 (छन्दः) स्वीकरणम् (भजः) भ्राजते प्रकाशते योऽग्निः सः
 (छन्दः) स्वीकरणम् (संस्तुप्) सम्यक् स्तुभ्नाति शब्दार्थस-
 म्वन्धान् यथा सा वाक् (छन्दः) आह्लादकारि (अनुष्टुप्)
 श्रुत्वा पश्चात् स्तुभ्नाति जानाति शास्त्राणि यथा मननक्रियया सा
 (छन्दः) उपदेशः (एवः) प्रापणम् (छन्दः) प्रयतनम् (व-
 रिवः) विद्वत्परिचरणम् (छन्दः) स्वीकरणम् (वयः) जीव-
 नम् (छन्दः) स्वाधीनम् (वयस्कृत्) यद्वयस्करोति तज्जीवन-
 साधनम् (छन्दः) स्वीकरणम् (विष्पर्द्धाः) विशेषेण यः स्प-
 र्धते सः (छन्दः) प्रदीपनम् (विशालम्) विस्तीर्णं कर्म
 (छन्दः) परिग्रहणम् (छदिः) विघ्नापवारणम् (छन्दः)
 सुखावहम् (दुरोहणम्) दुःखेन रोढुमर्हम् (छन्दः) ऊर्जनम्
 (तन्द्रम्) स्वतन्त्रताकरणम् (छन्दः) प्रकाशनम् (अङ्का-
 ङ्कम्) गणितविद्या (छन्दः) संस्थापनम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—मनुष्यैराच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः संयच्छन्दो विय-
 च्छन्दो बृहच्छन्दो रथन्तरं छन्दो निकायश्छन्दो विवधश्छन्दो
 गिरश्छन्दो भजश्छन्दः संस्तुप् छन्दोऽनुष्टुप् छन्दः एवश्छन्दो
 वरिवश्छन्दो वयश्छन्दो वयस्कृच्छन्दो विष्पर्द्धाश्छन्दो विशालं
 छन्दश्छदिश्छन्दो दुरोहणं छन्दस्तन्द्रं छन्दोऽङ्काङ्कं छन्दः स्वी-
 कृत्य प्रचार्य प्रयतितव्यम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः पुरुषार्थेन पारतन्त्र्यहानिः स्वातन्त्र्यस्वी-
 करणं सततं विधेयम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि (आच्छत्) अच्छे प्रकार पापों की निवृत्ति कर ने हारा कर्म (छन्दः) प्रकाश (प्रच्छत्) प्रयत्न से दुष्ट स्वभाव को दूर कर ने वाला कर्म (छन्दः) उत्साह (संयत्) संयम (छन्दः) बल (वियत्) विविध यत्न का साधक (छन्दः) धैर्य (बृहत्) बहुत वृद्धि (छन्दः) स्वतन्त्रता (रथन्तरम्) समुद्ररूप संसार से पार करने वाला पदार्थ (छन्दः) स्वीकार (नि-कायः) संयोग का हेतु वायु (छन्दः) स्वीकार (विविधः) विशेष करके पदार्थों के रहने का स्थान अन्तरिक्ष (छन्दः) प्रकाशरूप (गिरः) भोगने योग्य अन्न (छन्दः) ग्रहण (अन्नः) प्रकाशरूप अग्नि (छन्दः) ले लेना (संस्तुप्) अच्छे प्रकार शब्दार्थ सम्बन्धों को जनाने हारी वाणी (छन्दः) आनन्द कारक (अनुष्टुप्) सुनने के पीछे शास्त्रों को जनाने हारी मन की क्रिया (छन्दः) उपदेश (एवः) प्राप्ति (छन्दः) प्रयत्न (वरिवः) विद्वानों की सेवा (छन्दः) स्वीकार (वयः) जीवन (छन्दः) स्वाधीनता (वयस्कृत्) अवस्था वर्द्धक जीवन के साधन (छन्दः) ग्रहण (विष्पद्धाः) विशेष करके जिससे ईर्ष्या करे वह (छन्दः) प्रकाश (विशालम्) विस्तीर्ण कर्म (छन्दः) ग्रहण करना (छदिः) विघ्नों का हटाना (छन्दः) सुखों को पहुँचाने वाला (दूरोहणम्) दुःख से चढ़ने योग्य (छन्दः) बल (तन्द्रम्) स्वतन्त्रता करना (छन्दः) प्रकाश और (अङ्गाङ्गम्) । गणित विद्या का (छन्दः) सम्यक् स्थापन करना स्वीकार और प्रचार के लिये प्रयत्न करें ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि पुरुषार्थ करने से पराधीनता छुड़ा के स्वाधीनता का निरन्तर स्वीकार करें ॥ ५ ॥

रश्मिनेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विद्वांसो देवताः ।

विराडभिकृतिश्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ विद्वद्भिः पदार्थविद्या ज्ञातव्येत्याह ॥

विद्वानों को पदार्थविद्या के जानने का उपाय करना चाहिये यह वि० ॥

रश्मिना सत्याय सत्यञ्जिन्व प्रेतिना धर्म्मणा

धर्मं जिज्ज्वा न्वित्यादिवा दिवं जिज्ज्वा सन्धिनान्तरि-
 क्षेणान्तरिक्षं जिज्ज्वा प्रतिधिनां पृथिव्या पृथिवीं जिज्ज्वा
 विष्टम्भेन वृष्ट्या वृष्टिं जिज्ज्वा प्रवयाऽहनाहं जिज्ज्वा नु
 या रात्र्या रात्रीं जिज्ज्वा उशिजा वसुभ्यो वसुं जिज्ज्वा
 प्रकेतेनादित्येभ्य आदित्या जिज्ज्वा ॥ ६ ॥

रश्मिनां । सत्यायं । सत्यम् । जिज्ज्वा । प्रेतिनेति
 प्रऽइतिना । धर्मणा । धर्मम् । जिज्ज्वा । अन्वित्येत्य-
 नुऽइत्या । दिवा । दिवम् । जिज्ज्वा । सन्धिनेति । स-
 म्ऽधिनां । अन्तरिक्षेण । अन्तरिक्षम् । जिज्ज्वा । प्र-
 तिधिनेति प्रतिऽधिनां । पृथिव्या । पृथिवीम् । जि-
 ज्ज्वा । विष्टम्भेन । वृष्ट्या । वृष्टिम् । जिज्ज्वा । प्र-
 वयेति प्रऽवयां । अहना । अहः । जिज्ज्वा । अनुये-
 नुऽया । रात्र्यां । रात्रीम् । जिज्ज्वा । उशिजां । व-
 सुभ्य इति वसुंऽभ्यः । वसुन् । जिज्ज्वा । प्रकेनेति
 प्रऽकेतेन । आदित्येभ्यः । आदित्यान् । जिज्ज्वा ॥ ६ ॥

पदार्थः—(रश्मिना) किरणसमूहेन (सत्याय) सति वर्तमाने भवाय स्थूलाय पदार्थसमूहाय (सत्यम्) अव्यभिचारिकर्म (जिन्व) प्राप्नुहि (प्रेतिना) प्रकृष्टविज्ञानयुक्तेन (धर्मणा) न्यायाचरणेन (धर्मम्) (जिन्व) जानीहि (अन्वित्या) अन्वेषणेन (दिवा) धर्मप्रकाशेन (दिवम्) (सत्यप्रकाशम्) (जिन्व) (संधिना) सन्धानेन (अन्तरिक्षेण) आकाशेन (अन्तरिक्षम्) अवकाशम् (जिन्व) जानीहि (प्रतिधिना) प्रतिदधाति यस्मिंस्तेन (पृथिव्या) भूगर्भविद्यया (पृथिवीम्) भूमिम् (जिन्व) जानीहि (विष्टम्भेन) विशेषेण स्तम्भोति शरीरं येन तेन (वृष्ट्या) दृष्टिविद्यया (दृष्टिम्) (जिन्व) जानीहि (प्रवया) कान्तिमता (अह्ना) अहर्विद्यया (अहः) दिनम् (जिन्व) जानीहि (अनुया) यानुयाति तथा (रात्र्या) रात्रिविद्यया (रात्रीम्) रजनीम् (जिन्व) (उशिजा) कामयमानेन (वसुभ्यः) अग्न्यादिभ्यः (वसून्) अग्न्यादीन् (जिन्व) (प्रकेतेन) प्रकृष्टेन विज्ञानेन (आदित्येभ्यः) मासेभ्यः (आदित्यान्) द्वादशमासान् (जिन्व) विजानीहि ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे विद्वंस्त्वं रश्मिना सत्याय सूर्य इव नित्यसुखाय सत्यं जिन्व प्रेतिना धर्मणा धर्मं जिन्व । अन्वित्या दिवा दिवं जिन्व सन्धिनान्तरिक्षेणान्तरिक्षं जिन्व । पृथिव्या प्रतिधिना पृथिवीं जिन्व विष्टम्भेन वृष्ट्या दृष्टिं जिन्व प्रवयाऽह्नाहर्जिन्व अनुया रात्र्या रात्रीं जिन्वोशिजा वसुभ्यो वसून् जिन्व प्रकेतेनादित्येभ्य आदित्यान् जिन्व ॥ ६ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिर्यथा पदार्थपरीक्षणोऽन पदार्थविद्या विदिता कार्या तथैवान्येभ्य उपदेष्टव्या ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष तू (रश्मिना) किरणों से (सत्याय) वर्तमान में हुए सूर्य के तुल्य नित्य सुख और स्थूल पदार्थों के लिये (सत्यम्) अव्यभिचारी कर्म को (जिन्व) प्राप्त हो (प्रेतिना) उत्तम ज्ञान युक्त (धर्मणा) न्याय के आचरण से (धर्मम्) धर्म को (जिन्व) जान (अन्वित्या) खोज के हेतु (दिवा) धर्म के प्रकाश से (दिवम्) सत्य के प्रकाश को (जिन्व) प्राप्त हो (सन्धिना) सन्धि रूप (अन्तरिक्षेण) आकाश से (अन्तरिक्षम्) अवकाश को (जिन्व) जान (पृथिव्या) भूगर्भविद्या के (प्रतिधिना) सम्बन्ध से (पृथिवीम्) भूमि को (जिन्व) जान (विष्टम्भेन) शरीर धारण के हेतु आहार के रस से तथा (वृष्ट्या) वर्षा की विद्या से (वृष्टिम्) वर्षा को (जिन्व) जान (प्रवया) कान्तियुक्त (अह्ना) प्रकाश की विद्या से (अहः) दिन को (जिन्व) जान (अनुया) प्रकाश के पीछे चलने वाली (रात्र्या) रात्री की विद्या से (रात्रीम्) रात्रि को (जिन्व) जान (उशिजा) कामनाओं से (वसुभ्यः) अग्नि आदि आठ वसुओं की विद्या से (वसून्) उन अग्नि आदि वसुओं को (जिन्व) जान और (प्रकेतेन) उत्तम विज्ञान से (आदित्येभ्यः) बारह महीनों की विद्या से (आदित्यान्) बारह महीनों को (जिन्व) तत्त्वस्वरूप से जान ॥ ६ ॥

भावार्थः—विद्वानों को चाहिये कि जैसे पदार्थों की परीक्षा से अपने आप पदार्थविद्या को जानें वैसे ही दूसरों के लिये भी उपदेश करें ॥ ६ ॥

तन्तुनेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विद्वांसो देवताः ब्राह्मी

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

गृहाश्रमिणा केन किं कर्तव्यमित्याह ॥

गृहाश्रमी पुरुष को किस साधन से क्या करना चाहिये यह वि०॥

तन्तुना रायस्पोषेण रायस्पोषं जिन्व स००स-

पेणं श्रुताय श्रुतं जिन्वेडेनौषधीभिरोषधीर्जिन्वो-
त्तमेन तनूभिस्तनूर्जिन्व वयोधसा धीतेनाधीतजि-
न्वाभिजिता तेजसा तेजो जिन्व ॥ ७ ॥

तन्तुना । रायः । पोषेण । रायः । पोषम् । जिन्व ।
स॒सर्पेणेति॑ सम॒ऽसर्पेण॑ । श्रुताय॑ । श्रुतम् । जि-
न्व । ऐडेन॑ । ओषधीभिः । ओषधीः । जिन्व । उ-
त्तमेनेत्युत्तमेन॑ । तनूभिः । तनूः । जिन्व । वयो-
धसेति॑ वयः॒ऽधसा॑ । आधीतेनेत्या॒ऽधीतेन॑ । आधीत-
मित्या॒ऽधीतम् । जिन्व । अभिजितेत्य॑भिजिता॑ ।
तेजसा । तेजः । जिन्व ॥ ७ ॥

पदार्थः—(तन्तुना) विस्तृतेन (रायः) धनस्य (पोषेण)
पुष्ट्या (रायः) धनस्य (पोषम्) पुष्टिम् (जिन्व) प्राप्नुहि
(संसर्पेण) सम्यक् प्रापणेन (श्रुताय) श्रवणाय (श्रुतम्) श्र-
वणम् (जिन्व) प्राप्नुहि (ऐडेन) इडायाऽन्त्येदं संस्करणं तेन
(ओषधीभिः) यवसोमलतादिभिः (ओषधीः) ओषधिविद्याम्
(जिन्व) प्राप्नुहि (उत्तमेन) धर्माचरणेन (तनूभिः) सुसंस्कृतैः
शरीरैः (तनूः) शरीराणि (जिन्व) प्राप्नुहि (वयोधसा) वयो
जीवनं दधाति येन तेन (अधीतेन) समन्ताद्धारितेन (आधीतम्)
सर्वतो धारितम् (जिन्व) प्राप्नुहि रक्ष वा (अभिजिता) आ-

भिमुख्यगतान् शत्रून् जयति येन तेन (तेजसा) निशातेन तीव्रेण
कर्मणा (तेजः) प्रागल्भ्यम् (जिन्व) प्राप्नुहि ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य त्वं तन्तुना रायस्पोषेण रायस्पोषं जिन्व
संसर्पेण श्रुताय श्रुतं जिन्वैडेनोषधीभिरौषधीर्जिन्वोत्तमेन तनूभिस्त-
नूर्जिन्व वयोधसाऽऽधीतेनाधीतं जिन्वाभिजिता तेजसा तेजो जिन्व ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विस्तृतेन पुरुषार्थेनैश्वर्यं प्राप्य सार्वजनिकं
हितं संसाध्यम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य तू (तन्तुना) विस्तारयुक्त (रायः) धन की (पोषेण)
पुष्टि से (रायः) धन की (पोषम्) पुष्टि को (जिन्व) प्राप्त हो (संसर्पेण) स-
म्यक् प्राप्ति से (श्रुताय) श्रवण के लिये (श्रुतम्) शास्त्र के सुन ने को (जिन्व)
प्राप्त हो (ऐडेन) अन्न के संस्कार और (ओषधीभिः) जब तथा सोमलता आदि
ओषधियों की विद्या से (ओषधीः) ओषधियों को (जिन्व) प्राप्त हो (उत्तमेन)
उत्तम धर्म के आचरण युक्त (तनूमिः) शुद्ध शरीरों से (तनूः) शरीरों का (जि-
न्व) प्राप्त हो (वयोधसा) जीवन के धारण करने हारे (आधीतेन) अच्छे प्र-
कार पढ़े से (आधीतम्) सब ओर से धारण की हुई विद्या को (जिन्व) प्राप्त हो
(अभिजिता) सन्मुख शत्रुओं को जीतने के हेतु (तेजसा) तीक्ष्ण कर्म से (तेजः)
दृढ़ता को (जिन्व) प्राप्त हो ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि विस्तारयुक्त पुरुषार्थ से ऐश्वर्य को प्राप्त
हो के सब प्राणियों का हित सिद्ध करें ॥ ७ ॥

प्रतिपदसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

स्वराढापर्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनरेतैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वानुपदस्यनुपदे त्वा संप-
दसि सम्पदे त्वा तेजोऽसि तेजसे त्वा ॥ ८ ॥

प्रतिपदिति प्रतिऽपत् । असि । प्रतिपद इति
प्रतिऽपदे । त्वा । अनुपदित्यनुऽपत् । असि । अनु-
पद इत्यनुऽपदे । त्वा । संपदिति सम्ऽपत् । असि ।
सम्पद इति सम्ऽपदे । त्वा । तेजः । असि । ते-
जसे । त्वा ॥ ८ ॥

पदार्थः--(प्रतिपत्) प्रतिपद्यते प्राप्यते या सा (असि)
(प्रतिपदे) ऐश्वर्याय (त्वा) त्वाम् (अनुपत्) अनु पश्चात्
प्राप्यते या सा (असि) अनुपदे) पश्चात् प्राप्तव्याय (त्वा)
(सम्पत्) सम्यक् प्राप्यते या सा (असि) (सम्पदे) ऐश्वर्याय
(त्वा) (तेजः) प्रागल्भ्यम् (असि) (तेजसे) (त्वा)
त्वाम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे पुरुषार्थिनि विदुषि स्त्रियतस्त्वं प्रतिपदिवासि
तस्यै प्रतिपदे त्वा याऽनुपदिवासि तस्या अनुपदे त्वा या संपदि-
वासि तस्यै संपदे त्वा या तेज इवासि तस्यै तेजसे त्वा त्वां
स्वीकरोमि ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैः सर्वसुखसिद्धये तुल्यगु-

एकर्मस्वभावैः स्त्रीपुरुषैः स्वयंवरेण विवाहेन परस्परं स्वीकृत्यान-
न्दितव्यम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे पुरुषार्थिनि विद्वान् स्त्री जिस कारण तू (प्रतिपत्) प्राप्त होने के योग्य लक्ष्मी के तुल्य (असि) है इस लिये (प्रतिपदे) ऐश्वर्य्य की प्राप्ति के लिये (त्वा) तुझ को जो (अनुपत्) पीछे प्राप्त होने वाली शोभा के तुल्य (असि) है उस (अनुपदे) विद्याऽध्ययन के पश्चात् प्राप्त होने योग्य (त्वा) तुझ को जो तू (संपत्) संपत्ति के तुल्य (असि) है उस (सम्पदे) ऐश्वर्य्य के लिये (त्वा) तुझ को जो तू (तेजः) तेज के समान (असि) है इस लिये (तेजसे) तेज होने के लिये (त्वा) तुझ को ग्रहण करता हूं ॥ ८ ॥

भावार्थः—सब सुख सिद्ध होने के लिये तुल्य गुण कर्म और स्वभाव वाले स्त्री पुरुष स्वयंवर विवाह से परस्पर एक दूसरे का स्वीकार करके आनन्द में रहें ॥ ८ ॥

त्रिवृदसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

विराड् ब्राह्मी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

त्रिवृदसि त्रिवृते त्वा प्रवृदसि प्रवृते त्वा वि-
वृदसि विवृते त्वा सवृदसि सवृते त्वाऽऽक्रमोऽस्या-
क्रमाय त्वा संक्रमोऽसि संक्रमाय त्वोत्क्रमोऽस्युत्क्र-
माय त्वोत्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यै त्वाऽधिपतिनोर्जोर्ज-
जिन्व ॥ ९ ॥

त्रिवृदिति त्रिवृत् । असि । त्रिवृत् इति त्रिवृते ।
त्वा । प्रवृदिति प्रवृत् । असि । प्रवृत् इति प्रवृते ।

त्वा । विवृदिति विऽवृत् । असि । विवृत् इति विऽवृते ।
 त्वा । सवृदिति सऽवृत् । असि । सवृत् इति सऽ-
 वृते । त्वा । आक्रम इत्याऽक्रमः । असि । आक्र-
 मायेत्याऽक्रमाय । त्वा । संक्रम इति सम्ऽक्रमः ।
 असि । संक्रमायेति सम्ऽक्रमाय । त्वा । उत्क्रम
 इत्युत्ऽक्रमः । असि । उत्क्रमायेत्युत्ऽक्रमाय । त्वा ।
 उत्क्रान्तिरित्युत्ऽक्रान्तिः । असि । उत्क्रान्त्या इ-
 त्युत्ऽक्रान्त्यै । त्वा । अधिपतिनेत्यधिऽपतिना । ऊ-
 र्जा । ऊर्जम् । जिन्व ॥ ९ ॥

पदार्थः—(विवृत्) यत् त्रिभिः सत्त्वरजस्तमोगुणैः सह
 वर्तते तस्याव्यक्तस्य वेत्ता (असि) (विवृते) (त्वा) त्वाम्
 (प्रवृत्) यत्कार्यरूपेण प्रवर्तते तस्य ज्ञाता (असि) (प्र-
 वृते) (त्वा) (विवृत्) यद्विविधैराकारैर्वर्तते तज्जगदुपकर्ता
 (असि) (विवृते) (त्वा) (सवृत्) यः समानेन धर्मेण सह
 वर्तते तस्य बोधकः (असि) (सवृते) (त्वा) (आक्रमः)
 समन्तात्क्रमन्ते पदार्था यस्मिन्नन्तरिक्षे तस्य विज्ञापकः (असि)
 (आक्रमाय) (त्वा) संक्रमः) सम्यक् क्रमन्ते यस्मिन्स्तस्य
 (असि) (संक्रमाय) (त्वा) (उत्क्रमः) उदूर्ध्वं क्रमः क्र-
 मणं यस्मात्तस्य (असि) (उत्क्रमाय) (त्वा) (उत्क्रान्तिः)
 उत्क्राम्यन्त्युल्लंघयन्ति समान् विषमान् देशान् यथा गत्या तद्वि-
 द्याज्ञात्री (असि) (उत्क्रान्त्यै) (त्वा) (अधिपतिना) अ-
 धिष्ठात्री (ऊर्जा) पराक्रमेण (ऊर्जम्) बलम् (जिन्व) प्राप्नुहि ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य यस्त्वं त्रिवृदसि तस्मै त्रिवृते त्वा यत्प्र-
वृदसि तस्मै प्रवृते त्वा यद्विवृदसि तस्मै विवृते त्वा य आक्रमोऽसि
तस्मा आक्रमाय त्वा यत् सवृदसि तस्मै सवृते त्वा यः संक्रमो-
ऽसि तस्मै संक्रमाय त्वा य उत्क्रमोऽसि तस्मा उत्क्रमाय त्वा
योत्क्रान्तिरसि तस्या उत्क्रान्त्यै त्वा त्वामहं परिगृह्णामि तेन मया-
धिपतिना सह वर्तमाना त्वमूर्जोर्जं जिन्व ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत वाचकलु०—नहि पृथिव्यादिपदार्थानां गुण-
कर्मस्वभावविज्ञानेन विना कश्चिदपि विद्वान् भवितुमर्हति तस्मात्
कार्यकारणसंघातं यथावद्विज्ञायान्येभ्य उपदेष्टव्यो यथाऽध्यक्षेण
सह सेना विजयं करोति यथा स्वस्वामिना सह स्त्री सर्वं दुःखं जयति ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य जो तू (त्रिवृत्) सत्त्वगुण रजोगुण और तमोगुण के
सह वर्तमान अव्यक्त कारण का जानने हारा (असि) है उस (त्रिवृते) तीन
गुणों से युक्त कारण के ज्ञान के लिये (त्वा) तुझ को जो तू (प्रवृत्) जिस कार्य
रूप से प्रवृत्त संसार का ज्ञाता (असि) है उस (प्रवृते) कार्यरूप संसार को
जानने के लिये (त्वा) तुझ को जो तू (विवृत्) जिस विविध प्रकार से प्रवृत्त
जगत् का उपकार कर्त्ता (असि) है उस (विवृते) जगदुपकार के लिये (त्वा)
तुझ को जो तू (सवृत्) जिस समान धर्म के साथ वर्तमान पदार्थों का जानने हारा (असि) है
उस (सवृते) साधर्म्य पदार्थों के ज्ञान के लिये (त्वा) तुझ को जो तू (आक्रमः) अच्छे प्र-
कार पदार्थों के रहने के स्थान अन्तरिक्ष का जानने वाला (असि) है उस (आक्रमाय) अन्तरिक्ष
को जानने के लिये (त्वा) तुझ को जो तू (संक्रमः) सम्यक् पदार्थों को जानता (असि) है उस
(संक्रमाय) पदार्थज्ञान के लिये (त्वा) तुझ को जो तू (उत्क्रमः) ऊपर मेघ मंडल की गति का
ज्ञाता (असि) है उस (उत्क्रमाय) मेघमंडल की गति जानने के लिये (त्वा)
तुझ को तथा हे स्त्री जो तू (उत्क्रान्तिः) सम विषम पदार्थों के उल्लंघन के हेतु
विद्या को जानने हारी (असि) है उस (उत्क्रान्त्यै) गमन विद्या के जानने के
लिये (त्वा) तुझ को सब प्रकार ग्रहण करते हैं (अधिपतिना) अपने स्वामी के
सहवर्तमान तू (ऊर्जा) पराक्रम से (ऊर्जम्) बल को (जिन्व) प्राप्त हो ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—पृथिवी आदि पदार्थों के गुण कर्म और स्वभावों के जाने बिना कोई भी विद्वान् नहीं हो सकता इसलिये कार्य कारण दोनों को यथावत् जान के अन्य मनुष्यों के लिये उपदेश करना चाहिये ॥ ६ ॥

राइयसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । वसवो देवताः । पूर्वस्य विराड्
ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । प्रथमजा इत्युत्तरस्य
ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अग्न्यादिपदार्थाः कीदृशा इत्याह ॥

अग्नि आदि पदार्थ कैसे गुणों वाले हैं यह वि० ॥

राइयसि प्राची दिग्वसंवस्ते देवा अधिपतयो-
ऽग्निर्हैतीनां प्रतिधर्ता त्रिवृत् त्वा स्तोमः पृथि-
व्या११ श्रयत्वाज्यमुक्थमव्यथायैस्तभ्नातु रथन्तर१२
साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा । प्रथमजा
देवेषु दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु विधर्ता चाय-
मधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे
स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ १० ॥

राज्ञी । असि । प्राची । दिक् । वसवः । ते ।
देवाः । अधिपतय इत्यधिऽपतयः । अग्निः । हे

तीनाम् । प्रतिधर्त्तेति प्रतिऽधर्त्ता । त्रिदृदिति त्रिऽ
 दृत् । त्वा । स्तोमः । पृथिव्याम् । श्रयतु । आ-
 ज्यम् । उक्थम् । अव्यथायै । स्तम्भ्नातु । रथन्तर-
 मिति रथम्ऽतरम् । सामं । प्रतिष्ठित्यै । प्रति-
 स्थित्या इति प्रतिऽस्थित्यै । अन्तरिक्षे । ऋषयः ।
 त्वा । प्रथमजा इति प्रथमऽजाः । देवेषु । दिवः ।
 मात्रया । वरिम्णा । प्रथन्तु । विधर्त्तेति विऽधर्त्ता ।
 च । अयम् । अधिपतिरित्यधिऽपतिः । च । ते ।
 त्वा । सर्वे । संविदाना इति सम्ऽविदानाः । नाक-
 स्य । पृष्ठे । स्वर्ग इति स्वऽर्गे । लोके । यजमानम् ।
 च । सादयन्तु ॥ १० ॥

पदार्थः—(राज्ञी) राजमाना प्रधाना (असि) (प्राची)
 पूर्वा (दिक्) दिगिव (वसवः) अग्न्याद्याः (ते) तव (देवाः)
 देदीप्यमानाः (अधिपतयः) अधिष्ठातारः (अग्निः) विद्युदिव
 (हेतीनाम्) वज्रास्त्रादीनाम् । हेतिरिति वज्रना० निघं० २ ।
 २० (प्रतिधर्त्ता) प्रत्यक्षं धारकः (त्रिदृत्) यस्मिन् विधत्ते

(त्वा) (स्तोमः) स्तोतुमर्हः (पृथिव्याम्) भूमौ (श्रयतु)
 सेवताम् (आज्यम्) घृतम् (उक्थम्) वक्तुमर्हम् (अव्यथायै)
 अविद्यमानशरीरपीडायै (स्तभ्नातु) धरतु (रथन्तरम्) रथैस्ता-
 रकम् (साम) एतदुक्तं कर्म (प्रतिष्ठित्यै) प्रतितिष्ठन्ति यस्यां
 तस्यै (अन्तरिक्षे) आकाशे (ऋषयः) प्रापकाः (त्वा)
 (प्रथमजाः) प्रथमतो जाता वायवः (देवेषु) कमनीयेषु पदा-
 र्थेषु (दिवः) विद्युतः (मात्रया) लेशविषयेण (वरिष्णा)
 (प्रथन्तु) उपदिशन्तु । अत्रव्यत्ययेन परस्मैपदम् (विधर्त्ता)
 विविधानां धारकः (च) (अयम्) (अधिपतिः) उपरिष्ठा-
 त्पालकः (च) (ते) (त्वा) सर्वे (संविदानाः) समाननि-
 श्रयाः (नाकस्य) । सुखप्रापकस्य भूगोलस्य (पृष्ठे) उपरि
 (स्वर्गे) सुखप्रापके (लोके) द्रष्टव्ये (यजमानम्) दातारम्
 (च) (सादयन्तु) अवस्थापयन्तु ॥ १० ॥

अन्वयः—हे त्वि तेऽधिपतिर्यथा यस्या वसवो देवाऽधिपतय
 आसन् तथा प्राची दिगिव राड्यसि यथा हेतीनां प्रतिधर्त्ता त्रिष्ट-
 त्तोमोऽग्निरस्ति तथा त्वाऽहं धरामि भवती पृथिव्यामव्यथाया
 उक्थमाज्यं श्रयतु प्रतिष्ठित्यै रथन्तरं साम स्तभ्नातु यथाऽन्तरिक्षे
 दिवो मात्रया वरिष्णा देवेषु प्रथमजा ऋषयस्त्वा प्रथन्तु यथा चा-
 यं विधर्त्ता ते पतिर्वर्तेत तथा तेन सह त्वं वर्त्तस्व यथा च सर्वे
 संविदाना विद्वांसो नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके त्वा यजमानं च सादयन्तु
 तथा युवां सीदेतम् ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—पूर्वा दिक् तस्मादुत्तमास्ति यस्मात् प्रथमं सूर्य उदेति ये पूर्वस्या दिशो वायव आगच्छन्ति ते कस्मिंश्चिद्देशे मेघकरा भवन्ति । अयमग्निरेव सर्वेषां धर्ता वायुनिमित्तो वर्धते ये तं जानन्ति ते जगति सुखं संस्थापयन्ति ॥१०॥

पदार्थः—हे स्त्रि (ते) तेरा (अधिपतिः) स्वामी जैसे जिस के (वसवः) अग्न्यादिक (देवाः) प्रकाशमान (अधिपतयः) अधिष्ठाता हैं वैसे तू (प्राची) पूर्व (दिक्) दिशा के समान (राज्ञी) राणी (आसि) है जैसे (हेतीनाम्) वज्रादि शस्त्रास्त्रों का (प्रतिधर्ता) प्रत्यक्ष धारण करता (भिवृत्) विद्युत् भूमिस्थ और सूर्य रूप से तीन प्रकार वर्तमान (स्तोमः) स्तुतियुक्त गुणों से सहित (अग्निः) महाविद्युत् धारण करने वाली है वैसे (त्वा) तुझ को तेरा पति मैं धारण करता हूँ तू (पृथिव्याम्) भूमि पर (अव्यथायै) पीड़ा न होने के लिये (उक्थम्) प्रशंसनीय (आज्यम्) घृत आदि पदार्थों को (श्रयतु) धारण कर (प्रतिष्ठित्यै) प्रतिष्ठा के लिये (रथन्तरम्) रथादि से तारने वाले (साम) सिद्धान्त कर्म को (स्तम्नातु) धारण कर जैसे (अन्तरिक्षे) आकाश में (दिवः) विजली का (मात्रया) लेश सम्बन्ध और (वरिम्णा) महा पुरुषार्थ से (देवेषु) विद्वानों में (प्रथमजाः) पूर्व हुए (ऋषयः) वेदार्थवित् विद्वान् (त्वा) तुझ को शुभ गुणों से विशाल बुद्धि करें (च) और जैसे (अयम्) यह (विधर्ता) विविध रीति से धारण कर्त्ता तेरा पति तुझ से वर्त्ते वैसे उस के साथ तू वर्त्ता कर (च) और जैसे (सर्वे) सब (संविदानाः) अच्छे विद्वान् लोग (नाकस्य) अविद्यमान दुःख के (पृष्ठे) मध्य में (स्वर्गे) जो स्वर्ग अर्थात् अति सुख प्राप्ति (लोके) दर्शनीय है उस में (त्वा) तुझ को (च) और (यजमानम्) तेरे पति को (सादयन्तु) स्थापन करें वैसे तुम दोनों स्त्री पुरुष वर्त्ता करो ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—पूर्व दिशा इस लिये उत्तम कहाती है कि जिस से सूर्य प्रथम वहाँ उदय को प्राप्त होता है । जो पूर्व दिशा से वायु चलता है वह किसी देश में मेघ को उत्पन्न करता है किसी में नहीं और यह अग्नि सब

पदार्थों का धारण करता तथा वायु के संयोग से बढ़ता है जो पुरुष इन वायु और अग्नि को यथार्थ जानते हैं वे संसार में प्राणियों को सुख पहुंचाते हैं ॥ १० ॥

विराडसीत्यस्या परमेष्ठी ऋषिः । रुद्रा देवताः । पूर्वस्या
भुरिब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । प्रथमजा इत्यु-
त्तरस्य ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः स्त्रीपुरुषाः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर स्त्री पुरुषों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

विराडसि दक्षिणा दिग्गुद्रास्तै देवा अधिपतय
इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथि-
व्याऽश्रयतु प्रउंगमुक्थमव्यथायै स्तम्नातु बृहत्सा-
म प्रतिष्ठित्याऽन्तरिक्षऽऋषयस्त्वाऽप्रथमजा दे-
वेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्ता चाय-
मधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्व-
र्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ ११ ॥

विराडिति विराट् । असि । दक्षिणा । दिक् ।
रुद्राः । ते । देवाः । अधिपतय इत्यधिऽपतयः ।
इन्द्रः । हेतीनाम् । प्रतिधर्तेति प्रतिऽधर्ता । पञ्च-

द॒श इति॑ पञ्चऽद॒शः । त्वा । स्तोमः । पृथि॒व्याम् ।
 श्रय॒तु । प्रऽउ॒गम् । उ॒क्थम् । अ॒व्य॒थायै । स्त॒भ्ना॒तु ।
 बृ॒हत् । सामं । प्र॒ति॒ष्ठि॒त्यै । प्र॒ति॒स्थि॒त्या इति॑ प्र-
 तिऽस्थि॒त्यै । अ॒न्तरि॑क्षे । ऋष॑यः । त्वा । प्र॒थ॒म॒जा
 इति॑ प्रथमऽजाः । दे॒वेषु॑ । दि॒वः । मा॒त्र॒या । व॒रि॒म्णा ।
 प्र॒थ॒न्तु । वि॒ध॒र्तेति॑ वि॒ध॒र्ता । च । अ॒यम् । अ॒धि-
 प॒ति॒रि॒त्यधि॑ऽप॒तिः । च । ते । त्वा । स॒र्वै । स॒ंवि॒-
 द॒ाना इति॑ स॒मऽवि॒द॒ानाः । ना॒क॒स्य । पृ॒ष्ठे । स्व॒र्ग
 इति॑ स्वऽर्गे । लो॒के । य॒ज॒मा॒नम् । च । सा॒द॒य॒न्तु

॥ ११ ॥

पदार्थः—(विराट्) विविधैः पदार्थै राजमाना (असि) अस्ति
 (दक्षिणा) (दिक्) काष्ठा (रुद्राः) बलवन्तो वायवः (ते) अस्याः
 (देवाः) मोदकाः (अधिपतयः) उपरिष्ठात्पालकाः (इन्द्रः) सूर्यः
 (हेतीनाम्) वज्राणाम् (प्रतिधर्ता) (पंचदशः) पंचदशानां पूरकः
 (त्वा) त्वाम् (स्तोमः) स्तुवन्ति येन सह ऋचां भागः (पृथिव्या-
 म्) भूमौ (श्रयतु) सेवताम् (प्रउगम्) प्रयोगार्हम् (उक्थम्)
 उपदेष्टुं योग्यम् (अव्यथायै) अविद्यमानमानसभयायै (स्त-
 भ्नातु) स्थिरीकरोतु (बृहत्) महदर्थम् (साम) (प्रतिष्ठित्यै)
 प्रतिष्ठायै (अन्तरिक्षे) आकाशे (ऋषयः) ज्ञापकाः प्राणाः

(त्वा) (प्रथमजाः) आदौ विद्वांसो जाताः (देवेषु) कमनी-
येषु पदार्थेषु (दिवः) द्योतनकर्मणोऽग्नेः (मात्रया) भागेन (व-
रिष्णा) बहोर्भावेन (प्रथन्तु) अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् (वि-
धर्ता) विविधाकर्षणेन पृथिव्यादिधारकः (च) (अयम्) (अ-
धिपतिः) द्योतकानामधिष्ठाता (च) (ते) (त्वा) (सर्वे) (सं-
विदानाः) सम्यग् विचारशीलाः (नाकस्य) अविद्यमानदुःखस्या-
काशस्य (पृष्ठे) सेचके भागे (स्वर्गे) सुखकारके (लोके) वि-
ज्ञातव्ये (यजमानम्) एतद्विद्यादातारम् (च) (सादयन्तु) स्था-
पयन्तु ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे स्त्रिया त्वं विराड् दक्षिणा दिगिवासि यस्यास्ते
पतौ रुद्रा देवा अधिपतय इव हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशः स्तोम
इन्द्रस्त्वा पृथिव्यां श्रयत्वव्यथायै प्रउगमुक्थं स्तभ्नातु प्रतिष्ठित्यै
बृहत्साम च स्थिरीकरोतु यथा चान्तरिक्षे देवेषु प्रथमजा ऋषयो
दिवो मात्रया वरिष्णा सह वर्तन्ते तथा विद्वांसस्त्वा प्रथन्तु । यथा
विधर्ता पोषकश्चाऽयमधिपतिस्त्वा पुण्यातु तथा संविदाना विद्वांसस्ते
सर्वे नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके त्वां यजमानं च सादयन्तु ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्वांसो वायुभिः सह व-
र्तमानं सूर्यं तद्विद्याविज्ञापकं विद्वांसं च समाश्रित्यैतद्विद्यां विज्ञा-
पयन्ति तथा स्त्रीपुरुषा ब्रह्मचर्येण विद्वांसो भूत्वाऽन्यानध्यापयन्तु ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे स्त्रिजो तू (विराट्) विविध पदार्थो मे प्रकाशमान (दक्षि-
णा) (दिक्) दक्षिण दिशा के तुल्य (असि) है मिस (ते) तेरा पति (रुद्राः)
वायु (देवाः) दिव्य गुण युक्त वायु (अधिपतयः) अधिष्ठाताओं के समान (हे-

तीनाम्) वज्रों का (प्रतिधर्त्ता) निश्चय के साथ धारण करने वाला (पंचदशः) पन्द्रह संख्या का पूरक (स्तोमः) स्तुति का साधक ऋचाओं के अर्थों का भागी और (इन्द्रः) सूर्य (त्वा) तुझ को (पृथिव्याम्) पृथिवी में (श्रयतु) सेवन करे (अव्यथायै) मानस मय से रहित तेरे लिये (प्रउगम्) कथनीय (उक्थम्) उपदेश के योग्य वचन को (स्तभ्नातु) स्थिर करे तथा (प्रतिष्ठित्यै) प्रतिष्ठा के लिये (बृहत्) बहुत अर्थ से युक्त (साम) सामवेद को स्थिर करे और जैसे (अन्तरिक्षे) आकाशस्थ (देवेषु) कमनीय पदार्थों में (प्रथमजाः) पहिले हुए (ऋषयः) ज्ञान के हेतु प्राण (दिवः) प्रकाश कारक अग्नि के लेश और (वरिष्णा) बहुत्व के साथ वर्त्तमान हैं वैसे विद्वान् लोग (त्वा) तुझ को (प्रथन्तु) प्रसिद्ध करें जैसे (विधर्त्ता) विविध प्रकार के आकर्षण से पृथिवी आदि लोकों का धारण (च) तथा पोषण करने वाला (अधिपतिः) सब प्रकाशक पदार्थों में उत्तम सूर्य (त्वा) तुझ को पुष्ट करे वैसे (संविदानाः) सम्यक् विचार शील विद्वान् लोग हैं (ते) वे (सर्वे) सब (नाकस्य) दुःखरहित आकाश के (पृष्ठे) सेचक भाग में (स्वर्गे) सुख कारक (लोके) जानने योग्य देश में (त्वा) तुझ को (च) और (यजमानम्) यज्ञ विद्या के जानने हारे पुरुष को (सादयन्तु) स्थापित करें ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे विद्वान् लोग वायु के साथ वर्त्तमान सूर्य को और सूर्य वायु की विद्या को जानने वाले विद्वान् का आश्रय कर के इस विद्या को जनावें वैसे स्त्री पुरुष ब्रह्मचर्य के साथ विद्वान् हो के दूसरों को पढावें ॥ ११ ॥

सम्राडसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । आदित्या देवताः । पूर्वस्य

निचृद् ब्राह्मी जगती छन्दः । निषादः स्वरः । प्रथमजा

इत्युत्तरस्य ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तौ कीदृशौ स्यातामित्याह ॥

फिर वे स्त्री पुरुष कैसे हों यह वि० ॥

सम्राडसि प्रतीचीदिगादित्यास्ते देवा अधिपतयो वरुणो हेतीनां प्रतिधर्त्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याऽश्रयतु मत्वतीयमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु वैरूपं साम

प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षं ऋषयस्त्वा प्रथमजा
देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु वि-
धुर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संवि-
दाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं
च सादयन्तु ॥ १२ ॥

समाडिति सम्ऽराट् । असि । प्रतीची ।
दिक् । आदित्याः । ते । देवाः । अधिपतय
इत्यधिऽपतयः । वरुणाः । हेतीताम् । प्रति-
धुर्त्तति प्रतिऽधुर्त्ता । सप्तदश इति सप्त-
ऽदशः । त्वा । स्तोमः । पृथिव्याम् । अयतु ।
मरुत्वतीयम् । उक्थम् । अव्यथायै । स्त-
भ्नातु । वैरूपम् । साम । प्रतिष्ठित्यै । प्रति-
स्थित्या इति प्रतिऽस्थित्यै । अन्तरिक्षे ।
ऋषयः । त्वा । प्रथमजा इति प्रथमऽजाः ।
देवेषु । दिवः । मात्रया । वरिम्णा । प्रथन्तु ।

विधुर्त्तेति विऽधुर्त्ता । च । अयम् । अधि-
 पतिरित्यधिऽपतिः । च । ते । त्वा । सर्वे ।
 संविदाना इति समऽविदानाः । नाकस्य ।
 पृष्ठे । स्वर्ग इति स्वऽगे । लोके । यज-
 मानम् । च । सादयन्तु ॥ १२ ॥

पदार्थः—(सम्नाट्) या सम्यक् प्रदीयते (असि) (प्रतीची)
 पश्चिमा (दिक्) दिशन्ति यथा सा दिक् तद्वत् (आदित्याः)
 विद्युद्युक्ताः प्राणा वायवः (ते) तव (देवाः) दिव्यसुखप्रदाः
 (अधिपतयः) स्वामिनः (वरुणः) जलसमुदाय इव दुष्टानां
 बन्धकः (हेतोनाम्) विद्युताम् (प्रतिधर्त्ता) (सप्तदशः) एत-
 त्स्यापूरकः (त्वा) त्वाम् (स्तोमः) स्तोतुमर्हः (ष्ठिव्याम्)
 (अयतु) (मरुत्वतीयम्) बहवो मरुतो व्याख्यातारो मनुष्या
 विद्यन्ते यस्मिंस्तत्र भवम् (उक्थम्) वाच्यम् (अव्यथायै)
 अविद्यमानात्मसंचलनायै (स्तभ्नातु) गृह्णातु (वैरूपम्) विवि-
 धानि रूपाणि प्रकृतानि यस्मिंस्तत् (साम) (प्रतिष्ठित्यै)
 प्रतिष्ठायै (अन्तरिक्षे) (ऋषयः) गतिमन्तः (त्वा) (प्रथ-
 मजाः) प्रथमाद्विस्तीर्णात्कारणाज्जाता वायवः (देवेषु) दान-
 साधकेषु (दिवः) प्रकाशस्य (मातया) भागेन (वरिष्णा)
 (प्रधन्तु) (विधर्त्ता) विविधानां रत्नानां धारकः (च) (अयम्)
 (अधिपतिः) (च) (ते) (त्वा) (सर्वे) (संविदानाः) दस्य-
 ग्लव्धज्ञानाः (नाकस्य) (पृष्ठे) (स्वर्गे) (लोके) (यजमानम्)
 (च) (सादयन्तु) ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे स्त्रिया प्रतीची दिगिव सम्माडसि तस्यास्ते पतिरादित्या देवा अधिपतय इवायं सप्तदशश्च स्तोमो वरुणो हेतीनां प्रतिधर्त्ताधिपतिस्त्वा पृथिव्यां अयत्वयथायै मरुत्वती-यमुक्थं प्रतिष्ठित्यै वैरूपं साम च स्तभ्नातु ये च दिवो मात्रया वरिम्णा सहान्तरिक्षे प्रथमजा ऋषयो देवेषु वर्तन्ते तद्वत्त्वा विद्वांसः प्रथन्तु । यथा विधर्त्ता चाधिपतिश्च राजा प्रजाः सुखे स्थापयतु तथा ते सर्वे संविदानाः सन्तस्त्वा यजमानं च नाकस्य पृष्ठे स्वर्गं लोके सादयन्तु ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्वांसः पश्चिमां दिशं तत्रस्थान् पदार्थाँश्चाग्नयेभ्यो विज्ञापयन्ति । तथा स्त्रीपुरुषाः स्वप्रत्यादीन् विद्ययाऽलंकुर्वन्तु ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियो तू (प्रतीची) पश्चिम (दिक्) दिशा के समान (सम्माट्) सम्यक् प्रकाशित (असि) है उस (ते) तेरा पति (आदित्याः) विजुली से युक्त प्राणवायु (देवाः)-दिव्य सुखदाता (अधिपतयः) स्वामियों के तुल्य (अयम्) यह (सप्तदशः) सप्तह संख्या का पूरक (च) और (स्तोमः) स्तुति के योग्य (वरुणः) जलसमुदाय के समान (हेतीनाम्) विजुलियों का (प्रतिधर्त्ता) धारण करने वाला (अधिपतिः) स्वामी (त्वा) तुझ को (पृथिव्याम्) पृथिवी पर (अयतु) सेवन करे (अव्यथायै) स्वरूप से अचल तेरे लिये (मरुत्वतीयम्) बहुत मनुष्यों के व्याख्यान से युक्त (उक्थम्) कथन योग्य वेदवचन तथा (प्रतिष्ठित्यै) प्रतिष्ठा के लिये (वैरूपम्) विविध रूपों के व्याख्यान से युक्त (साम) साम वेद की (स्तभ्नातु) ग्रहण करे । और जो (दिवः) प्रकाश के (मात्रया) भाग से (वरिम्णा) बहुत्व के साथ (अन्तरिक्षे) आकाश में (प्रथमजाः) विस्तार युक्त कारण से उत्पन्न हुए (ऋषयः) गतियुक्त वायु (देवेषु) दान के हेतु अवयवों में वर्तमान हैं वैसे (त्वा) तुझ को विद्वान् लोग (प्रथन्तु) प्रसिद्ध उपदेश करें । जैसे (विधर्त्ता) जो विविध रत्नों का धारण द्वारा है (च) यह भी (अधिपतिः) अध्यक्ष स्वामी राजा प्रजाओं को सुख में रखता है वैसे (ते) तेरे मध्य में (सर्वे) सब (संविदानाः) अच्छे प्रकार ज्ञान

को प्राप्त हुए (त्वा) तुभ्य को (च) और (यजमानम्) विद्वानों के सेवक पुरुष को (नाकस्य) दुःखरहित देश के (पृष्ठे) एक भागमें (स्वर्गे) सुख प्रापक (लोके) दर्शनीय स्थान में (सादयन्तु) स्थापित करें ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकत्वं—जैसे विद्वान् लोग पश्चिम दिशा और वहाँ के पदार्थों की दूसरों के लिये जानते हैं वैसे स्त्री पुरुष अपनी सन्तानों आदि को विद्यादि गुणों से सुशोभित करें ॥ १२ ॥

स्वराडसौत्यस्य परमेष्ठौ ऋषिः । मरुतो देवताः । पूर्वस्य भुरि-
ग्राह्यी विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । प्रथमजा इत्युत्तरस्य ग्राह्यी
बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तौ कौडशावित्याह ॥

फिर वे दोनों कैसे हों यह वि०

स्वराडस्युदीची दिङ् मरुतस्ते देवा
अधिपतयः सीमो हेतीनां प्रतिधत्तैकविंशं
शस्त्वा स्तोमः पृथिव्यां अयतु निष्केव-
ल्यमुक्थमव्यथायै स्तम्भनातु । वैराजं साम्
प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्षं ऋषयस्त्वा प्रथमजा
देवेषु दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु विधत्ता
चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना
नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च
सादयन्तु ॥ १३ ॥

स्वराडिति स्वऽराट् । असि । उदीची ।
 दिक् । मरुतः । ते । देवाः । अधिपतय इ-
 त्यधिऽपतयः । सोमः । हेतीनाम् । प्रति-
 धर्त्तेति प्रतिऽधर्त्ता । एकविंश इत्येकऽ-
 विंशः । त्वा । स्तोमः । पृथिव्याम् । अयतु ।
 निःकेवल्यम् । निऽकेवल्यमिति निऽके-
 वल्यम् । उक्थम् । अव्यथायै । स्तम्भनातु
 वैराजम् । साम । प्रतिष्ठित्यै । प्रतिस्थित्या-
 इति प्रतिऽस्थित्यै । अन्तरिक्षे । ऋषयः ।
 त्वा । प्रथमजा इति प्रथमऽजाः । देवेषु ।
 दिवः । मातृया । वरिम्णा । प्रथन्तु । विधु-
 र्त्तेति विऽधर्त्ता । च । अयम् । अधिपति-
 रित्यधिऽपतिः । च । ते । त्वा । सर्वे ।
 संविदाना इति सम्ऽविदानाः । नाकस्य ।
 पृष्ठे । स्वर्ग इति स्वऽगे । लोके । यजमा-
 नम् । च । सादयन्तु ॥ १३ ॥

पदार्थः—(स्वराट्) या स्वयं राजते (असि) अस्ति (उदीची) य उदङ्ङुत्तरं देशमञ्जति सा (दिक्) (मरुतः) वायवः (ते) तव (देवाः) दिव्यसुखप्रदाः (अधिपतयः) (सोमः) चन्द्रः (हेतीनाम्) वज्रवद्वर्त्तमानानां किरणानाम् (प्रतिधर्त्ता) (एकविंशः) एतत्संख्यापूरकः (त्वा) त्वाम् (स्तोमः) स्तुतिसाधकः (पृथिव्याम्) (अयतु) (निष्केवल्यम्) निरन्तरं केवलं स्वरूपं यस्मिंस्तत्र साधुम् । अत्र केर्धातोर्बाहुलकादौणादिको बलच् प्रत्ययः (उक्थम्) वक्तुं योग्यम् (अव्यथायै) अविद्यमानेन्द्रियभयायै (स्तभ्नातु) (वैराजम्) विराट्प्रतिपादकम् (साम) (प्रतिष्ठित्यै) (अन्तरिक्षे) (ऋषयः) बलवन्तः प्राणाः (त्वा) (प्रथमजाः) (देवेषु) (दिवः) (मातृया) (वरिम्णा) (प्रथन्तु) (विधर्त्ता) विविधस्य शीतस्य धर्त्ता (च) (अयम्) (अधिपतिः) अधिष्ठाता (च) (ते) (त्वा) (सर्वे) (संविदानाः) सम्यक्कृतप्रतिज्ञाः (नाकस्य) (पृष्ठे) (स्वर्गे) (लोके) (यजमानम्) (च) (सादयन्तु) ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियथा स्वराडुदीची दिगस्यस्ति तथा ते पतिर्भवतु यस्या दिशो मरुतो देवा अधिपतयः सन्ति तद्वद्य एकविंशः स्तोमः सोमो हेतीनां प्रतिधर्त्ता जनस्त्रां पृथिव्यां अयत्त्वव्यथायै निष्केवल्यमुक्थं प्रतिष्ठित्यै वैराजं साम च स्तभ्नातु यथा तेऽन्तरिक्षे स्थिता देवेषु प्रथमजा दिवो मातृया वरिम्णा सह वर्त्तमाना ऋषयः सन्ति तथाऽयमेवैतेषां विधर्त्ता चाधिपतिरस्ति तत्र विषये ते सर्वे संविदाना विद्वांसस्त्रा प्रथन्तु नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके त्वा यजमानं च सादयन्तु ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्वांसः सोमं प्राणांश्च साधिष्ठानान् विदित्वा कार्येषूपयुज्य सुखं लभन्ते तथा अध्यापका अध्यापिकाश्च शिष्यान् शिष्याश्च विद्याग्रहणायोपयुज्यान्न्दयन्तु ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि जैसे (खराट्) स्वयं प्रकाशमान (उदीची) उत्तर (दिक्) दिशा (असि) है वैसा (ते) तेरा पति हो जिस दिशा के (मरुतः) वायु (देवाः) दिव्यरूप (अधिपतयः) अधिष्ठाता हैं उन के सदृश जो (एकविंशः) इक्कीस संख्या का पूरक (स्तोमः) स्तुति का साधक (सोमः) चन्द्रमा (हेतीनाम्) वज्र के समान वर्त्तमान किरणों का (प्रतिधर्त्ता) धारने हारा पुरुष (त्वा) तुझ को (पृथिव्याम्) भूमि में (अयतु) सेवन करे (अव्यथायै) इन्द्रियों के भय से रहित तेरे लिये (निष्कव्यम्) जिस में केवल एक स्वरूप का वर्णन हो वह (उक्तम्) कहने योग्य वेदभाग तथा (प्रतिष्ठित्यै) प्रतिष्ठा के लिये (वैराजम्) विराट् रूप का प्रतिपादक (साम) सामवेद का भाग (स्तभ्नातु) ग्रहण करे (च) और जैसे तेरे मध्य में (अन्तरिक्षे) अवकाश में स्थित (देवेषु) इन्द्रियों में (प्रथमजाः) मुख्य प्रसिद्ध (दिवः) ज्ञान के (मात्रया) भागों से (वरिण्या) अधिकता के साथ वर्त्तमान (ऋषयः) बलवान् प्राण हैं वैसे (अयम्) यही इन प्राणों का (विधर्त्ता) विविध शीत को धारण कर्त्ता (च) और (अधिपतिः) अधिष्ठता है (ते) वे (सर्वे) सब इस विषय में (संविदानाः) सम्यक् बुद्धिमान् विद्वान् लोग प्रतिज्ञा से (त्वा) तुझ को (प्रयन्तु) प्रसिद्ध करें और (नाकस्य) उत्तम सुख रूप लोक के (पृष्ठे) ऊपर (स्वर्गे) सुखदायक (लोके) लोक में (त्वा) तुझ को (च) और (यजमानम्) यजमान पुरुष को (सादयन्तु) स्थित करें ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे विद्वान् लोग आधार के सहित चन्द्रमा आदि पदार्थों और आधार के सहित प्राणों को यथावत् ज्ञान के संसारी कार्यों में उपयुक्त करके सुख को प्राप्त होते हैं । वैसे अध्यापक स्त्री पुरुष कन्या पुत्रों को विद्या ग्रहण के लिये उपयुक्त करके आनन्दित करें ॥ १३ ॥

अधिपत्न्यसौत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विश्वे देवा देवताः । पूर्वस्य
ब्राह्मी जगती कृन्दो निषादः स्वरः ॥ प्रतिष्ठित्या इत्युत्तरस्य
ब्राह्मी त्रिष्टुप् कृन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयसाह ॥

फिर वही वि० ॥

अधिपत्न्यसि बृहती दिग्विश्वे ते देवा
अधिपतयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्त्ता

त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ त्वा स्तोमौ पृथिव्यां
 अयतां वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे अव्यथायै
 स्तम्नीतांशाकरैवते सामनी प्रतिष्ठित्या
 अन्तरिक्षं ऋषयस्त्वा प्रथमजादेवेषु दिवो
 मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधुर्त्ता चायमधि
 पतिश्च ते त्वा सर्वे संविद्वाना नाकस्य
 पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥१४॥

अधिपत्नीत्यधिऽपत्नी । असि । बृहती ।
 दिक् । विश्वे । ते । देवाः । अधिपतय
 इत्यधिऽपतयः । बृहस्पतिः । हेतीनाम् ।
 प्रतिधुर्त्तति प्रतिऽधुर्त्ता । त्रिणवत्रयस्त्रिं-
 शौ । त्रिणवत्रयस्त्रिंशाविति त्रिणवऽत्र-
 यस्त्रिंशौ । त्वा । स्तोमौ । पृथिव्याम् ।
 अयताम् । वैश्वदेवाग्निमारुते इति ।
 वैश्वदेवाग्निमारुते । उक्थे इत्युक्थे ।

अव्यथायै । स्तम्भनीताम् । शाक्ररैवते-
 इति शाक्ररैवते । सामनी इति सामनी ।
 प्रतिष्ठित्यै । प्रतिस्थित्या इति प्रतिऽस्थित्यै ।
 अन्तरिक्षे । ऋषयः । त्वा । प्रथमजा इति प्रथ-
 मऽजाः । देवेषु । दिवः । मात्रया । वरिष्मणा ।
 प्रथन्तु । विधुर्त्तेति विऽधुर्त्ता । च । अयम् ।
 अधिपतिरित्यधिऽपतिः । च । ते । त्वा ।
 सर्वे । सविद्वाना इति सम्ऽविद्वानाः ।
 नाकस्य । पृष्ठे । स्वर्ग इति स्वऽऽगे । लोके ।
 यजमानम् । च । सादयन्तु ॥ १४ ॥

पदार्थः— (अधिपत्नी) सर्वासां दिशामुपरि वर्त्तमाना
 (असि) (बृहती) महती (दिक्) (विश्वे) अखिलाः (ते)
 तव (देवाः) द्योतकाः (अधिपतयः) अधिष्ठातारः (बृहस्पतिः)
 पालकः सूर्यः (हेतौनाम्) वृद्धानाम् (प्रतिधर्त्ता) प्रतीत्या धर्त्ता
 (त्रिणवत्यस्त्रिंशौ) (त्वा) (स्तोमौ) स्तुतिसाधकौ (पृथिव्याम्)
 (अयताम्) (वैश्वदेवाग्निमासुते) वैश्वदेवाग्निमरुद्वायव्यायिके
 (उक्थे) वक्तव्ये (अव्यथायै) अविद्यमानसर्वजनिकपौडायै
 (स्तम्भनीताम्) (शाक्ररैवते) शक्तैरश्वैर्य्यप्रतिपादिके (सामनी)
 (प्रतिष्ठित्यै) (अन्तरिक्षे) (ऋषयः) धनंजयादयः सूक्ष्मसूता

वायवः प्राणाः (त्वा) (प्रथमजाः) आदिजाः (देवेषु) दिव्य-
गुणेषु पदार्थेषु वा (दिवः) (मातृया) (वरिम्णा) (प्रथन्तु)
(विधत्ता) (च) (अयम्) (अधिपतिः) (च) (ते) (त्वा)
(सर्वे) (संविदानाः) कृतप्रतिज्ञाः (नाकस्य) (पृष्ठे) (स्वर्गे)
(लोके) (यजमानम्) (च) (सादयन्तु) ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे स्त्रिय त्वं बृहत्पतिपत्नी दिगिवासि तस्यास्ते
प्रतिर्विश्वे देवा अधिपतयः सन्ति तद्द्वयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्रति-
धत्ता त्वा च त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ पृथिव्यामव्यथायै वैश्व-
देवाग्निमासते उक्थे च अयताम् । प्रतिष्ठित्यै शाक्तरैवते साम-
नी च स्तभ्नौताम् । यथा तेऽन्तरिक्षे प्रथमजा कृषयो देवेषु दिवो
मातृया वरिम्णा त्वा प्रथन्ते तान् मनुष्याः प्रथन्तु । यथाऽयम-
धिपतिर्विधत्ता सूर्योऽस्ति यथा संविदाना विहांसस्त्वा नाकस्य
पृष्ठे स्वर्गे लोके सादयन्ति यथा सर्वे ते यजमानं च सादयन्तु
तथा त्वं पत्या सह वर्तथाः ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सर्वासां मध्यस्था दिक्
सर्वाभ्योऽधिकास्ति तथा सर्वेभ्यो गुणेभ्यः शरीरात्मवलमधिकम-
स्तौति वेद्यम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे स्त्रिय! जो तू (बृहती) बड़ी (अधिपत्नी) सब दिशाओं के
ऊपर वर्तमान (दिक्) दिशा के समान (असि) है उस (ते) तेरा पति (विश्वे)
सब (देवाः) प्रकाशक सूर्यादि पदार्थ (अधिपतयः) अधिष्ठाता हैं । वैसे जो
(बृहस्पतिः) विश्व का रक्षक (हेतीनाम्) बड़े लोकों का (प्रतिधत्ता) प्रतीति
के साथ धारण करने वाले सूर्य के तुल्य वह तेरा पति (त्वा) तुझ को (च)
और (त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ) ग्यारह और तैंतीस (स्तोमौ) स्तुति के साधन
(पृथिव्याम्) पृथिवी में (अव्यथायै) पीड़ा रहितता के लिये (वैश्वदेवाग्निमासते)
सब विद्वान् और अग्नि वायुओं के व्याख्यान करने वाले (उक्थे) कहने योग्य
वेद के दो भागों का (अयताम्) आश्रय करे और जैसे (प्रतिष्ठित्यै) प्रतिष्ठा
होने के लिये (शाक्तरैवते) शक्ती और रेवती कुन्द से कहे अर्थों से (सामनी)

साम वेद के दो भांगों को (स्तम्भनीताम्) संगत करो । जैसे वे (अन्तरिक्षे) अवकाश में (प्रथमजाः) आदि में हुए (ऋषयः) धनंजय आदि सूक्ष्म स्थूल वायु-रूप प्राण (देवेषु) दिव्य गुण वाले पदार्थों में (दिवः) प्रकाश की (मात्रया) मात्रा और (वरिमणा) अधिकता से (त्वा) तुम्ह को प्रसिद्ध करते हैं उन को मनुष्य लोग (प्रथन्तु) प्रख्यात करें जैसे (अयम्) यह (अधिपतिः) स्वामी (विधर्ता) विविध प्रकार से सब को धारण करने द्वारा सूर्य है जैसे (संविदानाः) सम्यक् सत्यप्रतिज्ञायुक्त ज्ञानवान् विद्वान् लोग (त्वा) तुम्ह को (नाकस्य) (पृष्ठे) सुखदायक देश के उपरि (स्वर्गे) सुखरूप (लोके) स्थान में स्थापित करते हैं (ते) वे (सर्वे) सब (यजमानम्) तेरे पुरुष और तुम्ह को (सादयन्तु) स्थित करें वैसे तुम स्त्री पुरुष दोनों वर्त्ता करो ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे सब के बीच की दिशा सब से अधिक है वैसे सब गुणों से शरीर और आत्मा का बल अधिक है ऐसा निश्चित जानना चाहिये ॥ १४ ॥

अयं पुर इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । वसन्त ऋतु देवता ।

विकृतिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ रश्म्यादिदृष्टान्तेन सद्बिद्योपदिश्यते ॥

अब किरण आदि के दृष्टान्त से अष्ट विद्या का उ० ॥

अयं पुरो हरिकेशः सूर्य रश्मिस्तस्य रथ-
गुत्सश्च रथैजाश्च सेनानी ग्रामरथौ । पुञ्जि-
कस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ । दृङ्क्ष-
वः प्रशवो हेतिः पौरुषेयो ब्रधः प्रहेतिस्तेभ्यो
नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं
द्विध्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जग्मे दध्मः ॥ १५ ॥

अयम् । पुरः । हरिकेश इति हरिऽकेशः ।
 सूर्यरश्मिरिति सूर्यऽरश्मिः । तस्य । रथगृत्स
 इति रथऽगृत्सः । च । रथौजा इति रथऽ-
 ओजाः । च । सेनानीग्रामण्यौ । सेनानी-
 ग्रामन्याविति सेनानीग्रामन्यौ । पुञ्जिक-
 स्थलेति पुञ्जिकऽस्थला । च । क्रतुस्थलेति
 क्रतुऽस्थला । च । अप्सरसौ । दृङ् दृगावः ।
 प्रशवः । हेतिः । पौरुषेयः । बधः । प्रहेति
 रिति प्रऽहेतिः । तेभ्यः । नमः । अस्तु ।
 ते । नः । अवन्तु । ते । नः । मृडयन्तु ।
 ते । यम् । द्विष्मः । यः । च । नः । द्वेष्टि ।
 तम् । रुषाम् । जम्भे । दध्मः ॥ १५ ॥

पदार्थः—(अयम्) (पुरः) पूर्वस्मिन् काले वर्तमानः (ह-
 रिकेशः) हरणशीला हरितवर्णाः केशा इव केशाः प्रकाशा-
 यस्य । अत्र क्लिशेरन् लो लोपश्च । उ० । ५ । ३३ । इत्यन् लका-
 रलोपश्च (सूर्यरश्मिः) सूर्यस्य किरणः (तस्य) (रथगृत्सः)
 रथस्य प्रवेता गृत्सो मेधावीव वर्तमानः । गृत्स इति मेधावि ना०
 निघं० ३ । २५ गृत्सो मेधावी गृणातेः सुतिकर्मणः निरु० ६ । ५ ।

(च) (रथौजाः) रथेनौजो बलं यस्य (च) (सेनानीग्रा-
मण्यौ) सेनानीश्च ग्रामणीश्च ताविव (पुञ्जिकस्थला) समूह
स्थाना दिक् (च) (क्रतुस्थला) प्रज्ञाकर्मज्ञापनोपदिक् (च)
(अश्वरसौ) ये अश्व प्राणेषु सरन्त्यौ गच्छन्त्यौ ते (दङ्क्षवः)
सांस्रवासादीनां दंशनशीला व्याघ्रादयः । अत्र दंशधातोर्बाहुल-
कान्तुः सुडागमश्च (पशवः) (हेतिः) वज्रइव धातुकः (पौरुषेयः)
पुरुषणां समूहः (बधः) हन्ति येन (प्रहेतिः) प्रकृष्टो हेतिर्वज्रइव
वर्तमानः (तेभ्यः) (नमः) वज्रः (अस्तु) (ते) (नः) अस्मान्
(अवन्तु) रक्षन्तु (ते) (नः) अस्मान् (मृडयन्तु) आनन्दयन्तु
(ते) रक्षका वयम् (यम्) हिंसकम् (द्विषः) विरुद्धमः (यः)
(च) (नः) अस्मान् (द्वेष्टि) विरुणद्धि (तम्) (एषाम्) पशू-
नाम् (जम्भे) जम्भन्ति गात्राणि विनामयन्ति येन मुखेन तस्मिन्
(दध्मः) संस्थापयामः ॥ १५ ॥

अन्वयः—योऽयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिरस्ति तस्य रथ-
गृत्सश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्याविवापरौ रश्मौ वर्तते । तस्य
पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाश्वरसौ वर्तते । ये दङ्क्षवः पशवः
सन्ति तेषामुपरि हेतिर्वज्रः पततु ये पौरुषेयो बधः प्रहेतिरिव
वर्तमानाः सन्ति तेभ्यो नमोऽस्तु । ये धार्मिका राजादयः सभ्या
राजपुरुषाः सन्ति ते नोऽवन्तु । ते नो मृडयन्तु ते वयं यं द्विषो
यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सूर्यस्य रश्मिर्हरितोऽस्ति
तेन साकं रक्तपीतादयः किरणा वर्तन्ते तथा सेनानीग्रामण्यौ
वर्तित्वा रक्षकौ भवेताम् । यथा राजादयः सिंहादिहिंसकान्
पशून्निरुध्य गवादीन् रक्षन्ति । तथैव विद्वांसः सुशिक्षयाऽस्मान्
सर्वान् मनुष्यान् धर्मानुष्ठानान्निरुध्य धर्म्यं कर्मणि वर्तयित्वा
द्वेष्टृन् निवारयन्तु । इदमपि वसन्तर्तोर्व्याख्यानम् ॥ १५ ॥

पदार्थः—जो (अयम्) यह (पुरः) पूर्वकाल में वर्तमान (हरिकेशः) हरितवर्ण केश के समान हरणशील और लेशकारी ताप से युक्त (सूर्यरश्मिः) सूर्य की किरणें हैं (तस्य) उन का (रथगृहः) बुद्धिमान् सारथि (च) और (रथीजाः) रथ के लेचलने के वाहन (च) इन दोनों के तथा (सेनानीग्रामख्यौ) सेनापति और ग्राम के अध्यक्ष के समान अन्य प्रकार के भी किरण होते हैं उन किरणों की (पुंजिकस्थला) सामान्य प्रधान दिशा (च) और (क्रतुस्थला) प्रज्ञा कर्म को जताने वाली उपदिशा (च) ये दोनों (अम्बरसी) प्राणों में चलने वाली अम्बरा कहाती हैं जो (दङ्क्षणवः) मांस और घास आदि पदार्थों को खाने वाले व्याघ्र आदि (पशवः) हानिकारक पशु हैं उन के ऊपर (हेतिः) विजुली गिरे। जो (पौरुषेयः) पुरुषों के समूह (बधः) मारने वाले और (प्रहेतिः) उत्तम वज्र के तुल्य नाश करने वाले हैं (तेभ्यः) उन के लिये (नमः) वज्र का प्रहार (अस्तु) हो। और जो धार्मिक राजा आदि सभ्य राजपुरुष हैं (ते) वे उन पशुओं से (नः) हम लोगों की (अवन्तु) रक्षा करें (ते) वे (नः) हम को (सृडयन्तु) सुखी करें (ते) वे रक्षक हम लोग (यम्) जिस हिंसक से (द्विष्मः) विरोध करें (च) और (यः) जो हिंसक (नः) हम से (द्वेष्टि) विरोध करे (तम्) उस को हम लोग (एषाम्) इन व्याघ्रादि पशुओं के (जम्भे) मुख में (दहमः) स्थापन करें ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकालु०—जैसे सूर्य के किरण हरे वर्ण वाले हैं उस के साथ लाल पीले आदि वर्ण वाले भी किरण रहते हैं वैसे सेनापति और ग्रामाध्यक्ष वर्त्त के रक्षक होंगे। जैसे राजा आदि पुरुष मृत्यु के हेतु सिंह आदि पशुओं को रोक के गो आदि पशुओं की रक्षा करते हैं वैसे ही विद्वान् लोग अच्छी शिक्षा अधर्माचरण से पृथक् रख धर्म में चला के हम सब मनुष्यों की रक्षा करके द्वेषियों का निवारण करें। यह भी सब वसन्त ऋतु का व्याख्यान है ॥ १५ ॥

अयं दक्षिणेत्यस्य परमेष्ठौ ऋषिः । ग्रीष्मर्तुर्देवता । प्रकृति-
शुक्लः । धैवतः खरः ॥

पुनस्तादृशमेव विषयमाह ॥

फिर भी वैसाही वि०

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च
रथे चित्रश्च सेनानीग्रामख्यौ । मेनका च

सहज॒न्या चा॒प्सर॒सौ या॒तुधा॒ना हे॒ती रक्षा॑-
 थं॒सि प्रहे॑तिस्तेभ्यो नमो॑ अस्तु ते नो॑ ऽवन्तु
 ते नो॑ मृ॒डय॑न्तु तेयं द्वि॒ष्मो यश्च॑ नो द्वेष्टि॒
 तमे॑षा जम्भे॑ दध्मः ॥ १६ ॥

अ॒यम् । द॒क्षिणा॑ । वि॒श्वक॒र्मेति॑ वि॒श्वऽक॒-
 र्मा । तस्य॑ । र॒थस्व॒नइति॑ रथऽस्वनः । च ।
 रथे॑ चि॒त्रइति॑ रथे॑ ऽचित्रः । च । से॒ना॒नी॒ग्राम॒-
 गृ॒धौ । से॒ना॒नी॒ग्राम॒न्या॒विति॑ से॒ना॒नी॒ग्राम॒-
 न्यौ । मे॒नु॒का । च । स॒हज॒न्येति॑ सहऽज॒न्या ।
 च । अ॒प्सर॒सौ । या॒तुधा॒नाइति॑ या॒तुऽधा॒नाः ।
 हे॒तिः । रक्षा॑थं॒सि । प्रहे॑तिरिति॒प्रऽहे॑तिः ।
 तेभ्य॑ । नमः॑ । अ॒स्तु । ते । नः॑ । अ॒व॒न्तु ।
 ते । नः॑ । मृ॒डय॑न्तु । ते । यम् । द्वि॒ष्मः । यः । च ।
 नः॑ । द्वेष्टि॑ । तम् । ए॒षाम् । जम्भे॑ । द॒ध्मः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अयम्) दक्षिणा) दक्षिणतः (विश्वकर्मा)
 विश्वानि सर्वाणि कर्माणि यस्मात्स्व वायुः (तस्य) (रथस्वनः)

रथस्य स्वनः शब्दइव शब्दो यस्य सः (च) (रथेचित्रः) रथे रमणीये चित्राण्याश्चर्य्यरूपाणि चिह्नानि यस्य सः (च) (सेनानीग्रामण्यौ) (मेनका) यथा मन्यते सा (च) (सहजन्या) सहोत्पन्ना (च) (अप्सरसौ) ये अप्स्वन्तरिक्षे सरतस्ते (यातुधानाः) प्रजापीडकाः (हेतिः) वज्रः (रक्षांसि) दुष्टकर्मकारिणः (प्रहेतिः) (तेभ्यः) (नमः) वज्रः (अस्तु) (ते) (नः) अस्मान् (अवन्तु) (ते) (नः) (मृडयन्तु) सुखयन्तु (ते) (यम्) (द्विष्मः) (यः) (च) (नः) (हेष्टि) (तम्) (एषाम्) वायूनाम् (जम्भे) व्याघ्रस्य मुखइव कष्टे (दध्मः) ॥ १ ई ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा योऽयं विश्वकर्मा वायुर्दक्षिणा वाति तस्य वायोरथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानीग्रामण्याविव वर्त्तमाने मेनका च सहजन्या चाप्सरसौ वर्त्तन्ते । ये यातुधानाः सन्ति तेषामुपरि हेतोर्यानि रक्षांसि वर्त्तन्ते तेषामुपरि प्रहेतिरिव तेभ्यो नमोस्त्विति कृत्वा शिक्षका न्यायाधीशास्ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते वयं यं द्विष्मो यश्च नो हेष्टि तमेषां वायूनां जम्भे दध्मस्तथा प्रयतध्वम् ॥ १ ई ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये स्थूलसूक्ष्ममध्यस्थस्य वायोरुपयोगं कर्त्तुं जानन्ति ते शत्रून्निवार्य सर्वानानन्दयन्ति । इदमपि ग्रीष्मर्त्तोः शिष्टं व्याख्यानं वेद्यम् ॥ १ ई ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अयम्) यह (विश्वकर्मा) सब चेष्टारूप कर्मों का हेतु वायु (दक्षिणा) दक्षिण दिशा से चलता है (तस्य) उस वायु के (रथस्वनः) रथ के शब्द के समान शब्द वाला (च) और (रथेचित्रः) रमणीय रथ में चिह्न युक्त आश्चर्य कायों का करने वाला (च) ये दोनों (सेनानीग्रामण्यौ) सेनापति और ग्रामाध्यक्ष के समान वर्त्तमान (मेनका) जिस से मनन किया जाय वह (च) और (सहजन्या) एक साथ उत्पन्न हुई (च) ये दोनों (अप्सरसौ) अन्तरिक्ष में रहने वाली किरणादि अप्सरा हैं जो (यातुधानाः) प्रजा को पीड़ा देने वाले हैं

उन के ऊपर (हेतिः) वज्र जो (रक्षांसि) दुष्ट कर्म करने वाले हैं उन के ऊपर (प्रहेतिः) प्रकृष्ट वज्र के तुल्य (तेभ्यः) उन प्रजापति आदि के लिये (नमः) वज्र का प्रहार (अस्तु) हो ऐसा करके जो न्यायाधीश शिक्तक हैं (ते) वे (नः) हमारी (अवन्तु) रक्षा करें (ते) (वे) (नः) हम को (मृडयन्तु) सुखी करें (ते) वे हमलोग (यम्) जिस दुष्ट से (द्विष्मः) द्वेष करें (च) और (यः) जो दुष्ट (नः) हम से (द्वेष्टि) द्वेष करे (तम्) उस को (एषाम्) इन वायुओं के (जम्भे) व्याघ्र के समान मुख में (दध्मः) धारण करते हैं वैसा प्रयत्न करो ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो स्थूल सूक्ष्म और मध्यस्थ वायु से उपयोग लेने को जानते हैं वे शत्रुओं का निवारण करके सब को आनन्दित करते हैं । यह भी ग्रीष्म ऋतु का शेष व्याख्यान है ऐसा जानो ॥ १६ ॥

अयं पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्य रथं प्रीत-

विराट् कृतिश्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तादृशमेव विषयमाह ॥

फिर वैसा ही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अयं पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्य रथं प्रीत-
श्चासंमरथश्च सेनानीग्रामण्यौ । प्रम्लो-
चन्ती चानुम्लोचन्ती चाप्सरसौ । व्याघ्रा
हेतिः सर्पाः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते
नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च
नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १७ ॥

अयम् । पश्चात् । विश्वव्यचा इति विश्वऽ
व्यचाः । तस्य । रथं प्रीत इति रथं प्रीतः ।

च । असमरथ इत्यसमऽरथः । च । सेना-
 नीग्रामण्यौ । सेनानीग्रामन्याविति सेना-
 नीग्रामन्यौ । प्रम्लोचन्तीति प्रऽम्लोचन्ती ।
 च । अनुम्लोचन्तीत्यनुऽम्लोचन्ती । च ।
 अप्सुरसौ । व्याघ्राः । हेतिः । सर्पाः । प्रहे-
 तिरिति प्रऽहेतिः । तेभ्यः । नमः । अस्तु ।
 ते । नः । अवन्तु । ते । नः । मृडयन्तु । ते ।
 यम् । द्विष्मः । यः । च । नः । द्वेष्टि । तम् ।
 एषाम् । जम्भे । दध्मः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(अयम्) (पश्चात्) (विश्वव्यचाः) विश्वं विचति
 व्याप्नोति स विद्युद्वृक्षोऽग्निः (तस्य) (रथप्रोतः) इथो रमणी-
 यस्तेजःसमूहः प्रोतो व्यापितो येन सः (च) (असमरथः)
 अविद्यमानः समो रथो यस्य सः (च) (सेनानीग्रामण्यौ) एता-
 विव (प्रम्लोचन्ती) प्रकृष्टतया सर्वानोषध्यादिपदार्थान् म्लोच-
 यन्ती (च) (अनुम्लोचन्ती) अनुम्लोचयन्ती दीप्तिः (च)
 (अप्सुरसौ) (व्याघ्राः) सिंहाः (हेतिः) (सर्पाः) ये सर्पन्ति
 तेऽहयः (प्रहेतिः) (तेभ्यः) (नमः) (अस्तु) (ते) (नः)
 (अवन्तु) (ते) (नः) (मृडयन्तु) (ते) (यम्) (द्विष्मः)
 (जम्भे) (च) (नः) (द्वेष्टि) (तम्) (एषाम्) (जम्भे)
 (यः) च न्या १७ ॥
 (दध्मः)

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽयं पश्चाद्विश्वव्यचा अस्ति तस्य
सेनानीग्रामण्याविव रथप्रोतश्चासमरथश्च प्रत्नोचन्ती चाबुत्नो-
चन्ती चाप्सरसौ स्तः । यथा हेतिः प्रहेतिर्व्याघ्राः सर्पाश्च सन्ति
तेभ्यो नमोऽस्तु । यएतेभ्यो रक्षकास्ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु
ते वयं यं द्विषो यश्च नो द्वेष्टि यमेषां जम्भे दध्मस्तं तेऽपि ।
धरन्तु ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—इदं वर्षर्तोः शिष्टं व्याख्यान-
मस्मिन् युक्ताहारविहारौ मनुष्यैः कार्यौ ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अयम्) यह (पश्चात्) पीछे से (विश्वव्यचाः)
विश्व में व्याप्त विजुली रूप अग्नि है उस के (सेनानीग्रामण्यौ) सेनापति और
ग्रामपति के समान (रथप्रोतः) रमणीय तेजस्वरूप में व्याप्त (च) और (अस-
मरथः) जिस के समान दूसरा रथ न हो वह (च) ये दोनों (प्रत्नोचन्ती) अच्छे
प्रकार सब ओषधि आदि पदार्थोंको शुष्क कराने वाली (च) तथा (अबुत्नोचन्ती)
पश्चात् ज्ञान का हेतु प्रकाश (च) ये दोनों (अप्सरसौ) क्रियाकारक आकशस्थ
किरण हैं जैसे (हेतिः) साधारण वज्र के तुल्य तथा (प्रहेतिः) उत्तम वज्र के
समान (व्याघ्राः) सिंहों के तथा (सर्पाः) सर्पों के समान प्राणियों को दुःखदायी
जीव हैं (तेभ्यः) उन के लिये (नमः) वज्रप्रहार (अस्तु) हो और जो इन
पूर्वोक्तों से रक्षा करें (ते) वे (नः) हमारे (अवन्तु) रक्षक हों (ते) वे (नः)
हम को (मृडयन्तु) सुखी करें तथा (ते) वे हमलोग (यम्) जिस से (द्विषः)
द्वेष करें (च) और (यः) जो दुष्ट (नः) हम से (द्वेष्टि) द्वेष करे जिस को
हम (एषाम्) इन सिंहादि के (जम्भे) मुख में (दध्मः) धरें (तम्) उस को
वे रक्षक लोग भी सिंहादि के मुख में धरें ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—यह वर्षा ऋतु का
शेष व्याख्यान है । इस में मनुष्यों को नियम पूर्वक आहार विहार करने
चाहिये ॥ १७ ॥

अयमुत्तरादित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । शरदृतुदेवता ।

भुरिगतिधृतिशुक्लः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तादृशमेव विषयमाह ॥

फिर भी वैसे ही वि० ॥

अयमुत्तरात्संयद्सुस्तस्य तार्क्ष्यश्चारिषु-
नेमिश्च सेनानीग्रामण्यौ । विश्वाची च घृ-
ताची चाप्सरसावापो हेतिर्वातः प्रहेति-
स्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृड-
यन्तु ते यं द्विष्मी यस्य नो द्वेष्टि तमेषां
जम्भे दध्मः ॥ १८ ॥

अयम् । उत्तरात् । संयद्सुरिति संयत्
ऽवसुः । तस्य । तार्क्ष्यः । च । अरिषुनेमि-
रित्यरिषुनेमिः । च । सेनानीग्रामण्यौ ।
सेनानीग्रामन्याविति सेनानीग्रामन्यौ ।
विश्वाची । च । घृताची । च । अप्सरसौ ।
आपः । हेतिः । वातः । प्रहेतिरिति प्रहेतिः ।
तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः । अवन्तु ।

ते । नः । मृडयन्तु । ते । यम् । द्विष्मः ।
 यः । च । नः । द्वेष्टि । तम् । एषाम् ।
 जम्भे । दध्मः ॥ १८ ॥

पदार्थः— (अयम्) (उत्तरात्) (संयदसुः) यज्ञस्य संग-
 तिकरणः (तस्य) (तार्क्ष्यः) तीक्ष्णतेजःप्रापक आश्विनः
 (च) (अद्विष्टनेमिः) अरिष्टानि दुःखानि दूरे नयति स का-
 र्तिकः (च) (सेनानीग्रामण्यौ) एतद्वद्वर्तमानौ (विश्वाची)
 या विश्वं सर्वं जगदञ्चति व्याप्नोति सा (च) (घृताची) घृत-
 माज्यसुदकं वाञ्छति प्राप्नोति सा दौक्षिः (च) (अप्सरसौ)
 अप्सु प्राणेषु सरण्यौ गतौ (आपः) (हेतिः) वृद्धिः (वातः)
 प्रियः पवनः (प्रहेतिः) प्रकर्षेण वर्द्धकः (तेभ्यः) (नमः) (अस्तु)
 (ते) (नः) (अवन्तु) (ते) (नः) (मृडयन्तु) (ते) (यम्)
 (द्विष्मः) (यः) (च) (नः) (द्वेष्टि) (तम्) (एषाम्) (जम्भे)
 (दध्मः) ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथायसुत्तरात्संयदसुरिव शरदृतुरस्ति
 तस्य सेनानीग्रामण्याविव तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च विश्वाची च
 घृताचीचाप्सरसौ स्तः यत्राऽऽपो हेतिरिव वर्तिका वातः प्रहे-
 रिवानन्दप्रदो भवति तं ये युक्ताः सेवन्ते तेभ्यो नमोऽस्तु । ते नो
 ऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते वयं यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषाम-
 ब्वातानां जम्भे दध्मस्तथा यूयं वर्तध्वम् ॥ १८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—इदं शरदृतुः शिष्टं व्याख्यानम् ।
 अस्मिन्नपि मनुष्यैर्युक्त्या प्रवर्तितव्यम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अयम्) यह (उत्तरात्) उत्तर दिशा से (संय-
हसुः) यज्ञ को संगत करने हारे के तुल्य शरद ऋतु है (तस्य) उस के (सेनानी-
ग्रामण्यौ) सेनापति और ग्रामाध्यक्ष के समान (तार्क्ष्यः) तीक्ष्ण तेज को प्राप्त
कराने वाला आश्विन (च) और (अरिष्टनेमिः) दुःखों को दूर करने वाला
कार्तिक (च) ये दोनों (विश्वाची) सब जगत् में व्यापक (च) और (घृताची)
घी वा जल को प्राप्त कराने वाली दौमि (च) ये दोनों (अप्सरसी) प्राणों की
गति हैं जहां (आपः) जल (हेतिः) वृद्धि के तुल्य वर्ताने और (वातः) प्रिय
पवन (प्रहेतिः) अच्छे प्रकार बढ़ाने हारे के समान आनन्द दायक होता है उस
वायु की जो लोग युक्ति के साथ सेवन करते हैं (तेभ्यः) उन के लिये (नमः)
नमस्कार (अस्तु) हो (ते) वे (नः) हमारी (अवन्तु) रक्षाकरे (ते) वे (नः)
हम को (मृडयन्तु) सुखीकरे (ते) वे हम (यम्) जिस से (द्विष्मः) द्वेषकरे
(च) और (यः) जो (नः) हम से (द्वेष्टि) द्वेष करे (तम्) उस को (एषाम्)
इन जल वायुओं के (जंभे) दुःखदायी गुणरूप सुख में (दध्मः) धरे वैसे तुम
लोग भी वर्त्तों ॥ १८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकतु०—यह शरद ऋतु का शेष व्याख्यान है।
इस में भी मनुष्यों को चाहिये कि युक्ति के साथ कार्यों में प्रवृत्त हों ॥ १८ ॥

अयमुपरीत्यस्य परमेष्ठीऋषिः । हेमन्तर्त्तुर्देवता निचृत्कति-
प्रकृन्तः । निषादः खरः ॥

पुनस्तादृशमेव विषय माह ॥

फिर भी वैसा ही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अयमुपर्यर्वाग्वसुस्तस्य सेनजिच्च सुषे-
णश्च सेनानीग्रामण्यौ । उर्वशी च पूर्वचि-
त्तिश्चाप्सरसाववस्फूर्जन् हेतिर्विद्युत्प्रहे-
तिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो

मृडयन्तु ते यं द्विध्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां
जम्भे दध्मः ॥ १६ ॥

अयम् । उपरि । अर्वाग्वसुरित्यर्वाक्-
वसुः । तस्य । सेनजिदिति सेनजित् । च ।
सुषेणः । सुसेनइति सुसेनः । च । सेनानी-
ग्रामण्यौ । सेनानीग्रामन्याविति सेनानी-
ग्रामन्यौ । उर्वशी । च । पूर्वचित्तिरिति
पूर्वचित्तिः । च । अप्सरसौ । अवस्फूर्ज-
न्नित्यवस्फूर्जन् । हेतिः । विद्युदिति वि-
द्युत् । प्रहेतिरिति प्रहेतिः । तेभ्यः । नमः ।
अस्तु । ते । नः । अवन्तु । ते । नः । मृड-
यन्तु । ते । यम् । द्विध्मः । यः । च । नः । द्वेष्टि ।
तम् । एषाम् । जम्भे । दध्मः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अयम्) (उपरि) वर्तमानः (अर्वाग्वसुः)
अर्वाग्वष्टेः पञ्चाङ्गसु धनं यस्मात्स हेमन्तर्तुः (तस्य) (सेनजित्)
यः सेनया जयति सः । अत्र ड्यापोः संज्ञाछन्दसोर्वहुलमिति

ऋस्वत्वं च (सुषेणः) शोभना सेना यस्य सः (च) (सेनानी-
ग्रामण्यौ) एतद्वर्त्तमानौ मार्गशीर्षपौषौ मासौ (उर्वशी) उरु
बहु अन्नाति यया सा दीप्तिः (च) (पूर्वचित्तिः) पूर्वा प्रथमा
चित्तिः संज्ञानं यस्याः सा (च) (अप्सरसौ) (अवस्फूर्जन्) अर्वा-
चीनं घोषं कुर्वन् (हेतिः) वज्रघोषः (विद्युत्) (प्रहेतिः) प्रकण्टो
वज्रद्रव (तेभ्यः) (नमः) (अस्तु) (ते) (नः) (अवन्तु) (ते)
(नः) (मृडयन्तु) (ते) (यम्) (द्विष्मः) (यः) (च) (नः)
(द्वेष्टि) (तम्) (एषाम्) (जम्भे) (दध्मः) ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽयमुपरि वर्त्तमानोऽर्वांगवसुर्हेम-
न्तर्त्तुरस्ति तस्य सेनजिञ्च सुषेणश्च सेनानीग्रामण्याविव मार्गशीर्ष-
पौषौ मासावुर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसाववस्फूर्जन् हेतिर्विद्यु-
त्प्रहेतिश्चास्ति तेभ्यो नमोऽन्तमस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु
ते वयं यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मस्ते यूयमपि
तथा विदधत ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—इयमपि हेमन्तर्त्तोः शिष्टा
व्याख्या । इममृतुं मनुष्या युक्ताः सेवित्वा बलिष्ठा भवन्तु ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अयम्) यह (उपरि) ऊपर वर्त्तमान
(अर्वांगवसुः) दृष्टि के पश्चात् धन का हेतु है (तस्य) उस के (सेनजित्) सेना
से जीतने वाला (च) और (सुषेणः) सुन्दर सेनापति (च) ये दोनों (सेना-
नीग्रामण्यौ) सेनापति और ग्रामाध्यक्ष के तुल्य वर्त्तमान अगहन और पौष
महीने (उर्वशी) बहुत खाने का हेतु आन्तर्यदीप्ति (च) और (पूर्वचित्तिः)
आदिज्ञान का हेतु (च) ये दोनों (अप्सरसौ) प्राणों में रहने वाली (अव-
स्फूर्जन्) भयंकर घोष करते हुए (हेतिः) वज्र के तुल्य (विद्युत्) विजुली
के चलाने वाले और (प्रहेतिः) उत्तम वज्र के समान रचक प्राणी हैं (तेभ्यः)
उन के लिये (नमः) अन्नादि पदार्थ (अस्तु) मिलें (ते) वे (नः) हम लोगों
को (अवन्तु) रक्षा करें (ते) वे (नः) हम को (मृडयन्तु) सुखी करें (ते)

वे हम लोग (यम्) जिस दुष्ट से (दिवः) द्वेष करें (च) और (यः) जो (नः) हम से (द्वेष्टि) द्वेष करे (तम्) उस को हम लोग (एषाम्) इन हिंसक प्राणियों के (जन्मे) मुख में (दध्मः) धरे । वैसे तुम लोग भी उस को धरो ॥ १८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकालु०— यह भी हेमन्त ऋतु की शेष व्याख्या है । मनुष्यों को चाहिये कि इस ऋतु का युक्ति से सेवन करके बलवान् हों ॥ १८ ॥

अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या

निचृद्गायत्री छन्दः षड्जः स्वरः ॥

कथं जनैर्बलं वर्धनीयमित्याह ॥

मनुष्यों को किस प्रकार बल बढ़ाना चाहिये यह वि० ॥

अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या
अयम् । अपां रेतांसि जिन्वति ॥ २० ॥

अग्निः । मूर्द्धा । दिवः । ककुत्पतिः ।
पृथिव्याः । अयम् । अपाम् । रेतांसि ।
जिन्वति ॥ २० ॥

पदार्थः—(अग्निः) प्रसिद्धः पावकः (मूर्द्धा) शिर इव सूर्य-
रूपेण वर्त्तमानः (दिवः) प्रकाशस्य (ककुत्पतिः) दिशां पालकः
(पृथिव्याः) भूमेश्च (अयम्) (अपाम्) प्राणानाम् (रेतांसि)
वीर्याणि (जिन्वति) प्रीणाति ॥ २० ॥

अन्वयः—यथा हेमन्तर्त्तावयसग्निर्दिवः पृथिव्याश्च मध्ये
मूर्द्धा ककुत्पतिः सन्तपां रेतांसि जिन्वति तथैव मनुष्यैर्वलिष्ठै-
र्भवितव्यम् ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्युक्त्वा जाठराग्निं वर्धयित्वा संयमेनाहारविहारौ कृत्वा सदा बलं वर्धनीयम् ॥ २० ॥

पदार्थः—जैसे हेमन्त ऋतु में (अयम्) यह प्रसिद्ध (अग्निः) अग्नि (दिवः) प्रकाश और (पृथिव्याः) भूमि के बीच (मूर्धा) शिर के तुल्य सूर्यरूप से वर्तमान (ककुत्पतिः) दिशाओं का रक्षक हो के (अयम्) प्राणी के (रितांसि) पराक्रमों को (जिन्वति) पूर्णता से लस करता है वैसे ही मनुष्यों को बलवान् होना चाहिये ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि युक्ति से जाठराग्नि को बड़ा संयम से आहार विहार करके नित्य बल बढ़ाते रहें ॥ २० ॥

अयमग्निरित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद् गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यः किं कुर्यादित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करे यह वि० ॥

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मूर्धा कवी रयीणाम् ॥ २१ ॥

अयम् । अग्निः । सहस्रिणः । वाजस्य ।

शतिनः । पतिः । मूर्धा । कविः । रयीणाम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—(अयम्) (अग्निः) हेमन्ते वर्तमानः (सहस्रिणः) प्रशस्तासंख्यपदार्थयुक्तस्य (वाजस्य) अन्नस्य (शतिनः) प्रशस्तैर्गुणैः सह शतधा वर्तमानस्य (पतिः) पालकः (मूर्धा) उत्तमांगवद्वर्तमानः (कविः) क्रान्तदर्शनः (रयीणाम्) धनानाम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽयमग्निः सहस्रिणः शतिनो वाजस्य रयीणां च पतिर्मूर्धा कविरस्ति तथैव यूयं भवत ॥ २१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्यायुक्तिभ्यां सेवितोऽग्निः पुष्कले धनधान्ये प्रयच्छति तथैव सेवितः पुरुषार्थो मनुष्यान् श्रीमतः संपादयति ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (अयम्) यह (अग्निः) हेमन्त ऋतु में वर्त्तमान (सहस्रिणः) प्रशस्त असंख्य पदार्थों से युक्त (शतिनः) प्रशंसित गुणों के सहित अनेक प्रकार वर्त्तमान (वाजस्य) अन्न तथा (रयीणाम्) धनों का (पतिः) रक्षक (मूर्धा) उत्तम अङ्ग के तुल्य (कविः) समर्थ है वैसे ही तुम लोग भी हो ॥ २१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे विद्या और युक्ति से सेवन किया अग्नि बहुत अन्न धन प्राप्त कराता है वैसे ही सेवन किया पुरुषार्थ मनुष्यों को ऐश्वर्यवान् करदेता है ॥ २१ ॥

त्वामग्ने इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स कौटशः स्यादित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्यत ।
मूधर्नो विश्वस्य वाघतः ॥ २२ ॥

त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधि ।
अथर्वा । निः । अमन्यत । मूधर्नः । विश्वस्य ।
वाघतः ॥ २२ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (अग्ने) विद्वन् (पुष्करात्) अन्तरिक्षात् पुष्करमित्यन्तरिक्षनाम० निघं० २ । ३ (अधि) (अथर्वा) अहिंसकः (निः) नितराम् (अमन्यत) मथित्वा गृहीयात्

(मूर्धः) शिरोवर्त्तमानस्य (विश्वस्य) समग्रस्य जगतो मध्ये
(वाघतः) सुशिक्षिताभिर्वाग्भिरविद्या हन्यते येन स मेधावी ।
वाघत इति मेधाविना ० निघं ० ३ । २५ ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यथाऽथर्वा वाघतो विद्वान् पुष्करादधि
मूर्धो विश्वस्य च मध्ये ऽग्निं विद्युतं निरमन्यत तथैव त्वां
बोधयामि ॥ २२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्विद्वदनुकरणेनाकाशात्
पृथिव्याश्च विद्युतं संगृह्याश्चर्याणि कर्माणि साधनीयानि ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् जैसे (अथर्वा) रत्नक (वाघतः) अच्छी
शिक्षित वाणी से अविद्या का नाश करने हारा बुद्धिमान् विद्वान् पुरुष (पुष्करात्)
अन्तरिक्ष के (अधि) बीच तथा (मूर्धः) शिर के तुल्य वर्त्तमान (विश्वस्य) संपूर्ण
जगत् के बीच अग्नि को (निरमन्यत) निरन्तर मन्यन करके ग्रहण करे वैसे
ही (त्वाम्) तुझ को मैं बोध कराता हूँ ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों के
समान आकाश तथा पृथिवी के सकाश से विजुली का ग्रहण कर आश्चर्य रूप
कर्मों को सिद्ध करें ॥ २२ ॥

भुव इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता ।

निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कौटुशः स्यादित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियु-
द्भिः सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्धानं दधिषे
स्वर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ॥ २३ ॥

भुवः । यज्ञस्य । रजसः । च । नेता ।
 यत्र । नियुद्भिरिति नियुद्भिः । सचसे ।
 शिवाभिः । दिवि । मूर्धानम् । दधिषे ।
 स्वर्षामिति स्वः ऽसाम् । जिह्वाम् । अग्ने ।
 चकृषे । हव्यवाहम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—(भुवः) भवतीति तस्य (यज्ञस्य) संगतस्य कार्य-
 साधकस्य व्यवहारस्य (रजसः) लोकसमूहस्य (च) (नेता)
 नयनकर्त्ता (यत्र) अत्र ऋचितुनु० इति दीर्घः (नियुद्भिः)
 मिश्रिकामिश्रिकाभिः क्रियाभिः (सचसे) युनक्ति (शिवाभिः)
 मंगलकारिणीभिः (दिवि) द्योतनात्मके स्वस्वरूपे (मूर्धानम्)
 मूर्धेव वर्त्तमानं सूर्यम् (दधिषे) धरसि (स्वर्षाम्) स्वः सुखं
 सन्तीति ददाति यथा ताम् (जिह्वाम्) वाचम् । जिह्वेति वा-
 ङ्ना० निघं० १ । ११ । (अग्ने) विद्वन् (चकृषे) करोति
 (हव्यवाहम्) यो हव्यान् दातुमादातुं च योग्यान् रसान्
 वहति तम् ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यथाऽयमग्निर्नियुद्भिः शिवाभिः सह
 वर्त्तमानः भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता सन् सचते यत्र दिवि मूर्धानं
 दधाति हव्यवाहं स्वर्षां जिह्वां चकृषे तथा तत्र त्वं दिवि सचसे
 विद्यां दधिषे ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथाग्निरीश्वरेण नियुक्तः सन्
 सर्वस्य जगतः सुखकारी वर्त्तते तथैव विद्याग्राहका अध्यापकाः
 सर्वेषां जनानां सुखकारिणः सन्तीति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् जैसे यह प्रत्यक्ष अग्नि (नियुद्धिः) संयोग विभाग कराने वाली क्रिया तथा (शिवामिः) मंगलकारिणी दीप्तिर्यो के साथ वर्तमान (भुवः) प्रगट हुए (यज्ञस्य) कार्यों के साधक संगत व्यवहार (च) और (रजसः) लोकसमूह की (नीता) आकर्षण कर्ता हुआ संबन्ध कराता है और (यत्र) जिस (दिवि) प्रकाशमान अपने स्वरूप में (मूर्त्तानम्) उत्तमाङ्ग के तुल्य वर्तमान सूर्य को धारण करता तथा (हव्यवाहम्) ग्रहण करने तथा देने योग्य रसों को प्राप्त कराने वाली (स्वर्षाम्) सुखदायक (जिह्वाम्) वाणी को (चकृषे) प्रवृत्त करता है वैसे तू शुभगुणों के साथ (सचसे) युक्त होता और सब विद्याओं को (दधिषे) धारण कराता है ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु ० —जैसे ईश्वर ने नियुक्त किया हुआ अग्नि सब जगत् को सुखकारी होता है वैसे ही विद्या के ग्राहक अध्यापक लोग सब मनुष्यों को सुखकारी होते हैं ऐसा सब को जानना चाहिये ॥ २३ ॥

अबोधोऽत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता ।

निचृत् त्रिष्टुप्कृन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कौटशो भवेदित्याह

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

अबोऽध्यग्निः समिधा जनानां प्रतिधेनु-
मिवायतीमुषासम् । युक्षाइव प्र वयामुज्जि-
ह्वानाः प्र भानवः सिस्त्रते नाकमच्छ ॥ २४ ॥

अबोधि । अग्निः । समिधेति सम्ऽइधा ।
जनानाम् । प्रति । धेनुमिवेति धेनुम्ऽइव ।
आयतीमित्याऽयतीम् । उषासम् । उषस-
मित्युषसम् । युक्षाइवेति युक्षाऽइव । प्र ।

वयाम् । उज्जिहाना इत्युत्सजिहानाः ।

प्र । भानवः । सिस्वते । नाकम् अच्छ ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अबोधि) प्रबुध्यते (अग्निः) (समिधा) प्रदीप-
नसाधनैः (जनानाम्) मनुष्याणाम् (प्रति) (धेनुमिव) यथा
दुग्धदां गां तथा (आयतीम्) प्राप्नुवतीम् (उषासम्) उषसं
प्रभातम् । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (यद्वाइव) महान्तो धार्मि-
का जनाइव (प्र) (वयाम्) व्यापिकां सुखनीतिम् (उज्जिहानाः)
उत्कृष्टतया प्राप्नुवन्तः (प्र) (भानवः) किरणाः (सिस्वते) प्रापयन्ति ।
अत्र सृधातोर्लटि शपः श्लुर्व्यत्ययेनात्मनेपदमन्तर्गतो ण्यर्थश्च
(नाकम्) अविद्यमानदुःखमाकाशम् (अच्छ) सम्यक् ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा समिधायमग्निरबोध्यायतीमु-
षासं प्रति जनानां धेनुमिवास्ति । यस्य यद्वाइव प्रवयामुज्जिहानाः
प्रभानवो नाकमच्छ सिस्वते तं सुखाय यूयं संप्रयुगंध्वम् ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यथा दुग्धदात्री धेनुगौः
संसेविता सती दुग्धादिभिः प्राणिनः सुखयति । यथाऽऽप्ता वि-
द्वांसो विद्यादानेनाविद्यां निवार्य मनुष्यानुन्नयन्ति तथैवायम-
ग्निर्वर्त्ततइति वेद्यम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (समिधा) प्रज्वलित करने के साधनों से यह
(अग्निः) अग्नि (अबोधि) प्रकाशित होता है (आयतीम्) प्राप्त होते हुए (उषा-
सम्) प्रभातसमय के (प्रति) समीप (जनानाम्) मनुष्यों की (धेनुमिव) दूध
देने वाली गौ के समान है । जिस अग्नि के (यद्वाइव) महान् धार्मिक जनों के
समान (प्र) उत्कृष्ट (वयाम्) व्यापक सुख की नीति को (उज्जिहानाः) अच्छे
प्रकार प्राप्त करते हुए (प्र) उत्तम (भानवः) किरण (नाकम्) सुख को (अच्छ)
अच्छे प्रकार (सिस्वते) प्राप्त करते हैं उस को तुम लोग सुखार्थ संयुक्त करो ॥ २४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालंकार हैं । जैसे दुग्ध देने वाली सेवन की हुई गौ दुग्धादि पदार्थों से प्राणियों को सुखी करती है और जैसे आस विहान् विद्यादान से अविद्या का निवारण कर मनुष्यों की उन्नति करते हैं वैसे ही यह अग्नि है ऐसा जानना चाहिये ॥ २४ ॥

अवोचामेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता ।

निवृत् चिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कौटशब्दइत्याह ॥

फिर वह कैसा है यह वि० ॥

अवोचाम कवये मेध्याय वचो वन्दारु
वृषभाय वृष्णे । गविष्ठिरो नमसा स्तोम-
मग्नौ दिविव रुक्ममुरुव्यंचमश्नेत् ॥ २५ ॥

अवोचाम । कवये । मेध्याय । वचः ।
वन्दारु । वृषभाय । वृष्णे । गविष्ठिरः ।
गविस्थिरइति गविऽस्थिरः । नमसा । स्तो-
मम् । अग्नौ । दिविवेति दिविऽइव । रुक्मम् ।
उरुव्यंचमित्युरुऽव्यंचम् । अश्नेत् ॥ २५ ॥

पदार्थः—(अवोचाम) उच्चास (कवये) मेधाविने (मेध्याय)
सर्वशुभलक्षणसंगताय पवित्राय (वचः) वचनम् (वन्दारु) प्रशंस-
नीयम् (वृषभाय) बलिषाय (वृष्णे) वृष्टिकर्त्रे (गविष्ठिरः)
गोषु किरणेषु तिष्ठतीति (नमसा) अन्नादिना (स्तोमम्) स्तुत्यं

कार्यम् (अग्नौ) पावके (दिवौव) यथा सूर्यप्रकाशे (रुक्मम्)
आदित्यम् (उरुव्यञ्चम्) उरुषु बहुषु विशेषेणांचति तम् (अश्वेत्)
अश्वेत् । अत्र विकरणस्य लुक् । लङ्प्रयोगश्च ॥ २५ ॥

अन्वयः—वयं यथा गविष्ठिरो दिवौवोरुव्यञ्चं रुक्मसम्प्रे-
त्तथा मेध्याय वृषभाय वृष्णे कवये वन्दार वचोऽग्नौ नमसा स्तोमं
चावोचाम ॥ २५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—विद्वद्भिः सुशीलाय शुद्धिष्ये
विद्यार्थिने परमप्रयत्नेन विद्या देया यतोऽसौ विद्यामधीत्य सूर्य-
प्रकाशे घटपटादीन् पश्यन्निव सर्वान् यथावज्ज्ञातुं शक्नुयात् ॥ २५ ॥

पदार्थः—हम लोग जैसे (गविष्ठिरः) किरणों में रहने वाली विद्युत्
(दिवौव) सूर्य प्रकाश के समान (उरुव्यञ्चम्) विशेष करके बहुतों में गमन
शील (रुक्मम्) सूर्य का (अश्वेत्) आश्रय करती है वैसे (मेध्याय) सब शुभ
लक्षणों से युक्त पवित्र (वृषभाय) बली (वृष्णे) वर्षा के हेतु (कवये) बुद्धिमान्
के लिये (वन्दार) प्रशंसा के योग्य (वचः) वचन की और (अग्नौ) जाठराग्नि
में (नमसा) अन्न आदि से (स्तोमम्) प्रशस्त कार्यों को (आवोचाम) कहें ॥ २५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—विद्वानों को चाहिये कि सुशील शुद्ध
बुद्धि विद्यार्थी के लिये परम प्रयत्न से विद्या देवे जिस से वह विद्या पद के सूर्य
के प्रकाश में घट पटादि को देखते हुए के समान सब को यथावत् जान सके ॥ २५ ॥

अयमिहेत्यस्य परमेष्ठो ऋषिः । अग्निदेवता ।

भुरिगार्गी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कौडशद्वयाह ॥

फिर वह कैसा हो इस वि० ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता
यजिष्ठो अश्वरेष्वीड्यः । यमपूजवानो भृगवो
विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्रं विशेविशे ॥ २६ ॥

अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातृभिरिति
 धातृभिः । होता । यजिष्ठः । अध्वरेषु ।
 ईड्यः । यम् । अप्नवानः । भृगवः । विरुरुचु-
 रिति विरुरुचुः । वनेषु । चित्रम् । विभ्वमिति
 विभ्वम् । विशेविशे इति विशेऽविशे ॥ २६ ॥

पदार्थः—(अयम्) (इह) (प्रथमः) विस्तीर्णोऽग्निः (धा-
 यि) ध्रियते (धातृभिः) धारकैः (होता) आदाता (यजिष्ठः)
 अतिशयेन यष्टा (अध्वरेषु) अहिंसनौयव्यवहारेषु (ईड्यः)
 अन्वेष्टितुं योग्यः (यम्) (अप्नवानः) रूपवन्तः । अन्नमिति
 रूपना० निघं० ३ । ५ अत्र छान्दसो वर्णलोपइति सतोस्तलोपः
 (भृगवः) परिपक्वविज्ञानाः (विरुरुचुः) विरोचन्ते प्रकाशन्ते
 (वनेषु) रश्मिषु (चित्रम्) अद्भुतम् (विभ्वम्) व्यापकम्
 (विशेविशे) प्रजायै प्रजायै ॥ २६ ॥

अन्वयः—यइहाध्वरेष्वीड्यो यजिष्ठो होता प्रथमोऽयमग्नि-
 र्धातृभिर्धायि यं वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशेऽप्नवानो भृगवो विरु-
 रुचुस्तं सर्वे मनुष्या अङ्गीकुर्युः ॥ २६ ॥

भावार्थः—विहांसोऽग्निविद्यां धृत्वाऽन्येभ्यः प्रदद्युः ॥ २६ ॥

पदार्थः—जो (इह) इस जगत् में (अध्वरेषु) रक्षा के योग्य व्यवहारों
 में (ईड्यः) खोजने योग्य (यजिष्ठः) अतिशय कर के यज्ञ का साधक (होता)
 घृतादि का ग्रहणकर्त्ता (प्रथमः) सर्वत्र विस्तृत (अयम्) यह प्रत्यक्ष अग्नि
 (धातृभिः) धारणशील पुरुषों ने (धायि) धारण किया है (यम्) जिस की

(यमेषु) किरणों में (चित्तम्) आश्चर्यरूप से (विभ्वम्) व्यापक अग्नि की (विशेविशे) समस्त प्रजा के लिये (अप्रवानः) रूपवान् (भृगवः) पूर्णज्ञानी (विरुचुः) विशेष कर के प्रकाशित करते हैं उस अग्नि को सब मनुष्य स्वीकार करें ॥ २६ ॥

भावार्थः—विद्वान् लोग अग्निविद्या की आप धारके दूसरोंको सिखावें ॥ २६ ॥

जनस्येत्यस्य परमेष्ठौ ऋषिः । अग्निदेवता ।

निचृदार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशइत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविर्ग्नः सुद-
क्षः सुविताय नव्यसे । घृतप्रतीकी बृहता दिवि-
स्पृशा द्युमद्वि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ २७ ॥

जनस्य । गोपाः । अजनिष्ट । जागृविः ।
अग्निः । सुदक्षइति सुदक्षः । सुविताय ।
नव्यसे । घृतप्रतीकइति घृतप्रतीकः । बृहता ।
दिविस्पृशेति दिविस्पृशा । द्युमदिति द्यु-
मत् । वि । भाति । भरतेभ्यः । शुचिः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(जनस्य) जातस्य (गोपाः) रक्षकः (अजनिष्ट) जातः
(जागृविः) जागरूकः (अग्निः) विद्युत् (सुदक्षः) सुष्ठुबलः (सुविताय)
उत्पादनीयायैश्वर्याय (नव्यसे) अतिशयेन नवीनाय । अत्र छान्दसो
वर्णलोपो वेति ईलोपः (घृतप्रतीकः) प्रतीति करं जलमाज्यं वा

यस्य सः (बृहता) सहता (दिविस्पृशा) दिवि प्रकाशि स्पृशति येन
तेन (द्युमत्) द्यौः प्रकाशोऽत्यञ्छिन् तद्वत् (वि) (भाति) (भरतेभ्यः)
आदित्येभ्यः । भरतआदित्यः । नित ०८ । १ ३ (शुचिः) पवित्र ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो जनस्य गोपा जागृविः सुदक्षो
घृतप्रतीकः शुचिरग्निर्नव्यसे सुवितायाऽजनिष्ट बृहता दिविस्पृशा
भरतेभ्यो द्युमद्विभाति तं यूयं विजानीत ॥ २७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यदैश्वर्यप्राप्तेरसाधारणं निमित्तं सृष्टिस्था-
नां सूर्याणां कारणं विद्युत्तेजस्तद्विज्ञायोपयोक्तव्यम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (जनस्य) उत्पन्न हुए संसार का (गोपाः) रक्ष-
क (जागृविः) जागने रूप स्वभाव वाला (सुदक्षः) सुन्दर बल का हेतु (घृतप्र-
तीकः) घृत से बढ़ने हारा (शुचिः) पवित्र (अग्निः) विजुली (नव्यसे) अत्य-
न्त नवीन (सुविताय) उत्पन्न करनेयोग्य ऐश्वर्य के लिये (अजनिष्ट) प्रकट हुआ
है और (बृहता) बड़े (दिविस्पृशा) प्रकाश में स्पर्श से (भरतेभ्यः) सूर्यों से (द्युमत्)
प्रकाश युक्त हुआ (विभाति) शोभित होता है उस को तुम लोग जानो ॥ २७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो ऐश्वर्य प्राप्ति का विशेष कारण सृष्टि
के सूर्यों का निमित्त विजुली रूप तेज है उस को जान के उपकार लिया करें ॥ २७ ॥

त्वामग्ने इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता । विराडापी

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनः स कौटशङ्कत्याह

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमन्वविन्द-
ञ्छिन्नियाणं वनेवने । स जायसे मथ्यमानः
सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥ २८ ॥

त्वाम्। अग्ने। अङ्गिरसः। गुहा। हितम्।
अनु। अविन्दन्। शिश्रियाणम्। वनेवने
इतिवनेऽवने। सः। जायसे। मथ्यमानः।
सहः। महत्। त्वाम्। आहुः। सहसः।
पुत्रम्। अङ्गिरः॥ २८ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (अग्ने) विद्वन् (अङ्गिरसः) विद्वांसः
(गुहा) गुहायां बुद्धौ । अत्र सुप्रांसुलुगिति डेलुक् (हितम्)
हितकारिणम् (अनु) (अविन्दन्) प्राप्नुयुः (शिश्रियाणम्)
अयन्तम् (वनेवने) रश्मौ रश्मौ पदार्थे पदार्थे वा (सः) (जायसे)
(मथ्यमानः) संघृष्यमाणः (सहः) बलम् (महत्) (त्वाम्)
तम् (आहुः) कथयन्ति (सहसः) बलवतो वायोः (पुत्रम्)
उत्पन्नम् (अङ्गिरः) प्राणवत्प्रिय ॥ २८ ॥

अन्वयः—हेऽङ्गिरोऽग्ने त्वं स मथ्यमानोऽग्निरिव विद्यया
जायसे यथा महत्सहो युक्तं सहसस्पुत्रं वनेवने शिश्रियाणं गुहा
हितं त्वामाहुः अङ्गिरसोऽन्वविन्दंस्तथा त्वामहं बोधयामि ॥ २८ ॥

भावार्थः—द्विविधोऽग्निर्मानसो बाह्यश्चास्ति तयोराभ्यन्तरं
युक्ताभ्यामाहारविहाराभ्यां बाह्यं मन्यनादिभ्यः सर्वे विद्वांसः
सेवन्ताम् । तथोत्तरे भजन्तु ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (अङ्गिरः) प्राणवत्प्रिय (अग्ने) विद्वन् जैसे (सः) वह
(मथ्यमानः) मथन किया हुआ अग्नि प्रसिद्ध होता है वैसे तू विद्या से (जायसे)
प्रकट होता है जिस को (महत्) बड़े (सहः) बलयुक्त (सहसः) बलवान् वायुसे

(पुत्रम्) उत्पन्न हुए पुत्र के तुल्य (वनेवने) किरण २ वा पदार्थ २ में (शिथि-
याणम्) आश्रित (गुहा) बुद्धि में (हितम्) स्थित हितकारी (त्वाम्) उस अग्नि
को (आहुः) कहते हैं (अङ्गिरसः) विद्वान् लोग (अन्वविन्दन्) प्राप्त होते हैं
उस का बोध (त्वाम्) तुम्हें कराता हूँ ॥ २८ ॥

भावार्थः—अग्नि दो प्रकार का होता है । एक मानस और दूसरा
बाह्य इस में आभ्यन्तर की युक्त आहारविहारों से और बाह्य की मंथनादि से सब
विद्वान् सेवन करें वैसे इतर जन भी सेवन कियाकरें ॥ २८ ॥

सखायदृत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्याः कौटशा भूत्वाग्निं विजानीयुरित्याह ॥

मनुष्य लोग कैसे होके अग्नि को जानें यह वि० ॥

सखायः सं वः सम्यञ्चमिषं स्तोमं चा-
ग्नये । वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जा नप्त्रे
सहस्वते ॥ २९ ॥

सखायः । सम् । वः । सम्यञ्चम् । इषम् ।
स्तोमम् । च । अग्नये । वर्षिष्ठाय । क्षिती-
नाम् । ऊर्जः । नप्त्रे । सहस्वते ॥ २९ ॥

पदार्थः—(सखायः) सहृदः (सम्) (वः) युष्माकम्
(सम्यञ्चम्) यः समीचीनमञ्चति तम् (इषम्) अन्नम् (स्तोमम्)
स्तुतिसमूहम् (च) (अग्नये) पावकाय (वर्षिष्ठाय) अतिवृद्धाय
(क्षितीनाम्) मनुष्याणाम् (ऊर्जः) बलस्य (नप्त्रे) पौलद्रव
वर्त्तमानाय (सहस्वते) बहुबलयुक्ताय ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा विद्वांसः सखायः सन्तः क्षितीनां वो युष्माकमूर्जी नप्त्रे सहस्रते वर्षिष्ठायाग्नये यं सम्यञ्चमिषं स्तोमं च समाहुस्तथा यूयमनुतिष्ठत ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वमंवादाहुरित्यनुवर्तते । शिल्पिनः सुहृदो भूत्वा विद्वदुक्तानुकूलतया पदार्थविद्यामनुतिष्ठेयुः । या विजुत् कारणाख्याद्बलाज्जायते सा पुत्रवत् या सूर्यादेः सकाशादुत्पद्यते सा पौत्रवदस्तीति वेद्यम् ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे (सखायः) मित्रो (क्षितीनाम्) मननशील मनुष्य (वः) तुम्हारे (जर्जः) बल के (नप्त्रे) पौत्र के तुल्य वर्तमान (सहस्रते) बहुत बल वाले (वर्षिष्ठाय) अत्यन्त बड़े (अग्नये) अग्नि के लिये जिस (सम्यञ्चम्) सुन्दर सत्कार के हेतु (इषम्) अन्न को (च) और (स्तोमम्) स्तुतियों को (समाहुः) अच्छे प्रकार कहते हैं वैसे तुम लोग भी उस का अनुष्ठान करो ॥ २६ ॥

भावार्थः—यहां पूर्व मंत्र से (आहुः) इस पद की अनुवृत्ति आती है । कारीगरों को चाहिये कि सब के मित्र हो कर विद्वानों के कथनानुसार पदार्थविद्या का अनुष्ठान करें जो विजुली कारणरूप बल से उत्पन्न होती है वह पुत्र के तुल्य है और जो सूर्यादि के सकाशते उत्पन्न होती है सो पौत्र के समान है ऐसा जानना चाहिये ॥ २६ ॥

संसमिदित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

वैश्येन किं कार्यमित्युपदिश्यते ॥

वैश्य को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

सथ्सुमित्युवसेवृषन्नग्नेविश्वान्यथ्य आ ।

इ उस्पदेसमिध्यसेस नो वसून्या भर ॥३०॥

सं॒स॒मि॒ति॒ सम॑स॒म् । इ॒त् । यु॒व॒से ।
 वृ॒ष॒न् । अ॒ग्ने॑ । वि॒श्व॑ानि । अ॒र्यः॑ । आ ।
 इ॒डः॑ । प॒दे॑ । सम॑ । इ॒ध्य॒से । सः॑ । नः॑ । वसू॑नि ।
 आ । भ॒र ॥ ३० ॥

पदार्थः—(संसम्) सम्यक् (इत्) एव (युवसे) मिश्रय ।
 अत्र विकर्णात्मनेपदव्यत्ययौ (वृषन्) बलवन् (अग्ने) प्रकाशमान
 (विश्वानि) अखिलानि (अर्यः) वैश्यः । अर्यः स्वासिवैश्ययोरिति
 वैश्वार्थे निपातितः (आ) (इडः) प्रशंसनीयस्य । इडइति पदना० ।
 निघं० ५ । २ अत्रेडधातोर्बाहुलकादौणादिकः क्तिप् । आदेर्ह्रस्वश्च
 (पदे) प्रापणीये (सम) (इध्यसे) प्रदोष्यसे (सः) (नः) अस्माभ्यम्
 (वसूनि) (आ) (भर) धर ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे वृषन्तग्ने अर्यत्वं संसमायुवसे इडस्पदे समि-
 ध्यसे स त्वमिदग्निना नो विश्वानि वसून्याभर ॥ ३० ॥

भावार्थः—राजभिः संरक्षिता वैश्या अग्न्यादिविद्यारथः
 स्वेभ्यो राजपुरुषेभ्यश्चाखिलानि धनानि संभरेयुः ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे (वृषन्) बलवन् (अग्ने) प्रकाशमान (अर्यः) वैश्य जो तू
 (संसमायुवसे) सम्यक् अच्छे प्रकार संबन्ध करते हो (इडः) प्रशंसा के योग्य
 (पदे) प्राप्ति के योग्य अधिकार में (समिध्यसे) सुशोभित होते हो (सः) सो तू
 (इत्) ही अग्नि के योग से (नः) हमारे लिये (विश्वानि) सब (वसूनि) धनों
 को (आभर) अच्छे प्रकार धारण कर ॥ ३० ॥

भावार्थः—राजाओं से रक्षा को प्राप्त हुए वैश्य लोग अग्न्यादि विद्याओं
 के लिये और अपने राजपुरुषों के लिये संपूर्ण धन धारण करें ॥ ३० ॥

त्वामित्यस्य परमेष्ठौ ऋषिः । अग्निदेवता ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैरग्निना किं साध्यमित्युपदिश्यते ॥

मनुष्य लोग अग्नि से क्या सिद्ध करें यह वि० ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विक्षु जन्तवः ।

शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोढवे ॥ ३१ ॥

त्वाम् । चित्रश्रवस्तमेति चित्रश्रवःऽतम ।

हवन्ते । विक्षु । जन्तवः । शोचिष्केशम् ।

शोचिःकेशमिति शोचिःऽकेशम् । पुरुप्रियेति

पुरुऽप्रिय । अग्ने । हव्याय । वोढवे ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (चित्रश्रवस्तम) चित्राण्यद्भुतानि श्रवांस्यतिशयितान्यन्नानि वा यस्य (हवन्ते) स्वीकुर्वन्तु (विक्षु) प्रजासु (जन्तवः) जनाः (शोचिष्केशम्) शोचिषः केशाः सूर्यस्य रश्मय इव तेजांसि यस्य तस्य (पुरुप्रिय) बहून् प्रीणाति बहूनां प्रियो वा तत्संबुद्धौ (अग्ने) विद्धन् (हव्याय) स्वीकर्तव्यमन्नादिपदार्थम् । अत्र सुव्यत्ययेन द्वितीयैकवचनस्य चतुर्थ्यैकवचनम् (वोढवे) वोढुम् । अत्र तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे पुरुप्रिय चित्रश्रवस्तमाग्ने विक्षु हव्याय वोढवे यं शोचिष्केशं त्वां जन्तवो हवन्ते तं वयमपि हवामहे ॥ ३१ ॥

भावार्थः—मनुष्या यमग्निं जीवाः सेवन्ते तेन आरवहनादीनि कार्याण्यपि साधुवन्तु ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे (पुरुषप्रिय) बड़ती के प्रसन्न करने हारे वा बड़ती के प्रिय (चित्रश्रवस्तम) आश्चर्यरूप अन्नादि पदार्थों से युक्त (अग्नि) तेजस्वी विद्वन् (विद्वन्) प्रजापति में (हव्याय) स्वीकार के योग्य अन्नादि उत्तम पदार्थों को (वोढवे) प्राप्ति के लिये जिस (शोचिष्केशम्) सुखाने वाली सूर्य की किरणों के तुल्य तेजस्वी (त्वाम्) आप को (जन्तवः) मनुष्य लोग (हवन्ते) स्वीकार करते हैं उसी को हम लोग भी स्वीकार करते हैं ॥ ३१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि जिस अग्नि को जीव सेवन करते हैं उस से भार पहुँचाना आदि कार्य भी सिद्ध किया करे ॥ ३१ ॥

एनाव इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता ।

विराड् बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः स कौदश इत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा
हुवे । प्रियं चेतिष्ठमरुतिष्ठं स्वध्वरं विश्वस्य
दूतममृतम् ॥ ३२ ॥

एना । वः । अग्निम् । नमसा । ऊर्जः ।
नपातम् । आ । हुवे । प्रियम् । चेतिष्ठम् ।
अरितिम् । स्वध्वरमिति सुऽअध्वरम् ।
विश्वस्य । दूतम् । अमृतम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(एना) एनेन पूर्वोक्तेन । अन्नाकारादेशः (वः) युष्मभ्यम् (अग्निम्) (नमसा) ग्राह्येणान्तेन (ऊर्जः) पराक्रमान् (नपातम्) अपतनशीलम् (आ) (हुवे) आह्वये (प्रियम्) प्रीत्युत्पादकम्

(चेतिष्ठम्) अतिशयेन चेतयितारं सञ्ज्ञापकम् (अरतिम्) नास्ति
रतिश्चेतन्यमस्मिन्स्वध्वरम् (स्वध्वरम्) सुष्ठुध्वरा अहिंसनीया व्यवहारा
यस्मात्तम् (विश्वस्य) समग्रस्य जगतः (दूतम्) सर्वत्राभिगन्तारं
विद्युतम् (अमृतम्) कारणरूपेण नित्यम् ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहं वो युष्मभ्यमेना नमसा नपातं
प्रियं चेतिष्ठं स्वध्वरमरतिममृतं विश्वस्य दूतमग्निमूर्जं आहुवे तथा
यूयं मद्यं जुहुत ॥ ३२ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या वयं युष्मदर्थं या अन्यादिविद्याः
प्रकटयेम ता यूयं स्वीकुरुत ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे मैं (वः) तुझारे लिये (एना) उस पूर्वोक्त
(नमसा) ग्रहण के योग्य अन्न से (नपातम्) दृढ़स्वभाव (प्रियम्) प्रीति कारक
(चेतिष्ठम्) अत्यन्त चेतनता कराने हारे (अरतिम्) चेतनता रहित (स्वध्व-
रम्) अच्छे रक्षणीय व्यवहारों से युक्त (अमृतम्) कारणरूप से नित्य (विश्वस्य)
संपूर्ण जगत् के (दूतम्) सब ओर चलने हारे (अग्निम्) विजुली की ओर (ऊर्जः)
पराक्रमों को (आहुवे) स्वीकार करूँ वैसे तुम लोग भी मेरे लिये ग्रहण करो ॥ ३२ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो हम लोग तुझारे लिये जो अग्नि आदि की विद्या
प्रसिद्ध करें उन को तुम लोग भी स्वीकार करो ॥ ३२ ॥

विश्वस्य दूतमित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता ।

निचृद्बृहतौ छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य दूतममृ-
तम् । स योजते अरुषा विश्वभोजसा स
दुद्रवत्स्वाहुतः ॥ ३३ ॥

विश्वस्य । दूतम् । अमृतम् । विश्वस्य ।
 दूतम् । अमृतम् । सः । योजते । अरुषा ।
 विश्वऽभोजसेति विश्वऽभोजसा । सः । दुद्र-
 वत् । स्वाहुतइति सुऽआहुतः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(विश्वस्य) समग्रस्य भूगोलसमूहस्य (दूतम्)
 परितापकं विद्युदाख्यमग्निम् (अमृतम्) कारणरूपेणाविनाशि-
 स्वरूपम् (विश्वस्य) अखिलपदार्थजातस्य (दूतम्) परितापेन
 दाहकम् (अमृतम्) उदकेऽपि व्यापकं कारणम् । अमृतमित्यु-
 दकेना० निघं० १ । १२ (सः) (योजते) युनक्ति । अत्र व्यत्ययेन
 शप् (अरुषा) रूपवता पदार्थसमूहेन (विश्वभोजसा) विश्वस्य
 पालकेन (सः) (दुद्रवत्) शरीरादौ द्रवति गच्छति । अत्र वर्त्तमाने
 लङ् । साङ्योगमन्तरेणाप्यडभावः (स्वाहुतः) सुष्ठु समन्ताद्भुत
 आदत्तः सन् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहं विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य
 दूतममृतमग्निमाहुवे तथा विश्वभोजसाऽरुषा सर्वैः पदार्थैः सह
 र्त्तते स योजते । यः स्वाहुतः सन् दुद्रवत्स युष्माभिर्वेद्यः ॥ ३३ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वसंवादाहुव इति पदमनुवर्तते विश्वस्य
 दूतममृतमिति द्विराष्टत्यादिविधस्य स्थूलसूक्ष्मस्याग्नेर्ग्रहणम् । स
 सर्वः कारणरूपेण नित्यइति वेद्यम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे मैं (विश्वस्य) सब भूगोलों के (दूतम्) तपाने
 वाले सूर्यरूप (अमृतम्) कारणरूप से अविनाशि स्वरूप (विश्वस्य) संपूर्ण
 पदार्थों को (दूतम्) ताप से जलाने वाले (अमृतम्) जल में भी व्यापक कारणरूप

अग्नि को स्वीकार करूँ वैसे (विश्वभोजसा) जगत् के रक्षक (अरुषा) रूपवान् सब पदार्थों के साथ वर्त्तमान है (सः) वह (योजते) युक्त करता है जो (स्वाहुतः) अच्छे प्रकार ग्रहण किया हुआ (दुद्रवत्) शरीरादि में चलता है (सः) वह तुम लोगों को जानना चाहिये ॥ ३३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में पूर्व मंत्र से (आहुवे) इस पद की अनुवृत्ति आती है । तथा (विश्वस्य दूतममृतम्) इन तीन पदों की दो बार आवृत्ति से स्थूल और सूक्ष्म दो प्रकार के अग्नि का ग्रहण होता है । वह सब अग्नि कारणरूप से नित्य है ऐसा जानना चाहिये ॥ ३३ ॥

स दुद्रवदित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः स कौटश इत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

स दुद्रवत्स्वाहुतः स दुद्रवत् स्वाहुतः ।

सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवराधो

जनानाम् ॥ ३४ ॥

सः । दुद्रवत् । स्वाहुतइति सुऽआहुतः ।

सः । दुद्रवत् । स्वाहुतइति सुऽआहुतः ।

सुब्रह्मेति सुऽब्रह्मा । यज्ञः । सुशमीति

सुऽशमी । वसूनाम् । देवम् । राधः ।

जनानाम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(सः) अग्निः (दुद्रवत्) द्रवति (स्वाहुतः) सुष्ठु
 कृताह्वानः सखा (सः) (दुद्रवत्) गच्छति (स्वाहुतः) सुष्ठु
 निमंत्रितो विद्वान् (सुब्रह्मा) सुष्ठु तथा चतुर्वेदवित् (यज्ञः) संगन्तुं
 योग्यः (सुशमी) सुष्ठु शमयितुमर्हः (वसूनाम्) पृथिव्यादीनाम्
 (देवम्) कमनीयम् (राधः) सुखसाधनं धनम् (जनानाम्) ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः स स्वाहुतः सखिवद्दुद्रवत् स स्वाहुतो
 विद्वानिव दुद्रवत् सुब्रह्मा यज्ञः सुशमीव यो वसूनां जनानां च
 देवं राधोऽस्ति तं यूयं संप्रयुङ्गध्वम् ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यो वेगवानन्येभ्यो वेगप्रदः शान्ति-
 करः पृथिव्यादीनां प्रकाशकोऽग्निर्वर्त्तते स कथं न विज्ञेयः ? ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (सः) वह अग्नि (स्वाहुतः) अच्छे प्रकार बुलाये
 हुए मित्र के समान (दुद्रवत्) चलता है तथा (सः) वह (स्वाहुतः) अच्छे
 प्रकार निमंत्रण किये विद्वान् के तुल्य (दुद्रवत्) जाता है (सुब्रह्मा) अच्छे प्रकार
 चारों वेद के ज्ञाता (यज्ञः) समागम के योग्य (सुशमी) अच्छे शान्तिशील पुरुष के
 समान जो (वसूनाम्) पृथिवी अ. दि. वसुओं और (जनानाम्) मनुष्यों का (देवम्)
 अभीप्सित (राधः) धनरूप है उस अग्नि को तुम लोग उपयोग में लाओ ॥ ३४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो वेगवान् अन्य पदार्थों को वेग
 देने वाला शान्ति कारक पृथिव्यादिपदार्थों का प्रकाशक अग्नि है उस का विचार
 क्यों न करना चाहिये ? ॥ ३४ ॥

अग्ने वाजस्येत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

उष्णिक् छन्दः । ऋषयः स्वरः ॥

पुनः स कौटूश इत्याह ॥

फिर वह अग्नि कैसा है यह वि० ॥

अग्ने वाजस्य गोमंत ईशानः सहसी य हो ।
 अस्मे धेहि जातवेदो महि अवः ॥ ३५ ॥

अग्ने॑ । वाज॑स्य । गोम॑तु इति गोऽम॑तः । ईशा॑-
नः । सह॑सः । य॒हो इति य॒हो । अ॒स्मे इत्य॒स्मे । धे॒-
हि॒ जा॒तवे॒द इति जा॒तऽवे॒दः । म॒हि॑ । अ॒वः ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (वाजस्य) अन्नस्य (गोमतः) प्रशस्तधे-
नुपृथिवीयुक्तस्य (ईशानः) साधकः समर्थः (सहसः) बलवतः (यहो)
सुसन्तान (अस्मो) अस्मभ्यम् (धेहि) (जातवेदः) जातं विज्ञानं यस्य
सः (महि) महत् (अवः) धनम् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे सहसो यहो जातवेदोऽअग्ने त्वमग्निरिव
वाजस्य गोमत ईशानः सन्नस्मे महि अवो धेहि ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—साधुरीत्योपयुक्तोऽग्निः पुष्कलं
धनं प्रयच्छतीति वेद्यम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (सहसः) बलवान् पुरुष के (यहो) सन्तान (जातवेदः)
विज्ञान को प्राप्त हुए (अग्ने) तेजस्वी विद्वान् आप अग्नि के तुल्य (गोमतः)
प्रशस्त गौ और पृथिवी से युक्त (वाजस्य) अन्न के (ईशानः) स्वामी समर्थ हुए
(अस्मे) हमारे लिये (महि) बड़े (अवः) धन को (धेहि) धारण कीजिये ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—अच्छी रीति से उपयुक्त किया अग्नि
बहुत धन देता है ऐसा जानना चाहिये ॥ ३५ ॥

स॒इ॒धान॑ इत्य॒स्य पर॑मे॒ष्ठौ ऋ॒षिः । अ॒ग्निर्दे॒वता ।

नि॒चृ॒दु॒ष्णि॒क् छ॒न्दः । ऋ॒षभः॑ स्वरः ॥

पुनः॑ स॒ कौ॒टश॑ इत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

स॒ इ॒धा॒नो वसु॑ष्क॒ विर॒ग्निरी॒डे॒न्यो॑ गिरा ।

रे॒वद॒स्मभ्यं॑ पु॒र्वणी॑क दी॒दिहि॑ ॥ ३६ ॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः ।
 ईडेन्यः । गिरा । रेवत् । अस्मभ्यम् । पूर्वणीक ।
 पूर्वनीकेति पुरुऽअनीक । दीदिहि ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(सः) पूर्वोक्तः (इधानः) प्रदीप्तः (वसुः) वासयिता
 (कविः) समर्थः (अग्निः) प्रावकः (ईडेन्यः) अन्विषणीयः (गिरा)
 वाण्या (रेवत्) प्रशस्तधनयुक्तम् (अस्मभ्यम्) (पूर्वणीक) पुरु
 बहु अनीकं सैन्यं यस्य तत्संबुद्धौ (दीदिहि) प्रकाशय ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे पूर्वणीक विद्वन् स गिरेडेन्यो वसुः कविरिधानः
 सोऽग्निरिवाऽस्मभ्यं रेवद्दीदिहि प्रकाशय ॥ ३६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विदुषाऽग्निगुणकर्मस्वभावप्रका-
 शनेन मनुष्येभ्य ऐश्वर्यमुन्नेयम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे (पूर्वणीक) बहुत सेना वाले राजपुरुष विद्वान् (गिरा) वाणो
 से (ईडेन्यः) खोजने योग्य (वसुः) निवास का हेतु (कविः) समर्थ (इधानः)
 प्रदीप्त (सः) उस पूर्वोक्त (अग्निः) अग्नि के समान (अस्मभ्यम्) हमारे लिये
 (रेवत्) प्रशंसित धन युक्त पदार्थों को (दीदिहि) प्रकाशित कीजिये ॥ ३६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचक लु०—विद्वान् को चाहिये कि अग्नि के गुण
 कर्म और स्वभाव के प्रकाश के तुल्य मनुष्यों के लिये ऐश्वर्य की उत्पत्ति करे ॥ ३६ ॥

क्षपोराजन्नित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता ।

निचृदुष्णिक्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स कौदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तीरुतोष-
 सः । स तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति ॥ ३७ ॥

क्षपः । राजन् । उत । तमना । अग्ने ।
वस्तीः । उत । उषसः । सः । तिग्मजम्भेति
तिग्मजम्भ । रक्षसः । दह । प्रति ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(क्षपः) रात्रौः (राजन्) राजमान (उत) (तमना)
आत्मना । अत्र छान्दसी वर्णलोप इत्याकारलोपः (अग्ने) विहन्
(वस्तीः) दिनम् (उत) (उषसः) प्रातःसायंसमयान् (सः)
उक्तः (तिग्मजम्भ) तिग्मं तीव्रं जम्भो गात्रविनाशनं यस्मात्त-
त्संबुद्धौ (रक्षसः) दुष्टान् (दह) भस्मीकुरु (प्रति) प्रत्यक्षे ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे तिग्मजम्भ राजजम्भे स त्वं यथा तीक्ष्णतेना
अग्निः क्षप उत वस्तोरुतोषसी जनयति तथा सुशिखां जनय
रक्षसस्तम इव तीव्रतमना प्रति दह ॥ ३७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्यथा प्रभातस्य दिनस्य
रात्रेश्च निमित्तमग्निर्विज्ञायते तथा राजा न्यायप्रकाशस्यान्याय-
निवृत्तेश्च हेतुरस्तीति वेद्यम् ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे (तिग्मजम्भ) तीक्ष्ण अवश्यों के चलाने वाले (राजन्) प्रका-
शमान (अग्ने) विहान् जन (सः) सो पूर्वोक्त गुणयुक्त आप जैसे तीक्ष्ण तेज
युक्त अग्नि (क्षपः) रात्रियों (उत) और (वस्तीः) दिन के (उत) ही (उषसः)
प्रभात और सायंकाल के प्रकाश को उत्पन्न करता है वैसे (तमना) तीक्ष्णरूपाव
युक्त अपने आत्मा से (रक्षसः) दुष्ट जमीं को रात्रि के समान (प्रतिदह) निश्चय
करके भस्म कीजिये ॥ ३७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों की चाहिये कि जैसे प्रभात
दिन और रात्रि का निमित्त अग्नि को जानते हैं वैसे राजा न्याय के प्रकाश
और अन्याय की निवृत्ति का हेतु है ऐसा जानें ॥ ३७ ॥

भद्रो न इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता ।

निचृदुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स कौदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सु-
भग भद्रो अध्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ ३८ ॥

भद्रः । नः । अग्निः । आहुत इत्याहुतः ।
भद्रा । रातिः । सुभगेति सुभग । भद्रः ।
अध्वरः । भद्राः । उत । प्रशस्तय इति प्रश-
स्तयः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(भद्रः) भजनীয়ः (नः) अस्मभ्यम् (अग्निः)
पावकः (आहुतः) संगृहीतो धर्मदेव (भद्रा) सेवनीया (रातिः)
दानम् (सुभग) शोभनैश्वर्य्य (भद्रः) कल्याणकरः (अध्वरः)
अहिंसनीयो व्यवहारः (भद्राः) कल्याणप्रतिपादिकाः (उत)
(प्रशस्तयः) प्रशंसाः ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे सुभग विद्वन् यथाऽऽहुतः सखाग्निर्भद्रो राति-
र्भद्राऽध्वरो भद्र उत प्रशस्तयो भद्राः स्युस्तथा त्वं नो भव ॥ ३८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्यथा विद्यया सुसेविता
जगत्स्याः पदार्थाः सुखकारिणो भवन्ति तथाऽऽप्ता विद्वांसः
सन्तीति वेद्यम् ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे (सुभग) सुन्दर ऐश्वर्य वाले विद्वान् पुरुष जैसे (आहुतः) धर्म के सुख सेवन किया मित्ररूप (अग्निः) अग्नि (भद्रः) सेवने योग्य (भद्रा) कल्याणकारी (रातिः) दान (भद्रः) कल्याणकारी (अध्वरः) रक्षणीय व्यवहार (उत) और (भद्राः) कल्याण करने वाली (प्रशस्तयः) प्रशंसा होवे वैसे आप (नः) हमारे लिये हजिये ॥ ३८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकतु०—मनुष्यों को योग्य है कि जैसे विद्या से अच्छे प्रकार सेवन किये जगत् के पदार्थ सुखकारी होते हैं वैसे आप विद्वान् लोगों को भी जानें ॥ ३८ ॥

भद्रा उतेत्यस्य परमेष्ठौ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स विद्वान् कीदृश इत्याह ॥

फिर वह विद्वान् कैसा हो यह वि० ॥

भद्रा उत प्रशस्तयो भद्रं मनः कृणुष्व
वृत्रतूर्य्ये । येना समत्सु सासहः ॥ ३८ ॥

भद्राः । उत । प्रशस्तय इति प्रशस्तयः ।
भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रतूर्य्य इति वृत्र-
तूर्य्ये । येन । समत्स्विति समत्सु । सा-
सहः । ससह इति ससहः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(भद्राः) भन्दनीयाः (उत) अपि (प्रशस्तयः) प्रशंसनीयाः प्रजाः (भद्रम्) भन्दनीयं कल्याणकरम् (मनः) मननात्मकम् (कृणुष्व) कुरु (वृत्रतूर्य्ये) संग्रामे (येन) अत्रान्येषाम-
पीति दीर्घः (समत्सु) संग्रामेषु (सासहः) अतिशयेन सोढा ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे सुभग त्वं येन नोऽस्माकं वृत्रतूर्य्यं भद्रं मन उतापि भद्राः प्रशस्तयो येन च समत्सु सासहः स्यात्तत्कृणुष्व ॥ ३८ ॥

भावार्थः—अत्र (सुभग) (नः) इति पदद्वयं पूर्वमन्त्रादनुवर्त्तते ।
विदुषा राज्ञा तत्कर्मामुष्ठेयं येन प्रजाः सेनाश्चोत्तमाः स्युः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे (सुभग) शोभन सम्पत्ति वाले पुरुष आप (येन) जिस से हमारे (वत्तव्यै) युद्ध में (भद्रम्) कल्याणकारी (मनः) विचारशक्ति युक्त चित्त (उत) और (भद्राः) कल्याण करने वाली (प्रशस्तयः) प्रशंसा के योग्य प्रजा और जिस से (समत्सु) संग्रामी में (सासहः) अत्यन्त सहनशील वीर पुरुष हों वैसा कर्म (कृणुष्व) कीजिये ॥ ३६ ॥

भावार्थः—यहां (सुभग, नः) इन दो पदों की अनुवृत्ति पूर्व मंत्र से आती है । विद्वान् राजा को चाहिये कि ऐसे कर्म का अनुष्ठान करे जिस से प्रजा और सेना उत्तम हों ॥ ३६ ॥

येनेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता ।

निचृदुषिण्क् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशइत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

येना' समत्सु' सासहोऽव' स्थिरा तनुहि
भूरि' शर्धताम् । वनेमा' ते अभिष्टि'भिः ॥ ४० ॥

येन' । समत्स्विति' समत्सु' । सासहः' ।
ससहइति' ससहः' । अव' । स्थिरा' । तनुहि' ।

भूरि' । शर्धताम् । वनेम' । ते । अभिष्टि'
भिरित्यभिष्टि'भिः ॥ ४० ॥

पदार्थः—(येन) अत्र संहितायामिति दीर्घः (समत्सु) संग्रामेषु (सासहः) भृशं सोढा (अव) (स्थिरा) स्थिराणि

सैन्यानि (तनुहि) विस्त्रणु (भूरि) बहु (शर्धताम्) बलं कुर्व-
ताम् । बलवाचिशर्धशब्दात्करोत्यर्थे किप् ततः शतृ (वनेम)
संभजेम । अत्र संहितायामिति दीर्घः (ते) तव (अभिष्टिभिः)
इष्टाभिरिच्छाभिः ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे सुभग येन त्वं समत्सु सासहः स्यात्स त्वं
भूरि शर्धतामन्नाकं स्थिरावतनुहि तेऽभिष्टिभिः सह वर्त्तमाना
वयं तानि वनेम ॥ ४० ॥

भावार्थः—अत्रापि (सुभग) (नः) इति पदद्वयं पूर्वतोऽनुवर्त्तते।
विद्वद्भिर्बहुबलयुक्तानां वीराणां नित्यमुत्साहो वर्धनीयः । येनो-
त्साहिताः सन्तो राजप्रजाहितानि कर्माणि कुर्युः ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे (सुभग) सुन्दर लक्ष्मी युक्त पुरुष आप (येन) जिस के प्रताप
से हमारे (समत्सु) युद्धों में (सासहः) शीघ्र सहना ही उस को तथा (भूरि) बहुत
प्रकार (शर्धताम्) बल करते हुए हमारे (स्थिरा) स्थिर सेना के साधनों को
(अवतनुहि) अच्छे प्रकार बढ़ाइये (ते) आप की (अभिष्टिभिः) इच्छाओं के
अनुसार वर्त्तमान हमलोग उस सेना के साधनों का (वनेम) सेवन करें ॥ ४० ॥

भावार्थः—यहाँ भी (सुभग, नः) इन दोनों पदों की अनुवृत्ति आती है
विद्वानों को उचित है कि बहुत बलयुक्त वीर पुरुषों का उत्साह नित्य बढ़ावे जिस
से ये लोग उत्साही हुए राज और प्रजा के हितकारी काम किया करें ॥ ४० ॥

अग्निं तं मन्थे यो वसुरस्तं यं यन्ति

निचृत्पंक्तिश्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

पुनः स किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह क्या करे यह वि० ॥

अग्निं तं मन्थे यो वसुरस्तं यं यन्ति
धेनवः । अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो
वाजिन इषंस्तोतृभ्य आ भर ॥ ४१ ॥

अग्निम् । तम् । मन्ये । यः । वसुः ।
 अस्तम् । यम् । यन्ति । धेनवः । अस्तम् ।
 अर्वन्तः । आशवः । अस्तम् । नित्यासः ।
 वाजिनः । इषम् । स्तोतृभ्य इति स्तोतृभ्यः ।

आ । भ्र ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(अग्निम्) (तम्) पूर्वोक्तम् (मन्ये) (यः)
 (वसुः) सर्वत्र निवस्ता (अस्तम्) गृहम् (यम्) (यन्ति) गच्छन्ति
 (धेनवः) गावः (अस्तम्) गृहम् (अर्वन्तः) अश्वः (आशवः)
 आशुगायिनः (अस्तम्) (नित्यासः) कारणरूपेणाविनाशिनः
 (वाजिनः) वेगवन्तः (इषम्) अग्नादिकम् (स्तोतृभ्यः) स्तावकेभ्यः
 विद्वद्भ्यः (आभर) ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यो वसुः अस्ति यमग्निं धेनवोऽस्तं यन्तीव
 नित्यासो वाजिन आशवोऽर्वन्तोऽस्तमिवाहं तं मन्ये स्तोतृभ्य
 इषमाभरामि तथैव त्वं तमग्निमस्तं मन्यस्वेषं चाभर ॥ ४१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विद्यार्थिनः प्रत्यध्यापक एवं
 वदेद्यथाऽहमाचरेयं तथा यूयमप्याचरत यथा गवादयः पशवः
 इतस्ततो दिने भ्रात्वा सायं स्वगृहं प्राप्य सोदन्ते तथैव विद्यागृहं
 प्राप्य यूयमपि सोदध्वम् ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष (यः) जो (वसुः) सर्वत्र रहने वाला अग्नि
 है (यम्) जिस (अग्निम्) वाणी के समान अग्नि को (धेनवः) गौ (अस्तम्)
 घर को (यन्ति) जाती हैं तथा जैसे (नित्यासः) कारण रूप से विनाश रहित

(वाजिनः) वेग वाले (आशवः) शीघ्रगामी (अर्वन्तः) घोड़े (अस्तम्) घर को प्राप्त होते हैं वैसे मैं (तम्) उस पूर्वोक्त अग्नि को (मन्ये) मानता हूँ और (स्तोत्रम्यः) स्तुति कारक विद्वानों के लिये (इषम्) अच्छे अन्नादि पदार्थों को धारण करता हूँ वैसे ही तू उस अग्नि को (आभर) धारण कर ॥ ४१ ॥

भावार्थ—इस मंत्र में वाचक तु०—अध्यापक लोग विद्यार्थियों के प्रति ऐसा कहें कि जैसे हम लोग आचरण करें वैसे तुम भी करो । जैसे गौ आदि पशु दिन में इधर उधर भ्रमण कर सायंकाल अपनी घर आ के प्रसन्न होते हैं । वैसे विद्या के स्थान को प्राप्त होके तुम भी प्रसन्न हुआ करो ॥ ४१ ॥

सो अग्निदित्यस्य परमेष्ठौ ऋषिः । अग्निदेवता ।

आर्षी पंक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

सो अग्निर्यो वसुगृणे सं यमायन्ति
धेनवः । समर्वन्तो रघुद्रुवः सथं सुजातासः
सूरय इषथं स्तोतृभ्य आभर ॥ ४२ ॥

सः । अग्निः । यः । वसुः । गृणे । सम् ।
यम् । आयन्तीत्याऽयन्ति । धेनवः । सम् ।
अर्वन्तः । रघुद्रुवइति रघुऽद्रुवः । सम् । सुजा-
तासइति सुऽजातासः । सूरयः । इषम् ।
स्तोतृभ्यइति स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(सः) (अग्निः) (यः) (वसुः) (गृणे) सुवे
 (सम्) (यम्) (आयन्ति) (धेनवः) वाण्यः (सम्) (अर्वन्तः)
 प्रशस्तविज्ञानवन्तः (रघुद्रुवः) ये रघु लघु द्रवन्ति गच्छन्ति ते ।
 अत्र कपिलकादित्वाल्लत्वम् (सम्) (सुजातासः) विद्यासु सुष्ठु
 जाताः प्रसिद्धाः (सूरयः) विद्वांसः (इषम्) ज्ञानम् (स्तोतृभ्यः)
 स्तावकेभ्यो विद्यार्थिभ्यः (आ) (भर) ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथाऽहं यो वसुरग्निरस्ति तं गृणे यं
 धेनवः समायन्ति रघुद्रुवोऽर्वन्तः सुजातासः सूरयः स्तोतृभ्य इषं
 समाभरन्ति स स्तौति च तथा त्वमेतानि समाभर ॥ ४२ ॥

भावार्थः—अध्यापका यथा धेनवो वत्सान् प्रीणयन्ति तथा
 विद्यार्थिन आनन्दयेयुः । यथाऽश्वाः शीघ्रं गमयन्ति तथा सर्वविद्या
 पारगान् कुर्युः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे विद्यार्थी विद्वान् पुरुष जैसे मैं (यः) जो (वसुः) निवास
 का हेतु (अग्निः) अग्नि है उस की (गृणे) अच्छे प्रकार स्तुति करता हूँ (यम्)
 जिस की (धेनवः) वाणी (समायन्ति) अच्छे प्रकार प्राप्त होती हैं और (रघुद्रुवः)
 धीरज से चलने वाले (अर्वन्तः) प्रशंसित ज्ञानी (सुजातासः) अच्छे प्रकार
 विद्याओं में प्रसिद्ध (सूरयः) विद्वान् लोग (स्तोतृभ्यः) स्तुति करने वाले विद्या-
 र्थियों के लिये (इषम्) ज्ञान की (सम्) अच्छे प्रकार धारण करते हैं और
 जैसे (सः) वह पढ़ाने वाला ईश्वरादि पदार्थों के गुण वर्णन करता है वैसे तू
 भी इन पूर्वोक्तों को (समाभर) ज्ञान से धारण कर ॥ ४२ ॥

भावार्थः—अध्यापकों को चाहिये कि जैसे गौ अपने बच्चों को दूध
 करती है वैसे विद्यार्थियों को प्रसन्न करे और जैसे घोड़े शीघ्र चला के पड़चाते
 हैं वैसे विद्यार्थियों को सब विद्याओं के पार शीघ्र पड़चावे ॥ ४२ ॥

उभे इत्यस्य परमेष्ठौ ऋषिः । अग्निदेवता ।

निचृत्पंक्तिश्छन्दः । पंचसः स्वरः

पुनः स किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह क्या करे यह वि० ॥

उभे सुचन्द्र सर्पिषो दवीं श्रीणीष आस-
नि । उतो न उत्पुपूर्या उक्थेषु शवसस्पत
इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४३ ॥

उभे इत्युभे । सुचन्द्र । सुचन्द्रेति सुचन्द्र ।
सर्पिषः । दवी इति दवी । श्रीणीषे । आ-
सनि । उतो इत्युतो । नः । उत् । पुपूर्याः ।
उक्थेषु । शवसः । पते । इषम् । स्तोतृभ्य-
इति स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(उभे) द्वे अध्ययनाध्यापनक्रिये (सुचन्द्र) शोभ-
नश्चासौ चन्द्र आह्लादकारकश्च तत्संबुद्धौ (सर्पिषः) घृतस्य (द-
वीं) ग्रहणाग्रहणसाधने (श्रीणीषे) पंचसि (आसनि) आस्ये
(उतो) अपि (नः) अस्मभ्यम् (उत्) (पुपूर्याः) पूर्णं कुर्याः
(उक्थेषु) वक्तुं श्रोतुमर्हेषु वेदविभागेषु (शवसः) बलस्य (पते)
पालक (इषम्) अन्नम् (स्तोतृभ्यः) विद्वद्भ्यः (आ) (भर) ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे सुचन्द्र त्वं सर्पिषो दवीं श्रीणीष इवासन्युभे
आभर । हे शवसस्पते त्वमुक्थेषु नोऽस्मभ्यमुतो अपि स्तोतृभ्य इषं
चोत्पुपूर्याः ॥ ४३ ॥

भावार्थः—यद्यत्विजो घृतं संशोध्य दर्व्याऽग्नौ हुत्वा वायु-
वृष्टिजले रोगनाशके कृत्वा सर्वान् सुखयन्ति । तथैवाध्यापका
विद्यार्थिमनांसि सुशिक्षया संशोध्य तत्र विद्या हुत्वाऽत्मानः पवित्रौ
कृत्य सर्वान् प्राप्तिनः सुखयेयुः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे (सुसन्द्र) सुंदर आनंद दाता अध्यापक पुरुष आप (सर्पिषः)
घी के (दर्वी) चलाते पकड़ने की दो कर्की से (श्रीणीषे) पकाने के समान
(आसनि) मुख में (उभे) पढ़ने पढ़ाने की दो क्रियाओं को (आभर) धारण
कौजिये । हे (शवसः) बल के (पंते) रक्षकजन तू (उक्थेषु) कहने सुनने योग्य
वेद विभागों में (नः) हमारे (उतो) और (स्तोत्रभ्यः) विद्वानों के लिये (इषम्)
अन्नादि पदार्थों को (उत्पुपूर्याः) उत्कृष्टता से पूरण कर ॥ ४३ ॥

भावार्थः—जैसे ऋत्विज् लोग घृत को शोध कर्की से अग्नि में होम कर
और वायु तथा वर्षाजल की रोग नाशक करके सब को सुखी करते हैं वैसे ही
अध्यापक लोगों को चाहिये कि विद्यार्थियों के मन अच्छी शिक्षा से शोध कर
उन को विद्या दान दे के आत्माओं को पवित्र कर सब को सुखी करें ॥ ४३ ॥

अग्नेतमित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता ।

आर्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

अग्नेतमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं
हृदिस्पृशम् । ऋध्यामा त ओहैः ॥ ४४ ॥

अग्ने । तम् । अद्या । अश्वम् । न । स्तोमैः ।
क्रतुम् । न । भद्रम् । हृदिस्पृशमिति हृदि-
ऽस्पृशम् । ऋध्याम । ते । ओहैः ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(अग्ने) अध्यापक (तम्) विद्याबोधम् (अद्य)
अस्मिन् वर्तमाने समये (अश्वम्) सुशिक्षितं तुरङ्गम् (न) इव
(स्तोमैः) विद्यास्तुतिविशेषैर्वेदभागैः (क्रतुम्) प्रज्ञातम् (न)
इव (भद्रम्) कल्याणकरं (हृदिस्पृशम्) यो हृद्यात्मनि स्पृशति
तम् (ऋध्याम्) वर्धेमहि । अत्राग्येषामपीति दीर्घः (ते) तव
सकाशात् (ओहैः) विद्यासुखप्रापकैः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे अग्नेऽध्यापक वयं ते तव सकाशादोहैः स्तोमै-
रद्याश्वं न भद्रं क्रतुं न तं हृदिस्पृशं प्राप्य क्षततमृध्याम् ॥ ४४ ॥

भावार्थः—अचोपमालङ्कारौ । अध्वेतारो यथा सुशिक्षिते-
नाश्वेन सदोऽभीष्टं स्थानं गच्छन्ति यथा विद्वांसः सर्वशास्त्रबो-
धसंपन्नया कल्याणकर्या प्रज्ञया धर्मार्थकाममोक्षान् प्राप्नुवन्ति
तथा तेभ्योऽध्यापकेभ्यो विद्यापारं गत्वा प्रशस्तां प्रज्ञां प्राप्य स्वयं
वर्धेरन्नग्यांश्च वेदाध्यापनोपदेशाभ्यामेधयेयुः ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अध्यापक जन हम लोग (ते) आप से (ओहैः)
विद्या का सुख देने वाले (स्तोमैः) विद्या की स्तुति रूप वेद के भागों से (अश्व)
आज (अश्वम्) घोड़े के (न) समान (भद्रम्) कल्याण कारक (क्रतुम्) बुद्धि
के (न) समान (तम्) उस (हृदिस्पृशम्) आत्मा के साथ गन्ध करने वाले विद्या
बोध को प्राप्त हो के निरन्तर (ऋध्याम्) बुद्धि को प्राप्त हों ॥ ४४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में दो उपमालंकार हैं । अध्वेता लोगों को चाहिये
कि जैसे अच्छे शिक्षित घोड़े से अभीष्ट स्थान में शीघ्र पहुँच जाते हैं जैसे विद्वान्
लोग सब शास्त्रों के बोध से युक्त कल्याण करने वाली बुद्धि से धर्म अर्थ काम और
मोक्ष फलों को प्राप्त होते हैं वैसे उन अध्यापकों से पूर्ण विद्या पद प्रशंसित बुद्धि
को पा के आप उन्नति को प्राप्त हों तथा वेद के पढ़ाने और उपदेश से अन्ध जन
मनुष्यों की भी उन्नति करें ॥ ४४ ॥

अथाहीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्गी

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स क्रीडशः स्यादित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह वि० ॥

अथाह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः ।

रथीऋतस्य बृहतो बभूय ॥ ४५ ॥

अध । हि । अग्ने । क्रतोः । भद्रस्य । दक्षस्य ।

साधोः । रथीः । ऋतस्य । बृहतः । बभूय ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(अध) अध लङ्गले । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः ।

वर्णव्यत्ययेन यस्य धञ् (हि) खलु (अग्ने) विद्वन् (क्रतोः)
प्रज्ञायाः (भद्रस्य) आनन्दकारस्य (दक्षस्य) शरीरात्मबलयुक्तस्य
(साधोः) सन्मार्गे वर्त्तमानस्य (रथीः) प्रशस्ता रथा रमणसाध-
नानि यानानि विद्यन्ते यस्य सः (ऋतस्य) प्राप्तसत्यस्य (बृहतः)
महाविषयस्य (बभूय) भवेः ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यथा त्वं भद्रस्य दक्षस्य साधोऋतस्य बृहतः
क्रतोः सकाशाद्दधीर्बभूय तथाऽध हि वयमपि भवेम ॥ ४५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा शास्त्रयोगजां धियं प्राप्य
विद्वांसो वर्धन्ते तथैवाध्येतृभिरपि वर्धितव्यम् ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् जन जैसे तू (भद्रस्य) आनन्दकारक (दक्षस्य)
शरीर और आत्मा के बल से युक्त (साधोः) अच्छे मार्ग में प्रवर्त्तमान (ऋतस्य)
सत्य को प्राप्त हुए पुरुष की (बृहतः) बड़े विषय या ज्ञानरूप (क्रतोः) बुद्धि से
(रथीः) प्रशंसित रमणसाधनयानों से युक्त (बभूय) हजिये वैसे (अध) मंगला-
चरण पूर्वक (हि) निश्चय कर के हम भी होंगे ॥ ४५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे शास्त्र और योग से उत्पन्न हुई बुद्धि को प्राप्त हो के विद्वान् लोग बढ़ते हैं वैसे ही अध्येता लोगों को भी बढ़ना चाहिये ॥ ४५ ॥

एभिर्नद्वत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

सुरिगार्गी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

एभिर्नो अर्कैर्भवानो अर्वाङ् स्वर्णज्यो-
तिः । अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ ४६ ॥

एभिः । नः । अर्कैः । भव । नः । अर्वाङ् ।
स्वः । न । ज्योतिः । अग्ने । विश्वेभिः ।
सुमना इति सुमनाः । अनीकैः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(एभिः) पूर्वोक्तैः (नः) अस्मभ्यम् (अर्कैः)
पूज्यैर्विद्वद्भिः (भव) ह्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (नः) अस्मभ्यम्
(अर्वाङ्) योऽर्वाचीनाननुत्कृष्टानुत्कृष्टान् कर्तुं मंचति जानाति
सः (स्वः) सुखम् (न) इव (ज्योतिः) प्रकाशकः (अग्ने)
विद्याप्रकाशादय (विश्वेभिः) समग्रैः (सुमनाः) सुखकारिमनाः
(अनीकैः) सैन्यैरिव ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं नोऽस्मभ्यं विश्वेभिरनीकैराजैव सुमना
भव । एभिरर्कैर्नोऽस्मभ्यं ज्योतिरर्वाङ् स्वर्णं भव ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अतोपमावाचकलु०—यथा राजा सुशिक्षितैर्बलाद्यैः सैन्यैः शत्रून् जित्वा सुखी भवति तथैव प्रज्ञादिभिर्गुणैरविद्याक्लेशान् जित्वा मनुष्याः सुखिनः सन्तु ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्याप्रकाश से युक्त पुरुष आप (नः) हमारे लिये (विश्वेभिः) सब (अनीकैः) सेनाओं के सहित राजा के तुल्य (समनाः) मन से सुख दाता (भव) हूजिये (एभिः) इन पूर्वोक्त (अर्कैः) पूजा के योग्य विद्वानों के सहित (नः) हमारे लिये (ज्योतिः) ज्ञान के प्रकाशक (अर्वाङ्) नीचों की उत्तम करनी को जानने वाले (स्वः) सुख के (न) समान हूजिये ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलु०—जैसे राजा अच्छी शिक्षा बलयुक्त सेनाओं से शत्रुओं को जीत के सुखी होता है वैसे ही बुद्धि आदि गुणों से अविद्या से हुए क्लेशों को जीत के मनुष्य लोग सुखी होंगे ॥ ४६ ॥

अग्निं होतारमित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराड् ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं
सूनुं सहसो जातवेसं विप्रं न जातवे-
दसम् । य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या
कृपा । घृतस्य विभ्राष्टिमनु वष्टि शोचिषा-
जुह्वानस्य सर्पिषः ॥ ४७ ॥

अग्निम् । होतारम् । मन्ये । दास्वन्तम् ।
वसुम् । सूनुम् । सहसः । जातवेदसमिति

जातवेदसम् । विप्रम् । न । जातवेदसमिति
जातवेदसम् । यः । ऊर्ध्वया । स्वध्वर इति
सुअध्वरः । देवः । देवाच्या । कृपा ।
घृतस्य । विभ्राष्टिमिति विभ्राष्टिम् । अनु ।
वष्टि । शोचिषा । आजुह्वानस्येत्याजु-
ह्वानस्य । सर्पिषः ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(अग्निम्) (होतारम्) सुखदातारम् (मन्ये) सत्का-
रोमि (दास्वन्तम्) दातारम् (वसुम्) धनप्रदम् (सूनुम्) पुत्रमिव
(सहसः) वलिष्ठस्य (जातवेदसम्) सर्वेषु जातेषु पदार्थेषु विद्यमा-
नम् (विप्रम्) आप्तं मेधाविनम् (न) इव (जातवेदसम्) प्रसिद्धप्रज्ञम्
(यः) (ऊर्ध्वया) उपरिगत्या (स्वध्वरः) शोभनकारित्वादहिंसनीयः
(देवः) दिव्यगुणः (देवाच्या) देवानञ्जति तथा (कृपा) समर्थया
क्रियया (घृतस्य) उदकस्य (विभ्राष्टिम्) विविधाभ्राष्टयः प्रकाश-
नानि यस्मिंस्तम् (अनु) (वष्टि) प्रकाशते (शोचिषा) दीप्तया (आजु-
ह्वानस्य) समन्ताद्भूयमानस्य (सर्पिषः) आज्यस्य ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवाच्या कृपा देवः
शोचिषाऽऽजुह्वानस्य सर्पिषो घृतस्य विभ्राष्टिमनुवष्टि तं होतारं
जातवेदसं सहसः सूनुमिव वसुं दास्वन्तं जातवेदसमग्निं विप्रं न
यथाऽहं मन्ये तथा यूयमपि मन्यध्वम् ॥ ४७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यथा सुसेविता विद्वांसो
विद्याधर्मसुशिखाभिः सर्वानार्यान् संपादयन्ति तथा युक्त्या सेवि-
तोऽग्निः स्वगुणकर्मस्वभावैः सर्वानुन्नयति ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (यः) जो (जर्ध्वया) जर्ध्वगति के साथ (स्वध्वरः) शुभ कर्म करने से अहिंसनीय (देवाच्या) विद्वानों के सत्कार की हेतु (कृपा) समर्थ किया से (देवः) दिव्य गुणों वाला पुरुष (शोचिषा) दीप्ति के साथ (आ-जुह्वानस्य) अच्छे प्रकार हवन किये (सर्पिषः) घी और (घृतस्य) जल के संकाशते (विस्त्राष्टिम्) विविध प्रकार के ज्योतिषों की (अनुवष्टि) प्रकाशित करता है उस (हीतारम्) सुख के दाता (जातवेदसम्) उत्पन्न हुए सब पदार्थों में विद्यमान (सहसः) बलवान् पुरुष के (स्रुन्म्) पुत्र के समान (वसुम्) धनदाता (दास्रन्तम्) दानशील (जातवेदसम्) बुद्धिमानों में प्रसिद्ध (अग्निम्) तेजस्वी अग्नि के (न) समान (विप्रम्) आप्त ज्ञानी का मैं (मन्ये) सत्कार करता हूँ वैसे तुम लोग भी उस को मानो ॥ ४७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकालु०—जैसे अच्छे प्रकार सेवन किये विद्वान् लोग विद्या धर्म और अच्छी शिक्षा से सब की आर्य करते हैं वैसे युक्ति से सेवन किया अग्नि अपने गुण कर्म और स्वभावों से सब के सुख की उत्पत्ति करता है ॥ ४७ ॥

अग्ने त्वन्नदूत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता ।

स्वराड्वाहो बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मंत्र में कहा है ॥

अग्ने त्वन्नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा
वरुथ्यः । वसुरग्निर्वसु अवा अच्छा नक्षिद्यु-
मत्तमं रयिन्दाः । तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः
सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ४८ ॥

अग्ने । त्वम् । नः । अन्तमः । उत ।
त्राता । शिवः । भव । वरुथ्यः । वसुः । अग्निः ।

वसुश्चवा इति वसुऽश्वाः । अच्छ । नक्षि ।
 द्युमत्तममिति द्युमत्तमम् । रयिम् । दाः ।
 तम् । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिव इति दीदि-
 ऽवः । सुम्नाय । नूनम् । ईमहे । सखिभ्य-
 इति सखिभ्यः ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (त्वम्) (नः) अस्माकम् (अन्तमः)
 अतिशयेनान्तिकः । अन्तमानामित्यन्तिकना० निबं २ । १६ ।
 (उत) अपि (चाता) रक्षकः (शिवः) मङ्गलकारी (भव)
 इत्युचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (वरुध्यः) वरः (वसुः) धनप्रदः (अग्निः)
 प्रापकः (वसुश्वाः) वस्तूनि धनानि अवांस्यन्तानि च यस्मात्सः
 (अच्छ) अत्र संहितायामिति दीर्घः (नक्षि) प्राप्नोमि । अत्र
 णक्षगतावित्यस्माल्लङुत्तमैकवचनेऽङ्गविकरणयोरभावः (द्युम-
 त्तमम्) प्रशस्ता दिवः प्रकाशा कामना वा विद्यन्ते यस्मिन् सोऽ-
 तिशयितस्तम् (रयिम्) धनम् (दाः) ददाति । अत्राप्यङ्गभावः
 (तम्) (त्वा) त्वाम् (शोचिष्ठ) अतिशयेन तेजस्विन् (दीदिवः)
 ये दीदयन्ति ते दीदयः प्रकाशास्ते बहवो विद्यन्ते यस्मिन् तत्सं-
 बुद्धौ (सुम्नाय) सुखाय (नूनम्) निश्चितम् (ईमहे) याचामहे
 (सखिभ्यः) मित्रेभ्यः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं यथाऽयं वसुर्वसुश्वा अग्नी रयिन्दा
 ददाति तथा नोऽस्माकमन्तमस्वाता वरुध्य उतापि शिवो भव ।
 हे शोचिष्ठ दीदिवो विद्वन् यथा वयं त्वा सखिभ्यः सुम्नाय
 नूनमीमहे तथा तं त्वां सर्वे मनुष्या याचन्ताम् । यथाऽहं
 द्युमत्तमं त्वामच्छ नक्षि प्राप्नोमि तथात्वमस्माग्राप्नुहि ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० — यथा सुहृदो मित्राणीच्छन्त्युन्न-
यन्ति तथा विद्वान् सर्वस्य मित्रः सर्वान्सुखिनः संपादयेत् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे (अग्नि) विद्वान् (त्वम्) आप जैसे यह (वसुः) धनदाता
(वसुधवाः) अन्न और धन का हेतु (अग्निः) अग्नि (रयिम्) धन को (दाः)
देता है वैसे (नः) हमारे (अन्तमः) अत्यन्त समीप (ज्ञाता) रक्षक (वरूथ्यः)
श्रेष्ठ (उत) और (शिवः) मंगलकारी (भव) हजिये हे (शोचिष्ठ) अति तेजस्वी
(दीदिवः) बहुत प्रकाशी से युक्त वा कामना वाले विद्वान् जैसे हम लोग (त्वा)
तुम्हें को (सखिभ्यः) मित्रों से (सुम्नाय) सुख के लिये (नूनम्) निश्चय (ईमहे)
सांगते हैं वैसे (तम्) उस तुम्हें को सब मनुष्य चाहें जैसे मैं (युमत्तमम्) प्रशंसित
प्रकाशी से युक्त तुम्हें को (अरुह्य) अच्छे प्रकार (नक्षि) प्राप्त होता हूं वैसे तू
हम को प्राप्त हो ॥ ४८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० — जैसे मित्र अपने मित्रों को चाहते
और उन को उन्नति करते हैं वैसे विद्वान् सब का मित्र सब को सुख देवे ॥ ४८ ॥

येन ऋषय इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता
आर्षी विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी विषय को अगले मंत्र में क० ॥

येन ऋषयस्तपसा सुत्रमायन्निन्धाना
अग्निं स्वराभरन्तः । तस्मिन्नहं निदधे
नाको अग्निं यमाहुर्मनवस्तीर्णवर्हिषम् ॥ ४९ ॥

येन । ऋषयः । तपसा । सूत्रम् । आयन् ।
इन्धानाः । अग्निम् । स्वः । आऽभरन्तः ।

तस्मिन् । अहम् । नि । दधे । नाके ।
अग्निम् । यम् । आहुः । मनवः । स्तीर्णवर्हिष-
र्हिषमिति स्तीर्णवर्हिषम् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(येन) कर्मणा (ऋषयः) वेदार्थवेत्तारः (तपसा)
धर्मानुष्ठानेन (सत्रम्) सत्रा सत्यं विद्यते यस्मिन् विज्ञाने तत्
(आयन्) प्राप्तयुः (इन्धानाः) प्रकाशमानाः (अग्निम्) विद्युदादिम्
(स्वः) सुखम् (आभरन्तः) समन्ताद्भरन्तः (तस्मिन्) (अहम्)
(निदधे) (नाके) अविद्यमानदुःखे सुखे प्राप्तव्ये सति (अग्निम्)
उक्तम् (यम्) (आहुः) वदन्ति (मनवः) मननशीला विद्वांसः
(स्तीर्णवर्हिषम्) स्तीर्णमाच्छादितं बर्हिरन्तरिक्षं येन तम् ॥ ४६ ॥

अन्वयः—येन तपसेन्धानाः स्वराभरन्त ऋषयः सत्रसन्निष्ठा-
यं स्तस्मिन्नाके मनवो यं स्तीर्णवर्हिषमग्निमाहुस्तमहं निदधे ॥ ४६ ॥

भावार्थः—येन प्रकारेण वेदपारगाः सत्यमनुष्ठाय विद्युदा-
दिपदार्थान् संप्रयुज्य समर्था भवन्ति तेनैव अनुष्यैः समृद्धियुक्तौ-
र्भवितव्यम् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(येन) जिस (तपसा) धर्मानुष्ठानरूप कर्म से (इन्धानाः)
प्रकाशमान (स्वः) सुख को (आभरन्तः) अच्छे प्रकार धारण करते हुए (ऋषयः)
वेद का अर्थ जानने वाले ऋषि लोग (सत्रम्) सत्य विज्ञान से युक्त (अग्निम्)
विद्युत् आदि अग्नि की (आयन्) प्राप्त हीं (तस्मिन्) उस कर्म के होते (नाके) दुःखरहित
प्राप्त होने योग्य सुख के निमित्त (मनवः) विचारशील विद्वान् लोग (यम्) जिस
(स्तीर्णवर्हिषम्) आकाश को आच्छादन करने वाले (अग्निम्) अग्नि की (आहुः)
कहते हैं उस को (अहम्) मैं (नि, दधे) धारण करता हूं ॥ ४६ ॥

भावार्थः—जिस प्रकार से वेदपारग विद्वान् लोग सत्य का अनुष्ठान कर
बिजुली आदि पदार्थों को उपयोग में लाके समर्थ होते हैं उसी प्रकार अनुष्यों को
समृद्धियुक्त होना चाहिये ॥ ४६ ॥

तं पत्नीभिरित्यस्य परमेष्ठौ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्गी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विद्वद्भिः कथं भवितव्यमित्याह ॥

विद्वानां को कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

तं पत्नीभिरनु गच्छेम देवाः पुत्रैर्भातृ-
भिरुत वा हिरण्यैः । नाकं गृभ्णानाः सुकृत-
स्य लोके तृतीये पृष्ठे अधिरोचने दिवः ॥ ५० ॥

तम् । पत्नीभिः । अनु । गच्छेम । देवाः ।
पुत्रैः । भातृभिरिति भातृभिः । उत ।
वा । हिरण्यैः । नाकम् । गृभ्णानाः ।
सुकृतस्येति सुकृतस्य । लोके । तृतीये ।
पृष्ठे । अधि । रोचने । दिवः ॥ ५० ॥

पदार्थः—(तम्) अग्निम् (पत्नीभिः) स्वस्वस्त्रीभिः (अनु)
(गच्छेम) (देवाः) विद्वांसः (पुत्रैः) वृद्धावस्थानन्यदुःखात्वा-
तृभिः (भातृभिः) बन्धुभिः (उत) (वा) अन्यैरनुक्तैः संब-
न्धिभिः (हिरण्यैः) सुवर्णादिभिः (नाकम्) आनन्दम् (गृभ्-
णानाः) गृह्णन्तः (सुकृतस्य) सुष्ठुकृतस्य वेदोक्तकर्मणः (लोके)
द्रष्टव्ये स्थाने (तृतीये) विज्ञानजे (पृष्ठे) ज्योत्स्निते (अधि)
उपरिभागे (रोचने) रुचिकरे (दिवः) द्योतनकर्मणः ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे देवा विद्वांसो यथा यूयं तं गृभ्णाना दिवः
सुकृतस्याधि रोचने तृतीये पृष्ठे लोके वर्त्तमानाः पत्नीभिः पुत्रै-
र्भातृभिरुत वा हिरण्यैः सह नाकं गच्छत तथैतैः सहिता
वयमनुगच्छेम ॥ ५० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्वांसः स्वस्त्रीपुत्रभात-
दुहितृमातृपितृभृत्यपार्श्वस्थान् विद्यासुशिक्षाभ्यां धार्मिकान्
पुरुषार्थिनः कृत्वा संतुष्टा भवन्ति तथैव सर्वैरप्यनुवर्त्यम् ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे (देवाः) विद्वान् लोगो जैसे तुम लोग (तम्) उस पूर्वोक्त
अग्नि को (गृभ्णानाः) ग्रहण करते हुए (दिवः) प्रकाशयुक्त (सुकृतस्य) सुन्दर वेदोक्त
कर्म (अधि) में वा (रोचने) रुचिकारक (तृतीये) विज्ञान से हुए (पृष्ठे)
जानने को इष्ट (लोके) विचारने वा देखने योग्य स्थान में वर्त्तमान (पत्नीभिः)
अपनी २ स्त्रियों (पुत्रैः) वृद्धावस्था में हुए दुःख से रक्षक पुत्रों (भातृभिः) बन्धुओं
(उत, वा) और अन्य संबन्धियों तथा (हिरण्यैः) सुवर्णादि के साथ (नाकम्) आनन्द
को प्राप्त होते हो वैसे इन सब के सहित हम लोग भी (अनु, गच्छेम) अनुगत हैं ॥ ५० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे विद्वान् लोग अपनी स्त्री पुत्र भाई
कन्या माता पिता सेवक और परोसियों को विद्या और अच्छी शिक्षा से धर्मात्मा
पुरुषार्थी करके सन्तोषी होते हैं वैसे ही सब मनुष्यों को हीना चाहिये ॥ ५० ॥

आवाच इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता ।

स्वराडापीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

ईश्वरवद्राज्ञा किं कार्यमित्याह ॥

ईश्वर के तुल्य राजा को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

आ वाचो मध्यमरुहद् भुरगयुरयमग्निः
सत्पतिश्चेकितानः । पृष्ठे पृथिव्या निहितो
दविद्युतदधस्पदं कृणुतां ये पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

आ । वाचः । मध्यम् । अरुहत् । भुरग्युः । अयम् । अग्निः । सत्पतिरिति
 सत्पतिः । चेकितानः । पृष्ठे । पृथिव्याः ।
 निहित इति निहितः । दविद्युतत् । अध-
 स्पदम् । अधःपदमित्यधःस्पदम् । कृणुताम् ।
 य । पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(आ) (वाचः) (मध्यम्) मध्ये भवम् (अरुहत्)
 रोहति (भुरग्युः) पोषकः (अयम्) (अग्निः) विद्वान् (सत्पतिः)
 सतां पालकः (चेकितानः) विज्ञानयुक्तः (पृष्ठे) उपरिभागे
 (पृथिव्याः) भूमेः (निहितः) नितरां धृतः (दविद्युतत्) प्रकाशयति
 (अधस्पदम्) नीचाधिकारम् (कृणुताम्) करोतु (ये) (पृतन्यवः)
 युद्धायात्मनः पृतनां सेनामिच्छवः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् चेकितानः सत्पतिर्भवान् वाचो मध्यं
 प्राप्य यथाऽयं भुरग्युरग्निः पृथिव्याः पृष्ठे निहितो दविद्युतदा-
 रहत्तेन ये पृतन्यवस्तान् अधस्पदं कृणुताम् ॥ ५१ ॥

भावार्थः—विद्वांसो राजानो यधेश्वरो ब्रह्माण्डस्य मध्ये सूर्यं
 निधाय सर्वान् सुखेनोपकरोति तथैव राज्यमध्ये विद्यावले धृत्वा
 शत्रून् जित्वा प्रजास्थान् मनुष्यानुपकुर्व्युः ॥ ५१ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष (चेकितानः) विज्ञानयुक्त (सत्पतिः) अष्ट
 के रत्नक आप (वाचः) वाणी के (मध्यम्) बीच हुए उपदेश की प्राप्त ही वे
 जैसे (अयम्) यह (भुरग्युः) पुष्टिकर्ता (अग्निः) विद्वान् (पृथिव्याः) भूमि के

(पृष्ठे) ऊपर (निहितः) निरन्तर स्थिर किया (द्विव्युतत्) उपदेश से सब को प्रकाशित करता । और धर्म पर (आ, रहत्) आरुढ़ होता है उस के साथ (ये) जो लोग (पृतन्यवः) युद्ध के लिये सेना की इच्छा करते हैं उन को (अधस्यदम्) अपने अधिकार से चुरत जैसे हैं वैसा (कण्टाम्) कीजिये ॥ ५१ ॥

भावार्थः—विद्वान् मनुष्यों को चाहिये कि जैसे ईश्वर ब्रह्माण्ड में सूर्य-लोक को स्थापन करके सब को सुख पहुँचाता है । वैसे ही राज्य में विद्या और बल को धारण कर शत्रुओं को जीत के प्रजा के मनुष्यों का सुख से उपकार करे ॥ ५१ ॥

अयमग्निरित्यस्य परमेष्ठीकृषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

धार्मिकजनवदितरैर्वर्तितव्यमित्याह ॥

धर्मात्माओं के तुल्य अन्यलोगों को वर्तना चाहिये यह वि० ॥

अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्रियो
द्योततामप्रयुच्छन् । विभ्राजमानः सरि-
रस्य मध्य उप प्र याहि दिव्यानि धाम ॥ ५२ ॥

अयम् । अग्निः । वीरतम इति वीरऽतमः ।
वयोधा इति वयःऽधाः । सहस्रियः । द्योत-
ताम् । अप्रयुच्छन् नित्यमप्रयुच्छन् । विभ्रा-
जमान इति विभ्राजमानः । सरिरस्य ।
मध्ये । उप । प्र । याहि । दिव्यानि । धाम ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(अयम्) (अग्निः) पावकइव सेनापतिः (वीरतमः) वेति स्वबलेन शत्रुबलं व्याप्नोति सोऽतिशयितः (वयोधाः) यः सर्वेषां जीवनं दधाति सः (सहस्रियः) सहस्रेणासंख्यातेन योद्धुः समूहेन संमितस्तुल्यः (द्योतताम्) प्रकाशताम् (अप्रयुक्तम्) अप्रमादम् (विभ्राजमानः) विशेषेण विद्यान्यायाभ्यां देदीप्यमानः (सरिरस्य) अन्तरिक्षस्य (मध्ये) (उप) (प्र) (याहि) प्राप्नुहि (दिव्यानि) (धाम) जन्मकर्मस्थानानि ॥ ५२ ॥

अन्वयः—योऽयं वीरतमो वयोधाः सहस्रियः सरिरस्य मध्ये विभ्राजमानोऽप्रयुच्छन्तग्निरिव स भवान् द्योतताम् । दिव्यानि धाम धामानि त्वमुपप्रयाहि ॥ ५२ ॥

भावार्थः—मनुष्या धार्मिकैर्जनैः सहोषित्वा प्रमादं विहाय जितेन्द्रियत्वेन जीवनं वर्धयित्वा विद्याधर्मानुष्ठानेन पवित्रा भूत्वा परोपकारिणः सन्तु ॥ ५२ ॥

पदार्थः—जो (अयम्) यह (वीरतमः) अपने बल से शत्रुओं को अत्यन्त व्याप्त होने तथा (वयोधाः) सब के जीवन को धारण करने वाला (सहस्रियः) असंख्य योद्धाजनों के समान योद्धा (सरिरस्य) आकाश के (मध्ये) बीच (विभ्राजमानः) विशेष करके विद्या और न्याय से प्रकाशित सो (अप्रयुक्तम्) प्रमादरहित होते एव (अग्निः) अग्नि के तुल्य सेनापति आप (द्योतताम्) प्रकाशित हजिये और (दिव्यानि) अच्छे (धाम) जन्म कर्म और स्थानों को (उप, प्र, याहि) प्राप्त हजिये ॥ ५२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि धर्मात्मा जनों के साथ निवास कर प्रमाद की छोड़ और जितेन्द्रियता से अवस्था बढ़ा के विद्या और धर्म के अनुष्ठान से पवित्र होके परोपकारी हों ॥ ५२ ॥

संप्रच्यवध्वमित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्गी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

कथं विवाहं कृत्वा किं कुर्यातामित्याह ॥

स्त्री पुरुष कैसे विवाह करके क्या करें यह वि० ॥

सुप्रच्यवध्वमुप सुप्रयाताग्ने पृथो देव-
यानान्कृणुध्वम् । पुनः कृण्वाना पितरा
युवानाऽन्वातांसीत् त्वयि तन्तुमेतम् ॥ ५३ ॥

सुप्रच्यवध्वमिति सुप्रच्यवध्वम् । उप ।
सुप्रयातेति सुप्रयात । अग्ने । पृथः ।
देवयानानिति देवयानान् । कृणुध्वम् ।
पुनरिति पुनः । कृण्वाना । पितरा । युवा-
ना । अन्वातांसीदित्यनुऽआतांसीत् ।
त्वयि । तन्तुम् । एतम् ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(सुप्रच्यवध्वम्) सम्यग्गच्छत (उप) (सुप्रयात)
सम्यक् प्राप्तुत (अग्ने) विहन् (पृथः) मार्गान् (देवयानान्)
देवा धार्मिका यान्ति येषु तान् (कृणुध्वम्) कुरुत (पुनः) (कृ-
ण्वाना) कुर्वन्तौ (पितरा) पालकौ मातापितरौ (युवाना)
पूर्णयुवावस्थास्थौ । अत्र सर्वत्र विभक्तेराकारादेशः (अन्वातांसीत्)

पश्चात् समन्तात्तनुताम् । अत्र वचनव्यत्ययेन द्विवचनस्यान एक-
वचनम् (त्वयि) पितामहे विद्यमाने सति (तन्तुम्) सन्तानम्
(एतम्) गर्भाधानादिरौत्या यथोक्तम् ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं विद्या उपसंप्रयात देवयानान् पथः
संप्रच्यवध्वं धर्मं कृणुध्वं हे अग्ने त्वयि पितामहे विद्यमाने सति
पितरा ब्रह्मचर्यं कृण्वाना युवाना भूत्वा स्वयंवरं विवाहं कृत्वा
पुनरेतं तन्तुमन्वातांसीत् ॥ ५३ ॥

भावार्थः—कुमारा धर्म्येण सेवितब्रह्मचर्येण पूर्णा विद्या अ-
धीत्य स्वयं धार्मिका भूत्वा पूर्णयुवावस्थायां प्राप्तायां कन्यानां पुरुषा
पुरुषाणां च कन्याः परीक्षां कृत्वाऽत्यन्तप्रीत्याऽऽकर्षितहृदयाः स्ने-
ह्या विवाहं विधाय धर्म्येण सन्तानानुत्पाद्यैः सेवया मातापितरौ
च संतोषाप्तानां विदुषां मार्गं सततं सन्वायेयुः यथा सरलान् धर्म-
मार्गान्कुर्युस्तथैव भूमिजलान्तरिक्षमार्गानपि निष्पादयेरन् ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग विद्या ओं को (उपसंप्रयात) अच्छे प्रकार
प्राप्त होओ (देवयानान्) धार्मिकों के (पथः) मार्गों से (संप्रच्यवध्वम्) सम्यक्चलो
धर्म को (कृणुध्वम्) करो हे (अग्ने) विद्वान् पितामह (त्वयि) तुम्हारे धर्म
रहते ही (पितरा) रक्षा करने वाले माता पिता तुम्हारे पुत्र आदि ब्रह्मचर्य
को (कृण्वाना) करते हुए (युवाना) पूर्ण युवा अवस्था को प्राप्त हो और स्वयंवर
विवाह कर (पुनः) पश्चात् (एतम्) गर्भाधानादिरौति से यथोक्त (तन्तुम्)
सन्तान को (अन्वातांसीत्) अनुकूल उत्पन्न करें ॥ ५३ ॥

भावार्थः—कुमार स्त्री पुरुष धर्म युक्त सेवन किये ब्रह्मचर्य से पूर्ण विद्या
पढ़ आप धार्मिक ही पूर्ण युवावस्था की प्राप्तिमें कन्याओं की पुरुष और पुरुषों की
कन्या परीक्षा कर अत्यन्त प्रीति के साथ चित्त से परस्पर आकर्षित हो के अपनी
इच्छा से विवाह कर धर्मानुकूल सन्तानों को उत्पन्न और सेवासे अपनी मातापिता
का संतोष कर के आप विद्वानों के मार्ग से निरन्तर चले और जैसे धर्म के मार्गों
को सरल करें वैसे ही भूमि जल और अन्तरिक्ष के मार्गों को भी बनावे ॥ ५३ ॥

उद्बुध्यस्वेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप्कृन्दः । धैवतः खरः ॥

पुनस्तमेव विप्रयमाह ॥

फिर वही पूर्वोक्त वि० ॥

उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि त्वमिष्टा-
पू॒र्त्ते स॒ध॑सृजेथाम॒यं च । अ॒स्मिन्स॒ध॑स्थे
अ॒ध्युत्तर॑स्मिन् विश्वे दे॒वा यज॑मानश्च
सीदत ॥ ५४ ॥

उत् । बु॒ध्यस्व । अ॒ग्ने । प्र॒ति । जा॒गृहि ।
त्वम् । इ॒ष्टापू॒र्त्ते इती॑ष्टाऽपू॒र्त्ते । सम् ।
सृजे॒थाम् । अ॒यम् । च । अ॒स्मिन् । स॒ध॑स्थ-
इति॑ स॒ध॑स्थे । अधि॑ । उत्तर॑स्मिन्नित्युत्-
ऽतर॑स्मिन् । विश्वे॑ । दे॒वाः । यज॑मानः ।
च । सीद॑त ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(उत्) उत्कृष्टरीत्या (बुध्यस्व) जानीहि (अग्ने)
विद्यया सुप्रकाशिते स्त्रि पुरुष वा (प्रति) (जागृहि) अविद्यानिद्रां
त्यक्त्वा विद्यया चेत (त्वम्) स्त्री (इष्टापू॒र्त्ते) इष्टं सुखं विद्वत्सत्कार-
णमीश्वराराधनं सत्संगतिकरणं सत्यविद्यादिदानं च पू॒र्त्ते पू॒र्णं

वलं ब्रह्मचर्यं विद्यालंकरणं पूर्णं यौवनं पूर्णं साधनोपसाधनं च
ते (सस्) सस्यक् (सृजेयाम्) निष्पादयेतम् । अत्र व्यत्ययेना-
त्मनेपदम् (अयम्) पुरुषः (च) (अस्मिन्) वर्तमाने (सधस्थे)
सहस्याने (अधि) उपरि (उत्तरस्मिन्) आगामिनि (विश्वे)
सर्वे (देवाः) विद्वांसः (यजमानः) पुरुषः (च) स्त्री (सीदत)
अवस्थिता भवत ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वमुद्बुध्यस्व सर्वान् प्रति जागृहि त्वमयं
चास्मिन्सधस्थ उत्तरस्मिंश्च सदेष्टापूर्त्ते संसृजेयाम् । विश्वे देवा
यजमानश्चैतस्मिन्नाधि सीदत ॥ ५४ ॥

भावार्थः—यथाऽग्नियजमानौ सुखं पूर्णां सामग्रीं च साधु-
तस्तथा कृतविवाहाः स्त्रीपुरुषा अस्मिन् जगति समाचरन्तु । यदा
विवाहाय दृढप्रीती स्त्रीपुरुषौ भवेतां तदा विदुष आह्वयेतेषां
सन्निधौ वेदोक्ताः प्रतिज्ञाः कृत्वा पतिः पत्नी च भवेताम् ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अच्छी विद्या से प्रकाशित स्त्री वा पुरुष तू (उद्बु-
ध्यस्व) अच्छे प्रकार ज्ञान को प्राप्त हो सब के प्रति (प्रति, जागृहि) अविद्या रूप
निद्रा को छोड़ के विद्या से चेतन हो (त्वम्) तू स्त्री (च) और (अयम्) यह
पुरुष दोनों (अस्मिन्) इस वर्तमान (सधस्थे) एक स्थान में और (उत्तरस्मिन्)
आगामि समय में सदा (इष्टापूर्त्ते) इष्टसुख विद्वानों का सत्कार, ईश्वर का आराधन,
अच्छा सङ्ग करना और सत्य विद्या आदि का दान देना, यह इष्ट और पूर्णबल,
ह्रस्व, विद्या की शोभा, पूर्णयुवा अवस्था, साधन और उपसाधन यह सब पूर्ण
इन दोनों को (सं, सृजेयाम्) सिद्ध किया करो (विश्वे) सब (देवाः) विद्वान् लोग
(च) और (यजमानः) यज्ञ करने वाले पुरुष तू इस एक स्थान में (अधि, सीदत)
उन्नति पूर्वक स्थिर होओ ॥ ५४ ॥

भावार्थः—जैसे अग्नि सुगंधादि के होम से इष्टसुख देता और यज्ञकर्ता
जन यज्ञ की सामग्री पूरी करता है वैसे उत्तम विवाह किये स्त्री पुरुष इस जगत्
में आचरण किया करें । जब विवाह के लिये दृढप्रीति बाले स्त्री पुरुष हों तब
विद्वानों को बुला के उन के समीप वेदोक्त प्रतिज्ञा करके पति और पत्नी बनें ॥ ५४ ॥

येन वहसौत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता ।

निचूदमुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् ।

तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ५५ ॥

येन । वहसि । सहस्रम् । येन । अग्ने । सर्ववेदसमिति सर्ववेदसम् । तेन । इमम् । यज्ञम् । नः । नय । स्वः । देवेषु । गन्तवे ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(येन) प्रतिज्ञातेन कर्मणा (वहसि) (सहस्रम्) असंख्यं गृहाश्रमव्यवहारम् (येन) विज्ञानेन (अग्ने) विद्वन् विदुषि वा (सर्ववेदसम्) सर्ववेदैस्तु कर्म (तेन) (इमम्) गृहाश्रमम् (यज्ञं) संगन्तव्यम् (नः) अस्मान् (नय) (स्वः) सुखम् (देवेषु) विद्वत्सु (गन्तवे) गन्तुं प्राप्तुम् ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं देवेषु स्वर्गन्तवे येन सहस्रं वहसि येन सर्ववेदसं वहसि तेनेमं यज्ञं नोऽस्मान्नय ॥ ५५ ॥

भावार्थः—विवाहप्रतिज्ञास्त्रियमपि प्रतिज्ञाकारयितव्या । हे स्त्रीपुरुषौ युवां यथास्वहितायाचरतं तथास्माकं सातापित्राचार्यातिथीनां सुखायापि सततं वर्त्तेयाथासिति ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वाम् पुरुष विदुषि स्त्री वा तू (देवेषु) विद्वानों में (स्वः) सुख की (गन्तवे) प्राप्त होने के लिये (येन) जिस प्रतिज्ञा किये कर्म से (सहस्रम्) गृहाश्रम के असंख्य व्यवहारों की (वहसि) प्राप्त होती हो तथा (येन) जिस विज्ञान से (सर्ववेदसम्) सब वेदों में कहे कर्म की यथावत् करते हो (तेन) उस से (इमम्) इस गृहाश्रमरूप (यज्ञम्) संगति के योग्य यज्ञ की (नः) हम की (नय) प्राप्त कीजिये ॥ ५५ ॥

भावार्थः—विवाह की प्रतिज्ञाओं में यह भी प्रतिज्ञा करानी चाहिये कि हे स्त्रीपुरुषो तुम दोनों जैसे अपने हित के लिये आचरण करो वैसे हम माता पिता आचार्य और अतिथियों के सुख के लिये भी निरन्तर वर्त्ताव करो ॥ ५५ ॥

अथन्त इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता ।

निचूदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरो-
चथाः । तज्जानन्नग्न आ रोहाथानो
वर्धयारुयिम् ॥ ५६ ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः ।
जातः । अरोचथाः । तम् । जानन् ।
अग्ने । आ । रोह । अथ । नः । वर्धय ।
रुयिम् ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(अथम्) (ते) तव (योनिः) गृहम् (ऋत्विजः)
 ऋतुः प्राप्तोऽस्य सः (यतः) यस्य विद्याध्ययनस्याध्यापनस्य च स-
 काशात् (जातः) जाता च (अरोचथाः) प्रदीप्येथाः (तम्)
 (जानन्) जानन्ती च (अग्ने) विद्वन् विदुषि च (आ) (रोह)
 (अथ) आनन्तर्ये । निपास्य चेति दीर्घः (नः) अस्माकम्
 (वर्धय) अन्येषामपीति दीर्घः (रयिम्) संपत्तिम् ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने योऽयं ते तव ऋत्विजो योनिरस्ति यतो
 जातो जाता त्वं चारोचथास्तं जानन् जानन्ती चारोहाथ नो
 रयिं वर्धय ॥ ५६ ॥

भावार्थः—विवाहे स्त्रीपुरुषाभ्यामियमपि द्वितीया प्रतिज्ञा
 कारयितव्या । येन ब्रह्मचर्येण यया विद्याया च युवां स्त्रीपुरुषौ
 कृतकृत्यौ भवथस्तत्तां च सदैव प्रचारयतम् । पुरुषार्थेन धनादिकं
 च वर्धयित्वैतत् सन्मार्गे वीतम् । इत्येतत् सर्वं हेमन्तस्य ऋतो-
 व्याख्यानं समाप्तम् ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् वा विदुषि (अयम्) यह (ते) तेरा
 (ऋत्विजः) ऋतु अर्थात् समय को प्राप्त हुआ (योनिः) घर है (यतः) जिस
 विद्या के पठन पाठन से (जातः) प्रसिद्ध हुआ वा हुई (अरोचथाः) प्रकाशित
 हो (तम्) उस को (जानन्) जानता वा जानेती हुई (आ, रोह) धर्म पर
 आरुढ़ हो (अथ) इस के पश्चात् (नः) हमारी (रयिम्) संपत्ति को (वर्धय)
 बढ़ाया कर ॥ ५६ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुषों से विवाह में यह भी दूसरी प्रतिज्ञा करानी चाहिये
 कि जिस ब्रह्मचर्य और जिस विद्या के साथ तुम दोनों स्त्री पुरुष कृतकृत्य
 होते हो उस २ को सदैव प्रचारित किया करो । और पुरुषार्थ से धनादि
 पदार्थ को बढ़ा के उस की अच्छे मार्ग में खर्च किया करो । यह सब हेमन्त
 ऋतु का व्याख्यान पूरा हुआ ॥ ५६ ॥

तपश्चेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । शिशिरर्त्तुर्देवता ।

स्वराहुत्कतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ शिशिरस्य ऋतोर्वर्णनमाह ॥

अब अगले मंत्र में शिशिर ऋतु का वर्णन किया है॥

तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू अग्नेरन्तः
श्लेष्ठीऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्प-
न्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथक्
मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये अग्नयः समनसोऽ-
न्तराद्यावापृथिवी इमे शैशिरावृतू अभि-
कल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु
तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥५७॥

तपः । च । तपस्यः । च । शैशिरौ । ऋ-
तू इत्यृतू । अग्नेः । अन्तःश्लेष् इत्यन्तः-
ऽश्लेष् । असि । कल्पेताम् । द्यावापृथिवी
इति द्यावापृथिवी । कल्पन्ताम् । आपः ।
ओषधयः । कल्पन्ताम् । अग्नयः । पृथक् ।
मम । ज्यैष्ठ्याय । सव्रता इति सऽव्रताः । ये ।

अग्नयः । समनस इति सऽमनसः । अन्तरा ।
 द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । इमे
 इतीमे । शैशिरौ । ऋतू इत्यृतू । अभिकल्प-
 माना इत्यभिकल्पमानाः । इन्द्रमिवेती-
 न्द्रमऽइव । देवाः । अभिसंविशन्तित्वत्यभि-
 समऽविशन्तु । तथा । देवतया । अङ्गिरस्वत् ।
 ध्रुवे इति ध्रुवे । सीदतम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(तपः) यस्त्वापहेतुः स माघो मासः (च) (तपस्यः)
 तपो घर्षो विद्यते ऽस्मिन् स फाल्गुनो मासः (च) (शैशिरौ) शिशि-
 रत्तौ भवौ (ऋतू) खलिङ्गप्रापकौ (अग्नेः) (अन्तःश्लेषः) मध्यप्र-
 वेशः (असि) (कल्पेताम्) (द्यावापृथिवी) (कल्पन्ताम्) (आपः)
 (ओषधयः) (कल्पन्ताम्) (अग्नयः) पावकाः (पृथक्) (सप्त)
 (उयैष्ठ्याय) (सवताः) समाननियमाः (ये) (अग्नयः) (समनसः)
 समानमनोनिमित्ताः (अन्तरा) मध्ये (द्यावापृथिवी) प्रकाशभूमी
 (इमे) (शैशिरौ) शिशिरऋतु संपादकौ (ऋतू) (अभिकल्प-
 मानाः) संपादयन्तः (इन्द्रमिव) ऐश्वर्यमिव (देवाः) विद्वांसः
 (अभिसंविशन्तु) (तथा) (देवतया) पूज्यतमया व्याप्तया ब्रह्माख्यया
 सह (अङ्गिरस्वत्) प्राणवत् (ध्रुवे) दृढे (सीदतम्) सीदतः ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे ईश्वर मम उयैष्ठ्याय तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू
 सुखकारकौ भवतः । त्वं ययोऽग्नेरन्तःश्लेषोऽसि ताभ्यां द्यावापृ-
 थिवीकल्पेतामाप ओषधयश्च कल्पन्ताम् । सवता अग्नयः पृथक्

कल्पन्तां ये समनसोऽग्नय इमे द्यावापृथिवी अन्तरा शैशिरावृतू
अभिकल्पमानाः सन्ति तानिन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु हे स्त्री-
पुरुषौ युवां तथा देवतया सहाङ्गिरस्वद् वर्त्तमानौ ध्रुवे द्यावा-
पृथिवी इव सीदतम् ॥ ५७ ॥

भावार्थः—अचोपमालं०—मनुष्यैः प्रत्युत्सुखमौश्वरादेव या-
चनीयम् । ईश्वरस्य विद्युदन्तःप्रविष्टत्वात्सर्वपदार्थाः स्वस्वनियमेन
समर्था भवन्ति विद्वांसः सर्वपदार्थगतविद्युदग्नीनां गुणदोषान्
विजानन्तु स्त्रीपुरुषौ गृहाश्रमे स्थिरमती शैशिरं सुखं भुञ्जाताम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे ईश्वर (मम) मेरी (ज्येष्ठाय) ज्येष्ठता के लिये (तपः)
ताप बढ़ाने का हेतु माघ महीना (च) और (तपस्यः) तापवाला फाल्गुन
मास (च) ये दोनों (शैशिरौ) शिशिर ऋतु में प्रख्यात (ऋतू) अपने चिह्नों
को प्राप्त करने वाले सुखदायी होते हैं आप जिन के (अग्नेः) अग्नि के भी
(अन्तःश्लेषः) मध्य में प्रविष्ट (असि) हैं उन दोनों से (द्यावापृथिवी) आकाश
भूमि (कल्पेताम्) समर्थ हों (आपः) जल (ओषधयः) ओषधियां (कल्पन्ताम्)
समर्थ हों (सवृताः) एक प्रकार के नियमों में वर्त्तमान (अग्नयः) विद्युत् आदि
अग्नि (पृथक्) अलग२ (कल्पन्ताम्) समर्थ हों (ये) जो (समनसः) एक
प्रकार के मन के निमित्तवाले हैं वे (अग्नयः) विद्युत् आदि अग्नि (इमे) इन
(द्यावापृथिवी) आकाश भूमि के (अन्तरा) बीच में होने वाले (शैशिरौ) शिशिर
ऋतु के साधक (ऋतू) माघ फाल्गुन महीनों को (अभिकल्पमानाः) समर्थ करते
हैं । उन अग्नियों को (इन्द्रमिव) ऐश्वर्य के तुल्य (देवाः) विद्वां लोग (अभिसंविशन्तु)
ज्ञान पूर्वक प्रवेश करें । हे स्त्री पुरुषो तुम दोनों (तथा) उस (देवतया) पूजा के
योग्य सर्वत्र व्याप्त जगदीश्वर देवता के साथ (अङ्गिरस्वत्) प्राण के समान वर्त्तमान
इन आकाश भूमि के तुल्य (ध्रुवे) दृढ़ (सीदतम्) स्थिर हो ओ ॥ ५७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—मनुष्यों को चाहिये कि सब ऋतुओं
में ईश्वर से ही सुख चाहें ईश्वर विद्युत् अग्नि के भी बीच व्याप्त है इस कारण सब
पदार्थ अपने २ नियम से कार्य में समर्थ होते हैं विद्वां लोग सब वस्तुओं में व्याप्त
विजुली रूप अग्निओं के गुण दोष जानें स्त्री पुरुष गृहाश्रम में स्थिर बुद्धि हो के
शिशिर ऋतु के सुख को भोगें ॥ ५७ ॥

परमेष्ठीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विदुषी देवता ।
भुरिग्वाह्नी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

स्त्रिया किं कार्यमित्याह ॥

स्त्री को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्टे ज्योति-
ष्मतीम् । विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय
विश्वं ज्योतिर्यच्छ । सूर्यस्तेऽधिपतिस्तया
देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ ५८ ॥

परमेष्ठी । परमेस्थीति परमेऽस्थी ।
त्वा । सादयतु । दिवः । पृष्टे । ज्योतिष्मतीम् ।
विश्वस्मै । प्राणाय । अपानायेत्यपऽआ-
नाय । व्यानायेति विऽआनाय । विश्वम् ।
ज्योतिः । यच्छ । सूर्यः । ति । अधिपतिरि-
त्यधिऽपतिः । तया । देवतया । अङ्गिर-
स्वत् । ध्रुवा । सीद ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(परमेष्ठी) परम आकाशेऽभिव्याप्य स्थितः (त्वा)
 (सादयतु) स्थापयतु (दिवः) प्रकाशस्य (पृष्ठे) उपरि (ज्यो-
 तिषतीम्) प्रशस्तानि ज्योतींषि ज्ञानानि विद्यन्तेऽस्यां ताम्
 (विश्वस्मै) सर्वस्मै (प्राणाय) (अपानाय) (व्यानाय (विश्वम्)
 सर्वम् (ज्योतिः) प्रकाशम् (यच्छ) (सूर्यः) सूर्य इव वर्तमानः
 (ते) तव (अधिपतिः) स्वामी (तया) पत्याख्यया (देवतया) दिव्यगु-
 णयुक्ताया (अङ्गिरस्वत्) (ध्रुवा) दृढा (सीद) स्थिरा भव ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि परमेष्ठी ज्योतिषतीं त्वा दिवस्पृष्ठे वि-
 श्वस्मै प्राणायपानाय व्यानाय सादयतु त्वं विश्वं ज्योतिः सर्वा-
 ल्यः स्वोऽस्यो यच्छ यस्यास्ते तव सूर्यइवाधिपतिरस्ति तया देव-
 तया सह वर्तमानाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ ५८ ॥

भावार्थः—अनोपमावाचकलु०—येन परमेश्वरेण यः शरद्वत-
 रचितस्तस्योपासनायुरस्वरं तं युक्ताया सेवित्वा स्त्रीपुत्रघाः सुखं
 सदा वर्धयन्तु ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि (परमेष्ठी) महान् आकाश में व्याप्त होकर स्थित पर-
 मेश्वर (ज्योतिषतीम्) प्रशस्तज्ञानयुक्त (त्वा) तुझ को (दिवः) प्रकाश के
 (पृष्ठे) उत्तम भाग में (विश्वस्मै) सब (प्राणाय) प्राण (अपानाय) अपान और
 (व्यानाय) व्यान आदि की यथार्थ ज्ञिया होने के लिये (सादयतु) स्थित करे।
 तू सब स्त्रियों के लिये (विश्वम्) समस्त (ज्योतिः) ज्ञान के प्रकाश को (यच्छ) दिया
 कर जिस (ते) तेरा (सूर्यः) सूर्य के समान तेजस्वी (अधिपतिः) स्वामी है
 (तया) उस (देवतया) अच्छे गुणोंवाले पति के साथ वर्तमान (अङ्गिरस्वत्)
 सूर्य के समान (ध्रुवा) दृढ़ता से (सीद) स्थिर हो ॥ ५८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा तथा वाचकलु०—जिस परमेश्वर ने जो
 शरद्व ऋतु बनाया है उस की उपासना पूर्वक इस ऋतु की युक्ति से सेवन करके
 स्त्री पुत्र सदा सुख बढ़ाया करे ॥ ५८ ॥

लोकं पृणेत्यस्य पमेष्टी ऋषिः । इन्द्रानी देवते ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

लोकं पृण किद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम् ।
इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिस्मिन् योनौ व-
सीषदन् ॥ ५६ ॥

लोकम् । पृण । किद्रम् । पृण । अथो-
इत्यथो । सीद । ध्रुवा । त्वम् । इन्द्राग्नी
इतीन्द्राग्नी । त्वा । बृहस्पतिः । अस्मिन् ।
योनौ । असौषदन्नित्यसौसदन् ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(लोकम्) इमं परं च (पृण) सुखय (किद्रम्)
(पृण) प्रपूहि (अथो) (सीद) (ध्रुवा) निश्चला (त्वम्)
(इन्द्राग्नी) इन्द्रः परमैश्वर्यश्चाग्निर्विज्ञाता च तौ (त्वा) त्वाम्
(बृहस्पतिः) अध्यापकः (अस्मिन्) (योनौ) गृहाश्रमे (असौ-
षदन्) सादयन्तु ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि त्वं लोकं पृण किद्रं पृण ध्रुवा सीदाथो
इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्चास्मिन् योनौ त्वाऽसौषदन् ॥ ५६ ॥

भावार्थः—सुदक्षया स्त्रिया गृहकृत्यसाधनानि पूर्णानि कृत्वा
कार्याणि साधनीयानि विदुषां विदुषीणां च गृहाश्रमकृत्येषु
प्रीतिर्यथा स्यात्तथोपदेष्टव्यम् ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि (त्वम्) तू इस (लोकम्) लोक तथा परलोक को (पृण) सुखयुक्त कर (छिद्रम्) अपनी व्यूनता को (पृण) पूरी कर और (ध्रुवा) निश्चलता से (सीद) घर में बैठ (अथो) इस के अनन्तर (इन्द्राग्नी) उत्तम धनी ज्ञानी तथा (वृहस्पतिः) अध्यापक (अस्मिन्) इस (योनौ) गृहाश्रम में (त्वा) तुझ को (असीषदन्) स्थापित करे ॥ ५६ ॥

भावार्थः—अच्छी चतुर स्त्री को चाहिये कि घर के कार्यों के साधनों को पूरे करके सब कार्यों को सिद्ध करे । जैसे विद्वान् स्त्री और विद्वान् पुरुषों की गृहाश्रम के कर्त्तव्य कर्मों में प्रीति हो वैसा उपदेश किया करे ॥ ५६ ॥

ता अस्थेत्यस्य प्रियमेधा ऋषिः । आपो देवताः ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ राजप्रजाधर्ममाह ॥

अब राजा प्रजा का धर्म अगले मंत्र में कहा है ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति
पृश्नयः । जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वारोचने
दिवः ॥ ६० ॥

ताः । अस्य । सूददोहस इति सूददो-
हसः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः । जन्मन् ।
देवानाम् । विशः । त्रिषु । आ । रोचने ।
दिवः ॥ ६० ॥

पदार्थः—(ताः) (अस्य) सभाध्यक्षस्य (सूददोहसः)
सूदाः पाककर्त्तारो दोहसः प्रपूरकाश्च यासु ताः (सोमम्) सोम-
बल्याद्योषधिरसान्वितं प्राकम् (श्रीणन्ति) पचन्ति (पृश्नयः) प्रष्टव्यः

(जन्मन्) जन्मनि (देवानाम्) विदुषाम् (विशः) या विशन्ति
(विष्णु) वेदरीत्या कर्मोपासनाज्ञानेषु (आ) (रोचने) प्रकाशने
(दिवः) द्योतनात्मकस्य परमात्मनः ॥ ६० ॥

अन्वयः—या विद्यासुशिद्धान्विता देवानां जन्मन् पृथ्वयः
सूददोहसस्त्रिषु दिवो रोचने च प्रवर्त्तमाना विशः सन्ति ता अस्य
सोममाश्रीणन्ति ॥ ६० ॥

भावार्थः—प्रजापतिभिः सर्वाः प्रजाः विद्यासुशिद्धान् ग्रहणे
नियोजनीयाः प्रजाश्च नियुञ्जन्तु । नह्येतेन विना कर्मोपासना-
ज्ञानेश्वराणां यथार्थो बोधो भवितुमर्हति ॥ ६० ॥

पदार्थः—जो विद्या और अच्छी शिक्षा से युक्त (देवानाम्) विद्वानों के
(जन्मन्) जन्म विषय में (पृथ्वयः) पूछने वाली (सूददोहसः) रसीया और काय्यों के
पूर्ण करने वाले पुरुषों से युक्त (विष्णु) वेदरीति से कर्म उपासना और ज्ञानों तथा
(दिवः) सब के अन्तःप्रकाशक परमात्मा के (रोचने) प्रकाश में वर्त्तमान (विशः) प्रजा
हैं (ताः) वे (अस्य) इस सभाध्यक्ष राजा के (सोमम्) सोमवस्त्री आदि ओषधियों के
रसों से युक्त भोजनीय पदार्थों को (आ) सब ओर से (श्रीणन्ति) पकाती हैं ॥ ६० ॥

भावार्थः—प्रजापालक पुरुषों को चाहिये कि सब प्रजाओं की विद्या और
अच्छी शिक्षा के ग्रहण में नियुक्त करें और प्रजा भी स्वयं नियुक्त हों इस के विना
कर्म उपासनाज्ञान और ईश्वर का यथार्थ बोध कभी नहीं हो सकता ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वा इत्यस्य सधुच्छन्दा ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् समुद्रव्यचसं-
गिरः । रथीतमं रथीनां वाजानां स-
त्पतिं पतिम् ॥ ६१ ॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्य-
चसमिति समुद्रव्यचसम् । गिरः । रथीत-
मम् । रथितममिति रथितमम् । रथीनाम् ।
रथिनामिति रथिनाम् । वाजानाम् ।
सत्पतिमिति सत्पतिम् । पतिम् ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमैश्वर्ययुक्तं सभेशम् (विश्वाः) अखिलाः
(अवीवृधन्) वर्धयन्तु (समुद्रव्यचसम्) समुद्रस्यान्तरिक्षस्य व्यचो
व्याप्तिरिव व्याप्तिर्यस्य तम् (गिरः) विद्यासुशिञ्जान्विता वाण्यः
(रथीतमम्) अतिशयितो रथी । अत्र ईद्रधिनः । ट । २ । १७ ।
इति वार्त्तिकेन ईकारादेशः । (रथीनाम्) शूरवीराणां मध्ये
अत्राग्येषामिति दीर्घः (वाजानाम्) विज्ञानवताम् (सत्पतिम्)
सतां व्यवहाराणां विदुषां वा पालकम् (पतिम्) स्वामिनम् ॥ ६१ ॥

अन्वयः—विश्वा गिरः समुद्रव्यचसं रथीनां वाजानां सत्पतिं
प्रजानां पतिमिन्द्रमवीवृधन् ॥ ६१ ॥

भावार्थः—राजप्रजाजना राजधर्मयुक्तमौश्वरमिव वर्त्तमानं न्या-
याधीशं सभापतिं सततं प्रोत्साहयन्तु । एवं सभापतिरेतांश्च ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(विश्वाः) सब (गिरः) विद्या और शिक्षा से युक्त वाणी
(समुद्रव्यचसम्) आकाश के तुल्य व्याप्तिवाले (रथीनाम्) शूर वीरों में
(रथीतमम्) उत्तम शूरवीर (वाजानाम्) विज्ञानी पुरुषों के (सत्पतिम्)
सत्यव्यवहारों और विद्वानों के रक्षक तथा प्रजाओं के (पतिम्) स्वामी (इन्द्रम्)
परमसंपत्तियुक्त सभापति राजा को (अवीवृधन्) बढावे ॥ ६१ ॥

भावार्थः—राज और प्रजा के जन राज धर्म से युक्त ईश्वर के समान वर्त्तमान न्यायाधीश सभापति को निरन्तर उत्साह देवें ऐसे ही सभापति इन प्रजा और राज के पुरुषों को भी उत्साही करें ॥ ६१ ॥

प्रोथदश्वदृत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराट्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन् यदा मूहः
संवरणाद्व्यस्थात् । आदस्य वातो अनु वाति
शोचिरध स्म ते वृजनं कृष्णमस्ति ॥ ६२ ॥

प्रोथत् । अश्वः । न । यवसे । अविष्यन् ।
यदा । मूहः । संवरणादिति सम्ऽवरणात् ।
वि । अस्थात् । आत् । अस्य । वातः । अनु ।
वाति । शोचिः । अध । स्म । ते । वृजनम् ।
कृष्णम् । अस्ति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(प्रोथत्) पर्याप्तुयात् (अश्वः) वाजी (न) द्व
(यवसे) बुद्धाद्याय (अविष्यन्) रक्षणादिकं कुर्वन् (यदा)
(मूहः) मूहतः (संवरणात्) आच्छादनात् (वि) (अस्थात्)
तिष्ठेत् (आत्) (अस्य) (वातः) गन्ता (अनु) (वाति)
गच्छति (शोचिः) प्रकाशः (अध) अथ (एव) एव (ते) तव
(वृजनम्) गमनम् (कृष्णम्) कर्षकम् (अस्ति) ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे राजन् भवान् यवसेऽम्बो न प्रजाः प्रोथत् । यदा महः संवरणादविष्यन् व्यस्थादादस्य ते तव व्रजनं कृष्णं शोचिरस्ति । अध आस्य तव वातोऽनुवाति ॥ ६२ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा पालनात्तुरंगाः पुष्टा भूत्वा कार्यसिद्धिचमा भवन्ति तथैव न्यायेन संपालिताः प्रजाः सन्तुष्टा भूत्वा राज्यं वर्धयन्ति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे राजन् आप (यवसे) भूसाआदि के लिये (अश्वः) घोड़े के (न) समान प्रजाओं को (प्रोथत्) समर्थ कीजिये (यदा) जब (महः) बड़े (संवरणात्) आच्छादन से (अविष्यन्) रक्षा आदि करते हुए (व्यस्थात्) स्थित होवें (आत्) पुनः (अस्य) इस (ते) आप का (व्रजनम्) चलने तथा (कृष्णम्) आकर्षण करने वाला (शोचिः) प्रकाश (अस्ति) है (अध) इस के पश्चात् (स्म) ही आप का (वातः) चलने वाला मृत्यु (अनु, वाति) पीछे चलता है ॥ ६२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे रक्षा करने से घोड़े पुष्ट हो कर कार्य सिद्ध करने में समर्थ होते हैं वैसे ही न्याय से रक्षा की हुई प्रजा सन्तुष्ट हो कर राज्य को बढ़ाती हैं ॥ ६२ ॥

आयोष्वेत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विदुषी देवता ।

विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विदुष्या किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

वि षी स्त्री को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

आयोष्ठा सदने सादयाम्यवतश्छायाया-
 ॐ समुद्रस्य हृदये । रश्मीवतीं भास्वतीमा
 या द्यां भास्या पृथिवीमोर्वन्तरिक्षम् ॥ ६३ ॥

आयोः । त्वा । सद्ने । सादयामि । अव-
तः । छायायाम् । समुद्रस्य । हृदये । रश्मी-
वतीम् । रश्मिवतीमिति रश्मिऽवतीम् ।
भास्वतीम् । आ । या । द्याम् । भासि ।
आ । पृथिवीम् । आ । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(आयोः) न्यायानुगामिनो दीर्घजीवितस्य (त्वा)
त्वाम् (सद्ने) स्थाने (सादयामि) (अवतः) रक्षणादि कुर्वतः
(छायायाम्) आश्रये (समुद्रस्य) (हृदये) मध्ये (रश्मीवतीम्) प्रशस्त-
विद्याप्रकाशयुक्ताम् । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (भास्वतीम्) देदीप्य-
मानाम् (आ) (या) (द्याम्) प्रकाशम् (भासि) दीपयसि (आ)
(पृथिवीम्) भूमिम् (आ) (उरु) (अन्तरिक्षम्) आकाशम् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे स्त्रिय त्वं द्यां पृथिवीमन्तरिक्षसुर्वाभासि
तां रश्मीवतीं भास्वतीं त्वा त्वामायोः सद्नेऽवतरच्छायायामा-
सादयामि समुद्रस्य हृदयेऽहमासादयामि ॥ ६३ ॥

भावार्थः—हे स्त्रिय सम्यक्पालकस्य पत्युः सद्ने तदाश्रये
समुद्रवदक्षीभां हृद्यां त्वां स्थापयामि त्वं गृहाण्यमधर्मं प्रकाशय
पत्यादीन् सुखय त्वां चैते सुखयन्तु ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे स्त्रिय (या) जी तू (द्याम्) प्रकाश (पृथिवीम्) भूमि और (अन्तरि-
क्षम्) आकाश की (उरु) बहुत (आ, भासि) प्रकाशित करती है उस (रश्मीवतीम्)
शुद्ध विद्या के प्रकाश से युक्त (भास्वतीम्) शोभा को प्राप्त हुई (त्वा) तुझ को (आयोः)
न्यायानुकूल चलने वाले चिरंजीवि पुरुष के (सद्ने) स्थान में और (अवतः) रक्षा
आदि करते हुए के (छायायाम्) आश्रय में (आ, सादयामि) अस्के प्रकार स्थापित तथा
(समुद्रस्य) अन्तरिक्ष के (हृदये) बीच (आ) शुद्धप्रकार से मैं स्थित कराता हूँ ॥ ६३ ॥

भावार्थः—हे स्त्रि अच्छे प्रकार पालने हारे पति के आययरूप स्थान में समुद्र के तुल्य चंचलता रहित गम्भीरतायुक्त प्यारी तुझ को स्थित करता हूँ तू गृहायम के धर्म का प्रकाश कर पति आदि की सुखी रख और तुझ की भी पति आदि सुखी रखे ॥ ६३ ॥

परमेष्ठीत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । परमात्मा देवता ।

आलतिशब्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

दम्पतीभ्यां कथं भवितव्यमित्याह ॥

स्तो पुरुष परस्पर कैसे हों यह वि० ॥

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्ठे व्यच-
स्वतीं प्रथस्वतीं दिवं युक् दिवं हृंहृ-
दिवं मा हिंसीः । विश्वस्मै प्राणायो-
पानाय व्यानायो दानाय प्रतिष्ठायै चरिचाय ।
सूर्यस्त्वाऽभिषातु मुह्यता स्वस्त्या कृदिषा
शन्तमेन तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवे सी-
दतम् ॥ ६४ ॥

परमेष्ठी । परमेस्थीति परमेऽस्थी । त्वा ।
सादयतु । दिवः । पृष्ठे । व्यचस्वतीम् । प्रथस्व-
तीम् । दिवम् । युक् । दिवम् । हृंहृ । दिवम् ।

मा । हिंसीः । विश्वस्मै । प्राणाय । अपा-
नायेत्यपऽआनाय । व्यानायेति विऽआनाय ।
उदानायेत्युत्ऽआनाय । प्रतिष्ठायै । प्रति-
स्थाया इति प्रतिऽस्थायै । चरित्राय । सूर्यः ।
त्वा । अभि । पातु । मूह्या । स्वस्था ।
छर्दिषा । शन्तमेनेति शम्ऽतमेन । तया ।
देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवे । सीदतम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(परमेष्ठौ) परमात्मा (त्वा) त्वां सतीं स्त्रियम्
(सादयतु) (दिवः) कमनीयस्य गृहस्थव्यवहारस्य (पृष्ठे) आ-
धारे (व्यचस्वतीम्) प्रशस्तविद्याव्यापिकाम्) (प्रथस्वतीम्)
बहुः प्रथः प्रख्यातिः प्रशंसा विद्यते यस्यां ताम् (दिवम्) न्यायप्र-
काशम् (यच्छ) देहि (दिवम्) विद्यासूर्यम् (दृंह) (दिवम्)
धर्मप्रकाशम् (मा) (हिंसीः) हिंस्याः (विश्वस्मै) समग्राय (प्रा-
णाय) जीवनसुखाय (अपानाय) दुःखनिवृत्तये (व्यानाय) वि-
विधविद्याव्याप्तये (उदानाय) उत्कृष्टबलाय (प्रतिष्ठायै) सर्वत्र-
सत्काराय (चरित्राय) सत्कर्मालुष्ठानाय (सूर्यः) चराचरात्मै-
श्वरः (त्वा) त्वाम् (अभि) सर्वतः (पातु) रक्षतु (मूह्या)
मूहत्या (स्वस्था) सत्क्रियया (छर्दिषा) सत्यासत्यदौष्टेन (श-
न्तमेन) अतिशयसुखेन (तया) (देवतया) (अङ्गिरस्वत्)
(ध्रुवे) पुरुषः स्त्री च (सीदतम्) ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि परमेष्ठी विश्वस्मै प्राणायामनाय व्याना-
योदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय दिवस्पृष्टे प्रथस्वतीं व्यचस्वतीं यां
त्वा त्वां सादयतु सा त्वं दिवं यच्छ दिवं दृंह दिवं मा हिंसोः
सूर्यो मद्या स्वस्त्या शन्तमेन हृदिषा त्वाऽभिपातु सपतिस्त्वं
च तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद् भ्रुवे सीदतम् ॥ ६४ ॥

भावार्थः—परमेश्वर आज्ञापयति यथा शिशिरर्तुः सुख-
प्रदो भवति तथा स्त्रीपुरुषौ परस्परं संतुष्टौ भूत्वा सर्वाण्युत्तमा-
नि कर्माण्यनुष्ठाय दुष्टानि त्यक्त्वा परमेश्वरोपासनया च सततं
प्रसोदेताम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि (परमेष्ठी) परमात्मा (विश्वस्मै) समग्र (प्राणाय)
जीवन के सुख (अपानाय) दुःखनिवृत्ति (व्यानाय) नाना विद्याओं की व्याप्ति
(उदानाय) उत्तम बल (प्रतिष्ठायै) सर्वत्र सत्कार और (चरित्राय) अष्ट
कर्मों के अनुष्ठान के लिये (दिवः) कमनीय गृहस्थ व्यवहार के (पृष्टे) आधार
में (प्रथस्वतीम्) बहुत प्रसिद्ध प्रशंसा वाली (व्यचस्वतीम्) प्रशंसित विद्या में
व्याप्त जिस (त्वा) तुझ को (सादयतु) स्थापित करे सो तू (दिवम्) न्याय के
प्रकाश को (यच्छ) दिया कर (दिवम्) विद्या रूप सूर्य को (दृंह) दृढ़ कर
(दिवम्) धर्म के प्रकाश को (मा, हिंसोः) मत नष्ट कर (सूर्यः) चराचर जगत्
का स्वामी ईश्वर (मद्या) बड़े अच्छे (स्वस्त्या) सत्कार (शन्तमेन) अतिशय सुख
और (हृदिषा) सत्यासत्य के प्रकाश से (त्वा) तुझ को (अभिपातु) सब ओर
से रक्षा कर वह तेरा पति और तू दोनों (तथा) उस (देवतया) परमेश्वर देव-
ता के साथ (अङ्गिरस्वत्) प्राण के तुल्य (भ्रुवे) निखल (सीदतम्) स्थिर रहो ॥ ६४ ॥

भावार्थः—परमेश्वर आज्ञा करता है कि जैसे शिशिर ऋतु सुखदायी
होता है वैसे स्त्रीपुरुष परस्पर संतोषी हों सब उत्तम कर्मों का अनुष्ठान कर
और दुष्ट कर्मों को छोड़ के परमेश्वर की उपासना से निरन्तर आनन्द
किया करें ॥ ६४ ॥

सहस्रस्येत्यस्य सधुच्छन्दा ऋषिः । विद्वान् देवता ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यो को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

सहस्रस्य प्रमासि सहस्रस्य प्रतिमासि स-
हस्रस्योन्मासि साहस्रोऽसि सहस्राय त्वा ॥ ६५ ॥

सहस्रस्य । प्रमेति प्रऽमा । असि । सह-
स्रस्य । प्रतिमेति प्रतिऽमा । असि । सह-
स्रस्य । उन्मेत्युत्ऽमा । असि । साहस्रः ।

असि । सहस्राय । त्वा ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(सहस्रस्य) असंख्यपदार्थयुक्तस्य जगतः (प्रमा)
प्रमाणं यथार्थविज्ञानम् (असि) (सहस्रस्य) असंख्यस्य पदार्थ-
विशेषस्य (प्रतिमा) प्रतिमोयन्ते परिमोयन्ते सर्वे पदार्था यथा
सा (असि) (सहस्रस्य) असंख्यस्य स्थूलवस्तुनः (उन्मा) ऊर्ध्वं
मिनोति यथा तुलया तद्वत् (असि) (साहस्रः) सहस्रमसंख्याताः
पदार्था विद्या वा विद्यन्ते अस्य सः (असि) (सहस्राय) असं-
ख्यप्रयोजनाय (त्वा) त्वाम् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् विदुषि वा यतस्त्वं सहस्रस्य प्रमेवासि
सहस्रस्य प्रतिमेवासि सहस्रस्योन्मेवासि साहस्रोऽसि तस्मात्सह-
स्राय त्वा त्वां परमेष्ठी सत्ये व्यवहारे सादयतु ॥ ६५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—पूर्वसंवात्परमेष्ठीसादयत्विति
पदद्वयमनुवर्त्तते । मनुष्याणां त्रिभिः साधनैर्व्यवहाराः सिध्यन्ति ।

एकं प्रमा यद्यथार्थविज्ञानम् । द्वितीयं प्रतिमा यानि परिसाधना-
धानानि पदार्थतोलनार्थानि तृतीयसुक्ता तुलादिकं चेति ॥ ६५ ॥

इति शिशिरर्त्तोर्वर्णनम् । अत्र ऋतुविद्याप्रतिपादनादेतदर्थस्य
पूर्वाध्यायार्थेन सह संगतिरस्तीति वेद्यम् ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुरुष विदुषी स्त्रि वा जिस कारण तू (सहस्रस्य)
असंख्यात पदार्थों से युक्त जगत् के (प्रमा) प्रमाण यथार्थ ज्ञान के तुल्य (अस्ति) है
(सहस्रस्य) असंख्य विशेष पदार्थों के (प्रतिमा) तोलनसाधन के तुल्य (अस्ति)
है (सहस्रस्य) असंख्य स्थूल वस्तुओं के (उन्मा) तोलने की तुला के समान
(अस्ति) है (साहस्रः) असंख्य पदार्थ और विद्याओं से युक्त (अस्ति) है
इस कारण (सहस्राय) असंख्यात प्रयोजनों के लिये (त्वा) तुझ को परमात्मा
व्यवहार में स्थित करे ॥ ६५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—यहां पूर्वमंत्र से (परमेष्ठी, सादयतु)
इन दो पदों की अनुवृत्ति आती है । तीन साधनों से मनुष्यों के व्यवहार सिद्ध
होते हैं । एक तो यथार्थविज्ञान दूसरा पदार्थ तोलने के लिये तोल के साधन
वाट और तीसरा तराजू आदि । यह शिशिरर्त्तु का वर्णन पूरा हुआ ॥ ६५ ॥

इस अध्याय में ऋतुविद्या का प्रतिपादन होने से इस अध्याय के अर्थ की
पूर्व अध्याय के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

इति श्रीमद्विद्वद्वरपरमहंसपरिव्राजकार्याणां परमविदुषां
श्रीयुतविरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीमत्पर-
महंसपरिव्राजकाचार्येण श्रीयुतदयानन्दसरस्वती
स्वामिना विरचिते संस्कृतार्थभाषाभ्यां

विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये

पञ्चदशोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥ १५ ॥

ओ३म्

अथ षोडशोऽध्याय आरभ्यते ॥

—:ॐ:—

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।
यद्भुद्रं तन्न आसुव ॥ १ ॥

नमस्त इत्यस्य परमेष्ठी कुत्स ऋषिः । रुद्रो देवता ।
आर्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥
अथ राजधर्म उपदिश्यते ॥

अब सोलहवें अध्याय का आरम्भ करते हैं ॥

इस के प्रथम मंत्र में राजधर्म का उपदेश किया है ॥

नमस्ते रुद्र मन्यवेऽउतोतु इषवे नमः ।
बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥

नमः । ते । रुद्र । मन्यवे । उतोऽइत्यु-
तो । ते । इषवे । नमः । बाहुभ्यामिति बा-
हुभ्याम् । उत । ते । नमः ॥ १ ॥

पदार्थः—(नमः) वज्रम् । नम इति वज्रना० निघं० २।२०
(ते) तवोपरि (रुद्र) दुष्टानां शत्रूणां रोदयितः । कतमे ते
रुद्रा इति दशमे पुरुषे प्राणा एकादश आत्मा । एकादश रुद्राः

कस्मादिते रुद्रा यदस्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति
यत्तद्भोदयन्ति तच्चाद्भुद्राः । इति शतप्रथमाह्वये । रोदेर्गिलुक्
च । अनेनोणादिगणसूत्रेण रोदिधातो रक् प्रत्ययो गिलुक् च
(मन्थवे) क्रोधयुक्ताय वीराय (उतो) अपि (ते) तव (इषवे)
दृष्ट्यात्यभीक्ष्णं हिनस्ति शत्रून् येन तस्मै (नमः) अन्नम् । नम
द्वत्यन्तना० निघं० २ । ७ (बाहुभ्याम्) भुजाभ्याम् (उत) अपि
(ते) तव (नमः) वज्रम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे रुद्र ते मन्थवे नमोऽस्तु । उतो इषवे ते नमोऽस्तु ।
उत ते बाहुभ्यां नमोऽस्तु ॥ १ ॥

भावार्थः—ये राज्यं चिकीर्षेयुस्ते बाहुबलं युद्धशिक्षाशस्त्रा-
स्त्राणि च संप्रादयेयुः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (रुद्र) दुष्टशत्रुओं को हलाने हारे राजन् (ते) तेरे
(मन्थवे) क्रोधयुक्त वीरपुरुष के लिये (नमः) वज्र प्राप्त हो (उतो) और
(इषवे) शत्रुओं को मारने हारे (ते) तेरे लिये (नमः) अन्न प्राप्त हो (उत)
और (ते) तेरे (बाहुभ्याम्) भुजाओं से (नमः) वज्र शत्रुओं को प्राप्त हो ॥ १ ॥

भावार्थः—जो राज्य किया चाहैं वे हाथ पांव का बल, युद्ध की शिक्षा
तथा शस्त्र और अस्त्रों का संग्रह करें ॥ १ ॥

या त इत्यस्य परमेष्ठी वा कुत्स ऋषिः । रुद्रो देवता ।

आर्षी स्वरानुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ शिन्नकशिष्यव्यवहारमाह ॥

अथ शिन्नक और शिष्य का व्यवहार अगले मंत्र में क० ॥

या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशि-
नी । तथा नस्तन्वा शन्तमया गिरिशन्ताभि-
चाकशीहि ॥ २ ॥

या । ते । रुद्र । शिवा । तनूः । अघोरा ।
 अपापकाशिनीत्यपापऽकाशिनी । तया । नः ।
 तन्वा । शन्तमयेति शम्ऽतमया । गिरिश-
 न्तेति गिरिऽशन्त । अभि । चाकशीहि ॥ २ ॥

पदार्थः—(या) (ते) तव (रुद्र) दुष्टानां भयंकरं श्रेष्ठानां
 सुखकर (शिवा) कल्याणकारिणी (तनूः) शरीरं विस्तृतोप-
 देशनीतिर्वा (अघोरा) अविद्यमानो घोर उपद्रवो यथा सा
 (अपापकाशिनी) अपापान्स्त्यधर्मान् काशितुं शीलमस्याः
 सा (तया) (नः) अस्मान् (तन्वा) विस्तृतया (शन्तमया)
 अतिशयेन सुखप्रापिकया (गिरिशन्त) यो गिरिणा मेघेन स-
 त्योपदेशेन वा शं सुखं तनोति तत्सम्बुद्धौ । गिरिरिति मेघना०
 निघं० १ । १० । (अभि) सर्वतः (चाकशीहि) ऋशं कक्ष
 पुनः पुनः शाधि । अयं कशधातोर्दङ्लुगन्तः प्रयोगः । वा कृद्-
 सीति पित्वादीट् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे गिरिशन्त रुद्र या ते तवाघोराऽपापकाशिनी
 शिवा तनूरस्ति तया शन्तमया तन्वा नस्त्वमभिचाकशीहि ॥ २ ॥

भावार्थः—शिक्षकाः शिष्येभ्यः धर्म्यां नीतिं शिक्षित्वा नि-
 ष्पापान् कल्याणाचरणान् सम्पादयन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (गिरिशन्त) मेघ वा सत्य उपदेश से सुख पहुँचाने वाली
 (रुद्र) दुष्टों को भय और श्रेष्ठों के लिये सुखकारी शिक्षक विद्वन् (या) जो
 (ते) आप की (अघोरा) घोर उपद्रव से रहित (अपापकाशिनी) सत्य धर्मों
 को प्रकाशित करने वाली (शिवा) कल्याण कारिणी (तनूः) देह वा विस्तृत

उपदेश रूप नीति है (तथा) उस (शन्तमया) अत्यन्त सुख प्राप्ति कराने वाली (तन्वा) देह वा विरह्यत उपदेश की नीति से (नः) हम लोगों की आप (अभि, चाकशीहि) सब ओर से शीघ्र शिचा कीजिये ॥ २ ॥

भावार्थः—शिचक लोग शिष्यों के लिये धर्मयुक्त नीति की शिचा दे और पापों से पृथक् करके कल्याणरूपी कर्मों के अचरण में नियुक्त करें ॥ २ ॥

यानिषुमित्यस्य परमेष्ठी वा कुत्स ऋषिः । रुद्रो देवता ।

विराडाध्यक्षुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ राजपुरुषैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

अब राजपुरुषों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

यामिषुंगिरिशन्त हस्ते विभर्ष्यस्तवे । शिवां
गिरिञ्च तां कुरु माहिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ३ ॥

याम् । इषुम् । गिरिशन्तेति गिरिऽशन्त ।
हस्ते । विभर्षि । अस्तवे । शिवाम् । गिरि-
त्वेति गिरिऽच । ताम् । कुरु । मा । हिंसी
सीः । पुरुषम् । जगत् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(याम्) (इषुम्) वाणावलिम् (गिरिशन्त)
गिरिणा मेघेन शं तनोति तत्सम्बुद्धौ (हस्ते) (विभर्षि) धरसि
(अस्तवे) अक्षितुं प्रक्षेप्तुम् । अत्र अस धातोस्तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः
(शिवाम्) सङ्कलकारिणीम् (गिरिञ्च) गिरौन् विद्योपदेशकान्
मेघान् वा लायते रक्षति तत्सम्बुद्धौ (ताम्) (कुरु) (मा) निषेधे
(हिंसी) हिंसाः (पुरुषम्) पुरुषार्थयुक्तम् (जगत्) संसारम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे गिरिशन्त सेनापते यतस्त्वमस्तवे यामिषुं हस्ते
विभर्षि अतस्तां शिवां कुरु हे गिरित्र त्वं पुरुषं जगन्मा हिंसीः ॥३॥

भावार्थः—राजपुरुषैः युद्धविद्यां बुध्वा शस्त्राणि धृत्वा
मनुष्यादयः श्रेष्ठाः प्राणिनो नो हिंसनीयाः किन्तु मङ्गलाचारेण
रक्षणीयाः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (गिरिशन्त) मेघ द्वारा सुखपहुंचाने वाले सेनापति जिस
कारण तू (अस्तवे) फेंकने के लिये (याम्) जिस (इषुम्) बाण को (हस्ते) हाथ में
(विभर्षि) धारण करता है इस लिये (ताम्) उस को (शिवाम्) मङ्गलकारी (कुरु)
कर हे (गिरित्र) विद्या के उपदेशकों वा मेघों की रक्षा करके हारे राजपुरुष तू
(पुरुषम्) पुरुषार्थयुक्त मनुष्यादि (जगत्) संसार को (मा) मत (हिंसीः) मार ॥३॥

भावार्थः—राजपुरुषों को चाहिये कि युद्धविद्या को जान और शस्त्र अस्त्रों
को धारण करके मनुष्यादि श्रेष्ठ प्राणियों को न क्षीय देवे या न मारे किन्तु मङ्ग-
लरूप आचरण से सब की रक्षा करें ॥ ३ ॥

शिवेनेत्यस्य परमेष्ठौ ऋषिः । रुद्रो देवता ।

निचूढार्ण्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ चिकित्सककृत्यमाह ॥

अब वैद्य का कृत्य अगले मंत्र में क० ॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छा वदाम-
सि । यथानः सर्वमिज्जगदयुद्धमथ सुम-
ना असत् ॥ ४ ॥

शिवेन । वचसा । त्वा । गिरिशेति
गिरिऽश । अच्छ । वदामसि । यथा । नः ।

सर्वम् । इत् । जगत् । अयच्छमम् । सुमनाऽ-
इति सुमनाः । असत् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(शिवेन) कल्याणकारकेण (वचसा) वचनेन (त्वा) त्वाम् (गिरिश) यो गिरिषु पर्वतेषु मेघेषु वा श्रेते तत्सम्बुद्धौ (अच्छ) सम्यक् । निपातस्य चेति दीर्घः (वदामसि) वदेम (यथा) (नः) अस्माकम् (सर्वम्) (इत्) एव (जगत्) मनुष्यादिकं जङ्गमं राज्यम् (अयच्छमम्) यच्छादिरोगरहितम् (सुमनाः) शोभनं मनो यस्य सः (असत्) स्यात् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे गिरिश रुद्र वैद्यराज सुमनास्त्वं यथा नः सर्वं जगदयच्छमसत् तथेच्छिवेन वचसा त्वा वयमच्छवदामसि ॥ ४ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—यो वैद्यकशास्त्रमधीत्य पर्वता-
दिषु स्थिता ओषधीरपो वा सुपरीक्ष्य सर्वेषां कल्याणाय निष्क-
पटित्वेन रोगान् निवार्य प्रियस्वरूपया वाचा वर्त्तत तं वैद्यं सर्वे
सत्कुर्युः ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (गिरिश) पर्वत वा मेघों में सोने वाले रोगनाशक वैद्यराज
तू (सुमनाः) प्रसन्न चित्त हो कर आप (यथा) जैसे (नः) हमारा (सर्वम्)
सब (जगत्) मनुष्यादि जङ्गम और स्थावर राज्य (अयच्छमम्) क्षयी आदि राज
रोगों से रहित (असत्) हो वैसे (इत्) ही (शिवेन) कल्याणकारी (वचसा)
वचन से (त्वा) तुझ को हम लोग (अच्छवदामसि) अच्छा कहते हैं ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जो पुरुष वैद्यकशास्त्र को पढ़ पर्वता-
दि स्थानों की ओषधियों वा जलों की परीक्षा कर और सब के कल्याण के लिये
निष्कपटता से रोगों की निवृत्ति कर के प्रिय वाणी से वर्त्त उस वैद्य का सब लोग
सत्कार करें ॥ ४ ॥

अध्यवोचदित्यस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । एकवद्भो देवता ।

भुरिगार्गी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् ।
अहीँश्च सर्वान् जन्मयन्तसर्वाँश्च यातुधा-
न्योऽधराचीः परा सुव ॥ ५ ॥

अधि । अवोचत् । अधिवक्तेत्यधिऽव-
क्ता । प्रथमः । दैव्यः । भिषक् । अहीँन् ।
च । सर्वान् । जन्मयन् । सर्वाः । च । यातु-
धान्यइति यातुऽधान्यः । अधराचीः । परा ।
सुव ॥ ५ ॥

पदार्थः—(अधि) (अवोचत्) उपदिशेत् (अधिवक्ता)
सर्वेषामुपय्यधिष्ठातृत्वेन वर्त्तमानः सन् वैद्यकशास्त्रस्याध्यापकः
(प्रथमः) आदिमः (दैव्यः) देवेषु विद्वत्सु भवः (भिषक्) नि-
दानादिविज्ञानेन रोगनिवारकः (अहीँन्) सर्पवत् प्राणान्तकान्
रोगान् (च) (सर्वान्) अखिलान् (जन्मयन्) औषधैर्नि-
वारयन् (सर्वाः) (च) (यातुधान्यः) रोगकारिण्यो व्यभिचा-
रिण्यश्च स्त्रियः (अधराचीः) या अधरान् नीचानञ्चन्ति ताः
(परा) दूरे (सुव) प्रक्षिप ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे रुद्र यः प्रथमो दैव्योऽधिवक्ता भिषग्भवान्
सर्वानहीन् रोगांश्च जम्भयन्मध्यवोचत् स त्वं याश्च सर्वा यातुधा-
न्योऽधराचोः सन्ति ताश्च परासुव ॥ ५ ॥

भावार्थः—राजादिसभासदः सर्वेषामधिष्ठातारं मुख्यं धार्मिकं
तत्त्वसर्वपरीक्षं वैद्यं राज्ये सेनायां च नियोज्य बलसुखनाशकान्
रोगान्व्यभिचारिणो जनान्व्यभिचारिणीः स्त्रीश्च निवारयेयुः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे रुद्र रोगनाशक वैद्य जो (प्रथमः) मुख्य (दैव्यः) विद्वानो में
प्रसिद्ध (अधिवक्ता) सब से उत्तम कक्षा के वैद्यक शास्त्र को पढ़ाने तथा (भिषक्) निदान
आदि को जान के रोगों को निवृत्त करने वाले आप (सर्वान्) सब (अहीन्)
सर्प के तुल्य प्राणान्त करने हारे रोगों को (च) निश्चय से (जम्भयन्) ओषधियों
से हठाते हुए (अध्यवोचत्) अधिक उपदेश करें सो आप जो (सर्वाः) सब
(अधराचोः) नीच गति को पड़चामी वाली (यातुधान्यः) रोगकारिणी ओषधी
वां व्यभिचारिणी स्त्रियां हैं उन को (परा) दूर (सुव) कीजिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—राजादि सभासद लोग सब के अधिष्ठाता मुख्य धर्मात्मा
जिस ने सब रोगों वा ओषधियों की परीक्षा ली हो उस वैद्य को राज्य और सेना
में रख के बल और सुख के नाशक रोगों तथा व्यभिचारिणी स्त्री और पुरुषों को
निवृत्त करावे ॥ ५ ॥

असावित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता ।

निचूदाशीं पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः स एव राजधर्मः प्रोच्यते ॥

फिर भी वही राज धर्म का वि० ॥

असौ यस्ताम्रोऽ अरुण उत बभुः सुमं-
गलः । ये चैनं रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः
सहस्रशोऽ वै प्राणं हेड ईमहे ॥ ६ ॥

असौ॥ यः॥ ताम्रः॥ अरुण॥ उत॥ बभ्रुः॥
सुमङ्गलवति सुमङ्गलः॥ ये॥ च॥ एनम्॥
रुद्राः॥ अभितः॥ दिक्षु॥ श्रिताः॥ सहस्रशवति
सहस्रशः॥ अव॥ एषाम्॥ हेडः॥ ईमहे॥ ६॥

पदार्थः— असौ) श्रुतविषयः (यः) (ताम्रः) ताम्रमिव क-
ठिनाङ्गः । अत्र अभितस्योर्दीर्घश्च । उ० २।१ ई । अनेनायं सिद्धः
(अरुणः) अग्निरिव तीव्रतेजाः (उत) अपि (बभ्रुः) पिङ्गधू-
स्ववर्णः (सुमङ्गलः) शोभनानि कल्याणकराणि कर्माणि यस्य
सः (ये) (च) (एनम्) राजानम् (रुद्राः) शत्रूणां रोदयितारः
शूरवीराः (अभितः) सर्वतः (दिक्षु) पूर्वादिषु (श्रिताः) सेव-
मानाः (सहस्रशः) असंख्याता बहवः (अव) निषेधे (एषाम्)
वीराणाम् (हेडः) अनादरकर्त्ता (ईमहे) याचामहे ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या योऽसौ ताम्रो हेडोऽरुणो बभ्रु उत
सुमङ्गलो भवेत् । ये च सहस्रशो रुद्रा अभितो दिक्ष्वेनं श्रिताः
स्युरेषामाश्रयेण वयमवेमहे ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यो राजा ऽग्निरवद्दुष्टदाहकश्चन्द्रवच्छे-
ष्ठाह्लादको न्यायकारी शुभलक्षणो योऽस्येष्टशा भृत्या राज्ये सर्वत्र
वसन्तु विचरन्तु वा समीपे वर्तन्ताम् । तेषां सत्कारेण तैर्दुष्टानां
तिरस्कारं युयं कारयत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे प्रजास्य मनुष्यो (यः) जो (असौ) वह (ताम्रः) ताम्रवत् दृढाङ्गयुक्त
(हेडः) शत्रुओं का अनादर करने हारा (अरुणः) सुन्दर गौराङ्ग (बभ्रुः) किञ्चित्
पीला वा धुमेलावर्ण युक्त (उत) और (सुमङ्गलः) सुन्दर कल्याणकारी राजा हो

(च) और (ये) जो (सहस्रशः) हजारहाँ (रुद्राः) दुष्ट कर्म करने वाली को कुलाने द्वारे (अभितः) चारो ओर (दिक्षु) पूर्वादि दिशाओं में (एनम्) इस राजा के (श्रिताः) आश्रय से बसते हैं (एषाम्) इन वीरों का आश्रय लेके हम लोग (अवेमहे) विरुद्धाचरण की इच्छा नहीं करते हैं ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो राजा अग्नि के समान दुष्टों को भस्म करता चन्द्र के तुल्य श्रेष्ठों को सुख देता न्यायकारी शुभलक्षणयुक्त और जो इस के तुल्य भृत्य राज्य में सर्वत्र वसें विचरें वा समीप में रहें उन का सत्कार करके उन से दुष्टों का अपमान तुम लोग कराया करो ॥ ६ ॥

असौ य इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता ।

विराडापी पक्षिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिरभी वही वि० ॥

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलो-
हितः । उतैनं गोपा अहश्चान्नहश्चान्नुद-
हार्यः स दृष्टो मृडयाति नः ॥ ७ ॥

असौ । यः । अवसर्पतीत्यवऽसर्पति ।
नीलग्रीव इति नीलऽग्रीवः । विलोहित-
इति विऽलोहितः । उत । एनम् । गोपाः ।
अहश्चान् । अहश्चान् । उदहार्य इत्युदऽहा-
र्यः । सः । दृष्टः । मृडयाति । नः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(असौ) (यः) (अवसर्पति) दुष्टेभ्यो विरुद्धं
गच्छति (नीलग्रीवः) नीलमश्वियुक्ता ग्रीवा यस्य सः (विलोहितः)

विविधैः शुभगुणकर्मस्वभावैरोहितो वृद्धः (उत) (एनम्)
 (गोपाः) रक्षका भृत्याः (अदृश्यन्) समीक्षेरन् (अदृश्यन्)
 पश्येयुः (उदहार्यः) या उदकं हरन्ति ताः (सः) (दृष्टः) स-
 मीक्षितः (मृडयाति) सुखयतु (नः) अस्मान् सज्जनान् ॥ ७ ॥

अन्वयः—योऽसौ नीलग्रीवो विलोहितो वृद्धः सेनेशोऽव-
 सर्पति यमेनं गोपा अदृश्यन्नुताप्युदहार्योऽदृश्यन् स दृष्टः सन्
 नोऽस्मान् मृडयाति ॥ ७ ॥

भावार्थः—यो दुष्टानां विरोधी श्रेष्ठप्रियो दर्शनीयः सेना-
 पतिः सर्वाः सेना रक्षयेत् स शत्रून् विजेतुं शक्नुयात् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(यः) जो (असौ) वह (नीलग्रीवः) नीलमणियों की माला
 पहिने (विलोहितः) विविध प्रकार के शुभ गुण कर्म और स्वभाव से युक्त श्रेष्ठ (वृद्धः)
 शत्रुओं का हिंसक सेनापति (अवसर्पति) दुष्टों से विरुद्ध चलता है । जिस
 (एनम्) इस को (गोपाः) रक्षक भृत्य (अदृश्यन्) देखें (उत) और (उद-
 हार्यः) जल लाने वाली कहारी स्त्रियां (अदृश्यन्) देखें (सः) वह सेनापति
 (दृष्टः) देखा हुआ (नः) हम सब धार्मिकों को (मृडयाति) सुखी करे ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो दुष्टों का विरोधी श्रेष्ठों का प्रिय दर्शनीय सेनापति सब
 सेनाओं को प्रसन्न करे वह शत्रुओं को जीत सके ॥ ७ ॥

नमोऽस्त्वित्यस्य प्रजापतिर्हृषिः । वृद्धो देवता ।

निचृदार्यनुष्टुप् कृन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विप्रयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय
 मीदुषे । अथो ये अस्य सत्त्वानोऽहन्तेभ्यो
 ऽअकरन्नमः ॥ ८ ॥

नमः । अस्तु । नीलग्रीवायेति नीलऽ-
 ग्रीवाय । सहस्राक्षायेति सहस्रऽअक्षाय ।
 मीढुषे । अथोऽइत्यथो । ये । अस्य । सत्त्वानः ।
 अहम् । तेभ्यः । अकरम् । नमः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (अस्तु) भवतु (नीलग्रीवाय)
 शुद्धकण्ठस्वराय (सहस्राक्षाय) सहस्रेषु भृत्येष्वक्षिणी यस्य
 तस्मै (मीढुषे) वीर्यवते (अथो) अनन्तरम् (ये) (अस्य) सेना-
 पतेरधिकारं (सत्त्वानः) सत्वगुणवलोपेताः (अहम्) प्रजासे-
 नापालनाधिकारेऽधिकृतोऽमात्यः (तेभ्यः) (अकरम्) कुर्यान्
 (नमः) पुष्कलसन्नादिकम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे सेनापतयेमहत्तं
 नमोऽस्तु । अथो येऽस्य सत्त्वानः सन्ति तेभ्योपि नमोऽहमकरं
 निष्पादयेयम् ॥ ८ ॥

भावार्थः—सभापत्यादिभिरन्नाद्येन यादृशः सत्कारः सेना-
 पतेः क्रियेत तादृगेव सेनास्थानां भृत्यानामपि कर्त्तव्यः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(नीलग्रीवाय) जिस का कण्ठ और स्वर शुद्ध हो उस (सह-
 स्राक्षाय) हजारों भृत्यों के कार्य देखने वाले (मीढुषे) पराक्रमयुक्त सेनापति
 के लिये मेरा दिया (नमः) अन्न (अस्तु) प्राप्त हो (अथो) इस के अनन्तर
 (ये) जो (अस्य) इस सेनापति के अधिकार में (सत्त्वानः) सत्व गुण
 तथा बल से युक्त पुरुष हैं (तेभ्यः) उन के लिये भी (अहम्) मैं (नमः) अन्नादि
 पदार्थों को (अकरम्) सिद्ध करूं ॥ ८ ॥

भावार्थः—सभापति आदि राज पुरुषों को चाहिये कि अन्नादि पदार्थों
 से जैसा सत्कार सेनापति का करे वैसाही सेना के भृत्यों का भी करे ॥ ८ ॥

प्रमुञ्चेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता ।

भुरिगाथ्यु षिण्क् कृन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

प्र मुञ्च धन्वनस्त्वमुभयोरात्र्यो ज्याम् ।

याश्च ते हस्त इषवः परा ता भगवो वप ॥ ६ ॥

प्र । मुञ्च । धन्वनः । त्वम् । उभयोः ।

आत्र्योः ज्याम् । याः । च । ते । हस्ते । इषवः ।

परा । ताः । भगव इति भगवः । वप ॥ ६ ॥

पदार्थः—(प्र) प्रकृष्टार्थे (मुञ्च) त्यज (धन्वनः) धनुषः
(त्वम्) सेनेशः (उभयोः) (आत्र्योः) पूर्वापरयोः (ज्याम्)
वाणसन्धानार्थम् (याः) (च) (ते) तव (हस्ते) करे (इषवः)
बाणाः (परा) दूरे (ताः) (भगवः) ऐश्वर्ययुक्त (वप) निक्षिप ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे भगवः सेनापते ते तव हस्ते या इषवः सन्ति
ता धन्वन उभयोरात्र्योर्ज्यामनुसन्धाय शत्रूणामुपरि त्वं प्रमुञ्च
याश्च खोपरि शत्रुभिः प्रक्षिप्तास्ताः परा वप ॥ ६ ॥

भावार्थः—सेनापत्यादिभिर्धनुषा प्रक्षिप्तैर्बाणैः शत्रवो विजे-
तव्याः शत्रुक्षिप्ताश्च निवारणीयाः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (भगवः) ऐश्वर्ययुक्त सेनापते (ते) तेरे (हस्ते) हाथ में
(याः) जो (इषवः) बाण हैं (ताः) उन को (धन्वनः) धनुष के (उभयोः)
दोनों (आत्र्योः) पूर्व पर किनारों की (ज्याम्) प्रत्यक्षा में जोड़ के शत्रुओं पर
(त्वम्) तू (प्र, मुञ्च) बल के साथ छोड़ (च) और जो तेरे पर शत्रुओं ने बाण
छोड़े हुए हैं उन को (परा, वप) दूर कर ॥ ६ ॥

भावार्थः—सेनापति आदि राजपुरुषों को चाहिये कि धनुष् से बाण चला कर शत्रुओं को जीते और शत्रुओं के फेंके हुए बाणों का निवारण करें ॥६॥

विज्यन्धनुरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता ।

भुरिगार्घ्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर वही वि० ॥

विज्यन्धनुः कपर्द्दिनो विशल्यो बाणवान् ॥

**उत । अनेशनस्य या इषव आभुरस्य
निषङ्गधिः ॥ १० ॥**

विज्यमिति विऽज्यम् । धनुः । कपर्द्दिनः ।
विशल्यइति विऽशल्यः । बाणवानिति बाणऽ-
वान् । उत । अनेशन । अस्य । याः । इषवः । आभुः ।
अस्य । निषङ्गधिरिति निषङ्गऽधिः ॥ १० ॥

पदार्थः—(विज्यम्) विगता ज्या यच्चात्तत् (धनुः) (कपर्द्दि-
नः) प्रशंसितो जटाजूटो विद्यते यस्य तस्य (विशल्यः) विगतानि
शल्यानि यस्य सः (बाणवान्) बहवो बाणा विद्यन्ते यस्य सः
(उत) यदि (अनेशन) नश्येयुः । राशु अदर्शने । लुङि रूपम् ।
नशिमन्योरल्लितेऽत्वं वक्तव्यम् । अनेन वार्तिकेनात्रै त्वम् (अस्य)
सेनापतेः (याः) (इषवः) बाणाः (आभुः) रिक्तः खड्गादिरहितः (अस्य)
(निषङ्गधिः) निषङ्गानि शस्त्रास्त्राणि धीयन्ते यस्मिन् सः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे धनुर्वेदविदो जना अस्य कपर्दिनः सेनापतेर्ध-
नुर्विज्यं सा भूदयं विशल्य आभुर्माभूत् । उतास्य शस्त्रास्त्रधारकस्य
निषङ्गधिमृषा साभूत् । बाणवांश्चायं भवतु । या अस्येप्रवोऽनेशन
ता अस्मै नवा दत्त ॥ १० ॥

भावार्थः—युयुत्सुना नरेण धनुर्ज्यादयो दृढा बहुबाणाश्च
धार्याः सेनापत्यादिभिर्युध्यमानान् विलोक्य पुनश्च तेभ्यो बाणा-
दीनि साधनानि देयानि ॥ १० ॥

पदार्थः—हे धनुर्वेद की जानने हारे पुरुषो (अस्य) इस (कपर्दिनः)
प्रशंसित जटाजूट की धारण करने हारे सेनापति का (धनुः) धनुष (विज्यम्) प्रत्यक्षा
से रहित न होवे तथा यह (विशल्यः) बाण के अग्रभाग से रहित और (आभुः)
आयुधों से खाली मत हो (उत) और (अस्य) इस अस्त्र शस्त्रों की धारण करने
वाले सेनापति का (निषङ्गधिः) बाणादि शस्त्रास्त्र कोष खाली मत हो तथा यह
(बाणवान्) बहुत बाणों से युक्त होवे (याः) जो (अस्य) इस सेनापति के
(इषवः) बाण (अनेशन) नष्ट हो जावें वे इस को तुम लोग नवीन देओ ॥ १० ॥

भावार्थः—युद्ध की इच्छा करने वाले पुरुषों की चाहिये कि धनुष की
प्रत्यक्षा आदि को दृढ़ और बहुत से बाणों की धारण करें सेनापति आदि को
चाहिये कि लड़ते हुए अपनी भृत्यों को देख के यदि उन के पास बाणादि युद्ध
के साधन न रहें तो फिर २ भी दिया करें ॥ १० ॥

यात इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

सेनाधीशादयः कौः कथमुपदेश्या इत्युच्यते ॥

सेनापति आदि किन से कैसे उपदेश करनेयोग्य हैं यह वि० ॥

या ते हेतिर्मा दुष्टम् हस्ते बभूव ते धनुः ।

तयास्मान्विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परिभुज ॥ ११ ॥

या । ते । हेतिः । मीदुष्टम् । मीदुस्त-
मेति मीदुःऽतम । हस्ते । बभूव । ते । धनुः ।
तया । अस्मान् । विश्वतः । त्वम् । अय-
क्ष्मया । परि । भुज ॥ ११ ॥

पदार्थः—(या) सेना (ते) तव (हेतिः) वज्रः । हेति-
रिति वज्रना० निघं० २ । २० (मीदुष्टम्) अतिशयेन वीर्यस्य
सेचक सेनापते (हस्ते) (बभूव) भवेत् (ते) (धनुः) (तया)
(अस्मान्) (विश्वतः) सर्वतः (त्वम्) (अयक्ष्मया) पराजया-
दिपीडानिवारकया (परि) समन्तात् (भुज) पालय ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे मीदुष्टम् सेनापते या ते सेनाऽस्ति । यच्च ते
हस्ते धनुर्हेतिश्च बभूव । तयाऽयक्ष्मया सेनया तेन चास्मान् प्र-
जासेनाजनान् त्वं विश्वतः परि भुज ॥ ११ ॥

भावार्थः—विद्यावयोष्ट्वै रूपदेशकैर्विद्वद्भिः सेनापत्यादय
एवमुपदेष्टव्या भवन्तो यावद्दुर्लभं तावता सर्वे श्रेष्ठाः सर्वथा रक्षणीया
दुष्टाश्च ताडनीया इति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (मीदुष्टम्) अत्यन्त वीर्य के सेचक सेनापते (या) जो
(ते) तेरी सेना है और जो (ते) तेरे (हस्ते) हाथ में (धनुः) धनुष् तथा
(हेतिः) वज्र (बभूव) हो (तया) उस (अयक्ष्मया) पराजय आदि की पीड़ा निवृत्त
करने वाली सेना से और उस धनुष् आदि से (अस्मान्) हम प्रजा और सेना के
पुरुषों की (त्वम्) तु (विश्वतः) सबओर से (परि) सबके प्रकार (भुज) पालनाकर ॥ ११ ॥

भावार्थः—विद्या और अवस्था में वृद्ध उपदेशक विद्वानों को चाहिये कि
सेनापति आदि को ऐसा उपदेश करें कि आप लोगों के अधिकार में जितना
सेना आदि बल है उस से सब श्रेष्ठों की सब प्रकार रक्षा किया करें और दुष्टों
को ताड़ना दिया करें ॥ ११ ॥

परीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता । निचूडा-
र्ष्यबुष्टुप्लुचः । गान्धारः स्वरः ॥

राजप्रजाजनैरितरेतरं किं कार्यमित्युपदिष्यते ॥

राजा और प्रजा के पुरुषों को परस्पर क्या करना चाहिये इस वि०।

परि ते धन्व॑नो हे॒तिर॒स्मान्वृ॑णक्तु वि॒-
श्वतः॑ । अथो यऽद्वि॑षुधिस्त॒वारे अ॒स्मन्नि
धेहि॑ तम् ॥ १२ ॥

परि॑ । ते॒ । धन्व॑नः । हे॒तिः । अ॒स्मान् ।
वृ॒णक्तु॑ । वि॒श्वतः॑ । अथो॒ऽद्वत्यथो॑ । यः । इ॒षु-
धिरि॑तीषु॒ऽधिः । तव॑ । आ॒रे । अ॒स्मत् । नि ।
धेहि॑ । तम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(परि) (ते) तव (धन्वनः) (हेतिः) गतिः (अस्मान्)
(वृणक्तु) परित्यजतु (विश्वतः) (अथो) आनन्तर्ये (यः) (इषुधिः)
इषवो धीयन्ते यस्मिन् सः (तव) (आरे) समीपे दूरे वा (अस्मत्)
अस्माकं सकाशात् (नि) (धेहि) नितरान्धर (तम्) ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे सेनापते या ते धन्वनो हेतिरस्ति तथाऽस्मान्
विश्वत आरे भवान् परिवृणक्तु । अथो यस्तवेषुधिरस्ति तमस्म-
चारे निधेहि ॥ १२ ॥

भावार्थः—राजप्रजाजनैर्युद्धशस्त्राभ्यासं कृत्वा शस्त्रादिसा-
मग्रः सदा समीपे रक्षणीयाः । ताभिः परस्परस्य रक्षा कार्या
सुखं चोन्नेयम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे सेनापति जो (ते) आप के (धन्वनः) धनुष की (हेतिः) गति है उस से (अस्मान्) हम लोगों की (विश्वतः) सब ओर से (आरे) दूर में आप (परिवृणक्तु) व्यागिये (अथो) इस के पश्चात् (यः) जो (तव) आप का (द्रुधिः) बाण रखने का घर अर्थात् तर्कस है (तम्) उस को (अस्मत्) हमारे समीप से (नि,वेहि) निरन्तर धारण कीजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—राज और प्रजाजनो की चाहिये कि युद्ध और शस्त्रों का अभ्यास कर के शस्त्रादि सामग्री सदा अपनी समीप रखे उन सामग्रियों से एक दूसरे की रक्षा और सुख की उन्नति करें ॥ १२ ॥

अवतत्येत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता ।

निचृद्दार्थबुष्टुपूज्यः । गान्धारः स्वरः ॥

राजपुरुषैः कथं भवितव्यमित्याह ॥

राजपुरुषों को कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

अवतत्य धनुषं सह स्वाक्ष्ण शतेषुधे ।
निशीर्य शूल्यानाम्मुखा शिवो नः सुमना
भव ॥ १३ ॥

अवतत्येत्यव ऽ तत्य । धनुः । त्वम् ।
सह स्वाक्ष्णेति सह स्वाक्ष्णऽअक्ष । शतेषुधेऽइति-
शतऽद्रुधिः । निशीर्येति निऽशीर्य । शूल्या-
नाम् । मुखा । शिवः । नः । सुमनाऽइति-
सुऽमनाः । भव ॥ १३ ॥

पदार्थः—(अवततय) विस्तार्य (धनुः) चापम् (त्वम्)
(सहस्राक्ष) सहस्रेष्वसंख्यातेषु युद्धकार्येष्वक्षिणी यस्य तत्सम्बुद्धौ
(शतेषुधे) शतमसंख्याः शस्त्रास्त्रप्रकाशा यस्य तत्सम्बुद्धौ (निशीर्य)
नितरां हिंसित्वा (शल्यानाम्) शस्त्राणाम् (मुखा) मुखानि (शिवः)
मङ्गलकारी (नः) असह्यम् (सुमनाः) सुहृद्भावः (भव) ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे सहस्राक्ष शतेषुधे सेनाध्यक्ष त्वं धनुः शल्यानां
मुखा चावततय तैः शत्रून्निशीर्य नः सुमनाः शिवो भव ॥ १३ ॥

भावार्थः—राजपुरुषाः सामदामदण्डभेदादिराजनीत्यवयव-
कृत्यानि सर्वतोविदित्वा पूर्णानि शस्त्रास्त्राणि सभ्याह्य तीक्ष्णकृत्य
च शत्रुषु दुर्मनसः दुःखप्रदाः प्रजासु सोम्याः सुखप्रदाश्च सततं स्युः ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे (सहस्राक्ष) असंख्य युद्ध के कार्यों को देखने हारे (शते-
षुधे) शस्त्र अस्त्रों के असंख्य प्रकाश से युक्त सेना के अध्यक्ष पुरुष (त्वम्) तू
(धनुः) धनुष और (शल्यानाम्) शस्त्रों के (मुखा) अग्रभागों का (अवततय)
विस्तार कर तथा उन से शत्रुओं को (निशीर्य) अच्छे प्रकार मार के (नः)
हमारे लिये (सुमनाः) प्रसन्नचित्त (शिवः) मङ्गलकारी (भव) हजिये ॥ १३ ॥

भावार्थः—राज पुरुष साम दाम दण्ड और भेदादि राजनीति के अव-
यवों के कृत्यों को सब ओर से जान पूर्ण शस्त्र अस्त्रों का संचय कर और उन को
तीक्ष्ण कर के शत्रुओं में कठोरचित्त दुःखदायी और अपनी प्रजाओं में कोमल
चित्त सुख देनेवाले निरन्तर हों ॥ १३ ॥

नमस्तद्व्यस्य प्रजाप्रतिष्ठपिः । रुद्रो देवता ।

भुरिगाव्युष्णिक् कृन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

युनस्तदेवाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

नमस्तु आयुधायानां तताय धृष्णवे । उभा-
भ्यामुत ते नमो वाहुभ्यान्तव धन्वने ॥ १४ ॥

नमः । ते । आयुधाय । अनातताय ।
 धृष्णवे । उभाभ्याम् । उत । ते । नमः ।
 बाहुभ्यामिति बाहुभ्याम् । तव । ध-
 न्वने ॥ १४ ॥

पदार्थः—(नमः) (ते) तुभ्यम् (आयुधाय) यः ससन्ताड्युध्यते तस्मै । अत्र इगुपधेतिकः (अनातताय) अविद्यमानआततो विस्तारो यस्य तस्मै (धृष्णवे) यो धृष्णोति धाट्यं प्राप्नोति तस्मै (उभाभ्याम्) (उत) (ते) तुभ्यम् (नमः) (बाहुभ्याम्) बलवीर्याभ्याम् (तव) (धन्वने) ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे समेश आयुधायानातताय धृष्णवे ते नमोऽस्तु । उत ते भोक्ते तुभ्यं नमः प्रयच्छामि । तवोभाभ्यां बाहुभ्यां धन्वने नमो नियोजयेयम् ॥ १४ ॥

भावार्थः—सेनापत्याद्यधिकारिभिरुभयेऽध्यक्षयोर्दृश्यः शस्त्राणि दत्त्वा शत्रुभिः सहैते निःशङ्कं सम्यग् योधनीयाः ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे सभापति (आयुधाय) युद्ध करने (अनातताय) अपने आश्रय को गुप्त संकोच में रखने और (धृष्णवे) प्रगल्भता की प्राप्त होनेवाले (ते) आप के लिये (नमः) अन्न प्राप्त हो (उत) और (ते) भोजन करने हारे आप के लिये अन्न देता हूँ (तव) आप के (उभाभ्याम्) दोनों (बाहुभ्याम्) बल और पराक्रम से (धन्वने) योद्धा पुरुष के लिये (नमः) अन्न को नियुक्त करूँ ॥ १४ ॥

भावार्थः—सेना पति आदि राज्याधिकारियों को चाहिये कि अध्यक्ष और योद्धा दोनों को शस्त्र देके शत्रुओं से निःशङ्क अच्छे प्रकार युद्ध करावे ॥ १४ ॥

मा नो महान्तमित्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रो देवता ।

निचृदार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

राजजनैः किं न कार्यमित्याह ॥

राज पुरुषों को क्या नहीं करना चाहिये यह वि० ॥

मा नो' महान्तमुत मा नो' अर्भकम्मान्
उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् । मा नो' बधीः
पितरम्मोत मातरम्मानः प्रियास्तन्ववो रुद्र
रीरिषः ॥ १५ ॥

मा । नः । महान्तम् । उत । मा । नः
अर्भकम् । मा । नः । उक्षन्तम् । उत । मा ।
नः । उक्षितम् । मा । नः । बधीः । पितरम् ।
मा । उत । मातरम् । मा । नः । प्रियाः । त-
न्ववः । रुद्र । रीरिष इति रिरिषः ॥ १५ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधार्थे (नः) अस्माकम् (महान्तम्)
महागुणविशिष्टं पूज्यं जनम् (उत) अपि (मा) (नः) (अर्भकम्)
अल्पं क्षुद्रम् (मा) (नः) (उक्षन्तम्) वीर्यसिक्ताम् (उत) (मा)
(नः) (उक्षितम्) सिक्तम् (मा) (नः) (बधीः) हिंसाः (पितरम्)
पालकं जनकम् (मा) (उत) (मातरम्) सान्धप्रदां जननीम्
(मा) (नः) (प्रियाः) स्त्र्यादेः प्रीत्युत्पादकानि (तन्वः) शरीराणि
(रुद्र) युद्धसेनाधिकृतविद्वन् (रीरिषः) हिंसाः । अत्र लिङ्गार्थे
लुङ्ङभावश्च ॥ १५ ॥

अव्ययः—हे रुद्र त्वं नो महान्तं मा बधीरुत नोऽर्भकं मा बधीर्न उच्चन्तं मा बधीरुत न उच्चितं मा बधीः । न पितरं मा बधीरुत नो मातरं च मा बधीः । नः प्रियास्तन्वो मा रौरिषः ॥१५॥

भावार्थः—योद्धृभिर्युद्धसमये कदाचिद् वृद्धा बालका अयो-
द्धारो युवानोगर्भा योद्धृणां मातरः पितरश्च सर्वेषां स्त्रियः संप्रे-
क्षितारो दूताश्च नो हिंसनीयाः किन्तु सदा शत्रुसंबन्धिनो वशे
स्थापनीयाः ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे (रुद्र) युद्ध की सेना के अधिकारी विद्वन् पुरुष आप (नः)
हमारे (महान्तम्) उत्तम गुणों से युक्त पूज्य पुरुष को (मा) मत (उत) और
(अर्भकम्) कोटे चुद्र पुरुष को (मा) मत (नः) हमारे (उच्चन्तम्) गर्भाधान
करने वाले को (मा) मत (उत) और (नः) हमारे (उच्चितम्) गर्भ को
(मा) मत (नः) हमारे (पितरम्) पालन करने वाले पिता को (मा) मत
(उत) और (नः) हमारी (मातरम्) मान्य करने वाली माता को भी (मा)
मत (बधीः) मारिये । और (नः) हमारे (प्रियाः) स्त्री आदि के पियारे (तन्वः)
शरीरों को (मा) मत (रौरिषः) मारिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—योद्धा लोगों की चाहिये कि युद्ध के समय वृद्धों बालकों युद्ध
से हठने वालों जवानों गर्भों योद्धाओं के माता पितरों सब स्त्रियों युद्ध के देखने
वा प्रवृत्त करने वालों और दूतों को न मारे किन्तु शत्रुओं के संबंधी मनुष्यों
को सदा वश में रखें ॥ १५ ॥

मानस्तोक इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रो देवता ।

निचृदाषी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी वही बि० ॥

मा नस्तोके तनये मा नऽआयुषि मा
नो गोषु मा नो अश्वेषु रौरिषः । मा नो

वीरानु^१द्रु^२भामिनो^३ बधी^४र्हविष्मन्तः^५ सदमित्
त्वा^६ हवामहे ॥ १६ ॥

मा । नः । तोके । तनये । मा । नः । आयुषि ।
मा । नः । गोषु । मा । नः । अश्वेषु ।
रौरिष^१ इति^२ रिरिषः । मा । नः । वीरान् ।
रुद्र । भामिनः । बधीः । हविष्मन्तः । सदम् ।
इत् । त्वा । हवामहे ॥ १६ ॥

पदार्थः—(मा) (नः) अस्माकम् (तोके) सद्योजातेऽपत्ये
(तनये) पञ्चमाद्वर्षादूर्ध्वं वयः प्राप्ते (मा) (नः) अस्माकम्
(आयुषि) वयसि (मा) (नः) अस्माकम् (गोषु) गोजाव्यादिषु
(मा) (नः) (अश्वेषु) तुरङ्गहस्त्युष्ट्रादिषु (रौरिषः) हिंसको
भवेः (मा) (नः) (वीरान्) शूरान् (रुद्र) (भामिनः) क्रुद्धान्
(बधीः) (हविष्मन्तः) बहूनि हवींषि दातुमादातुं योग्यानि
वस्तूनि विद्यन्ते येषां ते (सदम्) यो न्याये सौदति तम् (इत्)
एव (त्वा) त्वाम् (हवामहे) स्वीकुर्महे ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे रुद्र सेनेश त्वं नस्तोके मा रौरिषो नस्तनये
मा रौरिषो न आयुषि मा रौरिषो नो गोषु मा रौरिषो नोऽश्वेषु
मा रौरिषः नो भामिनो वीरान् मा बधीरतो हविष्मन्तो वयं
सदं त्वेहवामहे ॥ १६ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैः कस्यापि प्रजास्थस्य स्वस्य वा बाल-
कुमारगवाम्नादिवीरहत्या नैव कार्या न बालग्रावस्थायां विवाहेन
व्यभिचारेण चायुर्हिसनीयम् । गवादिपशूनां दुग्धादिप्रदानेन सर्वे
प्रकारकत्वात्सदैवैतेषां वृद्धिः कार्या ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (रुद्र) सेनापति तू (नः) हमारे (तोके) तत्काल उत्पन्न
हुए सन्तान को (मा) मत (नः) हमारे (तनये) पाँच वर्ष से ऊपर अवस्था के
बालक को (मा) मत (नः) हमारी (आयुषि) अवस्था को (मा) मत (नः)
हमारे (गोषु) गौ भेड़ वकरी आदि को (मा) मत (नः) हमारे और (अश्वेषु)
घोड़े हाथी और जंटा आदि को (मा) मत (रीरिषः) मार और (नः) हमारे
(भामिनः) क्रोध को प्राप्त हुए (वीरान्) शूरवीरों को (मा) मत (बधूः) मार
इस से (हविष्यन्तः) बहुत से देने लेने योग्य वस्तुओं से युक्त हमलोग (सदम्)
न्याय में स्थिर (त्वा) तुम्ह को (इत्) ही (हवामहे) स्वीकार करते हैं ॥ १६ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को चाहिये कि अपने वा प्रजा के बालकों कुमारों
और गौ घोड़े आदि वीर उपकारी जीवों की कभी हत्या न करें और बाल्यावस्था
में विवाह कर व्यभिचार से अवस्था की हानि भी न करें गौ आदि पशु दूध
आदि पदार्थों को देने से जो सब का उपकार करते हैं उससे उन की सदैव
वृद्धि करें ॥ १६ ॥

नमो हिरण्यवाहव इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रो

देवता । निचृदतिधृतिप्रकृन्दः । षड्जः स्वरः ॥

राजप्रजाजनैः किं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

राजप्रजा के पुरुषों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्यु दिशां च
पतये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः
पशूनां पतये नमो नमः । शुष्पिज्जराय

त्विषीमते पथीनां पतये नमो नमो हरि-
केशायोपवीतिने पुष्टानां पतये नमः ॥ १७ ॥

नमः ॥ हिरण्यवाहवऽइति हिरण्यऽवाहवे ।
सेनान्युऽइति सेनाऽन्ये । दिशाम् । च ।
पतये । नमः । नमः । वृक्षेभ्यः । हरिकेशेभ्यऽ-
इति हरिऽकेशेभ्यः । पशूनाम् । पतये । नमः ।
नमः । शुष्पिज्जराय । त्विषीमते । त्विषि-
मतऽइति त्विषिऽमते । पथीनाम् । पतये ।
नमः । नमः । हरिकेशायेति हरिऽकेशाय ।
उपवीतिनऽइत्युपऽवीतिने । पुष्टानाम् ।
पतये । नमः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(नमः) वज्रः (हिरण्यवाहवे) हिरण्यं ज्योतिर्विव-
तीव्रतेजस्कौ बाह्व यस्य तस्मै (सेनान्ये) यः सेनां नयति शिक्षां
प्रापयति तस्मै (दिशाम्) सर्वासु दिक्षु स्थितानां राज्यप्रदेशानाम्
(च) (पतये) पालकाय । अत्र षष्ठीयुक्तप्रकृन्दसि वेति विसंज्ञा
(नमः) अन्नादिकम् (नमः) वज्रादिशस्त्रसमूहः (वृक्षेभ्यः)
आन्नादिभ्यः (हरिकेशेभ्यः) हरयो हरणशीलाः स्वर्यरत्नयो येषु
तेभ्यः (पशूनाम्) गवादीनाम् (पतये) रक्षकाय (नमः) सत्त्वरक्षाम्

(नमः) (शष्पिञ्जराय) शङ्खतुल्यं पिञ्जरं बन्धनं येन तस्मै
 (त्विषीमते) बह्वस्त्रिप्रयो न्यायदीप्तयो विद्यन्ते यस्य तस्मै ।
 शरादीनांचेति दीर्घः (पथीनाम्) मार्गं गन्तृणाम् (पतये)
 पालकाय (नमः) सत्करणमन्नंच (नमः) अन्नादिकम् (हरिके-
 शाय) हरिताः केशा यस्य तस्मै (उपवीतिने) प्रशस्तमुपवीतं
 यज्ञोपवीतं विद्यते यस्य तस्मै (पुष्टानाम्) अरोगाणाम् (पतये)
 रक्षकाय (नमः) सत्कारः ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे रुद्र सेनाधीश हिरण्यवाहवे सेनान्ये तुभ्यं नमो
 ऽस्तु दिशां च पतये नमोऽस्तु त्वं हरिकेशेभ्यो वृक्षेभ्यो नमो
 गृहाण पशूनां पतये नमोऽस्तु शष्पिञ्जराय त्विषीमते नमोऽस्तु
 पथीनां पतये नमोऽस्तु हरिकेशायोपवीतिने नमोऽस्तु पुष्टानां
 पतये नमो भवतु ॥ १७ ॥

भावार्थः—सन्नुष्यैः श्रेष्ठानां सत्कारेण बुभुक्षितानामन्नदानेन
 चक्रवर्त्तिराज्यशासनेन पशूनां पालनेन गन्तुकानां दस्युचोरादिभ्यो
 रक्षणेन यज्ञोपवीतधारणेन पुष्ट्या च सहानन्दितव्यम् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे शत्रुताडक सेनाधीश (हिरण्यवाहवे) ज्योति के समान
 तीव्रतेजयुक्त भुजा वाले (सेनान्ये) सेना के शिक्षक तेरे लिये (नमः) वज्र प्राप्त हो
 (च) और (दिशाम्) सर्व दिशाओं के राज्यभागों के (पतये) रक्षक तेरे लिये
 (नमः) अन्नादि पदार्थ मिले (हरिकेशेभ्यः) जिन में हरणशील सूर्य की किरण
 प्राप्त हों ऐसे (वृक्षेभ्यः) आस्त्रादि वृक्षों को काटने के लिये (नमः) वज्रादि शस्त्रों
 को ग्रहण कर (पशूनाम्) गौआदि पशुओं के (पतये) रक्षक तेरे लिये (नमः)
 सत्कार प्राप्त हो (शष्पिञ्जराय) विषयादि के बन्धनों से पृथक् (त्विषीमते) बहुत
 न्याय के प्रकाशों से युक्त तेरे लिये (नमः) नमस्कार और अन्न हो (पथीनाम्)
 मार्ग में चलने हारों के (पतये) रक्षक तेरे लिये (नमः) आदर प्राप्त हो (हरि-
 केशाय) हरे केशों वाले (उपवीतिने) सुन्दर यज्ञोपवीत से युक्त तेरे लिये (नमः)
 अन्नादि पदार्थ प्राप्त हों और (पुष्टानाम्) नीरोगी पुरुषों की (पतये) रक्षा
 करके हारे के लिये (नमः) नमस्कार प्राप्त हो ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि अँष्टों के सत्कार भूँख से पीड़ितों को अन्न देने चक्रवर्तिराज्य की शिक्षा पशुओं की रक्षा जाने आदि वालों को डाँकू और चोर आदि से बचाने यज्ञोपवीत के धारण करनी और शरीरादि की पुष्टि के साथ प्रसन्न रहे ॥ १७ ॥

नमो बभ्रुशायेत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

निचूदृष्टिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

नमो बभ्रुशाय व्याधिनेऽन्नानां पतये
नमो नमो भवस्य हेत्यै जगतां पतये नमो
नमो रुद्राया ततायिने क्षेपाणां पतये नमो
नमः सूताया हन्त्यै वनानां पतये नमः ॥ १८ ॥

नमः । बभ्रुशाय । व्याधिने । अन्ना-
नाम् । पतये । नमः । नमः । भवस्य । हेत्यै ।
जगताम् । पतये । नमः । नमः । रुद्राय ।
आततायिनऽइत्याततऽआयिने । क्षेपाणाम् ।
पतये । नमः । नमः । सूताय । अहन्त्यै ।
वनानाम् । पतये । नमः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (बभ्रुशाय) यो बभ्रुषु राज्य-
धारकेषु शीते तस्मै (व्याधिने) रोगिणे (अन्नानाम्) गोधूमा-
दीनाम् (पतये) पालकाय (नमः) सत्कारः (नमः) अन्नम्
(भवस्य) संसारस्य (हेत्यै) दृष्ट्वै (जगताम्) जङ्गमानां मनु-
ष्यादीनाम् (पतये) स्वाग्निने (नमः) सत्कारः (नमः) अन्नम्
(रुद्राय) शत्रूणां रोदकाय (आततायिने) समन्तात् तत्
विस्तृतं शत्रुदलमेतुं शीलमस्य तस्मै (क्षेत्राणाम्) धान्योद्भवा-
धिकरखानाम् (पतये) पालकाय (नमः) अन्नम् (नमः) अन्नम्
(सूताय) क्षत्रियादिप्रकन्यायां जाताय वीराय प्रेरकाय वा ।
(अहन्त्यै) या राजपत्नी कञ्चन न हन्ति तस्यै (वनानाम्)
जङ्गलानाम् (पतये) पालकाय (नमः) अन्नम् ॥ १८ ॥

अन्वयः—राजपुरुषादिमनुष्यैर्बभ्रुशाय व्याधिने नमोऽ-
न्नानां पतये नमो भवस्य हेत्यै नमो जगतां पतये नमो रुद्राया-
ततायिने नमः क्षेत्राणां पतये नमः सूतायाहन्त्यै नमो वनानां
पतये नमो देयंकार्यं च ॥ १८ ॥

भावार्थः—येऽन्नादिना सर्वान् प्राणिनः सत्कुर्वन्ति ते जगति
प्रशंसिता भवन्ति ॥ १८ ॥

पदार्थः—राजपुरुष आदि मनुष्यों को चाहिये कि (बभ्रुशाय) राज्यधा-
रक पुरुषों में सेते हुए (व्याधिने) रोगी के लिये (नमः) अन्न देवे (अन्नानाम्) गेहूं
आदिअन्न के (पतये) रक्षक का (नमः) सत्कार करे (भवस्य) संसार की (हेत्यै)
दृष्टि के लिये (नमः) अन्न देवे (जगताम्) मनुष्यादि प्राणिनों के (पतये) स्वामी का
(नमः) सत्कार करे (रुद्राय) शत्रुओं को रूलाने और (आततायिने) अच्छे
प्रकार विस्तृत शत्रुसेना को प्राप्त होने वाली को (नमः) अन्न देवे (क्षेत्राणाम्)
धान्यादियुक्त खेतों के (पतये) रक्षक को (नमः) अन्न देवे (सूताय) क्षत्रिय
से ब्राह्मण की कन्या में उत्पन्न हुए प्रेरक वीर पुरुष और (अहन्त्यै) किसी को न
मारने हारी राजपत्नी के लिये (नमः) अन्न देवे और (वनानाम्) जङ्गलों की
(पतये) रक्षा करने वाले पुरुष को (नमः) अन्नादि पदार्थ देवे ॥ १८ ॥

भावार्थः—जी अन्नादि से सब प्राणियों का सत्कार करते हैं वे जगत् में प्रशंसित होते हैं ॥ १८ ॥

नमो रोहितायेत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रो देवता ।

विराडिति धृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही विषय अगले मं० ॥

नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां
पतये नमो नमो भुवन्तये वारिवस्कृता-
योषधीनां पतये नमो नमो मन्त्रिणे वाणि-
जाय कक्षाणां पतये नमो नम उच्चैर्घो-
षायाक्रन्दयते पत्नीनां पतये नमः ॥१८॥

नमः । रोहिताय । स्थपतये । वृक्षाणाम् ।
पतये । नमः । नमः । भुवन्तये । वारिव-
स्कृताय । वारिवःकृतायेति वारिवः ऽ कृ-
ताय । ओषधीनाम् । पतये । नमः । नमः ।
मन्त्रिणे । वाणिजाय । कक्षाणाम् । पतये ।
नमः । नमः । उच्चैर्घोषायेत्युच्चैः ऽ घोषाय ।
आक्रन्दयतुः इत्याऽक्रन्दयते । पत्नीनाम् ।
पतये । नमः ॥ १८ ॥

पदार्थः— (नमः) अन्नम् (रोहिताय) वृद्धिकराय (स्थप-
तये) तिष्ठन्ति यस्मिन्निति स्थं तस्य पतये पालकाय (वृक्षाणाम्
आम्नादीनाम् (पतये) स्वामिने (नमः) अन्नम् (नमः) अन्नम्
(भुवन्तये) यो भवत्याचारवांस्तस्मै (वारिवस्कृताय) वरिव-
स्सेवनं कृतं येन तस्मै । अत्र स्वार्थेऽण् (ओषधीनाम्) सोमादीनाम्
(पतये) पालकाय वैद्याय (नमः) अन्नम् (नमः) सत्कारः
(मन्त्रिणे) विचारकर्त्रे राजपुरुषाय (वाणिजाय) वाणिजां
व्यवहारेषु कुशलाय (कक्षाणाम्) गृहप्रान्तावयवेषु स्थितानाम्
(पतये) रक्षकाय (नमः) अन्नम् (नमः) सत्कारः (उच्चै-
र्घोषाय) उच्चैर्घोषो यस्य तस्मै (आक्रन्दयते) यो दुष्टाना-
क्रन्दयते रोदयति तस्मै न्यायाधीशाय (पत्तीनाम्) सेनाङ्गानाम्
(पतये) रक्षकाय सेनाध्यक्षाय (नमः) सत्कारः ॥ १६ ॥

अन्वयः—राजप्रजाजनैरोहिताय स्थपतये नमो वृक्षाणां
पतये नमो भुवन्तये वारिवस्कृताय नम ओषधीनां पतये नमो
मन्त्रिणे वाणिजाय नमः कक्षाणां पतये नम उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते
नमः पत्तीनां पतये नमश्च देयं कार्यं च ॥ १६ ॥

भावार्थः—सबुद्ध्यैर्वनादिपालकेभ्योऽन्नादिकं दत्त्वा वृक्षौष-
ध्याद्युन्नतिर्विधेया ॥ १६ ॥

पदार्थः—राज और प्रजा के पुरुषों को चाहिये कि (रोहिताय) सुखों
की वृद्धि के कर्त्ता और (स्थपतये) स्थानों के स्वामी रक्षक सेनापति के लिये
(नमः) अन्न (वृक्षाणाम्) आम्नादि वृक्षों के (पतये) अधिष्ठाता को (नमः)
अन्न (भुवन्तये) आचारवान् (वारिवस्कृताय) सेवन करने वाले मृत्यु को (नमः)
अन्न और (ओषधीनाम्) सोमलतादि ओषधियों के (पतये) रक्षक वैद्य को
(नमः) अन्न देवे (मन्त्रिणे) विचार करने वाले राजमंत्री और (वाणिजाय)
वैश्यों के व्यवहार में कुशल पुरुष का (नमः) सत्कार करे (कक्षाणाम्) घरों में

रहने वालों के (पतये) रक्षक को (नमः) अन्न और (उच्चैर्घोषाय) जंचे
स्वर से बोलने तथा (आक्रन्दयते) दुष्टों को हलाने वाले न्यायाधीश का (नमः)
सत्कार और (पत्तीनाम्) सेना के अवयवों को (पतये) रक्षा करने वाले
पुरुष का (नमः) सत्कार करें ॥ १९ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि वन आदिके रक्षक मनुष्यों को अन्नादि
पदार्थ देके वृद्धों और ओषधि आदि पदार्थों को उन्नति करें ॥ १९ ॥

नमः कृत्स्नायेत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

अतिधृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मंत्र में क० ॥

नमः कृत्स्नायतया धावते सत्त्वनां पत-
ये नमो नमः सहमानाय निव्याधिनेऽआ-
व्याधिनीनां पतये नमो नमो निषङ्गिणे
ककुभाय स्तेनानां पतये नमो नमो नि-
चेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमः ॥२०॥

नमः । कृत्स्नायतयेति कृत्स्नऽआयतया ।
धावते । सत्त्वनाम् । पतये । नमः । नमः ।
सहमानाय । निव्याधिनेऽइति निऽव्याधिने ।
आव्याधिनीनामित्याऽव्याधिनीनाम् । प-
तये । नमः । नमः । निषङ्गिणे । ककु-
भाय । स्तेनानाम् । पतये । नमः । नमः ।

निचेरव इति निऽचेरवे । परिचरायेति परि-
ऽचराय । अरण्यानाम् । पतये । नमः ॥२०॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (कृत्स्नायतया) आयस्य लाभस्य
भाव आयता कृत्स्ना चासावायता कृत्स्नायता तथा संपूर्णलाभतया
(धावते) इतस्ततो धावनशीलाय (सत्त्वनाम्) प्राप्तानां पदार्थानाम्
(पतये) रक्षकाय (नमः) सत्कारः (नमः) अन्नम् (सहमानाय)
बलयुक्ताय (निव्याधिने) नितरां व्यङ्गं ताडयितुं शीलमस्य
तस्मै (आव्याधिनीनाम्) समन्तात् शत्रुसेनाः व्यङ्गं शीलं यासां
तासां स्वसेनानाम् (पतये) पालकाय सेनापतये (नमः) सत्का-
रणम् (नमः) अन्नम् (निषङ्गिणे) प्रशस्ता निषङ्गा वाणासि-
धुशुङ्डीशतम्रीतोमरादयः शस्त्रसमूहा विद्यन्ते यस्य तस्मै (ककु-
भाय) प्रसन्नमूर्त्तये (स्तेनानाम्) अन्यायेन परखादायिनाम्
(पतये) दण्डादिशोधकाय (नमः) वज्रम् (नमः) सत्करणम्
(निचेरवे) यो नितरां पुरुषार्थं चरति तस्मै (परिचराय) यो
धर्मं विद्यां मातापितरौ स्वामिसित्रादींश्च सेवते तस्मै (अरण्या-
नाम्) वनानाम् (पतये) पालकाय (नमः) अन्नादिकम् ॥ २० ॥

अन्वयः—मनुष्याः कृत्स्नायतया धावते नमः सत्त्वनां पतये
नमः सहमानाय निव्याधिने नमः आव्याधिनीनां पतये नमो
निषङ्गिणे नमो निचेरवे परिचराय ककुभाय नमः स्तेनानां पतये
नमोऽरण्यानां पतये नमो दद्युः कुर्युश्च ॥ २० ॥

भावार्थः—राजपुरुषैः पुरुषार्थिनामुत्साहाय सत्कारः प्राणि-
नामुपरि दद्या सुशिक्षितसेनारक्षणं चौरादीनां ताडनं सेवकानां
पालनं वनानामच्छेदनञ्च कृत्वा राज्यं वर्द्धनीयम् ॥ २० ॥

पदार्थः—मनुष्यलोग (कृत्स्नायनया) सम्पूर्णप्राप्ति के अर्थ (धावते) इधर उधर जाने आने वाले को (नमः) अन्न देवे (सत्त्वनाम्) प्राप्त पदार्थों की (पतये) रक्षा करने हारे का (नमः) सत्कार करे (सहमानाय) बलयुक्त और (निव्याधिने) शत्रुओं को निरन्तर ताड़ना देने हारे पुरुष को (नमः) अन्न देवे (आव्याधिनीनाम्) अच्छे प्रकार शत्रुओं की सेनाओं को मारने हारी अपनी सेनाओं के (पतये) रक्षक सेनापति का (नमः) आदर करे (निषङ्गिणे) बहुत से अच्छे बाण तलवार भुशुण्डी शतघ्नी अर्थात् बन्दूक तोप और तोमर आदि शस्त्र जिस के हैं उस को (नमः) अन्न देवे (निचेरवे) निरन्तर पुरुषार्थ के साथ विचरने तथा (परिचराय) धर्म, विद्या, माता, स्वामी और मित्रादि की सब प्रकार सेवा करने वाले (ककुभाय) प्रसन्नमूर्ति पुरुष का (नमः) सत्कार करे (स्तेनानाम्) अन्याय से परधन लेने हारे प्राणियों को (पतये) जो दण्ड आदि से शुष्क करता ही उस को (नमः) वज्र से मारे (अरण्यानाम्) वन जङ्गलों के (पतये) रक्षक पुरुष को (नमः) अन्नादि पदार्थ देवे ॥ २० ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को चाहिये कि पुरुषार्थियों का उत्साह के लिये सत्कार प्राणियों के ऊपर दया, अच्छी शिक्षितसेना का रखना, चोर आदिको दण्ड, सेवकों की रक्षा और वनों को नहीं काटना इस सब को कर राज्य की वृद्धि करे ॥ २० ॥

नमो वञ्चत इत्यस्य कृत्स् कृषिः । रुद्रा देवताः ।

निचृदतिधृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

नमो वञ्चते परिवञ्चते स्थायूनां पतये
नमो नमो निषङ्गिणः इषुधिमते तस्कराणां
पतये नमो नमः सृकायिभ्यो जिघांश-
द्भ्यो मुष्णतां पतये नमो नमोऽसिमद्भ्यो
नक्तं चरद्भ्यो विकृन्तानां पतये नमः ॥ २१ ॥

नमः। वज्रचर्ते। परिवज्रचर्तुऽ इति परिवऽव-
 ज्रचर्ते। स्तायूनाम्। पतये। नमः। नमः। निषङ्गिणे।
 इषुधिमत्तुऽ इतीषुधिऽमते। तस्कराणाम्।
 पतये। नमः। नमः। सूकायिभ्युऽ इति सूका-
 यिऽभ्यः। जिघांशुसद्भ्युऽ इति जिघांशुसद्-
 भ्यः। मुष्णताम्। पतये। नमः। नमः। असि-
 मद्भ्युऽ इत्यसिमत्तुऽभ्यः। नक्तम्। चरद्भ्यु-
 इति चरत्तुऽभ्यः। विकृन्तानामिति विऽकृ-
 न्तानाम्। पतये। नमः ॥ २१ ॥

पदार्थः—(नमः) वज्रप्रहारः (वज्रचर्ते) कृत्वा परपदार्थानां
 हर्त्रे (परिवज्रचर्ते) सर्वतः कापटेन वर्त्तमानाय (स्तायूनाम्)
 चौर्येण जीवताम् (पतये) स्वामिने (नमः) वज्रादिशस्त्रप्र-
 हरणम् (नमः) अन्नम् (निषङ्गिणे) राज्यपालने नित्यं सज्जि-
 ताय (इषुधिमते) प्रशस्तेषुधिष्वत्वे (तस्कराणाम्) स्तेयकर्म-
 कर्तृणाम् (पतये) पातयिष्णवे (नमः) वज्रप्रहरणम् (नमः)
 (सूकायिभ्यः) सूकेन वज्रेण सज्जनानेतुं प्राप्तुं शीलमेषां तेभ्यः।
 सूका इति वज्रना० निघं० २।२० (जिघांशुसद्भ्यः) हन्तुमिच्छद्भ्यः
 (मुष्णताम्) स्तेयकर्मकारिणाम् (पतये) दण्डेन निपातयित्वे
 (नमः) सत्कारणम् (नमः) वज्रप्रहरणम् (असिमद्भ्यः) प्रशस्ता

असयः खड्गानि विद्यन्ते येषां तेभ्यः (नक्तम्) रात्रौ (चरद्भ्यः)
 (विक्रन्तानाम्) विविधोपायैर्ग्रन्थिं छित्वा परस्त्रापहर्तृणाम्
 (पतये) विघातकाय (नमः) सत्कारः ॥ २१ ॥

अन्वयः—राजपुरुषा वञ्चते परिवञ्चते नमः स्तायूनां पत-
 ये नमो निषङ्गिण इषुधिमते नमस्तस्कराणां पतये नमः सुका-
 यिभ्यो जिघांसद्भ्यो नमो मुष्णतां पतये नमोऽसिमद्भ्यो नक्तं
 चरद्भ्यो नमो विक्रन्तानां पतये नमोऽनुसंदधतु ॥ २१ ॥

भावार्थः—राजजनैः कपटव्यवहारेण क्लृप्ततां दिवा रात्रौ
 चानर्थकारिणां निग्रहं कृत्वा धार्मिकाणां च पालनं सततं विधे-
 यम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—राजपुरुष (वञ्चते) क्लृप्त से दूसरों के पदार्थों को हरने वाले
 (परिवञ्चते) सब प्रकार कपट के साथ वर्तमान पुरुष को (नमः) वज्र का प्रहार
 और (स्तायूनाम्) चोरी से जीने वालों के (पतये) खासि को (नमः) वज्र से
 मारें (निषङ्गिणे) राज्य रक्षा के लिये निरन्तर उद्यत (इषुधिमते) प्रशंसित
 बाणों को धारण करने वाले को (नमः) अन्न देवे (तस्कराणाम्) चोरी करने
 वालों को (पतये) उस कर्म में चलाने वाले को (नमः) वज्र और (सुकायिभ्यः)
 वज्र से सज्जनों को पीड़ित करने को प्राप्त होने और (जिघांसद्भ्यः) मारने
 की इच्छा वालों को (नमः) वज्र से मारें (मुष्णताम्) चोरी करते हुआ को
 (पतये) दण्डप्रहार से पृथिवी में गिराने वाले को (नमः) सत्कार करे
 (असिमद्भ्यः) प्रशंसित खड्गों के सहित (नक्तम्) रात्रि में (चरद्भ्यः) घूमने
 वाले लुटेरों को (नमः) शस्त्रों से मारें और (विक्रन्तानाम्) विविध उपायों
 से गांठ काट के परपदार्थों को लेने वाले गठिकटों को (पतये) मार के गिराने
 वाले को (नमः) सत्कार करे ॥ २१ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को चाहिये कि कपटव्यवहार से क्लृप्ति और
 दिन वा रात में अनर्थ करने वालों को रोक के धर्मात्माओं का निरन्तर पालन
 किया करे ॥ २१ ॥

नमः उष्णीषिणे इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

निचृदष्टिः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयसाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

नमः उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्च-
चानां पतये नमो नम इषुमद्भ्यो धन्वा-
यिभ्यश्च वो नमो नमः आतन्वानेभ्यः
प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमो नम आयच्छ-
द्भ्योऽस्यद्भ्यश्च वो नमः ॥ २२ ॥

नमः । उष्णीषिणे । गिरिचरायेति गिरि-
चराय । कुलुञ्चानाम् । पतये । नमः ।
नमः । इषुमद्भ्य इतीषुमत्सभ्यः । धन्वा-
यिभ्यः इति धन्वायिभ्यः । च । वः । नमः ।
नमः । आतन्वानेभ्यः इत्यातन्वानेभ्यः ।
प्रतिदधानेभ्यः इति प्रतिदधानेभ्यः । च ।
वः । नमः । नमः । आयच्छद्भ्यः इत्याय-
च्छद्भ्यः । अस्यद्भ्यः इत्यस्यत्सभ्यः । च ।
वः । नमः ॥ २२ ॥

पदार्थः—(नमः) सत्करणम् (उष्णीषिणे) प्रशस्तमुष्णीषं शिरोवेष्टनं विद्यते यस्य तस्मै ग्रामराये (गिरिचराय) यो गिरिषु पर्वतेषु चरति तस्मै जाङ्गलाय (कुलुञ्चानाम्) ये कुशीलेन लुञ्चन्ति अपनयन्ति परपदार्थांस्तेषाम् (पतये) प्रपातकाय (नमः) सत्करणम् (नमः) अन्नम् (इषुमद्भ्यः) बहव इषवो विद्यन्ते येषां तेभ्यः (धन्वायिभ्यः) धनूनि धनूंष्येतुं शीलमेषां तेभ्यः (च) (वः) युष्मभ्यम् (नमः) अन्नम् (नमः) सत्कारम् (आतन्वानेभ्यः) समन्तात् सुखविस्तारकेभ्यः (प्रतिदधानेभ्यः) ये शत्रून् प्रति शस्त्राणि दधति तेभ्यः (च) (वः) युष्मभ्यम् (नमः) सत्करणम् (नमः) अन्नम् (आयच्छद्भ्यः) निगृहीतभ्यः (अस्यद्भ्यः) प्रक्षिपद्भ्यस्त्यजद्भ्यः (च) (वः) युष्मभ्यम् (नमः) सत्करणम् ॥ २२ ॥

अन्वयः—वयं राजप्रजाजना उष्णीषिणे गिरिचराय नमः कुलुञ्चानां पतये नम इषुमद्भ्यो नमो धन्वायिभ्यश्च वो नम आतन्वानेभ्यो नमः प्रतिदधानेभ्यश्च वो नम आयच्छद्भ्यो नमोऽस्यद्भ्यश्च वो नमः कुर्मो दद्मश्च ॥ २२ ॥

भावार्थः—राजप्रजाजनैः प्रधानपुरुषादयः वस्तान्नादिदानेन सत्करणीयाः ॥ २२ ॥

पदार्थः—हम राज और प्रजा के पुरुष (उष्णीषिणे) प्रशंसित पगड़ी को धारण करने वाले ग्रामपति और (गिरिचराय) पर्वतों में विचरने वाले जंगली पुरुष का (नमः) सत्कार और (कुलुञ्चानाम्) बुरे स्वभाव से दूसरों के पदार्थ खोसने वालों को (पतये) गिराने हारे का (नमः) सत्कार करते (इषुमद्भ्यः) बहुत बाणों वाले को (नमः) अन्न (च) तथा (धन्वायिभ्यः) धनुषों को प्राप्त होने वाले (वः) तुम लोगों के लिये (नमः) अन्न (आतन्वानेभ्यः) अच्छे प्रकार सुख फैलाने हारों का (नमः) सत्कार (च) और (प्रतिदधानेभ्यः) शत्रुओं के प्रति शस्त्र धारण करने हारे (वः) तुम को (नमः) सत्कार प्राप्त

(आयच्छद्भ्यः) दुष्टों को बुरे कर्मों से रोकने वाली को (नमः) अन्न देते (च) और (अस्य-
द्भ्यः) दुष्टों पर शस्त्रादि की छोड़ने वाली (वः) तुम्हारे लिये (नमः) सत्कार करते हैं ॥२२॥

भावार्थः—राज और प्रजा के पुरुषों को चाहिये कि प्रधान पुरुष आदि
का वस्त्र और अन्नादि के दान से सत्कार करें ॥ २२ ॥

नमो विसृजद्भ्य इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

निचृदतिजगती च्छन्दः । निषादः । स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

नमो विसृजद्भ्यो विद्धद्भ्यश्च वो
नमो नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो
नमः शयानेभ्य आसीनेभ्यश्च वो नमो
नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमः ॥२३॥

नमः । विसृजद्भ्य इति विसृजत्ऽभ्यः ।
विद्ध्यद्भ्य इति विद्ध्यत्ऽभ्यः । च । वः ।
नमः । नमः । स्वपद्भ्य इति स्वपत्ऽभ्यः ।
जाग्रद्भ्य इति जाग्रत्ऽभ्यः । च । वः । नमः ।
नमः । शयानेभ्यः । आसीनेभ्यः । च । वः ।
नमः । नमः । तिष्ठद्भ्य इति तिष्ठत्ऽभ्यः । धा-
वद्भ्य इति धावत्ऽभ्यः । च । वः । नमः ॥२३॥

पदार्थः—(नमः) अन्नादिकम् (विसृजद्भ्यः) शत्रूणामुपरि शस्त्रादिकं त्यजद्भ्यः (विद्ध्यद्भ्यः) शस्त्रैः दुष्टांस्ताडयद्भ्यः (च) (वः) युष्मभ्यम् (नमः) अन्नम् (नमः) वज्रम् (स्वपद्भ्यः) शयानेभ्यः (जाग्रद्भ्यः) प्रबुद्धेभ्यः (च) (वः) (नमः) अन्नम् (नमः) अन्नम् (शयानेभ्यः) प्राप्ननिद्रेभ्यः (आसीनेभ्यः) आसनोपरि स्थितेभ्यः (च) (वः) (नमः) अन्नम् (नमः) अन्नम् (तिष्ठद्भ्यः) स्थितेभ्यः (धावद्भ्यः) शीघ्रगामिभ्यः (च) (वः) युष्मभ्यम् (नमः) अन्नम् ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयमेवं सर्वेभ्य आन्नप्रयत वयं विसृजद्भ्यो नमो विद्ध्यद्भ्यश्च वो नमः स्वपद्भ्यो नमो जाग्रद्भ्यश्च वो नमः शयानेभ्यो नम आसीनेभ्यश्च वो नमस्तिष्ठद्भ्यो नमो धावद्भ्यश्च वो नमः प्रदास्याम इति ॥ २३ ॥

भावार्थः—गृहस्थैरानृशंस्यं प्रयोज्यान्नादिकं दत्त्वा सर्वे प्राणिनः सुखयनीयाः ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम ऐसा सबको जनाओ कि हमलोग (विसृजद्भ्यः) शत्रुओं पर शस्त्रादि छोड़ने वालों को (नमः) अन्नादि पदार्थ (च) और (विद्ध्यद्भ्यः) शस्त्रों से शत्रुओं को मारते हुए (वः) तुम को (नमः) अन्न (स्वपद्भ्यः) सोते हुएों के लिये (नमः) वज्र (च) और (जाग्रद्भ्यः) जागते हुए (वः) तुम को (नमः) अन्न (शयानेभ्यः) निद्रालुओं को (नमः) अन्न (च) और (आसीनेभ्यः) आसन पर बैठे हुए (वः) तुम को (नमः) अन्न (तिष्ठद्भ्यः) खड़े हुएों को (नमः) अन्न (च) और (धावद्भ्यः) शीघ्र चलते हुए (वः) तुम लोगों को (नमः) अन्न देवेगी ॥ २३ ॥

भावार्थः—गृहस्थों को चाहिये कि करुणामय वचन बोल और अन्नादि पदार्थ देके सब प्राणियों को सुखी करे ॥ २३ ॥

नमः सभाभ्य इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

शक्रौ कन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

नमः सभाभ्यः सुभापतिभ्यश्च वो नमो
नमोऽश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमो नम
आव्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो
नम उगणाभ्यस्तृहृतीभ्यश्च वो नमः ॥२४॥

नमः । सभाभ्यः । सुभापतिभ्यः इति सु-
भापतिभ्यः । च । वः । नमः । नमः । अश्वे-
भ्यः । अश्वपतिभ्यः इत्यश्वपतिभ्यः । च ।
वः । नमः । नमः । आव्याधिनीभ्यः इत्या-
व्याधिनीभ्यः । विविध्यन्तीभ्यः इति वि-
विध्यन्तीभ्यः । च । वः । नमः । नमः । उग-
णाभ्यः । तृहृतीभ्यः । च । वः । नमः ॥२४॥

पदार्थः—(नमः) सत्करणम् (सभाभ्यः) या न्यायादिप्रका-
शेन सह वर्तन्ते ताभ्यः सभाभ्यः स्त्रीभ्यः (सभापतिभ्यः) सभानां
पालकेभ्यो राजभ्यः (च) (वः) (नमः) सत्करणम् (नमः) अन्नम्
(अश्वेभ्यः) हयेभ्यः (अश्वपतिभ्यः) अश्वानां पालकेभ्यः (च) (वः)

(नमः) अन्नम् (नमः) अन्नम् (आव्याधिनीभ्यः) शत्रुसेनाताडन-
शौलाभ्यः स्वसेनाभ्यः (विविध्यन्तीभ्यः) शत्रुवीरान्निहन्तीभ्यः
(च) (वः) (नमः) सत्कारणम् (नमः) अन्नम् (उगणाभ्यः) विविध
तर्कयुक्ता गणा यासु ताभ्यः (हन्तीभ्यः) हन्तीभ्यः (च) (वः)
(नमः) अन्नप्रदानम् ॥ २४ ॥

अन्वयः—मनुष्यैः सर्वान् प्रत्येकं वक्तव्यं वयं सभाभ्यो नमः
सभापतिभ्यश्च वो नमोऽश्वेभ्यो नमोऽश्वपतिभ्यश्च वो नम आव्या-
धिनीभ्यो नमो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नम उगणाभ्यो नमस्तृ-
हतीभ्यश्च वो नमः कुर्याम दद्याम च ॥ २४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सभया सभापतिभिश्चैव राज्यव्यवस्था
कार्या न खलु कदाचिदेकराजाधीनत्वेन स्यातव्यं यतो नैकेन
बहूनां हिताहितसाधनं भवितुं शक्यमतः ॥ २४ ॥

पदार्थः—मनुष्यों को सब के प्रति ऐसे कहना चाहिये कि हमलोग (स-
भाभ्यः) न्याय आदि के प्रकाश से युक्त स्त्रियों का (नमः) सत्कार (च) और (सभा-
पतिभ्यः) सभाओं के रक्षक (वः) तुम राजाओं का (नमः) सत्कार करें (अश्वेभ्यः)
घोड़ों को (नमः) अन्न (च) और (अश्वपतिभ्यः) घोड़ों के रक्षक (वः) तुम
को (नमः) अन्न तथा (आव्याधिनीभ्यः) शत्रुओं की सेनाओं को मारने वाली
अपनी सेनाओं के लिये (नमः) अन्न देवें (च) और (विविध्यन्तीभ्यः) शत्रुओं
के वीरों को मारती हुई (वः) तुम स्त्रियों का (नमः) सत्कार करें (उगणाभ्यः)
विविध तर्कों वाली स्त्रियों को (नमः) अन्न (च) और (हन्तीभ्यः) युद्ध
में मारती हुई (वः) तुम स्त्रियों के लिये (नमः) अन्न देवें तथा यथायोग्य
सत्कार किया करें ॥ २४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सभा और सभापतियों से ही राज्य
की व्यवस्था करें। कभी एक राजा की आधीनता से स्थिर न हों क्योंकि एक पुरुष
से बहुतांश के हिताहित का विचार कभी नहीं हो सकता इस से ॥ २४ ॥

नमः गणेशाय इत्यस्य कुल्य ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

भुरिक् शक्तौ छन्दः । धैवतः खरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

नमो' ग॒णेभ्यो' ग॒णप॑तिभ्यश्च वो नमो
नमो ब्रा॒ते'भ्यो ब्रा॒तप॑तिभ्यश्च वो नमो नमो
गृ॒त्से'भ्यो गृ॒त्सप॑तिभ्यश्च वो नमो नमो
वि॒रू॒पे'भ्यो वि॒श्वरू॑पेभ्यश्च वो नमः ॥ २५ ॥

नमः । ग॒णेभ्यः । ग॒णप॑तिभ्यऽ इति ग॒ण-
प॑तिऽभ्यः । च । वः । नमः । नमः । ब्रा॒ते'भ्यः ।
ब्रा॒तप॑तिभ्यऽ इति ब्रा॒तप॑तिऽभ्यः । च । वः ।
नमः । नमः । गृ॒त्से'भ्यः । गृ॒त्सप॑तिभ्यऽ इति
गृ॒त्सप॑तिऽभ्यः । च । वः । नमः । नमः । वि॒रू॒-
पेभ्यऽ इति वि॒रू॒पेभ्यः । वि॒श्वरू॑पेभ्यऽ इति
वि॒श्वरू॑पेभ्यः । च । वः । नमः ॥ २५ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (गणेभ्यः) सेवकेभ्यः (गणपतिभ्यः)
गणानां सेवकानां पालकेभ्यः (च) (वः) (नमः) अन्नम् (नमः)
सत्करणात् (ब्रातेभ्यः) मनुष्येभ्यः । ब्रात इति मनुष्यना०
निघं० २ । ३ (ब्रातपतिभ्यः) मनुष्याणां पालकेभ्यः (च) (वः)

(नमः) सत्करणम् (नमः) सत्करणम् (गृत्सेभ्यः) ये गृत्सेभ्यः-
पदार्थगुणान् स्तुवन्ति तेभ्यो विद्वद्भ्यः (गृत्सपतिभ्यः) सेधावि-
रक्षकेभ्यः (च) (वः) (नमः) सत्करणम् (नमः) सत्करणम् (विरूपेभ्यः)
विविधानि रूपाणि येषां तेभ्यः (विश्वरूपेभ्यः) अखिलस्वरूपेभ्यः
(च) (वः) (नमः) सत्करणम् ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं गणेशो नमो गणपतिभ्यश्च वो
नमो ब्राह्मणेभ्यो नमो ब्राह्मणपतिभ्यश्च वो नमो गृत्सेभ्यो नमो गृत्सप-
तिभ्यश्च वो नमो विरूपेभ्यो नमो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमो देवास
कुर्याम च तथा युष्माभिरपि दातव्यं कर्त्तव्यं च ॥ २५ ॥

भावार्थः—सर्वे जना अखिलप्राणयुपकारं विद्वत्सङ्गं समग्रं
श्रियं विद्याश्च धृत्वा संतुष्यन्तु ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग (गणेशः) सेवकों को (नमः) अन्न
(च) और (गणपतिभ्यः) सेवकों के रक्षक (वः) तुमलोगों को (नमः) अन्नदेव
(ब्राह्मणः) मनुष्यों का (नमः) सत्कार (च) और (ब्राह्मणपतिभ्यः) मनुष्यों के
रक्षक (वः) तुम्हारा (नमः) सत्कार (गृत्सेभ्यः) पदार्थों के गुणों को प्रकट
करने वाले विद्वानों का (नमः) सत्कार (च) तथा (गृत्सपतिभ्यः) बुद्धिमानी के
रक्षक (वः) तुमलोगों का (नमः) सत्कार (विरूपेभ्यः) विविधरूप वाली
का (नमः) सत्कार (च) और (विश्वरूपेभ्यः) सब रूपों से युक्त (वः) तुम
लोगों का (नमः) सत्कार करें वैसे तुम लोग भी देवों सत्कार करो ॥ २५ ॥

भावार्थः—सब मनुष्य सम्पूर्ण प्राणियों का उपकार विद्वानों का सङ्ग
समग्र शोभा और विद्याओं को धारण करके संतुष्ट हों ॥ २५ ॥

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो

भुरिगतिजगती छन्दः । निषादः । स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो
रथिभ्यो ऽअरथेभ्यश्च वो नमो नमः चतुर्भ्यः

संग्रहीतृभ्यश्च वो नमो नमो महद्भ्योऽअर्भ-
केभ्यश्च वो नमः ॥ २६ ॥

नमः । सेनाभ्यः । सेनानिभ्यऽइति सेना-
निभ्यः । च । वः । नमः । नमः । रथिभ्य-
ऽइति रथिभ्यः । अरथेभ्यः । च । वः । नमः ।
नमः । क्षत्तृभ्यऽइति क्षत्तृभ्यः । सङ्ग्रहीतृभ्य-
ऽइति सम्ग्रहीतृभ्यः । च । वः । नमः । नमः ।
महत्भ्यः । अर्भकेभ्यः । च । वः । नमः ॥ २६ ॥

पदार्थः—(नमः) सत्कारम् (सेनाभ्यः) सिञ्चन्ते वधन्ति
शत्रून्वाप्तिस्त्वाभ्यः (सेनानिभ्यः) ये सेनां नयन्ति तेभ्यो नायकेभ्यः
प्रधानपुरुषेभ्यः । अत्रवर्ण्यत्ययेन ईकारस्य इकारः (च) (वः)
(नमः) अन्नम् (नमः) सत्करणम् (रथिभ्यः) प्रशस्ता रथा
विद्यन्ते येषां तेभ्यः (अरथेभ्यः) अविद्यमाना रथा येषां तेभ्यः
प्रदातिभ्यः (च) (वः) (नमः) सत्क्रियाम् (नमः) अन्नादिकम्
(क्षत्तृभ्यः) शूद्रात् क्षत्रियायां जातेभ्यः (संग्रहीतृभ्यः) ये युद्धार्थ-
स्सामग्रीः सस्यम् गृह्णन्ति तेभ्यः (च) (वः) (नमः) सत्करणम्
(नमः) सुसंस्कृतसन्नादिकम् (महद्भ्यः) महाशयेभ्यो विद्यावयोभ्यां
वृद्धेभ्यः पूज्येभ्यः (अर्भकेभ्यः) कनिष्ठेभ्यः क्षुद्राशयेभ्यः शिष्यौ-
येभ्यो विद्यार्थिभ्यः (च) (वः) (नमः) सत्करणम् ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजना यथा वयं सेनाभ्यो नमो वः सेना-
निभ्यो नमश्च रथिभ्यो नमो वोऽरथेभ्यो नमश्च क्षत्तृभ्यो नमो वः
संग्रहीतृभ्यो नमश्च महद्भ्यो नमो वोऽर्भकेभ्यो नमश्च सततं
कुर्वी दहमश्च तथैव वृक्षस्यपि कुर्वत दत्तं च ॥ २६ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैः सर्वान् भृत्यान् सत्कृत्य सुशिक्ष्यान्ना-
दिना वर्धयित्वा धर्मेण राज्यं पालनीयम् ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे राज और प्रजा के पुरुषों जैसे हम लोग (सेनाभ्यः) शत्रुओं
को बांधने हारे सेनास्थ पुरुषों का (नमः) सत्कार करते (च) और (वः)
तुम (सेनानिभ्यः) सेना के नायक प्रधान पुरुषों को (नमः) अन्न देते हैं (र-
थिभ्यः) प्रशंसित रथों वाले पुरुषों का (नमः) सत्कार (च) और (वः) तुम
(अरथेभ्यः) रथों से पृथक् पैदल चलने वालों का (नमः) सत्कार करते हैं
(क्षत्रभ्यः) क्षत्रिय की स्त्री में शूद्र से उत्पन्न हुए वर्णसंकर के लिये (नमः)
अन्नादि पदार्थ देते (च) और (वः) तुम (संग्रहीतृभ्यः) अच्छे प्रकार युद्ध की
सामग्री को ग्रहण करने हारों का (नमः) सत्कार करते हैं (महद्भ्यः) विद्या
और अवस्था से बृद्ध पूजनीय महाशयों को (नमः) अच्छा पकाया हुआ अन्नादि
पदार्थ देते (च) और (वः) तुम (अर्भकेभ्यः) क्षुद्राशय शिक्षा के योग्य विद्यार्थियों
का (नमः) निरन्तर सत्कार करते हैं वैसे तुम लोग भी दिया किया करो ॥ २६ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को चाहिये कि सब भृत्यों को सत्कार और
शिक्षापूर्वक अन्नादि पदार्थों से उन्नति देके धर्म से राज्य का पालन करें ॥ २६ ॥

नमस्तक्षस्य इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

निचृच्छकरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विद्वद्भिः के सत्कर्त्तव्या इत्याह ॥

विद्वान् लोगों को किन का सत्कार करना चाहिये यह वि० ॥

नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः

कुलालेभ्यः कूर्मारेभ्यश्च वो नमो नमो

निष्ठादेभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वो नमो नमः

श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्च वो नमः ॥ २७ ॥

नमः । तक्षभ्य इति तक्षभ्यः । रथका-

रेभ्य इति रथकारेभ्यः । च । वः । नमः ।

नमः । कुलालेभ्यः । कर्मारेभ्यः । च । वः ।
 नमः । नमः । निषादेभ्यः । निषादेभ्यः
 इति निषादेभ्यः । पुञ्जिष्ठेभ्यः । च ।
 वः । नमः । नमः । श्वनिभ्यः इति श्वनि-
 भ्यः । मृगयुभ्यः इति मृगयुभ्यः । च ।
 वः । नमः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (तक्षभ्यः) ये तक्ष्णुवन्ति तनूकु-
 र्वन्ति तेभ्यः (रथकारेभ्यः) ये रथान् विमानादियानसमूहान्
 कुर्वन्ति तेभ्यः शिल्पिभ्यः (च) (वः) (नमः) वेतनादिदानेन
 सत्करणम् (नमः) अन्नादिकम् (कुलालेभ्यः) मृत्स्थापात्रा-
 दिरचकेभ्यः (कर्मारेभ्यः) असिभुशुण्डीशतप्रादिनिर्मातृभ्यः (च)
 (वः) (नमः) सत्करणम् (नमः) अन्नादिदानम् (निषादेभ्यः)
 ये वनपर्वतादिषु तिष्ठन्ति तेभ्यः (पुञ्जिष्ठेभ्यः) ये पुञ्जिषु वर्णेषु
 भाषासु वा तिष्ठन्ति तेभ्यः (च) (वः) (नमः) सत्करणम्
 (नमः) अन्नादिदानम् (श्वनिभ्यः) ये शुनो नयन्ति शिञ्जयन्ति
 तेभ्यः (मृगयुभ्यः) य आत्मनो मृगान् कामयन्ते तेभ्यः (च)
 (वः) (नमः) सत्करणम् ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं राजादयो वस्तुतस्तु नमो
 रथकारेभ्यो नमश्च वः कुलालेभ्यो नमः कर्मारेभ्यो नमश्च वो
 निषादेभ्यो नमः पुञ्जिष्ठेभ्यो नमश्च वः श्वनिभ्यो नमो मृग-
 युभ्यो नमश्च दद्याम कुर्याम च तथा यूयमपि दत्त कुरुत च ॥ २७ ॥

भावार्थः—विद्वांसो ये पदार्थविद्ययाऽपूर्वाणि शिल्पकृत्यानि साधुयुस्तान् पारितोषिकदानेन सत्कुर्युः । ये श्वादिपशुभ्योऽन्नादिदानेन परिपाल्य सुशिष्योपयोजयेयुस्तान् सुखानि प्रापयेयुः ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे राजा आदि हम लोग (तक्षभ्यः) पदार्थों को सूक्ष्मक्रिया से बनाने हारे तुम को (नमः) अन्न देते (च) और (रथकारिभ्यः) बहुत से विमानादि यानों को बनाने हारे (वः) तुम लोगों का (नमः) परिश्रमादि का धन देके सत्कार करते हैं (कुलालेभ्यः) प्रशंसित मट्टी के पात्र बनाने वालों को (नमः) अन्नादि पदार्थ देते (च) और (कर्मरिभ्यः) खड्ग बन्दूक और तोप आदि शस्त्र बनाने वाले (वः) तुम लोगों का (नमः) सत्कार करते हैं (निषादेभ्यः) वन और पर्वतादि में रह कर दुष्ट जीवों को ताड़ना देने वाले तुम को (नमः) अन्नादि देते (च) और (पुष्पिष्ठेभ्यः) श्वेतादि वर्णों वा भाषाओं में प्रवीण (वः) तुम्हारा (नमः) सत्कार करते हैं (श्वनिभ्यः) कुत्तों को शिखा करने हारे तुम को (नमः) अन्नादि देते (च) और (मृगयुभ्यः) अपनी आत्मा से वन के हरिण आदि पशुओं को चाहने वाले तुम लोगों का (नमः) सत्कार करते हैं वैसे तुम लोग भी करो ॥ २७ ॥

भावार्थः—विद्वान् लोग जो पदार्थविद्या की ज्ञान के अपूर्व कारीगरीयुक्त पदार्थों की बनावें उन को पारितोषिक आदि देके प्रसन्न करें और जो कुत्ते आदि पशुओं की अन्नादि से रक्षा कर तथा अच्छी शिखा देके उपयोग में लावें उन को सुख प्राप्त करावें ॥ २७ ॥

नमः श्वभ्य इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

आर्षी जगतौ छन्दः । निषादः स्वरः ॥

मनुष्यैः केभ्यः कथमुपकारो ग्राह्य इत्याह ॥

मनुष्य लोग किनसे कैसा उपकार लेवें यह वि० ॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च नमो नमो
भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये च
नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च ॥ २८ ॥

नमः । श्वभ्यऽइति श्वभ्यः । श्वपतिभ्यऽ-
इति श्वपतिभ्यः । च । वः । नमः । नमः । भवाय ।
च । रुद्राय । च । नमः । शर्वाय । च । पशु-
पतयेऽइति पशुपतये । च । नमः । नील-
ग्रीवायेति नीलग्रीवाय । च । शितिकण्ठा-
येति शितिकण्ठाय । च ॥ २८ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (श्वभ्यः) कुक्कुरेभ्यः (श्वपतिभ्यः)
शुनां पालकेभ्यः (च) (वः) (नमः) अन्नं सत्करणं च (नमः)
सत्करणम् (भवाय) यः शुभगुणादिषु भवति तस्मै (च) (रुद्राय)
दुष्टानां रोदकाय (च) (नमः) अन्नादिकम् (शर्वाय) दुष्टानां
हिंसकाय (च) (पशुपतये) गवादिपशुपालकाय (च) (नमः)
अन्नम् (नीलग्रीवाय) नीलः शोभनो वर्णो ग्रीवायां यस्य तस्मै
(च) (शितिकण्ठाय) शितिस्तीक्ष्णभूतः कृष्णो वा कण्ठो
यस्य तस्मै (च) ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं परीक्षकाः श्वभ्यो नमो वः
श्वपतिभ्यो नमश्च भवाय नमश्च रुद्राय नमश्च शर्वाय नमश्च
पशुपतये नमश्च नीलग्रीवाय नमश्च शितिकण्ठाय नमश्च
दद्याम कुर्याम तथा यूयमपि दत्त कुरुत च ॥ २८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः श्वादिपशून्नादिदानेन वर्द्धयित्वा तैरुप-
कारो ग्राह्यः । पशुपालकादीनां सत्कारश्च कार्यः ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम परीक्षक लोग (श्वभ्यः) कुत्तों को (नमः) अन्न देवें (च) और (यः) तुम (श्वपतिभ्यः) कुत्तों को पालने वालों को (नमः) अन्न देवें तथा सत्कार करें (च) तथा (भवाय) जो शुभशुणी में प्रसिद्ध ही उस जन का (नमः) सत्कार (च) और (रुद्राय) दृष्टों को शलाजी हारे वीर का सत्कार (च) तथा (शर्वाय) दुष्टों को मारने वालों को (नमः) अन्नादि देते (च) और (पशुपतये) गौआदि पशुओं के पालक को अन्न (च) और (नीलग्रीवाय) सुन्दर वर्ण वाले कण्ठ से युक्त (च) और (शितिकण्ठाय) तीक्ष्ण वा काले कण्ठ वाले को (नमः) अन्न देते और सत्कार करते हैं वैसे तुम भी दिया किया करो ॥२८॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि कुत्ते आदि पशुओं को अन्नादि से बढ़ा के उन से उपकार लेवें और पशुओं के रक्षकों का सत्कार भी करें ॥ २८ ॥

नमः कपर्दिन इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रो देवता ।

भुरिगतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

गृहस्थैः के सत्कर्त्तव्या इत्युच्यते ॥

गृहस्थलोगों को किन का सत्कार करना चाहिये यह वि०॥

नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशाय च नमः
सहस्राक्षाय च शतधन्वने च नमो गिरि-
श्याय च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्ट-
माय चेषुमते च ॥ २९ ॥

नमः । कपर्दिने । च । व्युप्तऽकेशाये-
ति व्युप्तऽकेशाय । च । नमः । सहस्राक्षा-
येति सहस्रऽअक्षाय । च । शतधन्वनऽइति
शतऽधन्वने । च । नमः । गिरिश्यायेति

गिरिऽशयाय । च । शिपिविष्टायेति शिपि-
 ऽविष्टाय । च । नमः । मीढुष्टमाय । मीढु-
 स्तमायेति मीढुऽस्तमाय । च । इषुमतऽ-
 इतीषुमते । च ॥ २६ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (कपर्दिने) जटिलाय ब्रह्मचा-
 रिणे (च) (व्युत्तकेशाय) विशेषतयोप्ताश्चेदिताः केशा येन तस्मै
 संन्यासिने (च) संन्यासमिच्छवे वा (नमः) सत्करणम् (स-
 हस्राक्षाय) सहस्रेष्वसंख्यातेषु शास्त्रविषयादिष्वक्षिणी यस्य
 तस्मै विदुषे ब्राह्मणाय (शतधन्वने) धनुर्विद्याद्यसंख्यशस्त्र-
 विद्याशिक्षकाय (च) (नमः) सत्करणम् (गिरिशयाय)
 यो गिरिषु पर्वतेषु श्रितः सन् श्रिते तस्मै वानप्रस्थाय (च) (शिपि-
 विष्टाय) शिपिषु पशुषु पालकत्वेन विष्टाय प्रविष्टाय वैश्यप्रभृतये
 (च) शूद्राय (नमः) सत्करणम् (मीढुष्टमाय) अतिशयेन वृजो-
 दानक्षेत्रादिसिचकाय कृषौवलाद्याय (च) (इषुमते) प्रशस्ता
 इषवो वाणा विद्यन्ते यस्य तस्मै वीराय (च) भृत्यवर्गाय ॥ २६ ॥

अन्वयः—गृहस्था मनुष्या नमः कपर्दिने च व्युत्तकेशाय च
 नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च नमो गिरिशयाय च शिपि-
 विष्टाय च नमो मीढुष्टमाय चेषुमते च कुर्युः प्रदत्तुश्च ॥ २६ ॥

भावार्थः—गृहस्थैर्ब्रह्मचारिप्रभृतीन् सत्कृत्य विद्यादानं क-
 र्त्तव्यं कारयितव्यं च तथा संन्यास्यादीन् संपूज्य विशिष्टविज्ञानं
 प्राप्नुय ॥ २६ ॥

पदार्थः—गृहस्थ लोगों को चाहिये कि (कपर्दिने) जटाधारी ब्रह्मचारी
 (च) और (व्युत्तकेशाय) समस्त केश मुड़ाने हारे संन्यासी (च) और संन्यास
 चाहते हुए को (नमः) अन्न देवे (च) तथा (सहस्राक्षाय) अंख्य शास्त्र के

विषयादि को देखने वाले विद्वान् ब्राह्मण का (च) और (शतधन्वनी) धनुष आदि असंख्य शस्त्र विद्याओं के शिक्षक क्षत्रियका (नमः) सत्कार करें (गिरिशयाय) पर्वतों के आश्रय से सोने हारे वानप्रस्थ का (च) और (शिपिविष्टाय) पशुओं के पालकवैश्य आदि (च) और शूद्र का (नमः) सत्कार करें (मीढुष्टयाय) वृक्ष वागीचा और खेत आदि को अच्छे प्रकार सींचने वाले किसानलोगों (च) और माली आदिको (इषुमते) प्रशंसित बाणों वाले वीर पुरुष को (च) भी (नमः) अन्नादि देवे और सत्कार करें ॥ २८ ॥

भावार्थः—गृहस्थों को योग्य है कि ब्राह्मणचारी आदि को सत्कार पूर्वक विद्यादान करें और करावें । तथा संन्यासी आदि की सेवा कर के विशेष विज्ञान का ग्रहण किया करें ॥ २८ ॥

नमो ऋस्वायेत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

विराडाषीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

नमो ऋस्वाय च वामनाय च नमो
बृहते च वर्षीयसे च नमो वृद्धाय च सुवृधे
च नमोऽग्राय च प्रथुमाय च ॥ ३० ॥

नमः । ऋस्वाय । च । वामनाय । च ।
नमः । बृहते । च । वर्षीयसे । च । नमः ।
वृद्धाय । च । सुवृधेऽ इति सुवृधे । च । नमः ।
अग्राय । च । प्रथुमाय । च ॥ ३० ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (ऋस्वाय) बालकाय (च) (वामनाय) वामं प्रशस्तं विज्ञानं विद्यते यस्य तस्मै । वान इति

प्रशस्तना० निचं० ३।८ अत्र पामादित्वान्नः । अ० पू । २ । १००
 (च) (नमः) सत्करणम् (बृहते) सहते (च) (वर्षीयसे)
 अतिशयेन विद्यावृद्धाय (च) (नमः) सत्करणम् (वृद्धाय)
 वयोऽधिकाय (च) (सवृधे) यः समानैः सह वर्धते तस्मै (च)
 सर्वमिन्नाय (नमः) सत्करणम् (अग्राय) अग्रे भवाय सत्कर्मसु
 पुरःसराय (च) (प्रथमाय) प्रख्याताय (च) ॥ ३० ॥

आन्वयः—ये गृहस्था मनुष्या ब्रह्माय च वामनाय च नमो
 बृहते च वर्षीयसे च नमो वृद्धाय च सवृधे च नमोऽग्राय च
 प्रथमाय नमश्च ददति कुर्वन्ति च ते सुखिनो भवन्ति ॥ ३० ॥

भावार्थः—गृहस्थैर्मनुष्यैरन्नादिना बालकादीन् सत्कृत्य सद्
 व्यवहार उन्नेयः ॥ ३० ॥

पदार्थः—जो गृहस्थ लोग (ब्रह्माय) बालक (च) और (वामनाय)
 प्रशंसित ज्ञानी (च) तथा मध्यम विद्वान् को (नमः) अन्न देते हैं (बृहते) बड़े
 (च) और (वर्षीयसे) विद्या में अतिवृद्ध (च) तथा विद्यार्थी का (नमः) सत्कार
 (वृद्धाय) अवस्था में अधिक (च) और (सवृधे) अपने समानों के साथ बढने वाले
 (च) तथा सब के मित्र का (नमः) सत्कार (च) और (अग्राय) सत्कर्म
 करने में सब से पहिले उद्यत होने वाले (च) तथा (प्रथमाय) प्रसिद्ध पुरुष का
 (नमः) सत्कार करते हैं ॥ ३० ॥

भावार्थः—गृहस्थ मनुष्यों को उचित है कि अन्नादि पदार्थों से बालक
 आदि का सत्कार करके अच्छे व्यवहार की उन्नति करें ॥ ३० ॥

नमश्चाश्वत्थस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः । स्वराडाषी

पङ्क्तिप्रकृन्दः । प्रञ्चमः स्वरः ॥

अथोद्योगः कथं कार्यं दृत्युपदिश्यते ॥

अब उद्योग कैसे करना चाहिये यह वि० ॥

नमः आशवे चाजिराय च नमः शीघ्याय
 च शीभ्याय च नमः ऊर्म्याय चावस्वन्याय च
 नमो नादेयाय च दीप्याय च ॥ ३१ ॥

नमः । आशवे । च । अजिराय । च ।
नमः । शीघ्रयाय । च । शीभ्याय । चः । नमः ।
ऊर्म्याय । च । अवस्वन्यायेत्यवऽस्वन्याय ।
च । नमः । नादेयाय । च । द्वीप्याय । च ॥३१॥

पदार्थः—(नमः) अन्नादिकम् (आशवे) वायुरिवाध्वानं
व्याप्तायाम्नाय (च) (अजिराय) अश्ववारं प्रक्षेपते (च) (नमः)
अन्नम् (शीघ्रयाय) शीघ्रगतौ साधवे (च) (शीभ्याय) शीभेषु
क्षिप्रकारिषु भवाय । शीभमितिक्षिप्रना० निघं० २।१५ (च)
(नमः) अन्नम् (ऊर्म्याय) ऊर्मिषु जलतरङ्गेषु भवाय वायुरिव
वर्त्तमानाय (च) (अवस्वन्याय) अर्वाचीनेषु खनेषु भवाय (च)
(नमः) अन्नम् (नादेयाय) नद्यां भवाय (च) (द्वीप्याय) द्वीपेषु
द्विर्गतजलेषु देशेषु भवाय (च) ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यदि यूयमाशवे चाजिराय च नमः
शीघ्रयाय शीभ्याय च नमश्चोर्म्याय चावस्वन्याय च नमो नादेयाय च
द्वीप्याय च नमो दत्त तर्हि भवन्तोऽखिलानन्दान् प्राप्नुत ॥३१॥

भावार्थः—ये क्रियाकौशलेन रचितैर्विमानादियानैरश्वादि-
भिश्च शीघ्रं गतिमन्तः सन्ति ते कं कं द्वीपं देशं वाऽगत्वा राज्याय
धनं च नाप्नुवन्ति किन्तु सर्वत्र गत्वा सर्वमाप्नुवन्ति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो तुम लोग (आशवे) वायु के तुल्य मार्ग में शीघ्र-
गामी (च) और (अजिराय) असवारों को फेंकने वाले घोड़े (च) तथा हाथी
आदि को (नमः) अन्न (शीघ्रयाय) शीघ्र चलने में उत्तम (च) और (शीभ्याय)
शीघ्रता करने वालों में प्रसिद्ध (च) तथा मध्यस्थ जन को (नमः) अन्न (ऊर्म्याय)
जल तरङ्गों में वायु के समान वर्त्तमान (च) और (अवस्वन्याय) अनुत्तम शब्दों में

प्रसिद्ध होनेवाले के लिये (च) तथा दूर से सुनने वाले को (नमः) अन्न (नादेयाय) नदी में रहने (च) और (हीप्याय) जल के बीच टापू में रहने (च) तथा उन के संबन्धियों को (नमः) अन्न देते रहो तो आप लोगों को संपूर्ण आनन्द प्राप्त ही ॥ ३१ ॥

भावार्थः—जो क्रियाकौशल से बनाये विमानादि यानों और घोड़ों से शीघ्र चलते हैं वे किस २ द्वीप वा देश को न जा के राज्य के लिये धन को नहीं प्राप्त होते किन्तु सर्वत्र जा आ के सब को प्राप्त होते हैं ॥ ३१ ॥

नमोज्ज्येष्ठायेत्यस्य कुत्स्य ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

स्वराडाशी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्याः परस्परं कथं सत्कृता भवेयुर्दित्याह ॥

मनुष्यलोग परस्पर कैसे सत्कार करने वाले हों यह वि० ॥

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः
पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय चाप-
गुल्माय च नमो जघन्याय च बुद्ध्याय च ॥ ३२ ॥

नमः । ज्येष्ठाय । च । कनिष्ठाय । च ।
नमः । पूर्वजायेति पूर्वजाय । च । अपरजा-
येत्यपरजाय । च । नमः । मध्यमाय । च ।
अपगुल्मायेत्यपगुल्माय । च । नमः । जघ-
न्याय । च । बुद्ध्याय । च ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(नमः) सत्करणमन्त्रं वा (ज्येष्ठाय) अतिश-
येन वृद्धाय (च) (कनिष्ठाय) अतिशयेन बालकाय (च)
(नमः) सत्करणमन्त्रं वा (पूर्वजाय) पूर्व जाताय ज्येष्ठाय

भावे ब्राह्मणाय वा (च) (अपरजाय) अपरं जाताय ज्येष्ठानु-
जायान्त्यजाय वा (च) (नमः) सत्कारादिकम् (मध्यमाय)
मध्ये भवाय बन्धवे क्षत्रियाय वैश्याय वा (च) (अपगल्भाय)
अपगतं दूरीकृतं गतम् धार्ष्ट्येन तस्मै (च) (नमः) सत्करणम्
(जघन्याय) जघने नौचकर्मणि भवाय शूद्राय स्लेच्छाय वा (च)
(बुध्न्याय) बुध्ने जलबन्धनेऽन्तरिक्षे भवाय मेघायेव वर्त्तमानाय
दात्रे (च) ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः
पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय चापगल्भाय च नमो
जघन्याय च बुध्न्याय च नमो दत्त ॥ ३२ ॥

भावार्थः—सत्कारे कर्त्तव्ये नमस्तद्वति वाक्योच्चारणेन कनि-
ष्ठैर्ज्येष्ठा ज्येष्ठैः कनिष्ठा नौचैरुत्तमा उत्तमैर्नीचाः क्षत्रियाद्यै-
र्ब्राह्मणा ब्राह्मणाद्यैः क्षत्रियाद्याश्च सततं सत्कर्त्तव्याः । एतेनैव
वेदोक्तप्रमाणेन शिष्टाचारे सर्वत्र सर्वैरेतद्वाक्यं संप्रयोज्यान्व्येषां
सत्करणात्प्रसन्नैर्भवितव्यम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (ज्येष्ठाय) अत्यन्त बड़ी (च) और (कनि-
ष्ठाय) अतिबालकीं का (नमः) सत्कार और अन्न(च) तथा (पूर्वजाय) ज्येष्ठभ्राता
वा ब्राह्मण (च) और (अपरजाय) छोटे भाई वा नीच का (च) भी (नमः)
सत्कार वा अन्न (मध्यमाय) बन्धु, क्षत्रिय वा वैश्य (च) और (अपगल्भाय) ठीठपन
छोड़े हुए सरल स्वभाव वाले (च) इन सब का (नमः) सत्कार आदि (च) और
(जघन्याय) नीच कर्म कर्त्ता शूद्र वा स्लेच्छ (च) तथा (बुध्न्याय) अन्तरिक्ष में
हुए मेघ के तुल्य वर्त्तमान दाता पुरुष का (नमः) अन्नादि से सत्कार करो ॥ ३२ ॥

भावार्थः—परस्पर मिलते समय सत्कार करना ही तब (नमस्ते) इस
वाक्य का उच्चारण कर के छोटे बड़ों बड़े छोटों नीच उत्तमों उत्तम नीचों और
क्षत्रियादि ब्राह्मणों वा ब्राह्मणादि क्षत्रियादि को का निरन्तर सत्कार करे सब
लोग इसी वेदोक्त प्रमाण से सर्वत्र शिष्टाचार में इसी वाक्य का प्रयोग कर के
परस्पर एक दूसरे का सत्कार करने से प्रसन्न होंगे ॥ ३२ ॥

नमः सोभ्यायेत्यस्य कुत्सं ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

नमः सोभ्याय च प्रतिसूर्याय च नमो
याम्याय च क्षेम्याय च नमः श्लोक्याय चाव-
सान्याय च नमः उर्वर्याय च खल्याय च ॥३३॥

नमः । सोभ्याय । च । प्रतिसूर्यायेति
प्रतिऽसूर्याय । च । नमः । याम्याय । च ।
क्षेम्याय । च । नमः । श्लोक्याय । च । अव-
सान्यायेत्यवऽसान्याय । च । नमः । उर्वर्याय ।
च । खल्याय । च ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (सोभ्याय) सोमेष्ट्वैश्वर्य्ययुक्तेषु
भवाय (च) (प्रतिसूर्याय) ये प्रतीते धर्मे सरन्ति तेषु भवाय
(च) (नमः) सत्करणम् (याम्याय) यो यमेषु न्यायकारिषु साधुस्तस्मै ।
अत्रान्येषामपीति दीर्घः (च) (क्षेम्याय) क्षेमेषु रक्षकेषु साधु-
स्तस्मै (च) (नमः) सत्करणम् (श्लोक्याय) श्लोके वेदवाण्यां
साधवे । श्लोक इति वाङ्ना० निघं० १।११ (च) (अवसा-
न्याय) अवसानव्यवहारे साधवे (च) (नमः) सत्करणम्
(उर्वर्याय) उरुणां महतामर्याय स्वामिने (च) (खल्याय)
खले संचयाधिकरणे साधवे (च) ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः सोम्याय च प्रतिसर्वाय च नमो याम्याय च ज्येष्ठ्याय च नमः श्लोकाय चावसान्याय च नमः उर्वर्याय च खल्याय च नमः प्रयोज्य दत्त्वा चैतान् भवन्त आनन्दयन्तु ॥३३॥

भावार्थः—अत्रानेकैश्चकारैरन्येषु प्रयोगिनोऽर्थाः संग्राह्याः सत्कर्त्तव्याश्च प्रजास्यैर्न्यायाधीशादीनां न्यायाधीशाद्यैः प्रजास्थानां च सत्कारः पत्न्याद्यैर्भार्याद्याभार्याद्यैः पत्न्यादयश्च प्रसादनीयाः ॥३३॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (सोम्याय) ऐश्वर्ययुक्तीं मे प्रसिद्ध (च) और (प्रतिसर्वाय) धर्मात्मात्रों मे उत्पन्न हुए (च) तथा धनी धर्मात्मा की (नमः) अन्नदे (याम्याय) न्यायकारियों मे उत्तम (च) और (ज्येष्ठ्याय) रक्षा करने वाली मे चतुर (च) और न्यायाधीशादि को (नमः) अन्न दे और (श्लोकाय) वेदवाणी मे प्रवीण (च) और (अवसान्याय) कार्यसमाप्तिव्यवहार मे कुशल (च) तथा आरम्भ करने मे उत्तम पुरुष का (नमः) सत्कार (उर्वर्याय) सहान् पुरुषों के स्वामी (च) और (खल्याय) अच्छे अन्नादि पदार्थों के संचय करने मे प्रवीण (च) और व्यय करने मे विचक्षण पुरुष का (नमः) सत्कार करके इन सब को आप लोग आनन्दित करो ॥ ३३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र मे अनेक चकारों से और भी उपयोगी अर्थ लेना और उन का सत्कार करना चाहिये प्रजास्यपुरुषन्यायाधीश, न्यायाधीश प्रजास्थों का सत्कार पतिआदिस्त्री आदि की और स्त्री आदि पति आदिपुरुषों की प्रसन्नता करे ॥३३॥

नमो वन्यायेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

स्वराडापीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

राजपुरुषैः कथं भवितव्यमित्याह ॥

राजपुरुषों को कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

नमो वन्याय च कक्ष्याय च नमः अवाय
च प्रतिअवाय च नमः आशुषेणाय चाशुर-
थाय च नमः शूराय चावभेदिने च ॥ ३४ ॥

नमः । वन्याय । च । कक्ष्याय । च । नमः ।
 श्रवाय । च । प्रतिश्रवायेति प्रतिऽश्रवाय । च ।
 नमः । आशुषेणाय । आशुसेनायेत्याशुऽसे-
 नाय । च । आशुरथायेत्याशुऽरथाय । च ।
 नमः । शूराय । च । अवभेदिनऽइत्यवभे-
 दिने । च ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (वन्याय) वने जङ्गले भवाय
 (च) (कक्ष्याय) कक्षासु भवाय (च) (नमः) सत्कारणम्
 (श्रवाय) श्रोत्रे श्रवणहेतवे वा (च) (प्रतिश्रवाय) यः
 प्रतिशृणोति प्रतिजानीते तस्मै (च) (नमः) अन्नदानम्
 (आशुषेणाय) आशु शीघ्रगामिनौ सेना यस्य तस्मै (च) (आशु-
 रथाय) आशु शीघ्रगामिनो रथा यानानि यस्य तस्मै (च)
 (नमः) सत्कारम् (शूराय) शत्रूणां हिंसकाय (च) (अवभे-
 दिने) शत्रूनवभेत्तुं विदारयितुं शीलाय (च) ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ये वन्याय च कक्ष्याय च नमः श्रवाय
 च प्रतिश्रवाय च नमः आशुषेणाय चाशुरथाय च नमः शूराय
 चावभेदिने च नमः प्रदत्तुः कुर्युस्ते सर्वत्र विजयिनो भवन्तु ॥ ३४ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैः वनकक्षास्याध्येतव्यापकबलिष्ठसेना-
 तूर्णगामियानस्यवीरदूतानन्धनादिना सत्कारेण प्रोत्साह्य सदा
 विजयिभिर्भवितव्यम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो लोग (वन्याय) जङ्गल में रहने (च) और (कल्याय) वन के समीप कक्षाओं में (च) तथा गुफा आदि में रहने वालों को (नमः) अन्न देवे । (अवाय) सुनने वा सुनने के हेतु (च) और (प्रतिअवाय) प्रतिज्ञा करने (च) तथा प्रतिज्ञा को पूरी करने हारे का (नमः) सत्कार करे । (आशुषेणाय) शीघ्रगामिनी सेना वाले (च) और (आशुरथाय) शीघ्र चलने हारे रथों के स्वामी (च) तथा सारथि आदि को (नमः) अन्न देवे । (शूराय) शत्रुओं को मारने (च) और (अवभेदिने) शत्रुओं को छिन्न भिन्न करने वाले (च) तथा दूतादि का (नमः) सत्कार करे उन का सर्वत्र विजय होवे ॥ ३४ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को चाहिये कि वन तथा कक्षाओं में रहनेवाले अध्येता और अध्यापकों, बलिष्ठ सेनाओं, शीघ्र चलने हारे यानों में बैठने वाले वीरों और दूतों को अन्न धनादि से सत्कार पूर्वक उत्साह दे के सदा विजयको प्राप्त हों ॥ ३४ ॥

नमो बिलिमन इत्यस्य कुरुस ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

स्वराडाषी चिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

योद्धृणां रक्षा कथं कार्येत्याह ॥

योद्धाओं की रक्षा कैसे करना चाहिये यह वि० ॥

नमो' बिलिमने' च कवचिने' च नमो'
वर्मिणे' च वरुथिने' च नमः' श्रुताय' च श्रुतसे-
नाय' च नमो' दुन्दुभ्याय' चाहनन्याय' च ॥ ३५ ॥

नमः । बिलिमने । च । कवचिने । च ।
नमः । वर्मिणे । च । वरुथिने । च । नमः ।
श्रुताय । च । श्रुतसेनायेति श्रुतसेनाय ।
च । नमः । दुन्दुभ्याय । च । आहनन्याये-
त्याहनन्याय । च ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(नमः) सत्करणम् (विल्मिने) प्रशस्तं विल्मं धारणं वा विद्यते यस्य तस्मै (च) (कवचिने) सम्बद्धं कवचं शरीररक्षासाधनं विद्यते यस्य तस्मै (च) (नमः) अन्नादि-दानम् (वर्मिणे) बहूनि वर्माणि शरीररक्षासाधनानि विद्यन्ते यस्य तस्मै (च) (वरुधिने) प्रशस्तानि वरुथानि गृहाणि विद्यन्ते यस्य तस्मै । वरुथमिति गृहना० निघं० ३ । ४ (च) (नमः) सत्करणम् (श्रुताय) यः शुभगुणेषु श्रूयते तस्मै (च) (श्रुतसेनाय) श्रुता प्रख्याता सेना यस्य तस्मै (च) (नमः) सत्करणम् (दुन्दुभ्याय) दुन्दुभिषु वादित्वेषु साधवे (च) (आहनन्याय) वीररसाय वादित्ववादानेषु साधवे (च) ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजनाध्यक्षा भवन्तो विल्मिने च कवचिने च नमो वर्मिणे च वरुधिने च नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च नमः कुर्युर्ददुर्यतो युष्माकं पराजयः कदापि न स्यात् ॥ ३५ ॥

भावार्थः—राजप्रजाजनैर्योद्धृतां सर्वतो रक्षा सर्वतः सुखप्रदानि गृहाणि भोज्यपेयानि वस्तूनि प्रशंसितजनानां सङ्कोऽत्युत्तमानि वादित्राणि च दत्त्वा स्वाभीष्टानि साधनीयानि ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे राजन् और प्रजा के अध्यक्ष पुरुषो आप लोग (विल्मिने) प्रशंसित साधारण वा पोषण करने (च) और (कवचिने) शरीर के रक्षक कवच को धारण करने (च) तथा उनके सहाय कारियों का (नमः) सत्कार करे (वर्मिणे) शरीर रक्षा के बहुत साधनों से युक्त (च) और (वरुधिने) प्रशंसित घरीं वाले (च) तथा घर आदि के रक्षकों को (नमः) अन्नादि देवे (श्रुताय) शुभ गुणों में प्रख्यात (च) और (श्रुतसेनाय) प्रख्यात सेना वाले (च) तथा सेनास्थों का (नमः) सत्कार (च) और (दुन्दुभ्याय) बाजी बजाने में चतुर वजन्तरी (च) तथा (आहनन्याय) वीरों को युद्ध में उत्साह बढ़ाने के बाजी बजाने में कुशल पुरुष का (नमः) सत्कार कीजिये जिस से तुम्हारा पराजय कभी न हो ॥ ३५ ॥

भावार्थः—राजा और प्रजा के पुरुषों की चाहिये कि योद्धा लोगों की सब प्रकार रक्षा, सब के सुखदायी घर, खाने पीने के योग्य पदार्थ, प्रशंसित पुरुषों का संग और अत्युत्तम वाजे आदि दे के अपने अभीष्ट कार्यों को सिद्ध करे ॥ ३५ ॥

नमो धृष्णवे इत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

स्वराडाशीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च नमो निषङ्गिणे
चेषुधिमते च नमस्तीक्ष्णेषवे चायु-
धिने च नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च ॥ ३६ ॥

नमः । धृष्णवे । च । प्रमृशयेति प्रमृ-
शाय । च । नमः । निषङ्गिणे । च । इषुधि-
मतुः इतीषुधिऽमते । च । नमः । तीक्ष्णेष-
वइति तीक्ष्णऽइषवे । च । आयुधिने । च ।
नमः । स्वायुधयेति सुऽआयुधाय । च ।
सुधन्वनुऽ इति सुऽधन्वने । च ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्तादिदानम् (धृष्णवे) यो धृष्णोति
दृढो निर्भयो भवति (च) (प्रमृशाय) प्रकृष्टविचारशीलाय
(च) मृदुस्वभावजनाय (नमः) सत्करणम् (निषङ्गिणे) बहवो

निषङ्गाः शस्त्रसमूहा विद्यन्ते यस्य तस्मै (च) (इषुधिमते)
 प्रशस्तशस्त्रास्त्रकोशाय (च) (नमः) सत्करणम् (तीक्ष्णेषवे)
 तीक्ष्णास्तीव्रा इषवोऽस्त्रशस्त्राणि यस्य तस्मै (च) (आयुधिने)
 ये शतघ्न्यादिभिः समन्तादुध्यन्ते ते प्रशस्ता विद्यन्ते यस्य तस्मै
 (च) (नमः) अन्नदानम् (स्वायुधाय) शोभनानि आयुधानि
 यस्य तस्मै (च) (सुधन्वने) शोभनानि धन्वानि धनूंषि यस्य
 तस्मै (च) तेषां रक्षकाय ॥ ३६ ॥

अन्वयः—ये राजप्रजाजनाध्यक्षा धृष्णवे च प्रमृशाय च नमो
 निषङ्गिणे चेषुधिमते च नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने च नमः स्वायुधाय
 च सुधन्वने च नमः प्रददुः कुर्युश्च ते सदा विजयिनो भवन्तु ॥ ३६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यत्किञ्चित्कर्म कार्यं तत्सुविचारेण दृढो-
 त्साहेनेति नहि शरीरात्मबलमन्तरेण शस्त्रप्रहरणं शत्रुविजयञ्च
 कर्तुं शक्यते तस्मात्सततं सेना वर्द्धनीया ॥ ३६ ॥

पदार्थः—जो राज और प्रजा के अधिकारी लोग (धृष्णवे) दृढ (च)
 और (प्रमृशाय) उत्तम विचारशील (च) तथा कोमल स्वभाव वाले पुरुष की
 (नमः) अन्न देवे (निषङ्गिणे) बहुत शस्त्रों वाले (च) और (इषुधिमते) प्रशं-
 सित शस्त्र अस्त्र और कोश वाले का (च) भी (नमः) सत्कार और (तीक्ष्णेषवे)
 तीक्ष्ण शस्त्र अस्त्रों से युक्त (च) और (आयुधिने) अच्छे प्रकार तोप आदि से
 लड़ने वाले वीरों से युक्त अभ्यक्ष पुरुष का (च) भी (नमः) सत्कार करें (स्वायु-
 धाय) सुन्दर आयुधों वाले (च) और (सुधन्वने) अच्छे धनुषों से युक्त (च) तथा
 उन के रक्षकों को (नमः) अन्न देवे वे सदा विजय को प्राप्त हों ॥ ३६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो कुछ कर्म करें सो अच्छे प्रकार
 विचार और दृढ उत्साह से करें क्यों कि शरीर और आत्मा के बल के बिना शस्त्रों
 का चलाना और शत्रुओं का जीतना कभी नहीं कर सकते इस लिये निरन्तर
 सेना की उन्नति करें ॥ ३६ ॥

नमः श्रुतायेत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

निचूदाशीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैरुदकेन कथमुपकर्तव्यमित्याह ॥

मनुष्य लोग जल से कैसे उपकार लेवे यह वि० ॥

नमः सुत्याय च पथ्याय च नमः काट्याय
च नीष्याय च नमः कुल्याय च सरस्याय च
नमो नदियाय च वैशन्ताय च ॥ ३७ ॥

नमः । सुत्याय । च । पथ्याय । च । नमः ।
काट्याय । च । नीष्याय । च । नमः ।
कुल्याय । च । सरस्याय । च । नमः ।
नदियाय । च । वैशन्ताय । च ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नदानम् (सुत्याय) सुतौ प्रस्रवणे
भवाय (च) (पथ्याय) पथि भवाय गन्तुकाय (च) सार्गादि
शोधकाय (नमः) सत्करणम् (काट्याय) काटेषु कूपेषु भवाय ।
काट इति कूपना० निघं० ३ । २३ (च) (नीष्याय) नितरा-
मापो यस्मिन् स नीपस्तत्र भवाय (च) तत्सहायिने (नमः)
सत्करणम् (कुल्याय) कुल्यासु नदीषु भवाय । कुल्या इति नदी-
ना० निघं० १ । १३ (च) (सरस्याय) सरसि तडागे भवाय
(च) (नमः) अन्नादिदानम् (नदियाय) नदीषु भवाय (च)
(वैशन्ताय) वैशन्तेषु क्षुद्रेषु जलाशयेषु भवाय (च) ॥ ३७ ॥

अन्वयः—मनुष्यैः स्तुत्याय च पथ्याय च नमः काव्याय च नीष्याय च नमः कुल्याय च सरस्याय नमश्च नादेयाय च वैशन्ताय च नमो दत्त्वा दया प्रकाशनीया ॥ ३७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः स्तोतॄणां मार्गाणां कूपानां जलप्रायदेशानां महदल्पसरसां च जलं चालयित्वा यत्र कुत्र बहुधा क्षेत्रादिषु पुष्कलान्यन्नफलवृक्षलतागुल्मादीनि संवर्धनीयानि ॥ ३७ ॥

पदार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि (स्तुत्याय) स्तोता नाले आदि में रहने (च) और (पथ्याय) मार्ग में चलने (च) तथा मार्गादि को शोधने वाले को (नमः) अन्न दे (काव्याय) कूप आदि में प्रसिद्ध (च) और (नीष्याय) बड़े जलाशय में होने (च) तथा उस के सहायी का (नमः) सत्कार (कुल्याय) नहरों का प्रबन्ध करने (च) और (सरस्याय) तलाव के काम में प्रसिद्ध होने वाले का (नमः) सत्कार (च) और (नादेयाय) नदियों के तट पर रहने (च) और (वैशन्ताय) छोटे २ जलाशयों के जीवों को (च) और बापी आदि के प्राणियों को (नमः) अन्नादि देके दया प्रकाशित करें ॥ ३७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि नदियों के मार्गों बंधों कूपों जल प्राय देशों बड़े और छोटे तलावों के जल को चला जहाँ कहीं बांध और खेत आदि में छोड़ के पुष्कल अन्न फल वृक्ष लता गुल्म आदि को अच्छे प्रकार बढ़ावें ॥ ३७ ॥

नमः कूप्यायेत्यस्य कुत्स ऋषिः। रुद्रा देवताः ।

भुरिगार्गी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

नमः कूप्याय चावट्याय च नमो वीध्याय
चातप्याय च नमो मेध्याय च विद्युत्याय
च नमो वर्ध्याय चावर्ध्याय च ॥ ३८ ॥

नमः । कूप्याय । च । अवट्टाय । च ।
 नमः । वीध्यायेति विऽईध्याय । च । आतप्या-
 येत्याऽतप्याय । च । नमः । मेध्याय । च ।
 विद्युत्यायेति विऽद्युत्याय । च । नमः । वर्ष्याय ।
 च । अवर्षाय । च ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नादिकम् (कूप्याय) कूपे भवाय (च)
 (अवट्टाय) अवट्टेषु गर्तेषु भवाय (च) जङ्गलेषु भवाय (नमः)
 सस्यादिकम् (वीध्याय) विविधेषु ईधेषु दीपनेषु भवाय । अत्र
 विपूर्वकादिन्विधातोरौणादिको रक् प्रत्ययः (च) (आतप्याय)
 आतपेषु भवाय (च) कृष्यादेः प्रबन्धकर्त्तॄन् (नमः) अन्नादिकम्
 (मेध्याय) मेधेषु भवाय (च) (विद्युत्याय) विद्युति भवाय (च)
 अग्निविद्याविदे (नमः) सत्कारक्रियाम् (वर्ष्याय) वर्षासु भवाय
 (च) (अवर्षाय) अविद्यमानासु वर्षासु भवाय (च) ॥ ३८ ॥

अन्वयः—मनुष्याः कूप्याय चावट्टाय च नमो वीध्याय चा-
 तप्याय च नमो मेध्याय च विद्युत्याय च नमो वर्ष्याय चावर्षाय
 च नमो दत्त्वा कृत्वा चानन्दन्तु ॥ ३८ ॥

भावार्थः—यदि मनुष्याः कृपादिभ्यः कार्यसिद्धये भृत्यान्
 सत्कुर्युस्तर्ह्यनेकान्युत्तमानि कार्याणि कर्तुं शक्नुयुः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—मनुष्य लोग (कूप्याय) कूप के (च) और (अवट्टाय) गड्ढों
 (च) तथा जङ्गलों के जीवों को (नमः) अन्नादि दे (च) और (वीध्याय)
 विविध प्रकारों में रहने (च) और (आतप्याय) घास में रहने वाले वा (च) खेती
 आदि के प्रबन्ध करने वाले को (नमः) अन्न दे (मेध्याय) मेघ में रहने (च) और

(विद्युत्याय) विजुली से काम लेने वाले को (च) तथा अग्नि विद्या के जानने वाले को (नमः) अन्नादि दे (च) और (वर्षाय) वर्षा में रहने (च) तथा (अवर्षाय) वर्षारहित देश में बसने वाले का (नमः) सत्कार कर के आनन्दित होंवे ॥ ३८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य कूपादि से कार्य सिद्धि होने के लिये भृत्यों का सत्कार करें तो अनेक उत्तम २ कार्यों को सिद्ध कर सकें ॥ ३८ ॥

नमो वात्यायेत्यस्य कुत्स ऋषिः । रुद्रा देवताः ।

स्वराडाशी पंक्तिः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैरन्येभ्यो जगत्स्वपदार्थेभ्यः कथमुपकारो ग्राह्य इत्यु० ॥
अथ मनुष्य जगत् के अन्य पदार्थों से कैसे उपकार लेवे इस वि० ॥

नमो वात्याय च रेष्म्याय च नमो वास्तु-
व्याय च वास्तुपाय च नमः सोमाय च रुद्रा-
य च नमस्ताम्राय चारुणाय च ॥ ३९ ॥

नमः । वात्याय । च । रेष्म्याय । च । नमः ।
वास्तुव्याय । च । वास्तुपायेति वास्तुऽपाय ।
च । नमः । सोमाय । च । रुद्राय । च । नमः ।
ताम्राय । च । अरुणाय । च ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नादिकम् (वात्याय) वायुविद्यायां भवाय (च) (रेष्म्याय) रेष्मेषु हिंसकेषु भवाय (च) (नमः) सत्करणम् (वास्तुव्याय) वास्तुनि निवासस्थाने भवाय (च) (वास्तुपाय) वास्तुनि निवासस्थानानि पाति तस्मै (च) (नमः) अन्नादिकम् (सोमाय) ऐश्वर्योपपन्नाय (च) (रुद्राय) दुष्टानां रोदकाय (च) (नमः) सत्करणम् (ताम्राय) यस्ताम्यति ग्लायति तस्मै (च) (अरुणाय) प्रापकाय (च) ॥ ३९ ॥

अन्वयः—ये मनुष्या वात्याय च रेष्म्याय च नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च नमः सोमाय च रुद्राय च नमस्ताम्राय चारुणाय च नमो विदध्युस्ते श्रिया सम्पन्नाः स्युः ॥ ३६ ॥

भावार्थः—यदा मनुष्या वाय्वादिगुणान् विदित्वा व्यवहारेषु संप्रयुञ्जीरंस्तदानेकानि सुखानि लभेरन् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (वात्याय) वायुविद्या में कुशल (च) और (रेष्म्याय) मारने वालों में प्रसिद्ध को (च) भी (नमः) अन्नादि देवों (च) तथा (वास्तव्याय) निवास के स्थानों में हुए (च) और (वास्तुपाय) निवासस्थान के रक्षक का (नमः) सत्कार करें (च) तथा (सोमाय) धनाढ्य (च) और (रुद्राय) दुष्टों को रोदन कराने वाले को (नमः) अन्नादि देवों (च) तथा (ताम्राय) बुरे कामों से ग्लानि करने (च) और (ारुणाय) अच्छे पदार्थों को प्राप्त कराने वाले का (नमः) सत्कार करें वे लक्ष्मी से सम्पन्न होंगे ॥ ३६ ॥

भावार्थः—जब मनुष्य वायु आदि के गुणों को जान के व्यवहारों में लगावें तब पनेक सुखों को प्राप्त हों ॥ ३६ ॥

नमः शुङ्गवे इत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा देवताः । भुरिगतिशक्ती रुद्रः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैः कथं संतोष्यमित्याह ॥

मनुष्यों को कैसे संतोषी होना चाहिये यह वि० ॥

नमः शुङ्गवे च पशुपतये च नम उग्राय च भीमाय च नमोऽग्नेवधाय च दूरिवधाय च नमो हन्त्रे च हनीयसे च नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय ॥ ४० ॥

नमः । शङ्खवे इति शम्ऽगवे । च । पशु-
 पतयेऽइति पशुऽपतये । च । नमः । उग्राय ।
 च । भीमाय । च । नमः । अग्रेवधायेत्यग्रे
 ऽवधाय । च । दूरेवधायेति दूरेऽवधाय ।
 च । नमः । हन्त्रे । च । हनीयसे । च । नमः ।
 वृक्षेभ्यः । हरिकेशेभ्यऽइति हरिऽकेशेभ्यः ।
 नमः । ताराय ॥ ४० ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नादिकम् (शङ्खवे) शं सुखं गच्छति प्राप्नोति
 तस्मै (च) (पशुपतये) गवादिपशूनां पालकाय (च) (नमः)
 सत्करणम् (उग्राय) तेजस्विने (च) (भीमाय) विभेति यस्मात्
 तस्मै भयङ्कराय (च) (नमः) अन्नादिकम् (अग्रेवधाय) यो-
 ग्रे पुरः शत्रून्वध्नाति हन्ति वा तस्मै (च) (दूरेवधाय) योऽरी-
 न्दूरे वध्नाति तस्मै (च) (नमः) अन्नादिदानम् (हन्त्रे) यो
 दुष्टान् हन्ति तस्मै (च) (हनीयसे) दुष्टानामतिशयेन हन्त्रे
 विनाशकाय (च) (नमः) सत्करणम् (वृक्षेभ्यः) ये शत्रून् वृक्षान्ति
 क्षिन्दन्ति तेभ्यः पादपेभ्यो वा (हरिकेशेभ्यः) हरयो हरिताः
 केशा येषां तेभ्यो युवभ्यो वा (नमः) अन्नादिकम् (ताराय)
 दुःखात्सन्तारकाय ॥ ४० ॥

अन्वयः—ये ननुष्याः शङ्खवे च पशुपतये च नम उग्राय च
 भीमाय च नमोऽग्रेवधाय च दूरेवधाय च नमो हन्त्रे च हनीयसे
 च नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय नमो द्युः कुर्युस्ते
 सुखिनः स्युः ॥ ४० ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्गवादिपशुपालनेन भयङ्करादिशान्तिकरणेन च संतोष्यम् ॥ ४० ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (शङ्खवे) सुख को प्राप्त होने (च) और (पशुपतये) गौ आदि पशुओं के रक्षा रक्षने वाले को (च) और गौ आदि को भी (नमः) अन्नादि पदार्थ देवे (उग्राय) तेजस्वी (च) और (भीमाय) डर दिखाने वाले का (च) भी (नमः) सत्कार करें (अग्नेवधाय) पहिले शत्रुओं को बांधने हारे (च) और (दूरेवधाय) दूर पर शत्रुओं को बांधने वा मारने वाले को (च) भी (नमः) अन्नादि देवे (हृत्ते) दुष्टों को मारने (च) और (हनीयसे) दुष्टों का अत्यन्त निर्मूल विनाश करने हारे को (च) भी (नमः) अन्नादि देवे (वृक्षेभ्यः) शत्रु को काटने वालों को वा वृक्षों का और (हरिकेशेभ्यः) हरे केशों वाले ज्वानों वा हरे पत्तों वाले वृक्षों का (नमः) सत्कार करें वा जलादि देवे और (ताराय) दुःख से पार करने वाले पुरुष को (नमः) अन्नादि देवे वे सुखी हो ॥ ४० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि गौ आदि पशुओं के पालन और भयङ्कर जीवों की शान्ति करने से संतोष करें ॥ ४० ॥

नमः शम्भवायेत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः ।

रुद्रा देवताः । स्वराडापीं बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

जनैः कथं स्वाभीष्टं साध्यमित्याह ॥

मनुष्यों को कैसे अपना अभीष्ट सिद्ध करना चाहिये यह वि० ॥

नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः
शङ्कुराय च मयस्कुराय च नमः शिवाय
च शिवतराय च ॥ ४१ ॥

नमः । शम्भवायेति शम्भवाय । च ।
मयोभवायेति मयःभवाय । च । नमः ।

शुङ्करायेति शम्भुकराय । च । मयस्कराय ।
 मयःकरायेति मयःकराय । च । नमः । शिवाय ।
 च । शिवतरायेति शिवतराय । च ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(नमः) सत्करणम् (शम्भवाय) यः शं सुखं भाव-
 यति तस्मै परमेश्वराय सेनाधीशाय वा । अत्रान्तर्भावितो ग्यर्थः
 (च) (मयोभवाय) मयः सुखं भवति यस्मात्तस्मै (च) (नमः)
 सत्करणम् (शङ्कराय) यः सर्वेषां सुखं करोति तस्मै (च)
 (मयस्कराय) यः सर्वेषां प्राणिनां मयः सुखं करोति तस्मै (च)
 (नमः) सत्करणम् (शिवाय) मङ्गलकारिणे (च) (शिवतराय)
 अतिशयेन मङ्गलस्वरूपाय (च) ॥ ४१ ॥

अन्वयः—ये मनुष्याः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शङ्क-
 राय च मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च नमः कुर्वन्ति
 ते कल्याणमाप्नुवन्ति ॥ ४१ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः प्रेमभक्त्या सर्वमङ्गलप्रदः परमेश्वर एवापा-
 स्यो बलाध्यक्षसत्कर्तव्यो यतः स्वाभीष्टानि सिध्येयुः ॥ ४१ ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (शम्भवाय) सुख को प्राप्त करने हारे परमेश्वर (च)
 और (मयोभवाय) सुख प्राप्ति के हेतु विद्वान् (च) का भी (नमः) सत्कार (शङ्कराय)
 कल्याण करने (च) और (मयस्कराय) सब प्राणियों को सुख पहुँचाने वाले का (च)
 भी (नमः) सत्कार (शिवाय) मङ्गलकारी (च) और (शिवतराय) अत्यन्त मङ्गलस्व-
 रूप पुरुष का (च) भी (नमः) सत्कार करते हैं वे कल्याण को प्राप्त होते हैं ॥ ४१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि प्रेमभक्ति के साथ सब मङ्गलों के दाता
 परमेश्वर की ही उपासना और सेनाध्यक्ष का सत्कार करें जिस से अपम
 अभीष्ट कार्य सिद्ध हों ॥ ४१ ॥

नमः पार्यायेत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा
देवताः । निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

नमः पार्याय चावार्याय च नमः प्रतर-
णाय चोत्तरणाय च नमस्तीर्थाय च
कूल्याय च नमः शण्याय च फेन्याय च ॥४२॥

नमः । पार्याय । च । अवार्याय । च ।
नमः । प्रतरणायेति प्रतरणाय । च । उत्त-
रणायित्युत्तरणाय । च । नमः । तीर्थाय ।
च । कूल्याय । च । नमः । शण्याय । च ।
फेन्याय । च ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(नमः) अवारे सत्करणम् (पार्याय) दुःखेभ्यः
पारे वर्तमानाय (च) (अवार्याय) अवारे अर्वाचीने भागे भ-
वाय (च) (नमः) सत्करणम् (प्रतरणाय) नौकादिना परत-
टादर्वाचीने तटे प्राप्ताय प्रापयित्वे वा (च) (उत्तरणाय)
अर्वाचीनतटात्परतटं प्राप्नुवते प्रापयते वा (च) (नमः) अन्नम्
(तीर्थाय) तीर्थेषु वेदविद्याध्यापकेषु सत्यभाषणादिषु च साधवे
(च) (कूल्याय) कूलेषु समुद्रनद्यादितटेषु साधवे (च) (नमः)
अन्नादिदानम् (शण्याय) शण्डेषु तृणादिषु साधवे (च) (फेन्याय)
फेनेषु बुद्बुदाकारेषु साधवे (च) ॥ ४२ ॥

सन्वयः—ये मनुष्याः पार्थीयचावार्थीय च नमः प्रतरणाय
चोत्तरणाय च नमस्तृतीय च कूल्याय च नमः शष्प्राय च
फेन्याय च नमः कुर्वन्तु प्रदद्युश्च ते सुखं प्राप्नुयुः ॥ ४२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यानेषु नौकादिषु सुशिक्षितान् कौवर्त्तका-
दीन् संस्थाप्य समुद्रादिपारावारौ गत्वागत्य देशदेशान्तर द्वीप-
द्वीपान्तरव्यवहारेण धनं निष्पाद्याभीष्टं साधनीयम् ॥ ४२ ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (पार्थीय) दुःखों से पार हुए (च) और (अवा-
र्याय) इधर के भाग में हुए का (च) भी (नमः) सत्कार (च) तथा (प्रतरणाय)
उस तट से नौकादि द्वारा इस पार पहुँचे वा पहुँचाने (च) और (उत्त-
रणाय) इस पार से उस पार पहुँचने वा पहुँचाने वाले का (नमः) सत्कार
करे (तीर्थीय) वेदविद्या के पढ़ाने वालों और सत्यभाषणादि कामों में प्रवीण
(च) और (कूल्याय) समुद्र तथा नदी आदि के तटों पर रहने वाले को (च)
भी (नमः) अन्न देवे (शष्प्राय) हण आदि कार्यों में साधु (च) और (फेन्याय)
फेन बुद्बुदादि के कार्यों में प्रवीण पुरुष को (च) भी (नमः) अन्नादि देवे वे
कल्याण को प्राप्त होवे ॥ ४२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि नौकादि यानों में शिक्षित मत्ताह
आदि को रख समुद्रादि के इस पार उस पार जा आ के देश देशान्तर और द्वीप
द्वीपान्तरों में व्यवहार से धन की उत्पत्ति करके अपना अभीष्ट सिद्ध करे ॥ ४२ ॥

नमः सिकत्यायेत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः ।

रुद्रा देवताः । जगती कृत्स्नः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च नमः किं०

शिलाय च क्षय्याय च नमः कपर्दिने च पुल-

स्तये च नम इरिण्याय च प्रपृथ्याय च ॥४३॥

नमः । सिकत्याय । च । प्रवाह्यायेति
 प्रवाह्याय । च । नमः । किंशिलाय ।
 च । क्षयणाय । च । नमः । कपर्दिने । च ।
 पुलस्तये । च । नमः । इरिण्याय । च ।
 प्रपथ्यायेति प्रपथ्याय । च ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (सिकत्याय) सिकतासु साधवे
 (च) (प्रवाह्याय) ये प्रवोढुं योग्यास्तेषु साधवे (च) (नमः)
 (किंशिलाय) किं कुत्सितः शिलो वृत्तिर्यस्य तस्मै (च) (क्षय-
 णाय) निवासे वर्त्तमानाय (च) (नमः) अन्नम् (कपर्दिने)
 जटायुक्ताय जनाय (च) (पुलस्तये) महाकायक्षेप्त्रे । अत्र पुल
 महत्त्वे धातोर्बाहुलकादौणादिकः कस्तिः प्रत्ययः (च) (नमः)
 सत्करणम् (इरिण्याय) इरिणजपरभूमौ साधवे (च) (प्रपथ्याय)
 प्रकृष्टेषु धर्मपथिषु साधवे (च) ॥ ४३ ॥

अन्वयः—ये मनुष्याः सिकत्याय च प्रवाह्याय च नमः किं-
 शिलाय च क्षयणाय च नमः कपर्दिने च पुलस्तये च नम इरि-
 ण्याय च प्रपथ्याय च नमो दद्मः कुर्युस्ते सर्वप्रिया जायेरन् ॥ ४३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्भूगर्भविद्यया सिकतादिषु भवान् सुवर्णा-
 दीन् धातून् निःसार्य महदैश्वर्यमुन्नीयानाथाः पालनीयाः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (सिकत्याय) बालू से पदार्थ निकालने में चतुर
 (च) और (प्रवाह्याय) बैल आदि के चलाने वालों में प्रवीण को (च) भी (नमः)
 अन्न (किंशिलाय) शिलावृत्ति करने (च) और (क्षयणाय) निवासस्थान में रहने
 वाले को (च) भी (नमः) अन्न (कपर्दिने) जटाधारी (च) और (पुलस्तये)
 बड़े शरीरों को फेंकने वाले को (च) भी (नमः) अन्न देवे (इरिण्याय)

ऊपर भूमि से अतिउपकार लेने वाले (च) और (प्रपथ्याय) उत्तम धर्म के मार्गों में प्रवीण पुरुष का (च) भी (नमः) सत्कार करें वे सब के प्रिय होंगे ॥ ४३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि मृगभविद्यानुसार बालू मट्टी आदि से सुवर्णादि धातुओं को निकाल बहुत ऐश्वर्य को बढ़ा के अनार्थों का पालन करें ॥ ४३ ॥

नमो ब्रज्यायेत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा

देवताः । आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कौटुशा जनाः सुखिनो भवन्तीत्युपदिश्यते ॥

कैसे मनुष्य सुखी होते हैं यह वि० ॥

नमो ब्रज्याय च गोष्ठ्याय च नमस्तल्प्याय
च गेह्याय च नमो हृदय्याय च निवेष्ट्याय
च नमः काट्याय च गृह्णरेष्ठाय च ॥ ४४ ॥

नमः । ब्रज्याय । च । गोष्ठ्याय । गो-
स्थ्यायेति गोऽस्थ्याय । च । नमः । तल्प्या-
य । च । गेह्याय । च । नमः । हृदय्याय ।
च । निवेष्ट्यायेति निऽवेष्ट्याय । च । नमः ।
काट्याय । च । गृह्णरेष्ठाय । च ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नादिदानम् (ब्रज्याय) ब्रजिषु क्रि-
यासु भवाय (च) (गोष्ठ्याय) गोष्ठेषु गवां स्थानेषु साधवे (च)
(नमः) अन्नम् (तल्प्याय) तल्पे शयने साधवे (च) (गेह्याय)
गेहे नितरां भवाय (च) (नमः) सत्कृतिम् (हृदय्याय) हृदये

साधवे (च) (निवेध्याय) नितरां व्याप्तौ साधवे (च) (नमः) अन्ना-
दिदानम् (काट्याय) कटेष्वारण्येषु भवाय (च) (गह्वरेष्ठाय)
गह्वरेषु गह्वनेषु तिष्ठति तत्र सुसाधवे (च) ॥ ४४ ॥

अन्वयः—ये मनुष्या ब्रज्याय च गोष्ठ्याय च नमस्तत्प्राय
च गेह्याय च नमो हृदयाय च निवेध्याय च नमः काट्याय च
गह्वरेष्ठाय च नमो दद्युस्ते सुखं भजेरन् ॥ ४४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या मेषवृष्टिजन्यतृणादिरक्षणेन गवादीन्
वर्द्धयेयुस्ते पुष्कलं भोगं लभेरन् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (ब्रज्याय) क्रियाओं में प्रसिद्ध (च) और (गोष्ठ्याय)
गौ आदि के स्थानों के उत्तम प्रबन्ध कर्त्ता को (च) भी (नमः) अन्नादि देवें
(तत्प्राय) खट्वादि के निर्माण में प्रवीण (च) और (गेह्याय) घर में रहने वाले
को (च) भी (नमः) अन्न देवें (हृदयाय) हृदय के विचार में कुशल (च) और
(निवेध्याय) विषयों में निरन्तर व्याप्त होने में प्रवीण पुरुष का (च) भी (नमः)
सत्कार करें (काट्याय) आच्छादित गुप्त पदार्थों को प्रकट करके (च) और
(गह्वरेष्ठाय) गहन अतिकठिन गिरि कन्दराओं में उत्तम रहने वाले पुरुष को
(च) भी (नमः) अन्नादि देवें वे सुख को प्राप्त होंगे ॥ ४४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य मेष से उत्पन्न वर्षा और वर्षा से उत्पन्न हुए तृण
आदि की रक्षा से गौ आदि पशुओं को बढावे वे पुष्कल भोग को प्राप्त होंगे ॥ ४४ ॥

नमः शुक्वायेत्यस्य परमेशौ प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः ।

निचृदार्षीं लिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तैः किं कार्यमित्याह ॥

फिर उन मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

नमः शुक्वाय च हरित्याय च नमः

पाथ्सव्याय च रजस्याय च नमो लोप्याय

चीलप्याय च नम ऊर्वाय च सूर्याय च ॥ ४५ ॥

नमः । शुष्क्याय । च । हरित्याय । च ।
 नमः । पांशुसव्याय । च । रजस्याय । च ।
 नमः । लोप्याय । च । उलप्याय । च । नमः ।
 ऊर्ध्व्याय । च । सूर्याय । च । सुऽऊर्ध्व्याय । च ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(नमः) जलादिकम् (शुष्क्याय) शुष्केषु नीर-
 सेषु भवाय (च) (हरित्याय) हरितेषु सरसेषु आर्द्रेषु भवाय
 (च) (नमः) मान्यम् (पांशुसव्याय) पांशुषु धूलिषु भवाय
 (च) (रजस्याय) रजःसु लोकेषु परमाणुषु वा भवाय (च)
 (नमः) मानम् (लोप्याय) लोपेषु छेदनेषु साधवे (च) (उलप्याय)
 उल्लेखे उत्क्षेपणे साधवे । अत्रोलम्ब्यैरादिकाद्वातोरौणादिकोऽप्यन
 प्रत्ययः (च) (नमः) सत्क्रियाम् (ऊर्ध्व्याय) ऊर्ध्वं हिंसायां साधवे
 (च) (सूर्याय) सुष्ठु ऊर्ध्वं भवाय (च) ॥ ४५ ॥

अन्वयः—ये मनुष्याः शुष्क्याय च हरित्याय च नमः पांशु-
 व्याय च रजस्याय च नमो लोप्याय चोल्पाय च नम ऊर्ध्व्याय च
 च सूर्याय च नमो दद्युः कुर्युस्तेषां कार्याणि सिध्येयुः ॥ ४५ ॥

भावार्थः—मनुष्याः शोषणहरितत्वादिकारकान् वायून् वि-
 ज्ञाय कार्यासिद्धिं कुर्युः ॥ ४५ ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (शुष्क्याय) नीरस पदार्थों में रहने (च) और
 (हरित्याय) सरस पदार्थों में प्रसिद्ध को (च) भी (नमः) जल आदि देवों
 (पांशुसव्याय) धूलि में रहने (च) और (रजस्याय) लोक लोकान्तरी में रहने
 वाले का (च) भी (नमः) मान करे (लोप्याय) छेदन करने में प्रवीण (च) और
 (उलप्याय) फेंकने में कुशल पुरुष का (च) भी (नमः) मान करे (ऊर्ध्व्याय) मारने में
 प्रसिद्ध (च) और (सूर्याय) सुन्दरता से ताड़ना करने वाले का (च) भी
 (नमः) सत्कार करे उन के सब कार्य सिद्ध हों ॥ ४५ ॥

भावार्थः—मनुष्य सुखाने और हरापन आदि करने वाले वायुओं को जान के अपनी कार्य सिद्ध करे ॥ ४५ ॥

नमः पूर्णायैत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा
देवताः । खराट्प्रकृतिश्छन्दः । धैवतः खरः ।

पुनस्तदेवाह ॥

फिर वही वि० ॥

नमः पूर्णाय च पूर्णशुदाय च नम उद्गु-
रमाणाय चाभिघ्नते च नम आखिदते च
प्रखिदते च नम इषुकृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्यश्च
वो नमो नमो वः किरिकेभ्यो देवानां
हृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो नमो विजि-
णत्केभ्यो नम आनिर्हतेभ्यः ॥ ४६ ॥

नमः । पूर्णाय । च । पूर्णशुदायेति पूर्णऽ-
शुदाय । च । नमः । उद्गुरमाणायैत्युत्-
गुरमाणाय । च । अभिघ्नतइत्यभिघ्नते । च ।
नमः । आखिदतइत्याऽखिदते । च । प्रखिदत
इति प्रऽखिदते । च । नमः । इषुकृद्भ्य इती-
षुकृत्भ्यः । धनुष्कृद्भ्यः । धनुःऽकृद्भ्यइति

धनुःकृत्ऽभ्यः । च । वः । नमः । नमः । वः ।
 किरिकेभ्यः । देवानाम् । हृदयेभ्यः । नमः ।
 विचिन्वत्केभ्य इति विऽचिन्वत्केभ्यः । नमः ।
 विक्षिणत्केभ्य इति विऽक्षिणत्केभ्यः । नमः ।
 आनिर्हतेभ्य इत्यानिऽहतेभ्यः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(नमः) अन्नम् (पर्णाय) यः प्रतिपालयति तस्मै
 (च) (पर्णशदाय) यः पर्णानि शीयते छिनत्ति तस्मै (च)
 (नमः) (उद्गुरमाणाय) य उत्कृष्टतया गुरत उद्यच्छत्युद्यमं
 करोति तस्मै (च) (अभिघ्नते) य आभिमुख्येन हन्ति तस्मै
 (च) (नमः) सत्करणम् (आखिदते) आसमन्ताद्दीनायैश्व-
 र्योपक्षौणाय (च) (प्रखिदते) प्रकृष्टतया क्षौणाय (च) (नमः)
 अन्नादिदानम् (इषुकृद्भ्यः) वाणनिर्मापकेभ्यः (धनुःकृद्भ्यः)
 धनुषां निर्मातृभ्यः (च) (वः) युष्मभ्यम् (नमः) मान्यम् (नमः)
 अन्नादिदानम् (वः) युष्मभ्यम् (किरिकेभ्यः) विक्षेपकेभ्यः
 (देवानाम्) विदुषाम् (हृदयेभ्यः) हृदयवद्वर्त्तमानेभ्यः (नमः)
 सत्करणम् (विचिन्वत्केभ्यः) ये विचिन्वन्ति तेभ्यः (नमः)
 सत्कारम् (विक्षिणत्केभ्यः) ये शत्रून् विक्षयन्ति तेभ्यः (नमः)
 सत्कारम् (आनिर्हतेभ्यः) ये ससन्तान्निर्हतास्तेभ्यः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—ये मनुष्याः पर्णाय च पर्णशदाय च नम उद्गु-
 रमाणाय चाभिघ्नते च नम आखिदते च प्रखिदते च नम इषु-
 कृद्भ्यो नमो धनुःकृद्भ्यश्च वो नमो देवानां हृदयेभ्यः किरिकेभ्यो
 वो नमो विचिन्वत्केभ्यो नमो विक्षिणत्केभ्यो नम आनिर्हतेभ्यो
 नमो दयुः कुर्युश्च ते सर्वत आढ्या जायन्ते ॥ ४६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सर्वौषधिभ्योऽन्नादिकं संगृह्यानाथमनुष्यादिप्राणिभ्यो दत्त्वा आनन्दयितव्याः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (पर्णाय) प्रत्युपकार से रक्षक को (च) और (पर्ण-शदाय) पत्तों को काटने वाले को (च) भी (नमः) अन्न (उद्गुरमाणाय) उत्तम प्रकार से उद्यम करने (च) और (अभिघ्नते) सन्मुख होके दुष्टों को मारने वाले को (च) भी (नमः) अन्न देवे (अखिदते) दौन निर्धनो (च) और (प्रखिदते) अति दरिद्री जन का (च) भी (नमः) सत्कार करे (द्रुक्कदभ्यः) वाणों को बनवाने वाले को (नमः) अन्नादि देवे (च) और (धनुष्कदभ्यः) धनुष् बनाने वाले (वः) तुम लोगों का (नमः) सत्कार करे (देवानाम्) विद्वानों को (हृदयेभ्यः) अपने आत्मा के समान प्रिय (किरिकेभ्यः) बाण आदि शस्त्र फेंकने वाले (यः) तुम लोगों को (नमः) अन्नादि देवे (विचिन्वत्केभ्यः) शुभ गुणों वा पदार्थों का संचय करने वालों का (नमः) सत्कार (विचिण्वत्केभ्यः) शत्रुओं के नाशक जनों का (नमः) सत्कार और (आनिर्हतेभ्यः) अच्छे प्रकार पराजय को प्राप्त हुए लोगों का (नमः) सत्कार करे वे सब ओर से धनी होते हैं ॥ ४६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सब औषधियों से अन्नादि उत्तम पदार्थों का ग्रहण कर अनाथ मनुष्यादि प्राणियों को देके सबको आनन्दित करे ॥ ४६ ॥

द्राप इत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा देवताः । भुरिगार्षी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

द्रापेऽअन्धसस्पते दरिद्र नीललोहित ।
आसां प्रजानामेषां पशूनां माभेर्मारोड्-
मो च नुः किं चनाममत् ॥ ४७ ॥

द्रापे । अन्धसः । पते । दरिद्र । नीललो-
हितेति नीललोहित । आसाम् । प्रजा-
नामिति प्रजानाम् । एषाम् । पशूनाम् ।
मा । भेः । मा । रोक । मोऽइति मो । च ।
नः । किम् । चन । आममत् ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(द्रापे) यो द्रः कुत्साया गतेः पाति रक्षति तत्-
संबुद्धौ (अन्धसः) अन्नादेः (पते) स्वामी (दरिद्र) यो दरिद्राति
तत्सम्बुद्धौ (नीललोहित) यो नीलान् वर्णान् रोहयति तत्सम्बुद्धौ
(आसाम्) प्रत्यक्षाणाम् (प्रजानाम्) मनुष्यादीनाम् (एषाम्)
(पशूनाम्) गवादीनाम् (मा) (भेः) साभयं प्रापयेः (मा)
(रोक्) रोगं कुर्याः (मो) (च) (नः) अस्मान् (किम्)
(चन) (आममत्) असरोगे । अमागमः । लङि रूपम् ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे द्रापे अन्धसस्यते दरिद्र नीललोहित राजप्र-
जाजन त्वसासां प्रजानामेषां पशूनां च सकाशान्मा भेः । मा रोक
नोऽस्मान् किंचन मो आममत् ॥ ४७ ॥

भावार्थः—य आढ्यास्ते दरिद्रान् पालयेयुर्ये राजप्रजाजनास्ते
प्रजापशुहिंसनं कदापि मा कुर्युर्यतः सर्वेषां सुखं वर्द्धेत ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे (द्रापे) निन्दित गति से रक्षक (अन्धसः) अन्नवादि के
(पते) स्वामी (दरिद्र) दरिद्रता को प्राप्त हुए (नीललोहित) नीलवर्णयुक्त
पदार्थों का सेवन करके हारे राजा वा प्रजा के पुरुष तू (आसाम्) इन प्रत्यक्ष
(प्रजानाम्) मनुष्यादि (च) और (एषाम्) इन (पशूनाम्) गौआदि पशुओं के

रक्षक होके इन से (मा) (भेः) मत भय को प्राप्त कर (मा) (रोक्) मतरोग को प्राप्त कर (नः) हम को और अन्य (किम्) किसी को (चन) भी (मो) मत (आममत्) रोगी करे ॥ ४७ ॥

भावार्थः—जो धनाढ्य हैं वे दरिद्री का पालन करें तथा जो राजा और प्रजा के पुरुष हैं वे प्रजा के पशुओं को कभी न मारे जिस से प्रजा में सब प्रकार सब का सुख बढे ॥ ४७ ॥

इमा रुद्रायेत्यस्य परमेष्ठौ प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा
देवताः । आर्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥
विद्वद्भिः किं कार्यमित्युच्यते ॥

विद्वानों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

इ॒मा रु॒द्राय॑ तु॒वसे॑ क॒प॒र्दिने॑ क्ष॒य॒द्वी॒राय॑
प्र भ॒राम॑हे म॒तीः । यथा॑ श॒मस॑द्वि॒पदे॑ चतु॒
ष्पदे॑ वि॒श्वं पु॒ष्टं ग्रामे॑ऽ अ॒स्मिन्न॑नातु॒
रम् ॥ ४८ ॥

इ॒माः । रु॒द्राय॑ । तु॒वसे॑ । क॒प॒र्दिने॑ ।
क्ष॒य॒द्वी॒रायेति॑ क्ष॒यत्ऽवी॒राय॑ । प्र॒ । भ॒राम॑हे ।
म॒तीः । यथा॑ । श॒म् । अ॒सत् । द्वि॒पद॑इति॒
द्विऽपदे॑ । चतु॑ष्पदे । चतुः॑पद॒इति॑चतुः॑ऽ-
पदे । वि॒श्वम् । पु॒ष्टम् । ग्रामे॑ । अ॒स्मिन् ।
अ॒नातु॑रम् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(इमाः) प्रजाः (रुद्राय) शत्रुरोदकाय (तवसे) वलिष्ठाय (कपर्दिने) कृतब्रह्मचर्याय (जयद्वीराय) जयन्तो दुष्टनाशका वीरा यस्य तस्मै (प्र) (भरामहे) भरामहे (मतीः) मेधाविनः । मतय इति मेधाविना० निघं३ । १५ (यथा) (शम्) सुखम् (असत्) भवेत् (द्विपदे) मनुष्याद्याय (चतुष्पदे) गवाद्याय (विश्वम्) सर्वं जगत् (पुष्टम्) रोगरहितत्वेन वलिष्ठम् (ग्रामे) ब्रह्माण्डसमूहे (अस्मिन्) वर्तमाने (अनातुरम्) अदुःखितम् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे वीर रुद्र यथाऽस्मिन् ग्रामेऽनातुरं पुष्टं विश्वं शमसत् तथा वयं द्विपदे चतुष्पदे तवसे कपर्दिने जयद्वीराय रुद्राय चेवा मतीः प्रभरामहे तथा त्वसस्मै प्रभर ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विद्वद्भिर्यथा प्रजासु स्त्रीपुरुषा धीमन्तः स्युस्तथाऽनुष्ठाय मनुष्यपञ्चादियुक्तं राज्यं रोगरहितं पुष्टिमतं सुखि सततं संपादनीयम् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे शत्रुरोदक वीर पुरुष (यथा) जैसे (अस्मिन्) इस (ग्रामे) ब्रह्माण्ड समूह में (अनातुरम्) दुःखरहित (पुष्टम्) रोग रहित होने से बलवान् (विश्वम्) सब जगत् (शम्) सुखी (असत्) हो वैसे हम लोग (द्विपदे) मनुष्यादि (चतुष्पदे) गौ आदि (तवसे) बली (कपर्दिने) ब्रह्मचर्य को सेवन किये (जयद्वीराय) दुष्टों के नाशक वीरों से युक्त (रुद्राय) पापी को बलवाने हारे सेनापति के लिये (इमाः) इन (मतीः) बुद्धिमानों का (प्रभरामहे) अच्छे प्रकार धारण पोषण करते हैं वैसे तू भी उस को धारण कर ॥ ४८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—विद्वानों को चाहिये कि जैसे प्रजाओं में स्त्रीपुरुष बुद्धिमान् हैं वैसे अनुष्ठान कर मनुष्य पञ्चादियुक्त राज्य को रोगरहित पुष्टियुक्त और निरन्तर सुखी करें ॥ ४८ ॥

या ते रुद्र इत्यस्य परमेष्ठौ प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः ।

रुद्रा देवताः । आर्ष्यनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहा
भेषजी । शिवा रुतस्य भेषजी तथा नो मृड
जीवसे ॥ ४६ ॥

या । ते । रुद्र । शिवा । तनूः । शिवा ।
विश्वाहा । भेषजी । शिवा । रुतस्य । भे-
षजी । तथा । नः । मृड । जीवसे ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(या) (ते) तव (रुद्र) राजवैद्य (शिवा)
कल्याणकारिणी (तनूः) शरीरं विस्तृता नीतिर्वा (शिवा)
प्रियदर्शना (विश्वाहा) सर्वाणि दिनानि (भेषजी) औषधानी-
व रोगनिवारिका (शिवा) सुखप्रदा (रुतस्य) रुग्णस्य । अत्र षष्ठी-
दरादित्वाज्जलोपः (भेषजी) आधिविनाशिनौ (तथा) (नः)
अस्मान् (मृड) सुखय (जीवसे) जीवितुम् ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे रुद्र त्वं या ते शिवा तनूः शिवा भेषजी रुतस्य
शिवा भेषज्यस्ति तथा जीवसे विश्वाहा नो मृड ॥ ४६ ॥

भावार्थः—राजवैद्यादिविद्वद्भिर्धर्मनीत्यौषधिदानेन हस्त-
क्रियाकौशलेन शस्त्रैश्छित्वा भित्वा च रोगीभ्यो निवार्य सर्वाः
सेनाः प्रजाश्च रञ्जनीयाः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हं (रुद्र) राजा के वैद्य तू (या) जो (ते) तेरी (शिवा) कल्याण-
करने वाली (तनूः) देह वा विस्तारयुक्त नीति (शिवा) देखने में प्रिय (भेषजी)
ओषधियों के तुल्य रोगनाशक और (रुतस्य) रोगी को (शिवा) सुखदायी
(भेषजी) पीड़ा हरने वाली है (तया) उस से (जीवसे) जीने के लिये (विश्वाहा)
सब दिन (नः) हम को (मृड) सुखी कर ॥ ४८ ॥

भावार्थः—राजा के वैद्य आदि विद्वानों को चाहिये कि धर्म की नीति,
ओषधि के दान, हस्तक्रिया की कुशलता और शस्त्रों से छेदन, भेदन करके रोगी
से बचा के सब सेना और प्रजाओं को प्रसन्न करें ॥ ४८ ॥

परि न द्रुतस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा
देवताः । आर्षीं निष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

राजपुरुषैः किं कार्यमित्याह ॥

राज पुरुषों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

परि नो रुद्रस्य हेतिर्वृणक्तु परि त्वेषस्य
दुर्मतिरघ्रायोः । अव स्थिरा मघवद्भ्यस्त-
नुष्व मीढ्वस्तीकाय तनयाय मृड ॥ ५० ॥

परि । नः । रुद्रस्य । हेतिः । वृणक्तु ।
परि । त्वेषस्य । दुर्मतिरिति दुः५र्मतिः ।
अघ्रायोः । अघ्रायोरित्यघ्रायोः । अव । स्थिरा ।
मघवद्भ्य इति मघवत्भ्यः । तनुष्व । मीढ्वः ।
तीकाय । तनयाय । मृड ॥ ५० ॥

पदार्थः—(परि) सर्वतः (नः) अस्मान् (रुद्रस्य) सभे-
शस्य (हेतिः) वज्रः (वृणक्तु) पृथक् करोतु (परि) (त्वेषस्य)
क्रोधादिना प्रदीप्तस्य (दुर्मतिः) दुष्टबुद्धिः (अघाथोः) आत्म-
नोऽवमिच्छोर्दुष्टाचारिणः (अव) (स्थिरा) निश्चला (मघवद्भ्यः)
पूजितधनेभ्यः (तनुष्व) विष्टणु (मीढ्वः) सुखसेचक (तोकाय)
सद्यो जाताय बालकाय (तनयाय) कुमाराय (मृड) आनन्दय ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे मीढ्वो भवान् यो रुद्रस्य हेतिस्तेन त्वेषस्याघाथोः
सकाशान्नः परिहृणक्तु या दुर्मतिर्भवेत्तस्याश्चारमान्परिवृणक्तु या
व मघवद्भ्यः प्राप्ता स्थिरा सतिरस्ति तां तोकाय तनयाय परि
तनुष्वेतया सर्वान् सततमवमृड ॥ ५० ॥

भावार्थः—राजपुरुषाणां तदेव धर्म्यं सामर्थ्यं येन प्रजा रक्ष-
न् दुष्टानां हिंसनं च स्यात्ततः सद्बैद्याः सर्वेषामारोग्यं स्वातन्त्र्यसु-
खोन्नतिं च कुर्युर्येन सर्वे सुखिनो भवेयुः ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे (मीढ्वः) सुख वर्षानि हारे राजपुरुष आप जो (रुद्रस्य)
भापति राजा का (हेतिः) वज्र है उस से (त्वेषस्य) क्रोधादिप्रज्वलित (अघा-
थः) अपनी आत्मा से दुष्टाचार करने हारे पुरुष के संबन्ध से (नः) हम लोगों
को (परि, वृणक्तु) सब प्रकार पृथक् कीजिये । जो (दुर्मतिः) दुष्टबुद्धि है उस से
तो हम को बचाइये और जो (मघवद्भ्यः) प्रशंसित धनवालों से प्राप्त हुई (स्थिरा)
स्थिरबुद्धि है उस को (तोकाय) शीघ्र उत्पन्न हुए बालक (तनयाय) कुमार
पुरुष के लिये (परि, तनुष्व) सब ओर से विस्तृत करिये और इस बुद्धि से सब को
तरन्तर (अव, मृड) सुखी कीजिये ॥ ५० ॥

भावार्थः—राजपुरुषों का धर्मयुक्त पुरुषार्थ वही है कि जिस से प्रजा
ती रक्षा और दुष्टों का मारना हो इस से अष्ट वैद्य लोग सब को आरोग्य और
स्वतंत्रता के सुख की उन्नति करें जिस से सब सुखी हों ॥ ५० ॥

मौदुष्टम इत्यस्य परमेष्ठौ प्रजाप्रतिर्वा देवा ऋषयः। रुद्रा-
देवताः । निचृदापी यवमध्या त्रिष्टुप्छन्दः। धैवतः स्वरः॥

समाध्यक्षादिभिः किं कार्यमित्याह॥

समाध्यक्षादिकों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

मौदुष्टम शिवतम शिवोनः सुमना भव ।
परमे वृक्ष आयुधन्निधाय कृत्ति वसान
आ चर पिनाकम्बिभुदा गहि ॥ ५१ ॥

मौदुष्टम । मौदुस्त्वमेति मौदुःऽतम ।
शिवतमेति शिवऽतम । शिवः । नः । सुमना
इति सुऽमनाः । भव । परमे । वृक्षे । आयुधम् ।
निधायेति निऽधाय । कृत्तिम् । वसानः । आ ।
चर । पिनाकम् । बिभ्रत् । आ । गहि ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(मौदुष्टम) योऽतिशयेन मौद्वान् वीर्यवांस्तत्त्व-
बुद्धौ (शिवतम) अतिशयेन कल्याणकारिन् (शिवः) सुख-
कारी (नः) अस्मभ्यम् (सुमनाः) शोभनं मनो यस्य सः (भव)
(परमे) प्रकृष्टे (वृक्षे) ब्रह्मनीये क्तेदनीये शत्रुसैन्ये (आयुधम्)
असिभुशुण्डीशतघ्न्यादिकम् (निधाय) धृत्वा (कृत्तिम्) मृग-
चर्मादिसर्पैः (वसानः) शरीरमाच्छादयन् (आ) (चर) (पि-
नाकम्) पाति रक्षति आत्मानं येन तद्विबुर्वर्मादिकम् । पातेर्नुक्-
चेति पातेराकः प्रत्ययः । उ० ४ । १५ । (बिभ्रत्) धरन् (आ)
(गहि) आगच्छ ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे मौदुष्टम शिवतम सभासेनेश त्वं नः सुमनाः शिवो भव । आयुधं निधाय कृत्तिं वसानः पिनाकं विश्वत्सन्तस्माकं रक्षणायागहि परमे वृक्ष आचर ॥ ५१ ॥

भावार्थः—सभासेनेशादयः स्वप्रजासु मङ्गलाचारिणो दुष्टेषु चाग्निरिव दाहकाः सूर्येन सर्वे धर्मपथं विहायाधर्मं कदापि नाचरेयुः ॥ ५१ ॥

पदार्थः—हे (मौदुष्टम) अत्यन्तपराक्रमयुक्त (शिवतम) अति कल्याणकारी सभा वा सेना के पति आप (नः) हमारे लिये (सुमनाः) प्रसन्न चित्त से (शिवः) सुखकारी (भव) हजिये (आयुधम्) खड्ग भुशुण्डी और शतघ्नी आदि शस्त्रों का (निधाय) ग्रहण कर (कृत्तिम्) मृगचर्मादि की अङ्गरखी की (वसानः) शरीर में पहिनी (पिनाकम्) आत्मा के रक्षक धनुष् वा बखतर आदि की (विश्वत्) धारण किये हुए हम लोगों की रक्षा के लिये (आगहि) आइये (परमे) प्रबल (वृक्षे) काटनी योग्य शत्रु की सेना में (आचर) अच्छे प्रकार प्राप्त हजिये ॥ ५१ ॥

भावार्थः—सभा और सेना के अध्यक्ष आदि लोग अपनी प्रजाओं में मङ्गलाचारी और दुष्टों में अग्नि के तुल्य तेजस्वी दाहक हों जिस से सब लोग धर्ममार्ग को छोड़ के अधर्म का आचरण कभी न करें ॥ ५१ ॥

विकिरिद्रेत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः ।

रुद्रा देवताः । आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

प्रजाजना राजजनैः सह कथं वर्त्तरन्नित्युपदिश्यते ॥

प्रजा के पुरुष राजपुरुषों के साथ कैसे वर्तें यह वि० ॥

विकिरिट् विलोहित नमस्ते अस्तु भगवः । यास्ते सहस्रं हितयोऽन्यमुस्मन्निवपन्तु ताः ॥ ५२ ॥

विकिरिद्रेति विऽकिरिद्र । विलोहिते-
 ति विऽलोहित । नमः । ते । अस्तु । भगव-
 ऽइति भगऽवः । याः । ते । सहस्रम् । हेतयः ।
 अन्यम् । अस्मत् । नि । वपन्तु । ताः ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(विकिरिद्र) विशेषेण किरिः सूकर इव द्रायति
 श्रेते विशिष्टं किरिं द्राति निन्दति वा तत्संबुद्धौ (विलोहित)
 विविधान् पदार्थानारूढस्तत्संबुद्धौ (नमः) सत्कारः (ते) तुभ्यम्
 (अस्तु) (भगवः) ऐश्वर्यसंपन्न (याः) (ते) तव (सहस्रम्)
 असंख्याताः (हेतयः) वृद्धयो वज्रा वा (अन्यम्) इतरम् (अस्मत्)
 अस्माकं सकाशात् (नि) (वपन्तु) छिन्दन्तु (ताः) ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे विकिरिद्र विलोहित भगवस्सभेश राजंस्ते
 नमोऽस्तु येन ते तव याः सहस्रं हेतयः सन्ति । ता अस्मदन्यं
 निवपन्तु ॥ ५२ ॥

भावार्थः—प्रजाजना राजजनान् प्रत्येकमुचुर्या युष्माकमु-
 न्ततयः शस्त्रास्त्राणि च सन्ति ता अस्मान् सुखे स्थापयन्त्वितरा-
 नस्मच्छत्रान् निवारयन्तु ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (विकिरिद्र) विशेष कर सूअर के समान सोने वा उत्तम
 सूअर की निन्दा करने वाले (विलोहित) विविध पदार्थों को आरूढ (भगवः)
 ऐश्वर्ययुक्त सभापते राजन् (ते) आप को (नमः) सत्कार प्राप्त (अस्तु) हो
 जिस से (ते) आप के (याः) जो (सहस्रम्) असंख्यात प्रकार की (हेतयः)
 उन्नति वा वज्रादि शस्त्र हैं (ताः) वे (अस्मत्) हम से (अन्यम्) भिन्न दूसरे
 शत्रु की (निवपन्तु) निरन्तर छेदन करें ॥ ५२ ॥

भावार्थः—प्रजा के लोग राज पुरुषों से ऐसे कहें कि जो आप लोगों की उन्नति और शस्त्र अस्त्र हैं वे हम लोगों की सुख में स्थिर करें और इतर हमारे शत्रुओं का निवारण करें ॥ ५२ ॥

सहस्राणीत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा

देवताः । निचृदार्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

राजजनैः किं कार्यमित्याह ॥

राज पुरुषों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

सहस्राणि सहस्रशो बाह्वोस्तव हितयः ।
तासामीशानो भगवः पराचीना मुखा
कृधि ॥ ५३ ॥

सहस्राणि । सहस्रशः इति सहस्रशः ।
बाह्वोः । तव । हितयः । तासाम् । ईशानः । भगव
इति भगवः । पराचीना । मुखा । कृधि ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(सहस्राणि) (सहस्रशः) असंख्याताः (बाह्वोः)
भुजयोः सम्बन्धिन्यः (तव) (हितयः) प्रबला वज्रगतयः (तासाम्)
(ईशानः) ईशानशीलः (भगवः) भाग्यवान् (पराचीना) परा-
चीनानि दूरीभूतानि (मुखा) मुखानि (कृधि) कुरु ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे भगवो यास्तव बाह्वोः सहस्राणि हितयः सन्ति
तासामीशानः सन् सहस्रशः शत्रूणां मुखा पराचीना कृधि ॥ ५३ ॥

भावार्थः—राज पुरुषैः बाहुबलेन राज्यं प्राप्यासंख्यशूरवीराः
सेनाः संपाद्य सर्वे शत्रवः पराङ्मुखाः कार्याः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे (भगवः) भाग्यशील सेनापति जो (तव) आप के (बाह्योः) भुजाओं की संवन्धिनी (सहस्राणि) असंख्य (हेतयः) वज्रों की प्रबल गति हैं (तासाम्) उन के (ईशानः) स्वामी पन को प्राप्त आप (सहस्रशः) हजारहीं शत्रुओं के (सुखा) मुख (पराचीना) पीछे फेर के दूर (कधि) कीजिये ॥५२॥

भावार्थः—राज पुरुषों को उचित है कि बाहुबल से राज्य को प्राप्त हो और असंख्य शूरवीर पुरुषों की सेनाओं की रख के सब शत्रुओं के मुख फेरें ॥५२॥

असंख्यातेत्यस्य परमेष्ठौ प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा

देवताः । विराडाण्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

सन्नुष्यैः कथमुपकारो ग्राह्य इत्युच्यते ॥

मनुष्य लोग कैसे उपकार ग्रहण करें यह वि० ॥

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्राऽअधि
भूम्याम् । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वा-
नि तन्मसि ॥ ५४ ॥

असंख्यातेत्यसंख्याता । सहस्राणि ।
ये । रुद्राः । अधि । भूम्याम् । तेषाम् ।
सहस्रयोजन इति सहस्रयोजने । अव ।
धन्वानि । तन्मसि ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(असंख्याता) संख्यारहितानि (सहस्राणि)
(ये) (रुद्राः) सजीवाऽजीवाः प्राणादयो वायवः (अधि) उप-
रिधावे (भूम्याम्) पृथिव्याम् (तेषाम्) (सहस्रयोजने) सह-
स्राण्यसंख्यानि चतुःक्रोशपरिमितानि यस्मिन् देशे तस्मिन्
(अव) अवगर्धे (धन्वानि) धनूंषि (तन्मसि) विस्तारयेम ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं ये असंख्याता सहस्राणि रुद्रा भूम्यामधि सन्ति तेषां सकाशात्सहस्रयोजने धन्वान्यव तन्मसि तथा यूयमपि तनुत ॥ ५४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः प्रतिशरीरं विभक्ता असंख्या भूमिसम्बन्धिनो जीवावायवश्च वेद्यास्तैरुपकारो ग्राह्यस्तेषां कर्त्तव्यश्च ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग (ये) जो (असंख्याता) संख्या रहित (सहस्राणि) हजारहां (रुद्राः) जीवों के सम्बन्धी वा पृथक् प्राणादि वायु (भूम्याम्) पृथिवी (अधि) पर हैं (तेषाम्) उन के संबन्ध से (सहस्रयोजने) असंख्य चार कोश के योजनों वाले देश में (धन्वानि) धनुषों का (अव, तन्मसि) विस्तार करें वैसे तुम लोग भी विस्तार करो ॥ ५४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि प्रति शरीर में विभाग को प्राप्त हुए पृथिवी के संबन्धी असंख्य जीवों और वायुओं को जानें उन से उपकार लें और उन के कर्त्तव्य को भी ग्रहण करें ॥ ५४ ॥

अस्मिन्नित्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा

देवताः । भुरिगाय्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अस्मिन्महत्पूर्णवेऽन्तरिक्षे भूवा अधि ।

तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५५ ॥

अस्मिन् । महति । अर्णवे । अन्तरिक्षे ।

भूवाः । अधि । तेषाम् । सहस्रयोजनइति

सहस्रऽयोजने । अव । धन्वानि । तन्मसि ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(अस्मिन्) (महति) व्यापकत्वादिमहागुण-
विशिष्टे (अर्णवे) बह्वर्ण्यसि जलानि विद्यन्ते यस्मिँस्तस्मि-
न्निव । अर्ण इत्युदकनाम० निघं० १। १२। अर्णसो लोपश्चेति
सलोपोवप्रत्ययश्च (अन्तरिक्षे) अन्तरक्षय आकाशे (भवाः)
वर्तमानाः (अधि) (तेषाम्०) इति पूर्ववत् ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं येऽस्मिन् महत्यर्णवेऽन्तरिक्षे
भवा रुद्रा जीवा वायवश्च सन्ति तेषां प्रयोगं कृत्वा सहस्रयोजने
धन्वान्यध्यवतन्मसि तथा यूयमपि कुरुत ॥ ५५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यथा भूमिस्थेभ्यो जीवेभ्यो वायुभ्यश्च का-
र्योपयोगः क्रियते तथाऽन्तरिक्षस्थेभ्योऽपि कर्तव्यः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग जो (अस्मिन्) इस (महति)
व्यापकता आदि बड़े २ गुणों से युक्त (अर्णवे) बहुत जलों वाले समुद्र के समान
अगाध (अन्तरिक्षे) सब के बीच अविनाशी आकाश में (भवाः) वर्तमान जीव
और वायु हैं (तेषाम्) उन को उपयोग में ला के (सहस्रयोजने) असंख्यात चार
कोश के योजनों वाले देश में (धन्वानि) धनुषों वा अत्रादि धान्यों को (अध्यव,
तन्मसि) अधिकता के साथ विस्तार करें वैसे तुम लोग भी करो ॥ ५५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि जैसे पृथिवी के जीव और वायुओं
से कार्य सिद्ध करते हैं वैसे आकाशस्थों से भी किया करें ॥ ५५ ॥

नीलग्रीवा इत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । बहुरुद्रा
देवताः । निचृदार्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवं रुद्रा
उपश्रिताः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वा-
नि तन्मसि ॥ ५६ ॥

नीलग्रीवा इति नीलऽग्रीवाः । शितिकण्ठा इति शितिऽकण्ठाः । दिवम् । रुद्राः । उपश्रिता इत्युपऽश्रिताः । तेषाम् । सहस्रयोजन इति सहस्रऽयोजने । अव । धन्वानि । तन्मसि ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(नीलग्रीवाः) नीला ग्रीवा येषां ते (शितिकण्ठाः) शितयस्तीक्ष्णाः श्वेता वा कण्ठा येषां ते (दिवम्) सूर्यं विद्युदिव (रुद्राः) जीवा वायवो वा (उपश्रिताः) उपश्लेषतया श्रिताः कण्ठा येषां ते । तेषामिति पूर्ववत् ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं ये नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवमुपश्रिता रुद्रा जीवा वा वायवः सन्ति तेषामुपयोगेन सहस्रयोजने धन्वान्यवतन्मसि तथा यूयमपि कुरुत ॥ ५६ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिः वक्त्रिस्थान् वायून् जीवान्वा विज्ञायोपयुज्य आग्नेयास्त्रादीनि निष्पादनीयानि ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग जो (नीलग्रीवाः) कण्ठ में नील वर्ण से युक्त (शितिकण्ठाः) तीक्ष्ण वा श्वेत कण्ठ वाले (दिवम्) सूर्य की विजुली जैसे वैसे (उपश्रिताः) आश्रित (रुद्राः) जीव वा वायु हैं (तेषाम्) उन के उपयोग से (सहस्रयोजने) असंख्य योजन वाले देश में (धन्वानि) शस्त्रादि को (अव, तन्मसि) विस्तार करें वैसे तुम लोग भी करो ॥ ५६ ॥

भावार्थः—विद्वानों को चाहिये कि अग्निस्थ वायुओं और जीवों को जान और उपयोग में लाके आग्नेय आदि अस्त्रों को सिद्ध करें ॥ ५६ ॥

नीलग्रीवा इत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा
देवताः । निचृदार्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शूर्वा अधः
क्षमाचराः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वा-
नि तन्मसि ॥ ५७ ॥

नीलग्रीवा इति नीलऽग्रीवाः । शिति-
कण्ठा इति शितिऽकण्ठाः । शूर्वाः । अधः ।
क्षमाचरा इति क्षमाऽचराः । तेषाम् । सह-
स्रयोजन इति सहस्रऽयोजने । अव । ध-
न्वानि । तन्मसि ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(नीलग्रीवाः) नीला ग्रीवा येषां ते (शिति-
कण्ठाः) शितिः श्वेतः कण्ठो येषां ते (शूर्वाः) हिंसकाः (अधः)
अधोगामिनः (क्षमाचराः) ये क्षमायां पृथिव्यां चरन्ति । तेषा-
मिति पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ये नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शूर्वाः
अधः क्षमाचराः सन्ति तेषां सहस्रयोजने दूरीकरणाय धन्वानि
वयमवतन्मसि ॥ ५७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्वायवो भूमिरन्तरिक्षमन्तरिक्षाद्भूमिं च गच्छन्त्यागच्छन्ति तत्र ये तेजोभूम्यादित्वानामवयवाश्चरन्ति तान् विज्ञायोपयुज्य कार्यं साध्यम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (नीलग्रीवाः) नीली ग्रीवा वाले तथा (शिति-कण्ठाः) काले कण्ठ वाले (शर्वाः) हिंसक जीव और (अधः) नीचे को वा (क्षमाचराः) पृथिवी में चलने वाले जीव हैं (तेषाम्) उन के (सहस्रयोजने) हजार योजन के देश में दूर करने के लिये (धन्वानि) धनुषों को हम लोग (अव, तन्मसि) विस्तृत करते हैं ॥ ५७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि जो वायु भूमि से आकाश और आकाश से भूमि को जाते आते हैं उन में जो अग्नि और पृथिवी आदि के अवयव रहते हैं उन को जान और उपयोग में लाके कार्यसिद्धि करें ॥ ५७ ॥

ये वृक्षेषु शृष्पिपञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः । तेषाम् सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५८ ॥

मनुष्यैः सर्पादयो दुष्टा निवारणीया इत्याह ॥

मनुष्य लोग सर्पादि दुष्टों का निवारण करें इस वि० ॥

ये वृक्षेषु शृष्पिपञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः । तेषाम् सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५८ ॥

ये । वृक्षेषु । शृष्पिपञ्जराः । नीलग्रीवा इति नीलऽग्रीवाः । विलोहिता इति विऽलोहिताः । तेषाम् । सहस्रयोजन इति सहस्रऽयोजने । अव । धन्वानि । तन्मसि ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(ये) (वृक्षेषु) आम्नादिसमीपेषु (शष्पिञ्जराः) शङ्खिंसकः पिंजरो वर्णा येषां ते (नीलग्रीवाः) नीलवर्णानिगरण-कर्मोपेताः (विलोहिताः) विविधरक्तवर्णाः तेषामिति पूर्ववत् ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं ये वृक्षेषु शष्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः सर्पादयः सन्ति तेषां सहस्रयोजने प्रक्षेपाय धन्वान्यव तन्मसि । तथा यूयमप्याचरत ॥ ५८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्ये वृक्षादिषु वृद्धिजीवनाः सर्पादयो वर्तन्ते तेषां यथासामर्थ्यं निवारणीयाः ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग (ये) जो (वृक्षेषु) आम्नादि वृक्षों में (शष्पिञ्जराः) रूप दिखाने से भय के हेतु (नीलग्रीवाः) नीली ग्रीवा युक्त काट खाने वाले (विलोहिताः) अनेक प्रकार के काले आदि वर्णों से युक्त सर्प आदि हिंसक जीव हैं (तेषाम्) उन के (सहस्रयोजने) असंख्य योजन देश में निकाल देने के लिये (धन्वानि) धनुषों को (अवतन्मसि) विस्तृत करे वैसे आचरण तुम लोग भी करो ॥ ५८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि जो वृक्षादि में वृद्धि से जीने वाले सर्प हैं उन का भी यथाशक्ति निवारण करे ॥ ५८ ॥

ये भूतानामित्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः ।

रुद्रा देवताः । आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

जनैरध्यापनोपदेशौ कुतो ग्राह्यावित्याह ॥

मनुष्यलोग पढ़ाना और उपदेश किस से ग्रहण करें यह वि० ॥

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५९ ॥

ये । भूतानाम् । अधिपतय इत्यधिऽप-
तयः । विशिखास इति विऽशिखासः । क-
पर्दिनः । तेषाम् । सहस्रयोजन इति सहस्रऽ
योजने । अत्र । धन्वानि । तन्मसि ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(ये) (भूतानाम्) प्राण्यप्राणिनाम् (अधिपतयः)
अधिष्ठातारः पालकाः (विशिखासः) विगतशिखाः संन्यासिनः
(कपर्दिनः) जटिला ब्रह्मचारिणः । तेषामिति पूर्ववत् ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा ये भूतानामधिपतयो विशि-
खासः कपर्दिनः संन्यासिनो ब्रह्मचारिणः सन्ति तेषां हिताय
सहस्रयोजने वयं परिब्रजामो धन्वान्यवतन्मसि तथा हे राजपु-
रुषा यूयमपि पर्यटनं सदा कुर्वत ॥ ५६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्ये सूत्रात्मधनञ्जयादिवत् परिव्राजो ब्रह्म-
चारिणश्च सर्वेषां शरीरात्मपोषकाः सन्ति तदध्यापनोपदेशाभ्यां
बुद्धिदेहपुष्टिः सम्पादनीया ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (ये) जो (भूतानाम्) प्राणी तथा अप्राणियों
के (अधिपतयः) रक्षक स्वामी (विशिखासः) शिखारहित संन्यासी और
(कपर्दिनः) जटाधारी ब्रह्मचारी लोग हैं (तेषाम्) उन के हिताय (सहस्रयोजने)
हजारयोजन के देश में हम लोग सर्वथा सर्वदा भ्रमण करते हैं और (धन्वानि)
अविद्यादि दोषों के निवारणार्थं विद्यादि शस्त्रों का (अवतन्मसि) विस्तार करते हैं
वैसे हे राजपुरुषो तुम लोग भी सर्वत्र भ्रमण किया करो ॥ ५६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उचित है कि जो सूत्रात्मा और धनंजय वायु के
समान संन्यासी और ब्रह्मचारी लोग सब के शरीर तथा आत्मा की पुष्टि करते हैं
उन से पढ़ और उपदेश सुन कर सब लोग अपनी बुद्धि तथा शरीर की पुष्टि करें ॥ ५६ ॥

ये पथामित्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा
देवता निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कार्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

ये पथां पथिरक्षय ऐलवृदा आयुर्युधः ।
तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानितन्मसि ॥ ६० ॥
ये । पथाम् । पथिरक्षय इति पथिऽरक्षयः ।
ऐलवृदाः । आयुर्युधऽइत्यायुः युधः । तेषाम् ।
सहस्रऽयोजन इति सहस्रऽयोजने । अव ।
धन्वानि । तन्मसि ॥ ६० ॥

पदार्थः—(ये) (पथाम्) मार्गाणाम् (पथिरक्षयः) ये
पथिषु विचरतां जनानां रक्षयो रक्षकाः (ऐलवृदाः) इत्याया
पृथिव्या इमानि वस्तुजातानि ऐलानि तानि ये वर्धयन्ति ते ।
अत्र वर्णव्यत्ययेन धस्य दः । इगुपधलक्षणः कश्च (आयुर्युधः) ये
आयुषा सह युध्यन्ते तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६० ॥

अन्वयः—वर्यं ये पथां पथिरक्षय इव ऐलवृदा आयुर्युधो
भृत्याः सन्ति तेषां सहस्रयोजने धन्वान्यवतन्मसि ॥ ६० ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यथा राजजना अहर्निशं प्रजाजनान्यथाव-
द्भक्षन्ति तथा पृथिवीं जीवनादिकं च वायवो रक्षन्तीति वेद्यम् ॥ ६० ॥

पदार्थः—हम लोग (ये) जो (पथाम्) मार्गों के संवन्धो तथा (पथि-
रक्षयः) मार्गों में विचरने वाले जनों के रक्षकों के तुल्य (ऐलवृदाः) पृथिवी

संबन्धी पदार्थों के वर्धक (आयुर्धः) पूर्णायु वा अवस्था के साथ युद्ध करके हारे भृत्य हैं (तेषाम्) उन के (सहस्रयोजने) असंख्य योजन देश में (धन्वानि) धनुषों की (अव, तन्मसि) विस्तृत करते हैं ॥ ६० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जैसे राजपुरुष दिन रात प्रजाजनों की यथावत् रक्षा करते हैं वैसे पृथिवी और जीवनादि की रक्षा वायु करते हैं ऐसा जानें ॥ ६० ॥

ये तीर्थानि नौत्यस्य परमेशौ प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा
देवताः । निचृदाढ्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥
पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी वि०

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृकाहस्ता निष-
ङ्गिणः । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि
तन्मसि ॥ ६१ ॥

ये । तीर्थानि । प्रचरन्तीति प्रचरन्ति ।
सृकाहस्ताऽइति सृकाहस्ताः । निषङ्गिणः ।
तेषाम् । सहस्रयोजनइति सहस्रयोजने ।
अव । धन्वानि । तन्मसि ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(ये) (तीर्थानि) यानि वेदाचार्यसत्यभाषण-
ब्रह्मचर्यादिसुनियमादीन्यविद्यादुःखेभ्यस्तारयन्ति यद्वा यैः समु-
द्रादिभ्यस्तारयन्ति तानि (प्रचरन्ति) (सृकाहस्ताः) सृका
वज्राणि हस्तेषु येषां ते । सृक इति वज्रना० निघं० २ । २०
(निषङ्गिणः) प्रशस्तवाणकोशयुक्ताः । तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

अन्वयः—वयं ये सूकाहस्ता निषङ्गिण इव तीर्थानि प्रचरन्ति तेषां सहस्रयोजने धन्वान्यव तन्मसि ॥ ६१ ॥

भावार्थः—मनुष्याणां विविधानि तीर्थानि वर्तन्ते तेष्वद्यानि ब्रह्मचर्याचार्यसेवावेदाद्यध्ययनाध्यापनसत्सङ्गेश्वरोपासनासत्यभाषणादीनि दुःखसागराज्जनान् पारं नयन्ति । अपराणि यैः समुद्रादिजलाशयेभ्यः पारावारं गन्तुं शक्याश्चेति ॥ ६१ ॥

पदार्थः—हमलोग (ये) जो (सूकाहस्ताः) हाथों में वज्र धारण किये हुए (निषङ्गिणः) प्रशंसित बाण और कोश से युक्त जनों के समान (तीर्थानि) दुःखों से पार करने वाले वेद आचार्य सत्यभाषण और ब्रह्मचर्यादि अच्छे नियम अथवा जिन से समुद्रादिकों के पार करने हैं उन नौका आदि तीर्थों का (प्रचरन्ति) प्रचार करते हैं (तेषाम्) उन के (सहस्रयोजने) हजार योजन के देश में (धन्वानि) शस्त्रों को (अव, तन्मसि) विस्तृत करते हैं ॥ ६१ ॥

भावार्थः—मनुष्यों के दो प्रकार के तीर्थ हैं उन में पहिले तो वे जो ब्रह्मचर्य गुरु की सेवा वेदादि शास्त्रों का पढ़ना पढ़ाना सत्सङ्ग ईश्वर की उपासना और सत्यभाषण आदि दुःखसागर से मनुष्यों को पार करते हैं और दूसरे वे जिन से समुद्रादि जलाशयों के इस पार उस पार जाने आने को समर्थ हों ॥ ६१ ॥

येऽन्नेष्वित्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा देवताः । विराडाण्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी वि० ॥

येऽन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिवन्तो जनान् । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६२ ॥

ये । अन्नेषु । विविध्यन्तीति विविध्यन्ति । पात्रेषु । पिवन्तः । जनान् ।

तेषाम् । सहस्रयोजन इति सहस्रयोजने ।

अव । धन्वानि । तन्मसि ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(ये) (अन्नेषु) अन्नव्येषु पदार्थेषु (विविध्यन्ति) वाणा इव साक्षतान् कुर्वन्ति (पात्रेषु) पानसाधनेषु (पिवतः) पानं कुर्वतः (जनान्) मनुष्यादिप्राणिनः । तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६२ ॥

अन्वयः—वयं येऽन्नेषु वर्त्तमानान् पात्रेषु पिवतो जनान् विविध्यन्ति तेषां प्रतीकाराय सहस्रयोजने धन्वान्यवतन्मसि ॥ ६२ ॥

भावार्थः—येऽन्नाहारं जलादिपानं कुर्वतो विषादिना घ्नन्ति तेभ्यः सर्वैर्दूरे वसनीयम् ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हम लोग (ये) जो (अन्नेषु) खानेयोग्य पदार्थों में वर्त्तमान (पात्रेषु) पात्रों में (पिवतः) पीते हुए (जनान्) मनुष्यादि प्राणियों को (विविध्यन्ति) वाण के तुल्य घायल करते हैं (तेषाम्) उन को हठाने के लिये (सहस्रयोजने) असंख्ययोजनदेश में (धन्वानि) धनुषों को (अव, तन्मसि) विस्तृत करते हैं ॥ ६२ ॥

भावार्थः—जो पुरुष अन्न को खाते और जलादि को पीते हुए जीवों को विषादि से मार डालते हैं उन से सब लोग दूर वसें ॥ ६२ ॥

य एतावन्त इत्यस्य प्रमेष्ठौ प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः । रुद्रा

देवताः । भुरिगार्ग्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी वि० ॥

य एतावन्तश्च भूयाश्च सश्च दिशो रुद्रा
वितस्थिरे । तेषां सहस्रयोजनेऽव धन्वा-
नि तन्मसि ॥ ६३ ॥

ये । एतावन्तः । च । भूयांसः । च ।
 दिशः । रुद्राः । वितस्थिर इति विस्तस्थिरे ।
 तेषाम् । सहस्रयोजन इति सहस्रयोजने ।
 अव । धन्वानि । तन्मसि ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(ये) (एतावन्तः) यावन्तो व्याख्याताः (च)
 (भूयांसः) तेभ्योऽप्यधिकाः (च) (दिशः) पूर्वाद्याः (रुद्राः)
 प्राणजीवाः (वितस्थिरे) विविधतया तिष्ठन्ति (तेषाम्)
 (सहस्रयोजने) एतत् संख्यापरिमिते देशे (अव) विरोधार्थे
 (धन्वानि) अन्तरिक्षावयवान् । धन्वेत्यन्तरिक्षना० निघण्टौः १।३
 (सहस्रयोजने) (अव) (धन्वानि) (तन्मसि) ॥ ६३ ॥

अन्वयः—वयं य एतावन्तश्च भूयांसश्च रुद्रा दिशो वितस्थिरे
 तेषां सहस्रयोजने धन्वान्यव तन्मसि ॥ ६३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सर्वासु दिक्षु स्थितान् जीवान् वायून्वा
 यथावदुपयुञ्जते तेषां सर्वकार्याणि सिद्धानि भवन्ति ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हम लोग (ये) जो (एतावन्तः) इतने व्याख्यात किये (च)
 और (रुद्राः) प्राण वा जीव (भूयांसः) इन से भी अधिक (च) सब प्राण तथा
 जीव (दिशः) पूर्वादिदिशाओं में (वितस्थिरे) विविध प्रकार से स्थित हैं (तेषाम्)
 उन के (सहस्रयोजने) हजार योजन के देश में (धन्वानि) आकाश के अवयवों को
 (अव, तन्मसि) विरुद्ध विस्तृत करते हैं ॥ ६३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सब दिशाओं में स्थित जीवों वा वायुओं को यथावत्
 उपयोग में लाते हैं उन के सब कार्य सिद्ध होते हैं ॥ ६३ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्य इत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः ।

रुद्रा देवताः । निचूदधृतिश्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर भी वही वि० ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्ष-
मिषवः । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश
प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो
अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु तेयं द्वि-
ष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥६४॥

नमः । अस्तु । रुद्रेभ्यः । ये । दिवि ।
येषाम् । वर्षम् । इषवः । तेभ्यः । दश ।
प्राचीः । दश । दक्षिणाः । दश । प्रतीचीः ।
दश । उदीचीः । दश । ऊर्ध्वाः । तेभ्यः ।
नमः । अस्तु । ते । नः । अवन्तु । ते । नः ।
मृडयन्तु । ते । यम् । द्विष्मः । यः । च । नः ।
द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भे । दध्मः ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(नमः) सत्क्रिया (अस्तु) भवतु (रुद्रेभ्यः)
प्राणेश्वरवर्त्तमानेभ्यः (ये) (दिवि) सूर्यप्रकाशादाविव

विद्याविनये वर्त्तमाना वीराः (येषाम्) (वर्षम्) वृष्टिरिव
 (इषवः) बाणाः (तेभ्यः) (दश) (प्राचीः) पूर्वा दिशः (दश)
 (दक्षिणाः) (दश) (प्रतीचीः) पश्चिमाः (दश) (उदीचीः)
 उत्तराः (दश) (जर्घाः) उपरिस्थाः (तेभ्यः) (नमः) अन्ना-
 दिकम् (अस्तु) (ते) (नः) अस्मान् (अवन्तु) रक्षन्तु (ते)
 (नः) अस्मान् (मृडयन्तु) सुखयन्तु (ते) (यम्) (द्विष्मः)
 अप्रीतिं कुर्याम(यः) (च) (नः) अस्मान् (द्विष्टि) न प्रीणयति (तम्)
 (एषाम्) वायूनाम् (जम्भे) मार्जारमुखे मूषक इव पीडयाम्
 (दध्मः) निःक्षिपाम ॥ ६४ ॥

अन्वयः—ये रुद्रादिविवर्त्तन्ते येषां वर्षमिषवस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो-
 ऽस्माकं नमोऽस्तु ये दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदी-
 चौर्दशोर्घाः प्राप्नुवन्ति तेभ्यो रुद्रेभ्योऽस्माकं नमोऽस्तु य एवं-
 भूतास्ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते वयं यं द्विष्मो यश्च नो
 द्विष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ ६४ ॥

भावार्थः—यथा वायूनां सकाशाद्वर्षा जायन्ते तथा ये सर्वत्रा-
 धिष्ठातारः स्युस्ते वीराः पूर्वादिषु दिक्ष्वस्माकं रक्षकाः सन्तु वयं यं
 विरोधिनं जानीमस्तं सर्वत आहत्य वायुवद्बन्धयेमेति ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(ये) जो सर्वहितकारी (दिवि) सूर्यप्रकाशादि के तुल्य
 विद्या और विनय में वर्त्तमान हैं (येषाम्) जिन के (वर्षम्) वृष्टि के समान
 (इषवः) बाण हैं (तेभ्यः) उन (रुद्रेभ्यः) प्राणादि के तुल्य वर्त्तमान पुरुषों के
 लिये हम लोगों का किया (नमः) सत्कार (अस्तु) प्राप्त हो जो (दश) दशप्रकार
 (प्राचीः) पूर्व (दश) दश प्रकार (दक्षिणाः) दक्षिण (दश) दश प्रकार (प्रतीचीः)
 पश्चिम (दश) दश प्रकार (उदीचीः) उत्तर और (दश) दश प्रकार (जर्घाः) जपर की
 दिशाओं को प्राप्त होते हैं (तेभ्यः) उन सर्वहितैषी राजपुरुषों के लिये हमारा
 (नमः) अन्नादि पदार्थ (अस्तु) प्राप्त हो जो ऐसे पुरुष हैं (ते) वे (नः) हमारी
 (अवन्तु) रक्षा करें (ते) वे (नः) हम को (मृडयन्तु) सुखी करें (ते) वे

हम लोग (यम्) जिस से (द्विषः) अप्रीति करें (च) और (यः) जो (नः) हम को (द्वेष्टि) दुःख दे (तम्) उस को (एषाम्) इन वायुओं की (जम्भे) बिलाड़ के मुख में मूँचे के समान पीड़ा में (दध्मः) डालें ॥ ६४ ॥

भावार्थः—जैसे वायुओं के सम्बन्ध से वर्षा होती है वैसे जो सर्वत्र अधिष्ठित हों वे वीर पुरुष पूर्वादि दिशाओं में हमारे रक्तक हों हम लोग जिस को विरोधी जानें उस को सब ओर से घेर के वायु के समान बांधें ॥ ६४ ॥

नमोस्तु रुद्रेभ्य इत्यस्य परमेष्ठी प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः ।

रुद्रा देवताः । धृतिश्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात
इषवः । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश
प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो
अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्वि-
ष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमे प्रां जम्भे दध्मः ॥ ६५ ॥

नमः । अस्तु । रुद्रेभ्यः । ये । अन्तरिक्षे ।
येषाम् । वातः । इषवः । तेभ्यः । दश ।
प्राचीः । दश । दक्षिणाः । दश । प्रतीचीः ।
दश । उदीचीः । दश । ऊर्ध्वाः । तेभ्यः ।
नमः । अस्तु । ते । नः । अवन्तु । ते । नः ।

मृडयन्तु। ते। यम्। द्विष्मः। यः। च। नः।

द्वेष्टि। तम्। एषाम्। जम्भे। दध्मः ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(नमः) (अस्तु) (रुद्रेभ्यः) (ये) (अन्तरिक्षे)
आकाशे (येषाम्) (वातः) (इषवः) (तेभ्यः) इति पूर्ववत् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—ये विमानादिषु स्थित्वाऽन्तरिक्षे विचरन्ति येषां
वात इषेवः सन्ति तेभ्यो रुद्रेभ्योऽस्माकं नमोऽस्तु ये दश प्राची-
र्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वा आशा व्याप्तवन्त-
स्तेभ्यो नमोऽस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते वयं च यं द्विष्मो
यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे वशे दध्मः ॥ ६५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्या आकाशस्थान् शुडान्
शिल्पिनः सेवन्ते तानेते सर्वतो बलयित्वा शिल्पविद्याः शिञ्चेरन् ॥

पदार्थः—(ये) जो विमानादि यानीं में बैठ के (अन्तरिक्षे) आकाश
में विचरते हैं (येषाम्) जिन के (वातः) वायु के तुल्य (इषवः) बाण हैं (तेभ्यः)
उन (रुद्रेभ्यः) प्राणादि के तुल्य वर्तमान पुरुषों के लिये हमारा किया (नमः)
सत्कार (अस्तु) प्राप्त हो जो (दश) दश प्रकार (प्राचीः) पूर्व (दश) दश प्रकार (दक्षिणाः)
दक्षिण (दश) दश प्रकार (प्रतीचीः) पश्चिम (दश) दश प्रकार (उदीचीः) उत्तर और
(दश) दश प्रकार (जम्भे) ऊपर की दिशाओं में व्याप्त हुए हैं (तेभ्यः) उन सर्व-
हितैषियों को (नमः) अन्नादि पदार्थ (अस्तु) प्राप्त हो जो ऐसे पुरुष हैं (ते)
वे (नः) हमारी (अवन्तु) रक्षा करें (ते) वे (नः) हम को (मृडयन्तु) सुखी
करें (ते) वे और हम लोग (यम्) जिस से (द्विष्मः) अप्रीति करें (च) और (यः)
जो (नः) हम को (द्वेष्टि) दुःख दे (तम्) उस को (एषाम्) इन वायुओं
को (जम्भे) बिलाड़ के मुख में मूषे के समान पीड़ा में (दध्मः) डालें ॥ ६५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो मनुष्य आकाश में रहने वाले शुद्ध
कारिगरी का सेवन करते हैं उन को ये सब ओर से बलवान् करके शिल्प विद्या
की शिक्षा करें ॥ ६५ ॥

नमोस्तु रुद्रेभ्य इत्यस्य परमेष्ठौ प्रजापतिर्वा देवा ऋषयः ।

रुद्रा देवताः । धृतिश्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि०

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्न-
मिषवः । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश
प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो अ-
स्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो
यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ ६६ ॥

नमः । अस्तु । रुद्रेभ्यः । ये । पृथिव्याम् ।
येषाम् । अन्नम् । इषवः । तेभ्यः । दश ।
प्राचीः । दश । दक्षिणाः । दश । प्रतीचीः ।
दश । उदीचीः । दश । ऊर्ध्वाः । तेभ्यः ।
नमः । अस्तु । ते । नः । अवन्तु । ते । नः ।
मृडयन्तु । ते । यम् । द्विष्मः । यः । च । नः ।
द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भे । दध्मः ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(नमः) (अस्तु) (रुद्रेभ्यः) (ये) (पृथिव्याम्)
विस्तृतायां भूमौ (येषाम्) (अन्नम्) तण्डुलादिकमन्नव्यमिव
(इषवः) शस्त्रास्त्राणि । तेभ्य इति पूर्ववत् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—ये भूविमानादिषु स्थित्वा पृथिव्यां विचरन्ति येषा-
मन्नमिषवस्तेभ्यो रुद्रेभ्योऽस्माकं नमोऽस्तु ये दश प्राचीर्दश
दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्द्धा व्याप्तवन्तः सन्ति तेभ्यो
ऽस्माकं नमोऽस्तु ते नः सर्वतोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते वयं च यं
द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ ६६ ॥

भावार्थः—ये पृथिव्यामन्नाग्निस्तान् संपोष्य वर्द्धनीयाः ॥ ६६ ॥
अस्मिन्नध्याये वायुजीवेश्वरवीरगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वा-
ध्यायोक्तार्थेन सह सङ्गतिरस्तीति वेद्यम् ॥

पदार्थः—(ये) जो भूविमान आदि में बैठ के (पृथिव्याम्) विस्तृत
भूमि में विचरते हैं (येषाम्) जिन के (अन्नम्) खाते योग्य तण्डुलादि
(इषवः) बाणरूप हैं (तेभ्यः) उन (रुद्रेभ्यः) प्राणादि के तुल्य वर्त्तमान पुरुषों
के लिये हम लोगों का किया (नमः) सत्कार (अस्तु) प्राप्त हो जो (दश)
दश प्रकार (प्राचीः) पूर्व (दश) दश प्रकार (दक्षिणाः) दक्षिण (दश) दश प्रकार
(प्रतीचीः) पश्चिम (दश) दश प्रकार (उदीचीः) उत्तर और (दश) दश प्रकार (जर्द्धाः)
ऊपर की दिशाओं की व्याप्त होते हैं (तेभ्यः) उन सर्वहितैषी राजपुरुषों के लिये
हमारा (नमः) अन्नादि पदार्थ (अस्तु) प्राप्त हो जो ऐसे पुरुष हैं (ते) वे (नः)
हमारी सबओर से (अवन्तु) रक्षा करें (ते) वे (नः) हम को (मृडयन्तु) सुखी
करें (ते) वे और हम लोग (यम्) जिस को (द्विष्मः) अपसन्न करें (च) और
(यः) जो (नः) हम को (द्वेष्टि) दुःख दे (तम्) उस को (एषाम्) इन
वायुओं की (जम्भे) बिलाड़ी के मुख में मूख के तुल्य पीड़ा में (दध्मः) डालें ॥ ६६ ॥

भावार्थः—जो पृथिवी पर अन्नार्थी पुरुष हैं उन का अच्छे प्रकार पोषण कर
उन्नति करनी चाहिये ॥ ६६ ॥

इस अध्याय में वायु जीव ईश्वर और वीरपुरुष के गुण तथा कृत्यका वर्णन होने से
इस अध्यायके अर्थ की पूर्व अध्यायमें कहे अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥ ६६ ॥

इति श्रीमद्विद्वत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां श्रीयुत
विरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीमत्परमहंसपरिव्राज-
काचार्येण श्रीयुतदयानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते संस्क-
तार्यभाषाभ्यां समन्विते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये
षोडशोऽध्यायः समाप्तिमगात्

ओ३म्

अथ सप्तदशोऽध्याय आरभ्यते ॥

—ॐ:ॐ:ॐ—

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव ।
यद् भद्रं तन्न आसुव ॥ १ ॥

अश्मन्मूर्जमित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । मरुतो देवताः ।

अतिशक्तरी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ दृष्टिविद्योपदिश्यते ॥

अब सत्रहवें अध्याय का आरम्भ किया जाता है

इस के पहिले मंत्र में वर्षा की

विद्या का उपदेश किया है ॥

अश्मन्मूर्जं पर्वते शिश्नियारणाम्दभ्य
ओषधीभ्यो वनस्पतिभ्यो अधि सम्भृतं
पयः । तान्न इषमूर्जं धत्त मरुतः सञ्च
रराणाः । अश्मस्ते क्षुन्मयि तुऽजगर्ग्यन्दि-
ष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ १ ॥

अश्मन् । ऊर्जम् । पर्वते । शिश्त्रियाणाम् ।
 अद्भ्य इत्यत्ऽभ्यः । ओषधीभ्यः । वनस्प-
 तिभ्य इति वनस्पतिऽभ्यः । अधि । सम्भृ-
 तमिति सम्ऽभृतम् । पयः । ताम् । नः ।
 इषम् । ऊर्जम् । धत्त । मरुतः । संररा-
 णाऽइति सम्ऽरराणाः । अश्मन् । ते । क्षुत् ।
 मयि । ते । ऊर्क् । यम् । द्विष्मः । तम् ।
 ते । शुक् । ऋच्छतु ॥ १ ॥

पदार्थः—(अश्मन्) अश्मनि मेघे । अश्मेति मेघना० निघं०
 १ । १० (ऊर्जम्) पराक्रमम् (पर्वते) पर्वताकारे (शिश्त्रि-
 याणाम्) मेघावयवानां मध्ये स्थितां विद्युतम् (अद्भ्यः) जला-
 शयेभ्यः (ओषधीभ्यः) यवादिभ्यः (वनस्पतिभ्यः) अश्वत्था-
 दिभ्यः (अधि) (सम्भृतम्) सम्यग् धृतं (पयः) रसयुक्तं जलम्
 (ताम्) (नः) अस्त्रभ्यम् (इषम्) अन्नम् (ऊर्जम्) पराक्र-
 मम् (धत्त) धरत (मरुतः) वायव इव क्रियाकुशला मनुष्याः
 (संरराणाः) सम्यग् रान्ति ददति ते (अश्मन्) अश्मनि (ते)
 तव (क्षुत्) बुभुक्षा (मयि) (ते) तव (ऊर्क्) पराक्रमो-
 ऽन्नं वा (यम्) दुष्टम् (द्विष्मः) न प्रसादयेम (तम्) (ते)
 तव (शुक्) शोकः (ऋच्छतु) प्राप्नोतु ॥ १ ॥

अन्वयः—हे संरराणा मरुतो यूयं पर्वतेऽश्मन् शिश्रिया-
णामूर्जं नोऽधिधत्ताद्भ्य ओषधीभ्यो वनस्पतिभ्यः सम्भृतं पयइष-
मूर्जं च ताञ्च धत्त । हे मनुष्य तेऽश्मन्नूर्गं वर्त्तते सा मय्यस्तु या
ते क्षुत् सा मयि भवतु यं वयं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यथा सूर्यो जलाशयौषध्यादिभ्यो रसं हृत्वा
मेघमण्डले संस्थाप्य पुनर्वर्षयति ततोऽन्नादिकं जायते तदशनेन
क्षुन्निवृत्त्या बलान्नतिस्तया दुष्टानां निवृत्तिरेतया सज्जनानां
शोकनाशो भवति तथा समानसुखदुःखसेवनाः सुहृदो भूत्वा
परस्परेषां दुःखं विनाश्य सुखं सततमुन्नेयम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (संरराणाः) सम्यक् दानशील (मरुतः) वा ओं के तुल्य
क्रिया करने में कुशल मनुष्यो तुम लोग (पर्वते) पहाड़ के समान आकार वाले
(अश्मन्) मेघ के (शिश्रियाणाम्) अवयवों में स्थिर बिजुली तथा (जर्जम्)
पराक्रम और अन्न को (नः) हमारे लिये (अधि, धत्त) अधिकता से धारण करो
और (अद्भ्यः) जलाशयों (ओषधिभ्यः) जौ आदि ओषधियों-और (वनस्पतिभ्यः)
पीपल आदि वनस्पतियों से (सम्भृतम्) सम्यक् धारण किये (पयः) रसयुक्त
जल (इषम्) अन्न (जर्जम्) पराक्रम और (ताम्) उस पूर्वोक्त विद्युत् को धारण
करो । हे मनुष्य जो (ते) तेरा (अश्मन्) मेघविषय में (जर्जम्) रस वा पराक्रम
है सो (मयि) सुझ में तथा जो (ते) तेरी (क्षुत्) भूख है वह सुझ में भी हो अर्थात्
समानसुख दुःख मानके हम लोग एक दूसरे के सहायक हों और (यम्) जिस
दुष्ट को हम लोग (द्विष्मः) द्वेष करें (तम्) उस को (ते) तेरा (शुक्)
शोक (ऋच्छतु) प्राप्त हो ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जैसे सूर्य जलाशय और ओषध्यादि
से रस का हरण कर मेघमण्डल में स्थापित कर के पुनः वर्षाता है उस से अन्नादि
पदार्थ होते हैं उस के भोजन से क्षुधा की निवृत्ति क्षुधा की निवृत्ति से बल की
बढ़ती उस से दुष्टों की निवृत्ति और दुष्टों की निवृत्ति से सज्जनों के शोक का
नाश होता है वैसे अपनी समान दूसरों का सुख दुःख मान सब के मित्र हो के एक
दूसरे के दुःख का विनाश कर के सुख की निरन्तर उन्नति करें ॥ १ ॥

इमाम इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद्विकृतिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथेष्टकादिचयनदृष्टान्तेन गणितविद्योपदिश्यते ॥

अब इष्ट का आदि के दृष्टान्त से गणित विद्या का उप० ॥

इ॒मा मे॑ अ॒ग्न इष्ट॑का धे॒नवः॑ सं॒त्वेका॑
च॒ दश॑ च॒ दश॑ च॒ शतं॑ च॒ शतं॑ च॒ सह॑स्रं च
स॒हस्रं॑ चा॒युतं॑ चा॒युतं॑ च॒ नियु॑तं च॒ नियु॑तं
च॒ प्र॒युतं॑ चा॒र्बुदं॑ च॒ न्य॒र्बुदं॑ च॒ समु॑द्रश्च
म॒ध्यं चा॒न्तश्च॑ प॒रा॒र्द्धश्चै॒ता मे॑ अ॒ग्न इष्ट॑का
धे॒नवः॑ स॒न्त्वमु॒त्रामु॒ष्मि॑ल्लो॒के ॥ २ ॥

इ॒माः । मे॒ । अ॒ग्ने॒ । इष्ट॑काः । धे॒नवः॑ ।
स॒न्तु॒ । ए॒का॒ । च॒ । द॒श॒ । च॒ । द॒श॒ । च॒ ।
श॒तम् । च॒ । श॒तम् । च॒ । स॒ह॒स्रम् । च॒ ।
स॒ह॒स्रम् । च॒ । अ॒यु॒तम् । च॒ । अ॒यु॒तम् । च॒ ।
नि॒यु॒तमि॒ति॑ नि॒ऽयु॒तम् । च॒ । नि॒यु॒तमि॒ति॑
नि॒ऽयु॒तम् । च॒ । प्र॒यु॒तमि॒ति॑ प्र॒ऽयु॒तम् । च॒ ।
अ॒र्बु॒दम् । च॒ । न्य॒र्बु॒दमि॒ति॑ नि॒ऽअ॒र्बु॒दम् ।

च । समुद्रः । च । मध्यम् । च । अन्तः ।
 च । परार्द्धः । च । एताः । मे । अग्ने ।
 इष्टकाः । धेनवः । सन्तु । अमुत्र । अमु-
 ष्मिन् । लोके ॥ २ ॥

पदार्थः—(इमाः) वक्ष्यमाणाः (मे) मम (अग्ने) विद्वन्
 (इष्टकाः) इष्टसुखं साधिकाः (धेनवः) दुग्धदात्र्यो गाव इव
 (सन्तु) (एका) (च) (दश) (च) (दश) (च) (शतम्)
 (च) (शतम्) (च) (सहस्रम्) (च) (सहस्रम्) (च) (अयुतम्)
 दश सहस्राणि (च) (अयुतम्) (च) (नियुतम्) लक्षम् (च)
 (नियुतम्) (च) (प्रयुतम्) दश लक्षाणि प्रयुतमिति कीटरेषुप-
 लक्षकम् (च) (अर्बुदम्) दश कीटयः (च) (न्यर्बुदम्) अर्बजम् ।
 न्यर्बुदमिति खर्व निखर्वमहापद्म शङ्कुसंख्यानामप्युपलक्षकम्
 (च) (समुद्रः) (च) (मध्यम्) (च) (अन्तः) (च) (परार्द्धः) (च)
 (एताः) (मे) मम (अग्ने) (इष्टकाः) (धेनवः) (सन्तु) (अमुत्र)
 परस्मिन् जन्मनि (अमुष्मिन्) परस्मिन् (लोके) दृष्टव्ये ॥ २ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् या मे ममेमा इष्टका धेनव इव
 सन्तु तास्तवापि भवन्तु या एका च दश च दश च शतं च शतं च
 सहस्रं च सहस्रं चायुतं चायुतं च नियुतं च नियुतं च प्रयुतं चा-
 र्बुदं च न्यर्बुदं च समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च परार्द्धश्चैता मे अग्ने इष्टका
 धेनव इवामुत्रामुष्मिन् लोकेऽस्मिन् परजन्मनि वा सन्तु ॥ २ ॥

भावार्थः—यथा सुसेविता गावो दुग्धादिदानेन सर्वां स-
 न्तोषयन्ति तथैव वेद्यां सञ्चिता इष्टका दृष्टिहेतुका भूत्वा वृष्ट्या-
 दिद्वारा सर्वानानन्दयन्ति मनुष्यैरेका संख्या दशवारं गुणिता सती
 दश संज्ञां लभते दश दशवारं संख्याता शतं शतं दशवारं संख्यातं

सहस्रं सहस्रं दशवारं संख्यातमयुतमयुतं दशवारं संख्यातं नियुतं
 नियुतं दशवारं संख्यातं प्रयुतं प्रयुतं दशवारं संख्यातं कौटिः कौटि-
 दशवारं संख्याता दश कौटयस्त्रा दशवारं संख्याता खर्वः खर्वो
 दशवारसंख्यातो निखर्वो निखर्वो दशवारसंख्यातो महापद्मो महापद्मो
 दशवारं संख्यातः शङ्कुः शङ्कुर्दशवारं संख्यातः समुद्रः समुद्रो
 दशवारं संख्यातो मध्यं मध्यं दशवारं संख्यातमन्तरन्तो दशवारं
 संख्यातः परार्द्ध एताः संख्या उक्ता उत्तरैर्नैकैश्चकारैरन्या अपि
 अङ्गवीजरेखाप्रभृतयो यथावद् विज्ञेया यथास्मिन्नलोक इमाः संख्याः
 सन्ति तथान्येष्वपि लोकेषु वर्तन्ते यथात्रैतत्संख्याभिः संख्याता
 दृष्टकाः सुशिल्विभिश्चिता गृहाकारा भूत्वा शीतोष्णवर्षावा-
 द्वादिभ्यो मनुष्यान् दक्षित्वाऽऽनन्दयन्ति तथैवाहुतयो जलवा-
 द्बोक्षधीभिः संहृत्य सर्वाग्नाग्निन आनन्दयन्ति ॥ २॥

पदार्थः—

हे (अग्ने) विद्वन् पुरुष जैसे (मे) मेरी (इमाः) ये (दृष्ट-
 काः) दृष्ट सुख को सिद्ध करने वाली यज्ञ की सामग्री (धेनवः) दुग्ध देने वाली
 गौ. औ. के समान (सन्तु) होवे आप के लिये भी वैसी ही जो (एका) एक (च)
 दशगुणा (दश) दश (च) और (दश) दश (च) दश गुणा (शतम्) सौ (च) और
 (शतम्) सौ (च) दश गुणा (सहस्रम्) हजार (च) और (सहस्रम्) हजार (च)
 दश गुणा (अयुतम्) दश हजार (च) और (अयुतम्) दश हजार (च) दश गुणा
 (नियुतम्) लाख (च) और (नियुतम्) लाख (च) दश गुणा (प्रयुतम्) दश लाख
 (च) इस का दश गुणा ऋद्ध इस का दश गुणा (अर्बुदम्) दश ऋद्ध इस का द० (न्यबु-
 दम्) अर्ब (च) इस का दश गुणा खर्व इस का दश गुणा निखर्व इस का दश गुणा महापद्म
 इस का दश गुणा शङ्कु इस का दश गुणा (समुद्रः) समुद्र (च) इस का दश गुणा
 (मध्यम्) मध्य (च) इस का दश गुणा (अन्तः) अन्त और (च) इस का दश गुणा
 (परार्द्धश्च) परार्द्ध (एताः) ये (मे) मेरी (अग्ने) हे विद्वन् (दृष्टकाः) वेदी की
 ईंटे (धेनवः) गौ. औ. के लिये (अमुष्मिन्) परीक्ष (लोके) देखने योग्य (अमुञ्च)
 अगले जन्म में (सन्तु) हों वैसा प्रयत्न कीजिये ॥ २ ॥

भावार्थः—

जैसे अच्छे प्रकार सेवन की हुई गौ दुग्ध आदि के दान से
 सब को प्रसन्न करती है वैसे ही वेदी में चयन की हुई ईंटे वर्षा की हेतु ही के
 वर्षादि के द्वारा सब को सुखी करती है मनुष्यों को चाहिये कि एक १ संख्या को
 दशवारं गुणने से १० दश दश की दश वार गुणने से सौ १०० उस को दश वार

गुणनी से हजार १००० उस को द. गु. से दश हजार १०००० उस को द. गु. से
लाख १००००० उस को द. गु. से दश लाख १०००००० इस को दशगु. से कोड़
१००००००० इस को द. गु. से दश कोड़ १०००००००० इस को द. गु. से अर्ब
१००००००००० इस को द. गु. से दश अर्ब १०००००००००० इस को द. गु. से
खर्व १००००००००००० इस को द. गु. से दश खर्व १०००००००००००० इस
को द. गु. से नील १०००००००००००० इस को द. गु. से दश नील
१००००००००००००० इस को द. गु. से एक पद्म १००००००००००००००
इस को द. गु. से दश पद्म १००००००००००००००० इस को द. गु. से
एक शङ्ख १०००००००००००००००० इस को दश वार गुणनी से दश शङ्ख
१०००००००००००००००००० इन संख्याओं की संज्ञा पड़ती हैं ये इतनी संख्या
तो कहीं परन्तु अनेक चकारों के होने से और भी अङ्कगणित बीजगणित और
रेखागणित आदि की संख्याओं को यथावत् समझे जैसे इस भूलोक में ये संख्या हैं
वैसे अन्य लोकों में भी हैं जैसे यहाँ इन संख्याओं से गणना की और अच्छे कारी-
गरों ने चिनी हुई ईंटों घर के आकार हो शीत, उष्ण, वर्षा और वायु आदि से
मनुष्यादि की रक्षा कर आनन्दित करती हैं वैसे ही अग्नि में छोड़ी हुई आहुतियां
जल वायु और ओषधियों के साथ मिल के सब को आनन्दित करती हैं ॥ २ ॥

ऋतव इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराडार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

स्त्रियः प्रत्यादिभिः सह कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

स्त्री लोग पति आदि के साथ कैसे वर्त्ते इस वि० ॥

ऋतवः स्थ ऋतावृध ऋतुष्ठाः स्थ ऋता-
वृधः । घृतश्च्युतो मधुश्च्युतो विराजो नाम
कामदुष्ठा अक्षीयमाणाः ॥ ३ ॥

ऋतवः । स्थ । ऋतावृधः । ऋतवृध इत्यृ-
तुऽवृधः । ऋतुष्ठाः । ऋतुस्थाऽइत्यृतुऽस्थाः ।
स्थ । ऋतावृधः । ऋतवृध इत्यृतुऽवृधः ।

घृतश्च्युत इति घृतऽश्च्युतः । मधुश्च्युत इति
मधुऽश्च्युतः । विराज इति विराजः । नाम ।
कामदुघा इति कामऽदुघाः । अक्षीयमाणाः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(ऋतवः) यथा वसन्तादयस्तथा (स्त्र्य) भवत
(ऋतावृधः) या ऋतेन जलेन नद्य इव सत्येन वर्द्धन्ते ताः ।
अत्रान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः (ऋतुषाः) या ऋतुषु वसन्ता-
दिषु तिष्ठन्ति ताः (स्त्र्य) भवत (ऋतावृधः) या ऋतं सत्यं वर्धयन्ति
ताः (घृतश्च्युतः) घृतमाज्यं प्रच्युतं निस्सृतं याभ्यस्ताः (मधुश्च्युतः)
या मधुनो मधुरात् रसात् प्राप्ताः (विराजः) विविधैर्गुणैराजमानाः
प्रकाशमानाः (नाम) प्रसिद्धाः (कामदुघाः) याः कामान् दुहन्ति
प्रपियुरति ताः (अक्षीयमाणाः) क्षेतुमनर्हाः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियो या यूयं ऋतवः स्त्र्य या ऋतावृधः ऋतुषा
ऋतावृधः स्त्र्य याश्च यूयं घृतश्च्युतो मधुश्च्युतोऽक्षीयमाणा
विराजः कामदुघा नाम धेनव इव स्त्र्य ता अस्मान्मुखयत ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा ऋतवो गावश्च स्वस्वस-
मयानुकूलतया सर्वान् प्राणिनः सुखयन्ति तथैव सत्यस्त्रियः
प्रतिसमयं स्वपत्यादीन् सर्वान् संतर्प्यानन्दयन्तु ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियो जो तुम लोग (ऋतवः) वसन्तादि ऋतुओं के समान
(स्त्र्य) हो तथा जो (ऋतावृधः) उदक से नदियों के तुल्य सत्य के साथ उन्नति
को प्राप्त होने वा (ऋतुषाः) वसन्तादि ऋतुओं में स्थित होने और (ऋतावृधः)
सत्य को बढ़ाने वाली (स्त्र्य) हो और जो तुम (घृतश्च्युतः) जिन से घी निकले
उन (मधुश्च्युतः) मधुर रस से प्राप्त हुई (अक्षीयमाणाः) रक्षा करने योग्य
(विराजः) विविध प्रकार के गुणों से प्रकाशमान तथा (कामदुघाः) कामनाओं
को पूरण करने वाली (नाम) प्रसिद्ध स्त्रीओं के सदृश हो वे तुम लोग हम लोगों
को सुखी करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे ऋतु और गौ अपने-२ समय पर अनूकूलता से सब प्राणियों को सुखी करती हैं वैसे ही अच्छी स्त्रियां सब समय में अपने पति आदि सब पुरुषों को तृप्त कर आनन्दित करें ॥ ३ ॥

समुद्रस्येत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्गी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

सभापतिना किं कार्यमित्युपदिश्यते ॥

सभापति को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

समुद्रस्य त्वावक्याग्ने परि व्ययामसि ।

पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ४ ॥

समुद्रस्य । त्वा । अवकया । अग्ने । परि ।

व्ययामसि । पावकः । अस्मभ्यम् । शिवः ।

भव ॥ ४ ॥

पदार्थः—(समुद्रस्य) अन्तरिक्षस्य मध्ये (त्वा) त्वाम् (अवकया) यथा अवन्ति रक्षन्ति तथा क्रियया (अग्ने) अग्नि-वद् वर्त्तमान सभापते (परि) सर्वतः (व्ययामसि) प्राप्ताः स्मः (पावकः) पवित्रकारकः (अस्मभ्यम्) (शिवः) मङ्गलकारी (भव) ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यथा वयं समुद्रस्यावकया सह वर्त्तमानं त्वा परि व्ययामसि तथा पावकस्त्वमस्मभ्यं शिवो भव ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा मनुष्या समुद्रस्थान् जन्तून् रक्षित्वा सुखयन्ति तथा धार्मिको रक्षकः सभेशः स्वकीयाः प्रजाः संरक्ष्य सततं सुखयेत् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (अग्नि) अग्नि के तुल्य तेजस्वी सभापते जैसे हम लोग (समुद्रस्य) आकाश के बीच (अवकया) जिस से रक्षा करते हैं उस क्रिया के साथ वर्त्तमान (त्वा) आप को (परि, व्ययामसि) सब ओर से प्राप्त होते हैं वैसे (पावकः) पवित्र कर्त्ता आप (अस्मभ्यम्) हमारे लिये (शिवः) मंगल कारी (भव) हजिये ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे मनुष्य लोग समुद्र के जीवों की रक्षा कर सुखी करते हैं वैसे धर्मात्मा रक्षक सभापति अपनी प्रजाओं की रक्षा कर निरन्तर सुखी करे ॥ ४ ॥

हिमस्येत्यस्य मेधातिथिर्दृष्टिः । अग्निदेवता ।

भुरिगार्घी गायत्री छन्दः । षड्जः । स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी वि० ॥

हिमस्य त्वा जरायुणाऽग्ने परि व्यया-
मसि । पावको अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ५ ॥
हिमस्य । त्वा । जरायुणा । अग्ने ।
परि । व्ययामसि । पावकः । अस्मभ्यम् ।
शिवः । भव ॥ ५ ॥

पदार्थः—(हिमस्य) शीतस्य (त्वा) ताम् (जरायुणा) जरामेति येन जरायुस्तेन वस्त्रेणाग्निना वा (अग्ने) अग्निवत् तेजस्विन् (परि) सर्वतः (व्ययामसि) संवृणोमि (पावकः) पवित्रः (अस्मभ्यम्) (शिवः) मङ्गलमयः (भव) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने सभेश वयं हिमस्य जरायुणा त्वा परि व्ययामसि पावकस्त्वमस्मभ्यं शिवो भव ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे सभेश यथाग्निर्वस्त्रं वा शीतातुरान् प्राणिनः
शैत्याद् वियोज्य प्रसादयति तथैव त्वदाश्रिता वयं दुःखान्मुक्ताः
सन्तः सुखभाजिनः स्याम ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (अग्नि) अग्नि के तुल्य तेजस्विन् सभापते हमलोग (हिमस्य)
शीतल को (जरायुणा) जीर्ण करने वाले वस्त्र वा अग्नि से (त्वा) आप को (परि,
व्ययामसि) सब प्रकार आच्छादित करते हैं वैसे (पावकः) पवित्र स्वरूप आप
(अस्मभ्यम्) हमारे लिये (शिवः) मंगलमय (भव) हजिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे सभापते जैसे अग्नि वा वस्त्र शीत से पीड़ित प्राणियों
को जाड़े से छुड़ा के प्रसन्न करता है वैसे ही आप का आश्रय किये हुए हम लोग
दुःख से छूटे हुए सुख सेवने वाले होंगे ॥ ५ ॥

उपजमन्नित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षीं त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ दम्पती कथं वर्त्तयातामित्युपदिश्यते ॥

अब स्त्री पुरुष आपस में कैसे वर्त्तें इस वि० ॥

उप॒ जमन्नुप॑ वेत॒सेऽव॑ तर न॒दीष्व॑ । अ॒ग्ने'
पि॒त्तम॒पाम॑सि मण्डू॑ कि ताभि॒राग॑हि सेमं
नो॑ य॒ज्ञं पा॑व॒कव॑र्णं शि॒वं कृ॑धि ॥ ६ ॥

उप॑ । जमन् । उप॑ । वेत॒से । अव॑ । तर ।
न॒दीषु॑ । आ । अ॒ग्ने॑ । पि॒त्तम् । अपाम् ।
अ॒सि । मण्डू॑ कि । ताभिः । आ । गु॒हि ।

सा । इ॒मम् । नः । य॒ज्ञम् । पा॒व॒क॒व॒र्ण॒मि॒ति॑
पा॒व॒क॒व॒र्ण॒म् । शि॒वम् । कृ॒धि ॥ ६ ॥

पदार्थः—(उप) (उमन्) ज्मनि भूसौ । अत्र सुपां सुलु-
गिति सप्तम्येकवचनस्य लुक् । उमेति पृथिवीना० निघं० १ । १
(उप) (वेतसे) पदार्थविस्तारे (अव) (तर) (नदीषु) (आ)
(अग्ने) वज्रिरिव तेजस्विनि विदुषि (पित्तम्) तेजः (अपाम्)
प्राणानां जलानां वा (असि) अस्ति (मण्डूकि) सुभूषिते (ताभिः)
अद्भिः प्राणैर्वा (आ) (गहि) आगच्छ (सा) (इमम्) (नः)
अस्माकम् (यज्ञम्) गृहाश्रमाख्यम् (पावकवर्णम्) अग्निवत्प्र-
काशमानम् (शिवम्) कल्याणकारकम् (कृधि) कुरु ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने वज्रिरिव विदुषि मण्डूकि स्त्रि त्वं ज्मन्
नदीषु वेतसेऽवतर यथाऽग्निरपां पित्तमसि तथा त्वं ताभिरु-
पागहि सा त्वं न इमं पावकवर्णं यज्ञं शिवमुपाकृधि ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० स्त्रीपुरुषौ गृहाश्रमे प्रयत्नेन सर्वा-
णि कार्याणि संसाध्य शुद्धाचरणेन कल्याणं प्राप्नुयाताम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्विनी विदुषि (मण्डूकि) अच्छे
प्रकार भलङ्कारी से शोभित विदुषी स्त्रि तू (उमन्) पृथिवी पर (नदीषु) नदि-
यों तथा (वेतसे) पदार्थों के विस्तार में (अव, तर) पार ही जैसे अग्नि (अपाम्)
प्राण वा जलों के (पित्तम्) तेज का रूप (असि) है वैसे तू (ताभिः) उन जल
वा प्राणों के साथ (उप, आ, गहि) हम को समीप प्राप्त हो (सा) सो तू (नः)
हमारे (इमम्) इस (पावकवर्णम्) अग्नि के तुल्य प्रकाशमान (यज्ञम्) गृहाश्र-
मरूप यज्ञ को (शिवम्) कल्याणकारी (उप, आ, कृधि) अच्छे प्रकार कर ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० स्त्री और पुरुष गृहाश्रम में प्रयत्न के
साथ सब कार्यों को सिद्ध कर शुद्ध आचरण के सहित कल्याण को प्राप्त हों ॥ ६ ॥

अपामिदमित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । अग्निदेवता ।

आषीं बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः॥

गृहस्थेन किं कार्यमित्याह ॥

गृहस्थ को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

अपामिदं न्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।
अन्यास्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्म-
भ्यं शिवो भव ॥ ७ ॥

अपाम् । इदम् । न्ययनमिति निऽअयनम् ।
समुद्रस्य । निवेशनमिति निऽवेशनम् । अ-
न्यान् । ते । अस्मत् । तपन्तु । हेतयः ।
पावकः । अस्मभ्यम् । शिवः । भव ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अपाम्) जलानां प्राणानां वा (इदम्) अन्त-
रिक्षम् (न्ययनम्) निश्चितमयनं स्थानम् (समुद्रस्य) सागरस्य
(निवेशनम्) निविशन्ति यस्मिंस्तत् (अन्यान्) (ते) तव
(अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (तपन्तु) दुःखयन्तु (हेतयः)
वज्रा वृद्धयो वा (पावकः) पवित्रकारौ (अस्मभ्यम्) (शिवः)
सुखप्रदः (भव) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यदिदमपां न्ययनमस्ति तस्य समुद्रस्य
निवेशनमिव गृहाश्रमं प्राप्य पावकः संस्त्वमस्मभ्यं शिवो भव ते
हेतयोऽस्मदन्यास्तपन्तु ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्या यथाऽपामाधारः सागरः समुद्रस्याधिष्ठानं भूमिर्भूमेरधिष्ठानमन्तरिक्षं तथा गार्हपत्यपदार्थानामाधारं गृहं निर्माय मंगलसाचर्यं श्रेष्ठपालनं दस्युताडनञ्च कुर्वन्तु ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुत्रव्रत जो (इदम्) यह आकाश (अपाम्) जलों वा प्राणों का (व्ययनम्) निश्चित स्थान है उस आकाशस्थ (समुद्रस्य) समुद्र की (निवेशनम्) स्थिति के तुरन्त गृहस्थाश्रम की प्राप्त हो के (पावकः) पवित्र कर्म करनी हारे होते हुए आप (अस्मभ्यम्) हमारे लिये (शिवः) मंगलकारी (भव) हजिये (ते) आप के (हेतयः) वजू वा उन्नति (अस्मत्) हमलोगों से (अन्यान्) अन्य दुष्टों को (तपन्तु) दुःखी करें ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्य लोग जैसे जलों का आधार समुद्र सागर का आधार भूमि उस का आधार आकाश है वैसे गृहस्थी के पदार्थों के आधार घर को बना और मंगल रूप आचरण कर के श्रेष्ठों की रक्षा किया तथा डाकुओं को पीड़ा दिया करें ॥ ७ ॥

अग्ने पावकेत्यस्य वसुयुक्तेषुः । अग्निदेवता ।

आर्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

आप्तैर्विद्वद्भिः किं कार्यमित्याह ॥

आप्त विद्वानों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ ८ ॥

अग्ने । पावक । रोचिषा । मन्द्रया । देव । जिह्वया । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ ८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्याप्रकाशकोपदेशक (पावक) जना-
न्तःकरणशोधक (रोचिषा) प्रकाशिन (मन्द्रया) आनन्दसाधिकाया
(देव) कमनीय (जिह्वया) सत्यप्रियया वाचा (आ) (देवान्)
विदुषो दिव्यगुणान् वा (वक्षि) उपदिशसि (यक्षि) संगच्छसे ।
अत्र बहुलं छन्दसौति शपो लुक् (च) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे पावक देवाग्ने त्वं मन्द्रया जिह्वया रोचिषा
देवानावक्षि यक्षि च ॥ ८ ॥

भावार्थः—यथा सूर्यः स्वप्रकाशिन सर्वं जगद्भोचयति तथै-
वाप्तोपदेशकाः सर्वाञ्जनान् प्रीणीयुः ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (पावक) मनुष्यों के हृदयों को शुद्ध करने वाले (देव)
सुन्दर (अग्ने) विद्या का प्रकाश वा उपदेश करने वाले पुरुष आप (मन्द्रया)
आनन्द को सिद्ध करने वाली (जिह्वया) सत्य प्रिय वाणी वा (रोचिषा) प्रकाश से
(देवान्) विद्वान् वा दिव्यगुणों को (आ,वक्षि) उपदेश करते (च) और (यक्षि)
समागम करते हो ॥ ८ ॥

भावार्थः—जैसे सूर्य अपने प्रकाश से सब जगत् को प्रसन्न करता है वैसे
आप्त उपदेशक विद्वान् सब प्राणियों को प्रसन्न करें ॥ ८ ॥

स न इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्वाणी
गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स नः पावक दीदिवोग्ने देवाँ ॥

इहावह । उप यज्ञं हविश्च नः ॥ ९ ॥

सः । नः । पावक । दीदिव इति दीदिवः ।
 अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । उप ।
 यज्ञम् । हविः । च । नः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(सः) विद्वान् (नः) अस्मभ्यम् (पावक)
 पवित्र (दीदिवः) तेजस्विन् शत्रुदाहक वा । दीदयतिर्ज्वलति-
 कर्मा० निघं० १।१ ई अत्र तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घः (अग्ने)
 सत्यासत्यविभाजक (देवान्) विदुषः (इह) (आ) (वह)
 (उप) (यज्ञम्) गृहाश्रमम् (हविः) हुतं द्रव्यम् (च) (नः)
 अस्मभ्यम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे पावक दीदिवोऽग्ने स त्वं यथाऽयमग्निर्नो
 हविरावहति तथेह यज्ञं देवांश्च न उपावह ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु—यथा सूर्यादिरूपेणायमग्निः
 सर्वेभ्यो रसमूर्ध्वं नीत्वा वर्षयित्वा दिव्यानि सुखानि जनयति
 तथैव विद्वांसो विद्यारसमुन्नतं कृत्वा सर्वाणि सुखानि जनयेयुः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (पावक) पवित्र (दीदिवः) तेजस्विन् वा शत्रुदाहक
 (अग्ने) सत्यासत्य का विभाग करने हारे विद्वान् (सः) पूर्वोक्त गुण वाले
 आप जैसे यह अग्नि (नः) हमारे लिये अच्छे गुणों वाले (हविः) हवन किये
 सुगंधित द्रव्य को प्राप्त करता है वैसे (इह) इस संसार में (यज्ञम्) गृहाश्रम
 (च) और (देवान्) विद्वानों को (नः) हम लोगों के लिये (उप, आ, वह)
 अच्छे प्रकार समीप प्राप्त करें ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु—जैसे यह अग्नि अपने सूर्यादि रूप
 से सब पदार्थों से रस को ऊपर लेजा और वर्षा के उत्तम सुखों को प्रकट करता
 है वैसे ही विद्वान् लोग विद्यारूप रस को उन्नति दे के सब सुखों को उत्पन्न करें ॥ ६ ॥

पावकयेत्यस्य भारद्वाज ऋषिः । अग्निदेवता ।

निचृदार्षी जगतौ छन्दः । निषादः स्वरः ॥

सेनापतिना कथम्भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

सेनापति को कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

प्रावकया यश्चितयन्त्या कृपा क्षामन्
रुरुचऽ उषसो न भानुना । तूर्वन् यामन्ने-
तशस्य नू रण आ यो घृणे न ततृषाणो
अजरः ॥ १० ॥

प्रावकया । यः । चितयन्त्या । कृपा ।
क्षामन् । रुरुचे । उषसः । न । भानुना ।
तूर्वन् । न । यामन् । एतशस्य । नु । रणे ।
आ । यः । घृणे । न । ततृषाणः । अजरः ॥ १० ॥

पदार्थः—(पावकया) पवित्रकारिकया (यः) (चितय-
न्त्या) चेतनतायाः कर्त्री (कृपा) क्षामर्थेन (क्षामन्)
क्षामनि राज्यभूमौ । क्षामेति पृथिवीना० निघं० १।१। (रुरुचे)
रोचते (उषसः) प्रभाताः (न) इव (भानुना) दीप्तया (तूर्वन्)
हिंसन् (न) इव (यामन्) यामनि मार्गे प्रहरे वा (एतशस्य) अश्वस्य
संबन्धीनि बलानि। एतश इत्यश्वना० निघं० १।१४। (नु) क्षिप्रम् ।
अत्र ऋचितुनु० इति दीर्घः (रणे) (आ) (यः) (घृणे) प्रदौष्टे
(न) इव (ततृषाणः) पिपासितः (अजरः) जरारहितः ॥ १० ॥

अन्वयः—यः पावकया चितयन्त्या कृपा सह वर्त्तमानः सेना-
पतिर्भानुनोषसो न क्षामन् रुरुचे यां वा यामन्नेतशस्य नु तूर्वन-
न घृणे रणे तद्वषाणो नाजर आरुरुचे स राज्यङ्कर्तुमर्हति ॥ १० ॥

भावार्थः—अलोपमालं०—यथा सूर्यश्चन्द्रश्च दीप्तिमा सुशोभेते
तथैवोत्तमया स्त्रिया सुपतिः सेनया सेनापतिश्च सुप्रकाशते ॥ १० ॥

पदार्थः—(यः) जो (पावकया) पवित्र करने और (चितयन्त्या) चेतनता
कराने वाली (कृपा) शक्ति के साथ वर्त्तमान सेनापति जैसे (भानुना) दीप्ति से
(उषसः) प्रभात समय शोभित होते हैं (न) वैसे (क्षामन्) राज्यभूमि में (रुरुचे) शोभित
होता वा (यः) जो (यामन्) मार्ग वा प्रहर में जैसे (एतशस्य) घोड़े के बलों को (न)
शीघ्र (तूर्वन) मारता है (न) वैसे (घृणे) प्रदीप्त (रणे) युद्ध में (तद्वषाणः) प्यासे
के (न) समान (अजरः) अजर अजेय जवान निर्भय (आ) अच्छे प्रकार होता
वह राज्य करने को योग्य होता है ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे सूर्य और चन्द्रमा अपनी दीप्ति
से शोभित होते हैं वैसे ही सती स्त्री के साथ उत्तमपति और उत्तम सेना से सेना-
पति अच्छे प्रकार प्रकाशित होता है ॥ १० ॥

नमस्ते हरस इत्यस्य लोपामुद्रा ऋषिः । अग्निदेवता ।

भुरिगार्षी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

न्यायाधीशेन कथं भवितव्यमित्याह ॥

न्यायाधीश को कैसा होना चाहिये इस वि० ॥

नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषे ।
अन्यांस्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अ-
स्मभ्यं शिवो भव ॥ ११ ॥

नमः । ते । हरसे । शोचिषे । नमः ।
ते । अस्तु । अर्चिषे । अन्यान् । ते ।
अस्मत् । तपन्तु । हेतयः । पावकः । अस्म-
भ्यम् । शिवः । भव ॥ ११ ॥

पदार्थः—(नमः) सत्करणम् (ते) तुभ्यम् (हरसे) यो
दुःखं हरति तस्मै (शोचिषे) पवित्राय (नमः) (ते) (अस्तु) (अर्चिषे)
पूज्याय (अन्यान्) भिन्नान् शत्रून् (ते) तव (अस्मत्)
(तपन्तु) सन्तापयन्तु (हेतयः) वज्रादिशस्त्रास्त्रयुक्ताः सेनाः
(पावकः) शोधकः (अस्मभ्यम्) (शिवः) न्यायकारी (भव) ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे सभापते ते हरसेऽस्मत्कृतं नमोऽस्तु शोचिषे-
ऽर्चिषे तेऽस्मत्प्रयुक्तं नमोऽस्तु यास्ते हेतयस्ता अस्त्रादग्न्यास्तपन्तु
पावकस्त्वमस्मभ्यं शिवो भव ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः पवित्रान् जनान् न्यायाधीशान् कृत्वा
दुष्टान् निवार्य सत्यो न्यायः प्रकाशयितव्यः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे सभापते (हरसे) दुःख हरने वाले (ते) तेरे लिये हमारा
क्रिया (नमः) सत्कार हो तथा (शोचिषे) पवित्र (अर्चिषे) सत्कार के
योग्य (ते) तेरे लिये हमारा कहा (नमः) नमस्कार (अस्तु) हो जो
(ते) तेरी (हेतयः) वज्रादि शस्त्रों से युक्त सेना हैं वे (अस्मत्) हम लोगों से
भिन्न (अन्यान्) अन्य शत्रुओं को (तपन्तु) दुःखी करें (पावकः) शुद्धि करने वाले
आप (अस्मभ्यम्) हमारे लिये (शिवः) न्यायकारी (भव) रहजिये ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि अन्तःकरण के शुद्ध मनुष्यों की न्याया-
धीश बना कर और दुष्टों की निवृत्ति करके सत्य न्याय का प्रकाश करें ॥ ११ ॥

नृषद इत्यस्य लोपामुद्रा ऋषिः । अग्निदेवता ।
निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी वि० ॥

नृषदे वेङ्गामुषदे वेङ्गबर्हिषदे वेङ्गनसदे
वेट् स्वर्विदे वेट् ॥ १२ ॥
नृषदे । नृसद इति नृसदे । वेट् ।
अप्सुषदे । अप्सुसद इत्यप्सुसदे । वेट् ।
बर्हिषदे । बर्हिसद इति बर्हिसदे । वेट् ।
वनसद इति वनसदे । वेट् । स्वर्विदे
इति स्वः विदे । वेट् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(नृषदे) यो नायकेषु सौदति तस्मै (वेट्) यो
न्यायासने विशति सः । अत्र विशधातोरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति
विच् प्रत्ययः (अप्सुषदे) यो जलेषु नौकादिषु सौदति तस्मै (वेट्)
(बर्हिषदे) यः प्रजाया वर्षके व्यवहारे तिष्ठति तस्मै (वेट्)
अधिष्ठाता (वनसदे) यो वनेषु सौदति तस्मै (वेट्) (स्वर्विदे)
यः सुखं वेत्ति तस्मै (वेट्) ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे सभेश त्वं नृषदे वेङ्ग भवाप्सुषदे वेङ्ग भव ।
बर्हिषदे वेङ्ग भव वनसदे वेङ्ग भव स्वर्विदे च वेङ्ग भव ॥ १२ ॥

भावार्थः—यस्मिन् देशे न्यायाधीशनौयाधिप्रजावर्द्धकार-
ण्यस्य नायकसुखप्रापका विद्वांसो वर्त्तन्ते तत्रैव सर्वाणि सुखानि
वर्द्धन्ते ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे सभापति आप (नृषदे) नायकों में स्थिर पुरुष होने के
लिये (वेट्) न्यायासन पर बैठने (अप्पुषदे) जलों के बीच नौकादि में स्थिर
होने वाले के लिये (वेट्) न्याय गद्दी पर बैठने (बर्हिषदे) प्रजा को बढ़ाने
हारे व्यवहार में स्थिर होने के लिये (वेट्) अधिष्ठाता होने (वनस्पदे) वनों
में रहने वाले के लिये (वेट्) न्याय में प्रवेश करने और (स्वर्षदे) सुख को
जानने हारे के लिये (वेट्) उत्साह में प्रवेश करने वाले हजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—जिस देश में न्यायाधीश, नौकाओं के चलाने, प्रजा को बढ़ाने,
वन में रहने, सेनादि के नायक और सुख पहुंचाने हारे विद्वान् होते हैं वही सब
सुखों की वृद्धि होती है ॥ १२ ॥

ये देवा इत्यस्य लोपमुद्रा ऋषिः । प्राणो देवता ।

निचृदाषीं जगतौ छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ संन्यासिभिः किं कार्यमित्याह ॥

अब संन्यासियों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

ये देवा देवानां यज्ञिया यज्ञियानां
संवत्सरीणमुप भागमासते । अहुतादो
हविषो यज्ञेऽअस्मिन्स्वयम्पिबन्तु मधुनो
घृतस्य ॥ १३ ॥

ये । देवाः । देवानाम् । यज्ञियाः । य-
ज्ञियानाम् । संवत्सरीणाम् । उप । भागम् ।

आसते । अहुतादइत्यहुतऽअदः । हविषः ।

यज्ञे । अस्मिन् । स्वयम् । पिबन्तु । मधुनः ।

घृतस्य ॥ १३ ॥

पदार्थः— (ये) (देवाः) विद्वांसः (देवानाम्) विदुषाम् (यज्ञियाः) ये यज्ञमर्हन्ति ते (यज्ञियानाम्) यज्ञसम्पादन-कुशलानाम् (संवत्सरीणम्) यः संवत्सरं भृतस्तम् । संपरिपूर्वात् ख च । अ० । पू । १ । ६२ । इति भृतार्थे खः (उप) (भागम्) सेवनीयम् (आसते) (अहुतादः) येऽहुतमदन्ति ते (हविषः) होतव्यस्य (यज्ञे) संगन्तव्ये (अस्मिन्) (स्वयम्) (पिबन्तु) (मधुनः) क्षौद्रस्य (घृतस्य) आज्यस्य जलस्य वा ॥ १३ ॥

अन्वयः—ये देवानां मध्येऽहुतादो देवा यज्ञियानां मध्ये यज्ञिया विद्वांसः संवत्सरीणं भागमुपासते तेऽस्मिन् यज्ञे मधुनो घृतस्य हविषो भागं खयं पिबन्तु ॥ १३ ॥

भावार्थः—येऽस्मिन् संसारे अनग्नयोऽर्थादाहवनौयगार्हप-त्यदक्षिणाग्निस्त्वन्निवाह्यकर्माणि विहायान्तरग्नयः संन्या-सिनः सन्ति ते होममकुर्वन्तो भुञ्जानाः सर्वत्र विहृत्य सर्वान् जनान् वेदार्थान् बोधयेयुः ॥ १३ ॥

पदार्थः—(ये) जो (देवानाम्) विद्वानां में (अहुतादः) बिना हवन किये हुए पदार्थ का भोजन करने हारे (देवाः) विद्वां (यज्ञियानाम्) वा यज्ञ करने में कुशल पुरुषों में (यज्ञियाः) योगाभ्यासादि यज्ञ के योग्य विद्वां लोग (संवत्सरीणम्) वर्ष भर पुष्ट किये (भागम्) सेवनी योग्य उत्तम परमात्मा की (उपासते) उपासना करते हैं वे (अस्मिन्) इस (यज्ञे) समांगमरूप यज्ञ में (मधुनः) सहित (घृतस्य) जल और (हविषः) हवन के योग्य पदार्थों के भाग को (स्वयम्) अपने आप (पिबन्तु) सेवन करें ॥ १३ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् लोग इस संसार में अग्नि क्रिया से रहित अर्थात् आहवनीय गार्हपत्य और दक्षिणाग्नि संबन्धी बाह्य कर्मों को छोड़ के आभ्यन्तर अग्नि को धारण करने वाले संन्यासी हैं वे होम को नहीं किये भोजन करते हुए सर्वत्र विचर के सब मनुष्यों को वेदार्थ का उपदेश किया करें ॥ १३ ॥

ये दूत्यस्य लोपमुद्रा ऋषिः । प्राणो देवता ।

आर्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथोत्तमा विद्वांसः कौदृशा भवन्तीत्याह ॥

अब उत्तम विद्वान् लोग कैसे होते हैं यह वि० ॥

ये देवा देवेष्वधि देवत्वमायुन्ये ब्रह्मणाः
पुरःतारो अस्य । येभ्यो न ऋते पवन्ते धाम
किं च न ते दिवो न पृथिव्या अधिस्नुषु ॥ १४ ॥

ये । देवाः । देवेषु । अधि । देवत्वमिति
देवत्वम् । आयन् । ये । ब्रह्मणाः । पुरः-
तारइति पुरःतारः । अस्य । येभ्यः ।
न । ऋते । पवन्ते । धाम । किम् । च न ।
न । ते । दिवः । न । पृथिव्याः । अधि ।
स्नुषु ॥ १४ ॥

पदार्थः—(ये) (देवाः) पूर्णविद्वांसः (देवेषु) विद्वत्सु
(अधि) उपरिविराजमानाः (देवत्वम्) विदुषां कर्म भावं वा

(आयन्) प्राप्तुवन्ति (ये) (ब्रह्मणः) परमेश्वरस्य (पुरएतारः) पूर्वं प्राप्तारः (अस्य) (येभ्यः) (न) निषेधे (ऋते) विना (पवते) पवित्रीभवति (धाम) दधति सुखानि यस्मिंस्तत् (किम्) (चन) (न) (ते) विद्वांसः (दिवः) सूर्यस्य (न) (पृथिव्याः) भूमेः (अधि) (स्नुषु) प्रान्तेषु ॥ १४ ॥

अन्वयः—ये देवा देवेष्वधि देवत्वमायन् येऽस्य ब्रह्मणः पुरएतारः सन्ति येभ्य ऋते किं चन धाम न पवते ते न दिवः स्नुषु न च पृथिव्या अधि स्नुष्वायन् नाधिवसन्तीति यावत् ॥ १४ ॥

भावार्थः—येऽत्र जगति विद्वत्तमा योगाधिराजा याथातथ्येन परमेश्वरं जानन्ति ते निखिलजनशोधकाः सन्तो जीवनमुक्तिदशायां परोपकारमाचरन्तो विदेहमुक्तिदशायां न सूर्यलोके न च पृथिव्यां नियतं वसन्ति किन्तु ब्रह्मणि स्थित्वाऽव्याहतगत्या सर्वत्राभिविहरन्ति ॥ १४ ॥

पदार्थः—(ये) जो (देवाः) पूर्णविद्वान् (देवेषु, अधि) विद्वानों में सब से उत्तम कक्षा में विराजमान (देवत्वम्) अपनी गुण कर्म और स्वभाव को (आयन्) प्राप्त होते हैं और (ये) जो (अस्य) इस (ब्रह्मणः) परमेश्वर को (पुरएतारः) पहिले प्राप्त होने वाले हैं (येभ्यः) जिन के (ऋते) विना (किम्) (चन) कोई भी (धाम) सुख का स्थान (न) नहीं (पवते) पवित्र होता (ते) वे विद्वान् लोग (न) न (दिवः) सूर्यलोक के प्रदेशों और (न) न (पृथिव्याः) पृथिवी के (अधि, स्नुषु) किसी भाग में अधिक वसते हैं ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो इस जगत् में उत्तम विद्वान् योगीराज यथार्थता से परमेश्वर को जानते हैं वे संपूर्ण प्राणियों को शुद्ध करने और जीवनमुक्तिदशा में परोपकार करते हुए विदेहमुक्ति अवस्था में न सूर्यलोक और न पृथिवी पर नियम से वसते हैं किन्तु ईश्वर में स्थिर हो के अव्याहतगति से सर्वत्र विचरा करते हैं ॥ १४ ॥

प्राणदा इत्यस्य लोपमुद्रा ऋषिः । अग्निदेवता ।

विराडापी पंक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

विद्वद्राजानौ कौटुशौ स्यातामित्याह ॥

विद्वान् और राजा कैसे हों यह वि ० ॥

प्राणदा अपानदा व्यानदा वच्चीदा
वरिवोदाः । अन्यास्तेऽ अस्मत्तपन्तु हेतयः
पावकोऽ अस्मभ्यं शिवो भव ॥ १५ ॥

प्राणदाऽइति प्राणऽदाः । अपानदाऽ-
इत्यपानऽदाः । व्यानऽदा इति व्यानऽदाः ।
वच्चीदाऽ इति वच्चीऽदाः । वरिवोदाऽइति
वरिवऽदाः । अन्यान् । ते । अस्मत् । त-
पन्तु । हेतयः । पावकः । अस्मभ्यम् । शिवः ।
भव ॥ १५ ॥

पदार्थः—(प्राणदाः) याः प्राणं जीवनं बलं च ददति ताः
(अपानदाः) या अपानं दुःखदूरीकरणसाधनं प्रयच्छन्ति ताः
(व्यानदाः) या व्याप्तिविज्ञानं ददति (वच्चीदाः) सकलवि-
द्याध्ययनप्रदाः (वरिवोदाः) सत्यधर्मविद्वत्सेवाप्रापिकाः (अन्यान्)
(ते) तव (अस्मत्) (तपन्तु) (हेतयः) वज्रवद्वर्त्तमाना
शस्त्रास्त्रोन्नतयः (पावकः) शुद्धिप्रचारकः (अस्मभ्यम्) (शिवः)
(भव) ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् राजन् ते तव या अस्मभ्यं प्राणदा अपानदा व्यानदा वर्चोदा वरिवोदा हेतयो भूत्वाऽस्मद्व्यास्तपन्तु ताभिः पावकः संस्त्वमस्मभ्यं शिवो भव ॥ १५ ॥

भावार्थः—स एव राजा यो न्यायस्य वर्डकः स्यात् स एव विद्वान् यो विद्याया न्यायस्य विज्ञापको भवेत् न स राजा यः प्रजाः पौडयेत् न स विद्वान् योऽन्यान् विदुषो न कुर्यात् न ताः प्रजा या नीतिज्ञं राजानं न सेवेरन् ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् राजन् (ते) आप की जो उन्नति वा शक्तादि (अस्मभ्यम्) हम लोगों के लिये (प्राणदाः) जीवन तथा बल को देने वा (अपानदाः) दुःख दूर करने के साधन को देने वा (व्यानदाः) व्याप्ति और विज्ञान को देने (वर्चोदाः) सब विद्याओं के पढ़ने का हेतु को देने और (वरिवोदाः) सत्य धर्म और विद्वानों की सेवा को व्याप्त कराने वाली (हेतयः) वज्रादि शस्त्रों की उन्नतियां (अस्मत्) हम से (अन्यान्) अन्य दुष्ट शत्रुओं की (तपन्तु) दुःखी करें उन के सहित (पावकः) शक्ति का प्रचार करते हुए आप हम लोगों के लिये (शिवः) मंगलकारी (भव) हजिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—वही राजा है जो न्याय को बढ़ाने वाला हो और वही विद्वान् है जो विद्या से न्याय को जनाने वाला हो और वह राजा नहीं जो कि प्रजा को पौड़ा दे और वह विद्वान् भी नहीं जो दूसरों को विद्वान् न करे और वे प्रजा जन भी नहीं जो नीतियुक्त राजा की सेवा न करें ॥ १५ ॥

अग्निरित्यस्य भारद्वाज ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदार्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

विद्वान् कौटूशो भवेदित्याह ॥

विद्वान् कैसा हो इस वि०

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विश्व-
न्यृचिणम् । अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ १६ ॥

अग्निः । तिग्मेन । शोचिषा । यासत् ।
विश्वम् । नि । अत्रिणम् । अग्निः । नः ।
वनते । रयिम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अग्निः) विद्युत् (तिग्मेन) तीव्रेण (शोचिषा)
प्रकाशेन (यासत्) प्राप्नोति (विश्वम्) सर्वम् (नि) (अत्रिणम्)
अत्तुं भोक्तुं योग्यम् (अग्निः) (नः) अस्माभ्यम् (वनते) विभजति
(रयिम्) द्रव्यम् ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथाऽग्निस्तिग्मेन शोचिषा विश्वमत्रि-
णं यासत् यथाग्निर्विद्युन्नो रयिं निवनते तथा त्वमस्मदर्थं भव ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विद्वद्भिर्यथा पावकः स्वतेजसा
शुष्कमशुष्कं तृणादिकं दहति तथाऽस्माकं सर्वान्दोषान्दग्ध्वा
गुणाः प्रापणीयाः । यथा विद्युत् सर्वान् पदार्थान्सेवते तथास्मभ्यं
सर्वा विद्यां सेवयित्वा वयमविद्यायाः पृथक्करणीयाः ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष जैसे (अग्निः) अग्नि (तिग्मेन) तीव्र
(शोचिषा) प्रकाश से (अत्रिणम्) भोगने योग्य (विश्वम्) सब को (यासत्)
प्राप्त होता है कि जैसे (अग्निः) विद्युत् अग्नि (नः) हमारे लिये (रयिम्)
धन को (नि, वनते) निरन्तर विभाग कर्ता है वैसे हमारे लिये आप भी
हजिये ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० विद्वानों को चाहिये कि जैसे अग्नि
अपने तेज से सूखे गीले सब तृणादि को जला देता है वैसे हमारे सब दोषों को
भस्म कर गुणों को प्राप्त करें जैसे बिजुली सब पदार्थों का सेवन करती है वैसे हम
को सब विद्या का सेवन करा के अविद्या से पृथक् किया करें ॥ १६ ॥

य इमा इत्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा
देवता । निचृदार्षीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथेश्वरः कौटशोऽस्तौत्युपदिश्यते ॥

अब ईश्वर कैसा है इस वि० ॥

य इ॒मा वि॒श्वा भुव॑नानि जु॒ह्व॒षिर्हो॑ता
न्यसी॑दत्पि॒ता नः॑ । स आ॒शिषा॑ द्रवि॒णमि॒-
च्छ॑मानः प्रथ॒मच्छ॑दव॒रां॑ ॥ ५आ॒विवेश॑ ॥ १७ ॥

यः । इ॒मा । वि॒श्वा । भुव॑नानि ।
जु॒ह्वत् । ऋ॒षिः । हो॑ता । नि । असी॑दत् ।
पि॒ता । नः॑ । सः । आ॒शिषे॑त्याऽशि॒षा । द्रवि॑-
णम् । इ॒च्छ॑मानः । प्रथ॒मच्छ॑दिति प्रथ॒म-
ऽकृ॑त् । अ॒व॒रा॒न् । आ । वि॒वेश॑ ॥ १७ ॥

पदार्थः—(यः) (इमा) इमानि (विश्वा) विश्वानि
(भुवनानि) (जुह्वत्) आददत् (ऋषिः) ज्ञाता (होता)
दाताऽऽदाता वा (नि) (असीदत्) सीदति (पिता) पालकः
(नः) अस्माकम् (सः) (आशिषा) आशीर्वादेन (द्रविणम्)
धनम् (इच्छमानः) अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदम् (प्रथमच्छत्) यः
प्रथमान् विस्तृतान् क्लृप्तयति (अवरां) अर्वाचीनानाकाशा-
दीन् (आ) समन्तात् (विवेश) विष्टोऽस्ति ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य ऋषिर्हीता नः पिता परमेश्वर
इमा विश्वा भुवनानि न्यसीदत्सर्वाल्लोकान् जुह्वत् स आशिषा
द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवरानाविवेशेति यूयं विजानीत ॥१७॥

भावार्थः—सर्वे मनुष्या यः सकलस्य जगतो रचको धारकः
पालको विनाशकः सर्वेभ्यो जीवेभ्यः सर्ववस्तुप्रदः परमेश्वरः
स्वव्याप्त्याकाशादिषु प्रविष्टोऽस्ति तमेव सततमुपासीरन् ॥१७॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (ऋषिः) ज्ञानस्वरूप (हीता) सब
पदार्थों को देने वा ग्रहण करने हारा (नः) हम लोगों का (पिता) रचक
परमेश्वर (इमा) इन (विश्वा) सब (भुवनानि) लोकों को व्याप्त होके (न्यसी-
दत्) निरन्तर स्थित है और जो सब लोकों का (जुह्वत्) धारण कर्त्ता है (सः)
वह (आशिषा) आशीर्वाद से हमारे लिये (द्रविणम्) धन को (इच्छमानः)
चाहता और (प्रथमच्छत्) विस्तृतपदार्थों को आच्छादित करता हुआ (अवरान्)
पूर्ण आकाशादि को (आविवेश) अच्छे प्रकार व्याप्त हो रहा है यह तुम जानो ॥१७॥

भावार्थः—सब मनुष्य लोग जो सब जगत् को रचने धारण करने पालने
तथा विनाश करने और सब जीवों के लिये सब पदार्थों को देने वाला परमेश्वर
अपनी व्याप्ति से आकाशादि में व्याप्त हो रहा है उसी की उपासना करे ॥१७॥

किंस्विदित्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा

देवता । भुरिगार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

पुनस्तदेवाह ॥

फिरउसी वि० ॥

किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कत-
मत्स्वत्कथासीत् । यतो भूमिं जनयन्विश्व-
कर्मा विद्यामौर्णाग्महिना विश्वचक्षाः ॥१८॥

किम् । स्वित् । आसीत् । अधिष्ठानम् ।
 अधिस्थानमित्यधिऽस्थानम् । आरम्भण-
 मित्याऽरम्भणम् । कृतमत् । स्वित् । कथा ।
 आसीत् । यतः । भूमिम् । जनयन् । वि-
 श्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । वि । द्याम् ।
 और्णोत् । महिना । विश्वचक्षाऽ इति
 विश्वऽचक्षाः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(किम्) प्रश्ने (स्वित्) वितर्के (आसीत्)
 (अधिष्ठानम्) अधितिष्ठन्ति यस्मिंस्तत् (आरम्भणम्) आरभते
 यस्मात्तत् (कृतमत्) बहूनामुपादानानां मध्ये किसिति प्रश्ने
 (स्वित्) (कथा) केन प्रकारेण (आसीत्) अस्ति (यतः)
 (भूमिम्) (जनयन्) उत्पादयन् (विश्वकर्मा) विश्वान्यखिलानि
 कर्माणि यस्य परमेश्वरस्य सः (वि) विविधतया (द्याम्) सूर्या-
 दिलोकम् (और्णोत्) ऊर्णुत आच्छादयति (महिना)
 रजस्य सहिम्ना । अत्र छान्दसी वर्णलोप इति मकारलोपः
 (विश्वचक्षाः) यो विश्वं सर्वं जगच्चष्टे पश्यति सः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्स्य जगतोऽधिष्ठानं किं स्विदासीत् ।
 आरम्भणं कृतमत् कथा स्विदासीत् । यतो विश्वकर्मा विश्वचक्षा
 जगदीश्वरो भूमिं द्यां च जनयत् महिना व्यौर्णोत् ॥ १८ ॥

भावार्थः—हे जना युष्माभिरिदं जगत् क्व वसति किमाद-
 र्भणं चास्य किमर्थं जायतइति प्रश्नस्येदमुत्तरम् । यो जगदीश्वरः

कार्याख्यं जगदुत्पाद्य स्वव्याप्त्या सर्वमाच्छाद्य सर्वज्ञतया सर्वं पश्यति सोऽधिष्ठानमारम्भणं चास्ति सर्वशक्तिमान् रचनादिषामर्थयुक्तोऽस्ति जीवेभ्यः पापपुण्यफलदानाय भोजयितुं सर्वं रचितवानिति वेद्यम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुरुष इस जगत् का (अधिष्ठानम्) आधार (किं, स्त्रित्) क्या आश्चर्यरूप (आसीत्) है तथा (आरम्भणम्) इस कार्य जगत् की रचना का आरम्भ कारण (कतमत्) बहुत उपादानों में क्या और वह (कथा) किस प्रकार से (स्त्रित्) तर्क के साथ (आसीत्) है कि (यतः) जिस से (विश्वकर्मा) सब सत्कर्मा वाला (विश्वचेत्ताः) सब जगत् का द्रष्टा जगदीश्वर (भूमिम्) पृथिवी और (द्याम्) सूर्यादि लोक की (जनयन्) उत्पन्न करता हुआ (महिम्ना) अपनी महिमा से (व्योणीत्) विविध प्रकार से आच्छादित करता है ॥ १८ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम की यह जगत् कहां बसता क्या इस का कारण और किस लिये उत्पन्न होता है इन प्रश्नों का उत्तर यह है कि जो जगदीश्वर कार्य जगत् को उत्पन्न तथा अपनी व्याप्ति से सब का आच्छादन करके सर्वज्ञता से सब को देखता है वह इस जगत् का आधार और निमित्त कारण है वह सर्वशक्तिमान् रचना आदि के सामर्थ्य से युक्त है जीवों को पाप पुण्य का फल देने भोगवामी के लिये इस सब संसार को रचा है ऐसा जानना चाहिये ॥ १८ ॥

विश्वत इत्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा

देवता भुरिगाष्ठी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी वि० ॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतो-
बाहुरुत विश्वतस्पात् । सं बाहुभ्यां धमति
संपतत्रैद्यावाभूमी जनयन्देव एकः ॥ १९ ॥

विश्वतश्चक्षुरिति विश्वतःऽचक्षुः । उत ।
 विश्वतोमुख इति विश्वतःऽमुखः । विश्व-
 तोबाहुरिति विश्वतःऽबाहुः । उत । विश्व-
 तस्पात् । विश्वतःप्रादिति विश्वतःऽपात् ।
 सम् । बाहुभ्यामिति बाहुऽभ्याम् । धमति ।
 सम् । पतत्रैः । द्यावाभूमीइति द्यावाभूमी ।
 जनयन् । देवः । एकः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(विश्वतश्चक्षुः) विश्वतः सर्वस्मिञ् जगति चक्षु-
 दर्शनं यस्य सः (उत) अपि (विश्वतोमुखः) विश्वतः सर्वतो
 मुखमुपदेशनमस्य सः (विश्वतोबाहुः) सर्वतो बाहुर्वलं वीर्यं वा
 यस्य सः (उत) अपि (विश्वतस्पात्) विश्वतः सर्वत्र पात्
 गतिर्व्याप्तिर्यस्य सः (सम्) सम्यक् (बाहुभ्याम्) अनन्ताभ्यां
 बलवीर्याभ्याम् (धमति) प्राप्नोति । धमतीति गतिकर्मा० निघ०
 २ । १४ (सम्) (पतत्रैः) पतनशीलैः परमाणादिभिः (द्या-
 वाभूमी) सूर्यपृथिवीलोकौ (जनयन्) कार्यरूपेण प्रकटयन्
 सन् (देवः) स्वप्रकाशः (एकः) अद्वितीयोऽसहायः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यो विश्वतश्चक्षुरत विश्वतोमुखो
 विश्वतोबाहुरत विश्वतस्पादेको देवः पतत्रैर्द्यावाभूमी संजनयन्
 सन् बाहुभ्यां सर्वं जगत्संधमति तमेवेष्टमपास्यमभिरक्ष्वां परमे-
 श्वरं जानीत ॥ १६ ॥

भावार्थः—यस्सूक्ष्मात्सूक्ष्मो महतो महान् निराकारोऽनन्तसामर्थ्यः सर्वत्राभिव्याप्तो देवोऽद्वितीयः परमात्मास्ति स एवास्ति सूक्ष्मात्कारणात्स्थूलं कार्यं रचयितुं विनाशयितुं वा समर्थो वर्तते । य एतस्योपासनं विहायान्यमुपास्ते कस्तस्मादन्यो जगति दुर्भगोऽस्ति ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग जो (विश्वतश्चक्षुः) सब संसार को देखने (उत्त) और (विश्वतोमुखः) सब ओर से सब को उपदेश करने द्वारा (विश्वतोबाहुः) सब प्रकार से अनन्त बल तथा पराक्रम से युक्त (उत्त) और (विश्वतस्पात्) सर्वत्र व्याप्ति वाला (एकः) अद्वितीय सहायरहित (देवः) अपने आप प्रकाशस्वरूप (पतनैः) क्रियाशील परमाणु आदि से (द्यावाभूमौ) सूर्य और पृथिवी लोक को (सं, जनयन्) कार्य रूप प्रकट करता हुआ (बाहुभ्याम्) अनन्तबल पराक्रम से सब जगत् को (सं, धमति) सम्यक् प्राप्त हो रहा है उसी परमेश्वर को अपना सब ओर से रक्षक उपास्य देव जानो ॥ १९ ॥

भावार्थः—जो सूक्ष्म से सूक्ष्म बड़े से बड़ा, निराकार, अनन्त सामर्थ्य वाला सर्वत्र अभिव्याप्त प्रकाशस्वरूप अद्वितीय परमात्मा है वही अतिसूक्ष्मकारण से स्थूल कार्य रूप जगत् के रचने और विनाश करने को समर्थ है । जो पुरुष इस को छोड़ अन्य की उपासना करता है उस से अन्य जगत् में भाग्यहीन कौन पुरुष है ? ॥ १९ ॥

किञ्चिद्विदित्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा
देवता । खराडापीं विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी वि० ॥

किञ्चिद्विद्वन् क उ स वृक्ष आस यतो
द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । मनीषिणी मन-
सा पृच्छतेदु तद्यदध्यतिष्ठद् भुवनानि
धारयन् ॥ २० ॥

किम् । स्वि॒त् । वन॑म् । कः । ऊँऽइत्यूँ ।
 सः । वृ॒क्षः । आ॒सु । यतः॑ । द्या॒वापृ॑थि॒वी इति॑
 द्या॒वापृ॑थि॒वी । नि॒ष्ट॒त॒क्षुः । नि॒स्त॒त॒क्षुरिति॑
 निः॒ऽत॒त॒क्षुः । मनी॑षिणः । मन॑सा । पृ॒च्छ॒त ।
 इत् । ऊँऽइत्यूँ । तत् । यत् । अ॒ध्य॒ति॒ष्ठ॒दित्य॑-
 धिऽअ॒ति॒ष्ठ॒त् । भुव॑नानि । धा॒रय॑न् ॥ २० ॥

पदार्थः—(किम्) (स्वि॒त्) (वन॑म्) संभजनीयं कारण-
 वनम् (कः) (उ) वितर्क (सः) परोक्षे (वृ॒क्षः) यो वृश्च्यते
 क्षिद्यते स संसारः (आ॒सु) अस्ति (यतः॑) यस्य प्रकृत्याख्यका-
 रणस्य सकाशात् (द्या॒वापृ॑थि॒वी) विस्तृतौ सूर्यभूमिलोकौ
 (नि॒ष्ट॒त॒क्षुः) नितरां ततश्च । अत्र वचनव्यत्ययः (मनी॑षिणः)
 मनस ईषिणो योगिनः (मन॑सा) विज्ञानेन (पृ॒च्छ॒त) (इत्)
 एव (उ) प्रसिद्धौ (तत्) सः (यत्) यः (अ॒ध्य॒ति॒ष्ठ॒त्) अधि-
 ष्ठातृत्वेन वर्तते (भुव॑नानि) भवन्ति भूतानि येषु ताल्लोकान्
 (धा॒रय॑न्) वायुविद्युत्सूर्यादिना धारणं कारयन् ॥ २० ॥

अन्वयः—हे मनीषिणो यूयं मनसा विदुषः प्रति किं स्वि-
 दनं क उ स वृक्ष आसीति पृच्छत यतो द्यावापृथिवी को निष्ट-
 तक्षुः । यद्यो भुवनानि धारयन् अध्यतिष्ठत् तदिदु ब्रह्म विजानीते-
 त्युत्तरम् ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र पादत्रयेण प्रश्नः पादैकेनोत्तरम् । वृक्षशब्देन
 कार्यं वनशब्देन कारणं चोच्यते यथा सर्ववस्तूनि पृथिवी पृथिवीसूर्यः
 सूर्यं विद्युद्विद्युतं वायुश्च धरति तथैवैतान् जगदीश्वरो दधाति ॥ २० ॥

पदार्थः—(प्रश्न) हे (मनीषिणः) मन का निग्रह करने वाले योगी जनो तुम लोग (मनसा) विज्ञान के साग्र विद्वानों के प्रति (किं, खित्) क्या (वनम्) सेवनी योग्य कारण रूप वन तथा (कः) कौन (उ) वितर्क के साथ (सः) वह (वृत्त) कियमान अनित्य कार्य रूप संसार (आस) है ऐसा (पृच्छत) पूछो । कि (यत्तः) जिस से (व्यावापृथिवी) विस्तारयुक्त सूर्य और भूमि आदि लोको को किस ने (निष्टतल्लुः) भिन्न २ बनाया है । (उत्तर) (यत्) जो (भुवनानि) प्राणियों के रहने के स्थान लोक लोकान्तरों को (धारयन्) वायु विद्युत् और सूर्यादि से धारण कराता हुआ (अध्वतिष्ठत्) अधिष्ठाता है (तत्) (इत्) उसी (उ) प्रसिद्ध ब्रह्म को इस सब का कर्त्ता जानो ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मंत्र के तीन पादों से प्रश्न और अंत्य के एक पाद से उत्तर दिया है । वृत्त शब्द से कार्य और वन शब्द से कारण का ग्रहण है जैसे सब पदार्थों को पृथिवी, पृथिवी को सूर्य, सूर्य को विद्युत् और बिजुली की वायु धारण करता है वैसे ही इन सब को ईश्वर धारण करता है ॥ २० ॥

या त इत्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा
देवता । आर्षीं विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥
पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

या ते धामानि परमाणि याऽवमा या
मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा । शिच्चा सखिभ्यो
हविषिस्वधावः स्वयं यजस्व तन्व्वं वृधानः ॥ २१ ॥

या । ते । धामानि । परमाणि । या ।
अवमा । या । मध्यमा । विश्वकर्मन्नि-
ति विश्वऽकर्मन् । उत । इमा । शिच्चा ।

सखिभ्यऽइति सखिभ्यः । हविषि । स्वधावऽ-
इति स्वधावः । स्वयम् । यजस्व । तन्वम् ।
वृधानः ॥ २१ ॥

पदार्थः—(या) यानि । अत्र शेलुक् (ते) तव परमात्मनः
(धामानि) दधति पदार्थान् येषु यैर्वा तानि जन्मस्थाननामानि
(परमाणि) उत्तमानि (या) यानि (अवमा) कनिष्ठानि
(या) यानि (मध्यमा) मध्यमानि मध्यस्थानि (विश्वकर्मन्)
समग्रोत्तमकर्मकारिन् (उत) (इमा) इमानि (शिञ्ज) शुभ-
गुणानुपदिश । अत्र द्व्यचोतस्तिङ् इति दीर्घः (सखिभ्यः) मित्रेभ्यः
(हविषि) दातुमादातुमर्हे व्यवहारे (स्वधावः) बह्वन्त्युक्त (स्व-
यम्) आज्ञापालकेभ्यः (यजस्व) संगच्छस्व (तन्वम्) शरीरम्
(वृधानः) वृद्धं कुर्वन् ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे स्वधावो विश्वकर्मन् जगदीश्वर ते सृष्टौ या
परमाणि याऽवमा या मध्यमा धामानि सन्ति तानौमा हविषि
स्वयं यजस्व । उताप्यस्माकं तन्वं वृधानोऽस्मभ्यं सखिभ्यः शिञ्ज ॥ २१ ॥

भावार्थः—यथेहेश्वरेण निष्कृष्टमध्यमोत्तमानि वस्तूनि स्था-
नानि च रचितानि तथैव सभापत्यादिभिस्त्रिविधानि स्थानानि
रचयित्वा वस्तूनि प्राप्य बह्वचर्येण शरीरवलं वर्धयित्वा मित्रा-
णि सुशिक्ष्यैश्वर्ययुक्तैर्भवितव्यम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (स्वधावः) बहुत अन्न से युक्त (विश्वकर्मन्) सब उत्तम
कर्म करने वाले जगदीश्वर (ते) आप की सृष्टि में (या) जो (परमाणि) उत्तम
(या) जो (अवमा) निष्कृष्ट (या) जो (मध्यमा) मध्य कक्षा के (धामानि)
सब पदार्थों के आधारभूत जन्म स्थान तथा नाम हैं (इमा) इन सब की

(हविषि) देने लेने योग्य व्यवहारमें (स्वयम्) आप (यजस्व) संगत कौजिये (उत)
और हमारे (तन्वम्) शरीर की (वृधानः) उन्नति करते हुए (सखिभ्यः) आप
की आज्ञापालक हम मित्रों के लिये (शिक्ष) शुभ गुणों का उपदेश कौजिये ॥ २१ ॥

भावार्थः—जैसे इस संसार में ईश्वरने निकट सव्यम और उत्तम वस्तु
तथा स्थान रचे हैं वैसेही सभापति आदि को चाहिये कि तीन प्रकार के स्थान
रच वस्तुओं की प्राप्त हो ब्रह्मचर्य से शरीर का बल बढ़ा और मित्रों को अच्छी
शिक्षा देके ऐश्वर्ययुक्त होवे ॥ २१ ॥

विश्वकर्मन्वित्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा
देवता । निचूदाशीं निष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेवविषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व
पृथिवीमुत द्याम् । मुह्यन्त्वन्येऽभितः
सपत्ना इहास्माकं मघवा सुरिस्तु ॥ २२ ॥

विश्वकर्मन्विति विश्वकर्मन् । हवि-
षा । वावृधानः । ववृधान इति ववृधानः ।
स्वयम् । यजस्व । पृथिवीम् । उत । द्याम् ।
मुह्यन्तु । अन्ये । अभितः । सपत्ना इति
सपत्नाः । इह । अस्माकम् । मघवेति
मघवा । सुरिः । अस्तु ॥ २२ ॥

पदार्थः—(विश्वकर्मन्) अखिलोत्तमकर्मकारिन् (हविषा)
 हवनेनोत्तमगुणादानेन (वावृधानः) वर्धमानः सन् (स्वयम्)
 (यजस्व) संगतं कुरु (पृथिवीम्) (उत) अपि (द्याम्)
 सूर्यादिलोकम् (मुह्यन्तु) (अन्ये) (अभितः) सर्वतः (सपत्नाः)
 शत्रवः (इह) (अस्माकम्) (मघवा) पूजितधनयुक्तः (सूरिः)
 विद्वान् (अस्तु) ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः सन् यथेश्वरः
 पृथिवीमुत दां संगमयति तथा त्वंस्वयं यजस्वेह मघवा सूरिरस्तु
 यतोऽस्माकमन्ये सपत्ना अभितो मुह्यन्तु ॥ २२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्या ईश्वरेण यस्मै प्रयो-
 जनाय यह वस्तु रचितं तत्तथाविज्ञायोपकुर्वन्ति तेषां दारि-
 द्र्यालस्यादिदोषक्षयाच्छत्रवः प्रलीयन्ते ते स्वयं च विद्वांसो
 जायन्ते ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (विश्वकर्मन्) संपूर्णोत्तम कर्म करने हारे सभापति (ह-
 विषा) उत्तम गुणों के ग्रहण से (वावृधानः) उन्नति को प्राप्त हुआ जैसे ईश्वर
 (पृथिवीम्) भूमि (उत) और (द्याम्) सूर्यादि लोक को संगत करता है वैसे
 आप (स्वयम्) आप ही (यजस्व) सब से समागम कीजिये (इह) इस जगत् में (मघवा)
 प्रशंसित धनवान् पुरुष (सूरिः) विद्वान् (अस्तु) हो जिस से (अस्माकम्)
 हमारे (अन्ये) और (सपत्नाः) शत्रुजन (अभितः) सब ओर से (मुह्यन्तु)
 मोह को प्राप्त हों ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो मनुष्य ईश्वर ने जिस प्रयोजन के
 लिये जो पदार्थ रचा है उस को वैसा जान के उपकार लेते हैं उन की दरिद्रता
 और आलस्यादि दोषों का नाश होने से शत्रुओं का प्रलय होता और वे आप भी
 विद्वान् हो जाते हैं ॥ २२ ॥

वाचस्पतिमित्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा
देवता । भुरिगाथी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

किंभूतो जनो राठ्याधिकारे नियोज्य इत्याह ॥

कैसा पुरुष राज्य के अधिकार पर नियुक्त करना चाहिये इस वि० ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणामूतये मनोजुवं
वाजे अद्या हुवेम ॥ स नो विश्वानि हव-
नानि जोषद्विश्वशम्भूरवसे साधुकर्मा ॥२३॥

वाचः । पतिम् । विश्वकर्माणामिति विश्व-
ऽकर्माणम् । ऊतये । मनोजुवमिति मनः-
ऽजुवम् । वाजे । अद्या । हुवेम । सः । नः ।
विश्वानि । हवनानि । जोषत् । विश्वशम्भू-
रिति विश्वऽशम्भूः । अवसे । साधुकर्मिति-
साधुऽकर्मा ॥ २३ ॥

पदार्थः—(वाचस्पतिम्) वाचो वेदवाण्याः पालकम् (विश्व-
कर्माणम्) अखिलेषु कर्मसुकुशलम् (ऊतये) रक्षणाधाय (मनोजुवम्)
मनोवद्बेगवन्तम् (वाजे) संग्रामादौ कर्मणि (अद्या) अस्मिन्
दिने । अत्र संहितायामिति दीर्घः (हुवेम) स्वीकुर्यात् (सः)
(नः) अस्माकम् (विश्वानि) सर्वाणि (हवनानि) ग्राह्याणि
कर्माणि (जोषत्) जुषताम् । अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् (विश्व-
शम्भूः) विश्वस्मै शं सुखं भावुकः (अवसे) रक्षणाधाय (साधु-
कर्मा) धर्म्यकर्मानुष्ठानात् ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या वयमूतये यं वाचस्पतिं मनोजुवं विश्व-
कर्माणं महात्मानं वाजे हुवेम स विश्वशम्भूः साधुकर्मा नोवसेऽद्य
विश्वानि हवनानि जोषज्जुषताम् ॥ २३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरेन ब्रह्मचर्येणाखिला विद्याधीता यो धा-
र्मिकोऽनलसो भूत्वा पक्षपातं विहायोत्तमानि कर्माणि सेवते
पूर्णशरीरात्मबलः स सर्वस्याः प्रजाया रक्षणं सर्वाधिपतौ राजा
विधेयः ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो हम लोग (जतये) रक्षा आदि के लिये जिस
(वाचस्पतिम्) वेदवाणी के रक्षक (मनोजुवम्) मन के समान वेगवान् (विश्व-
कर्माणम्) सब कर्मों में कुशल महात्मा पुरुष को (वाजे) संग्राम आदि कर्म में
(हुवेम) जुलावे (सः) वह (विश्वशम्भूः) सब के लिये सुखप्रापक (साधुकर्मा)
धर्मयुक्त कर्मों का सेवन करनेहारा विद्वान् (नः) हमारी (अवसे) रक्षा आदिके
लिये (अद्य) आज (विश्वानि) सब (हवनानि) ग्रहण करने योग्य कर्मों को
(जोषत्) सेवन करे ॥ २३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जिस ने ब्रह्मचर्यनियम के साथ सब
विद्या पढ़ीं हों जो धर्मात्मा आलस्य और पक्षपात को छोड़ के उत्तम कर्मों का
सेवन करता तथा शरीर और आत्मा के बल से पूरा हो उस को सब प्रजा की
रक्षा करने में अधिपति राजा बनावें ॥ २३ ॥

विश्वकर्मन्वित्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा

देवता । निचृदापी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैः कौटुशो राजा सन्तव्य इत्याह ॥

मनुष्यों को कैसा पुरुष राजा मानना चाहिये इस वि० ॥

विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धनेन त्रातार-
मिन्द्रमकृणोरवध्यम् । तस्मै विशः समन-
मन्त पूर्वीर्यमुग्रो विहव्यो यथाऽसत् ॥ २४ ॥

विश्वकर्मन्निनति विश्वऽकर्मन् । हविषा ।
वर्द्धनेन । त्रातारम् । इन्द्रम् । अकृणोः ।
अवध्यम् । तस्मै । विशः । सम् । अनमन्त ।
पूर्वीः । अयम् । उग्रः । विहव्य इति विऽहव्यः ।
यथा । असत् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(विश्वकर्मन्) अखिलशुभकर्मसेविन् (हविषा)
आदातव्येन (वर्द्धनेन) (त्रातारम्) रक्षकम् (इन्द्रम्) परमैश्वर्य-
वन्तं पुरुषम् (अकृणोः) कुरु (अवध्यम्) हन्तुमयोग्यम् (तस्मै)
(विशः) प्रजाः (सम्) एकौभावे (अनमन्त) नमन्तु (पूर्वीः)
पूर्वेन्यायाधीशैः प्रापिताः (अयम्) (उग्रः) हिंसने तीव्रः (विहव्यः)
विविधैः साधनैरादातुमर्हः (यथा) (असत्) भवेत् ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे विश्वकर्मन् सर्वसभेश त्वं हविषा वर्द्धनेन यम-
वध्यं त्रातारमिन्द्रं राजकार्ये सम्यतिप्रदं मंत्रिणमकृणोस्तस्मै पूर्वी-
विशः समनमन्त यथाऽयमुग्रो विहव्योऽसत् तथा विधेहि ॥ २४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—सर्वसभाधिष्ठात्रा सहिताः सभा-
सदस्तस्मै राज्याधिकारं दद्युः । यः पक्षपाती न स्यात् । पिटवत्
प्रजा न पालयेयुस्ते प्रजाभिर्नोमन्तव्या ये च पुत्रमिव न्यायेन
प्रजा पालयेयुस्तदनुकूलारसततं स्युः ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे (विश्वकर्मन्) संपूर्ण शुभ कर्मों का सेवन करने वाले सब
सभाओं के पति राजा आप (हविषा) ग्रहण करने योग्य (वर्द्धनेन) वृद्धि से
जिस (अवध्यम्) मारने के अयोग्य (त्रातारम्) रक्षक (इन्द्रम्) उत्तम सम्पत्ति

वाले पुरुष को राजकार्य में सम्मति दाता मंत्री (अक्रणोः) करो (तस्मै) उस के लिये (पूर्वीः) पहिले न्यायाधीशों में प्राप्त कराई (विशः) प्रजाओं को (समनमन्त) अच्छे प्रकार नम्र करो (यथा) जैसे (अयम्) यह मंत्री (उग्रः) मारने में तीव्र (विह्व्यः) विविध प्रकार के साधनों से स्वीकार करने योग्य (असत्) होवे वैसा कीजिये ॥ २४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालंकार है—सब सभाओं के अधिष्ठाता के सहित सब सभासद उस पुरुष को राज्य का अधिकार दें कि जो पक्षपाती न हो जो पिता के समान प्रजाओं की रक्षा न करे उन को प्रजा लोग भी कभी न मानें और जो पुत्र के तुल्य प्रजा की न्याय से रक्षा करे उन के अनुकूल प्रजा निरन्तर हों ॥ २४ ॥

चक्षुष इत्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा
देवता । आर्षीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने
अजनन्नमन्माने । यदेदन्ता अददृहन्त पू-
र्वं आदिद्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥ २५ ॥

चक्षुषः । पिता । मनसा । हि । धीरः ।
घृतम् । एनेऽइत्येने । अजनत् । नमन्माने-
ऽइति नमन्माने । यदा । इत् । अन्ताः ।
अददृहन्त । पूर्वं । आत् । इत् । द्यावापृ-
थिवी । अप्रथेताम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—(चक्षुषः) न्यायदर्शकस्य (पिता) पालकः (मनसा) योगाभ्यासेन शान्तान्तःकरणेन (हि) खलु (धीरः) धैर्यवान् (घृतम्) आज्यम् (एने) राजप्रजादले (अजनत्) प्रकटयेत् (नमनमाने) ये नमू इवाचरतस्ते । अत्राचारे क्षिप् व्यत्ययेनात्मने-पदम् (यदा) (इत्) एव (अन्ताः) अन्तावयवाः (अददहन्त) वर्द्धेरन् । अत्र हंहधातोर्लटि भादेशे कृते शपः श्लुस्ततो द्वित्वम् (पूर्वे) प्रथमतो वर्त्तमाने (आत्) अनन्तरम् (इत्) (द्यावापृथिवी) प्रकाशभूमौ इव संगते (अप्रयेताम्) प्रख्या-ते भवेताम् ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे प्रजाजना भवन्तो यश्चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमजनत् तमधिकृत्य एने नमनमाने पूर्वे द्यावापृथिवी अप्रये-तामिव यदेदन्ता इवादहहन्त तदाऽऽदिति स्थिरराज्या भवेयुः ॥ २५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यदा मनुष्या राजप्रजा व्यवहार एकसम्मतयो भूत्वा सदैव प्रयतेरंस्तदा सूर्यपृथिवीव ति स्थिरसुखा भवेयुः ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे प्रजा के पुरुषो आप लोग जो (चक्षुषः) न्यायदिखाने वाले उपदेशक का (पिता) रक्षक (मनसा) योगाभ्यास से शान्त अन्तःकरण (हि) ही से (धीरः) धीरजवान् (घृतम्) घी को (अजनत्) प्रकट करता है उस को अधिकार देके (एने) राज और प्रजा के दल (नमनमाने) नमन के तुल्य आचरण करते हुए (पूर्वे) पहिले से वर्त्तमान (द्यावापृथिवी) प्रकाश और पृथिवी के समान मिले हुए जैसे (अप्रयेताम्) प्रख्यात होवे' वैसे (इत्) ही (यदा) जब (अन्ताः) अन्त्य के अवयवों के तुल्य (अददहन्त) वृद्धि को प्राप्त हों तब (आत्) उस के पश्चात् (इत्) ही स्थिरराज्य वाले होंगे ॥ २५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जब मनुष्य राज और प्रजा के व्यवहार में एक सम्मति ही कर सदा प्रयत्न करें तभी सूर्य और पृथिवी के तुल्य स्थिर सुख वाले होंगे ॥ २५ ॥

विश्वकर्मेत्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्म ऋषिः । विश्वकर्मा
 देवता । भुरिगर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥
 अथ परमेश्वरः कौटुशोऽस्तौत्युपदिश्यते ॥
 अब अगले मंत्र में परमेश्वर कैसा है यह वि० ॥

विश्वकर्मा विमना आदिहाया धाता
 विधाता परमोत्तमः सुन्दृक् ॥ तेषामिष्टानि
 समिषा मदन्ति यत्र सप्तऋषीन् परः
 एकमाहुः ॥ २६ ॥

विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । विमनाऽ-
 इति विमनाः । आत् । विहाया इति
 विहायाः । धाता । विधातेति विधाता ।
 परमा । उत्तम । सुन्दृगिति सुन्दृक् । ते-
 षाम् । इष्टानि । सम् । इषा । मदन्ति ।
 यत्र । सप्तऽऋषीनिति सप्तऽऋषीन् ।
 परः । एकम् । आहुः ॥ २६ ॥

पदार्थः—(विश्वकर्मा) विश्वं सर्वं जगत् कर्म क्रियमाणं
 यस्य सः (विमनाः) विविधं मनो विज्ञानं यस्य सः (आत्)
 आनन्तर्यं (विहायाः) विविधेषु पदार्थेषु व्याप्तः । अतोहाङ्
 गतावित्यस्मादसुन् स्थित्कार्यं च (धाता) धर्ता पोषको वा

(विधाता) निर्माता (परमा) परमाणि श्रेष्ठानि (उत) अपि
(सन्दृक्) यः सम्यक् पश्यति (तेषाम्) (दृष्टानि) सुखसाधकानि
कर्माणि (सम्) (इषा) इच्छया (मदन्ति) हर्षन्ति (यत्)
अत्र ऋचि तुनुवेति दीर्घः(सप्तऋषीन्)सप्तप्राणादीन् । प्राणादयः
पञ्च सूत्रात्मा धनञ्जयश्चेति (परः) सर्वोत्तमः (एकम्)
अद्वितीयम् (आहुः) कथयन्ति ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या विश्वकर्मा जो विमना विहाया धाता
विधाता सन्दृक् परोऽस्ति यमेकमाहुराद् यत् सप्तऋषीन्प्राप्येषा
जीवाः संमदन्त्युत यस्तेषां परमेष्ठानि साधोति तं परमेश्वरं यूय-
मुपाध्वम् ॥ २६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सर्वस्य जगतः स्रष्टा धर्ता पालको ना-
शकोऽद्वितीयः परमेश्वर एवेष्टसाधनायोपासनीयः २६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (विश्वकर्मा) जिस का समस्त जगत् का
बनाना क्रियमाण काम और जो (विमनाः) अनेक प्रकार के विज्ञान से युक्त (वि-
हायाः) विविध प्रकार के पदार्थों में व्याप्त (धाता) सब का धारण पोषण करने
(विधाता) और रचने वाला (सन्दृक्) अच्छे प्रकार सब को देखता (परः) और
सब से उत्तम है तथा जिस को (एकम्) अद्वितीय (आहुः) कहते अर्थात् जिस
में दूसरा कहने में नहीं आता (आत्) और (यत्) जिस में (सप्तऋषीन्) पाँच
प्राण सूत्रात्मा और धनञ्जय इन सात को प्राप्त हो कर (इषा) इच्छा से जीव
(सं, मदन्ति) अच्छे प्रकार आनन्द को प्राप्त होते (उत्) और जो (तेषाम्) उन
जीवों के (परमा) उत्तम (दृष्टानि) सुख सिद्ध करने वाले कार्यों को सिद्ध
करता है उस परमेश्वर की तुम लोग उपासना करो ॥ २६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सब जगत् का बनाने धारण, पालन,
और नाश करने द्वारा एक अर्थात् जिस का दूसरा कोई सहायक नहीं हो सकता
उसी परमेश्वर की उपासना अपने चाहे हुए काम के सिद्ध करने के लिये करना
चाहिये ॥ २६ ॥

यो न हृदयस्य भुवनयुक्ता विश्वकर्मर्षिः । विश्वकर्मा देवता ।

निचूदाषीं बिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

युनस्तमेव विषयमाह ॥

फिरभो उसी वि० ॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामा-
नि वेद भुवनानि विश्वा । यो देवानां नाम-
मधा एकऽएव तं सम्प्रश्नम्भुवना यन्त्य-
न्या ॥ २७ ॥

यः । नः । पिता । जनिता । यः । विधा-
तेति विऽधाता । धामानि । वेद । भुवनानि ।
विश्वा । यः । देवानां । नामधाऽइति
नामऽधाः । एकः । एव । तम् । सम्प्रश्नमिति-
सम्प्रश्नम् । भुवना । यन्ति । अन्या ॥ २७ ॥

पदार्थः—(यः) (नः) अस्माकम् (पिता) पालकः (जनिता)
सर्वेषां पदार्थानां प्रादुर्भावयिता (यः) (विधाता) कर्मानुसारेण
फलप्रदाता जगन्निर्माता (धामानि) जन्मस्थाननामानि (वेद)
जानाति (भुवनानि) सर्वपदार्थाधिकरणानि (विश्वा) सर्वाणि
(यः) (देवानाम्) विदुषां षड्विद्यादौनां वा (नामधाः) यः
स्वविद्यया नामानि दधाति (एकः) अद्वितीयोऽसहायः (एव)

(तम्)(सम्प्रश्नम्)सम्यक् पृच्छन्ति यस्मिंस्तम्(भुवना)लोकस्य पदार्थान्(यन्ति)प्राप्नुवन्ति गच्छन्ति वा (अन्या)अन्यानि भुवनस्यानि ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो नः पिता जनिता यो विधाता विश्वा भुवनानि धामानि वेद यो देवानां नामधा एक एवास्ति यमन्या भुवना यन्ति सम्प्रश्नं तं यूयं जानीत ॥ २७ ॥

भावार्थः—यः सर्वस्य विश्वस्य पितृवत् पालकः सर्वज्ञोऽद्वितीयः परमेश्वरो वर्तते तस्य तत्सृष्टेः विज्ञानेनैव सर्वे मनुष्याः परस्परं मिलित्वा प्रश्नोत्तराणि कुर्वन्तु ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (नः) हमारा (पिता) पालन और (जनिता) सब पदार्थों का उत्पादन करने वाला तथा (यः) जो (विधाता) कर्मों के अनुसार फल देने तथा जगत् का निर्माण करने वाला (विश्वा) समस्त (भुवनानि) लोकों और (धामानि) जन्म स्थान वा नाम को (वेद) जानता (यः) जो (देवानाम्) विद्वानों वा पृथिवी आदि पदार्थों का (नामधाः) अपनी विद्या से नाम धरने वाला (एकः) एक अर्थात् असहाय (एव) ही है जिस को (अन्या) और (भुवना) लोकस्य पदार्थ (यन्ति) प्राप्त होते जाते हैं (सम्प्रश्नम्) जिस के निमित्त अच्छे प्रकार पूछना हो (तम्) उस को तुम लोग जानो ॥ २७ ॥

भावार्थः—जो पिता के तुल्य समस्त विश्व का पालने और सब को जानने वाला एक परमेश्वर है उस के और उस की सृष्टि के विज्ञान से ही सब मनुष्य परस्पर मिल के प्रश्न और उत्तर करें ॥ २७ ॥

त आयजन्त इत्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्म ऋषिः । विश्वकर्मा देवता । मुरिगार्षी विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

त आयजन्त इविण्णं समस्माऽऽकृष्यः
यः पूर्वं जरितारो न भूना । असूर्तं सूर्तं

रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृणवन्नि-
मानि ॥ २८ ॥

ते । आ । अयजन्त । द्रविणम् । सम् ।
अस्मै । ऋषयः । पूर्वे । जरितारः । न ।
भूना । असूर्ते । सूते । रजसि । निषत्ते ।
निसत्त इति निऽसत्ते । ये । भूतानि । समकृ-
णवन्निति सम्ऽअकृणवन् । इमानि ॥ २८ ॥

पदार्थः—(ते) (आ) (अयजन्त) संगच्छेरन् (द्रविणम्)
श्रियम् (सम्) (अस्मै) अस्येश्वरस्याज्ञापालनाय (ऋषयः)
वेदवेत्तारः (पूर्वे) पूर्णविद्यया सर्वस्य पोषकाः (जरितारः) स्ताव-
काः (न) इव (भूना) भूमना । अत्र पृषोदरादित्वान्मकार-
लोपः (असूर्ते) अप्राप्ते परोक्षे । अत्र सृधातोः क्तान्तं निपातनम् ।
न सत्त निषत्तेत्यनेन । निपात्यते अ० ८ । २ । ६ । १ (सूते) प्राप्ते प्रत्यक्षे
(रजसि) लोके (निषत्ते) स्थिते स्थापिते वा (ये) (भूतानि) (समकृणवन्)
सम्यक् शिञ्जितान् कुर्युः (इमानि) प्रत्यक्षविषयाणि ॥ २८ ॥

अन्वयः—ये पूर्वे जरितारो न ऋषयो भूना सूते सूते
निषत्ते रजसोऽमानि भूतानि साक्षात्समकृणवन् तेऽस्मै द्रविणं
समायजन्त ॥ २८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा विद्वांसो ऽत्र जगति परेशा-
ज्ञापालनाय सृष्ट्यनुक्रमेण तत्त्वं जानन्ति तथैवान्य आचरन्तु ।
यथा धार्मिका धर्माचरणेन धनमुपार्जन्ति तथैव सर्वे उपार्जन्तु ॥ २८ ॥

पदार्थः—(ये) जो (पूर्वे) पूर्ण विद्या से सब की पुष्टि (करितारः) और स्तुति करने वाले के (न) समान (ऋषयः) वेदार्थ के जानने वाले (भूना) बहुत से (अक्षुर्ते) परोक्ष अर्थात् अप्राप्त हुए वा (सूर्ते) प्रत्यक्ष अर्थात् पाये हुए (निषत्ते) स्थित वा स्थापित किये हुए (रजसि) लोक में (इमानि) इन प्रत्यक्ष (भूतानि) प्राणियों की (समक्षणन्) अच्छे प्रकार शिक्षित करते हैं (ते) वे (अस्मै) इस ईश्वर की आज्ञा पालने के लिये (द्रविणम्) धन की (सम्, आ, यजन्त) अच्छे प्रकार संगत करें ॥ २८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे विद्वान् लोग इस जगत् में परमात्मा की आज्ञापालने के लिये सृष्टिक्रम से तत्त्वों की जानते हैं वैसे ही अन्य लोग आचरण करें जैसे धार्मिक जन धर्म के आचरण से धन को इकट्ठा करते हैं वैसे ही सब लोग उपार्जन करें ॥ २८ ॥

परो दिवेत्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा
देवता । आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

प॒रो दि॒वा प॒र ए॒ना पृ॒थि॒व्या प॒रो दे॒वे-
भि॒रसु॑रैर्यदस्ति । कथं॑ स्वि॒द्गर्भ॑मप्रथ॒मन्द-
ध्रऽआ॒पो यत्र॑ दे॒वाः स॒मप॑श्यन्त॒ पूर्वे॑ ॥ २९ ॥
प॒रः । दि॒वा । प॒रः । ए॒ना । पृ॒थि॒व्या । प॒रः ।
दे॒वेभिः॑ । अ॒सुरैः॑ । यत् । अ॒स्ति । कम् । स्वि॒त् ।
गर्भ॑म् । प्र॒थ॒मम् । द॒ध्रे । आ॒पः । यत्र॑ । दे॒वाः ।
स॒मप॑श्यन्तेति॒ सम्ऽअ॒प॑श्यन्त । पूर्वे॑ ॥ २९ ॥

पदार्थः—(परः) प्रकृष्टः (दिवा) सूर्यादिना (परः)
 (एना) एनया (पृथिव्या) (परः) (देवेभिः) विद्वद्भिर्दि-
 व्याभिः प्रकाशयुक्ताभिः प्रजाभिर्वा (असुरैः) अविद्वद्भिः ।
 अन्तःकरूपाभिः प्रजाभिर्वा (यत्) (अस्ति) (कम्) (स्त्रित्)
 (गर्भम्) ग्रहीतुं योग्यं वस्तु (प्रथमम्) विस्तृतम् (दध्ने) दधिरे
 (आपः) प्राणाः (यत्) (देवाः) विद्वांसो जनाः (समपश्यन्त)
 सम्यक्पश्यन्ति (पूर्वं) अधीतपूर्णविद्याः ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य एना दिवा परः पृथिव्या परो देवे-
 भिरसुरैः परोऽस्ति यत्नापः कं स्त्रित् प्रथमं गर्भं दध्ने यत्पूर्वं देवाः
 समपश्यन्त तद्वद्ब्रह्मेति यूयं विजानीत ॥ २६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यत् सर्वेभ्यः सूक्ष्मं महत् परं सर्वधर्तं
 विद्वद्विषयसनादिचेतनमस्ति तदेव ब्रह्मोपासनीयं नेतरत् ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (एना) इस (दिवा) सूर्य आदि लोकों से
 (परः) परे अर्थात् अत्युत्तम (पृथिव्या) पृथिवी आदि लोकों से (परः) परे
 (देवेभिः) विद्वान् वा दिव्य प्रकाशित प्रजाओं और (असुरैः) अविद्वान् तथा काल
 रूप प्रजाओं से (परः) परे (अस्ति) है (यत्) जिस में (आपः) प्राण (कं, स्त्रित्)
 किसी (प्रथमम्) विस्तृत (गर्भम्) ग्रहण करने योग्य पदार्थ को (दध्ने) धार-
 ण करते हुए वा (यत्) जिस को (पूर्वं) पूर्णविद्या के अध्ययन करने वाले
 (देवाः) विद्वान् लोग (समपश्यन्त) अच्छे प्रकार ज्ञानवस्तु से देखते हैं वह ब्रह्म
 है यह तुम लोग जानो ॥ २६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो सब से सूक्ष्म बड़ा अति-
 श्रेष्ठ सब का धारणकर्ता, विद्वानों का विषय अर्थात् समस्त विद्याओं का
 समाधान रूप अनादि और चेतन मात है वही ब्रह्म उपासना करने के योग्य
 है अन्य नहीं ॥ २६ ॥

तमिदित्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मर्षिः । विश्वकर्मा देवता ।

आर्षीं विष्टुप् कन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

तमिद्गर्भं प्रथमन्दध्रुः आपो यत्र देवाः
सुमगच्छन्त विश्वे । अजस्य नाभावध्येकम-
र्षितं यस्मिन्निवश्वानि भुवनानि तस्युः ॥ ३० ॥

तम् । इत् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्रे ।
आपः । यत्र । देवाः । सुमगच्छन्ते तिसुम्-
अगच्छन्त । विश्वे । अजस्य । नाभौ । अ-
धि । एकम् । अर्षितम् । यस्मिन् । विश्वा-
नि । भुवनानि । तस्युः ॥ ३० ॥

पदार्थः—(तम्) (इत्) एव (गर्भम्) सर्वलोकानामुत्पत्तिस्थानं
प्रकृत्याख्यम् (प्रथमम्) विस्तृतमन्नादि (दध्रे) दधिरे (आपः) कार-
णाख्याः प्राणा जीवा वा (यत्र) यस्मिन् ब्रह्मणि (देवाः) दिव्यात्मा-
न्तःकरणा योगविदः (सुमगच्छन्त) सम्यक् प्राप्नुवन्ति (विश्वे)
सर्वे (अजस्य) अनुत्पन्नस्यानादेर्जीवस्याव्यक्तस्य च (नाभौ) मध्ये
(अधि) अधिष्ठातृत्वेन सर्वोपरिविराजमानम् (एकम्) स्वयं सिद्धम्
(अर्षितम्) प्रार्पितं स्थितम् (यस्मिन्) (विश्वानि) अखिलानि
(भुवनानि) लोकजातान्यधिकरणानि (तस्युः) तिष्ठन्ति ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यत्नापः प्रथमं गर्भं दध्ने यस्मिन् विश्वे देवाः समगच्छन्त यदजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्युस्तमिदेव परमात्मानं यूयं बुध्यध्वम् ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यो जगत् आधारी योगिभिर्गम्योऽन्तर्यामी स्वयं स्वाधारः सर्वत्र व्याप्तोऽस्ति स एव सर्वैः सेवनीयः ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यत्न) जिस ब्रह्म में (आपः) कारण मात्र प्राण वा जीव (प्रथमम्) विस्तारयुक्त अनादि (गर्भम्) सब लोकों की उत्पत्ति का स्थान प्रकृति को (दध्ने) धारण करते हुए वा जिस में (विश्वे) सब (देवाः) दिव्य आत्मा और अन्तःकरणयुक्त योगीजन (समगच्छन्त) प्राप्त होते हैं वा जो (अजस्य) अनुत्पन्न अनादि जीव वा अव्यक्त कारण समूह के (नाभी) मध्य में (अधि) अधिष्ठातृपन से सब के ऊपर विराजमान (एकम्) आप ही सिद्ध (अर्पितम्) स्थित (यस्मिन्) जिस में (विश्वानि) समस्त (भुवनानि) लोकोत्पन्न द्रव्य (तस्युः) स्थिर होते हैं तुम लोग (तमित्) उसी को परमात्मा जानो ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो जगत् का आधार योगियों को प्राप्त होमी योग्य अन्तर्यामी आप अपना आधार सब में व्याप्त है उसी का सेवन सब लोग करें ॥ ३० ॥

न तं विदामेत्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मर्षिः । विश्वकर्मा
देवता । भुरिगर्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

न तं विदाथु य इमा जजानान्न्यथु-
ष्माकुमन्तरं बभूव । नीहुरिण प्रावृता
जलायाचासुतृपउक्थशासश्चरन्ति ॥ ३१ ॥

न । तम् । विदाथ । यः । इमा । जजान ।
अन्यत् । युष्माकम् । अन्तरम् । बभूव ।
नीहारेण । प्रावृताः । जल्प्या । च । अ-
सुतृपऽइत्यसुतृपः । उक्थशासः । उक्थश-
सऽइत्युक्थशसः । चरन्ति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(न) निषेधे (तम्) परमात्मानम् (विदाथ)
जानीष्व । लेट्प्रयोगः (यः) (इमा) इमानि भूतानि (जजान) जन-
यति (अन्यत्) कार्यकारणजीवेश्यो भिन्नं ब्रह्म (युष्माकम्)
अधार्मिकाणामविदुषाम् (अन्तरम्) मध्ये स्थितमपि दूरस्थमिव
(बभूव) भवति (नीहारेण) धूमाकारेण कुहकेनेवाज्ञानेन
(प्रावृताः) प्रकृष्टतयाऽऽवृता आकृन्ताः सन्तः (जल्प्या) जल्पेषु
सत्यासत्यवादानुवादेषु भवाः । अत्र सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारा-
देशः (च) (असुतृपः) येऽसुषु प्राणेषु तृप्यन्ति ते (उक्थ-
शासः) ये योगाम्यासं विहाय उक्थानि वचनानि शंसन्ति
तेऽर्थात् शब्दार्थयोः खण्डने रताः (चरन्ति) व्यवहरन्ति ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽब्रह्मविदो जना नीहारेण चा-
ज्ञानेन प्रावृता जल्प्या असुतृपश्चोक्थशासश्चरन्ति तथाभूता
यूयं तं न विदाथ य इमा जजान यद्ब्रह्म युष्माकं सकाशादन्यदन्तरं
बभूव तदतिस्त्रुक्ष्मात्मन आत्मभूतं न विदाथ ॥ ३१ ॥

भावार्थः—ये ब्रह्मचर्यादिव्रताचारविद्यायोगाम्यासधर्मानु-
ष्ठानसत्संगपुरुषार्थरहितास्तेऽज्ञानान्धकारावृताः सन्तो ब्रह्म ज्ञातुं
न शक्नुवन्ति । यद्ब्रह्म जीवादिभ्यो भिन्नमन्तर्गमि सकलनियन्तृ
सर्वत्र व्याप्तमस्ति तज् ज्ञातुं पवित्रात्मान एवार्हन्ति नेतरे ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे ब्रह्म के न जानने वाले पुरुष (नीहारेण) धूम के आकार कुहर के समान अज्ञान रूप अन्धकार से (प्राहताः) अन्धे प्रकार ढके हुए (जल्प्या) थोड़े सत्य असत्य बादामुवाद में स्थिर रहने वाले (असुतृपः) प्राणपोषक (च) और (उक्थशासः) योगाभ्यास को छोड़ शब्द अर्थ संबन्ध के खण्डन मंडन में रमण करते हुए (चरन्ति) विचरते हैं वैसे हुए तुमलोग (तम्) उस परमात्मा को (न) नहीं (विदाथ) जानते हो (यः) जो (इमा) इन प्रजाओं को (जजान) उत्पन्न करता और जो ब्रह्म (युष्माकम्) तुम अधर्मी अज्ञानियों के सकाश से (अन्यत्) अर्थात् कार्यकारण रूप जगत् और जीवीं से भिन्न (अन्तरम्) तथा सभी में स्थित भी दूरस्थ (बभूव) होता है उस अतिसूक्ष्म आत्मा के आत्मा अर्थात् परमात्मा को नहीं जानते हो ॥ ३१ ॥

भावार्थः—जो पुरुष ब्रह्मचर्य आदिव्रत, आचार, विद्या, योगाभ्यास, धर्म के अनुष्ठान, सत्सङ्ग और पुरुषार्थ से रहित हैं वे अज्ञान रूप अन्धकार में दबे हुए ब्रह्म को नहीं जान सकते जो ब्रह्म जीवीं से पृथक् अन्तर्यामि सब का नियन्ता और सर्वत्रव्याप्त है उसके जानने की जिनका आत्मा पवित्र है वे ही योग्य होते हैं अन्य नहीं ॥ ३१ ॥

विश्वकर्मेत्यस्य भुवनपुत्रो विश्वकर्मर्षिः । विश्वकर्मा

देवता । सुराडार्षी पक्षिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

विश्वकर्मा ह्यजनिष्टदेव आदिद्गन्धर्वोऽअभवद् द्वितीयः । तृतीयः पिता जनिता-
षधीनामपां गर्भं व्युदधात्पुरुषा ॥ ३२ ॥

विश्वऽकर्मा । हि । अजनिष्ट । देवः ।
आत् । इत् । गन्धर्वः । अभवत् । द्वितीयः ।

तृतीयः । पिता । जनिता । ओषधीनाम् ।
अपाम् । गर्भम् । वि । अदधात् । पुरुवे-
ति पुरुऽचा ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(विश्वकर्मा) विश्वानि सर्वाणि शुभानि कर्माणि
यस्य सः (हि) खलु (अजनिष्ट) जनितवान् (देवः) दिव्य-
स्वरूपः (आत्) (इत्) (गन्धर्वः) गां पृथिवीं धरति स सूर्यः
सूत्रात्मा वायुर्वा (अभवत्) भवति (द्वितीयः) द्वयोः संख्या-
पूरको धनञ्जयः (तृतीयः) त्रयाणां संख्यापूरकः प्राणादिस्वरूपः
(पिता) पालकः (जनिता) प्रसिद्धिकर्त्ताऽपि धर्त्ता पर्जन्यः
(ओषधीनाम्) यवादीनाम् (अपाम्) जलानां प्राणानां वा
(गर्भम्) धारणम् (वि) (अदधात्) दधाति (पुरुवा) यः
पुरुन् बहन् चायते सः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या अत्र जगति विश्वकर्मा देवो वायुरा-
दिम इदभवदादनन्तरं गन्धर्वोऽजनिष्टौषधीनामपि पिता हि
द्वितीयो यो गर्भं व्यदधात् स पुरुवा जनिता पर्जन्यः तृतीयोऽभव
दिति भवन्तो विदन्तु ॥ ३२ ॥

भावार्थः—सर्वैर्मनुष्यैरिह सकलकर्मसेवका जीवाः प्रथमा
विद्युद्ग्निसूर्यवायवः पृथिव्यादिधारका द्वितीयास्तृतीयाः पर्ज-
न्यादयस्तेषां जीवा अजा अन्ये सर्वे जातास्तेऽपि कारणरूपेण
नित्याश्चेति वेद्यम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो इस जगत् में (विश्वकर्मा) जिस के समस्त शुभ काम
हैं वह (देवः) दिव्य स्वरूप वायु प्रथम (इत्) ही (अभवत्) होता है (आत्)
इस के अनन्तर (गन्धर्वः) जो पृथिवी को धारण करता है वह सूर्य वा सूत्रात्मा वायु

(अजनिष्ट) उत्पन्न और (ओषधीनाम्) यव आदि ओषधियों (अपाम्) जलों और प्राणों का (पिता) पालन करने हारा (हि) ही (द्वितीयः) दूसरा अर्थात् धनञ्जय तथा जो प्राणों के (गर्भम्) गर्भ अर्थात् धारण को (व्यदधात्) विधान करता है वह (पुत्रा) बहुतों का रक्षक (जनिता) जलों का धारण करने हारा मेघ (तृतीयः) तीसरा उत्पन्न होता है इसविषय को आप लोग जानो ॥ ३२ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को योग्य है कि इस संसार में सब कामों के सेवन करने हारे जीव पहिले बिजुली अग्नि वायु और सूर्य पृथिवी आदि लोकों के धारण करने हारे हैं वे दूसरे और मेघ आदि तीसरे हैं उन में पहिले जीव अज अर्थात् उत्पन्न नहीं होते और दूसरे तीसरे उत्पन्न हुए हैं परन्तु वे भी कारणरूप से नित्य हैं ऐसा जानें ॥ ३२ ॥

आशुः शिशान इत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ सेनापतिकृत्यमुपदिश्यते ॥

अब सेनापति के कृत्य का उपदेश अ० ॥

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घना-
घनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् । संक्रन्दनोऽनि-
मिषऽएकवीरः शतं सेनाऽअजयत्सा-
कमिन्द्रः ॥ ३३ ॥

आशुः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः ।
घनाघनः । क्षोभणः । चर्षणीनाम् । संक्र-
न्दन इति सम्क्रन्दनः । अनिमिषऽ इत्य-
निमिषः । एकवीरऽ इत्येकवीरः । शतम् ।
सेनाः । अजयत् । साकम् । इन्द्रः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(आशुः) शीघ्रकारी (शिशानः) तनूकर्त्ता (वृषभः) बलीवर्द्धः (न) इव (भीमः) भयंकरः (घनाघनः) अतिशयेन शत्रून् घातुकः । हन्तेर्घट्वं चेति वार्त्तिकेनाचि प्रत्यये घत्वमभ्यासस्यागागमश्च (क्षोभणः) क्षोभकर्त्ता संचालयिता (चर्षणीनाम्) मनुष्याणां तत्सम्बन्धिसेनानां वा । चर्षण्य इति मनुष्यना० निघं० २ । ३ (संक्रन्दनः) सम्यक् शत्रूणां रोदयिता (अनिमिषः) अहर्निशं प्रयतमानः (एकवीरः) एकप्रचासौ वीरश्च (शतम्) असंख्याः (सेनाः) सिन्वन्ति वध्नाति शत्रून् याभिस्ताः (अजयत्) जयति (साकम्) सार्द्धम् (इन्द्रः) शत्रूणां विदारयिता सेनेशः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो मनुष्यायूयं यश्चर्षणीनामाशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणः संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीर इन्द्रोऽस्माभिः साकं शतं सेना अजयत् तमेव सेनाधीशंकुरुत ॥ ३३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यो धनुर्वेदविदृगादिविन्निर्भयस्सर्वविद्यो बलिष्ठो धार्मिकः स्वराज्यानुरागो जितेन्द्रियोऽरीणां विजेता स्वसेनायाः शिक्षणे योधने च कुशलो वीरो भवेत् स सेनाधीश अधिकारे स्थापनीयः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्यो त्वम् लोगो जो (चर्षणीनाम्) सब मनुष्यों वा उन की सम्बन्धिनो सेनाओं में (आशुः) शीघ्रकारी (शिशानः) पदार्थों को सृष्ट करनी वाला (वृषभः) बलवान् बल के (न) समान (भीमः) भयंकर (घनाघनः) अत्यन्त आवश्यकता के साथ शत्रुओं का नाश करने (क्षोभणः) उन को कंपाने (संक्रन्दनः) अच्छे प्रकार शत्रुओं को रुलाने और (अनिमिषः) रात्रि दिन प्रयत्न करनी हारा (एकवीरः) अकेला वीर (इन्द्रः) शत्रुओं को विदीर्ण करने वाला सेना का अधिपति पुरुष हम लोगो के (साकम्) साथ (शतम्) अनेकों (सेनाः) उन सेनाओं की जिन से शत्रुओं को बांधते हैं (अजयत्) जीतता है उसी की सेनाधीश करो ॥ ३३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो धनुर्वेद और ऋग्वेदादि शास्त्रों का जानने वाला निर्भय सब विद्याओं में कुशल अति बलवान् धार्मिक अपने स्वामी के राज्य में प्रीति करने वाला जितेन्द्रिय शत्रुओं का जीतने हारा तथा अपनी सेना को सिखाने और युद्ध कराने में कुशल वीर पुरुष ही उस की सेनापति के अधिकार पर नियुक्त करे ॥ ३३ ॥

संक्रन्दनेनेत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

स्वराडाषीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण
दुश्चवनेन धृष्णुना । तदिन्द्रेण जयत
तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा ॥३४॥

संक्रन्दनेनेति सम्ऽक्रन्दनेन । अनिमिषे-
णेत्यनिऽमिषेण । जिष्णुना । युत्कारेणेति
युत्ऽकारेण । दुश्चवनेनेति दुःऽच्यवनेन ।
धृष्णुना । तत् । इन्द्रेण । जयत । तत् ।
सहध्वम् । युधः । नरः । इषुहस्तेनेतीषु-
ऽहस्तेन । वृष्णा ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(संक्रन्दनेन) सम्यग्दुष्टानां रोदयित्वा (अनिमिषेण) निरन्तरं प्रयतमानेन (जिष्णुना) जयशीलेन (युत्कारेण) यो व्यूहैर्युतो मिश्रितानमिश्रितान् भृत्यान् करोति तेन (दुश्चावनेन) यः शत्रुभिर्दुःखेन कृच्छ्रेण च्यवते तेन (धृष्णुना) दृढोत्साहेन (तत्) तेन पूर्वोक्तेन (इन्द्रेण) परमैश्वर्य्यकारकेण (जयत) (तत्) शत्रुसैन्यं युद्धजन्यं दुःखं वा (सहध्वम्) (युधः) ये युध्यन्ते ते (नरः) नायकाः (इषुहस्तेन) इषवः शस्त्राणि हस्तयोर्यस्य तेन (वृष्णा) वीर्यवता ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे युधो नरो यूयमनिमिषेण दुश्चावनेन धृष्णुना युत्कारेण वृष्णेषुहस्तेन संक्रन्दनेन जिष्णुना तत्तेनेन्द्रेण सह वर्त्तमानाः सन्तः शत्रून् जयत तच्छत्रुसैन्यवेगं सहध्वम् ॥ ३४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं युद्धविद्याकुशलं सर्वशुभलक्षणा-
न्वितं बलपराक्रमाढं जनं सेनाधिष्ठातारं कृत्वा तेन सहाधार्मि-
कान् शत्रून् जित्वा निष्कण्टकं चक्रवर्त्तिराज्यं संभुङ्क्ष्वम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे (युधः) युद्ध करने हारे (नरः) मनुष्यो तुम (अनिमिषेण) निरन्तर प्रयत्न करते हुए (दुश्चावनेन) शत्रुओं को काष्ट प्राप्त करने वाले (धृष्णुना) दृढ उत्साही (युत्कारेण) विविध प्रकार की रचनाओं से योड़ाओं को मिलाने और न मिलाने हारे (वृष्णा) बलवान् (इषुहस्तेन) बाण आदि शस्त्रों की हाथ में रखने (संक्रन्दनेन) और दुष्टों को अत्यन्त रलाने हारे (जि-
ष्णुना) जयशील शत्रुओं को जीतने और वा (इन्द्रेण) परम ऐश्वर्य्य करनी हारे (तत्) उस पूर्वोक्त सेनापति आदि के साथ वर्त्तमान हुए शत्रुओं को (जयत) जीती और (तत्) उस शत्रु की सेना के वेगवा युद्ध से हुए दुःख को (सहध्वम्) सहो ॥ ३४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग युद्धविद्या में कुशल सर्व शुभलक्षण और बल पराक्रम युक्त मनुष्य की सेनापति कर के उस के साथ अधार्मिक शत्रुओं को जीत के निष्कण्टक चक्रवर्त्ति राज्य भोगो ॥ ३४ ॥

स इषुहस्तैरित्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

आर्षीं विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि०॥

स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी स-
थंस्त्रष्टा स युध इन्द्रो गुणेन । सथं सृष्ट-
जितसोमपा बाहुशूर्ध्वग्रधन्वा प्रति हिता
भिरस्ता ॥ ३५ ॥

सः । इषुहस्तैरितीषुऽहस्तैः । सः । निष-
ङ्गिभिरिति निषङ्गिभिः । वशी । सथंस्त्र-
ष्टेति सम्ऽस्त्रष्टा । सः । युधः । इन्द्रः ।
गुणेन । सथं सृष्टजिदिति सथंसृष्टऽजित् ।
सोमपादिति सोमऽपाः । बाहुशूर्ध्वीति बाहु-
ऽशूर्ध्वी । उग्रधन्वेत्युग्रऽधन्वा । प्रतिहिता-
भिरिति प्रतिऽहिताभिः । अस्ता ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(सः)सेनापतिः(इषुहस्तैः)शस्त्रपाणिभिः सुशिक्षि-
तैर्वलिष्ठैर्भृत्यैः (सः) (निषङ्गिभिः)निषङ्गाणि भुशुण्डीशतम्रागन्धे-
यास्त्रादौनि बह्वनि विद्यन्ते येषां तैः (वशी) जितेन्द्रियान्तःकरणः

(संस्रष्टा) श्रेष्ठानां मनुष्याणां शस्त्रास्त्राणां वा संसर्गस्य कर्त्ता
(सः) (युधः) यो युध्यते सः (इन्द्रः) शत्रूणां दारयिता
(गणेन) सुशिक्षितभृत्यसमूहेन सैन्येन वा (संसृष्टजित्) यः
संसृष्टान् मिलिताञ्छत्रून् जयति सः (सोमपाः) यः सोम-
मोषधिरसं पिबति सः (बाहुशर्द्धी) बाह्वोः शर्द्धी बलं यस्य सः
(उग्रधन्वा) उग्रं धनुर्यस्य (प्रतिहिताभिः) प्रत्यक्षेण धृताभिः
(अस्ता) शस्त्रास्त्राणां प्रक्षेप्ता ॥ ३५ ॥

अन्वयः—स सेनापतिरिषुहस्तैर्निषङ्गिभिः सह वर्त्तमानः
स संस्रष्टा वशी संसृष्टजित् सोमपा बाहुशर्द्ध्युग्रधन्वा स युधोऽस्तेन्द्रो
गणेन प्रतिहिताभिश्च सह वर्त्तमानः सन् शत्रून् जयतु ॥ ३५ ॥

भावार्थः—सर्वेशो राजा सर्वसेनाधिपतिर्वा सुशिक्षितवी-
रभृत्यसेनया सह वर्त्तमानो दुर्जयानपि शत्रून् जेतुं यथा शक्नुया-
त्तथा सर्वैर्विधेयमिति ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(सः) वह सेनापति (इषुहस्तैः) शस्त्रों की हाथों में राख-
ने हारे और अच्छे सिखाये हुए बलवान् (निषङ्गिभिः) जिन के भुशुंडी “बन्दूक”
शतघ्नी “तीप” और आग्नेय आदि बहुत अस्त्र विद्यमान हैं उन भृत्यों के साथ
वर्त्तमान (सः) वह (संस्रष्टा) श्रेष्ठ मनुष्यों तथा शस्त्र और अस्त्रों का सम्बन्ध
करने वाला (वशी) अपने इन्द्रिय और अन्तःकरण को जीते हुए जो (संसृष्ट-
जित्) प्राप्त शत्रुओं को जीतता (सोमपाः) बलिष्ठ मोषधियों के रस को पीता
(बाहुशर्द्धी) भुजाओं में जिस के बल विद्यमान हो और (उग्रधन्वा) जिस का
तीक्ष्ण धनुष है (सः) वह (युधः) युद्धशील (अस्ता) शस्त्र और अस्त्रों को अच्छे
प्रकार फेंकने तथा (इन्द्रः) शत्रुओं को मारने वाला और (गणेन) अच्छे सीखे हुए
भृत्यों वा सेना वीरोंके (प्रतिहिताभिः) प्रत्यक्षता से स्वीकार किई सेना के साथ
वर्त्तमान होता हुआ जनों को जीते ॥ ३५ ॥

भावार्थः—सब का ईश राजा वा सब सेनाओं का अधिपति अच्छे सीखे
हुए वीर भृत्यों की सेना के साथ वर्त्तमान दुःख से जीतने योग्य शत्रुओं को भी
जीत सके वैसे सब को करना चाहिये ॥ ३५ ॥

बृहस्पते इत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव त्रिषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

बृहस्पते परि दीया रथे न रक्षोहामिचां॥
 ऽअप्रबाधमानः । प्रभञ्जन्त्सेनाः प्रमृणो
 युधा जयन्न्स्माकमेद्वविता रथानाम् ॥ ३६ ॥
 बृहस्पते । परि । दीयु । रथे न । रक्षोहेति
 रक्षः ऽहा । अमिचान् । अप्रबाधमानः ऽत्य-
 प्रबाधमानः । प्रभञ्जन्निति प्रभञ्जन् ।
 सेनाः । प्रमृणः इति प्रमृणः । युधा । जयन् ।
 अस्माकम् । एधि । अविता । रथानाम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(बृहस्पते) बृहतां धार्मिकाणां वृद्धानां सेनानां
 वा पतिस्तत्संबुद्धौ (परि) सर्वतः (दीया) क्षिणुहि । अत्र
 द्वयचोऽतस्त्रिङ् इति दीर्घः । अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदम् (रथेन) रस-
 णीयेन यानसमूहेन (रक्षोहा) यो रक्षांसि दुष्टान् हन्ति सः
 (अमिचान्) न विद्यन्ते मित्राण्येषां तान् (अप्रबाधमानः)
 अप्रबाधते सः (प्रभञ्जन्) यः प्रभग्नान् करोति सः (सेनाः)
 (प्रमृणः) ये प्रकृष्टतया मृणन्ति हिंसन्ति तान् (युधा) युद्धे
 (जयन्) उत्कर्षं प्राप्नुवन् (अस्माकम्) (एधि) भव (अविता)
 रक्षिता (रथानाम्) रसणीयानां यानानाम् ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे बृहस्पते यो रक्षोहाऽमितानपवाधमानः प्रसृणः
सेनाः प्रभञ्जस्त्वं रथेन युधा शत्रून् परिदीया स जयन्त्याकं रथा-
नामवितैधि ॥ ३६ ॥

भावार्थः—राजा सेनापतिं स्वसेनां च वर्द्धयन् शत्रुसेनां हिंसन्
धार्मिकीं प्रजां सततमुन्नयेत् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे (बृहस्पते) धार्मिकीं दुष्टों वा सेनाओं के रक्षक जन
(रक्षोहा) जो दुष्टों को मारने (अमितान्) शत्रुओं को (अपवाधमानः) दूर करने
(प्रसृणः) अच्छे प्रकार मारने और (सेनाः) उन की सेनाओं को
(प्रभञ्जन्) भग्न करने वाला तू (रथेन) रथ समूह से (युधा) युद्ध में
शत्रुओं को (परि, दीया) सब ओर से काटता है सो (जयन्) उत्कर्ष अर्थात् जय
को प्राप्त होता हुआ (अस्माकम्) हम लोगों के (रथानाम्) रथों की (अविता)
रक्षा करने वाला (एधि) हो ॥ ३६ ॥

भावार्थः—राजा सेनापति और अपनी सेना को उत्साह कराता तथा
शत्रुसेना को मारता हुआ धर्मात्मा प्रजाजनो की निरन्तर उन्नति करे ॥ ३६ ॥

बलविज्ञाय इत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

आर्षीं विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि०॥

बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः सहस्वा-
न् वाजी सहमान उग्रः । अभिवीरो अ-
भिसत्वा सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमा तिष्ठ
गोवित् ॥ ३७ ॥

बलविज्ञायऽ इति बलऽविज्ञायः । स्थ-
 विरः । प्रवीर इति प्रऽवीरः । सह-
 स्वान् । वाजी । सहमानः । उग्रः । अभि-
 वीरऽ इत्यभिऽवीरः । अभिसत्वेत्यभिऽ-
 सत्वा । सहोजाऽइति सहऽजाः । जैत्रम् ।
 इन्द्र । रथम् । आ । तिष्ठ । गोविदिति
 गोऽवित् ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(बलविज्ञायः) यो बलं बलयुक्तं सैन्यं कर्तुं जा-
 नाति सः (स्थविरः) वृद्धो विज्ञातराजधर्मव्यवहारः (प्रवीरः)
 प्रकष्टप्रचासौ वीरश्च (सहस्वान्) सहो बहु बलं विद्यते यस्य
 सः (वाजी) प्रशस्तो वाजः शास्त्रबोधो विद्यते यस्य सः
 (सहमानः) यः सुखदुःखादिकं सहते (उग्रः) दुष्टानां बधे
 तीव्रतेजाः (अभिवीरः) अभीष्टा वीरा यस्य सः (अभिसत्वा)
 अभितः सर्वतः सत्त्वानो युद्धविद्वांसो रक्षका भृत्या वा यस्य सः
 (सहोजाः) सहसा बलेन जातः प्रसिद्धः (जैत्रम्) जेतृभिः
 परिवृतं रथम् (इन्द्र) युद्धस्य परमसामग्रीसहित (रथम्) रम-
 णीयं भूषमुद्राकाशयानम् (आ) (तिष्ठ) (गोवित्) यो गा
 वाचो धेनूः पृथिवीं वा विन्दति सः ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र सेनापते बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः सह-
 स्वान् वाजी सहमान उग्रोऽभिवीरोऽभिसत्वा सहोजा गोवि-
 त्स्त्वम् युद्धाय जैत्रं रथमातिष्ठ ॥ ३७ ॥

भावार्थः—सेनापतिः सेनावीरा वा यदा शत्रुभिः योद्धुमिच्छे-
युस्तदा परस्परं सर्वतो रक्षां रक्षासाधनानि वा संगृह्य बुद्ध्युत्साहेन
सह वर्त्तमाना अनलसाः सन्तः शत्रुविजयतत्परा भवेयुः ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) युद्ध की उत्तम सामग्री युक्त सेनापति (बलविज्ञायः)
जो अपनी सेना को बली करना जानता (स्थविरः) वृद्ध (प्रवीरः) उत्तम वीर
(सहस्त्रान्) अत्यन्त बलवान् (वाजी) जिस की प्रशंसित शास्त्रबोध है (सहमानः)
जो सुख और दुःख को सहने तथा (उग्रः) दुष्टों के मारने में तीव्र तेज वाला
(अभिवीरः) जिस के अभीष्ट अर्थात् तत्काल चाहे हुए काम के करने वाले
वा (अभिसत्वा) सब ओर से युद्ध विद्या में कुशल रक्षा करने वाले वीर हैं (सहोजाः)
बल से प्रसिद्ध (गोवित्) वाणी गौश्रीं वा पृथिवी की प्राप्त होता हुआ ऐसा तू
युद्ध के लिये (जैत्रम्) जीतने वाले वीरों से घेरे हुए (रथम्) पृथिवी समुद्र
और आकाश में चलने वाले रथ को (आ, तिष्ठ) आ कर स्थिर हो अर्थात्
उस में बैठ ॥ ३७ ॥

भावार्थः—सेनापति वा सेना के वीर जब शत्रुओं से युद्ध की इच्छा करें
तब परस्पर सब ओरसे रक्षा और रक्षाके साधनों की संग्रह कर विचार और उत्साह
के साथ वर्त्तमान अलस्यरहित होते हुए शत्रुओं को जीतने में तत्पर हों ॥ ३७ ॥

गोत्रभिदमित्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिगार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

गोत्रभिदं ह्योविदं वज्रं बाहुज्जयन्तमज्मं
प्रमृणन्तमोजसा । इमं संजाता अनू वीरय-
ध्वमिन्द्रं सखायोऽअनुसंरभध्वम् ॥ ३८ ॥

गोत्रभिदमिति गोत्रऽभिदम् । गोविद-
मिति गोऽविदम् । वज्रबाहुमिति वज्रऽ-
बाहुम् । जयन्तम् । अजम् । प्रमृणन्तमिति
प्रऽमृणन्तम् । ओजसा । इमम् । सजाताऽ-
इति सऽजाताः । अनु । वीरयध्वम् । इन्द्रम् ।
सखायः । अनु । सम् । रभध्वम् ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(गोत्रभिदम्) यः शत्रूणां गोत्राणि भिनत्ति तम्
(गोविदम्) योऽरीणां गां भूमिं विन्दति तम् (वज्रबाहुम्)
वज्राः शस्त्राणि बाह्वोर्यस्य तम् (जयन्तम्) शत्रून् पराजयमानम्
(अजम्) अजन्ति प्रक्षिपन्ति शत्रून् येन यस्मिन् वा । अत्र सुपांसु-
लुगिति विभक्तेर्लुक् । अजमेति संग्रामना० निघं० २।१७ (प्रमृणन्तम्)
प्रकृष्टतया शत्रून् हिंसन्तम् (ओजसा) स्वस्य शरीरबुद्धिवलेन
सैन्येन वा (इमम्) (सजाताः) समानदेशे जाता उत्पन्नाः (अनु)
पञ्चादर्थे (वीरयध्वम्) विक्रमयध्वम् (इन्द्रम्) शत्रुदलविदारकम्
(सखायः) परस्परस्य सहायिनः (अनु) सुहृद्ः सन्तः आनुकूल्ये
(सम्) सम्यक् (रभध्वम्) युद्धारम्भं कुरुत ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे सजाताः सखायो यूयमोजसा गोत्रभिदं
गोविदं वज्रबाहुं प्रमृणन्तमजम् जयन्तेमिन्द्रं सेनापतिमनुवीर-
यध्वमनुसंरभध्वं च ॥ ३८ ॥

भावार्थः—सेनापतयो भृत्याश्च परस्परं सुहृदो भूत्वाऽन्यो-
न्यमनुमोक्ष युद्धारम्भविजयौ कृत्वा शत्रुराज्यं लब्ध्वा न्यायेन
प्रजाः पालयित्वा सततं सुखिनः स्युः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे (सजाताः) एक देश में उत्पन्न (संखायः) परस्पर सहाय करने वाले मित्रो तुम लोग (भोजसा) अपने शरीर और बुद्धि बल वा सेना जनों से (गोविदिम्) जोकि शत्रुओं के गोत्रों अर्थात् समुदायों को क्षिन्न भिन्न करता उन को जड़ काटता (गोविदिम्) शत्रुओं की भूमि को लेलेता (वज्रबाहुम्) अपनी भुजाओं में शस्त्रों को रखता (प्रमृणन्तम्) अच्छे प्रकार शत्रुओं को मारता (अजम्) जिस से वा जिस में शत्रुजनों को पटकते हैं उस संग्राम में (जयन्तम्) वैरियों को जीत लेता और (इमम्, इन्द्रम्) उन को विदीर्ण करता है इस सेनापति को (अनु, वीरयध्वम्) प्रोत्साहित करी और (अनु, संरभध्वम्) अच्छे प्रकार युद्ध का आरम्भ करी ॥ ३८ ॥

भावार्थः—सेनापति आदि तथा सेना के भृत्य परस्पर मित्र ही कर एक दूसरे का अनुमोदन करा युद्ध का आरम्भ और विजय कर शत्रुओं के राज्य को पा और न्याय से प्रजा को पालन कर के निरन्तर सुखी हो ॥ ३८ ॥

अभिगोत्राणीत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निचृदार्षीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोऽदयो
वीरः शतमन्युरिन्द्रः । दुश्च्यवनः पृतनाषा-
ड्युध्योऽस्माकं सेना अवतु प्रयुत्सु ॥ ३९ ॥

अभि । गोत्राणि । सहसा । गाहमानः ।
अदयः । वीरः । शतमन्युरिति शतऽमन्युः ।
इन्द्रः । दुश्च्यवनऽ इति दुःऽच्यवनः ।

पृतनाऽषाट् । अयुध्युः । अस्माकम् । सेनाः ।
अवतु । प्र । युत्स्विति युत्सु ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(अभि) सर्वतः (गोत्राणि) शत्रुकुलानि (सहसा) बलेन (गाहमानः) विलोडनं कुर्वन् (अदयः) अविद्यमाना दया करुणा यस्य सः (वीरः) शत्रूणां दरिता (शतमन्युः) शतधा मन्युः क्रोधो यस्य सः (इन्द्रः) सेनेशः (दुश्च्यवनः) शत्रुभिर्दुःखेन च्योतुं योग्यः (पृतनाषाट्) यः पृतनां सहते (अयुध्यः) शत्रुभिर्योद्धुमयोग्यः (अस्माकम्) (सेनाः) (अवतु) रक्षतु (प्र) प्रयत्नेन (युत्सु) मिश्रितामिश्रितकरणेषु युद्धेषु ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यो युत्सु सहसा गोत्राणि प्रगाहमानोऽदयः शतमन्युर्दुश्च्यवनः पृतनाषाडयुध्यो वीरोऽस्माकं सेना अवतु स इन्द्रः सेनापतिर्भवत्वित्याज्ञापयत ॥ ३६ ॥

भावार्थः—धार्मिकेषु करुणाकरः दुष्टेषु निर्दयः सर्वाभिरक्षको नरो भवेत् स एव सेनापालनेऽधिकर्त्तव्यः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जो (युत्सु) जिन से अनेक पदार्थों का मेल अमेल करे उन युद्धों में (सहसा) बल से (गोत्राणि) शत्रुओं के कुलों को (प्र, गाहमानः) अर्द्धे यत्न से गाहता हुआ (अदयः) निर्दय (शतमन्युः) जिस को सैकड़ों प्रकार का क्रोध विद्यमान है (दुश्च्यवनः) जो दुःख से शत्रुओं के गिराने योग्य (पृतनाषाट्) शत्रु की सेना को सहता है (अयुध्यः) और जो शत्रुओं के युद्ध करने योग्य नहीं है (वीरः) तथा शत्रुओं का विदारण करता है वह (अस्माकम्) हमारी (सेनाः) सेनाओं को (अभि, अवतु) सबओर से पाले और (इन्द्रः) सेनाधिपति हो ऐसी आज्ञा तुम देओ ॥ ३६ ॥

भावार्थः—जो धार्मिकजनों में करुणा करने वाला और दुष्टों में दयारहित सब ओर से सब को रक्षा करने वाला मनुष्य हो वही सेना के पालने में अधिकारी करने योग्य है ॥ ३६ ॥

इन्द्र आसामित्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

विराडाषीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

युनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भो उसी त्रि०॥

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा
यज्ञः पुर एतु सोमः । देवसेनानामभिभ-
ज्जतीनां जयन्तीनां मरुतो युन्त्वग्रम् ॥ ४० ॥

इन्द्रः । आसाम् । नेता । बृहस्पतिः ।
दक्षिणा । यज्ञः । पुरः । एतु । सोमः । दे-
वसेनानामिति देवऽसेनानाम् । अभिभ-
ज्जतीनामित्यभिऽभज्जतीनाम् । जय-
न्तीनाम् । मरुतः । युन्तु । अग्रम् ॥ ४० ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) परमैश्वर्ययुक्तः सेनापतिः शिक्षकः
(आसाम्) प्रत्यक्षाणाम् (नेता) नायकः (बृहस्पतिः) बृहतामधि-
काराणामध्यक्षः (दक्षिणा) दक्षिणस्यां दिशि (यज्ञः) संगन्ता
(पुरः) पूर्वम् (एतु) गच्छतु (सोमः) सेनाप्रेरकः (देवसेनानाम्)
विदुषां सेनानाम् (अभिभज्जतीनाम्) शत्रुसेनानामभितो
मर्दनमाचरन्तीनाम् (जयन्तीनाम्) शत्रुविजयनोत्कर्षन्तीनाम्
(मरुतः) वायुवद् बलिष्ठाः शूरवीराः (युन्तु) गच्छन्तु (अग्रम्) ॥ ४० ॥

अन्वयः—युद्धेऽभिभज्जतीनां जयन्तीनामासां देवसेनानां
नेतेन्द्रः पश्चाद्यज्ञः पुरो बृहस्पतिर्दक्षिणा सोम उत्तरस्यां चैतु
मरुतोऽग्रं यन्तु ॥ ४० ॥

भावार्थः—यदा राजपुरुषाः शत्रुभिर्युत्सेयुस्तदा सर्वासु दिक्ष्वध्यक्षान् शूरवीरानग्रतो भौरुनन्तःसंस्थाप्य भोजनाच्छादनवाहनास्त्रशस्त्रयोगेन युध्येरन् । तत्र विद्वत्सेनाधीना मूर्खसेनाः कार्यः । ता विद्वांसो वक्तृत्वेनोत्साहययुरध्यक्षाश्च पद्मव्यूहादिभिर्योधयेयुः ॥ ४० ॥

पदार्थः—युद्ध में (अभिभक्षणीनाम्) शत्रुओं की सेनाओं को सब ओर से मारती (जयन्तीनाम्) और शत्रुओं को जीतने से उत्साह को प्राप्त होती हुई (आसाम्) इन (देवसेनानाम्) विद्वांसों की सेनाओं का (नेता) नायक (इन्द्रः) उत्तम ऐश्वर्य वाला शिबक सेनापति पीछे (यज्ञः) सब को मिलने वाला (पुरः) प्रथम (बृहस्पतिः) सब अधिकारियों का अधिपति (दक्षिणा) दाहिनी ओर और और (सोमः) सेना को प्रेरणा अर्थात् उत्साह देने वाला बाईं ओर (एतु) चले तथा (मरुतः) पवनों के समान वेग वाले बली शूरवीर (अग्रम्) आगे की (यन्तु) जावें ॥ ४० ॥

भावार्थः—जब राजपुरुष शत्रुओं के साथ युद्ध किया चाहे तब सब दिशाओं में अध्यक्ष तथा शूरवीरों को आगे और डरपने वालों को पीछे में ठीक स्थापन कर भोजन आच्छादनवाहन अस्त्र और शस्त्रों के योग से युद्ध करे और वहाँ विद्वांसों की सेना के अधीन मूर्खों की सेना करनी चाहिये उन सेनाओं को विद्वान् लोग अच्छे उपदेश से उत्साह देवे और सेनाध्यक्षादि पद्मव्यूह आदि बांध के युद्ध करावे ॥ ४० ॥

इन्द्रस्यैतथस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

आर्षीं ऋषिं कृणुः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विप्रयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

इन्द्रस्य वृष्णी वरुणस्य राज्ञ आदित्या-
नाम् मरुतां अश्वं उग्रम् । महामनसां भुवन-
च्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ४१ ॥

इन्द्रस्य । वृष्णः । वरुणस्य । राज्ञः ।
 आदित्यानाम् । मरुताम् । शर्वः । उग्रम् ।
 महामनसामिति महाऽमनसाम् । भुवन-
 च्यवानामिति भुवनऽच्यवानाम् । घोषः ।
 देवानाम् । जयताम् । उत् । अस्थात् ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(इन्द्रस्य) सेनापतेः (वृष्णः) वीर्यवतः (वरुणस्य)
 सर्वोत्कृष्टस्य (राज्ञः) न्यायविनयादिभिः प्रकाशमानस्य सर्वा-
 धिष्ठातुः (आदित्यानाम्) कृताष्टाचत्वारिंशद्वर्षप्रमितब्रह्मच-
 र्याणाम् (मरुताम्) पूर्णविद्याबलयुक्तानां पुरुषाणाम् (शर्वः)
 बलं सैन्यम् (उग्रम्) शत्रुभिः सोढुमशक्यम् (महामनसाम्)
 महान्ति मनांसि विज्ञानानि येषां तेषाम् (भुवनच्यवानाम्)
 ये भुवनान्युत्तमानि गृहाणि चरन्ते प्राप्नुवन्ति तेषाम् (घोषः)
 शौर्योत्साहजनको विचित्रवादित्रस्वरालापशब्दः (देवानाम्)
 त्रिदुषाम् (जयताम्) शत्रून् विजेतुं समर्थानाम् (उत्) (अस्थात्)
 उत्तिष्ठतु ॥ ४१ ॥

अन्वयः—वृष्ण इन्द्रस्य वरुणस्य राज्ञो भुवनच्यवानां महा-
 मनसां जयतामादित्यानां मरुतां देवानामुग्रं शर्वो घोषो युद्धा-
 रम्भात् पूर्वमुदस्थात् ॥ ४१ ॥

भावार्थः—सेनाध्यक्षैः शिक्षासमये युद्धसमये च जनोद्धारैर्नि-
 र्भयादिभावजनकैः शब्दितैर्वादित्रैर्वीरा हर्षणीयाः । ये दीर्घब्रह्मच-
 र्येणाधिकविद्यया शरीरात्मबलास्तएव युद्धसेनास्वधिकर्तव्याः ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(वृष्णः) वीर्यवान् (इन्द्रस्य) सेनापति (वरुणस्य) सब से उत्तम (राज्ञः) न्याय और विनय आदि गुणों से प्रकाशमान सब के अधिपति राजा के (भुवनचरवानाम्) जो उत्तम घरों को प्राप्त होते (महामनसाम्) बड़े २ विचार वाले वा (जयताम्) शत्रुओं के जीतने की समर्थ (आदिचानाम्) जिन्होंने ४८ वर्ष तक ब्रह्मचर्य किया हो (मरुताम्) और जो पूर्ण विद्या बल युक्त हैं उन (देवानाम्) विद्वान् पुरुषों का (उग्रम्) जो शत्रुओं को असह्य (शर्द्धः) बल (घोषः) शूरता और उत्साह उत्पन्न करने वाला विचित्र बाजों का खरालाप शब्द है वह युद्ध के आरम्भ से पहिले (उदस्यात्) उठे ॥ ४१ ॥

भावार्थः—सेनाध्यक्षों को चाहिये कि शिक्षा और युद्ध के समय मनो-हर वीरभाव को उत्पन्न करने वाले अच्छे बाजों के बजाए हुए शब्दों से वीरों को हर्षित करावे तथा जो बहुत काल पर्यन्त ब्रह्मचर्य और अधिकविद्या से शरीर और आत्मबलयुक्त हैं वे ही योद्धाओं की सेनाओं के अधिकारी करने योग्य हैं ॥ ४१ ॥

उद्धर्षयेत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

विराडाशी चिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

युनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि०॥

उद्धर्षय मघवन्न आयुधान्युत्सवनां माम्-
कान्तां मनाथ्सि । उद्धृतहन् वाजिनां
वाजिनान्युद्ग्रथानां जयतां यन्तु घोषाः ॥ ४२ ॥

उत् । हर्षय । मघवन्निति मघऽवन् ।
आयुधानि । उत् । सत्वनाम् । माम्का-
नाम् । मनाथ्सि । उत् । वृत्तहन्निति

वृत्रहन् । वाजिनाम् । वाजिनानि । उत् ।
रथानाम् । जयताम् । यन्तु । घोषाः ॥४२॥

पदार्थः—(उत्) (हर्षय) उत्कर्षय (मघवन्) प्रशस्तानि
मघानि धनानि विद्यन्ते यस्य तत्सम्बुद्धौ (आयुधानि) समंताद्युध्यन्ते
यैस्तानि (उत्) (सत्वनाम्) सेनायां सौदतां प्राणिनाम्
(मामकानाम्) मदीयानां वीराणाम् (मनांसि) अन्तःकरणानि
(उत्) (वृत्रहन्) मेघहन्तासूर्य इव शत्रुहन्तः सेनापते
(वाजिनाम्) तुरङ्गाणाम् (वाजिनानि) शीघ्रगमनानि
(उत्) (रथानाम्) (जयताम्) (यन्तु) गच्छन्तु (घोषाः)
शब्दाः ॥ ४२ ॥

अन्वयः—सेनास्था जनाः स्वाधीशमेवं ब्रूयुः—हे वृत्रहन् मघवन्
स्त्वं मामकानां सत्वनामायुधान्युद्धर्षय । मामकानां सत्वनां मनां-
स्युद्धर्षय । मामकानां वाजिनां वाजिनान्युद्धर्षय । अदत्कृपातो
मामकानां जयतां रथानां घोषा उद्यन्तु ॥ ४२ ॥

भावार्थः—सेनापतिभिः शिञ्जकैश्च योद्धृणां चित्तानि नित्यं
हर्षणीयानि । सेनाङ्गानि सम्यगुन्नीय शत्रुं जेतव्याश्च ॥४२॥

पदार्थः—सेना के पुरुष अपने स्वामी से ऐसे कहें कि हे (वृत्रहन्)मेघ को
सूर्य के समान शत्रुओं को छिन्न भिन्न करने वाले (मघवन्) प्रशंसित धन युक्त
सेनापति आप (मामकानाम्) हम लोगों के (सत्वनाम्) सेनास्थ वीर पुरुषों के
(आयुधानि) जिन से अच्छे प्रकार युद्ध करते हैं उन शस्त्रों का (उद्धर्षय) उत्कर्ष
कौजिये । हमारे सेनास्थ जनों के (मनांसि) मनो को (उत्) उत्तम हर्षयुक्त
कौजिये हमारे (वाजिनाम्) घोड़ों के (वाजिनानि) शीघ्र चानों को (उत्)
बढ़ाइये । तथा आप की कृपा से हमारे (जयताम्) विजय कराने वाले(रथानाम्)
रथों के (घोषाः) शब्द (उद्यन्तु) उठें ॥ ४२ ॥

भावार्थः—सेनापति और शिक्षक जनों की चाहिये कि योद्धाओं के चित्तों को नित्य हर्षित करें और सेना के अङ्गों को अच्छे प्रकार उत्प्रेरित देकर शत्रुओं की जीतें ॥ ४२ ॥

अस्माकमित्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निचूदर्षीं चिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं याऽ
इषवस्ता जयन्तु । अस्माकं वीरा उत्तरे
भवन्त्वस्मां ॥ ५ उ देवाऽ अवता हवेषु ॥ ४३ ॥

अस्माकम् । इन्द्रः । समृतेष्विति सम्-
ऽ ऋतेषु । ध्वजेषु । अस्माकम् । याः ।
इषवः । ताः । जयन्तु । अस्माकम् । वीराः ।
उत्तरऽ इत्युत्तरे । भवन्तु । अस्मान् ।
ऊँऽ इत्युँ । देवाः । अवत । हवेषु ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(अस्माकम्) (इन्द्रः) ऐश्वर्यकारकः सेनेशः
(समृतेषु) सम्यक् सत्यन्यायप्रकाशकचिह्नेषु (ध्वजेषु) स्ववी-
रप्रतीतये रथाद्युपरिस्थापितेषु विजातीयचिह्नेषु (अस्माकम्)
(याः) (इषवः) प्राप्ताः सेनाः (ताः) (जयन्तु) विजयिन्यो
भवन्तु (अस्माकम्) (वीराः) (उत्तरे) विजयानन्तरसमये

कुशला विद्यमानजीवनाः (भवन्तु) (अस्मान्) (उ) वितर्कं
(देवाः) विजिगीषवः (अवत) रज्जत (हवेषु) ह्वयन्ति स्पर्द्धन्ते
परस्परं येषु संग्रामेषु तेषु ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे देवा विद्वांसो यूयमस्माकं समृतेषु ध्वजेष्व-
धोदेशे य इन्द्रोऽस्माकं या इषवः स तासु हवेषु जयन्त्वस्माकं
वीरा उत्तरे भवन्तु । अस्मानु सर्वतावत ॥ ४३ ॥

भावार्थः—सेनाजनैः सेनापत्यादिभिः स्वस्वरथादिषु भिन्नं
भिन्नं चिह्नं संस्थापनीयम् । यतोऽस्यायं रथादिरिति सर्वे
जानीयुः । यथा वीराणामश्वानां चाधिकः क्षयो न स्यात्तथानु-
ष्ठायम् । कुतः परस्परस्य पराक्रमाक्षयेण ध्रुवो विजयो न भव-
तीति विज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे (देवाः) विजय चाहने वाले विद्वानो तुम (अस्माकम्) हम
लोगों के (समृतेषु) अच्छे प्रकार सत्य न्याय प्रकाश करने हारे चिन्ह जिन में हीं
उन (ध्वजेषु) अपने वीर जनों के निश्चय के लिये रथ आदि यानों के ऊपर एक
दूसरे से भिन्न स्थापित किये हुए ध्वजा आदि चिन्हों में नीचे अर्थात् उन की
छाया में वर्तमान जो (इन्द्रः) ऐश्वर्य करने वाला सेना का ईश और (अस्मा-
कम्) हम लोगों की (याः) जो (इषवः) प्राप्त सेना हैं वह इन्द्र और (ताः)
वे सेना (हवेषु) जिन में ईर्ष्या से शत्रुओं को बुलावे उन संग्रामों में (जयन्तु) जी-
ते (अस्माकम्) हमारे (वीराः) वीर जन (उत्तरे) विजय के पीछे जीवनयुक्त
(भवन्तु) हों (अस्मान्) हम लोगों की (उ) सब जगहयुद्धसमय में (अवत)
रक्षा करो ॥ ४३ ॥

भावार्थः—सेनाजन और सेनापति आदि को चाहिये कि अपने र-
थ आदि में भिन्न २ चिन्ह को स्थापन करें जिस से यह इस का रथ आदि है
ऐसा सब जानें और जैसे अश्व तथा वीरों का अधिक विनाश न हो वैसा दंग
करें क्योंकि परस्पर के पराक्रम के क्षय होने से निश्चल विजय नहीं होता
यह जानें ॥ ४३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

असौषामित्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

स्यराडापीं विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणा-
ङ्गान्यप्वे परेहि । अभि प्रेहि निर्ह ह हृत्सु
शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ ४४ ॥

अमीषाम् । चित्तम् । प्रतिलोभयन्तीति
प्रतिऽलोभयन्ती । गृहाणा । अङ्गानि ।
अप्वे । परा । इहि । अभि । प्र । इहि ।
निः । दह । हृत्स्विति हृत्सु । शोकैः ।
अन्धेन । अमित्राः । तमसा । सचन्ताम् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(असौषाम्) परोक्षायाम् (चित्तम्) स्वान्तम्
(प्रतिलोभयन्ती) प्रत्यक्षे मोहयन्ती (गृहाणा) (अङ्गानि)
सेनावयवान्(अप्वे)यापवाति शत्रुप्राणान् हिनस्ति तत्सम्बुद्धौ ।
अपपूर्वादातेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति क्विप् अकारलोपश्छान्दसः ।
(परा) (इहि) दूरंगच्छ (अभि) (प्र) (इहि) अभिप्रायं
दर्शय (निर्ह) नितरां भस्मीकुरु (हृत्सु) हृदयेषु (शोकैः)
(अन्धेन) आवरकेण (अमित्राः) शत्रवः (तमसा) राज्य-
न्धकारेण (सचन्ताम्) संयुञ्जन्तु ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे अप्वे शूरवीरे राजस्त्रि क्षत्रिये अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्तौ या स्वसेनास्ति तस्या अङ्गानि त्वं गृहाण । अधर्मात् परेहि स्वसेनामभिप्रेहि शत्रून् निर्दह यत इमेऽमिता हृत्सुशोकैरन्धेन तमसा सह सचन्तां संयुक्तास्तिष्ठन्तु ॥ ४४ ॥

भावार्थः—सभापत्यादिभिर्व्याऽतिप्रशंसिता हृष्टपुष्टा साङ्गोपाङ्गा पुरुषसेना स्त्रीकार्या तथा स्त्री सेनाच । यत्राव्यभिचारिण्यस्त्रियस्तिष्ठेयुस्तथा सेनया शत्रवो वशे स्थापनीयाः ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे (अप्वे) शत्रुओं के प्राणों को दूर करनी हारी राणी क्षत्रिया वीर स्त्री (अमीषाम्) उन सेनाओं के (चित्तम्) चित्त को (प्रतिलोभयन्तौ) प्रत्यक्ष में लुभाने वाली जो अपनो सेना है उस के (अङ्गानि) अङ्गों को तू (गृहाण) ग्रहण कर अधर्म से (परेहि) दूर हो अपनी सेना को (अभि, प्रेहि) अपना अभिप्राय दिखा और शत्रुओं को (निर्दह) निरन्तर जला जिस से ये (अमिताः) शत्रु जन (हृत्सु) अपने हृदयों में (शोकैः) शोकों से (अन्धेन) आन्धरादित हुए (तमसा) रात्रि के अन्धकार के साथ (सचन्ताम्) संयुक्त रहें ॥ ४४ ॥

भावार्थः—सभापति आदि को योग्य है कि जैसे अतिप्रशंसित हृष्ट पुष्ट अङ्गोपाङ्गादियुक्त शूरवीर पुरुषों की सेना का स्त्रीकार करे वैसे शूरवीर स्त्रियों को भी सेना स्त्रीकार करे और जिस स्त्री सेना में अर्थभिचारिणी स्त्री रहें और उस सेना से शत्रुओं को वश में स्थापन करे ॥ ४४ ॥

अवसृष्टेत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इषुर्देवता ।

आर्त्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अवसृष्टा परा पतु शत्रव्ये ब्रह्मसंश्रिते ।
गच्छाऽमितान् प्रपद्यस्व मामीषाङ्गञ्च-
नोच्छिषः ॥ ४५ ॥

अवसृष्टेत्यवसृष्टा । परा । पत । शरव्ये ।
 ब्रह्मसंशित इति ब्रह्मसंशिते । गच्छ ।
 अमित्रान् । प्र । पद्यस्व । मा । अमीषाम् ।
 कम् । चन । उत् । शिषः ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(अवसृष्टा) प्रेरिता (परा) (पत) याहि (शरव्ये)
 शरेषु बाणेषु साध्वी स्त्री तत्सम्बुद्धौ (ब्रह्मसंशिते) ब्रह्मभिश्चतुर्वेद-
 विद्भिः प्रशंसिते शिष्या सम्यक् तौक्ष्णीकृते (गच्छ) (अमित्रान्)
 शत्रून् (प्र) (पद्यस्व) प्राप्नुहि (मा) निषेधे (अमीषाम्) दूरस्थानां
 विरोधिनाम् (कम्) (चन) कंचिदपि (उत्) (शिषः) जडर्धं
 शिष्टं त्यजेत् ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे शरव्ये ब्रह्मसंशिते सेनानीपति त्वमवसृष्टा
 सती परापतामित्रान् गच्छ तेषां हननेन विजयं प्रपद्यस्वामी-
 षां शत्रूणां मध्ये कंचन मोक्षिषो हननेन विना कंचिदपि मा
 त्यजेः ॥ ४५ ॥

भावार्थः—समापत्यादिभिः यथा युद्धविद्याया पुरुषाः शिष्य-
 णीयास्तथा स्त्रियश्च यथा वीरपुरुषा युद्धं कुर्युस्तथा स्त्रियोऽपि
 कुर्वन्तु ये शत्रवो युद्धे हताः स्युस्तदवशिष्टाश्च शाश्वते बन्धने
 कारागृहे स्थापनीयाः ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हे (शरव्ये) बाण विद्या में कुशल (ब्रह्मसंशिते) वेदवेत्ता विद्वान्
 से प्रशंसा और शिष्या पाए हुए सेनाधिपति की स्त्री तू (अवसृष्टा) प्रेरणा को
 प्राप्त हुई (परा, पत) दूर जा (अमित्रान्) शत्रुओं की (गच्छ) प्राप्त हो और उन के
 मारने से विजय को (प्र, पद्यस्व) प्राप्त हो (अमीषाम्) उन दूरदेश में ठहरि हुए
 शत्रुओं में से मारने के बिना (कंचन) किसी को (मा) (उच्छिषः) मत छोड़ ॥ ४५ ॥

भावार्थः—सभापति आदि को चाहिये कि जैसे युद्ध विद्या से पुरुषों को शिक्षा करें वैसे स्त्रियों को भी शिक्षा करें जैसे वीरपुरुष युद्ध करें वैसे स्त्री भी करें जो युद्ध में मारे जावे उन से श्रेष्ठ अर्थात् बचे हुए कातरो को निरन्तर कारागार में स्थापन करें ॥ ४५ ॥

प्रेताजयतेत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । योद्धा देवता ।

विराडाप्यनुष्टुप् कन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

प्रेता जयता नरऽइन्द्रो वः शर्म य-
च्छतु । उग्रा वः सन्तु बाहवोऽनाधृष्या
यथाऽसथ ॥ ४६ ॥

प्र । इत । जयत । नरः । इन्द्रः । वः ।
शर्म । यच्छतु । उग्राः । वः । सन्तु । बाहवः ।
अनाधृष्याः । यथा । असथ ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(प्र) (इत) शत्रून् प्राप्तुम् । अत्र इत्यचोऽतस्तिष्ठ
इति दीर्घः (जयत) विजयध्वम् । अत्रान्येषामपि दृश्यत इति
दीर्घः (नरः) नायकाः (इन्द्रः) शत्रूणां दारयिता सेनापतिः (वः)
युष्मभ्यम् (शर्म) गृहम् (यच्छतु) ददातु (उग्राः) दृढाः (वः)
युष्माकम् (सन्तु) (बाहवः) भुजाः (अनाधृष्याः) शत्रुभिर्ध-
र्षितुमयोग्याः (यथा) (असथ) भवत ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे नरो यूयं यथा शत्रूनि जयत इन्द्रो वः शर्म प्रय-
च्छतु वो बाहव उग्राः सन्तु । अनाधृष्या अथ तथा प्रयतध्वम् ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—ये शत्रूणां विजेतारो वीरास्यु-
स्तान् सेनापतिर्धनान्नगृहवस्त्रादिकः सततं सत्कुर्यात् सेनास्था
जनाश्च यथा बलिष्ठाः स्युस्तथा व्यवहरेयुः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे (नरः) अनेक प्रकार के व्यवहारों को प्राप्त करने वाले
मनुष्यो तुम (यथा) जैसे शत्रु, जनों को (इत) प्राप्त होओ और उल्लेख (जयत)
जीतो तथा (इन्द्रः) शत्रुओं को विदीर्ण करने वाला सेनापति (वः) तुम लोगों
के लिये (शस्त्रं) धर (प्रयच्छतु) देवे (वः) तुझारी (बाहवः) भुजा (उग्रः)
दृढ़ (सन्तु) हो और (अनाधृत्याः) शत्रुओं से न धमकाने योग्य (असद्यः)
होओ वैसा प्रयत्न करो ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जो शत्रुओं को जीतने वाले वीर हैं
उन का सेनापति धन अन्न गृह और वस्त्रादिकों से निरन्तर सत्कार करे तथा
सेनास्थ जन जैसे बली हो वैसा व्यवहार अर्थात् व्यायाम और शस्त्र अस्त्रों का
चलाना सीखे ॥ ४६ ॥

असौ येत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । मरुतो देवताः ।

निचृदार्षीं लिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

असौ या सेना मरुतः परेषामभ्यैति नः
ओजसा स्पृष्टमाना । ताङ्गू हत तमसाप-
व्रतेन यथामीऽ अन्योऽ अन्यन्न जानन् ॥ ४७ ॥

असौ । या । सेना । मरुतः । परेषाम् ।
अभि । आ । एति । नः । ओजसा ।

स्पर्द्धमाना । ताम् । गूहत् । तमसा । अपव्र-
तेनेत्यपव्रतेन । यथा । अमीऽइत्मी ।

अन्यः । अन्यम् । न । जानन् ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(असौ) (या) (सेना) (मरुतः) ऋत्विजो
विद्वांसः (परेषाम्) शत्रूणाम् (अभि) आभिमुख्ये (आ)
सर्वतः (एति) प्राप्नोति (नः) अस्माकम् (ओजसा) बलेन
(स्पर्द्धमाना) ईर्ष्यन्तौ (ताम्) (गूहत्) संवृणुत (तमसा)
अन्धकारेण शतम्राद्युत्थधूमेन मेघपर्वताकारेणास्त्रादिधूमेन वा
(अपव्रतेन) अनियमेन परुषकर्मणा (यथा) (अमी) (अन्यः)
(अन्यम्) (न) निषेधे (जानन्) ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे मरुतो यूयं यासौ परेषां स्पर्द्धमाना सेनौजसा
नोऽस्मान्मरुतैति तामपव्रतेन तमसा गूहत् । अमी शत्रुसेनास्था
जना यथा अन्योऽन्यं न जानन् तथा विक्रमध्वम् ॥ ४७ ॥

भावार्थः—यदा युद्धाय शत्रुसेनासु प्राप्तासु युद्धमाचरेत् तदा
सर्वतः शस्त्रास्त्रप्रहारोत्थधूमधूल्यादिना ता आच्छाद्य यथैते परस्पर
मपि न जानीयुस्तथा सेनापत्यादिभिर्विधेयम् ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) ऋतु २ में यज्ञ करमे वाले विद्वानो तुम (या)
जो (असौ) वह (परेषाम्) शत्रुओं को (स्पर्द्धमाना) ईर्ष्या करती हुई (सेना)
सेना (ओजसा) बल से (नः) हम लोगों के (अभि, आ, एति) सम्मुख सब
ओर से प्राप्त होती है (ताम्) उस को (अपव्रतेन) क्षेदन रूप कठोर कर्म से और
(तमसा) तोप आदि शस्त्रों के उठे हुए धूम वा मेघ पहाड़ के आकार जो अस्त्र
का धूम होता है उस से (गूहत्) ढांपो (अमी) ये शत्रु सेनास्थ जन (यथा) जैसे
(अन्यः, अन्यम्) परस्पर एक दूसरे को (न) न (जानन्) जानें वैसा
पराक्रम करो ॥ ४७ ॥

भावार्थः—जब युद्ध के लिये प्राप्त हुई शत्रुओं की सेनाओं में होते युद्ध करे तब सब ओर से शस्त्र और अस्त्रों के प्रहार से उठी धूम धूलों आदि से उस को ढाँपकर जैसे ये शत्रुजन परस्पर अपने दूसरे को न जानें वैसा ढंग सेनापति आदि को करना चाहिये ॥ ४७ ॥

यत्र वाणा इत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रवृहस्पत्यादयो
देवताः । पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि०॥

यत्र वाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखा-
ऽइव । तन्नऽ इन्द्रो बृहस्पतिरदितिः
शर्म यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ ४८ ॥

यत्र । वाणाः । संपतन्तीति सम्पत-
न्ति । कुमाराः । विशिखाऽइवेति विशिखाः
ऽइव । तत् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः ।
अदितिः । शर्म । यच्छतु । विश्वाहा ।
शर्म । यच्छतु ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(यत्र) यस्मिन् संग्रामे (वाणाः) ये वणन्ति
शब्दायन्ते ते शस्त्रास्त्रसमूहाः (संपतन्ति) (कुमाराः) अतिच-
पला वेगवन्तो बालकाः (विशिखा इव) यथा विगतशिखा विवि-
धशिखा वा (तत्) तत्र (नः) अस्मभ्यम् (इन्द्रः) सेनापतिः

(बृहस्पतिः) बृहत्याः सभायाः सेनाया वा पालकः (अदितिः)
अश्विङ्गिता सभासदलङ्घृता सभा (शर्म) शरणं सुखम् (यच्छतु)
(विश्वाहा) सर्वाण्यहानि दिनानि (शर्म) सुखसाधकं गृहम्
(यच्छतु) ददातु ॥ ४८ ॥

अन्वयः—यत्र संग्रामे विशिखाकुमाराइव वाणाः संपतन्ति
तद्बृहस्पतिरिन्द्रः शर्मयच्छत्वदितिश्च विश्वाहानः शर्म यच्छतु ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा बालका इतस्ततो धावन्ति
तथा युद्धसमये योद्धारोऽपि चेष्टन्ताम् । ये युद्धे क्षताः क्षीणाः
श्रान्ताः क्लान्ताश्छिन्नभिन्नांगा मूर्छिताश्च भवेयुस्तान् युद्धभूमेः
सदा उत्थाप्य सुखालयं नौत्वौषधादौ नि कृत्वा स्वस्थान् कुर्युः ।
ये च म्रियेरंस्तान्विविधवद्देह्युः । राजजनास्तेषां मातृपितृस्त्री-
बालकादौनां सदा रक्षां कुर्युः ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(यत्र) जिस संग्राम में (विशिखाइव) विना चोटों के वा
बहुत चोटियों वाले (कुमाराः) बालकों के समान (वाणाः) बाण आदि शस्त्र
अस्त्रों के समूह (संपतन्ति) अच्छे प्रकार गिरते हैं (तत्) वहां (बृहस्पतिः)
बड़ी सभा वा सेना का पालने वाला (इन्द्रः) सेनापति (शर्म) आश्रय वा सुख
को (यच्छतु) देवे और (अदितिः) नित्य सभासदों से शोभायमान सभा (विश्वा-
हा) सब दिन (नः) हम लोगों के लिये (शर्म) सुख सिद्ध करने वाले घर
को (यच्छतु) देवे ॥ ४८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे बालक इधर उधर दौड़ते हैं वैसे
युद्ध के समय में योद्धा लोग भी चेष्टा करें जो युद्ध में घायल, क्षीण, थके, पसीजे,
छिदे, भिदे कटे, फटे, अंग वाले और मूर्छित हों उनको युद्धभूमि से शीघ्र उठा
सुखालय (मफाखाने) में पहुंचा औषध पट्टी कर स्वस्थ करें और जो मरजावें
उनको विधि से दाह दें राजजन उन के माता पिता स्त्री और बालकों की
सदा रक्षा करें ॥ ४८ ॥

सर्माणीत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । सोमवक्त्रदेवा देवताः ।
 आर्षी विष्टुप् कृद्ः । धैवतः स्वरः ॥
 पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

मर्माणि ते वर्मणा ह्यादयामि सोमस्त्वा
 राजामृतेनानु वस्ताम् । उरोर्वरीयो वरु-
 णस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ॥ ४६ ॥

मर्माणि । ते । वर्मणा । ह्यादयामि ।
 सोमः । त्वा । राजा । अमृतेन । अनु ।
 वस्ताम् । उरोः । वरीयः । वरुणः । ते ।
 कृणोतु । जयन्तम् । त्वा । अनु । देवाः ।
 मदन्तु ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(मर्माणि) यानि ताडितानि सन्ति सद्यो मर-
 णजनकान्यङ्गानि (ते) तव (वर्मणा) देहरक्षकेन (ह्यादयामि)
 अपटणोमि (सोमः) सोम्यगुणैश्वर्यसंपन्नः (त्वा) त्वाम् (राजा)
 विद्यान्यायविनयादिभिः प्रकाशमानः (अमृतेन) सर्वरोगनिवा-
 रकेणामृतात्मकेनौषधेन (अनु) पप्रचात् (वस्ताम्) आच्छादयताम्
 (उरोः) बहुगुणैश्वर्यात् (वरीयः) अतिशयितं बह्वैश्वर्यम् (वरुणः)
 सर्वत उत्कृष्टः (ते) तुभ्यम् (कृणोतु) (जयन्तम्) दुष्टान्
 पराजयन्तम् (त्वा) त्वाम् (अनु) (देवाः) विद्वांसः (मदन्तु)
 उत्साहयन्तु ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे योद्धः शूरवीर अहं ते सम्मर्षिण वर्मणा छाद-
यामि । अयं सोमो राजाऽमृतेन त्वानुवस्ताम् । वरुणस्त उरोर्व-
रौयः कृणोतु जयन्तं त्वा देवा अनु मदन्तु ॥ ४६ ॥

भावार्थः—सेनापत्यादिभिः सर्वेषां योद्धृणां शरीरादिर-
क्षणं सर्वतः कृत्वैते सततं प्रोत्साहनीया अनुमोदनीयाश्च यतो
विश्वतो विजयं लभेरन् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे युद्ध करने वाले शूरवीर मैं (ते) तेरे (सम्मर्षिण) मर्मस्थलों अर्थात्
जो ताड़ना किये हुए शीघ्र मरण उत्पन्न करने वाले शरीर के अङ्ग हैं उन की
(वर्मणा) देह की रक्षा करनी हारे कवच से (छादयामि) ढांपता हूँ । यह (सोमः)
शान्ति आदि गुणों से युक्त (राजा) और विद्या न्याय तथा विनय आदि
गुणों से प्रकाशमान राजा (अमृतेन) समस्त रोगों के दूर करनी वाली अमृतरूप
ओषधि से (त्वा) तुम्ह को (अनु, वस्ताम्) पीछे ढांपे (वरुणः) सब से उत्तम गुणों
वाला राजा (ते) तेरे (उरोः) बहुत गुण और ऐश्वर्य से भी (वरौयः) अत्यन्त ऐश्वर्य
को (कृणोतु) करे तथा (जयन्तम्) दुष्टों को पराजित करते हुए (त्वा) तुम्हें
(देवाः) विद्वान् लोग (अनु, मदन्तु) अनुमोदित करें अर्थात् उत्साह दें ॥४६॥

भावार्थः—सेनापति आदि की चाहिये कि सब युद्ध कर्त्ताओं के शरीर
आदि की रक्षा सब ओर से करके इन को निरन्तर उत्साहित और अनुमोदित करें
जिस से निश्चय करके सब से विजय को पावें ॥ ४६ ॥

उदेनमित्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । अग्निदेवता ।

विराडाप्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

उदेनमुत्तरां न्याग्ने' घृतेनाहुत । राय-
स्पोषेण स० सृज प्रजया च ब्रह्मकृधि ॥५०॥

उत् । ए॒नम् । उ॒त्तरामित्यु॒त्तराम् ।
 न॒य । अ॒ग्ने । घृ॒तेन । आ॒हुतेत्या॒हुत ।
 रा॒यः । पोषे॑ण । स॒म् । सृ॒ज् । प्र॒जयेति॑ प्र-
 ज॒या । च । ब॒हुम् । कृ॒धि ॥ ५० ॥

पदार्थः—(उत्) (ए॒नम्) विजेतास्म (उत्तराम्) उ-
 त्कृष्टतया तरन्ति यथा सेनया तां प्राप्तविजयाम् (नय) (अग्ने)
 प्रकाशमय (घृतेन) आच्येन (आहुत) तस्मिं प्राप्त
 (रायः) राज्यस्थियः (पोषेण) पोषणेन (सम्) सम्यक् (सृज)
 योजय (प्रजया) बहुसन्तानैः (च) (बहुम्) अधिकं कर्म
 (कृधि) कुरु ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे घृतेनाहुताग्ने सेनापते त्वमेनमुत्तरामुन्नय
 रायस्पोषेण संसृज प्रजया च बहु कृधि ॥ ५० ॥

भावार्थः—यः सेनाधिकारी भृत्यो वा धर्म्येण युद्धेन दुष्टान्
 विजयेत तं सभासेनापतयो धनादिना बहुधा सत्कुर्युः ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे (घृतेन, आहुत) घृत से तस्मिं की प्राप्त हुए (अग्ने)
 प्रकाशयुक्त सेनापति तू (ए॒नम्) इस जीतनेवाले वीर को (उत्तराम्) जिस से
 उत्तमता से संग्राम को तरे विजय को प्राप्त हुई उस सेना को (उत्, नय) उत्तम
 अधिकार में पहुँचा (रायः, पोषेण) राजसत्त्वी की पुष्टि से (सम्, सृज) अच्छे
 प्रकार युक्त कर (च) और (प्रजया) बहुत संतानों से (बहुम्) अधिकता को प्राप्त
 (कृधि) कर ॥ ५० ॥

भावार्थः—जो सेना का अधिकारी वा भृत्य धर्मयुक्त युद्ध से दुष्टों को
 जीते उस का सभासेना के पति धनादिकों से बहुत प्रकार सत्कार करे ॥ ५० ॥

इन्द्रे समित्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

आर्ष्यनुष्ठुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विप्रयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

इन्द्रेमं प्रतरां नय सजातानामसद्वशी ।

समेनं वर्चसा सृज देवानां भागदा असत् ॥ ५१ ॥

इन्द्रं । इमम् । प्रतरामिति प्रतराम् ।

नय । सजातानामिति सजातानाम् । अ-

सत् । वशी । सम् । एनम् । वर्चसा ।

सृज । देवानाम् । भागदाइति भाग-

दाः । असत् ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(इन्द्र) सुखानां धारक (इमम्) विजयमानम्
(प्रतराम्) प्रतरन्त्युल्लङ्घयन्ति शत्रुबलानि यया नीत्या ताम्
(नय) प्रापय (सजातानाम्) समानजन्मनाम् (असत्) भवेत्
(वशी) जितेन्द्रियः (सम्) सम्यक् (एनम्) (वर्चसा)
विद्याप्रकाशेन (सृज) युङ्गिष्य (देवानाम्) विदुषां योद्धृणां मध्ये
(भागदाः) अंशप्रदः (असत्) ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र त्वं सजातानां देवानामिसं प्रतरां नय
यतोऽयं वश्यसत् । एनं वर्चसा संसृज यतोऽयं भागदा असत् ॥ ५१ ॥

भावार्थः—युद्धे भृत्याः शत्रूणां यान् पदार्थान् प्राप्तुयुः । तान्
सर्वान् सभापती राजा न स्वीकुर्यात् । किन्तु तेषां बध्नाद्

यथायोग्यं सत्काराय योद्धुभ्यो षोडशांशं प्रदद्यादावतः पदार्थान्
भृत्याः प्राप्नुयुस्तावतां षोडशांशं राज्ञे प्रदद्युः। यदि सर्वे सभेशादयो
जितेन्द्रियाः स्युस्तर्ह्येतेषां कदापि पराजयो न स्यात् यदि
सभेशः स्वहितं चिकीर्षेत्तर्हि योद्धृणांसंशं स्वयं न स्वीकुर्यात् ॥ ५१ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सुखों के धारण करने हारे सेनापति तू (सजाता-
नाम्) समान अवस्था वाले (देवानाम्) विद्वान् योद्धाओं के बीच (इमम्)
विजय को प्राप्त होते हुए इस वीरजन को (प्रतराम्) जिस से शत्रुओं के बलों
को हठावें उस नीति को (नय) प्राप्त कर जिस से यह (वशी) इन्द्रियों का
जीतने वाला (असत्) हो और (एनम्) इस को (वर्चसा) विद्या के प्रकाश
से (सं, सृज) संसर्गकरा जिस से यह (भागदाः) अलग २ यथायोग्य भागों का
देने वाला (असत्) हो ॥ ५१ ॥

भावार्थः—युद्ध में भृत्यजन शत्रुओं के जिन पदार्थों की पावें उन सभी
को सभापति राजा स्वीकार न करे किन्तु उन में से यथायोग्य सत्कार के लिये
योद्धाओं की सोलहवां भाग देवे वे भृत्यजन जितना कुछ भाग पावें उस का
सोलहवां भाग राजा के लिये देवे जो सब सभापति आदि जितेन्द्रिय हों तो
उन का कभी पराजय न हो जो सभापति अपनी हित को किया चाहें तो लड़ने
हारे भृत्यों का भाग आप न लेवे ॥ ५१ ॥

यस्य कुर्म इत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । अग्निदेवता ।

निचृदार्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ पुरोहितत्विग्यजमानकृत्यमाह ॥

अब पुरोहित ऋत्विज् और यजमान के कृत्यको अगले॥

यस्य कुर्मो गृहे हविस्तमग्ने वर्द्धया
त्वम् । तस्मै देवा अधिब्रुवन्नयं च ब्रह्म-
णस्पतिः ॥ ५२ ॥

यस्य । कुर्मः । गृहे । हविः । तम् ।
अग्ने । वर्धय । त्वम् । तस्मै । देवाः । अधि ।
ब्रुवन् । अयम् । च । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(यस्य) राज्ञः (कुर्मः) सम्पादयामः (गृहे)
(हविः) होमम् (तम्) (अग्ने) विद्वन् पुरोहित (वर्धय)
अत्राग्येषामपीति दीर्घः (त्वम्) (तस्मै) तं यजमानम् । अत्र
व्यत्ययेन चतुर्थी (देवाः) दिव्यगुणा ऋत्विजः (अधि) (ब्रुवन्)
अधिकं ब्रुवन्तु । लेट्प्रयोगोऽयम् (अयम्) (च) (ब्रह्मणः)
वेदस्य (पतिः) पालको यजमानः ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने वयं यस्य गृहे हविष्कुर्मस्तं त्वं वर्धय देवा-
स्तस्मा अधि ब्रुवन् । अयं ब्रह्मणस्पतिश्च तानधिव्रवीतु ॥ ५२ ॥

भावार्थः—पुरोहितस्य तत् कर्मास्ति यतो यजमानस्यो-
न्नतिस्स्यादो यस्य यादृशं यावच्च कर्म कुर्यात् तस्मै तादृशं ताव-
देव मासिकं वेतनं देयम् । सर्वे विद्वांसः सर्वान् प्रति सत्यमुपदि-
शेयुराजा च ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरोहित हम लोग (यस्य) जिस राजा के
(गृहे) घर में (हविः) होम (कुर्मः) करें (तम्) उस को (त्वम्) तू (वर्धय)
बढ़ा अर्थात् उत्साह दे तथा (देवाः) दिव्य २ गुण वाले ऋत्विज् लोग (तस्मै)
उस को (अधि, ब्रुवन्) अधिक उपदेश करें (च) और (अयम्) यह (ब्रह्मणः)
वेदों का (पतिः) पालन करने हारा यजमान भी उन को शिक्षा देवे ॥ ५२ ॥

भावार्थः—पुरोहित का वह काम है कि जिस से यजमान की उन्नति हो
और जो जिस का जितना जैसा काम करे उस को उसी दंग उतना ही नियम
किया हुआ मासिक धन देना चाहिये सब विद्वान् जन सब के प्रति सत्य का
उपदेश करें और राजा भी सत्योपदेश करे ॥ ५२ ॥

उदु त्वेत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । अग्निदेवता । विराडा-

र्ध्वनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ सभापतिविषयमाह ॥

अब सभापति के विषय को अग० ॥

उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु
चित्तिभिः । स नो भव शिवस्त्वश् सुप्रतीको
विभावसुः ॥ ५३ ॥

उत् । ऊँइत्यु । त्वा । विश्वे । देवाः ।
अग्ने । भरन्तु । चित्तिभिरिति चित्तिः-
भिः । सः । नः । भव । शिवः । त्वम् । सुप्र-
तीकः इति सुप्रतीकः । विभावसुरिति
विभावसुः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(उत्) (उ) (त्वा) त्वाम् (विश्वे) सर्वे (देवाः)
विद्वांसः (अग्ने) विद्वन् (भरन्तु) धरन्तु (चित्तिभिः) संज्ञानैः
(सः) (नः) अस्मभ्यम् (भव) (शिवः) सङ्कलकारौ (त्वम्)
(सुप्रतीकः) सुष्ठु प्रतीकं प्रतीतिकरं ज्ञानं यस्य (विभावसुः)
यो विविधासु भासु विद्याप्रकाशेषु वा वसति सः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने सभेश यं त्वा विश्वे देवाश्चित्तिभिरुद्धार-
न्तु स उ त्वं नः शिवः सुप्रतीको विभावसुर्भव ॥ ५३ ॥

भावार्थः—ये येभ्यो विद्यां दद्युस्ते तेषां सेवकाः स्युः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् सभापति जिस (त्वा) तुझे (विश्वे) सब (देवाः) विद्वान् जन (चित्तिभिः) अच्छे ३ ज्ञानीं से (उद्गरन्तु) उत्काटता पूर्वक धारण और उद्धार करे' अर्थात् अपनी शिक्षा से तेरे अज्ञान को दूर करे' (सः, उ) सोई (त्वम्) तू (नः) हम लोगों के लिये (शिवः) मंगल करमे हारा (सुप्रतीकः) अच्छी प्रतीति करने वाले ज्ञान से युक्त (विभावसुः) तथा विविध प्रकार के विद्याविद्वान्तां में स्थिर (भव) हो ॥ ५३ ॥

भावार्थः—जो जिन को विद्या देवे वे विद्या लेने वाले उन के सेवक हों ॥ ५३ ॥

पञ्चदिश इत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । दिग् देवता ।

स्वराडाषीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ स्त्रीपुरुषकृत्यमाह ॥

अब स्त्री पुरुष के कृत्य को अग० ॥

पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवन्तु देवीरपा-
मंतिं दुर्मंतिं बाधमानाः । रायस्पोषे यज्ञ-
पतिमाभजन्ती रायस्पोषेऽअधि यज्ञोऽअ-
स्थात् ॥ ५४ ॥

पञ्च । दिशः । दैवीः । यज्ञम् । अवन्तु
दैवीः । अप । अमंतिम् । दुर्मंतिमिति दुः । अम-
तिम् । बाधमानाः । रायः । पोषे । यज्ञपति-
मिति यज्ञऽपतिम् । आभजन्ती रित्याऽभज-
न्तीः । रायः । पोषे । अधि । यज्ञः । अस्थात् ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(पञ्च) पूर्वादिचतस्रो मध्यस्था चैका (दिशः)
 आशाः (दैवीः) देवानामिमाः (यज्ञम्) सङ्गन्तव्यं सत्कर्तव्यं
 वा गृहाश्रमम् (अवन्तु) कामयन्ताम् (देवीः) दिव्या विदुष्यो
 ब्रह्मचारिण्यः स्त्रियः (अप) (अमतिम्) अज्ञानम् (दुर्मतिम्)
 दुष्टं प्रज्ञाम् (बाधमानाः) निस्सारयन्ताः (रायः) धनस्य (पोषे)
 पोषणे (यज्ञपतिम्) राज्यपालकम् (आभजन्तीः) समन्तात्
 सेवमानाः (रायः) श्रियः (पोषे) पुष्टौ (अधि) (यज्ञः)
 गृहाश्रमः (अस्थात्) तिष्ठेत् ॥ ५४ ॥

अन्वयः—अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना दैवीर्देवीः पञ्च
 दिश इव विस्तृता रायस्योषे यज्ञपतिं स्वामिनमाभजन्तीर्यज्ञम-
 वन्तु यतोऽयं यज्ञो रायस्योषेऽध्यस्यादधितिष्ठेत् ॥ ५४ ॥

भावार्थः—अत्र लुप्तोपमालं०—यत्र गृहाश्रमे धार्मिका विद्वांसः
 प्रशंसिता विदुष्यस्त्रियश्च सन्ति तत्र दुर्व्यसनानि न जायन्ते ।
 यदि सर्वोसु दिक्षु प्रशंसिताः प्रजा अवेयुस्तर्हि राज्ञः समीपेऽन्ये-
 स्योऽधिकैश्वर्य्यं स्यात् ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(अप, अमतिम्) अत्यन्त अज्ञान और (दुर्मतिम्) दुष्ट
 बुद्धि को (बाधमानाः) अलग करती हुई (दैवीः) विद्वानों की ये (देवीः) दिव्य
 गुण वाली पंडिता ब्रह्मचारिणी स्त्री (पञ्च, दिशः) पूर्व आदि चार और एक
 मध्यस्थ पांच दिशाओं के तुल्य अलग २ कामों में बड़ी हुई (रायः, पोषे) धन की
 पुष्टि करने के निमित्त (यज्ञपतिम्) गृह कृत्य वा राज्यपालन करने वाले अपनी
 स्वामी को (आभजन्तीः) सब प्रकार सेवन करती हुई (यज्ञम्) संगति करने
 योग्य गृहाश्रम को (अवन्तु) चाहें । जिस से यह (यज्ञः) गृहाश्रम (रायः, पोषे)
 धन की पुष्टाई में (अधि, अस्थात्) अधिकता से स्थिर हो ॥ ५४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में लुप्तोपमालं०—जिस गृहाश्रम में धार्मिक विद्वान्
 और प्रशंसायुक्त पण्डिता स्त्री होती हैं वहां दुष्ट काम नहीं होते जो सब दिशाओं
 में प्रशंसित प्रजा होवे तो राजा के समीप औरों से अधिक ऐश्वर्य्य होवे ॥ ५४ ॥

समिद्ध इत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । अग्निदेवता ।

भुरिगार्गी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चसः स्वरः ॥

यज्ञः कथं कर्त्तव्य इत्युपदिश्यते ॥

यज्ञ कैसे करना चाहिये इस वि० ॥

समिद्धे अग्नावधिं मामहान उक्थपत्र
ईड्यो गृभीतः । तप्तं घर्मं परिगृह्णायज-
न्तोर्जा यद्यज्ञमयजन्त देवाः ॥ ५५ ॥

समिद्ध इति सम्पद्विद्धे । अग्नौ । अधि ।
मामहानः । मामहान इति ममहानः ।
उक्थपत्र इत्युक्थपत्रः । ईड्यः । गृभीतः ।
तप्तम् । घर्मम् । परिगृह्णति परिगृह्ण ।
अयजन्त । उर्जा । यत् । यज्ञम् । अयजन्त ।
देवाः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(समिद्धे) सम्पद्विद्धे (अग्नौ) पादके (अधि)
(मामहानः) अतिशयेन महान् पूजनौयः (उक्थपत्रः) उक्थानि
वक्तुं योग्यानि वेदस्तोत्राणि पत्राणि विद्यागमकानि यस्य सः
(ईड्यः) ईडितुं स्तोतुमध्येषितुं योग्यः (गृभीतः) गृहीतः
(तप्तम्) तापान्वितम् (घर्मम्) अग्निहोत्रादिकं यज्ञम् । घर्म
इति यज्ञनाम० निघ० ३ । १७ । (परिगृह्ण) सर्वतो गृहीत्वा
(अयजन्त) यजन्तु (उर्जा) बलेन (यत्) यम् (यज्ञम्)
अग्निहोत्रादिकम् (अयजन्त) यजन्ते (देवाः) विद्वांसः ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यथा देवा समिद्धेऽग्नौ यद्यं य-
ज्ञमयजन्त तथा योऽधिमामहान उक्थपत्र ईडगो गृभीतोऽस्ति
तं तप्तं घर्ममूर्जा परिगृह्यायजन्त ॥ ५५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्जगदुपकाराय यथा वि-
द्वांसोऽग्निहोत्रादिकं यज्ञमनुतिष्ठन्ति तथाऽयमनुष्ठातव्यः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तুম लोग जैसे (देवाः) विद्वान् जन (समिद्धे)
अच्छे जलते हुए (अग्नौ) अग्नि में (यत्) जिस (यज्ञम्) अग्निहोत्र आदि
यज्ञ को (अयजन्त) करते हैं वैसे जो (अधि, मामहानः) अधिक और अत्यन्त
सत्कार करने योग्य (उक्थपत्रः) जिस के कहने योग्य विद्यायुक्त वेद के स्तोत्र
हैं (ईडगः) जो स्तुति करने तथा चाहने योग्य (गृभीतः) वा जिस को सज्जनों
में ग्रहण किया है उस (तप्तम्) तापयुक्त (घर्मम्) अग्निहोत्र आदि यज्ञ को
(कर्जा) बल से (परिगृह्य) ग्रहण करके (अयजन्त) किया करो ॥ ५५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि संसार के
उपकार के लिये जैसे विद्वान् लोग अग्निहोत्र आदि यज्ञ का आचरण करते हैं
वैसे अनुष्ठान किया करें ॥ ५५ ॥

दैव्यायेत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराडाधी पक्षिशब्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ यज्ञः कथं कर्त्तव्य इत्याह ॥

अब यज्ञ कैसे करना चाहिये यह वि०॥

दैव्याय धुर्वे जोष्टे देवश्रीः श्रीमनाः
श्रुतपयाः । परिगृह्य देवा यज्ञमायन् देवा
देवेभ्योऽ अध्वर्यन्तोऽ अस्थुः ॥ ५६ ॥

दैव्याय । धुर्वे । जोष्टे । देवश्रीरिति
देवश्रीः । श्रीमनाऽइति श्रीमनाः ।

शतशतपयाऽइति शतऽपयाः । परिगृह्यति
परिऽगृह्य । देवाः । यज्ञम् । आयन् । देवाः ।
देवेभ्यः । अध्वर्यन्तः । अस्थुः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(दैव्याय) दिव्येषु गुणेषु भवाय (धर्त्वे) धारणशी-
लाय (जोष्ट्रे) जुषमाणाय (देवश्रीः) श्रीयते या सा श्रीर्देवेषु विशते
यस्य सः (श्रीमनाः) श्रियि मनो यस्य सः (शतपयाः) शतानि
पयांसि दुग्धादीनि वस्तूनि यस्य सः (परिगृह्य) (देवाः) काम-
यमानाः (यज्ञम्) संगंतव्यं गृहाश्रममग्निहोत्रादिकं वा (आयन्)
प्राप्नुवन्तु (देवाः) विद्यादातारः (देवेभ्यः) विद्वद्भ्यः (अध्वर्यन्तः)
आत्मनोऽध्वरमिच्छन्तः (अस्थुः) तिष्ठेयुः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽध्वर्यन्तो देवा विद्वांसो देवेभ्यो
यज्ञेऽस्थुर्यथा दैव्याय धर्त्वे जोष्ट्रे होत्रे देवश्रीः श्रीमनाः शतपया
यजमानो वर्तते तथा देवा यूयं विद्याः परिगृह्य यज्ञमायन् ॥ ५६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः श्रीप्राप्तय उद्योगः सदैव कर्तव्यो यथा
विद्वांसो धनलब्धये प्रयतेरंस्तद्वदनुप्रयतितव्यम् ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अध्वर्यन्तः) अपने को यज्ञ की इच्छा करने
वाले (देवाः) विद्या के दाता विद्वान् लोग (देवेभ्यः) विद्वानों की प्रसन्नता के
लिये गृहाश्रम वा अग्निहोत्रादि यज्ञ में (अस्थुः) स्थिर हों वा जैसे (दैव्याय)
अच्छे २ गुणों में प्रसिद्ध हुए (धर्त्वे) धारणशील (जोष्ट्रे) तथा प्रीति करनेवाले
होता के लिये (देवश्रीः) जो सेवन किई जाती वह विद्या रूप लक्ष्मी विद्वानों में
जिस की विद्यमान हो (श्रीमनाः) जिस का कि लक्ष्मी में मन (शतपयाः) और
जिस के सैकड़ों दूध आदि वस्तु हैं वह यजमान वर्तमान है वैसे (देवाः) विद्या के
दाता तुम लोग विद्या को (परिगृह्य) ग्रहण करके (यज्ञम्) प्राप्त करने योग्य
गृहाश्रम वा अग्निहोत्र आदि को (आयन्) प्राप्त हो ओ ॥ ५६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि धनप्राप्ति के लिये सदैव उद्योग करें जैसे विद्वान् लोग धन प्राप्ति के लिये प्रयत्न करें वैसे उन के अनुकूल अन्य मनुष्यों को भी यत्न करना चाहिये ॥ ५६ ॥

वीतकित्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । यज्ञो देवता ।

निचृद्गार्गी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी विषय को अगले० ॥

वीतं हविः शमितं शमिता यजध्यै
तुरीयो यज्ञो यत् हव्यमेति । ततो वाका
आशिषो नो जुषन्ताम् ॥ ५७ ॥

वीतम् । हविः । शमितम् । शमिता ।
यजध्यै । तुरीयः । यज्ञः । यत् । हव्यम् ।
एति । ततः । वाकाः । आशिषः इत्यादिशिषः ।
नः । जुषन्ताम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(वीतम्) गमनशीलम् (हविः) होतव्यम् (शमितम्)
उपशान्तम् (शमिता) उपशमादिगुणयुक्ता (यजध्यै) यष्टुम्
(तुरीयः) चतुर्थः (यज्ञः) संगन्तव्यः (यत्) (हव्यम्) (एति) गच्छति
(ततः) तस्मात् (वाकाः) उच्यन्ते यास्ताः (आशिषः)
इच्छासिद्धयः (नः) अस्मान् (जुषन्ताम्) सेवन्ताम् ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यः शमिता यजध्यै वीतं शमितं हवि-
रग्नौ प्रक्षिपति यस्तुरीयो यज्ञोऽस्ति यत् हव्यमेति ततो वाका
आशिषश्च नो जुषन्तामिति सूक्तम् ॥ ५७ ॥

भावार्थः—अग्निहोवादी चत्वारः पदार्थाः सन्ति पुष्कलं
पुष्टिसुगन्धिमिष्टगुणयुक्तं रागनाशकं हविः, तच्छोधनं यज्ञकर्त्ता,
वेद्याग्न्यादिकं चेति यथावद्वृतः पदार्थ आकाशं गत्वा पुनरावृत्त्ये-
ष्टसाधको भवतीति मनुष्यैर्मन्तव्यम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (शमिता) शान्ति आदि गुणों से युक्त गृहा-
अग्नी (यज्ञध्वे) यज्ञ करने के लिये (वीतम्) गमनशील (शमितम्) दुर्गुणों
को शान्ति कराने वाले (हविः) होम करने योग्य पदार्थ को अग्नि में छोड़ता
है जो (तृतीयः) चौथा (यज्ञः) प्राप्त करने योग्य यज्ञ है तथा (यत्र) जहाँ
(हव्यम्) होम करने योग्य पदार्थ (एति) प्राप्त होता है (ततः) उन सभी से
(वाकाः) जो कहो जायें हैं वे (आश्विनः) इच्छासिद्धि (नः) हम लोगों को
(जुषन्ताम्) सेवन करें ऐसी इच्छा करो ॥ ५७ ॥

भावार्थः—अग्निहोम आदि यज्ञ में चार पदार्थ होते हैं अर्थात् बहुत
मापुष्टि सुगन्धि मिष्ट और रोगविनाश करने वाला होम का पदार्थ, उम का
शोधन, यज्ञ का करने वाला, तथा वेदी आग लकड़ी आदि । यथाविधि से हवन
किया हुआ पदार्थ आकाश को जा कर फिर वहाँ से पवन वा जल के द्वारा आ
कर इच्छा को सिद्धि करने वाला होता है ऐसा मनुष्यों को जानना चाहिये ॥ ५७ ॥

सूर्यरश्मिरिन्दस्याप्रतिरथ वहविः । अग्निर्देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ सूर्यलोकस्वरूपमाह ॥

अब अगले मंत्र में सूर्यलोक के स्वरूप का कथन किया है ॥

सूर्यरश्मिर्ह्रिक्वैशः पुरस्तात्सविता ज्यो-

तिरुदयां २ ॥ ऽअजस्रम् । तस्य पूषा प्रस-

वे याति विद्वान्तसम्पश्यन्विष्वा भुवनानि

गोपाः ॥ ५८ ॥

सूर्यरश्मिरिति सूर्यः ऽरश्मिः । हरिकेश-
इति हरिः ऽकेशः । पुरस्तात् । सविता । ज्यो-
तिः । उत् । अयान् । अजस्रम् । तस्य ।
पूषा । प्रसवे इति प्रऽसवे । याति । विद्वान् ।
संपश्यन्निति सम्ऽपश्यन् । विश्वा । भुव-
नानि । गोपाः ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(सूर्यरश्मिः) (हरिकेशः) हरितवर्णः (पुर-
स्तात्) प्रथमतः (सविता) सूर्यलोकः (ज्योतिः) द्युतिम्
(उत्) (अयान्) (अजस्रम्) निरन्तरम् (तस्य) (पूषा)
पुष्टिकर्त्ता (प्रसवे) प्रसूते जगति (याति) प्राप्नोति (विद्वान्)
विद्यायुक्तः (संपश्यन्) सम्यक् प्रेक्षमाणः (विश्वा) सर्वान् (भु-
वनानि) लोकान् (गोपाः) पृथिव्यादयो जगद्रक्षकाः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यः पुरस्तात् सविता ज्योतिः प्रयच्छति
यस्मिन् हरिकेशः सूर्यरश्मिर्वर्तते यः प्रसवेऽजस्रं पूषाऽस्ति यं
विद्वान् संपश्यन् सन् तद्विद्यां याति तस्य सकाशाद्गोपा विश्वा
भुवनान्युदयान् स सूर्यमंडलोऽतिप्रकाशमय इति यूयं वित्त ॥ ५८ ॥

भावार्थः—योऽयं सूर्यलोकस्तत्प्रकाशे शुक्लहरितादयोऽनेके
किरणाः सन्ति ये सर्वाल्लोकानभिरक्षन्ति । अतएव सर्वस्य
सर्वथा सर्वदा रक्षणं भवतीति वेदम् ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (पुरस्तात्) पहिले से (सविता) सूर्यलोक
(ज्योतिः) प्रकाश को देता है जिस से (हरिकेशः) हरे रंग वाली (सूर्यरश्मिः)
सूर्य की किरण वर्तमान हैं जो (प्रसवे) उत्पन्न हुए जगत् में (अजस्रम्) निरन्तर

(पूषा) पुष्टि करने वाला है जिस को (विद्वान्) विद्यायुक्त पुरुष (संपश्यन्) अच्छे प्रकार देखता हुआ उस की विद्या को (याति) प्राप्त होता है (तस्य) उस के सकाश से (गोपाः) संसार की रक्षा करने वाले पृथिवी आदि लोक और तारागण भी (विश्वा) समस्त (भुवनानि) लोक लोकान्तरी को (उदयान्) प्रकाशित करते हैं वह सूर्यमण्डल अतिप्रकाशमय है यह तुम जानो ॥ ५८ ॥

भावार्थः—जो यह सूर्यलोक है उस के प्रकाश में श्वेत और हरी रंग विरङ्ग अनेक किरणें हैं जो सब लोकों की रक्षा करते हैं इसी से सब की सब प्रकार से सदा रक्षा होती है यह जानने योग्य है ॥ ५८ ॥

विमान इत्यस्य विश्वावसुर्ऋषिः । आदित्यो देवता ।

आर्षीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथेश्वरेण किमर्थः सूर्यो निर्मित इत्युपदिश्यते ॥

अब ईश्वर ने किस लिये सूर्य का निर्माण किया है इस वि० ॥

विमान एष दिवो मध्यऽआस्तऽआपप्रि-
वानोदसीऽअन्तरिक्षम् । स विश्वाचीरभि
चष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च कीतुम् ॥ ५९ ॥

विमान इति विमानः । एषः । दिवः ।
मध्ये । आस्ते । आपप्रिवानित्याऽपप्रिवान् ।
रोदसी इति रोदसी । अन्तरिक्षम् । सः ।
विश्वाचीः । अभि । चष्टे । घृताचीः ।
अन्तरा । पूर्वम् । अपरम् । च । कीतुम् ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(विमानः) विमानसिख स्थितः (एषः) सूर्यः
 (दिवः) प्रकाशस्य (मध्ये) (आस्ते) तिष्ठति (आपप्रिवान्)
 स्वतेजसा व्याप्तवान् (रोदसी) प्रकाशभूमौ (अन्तरिक्षम्) अ-
 वकाशम् (सः) (विश्वाचीः) या विश्वमञ्जन्ति प्राप्नुवन्ति ता
 द्युतौः (अभि) (चष्टे) पश्यति । चष्ट इति पश्यतिकर्मा निघं० ३।
 ११ (घृताचीः) या घृतमुष्कमञ्जन्ति ताः (अन्तरा) इयोर्मध्ये
 (पूर्वम्) (अपरम्) (च) (केतुम्) प्रज्ञापकं तेजः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—विद्वान् य एष दिवो मध्ये विमानो रोदसी अ-
 न्तरिक्षमापप्रिवान् सन्नास्ते स विश्वाचीघृताचीद्युतौर्विस्वा-
 रयति पूर्वमपरमन्तरा च केतुमभिचष्टे तं विजानौयात् ॥ ६ ॥

भावार्थः—१: सूर्यलोको ब्रह्माण्डमध्ये स्थितः सन् स्वप्रका-
 शेन सर्वमभिव्याप्नोति स सर्वाभिकर्षको वर्त्तत इति मनुष्ये-
 र्वेदम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—विद्यामान् पुरुष जो (एषः) यह सूर्यमण्डल (दिवः) प्रकाश
 के (मध्ये) बीच में (विमानः) विमान अर्थात् जो आकाशादि मार्गों में आश्चर्य
 रूप चलने द्वारा है उस के समान और (रोदसी) प्रकाश भूमि और (अन्तरिक्षम्)
 अवकाश को (आपप्रिवान्) अपने तेज से व्याप्त हुआ (आस्ते) स्थिर हो रहा है
 (सः) वह (विश्वाचीः) जो संसार को प्राप्त होती अर्थात् अपने उद्देश से प्रका-
 शित करती वा (घृताचीः) जल को प्राप्त करती है उन अपनी द्युतियों अर्थात्
 प्रकाशों को विस्तृत करता है (पूर्वम्) आगे दिन (अपरम्) पीछे रात्रि (च)
 और (अन्तरा) दोनों के बीच में (केतुम्) सब लोकों के प्रकाशक तेज को (अभि,
 चष्टे) देखता है उसे जानें ॥ ५६ ॥

भावार्थः—जो सूर्यलोक ब्रह्माण्ड के बीच स्थित हुआ अपने प्रकाश से
 सब को व्याप्त हो रहा है वह सब का अच्छा आकर्षण करने वाला है ऐसा मनुष्य
 को जानना चाहिये ॥ ५६ ॥

उक्षा इत्यस्याप्रतिरथ ऋषिः । आदित्यो देवता ।
निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥
पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

उक्षा समुद्रोऽअरुणः सुपूर्णः पूर्वस्य योनिं
पितुरा विवेश । मध्ये दिवो निहितः पृश्नि-
रश्मा वि चक्रमे रजसस्पात्यन्तौ ॥ ६० ॥
उक्षा । समुद्रः । अरुणः । सुपूर्ण इति-
सुपूर्णः । पूर्वस्य । योनिम् । पितुः । आ ।
विवेश । मध्ये । दिवः । निहितः इति
निहितः । पृश्निः । अश्मा । वि । चक्रमे ।
रजसः । पाति । अन्तौ ॥ ६० ॥

पदार्थः—(उक्षा) वृष्ट्या सेचकः (समुद्रः) सम्यग्द्रवन्त्यापो
यस्मात्सः (अरुणः) आरक्तः (सुपूर्णः) शोधनानि पर्णानि
पालनानि यस्मात् (पूर्वस्य) पूर्णस्य (योनिम्) कारणम् (पितुः)
उत्पादिकाया विद्युतः (आ) (विवेश) प्रविशति (मध्ये) (दिवः)
प्रकाशमयस्य (निहितः) ईश्वरेण स्थापितः (पृश्निः) विचित्रवर्णः
सूर्यः (अश्मा) अश्नुते व्याप्नोति स मेघः । अश्मेति मेघना०
निघ० १ । १० (वि) (चक्रमे) विविधतया क्रमते (रजसः)
लोकान् (पाति) रक्षति (अन्तौ) बन्धने ॥ ६० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य ईश्वरेण दिवो मध्ये निहित उक्षा समुद्रोऽरुणः सुपर्णः पृश्निरश्मा मेघश्च रजसोऽन्तौ विचक्रमे पाति च पूर्वस्य पितुर्योनिमाविवेश स सम्यगुपयोक्तव्यः ॥ ६० ॥

भावार्थः—मनुष्यैरीश्वरस्यानेके धन्यवादा वाच्याः कुतो येन स्वविज्ञापनाय जगत्पालननिमित्तः सूर्यादिदृष्टान्तः प्रदर्शितः स कथं न सर्वशक्तिमान् भवेत् ॥ ६० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो परमेश्वर ने (दिवः) प्रकाश के (मध्ये) बीच में (निहितः) स्थापित किया हुआ (उक्षा) दृष्टि जल से सींचने वाला (समुद्रः) जिस से कि अच्छे प्रकार जल गिरते हैं (अरुणः) जो लाल रंग वाला (सुपर्णः) तथा जिस से कि अच्छी पालना होती है (पृश्निः) वह विचित्र रंग वाला सूर्य-रूप तेज और (अश्मा) मेघ (रजसः) लोको की (अन्तौ) बन्धन के निमित्त (वि, चक्रमे) अनेक प्रकार घूमता तथा (पाति) रचा करता है (पूर्वस्य) तथा जो पूर्ण (पितुः) इस सूर्यमण्डल के तेज उत्पन्न करने वाला विजुलरूप अग्नि है उस के (योनिम्) कारण में (आ, विवेश) प्रवेश करता है वह सूर्य और मेघ अच्छे प्रकार उपयोग करने योग्य है ॥ ६० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को ईश्वर के अनेक धन्यवाद कहने चाहिये क्यों कि जिस ईश्वर ने अपनी जनाने के लिये जगत् की रक्षा का कारणरूप सूर्य आदि दृष्टान्त दिखाया है वह कैसे न सर्वशक्तिमान् हो ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वेत्यस्य मधुच्छन्दाः सुतजेता ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निचृदार्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्जगत्स्रष्टुरीश्वरस्य गुणानाह ॥

फिर जगत् बनाने वाले ईश्वर के गुणों को अंग ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं
गिरः । रथीतमथ रथीनां वाजानाथं स-
त्पतिं पतिम् ॥ ६१ ॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्र-
व्यचसमिति समुद्रऽव्यचसम् । गिरः । रथीत-
मम् । रथीतममिति रथिऽतमम् । रथीनाम् ।
रथिनामिति रथिनाम् । वाजानाम् । सत्प-
तिमिति सत्ऽपतिम् । पतिम् ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमात्मानम् (विश्वाः) सर्वाः (अवीवृधन्) वर्धयन्तु (समुद्रव्यचसम्) समुद्रस्यान्तरिक्षस्य व्यचा व्याप्तिरिव व्याप्तिर्यस्य तम् (गिरः) वाचः (रथीतमम्) प्रशस्ता रथा सुखहेतवः पदार्था विद्यन्ते यस्मिन्सोऽतिशयितस्तम् (रथीनाम्) प्रशस्तरथयुक्तानाम् (वाजानाम्) ज्ञानादिगुणयुक्तानां जीवानाम् (सत्पतिम्) सदविनाशी चासौ पतिः पालकश्च यद्वा सतामविनाशिनां कारणानां जीवानां च पालकस्तम् (पतिम्) स्वामिनम् ॥ ६१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यं समुद्रव्यचसं रथीनां रथीतमं वाजानां पतिं सत्पतिमिन्द्रं परमात्मानं विश्वा गिरोऽवीवृधंस्तं सततमुपाध्वम् ॥ ६१ ॥

भावार्थः—सर्वैर्मनुष्यैर्यं सर्वं वेदाः प्रशंसन्ति यं योगिन उपासते यं प्राप्य मुक्ता आनन्दं भुञ्जते स एव उपास्य इष्टो देवो मन्तव्यः ॥ ६१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तুম जिस (समुद्रव्यचसम्) अन्तरिक्ष की व्याप्ति के समान व्याप्ति वाले (रथीनाम्) प्रशंसा युक्त सुख के हेतु पदार्थ वालों में (रथीतमम्) अत्यन्त प्रशंसित सुख के हेतु पदार्थों से युक्त (वाजानाम्) ज्ञानी आदि गुणी जनों के (पतिम्) स्वामी (सत्पतिम्) विनाशरहित वा विनाशरहित कारण और जीवों के पालने हारे (इन्द्रम्) परमात्मा की (विश्वाः) समस्त (गिरः) वाणी (अवीवृधन्) बढ़ाती अर्थात् विस्तार से कहती हैं उस परमात्मा की निरन्तर उपासना करो ॥ ६१ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को चाहिये कि सब वेद जिस की प्रशंसा करते योगी जन जिस की उपासना करते और मुक्त पुरुष जिस की प्राप्त हो कर आनन्द भोगते हैं उसी की उपासना के योग्य इष्ट देव मानें ॥ ६१ ॥

देवहूरित्यस्य विधृतिर्ऋषिः । यज्ञो देवता । विरा-
डाध्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनरीश्वरः कीदृशोस्तीत्याह ॥

फिर ईश्वर कैसा है यह अंगले मंत्र में कहा है ॥

देवहू र्यं च आ च वक्षत्सुम्नहूर्यं च आ
च वक्षत् । यक्षदग्निर्देवो देवांश्च ॥ ५ आ च
वक्षत् ॥ ६२ ॥

देवहूरिति देवऽहूः । यज्ञः । आ । च ।
वक्षत् । सुम्नहूरिति सुम्नऽहूः । यज्ञः ।
आ । च । वक्षत् । यक्षत् । अग्निः । देवः ।
देवान् । आ । च । वक्षत् ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(देवहूः) देवान् विदुष आह्वयति सः (यज्ञः) पूज-
नीयः (आ) (च) (वक्षत्) प्रापयेत् (सुम्नहूः) यः सुम्नानि सुखान्या-
ह्वयति सः (यज्ञः) संगन्तव्यः (आ) (च) (वक्षत्) (यक्षत्) यजेद्दद्यात्
(अग्निः) स्वयंप्रकाशः (देवः) सकलसुखदातेश्वरः (देवान्) दिव्यान्
गुणान् भोगान् वा (आ) (च) (वक्षत्) प्रापयेत् ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो देवह्यर्च्यन्न ईश्वरोऽस्मान् सत्यत्वाव-
क्षत् । चादसत्यादुद्धरेत् । यः सुमह्यर्च्यन्नोऽस्मभ्यं सुखान्यावक्षत् ।
दुःखानि च नाशयेत् योऽग्निर्देवोऽस्मान् देवान् यक्षदावक्षच्च तं
भवन्तः सततं सेवन्ताम् ॥ ६२ ॥

भावार्थः—य आप्तैर्विद्वद्भिरुपास्यते यश्च सुखस्वरूपो मङ्ग-
लप्रदः परमेश्वरोऽस्ति तं समाधियोगेन मनुष्या उपासीरन् ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (देवहः) विद्वानों को बुलाने वाला (यन्नः)
पूजा करने योग्य ईश्वर हम लोगों को सत्य (आ, वक्षत्) उपदेश करे (च)
और असत्य से हमारा उद्धार करे वा जो (सुमहः) सुखों को बुलाने वाला
(यन्नः) पूजन करने योग्य ईश्वर हम लोगों के लिये सुखों को (आ, वक्षत्)
प्राप्त करे (च) और दुःखों का विनाश करे वा जो (अग्निः) आप प्रकाशमान
(देवः) समस्त सुख का देने वाला ईश्वर हम लोगों को (देवान्) उत्तम गुणों
वा भोगों को (यक्षत्) देवे (च) और (आ, वक्षत्) पंडुचावे अर्थात् कार्यान्तर
से प्राप्त करे उस को आप लोग निरन्तर सेवो ॥ ६२ ॥

भावार्थः—जो उत्तम शास्त्र जानने वाले विद्वानों से उपासना किया
जाता तथा जो सुखस्वरूप और मङ्गल कार्यों का देने वाला परमेश्वर है उस की
समाधियोग से मनुष्य उपासना करे ॥ ६२ ॥

वाजेत्यस्य विधृतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता । विराडाप्यनुष्टुप्
छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥
पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वाजस्य मा प्रसव उद्ग्राभेणोदग्रभीत् ।
अर्धा सुपत्नानिन्द्रो मे निग्राभेणाधरां-
२॥५॥ अकः ॥ ६३ ॥

वाजस्य । मा । प्रसव इति प्रऽसवः ।
 उद्ग्राभेणेत्युत्ऽग्राभेण । उत् । अग्रभीत् ।
 अध । सपत्नानिति सऽपत्नान् । इन्द्रः ।
 मे । निग्राभेणिति निऽग्राभेण । अधरान् ।
 अकुरित्येकः ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(वाजस्य) विज्ञानस्य (मा) माम् (प्रसवः)
 उत्पादकः (उद्ग्राभेण) उत्कृष्टतया गृह्णाति येन तेन (उत्)
 (अग्रभीत्) (अध) अथ । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (सप-
 तनान्) शत्रून् (इन्द्रः) पतिः (मे) मम (निग्राभेण) निग्र-
 हीण (अधरान्) अधःपतितान् (अकः) कुर्यात् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथेन्द्रो वाजस्य प्रसवो मा मामुद्ग्रा-
 भेणोद्ग्रभीत् । तथाऽथाऽथ यो मे मम सपत्नान् निग्राभेणाध-
 रानकस्तं यूयमपि सेनापतिं कुरुत ॥ ६३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथेश्वरस्तथा ये मनुष्या पाल-
 नाय धार्मिकान् मनुष्यान् संगृह्णन्ति ताडनाय दुष्टान् निगृह्णन्ति
 तएव राज्यं कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (इन्द्रः) पालन करने वाला (वाजस्य) वि-
 शेषज्ञान का (प्रसवः) उत्पन्न करने वाला ईश्वर (मा) मुझे (उद्ग्राभेण) अच्छे
 ग्रहण करने के साधन से (उद्, अग्रभीत्) ग्रहण करे वैसे जो (अध) इस के
 पीछे उस के अनुसार पालना करने और विशेषज्ञान शिखाने वाला पुरुष (मे) मेरे
 (सपत्नान्) शत्रुओं को (निग्राभेण) पराजय से (अधरान्) नीचे गिराया (अकः)
 करे उस को तुम लोग भी सेनापति करो ॥ ६३ ॥

भावार्थः—

इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे ईश्वर पालना करे वैसे जो मनुष्य पालना के लिये धार्मिक मनुष्यों को अच्छे प्रकार ग्रहण करते और दण्ड देने के लिये दुष्टों को निग्रह अर्थात् नीचा दिखाते हैं वे ही राज्य कर सकते हैं॥६३॥

उद्ग्राभमित्यस्य विधृतिर्ऋषिः । इन्द्राग्नी देवते ।

आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनरग्रे राजधर्म उपदिश्यते ॥

फिर अगले मंत्र में राजधर्म का उप० ॥

उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्मं देवा अ-
वीवृधन् । अधा सपत्नानिन्द्राग्नी मे वि-
षूचीनान्व्यस्यताम् ॥ ६४ ॥

उद्ग्राभमित्युत्सग्राभम् । च । निग्राभ-
मिति निऽग्राभम् । च । ब्रह्मं । देवाः ।
अवीवृधन् । अध । सपत्नानिति सऽपत्नान् ।
इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । मे । विषूचीनान् ।
वि । अस्यताम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(उद्ग्राभम्) उत्कृष्टतया ग्रहणम् (च) (निग्राभम्)

निग्रहम् (च) (ब्रह्म) धनम् (देवाः) विद्वांसः (अवीवृधन्)

वर्धयन्तु (अध) अथ । अत्र निपातस्यचेति दीर्घः (सपत्नान्)

अरौन् (इन्द्राग्नी) विद्युत्पावकान्ताविव सेनापतौ (मे) मम

(विषूचीनान्) विरुद्धमाचरतः (वि) (अस्यताम्) ॥ ६४ ॥

अन्वयः—देवा उद्ग्राभं च निग्राभं च कृत्वा ब्रह्मावीवृधन्।
अथाथ सेनापती इन्द्राग्नी इव मे विषूचीनान्सपत्नान् व्यस्यता-
मुत्क्षिपताम् ॥ ६४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सज्जनान् सत्कृत्य दुष्टान् निहत्य ब्रह्म
वर्द्धयित्वा निष्कण्टकं राज्यं संपादयन्ति तएव प्रशंसिताः । यो
राजा राष्ट्रवासिनः सज्जनान् सत्कृत्य दुष्टान्निरस्यैश्वर्यं वर्धयति
तस्यैव सभासेनापतौ शत्रुनाशं कर्तुं शक्नुयाताम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(देवाः) विद्वान् जन (उद्ग्राभम्) अत्यन्त उत्साह से ग्रहण
(च) और (निग्राभं, च) त्याग भी करके (ब्रह्म) धन की (अवीवृधन्) बढ़ा-
वे (अध) इस के अनन्तर (इन्द्राग्नी) विजुली और आग के समान दो सेनापति
(मे) मेरे (विषूचीनान्) विरोधभाव को वर्त्तने वाले (सपत्नान्) वैरियों की
(व्यस्यताम्) अच्छे प्रकार उठा २ के पटके ॥ ६४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सज्जनों का सत्कार और दुष्टों को पीट मार
धन की बढ़ा निष्कण्टक राज्य का सम्पादन करते हैं वेही प्रशंसित होते हैं जो
राजा राज्य में वसने हारे सज्जनों का सत्कार और दुष्टों का निरादर करके अपने
तथा प्रजा के ऐश्वर्य को बढ़ाता है उसी के सभा और सेना की रक्षा करने वाले
जन शत्रुओं का नाश कर सकें ॥ ६४ ॥

क्रमध्वमित्यस्य विधृतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराडाढ्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

क्रमध्वमग्निना नाकमुख्यं हस्तेषु
विभ्रतः । दिवस्पृष्टं स्वर्गत्वा मित्रा
देवेभिराध्वम् ॥ ६५ ॥

क्रमध्वम् । अग्निना । नाकम् । उख्यम् ।

हस्तेषु । विभ्रतः । दिवः । पृष्ठम् । स्वः ।

गत्वा । मिश्राः । देवेभिः । आध्वम् ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(क्रमध्वम्) पराक्रमं कुरुत (अग्निना) विद्युता
(नाकम्) अविद्यमानदुःखम् (उख्यम्) उखायां संस्कृतं
भक्ष्यमोदनादिकम् । अत्र शूलोखाद्यत् । अ० ४ । २ । १७ अनेन
संस्कृतं भक्षा इत्यर्थे यत् (हस्तेषु) (विभ्रतः) धरन्तः (दिवः)
न्यायविनयादिप्रकाशजातस्य (पृष्ठम्) क्षीप्सितम् (स्वः) सुखम्
(गत्वा) प्राप्य (मिश्राः) मिलिताः (देवेभिः) विद्वद्भिः
(आध्वम्) उपविशत ॥ ६५ ॥

अन्वयः—हे वीरा यूयमग्निना नाकमुख्यं च हस्तेषु वि-
भ्रतो धरन्तः क्रमध्वं देवेभिर्मिश्राः सन्तो दिवस्पृष्ठं स्वर्गत्वा-
ध्वम् ॥ ६५ ॥

भावार्थः—राजपुरुषा विद्वद्भिः सह संप्रयोगेणाग्नेयास्त्रा-
दिना शत्रुषु पराक्रमन्तां स्थिरं सुखं प्राप्य पुनः पुनः प्रयतेरन् ॥ ६५ ॥

पदार्थः—हे वीरो तुम (अग्निना) विजुली से (नाकम्) अत्यन्तसुख
और (उख्यम्) पात्र में पकाये हुए चावल दाल तर्कारी कढ़ी आदि भोजन को
(हस्तेषु) हाथों में (विभ्रतः) धारण किये हुए (क्रमध्वम्) पराक्रम करो
(देवेभिः) विद्वानों से (मिश्राः) मिले हुए (दिवः) न्याय और विनय आदि
गुणों के प्रकाश से उत्पन्न हुए दिव्य (पृष्ठम्) चाहे हुए (स्वः) सुख की (गत्वा)
प्राप्त हो कर (आध्वम्) स्थित हो ओ ॥ ६५ ॥

भावार्थः—राजपुरुष विद्वानों के साथ सम्बन्ध कर आग्नेय आदि अस्त्रों
से शत्रुओं में पराक्रम करें तथा स्थिरसुख की प्राप्ति के लिये बारं बार अच्छा यत्न करें ॥ ६५ ॥

प्राचीमित्यस्य विधृतिर्ऋषिः । अग्निदेवता ।
निचूदाशीं विष्टुप् कृत्तः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मं० ॥

प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानग्नेरग्ने
पुरोऽअग्निर्भवेह । विश्वा आशा दीद्यानो
वि भाहूर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ६६ ॥
प्राचीम् । अनु । प्रदिशमिति प्रऽदिशम् ।
प्र । इहि । विद्वान् । अग्नेः । अग्ने । पुरोऽ
अग्निरिति पुरऽअग्निः । भव । इह ।
विश्वाः । आशाः । दीद्यानः । वि । भाहि ।
ऊर्जम् । नः । धेहि । द्विऽपदे । चतुष्पदे ।
चतुःपदइति चतुऽपदे ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(प्राचीम्) पूर्वम् (अनु) (प्रदिशम्) प्रकृष्टं
दिशम् (प्र) (इहि) प्राप्नुहि (विद्वान्) (अग्नेः) अग्ने-
यास्तादियोगात् (अग्ने) शत्रुदाहक (पुरोअग्निः) अग्रगन्ता
पात्रक इव (भव) (इह) अस्मिन् राज्यकर्मणि (विश्वाः) अखिला
(आशाः) दिशः । आशा इति दिङ्ना० निघं० १ । ई (दीद्यानः)
देदीप्यमानः सूर्यइव (वि, भाहि) प्रकाशय (ऊर्जम्) अन्ना
दिकम् (नः) अस्माकम् (धेहि) (द्विपदे) मनुष्यादयः
(चतुष्पदे) गवाद्याय ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने समेश त्वं प्राचीं प्रदिशमनुप्रेहि त्वसि-
हाग्नेः पुरोअग्निरिव विद्वान् भव । विश्वा आशा दीद्यानः सन्-
नोऽस्माकं द्विपदे चतुष्पदे ऊर्जं धेहि विद्याविनयपराक्रमैरभयं
विभाहि ॥ ६६ ॥

भावार्थः—ये पूर्णो ब्रह्मचर्यं सर्वा विद्या अभ्यस्य युद्ध-
विद्यां विदित्वा सर्वासु दिक्षु स्तूयन्ते ते मनुष्याणां पञ्चादीनां
च भक्ष्यभोज्यमुन्नीय रक्षां विधायानन्दिता भवन्तु ॥ ६६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) शत्रुओं के जलाने हारे सभापति तू (प्राचीम्)
पूर्व (प्रदिशम्) दिशा की ओर की (अनु, प्र, इहि) अनुकूलता से प्राप्त हो (इह)
इस राज्य कर्म में (अग्नेः) आग्नेय अस्त्र आदि के योग से (पुरोअग्निः) अग्नि
के तुल्य अग्रगामी (विद्वान्) कार्य के जानने वाले विद्वान् (भव) होओ (विश्वाः)
समस्त (आशाः) दिशाओं को (दीद्यानः) निरन्तर प्रकाशित करते हुए सूर्य
के समान (नः) हम लोगों के (द्विपदे) मनुष्यादि और (चतुष्पदे) गौ आदि
पशुओं के लिये (ऊर्जम्) अन्नादि पदार्थ की (धेहि) धारण कर तथा विद्या
विनय और पराक्रम से अभय का (वि, भाहि) प्रकाश कर ॥ ६६ ॥

भावार्थः—जो पूर्ण ब्रह्मचर्य से समस्त विद्याओं का अभ्यास कर युद्ध-
विद्या को जान सब दिशाओं में सुति को प्राप्त होते हैं वे मनुष्यों और पशुओं के
खाने योग्य पदार्थों की उन्नति और रक्षा का विधान कर आनन्द युक्त होते हैं ॥ ६६ ॥

पृथिव्या इत्यस्य विधृतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।
पिपौलिकामध्या बृहतीऋन्दः । मध्यमः स्वरः ॥
पुनर्योगिगुणा उपदिश्यन्ते ॥

फिर योगियों के गुणों का उपदेश अगले० ॥

पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमारुहमन्तरि-
क्ष्वाहिवमारुहम् । दिवो नाकस्य पृष्ठात्स्व-
र्ग्योतिरगामहम् ॥ ६७ ॥

पृथिव्याः । अहम् । उत् । अन्तरिक्षम् ।
 आ । अरुहम् । अन्तरिक्षात् । दिवम् । आ ।
 अरुहम् । दिवः । नाकस्य । पृष्ठात् । स्वः ।
 ज्योतिः । अगाम् । अहम् ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(पृथिव्याः) भूमेर्मध्ये (अहम्) (उत्) (अन्त-
 रिक्षम्) आकाशम् (आ) (अरुहम्) रोहेयम् (अन्तरिक्षात्)
 आकाशात् (दिवम्) प्रकाशमानं सूर्यम् (आ) (अरुहम्)
 समन्ताद्रोहेयम् (दिवः) द्योतमानस्य (नाकस्य) सुखनिमि-
 त्तस्य (पृष्ठात्) समीपात् (स्वः) सुखम् (ज्योतिः) ज्ञानप्रकाशम्
 (अगाम्) प्राप्नुयाम् (अहम्) ॥ ६७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा कृतयोगाङ्गानुष्ठानसंयमसिद्धो-
 ऽहं पृथिव्या अन्तरिक्षमुदारुहमन्तरिक्षाद्विवमारुहं नाकस्य दिवः
 पृष्ठात् स्वज्योतिश्चाहमगां तथा यूयमप्याचरत ॥ ६७ ॥

भावार्थः—यदा मनुष्यः स्वात्मना सह परमात्मानं युङ्क्ते
 तदाऽणिमादयः सिद्धयः प्रादुर्भवन्ति ततोऽव्याहतगत्याभीष्टानि
 स्थानानि गन्तुं शक्नोति नान्यथा ॥ ६७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे किये हुए योग के अङ्गों के अनुष्ठान संयम
 सिद्ध अर्थात् धारणा, ध्यान और समाधि में परिपूर्ण (अहम्) मैं (पृथिव्याः)
 पृथिवी के बीच (अन्तरिक्षम्) आकाश को (उद्, आ, अरुहम्) उठजाऊँ, वा
 (अन्तरिक्षात्) आकाश से (दिवम्) प्रकाशमान सूर्यलोक को (आ, अरुहम्)
 चढ़ि जाऊँ वा (नाकस्य) सुख कराने हारे (दिवः) प्रकाशमान उस सूर्यलोक के
 (पृष्ठात्) समीप से (स्वः) अत्यन्त सुख और (ज्योतिः) ज्ञान के प्रकाश को
 (अहम्) मैं (अगाम्) प्राप्त होऊँ वैसा तुम भी आचरण करो ॥ ६७ ॥

भावार्थः—जब मनुष्य अपने आत्मा के साथ परमात्मा के योग को प्राप्त होता है तब अणिमादिसिद्धि उत्पन्न होती हैं उस के पीछे कहीं से न रुकने वाली गति से अभीष्ट स्थानों को जा सकता है । अन्यथा नहीं ॥ ६७ ॥

स्वर्यन्त इत्यस्य विधृतिर्ऋषिः । अग्निदेवता ।

निचृदार्थ्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मंत्र में ॥

स्वर्यन्तो नापेक्षन्तः॥ आद्याथ रोहन्ति
रोदसी । यज्ञं ये विश्वतोधारथ सुविद्वा-
थसो वितेनिरे ॥ ६८ ॥

स्वः । यन्तः । न । अप । ईक्षन्ते ।
आ । द्याम् । रोहन्ति । रोदसी इति
रोदसी । यज्ञम् । ये । विश्वतोधारमिति
विश्वतः॥धारम् । सुविद्वाथसुइति सुवि-
द्वाथसः । वितेनिरइति वितेनिरे ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(स्वः) सुखम् (यन्तः) उपयन्तः (न) इव (अप)
(ईक्षन्ते) समालोकन्ते (आ) समन्तात् (द्याम्) प्रकाशमर्थी
योगविद्याम् (रोहन्ति) (रोदसी) द्यावापृथिव्यौ (यज्ञम्)
संगन्तव्यम् (ये) (विश्वतोधारम्) विश्वतः सर्वतो धाराः सुशि-
क्षिता वाचो यस्मिंस्तम् (सुविद्वांसः) शोभनाश्च ते योगिनः
(वितेनिरे) विस्तृतं कुर्वन्ति ॥ ६८ ॥

अन्वयः—ये सुविद्वांसो यन्तो न खरपेक्षन्ते रोदसौ आरोहन्ति यां विश्वतोधारं यज्ञं वितेनिरि तेऽक्षयं सुखं लभन्ते ॥ ६८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा सारथिरश्वान्सुशिक्ष्याभीष्टे मार्गे चालयित्वा सुखेनाभीष्टं स्थानं सद्यो गच्छति तथैव शोभना विद्वांसो योगिनो जितेन्द्रिया भूत्वा संयमेन खेष्टं परमात्मानं प्राप्यानन्दं विस्तारयन्ति ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(ये) जो (सुविद्वांसः) अच्छे पण्डित योगी जन (यन्तः) योगाभ्यास के पूर्ण नियम करते हुआ के (न) समान (खः) अत्यन्त सुख की (अप, ईक्षते) अपेक्षा करते हैं वा (रोदसौ) आकाश और पृथिवी की (प्रा, रोहन्ति) चढ़ि जाते अर्थात् लोक लोकान्तरों में इच्छा पूर्वक चले जाते वा (याम्) प्रकाशमय योगविद्या और (विश्वतोधारम्) सब ओर से सुशिक्षायुक्त वाणी हैं जिस में (यज्ञम्) प्राप्त करने योग्य उस यज्ञादि कर्म का (वितेनिरि) विस्तार करते हैं वे अविनाशी सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ६८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे सारथि घोड़ों को अच्छे प्रकार शिक्षा और अभीष्ट मार्ग में चला कर सुख से अभीष्ट स्थान को शीघ्र जाता है वैसे ही अच्छे विद्वान् योगी जन जितेन्द्रिय हो कर नियम से अपने को अभीष्ट परमात्मा को पा कर आनन्द का विस्तार करते हैं ॥ ६८ ॥

अग्न इत्यस्य विधृतिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

भुरिगार्शी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः खरः ॥

पुनर्विद्वद्व्यवहार उपदिश्यते ॥

फिर विद्वान् के व्यवहार का उप० ॥

अग्ने मेहि प्रथमो देवयतां चक्षुर्देवा
नामुत मर्त्यानाम् । इयक्षमाणा भृगुभिः
सृजोषाः स्वर्ग्यन्तु यजमानाः स्वस्ति ॥ ६९ ॥

अग्ने । प्र । इहि । प्रथमः । देवयता-
मिति देवयताम् । चक्षुः । देवानाम् ।
उत । मर्त्यानाम् । इयक्षमाणाः । भृगुभि-
रिति भृगुभिः । सजोषा इति सजोषाः ।
स्वः । यन्तु । यजमानाः । स्वस्ति ॥ ६६ ॥

पदार्थः— (अग्ने) विद्वन् (प्र) (इहि) प्राप्नुहि (प्रथमः)
आदिमः (देवयताम्) कामयमानानाम् (चक्षुः) दर्शकम् (देवा-
नाम्) विदुषाम् (उत) अपि (मर्त्यानाम्) अविदुषाम् (इयक्ष-
माणाः) यज्ञं चिकीर्षमाणाः (भृगुभिः) परिपक्वविज्ञानैर्विपश्चि-
द्भिः (सजोषाः) समानप्रीतिसेवनाः (स्वः) सुखम् (यन्तु) प्राप्नुवन्तु
(यजमानाः) सर्वेभ्यः सुखदातारः (स्वस्ति) कल्याणम् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने देवयतां मध्ये प्रथमः पूर्वं प्रेहि यतो
देवानामुत मर्त्यानां त्वं चक्षुरसि यथेयक्षमाणाः सजोषा यज-
माना भृगुभिः सह स्वस्ति स्वर्यन्तु तथा त्वमपि भव ॥ ६६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या विद्वद्भिरविद्वद्भिश्च सह प्रीत्योपदेशेन
यूयं सुखं प्राप्नुत ॥ ६६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् (देवयताम्) कामना करते हुए जनों के
बीच तू (प्रथमः) पहिले (प्रेहि) प्राप्त हो जिस से (देवानाम्) विद्वान् (उत)
और (मर्त्यानाम्) अविद्वानों का तू व्यवहार देखने वाला है जिस से (इयक्ष-
माणाः) यज्ञ की इच्छा करतीं वाले (सजोषाः) एक ही प्रीतियुक्त (यजमानाः)
सब को सुख देने हारे जन (भृगुभिः) परिपूर्ण विज्ञान वाले विद्वानों के साथ
(स्वस्ति) सामान्य सुख और (स्वः) अत्यन्त सुख को (यन्तु) प्राप्त हो वैसा
तू भी हो ॥ ६६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो विद्वान् और अविद्वानों के साथ प्रीति से बात चीत करके सुख को तुम लोग प्राप्त होओ ॥ ६९ ॥

नक्तोषासेत्यस्य कुत्स ऋषिः । अग्निदेवता ।
आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को कैसे वर्तना चाहिये यह वि० ॥

नक्तोषासा समनसा विरूपे ध्रापयेते
शिशुमेकं समीची । द्यावाक्षामा रुक्मो-
ऽअन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन् द्रवि-
णोदाः ॥ ७० ॥

नक्तोषासा । नक्तोषसेति नक्तोषसा ।
समनसेति सऽमनसा । विरूपेऽइति विरु-
रूपे । ध्रापयेते इति ध्रापयेते । शिशुम् ।
एकम् । समीचीऽ इति समऽईची । द्यावा-
क्षामा । रुक्मः । अन्तः । वि । भाति ।
देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणोदा-
इति द्रविणः । ऽदाः ॥ ७० ॥

पदार्थः—(नक्तोषासा) रात्र्युपसाविव (समनसा) समानं मनोविज्ञानं ययोस्ते (विरूपे) विरुद्धस्वरूपे (धापयेते) धापयतः (शिशुम्) बालकमिव वर्तमानं जगत् (एकम्) असहायम् (समीची) ये एकीभावमिच्छन्तस्ते (द्यावाक्षामा) (रुक्मः) देदीप्यमानोऽग्निः (अन्तः) मध्ये (वि, भाति) विशेषेण प्रकाशते (देवाः) विद्वांसः (अग्निम्) (धारयन्) अधारयन् । अत्राडभावः (द्रविणोदाः) द्रव्यप्रदातारः ॥ ७० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यथा समनसा समीची विरूपेमा-
त्ताधातृगौवैकं शिशुमिव नक्तोषासा जगद्भापयेते यथा वा द्यावा-
क्षामान्तो रुक्मो विभाति द्रविणोदा देवा तमग्निं धारयन्तथा
वर्तध्वम् ॥ ७० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्जगति यथा रात्र्युपसौवि-
रुद्धैरूपैर्वर्तते यथा च विद्युत् सर्वपदार्थेष्वव्याप्ता यथा वा द्यावाभूमौ
अतिसहनशीले वर्तते तद्वत् विवेचकैः शुभगुणेषु व्यापकैर्भूत्वा
पुनर्वज्जगत्पालनीयम् ॥ ७० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो त्वं जैसे (समनसा) एक से विज्ञानयुक्त (समीची)
एकता चाहती हुई (विरूपे) अलग २ रूप वाली धाय और माता दोनों (एकम्)
एक (शिशुम्) बालक को दुग्ध पिलाती हैं वैसे (नक्तोषासा) राति और प्रातः काल
की बेला जगत् को (धापयेते) दुग्ध सा पिलाती हैं अर्थात् अति आनन्द देती हैं
वा जैसे (रुक्मः) प्रकाशमान अग्नि (द्यावा क्षमा, अन्तः) ब्रह्मांड के बीच में (वि, भाति)
विशेष कर के प्रकाश करता है उस (अग्निम्) को (द्रविणोदाः) द्रव्य के देने वाले
(देवाः) शास्त्र पढ़े हुए जन (धारयन्) धारण करते हैं वैसे वर्तान्व वर्तनी ॥ ७० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों की चाहिये कि जैसे संसार में
राति और प्रातः समय की बेला अलग रूपों से वर्तमान और जैसे विजुली अग्नि सर्व
पदार्थों में व्याप्त वा जैसे प्रकाश और भूमि अति सहनशील हैं वैसे अत्यन्तविवेचना
करने और शुभगुणों में व्याप्त कहानी वाले होकर पुनः के तुल्य संसार को पालें ॥ ७० ॥

अग्ने इत्यस्य कृत्स्न ऋषिः । अग्निदेवता ।

भुरिगार्गी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्योगिकर्मफलमुपदिश्यते ॥

फिर योगी के कर्मों के फलों का उप० ॥

अग्ने सहस्राक्षं शतमूर्ध्वञ्छतं ते प्राणाः
सहस्रं व्यानाः । त्वं साहस्रस्य रायऽई
शिषे तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहा ॥ ७१ ॥
अग्ने । सहस्राक्षेति सहस्रऽअक्ष । श-
तमूर्ध्वन्निति शतऽमूर्धन् । शतम् । ते ।
प्राणाः । सहस्रम् । व्यानाऽइति विआनाः ।
त्वम् । साहस्रस्य । रायः । ईशिषे । तस्मै ।
ते । विधेम । वाजाय । स्वाहा ॥ ७१ ॥

पदार्थः—(अग्ने) पावकइव प्रकाशमय (सहस्राक्ष)
सहस्रेष्वसंख्यातेषु व्यवहारेष्वक्षिविज्ञानं यस्य तत्सम्बुद्धौ (शत-
मूर्ध्वन्) शतेष्वसंख्यातेषु मूर्ध्ना मस्तकं यस्य तत्सम्बुद्धौ (शतम्)
असंख्याताः (ते) तव (प्राणाः) जीवनसाधनाः (सहस्रम्)
असंख्याः (व्यानाः) चेष्टानिमित्ताः सर्वशरीरस्था वायवः (त्वम्)
(साहस्रस्य) सहस्राणामसंख्यातानामिदमधिकरणं जगत् तस्य
(रायः) धनस्य (ईशिषे) ईशोऽसि (तस्मै) (ते) तुभ्यम्
(विधेम) परिचरेम (वाजाय) विज्ञानवते (स्वाहा) सत्यया
वाचा ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हे सहस्राक्ष शतमूर्द्धन्गने योगिराज यस्य ते शतं प्राणाः सहस्रं व्यानाः सन्ति यस्त्वं साहस्रस्य राय ईशिषे तस्मै वाजाय ते वयं स्वाहा विधेम ॥ ७१ ॥

भावार्थः—ओ योगी तप आदि साधनैर्योगबलं प्राप्यासंख्य-प्राणिशरीराणि प्रविश्यानेकनेत्रादिभिरङ्गैर्दर्शनादिकार्याणि कर्तुं शक्नोति । अनेकेषां पदार्थानां धनानां च स्वामी भवति सोऽस्माभिरवश्यं परिचरणीयः ॥ ७१ ॥

पदार्थः—हे (सहस्राक्ष) हजारहीं व्यवहारी में अपना विशेषज्ञान वा (शतमूर्द्धन्) सैकड़ों प्राणियों में मस्तक वाले (अग्ने) अग्नि के समान प्रकाशमान योगिराज जिस (ते) आप के (शतम्) सैकड़ों (प्राणाः) जीवन के साधन (सहस्रम्) (व्यानाः) सब क्रियाओं के निमित्त शरीरस्थ वायु तथा जो (त्वम्) आप (साहस्रस्य) हजारहीं जीव और पदार्थों का आधार जो जगत् उस के (रायः) धन के (ईशिषे) स्वामी हैं (तस्मै) उस (वाजाय) विशेषज्ञानवाले (ते) आप के लिये हमलोग (स्वाहा) सत्यवाणी से (विधेम) सत्कारपूर्वक व्यवहार करें ॥ ७१ ॥

भावार्थः—जो योगी पुरुष तप, साध्याय और ईश्वरप्रणिधान आदि योग के साधनों से योग (धारणा, ध्यान, समाधिरूप संयम) के बल को प्राप्त हो और अनेक प्राणियों के शरीरों में प्रवेश करके अनेक शिर नेत्र आदि अंगों से देखने आदि कार्यों को कर सकता है । अनेक पदार्थों वा धनों का स्वामी भी हो सकता है । उस का हम लोगों को अवश्य सेवन करना चाहिये ॥ ७१ ॥

सुपर्ण इत्यस्य कुत्स ऋषिः । अग्निदेवता । निचृदाषी

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्विद्वान् कौटशः स्यादित्याह ॥

फिर विद्वान् कैसा हो यह वि० ॥

सुपर्णाऽसि गुरुत्मान्पृष्ठे पृथिव्याः सीद ।

भासान्तरिक्षमा पृण ज्योतिषा दिवमुत्तमान्

तेजसा दिश उद्दृष्ट्वह ॥ ७२ ॥

सु॒पर्णः । अ॒सि॒ । ग॒रु॒त्मा॒निति॑ ग॒रु॒त्मा॒न् ।
 पृ॒ष्ठे । पृ॒थि॒व्याः । सी॒द॒ । भा॒सा । अ॒न्तरि॑-
 क्ष॒म् । आ । पृ॒ण॒ । ज्योति॑षा । दि॒वम् ।
 उ॒त् । स्त॒भान् । तेज॑सा । दि॒शः । उ॒त् ।
 इ॒ह ॥ ७२ ॥

पदार्थः—(सुपर्णः) शोभनानि पर्णानि पूर्णानि शुभल-
 क्षणानि यस्य सः (असि) (गरुत्मान्) गुर्वात्मा (पृष्ठे)
 उपरि (पृथिव्याः) (सीद) (भासा) प्रकाशेन (अन्तरिक्षम्)
 आकाशम् (आ) समन्तात् (पृण) सुखय (ज्योतिषा) व्यायप्र-
 काशेन (दिवम्) प्रकाशमयम् (उत्) ऊर्ध्वम् (स्तभान्) (तेजसा)
 तीक्ष्णीकरणेन (दिशः) (उत्) (इह) उर्ध्वम् ॥ ७२ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् योगिस्त्वं भासा सुपर्णो गरुत्मानसि
 यथा सवितान्तरिक्षस्य मध्ये वर्तते तथा पृथिव्याः पृष्ठे सीद
 वायुरिव प्रजा आपृण सविता ज्योतिषा दिवमन्तरिक्षमिव रा-
 ज्यमुत्तमान् । अग्निस्तेजसा दिश इव प्रजा उद्दह ॥ ७२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यदा मनुष्यो रागद्वेषरहितः
 परोपकारीश्वर इव प्राप्तिभिः सह वर्तते तदा सिद्धिं लभेत् ॥ ७२ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् योगीजन आप (भासा) प्रकाश से (सुपर्णः) अच्छे-
 पूर्ण शुभ लक्षणों से युक्त और (गरुत्मान्) बड़े मन तथा आत्मा के बल से
 युक्त (असि) हैं अतिप्रकाशमान आकाश में वर्तमान सूर्यमण्डल के तुल्य

(पृथिव्याः) पृथिवी के (पृष्ठे) ऊपर (सीढ़) स्थिर ही वा वायु के तुल्य प्रजा की (आ, पृण) सुख दे । वा जैसे सूर्य (ज्योतिषा) अपनी प्रकाश से (दिवम्) प्रकाशमय (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष को वैसे तू राजनीति के प्रकाश से राज्य का (उत्, स्वभान) उन्नति पहुंचा वा जैसे आग अपने (तेजसा) अतितीक्ष्ण तेज से (दिशः) दिशाओं को वैसे अपने तीक्ष्ण तेज से प्रजा जमीं को (उद्, दृंह) उन्नति दे ॥ ७२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जब मनुष्य राग अर्थात् प्रीति और द्वेष बैर से रहित परोपकारी हो कर ईश्वर के समान सब प्राणियों के साथ वर्त्त तब सब सिद्धि को प्राप्त होवे ॥ ७२ ॥

आजुह्वान इत्यस्य कुत्स ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्विद्वांसः कौटूशाः स्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् गुणो जन कैसे हों यह वि० ॥

आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तादग्नेस्वं
योनिमासीद साधुया । अस्मिन्तसुधस्थेऽ
अध्युत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च
सीदत ॥ ७३ ॥

आजुह्वानऽइत्याजुऽह्वानः सुप्रतीकऽइति
सुप्रतीकः । पुरस्तात् । अग्ने । स्वम् ।
योनिम् । आ । सीद । साधुयेति साधुऽया ।

अस्मिन् । सधस्थे । अधि । उत्तरस्मिन् ।

विश्वे । देवाः । यजमानः । च । सीदत ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(आजुह्वानः) सत्कारेणाहूतः (सुप्रतीकः) प्राप्तशुभगुणः (पुरस्तात्) प्रथमतः (अग्ने) योगाभ्यासेन प्रकाशितात्मा (स्वम्) स्वकीयम् (योनिम्) परमात्माख्यं गृहम् (आ) (सीद) समन्तात् स्थिरो भव (साधुया) श्रेष्ठैः कर्मभिः (अस्मिन्) (सधस्थे) सहस्रानि (अधि) उपरिभावे (उत्तरस्मिन्) (विश्वे) सर्वे (देवाः) दिव्यात्मानो योगिनः (यजमानः) योगप्रद आचार्यः (च) (सीदत) ॥ ७३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने पुरस्तादाजुह्वानः सुप्रतीको यजमान स्त्वं साधुयास्मिन् सधस्थे स्वं योनिमासीद । हे विश्वे देवा यूयं साधुयोत्तरस्मिन् सधस्थे चाधि सीदत ॥ ७३ ॥

भावार्थः—ये साधूनि कर्माणि कृत्वा कृतयोगाभ्यासस्य विदुषः सङ्गप्रीतिभ्यां परस्परं संवादं कुर्वन्ति ते सर्वाधिष्ठानमीशं प्राप्य सिद्धा जायन्ते ॥ ७३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) योगाभ्यास से प्रकाशित आत्मा युक्त (पुरस्तात्) प्रथम से (आजुह्वानः) सत्कार के साथ बुलाये (सुप्रतीकः) शुभगुणों को प्राप्तहुए (यजमानः) योगविद्या के देने वाले आचार्य आप (साधुया) श्रेष्ठ कर्मों से (अस्मिन्) इस (सधस्थे) एक साध के स्थान में (स्वम्) अपनी (योनिम्) परमात्मा रूप घर में (आ, सीद) स्थिर हो (च) और हे (विश्वे) सब (देवाः) दिव्य आत्मा वाले योगीजनों आप लोग श्रेष्ठ कामों से (उत्तरस्मिन्) उत्तर समय एक साथ सत्य सिद्धान्त पर (अधि, सीदत) अधिक स्थित होओ ॥ ७३ ॥

भावार्थः—जो अच्छे कामों को करके योगाभ्यास करने वाले विद्वान् के सङ्ग और प्रीति से परस्पर संवाद करते हैं वे सब के अधिष्ठान परमात्मा को प्राप्त होकर सिद्ध होते हैं ॥ ७३ ॥

ताथंसवितुरित्यस्य कण्व ऋषिः । सविता देवता ।

निचृदाषीं विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ क ईश्वरं प्राप्तुं शक्नोतीत्याह ॥

अब कौन ईश्वर को पा सकता है यह वि० ॥

ताथंसवितुर्वरेण्यस्य चित्रामाहं वृणे सु-
मतिं विश्वजन्याम्यामस्य कण्वी अदुहत्प्र-
पीनाथं सहस्रधाराम्पयसा महीङ्गाम् ॥ ७४ ॥

ताम् । सवितुः । वरेण्यस्य । चित्राम् ।
आ । अहम् । वृणे । सुमतिमिति सुऽमतिम् ।
विश्वजन्याम् । याम् । अस्य । कण्वः । अ-
दुहत् । प्रपीनामिति प्रऽपीनाम् । सह-
स्रधारामिति सहस्रऽधाराम् । पयसा ।
महीम् । गाम् ॥ ७४ ॥

प्रदार्थः—(ताम्) वक्ष्यमाणाम् (सवितुः) योगैश्वर्यसं-
प्रदस्येश्वरस्य (वरेण्यस्य) वरितुमर्हस्य (चित्राम्) अद्भुतविषयाम्
(आ) (अहम्) (वृणे) स्वीकुर्वे (सुमतिम्) शोभनां यथा-
विषयां प्रज्ञाम् (विश्वजन्याम्) या विश्वमखिलं जगज्जनयति
प्रकटयति ताम् (याम्) (अस्य) (कण्वः) मेधावी (अदुहत्)
परिपूरयति (प्रपीनाम्) प्रवृद्धाम् (सहस्रधाराम्) सहस्रमसं-
ख्यानर्धान् धरति तां सर्वज्ञानप्रदाम् (पयसा) अन्नादिना (महीम्)
महतीम् (गाम्) वाचम् । गौरिति वाङ्ना० निघं० १।११ ॥ ७४ ॥

अन्वयः—यथा कण्वोऽस्य वरेण्यस्य सवितुरीश्वरस्य यां चित्रां विश्वजन्यां प्रपीनां सहस्रधारां सुमतिं पयसा महीं गां चादुहत् । तथा तामहमादृणे ॥ ७४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा मेधावी जगदीश्वरस्य विद्यां प्राप्यैषते तथैवैतां लब्ध्वाऽन्येनापि विद्यायोगवृद्धैर् भवितव्यम् ॥ ७४ ॥

पदार्थः—जैसे (कण्वः) बुद्धिमान् पुरुष (अस्य) इस (वरेण्यस्य) स्त्री-कार करने योग्य (सवितुः) योग के ऐश्वर्य के देने वाले ईश्वर की (याम्) जिस (चित्राम्) अद्भुत आश्चर्यरूप वा (विश्वजन्याम्) समस्त जगत् को उत्पन्न करती (प्रपीनाम्) अतिउन्नति के साथ बढ़ती (सहस्रधाराम्) हजारह पदार्थों को धारण करने वाली (सुमतिम्) और यथातथ्य विषय को प्रकाशित करती हुई उत्तम बुद्धि तथा (पयसा) अन्न आदि पदार्थों के साथ (महींम्) बड़ी (गाम्) वाणी की (अदुहत्) परिपूर्ण करता अर्थात् क्रम से जान अपने ज्ञान विषयक करता है वैसे (ताम्) उस को (अहम्) मैं (आ, वृणे) अच्छे प्रकार स्वीकार करता हूँ ॥ ७४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे मेधावी जन जगदीश्वर की विद्या को पा कर वृद्धि को प्राप्त होता है वैसे ही इस को प्राप्त हो कर और सामान्य जन को भी विद्या और योगवृद्धि के लिये उद्युक्त होना चाहिये ॥ ७४ ॥

विधेमैत्यस्य गृत्स ऋषिः । अग्निर्देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

विधेम ते परमे जन्मन्नगने विधेम
स्तोमैरवरे सुधस्थे । यस्माद्योनिरुदारिण्या
यजेतम् प्र त्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे ॥ ७५ ॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधे-
म । स्तोमैः । अवरे । सधस्थ इति सधस्थे ।
यस्मात् । योनेः । उदारिथेत्युत् आरिथ ।
यजे । तम् । प्र । त्वे इति त्वे । हवींषि ।
जुहुरे । समिद्ध इति सम्मिद्धे ॥ ७५ ॥

पदार्थः—(विधेम) परिचरेम (ते) तव (परमे) सर्वो-
त्कृष्टे योगसंस्कारजे (जन्मन्) जन्मनि । अत्र सुपां सुलुगिति
डेलुक् (अग्ने) योगसंस्कारेण दुष्टकर्मदाहक (विधेम) सेवेमहि
(स्तोमैः) स्तुतिभिः (अवरे) अर्वाचीने (सधस्थे) सहस्थाने
(यस्मात्) (योनेः) स्थानात् (उदारिथ) उत्कृष्टैः साधनैः
प्राप्नुहि । अत्राग्येषामपीति दीर्घः (यजे) संगच्छे (तम्) (प्र)
(त्वे) त्वयि (हवींषि) होतव्यानि (जुहुरे) जुह्वति (समिद्धे)
सम्यक् प्रदीप्ते ॥ ७५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने योगिन् ते तव परमे जन्मन् त्वे वर्त्तमा-
नेऽवरे सधस्थे वर्त्तमाना वयं स्तोमैर्विधेम त्वमस्मान् यस्माद्यो-
नेऽदारिथ तं योनिसहं प्रयजे यथा होतारः समिद्धेऽग्नौ हवींषि
जुहुरे तथा योगाग्नौ दुःखसमूहस्य होमं विधेम ॥ ७५ ॥

भावार्थः—इह यस्य योगसंस्कारयुक्तस्य जीवस्य पवित्रा-
पचितं जन्म जायते स संस्कारवत्तात् योगजिज्ञासुरेव भवति ये
तं सेवन्ते तेऽपि योगजिज्ञासवो सर्वएतेऽग्निरिन्धनानीव सर्वाम-
शुद्धिं योगेन दहन्ति ॥ ७५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) योगी जन (ते) तेरे (परमे) सब से अतिउत्तम योग के संस्कार से उत्पन्न हुए पूर्व (जन्मन्) जन्म में वा (त्वे) तेरे वर्त्तमान जन्म में (अवर) न्यून (सधस्थे) एक साथ स्थान में वर्त्तमान हम लोग (स्तोमैः) स्तुतियों से (विधेम) सत्कारपूर्वक तेरी सेवा करें तू हम लोगों को (यस्मात्) जिस (योनेः) स्थान से (उदारिथ) अच्छे २ साधनों के सहित प्राप्त हो (तम्) उस स्थान को मैं (प्रयजे) अच्छे प्रकार प्राप्त होऊँ और जैसे होम करने वाले लोग (समिद्धे) अच्छे प्रकार जलते हुए अग्नि में (हवींषि) होम करनी योग्य वस्तुओं को (जुहुरे) होमते हैं वैसे योगाग्नि में हम लोग दुःखों के होम का (विधेम) विधान करें ॥ ७५ ॥

भावार्थः—इस संसार में योग के संस्कार से युक्त जिस जीव का पवित्र भाव से जन्म होता है वह संस्कार की प्रबलता से योग ही के जानने की चाहना करने वाला होता है और उस का जो सेवन करते हैं वे भी योग की चाहना करने वाले होते हैं उक्त सब योगिजन जैसे अग्नि इन्धन को जलाता है वैसे समस्त दुःख अशुद्धिभाव को योग से जलाते हैं ॥ ७५ ॥

प्रेक्ष इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निदेवता ।

आर्ष्यु षिणक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प्रेक्षोऽग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया
सूर्या यविष्ठ । त्वां शश्वन्तऽउप यन्ति
वाजाः ॥ ७६ ॥

प्रेक्षइति प्रऽइद्धः । अग्ने । दीदिहि ।
पुरः । नः । अजस्रया । सूर्या । यविष्ठ ।
त्वाम् । शश्वन्तः । उप । यन्ति । वाजाः ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(प्रेङ्गः) प्रकष्टतया प्रदीप्तः (अग्ने) अग्निरिव दुःखदाहक योगिन् (दीदिहि) कामयस्व (पुरः) प्रथमम् (नः) अस्मान् (अजस्रया) अनुपक्षीण्या (सूर्या) ऐश्वर्येण (यविष्ठ) अतिशयेन युवन् (त्वाम्) (शश्वन्तः) निरन्तरं वर्त्तमानाः (उप, यन्ति) प्राप्नुवन्तु (वाजाः) विज्ञानवन्तो जनाः ॥ ७६ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठाग्ने त्वं पुरः प्रेङ्गः सन्नजस्रया सूर्या नोऽस्मान् दीदिहि शश्वन्तो वाजास्त्वामुपयन्ति ॥ ७६ ॥

भावार्थः—यदा मनुष्याः शुद्धात्मानो भूत्वाऽन्यानुपकुर्वन्ति तदा तेऽपि सर्वत्रोपकृता भवन्ति ॥ ७६ ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठ) अत्यन्त तरुण (अग्ने) आग के समान दुःखों के विनाश करने वाले योगी जन आप (पुरः) पहिले (प्रेङ्गः) अच्छे तेज से प्रकाशमान हुए (अजस्रया) नाशरहित निरन्तर (सूर्या) ऐश्वर्य के प्रवाह से (नः) हम लोगों को (दीदिहि) चाहे (शश्वन्तः) निरन्तर वर्त्तमान (वाजाः) विशेषज्ञान वाली जन (त्वाम्) आप को (उप, यन्ति) प्राप्त होवे ॥ ७६ ॥

भावार्थः—जब मनुष्य शुद्धात्मा हो कर औरों का उपकार करते हैं तब वे भी सर्वत्र उपकारयुक्त होते हैं ॥ ७६ ॥

अग्ने तमित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता ।

आर्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अग्ने तमद्याश्वन्न स्तोमैः क्रतुन्न भद्रं
हृदिस्पृशम् । ऋध्यामा तऽओहैः ॥ ७७ ॥

अग्ने । तम् । अद्य । अश्वम् । न ।
 स्तोमैः । क्रतुम् । न । भद्रम् । हृदिऽस्पृशम् ।
 ऋध्याम । ते । ओहैः ॥ ७७ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् (तम्) पूर्वमंत्रोक्तम् (अद्य)
 (अश्वम्) तुरङ्गम् (न) इव (स्तोमैः) स्तुतिभिः (क्रतुम्)
 प्रज्ञानम् (न) इव (भद्रम्) भजनीयं कल्याणकरम् (हृदिऽस्पृशम्)
 यो हृदये स्पृशति तम् (ऋध्याम) वर्धेम । अत्रान्येषामिति
 दीर्घः (ते) तव (ओहैः) रक्षणादिभिः ॥ ७७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्युत्सदृशपराक्रमिन् त्वं न क्रतुं न भद्रं
 हृदिऽस्पृशं तंत्वां स्तोमैरद्य प्राप्य ते तवोहैर्वयं सततमृध्याम ॥ ७७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा शरीरस्थेन विद्युदादिना वृ-
 द्धिवेगौ प्रज्ञासुखानि च वर्धेरस्तथा विद्वच्छिद्यारक्षादिभिर्मनु-
 ष्यादयो वर्धन्ते ॥ ७७ ॥

पदार्थः—ह (अग्ने) विजुली के समान पराक्रम वाले विद्वान् जो (अश्वम्)
 घोड़े के (न) समान वा (क्रतुम्) बुद्धि के (न) समान (भद्रम्) कल्याण और
 (हृदिऽस्पृशम्) हृदय में स्पर्श करने वाला है (तम्) उस पूर्व मंत्र में कहे तुम्हको
 (स्तोमैः) स्तुतियों से (अद्य) आज प्राप्त हो कर (ते) आप के (ओहैः) पालन
 आदि गुणों से (ऋध्याम) वृद्धि को पावें ॥ ७७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे शरीर आदिमें स्थिर हुए विजुली
 आदि से वृद्धि वेग और बुद्धि के सुख बढ़ें वैसे विद्वानों की शिखावट और पालन
 आदि से मनुष्य आदि सब वृद्धि को पाते हैं ॥ ७७ ॥

चित्तिमित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विश्वकर्मा देवता ।

विराडिति जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेन यथा दे-
वाऽद्वाहागमन्वीति होत्रा ऋतावृधः । पत्ये
विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मणो वि-
श्वाहादाब्भ्यम् हविः ॥ ७८ ॥

चित्तिम् । जुहोमि । मनसा । घृतेन ।
यथा । देवाः । इह । आगमन्नित्याऽगमन् ।
वीतिऽहोत्राऽइति वीतिऽहोत्रा । ऋता-
वृधः । ऋतवृधऽइत्यृतवृधः । पत्ये । विश्व-
स्य । भूमनः । जुहोमि । विश्वकर्मणाऽइति
विश्वऽकर्मणो । विश्वाहा । अदाब्भ्यम् ।
हविः ॥ ७८ ॥

पदार्थः—(चित्तिम्) चिन्वन्ति यथा ताम् (जुहोमि)
गृह्णामि (मनसा) विज्ञानेन (घृतेन) आज्येन (यथा)
(देवाः) कामयमाना विद्वांसः (इह) (आगमन्) आगच्छन्ति

(वीतिहोत्राः) वीतिः सर्वतः प्रकाशितो होत्रा यज्ञो येषां ते
 (ऋतावृधः) ये ऋतेन सत्येन वर्धन्ते । अत्रान्येषामपीति पूर्वपद-
 स्य दीर्घः (पत्ये) पालकाय (विश्वस्य) समग्रस्य जगतः
 (भूमनः) बहुरूपस्य (जुहोमि) ददामि (विश्वकर्मणे) विश्वं
 कर्म क्रियमाणं कृतं येन तस्मै (विश्वाहा) सर्वाणि दिनानि
 (अदाभ्यम्) अहिंसनीयम् (हविः) होतव्यं शुद्धं सुखकरं
 द्रव्यम् ॥ ७८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहं मनसा घृतेन चित्तिं जुहोमि
 यथेह वीतिहोत्रा ऋतावृधो देवा भूमनो विश्वस्य विश्वकर्मणे
 पत्ये जगदीश्वरायादाभ्यं हविर्विश्वाहा होतुमागमन्नहं हवि-
 र्जुहोमि तथा यूयमप्याचरत ॥ ७८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा काष्ठचितोऽग्निराज्येन व-
 र्द्धते तथा विज्ञानेनाहं वर्द्धेय यथेश्वरोपासका विद्वांसश्च जगतः
 कल्याणाय प्रयतन्ते तथाहमपि प्रयतेय ॥ ७८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यथा) जैसे मैं (मनसा) विज्ञान वा (घृतेन) घी
 से (चित्तिम्) जिस क्रिया से संचय करते हैं उस को (जुहोमि) ग्रहण करता
 हूं वा जैसे (इह) इस जगत् में (वीतिहोत्राः) सबओर से प्रकाशमान जिन का
 यज्ञ है वे (ऋतावृधः) सत्य से बढ़ते और (देवाः) कामना करते हुए विद्वान्
 लोग (भूमनः) अनेक रूप वाले (विश्वस्य) समस्त संसार के (विश्वकर्मणे)
 सब के करनी योग्य काम को जिस में किया है उस (पत्ये) पालनेहारि जगदीश्वर
 के लिये (अदाभ्यम्) नष्ट न करने और (हविः) होमनी योग्य सुख करनी वाले
 पदार्थ का (विश्वाहा) सब दिनों होम करने की (आगमन्) आते हैं और मैं होमनी
 योग्य पदार्थों को (जुहोमि) होमता हूं वैसे तुम लोग भी आचरण करो ॥ ७८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे काष्ठों में चिना हुआ अग्नि घी
 से बढ़ता है वैसे विज्ञान से बढ़ूं वा जैसे ईश्वर की उपासना करनी हारे विद्वान्
 संसार के कल्याण करनी की प्रयत्न करते हैं वैसे मैं भी यत्न करूं ॥ ७८ ॥

सप्त त इत्यस्य सप्त ऋषय ऋषयः । अग्निर्देवता ।

आर्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

सुप्त तेऽ अग्ने समिधः सुप्त जिह्वाः

सुप्तऽ ऋषयः सुप्त धामं प्रियाणि । सुप्त
होत्राः सुप्तधा त्वा यजन्ति सुप्तयोनीरा-
पृणस्व घृतेन स्वाहा ॥ ७६ ॥

सुप्त । ते । अग्ने । समिधइति सम्-
ऽइधः । सुप्त । जिह्वाः । सुप्त । ऋषयः ।
सुप्त । धामं । प्रियाणि । सुप्त । होत्राः ।
सुप्तऽधा । त्वा । यजन्ति । सुप्त । योनीः ।
आ । पृणस्व । घृतेन । स्वाहा ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(सप्त) सप्त संख्याकानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि
(ते) तव (अग्ने) तेजस्विन् विद्वन् (समिधः) प्रदीपकाः (सप्त,
जिह्वाः) काल्यादयः सप्त संख्याका ज्वालाः (सप्त, ऋषयः)
प्राण्यादयः प्रञ्च देवदत्तधनंजयौ च (सप्त, धाम) जन्मनामस्या-
नधर्मार्थकाममोक्षाख्यानि धामानि (प्रियाणि) (सप्त, होत्राः)
सप्त ऋत्विजः (सप्तधा) सप्तभिः प्रकारैः (त्वा) त्वाम् (यजन्ति)
संगच्छन्ते (सप्त, योनीः) चित्ताः (आ) (पृणस्व) सुखीभव
(घृतेन) आज्येन (स्वाहा) ॥ ७६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यथाग्नेः सप्त समिधः सप्त जिह्वाः सप्तर्षयः सप्त प्रियाणि धाम सप्त होत्राश्च सन्ति तथा ते तव सन्तु यथा विद्वांसस्तमग्निं सप्तधा यजन्ति तथा त्वा यजन्तु यथाऽयमग्निर्घृतेन स्वाहा सप्त योनौरापृणते तथा त्वमापृणस्व ॥ ७६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथेन्धनैरग्निर्वर्धते तथा विद्यादिशुभगुणैः सर्वे मनुष्या वर्धन्ताम् । यथा विद्वांसोऽग्नौ घृतादिकं हुत्वा जगदुपकुर्वन्ति तथा वयमपि कुर्याम ॥ ७६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) तेजस्वी विद्वन् जैसे प्राग के (सप्त, समिधः) सात जलाने वाले (सप्त, जिह्वाः) वा सातकाली कराली आदि लपटरूप जीभ वा (सप्त, ऋषयः) सात प्राण, अपान, समान, उदान, व्यान, देवदत्त, धनञ्जय, वा (सप्त, धाम, प्रियाणि) सात पियारे धाम अर्थात् जन्म स्थान, नाम, धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष वा (सप्त, होत्राः) सात प्रकार के ऋतु २ में यज्ञ करने वाले हैं वैसे (ते) तेरे ही जैसे विद्वान् उस अग्नि को (सप्तधा) सात प्रकार से (यजन्ति) प्राप्त होते हैं वैसे (त्वा) तुझको प्राप्त होवे जैसे यह अग्नि (घृतेन) घी से और (स्वाहा) उत्तम वाणी से (सप्त, योनौः) सात संचर्यों को सुख से प्राप्त होता है वैसे तू (आ, पृणस्व) सुख से प्राप्त हो ॥ ७६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे ईंधन से अग्नि बढ़ता है वैसे विद्या आदि शुभगुणों से समस्त मनुष्य वृद्धि को प्राप्त होवे जैसे विद्वान् जन अग्नि में घी आदि को होम के जगत् का उपकार करते हैं वैसे हम लोग भी करें ॥ ७६ ॥

शुक्रज्योतिरित्यस्य सप्तऋषय ऋषयः । मरुतो देवताः ।

आष्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अधेश्वरः कीदृशोस्तीत्याह ॥

अव ईश्वर कैसा है यह वि० ॥

शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सुत्य-
ज्योतिश्च ज्योतिष्माश्च । शुक्रश्च ऋतुपा-
श्चात्यंहाः ॥ ८० ॥

शुक्रज्योतिरिति शुक्रऽज्योतिः । च ।
 चित्रज्योतिरिति चित्रऽज्योतिः । च । सत्य-
 ज्योतिरिति सत्यऽज्योतिः । च । ज्योति-
 ष्मान् । च । शुक्रः । च । ऋतुपाऽइत्यृतुपाः ।
 च । अत्यंहा इत्यतिऽअत्यंहाः ॥ ८० ॥

पदार्थः—(शुक्रज्योतिः) शुक्रं शुद्धं ज्योतिर्यस्य सः (च)
 (चित्रज्योतिः) चित्रमद्भुतं ज्योतिर्यस्य सः (च) (सत्य-
 ज्योतिः) सत्यमविनाशि ज्योतिः प्रकाशो यस्य सः (च) (ज्यो-
 तिष्मान्) बहूनि ज्योतींषि प्रकाशा विद्यन्ते यस्य सः (च)
 (शुक्रः) शीघ्रकर्त्ता शुद्धस्वरूपो वा (च) (ऋतुपाः) य ऋतं सत्यं
 पाति (च) (अत्यंहाः) अतिक्रान्तमंहो दुष्कृतं येन सः ॥ ८० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च
 सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्च शुक्रश्चात्यंहा ऋतुपाश्चेश्वरोऽस्ति
 तथा यूयं भवत ॥ ८० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्येह विद्युत्सूर्यादीन् प्रभाक-
 रान् शुद्धिकरान् पदार्थान्निर्मायेश्वरेण जगच्छोध्यते तथैव शुचि-
 सत्यविद्योपदेशक्रियाभिर्मनुष्यादयो विद्वद्भिः शोधनीयाः । अत्रा-
 नेकेषां चकाराणां पाठात्सर्वेषामुपरि प्रीत्यादयोऽपि विधेयाः ॥ ८० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (शुक्रज्योतिः) शुद्ध जिस का प्रकाश (च) और
 (चित्रज्योतिः) अद्भुत जिस का प्रकाश (च) और (सत्यज्योतिः) विनाशरहित
 जिस का प्रकाश (च) और (ज्योतिष्मान्) जिस के बहुत प्रकाश हैं (च) और (शुक्रः)
 शीघ्र करने वाला वा शुद्ध स्वरूप (च) और (अत्यंहाः) जिस ने दुष्टकाम को दूर किया
 (च) और (ऋतुपाः) सत्यकी रक्षा करने वाला ईश्वर है वैसे तुम लोग भी होओ ॥ ८० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे इस जगत् में विजुली वा सूर्य आदि प्रभा और शुद्धि के करने वाले पदार्थों को बना कर ईश्वर ने जगत् शुद्ध किया है वैसे ही शुद्धि सत्य और विद्या के उपदेश की क्रियाओं से विद्वान् जनों की मनुष्यादि शुद्ध करने चाहिये इस मन्त्र में अनेक चकारों के होने से यह भी ज्ञात होता है कि सब के ऊपर प्रीति आदि गुण भी विधान करने चाहिये ॥ ८० ॥

ईहङ्चेत्यस्य सप्त ऋषय ऋषयः । मरुतो देवताः ।

आर्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्विद्वान् कौटशो भवेदित्याह ॥

फिर विद्वान् कैसा हो यह वि० ॥

ईहङ् चान्याहङ् च सहङ् च प्रतिसहङ् च ।
मितश्च संमितश्च सभराः ॥ ८१ ॥

ईहङ् । च । अन्याहङ् । च । सहङ् ।
सहङ्ङिति सहङ् । च । प्रतिसहङ्ङिति
प्रतिऽसहङ् । च । मितः । च । सम्मितुऽइति
सम्ऽमितः । च । सभराऽइति सऽभराः ॥ ८१ ॥

पदार्थः—(ईहङ्) अन्येन तुल्यः (च) (अन्याहङ्) अन्येन समानः (च) (सहङ्) समानं पश्यति स सहङ् (च) (प्रतिसहङ्) तं तं प्रति सहङ् पश्यति (च) (मितः) मानं प्राप्तः (च) (सम्मितः) सम्यक् परिमितः (च) (सभराः) समानं बिभ्रतीति सभराः ॥ ८१ ॥

अन्वयः—ये पुरुषा ईहङ् चान्याहङ् च सहङ् च प्रतिसहङ् च मितश्च संमितश्च सभराश्च वर्तन्ते ते व्यावहारिकीं कार्यसिद्धिं कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ ८१ ॥

भावार्थः—यो मनुष्य ईश्वरतुल्य उत्तमस्तदनुकरणं कृत्वा सत्यं धरत्यसत्यं त्यजति स एव योग्योऽस्ति ॥ ८१ ॥

पदार्थः—जो पुरुष (ईदृङ्) इस के तुल्य (च) भी (अन्यादृङ्) और के समान (च) भी (सदृङ्) समान देखने वाला (च) भी (प्रतिसदृङ्) उस २ के प्रति सदृश देखने वाला (च) भी (मितः) मान को प्राप्त (च) भी (संमितः) अच्छे प्रकार परिमाण किया गया (च) और जो (सभराः) समान धरणा को करने वाले वर्त्तमान हैं वे व्यवहारसंबंधी कार्यसिद्धि कर सकते हैं ॥ ८१ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ईश्वर के तुल्य उत्तम और ईश्वर के समान काम को करके सत्य का धारण करता और असत्य का त्याग करता है वही योग्य है ॥ ८१ ॥

ऋतप्रचेत्यस्य सप्तऋषय ऋषयः । मरुतो देवताः ।

आर्षी गायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनरीश्वरः कीदृशोऽस्तीत्याह ॥

फिर ईश्वर कैसा है यह अगले मंत्र में कहा है ॥

ऋतप्रच सत्यप्रच ध्रुवप्रच धरुणप्रच धर्त्ता
च विधर्त्ता च विधारयः ॥ ८२ ॥

ऋतः । च । सत्यः । च । ध्रुवः । च ।
धरुणः । च । धर्त्ता । च । विधर्त्तेति वि
धर्त्ता । च । विधारयऽइति विधारयः ॥ ८२ ॥

पदार्थः—(ऋतः) सत्यज्ञानः (च) (सत्यः) सत्सु साधुः
(च) (ध्रुवः) दृढनिश्चयः (च) (धरुणः) आधारः (च)
(धर्त्ता) (च) (विधर्त्ता) (च) (विधारयः) यो विशेषेण धारय-
ति सः ॥ ८२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च धर्ता च विधर्ता च विधारयः परमात्माऽस्ति तमेव सर्व उपासीरन् ॥ ८२ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्योत्साहसत्सङ्गपुरुषार्थैः सत्यविज्ञाने धृत्वा सुशीलतां धरन्ति तएव सुखिनो भवितुमर्थाश्च कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ ८२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (ऋतः) सत्य का जानने वाला (च) भी (सत्यः) अष्टों में अष्ट (च) भी (ध्रुवः) दृढ़ निश्चय युक्त (च) भी (धरुणः) सब का आधार (च) भी (धर्ता) धारण करने वाला (च) भी (विधर्ता) विशेष कर के धारण करने वाला अर्थात् धारकों का धारक (च) भी और (विधारयः) विशेष करके सब व्यवहार का धारण कराने वाला परमात्मा है सब लोग उसी की उपासना करें ॥ ८२ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्या उत्साह सज्जनों का संग और पुरुषार्थ से सत्य और विशेष ज्ञान का धारण कर अच्छे स्वभाव का धारण करते हैं वेही आप सुखी हो सकते और दूसरों को कर भी सकते हैं ॥ ८२ ॥

ऋतजिदित्यस्य सप्तऋषय ऋषयः । मरुतो देवताः ।

भुरिगार्घ्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ विद्वांसः कौदृशा भवेयुरित्युच्यते ॥

अब विद्वान् लोग कैसे हों यह वि० ॥

ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्च ।

अन्तिमित्रश्च दूरेऽग्रमित्रश्च गुणः ॥ ८३ ॥

ऋतजिदित्यृतजित् । च । सत्यजिदिति सत्यजित् । च । सेनजिदिति सेनजित् ।

च । सुषेणः । सुसेनऽइति सुऽसेनः । च ।
अन्तिमित्रऽइत्यन्तिऽमित्रः । च । दूरेऽअ-
मित्रऽइतिदूरेऽअमित्रः । च । गणः ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(ऋतजित्) य ऋतं विज्ञानमुत्कर्षति सः (च)
(सत्यजित्) सत्यं कारणं धर्मं चोन्नयति (च) (सेनजित्)
यः सेनां जयति सः (च) (सुषेणः) शोभना सेना यस्य सः
(च) (अन्तिमित्रः) अन्तौ समीपे मित्राः सहायकारिणो
यस्य सः (च) (दूरेअमित्रः) दूरे अमित्राः शत्रवो यस्य सः
(च) (गणः) गणनीयः ॥ ८३ ॥

अन्वयः—य ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्चान्ति-
मित्रश्च दूरेऽअमित्रश्च भवेत् स एव गणो गणनीयो जायते ॥ ८३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्यासत्यादीनि कर्माण्युन्नयेयुर्मित्र-
सेविनः शत्रुद्वेषिणश्च भवेयुस्तएव लोके प्रशंसनीयाः स्युः ॥ ८३ ॥

पदार्थः—जो (ऋतजित्) विशेष ज्ञान को बढ़ाने द्वारा (च) और
(सत्यजित्) कारण तथा धर्म को उन्नति देने वाला (च) और (सेनजित्) सेना
को जीतने द्वारा (च) और (सुषेणः) सुन्दर सेना वाला (च) और (अन्तिमित्रः)
समीप में सहाय करने वाले मित्र वाला (च) और (दूरेअमित्रः) शत्रु जिस से
दूर भाग गये हों (च) और अन्य भी जो इस प्रकार का हो वह (गणः) गिनने
योग्य होता है ॥ ८३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्या और सत्य आदि कामों की उन्नति करे तथा
मित्रों की सेवा और शत्रुओं से वैर करे वेही लोक में प्रशंसा योग्य होते हैं ॥ ८३ ॥

ईदृक्षास इत्यस्य सप्तऋषय ऋषयः । मरुतो देवताः ।

निचृदार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ईदृक्षास एतादृक्षास ऊ षु णः सदृक्षासः
प्रतिसदृक्षास एतन्न । मितासञ्च सम्मितासो
नोऽअद्य सभरसो मरुतो यज्ञोऽअस्मिन् ॥ ८४ ॥
ईदृक्षासः । एतादृक्षासः । उऽत्यू । सु ।
नः । सदृक्षास इति सदृक्षासः । प्रतिसदृक्षासः
इति प्रतिऽसदृक्षासः । आ । इतन्न । मितासः ।
च । सम्मितासऽइति सम्मितासः । नः ।
अद्य । सभरसऽइति सभरसः । मरुतः ।
यज्ञे । अस्मिन् ॥ ८४ ॥

पदार्थः—(ईदृक्षासः) एतल्लक्षणसहिताः (एतादृक्षासः)
एतैः पूर्वोक्तैस्सदृशाः (उ) वितर्क (सु) सुष्ठु (नः) अस्मान्
(सदृक्षासः) पक्षपातं विहाय समानदृष्टयः (प्रतिसदृक्षासः)
आप्तसदृशाः (आ) (इतन्न) समन्तात्प्राप्तुन (मितासः) परिमि-
तविज्ञानाः (च) (सम्मितासः) तुलावत् सत्यविवेचकाः (नः)
अस्मान् (अद्य) (सभरसः) स्वसमानप्रोषकाः (मरुतः) ऋषिब्रजो
विद्वांसः (यज्ञे) संगन्तव्ये व्यवहारे (अस्मिन्) ॥ ८४ ॥

अन्वयः—हे मरुतो विद्वांसो यद्दृष्ट्वा स एतादृष्ट्वा सस्सदृष्ट्वा सः
प्रतिसदृष्ट्वा सो नोऽस्मान् स्वेतन उ मितासः सम्मितासश्चास्मिन्
यज्ञे सभरसो भवताऽद्य नो रक्षत तान् वयमपि सततं सत्कु-
र्याम ॥ ८४ ॥

भावार्थः—यदा धार्मिका विद्वांसः कापि मिलेयुर्यानुपाग-
च्छेयुरध्यापयेयुः सुशिच्चेरश्च तदेमे सर्वैः सत्कर्त्तव्याः ॥ ८४ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) ऋतु २ में यज्ञ करने वाले विद्वानो जो
(दृष्ट्वा सः) इस लक्षण से युक्त (एतादृष्ट्वा सः) इन पहिले कहे हुआओं के सदृश
(सदृष्ट्वा सः) पक्षपात को छोड़ समान दृष्टि वाले (प्रतिसदृष्ट्वा सः) शास्त्रों के
पढ़े हुए सत्य बोलने वाले धार्मात्माओं के सदृश हैं वे आप (नः) हमलोगों को (सु,
आ, इतन) अच्छे प्रकार प्राप्त हैं (उ) वा (मितासः) परिमाणयुक्त जानने योग्य
(सम्मितासः) तुला के समान सत्य झूठ का पृथक् २ करने (च) और (अस्मिन्)
इस (यज्ञे) यज्ञ में (सभरसः) अपने समान प्राणियों की पुष्टि पालना करने
वाले हों वे (अद्य) आज (नः) हम लोगों की रक्षा करें और उन का हमलोग
भी निरन्तर सत्कार करें ॥ ८४ ॥

भावार्थः—जब धार्मिक विद्वान् जन कहीं मिलें जिन के समीप जावे
पढ़ावे और शिक्षा देवे तब वे उन सब लोगों को सत्कार करने योग्य हैं ॥ ८४ ॥

स्वतवानित्यस्य सप्तर्षय ऋषयः । चातुर्मास्या मरुतो देवताः ।

स्वराडाषी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्स विद्वान् कौदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह विद्वान् कैसा हो यह वि० ॥

स्वतवाँश्च प्रघ्वासी च सांतपुनश्च गृह-
मेधी च । क्रीडी च शाकी चोज्जेषी ॥ ८५ ॥

स्वतवानिति स्वऽतवान् । च । प्रघासी-
ति प्रऽघासी । च । सान्तपनऽइति साम्ऽत-
पनः । च । गृहमेधीति गृहमेधी । च ।
क्रीडी । च । शाकी । च । उज्जेषीत्युत्-
ऽज्जेषी ॥ ८५ ॥

पदार्थः—(स्वतवान्) यः स्वान् तौति वर्द्धयति सः । अत्र
तु धातोरौणादिक आनिः प्रत्ययः (च) (प्रघासी) बहवः प्रकृष्टा
घासा भोज्यानि विद्यन्ते यस्य सः (च) (सान्तपनः) सम्यक्
शत्रून् तापयति तस्यायम् (च) (गृहमेधी) प्रशस्तो गृहे मेधः
संगमोऽस्यास्तीति सः (च) (क्रीडी) (च) अवश्यं क्रीडितुं
शीलः (शाकी) अवश्यं शक्तुं शीलः (च) (उज्जेषी) उत्क-
ष्टतया जेतुं शीलः ॥ ८५ ॥

अन्वयः—यः स्वतवांश्च प्रघासी च सान्तपनश्च गृहमेधी
च क्रीडी च शाकी च भवेत् स उज्जेषी स्यात् ॥ ८५ ॥

भावार्थः—यो बहुबलान्नसामर्थ्यो गृहस्थो भवति स सर्वत्र
विजयमाप्नोति ॥ ८५ ॥

पदार्थः—जो (स्वतवान्) अपनी की वृद्धि कराने वाला (च) और
(प्रघासी) जिस के बहुत भोजन करने योग्य पदार्थ विद्यमान हैं ऐसा (च)
और (सान्तपनः) अच्छे प्रकार शत्रुजनों को तपाने (च) और (गृहमेधी)
जिस का प्रशंसायुक्त घर में संग ऐसा (च) और (क्रीडी) अवश्य खेलने के
स्वभाव वाला (च) और (शाकी) अवश्य शक्ति रखने का स्वभाव वाला (च)
भी हो वह (उज्जेषी) मन से अत्यन्त जीतने वाला हो ॥ ८५ ॥

भावार्थः—जो बहुत बल और शत्रु के सामर्थ्य से युक्त गृहस्थ होता है वह सब जगह विजय की प्राप्त होता है ॥ ८५ ॥

इन्द्रमित्यस्य सप्तऋषय ऋषयः । सक्तो देवताः ।

निचृच्छकरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुना राजप्रजाः कथं परस्परं वर्त्तैरन्वित्याह ॥

फिर राजा और प्रजा कैसे परस्पर वर्त्ते यह वि० ॥

इन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽ-
भवन्त्येन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानो-
ऽभवन् । एवमिमं यजमानं दैवीश्च विशो
मानुषीश्चानुवर्त्मानो भवन्तु ॥ ८६ ॥

इन्द्रम् । दैवीः । विशः । मरुतः । अ-
नुवर्त्मानुऽइत्यनुऽवर्त्मानः । अभवन् । यथा ।
इन्द्रम् । दैवीः । विशः । मरुतः । अनुव-
र्त्मानुऽइत्यनुऽवर्त्मानः । अभवन् । एवम् ।
इमम् । यजमानम् । दैवीः । च । विशः ।
मानुषीः । च । अनुवर्त्मानुऽइत्यनुऽव-
र्त्मानः । भवन्तु ॥ ८६ ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमैश्वर्ययुक्तं धार्मिकं राजानम् (दैवीः) देवानां विदुषामिमाः (विशः) प्रजाः (मरुतः) ऋत्विजो विद्वांसः (अनुवर्त्मानः) अनुकूलो वर्त्मा मार्गो येषां ते (अभवन्) भवन्तु (यथा) येन प्रकारेण (इन्द्रम्) अखिलैश्वर्यं परमेश्वरम् (दैवीः) (विशः) (मरुतः) प्राणा इव प्रियाः (अनुवर्त्मानः) अनुकूलाचरणाः (अभवन्) (एवम्) (इमम्) (यजमानम्) विद्याशुशिक्षाभ्यां सुखदातारम् (दैवीः) (च) (विशः) (मानुषीः) मानुषाणामविदुषामिमाः (च) (अनुवर्त्मानः) (भवन्तु) ॥ ८६ ॥

अन्वयः—हे राजैस्त्वं तथा वर्त्तस्व यथेमा दैवीर्विशो मरुतश्चेन्द्रमनुवर्त्मानोऽभवन् यथा मरुतो दैवीर्दिव्या विशश्चेन्द्रमनुवर्त्मानोऽभवन्। एवं दैवीश्च विशो मानुषीश्च विश इमं यजमानमनुवर्त्मानो भवन्तु ॥ ८६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकम्— यथा प्रजा राजादीनां राजपुरुषाणामनुकूला वर्त्तेरंस्तथैतेऽपि प्रजानुकूला वर्त्तन्ताम्। यथाऽध्यापकोपदेशकाः सर्वेषां सुखाय प्रयतेरंस्तथैव सर्व एतेषां सुखाय प्रयतन्ताम् ॥ ८६ ॥

पदार्थः—हे राजन् आप वैसे अपना वर्त्ताव कीजिये (यथा) जैसे (दैवीः) विद्वान् जनों के ये (विशः) प्रजाजन (मरुतः) ऋतुर में यज्ञ कराने वाले विद्वान् (इन्द्रम्) परमैश्वर्ययुक्त राजा के (अनुवर्त्मानः) अनुकूल मार्ग से चलने वाले (अभवन्) होंगे वा जैसे (मरुतः) प्राण के समान प्यारे (दैवीः) शास्त्र जानने वाले दिव्य (विशः) प्रजाजन (इन्द्रम्) समस्त ऐश्वर्ययुक्त परमेश्वर के (अनुवर्त्मानः) अनुकूल आचरण करने हारे (अभवन्) हों (एवम्) ऐसे (दैवीः) शास्त्र पढ़े हुए (च) और (मानुषीः) मूर्ख (च) ये दोनों (विशः) प्रजाजन (इमम्) इस (यजमानम्) विद्या और अच्छी शिक्षा से सुख देने हारे सज्जन के (अनुवर्त्मानः) अनुकूल आचरण करने वाले (भवन्तु) हों ॥ ८६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकत्व—जैसे प्रजा जन राजा आदि राजपुरुषों के अनुकूल वर्त्तें वैसे ये लोग भी प्रजाजनों के अनुकूल वर्त्तें जैसे अध्यापन और उपदेश करने वाले सब के सुख के लिये प्रयत्न करें वैसे सब लोग इन के सुख के लिये प्रयत्न करें ॥ ८६ ॥

इममित्यस्य सप्तर्षय ऋषयः । अग्निर्देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को कैसे वर्तना चाहिये यह वि० ॥

इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्रपीनमग्ने
सरिरस्य मध्ये । उत्सं जुषस्व मधुमन्तम-
र्वन्त्समुद्रियं सदनमा विशस्व ॥ ८७ ॥

इमम् । स्तनम् । ऊर्जस्वन्तम् । धय ।
अपाम् । प्रपीनमिति प्रपीनम् । अग्ने ।
सरिरस्य । मध्ये । उत्सम् । जुषस्व । मधु-
मन्तमिति मधुमन्तम् । अर्वन् । समुद्रि-
यम् । सदनम् । आ । विशस्व ॥ ८७ ॥

पदार्थः—(इमम्) (स्तनम्) दुग्धाधारम् (ऊर्जस्वन्तम्)
प्रशस्तबलकारकम् (धय) पिब (अपाम्) जलानाम् (प्रपीनम्)
प्रकृतया स्थूलम् (अग्ने) पावकइव वर्त्तमान (सरिरस्य) बहोः ।
सरिरमिति बहुना० निघं० ३।१। (मध्ये) (उत्सम्) उद्दन्ति

येन तं कूपम् । उत्सृज्यमिति कूपना० निघं० ३। २३ (जुषस्त्र) सेवस्त्र
(मधुमन्तम्) प्रशस्तं मधु साधुर्यं विद्यते यस्मिन्स्त्रम् (अर्वन्) अश्वद्व
वर्त्तयन् (समुद्रियम्) सागरे धवम् (सदनम्) सौदन्ति गच्छन्ति
यत्तत् (आ) (विशस्त्र) अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ८७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने पालक त्वं प्रपीनं स्तनमिवेममूर्जस्त्र-
न्तमपां रसं धय सरिरस्य मध्ये मधुमन्तमुत्सृज्य जुषस्त्र । हे अर्वस्त्रं
समुद्रियं सदनमा विशस्त्र ॥ ८७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा बालका वत्साश्च स्तनदुग्धं
पीत्वा वर्द्धन्ते यथावायुः शीघ्रं धावति तथा मनुष्या युक्ताहारवि-
हारेण वर्धमाना वेगेन गच्छन्तु यथाऽग्निः पूर्णं समुद्रे नौकायां
स्थित्वा गच्छन्तः सुखेन पारावारे यान्ति तथैव सुसाधनैर्व्यवहा-
रस्य पारावारौ प्राप्नुवन्तु ॥ ८७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान वर्त्तमान पुरुष तू (प्रपीनम्)
अच्छे दूध से भरे हुए (स्तनम्) स्तन के समान (इमम्) इस (जर्जस्त्रन्तम्)
प्रशंसित बल करते हुए (अपाम्) जलों के रस को (धय) पी (सरिरस्य) बहुती
के (मध्ये) बीच में (मधुमन्तम्) प्रशंसित मधुरतादि गुणयुक्त (उत्सृज्य) जिस
से पदार्थ गीले होते हैं उस कूप को (जुषस्त्र) सेवन कर वा हे (अर्वन्) घोड़ों
के समान वर्त्ताव रखने हारे जन तू (समुद्रियम्) समुद्र में हुए स्थान कि (सद-
नम्) जिस में जाते हैं उस में (आ, विशस्त्र) अच्छे प्रकार प्रवेश कर ॥ ८७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे बालक और बछड़े स्तन के दूध
को पी के बढ़ते हैं वा जैसे घोड़ा शीघ्र दौड़ता है वैसे मनुष्य यथायोग्य भोजन
और शयनादि आराम से बढ़े हुए वेग से चले जैसे जलों से भरे हुए समुद्र के बीच
नौका में स्थित हो कर जाते हुए सुखपूर्वक पारावार अर्थात् इस पार से उस पार
पहुंचते हैं वैसे ही अच्छे साधनों से व्यवहार के पार और अवार की
प्राप्त होवे ॥ ८७ ॥

घृतमित्यस्य गृत्समद ऋषिः । अग्निदेवता ।

निचृदाशीं चिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैरग्निः क कान्वेषणीय इत्याह ॥

फिर मनुष्यों को अग्नि कहां खोजना चाहिये इस वि० ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो
घृतम्बस्य धाम । अनुष्वधमावह मादयस्व
स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ८८ ॥

घृतम् । मिमिक्षे । घृतम् । अस्य । योनिः ।
घृते । श्रितः । घृतम् । ऊँ इत्यूँ । अस्य ।
धाम । अनुष्वधम् । अनुस्वधमित्यनुऽस्व-
धम् । आ । वह । मादयस्व । स्वाहाकृत-
मिति स्वाहाऽकृतम् । वृषभ । वक्षि । ह-
व्यम् ॥ ८८ ॥

पदार्थः—(घृतम्) उदकम् (मिमिक्षे) सिञ्चितुमिच्छ
(घृतम्) जलम् (अस्य) (योनिः) गृहम् (घृते) (श्रितः)
(घृतम्) उदकम् (उ) वितर्क (अस्य) पावकस्य (धाम)
अधिकरणम् (अनुष्वधम्) स्वधान्तस्यानुकूलम् (आ) (वह)
प्रापय (मादयस्व) हर्षयस्व (स्वाहाकृतम्) वेदवाणीनिष्पादि-
तम् (वृषभ) यो वर्षति तत्सम्बुद्धौ (वक्षि) कामयसे प्राप्नोषि वा
(हव्यम्) होतुमादातुमर्हम् ॥ ८८ ॥

अन्वयः—हे समुद्रयायिन् त्वं घृतं मिमिक्षे च अस्याग्नेर्घृतं योनिरस्ति यो घृते श्रितो घृतस्य धाम तमग्निमनुष्वधमावह हे वृषभ त्वं यतः स्वाहाकृतं हव्यं वक्षि तेनाह्वान् मादयस्व ॥८८॥

भावार्थः—यावानग्निर्जलेऽस्ति तावान् जलाधिकरण उच्यते यथाच्येन वङ्गिर्वर्धते तथा जलेन सर्वे पदार्था वर्धन्ते । अन्त-मनुकूलमाज्यं चानन्दकारि जायते तस्मात्सर्वैरेतत्कमनीयम् ॥८८॥

पदार्थः—हे समुद्र में जाने वाले मनुष्य आप (घृतम्) जल को (मिमिक्षे) सौंचना चाहो (च) वा (अस्य) इस आग का (घृतम्) घी (योनिः) घर है जो (घृते) घी में (श्रितः) आश्रय को प्राप्त हो रहा है वा (घृतम्) जल (अस्य) इस आग का (धाम) धाम अर्थात् ठहरने का स्थान है उस अग्नि को तू (अनुष्वधम्) अन्न की अनुकूलता को (आ, वह) पहुँचा है (वृषभ) वर्षाने वाले जन तू जिस कारणे (स्वाहाकृतम्) वेदवाणी से सिद्ध किये (हव्यम्) लेने योग्य पदार्थ को (वक्षि) चाहता वा प्राप्त होता है इस लिये हम लोगों को (मादयस्व) आनन्दित कर ॥८८॥

भावार्थः—जितना अग्नि जल में है उतना जलाधिकरण अर्थात् जल में रहने वाला कहाता है जैसे घी से अग्नि बढ़ता है वैसे जल से सब पदार्थ बढ़ते हैं और अन्न के अनुकूल घी आनन्द कराने वाला होता है इस से उक्त व्यवहार की चाहना सब लोगों को करनी चाहिये ॥ ८८ ॥

समुद्रादित्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदाषीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को कैसे वर्ताव रखना चाहिये इस वि० ॥

समुद्रादर्मिमधुमांशः ॥ उदारदुपांशुना
सममृतत्वमानत् । घृतस्य नाम गुह्यं
यदस्ति जिह्वा देवानां ममृतस्य नाभिः ॥८९॥

समुद्रात् । ऊर्मिः । मधुमानिति मधुऽमान् ।
 उत् । आरत् । उप । अंशुना । सम् ।
 अमृतत्वमित्यमृतत्वम् । आनट् । घृतस्य ।
 नाम । गुह्यम् । यत् । अस्ति । जिह्वा ।
 देवानाम् । अमृतस्य । नाभिः ॥ ८६ ॥

पदार्थः—(समुद्रात्) अन्तरिक्षात् (ऊर्मिः) तरङ्गः
 (मधुमान्) मधुरगुणयुक्तः (उत्) (आरत्) उद्धर्षं प्राप्नोति
 (उप) (अंशुना) किरणसमूहेन (सम्) (अमृतत्वम्) अमृतस्य
 भावम् (आनट्) समन्ताद् व्याप्नोति (घृतस्य) जलस्य (नाम)
 संज्ञा (गुह्यम्) रहस्यम् (यत्) (अस्ति) (जिह्वा) वाणी (देवानाम्)
 विदुषाम् (अमृतस्य) मोक्षस्य (नाभिः) स्तम्भनं स्थिरीकरणं
 प्रबन्धनम् ॥ ८६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या भवन्तो यत्समुद्रादंशुना मधुमानूर्मिरु-
 दारत् सममृतत्वमुपानट् यद् घृतस्य गुह्यं नामास्ति या देवानां
 जिह्वाऽमृतस्य नाभिरस्ति तत्सर्वं सेवन्ताम् ॥ ८६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यथाऽग्निर्मिलितयोर्जलभूयोर्विभागे-
 न मेघमण्डलं प्रापय्य मधुरं जलं संपादयति यत्कारणाख्यमपां नाम
 तद् गुह्यमस्ति मोक्षश्चैतत्सर्वमुपदेशे नैबलभ्यमिति वेद्यम् ॥ ८६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो आप लोग जो (समुद्रात्) अन्तरिक्षसे (अंशुना)
 किरणसमूह के साथ (मधुमान्) मिठास लिये हुए (ऊर्मिः) जलतरङ्ग (उदारत्)
 ऊपर को पहुँचे वह (सममृतत्वम्) अच्छे प्रकार अमृतरूप खाद के (उपानट्)
 समीप में व्याप्त हो अथात् अतिखाद को प्राप्त होवे (यत्) जो (घृतस्य) जल

का (गुह्यम्) गुप्त (नाम) नाम (अस्ति) है और जो (देवानाम्) विद्वानों की (जिज्ञा) वाणी (अमृतस्य) मोक्ष का (नाभिः) प्रवक्ष्य करने वाली है इस सब का सेवन करो ॥ ८८ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जैसे अग्नि मिले हुए जल और भूमि के विभाग से अर्थात् उन में से जल पृथक् कर मेघमंडल को प्राप्त करा उस को भी मीठा कर देता है (तथा) जो जलों का कारण रूप नाम है वह गुप्त अर्थात् कारण रूप जल अत्यन्त छिपे हुए और जो मोक्ष है यह सब विद्वानों के उपदेश से ही मिलता है ऐसा जानना चाहिये ॥ ८८ ॥

वयमित्यस्य वामदेव ऋषिः । अग्निदेवता । विराडाषी

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वयं नाम प्र ब्रवामा घृतस्यास्मिन् यज्ञे
धारयामा नमोभिः । उप ब्रह्मा शृणवच्छ-
स्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमीद् गौर एतत् ॥ ८९ ॥

वयम् । नाम । प्र । ब्रवाम् । घृतस्य ।
अस्मिन् । यज्ञे । धारयाम् । नमोभिरिति
नमःऽभिः । उप । ब्रह्मा । शृणवत् । शस्य-
मानम् । चतुःशृङ्गऽइति चतुःऽशृङ्गः । अ-
वमीत् । गौरः । एतत् ॥ ८९ ॥

पदार्थः—(वयम्) (नाम) पदार्थानां संज्ञाम् (प्र, ब्रवाम्)
उपदिशेम (घृतस्य) आज्यस्य जलस्य वा (अस्मिन्) (यज्ञे)
गृहाश्रमव्यवहारे (धारयाम्) अत्रान्येषामपीति दीर्घः (नमोभिः)
अन्नादिभिः (उप) (ब्रह्मा) चतुर्वेदवित् (शृण्वत्) शृणुयात्
(शस्यमानम्) प्रशंसितं सत् (चतुःशृङ्गः) चत्वारो वेदाः
शृङ्गवदुत्तमा यस्य सः (अवमीत्) उपदिशेत् (गौरः) यो
वेदविद्या वाचि रमते स एव (एतत्) ॥ ६० ॥

अन्वयः—यच्चतुःशृङ्गो गौरो ब्रह्माऽवमीदुपशृण्वत्तद्घृतस्य
शस्यमानं गुह्यं नामास्त्येतद्वयमन्यान्प्रति प्रववासास्मिन् यज्ञे
नमोभिर्धारयाम च ॥ ६० ॥

भावार्थः—मनुष्या मनुष्यदेहं प्राप्य सर्वेषां पदार्थानां ना-
मान्यथास्वाध्यापकेभ्यः श्रुत्वान्येभ्यो ब्रूयुः । एतैः सृष्टिस्थैः पदार्थैः
सर्वाणि कार्याणि च साधयेयुः ॥ ६० ॥

पदार्थः—जिस को (चतुःशृङ्गः) जिस के चारो वेद सींगों के समान
उत्तम हैं वह (गौरः) वेदवाणी में रमण करने वा वेदवाणी को देने और
(ब्रह्मा) चारों वेदों को जानने वाला विद्वान् (अवमीत्) उपदेश करे वा (उप,
शृण्वत्) समीप में सुने वह (घृतस्य) घी वा जल का (शस्यमानम्) प्रशंसित
हुआ गुप्त (नाम) नाम है (एतत्) इस को (वयम्) हम लोग औरों के प्रति
(प्र, ब्रवाम्) उपदेश करें और (अस्मिन्) इस (यज्ञे) गृहाश्रम व्यवहार में
(नमोभिः) अन्न आदि पदार्थों के साथ (धारयाम्) धारण करें ॥ ६० ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग मनुष्यदेह को पा कर सब पदार्थों के नाम और
अर्थों को पढ़ाने वालों से सुन कर औरों के लिये कहें और इस सृष्टि में स्थित
पदार्थों से समस्त कामों की सिद्धि करावें ॥ ६० ॥

चत्वारोऽस्य वामदेव ऋषिः । यज्ञपुरुषो देवता ।
विराडाषीं ऋष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ यज्ञादिगुणानाह ॥

अब यज्ञ के गुणों वा शब्दशास्त्र के गुणों को अगले० ॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे
सप्त हस्तासोऽस्य । त्रिधा बद्धो बृषभो री-
रवीति महो देवो मर्त्यांश्च ॥ आ विवेश ॥ ६१ ॥

चत्वारि । शृङ्गा । त्रयः । अस्य । पादाः ।
द्वेऽदिति द्वे । शीर्षेऽदिति शीर्षे । सप्त । हस्ता-
सः । अस्य । त्रिधा । बद्धः । बृषभः । रीर-
वीति । महः । देवः । मर्त्यान् । आ ।
विवेश ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(चत्वारि) (शृङ्गा) शृङ्गाणीव चत्वारो वेदा
नामाख्यातोपसर्गनिपाता वा (त्रयः) प्रातर्मध्यसायंसवनानि
भूतभविष्यद्वर्त्तमानाः काला वा (अस्य) यज्ञस्य शब्दस्य वा
(पादाः) अधिगमसाधनानि (द्वे) (शीर्षे) शिरसी प्रायणी-
योदयनीवे । नित्यः कार्यश्च शब्दात्मानौ वा (सप्त) एतत्संख्या-
कानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि विभक्तयो वा (हस्तासः) हस्ते-
न्द्रियमिव (अस्य) (त्रिधा) त्रिभिः प्रकारैर्मन्त्रवाह्यकल्पैः ।
उरसि कण्ठे शिरसि वा (बद्धः) (बृषभः) सुखानामभिवर्धकः

(रोरवीति) ऋग्वेदादिना सवनक्रमेण वा शब्दायते (महः) महान् (देवः) संगमनीयः प्रकाशको वा (मर्त्यान्) मनुष्यान् (आ, वि-
वेश) आविशति। अत्राहुर्नैरुक्ताः :- चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत
उक्तास्त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि चौणि द्वे शीर्षे प्रायणीयो-
दयनीये सप्तहस्तासः सप्त छन्दांसि त्रिधा बद्धस्त्रिधावद्धो संतब्राह्म-
णकल्पैर्दृषभो रोरवीति। रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्मयजुभिः
सामभिर्यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति।
महोदेव इत्येष हि महान् देवो यद्यन्नो मर्त्या आ विवेशेत्येष हि
मनुष्यानाविशति यजनाय। निरु० अ० १३। खं० ७। पक्षान्तरं
पतञ्जलिमुनिरेवमाह :- चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजा-
तानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। त्रयो अस्य पादाः। त्रयः
काला भूतभविष्यदर्त्तमानाः। द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मनौ नित्यः
कार्यश्च। सप्तहस्तासो अस्य। सप्तविभक्तयः। त्रिधा बद्धः त्रिषु
स्थानेषु बद्ध उरसि कण्ठे शिरसीति। वृषभो वर्षणात् रोरवीति
शब्दं करोति कुत एतत्। रौतिः शब्दकर्मा। महादेवो मर्त्या
आविवेशेति। महान् देवः शब्दो मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्यास्ता-
नाविवेश। महाभा० अ० १। पा० १। आ० १॥ ६१॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यस्यास्य त्रयः पादाश्चत्वारि शृङ्गा
द्वे शीर्षे यस्यास्य सप्त हस्तासः सन्ति यस्त्रिधा बद्धो महो देवो
वृषभो यज्ञः शब्दो वा रोरवीति मर्त्यानाविवेश तमनुष्यायाभ्यस्य
च सुखिनो विद्वांसो भवत ॥ ६१ ॥

भावार्थः—अबोधयोक्ता रूपकः त्रिधाऽलङ्कारश्च। ये
मनुष्या यज्ञविद्यां शब्दविद्यां च जानन्ति ते महाशया विद्वांसो
भवन्ति ॥ ६१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम जिस (अस्य) इस के (त्रयः) प्रातः सवन मध्यन्दिन सवन और सासवन ये तीन (पादाः) प्राप्ति के साधन (चत्वारि) चार वेद (शृङ्गा) सींग (हे) दो (शीर्षे) अस्तकाल और उदयकाल शिर वा जिस (अस्य) इस के (सप्त, हस्तासः) गायत्री आदि छन्द सात हाथ हैं वा जो (त्रिधा) मंत्र ब्राह्मण और कल्प इन तीन प्रकारों से (वद्धः) बंधा हुआ (महः) बड़ा (देवः) प्राप्त करने योग्य (वृषभः) सुखों को सब ओर से वर्षाने वाला यज्ञ (रोरवीति) प्रातः, मध्य और सायं सवन क्रम से शब्द करता हुआ (मर्त्यान्) मनुष्यों को (आ, विवेश) अच्छे प्रकार प्रवेश करता है उस का अनुष्ठान करके सुखी होओ ॥ ८१ ॥

द्वितीयपक्ष—हे मनुष्यो तुम जिस (अस्य) इस के (त्रयः) भूत भविष्यत् और वर्तमान तीन काल (पादाः) पग (चत्वारि) नाम आख्यात उपसर्ग और निपात चार (शृङ्गा) सींग (हे) दो (शीर्षे) नित्य और कार्य शिर वा जिस (अस्य) इस के (सप्त, हस्तासः) प्रथमा आदि सात विभक्ति सात हाथ वा जो (त्रिधा, वद्धः) हृदय कण्ठ और शिर इन तीन स्थानों में बंधा हुआ (महः) बड़ा (देवः) शुद्ध अशुद्ध का प्रकाशक (वृषभः) सुखों का वर्षाने वाला शब्दशास्त्र (रोरवीति) ऋक् यजुः साम और अथर्व वेद से शब्द करता हुआ (मर्त्यान्) मनुष्यों को (आ, विवेश) प्रवेश करता है उस का अभ्यास करके विद्वान् होओ ॥ ८१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उभयोक्ति अर्थात् उपमान के न्यूनाधिक धर्मों के कथन से रूपक और प्रलेषालंकार है—जो मनुष्य यज्ञ विद्या और शब्दविद्या को जानते हैं वे महाशय विद्वान् होते हैं ॥ ८१ ॥

त्रिधेत्यस्य वामदेव ऋषिः । यज्ञपुरुषो देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

अब मनुष्यों को कैसे वर्तना चाहिये यह वि० ॥

त्रिधा हितं पुण्यभिर्गुह्यमानं गवि देवा-
सी घृतमन्त्रविन्दन् । इन्द्र एकं सूर्य एकं-
ज्जजान विनादेकं स्वधया निष्टतक्षुः ॥ ८२ ॥

त्रिधा । हितम् । पणिभिरिति पणिभिः ।
गुह्यमानम् । गवि । देवासः । घृतम् । अनु ।
अविन्दन् । इन्द्रः । एकम् । सूर्यः । एकम् ।
जजान् । वेनात् । एकम् । स्वधया । निः ।
ततक्षुः ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(त्रिधा) त्रिभिः प्रकारैः (हितम्) स्थितम् (पणिभिः)

व्यवहारज्ञैः स्तावकैः (गुह्यमानम्) रहसि स्थितम् (गवि)
वाचि (देवासः) विद्वांसः (घृतम्) प्रदीप्तं विज्ञानम् (अनु)
(अविन्दन्) लभन्ते (इन्द्रः) विद्युत् (एकम्) (सूर्यः) सविता
(एकम्) (जजान्) जनयति (वेनात्) कमनीयात् मेधाविनः ।
वेन इति मेधाविना० निघं० ३ । १५ (एकम्) विज्ञानम्
(स्वधया) स्वेन धारितया क्रियया (निः) नितराम् (ततक्षुः)
तनूकुर्युः ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा देवासः पणिभिस्त्रिधा हितं
गवि गुह्यमानं घृतमन्वविन्दन् यदीन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनाच्च
स्वधयैकं निष्टतक्षुस्तथा यूयमप्याचरत ॥ ६२ ॥

भावार्थः—त्रिप्रकारकं स्थूलसूक्ष्मकारणविज्ञापकं तं विद्यु-
त्सूर्यप्रकाशमिव प्रकाशितमाप्तेभ्यो ये मनुष्याः प्राप्नुयुस्ते स्वकीयं
ज्ञानं व्याप्तं कुर्युः ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (देवासः) विद्वान् जन (पणिभिः) व्यवहार
के ज्ञाता स्तुति करके वाली ने (त्रिधा) तीन प्रकार से (हितम्) स्थित किये
और (गवि) वाणी में (गुह्यमानम्) छिपे हुए (घृतम्) प्रकाशित ज्ञान को

(अनु, अविन्दन्) खोजने के पीछे पाते हैं (इन्द्रः) विजुली जिस (एकम्) एक विज्ञान और (सूर्यः) सूर्य (एकम्) एक विज्ञान को (ज्ञान) उत्पन्न करते तथा (वेनात्) अतिसुन्दर मनोहर बुद्धिमान् से तथा (स्वधया) आप धारण की हुई क्रिया से (एकम्) अद्वितीय विज्ञान को (निः) निरन्तर (ततस्तु) अतितीक्ष्ण सूक्ष्म करते हैं वैसे तुम लोभ भी आचरण करो ॥ ८२ ॥

भावार्थः—तीन प्रकार के स्थूल सूक्ष्म और कारण के ज्ञान कराने हारे विजुली तथा सूर्य के प्रकाश के तुल्य प्रकाशित बोध को प्राप्त अर्थात् उत्तमशास्त्र विद्वानों से जो मनुष्य प्राप्त हों वे अपनी ज्ञान को व्याप्त करें ॥ ८२ ॥

एता इत्यस्य वामदेव ऋषिः । यज्ञपुरुषो देवता ।

निष्पृक्षार्षी विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः कौटुम्भी वाक् प्रयोज्येत्याह ॥

फिर मनुष्यों को कैसी वाणी का प्रयोग करना चाहिये यह वि० ॥

एता अर्षन्ति हृद्यात्समुद्राच्छतब्रजारि
पुणा नावचक्षे । घृतस्य धाराऽअभि चाक-
शीमि हिरण्ययो वेतसो मध्यऽआसाम् ॥ ८३ ॥

एताः । अर्षन्ति । हृद्यात् । समुद्रात् ।
शतब्रजाऽइति शतऽब्रजाः । रिपुणा । न ।
अवचक्षेऽइत्यवचक्षे । घृतस्ये । धाराः ।
अभि । चाकशीमि । हिरण्ययः । वेतसः ।
मध्ये । आसाम् ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(एताः) (अर्षन्ति) गच्छन्ति निस्सरन्ति (हृ-
द्यात्) हृदये भवात् (समुद्रात्) अन्तरिक्षात् (शतव्रजाः)
शतसंख्याता व्रजा मार्गा यासां ताः (रिपुणा) शत्रुणा स्तेनेन।
रिपुरिति स्तेनना० निघं० ३ । २४ (न) निषेधे (अवचक्षे)
अवस्थातव्याः (घृतस्य) आज्यस्य (धाराः) (अभि) (चाकशीमि)
सर्वतोऽनुशास्मि (हिरण्ययः) तेजःस्वरूपः (वेतसः) कमनीयः
(मध्ये) (आसाम्) वेदधर्मयुक्तवाणीनाम् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—या रिपुणा नावचक्षे शतव्रजा एता वाचो हृद्या-
त्समुद्रादर्षन्त्यासां मध्ये या अग्नौ घृतस्य धारा इव जनेषु पतिताः
प्रकाशन्ते ता हिरण्ययो वेतसोऽहमभिचाकशीमि ॥ ६३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथोपदेशका विद्वांसो याः प-
वित्रा विज्ञानयुक्ता अनेकमार्गा शत्रुभिरखण्ड्या घृतस्य प्रवाहो
ऽग्निमिव श्रोतृन् प्रसादयन्ति ता वाचः प्राप्नुवन्ति तथा सर्वे
मनुष्याः प्रयत्नेनैताः प्राप्नुयुः ॥ ६३ ॥

पदार्थः—जो (रिपुणा) शत्रु शीर से (न, अवचक्षे) न काटने योग्य
(शतव्रजाः) सै कड़ों जिन के मार्ग हैं (एताः) वे वाणी (हृद्यात्, समुद्रात्)
हृदयाकाश से (अर्षन्ति) निकलती हैं (आसाम्) इन वैदिक धर्मयुक्त वाणियों
के (मध्ये) बीच जो अग्नि में (घृतस्य) घी की (धाराः) धाराओं के समान
मनुष्यों में गिरी हुई प्रकाशित होती हैं उन की (हिरण्ययः) तेजस्वी (वेतसः)
अतिसुन्दर मैं (अभि, चाकशीमि) सब ओर से शिखा करता हूँ ॥ ६३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे उपदेशक विद्वान् लोग जो वाणी
पवित्र विज्ञानयुक्त अनेक मार्गोंवाली शत्रुओं से अखण्ड्य और घी का प्रवाह अग्नि
की जैसे उत्तेजित करता है वैसे श्रोताओं का प्रसन्नकरने वाली है उनवाणियों को
प्राप्त होते हैं वैसे सब मनुष्य अच्छे यत्न से इन की प्राप्त होंगे ॥ ६३ ॥

सम्यगित्यस्य वामदेव ऋषिः । यज्ञपुरुषो देवता ।

निचृदापीं चिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेनाऽ अन्त-
हृदा मनसा पूयमानाः । एतेऽअर्षन्त्यूर्मयो
घृतस्य मृगाऽइव क्षिप्रणोरीषमाणाः ॥ ६४ ॥

सम्यक् । स्रवन्ति । सरितः । न । धेनाः ।
अन्तः । हृदा । मनसा । पूयमानाः । एते ।
अर्षन्ति । ऊर्मयः । घृतस्य । मृगाऽइव ।
क्षिप्रणोः । ईषमाणाः ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(सम्यक्) (स्रवन्ति) क्षरन्ति (सरितः) नद्यः ।

सरितइति नदीना० निघं १। १३ (न) इव (धेनाः) वाचः ।
धेनेति वाङ्ना० निघं० १। ११ (अन्तः) शरीरान्तर्व्यवस्थितेन
(हृदा) विषयहारकेण (मनसा) शुद्धान्तःकरणेन (पूयमानाः)
पवित्राः सत्यः (एते) (अर्षन्ति) गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति (ऊर्मयः)
तरङ्गाः (घृतस्य) प्रकाशितस्य विज्ञानस्य (मृगाइव) (क्षिप्रणोः)
हिंसकस्य भयात् (ईषमाणाः) भयात्पलायमानाः ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या या अन्तर्हृदा मनसा पूयमाना धेनाः
सरितो न सम्यक् स्रवन्ति ता ये चैते घृतस्योर्मयः क्षिप्रणोरीष-
माणा मृगाइवार्षन्ति तांश्च यूयं विजानीत ॥ ६४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यथा नद्यः समुद्रान् गच्छन्ति तथैवान्तरिक्षस्याच्छन्दसमुद्रादात्रो विचरन्ति । यथा समुद्रस्य तरङ्गाञ्चलन्ति यथा च व्याधाद्भीता मृगा भावन्ति तथैव सर्वेषां प्राणिनां शरीरस्थेन विज्ञानेन पवित्राः सत्यो वाण्यः प्रचरन्ति ये शास्त्राभ्याससत्यवचनादिभिर्वाचः पवित्रयन्ति त एव शुद्धा जायन्ते ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (अन्तः, हृदा) शरीर के बीच में (मनसा) शुद्ध अन्तःकरण से (पूयमानाः) पवित्र हुई (धेनाः) वाणी (सरितः) नदियों के (न) समान (सम्यक्) अच्छे प्रकार (स्खवन्ति) प्रवृत्त होती हैं उन को जो (एते) ये वाणी के द्वारा (घृतस्य) प्रकाशित आन्तरिक ज्ञान की (जर्मयः) लहरें (क्षिपणोः) हिंसकजन के भय से (द्रिषमाणाः) भागते हुए (मृगा इव) हरियों के तुल्य (अर्षन्ति) उठती तथा सब को प्राप्त होती हैं उन को भी तुम लोग जानो ॥ ६४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में दो उपमा और वाचकलु०—जैसे नदी समुद्रों को जाती हैं वैसे ही आकाशस्य शब्दसमुद्र से आकाश का शब्द गुण है इस से वाणी विचरती है तथा जैसे समुद्र की तरङ्गें चलती हैं वा जैसे बहेलिये से डरपे हुए मृग इधर उधर भागते हैं वैसे ही सब प्राणियों की शरीरस्थ विज्ञान से पवित्र हुई वाणी प्रचार को प्राप्त होती है जो लोग शास्त्र के अभ्यास और सत्य वचन आदि से वाणियों को पवित्र करते हैं वे ही शुद्ध होते हैं ॥ ६४ ॥

सिन्धोरिव वामदेव ऋषिः । यज्ञपुरुषो देवता ।

आर्षीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सिन्धोरिव प्राध्वने शूघ्रनासो वातः
प्रमियः पतयन्ति युद्धाः । घृतस्य धारा

अरुषो न वाजी काष्ठा भिन्दन्नुर्मिभिः
पिन्वमानः ॥ ६५ ॥

सिन्धोरिवेति सिन्धोःऽइव । प्राध्वन
इति प्रऽअध्वने । शूघनासः । वातप्रमिय
इति वातऽप्रमियः । पतयन्ति । यद्वाः ।
घृतस्य । धाराः । अरुषः । न । वाजी ।
काष्ठाः । भिन्दन् । ऊर्मिभिरित्यूर्मिऽभिः ।
पिन्वमानः ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(सिन्धोरिव) नद्या इव (प्राध्वने) प्रकृष्टा-
सावध्वा च तस्मिन् । सप्तम्यर्थे चतुर्थी (शूघनासः) क्षिप्रगमनाः
शूघनास इति क्षिप्रना० निघं २ । १५ (वातप्रमियः) वातेन
प्रमातुं ज्ञातुं योग्याः (पतयन्ति) पतन्ति गच्छन्ति चुरादि-
त्वात् स्वार्थेणिच् (यद्वाः) महत्यः । यद्वा इति महन्ना० निघं०
३ । ३ (घृतस्य) विज्ञानस्य (धाराः) वाचः (अरुषः) यच्छत्य-
छानं सः (न) इव (वाजी) वेगवानश्वः (काष्ठाः) संग्राम प्रदेशान्
काष्ठा इति संग्रामना० निघं० २ । १७ (भिन्दन्) विदारयन् (ऊर्मिभिः)
शत्रुभेदनात्यश्वसस्वेदादकैः (पिन्वमानः) सिञ्चन् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः प्राध्वने सिन्धोरिव शूघनासा वातप्र-
मियः काष्ठा भिन्दन्नुर्मिभिर्भूमिं पिन्वमानोऽरुषो वाजी नद्या यद्वा
घृतस्य धाराः पतयन्ति ता यूयं विजानीत ॥ ६५ ॥

भावार्थः—अत्राप्युपमाद्वयम्-ये नदीवत् कार्यसिद्धये तूर्ण-
गामिनोऽश्ववद् वेगवन्तः सर्वासु दिक्षु प्रवृत्तकीर्तयोजनाः परोप-
कारायोपदेशेन महान्ति दुःखानि सहन्ते ते तेषां श्रोतारप्रव-
जगत्स्वामिनो भवन्ति नेतरे ॥ ६५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (प्राध्वने) जल चलने के उत्तम मार्ग में (सिन्धोरिव)
नदी की जैसे (शूघनासः) शीघ्र चलने वाली (वातप्रमियः) वायु से जानने
योग्य लहरें गिरे और (न) जैसे (काष्ठाः) संग्राम के प्रदेशों को (भिन्दन्) विदीर्ण
करता तथा (जर्मिभिः) शत्रुओं को मारने के अम से उठे पसीने रूप जल से
पृथिवी को (पिन्वमानः) सींचता हुआ (अरुषः) चालाक (वाजी) वेगवान्
घोड़ा गिरे वैसे जो (यद्वाः) बड़ी गंभीर (घृतस्य) विज्ञान की (धाराः) वाणी
(पतयन्ति) उपदेशक के मुख से निकल के श्रोताओं पर गिरती हैं उन को तुम
जानो ॥ ६५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में भी दो उपमालं-जो नदी के समान कार्य सिद्धि
के लिये शीघ्र धावने वाले वा घोड़े के समान वेग वाले जन जिन की सबदिशाओं
में कीर्ति प्रवर्त्तमान हो रही है और परोपकार के लिये उपदेश से बड़े २ दुःख
सहते हैं वे तथा उन के श्रोताजन संसार के स्वामी होते हैं और नहीं ॥ ६५ ॥

अभिप्रवन्तेत्यस्य वामदेव ऋषिः । यज्ञपुत्रप्रो देवता ।

निचृदाशीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर वही वि० ॥

अभिप्रवन्त समनेव योषाः कल्याणयुः स्म-
यमानासोऽग्निम् । घृतस्य धाराः समिधो
नसन्त ता जुषाणी हर्यति जातवेदाः ॥ ६६ ॥

अभि । प्रवन्त । समने वेति समनाऽइव ।
 योषाः । कल्याण्यः । समयमानासः । अग्निम् ।
 घृतस्य । धाराः । समिधुऽइति समुऽइधः ।
 नसन्त । ताः । जुषाणः । हर्यति । जातवे-
 दाः ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(अभि) (प्रवन्त) गच्छन्ति । लङ्प्रभवाः ।
 (समनेव) समानं मनो यासां ता इव । सुपां सुलुगिति विभ-
 क्तेर्डादेशः (योषाः) स्त्रियः (कल्याण्यः) कल्याणाचरणशीलाः
 (समयमानासः) किञ्चिद्वासेन प्रसन्नताकारिण्यः (अग्निम्)
 तेजस्विनं विद्वांसम् (घृतस्य) शुद्धस्य ज्ञानस्य (धाराः) वाचः
 (समिधः) शब्दार्थसंबन्धैः सम्यग् दीपिताः (नसन्त) प्राप्नुवन्ति ।
 नसत इति गतिकर्मा निघं० २ । १४ (ताः) (जुषाणः) सेवमानः
 (हर्यति) कामयते । हर्यतीति कान्तिकर्मा निघं० २ । ६
 (जातवेदाः) जातं वेदो विज्ञानं यस्य सः ॥ ६६ ॥

अन्वयः—समयमानासः कल्याण्यः समनेव योषा याः स-
 मिधो घृतस्य धारा अग्निमभिप्रवन्त नसन्त च ता जुषाणो जा-
 तवेदा हर्यति ॥ ६६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा प्रसन्नचित्ता हर्षं प्राप्ताः
 सौभाग्यवत्यः स्त्रियः स्वस्वपतीन् प्राप्नुवन्ति तथैव विद्याविज्ञा-
 नाभरणभूषिता वाचो विद्वांसं प्राप्नुवन्ति ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(समयमानासः) किञ्चित् हंसने से प्रसन्नता करने (कल्याण्यः)
 कल्याण के लिये आचरण करने तथा (समनेव, योषाः) एक से चित्त वाली

स्त्रियां जैसे पतियों को प्राप्त हीं वैसे जो (समिधः) शब्द अर्थ और सम्बन्धों से सम्यक् प्रकाशित (घृतस्य) शुद्ध ज्ञान को (धाराः) वाणी (अग्निम्) तेजस्वी विद्वान् को (अभि, प्रवन्त) सब ओर से पहुँचती और (नसन्त) प्राप्त होती हैं (ताः) उन वाणियों का (जुषाणः) सेवन करता हुआ (जातवेदाः) ज्ञानी विद्वान् (हर्यति) कान्ति को प्राप्त होता है ॥ ८६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे प्रसन्नचित्त आनन्द को प्राप्त सौभाग्यवती स्त्रियाँ अपने २ पतियों को प्राप्त होती हैं वैसे ही विद्या तथा विज्ञानरूप आभूषण से शोभित वाणी विद्वान् पुरुष को प्राप्त होती हैं ॥ ८६ ॥

कन्या इवेत्यस्य वामदेव ऋषिः । यज्ञपुरुषो देवता ।

निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

कन्या इव वहतुमेतवाउ अज्ज्यज्जानाऽ
अभि चाकशीमि । यत् सोमः सूयते
यत् यज्ञो घृतस्य धारा अभि तत्पवन्ते ॥ ८७ ॥

कन्याऽइवेति कन्याऽइव । वहतुम् ।
एतवै । ऊँऽइत्यूँ । अज्जि । अज्जानाः ।
अभि । चाकशीमि । यत् । सोमः । सूयते ।
यत् । यज्ञः । घृतस्य । धाराः । अभि ।
तत् । पवन्ते ॥ ८७ ॥

पदार्थः—(कन्याइव) कुमार्यइव (वहतुम्) वहति प्राप्नोति स्त्रियमिति वहतुर्भर्त्ता तम् (एतवै) एतुं प्राप्तुम् (उ) वितर्क (अस्त्रि) कमनीयरूपम् (अज्ञानाः) ज्ञापयन्तः (अभि) (चाकशीमि) पुनः पुनः प्राप्नोमि (यत्र) (सोमः) ऐश्वर्यसमूहः (सूयते) उत्पद्यते (यत्र) (यज्ञः) (घृतस्य) विज्ञानस्य (धाराः) (अभि) सर्वतः (तत्) (पवन्ते) पवित्रीभवन्ति ॥ ६७ ॥

अन्वयः—अज्ज्यञ्जाना वहतुमेतवै कन्याइव यत्र सोमः सूयते उ यत्र च यज्ञस्तद्या घृतस्य धारा अभिपवन्ते ता अहमभिचाकशीमि ॥ ६७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—यथा कन्याः स्वयंवरविधानेन स्वाभीष्टान् पतीन् स्वीकृत्य शोभन्ते तथा ऐश्वर्योत्पत्त्यवसरे यज्ञसमूहौ च विदुषां वाचः पवित्रारसतयः शोभन्ते ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(अस्त्रि) चाहने योग्य रूप को (अज्ञानाः) प्रकट करती हुई (वहतुम्) प्राप्त होने वाले पति को (एतवै) प्राप्त होने के लिए (कन्याइव) जैसे कन्या शोभित होती हैं वैसे (यत्र) जहां (सोमः) बहुत ऐश्वर्य (सूयते) उत्पन्न होता (उ) और (यत्र) जहां (यज्ञः) यज्ञ होता है (तत्) वहां जो (घृतस्य) ज्ञान को (धाराः) वाणी (अभि, पवन्ते) सब ओर से पवित्र होती हैं उन को मैं (अभिचाकशीमि) अच्छे प्रकार बारबार प्राप्त होता हूं ॥ ६७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालङ्कार है । जैसे कन्या स्वयंवर के विधान से अपनी इच्छा के अनुकूल पतियों का स्वीकार कर के शोभित होती हैं वैसे ऐश्वर्य उत्पन्न होने के अवसर और यज्ञ सिद्धि में विद्वानों की वाणी पवित्र हुई शोभायमान होती हैं ॥ ६७ ॥

अभ्यर्षतेत्यस्य वामदेव ऋषिः । यज्ञपुरुषो देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विवाहितैः स्त्रीपुरुषैः किं कार्यमित्याह ॥

विवाहित स्त्री पुरुषां क्या करना चाहिये इस वि० ॥

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु
भद्रा द्रविणानि धत्त । इमं यज्ञं नयत देवता
नो घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते ॥ ६८ ॥

अभि । अर्षत । सुष्टुतिम् । सुस्तुतिमिति
सुऽस्तुतिम् । गव्यम् । आजिम् । अस्मासु ।
भद्रा । द्रविणानि । धत्त । इमम् । यज्ञम् ।
नयत । देवता । नः । घृतस्य । धाराः । मधु-
मदिति मधुऽमत् । पवन्ते ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(अभि) सर्वतः (अर्षत) प्राप्तुत (सुष्टुतिम्)
शोभनां प्रशंसाम् (गव्यम्) गवि वाचि भवं बोधं धेनौ भवं
दुग्धादिकं वा (आजिम्) अजन्ति जानन्ति सुकर्माणि येन तं
संग्रामम् । इणजादिभ्य इतीण् प्रत्ययः (अस्मासु) (भद्रा)
कल्याणकराणि (द्रविणानि) (धत्त) (इमम्) (यज्ञम्)
संगन्तव्यं गृहाश्रमव्यवहारम् (नयत) प्रापयत (देवता) विद्वांसः ।
अत्र सुपां सुलुगिति जसौ लुक् (नः) अस्मान् (घृतस्य) प्रदीप्तस्य
विज्ञानस्य सम्बन्धिन्यः (धाराः) सुशिक्षिता वाचः (मधुमत्)
बहु मधु विद्यते यस्मिंस्तद् यथास्यात्तथा (पवन्ते) प्राप्नुवन्ति ॥ ६८ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषा यूयमुत्तमाचारेण्य सुष्टुतिमाजिं गव्यं चाभ्यर्षत देवतास्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त न इमं यज्ञं नयत या घृतस्य धारा विदुषो मधुमत्पवन्ते ता अस्मान्नयत ॥ ६८ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषैः सखिभिर्भूत्वा जगति प्रख्यातैर्भवितव्यम् । यथा स्वेभ्यस्तथान्येभ्योऽपि कल्याणकारकाणि द्रव्याण्युन्नेयानि परमपुरुषार्थेन गृहाश्रमस्य शोभा कर्त्तव्या । वेदविद्या सततं प्रचारणीया च ॥ ६८ ॥

पदार्थः—हे विवाहित स्त्रीपुरुषो तुम उत्तम वर्त्ताव से (सुष्टुतिम्) अच्छी प्रशंसा तथा (आजिम्) जिस से उत्तम कामों को जानते हैं उस संग्राम और (गव्यम्) बाणी में होने वाले बोध वा गौ में होने वाले दूध दही घी आदि को (अभ्यर्षत) सब ओर से प्राप्त होओ (देवता) विद्वान् जन (अस्मासु) हम लोगों में (भद्रा) अतिआनन्द कराने वाले (द्रविणानि) धनों को (धत्त) स्थापित करो (नः) हमलोगों को (इमम्) इस (यज्ञम्) प्राप्त होने योग्य गृहाश्रम व्यवहार को (नयत) प्राप्त करावे जो (घृतस्य) प्रकाशित विज्ञान से युक्त (धाराः) अच्छी शिक्षायुक्त बाणी विद्वानों को (मधुमत्) मधुर आलाप जैसे हो वैसे (पवन्ते) प्राप्त होती हैं उन बाणियों को हम को प्राप्त करो ॥ ६८ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषों को चाहिये कि परस्पर मित्र हो कर संसार में विख्यात होवे जैसे अपने लिये वैसे औरों के लिये भी अत्यन्त सुख करने वाले धनों को उत्ततियुक्त करें परम पुरुषार्थ से गृहाश्रम की शोभा करें और वेद विद्या का निरन्तर प्रचार करें ॥ ६८ ॥

धामन्तित्यस्य वामदेव ऋषिः । यज्ञपुरुषो देवता ।

स्वराडाषीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथेश्वरराजविषयमाह ॥

अब ईश्वर और राजा का वि० ॥

धामँस्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तः समुद्रे
हृद्यन्तरायुषि । अपामनीके समिथे य आ-
भूतस्तमश्याम् मधुमन्तं त ऊर्मिम् ॥ ६९ ॥

धामन् । ते । विश्वम् । भुवनम् । अधि ।
 श्रितम् । अन्तरित्यन्तः । समुद्रे । हृदि । अन्त-
 रित्यन्तः । आयुषि । अपाम् । अनीके ।
 समिथऽइति समऽइथे । यः । आभृतऽइत्या-
 भृतः । तम् । अश्याम् । मधुमन्तमिति
 मधुमन्तम् । ते । ऊर्मिम् ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(धामन्) दधाति यस्मिंस्तस्मिन् (ते) तत्र
 (विश्वम्) सर्वम् (भुवनम्) भवन्ति भूतानि यस्मिन् (अधि)
 (श्रितम्) (अन्तः) मध्ये (समुद्रे) आकाशमिव व्याप्तस्व-
 रूपे (हृदि) हृदये (अन्तः) मध्ये (आयुषि) जीवनहेतौ
 (अपाम्) प्राणानाम् (अनीके) सैन्ये (समिथे) संग्रामे (यः)
 संभारः (आभृतः) समन्ताद्भृतः (तम्) (अश्याम्) प्राप्नुयाम
 (मधुमन्तम्) प्रशस्तमधुरादिगुणोपेतम् (ते) तत्र (ऊर्मिम्)
 बोधम् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हे जगदीश यस्य तेऽधामन्तन्तः समुद्रे विश्वं भुवन-
 मधिश्रितं तद्वयमश्याम हे सभापते तेऽपामन्तर्हृद्यायुष्यपामनीके
 समिथे यः संभार आभृतस्तं मधुमन्तमूर्मिं च वयमश्याम ॥ ६६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्जगदीश्वरसृष्टौ परमप्रयत्नेन सख्युन्नतिः
 कार्या सर्वाः सामग्रीधृत्वा युक्ताहारविहारेण शरीरारोग्यं संतप्य
 स्वेषामन्येषां चोपकारः कार्य इति शम् ॥ ६६ ॥

अत्र सूर्यमेघगृहायमगणितविद्येश्वरादिपदार्थविद्यावर्णनादेतद-
ध्यायोक्तार्थस्य पूर्वाध्यायोक्तार्थेन सहसंगतिरस्तीति बोद्धव्यमिति॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर जिस (ते) आप के (धामन्) जिस में कि समस्त
पदार्थों को आप धरते हैं (अन्तः, समुद्रे) उस आकाश के तुल्य सब के बीच व्याप्त
स्वरूप में (विश्वम्) सब (भुवनम्) प्राणियों की उत्पत्ति का स्थान संसार (अधि,
त्रितम्) आश्रित हो के स्थित है उस को हम लोग (अश्याम) प्राप्त होवें । हे सभा-
पते (ते) तेरे (अपाम्) प्राणों के (अन्तः) बीच (हृदि) हृदय में तथा (आयुषि)
जीवन के हेतु प्राणधारियों के (अनीके) सेना और (समिधे) संयाम में (यः)
जो भार (आभृतः) भली भांति धर रहा है (तम्) उस को तथा (मधुमन्तम्) प्रशंसा
युक्त मधुर गुणों से भरे हुए (उन्मिम्) बोध को हम लोग प्राप्त होवें ॥ ८८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जगदीश्वर की सृष्टि में परम प्रयत्न से
मित्रों की उत्पत्ति करें और समस्त सामग्री को धारण कर के यथायोग्य आहार
और विहार अर्थात् परिश्रम से शरीर की आरोग्यता का विस्तार कर अपना
और पराया उपकार करें ॥ ८८ ॥

इस अध्याय में सूर्य मेघ गृहायम और गणित की विद्या तथा ईश्वर आदि की
पदार्थविद्या के वर्णन से इस अध्याय के अर्थ की पिछले अध्याय के अर्थ के साथ
एकता है यह समझना चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां श्रीयु-
तविरजानन्दसरस्वती स्वामिनां शिष्येण श्रीमद्दयानन्द-
सरस्वती स्वामिना विरचिते संस्कृताऽऽर्यभाषा-
भ्यां विभूषिते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभाष्ये
सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोध्यायारम्भः ॥

—॥३॥—

ओं विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।
यद् भद्रं तन्न आसुव ॥ १ ॥

वाजप्रचम इत्यस्य देवा ऋषयः । अग्निदेवता ।

शक्ती कृन्दः । धैवतः स्वरः ॥

तत्रादौ मनुष्यैर्यज्ञेन किं किं साधनीयमित्याह ॥

अब अठारहवें अध्याय का आरंभ है उस के प्रथम

मंत्र में मनुष्यों को ईश्वर वा धर्मानुष्ठानादि से

क्या २ सिद्ध करना चाहिये इस वि० ॥

वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसि-
तिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे
श्लोकश्च मे अवश्च मे अतिश्च मे ज्यो-
तिश्च मे स्वश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १ ॥

वाजः । च । मे । प्रसवऽइति प्रऽसवः ।

च । मे । प्रयतिरिति प्रऽयतिः । च । मे ।

प्रसितिरिति प्रऽसितिः । च । मे । धीतिः ।

च । मे । क्रतुः । च । मे । स्वरः । च । मे ।
 श्लोकः । च । मे । श्रवः । च । मे । श्रुतिः । च ।
 मे । ज्योतिः । च । मे । स्वरिति स्वरः । च ।
 मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(वाजः) अन्नम् (च) विज्ञानादिकम् (मे)
 मम (प्रसवः) ऐश्वर्यम् (च) तत्साधनानि (मे) (प्रयतिः)
 प्रयतते येन सः । अत्र सर्वधातुभ्यः इत्यौणादिक इप्रत्ययः (च)
 तत्साधनम् (मे) (प्रसितिः) प्रबन्धः (च) रक्षणम् (मे)
 (धीतिः) धारणा (च) ध्यानम् (मे) (क्रतुः) प्रज्ञा (च)
 उत्साहः (मे) (स्वरः) स्वयंराजमानं स्वातन्त्र्यम् (च) परं तपः
 (मे) (श्लोकः) प्रशंसिता शिक्षिता वाक् । श्लोक इति वाङ्
 ना० निघं० । १ । ११ । (च) वक्तृत्वम् (मे) (श्रवः) श्रव-
 णम् (च) श्रावणम् (मे) (श्रुतिः) शृण्वन्ति सकला विद्या
 यथा सा वेदाख्या (च) तदनुकूला स्मृतिः (मे) (ज्योतिः)
 विद्याप्रकाशः (च) अन्यस्मै विद्याप्रकाशनम् (मे) (स्वरः)
 सुखम् (च) परमसुखम् (मे) (यज्ञेन) पूजनीयेन परमेश्वरेण
 जगदुपकारकेण व्यवहारेण वा (कल्पन्ताम्) समर्था भवन्तु ॥ १ ॥

अन्वयः—मे वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च
 मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रवश्च मे श्रुति-
 श्च मे ज्योतिश्च मे स्वरश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या युष्माभिरन्नाद्येन सर्वसुखाय यज्ञउपा-
 सनीयः साधनीयश्च यतः सर्वेषां मनुष्यादीनामुन्नतिर्भवेत् ॥ १ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (दाजः) अन्न (च) विशेषज्ञान (मे) मेरा (प्रसवः) ऐश्वर्य्य (च) और उस के ढंग (मे) मेरा (प्रयतिः) जिस व्यवहार से अच्छा यत्न बनता है सो (च) और उस के साधन (मे) मेरा (प्रसितिः) प्रबन्ध (च) और रक्षा (मे) मेरी (धीतिः) धारणा (च) और ध्यान (मे) मेरी (क्रतुः) अष्टबुद्धि (च) उत्साह (मे) मेरी (स्वरः) स्वतंत्रता (च) उत्तम तेज (मे) मेरी (श्लोकः) पदरचना करने वाली वाणी (च) कहना (मे) मेरा (श्रवः) सुनना (च) और सुनाना (मे) मेरी (श्रुतिः) जिस से समस्त विद्या सुनी जाती है वह वेदविद्या (च) और उस के अनुकूल स्मृति अर्थात् धर्मशास्त्र (मे) मेरी (ज्योतिः) विद्या का प्रकाश होना (च) और दूसरे की विद्या का प्रकाश करना (मे) मेरा (स्वः) सुख (च) और अन्य का सुख (यज्ञेन) सेवन करने योग्य परमेश्वर वा जगत् के उपकारी व्यवहार से (कल्पन्ताम्) समर्थ होवे ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम को अन्न आदि पदार्थों से सब के सुख के लिये ईश्वर की उपासना और जगत् के उपकारक व्यवहार की सिद्धि करनी चाहिये जिस से सब मनुष्यादिकों की उन्नति हो ॥ १ ॥

प्राणश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता ।

अतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽसु-
श्च मे चित्तं च मेऽआधीतं च मे वाक् च
मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दक्षश्च मे
बलं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

प्राणः । च । मे । अप्रानऽइत्यप्राणः ।

च । मे । व्यानऽइति विऽआनः । च । मे ।

असुः । च । मे । चित्तम् । च । मे । आ-

धीतमित्याऽधीतम् । च । मे । वाक् । च ।

मे । मनः । च । मे । चक्षुः । च । मे ।

श्रोत्रम् । च । मे । दक्षः । च । मे । बलम् ।

च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(प्राणः) हृदिस्थो वायुः (च) उदानः कण्ठदेशस्थः
पवनः (मे) (अप्रानः) नाभेरधोगामी वातः (च) समानो
नाभिसंस्थितो वायुः (मे) (व्यानः) शरीरस्थ सर्वेषु संधिषु व्याप्तः
पवनः (च) धनंजयः (मे) (असुः) नागादिर्मरुत् (च) अग्रे
वायवः (मे) (चित्तम्) स्मृतिः (च) बुद्धिः (मे) (आधीतम्)
समंताद्भृतिर्निश्चयवृत्तिः (च) रक्षितम् (मे) (वाक्) वाणी
(च) श्रवणम् (मे) (मनः) संकल्पविकल्पात्मिका वृत्तिः (च)
अहंकारः (मे) (चक्षुः) चक्षे पश्यामि येन तन्नेत्रम् (च)
प्रत्यक्षप्रमाणम् (मे) (श्रोत्रम्) शृणोमि येन तत् (च) आगमप्र-
माणम् (मे) (दक्षः) चातुर्यम् (च) सामयिकं भानम् (मे) (बलम्)
(च) पराक्रमः (मे) (यज्ञेन) धर्मानुष्ठानेन (कल्पन्ताम्) ॥२॥

अन्वयः—मे प्राणश्च मेऽप्राणश्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे
चित्तं च मे आधीतं च मे वाक् च मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रं
च मे दक्षश्च मे बलं च यज्ञेन कल्पन्तां समर्था भवन्तु ॥२॥

भावार्थः—मनुष्याः ससाधनान् प्राणादीन् धर्मानुष्ठानाय नियोजयन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (प्राणः) हृदयस्थ जीवन मूल (च) और कण्ठ देश में रहने वाला पवन (मे) मेरा (अपानः) नाभि से नीचे को जाने (च) और नाभि में ठहरने वाला पवन (मे) मेरे (व्यानः) शरीर की सन्धियों में व्याप्त (च) और धनंजय जोकि शरीर के रुधिर आदि को बढ़ाता है वह पवन (मे) मेरा (असुः) नाग आदि प्राण का भेद (च) तथा अन्य पवन (मे) मेरी (चित्तम्) स्मृति अर्थात् सुधि रहनी (च) और बुद्धि (मे) मेरा (आधीतम्) अच्छे प्रकार किया हुआ निश्चित ज्ञान (च) और रचा किया हुआ विषय (मे) मेरी (वाक्) वाणी (च) और सुनना (मे) मेरी (मनः) संकल्प विकल्प रूप अन्तःकरण की वृत्ति (च) अहंकार वृत्ति (मे) मेरा (चक्षुः) जिस से कि मैं देखता हूँ वह नेत्र (च) और प्रत्यक्ष प्रमाण (मे) मेरा (श्रोत्रम्) जिस से कि मैं सुनता हूँ वह कान (च) और प्रत्येक विषय पर वेद का प्रमाण (मे) मेरी (दक्षः) चतुराई (च) और तत्काल भान होना तथा (मे) मेरा (बलम्) बल (च) और पराक्रम ये सब (यज्ञेन) धर्म के अनुष्ठान से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्यलोग साधनों के सहित अपने प्राण आदि पदार्थों को धर्म के आचरण करने में संयुक्त करें ॥ २ ॥

ओजश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता ।

स्वराडतिशक्नोती कृन्दः । प्रञ्चसः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ओजश्च मे सहश्च मऽआत्मा च मे तनूश्च
मे शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि च मेऽस्थीनि च
मे परुष्पि च मे शरीराणि च मऽआयुश्च
मे जुरा च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

ओजः । च । मे । सहः । च । मे । आत्मा ।
 च । मे । तनूः । च । मे । शर्म । च । मे ।
 वर्म । च । मे । अङ्गानि । च । मे ।
 अस्थीनि । च । मे । परुंषि । च । मे ।
 शरीराणि । च । मे । आयुः । च । मे ।
 जरा । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥३॥

पदार्थः—(ओजः) शरीरस्थं तेजः (च) सेना (मे)
 (सहः) शरीरं बलम् (च) मानसम् (मे) (आत्मा) स्वस्व-
 रूपम् (च) स्वसामर्थ्यम् (मे) (तनूः) शरीरम् (च) सम्ब-
 न्धिनः (मे) (शर्म) गृहम् (च) गृह्याः पदार्थाः (मे)
 (वर्म) रक्षकं कवचम् (च) शस्त्रास्त्राणि (मे) (अङ्गानि)
 (च) उपाङ्गानि (मे) (अस्थीनि) (च) अन्यान्तरङ्गाणि
 (मे) (परुंषि) मर्मस्थलानि (च) जीवननिमित्तानि (मे)
 (शरीराणि) मत्सम्बन्धिनां देहाः (च) सूक्ष्मा देहावयवाः
 (मे) (आयुः) जीवनम् (च) जीवनसाधनानि (मे) (जरा)
 वृद्धावस्था (च) युवावस्था (मे) (यज्ञेन) सत्कर्तव्येन पर-
 मात्मना (कल्पन्ताम्) ॥ ३ ॥

अन्वयः—स ओजश्च मे सहश्च स आत्मा च मे तनूश्च मे
 शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि च मेऽस्थीनि च मे परुंषि च मे शरी-
 राणि च स आयुश्च मे जरा च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैः सबलाः सेनादयो धार्मिकरक्षणाय
 दुष्टताडनाय च प्रवर्तनीयाः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (ओजः) शरीर का तेज (च) और मेरी सेना (मे) मेरे (सहः) शरीर का बल (च) तथा मन (मे) मेरा (आत्मा) स्वरूप और (च) मेरा सामर्थ्य (मे) मेरा (तनूः) शरीर (च) और संबन्धिन (मे) मेरा (शर्म) घर (च) और घरके पदार्थ (मे) मेरी (वर्म) रक्षा जिस से हो वह वस्त्र (च) और शस्त्र अस्त्र (मे) मेरे (अङ्गानि) शिरआदि अङ्ग (च) और अङ्गुली आदि प्रत्यङ्ग (मे) मेरे (अस्थीनि) हाड (च) और भीतर के अंग प्रत्यङ्ग अर्थात् हृदय मांस नसे आदि (मे) मेरे (परुषि) मर्मस्थल (च) और जीवन के कारण (मे) मेरे (शरीराणि) संबन्धियों के शरीर (च) अरौ अत्यन्त छोटे २ देह के अंग (मे) मेरी (आयुः) उमर (च) तथा जीवन के साधन अर्थात् जिन से जीते हैं (मे) मेरा (जरा) बुढ़ापा (च) और ज्वानी ये सब पदार्थ (यज्ञेन) सत्कार के योग्य परमेश्वर से (कल्पन्ताम्) समर्थ होंगे ॥ ३ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को चाहिये कि धार्मिक सज्जनों की रक्षा और दुष्टों को दण्ड देने के लिये बली सेना आदि जनों को प्रहस करें ॥ ३ ॥

ज्यैष्ठ्यं चेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता ।

निचृदत्यष्टिशक्रन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ज्यैष्ठ्यं च म॒ऽआधिपत्यं च मे म॒न्युश्च
मे भाम॑श्च मे॒ऽमश्च मे॒ऽम्भश्च मे ज॒मा च मे
महि॑मा च मे वरि॑मा च मे प्रथि॑मा च मे
वर्षि॑मा च मे द्राघि॑मा च मे वृ॒डं च मे वृ॒द्धिश्च
मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

ज्यैष्ठ्यम् । च । मे । आधिपत्यमित्या-
 धिऽपत्यम् । च । मे । मन्युः । च । मे । भामः ।
 च । मे । अमः । च । मे । अम्भः । च । मे ।
 जेमा । च । मे । महिमा च । मे । वरिमा ।
 च । मे । प्रथिमा । च । मे । वर्षिमा । च ।
 मे । द्राघिमा । च । मे । वृद्धम् । च । मे ।
 वृद्धिः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(ज्यैष्ठ्यम्) प्रशस्यस्य भावः (च) उत्तमानि वस्तूनि
 (आधिपत्यम्) अधिपतेर्भावः (च) अधिपतिः (मे) (मन्युः)
 अभिसानः (च) शान्तिः (मे) (भामः) क्रोधः । भामइति
 क्रोधना० निघं० २ । १३ (च) सुशीलम् (मे) (अमः) न्यायेन
 प्राप्तो गृहादिपदार्थः (च) प्राप्तव्यः (मे) (अम्भः) उदकम् ।
 अल्लइत्युदकना० निघं १।१२ (च) दुग्धादिकम् (मे) (जेमा)
 जेतुर्भावः (च) विजयः (मे) (महिमा) महतो भावः (च) प्रतिष्ठा
 (मे) (वरिमा) वरस्य श्रेष्ठस्य भावः (च) उत्तमाचरणम् (मे)
 (प्रथिमा) पृथोर्भावः (च) विस्तीर्णाः पदार्थाः (मे) (वर्षि-
 मा) वृद्धस्य भावः (च) बाल्यम् (मे) (द्राघिमा) दीर्घस्य भावः
 (च) वृद्धम् (मे) (वृद्धम्) प्रभूतं बहुरूपं धनादिकम् (च)
 कल्पसपि (मे) (वृद्धिः) वर्द्धन्ते यथा सत्क्रियया सा (च)
 तज्जन्यं सुखम् (मे) (यज्ञेन) धर्मपालनेन (कल्पन्ताम्)
 समर्था भवन्तु ॥ ४ ॥

अन्वयः—मे जैष्टं च मे आधिपत्यं च मे मन्युश्च मे भाम-
श्च मेऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च
मे प्रथिमा च मे वर्षिमा च मे द्राविमा च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे सखायो जना यूयं यज्ञसिद्धये सर्वस्य जगतो
हिताय च प्रशंसितानि वस्तूनि संयुङ्गध्वम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(मे) मेरी (ज्यैष्ठ्यम्) प्रशंसा (च) और उत्तम पदार्थ (मे)
मेरा (आधिपत्यम्) स्वामीपन (च) और स्वकीय द्रव्य (मे) मेरा (मन्युः)
अभिमान (च) और शान्ति (मे) मेरा (भामः) क्रोध (च) और उत्तम शील
(मे) मेरा (अमः) न्याय से पाये हुए गृहादि (च) और पाने योग्य पदार्थ
(मे) मेरा (अम्भः) जल (च) और दूध दही घी आदि पदार्थ (मे) मेरा
(जेमा) जीत का होना (च) और विजय (मे) मेरा (महिमा) बडप्पन
(च) प्रतिष्ठा (मे) मेरी (वरिमा) बड़ाई (च) और उत्तम वर्त्ताव (मे)
मेरा (प्रथिमा) फैलाव (च) और फैले हुए पदार्थ (मे) मेरा (वर्षिमा) बड़ापा
(च) और लड़काई (मे) मेरी (द्राविमा) बढवार (च) और कुटाई (मे)
मेरा (वृद्धम्) प्रभुता को पाए हुए बहुत प्रकार का धन आदि पदार्थ (च)
और थोड़ा पदार्थ तथा (मे) मेरी (वृद्धिः) जिस अरुकी क्रिया से वृद्धि को प्राप्त
होते हैं वह (च) और उस से उत्पन्न हुआ सुख उक्त समस्त पदार्थ (यज्ञेन)
धर्म की रक्षा करने से (कल्पन्ताम्) समर्थित होंगे ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मित्रजनों तुम यज्ञ की सिद्धि और समस्त जगत् के हित
के लिये प्रशंसित पदार्थों को संयुक्त करो ॥ ४ ॥

सत्यञ्चेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता ।

अत्यष्टिष्कन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विप्रयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सत्यं च मे अद्वा च मे जगच्च मे धनं च
मे विश्वं च मे महश्च मे क्रीडा च मे

मोदश्च मे जातं च मे जनिष्यमाणं च मे सूक्तं
च मे सुकृतं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

सत्यम् । च । मे । श्रद्धा । च । मे । जगत् ।

च । मे । धनम् । च । मे । विश्वम् । च । मे ।

महः । च । मे । क्रीडा । च । मे । मोदः । च । मे ।

जातम् । च । मे । जनिष्यमाणम् । च । मे ।

सूक्तमिति सुऽउक्तम् । च । मे । सुकृतमिति

सुकृतम् । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(सत्यम्) यथार्थम् (च) सर्वहितम् (मे)
(श्रद्धा) अत् सत्यं दधाति यथा सा । अदिति सत्यना० निघं०
३ । १० (च) एतत् साधनानि (मे) (जगत्) यद्गच्छति
तत् (च) एतत्स्थाः सर्वे पदार्थाः (मे) (धनम्) सुवर्णा-
दिकम् (च) धान्यम् (मे) (विश्वम्) सर्वम् (च) अखिलो-
पकरणम् (मे) (महः) महस्त्वयुक्तं पूज्यं वस्तु (च) सत्कारः
(मे) (क्रीडा) विहारः (च) एतत्साधनम् (मे) (मोदः) हर्षः
(च) परमानन्दः (मे) (जातम्) यावदुत्पन्नम् (च) यावदुत्पद्यते
तावत् (मे) (जनिष्यमाणम्) उत्पत्स्यमानम् (च) यावत्तत्सम्बन्धि
(मे) (सूक्तम्) सुष्ठुकथितम् (च) सुविचारितम् (मे) (सुकृतम्)
पुण्यात्मकं सुष्ठुनिष्पादितं कर्म (च) एतत्साधनानि (मे) (यज्ञेन)
सत्यधर्मोन्नतिकरणेनो पदेशाख्येन (कल्पन्ताम्) ॥ ५ ॥

अन्वयः—मे सत्यं च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनञ्च मे विश्वं च मे महश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातञ्च मे जनिष्यमाणं च मे सूक्तं च मे सुकृतं च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्याध्ययनध्यापनश्रवणोपदेशान् कुर्वन्ति कारयन्ति च ते नित्यमुन्नता जायन्ते ॥ ५ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (सत्यम्) यथार्थ विषय (च) और सब का हित करना (मे) मेरी (श्रद्धा) श्रद्धा अर्थात् जिस से सत्य को धारण करते हैं (च) और उक्त श्रद्धा की सिद्धि देने वाले पदार्थ (मे) मेरा (जगत्) चेतन सन्तान आदि वर्ग (च) और उस में स्थिर हुए पदार्थ (मे) मेरा (धनम्) सुवर्ण आदि धन (च) और धान्य अर्थात् अनाज आदि (मे) मेरा (विश्वम्) सर्वस्व (च) और सभी पर उपकार (मे) मेरी (महः) बड़ाई से भरी हुई प्रशंसा करने योग्य वस्तु (च) और सत्कार (मे) मेरा (क्रीडा) खेलना विहार (च) और उस के पदार्थ (मे) मेरा (मोदः) हर्ष (च) और अतिहर्ष (मे) मेरा (जातम्) उत्पन्न हुआ पदार्थ (च) तथा जो होता है (मे) मेरा (जनिष्यमाणम्) जो उत्पन्न होने वाला (च) और जितना उस से संबन्ध रखने वाला है (मे) मेरा (सूक्तम्) अच्छे प्रकार कहा हुआ (च) और अच्छे प्रकार विचारा हुआ (मे) मेरा (सुकृतम्) उत्तमता से किया हुआ काम (च) और उस के साधन ये उक्त सब पदार्थ (यज्ञेन) सत्य और धर्म की उन्नति कर ने रूप उपदेश से (कल्पन्ताम्) समर्थ हैं ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्या का पठन पाठन श्रवण और उपदेश करते वा कराते हैं वे नित्य उन्नति को प्राप्त होते हैं ॥ ५ ॥

ऋतं चेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । भुरिगति-

शकरो छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ऋतं च मेऽमृतं च मेऽयुधर्मं च मेऽनामयच्च
मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽनमिच्च

च मेऽभयं च मे सुखं च मे शयनं च मे सूषाश्च
मे सुदिनं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

ऋतम् । च । मे । अमृतम् । च । मे ।
अयक्ष्मम् । च । मे । अनामयत् । च । मे ।
जीवातुः । च । मे । दीर्घायुत्वमिति दीर्घा-
युऽत्वम् । च । मे । अनमित्रम् । च ।
मे । अभयम् । च । मे । सुखमिति सु-
खम् । च । मे । शयनम् । च । मे । सूषा-
इति सुऽउषाः । च । मे । सुदिनमिति सु-
दिनम् । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(ऋतम्) यथार्थविज्ञानम् (च) एतत्साधकम् ।
(मे) (अमृतम्) स्वस्वरूपं मुक्तिसुखं यज्ञशिष्टमन्नं वा (च)
प्रेयम् (मे) (अयक्ष्मम्) यक्ष्मादिरोगरहितं शरीरादिकम्
(च) एतत्साधकं कर्म (मे) (अनामयत्) रोगादिरहितम्
(च) एतत्साधकसौषधम् (मे) (जीवातुः) येन जीवन्ति
यज्जीवयति वा (च) पथ्यादिकम् (मे) (दीर्घायुत्वम्) चि-
रायुषो भावः (च) ब्रह्मचर्यजितेन्द्रियत्वादिकम् (मे) (अन-
मित्रम्) अविद्यमानशत्रुः (च) पक्षपातरहितं कर्म (मे)

(अभयम्) भयराहित्यम् (च) शौर्यम् (मे) (सुखम्) पर-
मानन्दः प्रसन्नता (च) एतत्साधकं कर्म (मे) (शयनम्)
(च) एतत्साधनम् (मे) (सूषाः) शोभना उषा यस्मिन् स
कालः (च) एतत्संबन्धि कर्म (मे) (सुदिनम्) शोभनं च
तद्दिनं च तत् (च) एतदुपयोगि कर्म (मे) (यज्ञेन) सत्य-
भाषणादिव्यवहारेण (कल्पन्ताम्) समर्था भवन्तु ॥ ६ ॥

अन्वयः—मे ऋतं च मेऽमृतं च मेऽयत्नं च मेऽनामयच्च मे
जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽनमित्रं च मेऽभयं च मे सुखं च मे
शयनं च मे सूषाश्च मे सुदिनं च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सत्यभाषणादीनि कर्माणि कुर्वन्ति
ते सर्वदा सुखिनो भवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (ऋतम्) यथार्थ विज्ञान (च) और उस की
सिद्धि कराने वाला पदार्थ (मे) मेरा (अमृतम्) आत्मस्वरूप वा यज्ञ से बचा
हुआ अन्न (च) तथा पीने योग्य रस (मे) मेरा (अयत्नम्) यत्ना आदि रोगों
से रहित शरीर आदि (च) और रोगविनाशक कर्म (मे) मेरा (अनामयत्)
रोग आदि रहित आयु (च) और इस की सिद्धि करने वाली औषधियाँ (मे)
मेरा (जीवातुः) जिस से जीते हैं वा जो जिलाता है वह व्यवहार (च) और
पथ्य भोजन (मे) मेरा (दीर्घायुत्वं) अधिक आयु का होना (च) ब्रह्मचर्य
और इन्द्रियों की अपनी वश में रखना आदि कर्म (मे) मेरा (अनमित्रम्)
मित्र (च) और पक्षपात को छोड़ के काम (मे) मेरा (अभयम्) न डरपना
(च) और शूरपन (मे) मेरा (सुखम्) अति उत्तम आनन्द (च) और इस की
सिद्धि कराने वाला (मे) मेरा (शयनम्) सो जाना (च) और उस काम की
सिद्धि कराने वाला पदार्थ (मे) मेरा (सूषाः) वह समय कि जिस में अच्छी
घातः काल की बेला हो (च) और उक्त काम का संबन्ध कराने वाली क्रिया तथा
(मे) मेरा (सुदिनम्) सुदिन (च) और उपयोगी कर्म ये सब (यज्ञेन) सत्य
वचन बोलने आदि व्यवहारों से (कल्पन्ताम्) समर्थित होंगे ॥ ६ ॥

भावार्थः—जी मनुष्य सत्य भाषण आदि कामों को करते हैं वे सदा सुखी होते हैं ॥ ६ ॥

यन्ताचेत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । निचृद्-
भुरिगतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥
पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यन्ता च मे धूर्ता च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च
मे विश्वं च मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञानं
च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे सीरं च मे लयश्च
मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ७ ॥

यन्ता । च । मे । धूर्ता । च । मे । क्षेमः ।
च । मे । धृतिः । च । मे । विश्वम् । च ।
मे । महः । च । मे । संविदिति सम्ऽवित् ।
च । मे । ज्ञानम् । च । मे । सूः । च । मे ।
प्रसूरिति प्रऽसूः । च । मे । सीरम् । च ।
मे । लयः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(यन्ता) नियमकर्त्ता (च) नियतः (मे) (धूर्ता)
धारकः (च) धृतः (मे) (क्षेमः) रक्षणम् (च) रक्षकः (मे) (धृतिः)
धरन्ति यथा सा (च) क्षमा (मे) (विश्वम्) अखिलं जगत्

(च) एतदनुकूला क्रिया (मे) (सहः) सहत् (च)
महान् (मे) (संवित्) प्रतिज्ञा (च) विज्ञातम् (मे) (ज्ञातम्)
जानामि येन (च) ज्ञातव्यम् (मे) (सूः) या सुवति प्रेरयति
सा (च) उत्पन्नम् (प्रसूः) या प्रसूत उत्पादयति सा (च)
प्रसवः (मे) (सौरम्) कृषिसाधकं हलादिकम् (च) कृषी-
वलाः (मे) (लयः) लीयन्ते यच्चिन्सः (च) लीनम् (मे)
(यज्ञेन) सुनियमानुष्ठानाख्येन (कल्पन्ताम्) ॥ ७ ॥

अन्वयः—मे यन्ता च मे धर्ता च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च मे
विश्वं च मे सहश्च मे संविच्च मे ज्ञातं च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे
सौरं च मे लयश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये शमदमादिगुणान्विताः सुनियमान्पालयेयुस्ते
स्वाभीष्टानि साधयेयुः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (यन्ता) नियम करने वाला (च) और नियमित
पदार्थ (मे) मेरा (धर्ता) धारण करने वाला (च) और धारण किया हुआ
पदार्थ (मे) मेरी (क्षेमः) रक्षा (च) और रक्षा करने वाला (मे) मेरी
(धृतिः) धारणा (च) और सहनशीलता (मे) मेरे संबन्ध का (विश्वम्)
जगत् (च) और उस के अनुकूल मर्यादा (मे) मेरा (महः) बड़ा कर्म (च)
और बड़ा व्यवहार (मे) मेरी (संवित्) प्रतिज्ञा (च) और जाना हुआ विषय
(मे) मेरा (ज्ञातम्) जिस से जानता हूँ वह ज्ञान (च) और जानने योग्य
पदार्थ (मे) मेरी (सूः) प्रेरणा करने वाली वृत्ति की वृत्ति (च) और उत्पन्न हुआ
पदार्थ (मे) मेरी (प्रसूः) जो उत्पत्ति कराने वाली वृत्ति (च) और उत्पत्ति
का विषय (मे) मेरे (सौरम्) खेती की सिद्धि कराने वाले हल आदि (च)
और खेती करने वाले तथा (मे) मेरा (लयः) लय अर्थात् जिस में एकता को प्राप्त
होना ही वह विषय (च) और जो मुझ में एकता को प्राप्त हुआ वह विद्यादि
गुण ये उक्त सब (यज्ञेन) अच्छे नियमों के आचरण से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो शम दम आदि गुणों से युक्त अच्छे २ नियमों को भली
भाँति पालन करें वे अपने चाहें हुए कामों की सिद्ध करावें ॥ ७ ॥

शं चेत्यस्य देवा ऋषयः । आत्मा देवता ।

भुरिक् शक्वरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयसाह ॥

फिर उसी वि० ॥

शं च मे मयश्च मे प्रियं च मेऽनुकामश्च
मे कामश्च मे सौमनसश्च मे भगश्च मे
द्रविणं च मे भद्रं च मे श्रेयश्च मे वसीयश्च
मे यशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

शम् । च । मे । मयः । च । मे । प्रियम् ।
च । मे । अनुकामऽ इत्यनुऽकामः । च ।
मे । कामः । च । मे । सौमनसः । च ।
मे । भगः । च । मे । द्रविणम् । च । मे ।
भद्रम् । च । मे । श्रेयः । च । मे । वसी-
यः । च । मे । यशः । च । मे । यज्ञेन ।
कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(शम्) कल्याणम् (च) (मे) (मयः) ऐहि-
कं सुखम् (च) (मे) (प्रियम्) प्रीतिकारकम् (च) (मे)
(अनुकामः) धर्मानुकूला कामना (च) (मे) (कामः)

काश्यते येन यस्मिन् वा (च) (मे) (सौमनसः) शोभनं च
तन्मानः सुमनस्तस्य भावः (च) (मे) (भगः) ऐश्वर्यसंघातः
(च) (मे) (द्रविणम्) बलम् (च) (मे) (भद्रम्) अन्-
नीयं सुखम् (च) (मे) (श्रेयः) मुक्तिसुखम् (च) (मे)
(वसीयः) अतिशयेन वस्तु वसीयः (च) (मे) (यशः) की-
र्तिः (च) (मे) (यज्ञेन) सुखसिद्धिकरेश्वरेण (कल्पन्ताम्) ॥ ८ ॥

अन्वयः—मे शं च मे मयश्च मे प्रियं च मेऽनुकामश्च मे का-
मश्च मे सौमनसश्च मे भगश्च मे द्रविणं च मे भद्रं च मे श्रेय-
श्च मे वसीयश्च मे यशश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्येन कर्मणा सुखादयो वर्द्धेरन्तदेव कर्म
सततं सेवनीयम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (शम्) सर्वं सुख (च) और सुख की सब सामग्री
(मे) मेरा (मयः) प्रत्यक्ष आनन्द (च) और इस के साधन (मे) मेरा (प्रियम्)
पियारा (च) और इस के साधन (मे) मेरी (अनुकामः) धर्म के अनुकूल का-
मना (च) और इस के साधन (मे) मेरा (कामः) काम अर्थात् जिस से वा-
जिस में कामना करे (च) तथा (मे) मेरा (सौमनसः) चित्त का अच्छा होना
(च) और इस के साधन (मे) मेरा (भगः) ऐश्वर्य का समूह (च) और इस
के साधन (मे) मेरा (द्रविणम्) बल (च) और इस के साधन (मे) मेरा
(भद्रम्) अति आनन्द देने योग्य सुख (च) और सुख के साधन (मे) मेरा
(श्रेयः) मुक्ति सुख (च) और इस के साधन (मे) मेरा (वसीयः) अतिशय
कर के बसने वाला (च) और इस की सामग्री (मे) मेरी (यशः) कीर्ति (च)
और इस के साधन (यज्ञेन) सुख की सिद्धि करने वाले ईश्वर से (कल्पन्ताम्)
समर्थ होंगे ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जिस काम से सुख आदि की हृदि
हो उस काम का निरन्तर सेवन करें ॥ ८ ॥

जर्कं चेत्यस्य देवा ऋषयः । आत्मा देवता ।
शङ्करी छन्दः । धैवतः स्वरः

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

जर्कं च मे सूनृतां च मे पयश्च मे रसश्च मे
घृतं च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च
मे कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रञ्च मे औ-
द्भिद्यं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

जर्कं । च । मे । सूनृतां । च । मे । पयः ।
च । मे । रसः । च । मे । घृतम् । च । मे । मधु ।
च । मे । सग्धिः । च । मे । सपीतिरिति सऽ
पीतिः । च । मे । कृषिः । च । मे । वृष्टिः ।
च । मे । जैत्रम् । च । मे । औद्भिद्यमित्यात्
भिद्यम् । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(जर्कं) सुसंस्कृतमन्नम् (च) सुगन्ध्यादियुक्त-
म् (मे) (सूनृता) प्रिया वाक् (च) सत्या (मे) (पयः)
दुग्धम् (च) उत्तमं पक्वभौषधम् (मे) (रसः) सर्वद्रव्यसारः (च)
महाप्रभोक्ष्यो निष्पादितः (मे) (घृतम्) आज्यम् (च) सुसं-
स्कृतम् (मे) (मधु) क्षौद्रम् (च) शर्करादिकम् (मे) (सग्धिः)

समानभोजनम् (च) भक्ष्यादिकम् (मे) (सपौतिः) समाना पी-
तिः पानं यस्यां सा (च) चूष्यम् (मे) (कृषिः) भूमिकर्षणम्
(च) शस्यविशेषाः (मे) (वृष्टिः) जलवर्षणम् (च) आहुतिभिः
संस्क्रिया (मे) (जैत्रम्) जेतुं शीलम् (च) सुशिक्षितं सेना-
दिकम् (मे) (औद्भिद्यम्) उद्भिदां पृथिवीं भित्वा जातानां
भावम् (च) फलादिकम् (मे) (यज्ञेन) सर्वरसपदार्थवर्द्धकेन
कर्मणा (कल्पन्ताम्) ॥ ६ ॥

अन्वयः—स जर्कं च मे सूनृता च मे पयश्च मे रसश्च मे
घृतञ्च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपौतिश्च मे कृषिश्च मे
वृष्टिश्च मे जैत्रञ्च मे औद्भिद्यं च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

भावार्थः—मनुष्याः सर्वालुत्तमरसयुक्तान् पदार्थान् संचित्य
तान् यथाकालं होमाद्युत्तमेषु व्यवहारेषु नियोजयेयुः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (जर्कं) अच्छा संस्कार किया अर्थात् बनाया
हुआ अन्न (च) और सुगन्धि आदि पदार्थों से युक्त व्यञ्जन (मे) मेरी (सूनृता)
प्रियवाणी (च) और सत्य वचन (मे) मेरा (पयः) दूध (च) और उत्तम प्रकार के
ओषधि आदि पदार्थ (मे) मेरा (रसः) सब पदार्थों का सार (च) और बड़ीर
ओषधियों से निकाला हुआ रस (मे) मेरा (घृतम्) घी (च) और उस का
संस्कार करने तपाने आदि से सिद्ध हुआ पक्वान्न (मे) मेरा (मधु) सहत
(च) और खाड़ गुड़ आदि (मे) मेरा (सग्धिः) एकसा भोजन (च) और उत्तम-
भोग साधन (मे) मेरी (सपौतिः) एकसा जिस में जल का पान (च) और जो
चूषने योग्य पदार्थ (मे) मेरी (कृषिः) भूमि की जुताई (च) और गेह आदि
अन्न (मे) मेरी (वृष्टिः) वर्षा (च) और होम की आहुतियों से पवन आदि की
शुद्धि करना (मे) मेरा (जैत्रम्) जीतने का स्वभाव (च) और अच्छे शिक्षित सेना आदि
जन तथा (मे) मेरे (औद्भिद्यम्) भूमि की तोड़ फोड़ के निकसने वाले हत्ती
वा वनस्पतियों का होना (च) और फूल फल ये सब पदार्थ (यज्ञेन) समस्त रस
और पदार्थों की बढ़ती करने वाले कर्म से (कल्पन्ताम्) समर्थ होवे ॥ ६ ॥

भावार्थः—मनुष्य समस्त उत्तम रस युक्त पदार्थों को इकट्ठा कर के
उन का समय २ के अनुकूल होमादि उत्तम व्यवहारों में लगावे ॥ ६ ॥

रयिश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । आत्मा देवता ।

निवृच्छकरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टं च मे पु-
ष्टिश्च मे विभु च मे प्रभु च मे पूर्णं च मे
पूर्णतरं च मे कुर्यं च मेऽक्षितं च मेऽन्नं
च मेऽक्षु च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

रयिः । च । मे । रायः । च । मे । पुष्टम् ।
च । मे । पुष्टिः । च । मे । विभ्वति वि-
भु । च । मे । प्रभ्वति प्रभु । च । मे ।
पूर्णम् । च । मे । पूर्णतरमिति पूर्णतरम् ।
च । मे । कुर्यम् । च । मे । अक्षितम् ।
च । मे । अन्नम् । च । मे । अक्षुत् । च ।
मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

पदार्थः—(रयिः) विद्याश्रीः (च) पुरुषार्थः (मे) (रायः)
प्रशस्तलक्ष्यः (च) पञ्चानादिकम् (मे) (पुष्टम्) (च)
आरोग्यम् (मे) (पुष्टिः) पुष्टिकरणम् (च) (सुपथ्यम्) (मे)

(विभु) अखिलविषयेषु व्याप्तं मन आदि (च) परमात्म-
ध्यानम् (मे) (प्रभु) समर्थम् (च) सर्वसामर्थ्यम् (मे) (पूर्णम्)
अलंकारि (च) एतत्साधनम् (मे) (पूर्णतरम्) अतिशयेन-
पूर्णमाभरणादिकम् (च) सर्वमुपकरणम् (मे) (कुयवम्)
कुत्सितैर्यवैर्वियुक्तम् (च) जीह्यादिकम् (मे) (अक्षितम्)
क्षयरहितम् (च) तृप्तिः (मे) (अन्नम्) अन्नं योग्यम् (मे)
व्यञ्जनम् (मे) (अक्षुत्) क्षुधो राहित्यम् (च) तृषादिराहित्यम्
(मे) (यज्ञेन) प्रशस्तधनप्रापकेणेश्वरेण (कल्पन्ताम्) ॥ १० ॥

अन्वयः—मे रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टं च मे पुष्टिश्च मे विभु
च मे प्रभु च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च मे कुयवं च मेऽक्षितं च
मेऽन्नं च मेऽक्षुच्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्यैः परमपुरुषार्थेन जगदीश्वरभक्तिप्रार्थना-
भ्यां च विद्यादिकं धनं लब्ध्वा सर्वोपकारः साधनीयः ॥ १० ॥

पदार्थः—(मे) मेरी (रयिः) विद्या की कान्ति (च) और पुरुषार्थ
(मे) मेरे (रायः) प्रशंसित धन (च) और पक्वान्न आदि (मे) मेरे (पुष्टम्)
पुष्ट पदार्थ (च) और आरोग्यपन (मे) मेरी (पुष्टिः) पुष्टि (च) और पथ्य
भोजन (मे) मेरा (विभु) सब विषयों में व्याप्त मन आदि (च) परमात्मा का
ध्यान (मे) मेरा (प्रभु) समर्थ व्यवहार (च) और सब सामर्थ्य (मे) मेरा
(पूर्णम्) पूर्ण काम का करना (च) और उस का साधन (मे) मेरे (पूर्णतरम्)
आभूषण गौ मैंस घोड़ा केरी तथा अन्न आदि पदार्थ (च) और सब का उपकार
करना (मे) मेरा (कुयवम्) निन्दित यवों से न मिला हुआ अन्न (च) और
धान चावल आदि अन्न (मे) मेरा (अक्षितम्) अन्नय पदार्थ (च) और तृप्ति
(मे) मेरा (अन्नम्) खाने योग्य अन्न (च) और मसाला आदि तथा (मे) मेरी
(अक्षुत्) क्षुधा की तृप्ति (च) और प्यास आदि की तृप्ति ये सब पदार्थ (यज्ञेन)
प्रशंसित धनादि देने वाले परमात्मा से (कल्पन्ताम्) समर्थ होंगे ॥ १० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को परम पुरुषार्थ और ईश्वर की भक्ति प्रार्थना से
विद्या आदि धन पाकर सब का उपकार सिद्ध करना चाहिये ॥ १० ॥

वित्तं चेत्यस्य देवा ऋषयः । श्रीमदात्मा देवता ।
भुरिक् शक्नोति हृदः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वित्तं च मे वेद्यं च मे भूतं च मे भवि-
ष्यच्च मे सुगं च मे सुप्रथ्यं च मऽऋद्धं च
मऽऋद्धिश्च मे क्लृप्तं च मे क्लृप्तिश्च मे
मृतिश्च मे सुमृतिश्च मे यज्ञेन कल्प-
न्ताम् ॥ ११ ॥

वित्तम् । च । मे । वेद्यम् । च । मे ।
भूतम् । च । मे । भविष्यत् । च । मे ।
सुगमिति सुगम् । च । मे । सुप्रथ्यमिति
सुप्रथ्यम् । च । मे । ऋद्धम् । च । मे ।
ऋद्धिः । च । मे । क्लृप्तम् । च । मे ।
क्लृप्तिः । च । मे । मृतिः । च । मे ।
सुमृतिरिति सुमृतिः । च । मे । यज्ञेन ।
कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(वित्तम्) विचारितम् (च) विचारः (मे)
(वेद्यम्) विचार्यम् (च) विचारकर्त्ता (मे) (भूतम्) अती-
तम् (च) वर्त्तमानम् (मे) (भविष्यत्) आगासि (च) सर्व-
सामयिकम् (मे) (सुगम्) सुष्ठु गच्छन्ति यस्मिंस्तत् (च) उचि-
तं कर्म (मे) (सुपथ्यम्) शोभनस्य पथो भावम् (च) निदा-
नम् (मे) (ऋद्धम्) समृद्धम् (च) सिद्धयः (मे) (ऋद्धिः)
योगेन प्राप्ता समृद्धिः (च) तुष्टयः (मे) (क्लृप्तम्) समर्पितम्
(च) कल्पना (मे) (क्लृप्तिः) समर्थोहा (च) तर्कः (मे)
(सतिः) मननम् (च) विवेचनम् (मे) (सुसतिः) शोभना
प्रज्ञा (च) उत्तमा निष्ठा (मे) (यज्ञेन) शमदमादियुक्तेन
योगाभ्यासेन (कल्पन्ताम्) ॥ ११ ॥

अन्वयः—मे वित्तं च मे वेद्यं च मे भूतं च मे भविष्यच्च मे
सुगं च मे सुपथ्यं च मे ऋद्धं च मे ऋद्धिश्च मे क्लृप्तं च मे क्लृप्तिश्च
मे सतिश्च मे सुसतिश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

भावार्थः—ये शमादियुक्ताः संयता योगमभ्यस्यन्त्यृद्धिसिद्धि-
सहिताश्च भवन्ति तेऽन्यानपि समर्पयितुं शक्नुवन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (वित्तम्) विचारा हुआ विषय (च) और वि-
चार (मे) मेरा (वेद्यम्) विचार मे योग्य विषय (च) और विचार मे वाला (मे)
मेरा (भूतम्) व्यतीत हुआ विषय (च) और वर्त्तमान (मे) मेरा (भविष्यत्)
होने वाला (च) और सब समय का उत्तम व्यवहार (मे) मेरा (सुगम्) सुगम
मार्ग (च) और उचित कर्म (मे) मेरा (सुपथ्यम्) सुगम युक्ताहार विहार
का होना (च) और सब कामों में प्रथम कारण (मे) मेरा (ऋद्धम्) अच्छी
वृद्धि को प्राप्त पदार्थ (च) और सिद्धि (मे) मेरी (ऋद्धिः) योग से पाई हुई
अच्छी वृद्धि (च) और तुष्टि अर्थात् सन्तोष (मे) मेरा (क्लृप्तम्) सामर्थ्य को
प्राप्त हुआ काम (च) और कल्पना (मे) मेरी (क्लृप्तिः) सामर्थ्य की कल्पना
(च) और तर्क (मे) मेरा (सतिः) विचार (च) और पदार्थ २ का विचार करना
(मे) मेरी (सुसतिः) उत्तम बुद्धि तथा (च) अच्छी निष्ठा ये सब (यज्ञेन)
शम दम आदि नियमों से युक्त योगाभ्यास से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो श्रम आदि नियमों से युक्त संयम की प्राप्त योग का अभ्यास करते और ऋद्धि सिद्धि की प्राप्त हुए हैं वे श्रीरों को भी अच्छे प्रकार ऋद्धि सिद्धि दे सकते हैं ॥ ११ ॥

ब्रीहयश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । धान्यदा आत्मा देवता ।

भुरिगतिशक्तीरुन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ब्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे ति-
लाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्ग-
वश्च मेऽणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च
मे गोधूमाश्च मे मसूराश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

ब्रीहयः । च । मे । यवाः । च । मे ।
माषाः । च । मे । तिलाः । च । मे । मु-
द्गाः । च । मे । खल्वाः । च । मे । प्रिय-
ङ्गवः । च । मे । अणवः । च । मे । श्या-
माकाः । च । मे । नीवाराः । च । मे ।
गोधूमाः । च । मे । मसूराः । च । मे ।
यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(ब्रीहयः) तण्डुलाः (च) प्रष्टिकाः (मे) (यवाः)
 (च) आढक्यः (मे) (माषाः) (च) कलायः (मे) (तिलाः)
 (च) नारिकेलः (मे) (मुद्गाः) (च) तत्संस्काराः (मे)
 (खल्वाः) चणकाः (च) तत्साधनम् (मे) (प्रियङ्गवः) धा-
 न्यविशेषाः (च) अन्यानि क्षुद्रान्नानि (मे) (अणवः) सूक्ष्म-
 तण्डुलाः (च) तत्पाकः (मे) (श्यामाकाः) (च) (मे)
 (नीवाराः) विना वपनेनोत्पन्नाः (च) एतत्संस्करणम् (मे)
 (गोधूमाः) (च) एतत्संस्करणम् (मे) (मसूराः) (च) एतत्स-
 खन्धि (मे) (यज्ञेन) सर्वान्नप्रदेन परमात्मना (कल्पन्ताम्) ॥ १२ ॥

अन्वयः—मे ब्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च
 मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे श्यामा-
 काश्च मे नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे मसूराश्च यज्ञेन कल्प-
 न्ताम् ॥ १२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्ब्रीह्यादिभ्यः सुसंस्कृतानोदनादीन् संपाद्य
 तेऽग्नौ होतव्या भोक्तव्या अन्ये भोजयितव्याश्च ॥ १२ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (ब्रीहयः) चावल (च) और साठी के धान (मे)
 मेरे (यवाः) जौ (च) और अरहर (मे) मेरे (माषाः) उरद (च) और मटर
 (मे) मेरा (तिलाः) तिल (च) और नारियल (मे) मेरे (मुद्गाः) मूंग
 (च) और उस का बनाना (मे) मेरे (खल्वाः) चणें (च) और उन का सिद्ध
 करना (मे) मेरी (प्रियङ्गवः) कंगुनी (च) और उस का बनाना (मे) मेरे
 (अणवः) सूक्ष्म चावल (च) और उन का पाक (मे) मेरा (श्यामाकाः)
 समा (च) और महुआ पटेरा चेना आदि छोटे अन्न (मे) मेरा (नीवाराः)
 पसाई के चावल जो कि विना बोए उत्पन्न होते हैं (च) और इन का पाक
 (मे) मेरे (गोधूमाः) गेहूं (च) और उन का पकाना तथा (मे) मेरी (मसूराः)
 मसूर (च) और इन का संबंधि अन्य अन्न ये सब (यज्ञेन) सब अन्नों के दाता
 परमेश्वर से (कल्पन्ताम्) समर्थ हैं ॥ १२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि चावल आदि से अच्छे प्रकार संस्कार किये हुए भात आदि को बना अग्नि में होम करें तथा आप खावे औरों को खावे ॥ १२ ॥

अश्रमाचेत्यस्य देवा ऋषयः । रत्नवान्धनवानात्मा देवता ।

भुरिगतिशक्तरौ छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्रमा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च
मे पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पत-
यश्च मे हिरण्यं च मेऽयश्च मे श्यामं च
मे लोहं च मे सीसं च मे त्रपु च मे य-
ज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

अश्रमा । च । मे । मृत्तिका । च । मे
गिरयः । च । मे । पर्वताः । च । मे ।
सिकताः । च । मे । वनस्पतयः । च । मे ।
हिरण्यम् । च । मे । अयः । च । मे । श्या-
मम् । च । मे । लोहम् । च । मे । सीसम् ।
च । मे । त्रपु । च । मे । यज्ञेन । कल्प-
न्ताम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(अशमा) पाषाणः (च) हीरकादीनि रत्नानि (मे) (मृत्तिका) प्रशंसिता मृत् (च) साधारणामृत् (मे) (गिरयः) मेषाः (च) अन्नादि (मे) (पर्वताः) ह्रस्वा महा-
न्तः शैलाः (च) सर्वधनम् (मे) (सिकताः) (च) तत्रस्थाः
पदार्थाः सूक्ष्मा वालुकाः (मे) (वनस्पतयः) वटादयः (च)
आम्नादयो वृक्षाः (मे) (हिरण्यम्) (च) रजतादि (मे)
(अयः) (च) शस्त्राणि (मे) (श्यामम्) श्याममणिः
(च) शुक्त्यादि (मे) (लोहम्) सुवर्णम् । लोहमिति सुवर्ण-
ना० निघ० १ । २ (च) कान्तिसारादिः (मे) (सीसम्)
(च) जतु (मे) (जपु) (च) रङ्गम् (मे) (यज्ञेन) संगति-
करणयोग्येन (कल्पन्ताम्) ॥ १३ ॥

अन्वयः—मेऽशमा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वता-
श्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यं च मेऽयश्च मे श्यामं
च मे लोहं च मे सीसं च मे जपु च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

भावार्थः—समुप्याः पृथिवीस्थान् पदार्थान्सुपरीक्ष्यैतेभ्यो
रत्नानि धातूँश्च प्राप्य सर्वहितायोपयुञ्जीरन् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (अशमा) पत्थर (च) और हीरा आदि रत्न (मे)
मेरी (मृत्तिका) अच्छी माटी (च) और साधारण माटी (मे) मेरे (गिरयः)
मेघ (च) और बहल (मे) मेरे (पर्वताः) बड़े छोटे पर्वत (च) और पर्वतों में
होने वाले पदार्थ (मे) मेरी (सिकताः) बड़ी वालू (च) और छोटी २ वालू
(मे) मेरे (वनस्पतयः) बड़ आदि वृक्ष (च) और आम आदि वृक्ष (मे) मेरा
(हिरण्यम्) सब प्रकार का धन (च) तथा चांदी आदि (मे) मेरा (अयः)
लोहा (च) और शस्त्र (मे) मेरा (श्यामम्) नीलमणि वा लहसुनिआ आदि (च)
और चन्द्रकान्तमणि (मे) मेरा (लोहम्) सुवर्ण (च) तथा कान्तीसार आदि
(मे) मेरा (सीसम्) सीसा (च) और लाख (मे) मेरा (जपु) जस्ता (च)
और पीतल आदि ये सब (यज्ञेन) संग करने योग्य व्यवहार से (कल्पन्ताम्)
समर्थ हों ॥ १३ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग पृथिवीस्थ पदार्थों को अच्छी परीक्षा से जान के इन से रत्न और अच्छे २ धातुओं को पाकर सब के हित के लिये उपयोग में लावे ॥ १३ ॥

अग्निश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । अग्न्यादियुक्त आत्मा देवता ।
सुरिगष्टिः कृन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अग्निश्च म॒ऽआप॑श्च मे वी॒रुध॑श्च म॒ऽ-
ओष॑धयश्च मे कृ॒ष्टप॒च्याश्च मेऽकृ॒ष्टप॒च्या-
श्च मे ग्रा॒म्याश्च मे प॒शव॑ आ॒र॒ण्याश्च मे
वि॒त्तं च मे वि॒त्तिश्च मे भू॒तं च मे भू॒तिश्च
मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १४ ॥

अग्निः । च । मे । आपः । च । मे ।
वीरुधः । च । मे । ओषधयः । च । मे । कृष्ट-
पच्याऽइति कृष्टऽपच्याः । च । मे । अकृष्ट-
पच्याऽइत्यकृष्टऽपच्याः । च । मे । ग्राम्याः ।
च । मे । पशवः । आरण्याः । च । मे ।
वित्तम् । च । मे । वित्तिः । च । मे । भूतम् । च ।
मे । भूतिः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अग्निः) वह्निः (च) विद्युदादिः (मे) (आपः) जलानि (च) जलरत्नानि (मे) (वीरुधः) गुल्मविशेषाः (च) तृणशाकादि (मे) (ओषधयः) यवसीमलताद्याः (च) सर्वौषधादि (मे) (कृष्टपच्याः) या कृष्टेषु क्षेत्रेषु पच्यन्ते ताः (च) उत्तमानि शस्यादीनि (मे) (अकृष्टपच्याः) या अकृष्टेषु जंगलादिषु पच्यन्ते ताः (च) पर्वतादिषु पक्ताव्याः (मे) (ग्राम्याः) ग्रामे भवाः (च) नगरस्थाः (मे) पशवः) गवाद्याः (आरण्याः) अरण्ये वने भवा मृगादयः (च) सिंहादयः (मे) (वित्तम्) लब्धम् (च) सर्वं धनम् (मे) (वित्तिः) प्राप्तिः (च) प्राप्तव्यम् (मे) (भूतम्) रूपम् (च) नानाविधम् (मे) (भूतिः) ऐश्वर्यम् (च) एतत्साधनम् (मे) (यज्ञेन) संगतिकरणयोग्येन (कल्पन्ताम्) ॥ १४ ॥

अन्वयः—मेऽग्निश्च म आपश्च मे वीरुधश्च म ओषधयश्च मे कृष्टपच्याश्च मेऽकृष्टपच्याश्च मे ग्राम्याश्च म आरण्याश्च पशवो मे वित्तं च मे वित्तिश्च मे भूतं च मे भूतिश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः पावकादिविद्यया संगन्तव्यं शिल्पयज्ञं साध्नुवन्ति त एश्वर्यं लभन्ते ॥ १४ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (अग्निः) अग्नि (च) और विजुली आदि (मे) मेरे (आपः) जल (च) और जल में होने वाले रत्न मीती आदि (मे) मेरे (वीरुधः) लता गुच्छा (च) और शाक आदि (मे) मेरी (ओषधयः) सोम लता आदि ओषधि (च) और फल पुष्पादि (मे) मेरे (कृष्टपच्याः) खेती में पकते हुए अन्न आदि (च) और उत्तम अन्न (मे) मेरे (अकृष्टपच्याः) जो जङ्गल में पकते हैं वे अन्न (च) और जो पर्वत आदिस्थानों में पकने योग्य हैं वे अन्न (मे) मेरे (ग्राम्याः) गांव में हुए गौ आदि (च) और नगर में ठहरे हुए तथा (मे) मेरे (आरण्याः) वन में होने वाले मृग आदि (च) और सिंह आदि

(पशवः) पशु (मे) मेरा (वित्तम्) पाया हुआ पदार्थ (च) और सब धन (मे) मेरी (वित्तिः) प्राप्ति (च) और पाने योग्य (मे) मेरा (भूतम्) रूप (च) और नाना प्रकार का पदार्थ तथा (मे) मेरा (भूतिः) ऐश्वर्य्य (च) और उस का साधन ये सब पदार्थ (यज्ञेन) मेल करने योग्य शिल्प विद्या (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अग्नि आदि की विद्या से संगति करने योग्य शिल्पविद्या रूप यज्ञ को सिद्ध करते हैं वे ऐश्वर्य्य को प्राप्त होते हैं ॥ १४ ॥

वसुचेत्यस्य देवा ऋषयः । धनादियुक्त आत्मा देवता ।

निचृद्दार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च मेऽर्थश्च मे एमश्च मेऽइत्या च मे गतिश्च मे यज्ञेन कल्पताम् ॥ १५ ॥

वसु । च । मे । वसतिः । च । मे । कर्म । च । मे । शक्तिः । च । मे । अर्थः । च । मे । एमः । च । मे । इत्या । च । मे । गतिः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

पदार्थः—(वसु) वस्तु (च) प्रियम् (मे) (वसतिः) यत्र वसन्ति सा (च) सासन्ता (मे) (कर्म) अभीप्सिततम क्रिया (च) कर्त्ता (मे) (शक्तिः) सामर्थ्यम् (च) प्रेम (मे)

(अर्थः) सकलपदार्थसंचयः (च) संचेता (मे) (एमः) एति येन स प्रयत्नः (च) बोधः (मे) (इत्या) एमि जानामि यद्या रीत्या सा (च) युक्तिः (मे) (गतिः) गमनम् (च) उत्तरे-पणादि कर्म (मे) (यज्ञेन) पुरुषार्थानुष्ठानेन (कल्पन्ताम्) ॥ १५ ॥

अन्वयः—मे वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च मे-
ऽर्थश्च स एमश्च भद्रत्या च मे गतिश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये जनाः सर्वं सामर्थ्यादिकं सर्वहि-
तायैव कुर्वन्ति त एव प्रशंसिता भवन्ति ॥ १५ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (वसु) वसु (च) और प्रिय पदार्थ वा पियारा काम (मे) मेरी (वसतिः) जिस में वसते हैं वह वस्ती (च) और भृत्य (मे) मेरा (कर्म) काम (च) और कराने वाला (मे) मेरा (शक्तिः) सामर्थ्य (च) और प्रेम (मे) मेरा (अर्थः) सब पदार्थों का इकट्ठा करना (च) और इकट्ठा करने वाला (मे) मेरा (एमः) अच्छा यत्न (च) और बुद्धि (मे) मेरी (इत्या) वह रीति जिस से व्यवहारों को जानता हूँ (च) और युक्ति तथा (मे) मेरी (गतिः) चाल (च) और उच्छलना आदि क्रिया ये सब पदार्थ (यज्ञेन) पुरुषार्थ के अनुष्ठान से (कल्पन्ताम्) समर्थ होंगे ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो मनुष्य समस्त अपना सामर्थ्य आदि सब के हित के लिये ही करते हैं वे ही प्रशंसा युक्त होते हैं ॥ १५ ॥

अग्निश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । अग्न्यादिर्विद्याविदात्मा

देवता । निचृदतिशक्नोती छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अग्निश्च म॒ऽइन्द्रश्च मे सीमश्च म॒ऽइन्द्र-
श्च मे सविता च म॒ऽइन्द्रश्च मे सरस्वती च

म॒ऽइन्द्र॑श्च मे पू॒षा च॑ म॒ऽइन्द्र॑श्च मे बृ॒हस्प॑-
ति॒श्च म॒ऽइन्द्र॑श्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥१६॥

अ॒ग्निः । च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ ।
सोमः॑ । च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । स॒विता ।
च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । सर॑स्वती । च॒ ।
मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । पू॒षा । च॒ । मे॒ । इ॒-
न्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । बृ॒हस्प॑तिः । च॒ । मे॒ । इ॒-
न्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । य॒ज्ञेन॑ । क॒ल्प॒न्ताम् ॥१६॥

पदार्थः—(अग्निः) सूर्यः प्रसिद्धस्वरूपः (च) भौमः (मे)
(इन्द्रः) विद्युत् (च) वायुः (मे) (सोमः) सोम्यगुणसंपन्नो
जनः पदार्थो वा (च) दृष्टिः (मे) (इन्द्रः) अन्यायविदारकः
सभ्रेशः (च) सभ्याः (मे) (सविता) ऐश्वर्ययुक्तः (च)
एतत्साधनानि (मे) (इन्द्रः) सकलाऽविद्याछेदकोऽध्यापकः
(च) विद्यार्थिनः (मे) (सरस्वती) प्रशस्तबोधः शिष्यायुक्ता
वाणी वा (च) सत्यवक्ता (मे) (इन्द्रः) विद्यार्थिनो जाड्य-
विच्छेदक उपदेशकः (च) श्रोतारः (मे) (पूषा) पोषकः
(च) युक्ताहारविहारौ (मे) (इन्द्रः) यः पुष्टिकरणविद्यायां
रमते (च) वैद्यः (मे) (बृहस्पतिः) बृहतां व्यवहाराणां रत्नकः
(च) राजा (मे) (इन्द्रः) सकलैश्वर्यवर्द्धकः (च) सेनेशः
(मे) (यज्ञेन) विद्यैश्वर्योन्नतिकरणेन (कल्पन्ताम्) ॥ १६ ॥

अन्वयः—मेऽग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे
सविता च म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्रश्च मे पूषा च म
इन्द्रश्च मे बृहस्पतिश्च म इन्द्रश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या युष्माभिः सुविचारेण स्वकीयाः सर्वे
पदार्थाः श्रेष्ठपालनाय दुष्टशिक्षणाय च सततं योजनीयाः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (अग्निः) प्रसिद्ध सूर्यरूप अग्नि (च) और
पृथिवी पर मिलने वाला भौतिक (मे) मेरा (इन्द्रः) विजुलिरूप अग्नि (च)
तथा पवन (मे) मेरा (सोमः) शान्तिगुण वाला पदार्थ वा मनुष्य (च) और वर्षा
मेघ जल (मे) मेरा (इन्द्रः) अन्याय को दूर करने वाला सभापति (च) और
सभासद (मे) मेरा (सविता) ऐश्वर्य युक्त काम (च) और इस के साधन (मे)
मेरा (इन्द्रः) समस्त अविद्या का नाश करने वाला अध्यापक (च) और विद्या-
र्थी (मे) मेरा (सरस्वती) प्रशंसित बोध वा शिक्षा से भरी हुई बाणी (च)
और सत्य बोलने वाला (मे) मेरे (इन्द्रः) विद्यार्थी की जड़ता का विनाश कर
ने वाला उपदेशक (च) और सुनने वाले (मे) मेरा (पूषा) पुष्टि करने वाला
(च) और योग्य आहार भोजन विहार सोना आदि (मे) मेरा जो (इन्द्रः) पुष्टि
करने की विद्या में रम रहा है वह (च) और वैद्य (मे) मेरा (बृहस्पतिः) इष्टेय्य
वहारी की रक्षा करने वाला (च) और राजा तथा (मे) मेरा (इन्द्रः)
समस्त ऐश्वर्य का बढ़ाने वाला उद्योगी और (च) सेनापति ये सब (यज्ञेन)
विद्या और ऐश्वर्य की उन्नति करने से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम लोगों को अच्छे विचार से अपने सब पदार्थ उत्तमों
का पालन करनी और दुष्टों की शिक्षा देने के लिये निरंतर युक्त करने चाहिये ॥

मित्रश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । मित्रैश्चर्यसहित आत्मा

देवता । स्वराट् शक्नोति हृन्तः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विप्रयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

मित्रश्च म इन्द्रश्च मे वरुणश्च म इन्द्रश्च

मे धाता च म इन्द्रश्च मे त्वष्टा च म

इन्द्रश्च मे मरुतश्च म इन्द्रश्च मे विश्वे च मे
देवा इन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

मित्रः । च । मे । इन्द्रः । च । मे ।
वरुणः । च । मे । इन्द्रः । च । मे । धाता ।
च । मे । इन्द्रः । च । मे । त्वष्टा । च । मे । इन्द्रः ।
च । मे । मरुतः । च । मे । इन्द्रः । च ।
मे । विश्वे । च । मे । देवाः । इन्द्रः । च ।
मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

पदार्थः—(मित्रः) प्राणः (च) समानः (मे) (इन्द्रः)
विद्युत् (च) तेजः (मे) (वरुणः) उदानः । प्राणोदानौ मि-
त्रावरुणौ श० ३ । १ । १३ (च) व्यानः (मे) (इन्द्रः)
सूर्यः (च) धृतिः (मे) (धाता) धर्ता (च) धैर्यम् (मे)
(इन्द्रः) परमैश्वर्यप्रापकः (च) न्यायः (मे) (त्वष्टा) वि-
च्छेदकोऽग्निः (च) पुरुषार्थः (मे) (इन्द्रः) शत्रुविदारको राजा
(च) शिल्पम् (मे) (मरुतः) ब्रह्माण्डस्या अन्ये वायवः (च)
शरीरा धातवः (मे) (इन्द्रः) सर्वाभिव्यापिका तडित् (च)
एतत्प्रयोगः (मे) (विश्वे) सर्वे (च) सर्वस्वम् (मे) (देवाः)
दिव्यगुणाः पृथिव्यादयः (इन्द्रः) परमैश्वर्यदाता (च) एतदु-
पयोगः (मे) (यज्ञेन) वायुविद्याविधानेन (कल्पन्ताम्) ॥ ७ ॥

अन्वयः—मे मित्रश्च मइन्द्रश्च मे वरुणश्च मइन्द्रश्च मे धाता च मइन्द्रश्च मे त्वष्टा च मइन्द्रश्च मे मरुतश्च मइन्द्रश्च मे विश्वे च देवा मइन्द्रश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्याः प्राणविद्युद्दिद्यां विज्ञायैतयोः सर्वता-
भिव्याप्तिं च ज्ञात्वा दीर्घजीवनं सम्पादयेयुः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (मित्रः) प्राण अर्थात् हृदय में रहने वाला पवन (च) और समान नाभिस्थ पवन (मे) मेरा (इन्द्रः) विजुली रूप अग्नि (च) और तेज (मे) मेरा (वरुणः) उदान अर्थात् कण्ठ में रहने वाला पवन (च) और समस्त शरीर में विचरने हारा पवन (मे) मेरा (इन्द्रः) सूर्य (च) और धारणाकर्षण (मे) मेरा (धाता) धारण करने हारा (च) और धीरज (मे) मेरा (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य का प्राप्त कराने वाला (च) और न्याययुक्त पुरुषार्थ (मे) मेरा (त्वष्टा) पदार्थों को छिन्न भिन्न करने वाला अग्नि (च) और शिल्प अर्थात् कारीगरी (मे) मेरा (इन्द्रः) शत्रुओं को विदीर्ण करने हारा राजा (च) तथा कारीगरी (मे) मेरे (मरुतः) इस ब्रह्माण्ड में रहने वाले और पवन (च) और शरीर के धातु (मे) मेरी (इन्द्रः) सर्वत्र व्यापक विजुली (च) और उस का काम (मे) मेरे (विश्वे) समस्त पदार्थ (च) और सर्वस्व (देवाः) उत्तम गुण युक्त पृथिवी आदि (मे) मेरे लिये (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य का दाता (च) और उस का उपयोग ये सब (यज्ञेन) पवन की विद्या के विधान करने से (कल्पन्ताम्) समर्थ होंगे ॥ १७ ॥

भावाथः—मनुष्य प्राण और विजुली की विद्या को जान और इन की सब जगह सब ओर से व्याप्ति को जानकर अपनी बहुत जीवन को सिद्ध करें ॥ १७ ॥

पृथिवी चेत्यस्य देवा ऋषयः । राज्यैश्वर्यादियुक्तात्मा

देवता । भुरिक्शकरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पृथिवी च मइन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षं च म-
इन्द्रश्च मे द्यौश्च मइन्द्रश्च मे समाश्च

म॒ऽइन्द्र'श्च मे॒ नक्षत्राणि च म॒ऽइन्द्र'श्च मे॒
दिश'श्च म॒ऽइन्द्र'श्च मे॒ यज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

पृथि॒वी । च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ ।
अ॒न्तरि॑क्षम् । च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ ।
द्यौः । च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । समाः ।
च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । नक्षत्राणि ।
च॒ । मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । दिशः । च॒ ।
मे॒ । इन्द्रः॑ । च॒ । मे॒ । यज्ञेन॑ । कल्प॒-
न्ताम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—(पृथिवी) विस्तीर्णा भूमिः (च) अत्रस्थाः
पदार्थाः (मे) (इन्द्रः) विद्युत्क्रिया (च) बलप्रदा (मे)
(अन्तरिक्षम्) अक्षयमाकाशम् (च) अत्रस्थाः पदार्थाः (मे)
(इन्द्रः) सर्वैश्वर्यधारः (च) एतत्प्रयोगः (मे) (द्यौः)
प्रकाशकर्मा (च) एतत्साधकाः पदार्थाः (मे) (इन्द्रः) सक-
लपदार्थविच्छेत्ता (च) विच्छेद्याः पदार्थाः (मे) (समाः)
संवत्सराः (च) क्षणादयः (मे) (इन्द्रः) कालज्ञाननिमित्तः
(च) गणितम् (मे) (नक्षत्राणि) यानि कारणरूपेण न
क्षीयन्ते तानि भुवनानि (च) एतत्संबन्धिनः (मे) (इन्द्रः)
लोकलोकान्तरस्था विद्युत् (च) (मे) (दिशः) पूर्वाद्याः

(च) एतत्स्थानि वस्तूनि (मे) (इन्द्रः) दिग्ज्ञापकः (च) ध्रुव-
तारा (मे) (यज्ञेन) पृथिवीकालविज्ञापकेन (कल्पन्ताम्) ॥ १८ ॥

अन्वयः—मे पृथिवी च मइन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षं च मइन्द्रश्च
मे द्यौश्च मइन्द्रश्च मे समाश्च मइन्द्रश्च मे नक्षत्राणि च मइ-
न्द्रश्च मे दिशश्च मइन्द्रश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्याः पृथिव्यादिपदार्थास्तत्रस्थां विद्युतं च
यावन्त जानन्ति तावदैश्वर्यं न ह्याप्नुवति ॥ १८ ॥

पदार्थः—(मे) मेरी (पृथिवी) विस्तारयुक्त भूमि (च) और उस में
स्थित जो पदार्थ (मे) मेरी (इन्द्रः) बिजुलीरूप क्रिया (च) और बल देने
वाली व्यायाम आदि क्रिया (मे) मेरा (अन्तरिक्षम्) विनाशरहित आकाश
(च) और आकाश में ठहरे हुए सब पदार्थ (मे) मेरा (इन्द्रः) समस्त
ऐश्वर्य का आधार (च) और उस का करना (मे) मेरी (द्यौः) प्रकाश
के काम कराने वाली विद्या (च) और उस के सिद्ध करने वाले पदार्थ
(मे) मेरा (इन्द्रः) सब पदार्थों को छिन्न भिन्न करने वाला सूर्य आदि
(च) और छिन्न भिन्न करने योग्य पदार्थ (मे) मेरी (समाः) वर्षे
(च) और क्षण, पल, विपल, घटौ, मुहूर्त, दिन आदि (मे) मेरा (इन्द्रः)
समय के ज्ञान का निमित्त (च) और गणितविद्या (मे) मेरे (नक्षत्राणि)
नक्षत्र अर्थात् जो कारण रूप से स्थिर रहते किन्तु नष्ट नहीं होते वे लोक (च)
और उन के साथ संबन्ध रखने वाले प्राणी आदि (मे) मेरी (इन्द्रः) लोक
लोकान्तरों में स्थित होने वाली बिजुली (च) और बिजुली से संयोग करते हुए
उन लोकों में रहने वाले पदार्थ (मे) मेरी (दिशः) पूर्व आदि दिशा (च)
और उन में ठहरी हुई वस्तु तथा (मे) मेरा (इन्द्रः) दिशाओं के ज्ञान का
देने वाला (च) और ध्रुव का तारा ये सब पदार्थ (यज्ञेन) पृथिवी और समय
के विशेष ज्ञान देने वाले कामसे (कल्पन्ताम्) समर्थ होंगे ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग पृथिवी आदि पदार्थों और उन में ठहरी हुई
बिजुली आदि को जबतक नहीं जानते तबतक ऐश्वर्य को नहीं प्राप्त होते ॥ १८ ॥

अथंशुश्चेत्यस्य देवा ऋषयः । पदार्थविदात्मा देवता ।
निचृदत्यष्टिष्कन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयसाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अथंशुश्च मे रश्मिश्च मेऽदाभ्यश्च मेऽधि-
पतिश्च मउपाथंशुश्च मेऽन्तर्यामिश्च मेऽऐन्द्र-
वायवश्च मे मैत्रावरुणश्च मेऽआश्विनश्च मे
प्रतिप्रस्थानश्च मे शुक्रश्च मे मन्थी च मे य-
ज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

अथंशुः । च । मे । रश्मिः । च । मे ।
अदाभ्यः । च । मे । अधिपतिरित्यधिऽप-
तिः । च । मे । उपाथंशुरित्युपऽअथंशुः ।
च । मे । अन्तर्यामिऽइत्यन्तऽयामः । च ।
मे । ऐन्द्रवायवः । च । मे । मैत्रावरुणः ।
च । मे । आश्विनः । च । मे । प्रतिप्रस्थानऽ
इति प्रतिऽप्रस्थानः । च । मे । शुक्रः । च । मे ।
मन्थी । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अंशुः) व्याप्तिमान् सूर्यः । अत्राशूङ् व्याप्तावित्य-
 ञ्छाद्बाहुलकीनौणादिक उः प्रत्ययो दुगागसश्च (च) प्रतापः
 (मे) (रश्मिः) येनाश्नाति सः । अत्राश भोजने धातोर्बाहुलकान्
 मिः प्रत्ययो रशादेशश्च । उ० ४।४ ई (च) विविधम् (मे) (अदाभ्यः)
 उपलयरहितः (च) रज्जकः (मे) (अधिपतिः) अधिष्ठाता
 (च) अध्यस्तम् (मे) (उपांशुः) उपगतांशवे यच्च स उपांशुर्जपः
 (च) रहस्यविचारः (मे) (अन्तर्यामः) योऽन्तर्मध्ये याति स
 वायुः (च) बलम् (मे) (ऐन्द्रवायवः) इन्द्रो विदुद्वायुश्च
 तयोरयं संबन्धी (च) जलम् (मे) (सैत्रावरुणः) प्राणोदान-
 योरयं सहचारी (च) व्यानः (मे) (आश्विनः) अश्विनोः
 सूर्याचन्द्रमसोरयं मध्यवर्ती (च) प्रभावः (मे) (प्रतिप्रस्थानः)
 यः प्रस्थानं गमनं प्रति वर्तते सः (च) भ्रमणम् (मे) (शुक्रः)
 शुद्धस्वरूपः (च) वीर्यकरः (मे) (सन्धी) सधितुं शीलः (च)
 पयः काष्ठादिः (मे) (यज्ञेन) अग्निपदार्थोपयोगेन (कल्प-
 न्ताम्) ॥ १६ ॥

अन्वयः—मेऽशुश्च मे रश्मिश्च मेऽदाभ्यश्च मेऽधिपतिश्च
 स उपांशुश्च मेऽन्तर्यामश्च स ऐन्द्रवायवश्च मे सैत्रावरुणश्च
 स आश्विनश्च मे प्रतिप्रस्थानश्च मे शुक्रश्च मे सन्धी च यज्ञेन
 कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

भावार्थः—यदि मनुष्याः सूर्यप्रकाशादिभ्योऽप्युपकारं गृह्णी-
 युस्तर्हि विद्वांसो भूत्वा क्रियाकौशलं कुतो न प्राप्नुयुः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (अंशुः) व्याप्ति वाला सूर्य (च) और उस का
 प्रताप (मे) मेरा (रश्मिः) भोजन करने का व्यवहार (च) और अनेक प्रकार
 का भोजन (मे) मेरा (अदाभ्यः) विनाश रहित (च) और रक्षा करने वाला
 (मे) मेरा (अधिपतिः) स्वामी (च) और जिस में स्थिर ही वह स्थान (मे) मेरा

(उपांशः) मन में जप का करना (च) और एकान्त का विचार(मे)मेरा(अन्तर्यामः)
 मध्य में जाने वाला पवन (च) और बल (मे) मेरा (ऐन्द्रवायवः) विजुली
 और पवन के साथ संबन्ध करने वाला काम (च) और जल (मे) मेरा (मैत्राव-
 रुणः) प्राण और उदान के साथ चलने द्वारा वायु (च) और व्यान पवन (मे)
 मेरा (आश्विनः) सूर्य चन्द्रमा के बीच में रहने वाला तेज (च) और प्रभाव(मे)
 मेरा (प्रतिप्रस्थानः) चलने २ के प्रति वर्त्ताव रखने वाला (च) भ्रमण (मे)
 मेरा (शुक्रः) शुद्धस्वरूप (च) और वीर्य करने वाला तथा (मे) मेरा (मन्थी)
 विलीने के स्वभाव वाला (च) और दूध वा काष्ठ आदि ये सब पदार्थ (यज्ञेन)
 अग्नि के उपयोग से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ १८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्यप्रकाशादिकों से भी उपकारों को लेवे तो
 बिद्वान् हो कर क्रिया को चतुराई को क्यों न पावे ॥ १८ ॥

आग्रयणप्रचेत्यस्य देवा ऋषयः । यज्ञानुष्ठानात्मा देवता ।

स्वराडतिधृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयसाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आग्रयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे
 वैश्वानरश्च मे ऐन्द्राग्नश्च मे महावैश्वदेवश्च
 मे मरुत्वतीयाश्च मे निष्केवल्यश्च मे सावि-
 त्रश्च मे सारस्वतश्च मे पात्नीवतश्च मे हा-
 रियोजनश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २० ॥

आग्रयणः । च । मे । वैश्वदेवऽइति
 वैश्वदेवः । च । मे । ध्रुवः । च । मे ।

वैश्वानरः । च । मे । ऐन्द्राग्नः । च । मे ।
 महावैश्वदेवऽइति महाऽवैश्वदेवः । च ।
 मे । मरुत्वतीयाः । च । मे । निष्केवल्यः ।
 निऽकेवल्यऽइति निऽकेवल्यः । च ।
 मे । सावित्रः । च । मे । सारस्वतः । च ।
 मे । पात्नीवतऽइति पात्नीऽवतः । च ।
 मे । हारियोजनऽइति हारिऽयोजनः । च ।
 मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ २० ॥

पदार्थः—(आग्रयणः) मार्गशीर्षादिमासनिष्पन्नो यज्ञ-
 विशेषः (च) (मे) (वैश्वदेवः) विश्वेषां देवानामयं संबन्धी (च) (मे)
 (ध्रुवः) निश्चलः (च) (मे) (वैश्वानरः) विश्वेषां सर्वेषां नराणामयं
 सत्कारः (च) (मे) (ऐन्द्राग्नः) इन्द्रो वायुरग्निर्विद्युश्च ताभ्यां
 निर्दत्तः (च) (मे) (महावैश्वदेवः) महतां विश्वेषां सर्वेषा-
 मयं व्यवहारः (च) (मे) (मरुत्वतीयाः) मरुतां संबन्धिनो
 व्यवहाराः (च) (मे) (निष्केवल्यः) नितरां केवलं सुखं
 यस्मिँस्तस्मिन् भवः (च) (मे) (सावित्रः) सवितुः सूर्यस्यायं
 प्रभावः (च) (मे) (सारस्वतः) सरस्वत्या वाण्या अयं संबन्धी
 (च) (मे) (पात्नीवतः) प्रशस्ता पत्नी यज्ञसंबन्धिनौ तद्वतो-
 ऽयम् (च) (मे) (हारियोजनः) हरीणामश्वानां योजयिता
 तस्यायमनुक्रमः (च) (मे) (यज्ञेन) संगतिकरणेन (कल्पन्ताम्) ॥ २० ॥

अन्वयः—स आश्रयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वानरश्च स एन्द्राग्नश्च मे महावैश्वदेवश्च मे मनुष्यतोयाश्च मे निष्कैवल्यश्च मे सावित्रश्च मे सारस्वतश्च मे पालीवतश्च मे हारियोजनश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २० ॥

भावार्थः—ये मनुष्यास्सामयिकीं क्रियां विद्वत्संगं चाश्रित्य विवाहितस्त्रीवृता भवेयुस्ते पदार्थविद्यां कुतो न जानीयुः ॥ २० ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (आश्रयणः) अगहन आदि महीनों में सिद्ध हुआ यज्ञ (च) और इस की सामग्री (मे) मेरा (वैश्वदेवः) समस्त विद्वानों से संबन्ध करने वाला विचार (च) और इस का फल (मे) मेरा (ध्रुवः) निश्चल व्यवहार (च) और इस के साधन (मे) मेरा (वैश्वानरः) सब मनुष्यों का सत्कार (च) तथा सत्कार करने वाला (मे) मेरा (ऐन्द्राग्नः) पवन और बिजुली से सिद्ध काम (च) और इस के साधन (मे) मेरा (महावैश्वदेवः) समस्त बड़े लोगों का यह व्यवहार (च) इन के साधन (मे) मेरे (मनुष्यतोयाः) पवनों का संबन्ध करने वाले व्यवहार (च) तथा इन का फल (मे) मेरा (निष्कैवल्यः) निरंतर केवल सुख ही जिसमें सब काम (च) और इस के साधन (मे) मेरा (सावित्रः) सूर्य का यह प्रभाव (च) और इस से उपकार (मे) मेरा (सारस्वतः) वाणीसंबन्धी व्यवहार (च) और इन का फल (मे) मेरा (पालीवतः) प्रशंसित यज्ञ संबन्धिनी स्त्री वाले का काम (च) इस के साधन (मे) मेरा (हारियोजनः) घोड़ों को रथ में जोड़ने वाले का यह आरम्भ (च) इस की सामग्री (यज्ञेन) पदार्थों के मेल करने से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों २०

भावार्थः—जो मनुष्य कार्यकाल की क्रिया और विद्वानों के संग का आश्रय ले कर विवाहित स्त्री का नियम किये हों वे पदार्थविद्या को क्यों न जानें ॥ २० ॥

सुचक्षेत्रस्य देवा ऋषयः । यज्ञाङ्गवानात्मा देवता ।

विराड्धृतिश्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सुचक्ष मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे
हीणकलशश्च मे आवाणश्च मेऽधिषवणो

च मे पूतभृच्च मऽआधवनीयश्च मे वेदिश्च
मे बर्हिश्च मेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

सुचः । च । मे । चमसाः । च । मे ।
वायव्यानि । च । मे । द्रोणकलशऽ इति-
द्रोणऽकलशः । च । मे । ग्रावाणाः । च ।
मे । अधिषवणे । अधिसवनेऽइत्यधिऽस-
वने । च । मे । पूतभृदिति पूतऽभृत् । च ।
मे । आधवनीयऽइत्याऽधवनीयः । च ।
मे । वेदिः । च । मे । बर्हिः । च । मे ।
अवभृथऽइत्यवऽभृथः । च । मे । स्वगा-
कारऽइति स्वगाऽकारः । च । मे । यज्ञेन ।
कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—(सुचः) जुह्वादयः (च) तच्छुद्धिः (मे)
(चमसाः) होमभोजनपात्राणि (च) उपकरणानि (मे)
(वायव्यानि) वायुषु साधूनि (च) पवनशुद्धिकराणि (मे)

(द्रोणकलशः) द्रोणश्चासौ कलशश्च पात्रविशेषः (च) परिमाण-
विशेषाः (मे) (ग्रावाणः) शिलाफलकादयः (च) मुशलीलूखले
(मे) (अधिषवणे) सोमलताद्योषधिसाधके (च) कुट्टनपेष-
णक्रिया (मे) (पूतभृत्) येन पूतं विभर्त्तितच्छुद्धिकरं स्त्रियादिकम्
(च) मार्जन्यादिकम् (मे) (आधवनौयः) आधवनसाधनपा-
त्रविशेषः (च) मल्लिकादयः (मे) (वेदिः) यत्र हूयते (च)
चतुष्कादिः (मे) (बर्हिः) उपवर्द्धको दर्भसमूहः (च) यद्यो-
ग्यम् (मे) (अवभृथः) यज्ञान्तःस्नानादिकम् (च) सुगन्धले-
पनम् (मे) (स्वगाकारः) येन स्वान्पदार्थान् गाते तं करोतीति
(च) पवित्रौकरणम् (मे) (यज्ञेन) हवनादिना (कल्प-
न्ताम्) समर्पयन्तु ॥ २१ ॥

अन्वयः—मे सुचश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे
द्रोणकलशश्च मे ग्रावाणश्च मेऽधिषवणे च मे पूतभृच्च मे आध-
वनौयश्च मे वेदिश्च मे बर्हिश्च मेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च
यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

भावार्थः—तएव मनुष्या यज्ञं कर्तुं शक्नुवन्ति ये साधनो-
पसाधनसासग्रीरलंकुर्वन्ति ॥ २१ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (सुचः) खुदा आदि (च) और उन की शुद्धि (मे)
मेरे (चमसाः) यज्ञ वा पाक बनाने के पात्र (च) और उन के पदार्थ (मे) मेरे
(वायव्यानि) पवनों में अच्छे पदार्थ (च) और पवनों की शुद्धि करने वाले काम
(मे) मेरा (द्रोणकलशः) यज्ञ की क्रिया का कलश (च) और विशेष परिमाण
(मे) मेरे (ग्रावाणः) शिलवटा आदि पत्थर (च) और उखली मूशल (मे) मेरे
(अधिषवणे) सोमवल्ली आदि ओषधि जिन से कूटी पीसी जावे साधन (च) और
कूटना पीसना (मे) मेरा (पूतभृत्) पवित्रता जिस से मिलती हो वह सूप आदि
(च) और बुहारी आदि (मे) मेरा (आधवनौयः) अच्छे प्रकार धोने आदि का पात्र
(च) और नलिका आदि यंत्र अर्थात् जिस नली नरकुल की चोगी आदि से

तारागणों को देखते हैं वह (मे) मेरी (वेदिः) होम करने की वेदि (च) और चौकीना आदि (मे) मेरा (बर्हिः) समीप में वृद्धि देने वाला वा कुगसमूह (च) और जो यज्ञसमय के योग्य पदार्थ (मे) मेरा (अवभृथः) यज्ञसमाप्तिसमय का स्नान (च) और चन्दन आदि का अनुलेपन करना तथा (मे) मेरा स्वगाकारः) जिस से अपने पदार्थों को प्राप्त होते हैं उस कर्म को जो करे वह (च) और पदार्थ को पवित्र करना ये सब (यज्ञेन) होम कर ने की क्रिया से (कल्पन्ताम्) समर्थ हैं ॥ २१ ॥

भावार्थः—वे ही मनुष्य यज्ञ करने को समर्थ होते हैं जो साधन उप-साधनरूप यज्ञ के सिद्ध करने की सामग्री को पूरी करते हैं ॥ २१ ॥

अग्निप्रचेत्यस्य देवा ऋषयः । यज्ञवानात्मा देवता ।

भुरिक् शक्वरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

अग्निश्च मे घर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च मे दितिश्च मे द्यौश्च मेऽङ्गुलयः शक्वरयो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

अग्निः । च । मे । घर्मः । च । मे । अर्कः । च । मे । सूर्यः । च । मे । प्राणः । च । मे । अश्वमेधः । च । मे । पृथिवी ।

च । मे । अदितिः । च । मे । दितिः ।
 च । मे । द्यौः । च । मे । अङ्गुलयः । शक्-
 रयः । दिशः । च । मे । यज्ञेन । कल्प-
 न्ताम् ॥ २२ ॥

पदार्थः—(अग्निः) पावकः (च) तत्प्रयोगः (मे) (धर्मः)
 तापः (च) शान्तिः (मे) (अर्कः) पूजनौयसामग्रीविशेषः
 (च) एतच्छुद्धिकरो व्यवहारः (मे) (सूर्यः) सविता (च)
 जीविकाहेतुः (मे) (प्राणः) जीवनहेतुः (च) वाह्यो वायुः
 (मे) (अश्वमेधः) राष्ट्रम् (च) राजनीतिः (मे) (पृथिवी)
 भूमिः (च) एतत्स्याः सर्वपदार्थाः (मे) (अदितिः) अखण्डि-
 ता नीतिः (च) जितेन्द्रियत्वम् (मे) (दितिः) खण्डिता
 सामग्री (च) अनित्यं जीवनं शरीरादिकं वा (मे) (द्यौः)
 धर्मप्रकाशः (च) अहर्निशम् (मे) (अङ्गुलयः) अङ्गान्ति
 प्राप्नुवन्ति याभिस्ताः (शक्रयः) शक्तयः (दिशः) (च) उप-
 दिशः (मे) (यज्ञेन) संगतिकरणयोग्येन परमात्मना (कल्प-
 न्ताम् ॥ २२ ॥

अन्वयः—मेऽग्निश्च मे धर्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्यश्च मे प्राणश्च
 मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मेऽदितिश्च मे दितिश्च मे द्यौश्च मे
 अङ्गुलयः शक्रयो दिशश्च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

भावार्थः—ये प्राणिसुखाय यज्ञमनुतिष्ठन्ति ते महाशयाः
 सन्तीति वेद्यम् ॥ २२ ॥

पदार्थः—

(मे) मेरे (अग्निः) आग (च) और उस का काम में लाना (मे) मेरा (धर्मः) धाम (च) और शान्ति (मे) मेरी (अक्षः) सत्कार करनी योग्य विशेष सामग्री (च) और उस की शुद्धि करने का व्यवहार (मे) मेरा (सूर्यः) सूर्य (च) और जीविका का हेतु (मे) मेरा (प्राणः) जीवन का हेतु वायु (च) और बाहर का पवन (मे) मेरे (अश्वमेधः) राज्य देश (च) और राजनीति (मे) मेरी (पृथिवी) भूमि (च) और इस में स्थिर सब पदार्थ (मे) मेरी (अदितिः) अखण्ड नीति (च) और इन्द्रियों की वश में रखना (मे) मेरी (दितिः) खण्डितसामग्री (च) और अनित्य जीवना वा शरीर आदि (मे) मेरे (द्यौः) धर्म का प्रकाश (च) और दिन रात (मे) मेरा (अंगुल्यः) अंगुली (शक्रयः) शक्ति (दिशः) पूर्व उत्तर पश्चिम दक्षिण दिशा (च) और ईशान वायव्य नैऋत्य आग्नेय उपदिशा ये सब (यज्ञेन) मेल करने योग्य परमात्मा से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ २२ ॥

भावार्थः—

जो प्राणियों के सुख के लिये यज्ञ का अनुष्ठान करते हैं वे महाशय होते हैं ऐसा जानना चाहिये ॥ २२ ॥

व्रतं चेत्यस्य देवा ऋषयः । कालविद्याविदात्मा

देवता । पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चसः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयसाह ॥

फिर उसी वि० ॥

व्रतं च मऽऋतवश्च मे तपश्च मे संवत्स-

रश्च मेऽहोरात्रेऽर्वाष्टीवे बृहद्रथन्तरे च ।

मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

व्रतम् । च । मे । ऋतवः । च । मे । तपः । च ।

मे । संवत्सरः । च । मे । अहोरात्रे इत्यहोरात्रे ।

ज्वंष्टीवेऽइत्यूर्वाष्टीवे । बृहद्रथन्तरेऽइति
 बृहत्ऽरथन्तरे । च । मे । यज्ञेन ।
 कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—(व्रतम्) सत्याचरणनियमपालनम् (च) सत्य-
 कथनं सत्योपदेशश्च (मे) (ऋतवः) वसन्ताद्याः (च) अय-
 नम् (मे) (तपः) प्राणायामो धर्माबुष्ठानं वा (च) शीतो-
 ष्णादिद्वन्द्वसहनम् (मे) (संवत्सरः) द्वादशभिर्मासैरलंजितः
 (च) कल्पमहाकल्पादि (मे) (अहोरात्रे) (ज्वंष्टीवे)
 जलचाष्टौवन्तौ च ते । अत्र अचतुरवि० । अ० पू । ४ । ७७ ।
 इति निपातः (बृहद्रथन्तरे) बृहच्च रथन्तरं च ते (च) वोढुन् (मे)
 (यज्ञेन) कालचक्रज्ञानधर्माद्यबुष्ठानेन (कल्पन्ताम्) ॥ २३ ॥

अन्वयः—मे व्रतं च ऋतवश्च मे तपश्च मे संवत्सरश्च
 मेऽहोरात्रे ज्वंष्टीवे बृहद्रथन्तरे च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

भावार्थः—ये नियतसमये कार्याणि सततं धर्मं चाचरन्ति
 तेऽभीष्टसिद्धिमाप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (व्रतम्) सत्य आचरण के नियम की पालना (च)
 और सत्य कहना और सत्य उपदेश (मे) मेरे (ऋतवः) वसन्त आदि ऋतु (च) और
 उत्तरायण दक्षिणायन (मे) मेरा (तपः) प्राणायाम (च) तथा धर्म का आचरण
 शीत उष्ण आदि का सहना (मे) मेरा (संवत्सरः) साल (च) तथा कल्प महाकल्प
 आदि (मे) मेरे (अहोरात्रे) दिन रात (ज्वंष्टीवे) जंघा और घाँटू (बृहद्रथन्तरे)
 बड़ा पदार्थ अत्यन्त सुन्दर रथ तथा (च) वोड़े वा बैल (यज्ञेन) धर्मज्ञान आदि के
 आचरण और कालचक्र के स्मरण के अनुष्ठान से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ २३ ॥

भावार्थः—जो पुरुष नियम किये हुए समय में काम और निरन्तर धर्म का आचरण करते हैं वे चाही हुई सिद्धि को पाते हैं ॥ २३ ॥

एकाचेत्यस्य देवा ऋषयः । विषसाङ्गगणितविद्याविदात्मा
देवता । पूर्वाङ्गस्य संकृतिश्छन्दः । एकविंशतिश्चेत्युत्तर-
स्य विराट् संकृतिश्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ गणितविद्याया मूलमुपदिष्यते ॥

अब गणितविद्या के मूल का उप० ॥

एका च मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च
मे पञ्च च मे सप्त च मे सप्त च मे नव
च मे नव च मऽएकादश च मऽएकादश च मे
त्रयोदश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च
मे पञ्चदश च मे सप्तदश च मे सप्तदश च
मे नवदश च मे नवदश च मऽएकविं
शतिश्च मऽएकविंशतिश्च मे त्रयोवि
ंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे पञ्च
विंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे
सप्तविंशतिश्च मे सप्तविंशतिश्च मे

नवविंशतिश्च मे नवविंशतिश्च मऽ
 एकत्रिंशच्च मऽएकत्रिंशच्च मे त्रयः
 स्त्रिंशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २४ ॥

एका । च । मे । तिस्रः । च । मे । तिस्रः ।
 च । मे । पञ्च । च । मे । पञ्च । च ।
 मे । सप्त । च । मे । सप्त । च । मे ।
 नव । च । मे । नव । च । मे । एकादश ।
 च । मे । एकादश । च । मे । त्रयोदशेति
 त्रयः ऽ दश । च । मे । त्रयोदशेति त्रयः ऽ द-
 श । च । मे । पञ्चदशेति पञ्च ऽ दश ।
 च । मे । पञ्चदशेति पञ्च ऽ दश । च ।
 मे । सप्तदशेति सप्त ऽ दश । च । मे । सप्त
 दशेति सप्त ऽ दश । च । मे । नवदशेति
 नव ऽ दश । च । मे । नवदशेति नव ऽ दश ।
 च । मे । एकविंशतिरित्येक ऽ विंशतिः ।
 च । मे । एकविंशतिरित्येक ऽ विंशतिः ।

च॒। मे॒। त्रयो॑ वि॒थं॑ शति॒रिति॑ त्रयः॑ऽवि॒थं॑ शतिः॑।
 च॒। मे॒। त्रयो॑ वि॒थं॑ शति॒रिति॑ त्रयः॑ऽवि॒थं॑ शतिः॑।
 च॒। मे॒। पञ्च॑ वि॒थं॑ शति॒रिति॑ पञ्च॑ऽवि॒
 थं॑ शतिः॑। च॒। मे॒। पञ्च॑ वि॒थं॑ शति॒रिति॑ पञ्च॑
 च॑ऽवि॒थं॑ शतिः॑। च॒। मे॒। सप्त॑ वि॒थं॑ शति॒रिति॑
 सप्त॑ऽवि॒थं॑ शतिः॑। च॒। मे॒। सप्त॑ वि॒थं॑ शति॒रिति॑
 सप्त॑ऽवि॒थं॑ शतिः॑। च॒। मे॒। नव॑ वि॒थं॑ शति॒रिति॑
 नव॑ऽवि॒थं॑ शतिः॑। च॒। मे॒। नव॑ वि॒थं॑ शति॒रिति॑
 नव॑ऽवि॒थं॑ शतिः॑। च॒। मे॒। एक॑ त्रि॒थं॑ शदि॒-
 त्येक॑ऽत्रि॒थं॑ शत्। च॒। मे॒। एक॑ त्रि॒थं॑ शदि॒त्येक॑-
 ऽत्रि॒थं॑ शत्। च॒। मे॒। त्रय॑ स्त्रि॒थं॑ शदि॒ति त्रयः॑-
 ऽत्रि॒थं॑ शत्। च॒। मे॒। यच्चे॑न॒। क॒ल्प॒न्ता॒म्॥२४॥

पदार्थः—(एका) एकत्वविशिष्टा संख्या (च) (मे) (तिष्ठः)
 त्रित्वविशिष्टा संख्या (च) (मे) (तिष्ठः) (च) (मे) (पञ्च)
 पञ्चत्वविशिष्टा गणना (च) (मे) (पञ्च) (च) (मे) (सप्त)
 सप्तत्वविशिष्टा गणना (च) (मे) (सप्त) (च) (मे) (नव)
 नवत्वविशिष्टा संख्या (च) मे (नव) (च) मे (एकादश)

एकाधिका दश (च) (मे) (एकादश) (च) (मे) (त्रयोदश) अधिका
 दश (च) (मे) (त्रयोदश) (च) (मे) (पञ्चदश) पञ्चोत्तरा दश
 (च) (मे) (पञ्चदश) (च) (मे) (सप्तदश) सप्ताधिका
 दश (च) (मे) (सप्तदश) (च) (मे) (नवदश) नवोत्त-
 रा दश (च) (मे) (नवदश) (च) (मे) (एकविंशतिः)
 एकाधिका विंशतिः (च) (मे) (एकविंशतिः) (च) (मे)
 (त्रयोविंशतिः) अधिका विंशतिः (च) (मे) (त्रयोविंशतिः)
 (च) (मे) (पञ्चविंशतिः) पञ्चाधिका विंशतिः (च) (मे)
 (पञ्चविंशतिः) (च) (मे) (सप्तविंशतिः) सप्ताधिका विं-
 शतिः (च) (मे) (सप्तविंशतिः) (च) (मे) (नवविं-
 शतिः) नवाधिका विंशतिः (च) (मे) (नवविंशतिः) (च)
 (मे) (एकत्रिंशत्) एकाधिका त्रिंशत् (च) (मे) (एक-
 त्रिंशत्) (च) (मे) (त्रयस्त्रिंशत्) (च) (मे) अधिका-
 त्रिंशत् (च) (मे) (यच्चेन) संगतिकरणेन योगेन दानेन
 वियोगेन वा (कल्पन्ताम्) ॥ २४ ॥

अन्वयः—यच्चेन सङ्गतिकरणेन स एका संख्या च—हे मे ति
 सः, च—पुनर्मे तिस्रश्च—हे मे पञ्च, च—पुनर्मे पञ्च च—हे मे
 सप्त, च—पुनर्मे सप्त—च—हे मे नव, च—पुनर्मे नव च—हे मे
 एकादश, च—पुनर्मे एकादश च—हे मे त्रयोदश, च—पुनर्मे त्र-
 योदश च—हे मे पञ्चदश, च—पुनर्मे पञ्चदश च—हे मे सप्त-
 दश, च—पुनर्मे सप्तदश च—हे मे नवदश, च—पुनर्मे नवदश
 च—हे स एकविंशतिः, च—पुनर्मे एकविंशतिश्च—हे मे त्रयो
 विंशतिः, च—पुनर्मे त्रयोविंशतिश्च—हे मे पञ्चविंशतिः, च—
 पुनर्मे पञ्चविंशतिश्च—हे मे सप्तविंशतिः, च—पुनर्मे सप्तविंश-
 तिश्च—हे मे नवविंशतिः, च—पुनर्मे नवविंशतिश्च—हे स एक-
 त्रिंशच्च—पुनर्मे एकत्रिंशच्च—हे मे त्रयस्त्रिंशच्चादशेऽप्येवं संख्याः
 कल्पन्ताम् ॥ इत्येको योगपक्षः ॥

अथ द्वितीयः पक्षः ॥

यच्चेन योगतो विपरीतेन दानरूपेण वियोगसार्गेण विपरीताः संगृहीताश्चान्यान्या संख्या द्वयोर्वियोगेन यथा मे कल्पन्तां तथा मे त्रयस्त्रिंशच्च—द्वयोर्दानेन वियोगेन स एकत्रिंशत्, च—पुनर्मे समैकत्रिंशच्च—द्वयोर्वियोगेन मे नवत्रिंशतिः, च—पुनर्मे नवत्रिंशतिश्च—द्वयोर्वियोगेन मे सप्तत्रिंशतिरेवं सर्वत्र ॥ इति वियोगेनान्तरेण द्वितीयः पक्षः ॥

अथ तृतीयः ॥

स एका च मे तिस्रश्च, मे तिस्रश्च मे पञ्च च, मे पञ्च च मे सप्त च, मे सप्त च मे नव च, मे नव च स एकादश चैवं विधाः संख्याः अग्रे पि यच्चेन उक्तपुनः पुनर्योगेन गुणनेन कल्पन्तां समर्था भवन्तु ॥ इति गुणनविषये तृतीयः पक्षः ॥ २४ ॥

भावार्थः—अस्मिन् मन्त्रे यच्चेनेति पदेन योगवियोगौ गृह्यते कुतो यजधातोर्हि यः सङ्कृतिकरणार्थस्तेन सङ्कृतिकरणं कस्याश्चित् संख्यायाः कयाचिद्योगकरणं यश्च दानार्थस्तेनैवं संभाव्यं कस्याश्चिद्दानं व्ययीकरणमिदमेवान्तरमेवं गुणनभागवर्गवर्गमूलघनघनमूलभागजातिप्रभागजातिप्रभृतयो ये गणितभेदाः सन्ति ते योगवियोगाभ्यामेवोत्पद्यन्ते कुतः कांचित् संख्यां कयाचित् संख्यया सकृत् संयोजयेत् स योगो भवति यथा $२ + ४ = ६$ द्वयोर्मध्ये चत्वारो युक्ताः षट् संपद्यन्ते । इत्थमनेकवारं चेत् संख्यायां संख्यां योजयेत्तर्हि तद्गुणनमाहुः । यथा $२ \times ४ = ८$ अर्थात् द्विरूपां संख्यां चतुर्वारं पृथक् पृथक् योजयेद्वा द्विरूपां संख्यां चतुर्भिर्गुणयेत्तदाष्टौ जायन्ते । एवं चत्वारश्चतुर्वारं युक्ता वा चतुर्भिर्गुणितास्तदा चतुर्णां वर्गः षोडश संपद्यन्ते ।

दृश्यसन्तरेण आग—वर्गमूल—वनमूलाद्याः क्रिया निष्पद्यन्ते ।
अर्थात् कस्यां चित्संख्यायां कांचित्संख्यां योजयेद्वा केनचित्प्रका-
रान्तरेण वियोजयेदित्यनेनैव योगेन वियोगेन वा बुद्धिमतां यथा-
सतिकल्पनया व्यक्ताव्यक्ततराः सर्वा गणितक्रिया निष्पद्यन्तेऽतोऽ-
त्र संज्ञे द्वयोर्योगिनोत्तरोत्तरा द्वयोर्वियोगेन वा पूर्वा पूर्वा विपश्म
संख्या प्रदर्शिता तथा गुणनस्यापि कश्चित्प्रकारः प्रदर्शित इति
वेदितव्यम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(यज्ञेन) मेल करने अर्थात् योग करने से (मे) मेरी (एका)
एक संख्या (च) और दो (मे) मेरी (तिस्त्रः) तीन संख्या, (च) फिर (मे) मेरी (ति-
स्त्रः) तीन (च) और दो (मे) मेरी (पञ्च) पांच, (च) फिर (मे) मेरी
(पञ्च) पांच (च) और दो (मे) मेरी (सप्त) सात, (च) फिर (मे) मेरी (सप्त)
सात (च) और दो (मे) मेरी (नव) नौ (च) फिर (मे) मेरी (नव)
नौ (च) और दो (मे) मेरी (एकादश) ग्यारह (च) फिर (मे) मेरी (एका-
दश) ग्यारह (च) और दो (मे) मेरी (त्रयोदश) तेरह, (च) फिर (मे)
मेरी (त्रयोदश) तेरह (च) और दो (मे) मेरी (पञ्चदश) पंद्रह, (च) फिर
(मे) मेरी (पञ्चदश) पंद्रह (च) और दो (मे) मेरी (सप्तदश) सत्रह (च)
फिर (मे) मेरी (सप्तदश) सत्रह (च) और दो (मे) मेरी (नवदश) उनतीस, (च)
फिर (मे) मेरी (नवदश) उनतीस (च) और दो (मे) मेरी (एकविंशतिः)
इक्कीस, (च) फिर (मे) मेरी (एकविंशतिः) इक्कीस (च) और दो (मे) मेरी
(त्रयोविंशतिः) तेईस, (च) फिर (मे) मेरी (त्रयोविंशतिः) तेईस (च) और दो (मे) मेरी
(पञ्चविंशतिः) पच्चीस, (च) फिर (मे) मेरी (पञ्चविंशतिः) पच्चीस (च) और दो
(मे) मेरी (सप्तविंशतिः) सप्ताईस, (च) फिर (मे) मेरी (सप्तविंशतिः) सप्ताईस (च)
और दो (मे) मेरी (नवविंशतिः) उनतीस, (च) फिर (मे) मेरी (नवविंशतिः) उन-
तीस (च) और दो (मे) मेरी (एकविंशत्) इकतीस, (च) फिर (मे) मेरी
(एकविंशत्) इकतीस (च) और दो (मे) मेरी (त्रयस्त्रिंशत्) तेतीस (च)
और आगे भी इसी प्रकार संख्या (कल्पन्ताम्) समर्थ हों । यह एक योग पक्ष है ॥

अब दूसरा पक्ष

(यज्ञेन) योग से विपरीत दानरूप वियोगमार्ग से विपरीत संगृहीत
(च) और संख्या दो के वियोग अर्थात् अन्तर से (मे) मेरी (कल्पन्ताम्) समर्थ हों

वैसे (मे) मेरी (त्रयस्त्रिंशत्) तृतीय संख्या (च) दो के देने अर्थात् विधोग से (मे) मेरी (एकविंशत्) इकतीश (च) फिर (मे) मेरी (एकविंशत्) इकतीश (च) दो के विधोग से (मे) मेरी (नवविंशति) उनतीश, (च) फिर (मे) मेरी (नवविंशति) उनतीश (च) दो के विधोग से (मे) मेरी (सप्तविंशति) सत्ताईस समर्थ हो ऐसे सब संख्याओं में जानना चाहिये ॥ यह विधोग से दूसरा पक्ष है ॥

अब तीसरा ॥

(मे) मेरी (एका) एक संख्या (च) और (मे) मेरी (तिस्रः) तीन संख्या (च) परस्पर गुणो, (मे) मेरी (तिस्रः) तीन संख्या (च) और (मे) मेरी (पञ्च) पांच संख्या (च) परस्पर गुणित, (मे) मेरी (पञ्च) पांच संख्या (च) और (मे) मेरी (सप्त) सात संख्या (च) परस्पर गुणित, (मे) मेरी (सप्त) सात संख्या (च) और (मे) मेरी (नव) नव संख्या (च) परस्पर गुणित (मे) मेरी (नव) नव संख्या (च) और (मे) मेरी (एकादश) ब्याह संख्या (च) परस्पर गुणित इस प्रकार अन्य संख्या (यज्ञेन) उक्त वार २ योग अर्थात् गुणन से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ यह गुणन विषय से तीसरा पक्ष है ॥ २४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में यज्ञेन इस पद से जोड़ना घटाना लिये जाने हैं क्यों कि जो यज धातु का संगतिकरण अर्थ है उस से संग कर देना अर्थात् किसी संख्या को किसी संख्या से योग कर देना वा यजधातु का जो दान अर्थ है उस से ऐसी संभावना करनी चाहिये कि किसी संख्या का दान अर्थात् व्यय करना निकाल डालना यही अन्तर है इस प्रकार गुणन, भाग, वर्ग, वर्गमूल, घन, घनमूल, भागजाति, प्रभागजाति आदि जो गणित के भेद हैं वे योग और अन्तर से ही उत्पन्न होते हैं क्यों कि किसी संख्या को किसी संख्या से एक बार मिला दे तो योग कहाता है जैसे $२ + ४ = ६$ अर्थात् २ में ४ जोड़े तो ६ होते हैं ऐसे यदि अनेक वार संख्या में संख्या जोड़े तो उस को गुणन कहते हैं जैसे $२ \times ४ = ८$ अर्थात् २ को ४ वार अलग २ जोड़े वा २ को ४ चार से गुणे तो ८ होते हैं। ऐसे ही ४ को ४ चौगुना कर दिया तो ४ का वर्ग १६ हुए ऐसे ही अन्तर से भाग, वर्गमूल, घनमूल आदि निष्पन्न होते हैं अर्थात् किसी संख्या में किसी संख्या को जोड़ देवे वा किसी प्रकारान्तर से घटा देवे इसी योग वा विधोग से बुद्धिमानों की दयाप्रति कल्पना से व्यक्त अव्यक्त अङ्क गणित और वोज गणित आदि समस्त गणित क्रिया उत्पन्न होती है इस कारण इस मंत्र में दो के योग से उत्तरोत्तर संख्या वा दो के विधोग से पूर्व २ संख्या अच्छे प्रकार दिख लाई हैं वैसे गुणन का भी कुछ प्रकार दिखलाया है यह जानना चाहिये ॥ २४ ॥

चतस्रश्चेत्यस्य पूर्वदेवा ऋषयः । समांकगणितविद्या
विदात्मा देवता । पङ्क्तिश्छन्दः । चतुर्विंशतिश्चे-
त्युत्तरस्याकृतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ समांकगणितविषयमाह ॥

अव सम अंकों के गणित वि० ॥

चतस्रश्च मेऽष्टौ च मेऽष्टौ च मे द्वादश च
मे द्वादश च मे षोडश च मे षोडश च मे वि-
ंशतिश्च मे विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च
मे चतुर्विंशतिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मे
ऽष्टाविंशतिश्च मे द्वात्रिंशच्च मे द्वात्रि-
ंशच्च मे षट्त्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च
मे चत्वारिंशच्च मे चत्वारिंशच्च मे
चतुश्चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंश-
च्च मेऽष्टाचत्वारिंशच्च मे यज्ञेन कल्प-
न्ताम् ॥ २५ ॥

चतस्रः । च । मे । अष्टौ । च । मे ।
अष्टौ । च । मे । द्वादश । च । मे । द्वादश ।

च । मे । षोडश । च । मे । षोडश । च ।
 मे । विंशतिः । च । मे । विंशतिः ।
 च । मे । चतुर्विंशतिरिति चतुःविं-
 शतिः । च । मे । चतुर्विंशतिरिति चतुः-
 ऽविंशतिः । च । मे । अष्टाविंशति-
 रित्यष्टाऽविंशतिः । च । मे । अष्टाविं-
 शतिरित्यष्टाऽविंशतिः । च । मे । द्वा-
 विंशत् । च । मे । द्वाविंशत् । च ।
 मे । षट्त्रिंशदिति षट्त्रिंशत् । च ।
 मे । षट्त्रिंशदिति षट्त्रिंशत् । च ।
 मे । चत्वारिंशत् । च । मे । चत्वारिं-
 शत् । च । मे । चतुश्चत्वारिंशदिति चतुः-
 चत्वारिंशत् । च । मे । चतुश्चत्वारिं-
 शदिति चतुःचत्वारिंशत् । च । मे ।
 अष्टाचत्वारिंशदित्यष्टाचत्वारिंशत् ।
 च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—(चतस्रः) चतुष्ट्वविंशतिः संख्या (च) (मे)
 (अष्टौ) अष्टत्वविंशतिः संख्या (च) (मे) (अष्टौ) (च) (मे)
 (द्वादश) द्व्यधिका दश (च) (मे) (द्वादश) (च) (मे)
 (षोडश) षडधिका दश (च) (मे) (षोडश) (च) (मे)
 (विंशतिः) (च) (मे) (विंशतिः) (च) (मे) (चतुर्विंशतिः)
 चतुरधिका विंशतिः (च) (मे) (चतुर्विंशतिः) (च) मे (अष्टाविं-
 शतिः) अष्टाधिका विंशतिः (च) (मे) (अष्टाविंशतिः) (च)
 (मे) (द्वाविंशत्) द्व्यधिकाविंशत् (च) (मे) (द्वाविंशत्)
 (च) (मे) (षट्त्रिंशत्) षडुत्तराविंशत् (च) (मे)
 (षट्त्रिंशत्) (च) (मे) (चत्वारिंशत्) (च) (मे)
 (चत्वारिंशत्) (च) (मे) (चतुश्चत्वारिंशत्) चतुरधिका-
 चत्वारिंशत् (च) (मे) (चतुश्चत्वारिंशत्) (च) (मे)
 (अष्टाचत्वारिंशत्) अष्टाधिकाचत्वारिंशत् (च) (मे) (यज्ञेन)
 योगन वियोगेन वा (कल्पन्ताम्) समर्था भवन्तु ॥ २५ ॥

अन्वयः—यज्ञेन सङ्कृतिकरणेन मे चतस्रः—चतुःसंख्या
 च—चतस्रो मेऽष्टौ, च—पुनर्मे अष्टौ—च—चतस्रो मे द्वादश, च
 पुनर्मे द्वादश च—चतस्रो मे षोडश, च—पुनर्मे षोडश च—च-
 तस्रो मे विंशतिः, च—पुनर्मे विंशतिश्च—चतस्रो मे चतुर्विं-
 शतिः, च—पुनर्मे चतुर्विंशतिश्च—चतस्रो मेऽष्टाविंशतिः, च—
 पुनर्मेऽष्टाविंशतिश्च—चतस्रो मे द्वाविंशत्, च—पुनर्मे द्वाविं-
 शच्च—चतस्रो मे षट्त्रिंशच्च—पुनर्मे षट्त्रिंशच्च—चतस्रो मे
 चत्वारिंशत्, च—पुनर्मे चत्वारिंशच्च—चतस्रो मे चतुश्चत्वा-
 रिंशत्, च—पुनर्मे चतुश्चत्वारिंशच्च—चतस्रो मेऽष्टाचत्वारिं-
 शत् चाद्वयेऽपि पूर्वोक्तविधिना संख्याः कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥
 इत्येको योगप्रज्ञः ॥

अथ द्वितीयः ॥

यज्ञेन योगतो विपरीतेन दानरूपेण वियोगसामेण विपरीताः संगृहीताश्चान्यान्यासंख्या चतुर्णां वियोगेन यथा मे कल्पन्तां तथा मेऽष्टाचत्वारिंशच्च—चतुर्णां दानेन वियोगेन मे चतुश्चत्वारिंशत् च—पुनर्मे चतुश्चत्वारिंशच्च चतुर्णां वियोगेन मे चत्वारिंशत् च—पुनर्मे चत्वारिंशच्च—चतुर्णां वियोगेन मे षट्त्रिंशत्, च—पुनर्मे षट्त्रिंशच्च—चतुर्णां वियोगेन मे द्वात्रिंशदेवं सर्वत्र ॥ इति वियोगेन द्वितीयः पक्षः ॥ २५ ॥

अथ तृतीयः ॥

मे चतस्रश्च मेऽष्टौ च, मेऽष्टौ च मे द्वादश च, मे द्वादश च मे षोडश च, मे षोडश च मे विंशतिश्चैवं विधाः संख्या अग्रेपि यज्ञेन उक्तपुनःपुनर्योगेन गुणनेन कल्पन्तां समर्था भवन्तु । इति गुणनविप्रयेण तृतीयः पक्षः ॥ २५ ॥

भावार्थः—पूर्वस्मिन्नेकां संख्यां संगृह्य द्वयोर्योगवियोगाभ्यां विप्रमाः संख्याः प्रतिपादिताः । अतः पूर्वत्र क्रमेणागतैकद्वित्रिसंख्या विज्ञायात्र मंत्रे चतसृणां योगेन वियोगेन वा चतुःसंख्यासारसमसंख्याः प्रतिपादिताः । अनेन संबद्धयेन विप्रसंख्यानां समसंख्यानाञ्च भेदान् विज्ञाय यथाबुद्धिकल्पनया सर्वा गणितविद्या विज्ञातव्याः ॥ २५ ॥

पदार्थः—(यज्ञेन मेल करने अर्थात् योग करणे से (मे) मेरी (चतस्रः) चार संख्या (च) और चारि संख्या (मे) मेरी (अष्टौ) आठ संख्या, (च) फिर (मे) मेरी (अष्टौ) आठ संख्या (च) और चारि (मे) मेरी (द्वादश) बारह, (च) फिर (मे) मेरी (द्वादश) बारह (च) और चारि (मे) मेरी (षोडश) सोलह (च) फिर (मे) मेरी (षोडश) सोलह (च) और चारि (मे) मेरी (विंशतिः) बीस (च) फिर (मे) मेरी (विंशतिः) बीस (च) और चारि (मे) मेरी (चतुर्विंशतिः) चौबीस (च) फिर (मे) मेरी (चतुर्विंशतिः)

चौवीश (च) और चारि (मे) मेरी (अष्टाविंशतिः) अट्ठाईश (च) फिर (मे) मेरी (अष्टाविंशतिः) अट्ठाईश (च) और चारि (मे) मेरी (द्वाविंशत्) वत्तीश (च) फिर (मे) मेरी (द्वाविंशत्) वत्तीश (च) और चारि (मे) मेरी (षट्त्रिंशत्) छत्तीश (च) फिर (मे) मेरी (षट्त्रिंशत्) छत्तीश (च) और चारि (मे) मेरी (चत्वारिंशत्) चालीश (च) फिर (मे) मेरी (चत्वारिंशत्) चालीश (च) और चारि (मे) मेरी (चतुश्चत्वारिंशत्) चवालीश (च) फिर (मे) मेरी (चतुश्चत्वारिंशत्) चवालीश (च) और चार (मे) मेरी (अष्टाचत्वारिंशत्) अड़तालीश (च) और आगे भी उक्तविधि से संख्या (कल्पन्ताम्) समर्थ हों यह प्रथम योग पक्ष है ॥ २५ ॥

अब दूसरा ॥

(यज्ञेन) योग से विपरीत दानरूप वियोगमार्ग से विपरीत संगृहीत (च) और २ संख्या चारि के वियोग से जैसे (मे) मेरी (कल्पन्ताम्) समर्थ हों वैसे (मे) मेरी (अष्टाचत्वारिंशत्) अड़तालीश (च) चारि के वियोग से (मे) मेरी (चतुश्चत्वारिंशत्) चवालीश (च) फिर (मे) मेरी (चतुश्चत्वारिंशत्) चवालीश (च) चारि के वियोग से (मे) मेरी (चत्वारिंशत्) चालीश (च) फिर (मे) मेरी (चत्वारिंशत्) चालीश (च) चारि के वियोग से (मे) मेरी (षट्त्रिंशत्) छत्तीश (च) फिर (मे) मेरी (षट्त्रिंशत्) छत्तीश (च) चारि के वियोग से (मे) मेरी (द्वाविंशत्) वत्तीश इस प्रकार सब संख्याओं में जानना चाहिये ॥ २५ ॥ यह वियोग से दूसरा पक्ष है ॥ २५ ॥

अब तीसरा पक्ष ॥

(मे) मेरी (चतस्रः) चारि संख्या (च) और (मे) मेरी (अष्टौ) आठ (च) परस्पर गुणी (मे) मेरी (अष्टौ) आठ (च) और (मे) मेरी (द्वादश) बारह (च) परस्पर गुणी, (मे) मेरी (द्वादश) बारह (च) और (मे) मेरी (षोडश) सोलह (च) परस्पर गुणी (मे) मेरी (षोडश) सोलह (च) और (मे) मेरी (विंशतिः) बीस (च) परस्पर गुणी इस प्रकार संख्या आगे भी (यज्ञेन) उक्त वार २ गुणन से (कल्पन्ताम्) समर्थ हों ॥ यह गुणनविषय से तीसरा पक्ष है ॥ २५ ॥

भावार्थः—पिछिले मंत्र में एक संख्या को लेकर दो के योग वियोग से विषम संख्या कहीं इस से पूर्व मंत्र में क्रम से आई हुई एक दो और तीन संख्या को छोड़ इस मंत्र में चारि के योग वा वियोग से चौथी संख्या को लेकर सम संख्या प्रतिपादन किई ॥ इन दोनों मंत्रों से विषम संख्या और सम संख्याओं का भेद जान के बुद्धि के अनुकूल कल्पना से सब गणित विद्या जाननी चाहिये ॥ २५ ॥

तत्रविप्रचेत्यस्य देवा ऋषयः । पशुविद्याविदात्मा देवता ।

ब्राह्मो बृहतौ छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अथ पशुपालनविषयसाह ॥

अथ पशुपालन वि० ॥

चविप्रचमे त्रवी च मे दित्यवाट् च मे
दित्यौही च मे पञ्चाविप्रच मे पञ्चावी
चमे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे तुर्यवाट्
चमे तुर्यौही च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

अविरिति त्रिऽअविः । च । मे । त्रवीति
त्रिऽअवी । च । मे । दित्यवाडिति दित्यऽवाट् ।
च । मे । दित्यौही । च । मे । पञ्चाविरिति
पञ्चऽअविः । च । मे । पञ्चावीति पञ्च-
ऽअवी । च मे । त्रिवत्सऽइति त्रिऽवत्सः । च ।
मे । त्रिवत्सेति त्रिऽवत्सा । च । मे । तुर्यवा-
डिति तुर्यऽवाट् । च । मे । तुर्यौही । च ।
मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

पदार्थः—(त्रविः) तिलोऽवयो यस्य सः (च) अतो
 भिन्ना सामग्री (मे) (त्रवी) तिलोऽवयो यस्याः सा (च) एत-
 ज्जन्यं घृतादि (मे) (दित्यवाट्) दितौ खण्डितायां क्रियायां
 भवा दित्यास्तान्यो वहति पृथक् करोति सः (च) एतत्पालनम्
 (मे) (दित्यौही) तत्स्त्री (च) अन्यदपि (मे) (पञ्चावि)
 पञ्चावयो यस्य सः (च) एतद्रक्षणम् (मे) (पञ्चावी) स्त्री
 (च) एतत्पालनम् (मे) (त्रिवत्सः) त्रयो वत्सा यस्य सः (च)
 एतच्छक्षणम् (मे) (त्रिवत्सा) त्रयो वत्सा यस्याः सा (च)
 एतस्या रक्षा (मे) (तुर्यवाट्) यस्तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहति प्राप्नोति
 स वृषभादिः । यस्य त्रीणि वर्षाणि पूर्णानि जातानि चतुर्थः
 प्रविष्टः स इत्यर्थः (च) अस्य शिक्षणम् (मे) (तुर्यौही)
 पूर्वोक्तसदृशौ गौः (च) अस्याः शिक्षा (मे) (यज्ञेन) पशुपा-
 लनविधिना (कल्पन्ताम्) समर्थयन्तु ॥ २३ ॥

अन्वयः—मे त्रविश्च मे त्रवी च मे दित्यवाट् च मे दि-
 त्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा
 च मे तुर्यवाट् च मे तुर्यौही च यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र गोजाविग्रहणमुपलक्षणार्थम् । ये सनुष्याः
 पशून् वर्डयन्ति ते रसादग्रा जायन्ते ॥ २३ ॥

पदार्थः—(मे) मेरा (त्रविः) तीन प्रकार का भेड़ों वाला (च)
 और इस से भिन्न सामग्री (मे) मेरी (त्रवी) तीन प्रकार की भेड़ों वाली
 स्त्री (च) और इन से उत्पन्न हुए घृतादि (मे) मेरे (दित्यवाट्) खण्डित
 क्रियाओं में हुए विघ्नों का पृथक् करने वाला (च) और इस के संबन्धी (मे)
 मेरी (दित्यौही) उह्नी क्रियाओं को प्राप्त कराने वाली गाय आदि (च) और
 उस की रक्षा (मे) मेरा (पञ्चाविः) पाँच प्रकार की भेड़ों वाला (च) और
 उस के घृतादि (मे) मेरी (पञ्चावी) पाँच प्रकार की भेड़ों वाली स्त्री (च) और
 इस के उद्योग आदि (मे) मेरा (त्रिवत्सः) तीन बछड़े वाला (च) और उस के

बछड़े आदि (मे) मेरी त्रिवत्सा) तीन बछड़े वाली गौ (च) और उस के घृतादि (मे) मेरा (तुर्य्यावाट्) चौथे वर्ष का प्राप्त हुआ बैल आदि (च) और इस का काम में लाना (मे) मेरी (तुर्य्याहौ) चौथे वर्ष का प्राप्त गौ (च) और इसको शिक्षा ये सब पदार्थ (यज्ञेन) पशुओं के पालन के विधान से (कल्पन्ताम्) समर्थ होवें ॥२६॥

भावार्थः—इस मंत्र में गौ काग और भेड़ के उपलक्षण से अन्य पशुओं का भी ग्रहण होता है। जो मनुष्य पशुओं को बढ़ाते हैं वे इन की रसीं से आग्य होते हैं ॥ २६ ॥

प॒ठ॒वाट्चेत्यस्य दे॒वा ऋषयः । पशुपालनविद्याविदात्मा
दे॒वता । भुरि॒गार्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प॒ठ॒वाट् च॑ मे प॒ठ्ठा॒ही च॑ म॒उ॒क्षा च॑
मे व॒शा च॑ म॒ऋष॒भश्च॑ मे वे॒हश्च॑ मे॒अ॒न॒ड्वा॒
श्च॑ मे धे॒नुश्च॑ मे य॒ज्ञेन॑ क॒ल्पन्ता॑म् ॥ २७ ॥

प॒ठ॒वाडि॑ति प॒ठ॒वाट् । च॒ । मे॒ । प॒ठ्ठा॒
ही । च॒ । मे॒ । उ॒क्षा । च॒ । मे॒ । व॒शा ।
च॒ । मे॒ । ऋष॒भः । च॒ । मे॒ । वे॒हत् । च॒ ।
मे॒ । अ॒न॒ड्वान् । च॒ । मे॒ । धे॒नुः । च॒ ।
मे॒ । य॒ज्ञेन॑ । क॒ल्पन्ता॑म् ॥ २७ ॥

पदार्थः—(पष्ठवाट्) यः पष्ठेन पृष्ठेन बहति सो हस्त्यु-
 प्रादिः (च) तत्सम्बन्धी (मे) (पष्ठौहौ) बडवादिः (च)
 हस्तिन्यादिभिरुत्थापिताः पदार्थाः (मे) (उच्चा) वीर्यसेचकः
 (च) वीर्यधारिकाः (मे) (वशा) बन्ध्या गौः (च) वीर्यहीनः (मे)
 (ऋषभः) बलिष्ठः (च) बलवती (मे) (वेहत्) यस्य वीर्यं
 यस्या गर्भो वा विहन्ते स सा च (च) सामर्थ्यहीनः (मे)
 (अनड्वान्) हलशकटादिवहनसमर्थः (च) शकटवाहौ जनः
 (मे) (धेनुः) दुग्धदात्री (च) दोग्धा (मे) (यज्ञेन) पशुशिक्षाख्येन
 (कल्पन्ताम्) समर्थयन्तु ॥ २७ ॥

अन्वयः—मे पष्ठवाट् च मे पष्ठौहौ च मे उच्चा च मे वशा
 च स ऋषभश्च मे वेहच्च मे अनडवाश्च मे धेनुश्च यज्ञेन कल्प-
 न्ताम् ॥ २७ ॥

भावार्थः—ये पशून् सुशिक्ष्य कार्येषु संयुज्जते ते सिद्धार्था
 जायन्ते ॥ २७ ॥

पदार्थः—(मे) मेरे (पष्ठवाट्) पीठ से भार उठाने हारे हाथी जंट, आदि
 (च) और उन के संबंधी (मे) मेरी (पष्ठौहौ) पीठ से भार उठाने हारी घोड़ी
 जंटनी आदि (च) और उन से उठाये गये पदार्थ (मे) मेरा (उच्चा) वीर्य
 सेचन में समर्थ वृषभ (च) और वीर्य धारण करने वाली गौ आदि (मे) मेरी (वशा)
 बन्ध्या गौ (च) और वीर्यहीनवेल (मे) मेरा (ऋषभः) समर्थ वेल (च) और
 बलवती गौ (मे) मेरी (वेहत्) गर्भ गिराने वाली (च) और सामर्थ्यहीन गौ
 (मे) मेरा (अनड्वान्) हल और गाड़ी आदि को चलाने में समर्थ वेल (च)
 और गाड़ोमान आदि (मे) मेरी (धेनुः) नवीन व्यानी दूध देने हारी गाय
 (च) और उस की दोहने वाला जन ये सब (यज्ञेन) पशुशिक्षारूप यज्ञकर्म से
 (कल्पन्ताम्) समर्थ होंगे ॥ २७ ॥

भावार्थः—जो पशुओं की अच्छी शिक्षा दे के कार्यों में संयुक्त करते हैं वे
 अपने प्रयोजन सिद्ध कर के सुखी होते हैं ॥ २७ ॥

वाजायैत्यस्य देवाऋषयः । संग्राह्यादिविदात्मा देवता ।

पूर्वस्य निचृदतिशक्नोति छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

इयमित्युत्तरस्याचीं बृहती छन्दः ।

ऋषभः स्वरः ॥

अथ कौटशी वाक् स्वीकार्येत्याह ॥

अब कैसी वाणी का स्वीकार करना चाहिये यह वि० ॥

वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहा पिजाय
स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहा अहर्पतये
स्वाहा अहने मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय वैनथं
शिनाय स्वाहा विनथं शिनऽआन्त्याय ना-
य स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य
पतये स्वाहा धिपतये स्वाहा प्रजापतये
स्वाहा । इयं ते राणिमत्वाय यन्तासि यमन
ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधि-
पत्याय ॥ २८ ॥

वाजाय । स्वाहा । प्रसवायेति प्रऽस-
वाय । स्वाहा । अपिजाय । स्वाहा । क्रतवे ।
स्वाहा । वसवे । स्वाहा । अहर्पतये ।

स्वाहा । अह्ने । सुग्धाय । स्वाहा । सुग्धाय ।
 वेन्नंशिनाय । स्वाहा । विन्नंशिन इति
 विन्नंशिने । आन्त्यायनाय । स्वाहा ।
 आन्त्याय । भौवनाय । स्वाहा । भुवनस्य
 पतये । स्वाहा । अधिपत इत्यधिऽपतये ।
 स्वाहा । प्रजापतयऽइति प्रजाऽपतये ।
 स्वाहा । इयम् । ते । राट् । मित्राय । यु-
 न्ता । असि । यमनः । ऊर्जे । त्वा । वृष्टि ।
 त्वा । प्रजानामिति प्रऽजानाम् । त्वा ।
 आधिपत्यायेत्याधिऽपत्याय ॥ २८ ॥

पदार्थः—(वाजाय) संग्रामाय (स्वाहा) सत्या क्रिया
 (प्रसवाय) ऐश्वर्याय सन्तानोत्पादनाय वा (स्वाहा) पुरुषा-
 र्थवलयुक्ता सत्या वाक् (अपिजाय) स्त्रीकाराय (स्वाहा)
 साध्वी क्रिया (क्रतवे) विज्ञानाय (स्वाहा) योगास्थासादि-
 क्रिया (वसवे) वासाय (स्वाहा) धनप्रापिका क्रिया (अह-
 र्पतये) अङ्गां पालकाय (स्वाहा) कालविज्ञापिता क्रिया
 (अङ्गे) दिनाय (सुग्धाय) प्रापितसोहाय (स्वाहा) वैराग्य
 युक्ता क्रिया (सुग्धाय) सोहं प्राप्ताय (वैनंशिनाय) विनष्टुं
 शूलं यस्य तस्यायं बोधस्तुल्यै (स्वाहा) सत्योपदेशिका वाक्

(विनंशिने) विनष्टुं शीलाय (आन्त्यायनाय) अन्ते अवसयनं
यस्य स अन्त्यायनः स एव तस्मै (स्वाहा) सत्या वाणी (आ-
न्त्याय) अन्ते भवायान्त्याय (भौवनाय) भुवनानामयं सस्वधौ
तस्मै (स्वाहा) सुष्ठुपदेशः (भुवनस्य) भवन्ति भूतानि यस्मिन्-
स्तस्य (पतये) स्वासिने (स्वाहा) उत्तमा वाक् (अधिपतये)
पतौनां पालिकानामधिष्ठात्रे (स्वाहा) राजव्यवहारसूचिका
क्रिया (प्रजापतये) प्रजारक्षकाय (स्वाहा) राजधर्मोत्थिता
नीतिः (इयम्) नीतिः (ते) तव (राट्) या राजते सा (मित्राय)
सुहृदे (यन्ता) नियासकः (असि) (यमनः) यस्य सद्गुणान्
यच्छति सः (जज्जै) पराक्रमाय (त्वा) त्वाम् (वृष्टै) वर्षणाय
(त्वा) त्वाम् (प्रजानाम्) पालनौयानाम् (त्वा) त्वाम्
(अधिपत्याय) अधिष्ठातृत्वाय ॥ २८ ॥

अन्वयः—येन विदुषा वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहापिजाय
स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहाऽर्हपतये स्वाहाऽङ्गे मुग्धाय
स्वाहा मुग्धाय वैनंशिनाय स्वाहा वैनंशिन आन्त्यायनाय स्वाहान्-
ऽऽत्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाऽधिपतये स्वाहा
प्रजापतये स्वाहा स्त्रीक्रियते यस्य ते तवेयं राडस्ति यो यमनस्त्वं
मित्राय यन्तासि तं त्वा त्वामूर्जे त्वा वृष्टै त्वा प्रजानामाधिपत्याय
च वयं स्त्रीकुर्वीमहि ॥ २८ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या धर्म्यवाक्क्रियाभ्यां सह प्रवर्तन्ते ते
सुखानि लभन्ते ये जितेन्द्रियास्ते राज्यं रक्षितुं शक्नुवन्ति ॥ २८ ॥

पदार्थः—जिस विद्वान् मे (वाजाय) संग्राम के लिये (स्वाहा) सत्य
क्रिया (प्रसवाय) ऐश्वर्य वा सत्त्वानोत्पत्ति के अर्थ (स्वाहा) पुरुषार्थं बलयुक्त मत्स्य
वाणी (अधिपत्याय) ग्रहण करने के अर्थ (स्वाहा) उत्तम क्रिया (क्रतवे)
विज्ञान के लिये (स्वाहा) योगाभ्यासादि क्रिया (वसवे) निवास के लिये

(स्वाहा) धन प्राप्ति कराने हारी क्रिया (अहर्पतये) दिनों के पालनकरने हारे के लिये (स्वाहा) कालविज्ञान को देने हारी क्रिया (अह्ने) दिन के लिये वा (सुग्धाय) मूढ जन के लिये (स्वाहा) वैराग्ययुक्त क्रिया (सुग्धाय) मोह को प्राप्त हुए के लिये (विनंशिनाय) विनाशि अर्थात् विनष्ट होने हारे को जो बोध उस के लिये (स्वाहा) सत्यहितोपदेश कराने वाली वाणी (विनंशिने) विनाश होने वाले स्वभाव के अर्थ वा (आन्त्यायनाय) अन्त में घर जिस का हो उस के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी (आन्त्याय) नीच वर्ण में उत्पन्न हुए (भीवनाय) भुवन संबन्धी के लिये (स्वाहा) उत्तम उपदेश (भुवनस्य) जिस संसार में सब प्राणीमात्र होते हैं उस के (पतये) स्वामी के अर्थ (स्वाहा) उत्तम वाणी (अधि-पतये) पालन वालों को अधिष्ठाता के अर्थ (स्वाहा) राजव्यवहार को जनाने हारी क्रिया तथा (प्रजापतये) प्रजा के पालन करने वाले के अर्थ (स्वाहा) राजधर्म प्रकाश करने हारी नैति स्वीकार को जातों है तथा जिस (ते) आप को (इयम्) यह (राट्) विशेष प्रकाशमान नैति है और जो (यमनः) अच्छे गुणों के ग्रहण कर्त्ता आप (मित्राय) मित्र के लिये (यन्ता) उचित सत्कार करने हारे (असि) हैं उन (त्वा) आप को (जर्ज्जे) पराक्रम के लिये (त्वा) आप को (वृष्टैः) वर्षा के लिये और (त्वा) आप को (प्रजानाम्) पालने योग्य प्रजाओं के (आधिपत्याय) अधिपति होने के लिये हम स्वीकार करते हैं ॥ २८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य धर्मयुक्त वाणी और क्रिया से सहित वर्त्तमान रहते हैं वे सुखों को प्राप्त होते हैं और जो जितेन्द्रिय होते हैं वे राज्य के पालन में समर्थ होते हैं ॥ २८ ॥

आयुर्यज्ञेनेत्यस्य देवा ऋषयः । यज्ञानुष्ठातात्मा देवता ।

पूर्वस्य स्वराड् विष्णुतिष्ठन्दः । पञ्चमः स्वरः । स्तोम-

प्रचेत्यस्य ब्राह्मण्यिष्णुक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ किं २ यज्ञसिद्धये नियोजनीयमित्याह ॥

अब ग्या २ यज्ञ की सिद्धि के लिये युक्त करना चाहिये यह॥

आयुर्यज्ञेन कल्पन्तां प्राणो यज्ञेन क-
ल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन

कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन
 कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां ब्रह्मा य-
 ज्ञेन कल्पतां ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां
 स्वयं यज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन कल्प-
 तां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् । स्तोमश्च
 यजुश्च ऋक् च सामं च बृहच्च रथन्तरं च ।
 स्वर्देवा अगन्मामृता अभूम प्रजापतेः
 प्रजा अभूम वेष्ट्वा स्वाहा ॥ २६ ॥

आयुः । यज्ञेन । कल्पताम् । प्राणः ।
 यज्ञेन । कल्पताम् । चक्षुः । यज्ञेन । कल्प-
 ताम् । श्रोत्रम् । यज्ञेन । कल्पताम् । वाक् ।
 यज्ञेन । कल्पताम् । मनः । यज्ञेन । कल्प-
 ताम् । आत्मा । यज्ञेन । कल्पताम् ।
 ब्रह्मा । यज्ञेन । कल्पताम् । ज्योतिः ।
 यज्ञेन । कल्पताम् । स्वः । यज्ञेन । कल्प-
 ताम् । पृष्ठम् । यज्ञेन । कल्पताम् ।
 यज्ञः । यज्ञेन । कल्पताम् । स्तोमः । च ।

यजुः । च । ऋक् । च । साम । च । बृहत् ।
च । रथन्तरमिति रथम् । च । स्वः ।
देवाः । अगन्म । अमृताः । अभूम । प्रजा-
पतेरिति प्रजाऽपतेः । प्रजा इति प्रजाः ।
अभूम । वेट् । स्वाहा ॥ २६ ॥

पदार्थः—(आयुः) एति जीवनं येन तत् (यज्ञेन) पर-
मेश्वरस्य विदुषां च सत्कारेण (कल्पताम्) समर्थं भवतु (प्राणः)
जीवनहेतुः (यज्ञेन) सङ्गतिकरणेन (कल्पताम्) (चक्षुः)
नेत्रम् (यज्ञेन) (कल्पताम्) (श्रोत्रम्) श्रवणेन्द्रियम् (यज्ञेन)
(कल्पताम्) (वाक्) वक्त्रं यथा सा वाणी (यज्ञेन)
(कल्पताम्) (मनः) अन्तःकरणम् (यज्ञेन) (कल्-
पताम्) (आत्मा) अतति शरीरमिन्द्रियाणि प्राणांश्च
व्याप्नोति सः (यज्ञेन) (कल्पताम्) (ज्योतिः) न्यायप्रकाशः (यज्ञेन)
दान् (यज्ञेन) (कल्पताम्) (ब्रह्मा) चतुर्वेदविदि-
(कल्पताम्) (स्वः) सुखम् (यज्ञेन) (कल्पताम्) (पृष्ठम्)
ज्ञातुमिच्छा (यज्ञेन) अध्ययनाख्येन (कल्पताम्) (यज्ञः)
सङ्गन्तव्यो धर्मः (यज्ञेन) सत्यव्यवहारेण (कल्पताम्) (स्तोमः)
सुर्वान्ति यस्मिन् सोऽथर्ववेदः (च) (यजुः) यजति येन स
यजुर्वेदः (च) (ऋक्) ऋग्वेदः (च) (साम) सामवेदः
(च) (बृहत्) सहत् (च) (रथन्तरम्) सासस्तोत्रविशेषः
(च) (स्वः) मानससुखम् (देवाः) विद्वांसः (अगन्म) प्राप्नुयाम (अमृताः)
जन्ममरणदुःखरहिताः सन्तः (अभूम) भवेम (प्रजापतेः) सक-
लसंसारस्य स्वामिनो जगदीश्वरस्य (प्रजाः) पालनीयाः (अभूम)
भवेम (वेट्) सत्क्रियया (स्वाहा) सत्यया वाण्या ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य ते तव प्रजानामाधिपत्यायायुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां वाग् यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां ब्रह्मा यज्ञेन कल्पतां ज्योतिर्यज्ञेन कल्पतां स्वर्यज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पतां स्तोमश्च य-
जुश्च ऋक् च साम च बृहच्च रथन्तरं च यज्ञेन कल्पताम् । हे देवा विद्वांसो यथा वयममृताः स्वरगन्ध प्रजापतेः प्रजा अभूम वेद् स्वाहायुक्ताश्चाभूम तथा यूयमपि भवत ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—पूर्वसंज्ञात् (ते, आधिपत्याय) इति पदद्वयमनुवर्तते। मनुष्या धार्मिकविद्वदनुकरणेन यज्ञाय सर्व समर्थ परमेश्वरं न्यायाधीशं राजानं च सत्त्वा सततं न्यायपरायणा भूत्वा सुखिनः स्युः ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य तेरे प्रजाजनों के स्वामी होने के लिये (आयुः) जिस से जीवन होता है वह आयुर्दा (यज्ञेन) परमेश्वर और अच्छे महात्माओं के सत्कार से (कल्पताम्) समर्थ हो (प्राणः) जीवन का हेतु प्राण वायु (यज्ञेन) संग करने से (कल्पताम्) समर्थ होवे (चक्षुः) नेत्र (यज्ञेन) परमेश्वर वा विद्वान् के सत्कार से (कल्पताम्) समर्थ हो (श्रोत्रम्) कान (यज्ञेन) ईश्वर वा विद्वान् के सत्कार से (कल्पताम्) समर्थ हो (वाक्) वाणी (यज्ञेन) ईश्व० से (कल्पताम्) समर्थ हो (मनः) संकल्पविकल्प करने वाला मन (यज्ञेन) ईश्वर० से (कल्पताम्) समर्थ हो (आत्मा) जो कि शरीर इन्द्रिय तथा प्राण आदि पवनों को व्याप्त होता है वह आत्मा (यज्ञेन) ईश्वर० से (कल्पताम्) समर्थ हो (ब्रह्मा) चारों वेदों का जानने वाला विद्वान् (यज्ञेन) ईश्वर वा वि० से (कल्पताम्) समर्थ हो (ज्योतिः) न्याय का प्रकाश (यज्ञेन) ईश्वर वा वि० से (कल्पताम्) समर्थ हो (स्वरः) सुख (यज्ञेन) ईश्वर वा वि० से (कल्पताम्) समर्थ हो (पृष्ठम्) जानने को इच्छा (यज्ञेन) पठन रूप यज्ञ से (कल्पताम्) समर्थ हो (यज्ञः) पान योग्य धर्म (यज्ञेन) सत्यव्यवहार से (कल्पताम्) समर्थ हो (स्तोमः) जिस में स्तुति होती है वह अथर्ववेद (च) और (यजुः) जिस से जीव सत्कार आदि करता है वह

यजुर्वेद (च) और (ऋक्) स्तुति का साधक ऋग्वेद (च) और (साम) सामवेद (च) और (बृहत्) अत्यन्त बड़ा वस्तु (च) और सामवेद का (रथन्तरम्) रथन्तर नाम वाला स्तोत्र (च) भी ईश्वर वा विद्वान् के सत्कार से समर्थ हो । हे (देवाः) विद्वानो जैसे हम लोग (अमृताः) जन्म मरण के दुःख से रहित हुए (स्वः) मोक्ष सुख को (अगन्त) प्राप्त हैं वा (प्रजापतेः) समस्त संसार के स्वामी जगदीश्वर की (प्रजाः) पालने योग्य प्रजा (अभूम) हैं तथा (वेष्ट) उत्तम क्रिया और (स्वाहा) सत्यवाणी से युक्त (अभूम) हैं वैसे तुम भी होओ ॥ २८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—यहां पूर्व मंत्र से (ते, आधिपत्याय) इन दो पदों की अबवृत्ति आती है । मनुष्य धार्मिक विद्वान् जनों के अनुकरण से यज्ञ के लिये सब समर्पण कर परमेश्वर और राजाको न्यायाधीश मान के न्याय परायण हो कर निरन्तर सुखी हैं ॥ २८ ॥

वाजस्येत्यस्य देवा ऋषयः । राज्यवानात्मा देवता ।

स्वराड्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः कस्य कथमुपासना कार्येत्याह ॥

फिर मनुष्यों को कैसे किस की उपासना करना चाहिये यह वि० ॥

वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदिति-
न्नाम वचसा करामहे । यस्यामिदं विश्वं
भुवनमाविवेश तस्यान्ना देवः सविता ध-
र्मं साविषत् ॥ ३० ॥

वाजस्य । नु । प्रसवइतिप्रसवे । मात-
रम् । महीम् । अदितिम् । नाम । वचसा ।
करामहे । यस्याम् । इदम् । विश्वम् ।

भुवनम् । आविवेशेत्याऽविवेशं । तस्याम् ।
नः । देवः । सविता । धर्मः । साविषत् ॥ ३० ॥

पदार्थः—(वाजस्य) विविधोत्तमस्यान्नस्य (नु) एव (प्र-
सवे) उत्पादने (मातरम्) मान्यनिमित्ताम् (महीम्) महतीं
भूमिम् (अदितिम्) कारणरूपेण नित्याम् (नाम) प्रसिद्धौ (व-
चसा) वचनेन (करामहे) कुर्याम । अत्र विकरणव्यत्ययेन
शप् (यस्याम्) पृथिव्याम् (इदम्) प्रत्यक्षम् (विश्वम्) सर्वम्
(भुवनम्) भवन्ति यस्मिंस्तत्स्थूलं जगत् (आविवेश) आविष्ट-
मस्ति (तस्याम्) (नः) अस्माकम् (देवः) शुद्धस्वरूपः (सविता)
सकलैश्वर्ययुक्त ईश्वरः (धर्मः) धारणाम् (साविषत्) सुवतु ॥ ३० ॥

अन्वयः—वाजस्य प्रसवे नु वर्त्तमाना वयं मातरमदितिं
महीं नाम वचसा करामहे यस्यामिदं विप्रवं भुवनमाविवेश तस्यां
सविता देवो नो धर्मं साविषत् ॥ ३० ॥

भावार्थः—येन जगदीश्वरेण सर्वस्याधिकरणं या भूमिर्नि-
र्मिता सा सर्वं धरति स एव सर्वैर्मनुष्यैरुपासनीयः ॥ ३० ॥

पदार्थः—(वाजस्य) विविध प्रकार के उत्तम अन्न के (प्रसवे) उत्पन्न
करने में (नु) ही वर्त्तमान हम लोग (मातरम्) मान्य की हेतु (अदितिम्)
कारण रूप से नित्य (महीम्) भूमि को (नाम) प्रसिद्धि में (वचसा) वाणी से
(करामहे) युक्त करें (यस्याम्) जिस पृथिवी में (इदम्) यह प्रत्यक्ष (विश्वम्)
समस्त (भुवनम्) स्थूल जगत् (आविवेश) व्याप्त है (तस्याम्) उस पृथिवी में
(सविता) समस्त ऐश्वर्य युक्त (देवः) शुद्ध स्वरूप ईश्वर (नः) हमारी (धर्म)
उत्तम कर्मों की धारणा को (साविषत्) उत्पन्न करे ॥ ३० ॥

भावार्थः—जिस जगदीश्वर ने सब का आधार जो भूमि बनाई और वह सब
को धारण करती है वही ईश्वर सब मनुष्यों को उपासना करने योग्य है ॥ ३० ॥

विश्वेऽद्येत्यस्य देवा ऋषयः । विश्वेदेवा देवताः ।

निचृदार्षी लिष्टुप् कृत् । धैवतः स्वरः ॥

अथ प्राणिनां कर्त्तव्यमुपदिश्यते ॥

अथ अगलेमंत्र मे प्राणियों के कर्त्तव्य वि० ॥

विश्वेऽद्य मरुतो विश्वेऽजती विश्वे
भवन्तुः अग्नयः समिद्धाः । विश्वे नो देवा
अवसा गमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजोऽ-
अस्मे ॥ ३१ ॥

विश्वे । अद्य । मरुतः । विश्वे । अजती ।
विश्वे । भवन्तु । अग्नयः । समिद्धाऽइति
सम्ऽइद्धाः । विश्वे । नः । देवाः । अवसा ।
आ । गमन्तु । विश्वम् । अस्तु । द्रविणम् ।
वाजः । अस्मेऽइत्यस्मे ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(विश्वे) सर्वे (अद्य) (मरुतः) वायवः (विश्वे)
(अजती) जत्था रक्षणादिना सह । अत्र सुपां सुलुगिति पूर्वसव-
र्णादेशः (विश्वे) (भवन्तु) (अग्नयः) पावका इव (समिद्धाः)
सस्यक् प्रदोष्ताः (विश्वे) (नः) अस्माकम् (देवाः) दिद्वांसः
(अवसा) पालनादिना (आ) समन्तात् (गमन्तु) गच्छन्तु । अत्र
बहुलं कृन्दसौति शपो लुक् (विश्वम्) अखिलम् (अस्तु) प्राप्तं
भवतु (द्रविणम्) धनम् (वाजः) अन्तम् (अस्मे) अस्मभ्यम् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—अस्यां पृथिव्यामद्य विश्वे मरुतो विश्वे प्राणिनः
पदार्थाश्च विश्वे समिद्धा अग्नय इव न जती भवन्तु विश्वे देवा
अवसाऽऽगमन्तु यतोऽस्मे विश्वं द्रविणं वाजश्चास्तु ॥ ३१ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या आलस्यविहाय विदुषः संगत्य पृथिव्यां
प्रयतन्ते ते समग्रानुत्तमान् पदार्थान् प्राप्नुवन्ति ॥ ३१ ॥

पदार्थः—इस पृथिवी में (अद्य) आज (विश्वे) सब (मरुतः) पवन
(विश्वे) सब प्राणी और पदार्थ (विश्वे) सब (समिद्धाः) अच्छे प्रकार लपट
दे रहे हुए (अग्नयः) अग्नियों के समान मनुष्य लोग (नः) हमारी (जती) रक्षा
आदि के साथ (भवन्तु) प्रसिद्ध हों (विश्वे) सब (देवाः) विद्वान् लोग (अवसा)
पालन आदि से सहित (आ, गमन्तु) आवें अर्थात् आ कर हम लोगों की रक्षा
करें जिस से (अस्मे) हमलोगों के लिये (विश्वम्) समस्त (द्रविणम्) धन और
(वाजः) अन्न (अस्तु) प्राप्त हो ॥ ३१ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य आलस्य को छोड़ विद्वानों का संग कर इस पृथिवी
में प्रयत्न करते हैं वे समस्त अतिउत्तम पदार्थों को पाते हैं ॥ ३१ ॥

वाजी न इत्यस्य देवा ऋषयः । अन्नवान् विद्वान् देवता ।

निचृदार्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ विद्वान् प्रजाश्च कथं वर्तैरन्नित्याह ॥

अब विद्वान् और प्रजाजन कैसे वर्तें इस वि० ॥

वाजी नः सप्त पृदिशश्चतस्रो वा
परावतः । वाजी नो विश्वे देवैर्धनसाता-
विहावतु ॥ ३२ ॥

वाजः । नः । सप्त । प्रदिशऽइति प्र-
दिशः । चतस्रः । वा । परावतऽइति परा-
वतः । वाजः । नः । विश्वैः । देवैः । धन-
साताविति धनऽसातौ । इह । अवतु ॥३२॥

पदार्थः—(वाजः) अन्नादिः (नः) अस्मान् (सप्त) (प्रदिशः)
प्रदिश्यन्ते ताः (चतस्रः) पूर्वाद्या दिशः (वा) चार्धे (परावतः)
दूरस्थाः (वाजः) शास्त्रबोधो वेगो वा (नः) अस्माकम् (विश्वैः)
अखिलैः (देवैः) विद्वद्भिः (धनसातौ) धनानां संविभक्तौ (इह)
अस्मिंल्लोके (अवतु) रक्षतु प्राप्नोतु वा ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा विश्वैर्देवैः सह वर्त्तमानो वाज-
इह धनसातौ नोऽवतु वा नो वाजः सप्त प्रदिशः परावतश्चतस्रो
दिशोवतु तथैता यूयं सततं रक्षत ॥ ३२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः पुष्कलग्नेनस्वेषां पालनमस्यां पृ-
थिव्यां सर्वास्तु दिक्षु सत्कीर्त्तिः स्यादिति सज्जना आदर्त्तव्याः ३२

पदार्थः—हे विद्वानो जैसे (विश्वैः) सब (देवैः) विद्वानों के साथ (वाजः)
अन्नादि (इह) इस लोक में (धनसातौ) धन के विभाग करने में (नः) हमलोगों का
(अवतु) प्राप्त होवे (वा) अथवा (नः) हमलोगों का (वाजः) शास्त्रज्ञान और
वेग (सप्त) सात (प्रदिशः) जिन का अच्छे प्रकार उपदेश किया जाय उन लोक
लोकान्तरों वा (परावतः) दूर २ जो (चतस्रः) पूर्व आदि चार दिशा उन को
पाले अर्थात् उक्त सब पदार्थों की रक्षा करे वैसे इन की रक्षा तुम भी निरन्तर
किया करो ॥ ३२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि बहुत अन्न से अपनी रक्षा तथा इस
पृथिवी पर सब दिशाओं में अच्छी कीर्त्ति हो इस प्रकार सत्पुरुषों का सम्मान
किया करें ॥ ३२ ॥

वाजो न इत्यस्य देवा ऋषयः । अन्नप्रतिदेवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्लघुधैः किं किसभीप्सितव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या २ चाहने योग्य है यह वि० ॥

वाजो नोऽअद्य प्र सुवाति दानं वाजो
देवांश्च ॥ ऋतुभिः कल्पयाति । वाजो हि
मा सर्ववीरं जजान विश्वा आशा वाजप-
तिर्जयेयम् ॥ ३३ ॥

वाजः । नः । अद्य । प्र । सुवाति ।
दानम् । वाजः । देवान् । ऋतुभिरित्यूतु-
ऽभिः । कल्पयाति । वाजः । हि । मा ।
सर्ववीरमिति सर्वऽवीरम् । जजान ।
विश्वाः । आशाः । वाजपतिरिति वाजऽ-
पतिः । जयेयम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(वाजः) अन्नम् (नः) अस्मभ्यम् (अद्य) अ-
स्मिन्दिने (प्र) (सुवाति) प्रेरयेत् (दानम्) (वाजः) (देवान्)
विदुषो दिव्यान्गुणान् वा (ऋतुभिः) वसन्तादिभिः (कल्पयाति)
सकृद्वर्धयेत् (वाजः) (हि) खलु (मा) माम् (सर्ववीरम्) सर्वे

वीरा यस्मात् तम् (जजान) जनयतु । अत्र लोडर्षे लिट् (विश्वाः) ससग्राः (आशाः) दिशः (वाजपतिः) अन्नाद्यधिष्ठाता (जयेयम्) उत्कर्षेयम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ययाऽद्य यद्वाजो नो दानं प्रसुवाति वाज ऋतुभिर्देवान् कल्पयति यद्धि वाजः सर्ववीरं मा जनान् तेनाहं वाजपतिर्भूत्वा विश्वा आशा जयेयमा तथा यूयमपि जयत ॥ ३३ ॥

भावार्थः—यावन्तौह खलु वस्तूनि संति तावतामन्नमेव श्रेष्ठोऽस्ति यतोऽन्नवान् सर्वत्र विजयी जायते ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अद्य) आज जो (वाजः) अन्न (नः) हमारे लिये (दानम्) दान दूसरे को देना (प्रसुवाति) चितावै और (वाजः) वेग रूपगुण (ऋतुभिः) वसन्त आदि ऋतुओं से (देवान्) अच्छे २ गुणों को (कल्पयति) प्राप्त होने में समर्थ करे वा जो (हि) ही (वाजः) अन्न (सर्व-वीरम्) सब वीर जिस से हों ऐसे अतिबलवान् (मा) मुझ को (जजान) प्रसिद्ध करे उस सब से ही मैं (वाजपतिः) अन्नादि का अधिष्ठाता हो कर (विश्वाः) समस्त (आशाः) दिशाओं को (जयेयम्) जीतूँ वैसे तुम भी जीता करो ॥ ३३ ॥

भावार्थः—जितने इस पृथिवी पर पदार्थ हैं उन सभी में अन्न ही अत्यन्त प्रशंसा के योग्य है जिससे अन्नवान् पुरुष सब जगह विजय को प्राप्त होता है ॥ ३३ ॥

वाजः पुरस्तादित्यस्य देवा ऋषयः । अन्नपतिर्देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अन्नमेव सर्वान्पालयतीत्याह ॥

अन्न ही सब को रक्षा करता है यह वि० ॥

वाजः पुरस्तादुत मध्यतो नो वाजो देवान्
हविषा वर्द्धयाति । वाजो हि मा सर्ववीरं
चकार सर्वा आशा वाजपतिर्भवेयम् ॥ ३४ ॥

वाजः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः ।
नः । वाजः । देवान् । हविषा । वर्द्धयाति ।
वाजः । हि । मा । सर्ववीरमिति सर्ववी-
रम् । चकार । सर्वाः । आशाः । वाजप-
तिरिति वाजऽपतिः । भवेयम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(वाजः) अन्नम् (पुरस्तात्) प्रथमतः (उत)
अपि (मध्यतः) (नः) अस्मान् (वाजः) अन्नम् (देवान्)
दिव्यान् गुणान् (हविषा) दानेनादानेन च (वर्द्धयाति) वर्द्ध-
येत् (वाजः) (हि) किल (मा) माम् (सर्ववीरम्) सर्वे
वीरा यस्य तम् (चकार) करोति (सर्वाः) (आशाः) दिशः
(वाजपतिः) अन्नादिरक्षकः (भवेयम्) ॥ ३४ ॥

अन्वयः—यद्वाजो हविषा पुरस्तादुत मध्यतो नो वर्द्धयाति
यद्वाजो देवांश्च वर्द्धयाति यद्धि वाजो मा सर्ववीरं चकार तेनाहं
वाजपतिर्भवेयं सर्वा आशा जयेयं च ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अन्नमेव सर्वान् प्राणिनो वर्द्धयति । अन्नेनैव
प्राणिनः सर्वासु दिक्षु भ्रमन्त्यन्नेन विना किमपि कर्तुं न शक्नु-
वन्ति ॥ ३४ ॥

पदार्थः—जो (वाजः) अन्न (हविषा) देने लेने और खाने से (पुर-
स्तात्) पहिले (उत) और (मध्यतः) बीच में (नः) हम-लोगों को (वर्द्धयाति)
बढ़ावे तथा जो (वाजः) अन्न (देवान्) दिव्यगुणों को बढ़ावे जो (हि) ही
(वाजः) अन्न (मा) मुझ को (सर्ववीरम्) जिस से समस्त वीर पुरुष होते हैं ऐसा
(चकार) करता है उस से मैं (वाजपतिः) अन्न आदि पदार्थों की रक्षा करने
वाला (भवेयम्) होऊँ और (सर्वाः) सब (आशाः) दिशाओं को जीतूँ ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अन्न ही सब प्राणियों को बढ़ाता है अन्न से ही प्राणी सब दिशाओं में अमते हैं अन्न के बिना कुछ भी नहीं कर सकते ॥ ३४ ॥

संसासृजामौत्यस्य देवा कृपयः । रसविद्याविद्विद्वान्
देवता । स्वराडाढ्यनुष्टुप्कृन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्य क्या करे यह वि० ॥

सं मा सृजामि पयसा पृथिव्याः सं मा
सृजाम्यद्भिरोषधीभिः । सोऽहं वाजं
सनेयमग्ने ॥ ३५ ॥

सम् । मा । सृजामि । पयसा । पृथिव्याः ।
सम् । मा । सृजामि । अद्भिरित्युत्ऽभिः ।
ओषधीभिः । सः । अहम् । वाजम् । सने-
यम् । अग्ने ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(सम्) एकौभावे (मा) मा
भ्रामि (पयसा) रसेन (पृथिव्याः) (सः ॥

(अद्भिः) संसाधितैर्जलैः (ओषधीभिः) सवि० ॥

(अहम्) (वाजम्) अन्नम् (सनेयम्) सो देवान्
विद्वन् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने रसविद्याविद्विद्वन् योऽहं पूर्ववोर
मा संसृजामि । अद्भिरोषधीभिः सह च मा संसृजामि
वाजं सनेयमेवं त्वमप्याचर ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथाऽहं वैद्यकशास्त्ररी-
त्याऽन्नपानादिकं कृत्वा सुखी भवामि तथा यूयमपि प्रयतध्वम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) रस विद्या के जानने हारे विद्वान् जो मैं (पृथिव्याः)
पृथिवी के (पयसा) रस के साथ (मा) अपने को (सं, समुजामि) मिलाता
हूँ वा (अदुभिः) अच्छे शुद्ध जल और (ओषधीभिः) सोमलता आदि
ओषधियों के साथ (मा) अपने को (समुजामि) मिलाता हूँ (सः) सो (अहम्) मैं
(वाजम्) अन्न का (सनेयम्) सेवन करूँ इसी प्रकार तू भी आचरण कर ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे मैं वैद्यक शास्त्र की
रीति से अन्न और पान आदि को करके सुखी होता हूँ वैसे तुम लोग भी
प्रयत्न किया करो ॥ ३५ ॥

पयः पृथिव्यामित्यस्य देवा ऋषयः । रसविद्विद्वान्देवता ।

आर्ष्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्याः जलरसविदः स्युरित्याह ॥

मनुष्यजल के रस को जानने वाले हैं यह वि० ॥

पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्य-
यह न्तरिक्षे पयो धाः । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु
वा मह्यम् ॥ ३६ ॥

पयः । पृथिव्याम् । पयः । ओषधीषु ।
पयः । दिवि । अन्तरिक्षे । पयः । धाः ।
पयस्वतीः । प्रदिशुऽइति प्रदिशः । सन्तु ।
मह्यम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(पयः) जलरसश्च (पृथिव्याम्) (पयः) (ओषधीषु)
(पयः) (दिवि) शुद्ध प्रकाशे (अन्तरिक्षे) सूर्यपृथिव्योर्मध्ये

(पयः) रसम् (धाः) दधीयाः (पयस्वतीः) पयो बहुरसो
विद्यते यासु ताः (प्रदिशः) प्रकृष्टा दिशः (सन्तु) (मह्यम्) ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे विद्वंस्त्वं पृथिव्यां यत्पय ओषधीषु यत्पयो
दिव्यन्तरिक्षे यत्पयो धास्तत्सर्वपयोऽहमपि धरासि । याः प्रदिशः
पयस्वती स्तुभ्यं सन्तु ता मह्यमपि भवन्तु ॥ ३६ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या जलादिसंयुक्तेभ्यः पृथिव्यादिभ्य उत्त-
मानान् रसांश्च संगृह्य खादन्ति पिबन्ति च तेऽरोगा भूत्वा
सर्वासु दिक्षु कार्यं साधुं गंतुमागन्तुं वा शक्नुवन्ति दीर्घायुषश्च
जायन्ते ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् तू (पृथिव्याम्) पृथिवी पर जिस (पयः) जल वा दुग्ध
आदि के रस (ओषधीषु) ओषधियों में जिस (पयः) रस (दिवि) शुद्ध निर्मल प्रकाश
वा (अन्तरिक्षे) सूर्य और पृथिवी के बीच में जिस (पयः) रस को (धाः) धारण
करता है उस सब (पयः) जल वा दुग्ध के रस को मैं भी धारण करूँ जो
(प्रदिशः) दिशा विदिशा (पयस्वतीः) बहुत रस वाली तेरे लिये (सन्तु) हों वे
(मह्यम्) मेरे लिये भी हों ॥ ३६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य जल आदि पदार्थों से युक्त पृथिवी आदि से उत्तम
अन्न और रसों का संग्रह करके खाते और पीते हैं वे नौरोग हो कर सब दिशाओं
में कार्य की सिद्धि कर तथा जा आ सकते और बहुत आयु वाले होते हैं ॥ ३६ ॥

देवस्य त्वेत्यस्य देवा ऋषयः । सम्नाड् राजा देवता ।

आर्षी पंक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः कौटुम्भं राजानं मन्येरन्तित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्य कैसे को राजा माने यह वि० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तु
यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति
 प्रऽसवे । अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहु-
 भ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै ।
 वाचः । यन्तुः । यन्त्रेण । अग्नेः । सामा-
 ज्येनेति साम्ऽराज्येन । अभिषिञ्चामी-
 त्यभिऽसिञ्चामि ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(देवस्य) स्वप्रकाशस्येश्वरस्य (त्वा) त्वाम् (स-
 वितुः) सकलैश्वर्यप्रापकस्य (प्रसवे) प्रसूते जगति (अश्विनोः)
 सूर्याचन्द्रमसोः प्रतापशौतलत्वाभ्यामिव (बाहुभ्याम्) भुजा-
 भ्याम् (पूष्णः) प्राणस्य धारणाकर्षणाभ्यामिव (हस्ताभ्याम्)
 कराभ्याम् (सरस्वत्यै) सरो विज्ञानं विद्यते यस्यास्तस्याः ।
 अत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (वाचः) वाण्याः (यन्तुः) नियन्तुः (यन्त्रेण)
 कलाकौशलतयोत्पादितेन (अग्नेः) विद्युदादेः (साम्राज्येन)
 यः समग्राया भूमेर्मध्ये सम्यक् राजते स सम्राट् तस्य भावेन
 सार्वभौमत्वेन (अभिषिञ्चामि) ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् राजन् यथाऽहं त्वा सवितुर्देवस्य प्रस-
 वेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां सरस्वत्यै वाचो यन्तुरग्नेर्यन्त्रेण
 साम्राज्येनाभिषिञ्चामि तथाभवान्मुखेन मामभिषिचतु ॥ ३७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैः सर्वविद्याविद्विर्भूत्वा
 सूर्यादिगुणकर्मसदृशस्वभावो राजा मन्तव्यः ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् राजन् जैसे मैं (त्वा)आप को (सवितुः) सकल ऐश्वर्य की प्राप्ति कराने हारा जो (देवस्य) आपही प्रकाश को प्राप्त परमेश्वर उस के (प्रसवे) उत्पन्न किये हुए जगत् में (अश्विनोः) सूर्य और चन्द्रमा के प्रताप और शीतलपन के समान (बाहुभ्याम्) भुजाओं से (पूष्णः) पुष्टि करने वाले प्राण के धारण और खींचने के समान (हस्ताभ्याम्) हाथों से (सरस्वत्यै) विज्ञान वाली (वाचः) वाणी के (यन्तुः) नियम करने वाले (अग्निः) विजुली आदि अग्नि की (यन्त्रेण) कारीगरी से उत्पन्न किये हुए (साम्राज्येन) सब भूमि के राजपन से (अभिषिञ्चामि) अभिषेक करता हूँ अर्थात् अधिकार देता हूँ वैसे आप सुख से मेरा अभिषेक करें ॥ ३७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि समस्त विद्या के जानने हारे हो के सूर्य आदि के गुण कर्म सदृश स्वभाव वाले पुरुष को राजा मानें ॥ ३७ ॥

ऋताषाडित्यस्य देवा ऋषयः । ऋतुविद्याविद्विद्वान्देवता ।

विराडापीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः राजा किं कुर्यादित्याह ॥

फिर राजा क्या करे यह वि० ॥

ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषध-
योऽप्सरसो मुदो नाम । स न इदं ब्रह्म ज्ञत्वा
पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ३८ ॥

ऋताषाट् । ऋतधामेत्यूतधामा । अ-
ग्निः । गन्धर्वः । तस्य । औषधयः । अप्स-
रसः । मुदः । नाम । सः । नः । इदम् ।

ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्मै । स्वाहा ।
वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(ऋताषाट्) य ऋतं सत्यं व्यवहारं सहते
सः (ऋतधामा) ऋतं यथार्थं धाम स्थित्यर्थं स्थानं यस्य सः (अग्निः)
प्रावकः (गन्धर्वः) यो गां पृथिवीं धरति सः (तस्य) (ओष-
धयः) (अप्सरसः) या अप्सु सरन्ति ताः (मुदः) मोदन्ते
यासु ताः (नाम) ख्यातिः (सः) (नः) अस्माकम् (इदम्)
(ब्रह्म) ब्रह्मवित् कुलम् (क्षत्रम्) राजन्यकुलम् (पातु) रक्षतु
(तस्मै) (स्वाहा) सत्या वाणी (वाट्) येन वहति सः (ताभ्यः)
(स्वाहा) सत्या क्रिया ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य ऋताषाट् ऋतधामा गन्धर्वोऽग्निरि-
वास्ति तस्योषधयोऽप्सरसो मुदो नाम सन्ति स न इदं ब्रह्म
क्षत्रं च पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहाऽस्तु ॥ ३८ ॥

भावार्थः—यो जनोऽग्निवच्छत्रुदाहक ओषधिवदानन्दकारी
भवेत् स एव सर्वं राज्यं रक्षितुं शक्नोति ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (ऋताषाट्) सत्य व्यवहार को सहने वाला
(ऋतधामा) जिस के ठहरने के लिये ठीक २ स्थान है वह (गन्धर्वः) पृथिवी
को धारण करने हारा (अग्निः) आग के समान है वह (तस्य) उस की (ओष-
धयः) ओषधि (अप्सरसः) जो कि जलों में पीड़ती हैं वे (मुदः) जिन में
आनन्द होता है ऐसे (नाम) नाम वाली हैं (सः) वह (नः) हम लोगों के
(इदम्) इस (ब्रह्म) ब्रह्म को जानने वालों के कुल और (क्षत्रम्) राज्य वा क्षत्रियों
के कुल की (पातु) रक्षा करे (तस्मै) उस के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी (वाट्)
जिस से कि व्यवहारों को यथायोग्य वर्त्ताव में लाता है और (ताभ्यः) उक्त उन
ओषधियों के लिये (स्वाहा) सत्य क्रिया हो ॥ ३८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अग्नि के समान दुष्ट शत्रुओं के कुल को दुःखरूपी अग्नि से जला देने वाला और ओषधियों के समान आनन्द का करने वाला है वही समस्त राज्य की रक्षा कर सकता है ॥ ३८ ॥

संहित इत्यस्य देवा ऋषयः । सूर्यो देवता ।

भुरिगाभी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि०

संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य
मरीचयोऽप्सरसं आयुवो नाम । स न इदं
ब्रह्म क्षत्रम्पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः
स्वाहा ॥ ३९ ॥

संहित इति सम्प्लितः । विश्वसामेति
विश्वसामा । सूर्यः । गन्धर्वः । तस्य । म-
रीचयः । अप्सरसः । आयुवः । नाम । सः ।
नः । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्मै ।
स्वाहा । वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(संहितः) सर्वैर्भूतैर्द्रव्यैः सत्पुरुषैर्वा सह मि-
लितः (विश्वसामा) विश्वं सर्वं साम सन्निधौ समीपे यस्य स
(सूर्यः) सविता (गन्धर्वः) यो गां पृथिवीं धरति सः (तस्य

(मरीचयः) किरणाः । मृकणिभ्यामौचिः उ० ४ । ७० (अप्सरसः) या अपस्वन्तरिक्षे सरन्ति गच्छन्ति ताः (आयुवः) समन्तात् संयोजका वियोजकाश्च (नाम) ख्यातिः (सः) (नः) (इदम्) वर्त्तमानम् (ब्रह्म) विद्वत्कुलम् (क्षत्रम्) शूरवीरकुलम् (पातु) रक्षतु (तस्मै) (स्वाहा) सत्यां क्रियाम् (वाट्) वहनम् (ताभ्यः) अप्सरोभ्यः (स्वाहा) सुष्ठुक्रियया ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् भवान् यः संहितो सूर्यो गन्धर्वोऽस्ति तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवो नाम सन्ति ताभ्यो विश्वसामा स्वाहा कार्यसिद्धिं करोतु यस्त्वं तस्मै स्वाहा प्रयुङ्क्ष्ये स भवान् न इदं ब्रह्म क्षत्रं च वाट् पातु ॥ ३६ ॥

भावार्थः—मनुष्याः सूर्यकिरणान् युक्त्या सेवित्वा विद्याशौचं वर्द्धयित्वा स्वप्रयोजनं साधयेयुः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् आप जो (संहितः) सब मूर्तिमान् वस्तु वा सत्पुरुषों के साथ मिला हुआ (सूर्यः) सूर्य (गन्धर्वः) पृथिवी की धारण करने वाला है (तस्य) उस की (मरीचयः) किरणें (अप्सरसः) जो अन्तरिक्ष में जाती आती हैं वे (आयुवः) सब ओर से संयोग और वियोग करने वाली (नाम) प्रसिद्ध हैं अर्थात् जल आदि पदार्थों का संयोग करती और छोड़ती हैं (ताभ्यः) उन अन्तरिक्ष में जानी आने वाली किरणों के लिये (विश्वसामा) जिस के समीप सामवेद विद्यमान वह आप (स्वाहा) उत्तम क्रिया से कार्यसिद्धि करो जिस से वे यथायोग्य काम में आवें जो आप (तस्मै) उस सूर्य के लिये (स्वाहा) सत्य क्रिया की अच्छे प्रकार युक्त करते हो (सः) वह आप (नः) हमारे (इदम्) इस (ब्रह्म) विद्वानों और (क्षत्रम्) शूरवीरों के कुल तथा (वाट्) कामों की निर्वाह करने की (पातु) रक्षा करो ॥ ३६ ॥

भावार्थः—मनुष्य सूर्य की किरणों का युक्ति के साथ सेवन कर विद्या और शूरवीरता की बढ़ा के अपने प्रयोजन को सिद्ध करे ॥ ३६ ॥

सुषुम्णा इत्यस्य देवा ऋषयः । चन्द्रमा देवता । निचृदार्षी
जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैश्चन्द्रादिभ्य उपकारो ग्राह्य इत्याह ॥

फिर मनुष्यों को चन्द्र आदि लोकों से उपकार
लेना चाहिये यह वि० ॥

सुषुम्णाः सूर्यरश्मिचन्द्रमा गन्धर्वस्त-
स्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुर्यो नाम । स न
इदं ब्रह्म क्षत्रम्पातु तस्मै स्वाहा वाट्
ताभ्यः स्वाहा ॥ ४० ॥

सुषुम्णाः । सुसुम्न इति सुसुम्नः । सूर्यर-
श्मिरिति सूर्यरश्मिः । चन्द्रमाः । गन्धर्वः ।
तस्य । नक्षत्राणि । अप्सरसः । भेकुर्यः ।
नाम । सः । नः । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् ।
पातु । तस्मै । स्वाहा । वाट् । ताभ्यः ।
स्वाहा ॥ ४० ॥

पदार्थः—(सुषुम्णाः) सु—शोभनं सुम् सुखं यस्मात्सः
(सूर्यरश्मिः) सूर्यस्य रश्मयः किरणा दीप्तयो यस्मिन् सः

(चन्द्रमाः) यस्यसर्वान् चन्द्रत्यातहादयति सः (गन्धर्वः) यो गाः
सूर्यकिरणान् धरति सः (तस्य) (नक्षत्राणि) अश्विन्यादीनि
(अप्रसरः) आकाशगताः किरणाः (भेकुरयः) या भां दीप्तिं
कुर्वन्ति ताः । पृषोदरादिनाऽभीष्टरूपसिद्धिः (नाम) प्रसिद्धिः
(सः) (नः) अस्मभ्यम् (इदम्) (ब्रह्म) अध्यापककुलम् (क्षत्रम्)
दृष्टनाशकं कुलम् (पातु) रक्षतु (तस्मै) (स्वाहा) (वाट्)
(ताभ्यः) (स्वाहा ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यः सूर्यरश्मिः सुषुम्णो गन्धर्वश्चन्द्रमा
अस्ति यास्तस्य नक्षत्राण्यप्रसो भेकुरयो नाम सन्ति स यथा
न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तथाविधाय तस्मै वाट् स्वाहा ताभ्यः स्वाहा
युष्माभिः संप्रयोज्या ॥ ४० ॥

भावार्थः—मनुष्यैश्चन्द्रादिभ्योऽपि तद्विद्यया सुखं साध-
नीयम् ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (सूर्यरश्मिः) सूर्य की किरणों वाला (सुषुम्णः)
जिस से उत्तम सुख होता (गन्धर्वः) और जो सूर्य की किरणों को धारण किये
है वह (चन्द्रमाः) सब को आनन्द युक्त करने वाला चन्द्रलोक है (तस्य) उस के
जो (नक्षत्राणि) अश्विनी आदि नक्षत्र और (अप्रसरः) आकाश में विद्यमान
किरणें (भेकुरयः) प्रकाश को करने वाली (नाम) प्रसिद्ध हैं वे चन्द्र की अप-
सरा हैं (सः) वह जैसे (नः) हम लोगों के (इदम्) इस (ब्रह्म) पढ़ाने वाले
ब्राह्मण और (क्षत्रम्) दुष्टों के नाश कर में हारे क्षत्रिय कुल की (पातु) रक्षा करे
(तस्मै) उक्त उस प्रकार के चन्द्रलोक के लिये (वाट्) कार्य निर्वह पूर्वक
(स्वाहा) उत्तम क्रिया और (ताभ्यः) उन किरणों के लिये (स्वाहा) उत्तम
क्रिया तुम लोगों को प्रयुक्त करनी चाहिये ॥ ४० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चन्द्र आदि लोकों से भी उन की विद्या से सुख
सिद्ध करना चाहिये ॥ ४० ॥

इषिर इत्यस्य देवा ऋषयः । वातो देवता ।

ब्राह्म्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैर्वातादिभ्य उपकारा ग्राह्या इत्याह ॥

फिर मनुष्यों को पवन आदि से उपकार लेने चाहिये यह वि० ॥

इषिरी विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्या-
पोऽअप्सरस ऊर्जा नाम । स न इदं
ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः
स्वाहा ॥ ४१ ॥

इषिरः । विश्वव्यचाः । वातः । गन्धर्वः ।
तस्य । आपः । अप्सरसः । ऊर्जा । नाम ।
सः । नः । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु ।
तस्मै । स्वाहा । वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(इषिरः) येनेच्छन्ति सः (विश्वव्यचाः) विश्व-
स्मिन् सर्वस्मिञ् जगति व्यचो व्याप्तिर्यस्य सः (वातः) वाति
गच्छतीति (गन्धर्वः) यः पृथिवीं किरणांश्च धरति सः (तस्य)
(आपः) जलानि प्राणा वा (अप्सरसः) य अन्तरिक्षे जलादौ
च सरन्ति गच्छन्ति ताः (ऊर्जा) बलपराक्रमप्रदाः (नाम
संज्ञा (सः) (नः) अस्मभ्यम् (इदम्) (ब्रह्म) सर्वेषां सत्यो
पदेशेन वर्द्धकं ब्रह्मकुलम् (क्षत्रम्) विद्यावर्धकं राजकुलम् (पातु
रक्षतु (तस्मै) (स्वाहा) (वाट्) (ताभ्यः) (स्वाहा) ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य इषिरो विश्वव्यचा गन्धर्वो वातो-
ऽस्ति तस्य या आपोऽप्सरस ऊर्जो नाम वर्त्तते यथा स न इदं
ब्रह्म क्षत्रं च पातु तथा यूयमाचरत तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः
स्वाहा संप्रयुङ्क्ष्वम् ॥ ४१ ॥

भावार्थः—शरीरे यावन्तश्चेष्टाबलपराक्रमा जायन्ते तावन्तो
वायोः सकाशादेव जायन्ते वायव एव प्राणरूपा गन्धर्वाः सर्वधराः
सन्तीति मनुष्यैर्वेदम् ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (इषिरः) जिस से इच्छा करते (विश्वव्यचाः)
वा जिस की सब संसार में व्याप्ति है वह (गन्धर्वः) पृथिवी और किरणों
की धारण करता (वातः) सब जगह भ्रमण करने वाला पवन है (तस्य) उस
के जो (आपः) जल और प्राण, अपान, उदान, समान, व्यान आदि भाग हैं वे
(अप्सरसः) अन्तरिक्ष जल में जानी आनी वाली और (ऊर्जः) बल पराक्रम के
देनी वाली (नाम) प्रसिद्ध हैं जैसे (सः) वह (नः) हम लोगों के लिये (इदम्) इस
(ब्रह्म) सत्य के उपदेश से सब की वृद्धि करने वाले ब्राह्मण कुल तथा (क्षत्रम्)
विद्या के बढ़ानी वाले राजकुल की (पातु) रक्षा करे वैसे तुम लोग भी आचरण
करो (तस्मै) और उक्त पवन के लिये (स्वाहा) उत्तम क्रिया की (वाट्) प्राप्ति
तथा (ताभ्यः) उन जल आदि के लिये (स्वाहा) उत्तम क्रिया वा उत्तम वाणी
को युक्त करो ॥ ४१ ॥

भावार्थः—शरीर में जितनी चेष्टा और बल पराक्रम उत्पन्न होते हैं वे
सब पवन से होते हैं और पवन ही प्राण रूप और जल गन्धर्व अर्थात् सब की
धारण करने वाले हैं यह मनुष्यों को जानना चाहिये ॥ ४१ ॥

भुज्युरित्यस्य देवा ऋषयः । यज्ञो देवात । आपी

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्या यच्चातुष्ठानं कुर्वन्त्वित्याह ॥

मनुष्य लोग यज्ञ का अनुष्ठान करें यह वि० ॥

भुज्युः सुपणो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षि-

णा अप्सरसं स्तावा नाम स न इदं ब्रह्म
क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४२ ॥

भुज्युः । सुप॒र्णोऽइति॑ सुऽप॒र्णः । य॒ज्ञः ।
 ग॒न्ध॒र्वः । तस्य॑ । दक्षि॑णाः । अ॒प्सर॑सः ।
 स्ता॒वाः । ना॒म । सः । नः । इ॒दम् ।
 ब्र॒ह्म । क्ष॒त्रम् । प्रा॒तु । तस्मै॑ । स्वा॒हा ।
 वाट् । ता॒भ्यः । स्वा॒हा ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(भुज्युः) भुज्यते सुखानि यस्मात्सः (सुपर्णः)
 शोभनानि पर्णानि पालनानि यस्मात्सः (यज्ञः) य इज्यते
 संगम्यते सः (गन्धर्वः) यो गां वाणीं धरति सः (तस्य) (द-
 क्षिणाः) दक्षन्ते दीयन्ते सुपात्रेभ्यस्ताः (अप्सरसः) या अप्सु
 प्राणेषु सरन्ति प्राप्नुवन्ति ताः (स्तावाः) याः स्तूयन्ते प्रशस्यन्ते
 ताः (नाम) प्रसिद्धौ (सः) (नः) अस्मभ्यम् (इदम्) (ब्रह्म)
 ब्राह्मणं विद्वांसम् (क्षत्रम्) चक्रवर्त्तिनं राजानम् (प्रातु) (तस्मै)
 (स्वाहा) (वाट्) (ताभ्यः) (स्वाहा) ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो भुज्युः सुपर्णो गन्धर्वो यज्ञोऽस्ति
 तस्य या दक्षिणा अप्सरसः स्तावानामसन्ति स यथा न इदं ब्रह्म
 क्षत्रं च प्रातु तथा यूय मय्यनुतिष्ठत तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः
 स्वाहा च प्रयुङ्गध्वम् ॥ ४२ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अग्निहोत्रादियज्ञान् प्रत्यहं कुर्वन्ति
 ते सर्वस्य संसारस्य सुखानि वर्द्धयन्तीति बोध्यम् ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (भुज्युः) सुखों के भोगने और (सुपर्णः) उत्तम २ पालना का हेतु (गन्धर्वः) वाणी को धारण करने वाला (यज्ञः) संगति करनी योग्य यज्ञ कर्म है (तस्य) उस की (दक्षिणाः) जो सुपात्र अच्छे २ धर्मात्मा विद्वानों की दक्षिणा दी जाती हैं वे (अप्सरसः) प्राणों में पहुँचने वाली (स्तावाः) जिन की प्रशंसा किई जाती है ऐसी (नाम) प्रसिद्ध हैं (सः) वह जैसे (नः) हमारे लिये (इदम्) इस (ब्रह्म) विद्वान् ब्राह्मण और (क्षत्रम्) चक्रवर्ती राजा की (पातु) रक्षा कर वैसा तुम लोग भी अनुष्ठान करो (तस्मै) उस के लिये (स्वाहा) उत्तम क्रिया की (वाट्) प्राप्ति (ताभ्यः) उक्त दक्षिणाओं के लिये (स्वाहा) उत्तम रीति से उत्तम क्रिया को संयुक्त करो ॥ ४२ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अग्निहोत्र आदि यज्ञों को प्रतिदिन करते हैं वे समस्त संसार के सुखों को बढ़ाते हैं यह जानना चाहिये ॥ ४२ ॥

प्रजापतिरित्यस्य देवा ऋषयः । विश्वकर्मा देवता । विरा-

डार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्जनैः कथं भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्य कैसे हों इस वि० ॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वस्तस्य
ऋक्सामान्यप्सरस एष्ट्यो नाम । स न
इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्
ताभ्यः स्वाहा ॥ ४३ ॥

प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः । विश्वक-
र्मेति विश्वऽकर्मा । मनः । गन्धर्वः । तस्य ।
ऋक्सामानीत्यृक्ऽसामानि । अप्सरसः ।

एष्ट्यऽद्वत्या ऽद्वष्टयः । नाम । सः । नः ।
 इदम् । ब्रह्म । जलम् । पातु । तस्मै । स्वाहा ।
 वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(प्रजापतिः) प्रजायाः स्वामी (विश्वकर्मा) विश्वानि
 सर्वाणि कर्माणि यस्य सः (मनः) ज्ञानसाधनसन्तःकरणम्
 गन्धर्वः) येन वागादीन् धरति सः (तस्य) (ऋक्सामानि) ऋक्
 सामानि च तानि (अप्सरसः) या अप्सु व्याप्तेषु प्राणादि-
 पदार्थेषु सरन्ति गच्छन्ति ताः (एष्टयः) समंतादिष्टयो विद्व-
 मूजा सत्संगो विद्यादानं च यात्यस्ताः (नाम) संज्ञा (सः)
 (नः) (इदम्) (ब्रह्म) वेदम् (जलम्) धनुर्वेदम् (पातु)
 (तस्मै) (स्वाहा) (वाट्) (ताभ्यः) (स्वाहा) ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं यो विश्वकर्मा प्रजापतिर्मनुष्योऽ-
 स्ति तस्य मनो गन्धर्वऋक्सामान्यप्सरस एष्टयो नाम सन्ति
 या स न इदं ब्रह्म जलं च पातु तथा तस्मै स्वाहा सत्या वाणी
 ट् धर्मप्रापणं ताभ्यः स्वाहा सत्यया क्रिययोपकारं च कुरुत ॥ ४३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः पुरुषार्थिनो मनस्विनो वेदविदो
 प्रन्ते तएव जगद्भूषणाः संतीति वेदम् ॥ ४३ ॥

िदार्थः—हे मनुष्यो तुम जो (विश्वकर्मा) समस्त कामों का हेतु
 रतिः) और जो प्रजा का पालन वाला स्वामी मनुष्य है (तस्य) उस के
 िः) जिस से वाणी आदि को धारण करता है (मनः) ज्ञान की सिद्धि
 रा मन (ऋक्सामानि) ऋग्वेद और सामवेद के मंत्र, (अप्सरसः)
 ाग में व्याप्त प्राण आदि पदार्थों में जाती हुई क्रिया (एष्टयः) जिन से
 का सत्कार सत्य का संग और विद्या का दान होता है ये सब

(नाम) प्रमिद्ध हैं जैसे (सः) वह (नः) हम लोगों के लिये (इदम्) इस (ब्रह्म) वेद और (क्षत्रम्) धनुर्वेद की (पातु) रक्षा करे वैसे (तस्मै) उस के लिये (स्वाहा) सत्य वाणी (वाट्) धर्म की प्राप्ति और (ताभ्यः) उन उक्त पदार्थों के लिये (स्वाहा) सत्य क्रिया से उपकार को करो ॥ ४३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य गुरुषार्थी विचारशील वेद विद्या के जानने वाले होते हैं वे ही संसार के भूषण होते हैं ॥ ४३ ॥

स न इत्यस्य देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । भुरिगार्थी
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयसाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य त
उपरि गृहा यस्य वेह । अस्मै ब्रह्मणे ऽस्मै
क्षत्राय महि शर्म यक् स्वाहा ॥ ४४ ॥

सः । नः । भुवनस्य । पते । प्रजापतः
इति प्रजाऽपते । यस्य । ते । उपरि । गृहाः ।
यस्य । वा । इह । अस्मै । ब्रह्मणे । अस्मै ।
क्षत्राय । महि । शर्म । यक् । स्वाहा ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(सः) विद्वान् (नः) अस्माकम् (भुवनस्य)
गृहस्य (पते) स्वाग्निन् (प्रजापते) प्रजापालक (यस्य) (ते) तव
(उपरि) ऊर्ध्वमुत्कृष्टे व्यवहारे (गृहाः) ये गृह्णन्ति ते गृहस्थादयः

(यस्य) (वा) (इह) अस्मिन्संसारं (अस्मै) (ब्रह्मणे) वेदेश्वरविदे
जनाय (अस्मै) (क्षत्राय) राजधर्मनिष्ठाय (सहि) सहत् (शर्म)
गृहं सुखं वा (यच्छ) देहि (स्वाहा) सत्यया क्रियया ॥ ४४ ॥

आन्वयः—हे भुवनस्य पते प्रजापते इह यस्य ते तवोपनि-
गृहा वा यस्य सर्वाः शुभाः क्रियाः संति स त्वं नोऽस्मै ब्रह्मणेऽस्मै
क्षत्राय स्वाहा सहि शर्म यच्छ ॥ ४४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्वत्कुलं राजकुलं च नित्यं बर्द्धयन्ति
ते सहत्सुखमाप्नुवन्ति ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे (भुवनस्य) घर के (पते) स्वामी (प्रजापते) प्रजा की
रक्षा करने वाले पुरुष (इह) इस संसार में (यस्य) जिस (ते) तेरे (उपरि)
प्रति उच्चता की देने वाले उत्तम व्यवहार में (गृहाः) पदार्थों के ग्रहण करने
वाले गृहस्थ मनुष्य आदि (वा) वा (यस्य) जिस की सब उत्तम क्रिया हैं (सः)
सो तू (नः) हमारे (अस्मै) इस (ब्रह्मणे) वेद और ईश्वर के जानने वाले मनुष्य
तथा (अस्मै) इस (क्षत्राय) राजधर्म में निरन्तर स्थित क्षत्रिय के लिये (स्वाहा)
सत्य क्रिया से (सहि) बहुत (शर्म) घर और सुख की (यच्छ) दे ॥ ४४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्वानों और क्षत्रियों के कुल को नित्य बढ़ा-
हैं वे अत्यन्त सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ४४ ॥

समुद्रोसीत्यस्य शुनःशेष ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

निचृदष्टिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

समुद्रोसि नमस्वानुार्द्रदानुः शुभभूर्मयो-
भूर्भिमो वाहि स्वाहा । मारुतोऽसि मरुतां

गुणः शुम्भूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा ।
अवस्यूरसि दुवस्वाञ्छुम्भूर्मयोभूरभि मा
वाहि स्वाहा ॥ ४५ ॥

समुद्रः । असि । नभस्वान् । आर्द्रदा-
नुरित्यार्द्रदानुः । शुम्भूरिति शुम्भूः ।
मयोभूरिति मयःभूः । अभि । मा । वाहि ।
स्वाहा । मारुतः । असि । मरुताम् । गुणः ।
शुम्भूरिति शुम्भूः । मयोभूरिति मयःभूः ।
अभि । मा । वाहि । स्वाहा । अवस्यूः ।
असि । दुवस्वान् । शुम्भूरिति शुम्भूः ।
मयोभूरिति मयःभूः । अभि । मा । वाहि ।
स्वाहा ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(समुद्रः) समुद्रद्रवन्त्यापो यस्मिन्सुः (असि)
(नभस्वान्) बहु नभो जलं विद्यते यस्मिन् सः । नभ इत्युदकना०
निघ० १ । १२ (आर्द्रदानुः) य आर्द्राणां गुणानां दानुर्दाता
सः (शुम्भूः) यः शं सुखं भावयति सः (मयोभूः) यो मय आनन्दं
भावयति सः (अभि) आभिमुख्ये (मा) माम् (वाहि) प्राप्नुहि

(स्वाहा) सत्यया क्रियया (मारुतः) मरुतां प्रवनानामयं
 संबन्धौ ज्ञाता (असि) (मरुताम्) विदुषाम् (गणः) समूहः
 (शम्भूः) शं कल्याणं भावयति सः (मयोभूः) सुखं भावुकः
 (अभि) (मा) (वाहि) (स्वाहा) (अवस्यूः) आत्मनोऽव इच्छुः
 (असि) (दुवस्वान्) दुवः प्रशस्तं परिचरणं विद्यते यस्य सः (शंभूः)
 (मयोभूः) (अभि) (मा) (वाहि) (स्वाहा) ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वं नभस्वानाद्र्दानुः समुद्रइवासि
 स स्वाहा शंभूर्मयोभूः सन्माभि वाहि यस्त्वं मारुतो मरुतां गण
 इवासि स स्वाहा शम्भूर्मयोभूस्सन्माभिवाहि यस्त्वं दुवस्वानव
 स्यूरिवासि स तस्मात्स्वाहा शम्भूर्मयोभूः सन्माभिवाहि ॥ ४५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकानु० ये सनुष्याः समुद्रवद्गंभीरा
 रत्नाढ्या ऋजवो वायुबद्धलिङ्गा विह्वल्यरोपकारिणः स्वात्मवत्स
 र्वेषां रक्षकास्सन्ति त एव सर्वेषां कल्याणं सुखं च कर्तुं शक्नु
 वन्ति ॥ ४५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जो तू (नभस्वान्) जिस की समीप बहुत जल
 (आर्द्रदानुः) और शीतल गुणों का देने वाला (समुद्रः) और जिस में
 उलट पलट जल गिरते उस समुद्र की समान (असि) है वह (स्वाहा) सत्य
 क्रिया से (शम्भूः) उत्तम सुख और (मयोभूः) सामान्य सुख उत्पन्न कराने वाल
 होता हुआ (मा) सुभ को (अभि, वाहि) सब ओर से प्राप्त हो जो तू (मारुतः
 पवनों का संबन्धी जानने हारा (मरुताम्) विद्वानों के (गणः) समूह के समान
 (असि) है वह (स्वाहा) उत्तम क्रिया से (शम्भूः) विशेष पर जन्म की सुख
 और (मयोभूः) इस जन्म में सामान्य सुख का उत्पन्न करने वाला होता हुआ
 (मा) सुभ को (अभि, वाहि) सब ओर से प्राप्त हो जो तू (दुवस्वान्) प्रशंसित
 सत्कार से युक्त (अवस्यूः) अपनी रक्षा चाहने वाले के समान (असि) है वह
 (स्वाहा) उत्तम क्रिया से (शम्भूः) विशेष सुख और (मयोभूः) सामान्य
 अपनी सुख का उत्पन्न करने हारा होता हुआ (मा) सुभ को (अभि, वाहि)
 सब ओर से प्राप्त हो ॥ ४५ ॥

भावार्थः—इसमंत्र में वाचकलु०—जो मनुष्य समुद्र के समान गंभीर और रत्नों से युक्त कीमल पवन के तुल्य बलवान् विद्वानों के तुल्य परोपकारी और अपनी आत्मा के तुल्य सब की रक्षा करते हैं वे ही सब के कल्याण और सुखों की कर सकते हैं ॥ ४५ ॥

यास्त इत्यस्य शुनः शेष ऋषिः । अग्निदेवता ।

भुरिगार्घ्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्विदुषा किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

फिर विद्वान् को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो दिवमातन्वन्ति
रश्मिभिः । ताभिर्नोऽद्य सर्वाभी रुचे
जनाय नस्कृधि ॥ ४६ ॥

याः । ते । अग्ने । सूर्ये । रुचः । दिवम् ।
आतन्वन्तीत्याऽतन्वन्ति । रश्मिभिरिति
रश्मिभिः । ताभिः । नः । अद्य । सर्वाभिः ।
रुचे । जनाय । नः । कृधि ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(याः) (ते) तव (अग्ने) परमेश्वर विद्वन् वा (सूर्ये) सवितरि प्राणे वा (रुचः) दौप्तयः प्रीतयो वा (दिवम्) प्रज्ञाशम् (आतन्वन्ति) सर्वतो विस्तृण्वन्ति (रश्मिभिः) (ताभिः) रश्मिभिः (नः) अस्मान् (अद्य) (सर्वाभिः) (रुचे) प्रीतिकराय (जनाय) (नः) अस्मान् (कृधि) कुरु ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वान् याः सूर्ये रुचः सन्ति या रश्मिभि-
र्दिवसात्त्वन्ति ताभिः सर्वाभिस्ते रुग्भिर्दद्य नः संयोजय रुचे
जनाय च नस्तृधि ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालं०—यथा परमेश्वरः सूर्यादीनां प्रका-
शकानांमपि प्रकाशकोऽस्ति तथाऽनूचानो विद्वान् विदुषामपि
विद्याप्रदो भवति यथेश्वरोऽत्र जगति सर्वेषां सत्ये रुचिमसत्येऽ-
रुचिं जनयति तथा विद्वानप्राचरेत् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) परमेश्वर वा विद्वान् (याः) जो (सूर्ये) सूर्य वा
प्राण में (रुचः) दीप्ति वा प्रीति हैं और जो (रश्मिभिः) अपनी किरणों से (दिवम्)
प्रकाश को (अतिवन्ति) सब ओर से फैलाती हैं (ताभिः) उन (सर्वाभिः) सब
(ते) अपनी दीप्ति वा प्रीतियों में (अद्य) आज (नः) हम लोगों को संयुक्त करो
और (रुचे) प्रीति करने हारे (जनाय) मनुष्य के अर्थ (नः) हम लोगों को
(तृधि) नियत करो ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेषालं०—जैसे परमेश्वर सूर्य आदि प्रकाश करने
हारे लोगों का भी प्रकाश करने हारा है वैसे सब शास्त्र को यथावत् कहने वाला
विद्वान् विद्वानों को भी विद्या देने हारा होता है जैसे ईश्वर इस संसार में सब
प्राणियों को सत्य में रुचि और असत्य में अरुचि को उत्पन्न करता है वैसे
विद्वान् भी आचरण करे ॥ ४६ ॥

यावद्व्यस्य शुनःशेष ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता ।

आर्ष्यबुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या
रुचः । इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचं नो
धत्त बृहस्पते ॥ ४७ ॥

याः । वः । देवाः । सूर्ये । रुचः । गोषु ।
अश्वेषु । याः । रुचः । इन्द्राग्नी । ताभिः ।
सर्वाभिः । रुचम् । नः । धत्त । बृहस्पते ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(याः) (वः) युष्माकम् (देवाः) विद्वांसः
(सूर्ये) चराचरात्मनि जगदीश्वरे (रुचः) प्रीतयः (गोषु)
किरणेन्द्रियेषु दुग्धादिदात्रौषु वा (अश्वेषु) वन्हितुरङ्गादिषु
(याः) (रुचः) प्रीतयः (इन्द्राग्नी) इन्द्रः प्रसिद्धो विद्यु-
दग्निः पावकश्च (ताभिः) (सर्वाभिः) (रुचम्) प्रीतिम् (नः)
अस्माकं मध्ये (धत्त) धरत (बृहस्पते) बृहतां पदार्थानां पते
पालकेश्वर ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे बृहस्पते देवा या वस्सूर्ये रुचो या गोष्वश्वेषु
रुचः सन्ति या वैतेष्विन्द्राग्नी वर्तते तौ च ताभिस्सर्वाभिरुग्भि-
र्नो रुचं धत्त ॥ ४७ ॥

भावार्थः—अत्र प्रलेषालं०—यथा परमेश्वरो गवादिपालने पदा-
र्थविद्यायां च सर्वान्मनुष्यान्प्रेरयति तथैव विद्वांसोऽप्याचरेयुः ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे (बृहस्पते) बड़े पदार्थों की पालना करने वाले ईश्वर और
(देवाः) विद्वान् मनुष्यो (याः) जो (वः) तुम सभी की (सूर्ये) चराचर में
व्याप्त परमेश्वर में अर्थात् ईश्वर की अपने में और तुम विद्वानों की ईश्वर में (रुचः)
प्रीति हैं वा (याः) जो इन (गोषु) किरण इन्द्रिय और दुग्ध देने वाली गौ
और (अश्वेषु) अग्नि तथा घोड़ा आदि में (रुचः) प्रीति हैं वा जो इन में
(इन्द्राग्नी) प्रसिद्ध विजुली और आग वर्तमान हैं वेभी (ताभिः) उन (सर्वाभिः)
सब प्रीतियों से (नः) हम लोगों में (रुचम्) प्रीति की (धत्त) स्थापन
करो ॥ ४७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेषालं०—जैसे परमेश्वर गौ आदि की रक्षा और पदार्थविद्या में सब मनुष्यों को प्रेरणा देता है वैसे ही विद्वान् लोग भी आचरण किया करें ॥ ४७ ॥

रुचन्तइत्यस्य शुनःशेष ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता ।

भुरिगार्घ्यंनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को अगले मंत्र में कहा है ॥

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु
नस्कृधि । रुचं विश्येषु शूद्रेषु मयि धेहि
रुचा रुचम् ॥ ४८ ॥

रुचम् । नः । धेहि । ब्राह्मणेषु । रुचम् ।
राजस्वितिराजऽसु । नः । कृधि । रुचम् ।
विश्येषु । शूद्रेषु । मयि । धेहि । रुचा ।
रुचम् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(रुचम्) प्रेम (नः) अस्माकम् (धेहि) धर
(ब्राह्मणेषु) ब्रह्मवित्सु (रुचम्) प्रीतिम् (राजसु) क्षत्रियेषु
राजपुत्रेषु (नः) अस्माकम् (कृधि) कुरु (रुचम्) (विश्येषु)
विष्णु प्रजासु भवेषु वणिग्जनेषु (शूद्रेषु) सेवकेषु (मयि) (धेहि)
(रुचा) प्रीत्या (रुचम्) प्रीतिम् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर वा विद्वंस्त्वं नो ब्राह्मणेषु रुचा रुचं धेहि नो राजसु रुचा रुचं कृधि विप्र्येषु शूद्रेषु रुचा रुचं मयि च रुचा रुचं धेहि ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालं०—यथा परमेश्वरः पक्षपातं विहाय ब्राह्मणादिवर्णेषु समानां प्रीतिं करोति तथैव विद्वांसोऽपि तुल्यां प्रीतिं कुर्युः । ये ह्यैश्वर्यगुणकर्मस्वभावाद्दिवद्वा वर्तन्ते ते सर्वे नौचास्तिरस्कारणीया भवन्ति ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा विद्वन् आप (नः) हम लोगों के (ब्राह्मणेषु) ब्रह्मवेत्ता विद्वानों में (रुचा) प्रीति से (रुचम्) प्रीति को (धेहि) धरो स्थापन करो (नः) हम लोगों के (राजसु) रजपूत क्षत्रियों में प्रीति से (रुचम्) प्रीति को (कृधि) करो (विप्र्येषु) प्रजा जनों में हुए वैश्यों में तथा (शूद्रेषु) शूद्रों में प्रीति से (रुचम्) प्रीति को और (मयि) मुझ में भी प्रीति से (रुचम्) प्रीति को (धेहि) स्थापन करो ॥ ४८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में श्लेषालं०—जैसे परमेश्वर पक्षपात को छोड़ ब्राह्मण आदि वर्णों में समान प्रीति करता है वैसे ही विद्वान् लोग भी समान प्रीति करें जो ईश्वर के गुण कर्म और स्वभाव से विद्वद् वर्त्तमान हैं वे सब नीच और तिरस्कार करने योग्य होते हैं ॥ ४८ ॥

तत्त्वैत्यस्य शुनःश्रेष्ठ ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । निचृदाषी

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैर्विद्वद्वाचरणीयमित्याह ॥

मनुष्यों के विद्वानों के तुल्य आचरण करना चाहिये इस वि० ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा
शास्ते यजमानो हविर्भिः । अहे उमानो वरु-
णेह बोध्युरुशं समा न आयुः प्रमोषीः ॥ ४९ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्द-
मानः । तत् । आ । शास्ते । यजमानः ।
हविर्भिरिति हविःऽभिः । अहेऽमानः ।
वरुण । इह । बोधि । उरुशंसेत्युरुऽश-
शंस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(तत्) (त्वा) त्वाम् (यामि) प्राप्नोमि (ब्र-
ह्मणा) वेदेन (वन्दमानः) स्तुवन् सन् (तत्) प्रेम (आ)
(शास्ते) इच्छति (यजमानः) यो यजते सः (हविर्भिः)
होतुमर्हः संस्कृतैर्द्रव्यैः (अहेऽमानः) सत्कृतः (वरुण) वर
(इह) (बोधि) बुध्यस्व (उरुशंस) य उरून् बहून् शंसति
तत्सम्बुद्धौ (मा) निषेधे (नः) अस्मान् (आयुः) (प्र) (मोषीः)
चोरयेः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे उरुशंस वरुण ब्रह्मणा वन्दमानो यजमानोऽहे-
ऽमानो हविर्भिर्यदाशास्ते तदहं यामि यदुन्तमसायुस्त्वाश्रित्याहं
यामि तत्त्वमपि प्राप्नुहि त्वमिह तद्बोधि त्वं नोऽस्माकं तदा-
युर्मा प्रमोषीः ॥ ४६ ॥

भावार्थः—आप्ताविद्वांसो यदिच्छेयुस्तदेव मनुष्यैरेषितव्यम्।
न केनापि केषां चिद्विदुषासनादरः कार्यः । न खलु स्त्रीपुरुषैरब्रह्म-
चर्यायुक्ताहारविहारव्यभिचारातिविषयासक्तादिभिरायुः कदा-
पि क्लृप्तनीयम् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे (उरुग्रं) बहुतों की प्रशंसा करने वाले (वरुण) अष्ट विद्वान् (ब्रह्मणा) वेद से (वन्दमानः) स्तुति करता हुआ (यजमानः) यज्ञ करने वाला (अहेडमानः) सत्कार को प्राप्त हुआ पुरुष (इविभिः) होम करने के योग्य अच्छे बनाये हुए पदार्थों से जो (आशास्ते) आशा करता है (तत्) उस को मैं (यामि) प्राप्त होऊँ तथा जिस उत्तम (आयुः) सौ वर्ष की आयुर्दा को (त्वा) तेरा आश्रय कर के मैं प्राप्त होऊँ (तत्) उस को तू भी प्राप्त हो तू (इह) इस संसार में उक्त आयुर्दा को (बोधि) जान और तू (नः) हमारी उस आयुर्दा को (मा, प्र, मोषीः) मत चोर ॥ ४६ ॥

भावार्थः—सत्यवादी शास्त्र वेत्ता सज्जन विद्वान् जो चाहे वही चाहना मनुष्यों को भी करनी चाहिये किसी को किन्हीं विद्वानों का अनादर न करना चाहिये तथा स्त्री पुरुषों को ब्रह्मचर्यत्याग, अयोग्य आहार, विहार, व्यभिचार, अत्यन्त विषयासक्ति, आदि छोटे कामों से आयुर्दा का नाश कभी न करना चाहिये ॥ ४६ ॥

स्वर्णधर्म इत्यस्य शुनः शिप ऋषिः । सूर्यो देवता ।

मुरिगः प्यु णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

कौडशा जनाः पदार्थान् शुन्वन्तीत्युपदिश्यते ॥

कैसे जन पदार्थों को शुद्ध करते हैं इस वि०॥

स्वर्ण धर्मः स्वाहा स्वर्णार्कः स्वाहा स्वर्ण
शुक्रः स्वाहा स्वर्ण ज्योतिः स्वाहा स्वर्ण
सूर्यः स्वाहा ॥ ५० ॥

स्वः । न । धर्मः । स्वाहा । स्वः । न ।
अर्कः । स्वाहा । स्वः । न । शुक्रः । स्वाहा ।
स्वः । न । ज्योतिः । स्वाहा । स्वः । न ।
सूर्यः । स्वाहा ॥ ५० ॥

पदार्थः—(स्वः) सुखम् (न) इव (धर्मः) तापः (स्वाहा) सत्यया क्रियया (स्वः) (न) इव (अर्कः) अग्निः (स्वाहा) (स्वः) (न) इव (शुक्रः) वायुः (स्वाहा) (स्वः) (न) इव (ज्योतिः) विद्युतो द्यौः (स्वाहा) (स्वः) (न) इव (सूर्यः) (स्वाहा) ५०

अहवयः—हे मनुष्या यथा स्वाहा स्वर्न धर्मः स्वाहा स्वर्नार्कः स्वाहा स्वर्न शुक्रः स्वाहा स्वर्न ज्योतिः स्वाहा स्वर्न सूर्यः स्यात्तथा यूयमध्याचरत ॥ ५० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यज्ञकारिणो मनुष्याः सुगन्धादिद्रव्यहोमैः सर्वाङ्वात्वादिपदार्थान् शुद्धान् कर्तुं शक्नुवन्ति येन रोगराहित्येन सर्वेषां दीर्घायुः स्यात् ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (स्वाहा) सत्य क्रिया से (स्वः) सुख के (न) समान (धर्मः) प्रताप (स्वाहा) सत्य क्रिया से (स्वः) सुख के (न) तुल्य (अर्कः) अग्नि (स्वाहा) सत्य क्रिया से (स्वः) सुख के (न) सदृश (शुक्रः) वायु (स्वाहा) सत्य क्रिया से (स्वः) सुख के (न) समान (ज्योतिः) विजुली की चमक (स्वाहा) सत्य क्रिया से (स्वः) सुख के (न) समान (सूर्यः) सूर्य ही वैसे तुम भी आचरण करो ॥ ५० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—यज्ञकेकरमें वाले मनुष्य सुगन्धियुक्त आदि पदार्थों के होम से समस्त वायु आदि पदार्थों को शुद्ध कर सकते हैं जिस से रोगक्षय हो कर सब की बहुत आयुर्दा हो ॥ ५० ॥

अग्निमित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । अग्निदेवता ।

स्वराडापीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कौटशा नराः सुखिनो भवन्तीत्युपदिश्यते ॥

कैसे नर सुखी होते हैं इस वि० ॥

अग्निं युनजिम् शर्वसा घृतेन दिव्यं
सुपर्णं वयसा बृहन्तम् । तेन वयं गमेम

बृध्नस्य विष्टपथं स्वो रुहाणा अधिनाकं
मुत्तमम् ॥ ५१ ॥

अग्निम् । युनज्मि । शवसा । घृतेन ।
दिव्यम् । सुपर्णमिति सुऽपर्णम् । वयसा ।
बृहन्तम् । तेन । वयम् । गमेम । बृध्नस्य ।
विष्टपम् । स्वः । रुहाणाः । अधि । ना-
कम् । उत्तमम् ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(अग्निम्) पात्रकम् (युनज्मि) सुगन्धैर्द्रव्यैर्युक्तं
करोमि (शवसा) बलेन (घृतेन) आज्येन (दिव्यम्) दिवि
शुद्धगुणे अवम (सुपर्णम्) सुष्ठुपालनपूर्तिकरम् (वयसा) व्या-
प्या (बृहन्तम्) संहान्तम् (तेन) (वयम्) (गमेम) गच्छेम ।
अत्र बहुलं छन्दसीति शपो लुक् (बृध्नस्य) संहतः (विष्टपम्)
विष्टान् प्रविष्टान् पाति येन तत् (स्वः) सुखम् (रुहाणाः)
रोहतः (अधि) उपरिभावे (नाकम्) अविद्यमानदुःखम् (उ-
त्तमम्) श्रेष्ठम् ॥ ५१ ॥

अन्वयः—अहं वयसा बृहन्तं दिव्यं सुपर्णमग्निं शवसा घृ-
तेन युनज्मि तेन स्वो रुहाणा वयं बृध्नस्य विष्टपमुत्तमं नाक-
मधिगमेम ॥ ५१ ॥

भावार्थः—ये सजुष्या अग्नौ सुसंस्कृतानि सुगन्धग्रादि युक्ता-
नि द्रव्याणि प्रक्षिप्य वाय्वादिशुद्धिद्वारा सर्वान् सुखयन्ति तेऽ-
त्युत्तमं सुखमाप्नुवन्ति ॥ ५१ ॥

पदार्थः—मैं (वयसा) आयु की व्याप्ति से (बृहन्तम्) बड़े हुए (दिव्यम्) शुद्ध गुणों में प्रसिद्ध होने वाले (सुपर्णम्) अच्छे प्रकार रक्षा करने में परिपूर्ण (अग्निम्) अग्नि को (शवसा) बलदायक (घृतेन) घी आदि सुगन्धित पदार्थों से (युनज्मि) युक्त करता हूँ (तेन) उस से (स्वः) सुख को (रुहाणाः) आरुढ़ हुए (वयम्) हम लोग (ब्रध्नस्य) बड़े से बड़े के (विष्टपम्) उस व्यवहार को कि जिससे सामान्य और विशेष भाव से प्रवेश हुए जीवों की पालना की जाती है और (उत्तमम्) उत्तम (नाकम्) दुःखरहित सुख रूप स्थान है उस को (अधि, गमेम) प्राप्त होते हैं ॥ ५१ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अच्छे बनाए हुए सुगन्धि आदि से युक्त पदार्थों को आग में छोड़ पवन आदि की शुद्धि से सब प्राणियों को सुख देते हैं वे अत्यन्त सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ५१ ॥

इमावित्यस्य शुनःशेष ऋषिः । अग्निदेवता । विराडाषी

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इमौ ते पक्षावजरौ पतत्रिणौ याभ्यां
रक्षांस्यपहंस्यग्ने । ताभ्यां पतेम सुकृ-
तामु लोकं यत्तुऽऽप्तव्यो जग्मुः प्रथमजाः
पुराणाः ॥ ५२ ॥

इमौ । ते । पक्षा । अजरौ । पतत्रिणौ ।
याभ्याम् । रक्षांसि । अपहंसीत्यप-
हंसि । अग्ने । ताभ्याम् । पतेम ।

सुकृतामिति सुऽकृताम् । ऊऽइत्यूम् । लोकम् ।
यत्र । ऋषयः । जग्मुः । प्रथमजाऽइति प्रथम-
ऽजाः । पुराणाः ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(इमौ) (ते) तव (पक्षौ) परिग्रहौ कार्यका-
रणरूपौ (अजरौ) अविनाशिनौ (पतत्रिणौ) पतत्राण्यूर्ध्वगमनानि
सन्ति ययोस्तौ (याभ्याम्) (रक्षांसि) दुष्टान्दोषान्वा (अपहंसि)
दूरे प्रक्षिपसि (अग्ने) अग्निरिव वर्त्तमान तेजस्विन् विद्वन्
(ताभ्याम्) (पतेम) गच्छेम (सुकृताम्) शोभनमकार्षुस्ते सुकृतस्ते-
षाम् (उ) वितर्के (लोकम्) द्रष्टव्यमानन्दम् (यत्र) (ऋषयः)
वेदार्थविदः (जग्मुः) गतवन्तः (प्रथमजाः) प्रथमे विस्तौर्णौ ब्रह्मणि
जाताः प्रसिद्धाः (पुराणाः) पुरा अध्ययनसमये नवौनाः ॥ ५२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ते याविसौ पतत्रिणावजरौ पक्षौ स्तोयाभ्यां
रक्षांस्यपहंसि ताभ्याम् तं सुकृतां लोकं वयं पतेम यत्र प्रथमजाः
पुराणा ऋषयो जग्मुः ॥ ५२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथाग्ना विद्वांसो दोषान् हत्वा
धर्मादिसद्गुणान् गृहीत्वा ब्रह्म प्रापयानन्दन्ति तथैतान् प्रापय
मनुष्यैरपि सुखयितव्यम् ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान प्रताप वाले विद्वान् (ते) आप
के जो (इमौ) ये (पतत्रिणौ) उच्चश्रेणी को प्राप्त हुए (अजरौ) कभी नष्ट
नहीं होते अजर अमर (पक्षौ) कार्यकारण रूप समीप के पदार्थ हैं (याभ्याम्)
जिन से आप (रक्षांसि) दुष्ट प्राणियों वा दोषों को (अपहंसि) दूर बचा देते
हैं (ताभ्याम्) उन से (उ) ही उस (सुकृताम्) सुकृतौ सज्जनों के (लोकम्)
देखने योग्य आनन्द को हम लोग (पतेम) पहुँचे (यत्र) जिस आनन्द में

(प्रथमजाः) सर्व व्यास परमेश्वर में प्रसिद्ध वा अति विस्तार युक्त वेद में प्र
अर्थात् उस के जानने से कौत्स पाये हुए (पुराणाः) पहिले पढ़ने के समय नवीन
(ऋषयः) वेदार्थ जानने वाले विद्वान् ऋषि जन (जगमुः) पढ़ते हैं ॥ ५२ ॥

भावार्थः—

इस मंत्र में वाचकलु० जैसे शास्त्र वेत्ता विद्वान् जन दोनों को
खोके धर्म आदि अच्छे गुणों का ग्रहण कर ब्रह्म को प्राप्त हो के आनन्द युक्त हो
हैं वैसे उन को पाकर मनुष्यों को भी सुखी होना चाहिये ॥ ५२ ॥

इन्द्रुरित्यस्य शुनः शेष ऋषिः । इन्द्रदेवता । आर्षो
पङ्क्तिः पञ्चमः स्वरः ॥

विद्वद्भिः किं कार्यमित्याह ॥

विद्वानों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

इन्द्रुर्दक्षः श्येन ऋतावा हिरण्यपक्षः
शकुनो भुरग्युः । महान्सुधस्थे ध्रुव आ
निषत्तो नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ॥ ५३ ॥

इन्द्रुः । दक्षः । श्येनः । ऋतावेत्यृतऽवा ।
हिरण्यपक्षऽइति हिरण्यऽपक्षः । शकुनः ।
भुरग्युः । महान् । सुधस्थऽइति सुधऽस्थे ।
ध्रुवः । आ । निषत्तः । निसत्तऽइति निऽ-
सत्तः । नमः । ते । अस्तु । मा । मा । हिंसीः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(इन्द्रुः) चन्द्र इव आर्द्रस्वभावः (दक्षः) बलचातुर्य-
युक्तः (श्येनः) श्येन इव पराक्रमी (ऋतावा) ऋतस्य सत्यस्य

सम्बन्धो विद्यते यस्य सः । अत्रान्येषामपीति दीर्घः । सुपां सुलु-
गिति डादेशः (हिरण्यपक्षः) हिरण्यस्य सुवर्णस्य पक्षः परिग्रहो
यस्य सः (शकुनः) शक्तिमान् (भुरण्युः) भर्ता (महान्) (सधस्थे)
सह स्थाने (ध्रुवः) निश्चलः (आ) समन्तात् (निषत्तः) नि-
तरां स्थितः (नमः) सत्करणम् (ते) तुभ्यम् (अस्तु) (मा)
साम् (मा) निषेधे (हिंसोः) ताडयेः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् सभेश यस्त्वमिन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा
हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युर्महान् सधस्थ आनिषत्तो ध्रुवः सन्मा
मा हिंसास्तस्मै तेऽस्माकं नमोऽस्तु ॥ ५३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—इह जगति विद्वांसः स्थिरा भू-
त्वा सर्वां विद्यार्थिनः सुशिक्षितान् कुर्युर्दतस्ते हिंसका न
भवेयुः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् सभापति जो आप (इन्दुः) चन्द्रमा के समान
शीतल स्वभाव सहित (दक्षः) बल चतुराई युक्त (श्येनः) बाज के समान परा-
क्रमी (ऋतावा) जिन का सत्य का संबन्ध विद्यमान है (हिरण्यपक्षः) और
सुवर्ण के लाभ वाले (शकुनः) शक्तिमान् (भुरण्युः) सब के पालने हारे (महान्)
सब से बड़े (सधस्थे) दूसरे के साथ स्थान में (आ, निषत्तः) निरन्तर स्थित
(ध्रुवः) निश्चल हुए (मा) मुझे (मा) मत (हिंसोः) मारो उन (ते) आप
के लिये हमारा (नमः) सत्कार (अस्तु) प्राप्त हो ॥ ५३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—इस संसार में विद्वान् जन स्थिर हो
कर सब विद्यार्थियों को अच्छी शिक्षा से युक्त करें जिस से वे हिंसा करने हारे न
होवे ॥ ५३ ॥

दिव इत्यस्य गालव ऋषिः । इन्दुदेवता ।
 भुविगार्थ्यु षिण्क् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥
 किं भूतो जनो दीर्घायुर्भवतीत्युपदिश्यते ॥
 कैसा मनुष्य दीर्घजीवी होता है इस वि० ॥

दिवो मूर्ध्वासि पृथिव्या नाभिरुर्गपा-
 मोषधीनाम् । विश्वायुः शर्म सप्रथा नम-
 स्पथे ॥ ५४ ॥

दिवः । मूर्धा । असि । पृथिव्याः । नाभिः ।
 ऊर्क् । अपाम् । ओषधीनाम् । विश्वायुः-
 रिति विश्वऽआयुः । शर्म । सप्रथाऽइति
 सुप्रथाः । नमः । पथे ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(दिवः) प्रकाशस्य (मूर्धा) शिर इव वर्त्तमानः
 (असि) (पृथिव्याः) (नाभिः) बन्धनमिव (ऊर्क्) रसः
 (अपाम्) जलानाम् (ओषधीनाम्) (विश्वायुः) पूर्यायुः
 (शर्म) शस्त्रम् (सप्रथाः) प्रथसा प्रख्यया सह वर्त्तमानः
 (नमः) अन्नम् (पथे) मार्गाय ॥ ५४ ॥

आन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वं दिवो मूर्धा पृथिव्या नाभिरपा-
 मोषधीनामूर्गिव विश्वायुः सप्रथा असि स त्वं पथे नमः शर्म च
 प्राप्नुहि ॥ ५४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यो मनुष्यो न्यायवान् क्षमावान्
औषधसेवो युक्ताहारविहारो जितेन्द्रियो भवति स शतायुर्जा-
यते ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जो आप (दिवः) प्रकाश अर्थात् प्रताप के (मूर्धा)
शिर के समान (पृथिव्याः) पृथिवी के (नाभिः) वन्धन के समान (अंशाम्) जलों
और (औषधीनाम्) औषधियों के (ऊर्क्) रस के समान (विश्वायुः) पूर्ण सौ
वर्ष जीने वाले और (संप्रथाः) कीर्ति युक्त (असि) हैं सो आप (पथे) सन्मार्ग
के लिये (नमः) अन्न (शर्म) शरण और सुख को प्राप्त होओ ॥ ५४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो मनुष्य न्यायवान् सहनशील
औषध का सेवन करके और आहार विहार से यथायोग्य रहने वाला इन्द्रियों
को वश में रखता है वह सौ वर्ष की अवस्थावाला होता है ॥ ५४ ॥

विश्वस्येत्य गालव ऋषिः । इन्दुर्देवता । आर्षी

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

विश्वस्य मूर्धन्नधिं तिष्ठसि श्रितः समु-
द्रे ते हृदयमप्स्वायुरपो दत्तोदधिं भिन्त ।
दिवस्पृज्जन्यादन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो
वृष्ट्याव ॥ ५५ ॥

विश्वस्य । मूर्धन् । अधि । तिष्ठसि । श्रितः ।
समुद्रे । ते । हृदयम् । अप्सु । आयुः । अपः ।

दत्त । उदधिमित्युदधिम । भिन्त । दिवः ।

पर्जन्यात् । अन्तरिक्षात् । पृथिव्याः । ततः ।

नः । वृष्ट्या । अव ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(विश्वस्य) सर्वस्य जगतः (मूर्धन्) मूर्धनि (अधि) उपरि (तिष्ठसि) (श्रितः) (समुद्रे) अन्तरिक्षवद्व्याप्त परमेश्वरे (ते) तव (हृदयम्) (अप्सु) प्राणेषु (आयुः) जीवनम् (अपः) प्राणान् (दत्त) ददासि (उदधिम) उदकधारकं सागरम् (भिन्त) भिनत्सि (दिवः) प्रकाशात् (पर्जन्यात्) मेघात् (अन्तरिक्षात्) आकाशात् (पृथिव्याः) भूमेः (ततः) तस्मात् (नः) (वृष्ट्या) (अव) रक्ष ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे विहन् यस्त्वं विश्वस्य मूर्धन् श्रितः सूर्य इवाधितिष्ठसि यस्य ते समुद्रे हृदयमप्स्वायुरस्ति स त्वमपोदतोदधिं भिन्तयतः सूर्यो दिवोऽन्तरिक्षात्पर्जन्यात्पृथिव्या वृष्ट्या सर्वानवति ततो नोऽस्मानव ॥ ५५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्याः सूर्यवत्सुखवर्षका उत्तमाचारिणो भवन्ति ते सर्वान् सुखिनः कर्तुं शक्नुवन्ति ॥५५॥

पदार्थः—हे विहान् जो आप (विश्वस्य) सब संसार के (मूर्धन्) शिर पर (श्रितः) विराजमान सूर्य के समान (अधि, तिष्ठसि) अधिकार पाये हुए हैं जिन (ते) आप का (समुद्रे) अन्तरिक्ष के तुल्य व्यापक परमेश्वर में (हृदयम्) मन (अप्सु) प्राणों में (आयुः) जीवन है उन (अपः) प्राणों को (दत्त) देते हो (उदधिम) समुद्र का (भिन्त) भेदन करते हो जिस से सूर्य (दिवः) प्रकाश (अन्तरिक्षात्) आकाश (पर्जन्यात्) मेघ और (पृथिव्याः) भूमि से (वृष्ट्या) वर्षा के योग से सब चराचर प्राणियों की रक्षा करता है (ततः) इस से अर्थात् सूर्य के तुल्य (नः) हम लोगों की (अव) रक्षा करो ॥ ५५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो मनुष्य सूर्य के समान सुख वर्षाने और उत्तम आचरणों के करमी हारे हैं वे सब को सुखी कर सकते हैं ॥ ५५ ॥

इष्टइत्यस्य गालव ऋषिः । यज्ञो देवता ।

आष्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा वसुभिः ।

तस्य न इष्टस्य प्रीतस्य द्रविणेहागमेः ॥ ५६ ॥

इष्टः । यज्ञः । भृगुभिरिति भृगुऽभिः ।

आशीर्दाऽ इत्याशीः ऽदाः । वसुभिरिति

वसुऽभिः । तस्य । नः । इष्टस्य । प्रीतस्य ।

द्रविण । इह । आ । गमेः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(इष्टः) कृतः (यज्ञः) यष्टुमर्हः (भृगुभिः) परि-
पक्वविज्ञानैः (आशीर्दाः) य इच्छासिद्धिं ददाति (वसुभिः)
प्राथमकल्पिकैर्विद्वद्भिः (तस्य) (नः) अन्माकम् (इष्टस्य)
(प्रीतस्य) कमनीयस्य (द्रविण) धनम् । अत्र सुपां सुलुगिति
विभक्त्यलुक् (इह) संसारे (आ, गमेः) समन्ताद् गच्छ । वाच्छ-
न्दसि सर्वे विषयो भवन्तीति कृत्वाभावः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यो वसुभिर्भृगुभिराशीर्दा यज्ञ इष्टस्तस्ये-
ष्टस्य प्रीतस्य यज्ञस्य सकाशादिह त्वन्नो द्रविण आ गमेः ॥ ५६ ॥

भावार्थः—ये विद्वद्बलं प्रयतन्ते त इह पुष्कलां श्रियमाप्नु-
वन्ति ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जो (भृगुभिः) परिपूर्ण विज्ञान वाले (वसुभिः)
प्रथम कक्षा के विद्वानों में (आशीर्दाः) इच्छासिद्धि को देने वाला (यज्ञः) यज्ञ
(इष्टः) किया है (तस्य) उस (इष्टस्य) किये हुए (प्रीतस्य) मनीहर यज्ञ
के सकाश से (इह) इस संसार में आप (नः) हम लोगों के (द्रविण) धन
को (आ, गमेः) प्राप्त हजिये ॥ ५६ ॥

भावार्थः—जो विद्वानों के तुल्य अच्छा यत्न करते हैं वे इस संसार में
बहुत धन को प्राप्त होते हैं ॥ ५६ ॥

इष्ट इत्यस्य गालव ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदाशी गायत्री छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इष्टोऽअग्निराहुतः पिपर्त्तु न इष्टं
हविः । स्वगेदन्देवेभ्यो नमः ॥ ५७ ॥

इष्टः । अग्निः । आहुतऽइत्याहुतः ।
पिपर्त्तु । नः । इष्टम् । हविः । स्वगेति
स्वऽगा । इदम् । देवेभ्यः । नमः ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(इष्टः) सत्कृत आहुतिभिर्वर्धितो वा (अग्निः)
समाद्यध्यक्षो विद्वान् प्रावको वा (आहुतः) समन्तात् तर्पितो
हुतो वा (पिपर्त्तु) प्रालयतु पूरयतु वा (नः) अस्मानस्काकं वा

(इष्टम्) सुखं तत्साधनं वा (हविः) हविषा संस्कृतद्रव्यं वा ।
विभक्तियत्ययः (स्वगा) यत्स्नानं गच्छति प्राप्नोति तत् स्वगा ।
अत्र विभक्तेः सुपां सुलुगित्याकारादेशः (इदम्) (देवेभ्यः) विद्व-
द्व्यः (नमः) अन्नं सत्कारो वा ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हविराहुत इष्टोऽग्निर्न इष्टं पिपत्तु । नः पिपत्तु
वा । इदं स्वगा नमो देवेभ्योऽस्तु ॥ ५७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरग्नौ यत् सुसंस्कृतं द्रव्यं हूयते यदिह
बह्वन्नकारि जायतेऽतस्तेन विद्वदादीनां सत्कारः कर्तव्यः ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(हविः) संस्कार किये पदार्थों से (आहुतः) अच्चे प्रकार
तप्त वा हवन किया (इष्टः) सत्कार किया वा आहुतियों से बढ़ाया हुआ (अ-
ग्निः) यह सभा आदि का अध्यक्ष विद्वान् वा अग्नि (नः) हमारे (इष्टम्)
सुख वा सुख के साधनों को (पिपत्तु) पूरे करे वा हमारी रक्षा करे (इदम्)
यह (स्वगा) अपनी को प्राप्त होने वाला (नमः) अन्न वा सत्कार (देवेभ्यः)
विद्वानों के लिए हो ॥ ५७ ॥

भावार्थः—मनुष्य अग्नि में अच्चे संस्कार से बनाये हुए जिस पदार्थ
का होम करते हैं सो इस संसार में बहुत अन्न का उत्पन्न करने वाला होता
है इस कारण उस से विद्वान् आदि सत्पुरुषों का सत्कार करना चाहिये ॥ ५७ ॥

यदेत्यस्य विश्वकर्मा ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी

जगतौ छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषये सत्यनिर्णयमाह ॥

अब विद्वानों के विषय में सत्य का निर्णय अ०

यदाकूतात्समसुस्रोद्धृदो वा मनसो वा
संभृतं चक्षुषो वा तदनुप्रेत सुकृतामु लोकं
यत्रऽऋषयो जग्मुः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५८ ॥

यत् । आकूतादित्याऽकूतात् । समसु-
 स्त्रोदिति सम्ऽअसुस्त्रोत् । हृदः । वा ।
 मनसः । वा । संभृतमिति सम्ऽभृतम् । चक्षु-
 षः । वा । तत् । अनुप्रेतेत्यनुऽप्रेत । सुकृ-
 तामिति सुकृताम् । ऊइत्यँ । लोकम् । यत्र ।
 ऋषयः । जग्मुः । प्रथमजाः । पुराणाः ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(यत्) (आकूतात्) उत्साहात् (समसुस्त्रोत्)
 सम्यक् प्राप्नुयात् । अत्र बहुलं छन्दसौति शपः श्लुः (हृदः) आ-
 त्मनः (वा) प्राणात् (मनसः) संकल्पविकल्पकात्मकात् (वा)
 बुद्ध्यादेः (संभृतम्) सम्यग् धृतम् (चक्षुषः) प्रत्यक्षादेरिन्द्रि-
 योत्पन्नात् (वा) श्रोत्रादिभ्यः (तत्) (अनुप्रेत) आनुकूल्येन
 प्राप्नुत (सुकृताम्) मुमुक्षूणाम् (उ) (लोकम्) दर्शनसुख-
 संघातं मोक्षपदं वा (यत्र) यस्मिन् (ऋषयः) वेदविद्यापुरः-
 सराः परमयोगिनः (जग्मुः) गताः (प्रथमजाः) अस्मदादौ
 जाताः (पुराणाः) अस्मदपेक्षायां प्राचीनाः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे सत्यासत्यजिज्ञासवो जना यूयं यदाकूताद्भृदो
 वा मनसो वा चक्षुषो वा संभृतमस्ति तत्समसुस्त्रोदतः प्रथमजाः
 पुराणा ऋषयो यत्र जग्मुस्तं सुकृताम् लोकमनुप्रेत ॥ ५८ ॥

भावार्थः—यदा मनुष्याः सत्यासत्यनिर्णयं जिज्ञासियुस्तदा
 यद्यदौश्वरगुणकर्मस्वभावात्सृष्टिक्रमात्प्रत्यक्षादिप्रमाणेभ्यः आभा-
 चारादात्मनोभ्यामनुकूलं स्यात्तत्तत्सत्यमितरदसत्यमिति निश्चि-
 न्तुर्यएवं धर्मं परीक्षया चरन्ति तेऽतिसुखं प्राप्नुवन्ति ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हे सत्य असत्य का ज्ञान चाहते हुए मनुष्यो तुम लोग (यत्) जो (आकृतात्) उत्साह (हृदः) आत्मा (वा) वा प्राण (मनसः) मन (वा) वा बुद्धि आदि तथा (चक्षुषः) नेत्रादि इन्द्रियों से उत्पन्न हुए प्रत्यक्षादि प्रमाणों से (वा) वा कान आदि इन्द्रियों से (संश्रुतम्) अच्छे प्रकार धारण किया अर्थात् निश्चय से ठीक जाना सुना देखा और अनुमान किया है (तत्) वह (समसुखोत्) अच्छे प्रकार प्राप्त हो इस कारण (प्रथमजाः) हम लोगों से पहिले उत्पन्न हुए (पुराणाः) हम से प्राचीन (ऋषयः) वेदविद्या के जानने वाले परम योगी ऋषि जन (यत्र) जहां (जग्मुः) पहुंचे उस (सुक्तताम्) सुकती मोक्ष चाहते हुए सज्जनों के (उ) ही (लोकम्) प्रत्यक्षसुखसमूह वा मोक्ष पद को (अनुप्रेत) अनुकूलतासे पहुंचो ॥ ५८ ॥

भावार्थः—जब मनुष्य सत्य असत्य के निर्णय के जानने की चाहना करे तब जोर ईश्वर के गुण कर्म और स्वभाव से तथा सृष्टिक्रम प्रत्यक्ष आदि आठ प्रमाणों से अच्छे सज्जनों के आचार से आत्मा और मन के अनुकूल हो वह सत्य उस से भिन्न और झूठ है यह निश्चय करे जो ऐसे परीक्षा करके धर्म का आचरण करते हैं वे अत्यन्त सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ५८ ॥

एतस्मित्यस्य प्रजापतिर्देवता । निचृदाप्री

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विप्रयसाह ॥

फिर उसी वि० ॥

एतत्संधस्थ परि ते ददामि यमावहा-
च्छेवधिं जातवेदाः । अन्वागन्ता यज्ञपति
र्वाअत्र तत्समं जानीत परमे व्योमन् ॥ ५९ ॥
एतम् । संधस्थेति संधऽस्थ । परि । ते ।
ददामि । यम् । आवहादित्याऽवहात् ।

शेवधिमिति शेवऽधिम् । ज्ञातवेदाऽइति
 ज्ञातऽवेदाः । अन्वागन्तेत्यनुऽआऽगन्ता ।
 यज्ञपतिरिति यज्ञऽपतिः । वः । अत्र ।
 तम् । इम् । जानीत । परमे । व्योमन्निति
 विऽओमन् ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(एतम्) पूर्वोक्तेम् (सधस्य) समानस्थान (परि)
 सर्वतः (ते) तुभ्यम् (ददामि) (यम्) (आवहात्) समंता
 त्प्राप्नुयात् (शेवधिम्) शेवं सुखं धीयते यस्मिँस्तं निधिम् (जात-
 वेदाः) जातप्रज्ञो वेदार्थवित् (अन्वागन्ता) धर्ममन्वागच्छति
 (यज्ञपतिः) यज्ञस्य पालक इव वर्त्तमानः (वः) युष्मभ्यम् (अत्र)
 (तम्) (इम्) एव (जानीत) (परमे) प्रकृष्टे (व्योमन्)
 व्योमन्याकाशे ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे ईश्वरं जिज्ञासवो मनुष्या हे सधस्य च जात
 वेदा यज्ञपतिर्यं शेवधिमावहादेतमत्र परमे व्योमन् व्याप्तं परमा-
 त्मानमहं ते यथा परिददाम्यन्वागन्ताऽहं यं वो युष्मभ्यमुपदि-
 शानि आ तं यूयं विजानौत ॥ ५६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्या विद्वदनुकूलमा-
 चरन्ति ते सर्वव्यापिनस्तर्क्यामिणमौश्वरं प्राप्नुमर्हन्ति ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे ईश्वर का ज्ञान चाहने वाले मनुष्यो और हे (सधस्य) समान
 स्थान वाले सज्जन (जातवेदाः) जिसको ज्ञान प्राप्त है वह वेदार्थ को जानने वाला
 (यज्ञपतिः) यज्ञ को पालना करने वाले के समान वर्त्तमान पुरुष (यम्) जिस

(शिवधिम्) सुखनिधि परमेश्वर को (आवहात्) अच्छे प्रकार प्राप्त होवे (एतम्) इस को (अत्र) इस (परमे) परम उत्तम (व्योमन्) आकाश में व्याप्त परमात्मा को मैं (ते) तेरे लिये जैसे (परि, ददामि) सब प्रकार से देता हूँ उपदेश करता हूँ (अन्वागन्ता) धर्म के अनुकूल चलने द्वारा मैं (वः) तुम सभी के लिये जिस परमेश्वर का (स्म) उपदेश कहूँ (तम्) उस को तुम (जानीत) जानो ॥५६॥

भावार्थः—इस संत्र में वाचकलु०—जो मनुष्य विद्वानों के अनुकूल आचरण करते हैं वे सर्वव्यापी अन्तर्यामी परमेश्वर के पास को योग्य होते हैं ॥५६॥

एतमित्यस्य विश्वकर्म ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

निचृदार्षीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स एव विषय उपदिश्यते ॥

फिर उसी वि० ॥

एतं जानाथ परमे व्योमन् देवाः सध-
स्था विद रूपमस्य । यदागच्छात् पृथिभि-
र्देवयानैरिष्टापूर्ते कृणवाथाविरस्मै ॥६०॥

एतम् । जानाथ । परमे । व्योमन्निति
विऽओमन् देवाः । सधस्थाऽइति सधऽस्थाः ।

विद । रूपम् । अस्य । यत् । आगच्छादि-
त्याऽगच्छात् पृथिभिरिति पृथिभिः । देव-
यानैरिति देवऽयानैः । इष्टापूर्ते इतीष्टा-
ऽपूर्ते । कृणवाथ । आविः । अस्मै ॥६०॥

पदार्थः—(एतम्) परमात्मानम् (जानाथ) विजानीत ।
 लेट् प्रयोगोऽयम् (परमे) (व्योमन्) (देवाः) विद्वांसः (सधस्याः)
 सहस्रानाः (विद्) बुद्धिध्वम् (रूपम्) सच्चिदानन्दस्वरूपम् (अस्य)
 (यत्) (आगच्छात्) समन्तात् प्राप्नुयात् (पथिभिः) मार्गैः
 (देवयानैः) देवा धार्मिका विद्वांसो गच्छन्ति येषु तैः (इष्टापूते)
 इष्टं श्रौतं कर्म च पूजं स्मार्त्तं कर्म च ते (कृणवाथ) कुरुष्व (आविः)
 प्राकटे (अस्मै) परमात्मने ॥ ६० ॥

अन्वयः—हे सधस्या देवा यूयं परमे व्योमन् व्याप्तमेतं
 जानायास्य रूपं विद् यद्देवयानैः पथिभिरागच्छादस्मै परमात्मने
 इष्टापूते आविः कृणवाथ ॥ ६० ॥

भावार्थः—सर्वे मनुष्या विद्वत्सङ्गयोगाभ्यासधर्माचारैः परमे-
 श्वरसवश्यं जानीयुर्नोचेदिष्टापूते साधयितुं न शक्नुयुः । न च सुक्तिं
 प्राप्नुयुः ॥ ६० ॥

पदार्थः—हे (सधस्याः) एकसायस्थान वाले (देवाः) विद्वानो तुम
 (परमे) परम उत्तम (व्योमन्) आकाश में व्याप्त (एतम्) इस परमात्मा को (जानाथ)
 जानो (अस्य) और इस के व्यापक (रूपम्) सच्चैतन्य मात्र आनन्द मय स्वरूप
 को (विद्) जानो (यत्) जिस सच्चिदानन्दलक्षण परमेश्वर को (देवयानैः)
 धार्मिकविद्वानों के (पथिभिः) मार्गों से पुरुष (आगच्छात्) अच्छे प्रकार प्राप्त
 होवे (अस्मै) इस परमेश्वर के लिये (इष्टापूते) वेदोक्त यज्ञादि कर्म और उस
 का साधक स्मार्त्त कर्म को (आविः) प्रकाशित (कृणवाथ) किया करो ॥ ६० ॥

भावार्थः—सब मनुष्य विद्वानों के संग योगाभ्यास और धर्म के आचरण
 से परमेश्वर को अवश्य जानें ऐसा न करें तो यज्ञ आदि श्रौत स्मार्त्त कर्मों को नहीं
 सिद्ध कर सकें और न सुक्ति पा सकें ॥ ६० ॥

उद्बुध्यस्वेत्यस्य गालव ऋषिः । प्रजापतिर्देवता
आषीं निष्ठुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्स एव विषयः प्रोच्यते ॥

फिर वही विषय कहा जाता है ॥

उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि त्वमिष्टा-
पूते स० स० स० जेथामयं च । अस्मिन्सुधस्ये
अध्युत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च
सीदत ॥ ६१ ॥

उत् । बुध्यस्व । अग्ने । प्रति । जागृहि ।
त्वम् । इष्टापूतेऽइतीष्टाऽपूते । सम् । सृजे-
थाम् । अयम् । च । अस्मिन् । सुधस्य इति
सुधस्ये । अधि । उत्तरस्मिन्नित्युत्तर-
स्मिन् । विश्वे । देवाः । यजमानः । च ।
सीदत ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(उत्) ऊर्ध्वम् (बुध्यस्व) जानीहि (अग्ने)
अग्निरिव वर्त्तमान पुरुष (प्रति) (जागृहि) यजमानं प्रबो-
धयाविद्यानिद्रां पृथक्कृत्य विद्यायां जागरूकं कुरु (त्वम्)
(इष्टापूते) इष्टं च पूतं च ते (सम्) संसर्गे (सृजेथाम्)
निष्पादयेताम् (अयम्) ब्रह्मविद्योपदेष्टा (च) (अस्मिन्)

(सधस्ये) सह स्थाने (अधि) उपरि (उत्तरस्मिन्) उत्तमासने
(विश्वे) समग्रः (देवाः) विद्यायाः कामयितारः (यजमानः)
विद्या प्रदाता यज्ञकर्त्ता (च) (सौदत) तिष्ठत ॥ ६१ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वमुद्बुध्यस्व प्रति जागृहि त्वंचायं दृष्टा-
पूर्त्तं संसृजेथां हे विश्वेदेवा कृतेष्टापूर्त्तौ यजमानश्च यूयं सधस्येऽ-
स्मिन्नुत्तरस्मिन्नाधि सौदत ॥ ६१ ॥

भावार्थः—ये सचेतना धौमन्तो विद्यार्थिनः स्युस्तेऽध्यापकैः
सम्यग् अध्यापनीयाः स्युर्ये विद्यामीप्सवोऽध्यापकानुकूलाचरणाः
स्युर्ये च तदधौना अध्यापकास्ते परस्परं प्रीत्या सततं विद्योन्नतिं
कुर्युर्येऽतोऽन्ये प्रशस्ता विद्वांसः स्युस्त एतेषां सततं परीक्षां कुर्युर्यत
एते विद्यावर्द्धने सततं प्रयतेरस्तथर्त्विग्यजमानादयो भवेयुः ॥ ६१ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान वर्त्तमान ऋत्विक् पुरुष (त्वम्)
तू (उद्बुध्यस्व) उठ प्रबोध को प्राप्त हो (प्रति, जागृहि) यजमान को अविद्यारूप
निद्रा से कुड़ा के विद्या में चेतन कर तू (च) और (अयम्) यह ब्रह्मविद्या का
उपदेश करने द्वारा यजमान दोनों (इष्टापूर्त्तौ) यज्ञसिद्धि कर्म और उस की सामग्री
को (संसृजेथां) उत्पन्न करो हे (विश्वे) समग्र (देवाः) विद्वानो (च) और
(यजमानः) विद्या देने तथा यज्ञ करने वाले यजमान तुम सब (अस्मिन्) इस
(सधस्ये) एक साथ के स्थान में (उत्तरस्मिन्) उत्तम आसन (अधि, सौदत)
पर बैठो ॥ ६१ ॥

भावार्थः—जो चेतन्य और बुद्धिमान् विद्यार्थी हों वे पढ़ाने वालों को अच्छे
प्रकार पढ़ाने चाहिये जो विद्या की इच्छा से पढ़ाने वालों के अनुकूल आचरण करने
वाले हों और जो उन के अनुकूल पढ़ाने वाले हों वे परस्पर प्रीति से निरन्तर
विद्याओं की बढ़ती करें और जो इन पढ़ाने पढ़ाने वालों से पृथक् उत्तम विद्वान्
हों वे इन विद्यार्थियों की निरन्तर परीक्षा सदा किया करें जिस से ये अध्यापक और
विद्यार्थी लोग विद्याओं की बढ़ती करने में निरन्तर प्रयत्न किया करें वैसे ऋत्विज्
यजमान और सभ्य परीक्षक विद्वान् लोग यज्ञ की उन्नति किया करें ॥ ६१ ॥

येनेत्यस्यदेवश्च देववातावृषौ । विश्वकर्माग्निर्वा देवता ।

निचृद्दार्ढ्यनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः स एव विषयः प्रकाशयते ॥

फिर उसी वि० ॥

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् ।
तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥६२॥

येन । वहसि । सहस्रम् । येन । अग्ने ।
सर्ववेदसमिति सर्ववेदसम् । तेन । इमम् ।
यज्ञम् । नः । नय । स्वः । देवेषु । गन्तवे ॥६२॥

पदार्थः—(येन) अध्यापनेन (वहसि) प्राप्नोषि (सह-
स्रम्) असंख्यमतुलं बोधम् (येन) अध्ययनेन (अग्ने) अध्या-
पकाध्येतव्यं (सर्ववेदसम्) सर्वे वेदसो वेदा विज्ञायन्ते यस्मिन्-
स्तम् (तेन) (इमम्) वक्ष्यमाणम् (यज्ञम्) अध्ययनाध्याप-
नाख्यम् (नः) अस्मान् (नय) प्राप्नुहि प्रापय वा (स्वः)
सुखम् (देवेषु) दिव्येषु गुणेषु विद्वत्सु वा (गन्तवे) गन्तुम्
प्राप्तुम् ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं येन सहस्रं सर्ववेदसं वहसि प्राप्नोषि
येन च प्रापयसि तेनेमं यज्ञं नो देवेषु स्वर्गन्तवे नय ॥ ६२ ॥

भावार्थः—ये धर्माचरणनिष्कपटत्वाभ्यां विद्यां प्रयच्छन्ति
गृह्णन्ति च त एव सुखभागिनो भवन्ति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे (अग्नि) पढ़ने वा पढ़ाने वाले पुरुष तू (येन) जिस पढ़ाने से (सहजम्) हजारों प्रकार के अतुल बोध को (सर्ववेदसम्) कि जिस में सब वेद जाने जाते हैं उस को (वहमि) प्राप्त होता और (येन) जिस पढ़ने से दूसरों को प्राप्त कराता है (तेन) उस से (इयम्) इस (यज्ञम्) पढ़ने पढ़ाने रूप यज्ञ को (नः) हमलोगों को (देवेषु) दिव्य गुण वा विद्याओं में (स्वर्गन्तवे) सुख के प्राप्त होने के लिये (नय) पहुँचा ॥ ६२ ॥

भावार्थः—जो धर्म के आचरण और निष्कपटता से विद्या देते और ग्रहण करते हैं वेही सुख के भागी होते हैं ॥ ६२ ॥

प्रस्तरेत्यस्य विप्रशामित्र ऋषिः । यज्ञो देवता ।

निचृद्बुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः क्रियायज्ञः कथं साधनौय इत्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्यों को क्रियायज्ञ कैसे सिद्ध करना चाहिये यह वि० ॥

प्रस्तरेण परिधिना सुचा वेद्या च बर्हिषा ।
ऋचेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ६३ ॥

प्रस्तरेणेति प्रस्तरेण परिधिनेति परि-
धिना । सुचा । वेद्या । च । बर्हिषा । ऋचा ।
इमम् । यज्ञम् । नः । नय । स्वः । देवेषु ।
गन्तवे ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(प्रस्तरेण) आसनेन (परिधिना) यः परितः सर्वतोऽधीते तेन (सुचा) येन यज्ञः साध्यते (वेद्या) यस्यां ह्यते तथा (च) (बर्हिषा) उत्तमेन कर्षणा (ऋचा) सुत्या

ऋग्वेदादिना वा (इमम्) पदार्थमयम् (यज्ञम्) अग्निहोत्रादिकम्
(नः) अस्मान् (नय) (स्वः) सांसारिकं सुखम् (देवेषु) दिव्येषु
पदार्थेषु विद्वत्सु वा (गन्तवे) गन्तुं प्राप्तुम् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे विद्वंस्त्वं वेद्यां स्तुचा बर्हिषा प्रस्तरेण परि-
धिनर्चा चेमं यज्ञं देवेषु गन्तवे स्वर्गो नय ॥ ६३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या धर्मेण प्राप्तैर्द्रव्यैर्वेदरीत्या च साङ्गो-
पाङ्गं यज्ञं साधुवन्ति ते सर्वप्राण्युपकारिणो भवन्ति ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् आप (वेद्या) जिस में होम किया जाता है उस
वेदी तथा (स्तुचा) होमने का साधन (बर्हिषा) उत्तम क्रिया (प्रस्तरेण) आसन
(परिधिना) जो सब ओर धारण किया जाय उस यजुर्वेद (च) तथा (ऋचा)
स्तुति वा ऋग्वेद आदि से (इमम्) इस पदार्थमय अर्थात् जिस में उत्तम भोजनों
के योग्य पदार्थ होमे जाते हैं उस (यज्ञम्) अग्नि होत्र आदि यज्ञ को (देवेषु)
दिव्यपदार्थ वा विद्वानों में (गन्तवे) प्राप्त होमे के लिये (स्वः) संसारसंबंधी
सुख (नः) हम लोगों को (नय) पहुँचाओ ॥ ६३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य धर्मसे पाये हुए पदार्थों तथा वेद की रीति से सांगो-
पाङ्ग यज्ञ को सिद्ध करते हैं वे सब प्राणियों के उपकारी होते हैं ॥ ६३ ॥

यहृत्तमित्यस्य विश्वकर्मर्षिः । यज्ञो देवता ।

निचूदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

युनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यहृत्तं यत्परादानं यत्पूर्तं याश्च दक्षि-
णाः । तद्ग्निरवैश्वकर्मणः स्वर्देवेषु नो
दधत् ॥ ६४ ॥

यत् । दत्तम् । यत् । परादानमिति पराऽ-
दानम् । यत् । पूर्त्तम् । याः । च । दक्षिणाः ।
तत् । अग्निः । वैश्वकर्मण इति वैश्वऽक-
र्मणः । स्वः । देवेषु । नः । दधत् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(यत्) (दत्तम्) सुपात्रेभ्यः समर्पितम् (यत्)
(परादानम्) परेभ्य आदानम् (यत्) (पूर्त्तम्) पूर्णं सामग्री
म् (याः) (च) (दक्षिणाः) कर्मानुसारेण दानानि (तत्)
(अग्निः) पावक इव गृहस्थो विद्वान् (वैश्वकर्मणः) विश्वानि
समग्राणि कर्माणि यस्य स एव (स्वः) ऐन्द्रियं सुखम् (देवेषु)
दिव्येषु धर्मेषु व्यवहारेषु (नः) अस्मान् (दधत्) दधातु ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे गृहस्थ त्वया यद्वत्तं यत्परादानं यत्पूर्त्तं याश्च
दक्षिणा दीयन्ते तत्सर्वञ्च वैश्वकर्मणोऽग्निरिव भवान् देवेषु नो
दधत् ॥ ६४ ॥

भावार्थः—ये याश्च गृहाश्रमं चिकीर्षेयुस्ते पुरुषास्ताः स्त्रिय-
श्च विवाहात् प्राक् प्रागल्भ्यादिसामग्रीं कृत्वैव युवावस्थायां स्वयं
वरं विवाहं कृत्वा धर्मेण दानादानमानादिव्यवहारं कुर्युः ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थ विद्वान् आप मे (यत्) जो (दत्तम्) अस्ति धर्म
प्राप्ति को दिया वा (यत्) जो (परादानम्) और से लिया वा (यत्) जो
(पूर्त्तम्) पूर्ण सामग्री (याश्च) और जो कर्म के अनुसार (दक्षिणाः) दक्षिणा
दीजाती हैं (तत्) उस सब (स्वः) इन्द्रियों के सुख को (वैश्वकर्मणः) जिस के समग्र
कर्म विद्यमान हैं उस (अग्निः) अग्नि के समान गृहस्थ विद्वान् आप (देवेषु)
दिव्य धर्मसंबन्धी व्यवहारों में (नः) हम लोगों को (दधत्) स्थापन करें ॥ ६४ ॥

भावार्थः—जो पुरुष और जो स्त्री गृहाश्रम किया चाहे वे विवाह से पूर्व प्रगल्भता अर्थात् अपनी में बल पराक्रम परिपूर्णता आदि सामग्री कर ही के युवावस्था में स्वयंवरविधि के अनुकूल विवाह कर धर्म से दान आदान मान सम्मान आदि व्यवहारों को करें ॥ ६४ ॥

यत्र धारा इत्यस्य विश्वकर्मर्षिः । यज्ञो देवता ।

विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह वि० ॥

यत्र धारा अनपेता मधो घृतस्य च याः ।

तदग्निवैश्वकर्मणः स्वदेवेषु नो दधत् ॥ ६५ ॥

यत्र । धाराः । अनपेता इत्यनपेताः ।

मधोः । घृतस्य । च । याः । तत् । अग्निः ।

वैश्वकर्मण इति वैश्वकर्मणः । स्वः । दे-

वेषु । नः । दधत् ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(यत्र) यज्ञे (धाराः) प्रवाहाः (अनपेताः)

नापेताः पृथग्भूताः (मधोः) मधुरगुणान्वितस्य द्रव्यस्य (घृतस्य)
आज्यस्य (च) (याः) (तत्) ताभिः (अग्निः) प्रावकः
(वैश्वकर्मणः) विश्वान्यखिलानि कर्माणि यस्मात् स एव (स्वः)
सुखम् (देवेषु) दिव्येषु व्यवहारेषु (नः) अस्मभ्यम् (दधत्)
दधाति । दधातेर्लेटो रूपम् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—यत्र मधोर्घृतस्य च या अनपेता धारा विहद्भिः
क्रियन्ते तद्वैश्वकर्म्मणोऽग्निर्नो देवेषु स्वर्दधत् ॥ ६५ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या वेद्यादिकं निर्माय सुगन्धिमिष्टादि-
युक्तं बहु घृतमग्नौ जुह्वति ते सर्वान् रोगान्निहत्यातुलं सुखं
जनयन्ति ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(यत्र) जिस यज्ञ में (मधोः) मधुरादि गुण युक्त सुगन्धित
द्रव्यों (च) और (घृतस्य) घृत के (याः) जिन (अनपेताः) संयुक्त (धाराः)
प्रवाहों को विहान् लोग करते हैं (तत्) उन धाराओं से (वैश्वकर्म्मणः) सब
कर्म्म होने का निमित्त (अग्निः) अग्नि (नः) हमारे लिये (देवेषु) दिव्य व्यवहारों
में (स्वः) सुख को (दधत्) धारण करता है ॥ ६५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य वेदि आदि को बना के सुगन्ध और मिष्टादि युक्त
बहुत घृत को अग्नि में हवन करते हैं वे सब रोगों का निवारण करके अतुल
सुख को उत्पन्न करते हैं ॥ ६५ ॥

अग्निरस्मौत्यस्य देवस्यो देववातावृषी । अग्निर्देवता ।

निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

यज्ञेन किं जायत इत्याह ॥

यज्ञ से क्या होता है इस वि० ॥

अग्निर्ऽस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे
चक्षुर्ऽमृतं म आसन् । अर्कस्त्रिधातू रजसो
विमानोऽजस्रो घर्मा हविरस्मि नाम ॥ ६६ ॥

अग्निः । अस्मि । जन्मना । जातवेदा
इति जातवेदाः । घृतम् । मे । चक्षुः ।

अमृतम् । मे । आसन् । अर्कः । त्रिधातु-
रिति त्रिऽधातुः । रजसः । विमान इति
विऽमानः । अजस्रः । घर्मः । हविः । अ-
स्मि । नाम ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(अग्निः) पावक इव (अस्मि) (जन्मना) प्रादु-
र्भावेन (जातवेदाः) यो जातेषु विद्यते सः (घृतम्) आज्यम्
(मे) सक्ष्यम् (चक्षुः) दर्शकं प्रकाशकम् (अमृतम्) अमृतात्मकं
भोज्यं वस्तु (मे) सम (आसन्) आस्ये (अर्कः) सर्वान्
प्राणिनोऽर्चन्ति येन सः (त्रिधातुः) त्रयो धातवो यस्मिन् सः
(रजसः) लोकसमूहस्य (विमानः) विमानयानमिव धत्ता
(अजस्रः) अजस्रं गमनं विद्यते यस्य सः । अचार्य आदिभ्योऽजित्यच्
(घर्मः) जिघ्रति येन स प्रकाश इव यज्ञः (हविः) होतव्यं
द्रव्यम् (अस्मि) (नाम) ख्यातिः ॥ ६६ ॥

अन्वयः—अहं जन्मना जातवेदा अग्निरिवास्मि यथाऽग्ने-
घृतं चक्षुरस्ति तथा मेऽस्तु यथा पावके संस्कृतं हविर्हुतं सद-
मृतं जायते तथा स आसन् सुखेऽस्तु यथा त्रिधातूरजसो विमा-
नोऽजस्रो घर्मोऽर्को यस्य नाम संशोधितं हविश्चास्ति तथाऽह-
मस्मि ॥ ६६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथाग्निर्हुतं हविर्वायौ प्रसार्य
दुर्गन्धं निवार्य सुगन्धं प्रकटय्य रोगान् समूलघातं निहत्य सर्वान्
प्राणिनः सुखयति तथैव मनुष्यैर्भवितव्यम् ॥ ६६ ॥

पदार्थः—मै (जन्मना) जन्म से (जातवेदाः) उत्पन्न हुए पदार्थों में विद्यमान (अग्निः) अग्नि के समान (अस्मि) हूँ जैसे अग्नि का (घृतम्) घृतादि (चक्षुः) प्रकाशक है वैसे (मे) मेरे लिये ही जैसे अग्नि में अच्छे प्रकार संस्कार किया (हविः) हवन करने योग्य द्रव्य होमा हुआ (अमृतम्) सर्व-रोग नाशक आनन्दप्रद होता है वैसे (मे) मेरे (आसन्) सुख में प्राप्त हो जैसे (त्रिधातुः) सत्त्व रज और तमोगुण तत्त्व जिस में हैं उस (रजसः) लोक लोकान्तर को (विमानः) विमान यान के समान धारण करता (अगस्त्यः) निरन्तर गमनशील (घर्मः) प्रकाश के समान यज्ञ कि जिस से सुगन्ध का ग्रहण होता है (अर्कः) जो सत्कार का साधन जिस का (नाम) प्रसिद्ध होना अच्छे प्रकार शोधा हुआ हवन करने योग्य पदार्थ है वैसे मै (अस्मि) हूँ ॥ ६६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचक लु०—जैसे अग्नि होम किये हुए पदार्थ की वायु में फेला कर दुर्गन्ध का निवारण सुगन्ध की प्रकटता और रोगों को निर्मूल नष्ट कर के सब प्राणियों को सुखी कर्ता है वैसे ही सब मनुष्यों को होना योग्य है ॥ ६६ ॥

ऋचो नामेत्यस्य देवश्रवो देववातादृषी । अग्निर्देवता
आर्षी नगतौ छन्दः । निषादः खरः ॥

अथर्गादिवेदाध्ययनेन किं कार्यमित्युपदिश्यते ॥

अब ऋग्वेद आदि को पढ़के क्या करना चाहिये इस वि० ॥

ऋचो नामास्मि यजूंषि नामास्मि
सामानि नामास्मि । ये अग्नयः पाञ्च-
जन्या अस्यां पृथिव्यामधि । तेषामसि
त्वमुत्तमः प्र नो जीवातवे सुव ॥ ६७ ॥

ऋचः । नाम । अस्मि । यजूंषि । नाम ।
 अस्मि । सामानि । नाम । अस्मि । ये ।
 अग्नयः । पाञ्चजन्या इति पाञ्चजन्याः ।
 अस्याम् । पृथिव्याम् । अधि । तेषाम् ।
 असि । त्वम् । उत्तम इत्युत्तमः । प्र । नः ।
 जीवातवे । सुव ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(ऋचः) ऋग्वेदश्रुतयः (नाम) प्रसिद्धौ (अ-
 स्मि) भवामि (यजूंषि) यजुर्मन्त्राः (नाम) (अस्मि)
 (सामानि) सामवेदमन्त्रगानानि (नाम) (अस्मि) (ये)
 (अग्नयः) आहवनीयादयः प्रावकाः (पाञ्चजन्याः) पञ्चजनेभ्यो
 हिताः । पञ्चजना इति मनुष्यना० निघं० २ । ३ (अस्याम्)
 (पृथिव्याम्) (अधि) उपरि (तेषाम्) (असि) (त्वम्)
 (उत्तमः) (प्र) (नः) अस्माकम् (जीवातवे) जीवनाय
 (सुव) प्रेरय ॥ ६७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् योऽहमृचो नामास्मि यजूंषि नामास्मि
 सामानि नामास्मि तस्मान्मत्तो वेदविद्यां गृहाण । येऽस्यां पृथिव्यां
 पाञ्चजन्या अग्नयोऽधिषन्ति तेषां मध्ये त्वमुत्तमोऽसि स त्वं
 नो जीवातवे शुभकर्मसु प्रसुव ॥ ६७ ॥

भावार्थः—यो मनुष्य ऋग्वेदमधीते स ऋग्वेदी यो यजुर्वे-
 दमधीते स यजुर्वेदी यः सामवेदमधीते स सामवेदी योऽथर्ववेदं
 चाधीते सोऽथर्ववेदी यो हौवेदावधीते स द्विवेदी यस्त्वीन वेदानधीते

स त्रिवेदी यश्चतुरो वेदानधीते स चतुर्वेदी यश्च कस्यपि वेदं
नाऽधीते स कस्यपि संज्ञां न लभते ये वेदविदस्तेऽग्निहोत्रादियज्ञैः
सर्वहितं संपादयेयुर्यत उत्तमा कीर्तिः स्यात् सर्वे प्राणिनो
दीर्घायुषश्च भवेयुः ॥ ६७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जो मैं (ऋचः) ऋचाओं की (नाम) प्रसिद्धि करता
(अस्मि) हं (यजुषि) यजुर्वेद की (नाम) प्रख्यातिकर्ता (अस्मि) हूं (सामानि)
सामवेद के मंत्र गान जा (नाम) प्रकाशकर्ता (अस्मि) हूं उस सुभक्त से वेदविद्या
का ग्रहण कर (ये) जो (अस्याम्) इस (पृथिव्याम्) पृथिवी में (पाञ्चजन्याः)
मनुष्यों के हितकारी (अग्नयः) अग्नि (अधि) सर्वोपरि हैं (तेषाम्) उन के मध्य
(त्वम्) तू (उत्तमः) अत्युत्तम (असि) है सो तू (नः) हमारे (जीवातवे)
जीवन के लिये सत्कर्मों में (प्र, सुष) प्रेरणा कर ॥ ६७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ऋग्वेद को पढ़ते वे ऋग्वेदी जो यजुर्वेद को पढ़ते
वे यजुर्वेदी जो सामवेद को पढ़ते वे सामवेदी और जो अथर्व वेद को पढ़ते हैं
वे अथर्व वेदी जो दो वेदों को पढ़ते वे द्विवेदी जो तीन वेदों को पढ़ते वे त्रिवेदी
और जो चार वेदों को पढ़ते हैं वे चतुर्वेदी जो किसी वेद को नहीं पढ़ते वे किसी
संज्ञा को प्राप्त नहीं होते जो वेदवित् हों वे अग्निहोत्रादि यज्ञों से सब मनुष्यों के
हित को सिद्ध करें जिस से उन की उत्तम कीर्ति होवे और सब प्राणि
दीर्घायु होवे ॥ ६७ ॥

वार्त्तहत्यायेत्यस्य इन्द्र ऋषिः । अग्निर्देवता ॥

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

सेनाध्यक्षः कथं विजयी भवेदित्याह ॥

सेनाध्यक्ष कैसे विजयी हो इस वि० ॥

वार्त्तहत्यायु शर्वसे पृतनाप्राह्याय च ।

इन्द्र त्वा वर्तयामसि ॥ ६८ ॥

वार्त्न'हत्यायेति वार्त्न'ऽहत्याय शवसे ।
 पृतनाषाह्याय । पृतनासह्यायेति पृत-
 नाऽसह्याय । च । इन्द्र । त्वा । आ ।
 वर्त्तयामसि ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(वार्त्न'हत्याय) विरुद्धभावेन वर्त्ततेऽसौ वृत्तः
 वृत्त एव वार्त्नः । वार्त्नस्य वर्त्तमानस्य शत्रोर्हत्या हननं तत्र साधु-
 स्तस्मै (शवसे) बलाय (पृतनाषाह्याय) ये मनुष्या पृतनाः सहन्ते
 ते पृतनासाहस्तेषु साधवे । (च) (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त सेनेश
 (त्वा) त्वाम् (आ) समन्तात् (वर्त्तयामसि) प्रवर्त्तयामः ॥ ६८ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यथा वयं वार्त्न'हत्याय शवसे पृतनाषा-
 ह्याय तेनान्येन योग्यसाधनेन च त्वाऽऽवर्त्तयामसि तथा त्वं
 वर्त्तय ॥ ६८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यो विद्वान् सूर्यो मेघमिव
 शत्रून् हन्तुं शूरवीरसेनां सत्करोति स सततं विजयी भवति ॥ ६८ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त सेनापते जैसे हम लोग (वार्त्न'हत्याय)
 विरुद्ध भाव से वर्त्तमान शत्रु की मारने में जी कुगल (शवसे) उत्तम बल (पृतना-
 साह्याय) जिस से शत्रुसेना का बल सहन किया जाय उस से (च) और अन्य
 योग्य साधनों से युक्त (त्वा) तुझ को (आ, वर्त्तयामसि) चारों ओर से यथायोग्य
 वर्त्तया करे' वैसे तू यथायोग्य वर्त्तय ॥ ६८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो विद्वान् जैसे सूर्य मेघ को वैसे
 शत्रुओं को मारने को शूरवीरों की सेना का सत्कार करता है वह सदा विजयी
 होता है ॥ ६८ ॥

सहदानुमित्येन्द्रविश्वामित्रावृणौ । इन्द्रो देवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्जनैः कथञ्चवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्यों को कैसा होना चाहिये इस वि० ॥

सहदानुम्पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र सं-
पिणक् कुणारुम् । अभि वृत्तं वर्द्धमानं
पियारुम्पादमिन्द्र तवसा जघन्य ॥ ६६ ॥

सहदानुमिति सहदानुम् । पुरुहूतेति-
पुरुहूत । क्षियन्तम् । अहस्तम् । इन्द्र ।
सम् । पिणक् । कुणारुम् । अभि । वृत्तम् ।
वर्द्धमानम् । पियारुम् । अपादम् । इन्द्र ।
तवसा । जघन्य ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(सहदानुम्) यः सहैव ददाति तम् (पुरुहूत)
बहुभिस्सज्जनैः सततम् (क्षियन्तम्) गच्छन्तम् (अहस्तम्)
अविद्यमानो हस्तौ यस्य तम् (इन्द्र) शत्रुविहारक सेनेश (सम्)
(पिणक्) पिनष्टि (कुणारुम्) शब्दयन्तम् । अत्र कणशब्दे
इत्यरमाद्वातोरोणादिक आरुः प्रत्ययः (अभि) (वृत्तम्)
सेवसिव (वर्द्धमानम्) (पियारुम्) पानकारकम् (अपादम्)
पादेन्द्रियरहितम् (इन्द्र) सभेश (तवसा) बलेन । तव इति
बलना० निघ० २ । ६ (जघन्य) जहि ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हे पुरुहतेन्द्र यथा सूर्यः सहदानुं क्षियन्तं कुणा-
रुमहस्तं पियारुमपादमभिवर्द्धमानं वृत्तं सम्पिणक् तथा हे इन्द्र
शत्रून् तवसा जघन्य ॥ ६६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकालु०—ये मनुष्याः सूर्यवत्प्रतापिनो
भवन्ति तेऽजातशत्रवो जायन्ते ॥ ६६ ॥

पदार्थः—हे (पुरुहते) बहुत विद्वानों से सत्कार को प्राप्त (इन्द्र)
शत्रुओं को नष्ट करने हारे सेनापति जैसे सूर्य (सहदानुम्) साथ देने हारे
(क्षियन्तम्) आकाश में निवास करने (कुणारुम्) शब्द करने वाले (अहस्तम्)
हस्त से रहित (पियारुम्) पान करने हारे (अपादम्) पादेन्द्रियरहित (अभि,
वर्द्धमानम्) सब ओर से बढ़े हुए (वृत्तम्) मेघ की (सं, पिणक्) अच्छे प्रकार
चूर्णी भूत करता है वैसे हे (इन्द्र) सेनापति आप शत्रुओं को (तवसा) बल से
(जघन्य) मारा करो ॥ ६६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकालु०—जो मनुष्य सूर्य की समान प्रतापयुक्त
होते हैं वे शत्रुरहित होते हैं ॥ ६६ ॥

विनइत्यस्य शास ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ सेनापतिः कीदृशो भवेदित्युपदिश्यते ॥

अब सेनापति कैसा हो इस वि० ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृत-
न्यतः । योऽअस्मां २॥ऽअभिदासत्यधरं
गमया तमः ॥ ७० ॥

वि । नः । इन्द्र । मृधः । जहि । नीचा ।
 यच्छ । पृतन्यतः । यः । अस्मान् । अभि-
 दासतीत्यभिऽदासति । अधरम् । गमय ।
 तमः ॥ ७० ॥

पदार्थः—(वि) (नः) अस्माकम् (इन्द्र) सेनेश (मृधः)
 मर्धन्त्याद्रीं भवन्ति येषु तान् संग्रामान् । मृध इति संग्रामना-
 निघं० २।१७ (जहि) (नीचा) न्यग्भूतान्दस्मान् । अत्र सुपां-
 सुलुगित्याकारः (यच्छ) निगृह्णीहि (पृतन्यतः) आत्मनः पृतनां
 सेनामिच्छतः (यः) विरोधौ (अस्मान्) (अभिदासति) अ-
 भिमुखेनोपक्षयति (अधरम्) अधोगतिम् (गमय) प्रापय ।
 अत्रान्येषामपीति दीर्घः (तमः) अन्धकारं कारागृहम् ॥ ७० ॥

अन्वयः—हे इन्द्र सेनेश त्वं मृधो वि जहि पृतन्यतो नः
 शत्रून् नीचा यच्छ योऽस्मान् अभिदासति तमधरं तमो गमय ॥ ७० ॥

भावार्थः—सेनेशेन संग्रामा जेतव्यास्तेन नीचकर्मकारिणां
 निग्रहः कर्तव्यो राजप्रजाविरोधकारयिता भृशं दण्डनीयप्रच ॥ ७० ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परम बलयुक्त सेना के पति तू (मृधः) संग्रामों
 को (वि, जहि) विशेष कर के जीत (पृतन्यतः) सेना युक्त (नः) हमारे शत्रुओं
 को (नीचा) नीचगति को (यच्छ) प्राप्त कर (यः) जो (अस्मान्) हम को
 (अभिदासति) नष्ट करने की इच्छा करता है उस को (अधरम्) अधोगति-
 रूप (तमः) अन्धकार को (गमय) प्राप्त कर ॥ ७० ॥

भावार्थः—सेनापति को योग्य है कि संग्रामों को जीते उस विजय-
 कारक संग्राम से नीचकर्म करने हारों का निरोध करे राजा प्रजा में विरोध
 कराने हारे को अत्यन्त दण्ड देवे ॥ ७० ॥

मृगोनेत्यस्य जय ऋषिः । इन्द्रो देवता । आर्षी
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

राजजनैः कौटुम्भैर्वितव्यमित्यु० ॥

राजपुरुषों को कैसा होना चाहिये इस वि० ॥

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत
आ जगन्था परस्याः । सुकथं सुशाय
प्रविमिन्द्र तिम्रं वि शन्नून्ताहि विमृधो
नुदस्व ॥ ७१ ॥

मृगः । न । भीमः । कुचर इति कुचरः ।
गिरिष्ठाः । गिरिस्था इति गिरिस्थाः ।
परावतः । आ । जगन्था । परस्याः । सुकम् ।
सुशायेति सुशाय । प्रविम् । इन्द्र । ति-
म्रम् । वि । शन्नून् । ताहि । वि । मृधः ।
नुदस्व ॥ ७१ ॥

पदार्थः—(मृगः) मृगेन्द्रः सिंहः (न) इव (भीमः)
विभेत्यस्मात् सः (कुचरः) यः कुत्सितां गतिं चरति सः (गिरिष्ठाः)
यो गिरौ तिष्ठति सः (परावतः) दूरदेशात् (आ) ससन्तात्
(जगन्था) गच्छ । अत्र पुरुषव्यत्ययः । अन्येषामपीति दौर्घञ्च
(परस्याः) शत्रूणां सेनाया उपरि (सुकम्) वज्रतुल्यं शस्त्रम् ।

सृकइति वज्रना० निघं० २ । २० (संशाय) सम्यक् सूक्ष्मव-
लान् कृत्वा (पविम्) पुनाति दुष्टान् दण्डयित्वा येन तस्-
(इन्द्र) सेनाध्यक्ष (तिग्मम्) तीक्ष्णो कृतम् (वि) (शत्रून्)
(ताडि) आजहि (वि) (मृधः) (नुदस्व) ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र त्वं कुचरो गिरिष्ठा भीमो मृगो न परा-
वत आजगन्थ परस्यास्तिग्मं पविं सृकं संशाय शत्रून् विताडि
मृधो विनुदस्व च ॥ ७१ ॥

भावार्थः—ये सेनापुरुषाः सिंहवत् पराक्रम्य तीक्ष्णैः शस्त्रैः
शत्रुसेनाङ्गानि छित्त्वा संग्रामान् विजयन्ते तेऽतुलां प्रशंसां
प्राप्नुवन्ति नेतरे क्षुद्राशया भौरवः ॥ ७१ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सेनाओं के पति तू (कुचरः) कुटिल चाल
बलता (गिरिष्ठाः) पर्वतों में रहता (भीमः) भयंकर (मृगः) सिंह के (न)
समान (परावतः) दूर देशस्थ शत्रुओं को (आ, जगन्थ) चारों ओर से घेरे
(परस्याः) शत्रु की सेना पर (तिग्मम्) अतितीव्र (पविम्) दुष्टों को दण्ड से
पवित करने हारे (सृकम्) वज्र के तुल्य शस्त्र की (संशाय) सम्यक् तीव्र करके
(शत्रून्) शत्रुओं को (वि, ताडि) ताड़ित कर और (मृधः) संग्रामों को (वि,
नुदस्व) जीत कर अच्छे कर्मों में प्रेरित कर ॥ ७१ ॥

भावार्थः—जो सेना के पुरुष सिंह के समान पराक्रम कर तीक्ष्ण शस्त्रों
से शत्रुओं के सेनाओं का छेदन कर संग्रामों को जीतते हैं वे अतुल प्रशंसा को
प्राप्त होते हैं इतर क्षुद्राशय मनुष्य विजय सुख को प्राप्त कभी नहीं हो सकते ॥ ७१ ॥

वैश्वानरो न इत्यस्य त्रिन्वासित ऋषिः । अग्निदेवता ।

आर्षी गायत्री छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वैश्वानरो न ऊतयऽआ प्रयातु परावतः ।
अग्निर्नः सुष्टुतीरुप ॥ ७२ ॥

वैश्वानरः । नः । ऊतये । आ । प्र ।
यातु । परावतऽइति पराऽवतः । अग्निः॥
नः । सुष्टुतीः । सुस्तुतीरिति सुऽस्तुतीः ।
उप ॥ ७२ ॥

पदार्थः—(वैश्वानरः) विश्वेषु नरेषु यो राजते स एव
(नः) अस्माकम् (ऊतये) रक्षादाय (आ) (प्र) (यातु)
प्राप्नोतु (परावतः) दूरदेशात् (अग्निः) सूर्यः (नः) अस्मा-
कम् (सुष्टुतीः) याः शोभनास्तुतयस्ताः (उप) ॥ ७२ ॥

अन्वयः—हे सेनेशसभेश यथा वैश्वानरोऽग्निः सूर्यः परावतः
सर्वान् पदार्थान् प्राप्नोति तथा भवानूतये न आ प्र यातु यथाऽ-
ग्निर्विद्युत् संहितास्ति तथा त्वं नः सुष्टुतीरुपशृणु ॥ ७२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यः सूर्यवद्दूरस्थोऽपि न्यायेन स-
र्वान् पदार्थान् प्रकाशयति यथा च दूरस्थोऽपि सद्गुणाढ्यो जनः
प्रशस्यते तथा राजपुरुषैर्भवितव्यम् ॥ ७२ ॥

पदार्थः—हे सेना सभा के पति जैसे (वैश्वानरः) संपूर्ण नरीं में विरा-
जमान (अग्निः) सूर्य रूप अग्नि (परावतः) दूरदेशस्थ सब पदार्थों को प्राप्त
होता है वैसे आप (ऊतये) रक्षादि के लिये (नः) हमारे समीप (आ, प्र, यातु)
अच्छे प्रकार प्राप्त हूँजिये जैसे बिजुली सब में व्यापक होकर समीपस्थ रहती है
वैसे (नः) हमारी (सुष्टुतीः) उत्तम स्तुतियों को (उप) अच्छे प्रकार सुनिये ॥ ७२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो पुरुष सूर्य के समान दूरस्थ होकर
भी न्याय से सब व्यवहारों को प्रकाशित करदेता है और जैसे दूरस्थ सत्यगुणों से
युक्त सत्पुरुष प्रशंसित होता है वैसे ही राजपुरुषों को होना चाहिये ॥ ७२ ॥

पृष्टो दिवौत्यस्य कुत्स ऋषिः । अग्निदेवता ।

आर्षी विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयसाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पृष्टो दिवि पृष्टोऽअग्निः पृथिव्यां
पृष्टो विश्वा ओषधीराविवेश । वैश्वानरः
सहसा । पृष्टो अग्निः स नो दिवा स
रिषस्पातु नक्तम् ॥ ७३ ॥

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथि-
व्याम् । पृष्टः । विश्वाः । ओषधीः । आ ।
विवेश । वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः ।
अग्निः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः ।
पातु । नक्तम् ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(पृष्टः) ज्ञातुमिष्टः (दिवि) सूर्ये (पृष्टः)
(अग्निः) प्रसिद्धः पावकः (पृथिव्याम्) (पृष्टः) (विश्वाः)
अखिलाः (ओषधीः) सोमयवाद्याः (आ) (विवेश) विष्टो-
ऽस्ति (वैश्वानरः) विश्वम्य नेता सएव (सहसा) बलेन (पृष्टः)
(अग्निः) विद्युत् (सः) (नः) अस्मान् (दिवा) दिवसे (सः)
(रिषः) हिंसकात् (पातु) रक्षतु (नक्तम्) रात्रौ ॥ ७३ ॥

अन्वयः—मनुष्यैर्यो दिवि पृष्टोऽग्निः पृथिव्यां पृष्टोऽग्नि-
र्जले वायौ च पृष्टोऽग्निः सहसा वैश्वानरः पृष्टोऽग्निर्विश्वाओष-
धीराविवेश स दिवा स च नक्तं यथा पाति तथा सेनेशो भवान्नो-
ऽस्मान् रिषः सततं पातु ॥ ७३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या आकाशस्थं सूर्यं पृथिवीस्थं ज्वलितं
सर्वपदार्थव्यापिनं विद्युदग्निं च विद्वद्भ्यो निश्चित्य कार्येषु
संयुज्यते ते शत्रुभ्यो निर्भया जायन्ते ॥ ७३ ॥

पदार्थः—मनुष्यों से कि जो (दिवि) प्रकाशस्वरूप सूर्य (पृष्टः)
जानने के योग्य (अग्निः) अग्नि (पृथिव्याम्) पृथिवी में (पृष्टः) जानने
को इष्ट अग्नि तथा जल और वायु में (पृष्टः) जानने के योग्य पावक
(सहसा) बलादि गुणों से युक्त (वैश्वानरः) विश्व में प्रकाशमान (पृष्टः) जानने
के योग्य (अग्निः) विजुली रूप अग्नि (विश्वाः) समग्र (ओषधीः) ओषधियों
में (आ,विवेश) प्रविष्ट हो रहा है (सः) सो अग्नि (दिवा) दिन और (सः)
वह अग्नि (नक्तम्) रात्रि में जैसे रक्षा करता वैसे सेना के पति आप (नः) हम को
(रिषः) हिंसक जन से निरन्तर (पातु) रक्षा करें ॥ ७३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य आकाशस्थ सूर्य और पृथिवी में प्रकाशमान सब
पदार्थों में व्यापक विद्युद्रूप अग्नि को विद्वानों से निश्चय कर कार्यों में संयुक्त
करते हैं वे शत्रुओं से निर्भय होते हैं ॥ ७३ ॥

अश्यामेत्यस्य भरद्वाज ऋषिः । अग्निदेवता ।

निचृतिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ प्रजाराजजनैरितरेतरं किं कार्यमित्याह ॥

अब प्रजा और राज के पुरुषों को परस्पर क्या करना चाहिये इस वि०॥

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम
रयिथं रयिवः सुवीरम् । अश्याम वाजमभि
वाजयन्तोऽश्याम द्युम्नमजराजरं ते ॥ ७४ ॥

अश्यामं । तम् । कामम् । अग्ने । तव ।
 ऊती । अश्यामं । रयिम् । रयिवऽइति रयि-
 ऽवः । सुवीरमिति सुवीरम् । अश्यामं ।
 वाजम् । अभि । वाजयन्तः । अश्यामं ।
 द्युमनम् । अजर । अजरम् । ते ॥ ७४ ॥

पदार्थः—(अश्याम) प्राप्तुयां (तम्) (कामम्) (अग्ने)
 युद्धविद्यावित्सेनेन (तव) (ऊती) रक्षादया क्रियया । अत्र
 सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णः (अश्याम) (रयिम्) राज्यश्रियम्
 (रयिवः) प्रशस्ता रययो विद्यन्ते यस्य तत्सम्बुद्धौ । अत्र छन्दसीर
 इति सस्य वः (सुवीरम्) शोभना वीराः प्राप्यन्ते यस्मात्तम्
 (अश्याम) (वाजम्) संग्रामविजयम् (अभि) (वाजयन्तः) संग्राम-
 यन्तो योधयन्तः (अश्याम) (द्युमनम्) यशोधनं वा (अजर)
 जरादोषरहित (अजरम्) जरादोषरहितम् (ते) तव ॥ ७४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने वयं तवोती तं काममश्याम । हे रयिवः
 सुवीरं रयिसश्याम । वाजयन्तो वयं वाजमभ्यश्याम । हे अजर
 तेऽजरं द्युमनमश्याम ॥ ७४ ॥

भावार्थः—प्रजास्थैर्मनुष्यैराजपुरुषपरक्षया राजपुरुषैः प्रजा-
 जनरक्षणो न च परस्परं सर्वे कामाः प्राप्तव्याः ॥ ७४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) युद्ध विद्या के जानने वाले सेनापति हम लोग (तव)
 तेरो (ऊती) रक्षा आदि की क्रिया से (तम्) उस (कामम्) कामना को (अश्याम)
 प्राप्त हों हे (रयिवः) प्रशस्तधन युक्त (सुवीरम्) अच्छे वीर प्राप्त होते हैं जिस से

उस (रयिम्) धन को (अश्याम्) प्राप्त ही (वाजयन्तः) संग्राम करते कराते हुए हम लोग (वाजम्) संग्राम में विजय को (अभ्यश्याम्) अच्छे प्रकार प्राप्त ही है (अजर) वृद्धापन से रहित हम सेनापति लोग (ते) तेरे प्रताप से (अजरम्) अजय (व्युन्नम्) धन और कीर्ति को (अश्याम्) प्राप्त ही ॥ ७४ ॥

भावार्थः—प्रजा के मनुष्यों को योग्य है कि राजपुरुषों की रक्षा से और राज पुरुष प्रजाजन की रक्षा से परस्पर सब इष्ट कामों को प्राप्त ही ॥ ७४ ॥

वयमित्यस्योत्कील ऋषिः । अग्निदेवता ।

आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुरुषार्थेन किं साध्यमित्याह ॥

पुरुषार्थ से क्या सिद्ध करना चाहिये इस वि० ॥

वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानह-
स्ता नमसीपसद्य । यजिष्ठेन मनसा यच्चि
देवानस्त्रेधता मन्मना विप्रोऽअग्ने ॥ ७५ ॥

वयम् । ते । अद्य । ररिम । हि । का-
मम् । उत्तानहस्ताऽइत्युत्तानऽहस्ताः ।
नमसा । उपसद्येत्युपसद्य । यजिष्ठेन ।
मनसा । यच्चि । देवान् । अस्त्रेधता । म-
न्मना । विप्रः । अग्ने ॥ ७५ ॥

पदार्थः—(वयम्) (ते) तव (अद्य) अस्मिन् दिने (ररिम) दहसः । रादानिलिट् । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः (हि) खलु (कामम्) (उत्तानहस्ताः) उत्तानावूर्ध्वगतावभयदातारौ

हस्तौ येषां ते (नमसा) सत्कारेण (उपसदा) सामौष्यं प्राप्य
(यजिष्ठेन) अतिशयेन यष्टु संगन्तु तेन (मनसा) विज्ञानेन
(यज्ञि) यजसि (देवान्) विदुषः (अस्त्रेधता) इतस्ततो गम-
नरहितेन स्थिरेण (मन्मना) येन मन्यते विजानाति तेन
(विप्रः) मेधावी (अग्ने) विहन् ॥ ७५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने उत्तानहस्ता वयं तेनमसोपसद्याद्य कामं
हि ररिम यथा विप्रोऽस्त्रेधता मन्मना यजिष्ठेन मनसा देवान्
यजति संगच्छते यथा च त्वं यज्ञि तथा वयमपि यजेम ॥ ७५ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः पुरुषार्थेनालंकासाः स्युस्ते विद्वत्-
संगेनैतत् प्राप्तुं शक्नुयुः ॥ ७५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विहन् (उत्तानहस्ताः) उत्कृष्टता से अभय देने
हारे हस्तयुक्त (वयम्) हम लोग (ते) आप के (नमसा) सत्कार से (उपसदा)
समोप प्राग हो के (अद्य) आजही (कामम्) कामना को (हि) निश्चय
(ररिम) देते हैं जैसे (विप्रः) बुद्धिमान् (अस्त्रेधता) इधर उधर गमन अर्थात्
चंचलता रहित स्थिर (मन्मना) बल और (यजिष्ठेन) अतिशय करके संगम
युक्त (मनसा) चित्त से (देवान्) विद्वानों और शुभ गुणों को प्राप्त होता है
और जैसे तू (यज्ञि) शुभ कर्मों में युक्त हो हम भी वैसे ही संगत होवे ॥ ७५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य पुरुषार्थसे पूर्ण कामनावाले हों वे विद्वानों के संग
से इस विषय को प्राप्त होने को समर्थ होवे ॥ ७५ ॥

धामच्छदग्निरित्यस्योत्कील ऋषिः । विश्वे देवा देवताः ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ सर्वविद्वत्कर्त्तव्यमाह ॥

अब सब विद्वानों को जो करना चाहिये इस वि० ॥

धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृह-
स्पतिः । सवेतसो विश्वे देवा यज्ञं प्रावन्तु
नः शुभे ॥ ७६ ॥

धामच्छदिति धामऽकृत् । अग्निः ।
इन्द्रः । ब्रह्मा । देवः । बृहस्पतिः । सचेतस
इति सऽचेतसः । विश्वे । देवाः । यज्ञम् ।
प्र । अवन्तु । नः । शुभे ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(धामच्छत्) यो धामानि छादयति संदृणोति
सः (अग्निः) विद्वान् (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् (ब्रह्मा) चतु-
र्वेदवित् (देवः) विद्यादाता (बृहस्पतिः) अध्यापकः (सचे-
तसः) ये चेतसा प्रज्ञया सह वर्तन्ते (विश्वे) सर्वे (देवाः)
विद्वांसः (यज्ञम्) उक्तम् (प्र) (अवन्तु) कामयन्ताम् (नः)
अस्माकम् (शुभे) कल्याणाय ॥ ७६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या देवो धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा बृहस्प-
तिश्चेमे सचेतसो विश्वे देवा नः शुभे यज्ञं प्रावन्तु ॥ ७६ ॥

भावार्थः—सर्वे विद्वांसः सर्वेषां सुखाय सततं सत्योपदेशान्
कुर्वन्तु ॥ ७६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (देवः) विद्वान् (धामच्छत्) जन्म स्थान नाम
का विस्तार करमे हारे (अग्निः) पावक (इन्द्रः) विद्युत् के समान अमाल्य
और राजा (ब्रह्मा) चारों वेदों का जानने हारा (बृहस्पतिः) वेद वाणी का
पठन पाठन से पालन करमे हारा ये (सचेतसः) विज्ञान वाले (विश्वे, देवाः)
सब विद्वान् लोग (नः) हमारे (शुभे) कल्याण के लिये (यज्ञम्) विज्ञान योग
रूप क्रिया की (प्र, अवन्तु) अच्चे प्रकार कामना करें ॥ ७६ ॥

भावार्थः—सब विद्वान् लोग सब मनुष्यादि प्राणियों के कल्याणार्थ
निरन्तर सत्य उपदेश करें ॥ ७६ ॥

त्वमित्यस्योशना ऋषिः । विश्वे देवा देवताः ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ सभेशसेनेशयोः कर्त्तव्यमाह ॥

अब सभापति तथा सेनापति के कर्त्तव्य को अगले मं० ॥

त्वं यविष्ठ दाशुषो नृन्पाहि शृणुधी
गिरः । रक्षा तोकमुत त्मना ॥ ७७ ॥

त्वम् । यविष्ठ । दाशुषः । नृन् । पा-
हि । शृणुधि । गिरः । रक्षा । तोकम् । उत ।
त्मना ॥ ७७ ॥

पदार्थः—(त्वम्) सभेश (यविष्ठ) अतिशयेन युवन्
(दाशुषः) विद्यादातृन् (नृन्) अध्यापकान्मनुष्यान् (पाहि)
(शृणुधि) अत्रान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः (गिरः) विदुषां विद्या-
सुशिक्षिता वाचः (रक्षा) अत्र द्व्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (तोकम्)
पुत्रादिकम् (उत) (त्मना) आत्मना ॥ ७७ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठ राजन् त्वं दाशुषो नृन् पाह्ये तेषां गिरः
शृणुधि यो वीरो युद्धे म्रियेत तस्य तोकं त्मना रक्षोतापि स्त्रिया-
दिकं च ॥ ७७ ॥

भावार्थः—सभेशसेनेशयोर्द्वे कर्मणी अवश्यं कर्त्तव्ये स्त एकं
विदुषां पालनं तदुपदेशश्रवणं च द्वितीयं युद्धे हतानामपत्यस्त्रा-
दिपालनं चैवं समाचरतां पुरुषाणां सदैव विजयः श्रीः सुखानि
च भवन्तीति विद्वद्भिर्ध्येयम् ॥ ७७ ॥

अत्र गणितविद्याराजप्रजापठकपाठककर्मादिवर्णनादेतदध्या-
योक्तार्थानां पूर्वाध्यायोक्तार्थैः सह संगतिरस्तीति बोध्यम् ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठ) पूर्णयुवावस्था को प्राप्त राजन् (त्वम्) तू (दाशुषः)
विद्या दाता (नृन्) मनुष्यों की (पाहि) रक्षा कर और इन की (गिरः) विद्या शिक्षा
युक्त वाणियों की (शृणुधि) सुन जो वीर पुरुष युद्ध में मरजावे उस की (तोकम्) छोटे
सन्तानों की (उत) और स्त्रियादि की भी (त्मना) आत्मा से (रक्ष) रक्षा कर ॥ ७७ ॥

भावार्थः—सभा और सेना के अकिष्ठाताओं को दो कर्म अवश्य कर्त्तव्य
हैं एक विद्वानों का पालन और उन के उपदेश का अवण दूसरा युद्ध में मरे हुए
के सन्तान स्त्रियादि का पालन, ऐसे आचरण करने वाले पुरुषों का सदैव विजय
धन और सुख की वृद्धि होती है ॥ ७७ ॥

इस अठारहवें अध्याय में गणितविद्या राजा प्रजा और पढ़ने पढ़ाने हारे
पुरुषों के कर्म आदि के वर्णन से इस अध्याय में कहे हुए अर्थों की पूर्व अध्याय
में कहे हुए अर्थों के साथ संगति है यह जानना चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां
श्रीविरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीमत्पर-
महंसपरिव्राजकाचार्येण श्रीदयानन्द सरस्वती
स्वामिना निर्मिते संस्कृतार्थभाषाभ्यां
समन्विते सुप्रमाणयुक्ते यजुर्वेदभा-
ष्येऽष्टादशोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्याय आरभ्यते ॥

— ०० —

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा-
सुव । यद्भद्रं तन्न आसुव ॥ १ ॥

स्वाद्दीमित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

निचृच्छकरी छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैर्धर्मार्थकाममोक्षसिद्धये किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

अब उन्नीशवे अध्याय का आरम्भ है इस के प्रथम मंत्र में मनुष्यों

को धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष की सिद्धि के

लिये क्या करना चाहिये इस वि० ॥

स्वाद्दीं त्वा स्वादुना तीव्रां तीव्रेणामृ-
ताममृतेन मधुमतीममधुमता सृजामि सधं
सोमेन सोमोऽस्यश्विभ्यां पचस्व सरस्वत्यै
पचस्वेन्द्राय सुचाम्णे पचस्व ॥ १ ॥

स्वाद्दीम् । त्वा । स्वादुना । तीव्राम् ।
 तीव्रेण । अमृताम् । अमृतेन । मधुमती-
 मिति मधुऽमतीम् । मधुमतेति मधुऽमता ।
 सृजामि । सम् । सोमेन । सोमः । असि ।
 अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । पचस्व । सर-
 स्वत्यै । पचस्व । इन्द्राय । सुत्राम्णऽइति
 सुऽत्राम्णे । पचस्व ॥ १ ॥

पदार्थः—(स्वाद्दीम्) सुस्वादुयुक्ताम् (त्वा) त्वाम् (स्वादुना)
 मधुरादिना (तीव्राम्) तीक्ष्णस्वभावाम् (तीव्रेण) आशुकादि-
 गुणेन (अमृताम्) अमृतात्मिकाम् (अमृतेन) सर्वरोगप्रहार-
 केण गुणेन (मधुमतीम्) प्रशस्तमधुरगुणयुक्ताम् (मधुमता)
 स्वादिष्ठगुणेन (सृजामि) निष्पादयामि (सम्) (सोमेन)
 सोमलताद्योषधिसमूहेन (सोमः) ऐश्वर्ययुक्तः (असि) (अश्विभ्याम्)
 व्याप्तविद्याभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्याम् (पचस्व) परिपक्वां कुरु (सरस्वत्यै)
 विद्यासुशिक्षितवाण्युक्तायै स्त्रियै (पचस्व) (इन्द्राय) ऐश्वर्य-
 युक्ताय पुरुषाय (सुत्राम्णः) यः सर्वान् दुःखेभ्यः सुष्ठु त्रायते
 तस्मै (पचस्व) ॥ १ ॥

अन्वयः—हे वैद्य यस्त्वं सोमोऽसि तं त्वौषधीविद्यायां संसृ-
 जामि यथाऽहं यां स्वादुना सह स्वाद्दीं तीव्रेण सह तीव्राममृ-
 तेन सहाऽमृतां मधुमता सोमेन सह मधुमतीमोषधीं संसृजामि
 तद्यैतां त्वमश्विभ्यां पचस्व सरस्वत्यै पचस्व सुत्राम्ण इन्द्राय
 पचस्व ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्वैद्यकशास्त्ररीत्याऽनेकानि मधुरादिप्रश-
स्तस्वादयुक्तान्यौषधानि निर्माय तत्सेवनेनारोग्यं सम्पाद्य धर्मार्थ-
काममोक्षसिद्धये सततं प्रयतितव्यम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे वैद्यराज जो तू (सोमः) सोम के सदृश ऐश्वर्य युक्त (असि)
है उस (त्वा) तुझ को औषधियों की विद्या में (सं, सृजामि) अच्छे प्रकार उत्तम
शिक्षा युक्त करता हूँ जैसे मैं जिस (स्वादुना) मधुर रसादि के साथ (स्वाहीम्)
सुखादयुक्त (तीव्रेण) शीघ्रकारी तीक्ष्ण स्वभाव से सहित (तीव्राम्) तीक्ष्ण
स्वभाव युक्त को (अमृतेन) सर्वरोगापहारीगुण के साथ (अमृताम्) नाशरहित
(धूममता) स्वादिष्ठ गुण युक्त (सोमेन) सोमलता आदि से (मधुमतीम्) प्रशस्त मोठे
गुणों से युक्त औषधी को सम्यक् सिद्ध करता हूँ वैसे तू इस को (अश्विभ्याम्)
विद्यायुक्त स्त्री पुरुषों से सहित (पच्यस्व) पका (सरस्वत्ये) उत्तम शिक्षित
वाणी से युक्त स्त्री के अर्थ (पच्यस्व) पका (सत्रग्णे) सब को दुःख से अच्छे प्रकार
बचाने वाले (इन्द्राय) ऐश्वर्य युक्त पुरुष के लिये (पच्यस्व) पका ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि वैद्यक शास्त्र की रीति से अनेक
मधुरादि प्रशंसित स्वादयुक्त अत्युत्तम औषधियों को सिद्ध कर उन के सेवन से
आरोग्य को प्राप्त होकर धर्मार्थ काम मोक्ष की सिद्धि के लिये निरन्तर प्रयत्न
किया करे ॥ १ ॥

परीत इत्यस्य भारद्वाज ऋषिः । सोमो देवता ।

स्वराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयसाह ॥

फिर उसी वि० ॥

परीतो पिञ्चता सुतथ सोमो य उत्त-
मथ हविः । दुधन्वान् यो नर्थीऽअश्वन्तरा
सुषाव सोममद्रिभिः ॥ २ ॥

परि । इतः । सिञ्चत । सुतम् । सोमः ।
 यः । उत्तममित्युत्तमम् । हविः । दध-
 न्वान् । यः । नर्यः । अप्सिस्वत्यप्सु ।
 अन्तः । आ । सुषाव । सुषावेति सुसाव ।
 सोमम् । अद्रिभिरित्यद्रिभिः ॥ २ ॥

पदार्थः—(परि) सर्वतः (इतः) प्राप्तः (सिञ्चत) अत्रा-
 ऽन्त्येषामपौति दीर्घः (सुतम्) निष्पन्नम् (सोमः) प्रेरको
 विहान् (यः) (उत्तमम्) (हविः) अत्तुसर्हम् (दधन्वान्)
 धरन् सन् (यः) (नर्यः) नरेषु साधुः (अप्सु) जलेषु (अन्तः)
 मध्ये (आ) (सुषाव) निष्पादयेत् (सोमम्) ओषधीसारम्
 (अद्रिभिः) सेवैः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य उत्तमं हविः सोम इतः स्याद्यो
 नर्यो दधन्वानपस्वन्तरासुषाव तमद्रिभिः सुतं सोमं यूयं परि-
 सिञ्चत ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरुत्तमा ओषधीर्जले संस्थाप्य मथित्वाऽऽ-
 सवं निस्सार्यनेन यथायोग्यं जठराग्निं सेवित्वा बलारोग्ये
 वर्द्धनीये ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो (यः) जो (उत्तमम्) अच्छे (हविः) खाने
 योग्य अन्न (सोमः) प्रेरणा करने हारा विहान् (इतः) प्राप्त होवे (यः) यो
 (नर्यः) मनुष्यों में उत्तम (दधन्वान्) धारण करता हुआ (अप्सु) जलों के
 (अन्तः) मध्य में (आसुषाव) सिद्ध करे उस (अद्रिभिः) सेवों से (सुतम्)
 उत्पन्न हुए (सोमम्) ओषधि गण को तुम लोग (परिसिञ्चत) सब ओर से सींच
 के बढ़ाओ ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योद्धय है कि उत्तम ओषधिओं को जल में डाल मंथन कर सार रस को निकाल इस से यथा योग्य जाठराग्नि को सेवन करके बल और आरोग्यता को बढ़ाया करे ॥ २ ॥

वायोरित्यस्य आभूतिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयसाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

वायोः पूतः प्रवित्तेण प्रत्यङ् सोमोऽअ-
तिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा । वायोः पूतः
प्रवित्तेण प्राङ् सोमोऽअतिद्रुतः इन्द्रस्य
युज्यः सखा ॥ ३ ॥

वायोः । पूतः । प्रवित्तेण । प्रत्यङ् ।
सोमः । अतिद्रुत इत्यतिऽद्रुतः । इन्द्रस्य ।
युज्यः । सखा । वायोः । पूतः । प्रवित्तेण ।
प्राङ् । सोमः । अतिद्रुतऽइत्यतिद्रुतः ।
इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(वायोः) पवनात् (पूतः) शुद्धः (प्रवित्तेण)
शुद्धिकरेण (प्रत्यङ्) यः प्रत्यक्षमञ्चति प्राप्नोति सः (सोमः)
सोमलताद्योषधिगणः (अतिद्रुतः) योऽतिद्रवति सः (इन्द्रस्य)
इन्द्रियस्त्रासिनो जीवस्य (युज्यः) युक्तः (सखा) मित्रमिव

(वायोः) शुद्धाच्छुद्धिनिमित्तात् (पूतः) निर्मलः (पवित्रेण) शुद्धिकरेण कर्मणा (प्राङ्) प्रकटतयाऽञ्जति सः (सोमः) निष्पादितौषधिरसः (अतिद्रुतः) अत्यन्तं शीघ्रकारौ (इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्तस्य राज्ञः (युज्यः) समाधातमर्हः (सखा) सहृदिवः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यः सोमः प्राङ्तिद्रुतो वायोः पवित्रेण पूत इन्द्रस्य युज्यः सखेवास्ति यश्च सोमः प्रत्यङ्तिद्रुतो वायोः पवित्रेण पूत इन्द्रस्य युज्यः सखेवास्ति तं यूयं सततं सेवध्वम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—या ओषधयः शुद्धे स्थले जले वायौ चोत्पद्यन्ते पूर्वापरान् रोगान् शीघ्रं निस्सारयन्ति च ता मनुष्यैर्मित्रवत्सदा सेवनीयाः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जो (सोमः) सोमलतादि ओषधियों का गुण (प्राङ्) जो प्रकटता से (अतिद्रुतः) शीघ्रगामी (वायोः) वायु से (पवित्रेण) शुद्ध करने वाले कर्म से (पूतः) पवित्र (इन्द्रस्य) इन्द्रियों के अधिष्ठाता जीव का (युज्यः) योग्य (सखा) मित्र के समान रहता है और जो (सोमः) सिद्ध किया हुआ ओषधियों का रस (प्रत्यङ्) प्रत्यक्ष शरीरों से युक्त हो के (अतिद्रुतः) अत्यन्त वेग वाला (वायोः) वायु से (पवित्रेण) पवित्रता कर के (पूतः) शुद्ध और (इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्तराजा का (युज्यः) अतियोग्य (सखा) मित्र के समान है उस का तुम निरन्तर सेवन किया करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो ओषधी शुद्ध स्थल, जल और वायु में उत्पन्न होती और पूर्व और पश्चात् होने वाले रोगों का शीघ्र निवारण करती हैं उन का मनुष्य लोग मित्र के समान सेवन करें ॥ ३ ॥

पुनातीत्यस्य आभूतिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

आर्षी गायत्रीच्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पुनाति ते परिस्रुतं सोमं सूर्यस्य
दुहिता । वारेण शश्वता तना ॥ ४ ॥

पुनाति । ते । परिस्सुतमिति परिऽसुतम्
सोमम् । सूर्यस्य । दुहिता । वारेण ।
शश्वता । तना ॥ ४ ॥

पदार्थः—(पुनाति) पवित्रीकरोति (ते) तव (परि-
सुतम्) सूर्यः प्राप्तम् (सोमम्) ओषधिरसम् (सूर्यस्य)
(दुहिता) पुत्रीबोधा (वारेण) वरणीयेन (शश्वता) सनातनेन
गुणेन (तना) विस्तृतेन प्रकाशेन ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य या तना सूर्यस्य दुहितेबोधा शश्वता
वारेण ते परिस्सुतं सोमं पुनाति तस्यां त्वमोषधीरसं सेवस्व ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सूर्योदयात्प्राक्कौचं विधाय यथानु-
कूलमोषधं सेवन्ते तेऽरोगा भूत्वा सुखिनो जायन्ते ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (तना) विस्तीर्णप्रकाश से (सूर्यस्य) सूर्य की
(दुहिता) कन्या के समान उषा (शश्वता) अनादि रूप (वारेण) ग्रहण करने योग्य
स्वरूप से (ते) तेरे (परिस्सुतम्) सब ओर से प्राप्त (सोमम्) ओषधियों के रस
को (पुनाति) पवित्र करती है उस में तू ओषधियों के रस का सेवन कर ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्योदय से पूर्व शौचकर्म कर के यथानुकूल
ओषधि का सेवन करते हैं वे रोगरहित हो कर सुखी होते हैं ॥ ४ ॥

ब्रह्मेत्यस्याभूतिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

निचुज्जगतीच्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ब्रह्मं क्षत्रं पवती तेज इन्द्रियं सुर्या
सोमः सुत आसुतो मदाय । शुक्रेण देव

देवताः पिपृग्धि रसेनान्नं यजमानाय
धेहि ॥ ५ ॥

ब्रह्म । क्षत्रम् । पवते । तेजः । इन्द्र-
यम् । सुरया । सोमः । सुतः । आसुतइत्या-
ऽसुतः । मदाय । शुक्रेण । देव । देवताः ।
पिपृग्धि । रसेन । अन्नम् । यजमानाय ।
धेहि ॥ ५ ॥

पदार्थः—(ब्रह्म) विद्वत्कुलम् (क्षत्रम्) न्यायकारि-
क्षत्रियकुलम् (पवते) पवित्रीकरोति (तेजः) प्रागल्लभ्यम्
(इन्द्रियम्) मनआदिकम् (सुरया) या सूयते सा सुरा तथा
(सोमः) ओषधीरसः (सुतः) संपादितः (आसुतः) समन्ता-
द्गोणनिवारणे सेवितः (मदाय) हर्षाय (शुक्रेण) आशुशुद्धिक-
रेण (देव) सुखप्रदातः (देवताः) देवा एव देवतास्ताः (पिपृ-
ग्धि) प्रीणीहि (रसेन) (अन्नम्) भोज्यम् (यजमानाय)
सुखप्रदात्रे (धेहि) धत् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे देव विद्वन् यः शुक्रेण मदाय सुरया सुत आ-
सुतः सोमस्तेज इन्द्रियं ब्रह्म क्षत्रं च पवते तेन रसेनान्नं यजमा-
नाय धेहि देवताः पिपृग्धि ॥ ५ ॥

भावार्थः—नात्र केनचिन्मनुष्येण नीरसमन्नमत्तव्यं सदा
विद्याशौर्यबलबुद्धिवर्द्धनाय महौषधिसारास्सेवनीयाः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (देव) सुखदाता विद्वान् जो (शुक्लेण) शीघ्र शुद्ध करनी
हारे व्यवहार से (मदाय) आनन्द के लिये (सुरया) उत्पन्न होनी हुई क्रिया से
(सुतः) उत्पादित (आसुतः) अच्छे प्रकार रोगनिवारण के निमित्त से वित (सोमः)
ओषधियों का रस (तेजः) प्रगल्भता (इन्द्रियम्) मन आदि इन्द्रियगण
(ब्रह्म) ब्रह्मवित् कुल और (क्षत्रम्) न्यायकारी क्षत्रियकुल को (पवने) पवित्र
करता है उस (रसेन) रस से युक्त (अन्नम्) अन्न को (यजमानाय) धर्मात्मा
जन के लिये (धेहि) धारण कर (देवताः) विद्वानों को (पिपृग्धि) प्रसन्न कर ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस जगत् में किसी मनुष्य को योग्य नहीं है कि जो श्रेष्ठ
रस के बिना अन्न खावे सदा विद्या शूरवीरता बल और बुद्धि की वृद्धि के लिये
महोषधियों के सारों का सेवन करना चाहिये ॥ ५ ॥

कुविदङ्गेत्यस्याऽऽभक्तिर्कृषिः । इन्द्रो देवता ।

विराट्प्रकृतिप्रकृन्दः । धैवतः स्वरः ॥

राजपुरुषैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

राजपुरुषों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिश्नयादान्त्य-
नुपूर्वं वियूय इहेहैषां कृणुहि भोजनानि
ये बर्हिषो नम उक्तिं यजन्ति । उपयाम-
गृहीतोऽस्यशिवभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय
त्वा सुत्राम्णाऽणुष ते योनिस्तेजसे त्वा
वीर्याय त्वा बलाय त्वा ॥ ६ ॥

कुवित् । अङ्ग । यवमन्तुऽ इति यवऽ-
मन्तः । यवम् । चित् । यथा । दान्ति ।

अनुपूर्वमित्यनुऽपूर्वम् । वियूयेति विऽयूय ।
 इहेहेतीहऽइह । एषाम् । कृणुहि । भोज-
 नानि । ये । बर्हिषः । नमउक्तिमिति नमः
 उक्तिम् । यजन्ति । उपयामगृहीतऽइत्यु-
 पयामऽगृहीतः । असि । अश्विभ्यामित्य-
 श्विऽभ्याम् । त्वा । सरस्वत्यै । त्वा । इ-
 न्द्राय । त्वा । सुत्राम्ण इति सुऽचाम्णे ।
 एषः । ते । योनिः । तजसे । त्वा । वीर्याय ।
 त्वा । बलाय । त्वा ॥ ६ ॥

पदार्थः—(कुवित्) बलम् । कुविदिति बल ना० निघं०
 ३ । १ (अङ्ग) सित (यवमन्तः) बहवो यवा विद्यन्ते येषां
 ते (यवम्) यवादिधान्यम् (चित्) अपि (यथा) (दान्ति)
 छिन्दति (अनुपूर्वम्) अनुकूलम् प्रथमम् (वियूय) विभज्य
 (इहेह) अस्मिन् संसारे व्यवहारे च (एषाम्) क्षणीवत्तानाम्
 (कृणुहि) कुरु (भोजनानि) पालनान्यभ्यवहरणानि वा
 (ये) (बर्हिषः) अन्नादिप्रापकाः (नमउक्तिम्) नमसाम-
 न्नादीनामुक्तिं बृहय उपदेशम् (यजन्ति) ददति (उपयाम-
 गृहीतः) कर्षकादिभिः स्वीकृतः (असि) (अश्विभ्याम्)
 द्यावापृथिवीभ्याम् (त्वा) त्वाम् (सरस्वत्यै) कृषिकर्मप्र-
 चारकायै वाचे (त्वा) (इन्द्राय) शत्रुविदारणाय (त्वा)

(सुत्राम्णे) सुष्ठुरक्षित्रे (एषः) (ते) तव (योनिः) कारणम्
(तेजसे) प्रागल्भ्याय (त्वा) (वीर्याय) पराक्रमाय (त्वा)
(बलाय) (त्वा) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे अङ्ग ये बर्हिषो यवमन्तः कृषीवला नमउक्तिं
यजन्त्येषांपदार्थानामिहेह त्वं भोजनानि कृणुहि यथैते यवं चिह्नं
वियूयानुपूर्वं दान्ति तथा त्वमेषां विभागेन कुवित् प्रापय यस्य ते
तवैष योनिरस्ति तं त्वाऽश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय सुवाङ्मणे
त्वा तेजसे त्वा वीर्याय त्वा बलाय ये यजन्ति यैर्वा त्वमुपयासगृ-
हीतोऽसि तैरत्वं विहर ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपसालं०—ये राजपुरुषाः क्षत्र्यादिकर्मकर्तृन्
राज्ये करदातृन् परिश्रमिणो जनांश्च प्रीत्या रक्षन्त्युपदिशन्ति
तेऽस्मिन् संसारे सौभाग्यवन्तो भवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (अङ्ग) मित्र (ये) जो (बर्हिषः) अन्नादि की प्राप्ति
कराने वाले (यवमन्तः) यवादि धान्ययुक्त किसान लोग (नमउक्तिम्) अन्नादि
की वृद्धि के लिये उपदेश (यजन्ति) देते हैं (एषाम्) उन के पदार्थों का
(इहेह) इस संसार और इस व्यवहार में तू (भोजनानि) पालन वा भोजन
आदि (कृणुहि) किया कर (यथा) जैसे ये किसान लोग (यवम्) यव को
(चित्) भी (वियूय) बुझादि से पृथक् कर (अनुपूर्वम्) पूर्वापर की योग्यता
से (दान्ति) काटते हैं वैसे तू इन के विभाग से (कुवित्) बड़ा बल प्राप्त कर
जिस (ते) तेरो उन्नति का (एषः) यह (योनिः) कारण है उस (त्वा) तुझ को
(अश्विभ्याम्) प्रकाश भूमि की विद्या के लिये (त्वा) तुझ को (सरस्वत्यै) क्षत्रिकर्म
प्रचार करने वाली उत्तम वाणी के लिये (त्वा) तुझ को (इन्द्राय) शत्रुओं के
नाश करने वाले (सुवाङ्मणे) अक्षर रक्षक के लिये (त्वा) तुझ को (तेजसे) प्रग-
ल्भता के लिये (त्वा) तुझ को (वीर्याय) पराक्रम के लिये (त्वा) तुझ को (बलाय)
बल के लिये जो प्रसन्न करते हैं वा जिन से तू (उपयामगृहीतः) अष्ट व्यवहारों
से स्वीकार किया हुआ (असि) है उन के साथ तू विहार कर ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जो राजपुरुष कृषिआदि कर्म करने राज्य में कर देने और परिश्रम करने वाली मनुष्यों को प्रीति से रखते और सत्य उपदेश करते हैं वे इस संसार में सौभाग्य वाले होते हैं ॥ ६ ॥

नानेत्यस्याऽऽभूतिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

विराड्जगतौच्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

राजप्रजे कथं स्यातामित्युपदिश्यते ॥

राजा और प्रजा कैसे हों इस वि० ॥

नाना हि वां देवहितं सदस्कृतं मा
सं सृक्षायां परमे व्योमन् । सुरा त्वमसि
शुभिणी सोमं शुष मा मा हिंसीः स्वां
योनिमाविशन्ती ॥ ७ ॥

नाना । हि । वाम् । देवहितमिति
देवहितम् । सदः । कृतम् । मा । सम् ।
सृक्षायाम् । परमे । व्योमन्नितिविज्योमन् ।
सुरा । त्वम् । असि । शुभिणी । सोमः ।
शुषः । मा । मा । हिंसीः । स्वाम् । योनिम् ।
आविशन्तीत्याऽविशन्ती ॥ ७ ॥

पदार्थः—(नाना) अनेकप्रकारेण (हि) किल (वाम्)
युवाभ्याम् (देवहितम्) देवेभ्यः प्रियम् (सदः) स्थानम् (कृतम्)
(मा) (सं, सृक्षायाम्) संसर्गं कुरुतम् (परमे) उत्कृष्टे

(व्योमन्) व्योमिन् बुद्ध्यावकाशे (सुरा) सोमबल्यादिलता
अत्र षुज् अभिववे इत्यस्माद् धातोरौणादिको रः प्रत्ययः (त्वम्)
सा (असि) अस्ति (शुष्मिणी) बहुशुष्मबलं यस्यामस्ति सा
(सोमः) सहौषधिगणः (एषः) (मा) (मा) माम्
(हिंसीः) हिंस्याः (स्वाम्) स्वकीयाम् (योनिम्) कारणम्
(आविशन्ती) समन्तात् प्रविशन्ती ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजनौ नाना सदस्कृतं देवहितं वां
प्राप्नोतु या हि स्वां योनिमाविशन्ती शुष्मिणी सुरास्ति त्वं परमे
व्योमन् वर्तमानाऽसि तां युवां प्राप्नुतम् । मादृक्द्रव्याणि मासंसृ-
क्षायाम् । विद्वन् एष सोमोऽस्ति तं मा च त्वं माहिंसीः ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये राजप्रजास्यमनुष्या बुद्धिबलारोग्यायुर्वर्द्धका-
नोषधिरसान् सततं सेवन्ते प्रमादकरांश्च त्यजन्ति तेऽत्र परत्र च
धर्मार्थकाममोक्षसाधका भवन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे राजा और प्रजा के जनो (नाना) अनेक प्रकार (सदः,
स्कृतम्) स्थान किया हुआ (देवहितम्) विद्वानों को प्रियाचरण (वाम्)
तुम दोनों को प्राप्त होवे जो (हि) निश्चय से (स्वाम्) अपनी (योनिम्)
कारण को (आविशन्ती) अच्छा प्रवेश करती हुई (शुष्मिणी) बहुत-बल करने वाली
(सुरा) सोमबल्लो आदि की लता है (त्वम्) वह (परमे) उत्कृष्ट (व्योमन्)
बुद्धिरूप अवकाश में वर्तमान (असि) है उस को तुम दोनों प्राप्त होओ और
प्रमादकारी पदार्थों का (मा) मत (संमृक्षायाम्) संग किया करो हे विद्वान्
पुरुष जो (एषः) यह (सोमः) सोमादि औषधिगण है उस की तथा (मा)
मुझ को तू (मा) मत (हिंसीः) नष्ट कर ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो राजा प्रजा के संबन्धी मनुष्य बुद्धि, बल, आरोग्य और आयु
बढ़ाने हारे औषधियों के रसों का सदा सेवन करते और प्रमादकारी पदार्थों
का सेवन नहीं करते वे इस जन्म और पर जन्म में धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष
को सिद्ध करने वाले होते हैं ॥ ७ ॥

उपयामगृहीत इत्यस्याऽऽभूतिर्ऋषिः । सोमो
देवता । पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

उपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेजः सार-
स्वतं वीर्यमैन्द्रं बलम् । एष ते योनिर्मो-
दाय त्वाऽऽनन्दाय त्वा महसे त्वा ॥ ८ ॥

उपयामगृहीत इत्युपयामऽगृहीतः ।
असि । आश्विनम् । तेजः । सारस्वतम् ।
वीर्यम् । ऐन्द्रम् । बलम् । एषः । ते ।
योनिः । मोदाय । त्वा । आनन्दायेत्याऽ-
नन्दाय । त्वा । महसे । त्वा ॥ ८ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) उपगतैर्धर्मैर्यामैर्यमसस्व-
न्विभिर्नियमैर्गृहीतः संयुतः (असि) (आश्विनम्) अश्विनोः
सूर्याचन्द्रमसोरिदम् (तेजः) प्रकाशः (सारस्वतम्) सरस्वत्या
वेदवाण्या इदम् (वीर्यम्) पराक्रमः (ऐन्द्रम्) इन्द्रस्य विद्युत्
इदम् (बलम्) (एषः) (ते) तव (योनिः) गृहम् (मोदाय)
हर्षाय (त्वा) त्वाम् (आनन्दाय) परमसुखाय (त्वा) (म-
हसे) महते सत्काराय (त्वा) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे राजप्रजाजन यस्त्वमुपयामगृहीतोसि यस्य ते एष्योनिरस्त्रितस्य त आश्विनमिव तेजः सारस्वतं वीर्यमैन्द्रमिव बलं चास्तु तं त्वा मोदाय त्वानन्दाय त्वा महसे च सर्वे स्वीकुर्वन्तु ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सूर्यचन्द्रवत्तेजस्विनो विद्यापराक्रमा विद्युद्वलिष्ठा भूत्वा स्वयमानन्दिनोऽन्येभ्यो ह्यानन्दं प्रददति तेन परमानन्दभोगिनो भवन्ति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे राजप्रजाजन जो तू (उपयामगृहीतः) प्राप्त धर्मयुक्त यम संबन्धी नियमों से संयुक्त (असि) है जिस (ते) तेरा (एषः) यह (योनिः) घर है उस तेरा जो (आश्विनम्) सूर्य और चन्द्रमा के रूप के समान (तेजः) तीक्ष्ण कोमल तेज (सारस्वतम्) विज्ञानयुक्त वाणी का (वीर्यम्) तेज (ऐन्द्रम्) विजुलौ के समान (बलम्) बल ही उस (त्वा) तुझ को (मोदाय) हर्ष के लिये (त्वा) तुझ को (आनन्दाय) परम सुख के अर्थ (त्वा) तुझे (महसे) महापराक्रम के लिये सब मनुष्य स्वीकार करें ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्यचन्द्रमा के समान तेजस्वी विद्यापराक्रम वाले विजुलौ के तुल्य अतिबलवान् होके आप आनन्दित हों और अन्य सब को आनन्द दिया करते हैं वे यहाँ परमानन्द को भोगते हैं ॥ ८ ॥

तेजोऽसौत्यस्य आभूतिर्कृषिः । सोमो देवता ।

शक्नोती च्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तेजोऽसि तेजो मयि धेहि वीर्यमसि
वीर्यं मयि धेहि बलमसि बलं मयि धे-
ह्योजोऽस्योजो मयि धेहि मन्युरसि मन्युं
मयि धेहि सहोऽसि सहो मयि धेहि ॥ ९ ॥

तेजः । असि । तेजः । मयि । धेहि ।
 वीर्यम् । असि । वीर्यम् । मयि । धेहि ।
 बलम् । असि । बलम् । मयि । धेहि ।
 ओजः । असि । ओजः । मयि । धेहि ।
 मन्युः । असि । मन्युम् । मयि । धेहि ।
 सहः । असि । सहः । मयि । धेहि ॥ ६ ॥

पदार्थः—(तेजः) प्रागल्भ्यम् (असि) अस्ति । अत्र सर्वत्र
 पुरुषव्यत्ययः (तेजः) (मयि) (धेहि) (वीर्यम्) सर्वाङ्ग-
 स्फूर्तिः (असि) (वीर्यम्) (मयि) (धेहि) (बलम्) सर्वा-
 ङ्गदृढत्वम् (असि) (बलम्) (मयि) (धेहि) (ओजः)
 महाप्राणवत्त्वम् (असि) (ओजः) (मयि) (धेहि) (मन्युः)
 क्रोधः (असि) (मन्युम्) (मयि) (धेहि) (सहः) सह-
 नम् (असि) (सहः) (मयि) (धेहि) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे शुभगुणकर राजन् यत्त्वयि तेजोऽस्ति तत्ते-
 जो मयि धेहि यत्त्वयि वीर्यमस्ति तद्वीर्यं मयि धेहि यत्त्वयि
 बलमस्ति तद्बलं मयि धेहि यत्त्वयि ओजोऽस्ति तदोजो मयि धेहि
 यत्त्वयि मन्युरस्ति तमन्युं मयि धेहि यत्त्वयि सहोऽस्ति तत्सहो
 मयि धेहि ॥ ६ ॥

भावार्थः—सर्वान् मनुष्यान् प्रतीयमौश्वरस्यान्नास्ति यान्
 शुभगुणकर्मस्वभावान् विहांसो धरेयुस्तानन्येष्वपि धारयेयुर्यथा
 दुष्टाचाराणामुपरि क्रोधं कुर्युस्तथा धार्मिकेषु प्रीतिं सततं
 कुर्युः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे सकल शुभ गुण कर राजन् जो तेरे में (तेजः) तेज (असि) है उस (तेजः) तेज को (मयि) मेरे में (धेहि) धारण कीजिये जो तेरे में (वीर्यम्) पराक्रम (असि) है उस (वीर्यम्) पराक्रम को (मयि) सुझ में (धेहि) धरिये जो तेरे में (बलम्) बल (असि) है उस (बलम्) बल को (मयि) सुझ में भी (धेहि) धरिये जो तेरे में (ओजः) प्राण का सामर्थ्य (असि) है उस (ओजः) सामर्थ्य को (मयि) सुझ में (धेहि) धरिये जो तुझ में (मन्युः दुष्ट पर क्रोध (असि) है उस (मन्युम्) क्रोध को (मयि) सुझ में (धेहि) धरिये जो तुझ में (सहः) सहनशीलता (असि) है उस (सहः) सहन शीलता को (मयि) सुझ में भी (धेहि) धारण कीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों के प्रति ईश्वर की यह आज्ञा है कि जिन शुभ गुण कर्म स्वभावों को विद्वान् लोग धारण करें उन को औरों में भी धारण करावें और जैसे दुष्टाचारी मनुष्यों पर क्रोध करें वैसे धार्मिक मनुष्यों में प्रीति भी निरन्तर किया करें ॥ ८ ॥

या व्याघ्रमित्यस्य हैसवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता

आर्ष्यु णिणक् कृन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स्त्रीपुरुषौ कथं वर्त्तयातामित्याह ॥

फिर स्त्री पुरुष कैसे वर्त्ते इस वि० ॥

या व्याघ्रं विषूचिकोभौ वृकं चरक्षति ।

श्येनं पतत्रिणं सिंहं समं प्रात्वहं

हसः ॥ १० ॥

या । व्याघ्रम् । विषूचिका । उभौ ।

वृकम् । च । रक्षति । श्येनम् । पतत्रिणम् ।

सिंहम् । सा । इमम् । प्रातु । अहं

हसः ॥ १० ॥

पदार्थः—(या) विदुषी स्त्री (व्याघ्रम्) यो विशेषेणाजिघृति
 तस् (विषूचिका) या विविधानर्थान् सूचयति सा (उभौ)
 (वृकम्) अजादीनां हन्तारम् (च) (रक्षति) (श्येनम्) यः शीघ्रं
 धावित्वान्यान् पक्षिणो हन्ति तम् (पतत्रिणम्) पतत्रः शीघ्रं
 गन्तुं बहुवेगो यस्यास्ति तम् (सिंहम्) यो हस्त्यादीनपि
 हिनस्ति तस् (सा) (इमम्) (पातु) रक्षतु (अंहसः)
 मिथ्याचारात् ॥ १० ॥

अन्वयः—या विषूचिका व्याघ्रं वृकमुभौ पतत्रिणं श्येनं
 सिंहं च हत्वा प्रजां रक्षति सेमं राजानमंहसः पातु ॥ १० ॥

भावार्थः—यथा शूरवीरो राजा स्वयं व्याघ्रादिकं हन्तुं न्यायेन
 प्रजां रक्षितुं स्वस्त्रियं प्रसादयितुं च शक्नोति तथैव राज्ञी भवेत्
 यथा सुप्रियाचारेण राज्ञी स्वपतिं प्रसादात् पृथक्कृत्य प्रसाद-
 यति तथैव राजापि तां सदा प्रसादयेत् ॥ १० ॥

पदार्थः—(या) जो (विषूचिका) विविध अर्थों की सूचना करने हारी
 राजा की राणी (व्याघ्रम्) जो कद के मारता है उस बाघ और (वृकम्) बकरे
 आदि को मारने द्वारा भेड़िया (उभौ) इन दोनों को (पतत्रिणम्) शीघ्र चलने
 के लिये बहुवेग वाले और (श्येनम्) शीघ्र धावन करके अन्य पक्षियों को मारने हारी
 पक्षी और (सिंहम्) हस्ति आदि को (च) भी मारने वाले दुष्ट पशु को मार
 के प्रजा की (रक्षति) रक्षा करती है (सा) सो राणी (इमम्) इस राजा को
 (अंहसः) अपराध से (पातु) रक्षा करे ॥ १० ॥

भावार्थः—जैसे शूरवीर राजा स्वयं व्याघ्रादि को मारने न्याय से प्रजा
 की रक्षा करने और अपनी स्त्री को प्रसन्न करने को समर्थ होता है वैसे ही राजा
 की राणी भी होवे जैसे अच्छे प्रिय आचरण से राणी अपने पति राजा को प्रसाद से
 पृथक् कर के प्रसन्न करती है वैसे राजा भी अपनी स्त्री को सदा प्रसन्न करावे ॥ १० ॥

यदित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । अग्निर्देवता ।

शक्नोतीच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

सन्तानैः पितृभ्यां सह कथं वर्त्तितव्यमित्याह ॥

सन्तानों को अपने माता पिता के साथ कैसे वर्तना चाहिये यह वि० ॥

यदापिपेष मातरं पुत्रः प्रमुदितो धयन् ।

एतत्तदग्ने अनृणो भवाम्यहतौ पितरौ-

मया । सम्पृच स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्त

विपृचस्थ वि मा प्राप्मना पृङ्क्त ॥ ११ ॥

यत् । आपिपेषेत्याऽपिपेष । मातरम् ।

पुत्रः । प्रमुदित इति प्रऽमुदितः । धयन् ।

एतत् । तत् । अग्ने । अनृणः । भवामि ।

अहतौ । पितरौ । मया । सम्पृच इति सम्-

ऽपृचः । स्थ । सम् । मा । भद्रेण । पृङ्क्त ।

विपृच इति विऽपृचः । स्थ । वि । मा ।

प्राप्मना । पृङ्क्त ॥ ११ ॥

पदार्थः—(यत्) यः (आपिपेष) समन्तात् पिनेष्टि(मातरम्)

जननीम् (पुत्रः) (प्रमुदितः) प्रकष्टत्वेन ऋषितः (धयन्) दुग्धं
पिवन् (एतत्) वर्त्तमानं सुखम् (तत्) (अग्ने) विद्वन्

(अनृणः) अविद्यामानं ऋणं यस्य सः (भवामि) (अहतौ) न हतौ
 हिंसितौ (पितरौ) माता पिता च द्वौ (मया) अपत्येन (संपृचः)
 ये सम्पृचन्ति ते (स्य) भवत (सम्) (मा) माम् (भद्रेण)
 भजनीयेन व्यवहारेण (पृङ्क्त) बध्नीत (विपृचः) ये वियुञ्जते
 वियुक्ता भवन्ति ते (स्य) (वि) (मा) (पाप्मना) पापेन
 (पृङ्क्त) संसर्गं कुरुत ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे अग्नि विद्वन् यद्यः प्रमुदितः पुत्रो दुग्धं धयन्
 मातरमापिपत्र तेन पुत्रेणानृणो भवामि यतो मे पितरावहतौ
 मया भद्रेण सह वर्तमानौ च स्याताम् । हे मनुष्या यूयं संपृचः
 स्य मा भद्रेण स पृङ्क्त पाप्मना विपृचः स्य मापैतेन विपृङ्क्त
 तदेतत् सुखं प्रापयत ॥ ११ ॥

भावार्थः—यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतस्तथा पुत्रेण
 मातापितौ सेवनीयौ सर्वैरत्नेदं ध्येयं वयं मातापितरौ सेवित्वा
 पितृऋणान्मुक्ता भवेमेति यथा विद्वांसौ धार्मिकौ पितरौ
 स्वापत्यानि पापाचरणाद्वियोज्य धर्माचरणे प्रवर्तयेयुस्तथा सन्ता-
 ना अपि पितृन्नेवं वर्तयेयन् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (अग्नि) विद्वन् (यत्) जो (प्रमुदितः) अत्यन्त आनन्द युक्त
 (पुत्रः) पुत्र दुग्ध को (धयन्) पीता हुआ (मातरम्) माता को (आपिपेष)
 सब ओर से पीड़ित करता है उस पुत्र से मैं (अनृणः) ऋणरहित (भवामि)
 होता हूँ जिस से मेरे पितरौ) माता पिता (अहतौ) हननरहित और (मया)
 मुझ से (भद्रेण) कल्याण के साथ वर्तमान हूँ । हे मनुष्यो तुम (संपृचः) सत्य
 सख्यी (स्य) ही (मा) मुझ को कल्याण के साथ (सं, पृङ्क्त) संयुक्त करो
 और (पाप्मना) पाप से (विपृचः) पृथक् रहने हारे (स्य) हो इस लिये
 (मा) मुझे भी इस पाप से (विपृङ्क्त) पृथक् कीजिये और (तदेतत्) पर जन्म
 तथा इन जन्म के सुख को प्राप्त कीजिये ॥ ११ ॥

भावार्थः—जैसे माता पिता पुत्र का पालन करते हैं वैसे पुत्र को माता पिता की सेवा करनी चाहिये सब मनुष्यों को इस जगत् में यह ध्यान देना चाहिये कि हम माता पिता का यथावत् सेवन करके पितृकृण से मुक्त हों जैसे विद्वान् धार्मिक माता पिता अपने सन्तानों को पापरूप आवरण से पृथक् करके धर्माचरण में प्रवृत्त करें वैसे सन्तान भी अपनी माता पिता की वत्साव करावे ॥११॥

देवा यज्ञमित्यस्य हैसवर्चिर्ऋषिः । विद्वांसो देवता ।

भुरिगनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मातापित्रपत्न्यानि परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ॥

माता पिता और सन्तान परस्पर कैसे वर्त्ते यह वि० ॥

देवा यज्ञम॑तन्व॒त भेष॑जं भिष॒जा शि॒वना ।
वा॒चा सर॑स्वती भिष॒गिन्द्रा॑येन्द्रि॒याणि
दध॑तः ॥ १२ ॥

दे॒वाः । य॒ज्ञम् । अ॒तन्व॒त । भेष॑जम् ।
भिष॑जा । अ॒श्विना । वा॒चा । सर॑स्वती ।
भिष॑क् । इन्द्रा॑य । इन्द्रि॒याणि । दध॑तः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(देवाः) विद्वांसः (यज्ञम्) सुखप्रदम् (अतन्वत) विस्तृतं कुरुत (भेषजम्) रोगप्रणाशकमोषधरूपम् (भिषजा) आयुर्वेदविदौ (अश्विना) आयुर्वेदांगव्यापिनौ (वाचा) तदानु-
कूल्यया वाण्या (सरस्वती) सरः प्रशस्त आयुर्वेदबोधो विद्यते
यस्याः सा (भिषक्) चिकित्साद्यङ्गवित् (इन्द्राय) परमैश्वर्याय
(इन्द्रियाणि) चक्षुरादीनि धनानि वा (दधतः) ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यद्येन्द्रियाणि दधतो भिषक् सरस्वती भिषजाऽश्विना च देवा वाचेन्द्राय भेषजं यज्ञमतन्वत तद्यैव यूयं कुसत ॥ १२ ॥

भावार्थः—यावन्मनुष्याः पथ्यौषधिवृह्मचर्य्यसेवनेन शरीरारोग्यबलबुद्धीर्न वर्धयन्ते तावत् सर्वाणि सुखानि प्राप्तुं न शक्नुवन्ति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (इन्द्रियाणि) उत्तम प्रकार विषय ग्राहक नेत्र आदि इन्द्रियों वा धनों को (दधतः) धारण करते हुए (भिषक्) चिकित्सा आदि वैद्यकशास्त्र के अङ्गों को जानने हारी (सरस्वती) प्रशस्त वैद्यकशास्त्र के ज्ञान से युक्त विदुषी स्त्री और (भिषजा) आयुर्वेद के जानने हारी (अश्विना) औषधिविद्या में व्याप्तबुद्धि दो उत्तम विद्वान् वैद्य ये तीनों और (देवाः) उत्तम ज्ञानोजन (वाचा) वाणी से (इन्द्रियाय) परमैश्वर्य्य के लिये (भेषजम्) रोग विनाशक औषध रूप (यज्ञम्) सुख देने वाले यज्ञ को (अतन्वत) विस्तृत करे वैसे ही तुम लोग भी करो ॥ १२ ॥

भावार्थः—जब तक मनुष्य लोग पथ्य औषधि और ब्रह्मचर्य के सेवन से शरीर के आरोग्य बल और बुद्धि को नहीं बढ़ाते तब तक सब सुखों के प्राप्त होने को समर्थ नहीं होते ॥ १२ ॥

दोक्षायायित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कौटशा जनाः सुखिनो भवन्तीत्याह ॥

कैसे मनुष्य सुखी होते हैं इस वि० ॥

दोक्षायै' रूपं शर्षाणि प्रायणीयस्य
तोक्मानि । क्रयस्य रूपं सोमस्य लाजाः
सोमांशवो मधु' ॥ १३ ॥

दीक्षायै । रूपम् । शष्पाणि । प्रायणी-
यस्य । प्रायनीयस्येति प्रऽअयनीयस्य । तोक्-
मानि । क्रयस्य । रूपम् । सोमस्य । लाजाः ।
सोमांशवऽइति सोमऽअंशवः । मधु ॥ १३ ॥

पदार्थः—(दीक्षायै) यज्ञसाधननियमपालनाय (रूपम्)
(शष्पाणि) आहत्य संशोध्य ग्राह्याणि धान्यानि (प्रायणीयस्य)
प्रकष्टं सुखं यन्ति येन व्यवहारेण तत्र भवस्य (तोक्मानि) अप-
त्यानि तोक्नेत्यपत्यना० निघ० २ । २ (क्रयस्य) द्रव्यविक्रयस्य
(रूपम्) (सोमस्य) ओषधीरसस्य (लाजाः) प्रफुल्लिता ब्रौहयः
(सोमांशवः) सोमस्यांशः (मधु) क्षौद्रम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यानि प्रायणीयस्य दीक्षायै रूपं तो-
क्मानि क्रयस्य रूपं शष्पाणि सोमस्य लाजाः सोमांशवो मधु
च सन्ति तानि यूयमतन्वत ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्रातन्वतेति क्रियापदं पूर्वसंवादनवर्त्तते । ये
मनुष्या यज्ञाऽर्हाण्यपत्यानि वस्तूनि च संपादयन्ति तेऽत्र सुखं
लभन्ते ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (प्रायणीयस्य) जिस व्यवहार से उत्तम सुख को
प्राप्त होते हैं उस में होने वाले को (दीक्षायै) यज्ञ के नियम रक्षा के लिये (रूपम्)
सुन्दर रूप और (तोक्मानि) अपत्य (क्रयस्य) द्रव्यों के बेचने का (रूपम्)
रूप (शष्पाणि) क्रांट फटके शुद्ध कर ग्रहण करने योग्य धान्य (सोमस्य)
सोमलतादि के रस के सम्बन्धी (लाजाः) परिपक्व फूले हुए अन्न (सोमांशवः)
सोम के विभाग और (मधु) सहित हैं उन को तुम लोग विस्तृत करो ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में पूर्व मंत्र से (अतन्वत) इस क्रिया पद की अनु-
वृत्ति आती है जो मनुष्य यज्ञ के योग्य सन्तान और पदार्थों की सिद्ध करते हैं वे
इस संसार में सुख की प्राप्ति होते हैं ॥ १३ ॥

आतिथ्यरूपमित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । अतिथ्यादयो

लिङ्गोक्ता देवताः अनुष्टुप्छन्दः । गांधारः स्वरः ॥

कौटशा जना यशस्विनो भवन्तीत्याह ॥

कैसे जन कीर्ति वाले होते हैं यह वि० ॥

**आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नग्न-
हुः । रूपमुपसदामितत्तिस्त्रो रात्रौः सुरा-
सुता ॥ १४ ॥**

आतिथ्यरूपमित्यातिथ्यऽरूपम् । मास-
रम् । महावीरस्येति महाऽवीरस्य । नग्न-
हुः । रूपम् । उपसदामित्युपऽसदाम् ।
एतत् । तिस्त्रः । रात्रौः । सुरा । आसुते-
त्याऽसुता ॥ १४ ॥

पदार्थः—(आतिथ्यरूपम्) अतिथीनां भावः कर्म वाऽऽ-
तिथ्यं तद्रूपं च तत् (मासरम्) येनाऽतिथयो मासेषु रमन्ते
तत् (महावीरस्य) महान्वासौ वीरश्च तस्य (नग्नहुः) यो
नग्नान् जुहोत्यादत्ते (रूपम्) सुरूपकरणम् (उपसदाम्) य
उपसदाम्निः तेषामतिथीनाम् (एतत्) (तिस्त्रः) (रात्रौः)
(सुरा) सोमरसः (आसुता) समन्तान्निष्पादिता ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यानि मासरमातिथ्यरूपं सहावीरस्य नग्नहूरूपमुपसदां तिस्रो रात्रौर्निवासनमेतद्रूपं सुता सुराऽऽसुता च सन्ति तानि यूयं गृह्णौत ॥ १४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या धार्मिकाणां विदुषामतिथीनांसत्कारसंगोपदेशान् वीराणां च मान्यं दरिद्रेभ्यो वस्त्रादिदानं स्वभृत्यानामुत्तमं निवासदानं सोमरससिद्धिं च सततं कुर्वन्ति ते यशस्विनो जायन्ते ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (मासरम्) जिस से अतिथि जन महीनों में रमण करते हैं ऐसे (आतिथ्यरूपम्) अतिथियों का होना वा उन का सत्कार रूप कर्म वा बड़े वीर (सहावीरस्य) पुरुष का (नग्नहूः) जो नग्न अकवनों का धारण करता है वह (रूपम्) रूप वा (उपसदाम्) गृहस्थादि के समीप में भोजनादि के अथ ठहरने वाले अतिथियों का (तिस्रः) तीन (रात्रौः) रात्रियों में निवास कराना (एतत्) यह रूप वा (सुरा) सोम रस आसुता) सब और से सिद्ध किई हुई किया है उन सब का तुम लोग ग्रहण करो ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य धार्मिक विद्वान् अतिथियों के सत्कार संग और उपदेशों को और वीरों के मान्य तथा दरिद्रों को वस्त्रादि दान अपनी भृत्यों को निवास देना और सोमरस की सिद्धि को मदा करते हैं वे कीर्तिमान् होते हैं ॥ १४ ॥

सोमस्येत्यस्य हैमवर्चिर्वाप्तिः। सोमो देवता

अनुष्टुप्छन्दः। गान्धारः स्वरः ॥

कुमारौभिः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

कुमारी कन्याओं को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

सोमस्य रूपं क्रीतस्य परिश्रुत्परिषि-
च्यते । अश्विभ्यां दुग्धं भेषजमिन्द्रायैन्द्र
शं सरस्वत्या ॥ १५ ॥

सोमस्य । रूपम् । क्रीतस्य । परिस्सु-
दिति परिऽसुत् । परि । सिच्यते । अश्वि-
भ्यामित्यश्विऽभ्याम् । दुग्धम् । भेषजम् ।
इन्द्राय । ऐन्द्रम् । सरस्वत्या ॥ १५ ॥

पदार्थः—(सोमस्य) सोमलताद्योषधिसमूहस्य (रूपम्)
उत्तमस्वरूपम् (क्रीतस्य) गृहीतस्य (परिस्सुत्) यः परि-
सर्वतः खर्वति प्राप्नोति स रसः (परि) सर्वतः (सिच्यते)
(अश्विभ्याम्) वैदिकविद्याव्यापिभ्यां विद्वद्भ्याम् (दुग्धम्) गवा-
दिभ्यः पयः (भेषजम्) सर्वोषधम् (इन्द्राय) ऐश्वर्यैच्छुकाय
(ऐन्द्रम्) इन्द्रो विद्युद्देवता यस्य तत् विज्ञानम् (सरस्वत्या)
प्रशस्तविद्याविज्ञानयुक्तया पत्न्या ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे स्त्रियो यथा सरस्वत्या विदुष्या क्रीतस्य सोम-
स्य परिस्सुद्रूपमश्विभ्यां दुग्धं भेषजमिन्द्रायैन्द्रं परिषिच्यते
तथा यूयमप्योचरत ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—सर्वाभिः कुमारीभिर्ब्रह्मचर्य्येण
व्याकरणधर्मविद्यायुर्वेदादीनधीत्य स्वयंवरविवाहं कृत्वा प्रशस्ता
न्यौषधान्यौषधवदन्तव्यज्जनानि च परिप्रच्य सुरसैः संयोज्य
पत्यादीन् सम्भोज्य स्वयं च भुक्त्वा बलारोग्योन्नतिः संततं
कार्या ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे स्त्री लोगो जैसे (सरस्वत्या) विदुषी स्त्री से (क्रीतस्य)
ग्रहण किए हुए (सोमस्य) सोमादिओषधि गण का (परिस्सुत्) सब ओर से प्राप्त
होने वाला रस (रूपम्) सुस्वरूप और (अश्विभ्याम्) वैदिक विद्या में पूर्ण दो

विद्वानों के लिये (दुग्धम्) दुहा हुआ (भेषजम्) औषध रूप दूध तथा (इन्द्राय) ऐश्वर्य चाहने वाले के लिये (ऐन्द्रम्) विद्युत् संबन्धी विशेष ज्ञान (परिषिच्यते) सब ओर से सिद्ध किया जाता है वैसे तुम भी आचरण करो ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—सब कुमारियों को योग्य है कि बृहत् चर्य से व्याकरण, धर्मविद्या और आयुर्वेदादि को पढ़ स्वयंवर विवाह कर औषधियों को और औषधिवत् अन्न और दार कढ़ी आदि को अच्छा पका उत्तम रसों से युक्त कर, पति आदि को भोजन करा तथा स्वयं भोजन करके बल और आरोग्य की सदा उन्नति किया करे ॥ १५ ॥

आसन्दीत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

भुरिगनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्येण कथं कार्यं साध्यमित्युपदिश्यते ॥

मनुष्य को कैसे कार्य साधना चाहिये इस वि० ॥

**आसन्दी रूपं राजासन्द्यै वेद्यै कुम्भी सुराधानी । अन्तर उत्तरवेद्या रूपं कारो-
तुरो भिषक् ॥ १६ ॥**

**आसन्दीत्याऽसन्दी । रूपम् । राजास-
न्द्यादिति राजाऽआसन्द्यै । वेद्यै । कुम्भी ।
सुराधानीति सुराऽधानी । अन्तरः । उ-
त्तरवेद्या इत्युत्तराऽवेद्याः । रूपम् । कारो-
तुरः । भिषक् ॥ १६ ॥**

पदार्थः—(आसन्दी) समन्तात्संन्यते सेव्यते या सा । सन्-
धातोरौणादिको द. प्रत्ययस्ततो ङीष् (रूपम्) सुक्रिया (राजा-
सन्द्यै) राजानः सौदन्ति यस्यां तस्यै (वेद्यै) विदन्ति सुखानि

यथा तस्यै (कुम्भी) धान्यादि पदार्थाऽऽधारा (सुराधानी) सुरा
सोमरसो धीयते यस्यां सा गगरी (अन्तरः) येनानिति प्राणिति
सः (उत्तरवेद्याः) उत्तरा चासौ वेदो च तस्याः (रूपम्) (कारो-
तरः) कर्मकारौ (भिषक्) वैद्यः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या युष्माभिर्यज्ञायासन्दौ रूपं राजासन्दौ
वेद्यै कुम्भी सुराधान्युत्तरवेद्या अन्तरो रूपं कारोतरो भिषक्
चैतानि संग्राह्याणि ॥ १६ ॥

भावार्थः—मनुष्यो यद्यत्कार्यं कर्तुं मिच्छेत्तस्य तस्य सकल
साधनानि संचिनुयात् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुमलोगों को योग्य है कि यज्ञ के लिये (आसन्दौ)
को सब ओर से सेवन की जाती है वह (रूपम्) सुन्दर क्रिया (राजासन्दौ) राजा
लोग जिस में बैठते हैं उस (वेद्यै) सुखप्राप्ति कराने वाली वेदि के अर्थ (कुम्भी)
धान्यादि पदार्थों का आधार (सुराधानी) जिस में सोम रस धरा जाता है वह
गगरी (अन्तरः) जिस से जीवन होता है यह अन्नादि पदार्थ (उत्तरवेद्याः) उत्तर
की वेदों के (रूपम्) रूप को (कारोतरः) कर्मकारी और (भिषक्) वैद्य इन सब
का संग्रह करे ॥ १६ ॥

भावार्थः—मनुष्य जिस २ कार्य के करने की इच्छा करे उस २ के समस्त
साधनों का संचय करे ॥ १६ ॥

वेद्यावेदिरित्यस्य हैसवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कैषां कार्याणि सिध्यन्तीत्याह ॥

किन जनों के कार्य सिद्ध होते हैं यह वि० ॥

वेद्या वेदिः समाप्यते बर्हिषा बर्हिरि-
न्द्रियम् । यूपेन यूपं आप्यते प्रणीतोऽअ-
ग्निरग्निना ॥ १७ ॥

वेद्या । वेदिः । सम् । आप्यते । बर्हि-
षा । बर्हिः । इन्द्रियम् । यूपेन । यूपः ।
आप्यते । प्रणीतः । प्रनीत इति प्रऽनीतः ।
अग्निः । अग्निना ॥ १७ ॥

पदार्थः—(वेद्या) यज्ञसामग्र्या (वेदिः) यज्ञभूमिः (सम्)
सम्यक् (आप्यते) प्राप्यते (बर्हिषा) महता पुरुषार्थेन (बर्हिः)
बृहद् (इन्द्रियम्) धनम् (यूपेन) मिश्रितामिश्रितेन व्यवहा-
रेण (यूपः) मिश्रितो व्यवहारयत्नोदयः (आप्यते) (प्रणीतः)
प्रकष्टतया संमिलितः (अग्निः) पावकः (अग्निना) विद्युदा-
दिना ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा विद्मद्भिर्वेद्या वेदिर्बर्हिषा बर्हिरि-
न्द्रियं समाप्यते यूपेन यूपोऽग्निना प्रणीतोऽग्निराप्यते तथैव
यूयं साधनैः साधनानि संमेल्य सर्वं सुखमाप्नुत ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्याः साधकतमेन साधनेन
साध्यं कार्यं सादुसिच्छन्ति तएव सिद्धसाध्या जायन्ते ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे विद्वान् लोगों (वेद्या) यज्ञ की सामग्री से
(वेदिः) वेदि और (बर्हिषा) महान् पुरुषार्थ से (बर्हिः) बड़ा (इन्द्रियम्) धन
(समाप्यते) अच्छी प्रकार प्राप्त किया जाता है (यूपेन) मिले हुए वा पृथक् २
व्यवहार से (यूपः) मिला हुआ व्यवहार की यत्न का प्रकाश और (अग्निना)
विजुनी आदि अग्नि से (प्रणीतः) अच्छे प्रकार संमिलित (अग्निः) अग्नि
(आप्यते) प्राप्त कराया जाता है । वैसे ही तुम लोग भी साधनों से साधन मिला
कर सब सुखों को प्राप्त हो ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो मनुष्य उत्तम साधन से साध्य कार्य
को सिद्ध करने की इच्छा करते हैं वेही साध्य की सिद्धि करने वाले होते हैं ॥ १७ ॥

हविर्धानमित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । गृहपतिर्देवता ।

निचूदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

स्त्रीपुरुषाभ्यां किं कार्यमित्याह ॥

स्त्री पुरुषों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

हविर्धानं यदश्विनाग्नौ ध्रु यत्सरस्वती
इन्द्रायैन्द्रं सदस्कृतं पत्नीशालं गार्ह-
पत्यः ॥ १८ ॥

हविर्धानमिति हविःधानम् । यत् । अ-
श्विना । आग्नौध्रुम् । यत् । सरस्वती ।
इन्द्राय । ऐन्द्रम् । सदः । कृतम् । पत्नी-
शालमिति पत्नीशालम् । गार्हपत्यऽइति-
गार्हपत्यः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(हविर्धानम्) हवींषि ग्राह्याणि देयानि वा
संस्कृतानि वस्तूनि धीयन्ते यस्मिन् (यत्) (अश्विना) स्त्रीपु-
रुषौ (आग्नौध्रुम्) अग्नौध ऋत्विजः शरणम् (यत्) (सर-
स्वती) विदुषौ स्त्री (इन्द्राय) ऐश्वर्यसुखप्रदाय पत्ये (ऐन्द्रम्)
इन्द्रस्यैश्वर्यस्येदम् (सदः) सौदन्ति यस्मिंस्तम् (कृतम्) निष्प-
न्नम् (पत्नीशालम्) पत्न्याः शाला पत्नीशालम् (गार्हपत्यः)
गृहपतिना संयुक्तः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे गृहस्था स्त्रीपुरुषा यथा विद्वांसावश्विना यद्व-
विर्धानं कृतवन्तौ यच्च सरस्वती आग्नौध्रुं कृतवन्तौ इन्द्रायैन्द्रं

सदः पत्नीशालं च विद्वद्भिः कृतं तदिदं सर्वं गार्हपत्यो धर्म
एवास्ति तथा तत् सर्वं यूयमपि कुरुत ॥ १८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे सन्नप्या यद्यत्विजः संभारान्
संचित्य यज्ञमलं कुर्वन्ति तथा प्रीतियुक्तौ स्त्रीपुरुषौ गृहकृत्यानि
सततं साधुतम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थ पुरुषो जैसे विद्वान् (अश्विना) स्त्री और पुरुष (यत्)
जो (हविर्धानम्) देने वा लेने योग्य पदार्थों का धारण जिस में किया जाता
वह और (यत्) जो (सरस्वती) विदुषी स्त्री (आग्नीध्रम्) ऋत्विज् का शरण
करती हुई तथा विद्वानों ने (इन्द्राय) ऐश्वर्य से सुख देने हारे पति के लिये
(ऐन्द्रम्) ऐश्वर्य के संबन्धी (सदः) जिस में स्थित होते हैं उस सभा और
(पत्नीशालम्) पत्नी की शाला घर को (कृतम्) किया है सो यह सब (गार्हपत्यः)
गृहस्थ का संयोगी धर्म ही है वैसे उस सब कर्त्तव्य को तुम भी करो ॥ १८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे ऋत्विज् लोग सामग्री
का संचय करके यज्ञ की शोभित करते हैं वैसे प्रीतियुक्त स्त्री पुरुष घर के कार्यों
की नित्य सिद्ध किया करें ॥ १८ ॥

प्रैषेभिरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कौदृशो विद्वान् सुखमाप्नोतीत्युच्यते ॥

कैसा विद्वान् सुख को प्राप्त होता है इस वि० ।

प्रैषेभिः प्रैषानाप्नोत्याप्रीभिराप्रीर्यज्ञस्य
प्रयाजेभिरनुयाजान्वषट्कारिभिराहुतीः ॥ १९ ॥

प्रैषेभिरिति प्रऽण्षेभिः । प्रैषानिति
प्रऽण्षान् । आप्नोति । आप्रीभिरित्याऽ-

प्रौभिः । आप्रीरित्याऽप्रीः । यज्ञस्य । प्र-
याजेभिरिति प्रयाजेभिः । अनुयाजानित्यनु-
याजान् । वषट्कारेभिरिति वषट्कारेभिः ।
आहुतीरित्याहुतीः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(प्रैषेभिः) प्रैषणकर्मभिः (प्रैषान्) प्रैषणायान्
भृत्यान् (आप्रीति) (आप्रीभिः) याः समन्तात् प्रीणन्ति ता-
भिः (आप्रीः) सर्वथा प्रीत्युत्पादिका परिचारिकाः (यज्ञस्य)
(प्रयाजेभिः) प्रयजन्ति यैस्तैः (अनुयाजान्) अनुकूलान् यज्ञ-
पदार्थान् (वषट्कारेभिः) कर्मभिः (आहुतीः) याः आहू-
यन्ते प्रदीयन्ते ताः ॥ १६ ॥

अन्वयः—यो विद्वान् प्रैषेभिः प्रैषानांप्रीभिराप्रीः प्रयाजेभिर-
नुयाजान् यज्ञस्य वषट्कारेभिराहुतीश्चाप्नोति स सुखी जायते ॥ १६ ॥

भावार्थः—यस्सुशिक्षितसेवकसेविकः साधनोपपसाधनयुक्तः
श्रेष्ठानि कार्याणि करोति स सर्वान् सुखयितुं शक्नोति ॥ १६ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् (प्रैषेभिः) भेजने के रूप कर्मों से (प्रैषान्) भेजने
योग्य भूत्यों को (आप्रीभिः) सब ओर से प्रसन्नता करने वाली क्रियाओं से (आप्रीः)
सर्वथा प्रीति उत्पन्न करने वाली परिचारिका स्त्रियों को (प्रयाजेभिः) उत्तम
यज्ञ के कर्मों से (अनुयाजान्) अनुकूल यज्ञ पदार्थों को और (यज्ञस्य) यज्ञ
की (वषट्कारेभिः) क्रियाओं से (आहुतीः) अग्नि में छोड़ने योग्य आहुतियों को
प्राप्त होता है वह सुखी रहता है ॥ १६ ॥

भावार्थः—जो सुशिक्षितसेवकों तथा सेविकाओं वाला साधनों और
उपसाधनों से युक्त श्रेष्ठ कार्यों को करता है वह सब को सुखी करने में समर्थ
होता है ॥ १६ ॥

पशुभिरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यजमानो देवता ।

मुरिगुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पशुभिः पशूनाप्नोति पुरोडाशैर्हवी-
शंष्या । छन्दोभिः सामिधेनीर्याज्याभिर्वष-
ट्कारान् ॥ २० ॥

पशुभिरिति पशुभिः । पशून् । आप्नो-
ति । पुरोडाशैः । हवीशंषि । आ । छन्दो-
भिरिति छन्दः ऽभिः । सामिधेनीरितिसाम्-
ऽइधेनीः । याज्याभिः । वषट्कारानिति व-
षट्कारान् ॥ २० ॥

पदार्थः—(पशु भः) गवादिभिः (पशून्) गवादीन्
(आप्नोति) (पुरोडाशैः) पचनक्रियासंस्कृतैः (हवींषि)
होतुमर्हाणि वस्तूनि (आ) (छन्दोभिः) प्रज्ञापकैर्गायत्र्यादिभिः
(सामिधेनीः) सम्यगिध्यन्ते याभिस्ता सामिधेनीः (याज्याभिः)
याभिः क्रियाभिरिज्यन्ते ताभिः (वषट्कारान्) ये वषट्धर्म्या
क्रियां कुर्वन्ति तान् ॥ २० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सद्गृहस्यः पशुभिः पशून् पुरो-
डाशैर्हवींषि छन्दोभिस्सामिधेनीर्याज्याभिर्वषट्कारानाप्नोति तथै-
तान् यूयमाप्नुत ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—योऽत्र बहु पशुर्हविर्भुवेदवित्स-
त्क्रियो मनुष्यो भवेत् स प्रशंसामाप्नोति ॥ २० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे सदृश्य (पशुभिः) गवादि पशुओं से (पशून्)
गवादि पशुओं को पुरोडाशैः) पचन क्रियाओं से पके हुए उत्तम पदार्थों से (हवींषि)
हवन करने योग्य उत्तम पदार्थों को (छन्दोभिः) गायत्री आदि छन्दों की विद्या
से (सामिधेनीः) जिन से अग्निप्रदीप्त हैं उन सुन्दर समिधाओं को (याज्याभिः)
यज्ञ की क्रियाओं से (वषट्कारान्) जो धर्मयुक्त क्रिया की करते हैं उन को
(आ, आप्नोति) प्राप्त होता है वैसे इन को तुम भी प्राप्त होओ ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो इस संसार में बहुत पशु वाला
होम करके हुत शेष का भोक्ता वेदवित् और सत्यक्रिया का कर्त्ता मनुष्य होवे सो
प्रशंसा को प्राप्त होता है ॥ २० ॥

धानाः करम्भइत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

के पदार्थ हविष्या इत्याह ॥

कौन पदार्थ होम के योग्य है इस वि० ॥

धानाः करम्भः सक्तवः परीवापः पयो
दधि । सोमस्य रूपं हविषऽग्रामिच्छा
वाजिनमधु ॥ २१ ॥

धानाः । करम्भः । सक्तवः । परीवापऽइति
परिवापः । पयः । दधि । सोमस्य । रूपम् ।
हविषः । ग्रामिच्छा । वाजिनम् । मधु ॥ २१ ॥

पदार्थः—(धानाः) भृष्टयवादयः (करम्भः) करोति मथनं येन सः (सक्तवः) (परीवापः) परितः सर्वतो वापो वीजारोपणं यच्छिन्न सः (पयः) दुग्धम् (दधि) (सोमस्य) अभिषोतुमर्हस्य (रूपम्) (हविषः) होतुमर्हस्य (आमिक्षा) दधिदुग्धमिष्टैर्निर्मिता (वाजिनम्) वाजः प्रशस्तान्यन्तानि विद्यन्ते येषु तेषामिदं सारं वस्तु (मधु) मधुरम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयं हविषस्सोमस्य रूपं धानाः करम्भः सक्तवः परीवापः पयो दध्यामिक्षा वाजिनं मधु च विजानीत ॥

भावार्थः—ये पदार्थाः पुष्टिसुगंधमधुररोगनाशकत्वगुणयुक्ता सन्ति ते हविःसंज्ञकाः सन्ति ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (हविषः) होम करनी योग्य (सोमस्य) यंत्रद्वारा खींचनी योग्य ओषधि रूप रस के (रूपम्) रूप की (धानाः) भूने-हुए अन्न(करम्भः) मथन का साधन (सक्तवः) सक्तू (परीवापः) सब ओर सेबीज का बोना (पयः) दूध (दधि) दही (आमिक्षा) दही दूध मीठे का मिलाया हुआ (वाजिनम्)प्रशस्त अन्नों की संबन्धी सार वस्तु(मधु)और सहतके गुण की जानीं॥२१॥

भावार्थः—जो पदार्थ पुष्टिकारक सुगन्धयुक्त मधुर और रोगनाशक गुण युक्त हैं वे होम करनी के योग्य हविः संज्ञक हैं ॥ २१ ॥

धानानामित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कीदृशा जनाः नीरीगा भवन्तीत्युपदिश्यते ॥

कैसे मनुष्य नीरीगी होते हैं इस वि०

**धानानां रूपं कुर्वन् परीवापस्य गो-
धूमाः । सक्तूनां रूपम्बदरमुपवाकाः क-
रम्भस्य ॥ २२ ॥**

धानानाम् । रूपम् । कुवलम् । परी-
वापस्य । परीवापस्येति परिऽवापस्य ।
गोधूमाः । सक्तूनाम् । रूपम् । बदरम् ।
उपवाका इत्युपऽवाकाः । करम्भस्य ॥२२॥

पदार्थः—(धानानाम्) भट्टयवाद्यन्नानाम् (रूपम्) (कुव-
लम्) कोमलं बदरीफलसिव (परीवापस्य) पिष्ठादेः (गोधूमाः)
(सक्तूनाम्) (रूपम्) (बदरम्) बदरीफलवद्वर्णयुक्तम् (उप-
वाकाः) उपगताः प्राप्ता यवाः (करम्भस्य) दधिसंसृष्टस्य स-
क्तुनः ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः यूयं धानानां कुवलं रूपं परीवापस्य
गोधूमा रूपं सक्तूनां बदरं रूपं करम्भस्योपवाका रूपमस्तीति वि-
जानीत ॥ २२ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सर्वेषामन्नानां सुरूपं कृत्वा भुञ्जते
भोजयन्ति च त आरोग्यमाप्नुवन्ति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (धानानाम्) भुंजे हुए जौ आदि अन्नों
का (कुवलम्) कोमल वैर सा रूप (परीवापस्य) पिसान आदि का (गोधूमाः)
गेहूँ (रूपम्) रूप (सक्तूनाम्) सतुअों का (बदरम्) वैर फल के समानरूप
(करम्भस्य) दही मिले हुए सक्तू का (उपवाकाः) समीप प्राप्त जौ (रूपम्)
रूप है ऐसा जाना करो ॥ २२ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सब अन्नों का सुन्दर रूप करके भोजन करते
धीर कराने हैं वे आरोग्य को प्राप्त होते हैं ॥ २२ ॥

पयसो रूपमित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयसाह ॥

फिर उसी वि०

पयसो रूपं यद्यवा दध्नी रूपं कर्कन्धू
नि सोमस्य रूपं वाजिनं सौम्यस्य रूप-
मामिक्षा ॥ २३ ॥

पयसः । रूपम् । यत् । यवाः । दध्नः ।
रूपम् । कर्कन्धूनि । सोमस्य । रूपम् । वाजि-
नम् । सौम्यस्य । रूपम् । आमिक्षा ॥ २३ ॥

पदार्थः—(पयसः) दुग्धस्य जलस्य (रूपम्) (यत्) ये
(यवाः) (दध्नः) (रूपम्) (कर्कन्धूनि) कर्कन्धुफलानि
स्थूलानि पक्वानि वदरीफलानौव (सोमस्य) (रूपम्) (वाजिनम्)
बह्वन्तररूपम् (सौम्यस्य) सोमानामोषधिसाराणां भावस्य
(रूपम्) (आमिक्षा) मधुरास्त्वादिसंयोगयुक्ता ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यद्यवास्ते पयसो रूपं कर्कन्धूनीव
दध्नी रूपं वाजिनमिव सोमस्य रूपमामिक्षेव सौम्यस्य रूपं
सम्पादयत ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्यस्य यस्यान्तस्य सुन्दरं
रूपं यथा स्यात्तस्य तस्य रूपं तथा सदा सम्पादनीयम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोग (यत्) जो (यवाः) यव हैं उन को (पयसः) पानी वा दूध के (रूपम्) रूप (कर्कसूनि) मोटे पके हुए वेरी के फलों के समान (दध्नः) दही के (रूपम्) स्वरूप (वाजिनम्) बहुत अन्न के सार के समान (सोमस्य) सोम ओषधि के (रूपम्) स्वरूप और (आमिजा) दूध दही के संयोग से बने पदार्थ के समान (सौम्यस्य) सोमादि ओषधियों के सार होने के (रूपम्) स्वरूप को सिद्ध किया करो ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि जिस २ अन्न का सुन्दररूप जिस प्रकार हो उस २ के रूप को उसी प्रकार संदा सिद्ध करें ॥ २२ ॥

अथाश्रावयेत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । विद्वान् देवता ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कथं विद्वांसो भवन्तीत्युपदिश्यते ॥

कैसे विद्वान् होते हैं इस वि० ॥

आ आ॒व॒येति॑ स्तोत्रि॒याः प्र॒त्याश्रा॒वोऽअ॒नू॒रुपः॑ । य॒जेति॑ धा॒य॒ग्रा॒रूपं॑ प्र॒गाथा॑ ये॒यजा॑
मु॒हाः ॥ २४ ॥

आ । आ॒व॒य॒ । इति॑ । स्तोत्रि॒याः । प्र॒त्या॒श्रा॒वोऽइति॑ प्रति॒ऽआश्रा॒वः । अ॒नू॒रुप॒ऽइत्य॒नू॒रुपः॑ । य॒जो॒इति॑ । धा॒य॒ग्रा॒रूपमिति॑ धा॒य्याऽरूपम् । प्र॒गाथा॒ऽइति॑ प्र॒गाथाः ।
ये॒ य॒जाम॒हा इति॑ ये॒ऽय॒जाम॒हाः ॥ २४ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (आवय) विद्योपदेशान् कुम्भ (इति) प्रकारार्थे (स्तोत्रियाः) ये स्तोत्राण्यर्हन्ति ते (प्रत्याश्रावः) यः प्रतिश्राव्यते सः (अनुरूपः) अनुकूलः (यजा इति) (ध्याय्यारूपम्) ध्यायेयमर्हति तस्या रूपम् (प्रगाथाः) ये प्रकर्षेण गौयन्ते ते (येयजामहाः) ये भृशं यजन्ति ते ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे विद्वंस्त्वं विद्यार्थिन आश्रावय । ये स्तोत्रियास्तान् प्रत्याश्रावोऽनुरूपइति ये यजामहाः प्रगाथा इति यजेति ध्याय्यारूपं यथावत् जानौहि ॥ २४ ॥

भावार्थः—ये परस्परं प्रीत्या विद्याविषयान् शृण्वन्ति श्रावयति च ते विद्वांसो जायन्ते ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् तू विद्यार्थियों को विद्या (आ, आवय) सब प्रकार से सुना जो (स्तोत्रियाः) स्तुति करने योग्य हैं उन को (प्रत्याश्रावः) पीछे सुनाया जाता है और (अनुरूपः) अनुकूल जैसा यज्ञ है वैसे (ये यजामहाः) जो यज्ञ कर्त्ता हैं (इति) इस प्रकार अर्थात् उन के समान (प्रगाथाः) जो अच्छे प्रकार गान किये जाते हैं उन को (यजेति) संगत कर इस प्रकार (ध्याय्यारूपम्) धारण करनी योग्य रूप को यथावत् जान ॥ २४ ॥

भावार्थः—जो परस्पर प्रीति से विद्या के विषयों को सुनते और सुनाते हैं वे विद्वान् होते हैं ॥ २४ ॥

अर्द्धऽसृचैरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

भुरिगनुष्टुप्कृन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कथमध्यापकैर्भवितव्यमित्युपदिश्यते ॥

अध्यापको को कैसे होना चाहिये इस वि० ॥

अर्द्धऽसृचैरुक्थानां रूपं पुदैराप्नोति

निविदः । प्रणवैः शुस्त्राणां रूपं पयसा

सोम आप्यते ॥ २५ ॥

अर्धऽऋचैरित्यर्धऽऋचैः । उक्थानाम् ।
 रूपम् । पदैः । आप्नोति । निविदऽइति नि-
 विदः । प्रणवैः । प्रणवैरिति प्रऽणवैः ।
 शस्त्राणाम् । रूपम् । पयसा । सोमः । आ-
 प्यते ॥ २५ ॥

पदार्थः—(अर्धऽऋचैः) ऋचामर्धान्यर्धर्चास्तैर्मन्त्रभागैः
 (उक्थानाम्) स्तोत्रविशेषाणाम् (रूपम्) (पदैः) विश्वकृत्यन्तैः
 (आप्नोति) (निविदः) ये निश्चयेन विन्दन्ति तान् (प्रणवैः)
 ओङ्कारैः (शस्त्राणाम्) शसन्ति धैस्तैषाम् (रूपम्) (पयसा)
 उदकेन (सोमः) रसविशेषः (आप्यते) प्राप्यते ॥ २५ ॥

अन्वयः—यो विद्वानर्धऽऋचैरुक्थानां रूपं पदैः प्रणवैः
 शस्त्राणां रूपं निविदश्चाप्नोति येन विदुषा पयसा सोम आप्र-
 ते स वेदवित्कथ्यते ॥ २५ ॥

भावार्थः—ये विदुषः सकाशादधीत्य वेदस्यानां पदवाक्यम-
 न्तविभागशब्दार्थसंबन्धानां यथार्थं विज्ञानं कुर्वन्ति तेऽत्राऽध्याप-
 का भवन्ति ॥ २५ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् (अर्धऽऋचैः) ऋचाओं के अर्ध भागों से (उक्-
 थानाम्) कथन करके योग्य वैदिक स्तोत्रों का (रूपम्) स्वरूप (पदैः) सुवन्त
 तिष्ठन्त पदों और (प्रणवैः) ओंकारों से (शस्त्राणाम्) शस्त्रों का (रूपम्) स्वरूप
 और (निविदः) जो निश्चय से प्राप्त होते हैं उन को (आप्नोति) प्राप्त होता
 है वा जिस विद्वान् से (पयसा) जल के साथ (सोमः) सोम ओषधि का रस
 (आप्यते) प्राप्त होता है सो वेद का जानने वाला कहाता है ॥ २५ ॥

पदार्थः—(एतावत्) एतत् परिमाणस्य तत् (रूपम्) स्वरूपम् (यज्ञस्य) यजनकर्मणः (यत्) (देवैः) विहङ्गभिः (ब्रह्मणा) परमेश्वरेण वेदचतुष्टयेन वा (कृतम्) निष्पादितं प्रकाशितं वा (तत्) परोक्षम् (एतत्) प्रत्यक्षम् (सर्वम्) (आप्नोति) (यज्ञे) (सौवामणी) सूत्राणि यज्ञोपवीतादीनि मणिना ग्रन्थिनायुक्तानि ध्रियन्ते यस्मिंस्तस्मिन् (सुते) संपादिते ॥ ३१ ॥

अन्वयः—यो मनुष्यो यद्देवैर्ब्रह्मणा यज्ञस्यैतावद्रूपं कृतं तदेतत् सर्वं सौवामणी सुते यज्ञ आप्नोति स द्विजत्वारथं करोति ॥ ३१ ॥

भावार्थः—विहङ्गभिर्मनुष्यैर्यावद्यज्ञानुष्ठानानुसंधानं क्रियेत तावदेवानुष्ठाय महोत्तमं यज्ञफलमाप्तव्यम् ॥ ३१ ॥

पदार्थः—जो मनुष्य (यत्) जिस (देवैः) विद्वानों और (ब्रह्मणा) परमेश्वर वा चार वेदों ने (यज्ञस्य) यज्ञ के (एतावत्) इतने (रूपम्) स्वरूप को (कृतम्) सिद्ध किया वा प्रकाशित किया है (तत्) उस (एतत्) इस (सर्वम्) समस्त को (सौवामणी) जिस में यज्ञोपवीतादि ग्रन्थियुक्त सूत्र धारण किये जाते हैं उस (सुते) सिद्ध किये हुए (यज्ञे) यज्ञ में (आप्नोति) प्राप्त होता है वह द्विज होम का आरम्भ करता है ॥ ३१ ॥

भावार्थः—विद्वान्मनुष्यों को योग्य है कि जितना यज्ञ के अनुष्ठान का अनुसंधान किया जाता है उतनाही अनुष्ठान करके बड़े उत्तम यज्ञ के फल को प्राप्त होवें ॥ ३१ ॥

सुरावन्तमित्यस्य निचृदतिजगती च्छन्दः । इन्द्रो

देवता । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि०

सुरावन्तं बर्हिषदं सुवीरं यज्ञं हिन्वन्ति महिषा नमोभिः । दधानाः सीमं दिवि देवतासु मदेमेन्द्रं यजमानाः स्वर्काः ॥ ३२ ॥

सुरावन्तमिति सुराऽवन्तम् । बर्हिषद-
 म् । बर्हिषदमिति बर्हिऽसदम् । सुवीर-
 मिति सुऽवीरम् । यज्ञम् । हिन्वन्ति । म-
 हिषाः । नमोभिरिति नमःऽभिः । दधानाः ।
 सोमम् । दिवि । देवतासु । मदेम । इन्द्रम् ।
 यजमानाः । स्वर्काऽइति सुऽअर्काः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(सुरावन्तम्) सुराः प्रशस्ताः सोमा विद्यन्ते य-
 स्मिंस्तम् (बर्हिषदम्) यो बर्हिष्याकाशे सीदति तम् (सुवीरम्)
 शोभना वीराः शरीरात्मबलयुक्तायस्मात्तम् (यज्ञम्) (हिन्वन्ति)
 वर्धयन्ति (महिषाः) महान्तः पूजनौयाः (नमोभिः) अग्नैः
 (दधानाः) धरन्तः (सोमम्) ऐश्वर्यम् (दिवि) शुद्धे व्यवहारे
 (देवतासु) विद्वत्सु (मदेम) हर्षेण (इन्द्रम्) परमैश्वर्ययुक्तं
 जनम् (यजमानाः) ये यजन्ति ते विद्वांसः (स्वर्काः) शोभना अर्का
 अन्नादयः पदार्था येषान्ते ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ये महिषास्वर्का यजमाना नमोभिः
 सुरावन्तं बर्हिषदं सुवीरं यज्ञं हिन्वन्ति ते दिवि देवतासु सोम-
 मिन्द्रं दधानाः सन्तो वयं च मदेम ॥ ३२ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अन्नाद्यैश्वर्यं संचित्य तेन विदुषः
 सन्तोष्य सद्विद्यासु शिक्षाः संगृह्य सर्वहितैषिण्यः स्युस्तेऽत्र पुत्र-
 कलत्रानन्दमाप्नुवन्तु ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (महिषाः) महान् पूजनीय (स्वर्काः) उत्तम अन्न आदि पदार्थों से युक्त (यजमानाः) यज्ञ करमे वाले विद्वान् लोग (नमोभिः) अन्नादि से (सुरावन्तम्) उत्तम सोम रस युक्त (वहिषदम्) जो प्रशस्त आकाश में स्थिर होता उस (सुवीरम्) उत्तम शरीर तथा आत्मा के बल से युक्त वीरों की प्राप्ति करमे हारे (यज्ञम्) यज्ञ को (हिन्वन्ति) बढ़ाते हैं वे और (दिवि) शुद्ध व्यवहार में तथा (देवतासु) विद्वानों में (सोमम्) ऐश्वर्य्य और (इन्द्रम्) परमैश्वर्य्य युक्त जन को (दधानाः) धारण करते हुए हम लोग (मदेम) आनन्दित हों ॥ ३२ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अन्नादि ऐश्वर्य्य का संचय कर उस से विद्वानों की प्रसन्न और सत्य विद्याओं में शिक्षा ग्रहण कर के सब के हितैषी हों वे इस संसार में पुत्र स्त्री के आनन्द को प्राप्त हों ॥ ३२ ॥

यस्ते रसद्वयस्य हैमवर्चिर्वृषिः । इन्द्रो

देवता । त्रिष्टुप्कृन्दः । धैवतः स्वरः ॥

किंभूता जना धन्या इत्याह ॥

कैसे पुरुष धन्यवाद के योग्य हैं इस वि० ॥

यस्ते रसः सम्भृत ऽओषधीषु सोमस्य
शुष्मः सुरया सुतस्य । तेन जिन्व यजमानं
मदेन सरस्वतीमश्विना विन्द्रमग्निम् ॥ ३३ ॥

यः । ते । रसः । सम्भृत इति सम्भृतः ।
ओषधीषु । सोमस्य । शुष्मः । सुरया ।
सुतस्य । तेन । जिन्व । यजमानम् ।
मदेन । सरस्वतीम् । अश्विनौ । इन्द्रम् ।
अग्निम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(यः) (ते) तव (रसः) आनन्दः (संभृतः)
 सभ्यरघृतः (ओषधीषु) सोमलतादिषु (सोमस्य) अंशुमदादि
 सञ्ज्ञस्य चतुर्विंशतिधाभिद्यमानस्य (शुष्मः) शुष्मं बलं विद्यते
 यस्मिन् सः (सुरया) शोभनदानशीलया स्त्रिया (सुतस्य)
 निष्पादितस्य (तेन) (जिन्व) प्रीणीहि (यजमानम्) सर्वेभ्यः
 सुखं ददमानम् (मदेन) आनन्दप्रदेन (सरस्वतीम्) प्रशस्तवि-
 द्यायुक्तां स्त्रियम् (अश्विनौ) विद्याव्याप्तावध्यापकोदेशकौ (इ-
 न्द्रम्) ऐश्वर्ययुक्तं सभासेनेशम् (अग्निम्) प्रावकवच्छत्रुदाहकं
 योद्धारम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्तु ओषधीषु वर्त्तमानस्य सुतस्य
 सोमस्य सुरया सभ्यरघृतः शुष्मो रसोऽस्ति तेन मदेन यजमानं सर-
 स्वतीमश्विना विन्द्रमग्निञ्च जिन्व ॥ ३३ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसो जना महीषधिसारान्ध्रयं संसेव्यान्वा
 न्सेवयित्वा सततमानन्दं वर्द्धयेयुस्ते धन्याः सन्ति ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् (यः) जो (ते) आप का (ओषधीषु) सोमलतादि
 ओषधियों में वर्त्तमान (सुतस्य) सिद्ध किये हुए (सोमस्य) अंशुमान् आदि चौ-
 बीस प्रकार के भेद वाले सोम का (सुरया) उत्तम दान शील स्त्री ने (संभृतः)
 अच्छे प्रकार धारण किया हुआ (शुष्मः) बलकारी (रसः) रस है (तेन) उस
 (मदेन) आनन्ददायक रस से (यजमानम्) सब को सुख देने वाले यजमान
 (सरस्वतीम्) उत्तम विद्यायुक्त स्त्री (अश्विनौ) विद्याव्याप्त अध्यापक और उप-
 देशक (इन्द्रम्) ऐश्वर्य युक्त सभा और सेना के पति और (अग्निम्) प्रावक के
 समान शत्रु को जलाने हारे योद्धा को (जिन्व) प्रसन्न कीजिये ॥ ३३ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् मनुष्य महीषधियों के सारों को आप सेवन कर
 अन्यों को सेवन कराके निरन्तर आनन्द बढ़ावे वे धन्यवाद के योग्य हैं ॥ ३३ ॥

यमश्विनेत्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

कौटशाः जनाः सुखिनो भवन्तीत्याह ॥

कैसे पुरुष सुखी होते हैं इस वि० ॥

यमश्विना नमुचेरासुरादधि सरस्वत्य
सुनोदिन्द्रियाय । इमन्तं शुक्रमधुमन्त
मिन्दुं सोमं राजानमिह भक्षयामि ॥ ३४ ॥

यम् । अश्विना । नमुचेः । आसुरात् ।
अधि । सरस्वती । असुनोत् । इन्द्रियाय ।
इमम् । तम् । शुक्रम् । मधुमन्तम् । इन्दुम् ।
सोमम् । राजानम् । इह । भक्षयामि ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(यम्) (अश्विना) सभासेनेशौ (नमुचेः) यो
जलं न मुञ्चति तस्मात् (आसुरात्) असुरस्य मेघस्यायं तस्मात्
(अधि) (सरस्वती) विदुषी स्त्री (असुनोत्) सुनोति (इन्द्रि-
याय) धनायेन्द्रियवत्ताय वा (इमम्) (तम्) (शुक्रम्) शीघ्रं
वलकरम् (मधुमन्तम्) प्रशस्तमधुरादिगुणयुक्तम् (इन्दुम्) परमैश्वर्य
कारकम् (सोमम्) पुरुषार्थे प्रेरकम् (राजानम्) प्रकाशमानम् (इह)
अस्मिन् संसारे (भक्षयामि) भुञ्जे भोजयामि वा ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या इहेन्द्रियाय यं नमुचेरासुरादधि शुक्रं
मधुमन्तमिन्दुं राजानं सोमं सरस्वत्यसुनोदश्विना सुनुतां तमि-
मसहं भक्षयामि ॥ ३४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या सारान्तरसभोजिनो भवन्ति ते बलि
ष्ठेन्द्रियाः सन्तः सदानन्दं भुञ्जते ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (इह) इस संसार में (इन्द्रियाय) धन और इन्द्रिय
बल के लिये (यम्) जिस (नमुचेः) जल को जो नहीं छोड़ता (आसुरात्) उस
मेघ व्यवहार से (अधि) अधिक (शुक्रम्) शीघ्रबलकारी (मधुमन्तम्) उत्तम
मधुरादिगुण युक्त (इन्दुम्) परमैश्वर्य करनी हारे (राजानम्) प्रकाशमान (सोमम्)
पुरुषार्थ में प्रेरक सोम ओषधि को (सरस्वती) विदुषी स्त्री (असुनोत्) सिद्ध करती
तथा (अश्विना) सभा और सेना के पति सिद्ध करते हैं (तम्, इमम्) उस इस को
मैं (भक्षयामि) भोग करता और भोगवाता हूँ ॥ ३४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य उत्तम अन्न रस के भोजन करनी हारे होते हैं वे
बलयुक्त इन्द्रियों वाले होकर सदा आनन्द को भोगते हैं ॥ ३४ ॥

यदन्नमित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

विराट् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैः सर्व आनन्दयितव्यो इत्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि सब को आनन्द करें इस वि० ॥

यदन्नं रिप्तं रसिनः सुतस्य यदिन्द्रोऽ
अपिबच्छचीभिः । अहन्तदस्य मनसा शिवेन
सोमं राजानमिह भक्षयामि ॥ ३५ ॥

यत् । अन्नं । रिप्तम् । रसिनः । सुतस्य ।
यत् । इन्द्रः । अपिबत् । शचीभिः । अहम् ।
तत् । अस्य । मनसा । शिवेन । सोमम् ।
राजानम् । इह । भक्षयामि ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(यत्) (अत्र) अस्मिन् संसारे (रिप्तम्) लिप्तं प्राप्तम् । अत्र लकारस्य रेफादेशः (रसिनः) प्रशस्तो रसो विद्यते यस्मिन्स्य (सुतस्य) निष्पादितस्य (यत्) यम् (इन्द्रः) सूर्यः (अपिबत्) (शचीभिः) क्रियाभिः शचीति कर्मणा० निघं० २ । १ (अहम्) (तत्) तम् (अस्य) (मनसा) (शिवेन) मङ्गलमयेन (सोमम्) ओषधीरसम् (राजानम्) देदौप्रमानम् (इह) (भक्षयामि) ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाहमिहास्य सुतस्य रसिनो यद्वत् रिप्तमऽस्तीन्द्रः शचीभिर्यदपिबत्तद् राजानं सीमं च शिवेन मनसा भक्षयामि तथा यूयमपि भक्षयत ॥ ३५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यथा सूर्यः स्वकिरणैर्जलान्याकृष्य वर्षित्वा सर्वान् सुखयति तथैवानुकूलाभिः क्रियाभी रसान् संसेव्य बलमुन्नीय यशोदृष्ट्या सर्वान् यूयमानन्दयत ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य लोगो जैसे (अहम्) मैं (इह) इस संसार में (अस्य) इस (सुतस्य) सिद्ध किये हुए (रसिनः) प्रशंसित रस युक्त पदार्थ का (यत्) जो भाग (अत्र) इस संसार ही में (रिप्तम्) लिप्त प्राप्त है वा (इन्द्रः) सूर्य (शचीभिः) आकर्षणादि कर्मों के साथ (यत्) जो (अपिबत्) पीता है (तत्) उस को और (राजानम्) प्रकाशमान (सोमम्) ओषधियों के रस को (शिवेन) कल्याण कारक (मनसा) मन से (भक्षयामि) भक्षण करता और पीताहूँ वैसे तुम भी भक्षण किया और पिया करो ॥ ३५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जैसे सूर्य अपनी किरणों से जलों का आकर्षण कर और वर्षा के सब को सुखी कर्ता है वैसे ही अनुकूल क्रियाओं से रसों का सेवन अच्छे प्रकार कर के बल को बढ़ा कीर्ति से सब को तुम लोग आनन्दित करो ॥ ३५ ॥

पितृभ्यः इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः पितरोदेवताः ।

निचृदष्टिनिष्टुपच्छन्दः । मध्यमः खरः ॥

पित्रपत्यादिभिरितरेतरं कथं वर्त्तितव्यमित्याह ॥

माता पिता पुत्रादि को परस्पर कैसे वर्तना चाहिये इस वि० ॥

पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः पिता-
महेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । प्रपिता-
महेभ्यः । स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । अक्षन्
पितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीतृपन्त पितरः
पितरः शुन्धध्वम् ॥ ३६ ॥

पितृभ्यऽइति पितृभ्यः । स्वधायिभ्यऽइ-
ति स्वधायिभ्यः । स्वधा । नमः । पिताम-
हेभ्यः । स्वधायिभ्यऽइति स्वधायिभ्यः । स्वधा ।
नमः । प्रपितामहेभ्य इति प्रऽपितामहे-
भ्यः । स्वधायिभ्यऽइति स्वधायिभ्यः । स्वधा ।
नमः । अक्षन् । पितरः । अमीमदन्त ।
पितरः । अतीतृपन्त । पितरः । पितरः ।
शुन्धध्वम् ॥ ३६ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् के समीप वस के पढ़ के वेदस्थ पद वाक्य मंत्र विभागों के शब्द अर्थ और सबन्धों का यथावद्विज्ञान करते हैं वे इस संसार में अध्यापक होते हैं ॥ २५ ॥

अश्विभ्यामित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो
देवता । अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

सत्पुरुषैः कथं भवितव्यमित्याह ॥

सत्पुरुषों को कैसा होना चाहिये यह वि० ॥

अश्विभ्यां प्रातःसवनमिन्द्रे ऐन्द्रं माध्य-
न्दिनम् । वैश्वदेवत्वं सरस्वत्या तृतीयमा-
प्तत्वं सवनम् ॥ २६ ॥

अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । प्रातःस-
वनमिति प्रातःसवनम् । इन्द्रेण । ऐन्द्रम् ।
माध्यन्दिनम् । वैश्वदेवमिति वैश्वदेवम् ।
सरस्वत्या । तृतीयम् । आप्तम् । सवनम् ॥ २६ ॥

पदार्थः—(अश्विभ्याम्) सूर्याचन्द्रमोभ्याम् (प्रातःसव-
नम्) प्रातःकाले सवनं यज्ञक्रियाप्रेरणम् (इन्द्रेण) विद्युता
(ऐन्द्रम्) ऐश्वर्यकारकम् (माध्यन्दिनम्) मध्याह्ने भवम् (वै-
श्वदेवम्) विश्वेषां देवानामिदम् (सरस्वत्या) सत्यया वाचा
(तृतीयम्) त्रयाणां पूरकम् (आप्तम्) व्याप्तं प्राप्तम् (सवनम्)
आरोग्यकरं होमादिकम् ॥ २६ ॥

अन्वयः—यैरश्विभ्यां प्रथमं प्रातःसवनमिन्द्रेणैदं द्वितीयं मा-
ध्यन्दिनं सवनं सरस्वत्या वैश्वदेवं तृतीयं सवनमाप्तं ते जगदुपकार-
काः सन्ति ॥ २६ ॥

भावार्थः—ये त्रिषु कालेषु सार्वजनिकहितमाचरन्ति तेऽत्र
सत्पुरुषास्सन्ति ॥ २६ ॥

पदार्थः—जिन मनुष्यों में (अश्विभ्याम्) सूर्य चन्द्रमा से प्रथम (प्रातः
सवनम्) प्रातः काल यज्ञक्रिया की प्रेरणा (इन्द्रेण) विजुली से (ऐन्द्रम्) ऐश्वर्य-
कारक दूसरा (माध्यन्दिनम्) मध्याह्न में होमी और (सवनम्) आरोग्यता करनी
वाला होमादि कर्म और (सरस्वत्या) सत्यवाणी से (वैश्वदेवम्) सम्पूर्ण विद्वानों के
सत्कार रूप (तृतीयम्) तीसरा सवन अर्थात् सायंकाल की क्रिया को यथावत्
(आप्तम्) प्राप्त किया है वे जगत्के उपकारक हैं ॥ २६ ॥

भावार्थः—जो भूत भविष्यत् वर्त्तमान इस तीनों कालों में सब मनुष्या
दि प्राणियों का हित करते हैं वे जगत् में सत्पुरुष होते हैं ॥ २६ ॥

वायव्यैरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । यज्ञो देवता ।

भुरिगनुष्टुप् । गान्धारः स्वरः ॥

विदुषा कथं भवितव्यमित्याह ॥

विद्वान् को कैसा होना चाहिये इस वि० ॥

वायव्यैर्वायव्यान्याप्नोति सतेन द्रोण-
कलशम् । कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते स्थाली-
भिः स्थालीराप्नोति ॥ २७ ॥

वायव्यैः । वायव्यानि । आप्नोति ।
सतेन । द्रोणकलशमिति द्रोणऽकलशम् ।

कुम्भीभ्याम् । अम्भृणौ । सुते । स्थाली-
भिः । स्थालीः । आप्नोति ॥ २७ ॥

पदार्थः—(वायव्यैः) वायुषु भवैर्वायुदेवताकैर्वा (वायव्यानि) वायुषु भवानि वायुदेवताकानि वा (आप्नोति) (सतेन) विभक्तेन कर्मणा (द्रोणकलशम्) द्रोणश्च कलशश्च तत् (कुम्भीभ्याम्) धान्यजलाधाराभ्याम् (अम्भृणौ) अपो विभर्ति यास्यां तौ (सुते) निष्पादिते लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः (स्थालीभिः) यासु पदार्थान् स्थापयन्ति पाचयन्ति वा ताभिः (स्थालीः) (आप्नोति) ॥२७॥

अन्वयः—यो विद्वान् वायव्यैर्वायव्यानि सतेन द्रोणकलश-
माप्नोति कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते स्थालीभिः स्थालीराप्नोति स
आद्यो जायते ॥ २७ ॥

भावार्थः—कश्चिदपि मनुष्यो वायुकार्याण्यविदित्वैतत्
कारणेन विना परिमाणविद्यामनया विना पाकविद्यां तामन्त-
रान्नसंस्कारक्रियां च प्राप्तुं न शक्नोति ॥२७॥

पदार्थः—जो विद्वान् (वायव्यैः) वायु में होने वाले गुणों वा वायु जिन
का देवता दिव्यगुणोत्पादक है उन पदार्थों से (वायव्यानि) वायु में होने वा वायु-
देवता वाले कर्मों को (सतेन) विभागयुक्त कर्म से (द्रोणकलशम्) द्रोणपरिमाण
और कलश को (आप्नोति) प्राप्त होता है (कुम्भीभ्याम्) धान्य और जल की पात्रों
से (अम्भृणौ) जिन से जल धारण किया जाता है उन (सुते) सिद्ध किये हुए दो
प्रकार के रसों को (स्थालीभिः) जिनमें पदार्थ धरते वा पकाते हैं उन स्थालियों
से (स्थालीः) स्थालियों को (आप्नोति) प्राप्त होता है वही धनाढ्य होता है ॥ २७ ॥

भावार्थः—कोई भी मनुष्य वायु के कर्मों को न जान कर इस के कारण
के विना परिमाण विद्या को इस विद्या के विना पाकविद्या को और इस के विना
अन्न के संस्कार की क्रिया को प्राप्त नहीं हो सकता ॥ २७ ॥

यजुर्भिरित्यस्य हैमवर्चिर्वृष्टिः । यज्ञो देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

सर्वे वेदमभ्यस्येयुरित्याह ॥

सब लोग वेद का अभ्यास करें इस वि० ॥

यजुर्भिराप्रयन्ते ग्रहा ग्रहै स्तोमाश्च
विष्टुतीः । छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि साम-
नावभृथ आप्रते ॥ २८ ॥

यजुर्भिरिति यजुःऽभिः । आप्रयन्ते ।
ग्रहाः । ग्रहैः । स्तोमाः । च । विष्टुतीः ।
विस्तुतीरिति विऽस्तुतीः । छन्दोभिरिति-
छन्दःऽभिः । उक्थाशस्त्राणि । उक्थशस्त्रा-
णीत्युक्थऽशस्त्राणि । साम्ना । अवभृथ-
ऽदृत्यवऽभृथः । आप्रयते ॥ २८ ॥

पदार्थः—(यजुर्भिः) यजन्ति सङ्गच्छन्ते यैर्यजुर्वेदविद्या-
वयवैस्तैः (आप्रयन्ते) (ग्रहाः) यैः सर्व क्रियाकारणं गृह्णन्ति ते
व्यवहाराः (ग्रहैः) (स्तोमाः) पदार्थगुणप्रशंसाः (च) (विष्टुतीः)
विविधाश्च तास्तुतयश्च ताः (छन्दोभिः) गायत्र्यादिभिर्विद्वद्भिः
स्तोतृभिर्वा । छन्द इति स्तोत्रिणा० निघ० ३ । १ ई (उक्था-
शस्त्राणि) उक्थानि च तानि शस्त्राणि च । अत्रान्येषामपीति
पूर्वपदस्य दीर्घः (साम्ना) सामवेदेन (अवभृथः) शोधनम्
(आप्रयते) प्राप्रते ॥ २८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या युष्माभिर्यैर्यजुर्भिर्ग्रहाः ग्रहैः स्तोमा विष्टुतौश्च छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि चाप्यन्ते साम्नावभृथ आप्यते तेषामुपयोगो यथावत्कर्त्तव्यः ॥ २८ ॥

भावार्थः—कश्चिदपि मनुष्यो वेदाभ्यासेन विना अखिलाः सांगोपांगा विद्याः प्राप्तुं नार्हति ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम लोगों को जिन (यजुर्भिः) यजुर्वेदोक्त विद्या के अवयवों से (ग्रहाः) जिन से समस्त क्रियाकाण्डका ग्रहण किया जाता है वे व्यवहार (ग्रहैः) ग्रहों से (स्तोमाः) पदार्थों के गुणों की प्रशंसा (च) और (विष्टुतौः) विविध स्तुतियां (छन्दोभिः) गायत्र्यादि छन्द वा विद्वान् और गुणों की स्तुति करने वालों से (उक्थाशस्त्राणि) कथन करने योग्य वेद के स्तोत्र और शस्त्र (आप्यन्ते) प्राप्त होते हैं तथा (साम्ना) सामवेद से (अवभृथः) शोधन (आप्यते) प्राप्त होता है उन का उपयोग यथावत् करना चाहिये ॥ २८ ॥

भावार्थः—कोई भी मनुष्य वेदाभ्यास के विना संपूर्ण साङ्गोपाङ्ग वेद विद्याओं की प्राप्त होनी योग्य नहीं होता ॥ २८ ॥

इडाभिरित्यस्य हैमवर्चिर्ऋषिः । इडा देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

गृहस्थैः पुरुषैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

गृहस्थ पुरुषों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

इडाभिर्भक्षानाप्नोति सूक्तवाकेनाशि-
षः । शुभ्युना पत्नीसंयुजान्तसमिष्टयजुषा
सुश्रूयाम् ॥ २९ ॥

इडाभिः । भक्षान् । आप्नोति । सूक्त-
वाकेनेति सूक्तवाकेन । आशिषः इत्या-
शिषः । शंयुनेति शम्भुना । पत्नीसंया-
जानिति पत्नीसंयाजान् । समिष्टयजु-
षेति समिष्टयजुषा । सन्ध्यामिति सम्-
संध्याम् ॥ २६ ॥

पदार्थः—(इडाभिः) पृथिवीभिः । इडेति पृथिवीनां
निघं० १ । १ (भक्षान्) भक्षितुमर्हान् भोज्यान् पदार्थान्
(आप्नोति) (सूक्तवाकेन) सुष्ठूच्यते तत् सूक्तं तेन (आशिषः)
इच्छाः (शंयुना) सुखसयेन (पत्नीसंयाजान्) ये पत्न्या सह
समिज्यन्ते तान् (समिष्टयजुषा) सम्यगिष्टं येन भवति तेन
(संध्याम्) सन्ध्यां तिष्ठन्ति यस्यां ताम् ॥ २६ ॥

अन्वयः—यो विद्वान्निडाभिर्भक्षान् सूक्तवाकेनाशिषः शंयुना
पत्नीसंयाजान् समिष्टयजुषा संध्यामाप्नोति स सुखी कष्टं न
स्यात् ॥ २६ ॥

भावार्थः—गृहस्था वेदविज्ञानेनैव पृथिवीराज्यभोगेच्छां तत्-
सिद्धिसंस्थितिं चाप्नुवन्तु ॥ २६ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् (इडाभिः) पृथिवियों से (भक्षान्) भक्षण करने
योग्य अन्नादि पदार्थों को (सूक्तवाकेन) जो सुन्दरता से कहाजाय उस को कहने से
(आशिषः) इच्छा सिद्धियों को (शंयुना) जिस से सुख प्राप्त होता है उस से

(पत्नीसंयाजान्) जो पत्नी के साथ मिलते हैं उन को (समिष्टयजुषा) अर्चके दृष्ट सिद्ध करनी वाले यजुर्वेद के कर्म से (संस्थाम्) अर्चके प्रकार रहने के स्थान को (आप्नोति) प्राप्त होता है वह सुखी क्यों न होवे ॥ २८ ॥

भावार्थः—गृहस्थ लोग वेद विज्ञानही से पृथ्वी के राज्य भोग की इच्छा और उस की सिद्धि की प्राप्त होवे ॥ २८ ॥

व्रतेनेत्यस्य हैमवर्चिर्वर्तषिः । यज्ञोदेवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैः सत्यं ग्राह्यमसत्यं च त्याज्यमित्याह ॥

मनुष्यों को सत्य का ग्रहण और असत्य का त्याग करना चाहिये इ० ॥

व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति
दक्षिणाम् । दक्षिणा अङ्गामाप्नोति
अङ्गया सत्यमाप्यते ॥ ३० ॥

व्रतेन । दीक्षाम् । आप्नोति । दीक्षया ।
आप्नोति । दक्षिणाम् । दक्षिणा । अङ्गाम् ।
आप्नोति । अङ्गया । सत्यम् । आप्यते ॥ ३० ॥

पदार्थः—(व्रतेन) सत्यभाषणब्रह्मचर्यादिनियमेन (दीक्षाम्) ब्रह्मचर्यविद्यादिसुशिक्षा प्रज्ञा (आप्नोति) (दीक्षया) (आप्नोति) (दक्षिणाम्) प्रतिष्ठांश्रियं वा (दक्षिणा) दक्षिणया । अत्र विभक्तिलोपः (अङ्गाम्) अत्यत्यं दधाति ययेच्छया ताम् । अदिति सत्यना० निघं० ३ । १० (आप्नोति) (अङ्गया) (सत्यम्) सत्सु नित्येषु पदार्थेषु व्यवहारेषु वा साधुस्तं परमेश्वरं धर्मं वा (आप्यते) प्राप्यते ॥ ३० ॥

अन्वयः—यो बालकः कन्यका मनुष्यो वा व्रतेन दौक्ष्यामाप्नोति दौक्ष्या दक्षिणामाप्नोति दक्षिणा अङ्गामाप्नोति तथा अङ्गया वा येन स त्वमाप्यते स सुखी भवति ॥ ३० ॥

भावार्थः—कश्चिदपि मनुष्यो विद्यामुशिक्षाअङ्गाभिर्विना सत्यान् व्यवहारान् प्राप्तुमसत्यांश्च त्यक्तुं न शक्नोति ॥ ३० ॥

पदार्थः—जो बालक कन्या वा पुरुष (व्रतेन) ब्रह्मचर्यादि नियमों से (दौक्ष्याम्) ब्रह्मचर्यादि सत्कर्मों के आरंभ रूप दौक्षा को (आप्नोति) प्राप्त होता है (दौक्ष्या) उस दौक्षा से (दक्षिणाम्) प्रतिष्ठा और धन को (आप्नोति) प्राप्त होता है (दक्षिणा, उस प्रतिष्ठा वा धन रूप से (अङ्गाम्) सत्य के धारण में प्रीति रूप अङ्गा को (आप्नोति) प्राप्त होता है वा उस (अङ्गया) अङ्गा से जिसने (सत्याम्) नित्य पदार्थ वा व्यवहारों में उत्तम परमेश्वर वा धर्म को (आप्यते) प्राप्ति की है वह सुखी होता है ॥ ३० ॥

भावार्थः—कोई भी मनुष्य विद्या अच्छी शिक्षा और अङ्गा के बिना सत्य व्यवहारों को प्राप्त होमें और दुष्ट व्यवहारों के छोड़ने को समर्थ नहीं होता ॥ ३० ॥

एतावद्रूपमित्यस्य हैमवर्चिर्वर्द्धिः । यज्ञो देवता ॥

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

एतावद्रूपं यज्ञस्य यद्देवैर्ब्रह्मणा कृतम् ।
तदेतत्सर्वमाप्नोति यज्ञे सौत्रामणी सुते ॥
एतावत् । रूपम् । यज्ञस्य । यत् । देवैः ।
ब्रह्मणा । कृतम् । तत् । एतत् । सर्वम् ।
आप्नोति । यज्ञे । सौत्रामणी । सुते ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(पितृभ्यः) प्रालकेभ्यो जनकाध्यापकादिभ्यः (स्वधायिभ्यः) ये स्वधामुदकमग्नं धैतुं प्राप्तुं शीलास्तेभ्यः । स्वधेत्युदकना० निर्घ० १। १२ स्वधेत्यन्नना० निर्घ० २। ७ (स्वधा) अन्नम् (नमः) सत्करणम् (पितामहेभ्यः) ये पितृणां पितरस्तेभ्यः (स्वधायिभ्यः)(स्वधा) स्वान् दधाति यथा सा क्रिया(नमः)नमनम् (प्रपितामहेभ्यः)ये पितामहानां पितरस्तेभ्यः(स्वधायिभ्यः)(स्वधा) स्वेन धारिता सेवा (नमः) अन्नादिकम् (अन्नम्) अदन्तु । योऽदधातोः स्थाने षस्त्वुच्चादेशस्तस्य लुङि रूपम् (पितरः) ज्ञानिनः (अमौमदन्त) अतिशयेन हर्षयत (पितरः) (अतीतृपन्त) अतिशयेन तर्पयत (पितरः)(पितरः) (शुन्धध्वम्) पवित्रीकृत॥ ३ ई॥

अन्वयः—अस्माभिः पुत्रशिष्यादिमनुष्यैर्येभ्यः स्वधायिभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः स्वधायिभ्यः पितामहेभ्यः स्वधा नमः स्वधायिभ्यः प्रपितामहेभ्यः स्वधा नमः क्रियते हे पितरस्ते भवन्तोऽस्मात्सुसंस्कृतान्यन्नादीन्यन्नम् हे पितरो यूयमानन्दिता भूत्वाऽस्मानमौमदन्त हे पितरो यूयं तृप्ता भूत्वाऽस्मानतीतृपन्त हे पितरो यूयं शुद्धा भूत्वाऽस्मान् शुन्धध्वम् ॥ ३ ई ॥

भावार्थः—हे पुत्रशिष्यस्नुषादयो जना यूयमुत्तमैरन्नादिभिः पित्रादौन्दृष्ट्वान्ततं सत्कुरुत पितरो युष्मानप्यानन्दयेयुः । यथा मातापित्रादयो बाल्यावस्थायां युष्मान् सेवन्ते तथैव यूयं वृद्धावस्थायां तेषां सेवां यथावत्कुरुत ॥ ३ ई ॥

पदार्थः—हम पुत्र शिष्यादि मनुष्य (स्वधायिभ्यः) जिन स्वधा अन्न और जल को प्राप्त होने के स्वभाव वाले (पितृभ्यः) ज्ञानियों को (स्वधा) अन्न देने और (नमः) सत्कार करते (स्वधायिभ्यः) बहुत अन्न की चाहने वाले (पितामहेभ्यः) पिता के पिताश्री को (स्वधा) सुन्दर अन्न देतेतथा(नमः)सत्कार करते और

(स्वधादिभ्यः) उत्तम अन्न के चाहने वाले (प्रपितामहेभ्यः) पितामह के पिताओं की (स्वधा) अन्न देते और उन का (नमः) सत्कार करते हैं वे हे (पितरः) पिता आदि जानियो आप लोग हमने अच्छे प्रकार बनाये हुए अन्न आदि का (असृज्) भोजन कीजिये हे (पितरः) अध्यापक लोगो आप आनन्दित हो के हम को (अमीमदन्त) आनन्दयुक्त कीजिये हे (पितरः) उपदेशक लोगो आप तृप्त हो कर हम को (अतीतृपन्त) तृप्त कीजिये । हे (पितरः) विद्वानो आप लोग शुद्ध हो कर हम को (शुन्धध्वम्) शुद्ध कीजिये ॥ ३६ ॥

भावार्थः—हे पुत्र शिष्य और पुत्रवधू आदि लोगो तुम उत्तम अन्नादि पदार्थों से पिता आदि वृद्धों का निरन्तर सत्कार किया करो तथा पितर लोग तम को भी आनन्दित करें जैसे माता पितादि बाल्यावस्था में तुम्हारी सेवा करते हैं वैसे ही तुम लोग वृद्धावस्था में उन की सेवा यथावत् किया करो ॥ ३६ ॥

पुनन्तु मा पितरद्वयस्य प्रजापतिर्कृषिः । सरस्वती
देवता । भुरिगण्डिषकुन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तदेवाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः पुनन्तु मा
पितामहाः । पुनन्तु प्रपितामहाः पवि-
त्रेण शतायुषा । पुनन्तु मा पितामहाः
पुनन्तु प्रपितामहाः । पवित्रेण शतायुषा
विश्वमायुर्व्यश्नवै ॥ ३७ ॥

पुनन्तु । मा । पितरः । सोम्यासः ।
पुनन्तु । मा । पितामहाः । पुनन्तु ।

प्रपितामहाऽइति प्रऽपितामहाः॥पवित्रेण ।
 शतायुषेति शतऽआयुषा । पुनन्तु । मा ।
 पितामहाः । पुनन्तु । प्रपितामहा इति
 प्रऽपितामहाः । पवित्रेण । शतायुषेतिश-
 तऽआयुषा । विश्वम् । आयुः । वि ।
 अन्नवै ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(पुनन्तु) अशुद्धाद्व्यवहारान्निवर्त्य शुद्धे प्रवर्त्य
 पवित्रौकुर्वन्तु (मा) माम् (पितरः) ज्ञानप्रदानेन पालकाः
 (सोम्यासः) सोमे ऐश्वर्ये भवाः सोमवच्छान्ता वा (पुनन्तु) (मा)
 (पितामहाः) (पुनन्तु) (प्रपितामहाः) (पवित्रेण) शुद्धा-
 चरणयुक्तेन (शतायुषा) शतं वर्षाणि यस्मिन्नायुषि तेन
 (पुनन्तु) (मा) (पितामहाः) (पुनन्तु) (प्रपितामहाः)
 (पवित्रेण) ब्रह्मचर्यादिधर्माचरणयुक्तेन (शतायुषा) (विश्वम्)
 पूर्णम् (आयुः) जीवनम् (वि) विविधार्थे (अन्नवै) प्राप्नु-
 याम् । लोटप्रयोगोऽयम् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—सोम्यासः पितरः पवित्रेण शतायुषा मा पुनन्तु
 सोम्यासः पितामहाः पवित्रेण शतायुषा मा पुनन्तु सोम्यासः
 प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा मा पुनन्तु सोम्यासः पितामहाः
 पवित्रेण शतायुषा मा पुनन्तु सोम्यासः प्रपितामहाः पवित्रेण
 शतायुषा मा पुनन्तु यतोऽहं विश्वमायुर्व्यन्नवै प्राप्नुयाम् ॥ ३७ ॥

भावार्थः—पितृपितामहप्रपितामहैः स्वकन्याः पुत्रांश्च ब्रह्मचर्यशिक्षाधर्मोपदेशेन संयोज्य विद्यासुशीलगुक्ताः कार्याः सन्तानैः सेवानुकूलचरणाभ्यां सर्वे नित्यं सेवनीयाः । एवं परस्परपकारेण गृहाश्रमे आनन्देन वर्तितव्यम् ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(सोभ्यासः) ऐश्वर्य से युक्त वा चन्द्रमा के तुल्य शान्त (पितरः) ज्ञान देने से पालक पितर लोग (पवित्रेण) शुद्ध (शतायुषा) सौवर्ष की आयु से (मा) सुभ को (पुनन्तु) पवित्र करे अतिबुद्धिमान् चन्द्रमा के तुल्य आनन्द कर्त्ता (पितामहाः) पितामहों के पिता उस अतिशुद्ध सौ वर्ष युक्त आयु से (मा) सुभ को (पुनन्तु) पवित्र करे । ऐश्वर्यदाता चन्द्रमा के तुल्य शीतल स्वभाव वाले (प्रपितामहाः) पितामहों के पिता लोग शुद्ध सौ वर्ष पर्यन्त जीवन से (मा) सुभ को (पुनन्तु) पवित्र करे । विद्यादि ऐश्वर्ययुक्त वा शान्त स्वभाव (पितामहाः) पितामहों के पिता (पवित्रेण) अतोय शुद्धानन्दयुक्त (शतायुषा) शत वर्षपर्यन्त आयु से सुभको (पुनन्तु) पवित्राचरण युक्त करे । सुन्दर ऐश्वर्य के दाता वा शान्ति युक्त (प्रपितामहाः) पितामहों के पिता पवित्र धर्माचरणयुक्त सौ वर्ष पर्यन्त आयु से सुभ को (पुनन्तु) पवित्र करे जिस से मैं (विश्वम्) संपूर्ण (आयुः) जीवन को (व्यश्नवे) प्राप्त होऊँ ॥ ३७ ॥

भावार्थः—पिता, पितामह और प्रपितामहों को योग्य है कि अपने कन्या और पुत्रों को ब्रह्मचर्य अच्छी शिक्षा और धर्मोपदेश से संयुक्त करके विद्या और उत्तम शील से युक्त करें सन्तानों को योग्य है कि पितादि की सेवा और अनुकूल आचरण से पिता आदि सभी की नित्य सेवा करें ऐसे परस्पर उपकार से गृहाश्रम में आनन्द के साथ वर्त्तना चाहिये ॥ ३७ ॥

अग्नयायूषि इत्यस्य वैखानस ऋषिः । इन्द्रो

देवता । गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयसाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

अग्नयायूषि पवसुऽआ सुवोर्जमिधं
च नः । आरे बाधस्व दुक्कुनाम् ॥ ३८ ॥

अग्ने । आयूंषि । पवसे । आ । सुव ।
उर्जम् । इषम् । च । नः । आरे । बाधस्व ।
दुच्छुनाम् ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् पितः पितामह प्रपितामह
(आयूंषि) अन्नादीनि (पवसे) पवित्रीकुर्याः । लेट्प्रयोगो-
यम् (आ) समन्तात् (सुव) प्रेर्ष्व (उर्जम्) पराक्रमम् (इ-
षम्) इच्छासिद्धिम् (च) (नः) अस्माकम् (आरे) दूरे
निकटे (बाधस्व) निवर्त्तय (दुच्छुनाम्) दूतो दुष्टाश्चान्द्व
वर्तमानास्तेषाम् ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यस्त्वं न आयूंषि पवसे स त्वमूर्जमिषं
चासुव आरे दुच्छुनां संगं बाधस्व ॥ ३८ ॥

भावार्थः—पितादयोऽपत्येषु दीर्घायुःपराक्रमशुभेच्छा धार-
यित्वा स्वसन्तानान् दुष्टानां सङ्गान्निवार्य श्रेष्ठानां सङ्गे प्रवर्त्य
धार्मिकान् दीर्घायुषः कुर्वन्तु यतस्ते वृद्धावस्थायामप्यप्रियाचरणं
कदाचिन्न कुर्युः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् पिता, पितामह और प्रपितामह जो आप
(नः) हमारे (आयूंषि) आयुर्दाओं को (पवसे) पवित्र करें सो आप (उर्जम्) पराक्रम
(च) और (इषम्) इच्छासिद्धि को (आ, सुव) चारों ओर से सिद्ध करिये और
दूर और निकट वसने वाले (दुच्छुनाम्) दुष्ट कुत्तों के समान मनुष्यों के संग
को (बाधस्व) कुड़ा दीजिये ॥ ३८ ॥

भावार्थः—पिता आदि लोग अपने सन्तानोंमें दीर्घ आयु पराक्रम और
शुभ इच्छा का धारण कराके अपने सन्तानोंको दुष्टों के संग से रोक और श्रेष्ठों
के संगमें प्रवृत्त करा के धार्मिक चिरंजीवी करें जिस से वे वृद्धावस्थामें भी अप्रिया-
चरण कभी न करें ॥ ३८ ॥

पुनन्तुमादेवजनाइत्यस्य वैखानस ऋषिः । विद्वांसो देवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा
धियः । पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदः
पुनीहि मा ॥ ३६ ॥

पुनन्तु । मा । देवजनाऽइति देवजनाः ।
पुनन्तु । मनसा । धियः । पुनन्तु । विश्वा ।
भूतानि । जातवेदऽइति जातवेदः । पुनीहि ।
मा ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(पुनन्तु) (मा) (देवजनाः) देवा विद्वांसश्च ते
जना धर्मे प्रसिद्धाश्च (पुनन्तु) (मनसा) विज्ञानेन (धियः)
बुद्धीः (पुनन्तु) (विश्वा) सर्वाणि (भूतानि) (जातवेदः)
जातेषु जनेषु ज्ञानिन् विद्वन् (पुनीहि) (मा) माम् ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे जातवेदो विद्वन् यथा देवजना मनसा मां
पुनन्तु मम धियश्च पुनन्तु मम विश्वाभूतानि मा पुनन्तु तथा त्वं
मा पुनीहि ॥ ३६ ॥

भावार्थः—विदुषां विदुषीणां चेदमेव मुख्यं कृत्यमस्ति यत् पुत्राः पुत्रश्च ब्रह्मचर्यसुशिक्षाभ्यां विद्वांसः विदुष्यश्च सुशौलाः सततं संपादनीया इति ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) उत्पन्न हुए जनों में ज्ञानी विद्वन् जैसे (देव-जनाः) विद्वान् जन (मनसा) विज्ञान और प्रीति से (मा) सुभ को (पुनन्तु) पवित्र करें और हमारी (धियः) बुद्धियों को (पुनन्तु) पवित्र करें और (विश्वा) संपूर्ण (भूतानि) भूतप्राणिमात्र सुभ को (पुनन्तु) पवित्र करें वैसे आप (मा) सुभ को (पुनीहि) पवित्र कीजिये ॥ ३८ ॥

भावार्थः—विद्वान् पुरुष और विदुषी स्त्रियों का मुख्य कर्त्तव्य यही है कि जो पुत्र और पुत्रियों को ब्रह्मचर्य और सुशिक्षा से विद्वान् और विदुषी सुन्दर शील युक्त निरन्तर किया करें ॥ ३८ ॥

पवित्रेणेत्यस्य वैखानसऋषिः । अग्निदेवता ।

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पवित्रेण पुनीहि मा शुक्रेण देव दीद्य-
त् । अग्ने क्रत्वा क्रतून् ॥ ४० ॥

पवित्रेण । पुनीहि । मा । शुक्रेण । देव ।

दीद्यत् । अग्ने । क्रत्वा । क्रतून् । अनु ॥ ४० ॥

पदार्थः—(पवित्रेण) शुद्धेन (पुनीहि) (मा) (शुक्रेण)
धर्म पराक्रमेण (देव) विद्यादातः (दीद्यत्) प्रकाशमान
(अग्ने) विद्वन् (क्रत्वा) क्रतुना प्रज्ञया कर्मणा वा (क्रतून्)
ज्ञा कर्माणि वा (अनु) ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे दीद्यद्देवान्ने त्वं पवित्रेण शुक्लेण स्वयं पवित्रो भूत्वा मा माञ्जैतेनानुपुनौहि स्वस्य क्रत्वा प्रज्ञया कर्मणा वा स्वां प्रज्ञां स्वं कर्म च पवित्रौ कृत्यास्माकं क्रतून् ननु पुनौहि ॥ ४० ॥

भावार्थः—पितृध्यापकोपदेशकाः स्वयं धार्मिका विद्वांसो भूत्वा स्वसन्तानानपीदृशानेव योग्यान् धार्मिकान् विदुषः कुर्व्युः ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे (दीद्यत्) प्रमाश्रमान (देव) विद्या के देने हारे (अग्ने) विद्वन् आप (पवित्रेण) शुद्ध (शुक्लेण) वीर्य पराक्रम से स्वयं पवित्र हो कर (मा) सुभक्त को इस से (अनु, पुनौहि) पीछे पवित्र कर अपनी (कृत्वा) बुद्धि वा कर्म से अपनी प्रज्ञा और कर्म को पवित्र करके हमारी (क्रतून्) बुद्धियों वा कर्मों को पुनः २ पवित्र किया करो ॥ ४० ॥

भावार्थः—पिता अध्यापक और उपदेशक लोग स्वयं धार्मिक और विद्वान् हो कर अपने सन्तानों को भी ऐसे ही धार्मिक योग्य विद्वान् करें ॥ ४० ॥

यत्त इत्यस्य वैखानस ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचूद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

जनैः कथं शुद्धैर्भवितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को कैसे शुद्ध होना चाहिये इस वि०॥

यत्तं पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा ।

ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥ ४१ ॥

यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिषि । अग्ने ।

विततमिति विस्तृतम् । अन्तरा । ब्रह्म ।

तेन । पुनातु । मा ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(यत्) (ते) तव (पवित्रम्) शुद्धम् (अर्चिषि)
अर्चितुं योग्ये शुद्धे तेजसि (अग्ने) स्वप्रकाशस्वरूपेश्वर (वित-
तम्) व्याप्तम् (अन्तरा) (ब्रह्म) बृहद्विद्यं वेदचतुष्टयम् (तेन)
(पुनातु) (मा) माम् ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ते तवार्चिष्यन्तरा यत् विततं पवित्रं
ब्रह्मास्ति तेन मा मां भवान् पुनातु ॥ ४१ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयं यो देवानां देवः पवित्राणां पवित्रो
व्याप्तेषु व्याप्तोऽन्तर्यामीश्वरस्तद्विद्या वेदश्चाऽस्ति तदनुकूलाच-
रणेन सततं पवित्रा भवत ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) स्वप्रकाश स्वरूप जगदीश्वर (ते) तेरे (अर्चिषि)
सत्कार करनी योग्य शुद्ध तेज स्वरूप में (अन्तरा) सब से भिन्न (यत्) जो (विततम्)
विस्तृत सब में व्याप्त (पवित्रम्) शुद्ध स्वरूप (ब्रह्म) उत्तम वेद विद्या है (तेन)
उस से (मा) मुझ को आप (पुनातु) पवित्र कीजिये ॥ ४१ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुमलोग जो देवी का देव पवित्रों का पवित्र व्याप्ती
में व्याप्त अन्तर्यामी ईश्वर और उस की विद्या वेद है उस की अनुकूल आचरण से
निरन्तर पवित्र होजिये ॥ ४१ ॥

पवमान इत्यस्य वैखानस ऋषिः । सोमो देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः पुत्रादयः कथं पवित्राः करणीया इत्याह ॥

फिर मनुष्यों को पुत्रादि कैसे पवित्र करने चाहिये इस वि० ॥

पवमानः सोऽअद्य नः प्रवित्रेण विच-

र्षणिः । यः पीता स पुनातु मा ॥ ४२ ॥

पवमानः । सः । अद्य । नः । पवित्रेण ।
 विचर्षणिरिति विऽचर्षणिः । यः । पोता ।
 सः । पुनातु । मा ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(पवमानः) पवित्रः (सः) (अद्य) (नः)
 अस्माकं मध्ये (पवित्रेण) शुद्धाचरणेन (विचर्षणिः) विविध-
 विद्याप्रद ईश्वरः (यः) (पोता) पवित्रकर्त्ता (सः) (पुनातु)
 (मा) माम् ॥ ४२ ॥

अन्वयः—यो नो मध्ये पवित्रेण पवमानो विचर्षणिरस्ति
 सोऽद्यास्माकं पवित्रकर्त्तापदेशकश्चास्ति स पोता मा पुनातु ॥ ४२ ॥

भावार्थः—मनुष्या ईश्वरवद्भार्मिका भूत्वा स्वसन्तानान् धर्मा-
 त्मानः कुर्युरौदृशानन्तराऽन्यानपि ते पवित्रयितुं न शक्नुवन्ति ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(यः) जो जगदीश्वर (नः) हमारे मध्य में (पवित्रेण) शुद्ध
 आचरण से (पवमानः) पवित्र (विचर्षणिः) विविध विद्याओं का दाता है (सः)
 सो (अद्य) आज हम को पवित्र करने वाला और हमारा उपदेशक है (सः)
 सो (पोता) पवित्र स्वरूप परमात्मा (मा) मुझ को (पुनातु) पवित्र करे ॥ ४२ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग ईश्वर के समान धार्मिक हो कर अपनी
 को धर्मात्मा करें ऐसे किये बिना अन्य मनुष्यों को भी वे पवित्र नन्तरा ।

उभाभ्यामित्यस्यवैखानस कट्टिप्रि

निचृद्गायत्री छन्दः । षड्ज

मनुष्यैरधर्मात्कथं भेतव्यमित्याह अग्ने ।

मनुष्यों को अधर्म से कैसे डरना चाहिये इस वि०

उभाभ्यान्देव सवितः पवित्रेण सुवेन
 च । मां पुनीहि विश्वतः ॥ ४३ ॥

उभाभ्याम् । देव । सवितरिति सवितः ।
पवित्रेण । सवेन । च । माम् । पुनौहि ।
विश्वतः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(उभाभ्याम्) विद्यापुरुषार्थाभ्याम् (देव) सुख-
प्रदातः (सवितः) सत्कर्मसु प्रेरकेश्वर (पवित्रेण) शुद्धाचरणेन
(सवेन) ऐश्वर्येण (च) (माम्) (पुनौहि) (विश्वतः) सर्वतः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे देव सवितर्जगद्दीश्वर त्वं पवित्रेण सवेन चो-
भाभ्यां विश्वतो मां पुनौहि ॥ ४३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या य ईश्वरः सर्वान् शुद्धिं धर्मं च ग्राह-
यति तमाश्रित्याऽधर्माचरणात्सदा भयं कुरुत ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे (देव) सुख के देने वाले (सवितः) सत्यकर्मों में प्रेरक
जगदीश्वर आप (पवित्रेण) पवित्र वर्त्ताव (च) और (सवेन) सकलैश्वर्य तथा
(उभाभ्याम्) विद्या और पुरुषार्थ से (विश्वतः) सब ओर से (माम्) मुझ को
(पुनौहि) पवित्र कीजिये ॥ ४३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो ईश्वर सब मनुष्यों को शुद्धि और धर्म को ग्रहण
करता है उसी का आश्रय कर के अधर्माचरण से सदा भय किया करो ॥ ४३ ॥

पवभीत्यस्य वैखानस ऋषिः । विश्वे देवा देवताः ।

गायत्रिः त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः पुत्राणां राज्यं वर्द्धनीयमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को कैसे राज्य बढ़ाना चाहिये इस वि० ॥

वृषदेवी पुनती देव्यागाद्यस्यामिमा
बह्व्यूस्तन्वो वीतपृष्ठाः । तया मदन्तः स-
ध्रमादिषु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ४४ ॥

वैश्वदेवीतिवैश्वऽदेवी । पुनती । देवी ।
 आ । अगात् । यस्याम् । इमाः । बह्व्यूः ।
 तन्वूः । वीतपृष्ठा इति वीतऽपृष्ठाः । तथा ।
 मदन्तः । सधमादेष्विति सधऽमादेषु ।
 वयम् । स्याम् । पतयः । रयीणाम् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(वैश्वदेवी) विश्वासां देवीनां विदुषीणां मध्य
 इयं विदुषी (पुनती) पवित्रतां कुर्वती (देवी) सकलविद्या-
 धर्माचरणेन प्रकाशमाना (आ) सर्वतः (अगात्) प्राप्नुयात्
 (यस्याम्) (इमाः) (बह्व्यूः) अनेकाः (तन्वूः) विस्तृत-
 विद्याः (वीतपृष्ठाः) विविधानि इतानि विदितानि पृष्ठानि
 प्रच्छन्नानि याभिस्ताः (तथा) (मदन्तः) हृष्यन्तः (सधमादेषु)
 सहस्रानेषु (वयम्) (स्याम्) (पतयः) (रयीणाम्) धनानाम् ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या या वैश्वदेवी पुनती देव्याध्यापिका
 ब्रह्मचारिणी कन्यास्मानागात् यस्यां सत्यामिमा बह्व्यस्तन्वो वी-
 तपृष्ठाः स्युस्तथा सुशिक्षिता भार्याः प्राप्य वयं सधमादेषु मदन्तो
 रयीणां पतयः स्याम ॥ ४४ ॥

भावार्थः—यथा राजा सर्वकन्याऽध्यापनाय पूर्णविद्यावतीः
 स्त्रीर्नियोज्य सर्वा बालिकाः पूर्णविद्यासुशिक्षायुक्ताः कुर्यात्
 तथैव बालकानपि कुर्याद्यदैते यौवनस्थाः स्युस्तदैव स्वयंवरं
 विवाहं कारयेदेवं राज्यवृद्धिं सदा कुर्यात् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (वैश्वदेवी) सब विदुषी स्त्रियों में उत्तम (पुनती) सब की पवित्रता करती हुई (देवी) सकल विद्या और धर्म के आचरण से प्रकाशमान विद्याओं की पढ़ाने वाली ब्रह्मचारिणी कन्या हम को (आ, अगात्) प्राप्त होवे (यस्याम्) जिस के होने में (इमाः) ये (बहुव्यः) बहुत सौ (तन्वः) विस्तृत विद्यायुक्त (वीतपृष्ठाः) विविध प्रश्नों को जानने वाली हों (तया) उस से अच्छी शिक्षा को प्राप्त भार्याओं को प्राप्त होकर (वयम्) हम लोग (सधमादिषु) समान स्थानों में (मदन्तः) आनन्द युक्त हुए (रयीणाम्) धनादि ऐश्वर्यों के (पतयः) स्वामी (स्याम) होवे ॥ ४४ ॥

भावार्थः—जैसे राजा सब कन्याओं को पढ़ाने के लिये पूर्ण विद्या वाली स्त्रियों को नियुक्त करके सब बालिकाओं को पूर्ण विद्या और सुशिक्षा युक्त करे वैसे ही बालकों को भी किया करे जब ये सब पूर्ण युवावस्था वाले हों तभी स्वयंवर विवाह करावे ऐसे राज्य की वृद्धि को सदा किया करे ॥ ४४ ॥

ये समाना इत्यस्य वैखानस ऋषिः । पितरो देवताः ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

कुत्र जनाः सुखं निवसन्तीत्याह ॥

कहां मनुष्य सुखपूर्वक निवास करते हैं इस वि० ॥

ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये ।
तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु
कल्पताम् ॥ ४५ ॥

ये । समानाः । समनसः इति समनसः ।
पितरः । यमराज्य इति यमराज्ये । तेषाम् ।
लोकः । स्वधा । नमः । यज्ञः । देवेषु ।
कल्पताम् ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(ये) (समानाः) सदृशाः (समनसः) समानं मनो विज्ञानं येषां ते (पितरः) प्रजापालकाः (यमराज्ये) यमस्य सभाधीशस्य राष्ट्रे (तेषाम्) (लोकः) सभादर्शनं वा (स्वधा) अन्नम् (नमः) सत्करणम् (यज्ञः) संगन्तव्यो न्यायः (देवेषु) विद्वत्सु (कल्पताम्) समर्थितोऽस्तु ॥ ४५ ॥

अन्वयः—ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये सन्ति तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञश्च देवेषु कल्पताम् ॥ ४५ ॥

भावार्थः—यत्र बहुदर्शिनामन्नाद्यैश्वर्ययुक्तानां सज्जनैः सत्कृतानां धर्मैकनिष्ठानां विदुषां सभा सत्यं न्यायं करोति तत्रैव सर्वे मनुष्या ऐश्वर्यं सुखे च निवासं कुर्वन्ति ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(ये)जी (समानाः)सदृश (समनसः) तुल्य विज्ञान युक्त (पितरः) प्रजा के रक्षक लोग (यमराज्ये) यथावनन्यायकारी सभाधीश राजा के राज्य में हैं (तेषाम्) उन का (लोकः) सभा का दर्शन (स्वधा) अन्न (नमः) सत्कार और (यज्ञः) प्राप्त होने योग्य न्याय (देवेषु) विद्वानों में (कल्पताम्) समर्थ होवे ॥ ४५ ॥

भावार्थः—जहां बहुदर्शी अन्नादि ऐश्वर्य से संयुक्त सज्जनों से सत्कार की प्राप्त एक धर्म ही में जिन की निष्ठा है उन विद्वानों की सभा सत्यन्याय की करती है उसी राज्य में सब मनुष्य ऐश्वर्य और सुख में निवास करते हैं ॥ ४५ ॥

ये समानादृत्यस्य वैखानस ऋषिः । श्रीदेवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पितृसन्तानाः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ॥

माता पिता और सन्तान आपस में कैसे वर्ते इस वि० ॥

ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामुकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिल्लोके शतं समाः ॥ ४६ ॥

ये । समानाः । समनसऽइतिसमनसः ।
जीवाः । जीवेषु । मामकाः । तेषाम् ।
श्रीः । मयि । कल्पताम् । अस्मिन् । लोके ।
शतम् । समाः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(ये) (समानाः) सदृग्गुणकर्मस्वभावाः (सम-
नसः) समाने धर्म मनो येषान्ते (जीवाः) ये जीवन्ति ते (जीवेषु)
(मामकाः) सदीयाः (तेषाम्) (श्रीः) राज्यलक्ष्मीः (मयि)
(कल्पताम्) (अस्मिन्) (लोके) (शतम्) (समाः) संव-
त्सराः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—येऽस्मिंल्लोके जीवेषु समानाः समनसो माम-
का जीवास्सन्ति तेषां श्रीर्मयि शतं समाः कल्पताम् ॥ ४६ ॥

भावार्थः—सन्ताना यावत्पितरो जीवेयुस्तावत्तान् सेवन्ताम् ।
पुत्रा यावत्पितृसेवकाः स्युस्तावत्ते सत्कर्त्तव्याः स्युर्यत् पितृणां
धनादि वस्तु तत्पुत्राणां यत्पुत्राणां तत् पितृणाञ्चास्तु ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(ये) जो (अस्मिन्) इस (लोके) लोक में (जीवेषु) जीवते
हुओं में (समानाः) समान गुण कर्म स्वभाव वाले (समनसः) समान धर्म में
मन रखने हारे (मामकाः) मेरे (जीवाः) जीते हुए पिता आदि हैं (तेषाम्)
उन की (श्रीः) लक्ष्मी (मयि) मेरे समीप (शतम्) सौ (समाः) वर्ष पर्यन्त
(कल्पताम्) समर्थ होंगे ॥ ४६ ॥

भावार्थः—सन्तान लोग जब तक पिता आदि जीवें तब तक उन की
सेवा किया करें पुत्र लोग जब तक पिता आदि की सेवा करें तब तक वे सत्कार
के योग्य होंगे और जो पिता आदि का धनादि वस्तु हो वह पुत्रों और जो पुत्रों
का हो वह पिता आदि का रहे ॥ ४६ ॥

हे सृती इत्यस्य वैखानस ऋषिः । पितरो देवताः ।
स्वराट्पक्षिश्छदः । पञ्चमः स्वरः ॥

जीवानां द्वौ मार्गौ स्त इत्याह ॥

जीवां के दो मार्ग हैं इस वि० ॥

हे सृतीऽ अशृणवम् पितॄणामहं देवाना-
मुत मर्त्यानाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेज-
त्समेति यदन्तरा पितरं मातरं च ॥४७॥

हेऽइतिहे । सृतीऽइति सृती । अशृणवम् ।
पितॄणाम् । अहम् । देवानाम् । उत ।
मर्त्यानाम् । ताभ्याम् । इदम् । विश्वम् ।
एजत् । सम् । एति । यत् । अन्तरा । पि-
तरम् । मातरम् । च ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(हे) (सृती) सरन्ति गच्छन्त्याऽऽगच्छन्ति जी-
वा ययोस्ते (अशृणवम्) शृणोमि (पितॄणाम्) जनकादीनाम्
(अहम्) (देवानाम्) आचार्यादीनां विदुषाम् (उत) अपि
(मर्त्यानाम्) मनुष्याणाम् (ताभ्याम्) (इदम्) (विश्वम्) सर्वं जगत्
(एजत्) चलत्सत् (सम्) (एति) गच्छति (यत्) (अन्तरा)
मध्ये (पितरम्) जनकम् (मातरम्) जननीम् (च) ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या अहं ये पितृणां मर्त्यानां देवानां च
हे सृती अशृणवं शृणोमि ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेत्युत यत्
पितरं मातरमन्तरा शरीरान्तरेणान्यौ सातापितरौ प्राप्नोति
तदेतद् यूयं विजानीत ॥ ४७ ॥

भावार्थः—हे एव जीवानां गती वर्त्तते एका मातापितृभ्यां
जन्म प्राप्य संसारे विषयसुखभोगरूपा द्वितीया विद्वत्संगादिना
मुक्तिसुखभोगाख्याऽस्ति। आभ्यां सहैव सर्वे प्राणिनश्चरन्ति ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (अहम्) मैं जो (पितृणाम्) पिता आदि (मर्त्यानाम्)
मनुष्यों (च) और (देवानाम्) विद्वानों की (हे) दो गतियों (सृती) जिन में आते
जाते अर्थात् जन्म मरण को प्राप्त होते हैं उन को (अशृणवम्) सुनता हूँ (ताभ्याम्)
उन दोनों गतियों से (इदम्) यह (विश्वम्) सब जगत् (एजत्) चलायमान
हुआ (समेति) अच्छे प्रकार प्राप्त होता है (उत) और (यत्) जो (पितरम्) पिता और
(मातरम्) माता से (अन्तरा) पृथक् होकर दूसरे शरीर से अन्य माता पिता को
प्राप्त होता है सो यह तुम लोग जानो ॥ ४७ ॥

भावार्थः—दोही जीवों की गति हैं एक माता पिता से जन्म को प्राप्त
होकर संसार में विषय सुख के भोग रूप और दूसरी विद्वानों के सङ्ग आदि से
मुक्ति सुख के भोग रूप है इन दोनों गतियों के साथही सब प्राणि विचरते हैं ॥ ४७ ॥

इदं हविरित्यस्य वैखानस ऋषिः । अग्निर्देवता ।

निचृद्दृष्टिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

सन्तानैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

सन्तानों को क्या करना चाहिये इसवि० ॥

इदं हविः प्रजननं मेऽअस्तु दशवीरुं
सर्वगणं स्वस्तये । आत्मसनि प्रजासनि

पशुसनि लोकसव्यभयसनि । अग्निः प्रजां
बहुलां मे करोत्वन्नं पयो रेतोऽस्मासु
धत्त ॥ ४८ ॥

इदम् । हविः । प्रजननमिति प्रजन-
नम् । मे । अस्तु । दशवीरमिति दशवीरम् ।
सर्वगणम् । स्वस्तये । आत्मसनीत्यात्म
ऽसनि । प्रजासनीति प्रजाऽसनि । पशुस-
नीति पशुऽसनि । लोकसनीति लोकऽसनि ।
अभयसनीत्याभयऽसनि । अग्निः । प्रजामिति
प्रजाम् । बहुलाम् । मे । करोतु । अन्नम् ।
पयः । रेतः । अस्मासु । धत्त ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(इदम्) (हविः) होतुमर्हम् (प्रजननम्) प्रज-
नयन्ति येन तत् (मे) सख (अस्तु) (दशवीरम्) दश वीराः
पुना यस्मात् तत् (सर्वगणम्) सर्वे गणाः गणयाः प्रशंसनीयाः
पदार्था यस्मात् (स्वस्तये) सुखाय (आत्मसनि) आत्मानं
सनति संभजति येन तत् (प्रजासनि) प्रजाः सनति येन तत्
(पशुसनि) पशून् सनति संभजति येन (लोकसनि) लोकान्
सनति संभजति येन (अभयसनि) अभयं सनति संभजति येन

(अग्निः) अग्निरिव देदीप्रमानः पतिः (प्रजाम्) पुत्रपौत्रप्रभृतिन्
(बहुलाम्) बहूनि सुखानि ददाति या ताम् (मे) मह्यम् (करोतु)
(अन्नम्) (पयः) दुग्धम् (रेतः) वीर्यम् (अस्मासु) (धत्त) ॥ ४८ ॥

अन्वयः—अग्निमें बहुलां प्रजां करोतु मे यदिदं प्रजननं
हविर्दशवीरं सर्वगणसात्मसनि प्रजासनि पशुसनि लोकसन्ध-
यसन्धपत्यं करोतु तत् स्वस्तयेऽस्तु । हे मातापितादयो यूयस-
स्मासु प्रजामन्नं पयो रेतो धत्त ॥ ४८ ॥

भावार्थः—ये स्त्रीपुरुषाः पूर्णैर्ब्रह्मचर्येण सर्वा विद्याशिक्षाः
संगृह्य परस्परं प्रीत्या स्वयंवरं विवाहं कृत्वा ऋतुगामिनौ भूत्वा
विधिवत् प्रजामुत्पादयन्ति तेषां सा प्रजा शुभगुणयुक्ता भूत्वा
पितृन् सततं सुखयति ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(अग्निः) अग्नि के समान प्रकाशमान पति (मे) मेरे लिये
(बहुलाम्) बहुत सुख देनेवाली (प्रजाम्) प्रजा को (करोतु) करे (मे) मेरा जो
(इदम्) यह (प्रजननम्) उत्पत्ति करने का निमित्त (हविः) लेने देने योग्य
(दशवीरम्) दश सन्तानों का उत्पन्न करने द्वारा (सर्वगणम्) सब समुदायों से
सहित (आत्मसनि) जिस से आत्मा का सेवन (प्रजासनि) प्रजा का सेवन
(पशुसनि) पशु का सेवन (लोकसनि) लोकों का अर्द्धे प्रकार सेवन और
(अभयसनि) अभय का दान रूप कर्म होता है उस सन्तान को करे वह
(स्वस्तये) सुख के लिये (अस्तु) होवे हे माता पिता आदि लोगी आप (अस्मासु)
हमारे बीच में प्रजा (अन्नम्) अन्न (पयः) दूध और (रेतः) वीर्य को (धत्त)
धारण करो ॥ ४८ ॥

भावार्थः—जो स्त्री पुरुष पूर्ण ब्रह्मचर्य से सकल विद्या की शिक्षाओं का
संग्रह कर परस्पर प्रीति से स्वयंवर विवाह कर के ऋतुगामी हो कर विधि पूर्वक
प्रजा की उत्पत्ति करते हैं उन की वह प्रजा शुभ गुण युक्त हो कर माता पितादि
की निरन्तर सुखी करती है ॥ ४८ ॥

उदीरतामित्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

खराट्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पितृभिः किं भूतैः किं कार्यमित्याह ॥

पिताआदि को कैसे हो कर क्या करना चाहिये इस वि० ॥

उदीरतामवर उतपरास उन्मध्यमाः

पितरः सोम्यासः । असुं यईयुरवृका
ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४६ ॥

उत् । ईरताम् । अवरि । उत् । परा-
सः । उत् । मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ।
असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतज्ञा-
त्युतज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः ।
हवेषु ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(उत्) (ईरताम्) प्रेरताम् (अवरि) अर्वाची-
नाः (उत्) (परासः) प्रकृष्टाः (उत्) (मध्यमाः) मध्ये भवाः
(पितरः) पालकाः (सोम्यासः) सोम्यगुणसम्पन्नाः (असुम्)
प्राणम् (ये) (ईयुः) प्राप्नुयुः (अवृकाः) अविद्यमाना वृका-
श्चौरा येषु ते (ऋतज्ञाः) ये ऋतं सत्यं जानन्ति (ते) (नः)
अस्मान् (अवन्तु) रक्षन्तु (पितरः) रक्षितारः (हवेषु) संग्रा-
हादिषु व्यवहारेषु ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या येऽष्टका ऋतज्ञाः पितरो हवेष्वसु-
दौयुस्ते न उदवन्तु ये सोम्यासोऽवरे परासो मध्यमाः पितरस्स-
न्ति तेऽस्मान् हवेषूदीरताम् ॥ ४६ ॥

भावार्थः—ये जीवन्तो निष्कष्टमध्यमोत्तमाः स्तेयादिदोषर-
हिता विदितवेदितव्या अधिगतयाथातय्या विद्वांसस्सन्ति ते वि-
द्याभ्यासोपदेशाभ्यां सत्यधर्मग्राहकत्वेन बाल्यावस्थायां विवाह-
निषेधेन सर्वाः प्रजाः पालयन्तु ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (ये) जो (अष्टकाः) चौर्यादि दोष रहित (ऋतज्ञाः) सत्य के
जानने हारे (पितरः) पिता आदि बड़े लोग (हवेषु) संग्रामादि व्यवहारों में
(असुम्) प्राण को (उदौयुः) उत्तमता से प्राप्त हों (ते) वे (नः) हमारी (उत्, अवन्तु)
उत्कृष्टता से रक्षा करें और जो (सोम्यासः) शान्त्यादि गुण सम्पन्न (अवरे)
प्रथम अवस्थायुक्त (परासः) उत्कृष्ट अवस्था वाले (मध्यमाः) बीच के विद्वान्
(पितरः) पितादि लोग हैं वे हम को संग्रामादि कामों में (उदीरताम्) अच्छे
प्रकार प्रेरणा करें ॥ ४६ ॥

भावार्थः—जो जीते हुए प्रथम मध्यम और उत्तम चोरी आदि दोषरहित
जानने के योग्य विद्या को जानने हारे तत्त्वज्ञान को प्राप्त विद्वान् लोग हैं वे विद्या
के अभ्यास और उपदेश से सत्य धर्म के ग्रहण कराने हारे कर्म से बाल्यावस्था में
विवाह का निषेध करके सब प्रजाओं को पालें ॥ ४६ ॥

अङ्गिरस इत्यस्य शङ्खऋषिः । पितरो देवताः ।

निचृत्विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पितृसन्तानैरितरेतरं कथं वर्तितव्यमित्याह ॥

माता पिता और सन्तानों को परस्पर कैसे वर्तना चाहिये इस वि० ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवगवा अथर्वाणो
भृगवः सोम्यासः । तेषां वयं सुमतौ यज्ञि-
यानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ५० ॥

अङ्गिरसः । नः । पितरः । नवग्वाऽ इति
 नवऽग्वाः । अथर्वाणः । भृगवः । सोम्यासः ।
 तेषाम् । वयम् । सुमताविति सुऽमृतौ ।
 यज्ञियानाम् । अपि । भद्रे । सौमनसे ।
 स्याम ॥ ५० ॥

पदार्थः—(अङ्गिरसः) सर्वविद्यासिद्धान्तविदः (नः) अच्चा-
 कम् (पितरः) पालकाः (नवग्वाः) (अथर्वाणः) अहिंसकाः
 (भृगवः) परिपक्वविज्ञानाः (सोम्यासः) ये सोममैश्वर्यमर्हन्ति
 ते (तेषाम्) (वयम्) (सुमृतौ) शोभना चासौ मतिश्च तस्याम्
 (यज्ञियानाम्) ये यज्ञमर्हन्ति तेषाम् (अपि) (भद्रे) कल्या-
 णकरे (सौमनसे) शोभनं मनः सुमनस्तस्य भावे (स्याम) भवेम ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ये नोऽङ्गिरसो नवग्वा अथर्वाणो
 भृगवः सोम्यासः पितरः सन्ति तेषां यज्ञियानां सुमृतौ भद्रे
 सौमनसे वयं प्रवृत्तास्स्यामैवं यूथमपि भवत ॥ ५० ॥

भावार्थः—अपत्यैर्यद्यत्पितृणां धर्म्यं कर्म तत् तत्सेवनीयं
 यद्यदधर्म्यं तत्तत्त्यक्तव्यं पितृभिरप्येवं समाचरणीयम् ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (नः) हमारे (अङ्गिरसः) सब विद्याओं के
 सिद्धान्तों को जानने और (नवग्वाः) नवीन २ ज्ञान के उपदेशों को करने वाले
 (अथर्वाणः) अहिंसक (भृगवः) परिपक्वविज्ञानयुक्त (सोम्यासः) ऐश्वर्य
 योग्य (पितरः) पितादि ज्ञानी लोग हैं (तेषाम्) उन (यज्ञियानाम्)
 व्यवहार करने वालों की (सुमृतौ) सुन्दर प्रज्ञा और (भद्रे) कल्याण कारण

(सौमनसे) प्राप्त हुए अष्ट बोध में (वयम्) हम लोग प्रवृत्त (स्याम) होवें वैसे तुम (अपि) भी हो ओ ॥ ५० ॥

भावार्थः—सन्तानों को योग्य है कि जो २ पितादि बड़ों का धर्मयुक्त कर्म होवे उस २ का सेवन करें और जो २ अधर्म युक्त हो उस २ को छोड़ दें ऐसे ही पितादि बड़े लोग भी सन्तानों के अच्छे २ गुणों का ग्रहण और बुरों का त्याग करें ॥ ५० ॥

ये नदृत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

भुरिक्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ये नः पूर्वे पितरः सोम्यासोऽनूहिर
सोमपीथं वसिष्ठाः । तेभिर्यमः सञ्चरराणा
हवींश्युशन्नशद्भिः प्रतिक्राममन्तु ॥ ५१ ॥

ये । नः । पूर्वे । पितरः । सोम्यासः ।
अनूहिरऽइत्यनुऽऊहिर । सोमपीथमिति-
सोमऽपीथम् । वसिष्ठाः । तेभिः । यमः ।
सञ्चरराणाऽइति सम्ऽरराणः । हवींश्वि ।
उशन् । उशद्भिरित्युशत्ऽभिः । प्रतिक्राम-
ममिति प्रतिक्रामम् । अन्तु ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(ये) (नः) (पूर्वे) पूर्वजाः (पितरः) ज्ञानि-
नो जनकाः (सोम्यासः) सोमगुणानर्हन्तः (अनूहिरे) अनु-
वहन्ति पुनः पुनः प्राप्नुवन्ति च (सोमपौथम्) सोमपानम् (वसिष्ठाः)
येऽतिशयेन धनिनः (तेभिः) तैः (यमः) न्यायी संयमौ सन्ता-
नः (संरराणः) सस्यक्सुखानि राति ददाति सः (हवींषि)
अत्तुमर्हाण्यन्नादौनि (उशन्) कामयमानः (उशद्भिः) काम-
यमानैः (प्रतिकामम्) कामं कामं प्रतीति प्रतिकामम् (अत्तु)
भुङ्क्ताम् ॥ ५१ ॥

अन्वयः—ये नः सोम्यासो वसिष्ठाः पूर्वे पितरः सोमपौथ-
मनूहिरे तेभिरुशद्भिः सह हवींष्युशन् संरराणो यमः प्रति-
कामसत्तु ॥ ५१ ॥

भावार्थः—पितृभिः पुत्रैः सह पुत्रैः पितृभिः सह च सर्वे
सुखदुःखभोगाः कार्याः प्रतिक्षणं सुखं वर्द्धनीयं दुःखं च क्रासनी-
यम् ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(ये) जो (नः) हमारे (सोम्यासः) शान्त्यादि गुणों के योग
से योग्य (वसिष्ठाः) अत्यन्त धनी (पूर्वे) पूर्वज (पितरः) पालन करने वाले
ज्ञानी पिता आदि (सोमपौथम्) सोम पान को (अनूहिरे) प्राप्त होते और क-
राते हैं (तेभिः) उन (उशद्भिः) हमारे पालन की कामना करने वाले पितरों के
साथ (हवींषि) लेने देने योग्य पदार्थों की (उशन्) कामना करने द्वारा (संर-
राणः) अच्छे प्रकार सुखों का दाता (यमः) न्याय और योग युक्त संतान (प्रति-
कामम्) प्रत्येक काम को (अत्तु) भोगे ॥ ५१ ॥

भावार्थः—पितादि पुत्रों के साथ और पुत्र पितादि के साथ सब सुख
दुःखों के भोग करें और सदा सुख की वृद्धि और दुःख का नाश किया करें ॥ ५१ ॥

त्वत्सोमइत्यस्य शंख ऋषिः । पितरो देवताः ।

स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्वत् सोम प्र चिकितो मनीषा त्वत्
रजिष्ठमनुनेषि पन्थाम् । तव प्रणीती पि-
तरो न इन्दो देवेषु रत्नमभजन्त धीराः ॥ ५२ ॥

त्वम् । सोम । प्र । चिकितः । मनीषा ।
त्वम् । रजिष्ठम् । अनु । नेषि । पन्थाम् ।
तव । प्रणीती । प्रणीतीति प्रणीती । पितरः ।
नः । इन्दो इति इन्दो । देवेषु । रत्नम् ।
अभजन्त । धीराः ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (सोम) विविधैश्वर्ययुक्त (प्र) (चिकितः)
प्राप्तविज्ञान (मनीषा) सुसंस्कृतया प्रज्ञया । अत्र वाच्छन्दसौ-
त्येकाराऽऽदेशो न (त्वम्) (रजिष्ठम्) अतिशयेन ऋजु कोमलम्
(अनु) (नेषि) नयसि । अत्र बहुलं छन्दसीति शबभावः ।
(पन्थाम्) पन्थानम् (तव) (प्रणीतौ) प्रकृष्टा चासौ नीतिश्च
तया । अत्र सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णादेशः (पितरः) पालकाः
(नः) अस्मभ्यम् (इन्दो) इन्दुश्चन्द्र इव वर्तमान (देवेषु) विद्व-
त्सु (रत्नम्) (अभजन्त) भजन्तु (धीराः) ध्यानवन्तः ॥ ५२ ॥

श्रवणः—हे सोम प्रचिकितस्त्वं मनीषा यं रजिष्ठं पन्थां
नेषि तं त्वं मामनुनय । हे इन्दो ये तव प्रणीतो धीराः पितरो
देवेषु नो रत्नमभजन्त तेस्माभिर्नित्यं सेवनीयाः सन्तु ॥ ५२ ॥

भावार्थः—ये सन्तानाः पितृसेवकाः सन्तो विद्याविनया-
भ्यां धर्मसन्नुतिष्ठन्ति ते स्वजन्मसाफल्यं कुर्वन्ति ॥ ५२ ॥

पदार्थः—हे (सोम) ऐश्वर्ययुक्त (प्र, चकितः) विज्ञान को प्राप्त (त्वम्)
तू (मनीषा) उत्तम प्रज्ञा से जिस (रजिष्ठम्) अतिशय कोमल सुखदायक (प-
न्थाम्) मार्ग को (नेषि) प्राप्त होता है उस को (त्वम्) तू सुभक्त को भी (अनु)
अनुकूलता से प्राप्त कर । हे (इन्दो) आनन्दकारक चन्द्रमा के तुल्य वर्त्तमान
जो (तव) तेरी (प्रणीतो) उत्तम नीति के साथ वर्त्तमान (धीराः) योगीराज
(पितरः) पितादि ज्ञानी लोग (देवेषु) विद्वानों में (नः) हमारे लिये (रत्नम्)
उत्तम धन का (अभजन्त) सेवन करते हैं वे हम को नित्य सत्कार करने योग्य हों ॥ ५२ ॥

भावार्थः—जो सन्तान माता पितादि के सेवक होते हुए विद्या और
विनय से धर्म का अनुष्ठान करते हैं वे अपने जन्म की सफलता करते हैं ॥ ५२ ॥

त्वयेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

लिट्पुच्छन्द्ः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी पूर्वोक्त वि० ॥

त्वया हि नः पितरः सोमपूर्वे कर्माणि
चक्षुः पवमान धीराः । वृन्वन्नवातः परि
धी २ ॥ रपोऽणु वीरेभिरश्वैर्मघवा भवा
नः ॥ ५३ ॥

त्वया । हि । नः । पितरः । सोम ।
पूर्वे । कर्माणि । चक्रुः । पवमान । धीराः ।
वन्वन् । अवातः । परिधीनिति परिऽधीन् ।
अप । ऊर्णु । वीरेभिः । अश्वैः । मघवेति-
मघऽवा । भव । नः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(त्वया) विदुषा (हि) खलु (नः) अस्माकम्
(पितरः) पितृध्यापकादयः (सोम) ऐश्वर्यसम्पन्न (पूर्वे) प्रा-
चीना वृद्धाः (कर्माणि) (चक्रुः) कृतवन्तः (पवमान) पवित्र
शुद्धकारक (धीराः) धीमन्तः (वन्वन्) धर्मं सेवमानः (अवातः)
अविद्यमानो वातो हिंसनं यस्य (परिधीन्) यत्र परितः
सर्वतो धीयन्ते तान् (अप) दूरीकरणे (ऊर्णु) आच्छादय
(वीरेभिः) वीरैः (अश्वैः) तुरङ्गैः (मघवा) प्रशंसितधनयुक्ता
(भव) अत्र द्वयोऽतस्तिष्ठ इतिदीर्घः (नः) ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे पवमान सोम त्वया सह नः पूर्वं धीराः पित-
रो यानि धर्म्याणि कर्माणि चक्रुस्तानि हि वयमप्यनुतिष्ठेम ।
अवातो वन्वन् त्वं वीरेभिरश्वैश्च सह नः शत्रून् परिधीनपौर्णु
मघवा च भव ॥ ५३ ॥

भावार्थः—मनुष्या खेषां धार्मिकाणां पितृणामनुकरणं कृत्वा
शत्रून्निवार्य स्वसेनाङ्गप्रशंसायुक्तास्सन्तः सुखिनः स्युः ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे (पवमान) पवित्र स्वरूप पवित्र कर्म कर्ता और पवित्र
करने वाले (सोम) ऐश्वर्य युक्त संतान (त्वया) तेरे साथ (नः) हमारे (पूर्वे) पूर्वज

(धीराः) बुद्धिमान् (पितरः) पितादि ज्ञानी लोग जिन धर्म युक्त (कर्मा-
णि) कर्मों को (चक्रुः) करने वाले हुए (हि) उन्हीं का सेवन हम लोग भी करें
(अवातः) हिंसा कर्त्तृ रहित (वग्वन्) धर्म का सेवन करते हुए सन्तान तू
(वीरेभिः) वीर पुरुष और (अश्वैः) घोड़े आदि के साथ (नः) हमारे शत्रुओं
को (परिधीन्) परिधि अर्थात् जिनमें चारों ओर से पदार्थों का धारण किया
जाय उन मार्गों को (अपोर्णु) आच्छादन कर और हमारे मध्य में (मघवा)
धनवान् (भव) हजिये ॥ ५३ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग अपने धार्मिक पितादि का अनुकरण कर और
शत्रुओं को निवारण करके अपनी सेना के अंगों की प्रशंसा से युक्त हुए सुखी होंगे ॥ ५३ ॥

त्वञ् सोमेत्यस्य शंख ऋषिः । सोमो देवता ।

भुरिक् पंक्तिश्छन्दः । प्रञ्चसः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्वञ् सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्या-
वापृथिवीऽआ ततन्थ । तस्मै तऽइन्दो ह-
विषा विधेम वयञ् स्याम पतयो रयी-
णाम् ॥ ५४ ॥

त्वम् । सोम । पितृभिरिति पितृभिः । संवि-
दानइति सम्ऽविदानः । अनु । द्यावापृथि-
वीऽइति द्यावापृथिवी । आ । ततन्थ । तस्मै ।
ते । इन्दो इति इन्दो । हविषा । विधेम ।
वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(त्वम्)(सोम)सोमवद्वर्त्तमान(पितृभिः) ज्ञानयुक्तैः
(संविदानः) प्रतिजानन् (अनु) (द्यावापृथिवी) सूर्यश्च पृथिवी
च ते (आ) (ततन्ध) विस्तृणीहि (तस्मै) (ते) तुभ्यम् (इन्द्रो)
चन्द्रवत्प्रियदर्शन (हविषा) दातुमादातुमर्हेण पदार्थेन (विधेम)
परिचरेम (वयम्) (स्याम) भवेम (पतयः) अधिष्ठातारः (रयी-
णाम्) राज्यश्रियादीनाम् ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे सोम सुसन्तान पितृभिः सह संविदानो यस्त्व-
मनुद्यावापृथिवी सुखमाततन्ध । हे इन्द्रो तस्मै ते वयं हविषा
सुखं विधेम यतो रयीणां पतयः स्याम ॥ ५४ ॥

भावार्थः—हे सन्ताना यूयं यथा चन्द्रलोकः पृथिवीमभितो
भ्रमन्सन्सूर्यमनुभ्रमति तथैव पितृध्यापकादीननुचरत यतो
यूयं श्रीमन्तो भवत ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे (सोम) चन्द्रमा के सदृश आनन्द कारक उत्तम सन्तान
(पितृभिः) ज्ञान युक्त पितरों के साथ (संविदानः) प्रतिज्ञा करता हुआ जो (त्वम्) तू
(अनु, द्यावापृथिवी) सूर्य और पृथिवी के मध्य में धर्मानुकूल आचरण से सुख का
(आ, ततन्ध) विस्तार कर । हे (इन्द्रो) चन्द्रमा के समान प्रियदर्शन (तस्मै) उस
(ते) तेरे लिये (वयम्) हम लोग (हविषा) लेने देने योग्य व्यवहार से सुख का
(विधेम) विधान करें जिस से हमलोग (रयीणाम्) धनों के (पतयः) पालन
करने हारे स्वामी (स्याम) हों ॥ ५४ ॥

भावार्थः—हे सन्तानो तुम लोग जैसे चन्द्रलोक पृथिवी के चारों
ओर भ्रमण करता हुआ सूर्य की परिक्रमा देता है वैसे ही माता पिता आदि के
अनुचर हीओ जिस से तुम श्रीमन्त हो जाओ ॥ ५४ ॥

बर्हिषद् इत्यस्य शंख ऋषिः । पितरो देवताः ।

भुरिक् पंक्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

बर्हिषद्ः पितरः ऊत्यूर्वागिमावो हव्या
चकृमा जुषध्वम् । तऽआगतावसा शन्तमे-
नाथा नः शयोररूपो दधात ॥ ५५ ॥

बर्हिषद्ः । बर्हिषद्ऽइति बर्हिषद्ः ।
पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः ।
हव्या । चकृम । जुषध्वम् । ते । आ ।
गत । अवसा । शन्तमेनेति शम्ऽतमेन ।
अथ । नः । शम् । योः । अरूपः ।
दधातु ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(बर्हिषद्ः) ये बर्हिषि उत्तमायां सभायां सीदन्ति
(पितरः) न्यायेन पालकाः (ऊती) ऊत्या रक्षणादिक्रियया
(अर्वाक्) पश्चात् (इमा) इमानि (वः) युष्मभ्यम् (हव्या)
अक्षुमर्हाणि (चकृम) संस्कृतानि कुर्याम । अन्येषामपि दृश्यत
इति दीर्घः (जुषध्वम्) सेवध्वम् (ते) (आ) (गत) गच्छत
(अवसा) रक्षाद्येन (शन्तमेन) अतिशयितं शं सुखं तेन

(अथ) अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (नः) अस्मभ्यम् (शम्) सुखम् (योः) दूरीकरणे (अरपः) अविद्यमानं पापं यस्मिन् तत् सत्याचरणम् । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः । निरु० अ० ४ । २१ (दधात) ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे बर्हिषदः पितरो वयमर्वाग् येभ्यो व जतौ-
मा हव्या चक्षम तानि यूयं जुषध्वं शन्तमेनावसा सहागत । अथ
नः शमरपश्च दधात दुःखं च योः ॥ ५५ ॥

भावार्थः—येषां पितृणां सेवां सन्तानाः कुर्युस्ते स्वापत्येषु
सुशिक्षया सुशीलतां धारयेयुः ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे (बर्हिषदः) उत्तम सभा में बैठने वाले (पितरः) न्याय
से पालना करने वाले पितर लोगो हम (अर्वाक्) पश्चात् जिन (वः) तुम्हारे
लिये (जतौ) रक्षणादि क्रिया से (इमा) इन (हव्या) भोजन के योग्य
पदार्थों का (चक्षम) संस्कार करते हैं उन का तुम लोग (जुषध्वम्) सेवन
क्रिया करो वे आप लोग (शन्तमेन) अत्यन्त कल्याण कारक (अवसा) रक्षणादि
कर्म के साथ (आ, गत) आवें (अथ) इस के अनन्तर (नः) हमारे लिये
(शम्) सुख तथा (अरपः) सत्याचरण को (दधात) धारण करें और दुःख
को (योः) हम से पृथक् रखें ॥ ५५ ॥

भावार्थः—जिन पितरों की सेवा सन्तान लोग करें वे अपनी सन्तानों
में अच्छी शिक्षा से सुशीलता को धारण करें ॥ ५५ ॥

आहमित्यस्य शंख ऋषिः । पितरो देवताः ।

विष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसीवि० ॥

आहं पितॄन्तसुविदत्वाँ २ ॥ ऽअवितिसु
नपातं च विक्रमणं च विष्णोः । बर्हिषदीये

स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्तऽइहाग-
मिष्ठाः ॥ ५६ ॥

आ । अहम् । पितृन् । सुविद्वानिति
सुविद्वान् । अवित्सि । नपातम् । च ।
विक्रमणमिति विऽक्रमणम् । च । विष्णोः ।
बर्हिषदइति बर्हिऽसदः । ये स्वधया सुतस्य
भजन्त । पित्वः । ते । इह । आगमिष्ठाऽ-
इत्याऽगमिष्ठाः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(आ) (अहम्) (पितृन्) जनकान् (सुविद्वान्)
सुष्ठुविविधानां सुखानां दातृन् (अवित्सि) वेदमि (नपातम्)
न विद्यते पातो यस्य तम् (च) (विक्रमणम्) विक्रमन्ते यस्मिन्
जगति तत् (च) (विष्णोः) वेवेष्टि चराचरं जगत् तस्येश्वरस्य
(बर्हिषदः) उत्तम आसने सौदन्ति ते (ये) (स्वधया) अग्नेन
(सुतस्य) निष्पादितस्य (भजन्त) भजन्ते सेवन्ते (पित्वः)
सुरभिपानम् (ते) (इह) (आगमिष्ठाः) आगच्छन्तु । अत्र
लोडर्थे लुङ् पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—ये बर्हिषदः पितर इह स्वधया सुतस्य पित्वश्चा
भजन्त सेवन्ते त आगमिष्ठा आगच्छन्तु य इह विष्णोर्नपातं
विक्रमणं च विदन्ति तान् सुविद्वान् पितृन् अहमवित्सि ॥ ५६ ॥

भावार्थः—ये पितरो विद्यासुशिखां कुर्वन्ति कारयन्ति च
ते पुत्रैः कन्याभिश्च सम्यक् सेवनीयाः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(ये) जो (बर्हिषद्ः) उत्तम आसन में बैठने योग्य पितर लोग (इह) इस वर्त्तमान काल में (स्वधया) अन्नादि से लभ्य (सुतस्य) सिद्ध किये हुए (पितृः) सुगंध युक्त पान का (च) भी (आ, भजन्त) सेवन करते हैं (ते) वे (आगमिष्ठाः) हमारे पास आवे जो इस संसार में (विष्णोः) व्यापक परमात्मा के (नपातम्) नाशरहित (विक्रमणम्) विविध सृष्टि क्रम को (च) भी जानते हैं उन (सुविद्वान्) उत्तम सुखादि के दान देने वाले (पितॄन्) पितरों को (अहम्) मैं (अविस्मि) जानता हूँ ॥ ५६ ॥

भावार्थः—जो पितर लोग विद्या की उत्तम शिक्षा करते और कराते हैं वे पुत्र और कन्याओं के सम्यक् सेवन करने योग्य हैं ॥ ५६ ॥

उपहूता इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

निचृत्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु
निधिषु प्रियेषु । तऽआगमन्तु तऽइह अ-
वन्त्वधि ब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५७ ॥

उपहूताऽइत्युपहूताः पितरः सोम्यासः ।
बर्हिष्येषु । निधिष्विति निधिषु । प्रियेषु ।
ते । आ । गमन्तु । ते । इह । अवन्तु । अधि ।
ब्रुवन्तु । ते । अवन्तु । अस्मान् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(उपहृताः) समीप आहृताः (पितरः) जन-
कादयः (सोम्यासः) ये सोममैश्वर्यमर्हति ते (बर्हिष्येषु) बर्हिः-
पूतसेषु साधुषु (निधिषु) धनकोशेषु (प्रियेषु) प्रीतिकारकेषु
(ते) (आ) (गमन्तु) गच्छन्तु । अत्र बहुलं छन्दसीति
शपो लुक् (ते) (इह) (श्रुवन्तु) अत्र विकरणव्यत्ययेन
शः (अधि) आधिक्ये (व्रुवन्तु) (ते) (अवन्तु) रक्षन्तु
(अस्मान्) ॥ ५७ ॥

अन्वयः—ये सोम्यासः पितरो बर्हिष्येषु प्रियेषु निधिषूप-
हृतास्त इहागमन्तु तेऽस्मद्वांसि श्रुवन्तु तेऽस्मानधिव्रुवन्तु
तेऽवन्तु ॥ ५७ ॥

भावार्थः—ये विद्यार्थिनोऽध्यापकानुपहृत्य सत्कृत्यैतेभ्यो वि-
द्यां निघृक्ष्युस्तांस्ते प्रीत्याऽध्यापयेयुः सर्वतो विषयासक्त्यादिभ्यो
दुष्कर्मभ्यः पृथग्रक्ष्युश्च ॥ ५७ ॥

पदार्थः—जो (सोम्यासः) ऐश्वर्य की प्राप्त होने के योग्य (पितरः) पितर
लोग (बर्हिष्येषु) अत्युत्तम (प्रियेषु) प्रिय (निधिषु) रत्नादि से भरे हुए कोशों
के निमित्त (उपहृताः) बुलाये हुए हैं (ते) वे (इह) इस हमारे समीप स्थान में
(आ, गमन्तु) आवें (ते) वे हमारे वचनों को (श्रुवन्तु) सुनें वे (अस्मान्) हम
को (अधि, व्रुवन्तु) अधिक उपदेश से बोधयुक्त करें (ते) वे हमारी (अवन्तु)
रक्षा करें ॥ ५७ ॥

भावार्थः—जो विद्यार्थी जन अध्यापकों को बुला उन का सत्कार कर
उन से विद्या ग्रहण की इच्छा करें उन विद्यार्थियों को वे अध्यापक भी प्रीति
पूर्वक पढ़ावें और सर्वथा विषयासक्ति आदिदुष्कर्मों से पृथक् राखें ॥ ५७ ॥

आयन्त्वित्यस्य शङ्खकृषिः । पितरो देवताः ।

विराट्पङ्क्तिश्चन्द्रः । पञ्चमः स्वरः ॥

मुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

आ यन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्नि-
ष्वात्ताः पृथिभिर्देवयानैः । अस्मिन् यज्ञे
स्वधया मदन्तोऽधि ब्रुवन्तु तेऽवन्तस्मा-
न् ॥ ५८ ॥

आ । यन्तु । नः । पितरः । सोम्यासः ।
अग्निष्वात्ताः । अग्निष्वात्ताऽइत्यग्निऽ-
स्वात्ताः । पृथिभिरिति पृथिऽभिः । देवयानै-
रिति देवऽयानैः । अस्मिन् । यज्ञे । स्व-
धया । मदन्तः । अधि । ब्रुवन्तु । ते । अ-
वन्तु । अस्मान् ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(आ)(यन्तु)आगच्छन्तु (नः) अस्माकम् (पितरः)
अन्नविद्यादानेन पालका जनकाध्यापकोपदेशकाः (सोम्यासः)
सोमइव शमदसादिगुणान्विताः(अग्निष्वात्ताः)गृहीताग्निविद्याः
(पृथिभिः) सार्गैः (देवयानैः) देवा आप्ता विद्वांसो यान्ति यैस्तैः

(अस्मिन्) वर्त्तमाने (यज्ञे) उपदेशाध्यापनाख्ये (स्वधया)
अन्नाद्येन (मदन्तः) आनन्दन्तः (अधि) अधिष्ठातृभावे (ब्रुवन्तु)
उपदिशन्त्वध्यापयन्तु वा (ते) (अवन्तु) रक्षन्तु (अस्मान्)
पुत्रान् विद्यार्थिनश्च ॥ ५८ ॥

अन्वयः—ये सोम्याख्योऽग्निष्वात्ता नः पितरः सन्ति ते
देवयानैः पृथिविरायन्त्वस्मिन्यज्ञे वर्त्तमाना भूत्वा स्वधया
मदन्तः सन्तोऽस्मानधिब्रुवन्त्वस्मानवन्तु ॥ ५८ ॥

भावार्थः—विद्यार्थिभिर्विद्यावयोद्वेष्ट्यो विद्यां रक्षां च
प्रापप्राप्तमार्गेषु गत्वागत्य सर्वेषां रक्षा विधेया ॥ ५८ ॥

पदार्थः—जो (सोम्यासः) चन्द्रमा के तुल्य शान्त शमदमादि गुणयुक्त
(अग्निष्वात्ताः) अग्न्यादि पदार्थविद्या में निपुण (नः) हमारे पितरः) अन्न और विद्या
के दान से रक्षक जनक अध्यापक और उपदेशक लोग हैं (ते) वे (देवयानैः) आप लोगों
के जाने आने योग्य (पृथिविभिः) धर्मयुक्त मार्गों से (आ, यन्तु) आवें (अस्मिन्) इस (यज्ञे)
पढ़ाने उपदेश करने रूप व्यवहार में वर्त्तमान हो के (स्वधया) अन्नादि से (मदन्तः)
आनन्द को प्राप्त हुए (अस्मान्) हम को (अधि, ब्रुवन्तु) अधिष्ठाता होकर उपदेश
करें और पढ़ावें और हमारी (अवन्तु) सदा रक्षा करें ॥ ५८ ॥

भावार्थः—विद्यार्थियों को योग्य है कि विद्या और आयु में वृद्ध विद्वानों
से विद्या और रक्षा को प्राप्त हो कर सत्यवादी निष्कपटी परोपकारी उपदेशकों
के मार्ग से जा आ के सब को रक्षा करें ॥ ५८ ॥

अग्निष्वात्ता इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

निचृज्जगतौ हृन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उक्त वि० ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छतु सदः-
सदः सदत सुप्रणीतयः । अत्ता हवींषि

प्रय॑तानि ब॒र्हिष्य॑था र॒यिश्च॑ सर्व॑वीरं दधा-
तन ॥ ५६ ॥

अग्नि॑ष्वात्ताः । अग्नि॑ष्वात्ताऽइत्यग्नि-
ऽस्वात्ताः । पि॒तरः॑ । आ । इ॒ह । ग॒च्छ॒त ।
सदः॑ सदः॒इति॑ सदः॑ऽसदः । सद॑त सु॒प्रणी॑तयः ।
सु॒प्रणी॑तय॒इति॑ सुऽप्र॒णीत॑यः । अ॒त्त । ह॒वी-
श्च॑र्षि । प्रय॑तानीति प्र॒य॑तानि । ब॒र्हिषि॑ ।
अथ॑ । र॒यिम् । सर्व॑वीर॒मिति॑ सर्व॑वीरम् ।
दधा॑तन ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(अग्निष्वात्ताः) अधीताग्निविद्याः (पितरः)
पालकाः (आ) (इह) अस्मिन् वर्तमाने काले विद्याप्रचाराय
(गच्छत) (सदः सदः) सौदन्ति यस्मिन् यस्मिन् तत्तद्गृहम् (सदत)
(सुप्रणीतयः) शोभना प्रगता नौतिर्न्यायो येषान्ते (अत्ता) अत्र
ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (हवींषि) अत्तुमर्हाण्यन्नादीनि
(प्रयतानि) प्रयत्नेन साधितानि (बर्हिषि) उत्तमे व्यवहारे
(अथ) अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (रयिम्) धनम् (सर्ववीरम्)
सर्वे वीरा यस्मात्प्राप्यन्ते तम् (दधातन) धरत ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे सुप्रणीतयोऽग्निष्वात्ताः पितरो यूयमिहाग-
च्छत सदः सदः सदत प्रयतानि हवींष्यत्ताऽथ बर्हिषि स्थित्वाऽस्मदर्थं
सर्ववीरं रयिं दधातन ॥ ५६

भावार्थः—ये विद्वांस उपदेशाय गृहं गृहं प्रति गत्वाऽऽगत्य सत्यं धर्मं प्रचारयन्ति ते गृहस्थैः अङ्गया दत्तान्यन्नपानादीनि सेवन्तां सर्वाञ्जरीरात्मबलयोग्यान् पुरुषार्थिनः कृत्वा श्रीमतः कुर्वन्तु ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे (सुप्रणीतयः) अत्युत्तम न्याय धर्म से युक्त (अग्निष्वा-
त्ताः) अग्न्यादि पदार्थ विद्या में निपुण (पितरः) पालन करने वाले पितरों
आप लोग (इह) इस वर्तमान समय में विद्याप्रचार के लिये (आ, गच्छत) आओ
(सदः सदः) जहाँ २ बैठें उस २ घर में (सदत) स्थित हो ओ (प्रयतानि)
प्रति विचार से सिद्ध किये हुए (हवींषि) भोजन के योग्य अन्नादि का (अन्न)
भोग करो (पथ) इस के पश्चात् (वह्निंषि) विद्या प्रचाररूप उत्तम व्यवहार में स्थित
हो कर हमारे लिये (सर्ववीरम्) सब वीर पुरुषों का प्राप्त कराने वाले (रयिम्)
धन की (दधातन) धारण कीजिये ॥ ५६ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् लोग उपदेश के लिये घर २ के प्रति गमनागमन
करके सत्य धर्म का प्रचार करते हैं वे गृहस्थों को अन्नादि से दिये हुए अन्नपानादि का सेवन
करें सब को शरीर और आत्मा के बल से योग्य पुरुषार्थी करके श्रीमान् करें ॥ ५६ ॥

ये अग्निष्वात्ता इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

स्वराट्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

मनुष्यैरौश्वरः कथं प्रार्थनीय इत्याह ॥

मनुष्यों को ईश्वर की प्रार्थना कैसे करनी चाहिये इस वि० ॥

येऽअग्निष्वात्ता येऽअनग्निष्वात्ता म-
ध्ये दिवः स्वधया मादयन्ते तेभ्यः स्वराडसु-
नीतिमेतां यथावृशं तन्वुं कल्पयाति ॥ ६० ॥

ये । अग्निष्वात्ताः । अग्निष्वात्ताऽइत्य-
ग्निऽस्वात्ताः । ये । अनग्निष्वात्ताः ।
अनग्निष्वात्ताऽइत्यनग्निऽस्वात्ताः । मध्ये ।
दिवः । स्वधया । मादयन्ते । तेभ्यः । स्व-
राडिति स्वऽराट् । असुनीतिमित्यसुऽनी-
तिम् । एताम् । यथावशमिति यथाऽवशम् ।
तन्वम् । कल्पयाति ॥ ६० ॥

पदार्थः—(ये) (अग्निष्वात्ताः) सम्यग्गृहीताऽग्निविद्याः
(ये) (अनग्निष्वात्ताः) अविद्यमानाग्निविद्याग्रहणा ज्ञाननि-
ष्ठाः पितरः (मध्ये) (दिवः) विज्ञानादिप्रकाशस्य (स्वधया)
स्वकीयपदार्थधारणक्रियया (मादयन्ते) आनन्दन्ति (तेभ्यः)
पितृभ्यः (स्वराट्) यः स्वयं राजतेऽसौ परमात्मा (असुनीतिम्)
या असून् प्राणान् नयति प्राप्नोति ताम् (एताम्) (यथावशम्)
वशं कामनामनतिक्रम्य करोतीति (तन्वम्) (कल्पयाति)
कल्पयेत् समर्थं कुर्यात् ॥ ६० ॥

अन्वयः—येऽग्निष्वात्ता ये अनग्निष्वात्ता दिवो मध्ये स्व-
धया मादयन्ते तेभ्यः स्वराडेतामसुनीतिं तन्वं यथावशं कल्प-
याति ॥ ६० ॥

भावार्थः—हे परमेश्वर येऽग्न्यादिपदार्थविद्यां विज्ञाय प्रवर्त-
यन्ति ये च ज्ञाननिष्ठा विद्वांसः स्वेनैव पदार्थेन तुष्टा भवन्ति
तेषां शरीराणि दीर्घायुषि सम्पादय इति प्रार्थनीयः ॥ ६० ॥

पदार्थः—(ये) जो (अग्निष्वात्ताः) अच्छे प्रकार अग्निविद्या के ग्रहण करने तथा (ये) जो (अनग्निष्वात्ताः) अग्नि से भिन्न अन्य पदार्थ विद्याओं को जानने हारे वा ज्ञानी पितृ लोग (दिवः) वा विज्ञानादि प्रकाश के (मध्ये) बीच (स्वधया) अपने पदार्थ के धारण करने रूप क्रिया से (मादयन्ते) आनन्द को प्राप्त होते हैं (तेभ्यः) उन पितृओं के लिये (स्वराट्) स्वयं प्रकाशमान परमात्मा (एताम्) इस (असुनोतिम्) प्राणी को प्राप्त होने वाले (तन्वम्) शरीर को (यथावशम्) कामना के अनुकूल (कल्पयाति) समर्थ करे ॥ ६० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को परमेश्वर से ऐसी प्रार्थना करनी चाहिये कि हे परमेश्वर जो अग्नि आदि को पदार्थ विद्या को यथार्थ ज्ञान के प्रवृत्त करते और जो ज्ञान में तत्पर विद्वान् अपने ही पदार्थ के भोग से संतुष्ट रहते हैं उन के शरीरों को दीर्घायु कौजिये ॥ ६० ॥

अग्निष्वात्तानित्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

निचृत् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पितृसन्तानैरितरेतरं किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

माता पिता और संतानों को परस्पर क्या करना चाहिये इस वि० ॥

अग्निष्वात्तानृतुमतो हवामहे नाराश-
थंसे सोमप्रीथं यऽआशुः । ते नो विप्रासः
सुहवा भवन्तु वयथं स्याम पतयो रयी-
णाम् ॥ ६१ ॥

ध्येऽग्निष्वात्तान्। अग्निष्वात्तानित्यग्नि-
नीतिमान्। मृतुमतऽइत्यृतुमतः। हवामहे।

नारासंसे । सोमपीथमिति सोमऽपीथम् ।

ये । आशुः । ते । नः । विप्रांसः । सुहवाऽ-

इति सुहवाः । भवन्तु । वयम् । स्याम ।

पतयः । रयीणाम् ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(अग्निष्वात्तान्) सुष्ठु गृहीताऽग्निविद्यान्
(ऋतुमतः) प्रशस्ता वसन्तादय ऋतवो विद्यन्ते येषां तान्
(हवामहे) (नाराशंसे) नराणां प्रशंसामये सत्कारव्यवहारे
(सोमपीथम्) सोमपानम् (ये) (आशुः) अश्वीयुः (ते)
(नः) अस्मभ्यम् (विप्रांसः) मेधाविनः (सुहवाः) सुष्ठुदानाः
(भवन्तु) (वयम्) (स्याम) (पतयः) स्वामिनः (रयीणाम्)
धनानाम् ॥ ६१ ॥

अन्वयः—ये सोमपीथमाशुर्यान्ऋतुमतोऽग्निष्वात्तान् पितॄन्
वयं नाराशंसे हवामहे ते विप्रांसो नः सुहवा भवन्तु वयं च
तत्कृपातो रयीणां पतयः स्याम ॥ ६१ ॥

भावार्थः—सन्तानाः पदार्थविद्याविदो देशकालज्ञान् प्रश-
स्तौषधिरससेवकान् विद्यावयोऽष्टान् पित्रादीन् सत्कारार्थमाहू-
य तत्सहायेन धनाद्यैश्वर्यवन्तो भवन्तु ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(ये) जो (सोमपीथम्) सोम आदि उत्तम औषधि रस-
को (आशुः) पीवें जिन (ऋतुमतः) प्रशंसित वसन्तादि ऋतु में उत्तम कर्म
करने वाले (अग्निष्वात्तान्) अच्छे प्रकार अग्नि विद्या को जानने हारे पित्रादि
ज्ञानियों को हम लोग (नाराशंसे) मनुष्यों के प्रशंसा रूप सत्कार के व्यवहार में

(हवामहे) बुलाते हैं (ते) वे (विप्रासः) बुद्धिमान् लोग (नः) हमारे लिये
(सुहवाः) अच्छे दान देने वाले (भवन्तु) हों और (वयम्) हम उन की कृपा से
(रघोणाम्) धनों के (पतयः) स्वामी (स्याम) होंगे ॥ ६१ ॥

भावार्थः—सन्तान लोग पदार्थविद्या और देश काल के जानने और
प्रशंसित ओषधियों के रस को सेवन करने वाले विद्या और अवस्था में हृदय पिता
आदि को सत्कार के अर्थ बुला के उन के सहाय से धनादि ऐश्वर्यवाले हों ॥ ६१ ॥

आच्याजाग्वित्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

निचृत् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आच्या जानु दक्षिणतो निषद्ये मं यज्ञम्-
भिगृणीत विश्वे । मा हिंशसिष्ट पितरः
केन चिन्तो यद् आगः पुरुषता कराम ॥ ६२ ॥

आच्येत्याऽअच्य । जानु । दक्षिणतः ।
निषद्य । निषद्येति निऽसद्य । इमम् । यज्ञम् ।
अभि । गृणीत । विश्वे । मा । हिंशसिष्ट ।
पितरः । केन । चित् । नः । यत् । वः । आगः ।
पुरुषता । कराम ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(आच्य) अधो निपात्य (जानु) (दक्षिणतः)
दक्षिणपार्श्वतः (निषद्य) समास्य (इमम्) (यज्ञम्) सत्कारा-
ख्यम् (अभि) आभिमुख्ये (गृणीत) प्रशंसत (विश्वे) सर्वे (मा)
(हिंसिष्ट) (पितरः) ज्ञानप्रदाः (केन) (चित्) (नः) अस्माकम्
(यत्) (वः) (आगः) अपराधम् (पुरुषता) पुरुषस्य भावः
(कराम) कुर्याम । अत्र विकरणव्यत्ययेन शप् ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे विश्वे पितरो यूयं केनचिद्देतुना नो या पुरु-
षता तां मा हिंसिष्ट यतो वयं सुखं कराम यद्वद्वागस्तत्त्याजयेम
यूयमिमं यज्ञमभिगृणीत वयमात्रं जानु दक्षिणतो निषद्य
युष्मान् सततं सत्कुर्याम ॥ ६२ ॥

भावार्थः—येषां पितरो यदा सामीप्यमागच्छेयुः स्वयं वै-
तेषां निकटे समभिगच्छेयुस्तदा भूमौ जानुनी निपात्य नमस्क-
त्यैतान् प्रसादयेयुः पितरश्चाशीर्विद्यासुशिक्षोपदेशेन स्वसन्तानान्
प्रसन्नान् कृत्वा सततं रक्षेयुः ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे (विश्वे) सब (पितरः) पितृ लोगो तुम (केन, चित्) किसी
हेतु से (नः) हमारी जो (पुरुषता) पुरुषार्थता है उस को (मा, हिंसिष्ट) मत
नष्ट करो जिस से हम लोग सुख को (कराम) प्राप्त करें (यत्) जो (वः)
तुम्हारा (आगः) अपराध है उस को हम कुड़ावे तुमलोग (इमम्) इस (यज्ञम्)
सत्कार किर्यारूप व्यवहार को (अभि, गृणीत) हमारे सम्मुख प्रशंसित करो हम
(जानु) जानु अवयव को (आच्य) नीचे टेक के (दक्षिणतः) तुम्हारे दक्षिण पार्श्व
में (निषद्य) बैठ के तुम्हारा निरन्तर सत्कार करें ॥ ६२ ॥

भावार्थः—जिन के पितृ लोग जब समीप आवें अथवा सन्तान लोग
इन के समीप जावे तब भूमि में घुटमी टिका नमस्कार कर इन को प्रसन्न करें
पितर लोग भी आशीर्वाद विद्या और अच्छी शिक्षा के उपदेश से अपनी सन्तानों
को प्रसन्न करके सदा रक्षा किया करें ॥ ६२ ॥

आसीनास इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

खराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आसीनासोऽअरुणीनामुपस्थे रयिं धत्त
दाशुषे मर्त्याय । पुत्रेभ्यः पितरस्तस्य वस्वः
प्रयच्छत तद्दुहीर्जं दधात ॥ ६३ ॥

आसीनासः । अरुणीनाम् । उपस्थेऽ-
इत्युपस्थे । रयिम् । धत्त । दाशुषे । मर्त्याय ।
पुत्रेभ्यः । पितरः । तस्य । वस्वः । प्र । यच्छत ।
ते । इह । ऊर्जम् । दधात ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(आसीनासः) उपस्थिताः सन्तः (अरुणीनाम्)
अरुणवर्णानां स्त्रीणां (उपस्थे) उत्सङ्गे (रयिम्) श्रियम्
(धत्त) (दाशुषे) दात्रे (मर्त्याय) मनुष्याय (पुत्रेभ्यः) (पितरः)
(तस्य) (वस्वः) वसुनो धनस्य (प्र) (यच्छत) (ते) (इह)
(ऊर्जम्) पराक्रमम् (दधात) दधीरन् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे पितरो यूयमिहारुणीनामुपस्थ आसीनासः
सन्तः पुत्रेभ्यो दाशुषे मर्त्याय च रयिं धत्त तस्य वस्वोऽशान्प्रः
यच्छत यतस्त ऊर्जं दधात ॥ ६३ ॥

भावार्थः—तएव वृद्धाः सन्ति ये स्वस्त्रीवताः स्वपत्नीनां सत्कर्त्तारोऽपत्येभ्यो यथायोग्यं दायं सत्पात्रेभ्यो दानं च सदा ददति ते च सन्तानैर्माननीयाः सन्ति ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे (पितरः) पित्र लोगो तुम (इह) इस गृहाश्रम में (अरुणीनाम्) गौर वर्ण युक्त स्त्रियों के (उपस्थे) समीप में (आसीनासः) बैठे हुए (पुत्रेभ्यः) पुत्रों के और (दाशुषे) दाता (मर्त्याय) मनुष्य के लिये (रयिम्) धन को (धत्त) धरो (तस्य) उस (वस्त्रः) धन के भागों को (प्र, यच्छत) दिया करो जिस से (ते) वे स्त्री आदि सब लोग (कर्जम्) पराक्रम को (दधात) धारण करें ॥ ६३ ॥

भावार्थः—वेही वृद्ध हैं जो अपनी स्त्री ही के साथ प्रसन्न अपनी पत्नियों का सत्कार करने हारे सन्तानों के लिये यथायोग्य दाय भाग और सत्पात्रों को सदा दान देते हैं और वे सन्तानों को सत्कार करने योग्य होते हैं ॥ ६३ ॥

यमगुनइत्यस्य शङ्ख ऋषिः । अग्निर्देवता ।

विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

यमग्ने कव्यवाहन त्वं चिन्मन्यसे रयिम् ।
तन्नो गीर्भिः अवायं देवत्रा पनया युजम् ॥ ६४ ॥

यम् । अग्ने । कव्यवाहनेति कव्यऽवा-
हन । त्वम् । चित् । मन्यसे । रयिम् । तम् ।
नः । गीर्भिरिति गीऽभिः । अवायम् । देव-
त्रेति देवऽत्रा । पनय । युजम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(यम्) (अग्ने) अग्निरिव प्रकाशमान विद्वन् (कव्यवाहन) यः कविषु साधूनि वस्तूनि वहति प्रापयति तत्सं-
बुद्धौ (त्वम्) (चित्) अपि (मन्यसे) (रयिम्) ऐश्वर्यम्

(तम्) (नः) अस्मभ्यम् (गौर्भिः) (अवाय्यम्) आवयितुमर्हम् । शुद्धौत्यादिना आय्यप्रत्ययः । उ० ३ । ६६ (देवता) देवेषु विवृत्सु (पनय) देहि । अत्रान्येषामप्रीति दीर्घः (युजम्) योक्तुमर्हम् ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे कव्यवाहनाऽग्ने त्वं गौर्भिः अवाय्यं देवता युजं यं रयिं मन्यसे तं चिन्तः पनय ॥ ६४ ॥

भावार्थः—पितृभिः पुत्रेभ्यस्सत्पात्रेभ्यश्च प्रशंसनीयं धनं संचेयम् । तेनैतान्विदुषो गृहीत्वा सत्यधर्मोपदेशकान्कारयित्वा विद्याधर्मौ प्रचारणीयौ ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे (कव्यवाहन) बुद्धिमान्नी के समीप उत्तम पदार्थ पहुँचाने हारे (अग्ने) अग्नि के समान प्रकाश युक्त (त्वम्) आप (गौर्भिः) कीमल वाणियों से (अवाय्यम्) सुनाने योग्य (देवता) विद्वानों में (युजम्) युक्त करने योग्य (यम्) जिस (रयिम्) ऐश्वर्य्य की (मन्यसे) जानते हो (तम्) उस को (चित्) भी (नः) हमारे लिये (पनय) दीजिये ॥ ६४ ॥

भावार्थः—पितादि ज्ञानी लोगों को चाहिये कि पुत्रों और सत्पात्रों से प्रशंसित धन का संचय करें उस धन से उत्तम विद्वानों को ग्रहण कर उन को सत्य धर्म के उपदेशक बना के विद्या और धर्म का प्रचार करें और करावें ॥ ६४ ॥

योऽअग्निरित्यस्य शङ्खः ऋषिः । अग्निदेवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

योऽअग्निः कव्यवाहनः पितृभ्यश्च वृधः । प्रेतु हव्यानि वोचति देवेभ्यश्च पितृभ्य आ । ॥ ६५ ॥

यः । अग्निः । कव्यवाहनः । इति कव्यः । वा-
हनः । पितृन् । यज्ञत् । ऋतावृधः । ऋत-
वृधः । इत्यृतः । वृधः । प्र । इत् । ऊ । इत्यू ।
हव्यानि । वोचति । देवेभ्यः । च । पितृभ्यः ।
इति पितृभ्यः । आ ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(यः) (अग्निः) अग्निरिव विद्यासु प्रकाशमा-
नः (कव्यवाहनः) यः कव्यानि कवीनां प्रशस्तानि कर्माणि प्राप-
यति सः (पितृन्) जनकादीन् (यज्ञत्) सत्कुर्यात् (ऋतावृधः)
य ऋतेन वेदविज्ञानेन वर्द्धन्ते । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (प्र)
(इत्) एव (उ) वितर्के (हव्यानि) आदातुमर्हाणि विज्ञा-
नानि (वोचति) वदति वचेर्लैट् वचउमित्युमागमः (देवेभ्यः)
विद्वद्भ्यः (च) (पितृभ्यः) जनकादिभ्यः (आ) समन्तात् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—यः कव्यवाहनोऽग्निर्विद्वान् ऋतावृधः पितृन् यज्ञ-
त् इदु देवेभ्यः पितृभ्यश्च हव्यानि प्रावोचति ॥ ६५ ॥

भावार्थः—ये ब्रह्मचर्येण पूर्णविद्या भवन्ति ते विद्वत्सु वि-
द्वांसः पितृषु पितरश्च गण्यन्ते ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(यः) जो (कव्यवाहनः) विद्वानों के अष्ट कर्मों को प्राप्त
कराने हारा (अग्निः) अग्नि के समान विद्याओं में प्रकाशमान विद्वान् (ऋता-
वृधः) वेद विद्या से वृद्ध (पितृन्) पितरों का (यज्ञत्) सत्कार करे सो (इत्)
ही (उ) अच्छे प्रकार (देवेभ्यः) विद्वानों (च) और (पितृभ्यः) पितरों के
लिये (हव्यानि) ग्रहण करने योग्य विद्वानों का (प्रावोचति) अच्छे प्रकार सब
ओर से उपदेश करता है ॥ ६५ ॥

भावार्थः—जो पूर्ण ब्रह्मचर्य से पूर्णविद्या वाले होते हैं वे विद्वानों में विद्वान् और पितरों में पितर गिने जाते हैं ॥ ६५ ॥

त्वमग्नइत्यस्य शंख ऋषिः । अभिदेवता ।

निचृत्विष्टपुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्वमग्नइडितः कव्यवाहनावाड्ढव्या-
नि सुरभीणि कृत्वी । प्रादाः पितृभ्यः स्व-
धया तेऽअक्षन्नद्वि त्वं देव प्रयता हवी-
शंषि ॥ ६६ ॥

त्वम् । अग्ने । ईडितः । कव्यवाह-
नेतिकव्यऽवाहन । अवाट् । हव्यानि ।
सुरभीणि । कृत्वी । प्र । अदाः । पितृभ्यऽ-
इति पितृभ्यः । स्वधया । ते । अक्षन् ।
अडि । त्वम् । देव । प्रयतेति प्रयता ।
हवीशंषि ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(त्वम्)(अग्ने) पावकइव पवित्र(ईडितः) प्रशंसितः
(कव्यवाहन) कवीनां प्रागल्भ्यानि कर्माणि प्राप्त (अवाट्)
वहसि (हव्यानि) अक्षुमर्हाणि (सुरभीणि) सुगन्धादियुक्तानि

(कृत्वौ) कृत्वा । स्नात्वाद्यश्च अ० ७।१।४६ (प्र)
 (अदाः) प्रदेहि (पितृभ्यः) (स्वधया) अग्नेन सह
 (ते) (अक्षन्) अदन्तु (अद्धि) भुङ्क्ष्व (त्वम्) (देव)
 दातः (प्रयता) प्रयत्नेन साधितानि (हवींषि) आदातु-
 मर्हाणि ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हे कव्यवाहनाग्ने विद्वन् पुत्र ईडितस्त्वं सुरभीणि
 हव्यानि कृत्ववाट् तानि पितृभ्यः प्रादास्ते पितरः स्वधया सहै-
 तान्यक्षन् हे देव त्वं प्रयता हवींष्यद्धि ॥ ६६ ॥

भावार्थः—पुत्रादयः सर्वे सुसंस्कृतैः सुगन्धादियुक्तैरन्नपानैः
 पितॄन् भोजयित्वा स्वयमेतानि भुञ्जीरन्नियमेव पुत्राणां
 योग्यतास्ति । ये सुसंस्कृतान्नपाने कुर्वन्ति तेऽरोगाः शतायुषो
 भवन्ति ॥ ६६ ॥

पदार्थः—हे (कव्यवाहन) कवियों के प्रगल्भतादि कर्मों की प्राप्त हुए
 (अग्ने) अग्नि के समान पवित्र विद्वन् पुत्र (ईडितः) प्रशंसित (त्वम्) तू (सुर-
 भीणि) सुगन्धादि युक्त (हव्यानि) खाने के योग्य पदार्थ (कृत्वौ) कर के (अवाट्) प्राप्त
 करता है उन को (पितृभ्यः) पितरों के लिये (प्रादाः) दिया कर (ते) वे पितर
 लोग (स्वधया) अन्नादि के साथ इन पदार्थों का (अक्षन्) भोग किया करे । हे
 (देव) विद्वन् दाता (त्वम्) तू (प्रयता) प्रयत्न से साधे हुए (हवींषि) खाने
 के योग्य अन्नों को (अद्धि) भोजन किया कर ॥ ६६ ॥

भावार्थः—पुत्रादि सब लोग अच्छे संस्कार किये हुए सुगन्धादि से युक्त
 अन्न पानों से पितरों को भोजन करा के आप भी इन अन्नों का भोजन करे यही
 पुत्रों की योग्यता है । जो अच्छे संस्कार किये हुए अन्न पानों को करते हैं वे रोग
 रहित होकर शत वर्ष पर्यंत जीते हैं ॥ ६६ ॥

ये चेहेत्यस्य शङ्खकृषिः । पितरो देवताः ।

स्वराट्पक्षिः कन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ये चेह पितरो ये च नेह याँश्च विद्म या
२॥५ उ च न प्रविद्म त्वं वेत्थ यति ते जात-
वेदः स्वधाभिर्धुञ्क्षु सुकृतं जुषस्व ॥ ६७ ॥

ये । च । इह । पितरः । ये । च । न । इह ।
यान् । च । विद्म । यान् । ऊँ ५ इत्यूँ । च ।
न । प्रविद्येति प्र ५ विद्म । त्वम् । वेत्थ । य-
ति । ते । जातवेदः ५ इति जातऽवेदः । स्व-
धाभिः । यज्ञम् । सुकृतमिति सु ५ कृतम् ।
जुषस्व ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(ये) (च) (इह) (पितरः) (ये) (च)
(न) (इह) (यान्) (च) (विद्म) जानौमः (यान्) (उ)
वितर्क (च) (न) (प्रविद्म) (त्वम्) (वेत्थ) (यति) या
संख्या येषान्तान् (ते) (जातवेदः) जाता वेदः प्रज्ञा यस्य
तत्संबुद्धौ हे विद्म (स्वधाभिः) (यज्ञम्) (सुकृतम्) सुष्ठु क-
र्माणि क्रियन्ते यस्मिन् (जुषस्व) सेवस्व ॥ ६७ ॥

अन्वयः—हे जातवेदो ये चेह पितरो ये चेह न सन्ति वयं
यांश्च विद्म यांश्च न प्रविद्म तान् यति यावत्स्वं वेत्थ उ ते
त्वां विदुस्तत्सेवामयं सुकृतं यज्ञं स्वधाभिर्जुषस्व ॥ ६७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये प्रत्यक्षा वा येऽप्रत्यक्षा विद्वांसोऽध्या-
पका उपदेशकाश्च सन्ति तान् सर्वानाह्वयाऽन्नादिभिस्सदा सत्कु-
रत येन स्वयं सर्वत्र सत्कृता भवत ॥ ६७ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) नवीन तीक्ष्ण बुद्धि वाले विद्वन् (ये) जो
(इह) यहां (च) ही (पितरः) पितादि ज्ञानी लोग हैं (च) और (ये) जो (इह)
यहां (न) नहीं हैं (च) और हम (यान्) जिन को (विद्म) जानते (च) और
(यान्) जिन को (न, प्रविद्य) नहीं जानते हैं उन (यति) यावत् पितरों को
(त्वम्) आप (वेत्थ) जानते हो (उ) और (ते) वे आप को भी जानते हैं
उन की सेवा रूप (सुकृतम्) पुण्यजनक (यज्ञम्) सत्काररूप व्यवहार की (स्वधाभिः)
अन्नादि से (जुषस्व) सेवन करो ॥ ६७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो प्रत्यक्ष वा जो अप्रत्यक्ष विद्वान् अध्यापक और
उपदेशक हैं उन सब को बुला अन्नादि से सदा सत्कार करो जिस से आप भी
सर्वत्र सत्कारयुक्त होओ ॥ ६७ ॥

इदमित्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः । प्रञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इदम्पितृभ्यो नमोऽअस्त्वद्य ये पूर्वासी
यऽउपरासऽईयुःये पार्थिवे रजस्य निषत्ता
ये वा नूनं सुवृजनासु विक्षु ॥ ६८ ॥

इदम् । पितृभ्य इति पितृभ्यः । नमः । अस्तु ।
 अद्य । ये । पूर्वासः । ये । उपरासः । ईयुः । ये ।
 पार्थिवे । रजसि । आ । निषत्ताः । निस-
 त्ता इति निऽसत्ताः । ये । वा । नूनम् । सुवृ-
 जनास्विति सुऽवृजनासु । विक्षु ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(इदम्) प्रत्यक्षम् (पितृभ्यः) जनकादिभ्यः (नमः)
 सुसंस्कृतसन्नम् (अस्तु) (अद्य) इदानीम् (ये) (पूर्वासः)
 अस्मत्तो वृद्धाः (ये) (उपरासः) वानप्रस्थसंन्यासाश्रममाप्ता गृहा-
 श्रमविषयभोगेभ्य उपरताः (ईयुः) प्राप्नुयुः (ये) (पार्थिवे)
 पृथिव्यां विदिते (रजसि) लोके (आ) (निषत्ताः) कृतनिवासाः
 (ये) (वा) (नूनम्) निश्चितम् (सुवृजनासु) शोभना वृजना
 गतयो यासां तासु (विक्षु) प्रजासु ॥ ६८ ॥

अन्वयः—ये पितरः पूर्वासो य उपरास ईयुर्ये पार्थिवे
 रजस्या निषत्ता वा नूनं ये सुवृजनासु विक्षु प्रयतन्ते तेभ्यः
 पितृभ्योऽद्येदं नमोऽस्तु ॥ ६८ ॥

भावार्थः—अस्मिन् संसारे ये प्रजाशोधका अस्मत्तो वरा
 विरक्ताश्रमं प्राप्ताः पित्राद्यस्सन्ति ते पुत्रादिभिर्मनुष्यैः सदा
 सेवनीया नोचेत् कियती हानिः ॥ ६८ ॥

पदार्थः—(ये) जो पितर लोग (पूर्वासः) हम से विद्या वा अवस्था में
 वृद्ध हैं (ये) जो (उपरासः) वानप्रस्थ वा संन्यासाश्रम को प्राप्त हो के गृहाश्रम
 के विषय भोग से उदासीन चित्त हुए (ईयुः) प्राप्त हों (ये) जो (पार्थिवे)

पृथिवी पर विदित (रजसि) लोक में (आ, निषत्ताः) निवास किये हुए (वा)
अथवा (ये) जो (नूनम्) निश्चय करके (सुवजनासु) अच्छीगतिवाली (विजु)
प्रजाओं में प्रयत्न करते हैं उन (पितृभ्यः) पितरों के लिये (अद्य) आज (इदम्)
यह (नमः) सुसंस्कृत अन्न (अस्तु) प्राप्त हो ॥ ६८ ॥

भावार्थः—इस संसार में जो प्रजा के शोधनी वाले हम से ओष्ठ विर-
क्ताश्रम अर्थात् संन्यासाश्रम को प्राप्त पिता आदि हैं वे पुत्रादि मनुष्यों को सदा
सेवने योग्य हैं जो ऐसा न करें तो कितनी हानि हो ॥ ६८ ॥

अधेत्यस्य शङ्खच्छपिः । पितरो देवताः ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

अध्वा यथा नः पितरः परासः प्रत्क्रासो
ऽअग्नः ऋतमाशुषाणाः । शुचीदयन्दीधि-
तिमुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो ऽअरुणीर-
पं वृन् ॥ ६९ ॥

अध्वा यथा । नः । पितरः । परासः । प्र-
त्क्रासः । अग्ने । ऋतम् । आशुषाणाः ।
शुचिं । इत् । अयन् । दीधितिम् । उक्थ-
शासः । उक्थशासऽइत्युक्थऽशासः । क्षामा ।
भिन्दन्तः । अरुणीः । अप । वृन् ॥ ६९ ॥

पदार्थः—(अथ) अथ । अत्र वर्णव्यत्ययेन यस्य धः (यथा)
 (नः) अस्माकम् (पितरः) (परासः) प्रकृष्टाः (प्रत्नासः) प्राचीना
 (अग्ने) विद्वन् (ऋतम्) सत्यम् (आशुषाणाः) प्राप्नुवन्तः (शुचि)
 पवित्रम् (इत्) एव (अयन्) प्राप्नुवन्ति (दीधितिम्) विद्या-
 प्रकाशम् (उक्थशासः) य उक्थानि वक्तुं योग्यानि वचनानि
 शंसन्ति (क्षामा) निवासभूमिम् । अत्र विभक्तेर्लुक् (भिन्दन्तः)
 विदारयन्तः (अरुणीः) सुशीलतया प्रकाशमयाः स्त्रियः (अप)
 (व्रन्) दूरीकुर्वन्ति ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विद्वन् यथानः परास प्रत्नास उक्थशासः
 शुचि ऋतमाशुषाणाः पितरो दीधितिमरुणीः क्षामा चायन्-
 धाऽथाऽद्यां भिन्दन्त इदावरणान्यपवृंस्तांस्त्वं तथा सेवस्व ॥ ६६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये जनकादयो विद्यां प्रापय्याऽ-
 विद्यां निवर्तयन्ति तेऽत्र सर्वैस्सत्कर्तव्याः सन्तु ॥ ६६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् (यथा) जैसे (नः) हमारे (परासः)
 उत्तम (प्रत्नासः) प्राचीन (उक्थशासः) उत्तम शिक्षा करने वाले (शुचि) पवित्र
 (ऋत) सत्य को (आशुषाणाः) अच्छे प्रकार प्राप्त हुए (पितरः) पितादि ज्ञानी
 जन (दीधितिम्) विद्या के प्रकाश (अरुणीः) सुशीलता से प्रकाश वाली स्त्रियों
 और (क्षामा) निवास भूमि को (अयन्) प्राप्त होते हैं (अप) इस के अनन्तर
 अविद्या का (भिन्दन्तः) विदारण करते हुए (इत्) ही अन्धकार रूप आवरणों
 को (अप, व्रन्) दूर करते हैं उन का तू वैसे सेवन कर ॥ ६६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जो पिता आदि विद्या को प्राप्त करा
 सब हैं (ये) जो तारण करते हैं वे इस संसार में सब लोगों से सत्कार करने
 के विषय भोग से उ०

उशन्त इत्यस्य शङ्खच्छप्रिः । पितरो देवताः ।

निचृत्त्रिष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विप्रयसाह ॥

फिर उसी वि० ॥

उशन्तस्त्वा नि धीमह्युशन्तः समिधी-
महि । उशन्नुशतऽ आवह पितृन् हविषेऽ-
अत्तवे ॥ ७० ॥

उशन्तः । त्वा । नि । धीमहि । उश-
न्तः । सम् । इ धीमहि । उशन् । उशतः ।
आ । वह । पितृन् । हविषे । अत्तवे ॥ ७० ॥

पदार्थः—(उशन्तः) कामयमानाः (त्वा) त्वाम् (नि)
(धीमहि) धरेम । अत्र बहुलं छन्दसीति शपो लुक् छन्दस्युभयधे-
त्यार्द्धधातुकसंज्ञा घुमाखेत्यादिना ईत्वम् (उशन्तः) (सम्) एकी-
भावे (इ धीमहि) दीपयेम (उशन्) कामयमानः (उशतः)
कामयमानान् (आ) (वह) प्राप्नुहि (पितृन्) जनकादीन्
(हविषे) हविर्दातुमर्हम् । अत्र व्यत्ययेन द्वितीयास्थाने चतुर्थी
(अत्तवे) अस्तु भोक्तुम् ॥ ७० ॥

अन्वयः—हे विद्यार्थिन्पुत्र वा त्वामुशन्तो वयं त्वा निधीम-
ह्युशन्तः सन्तः समिधीमहि । उशस्व हविषेऽत्तवे उशतोऽस्मान्
पितृनावह ॥ ७० ॥

भावार्थः—यथा विद्वांसो धीमतो जितेन्द्रियान् कृतज्ञान् परिश्रमिणो विचारशीलान् विद्यार्थिनो नित्यं कामयेरस्तथा विद्यार्थिनोऽपीदृशानध्यापकान् विदुषः संसेव्य विद्वांसो भवन्तु ॥ ७० ॥

पदार्थः—हे विद्या की इच्छा करने वाले अथवा पुत्र तेरी (उग्रन्तः) कामना करते हुए हम लोग (त्वा) तुझ को (नि, धीमहि) विद्या का निधिरूप बनावें (उग्रन्तः) कामना करते हुए हम तुझ को (समिधीमहि) अच्छे प्रकार विद्या से प्रकाशित करें (उग्रन्) कामना करता हुआ तू (हविषे) भोजन करने योग्य पदार्थ के (अत्तवे) खाने को (उग्रतः) कामना करते हुए हम (पितृन्) पितरों को (आ, वह) अच्छे प्रकार प्राप्त हो ॥ ७० ॥

भावार्थः—जैसे विद्वान् लोग बुद्धिमान् जितेन्द्रिय कृतज्ञ परिश्रमी विचारशील विद्यार्थियों की नित्य कामना करें वैसे विद्यार्थी लोग भी ऐसे उत्तम अध्यापक विद्वान् लोगों की सेवा कर के विद्वान् हों ॥ ७० ॥

अप्रामित्यस्य शङ्खकृष्णिः । इन्द्रो देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ सेनेशः कीदृश इत्याह ॥

अब सेनापति कैसा हो इस वि० ॥

अपां फेनेन नमुचेः शिरः इन्द्रो देवर्त्तयः ।
विश्वा यदजय स्पृधः ॥ ७१ ॥

अपाम् । फेनेन । नमुचेः । शिरः । इन्द्र । उत् । अवर्त्तयः । विश्वा । यत् ।
अजयः । स्पृधः ॥ ७१ ॥

पदार्थः—(अपाम्) जलानाम् (फेनेन) वर्द्धनेन (नमुचेः) योऽपः स्वरूपं न मुञ्चति तस्य मेषस्य (शिरः) घनाकारसु-
परिभागम् (इन्द्र) सूर्यदेव वर्त्तमान सैन्य (उत्) (अवर्तयः)
जर्म्ह वर्त्तय (विश्वाः) अखिलाः (यत्) याः (अजयः) जय
(स्पृधः) याः स्पृहन्ते ताः शत्रुसेनाः ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यथा सूर्योऽपानं फेनेन नमुचेर्मेषस्य शिर-
शिक्रनति तथैव त्वं स्वकीयाः सेना उदवर्त्तयो यद्या विश्वाः स्पृधः
सन्ति ता अजयः ॥ ७१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकालु०—यथा सूर्येणाच्छादितोऽपि मेषः
पुनः पुनरुत्तिष्ठति तथैव ते शत्रवोऽपि पुनः पुनरुत्थानं कुर्वन्ति
ते यावत् स्वं बलं न्यूनं परेषामधिकं च पश्यन्ति तावच्छान्ता
वर्तन्ते ॥ ७१ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सूर्य के समान वर्तमान सेनापति जैसे सूर्य (अपाम्)
जलों की (फेनेन) वृद्धि से (नमुचेः) अपनी स्वरूप को न छोड़ने वाले मेष के
(शिरः) घनाकार बड़ों की काटता है वैसेही तू अपनी सेनाओं की (उदवर्त्तयः)
उत्कृष्टता को प्राप्त कर (यत्) जी (विश्वाः) सब (स्पृधः) स्पर्धा करने हारों
शत्रुओं की सेना हैं उन को (अजयः) जीत ॥ ७१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकालु०—जैसे सूर्य से आच्छादित भी मेष
बारंवार उठता है वैसे ही वे शत्रु भी बारंवार उत्थान करते हैं वे जबतक अपनी
बल को न्यून और दूसरों का बल अधिक देखते हैं तबतक शान्त रहते हैं ॥ ७१ ॥

सोमोराजेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सोमो देवता ।

भुरिक् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

के मुक्तिमामुवन्तीत्याह ॥

कौन पुरुष मुक्ति को प्राप्त होते हैं इस वि० ॥

सोमो राजामृतं सुत ऋजीषिणाजहा-
न्मृत्युम् । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं

शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं
मधु ॥ ७२ ॥

सोमः । राजा । अमृतम् । सुतः । ऋजी
षेण । अजहात् । मृत्युम् । ऋतेन । सत्यम् ।
इन्द्रियम् । विपानमिति विऽपानम् । शुक्र-
म् । अन्धसः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् ।
पयः । अमृतम् । मधु ॥ ७२ ॥

पदार्थः—(सोमः) ऐश्वर्यवान् प्रेरकः (राजा) देहीप्रमानः
(अमृतम्) अमृतात्मकं ब्रह्म ओषधेः सारं वा (सुतः) (ऋजीषेण)
सरलभावेन (अजहात्) जहात् (मृत्युम्) (ऋतेन) सत्येन
ब्रह्मणा (सत्यम्) सत्सु साधु (इन्द्रियम्) इन्द्रस्य जीवस्य लिङ्गम्
(विपानम्) विविधं पानं यस्मात् तत् (शुक्रम्) आशु कार्य-
करम् (अन्धसः) अन्धस्य (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (इन्द्रियम्)
धनम् (इदम्) जलम् । इदमित्युदकना० निघं० १ । १२ (पयः)
दुग्धम् (अमृतम्) एतत्स्वरूपमानन्दम् (मधु) जौद्रम् ॥ ७२ ॥

अन्वयः—य ऋतेनान्धसः सत्यं विपानं शुक्रमिन्द्रियमिन्द्र-
स्येन्द्रियमिदम्पयोऽमृतं मधु च सङ्गृह्णीयात्सोऽमृतं प्राप्तः स
सुतस्सोमो राजर्जीषेण मृत्युमजहात् ॥ ७२ ॥

भावार्थः—ये सुशीलेन विद्वत्सङ्गात्सर्वाणि शुभलक्षणानि
प्राप्नुवन्ति ते मृत्युदुःखं हित्वा मोक्षसुखं गृह्णन्ति ॥ ७२ ॥

पदार्थः—जी (ऋतेन) सत्य ब्रह्म के साथ (अन्धसः) सुसंस्कृत अन्नादि के सम्बन्धी (सत्यम्) विद्यमान द्रव्यों में उत्तम पदार्थ (विपानम्) विविध पान करने के साधन (शुक्रम्) शीघ्रकार्य कराने हारे (इन्द्रियम्) धन (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्य वाले जीव के (इन्द्रियम्) श्रोत्र आदि इन्द्रिय (इदम्) जल (पयः) दुग्ध (अमृतम्) अमृतरूप ब्रह्म वा ओषधि के सार और (मधु) संहत का संग्रह करे सो (अमृतम्) अमृतरूप आनन्द को प्राप्त हुआ (सुतः) संस्कारयुक्त (सोमः) ऐश्वर्यवान् प्रेरक (राजा) न्याय विद्या से प्रकाशमान राजा (ऋजीवेण) सरल भाव से (मृत्युम्) मृत्यु को (अजहात्) छोड़ देवे ॥ ७२ ॥

भावार्थः—जी उत्तम शील और विद्वानों के सङ्ग से सब शुभलक्षणों को प्राप्त होते हैं वे मृत्यु के दुःख को छोड़ कर मोक्षसुख को ग्रहण करते हैं ॥ ७२ ॥

अद्भ्य इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । अङ्गिरसो देवताः ।

निचृत्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

के जना विज्ञानमाप्नुवन्तीत्याह ॥

कौन पुरुष विज्ञान को प्राप्त होते हैं इस वि० ॥

अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत् क्रुड्ङाङ्गिरसो
धिया॥ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रम-
न्धसऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोऽमृतं मधु॥७३॥

अद्भ्यऽइत्यत्ऽभ्यः । क्षीरम् । वि । अपि-
बत् । क्रुड् । आङ्गिरसः । धिया । ऋतेन ।
सत्यम् । इन्द्रियम् । विपानमिति विऽपानम् ।

शुक्रम् । अन्धसः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् ।

इदम् । पयः । अमृतम् । मधु ॥ ७३ ॥

पदार्थः—(अहम्भ्यः) जलेभ्यः (क्षीरम्) दूधम् (वि)
(अपिबत्) पिबेत् (कृङ्) यथा पक्षी अल्पमल्पं पिबति
तथा (आङ्गिरसः) अङ्गिरसा विदुषा कृतो विद्वान् (धिया)
कर्मणा (ऋतेन) यथार्थेन योगाभ्यासेन (सत्यम्) अविनाशरम्
(इन्द्रियम्) दिव्यां वाचम् (विपानम्) विविधशब्दार्थसम्बन्ध-
युक्ताम् (शुक्रम्) पवित्राम् (अन्धसः) अन्नादियोगात् (इन्द्रस्य)
परमैश्वर्ययुक्तस्य (इन्द्रियम्) दिव्यं श्रोत्रम् (इदम्) प्रत्यक्षम्
(पयः) रसम् (अमृतम्) रोगनाशकम् (मधु) मधुरम् ॥ ७३ ॥

अन्वयः—य आङ्गिरसो धियाऽहम्भ्यः क्षीरं कृङ् व्यपिबत्स
ऋतेनेन्द्रस्यान्धसः सकाशादिदं सत्यं विपानं शुक्रमिन्द्रियं पयोऽमृतं
मध्विन्द्रियं च प्राप्नुयात् ॥ ७३ ॥

भावार्थः—अत्रवाचकलु०—ये सत्याऽऽचरणैर्वैद्यकशास्त्रविधा-
नात्युक्ताहारविहारं कुर्वन्ति ते सत्यबोधं विज्ञानञ्चयान्ति ॥ ७३ ॥

पदार्थः—जो (आङ्गिरसः) अङ्गिरा विद्वान् नी किया हुआ विद्वान्
(धिया) कम के साथ (अहम्भ्यः) जलों से (क्षीरम्) दूध को (कृङ्) कृष्णा पक्षी के
समान थोड़ा २ करके (व्यपिबत्) पीवे बह (ऋतेन) यथार्थयोगाभ्यास से (इन्द्रस्य)
ऐश्वर्ययुक्त जीव के (अन्धसः) अन्नादि के योग से (इदम्) इस प्रत्यक्ष (सत्यम्)
सत्य पदार्थों में अविनाशी (विपानम्) विविध शब्दार्थ सम्बन्धयुक्त (शुक्रम्) पवित्र
(इन्द्रियम्) दिव्यवाणी और (पयः) उत्तम रस (अमृतम्) रोगनाशक शोषधि
(मधु) मधुरता और (इन्द्रियम्) दिव्य श्रोत्र को प्राप्त होवे ॥ ७३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो सत्याचरणादि कर्मों करके वैद्यक
शास्त्र के विधान से युक्ताहार विहार करते हैं वे सत्य बोध और सत्य विज्ञान को
प्राप्त होते हैं ॥ ७३ ॥

सोमसित्यस्य शङ्खः ऋषिः । सोमो देवता ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सोममद्भ्यो व्यपिबच्छन्दसा हृत्सः शु-
चिषत् । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं
शुक्रमन्धसु इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृत-
मधु ॥ ७४ ॥

सोमम् । अद्भ्यऽइत्यत्भ्यः । वि । अ-
पिबत् । छन्दसा । हृत्सः । शुचिषत् ।
शुचिसदिति शुचिऽसत् । ऋतेन । सत्यम् ।
इन्द्रियम् । विपानमिति विऽपानम् । शुक्र-
म् । अन्धसः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इ-
दम् । पयः । अमृतम् । मधु ॥ ७४ ॥

पदार्थः—(सोमम्) सोमलतादिसहोषधिसारम् (अद्भ्यः)
सुसंस्कृतेश्चो जलेभ्यः (वि) (अपिबत्) (छन्दसा) स्वच्छन्द-
तया (हंसः) यो हन्ति दुःखानि सः (शुचिषत्) यः पवित्रेषु

विद्वत्सु सीदति सः (ऋतेन) सत्येन वेदविज्ञानेन (सत्यम्) सत्सु परमेश्वरादिपदार्थेषु साधु (इन्द्रियम्) प्रज्ञानम् (विपानम्) विविधरक्षान्वितम् (शुक्रम्) शुद्धिकरम् (अन्धसः) सुसंस्कृतस्यान्नस्य (इन्द्रस्य) योगजन्यस्य परमैश्वर्यस्य (इन्द्रियम्) जीवेन जुष्टम् (इदम्) प्रत्यक्षप्रत्ययालम्बम् (पयः) उत्तमरसम् (अमृतम्) मोक्षम् (मधु) मधुविद्यासमन्वितम् ॥ ७४ ॥

अन्वयः—यः शुचिषट्धंसो विवेकी जनश्छन्दसाऽद्भ्यः सोमं व्यपिबत् ऋतेनाऽन्धसो दोषनिवर्तकं शुक्रं विपानं सत्यमिन्द्रियमिन्द्रस्य प्रापकमिदं पयोऽमृतं मध्विन्द्रियं चाप्नुमर्हति स एवाखिलानन्दं प्राप्नोति ॥ ७४ ॥

भावार्थः—ये युक्ताहारविहारा वेदानधीत्य योगमभ्यस्याऽविद्यादिक्लेशाग्निवर्त्य योगसिद्धौः प्राप्य तदभिमानमपि विहाय कैवल्यमाप्नुवन्ति ते ब्रह्मानन्दम्भुञ्जते ॥ ७४ ॥

पदार्थः—जो (शुचिषत्) पवित्र विद्वानों में बैठता है (हंसः) दुःख का नाशक विवेकी जन (छन्दसा) स्वच्छन्दता के साथ (अद्भ्यः) उत्तम संस्कार युक्त जलों से (सोमम्) सोमलतादि महीषधियों के सार रस को (व्यपिबत्) अच्छे प्रकार पीता है सो (ऋतेन) सत्य वेदविज्ञान से (अन्धसः) उत्तम संस्कार किये हुए अन्न के दोष निवर्तक (शुक्रम्) शुद्धि करने वाले (विपानम्) विविध रक्षा से युक्त (सत्यम्) परमेश्वरादि सत्य पदार्थों में उत्तम (इन्द्रियम्) प्रज्ञान रूप (इन्द्रस्य) योग विद्या से उत्पन्न हुए परम ऐश्वर्य की प्राप्ति करने वाले (इदम्) इस प्रत्यक्ष प्रतीति के आश्रय (पयः) उत्तम ज्ञान रस वाली (अमृतम्) मोक्ष (मधु) और मधु विद्यायुक्त (इन्द्रियम्) जीव में सेवन किये हुए सुख की प्राप्ति होने की योग्य होता है वही अखिल आनन्द को पाता है ॥ ७४ ॥

भावार्थः—जो युक्ताहार विहार करने वाले वेदों की पढ़, योगाभ्यास कर पविद्यादि क्लेशों को छोड़ा, योग की सिद्धियों की प्राप्ति हो और उन के अभिमान को भी छोड़ के कैवल्य की प्राप्ति होते हैं वे ब्रह्मानन्द का भोग करते हैं ॥ ७४ ॥

अन्नात्परिस्सुतइत्यस्य शङ्खः ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

भुरिगतिजगतौक्तः । निषादः स्वरः ॥

कथं राज्यमुन्नेयमित्याह ॥

कैसे राज्य की उन्नति करनी चाहिये इस वि० ॥

अन्नात्परिस्सुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिब-
त्क्षत्तं पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन स-
त्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस इन्द्रस्ये-
न्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७५ ॥

अन्नात् । परिस्सुतऽइति परिऽस्सुतः ।
रसम् । ब्रह्मणा । वि । अपिबत् । क्षत्तम् ।
पयः । सोमम् । प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः ।
ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रियम् । विपानमि-
ति विऽपानम् । शुक्रम् । अन्धसः । इन्द्रस्य ।
इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् । मधु ॥ ७५ ॥

पदार्थः— (अन्नात्) यवादेः (परिस्सुतः) सर्वतः

स्सुतः प्रकात् (रसम्) सारभूतम् (ब्रह्मणा) अधीतचतुर्वे-
देन (वि) (अपिबत्) गृह्णीयात् (क्षत्तम्) क्षत्रियकुलम् (पयः)
दुग्धमिव (सोमम्) ऐश्वर्ययुक्तम् (प्रजापतिः) प्रजापालकः

सप्तेशो राजा (ऋतेन) विद्याविनययुक्तेन न्यायेन (सत्यम्) सत्य व्यवहारेषु साधु (इन्द्रियम्) इन्द्रिणेश्वरेण दत्तम् (विपानम्) विविधं पानं रक्षणं यस्मात् तत् (शुक्रम्) वीर्यकरम् (अन्धसः) अन्धकाररूपस्याऽन्यायस्य निवर्तकम् (इन्द्रस्य) समग्रैश्वर्यप्रदस्य राज्यस्य (इन्द्रियम्) इन्द्रैराजभिर्जुष्टं न्यायाऽऽचरणम् (इदम्) (पयः) पातुमर्हम् (अमृतम्) अमृतमिव सुखप्रदम् (मधु) माधुर्यगुणोपेतम् ॥ ७५ ॥

अन्वयः—यो ब्रह्मणा सह प्रजापतिः परिस्तुतोन्नानिःसृतं पयः सोमं रसं क्षत्रं च व्यपिबत् स ऋतेनाऽन्धसो निवर्तकं शुक्रं विपानं सत्यमिन्द्रियमिन्द्रस्य प्रापकमिदं पयोऽमृतं सध्विन्द्रियं च प्राप्नुयात् स सदा सुखी भवेत् ॥ ७५ ॥

भावार्थः—ये विद्वदनुमतया राज्यं वर्द्धितुमिच्छन्ति तेऽन्यायं निवर्तयितुं राज्यं वर्द्धयितुं च शक्नुवन्ति ॥ ७५ ॥

पदार्थः—जो (ब्रह्मणा) चारों वेद पढ़े हुए विद्वान् के साथ (प्रजापतिः) प्रजा का रक्षक सभाध्यक्ष राजा (परिस्तुतः) सब ओर से पके हुए (अन्नात्) जौ आदि अन्न से निकले (पयः) दुग्ध के तुल्य (सोमम्) ऐश्वर्य युक्त (रसम्) साररूप रस और (क्षत्रम्) क्षत्रिय कुल को (व्यपिबत्) ग्रहण करे सो (ऋतेन) विद्या तथा विनय से युक्त न्याय से (अंधसः) अंधकार रूप अन्याय के निवारक (शुक्रम्) पराक्रम करनी हारे (विपानम्) विविध रक्षण के हेतु (सत्यम्) सत्य व्यवहारों में उत्तम (इन्द्रियम्) इन्द्र नामक परमात्मा ने दिये हुए (इन्द्रस्य) समग्र ऐश्वर्य के देने हारे राज्य को प्राप्ति करानी हारे (इदम्) इस प्रत्यक्ष (पयः) पीने के योग्य (अमृतम्) अमृत के तुल्य सुखदायक रस और (मधु) मधुरादि गुण युक्त (इन्द्रियम्) राजादि पुरुषों ने सेवे हुए न्यायाचरण को प्राप्त होवे वह सदा सुखी होवे ॥ ७५ ॥

भावार्थः—जो विद्वानों की अनुमति से राज्य को बढ़ाने की इच्छा करते हैं वे अन्याय की निवृत्ति करनी और राज्य को बढ़ाने में समर्थ होते हैं ॥ ७५ ॥

रेत इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । इन्द्रो देवताभिरिति
शक्नोति छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

शरीरात्कथं वीर्यमुत्पद्यत इत्याह ॥

शरीर से वीर्य कैसे उत्पन्न होता है इस वि० ॥

रेतो मूत्रं विजहाति योनिं प्रविशति-
न्द्रियम् । गर्भं जरायुणा वृत उल्बं जहा-
ति जन्मना । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपा-
नं शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽ-
मृतं मधु ॥ ७६ ॥

रेतः । मूत्रम् । वि । जहाति । योनिम् ।
प्रविशति प्रविशत् । इन्द्रियम् । गर्भः ।
जरायुणा । आवृत इत्यावृतः । उल्बम् ।
जहाति । जन्मना । ऋतेन । सत्यम् । इ-
न्द्रियम् । विपानमिति विपानम् । शुक्रम् ।
अन्धसः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् ।
पयः । अमृतम् । मधु ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(रेतः) वीर्यम् (मूत्रम्) प्रस्त्रावः (वि) (जहाति)
 (योनिम्) जन्मस्थानम् (प्रविशत्) प्रवेशं कुर्वत् सत् (इन्द्रि-
 यम्) उपस्थः पुरुषलिङ्गम् (गर्भः) यो गृह्यते सः (जरायुणा)
 वहिराच्छादनेन (आवृतः) (उत्पन्नम्) आवरणम् (जहाति)
 त्यजति (जन्मना) प्रादुर्भावेन (ऋतेन) बहिस्थेन वायुना सह
 (सत्यम्) वर्त्तमाने साधु (इन्द्रियम्) जिह्वाटिकम् (विपा-
 नम्) विविधं पानं येन तत् (शुक्रम्) पवित्रम् (अन्धसः) आव-
 रणस्य (इन्द्रस्य) जीवस्य (इन्द्रियम्) धनम् (इदम्) (पयः)
 रसवत् (अमृतम्) नाशरहितम् (मधु) येन सन्यते तत् ॥ ७६ ॥

अन्वयः—इन्द्रियं योनिं प्रविशत्सद् रेतो विजहाति । अतो
 ऽन्यत्र मूलं विजहाति । तज्जरायुणावृतो गर्भो जायते जन्मनो-
 त्वं जहाति स ऋतेनान्धसो निवर्तकं विपानं शुक्रं सत्यमि-
 न्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मध्विन्द्रियं चेति ॥ ७६ ॥

भावार्थः—प्राणिना यत् किञ्चिद्भुज्यते पीयते तत् परंप-
 रया शुक्रं भूत्वा शरीरकारणं जायते पुरुषस्योपस्थेन्द्रियं स्त्रीसं-
 योगेन शुक्रं मुञ्चति । अतोऽन्यत्र मूलं त्यजति तेन ज्ञायते शरीरे
 मूत्रस्थानादन्यत्र रेतस्तिष्ठति तद् यस्मात्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्य उत्पद्यते
 तस्मात्सर्वाङ्गाकृतिर्वर्त्तते । अतएव यस्य शरीराद् वीर्यमुत्पद्यते
 तदाकृतिरेव सन्तानो जायते ॥ ७६ ॥

पदार्थः—(इन्द्रियम्) पुरुष का लिंग इन्द्रिय (योनिम्) स्त्री की योनि
 में (प्रविशत्) प्रवेश करता हुआ (रेतः) वीर्य को (वि, जहाति) विशेष कर छोड़ता
 है इस से अलग (मूत्रम्) प्रस्त्राव को छोड़ता है वह वीर्य (जरायुणा) जरायुसे
 (आवृतः) ढका हुआ (गर्भः) गर्भ रूप हो कर जन्मता है (जन्मना) जन्म से
 (उत्पन्नम्) आवरण की (जहाति) छोड़ता है वह (ऋतेन) बाहर के वायु से

(अन्धसः) आवरण को निवृत्त करने हारे (विपानम्) विविध पान के साधन (शुक्रम्) पवित्र (सत्यम्) वर्तमान में उत्तम (इन्द्रस्य) जीव के सम्बन्धी (इन्द्रियम्) धन को और (इदम्) इस (पयः) रस के तुल्य (अमृतम्) नाशरहित (मधु) प्रत्यक्षादि ज्ञान के साधन (इन्द्रियम्) चक्षुरादि इन्द्रिय को प्राप्त होता है ॥ ७६ ॥

भावार्थः—प्राणि जो कुछ खाता पीता है वह परंपरा से वीर्य होकर शरीर का कारण होता है पुरुष का लिंग इन्द्रिय स्त्री के संयोग से वीर्य छोड़ता और इस से अलग मूत्र को छोड़ता है इस से जाना जाता है कि शरीर में मूत्र के स्थान से पृथक् स्थान में वीर्य रहता है वह वीर्य जिस कारण सब अंगों से उत्पन्न होता है इस से सब अंगों की आकृति उस में रहती है इसी से जिस के शरीर से वीर्य उत्पन्न होता है उसी की आकृति वाला सन्तान होता है ॥ ७६ ॥

दृष्ट्वेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

अतिशक्तरी छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ धर्माधर्मौ कौटशावित्युपदिश्यते ॥

अब धर्म अधर्म कैसे हैं इस वि० ॥

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्सत्यानृते प्रजापतिः ।
अअहामनृतेऽदधाच्छ्रद्धां सत्ये प्रजापतिः ।
ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धसः
इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७७ ॥

दृष्ट्वा । रूपेऽइति रूपे । वि । आ । अक
रोत् । सत्यानृतेऽइति सत्यऽअनृते । प्रजाप-
तिरिति प्रजाऽपतिः । अअहाम् । अनृते ।

अदधात् । अङ्गाम् । सत्ये । प्रजापतिरिति-
प्रजाऽपतिः । ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रियम् ।
विपानमिति विऽपानम् । शुक्रम् । अन्धसः ।
इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् ।
मधु ॥ ७७ ॥

पदार्थः—(दृष्ट्वा) संप्रेक्ष्य (रूपे) निरूपिते (वि)
(आ) (अकरोत्) करोति (सत्यानृते) सत्यं चानृतं च ते
(प्रजापतिः) प्रजायाः पालकः (अङ्गाम्) अप्रौतिम् (अनृते)
अविदमानमृतं यस्मिंस्तस्मिन्नधमं (अदधात्) दधाति
(अङ्गाम्) अन् सत्यं दधाति यथा ताम् (सत्ये) सत्सु
अवे (प्रजापतिः) परमेश्वरः (ऋतेन) यथावेन (सत्यम्)
(इन्द्रियम्) चित्तम् (विपानम्) विविधरक्षणम् (शुक्रम्)
शुद्धिकरम् (अन्धसः) अन्धर्नाऽऽचरणस्य नाशकम् (इन्द्रस्य)
परमेश्वर्यवतो धर्मस्य प्रापकम् (इन्द्रियम्) विज्ञानसाधकम् (इ-
दम्) (पयः) सुखप्रदम् (अमृतम्) सृष्ट्युरोगात् पृथक्करम्
(मधु) मन्तव्यम् ॥ ७७ ॥

अन्वयः—यः प्रजापतिर्ऋतेन स्वकीयेन सत्येन विज्ञानेन
सत्यानृते रूपे दृष्ट्वा व्याकरोत् योऽनृतेऽङ्गामदधात् सत्ये अङ्गां
च यश्चाऽन्धसो निवर्त्तकं शुक्रं विपानं सत्यमिन्द्रियं यश्चेन्द्रस्य
प्रापकमिदं पयोऽमृतं सच्चिन्द्रियं चाऽदधात् स एव प्रजापतिः
सर्वैरुपासनोयः ॥ ७७ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या ईश्वराज्ञापितं धर्ममाचरन्ति । अधर्मं न सेवन्ते ते सुखं लभन्ते यदीश्वरो धर्माधर्मौ न ज्ञापयेत्तर्ह्येतयोः स्वरूपविज्ञानं कस्यापि न स्यात् । य आत्मानुकूलमाचरणं कुर्वन्ति प्रतिकूलं च त्यजन्ति ते हि धर्माधर्मबोधयुक्ता भवन्ति नेतरे ॥ ७७ ॥

पदार्थः—जो (प्रजापतिः) प्रजा का रक्षक परमेश्वर (ऋतेन) यथार्थ अपने सत्य विज्ञान से (सत्यानृते) सत्य और झूठ जो (रुते) निरूपण किये हुए हैं उन को (दृष्ट्वा) ज्ञानदृष्टि से देख कर व्याकरोत्) विविध प्रकार से उपदेष्टा करता है जो अनृते) मिथ्याभाषणादि में (अश्रद्धाम्) अप्रोति को (अदधात्) धारण कराता और (सत्ये) सत्य में (श्रद्धाम्) प्रोति को धारण कराता और जो (अन्धसः) अधर्माचरण के निवर्त्तक (शुक्रम्) शुद्धि करमे हारे (विपानम्) विविध रक्षा के साधन (सद्यम्) सत्यस्वरूप (इन्द्रियम्) चित्त को और जो (इन्द्रस्य) परमेश्वर्युक्त धर्म के प्रापक (इदम्) इस (पयः) अमृतरूप सुखदाता (अमृतम्) मृत्यु रोग निवारक (मधु) मान में योग्य (इन्द्रियम्) विज्ञान के साधन को धारण करे वह (प्रजापतिः) परमेश्वर सब का उपासनीय देव है ॥ ७७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ईश्वर ने आज्ञा किये धर्म का आचरण करते और निषेध किये हुए अधर्म का सेवन नहीं करते हैं वे सुख को प्राप्त होते हैं जो ईश्वर धर्म अधर्म को न जनावे तो धर्माधर्म के स्वरूप का ज्ञान किसी को भी नहीं हो जा आत्मा के अनुकूल आचरण करते और प्रतिकूलाचरण को छोड़ देते हैं वे ही धर्माधर्म के बोध से युक्त होते हैं इतर जन नहीं ॥ ७७ ॥

वेदेनेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ वेदज्ञाः कौटुश इत्युपदिश्यते ॥

अब वेद को जानने वाले कैसे होते हैं यह वि० ॥

वेदेन रूपे व्यपिबत्सुतासुतौ प्रजापतिः ।

ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस-
इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७८ ॥

वेदेन । रूपेऽइति रूपे । वि । अपिबत् ।
 सुतासुतौ । प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः ।
 ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रियम् । विपानमिति
 विऽपानम् । शुक्रम् । अन्धसः । इन्द्रस्य ।
 इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् । मधु ॥ ७८ ॥

पदार्थः—(वेदेन) ईश्वरप्रकाशितेन वेदचतुष्टयेन (रूपे)
 सत्यानृतरूपे (वि) (अपिबत्) गृह्णीयात् (सुतासुतौ)
 प्रेरिताप्रेरितौ धर्माधर्मौ (प्रजापतिः) प्रजापालको जीवः (ऋ
 तेन) सत्यविज्ञानयुक्तेन (सत्यम्) सत्सु धर्माचरणेषु साधु
 (इन्द्रियम्) धनम् (विपानम्) विविधपाननिमित्तम् (शुक्रम्)
 पराक्रमप्रदम् (अन्धसः) अन्नादेः (इन्द्रस्य) ऐश्वर्ययुक्तस्य जी
 वस्य (इन्द्रियम्) इन्द्रेणेश्वरेण दत्तं ज्ञानम् (इदम्) जलादि(पयः)
 दुग्धादि (अमृतम्) मृत्युधर्मरहितं विज्ञानम् (मधु) माधुर्यगु
 णोपेतम् ॥ ७८ ॥

अन्वयः—यः प्रजापतिः ऋतेन वेदेन सुतासुतौ रूपे व्यपि
 बत् स इन्द्रस्यान्धसो विपानं शुक्रं सत्यमिन्द्रियमिदं पयोऽमृतं
 मध्विन्द्रियं चाप्नुयात् ॥ ७८ ॥

भावार्थः—वेदवित एव धर्माधर्मौ ज्ञातुं धर्माचरणेनाऽधर्म
 त्यागेन च सुखिनो भवितुं शक्नुवन्ति ॥ ७८ ॥

पदार्थः—जी (प्रजापतिः) प्रजा का पालन करने वाला जीव (ऋतेन)
 सत्यविज्ञानयुक्त (वेदेन) ईश्वर प्रकाशित चारों वेदों से (सुतासुतौ) प्रेरित-
 प्रेरित धर्माधर्म (रूपे) स्वरूपों को (व्यपिबत्) ग्रहण करे सो (इन्द्रस्य) ऐश्वर्ययुक्त

जीव के (अन्धसः) अन्नादि के (विपानम्) विविध पान के निमित्त (शुक्रम्) पराक्रम देने वाले (सत्यम्) सत्य धर्माचरण में उत्तम (इन्द्रियम्) धन और (इदम्) जलादि (पयः) दुग्धादि (अमृतम्) मृत्युधर्मरहित विज्ञान (मधु) मधुरादि गुणयुक्त पदार्थ और (इन्द्रियम्) ईश्वर ने दिये हुए ज्ञान की प्राप्ति होने ७८

भावार्थः—वेदों को जनाने वाले ही धर्माधर्म के जानने तथा धर्म के आचरण और अधर्म के त्याग से सुखी होने को समर्थ होते हैं ॥ ७८ ॥

दृष्ट्वेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । प्रजापतिर्देवता ।

भुरिगतिजगतौ छन्दः । निषादः स्वरः ॥

कौटूब्जानो बलमुन्नेतुं शक्नोतीत्याह ॥

कैसा जन बल बढ़ा सकता है इस वि० ॥

दृष्ट्वा परिस्सुतो रसं शुक्रेण शुक्रं
व्यपिबत् । पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन
सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस इन्द्र-
स्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७९ ॥

दृष्ट्वा । परिस्सुतऽइति परिस्सुतः । र-
सम् । शुक्रेण । शुक्रम् । वि । व्यपिबत् ।
पयः । सोमम् । प्रजापतिरिति प्रजाऽपतिः ।
ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रियम् । विपानमिति
विपानम् । शुक्रम् । अन्धसः । इन्द्रस्य ।
इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् । मधु ॥ ७९ ॥

पदार्थः—(दृष्ट्वा) पर्यालोच्य (परिस्त्रुतः) सर्वतः प्राप्नोति (रसम्) विद्यानन्दम् (शुक्लेण) शुद्धेन भावेन (शुक्लम्) शीघ्रं सुखकरम् (वि) (अपिबत्) पिबेत् (पयः) पातु महम् (सोमम्) महौषधिरसम् (प्रजापतिः) प्रजायाः स्वामी (ऋतेन) यथाधेन (सत्यम्) सतीष्वोषधीषु भवम् (इन्द्रियम्) इन्द्रेण विदुषा जुष्टम् (विपानम्) विशिष्टेन पानेन युक्तम् (शुक्लम्) वीर्यवत् (अन्धसः) संस्कृतस्यान्नादिः (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (इन्द्रियम्) इन्द्रेणेश्वरेण सृष्टम् (इदम्) (पयः) सुरमम् (अमृतम्) मृत्युनिमित्तरोगनिवारकम् (मधु) ज्ञातं सत् ॥ ७३ ॥

अन्वयः—यः परिस्त्रुतः प्रजापतिऋतेन सत्यं दृष्ट्वा शुक्लेण शुक्लं पयः सोमं रसं व्यपिबत् सोऽन्धसः प्रापकं विपानं शुक्लमिन्द्रियमिन्द्रस्येदं पयोऽमृतं मध्विन्द्रियञ्च प्राप्नुयात् ॥ ७६ ॥

भावार्थः—यो वैद्यकशास्त्ररीत्योत्तमानोषधीरसान्निर्माय यथाकालं यथायोग्यं पिबेत् स रोगेभ्यः पृथग्भूत्वा शरीरात्मबलं वर्द्धयितुं शक्नुयात् ॥ ७६ ॥

पदार्थः—जो (परिस्त्रुतः) सब ओर से प्राप्त (प्रजापतिः) प्रजा का स्वामी राजादि जन (ऋतेन) यथाधे व्यवहार से (सत्यम्) वर्तमान उत्तम ओषधियों में उत्पन्न हुए रस को (दृष्ट्वा) विचारपूर्वक देख के (शुक्लेण) शुद्ध भाव से (शुक्लम्) शीघ्र सुख करने वाले (पयः) पान करने योग्य (सोमम्) महौषधि के रस को तथा (रसम्) विद्या के आनन्दरूप रस को (व्यपिबत्) विशेष करके पीता वा ग्रहण करता है वह (अन्धसः) शुद्ध इन्द्रादि के प्रापक (विपानम्) विशेष पान से युक्त शुक्लम् वीर्य वाले (इन्द्रियम्) विद्या ने सेवे हुए इन्द्रिय को और (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्य युक्त पुरुष के (इदम्) इस (पयः) सके रस वाले (अमृतम्) मृत्यु कारक रोग के निवारक (मधु) मधुरादि गुण युक्त और (इन्द्रियम्) ईश्वर ने बनाये हुए धन को प्राप्त होवे ॥ ७६ ॥

भावार्थः—जो वैद्यक शास्त्र की रीति से उत्तम औषधियों के रसों की बना उचित समय जितना चाहिये उतना पीवे वह रोगों से पृथक् हो के शरीर और आत्मा के बल के बढ़ाने को समर्थ होता है ॥ ६९ ॥

सीसेनेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सविता देवता ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विद्वद्वदन्यैराचरणौयमित्याह ॥

विद्वानों के तुल्य अन्यो को भी आचरण करना चाहिये इस वि० ॥

सीसेन तन्त्रं मनसा मनीषिण ऊर्णासू-
त्रेण कवयो वयन्ति । अश्विना यज्ञं स-
विता सरस्वतीन्द्रस्य रूपं वरुणो भिष-
ज्यन् ॥ ८० ॥

सीसेन । तन्त्रम् । मनसा । मनीषि-
णः । ऊर्णासूत्रेणेत्यूर्णाऽसूत्रेण । कवयः ।
वयन्ति । अश्विना । यज्ञम् । सविता ।
सरस्वती । इन्द्रस्य । रूपम् । वरुणः ।
भिषज्यन् ॥ ८० ॥

पदार्थः—(सीसेन) सीसकषातुपात्रेणैव (तन्त्रम्)
कुटुम्बधारणमिव तन्त्रकलानिर्माणम् (मनसा) अन्तःकरणेन
(मनीषिणः) मेधाविनः (ऊर्णासूत्रेण) ऊर्णाकम्बलेनेव

(कवयः) विद्वांसः (वयन्ति) निर्मिमते (अश्विना) विद्याव्याप्ता-
वध्यापकोपदेशकौ (यज्ञम्) सङ्गन्तुमर्हं व्यवहारम् (सविता)
विद्याव्यवहारेषु प्रेरकः (सरस्वती) प्रशस्तविज्ञानयुक्ता स्त्री
(इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (रूपम्) स्वरूपम् (वरुणः) श्रेष्ठः (भिष-
ज्यन्) चिकित्सुः सन् ॥ ८० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा कवयो मनीषिणः सीसेनोर्णासू-
त्रेण मनसा तन्त्रं वयन्ति यथा सविता सरस्वत्यश्विना च यज्ञं
कुरुतो यथा भिषज्यन् वरुण इन्द्रस्य रूपं विदधाति तथा यूय-
मायाचरत ॥ ८० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्वांसोऽनेकैर्धातुभिः सा-
धनविशेषैर्वस्त्रादीनि निर्माय कुटुम्बं पालयन्ति यज्ञं च कृत्वौष-
धानि च दत्त्वाऽरोगयन्ति शिल्पक्रियाभिः प्रयोजनानि साधुवन्ति
तथाऽन्यैरप्यनुष्ठेयम् ॥ ८० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (कवयः) विद्वान् (मनीषिणः) बुद्धिमान् लोग
(सीसेन) सीसे के पात्र के समान कोमल (जर्णासूत्रेण) ऊन के सूत्र से कम्बल
के तुल्य प्रयोजन साधक (मनसा) अन्तःकरण से (तन्त्रम्) कुटुम्ब के धारण के
समान धातु कलाओं को (वयन्ति) रचते हैं जैसे (सविता) प्रमेक विद्या व्यव-
हारों में प्रेरणा करनी हारा पुरुष और (सरस्वती) उत्तम विद्या युक्त स्त्री तथा
(अश्विना) विद्याओं में व्याप्त पढ़ाने और उपदेश करनी हारे दो पुरुष (यज्ञम्)
संगति मेल करनी योग्य व्यवहार को करते हैं। जैसे (भिषज्यन्) चिकित्सा की
इच्छा करता हुआ (वरुणः) श्रेष्ठ पुरुष (इन्द्रस्य) परमेश्वर्य के (रूपम्) स्वरूप
का विधान करता है वैसे तुम भी किया करो ॥ ८० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० जैसे विद्वान् लोग प्रमेक धातु और
साधन विशेषों से वस्त्रादि को बना के प्रपमे कुटुम्ब का पालन करते हैं तथा पदा-
र्थों के मेल रूप यज्ञ को कर पथ्य औषधि रूप पदार्थों को देके रोगों से कुड़ाते
और शिल्प क्रियाओं से प्रयोजनों को सिद्ध करते हैं वैसे अन्य लोग भी किया
करें ॥ ८० ॥

तदित्यस्य शङ्खः ऋषिः । वरुणो देवता ।

भुरिक्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

के यज्ञमर्हन्तीत्याह ॥

कौन पुरुष यज्ञ करने योग्य है इस वि० ॥

तदस्य रूपममृतं शचीभिस्त्रिस्तो द-
धुर्देवताः संधरराणाः । लोमानि शष्पैर्ब-
हुधा न तोक्मभिस्त्वगस्य मांसमभवन्न
लाजाः ॥ ८१ ॥

तत् । अस्य । रूपम् । अमृतम् । शची-
भिः । तिस्रः । दधुः । देवताः । संधरराणा-
ऽइति सम्हरराणाः । लोमानि । शष्पैः ।
बहुधा । न । तोक्मभिरितितोक्मभिः ।
त्वक् । अस्य । मांसम् । अभवत् । न ।
लाजाः ॥ ८१ ॥

पदार्थः—(तत्) पूर्वोक्तं सत्यादिकम् (अस्य) यज्ञस्य (रूपम्)
स्वरूपम् (अमृतम्) नाशरहितम् (शचीभिः) प्रज्ञाभिः कर्मभि-
र्वा (तिस्रः) अध्यापकाऽध्येतृपरीक्षकाः (दधुः) दध्युः (देवताः)
देवा विद्वांसः (संधरराणाः) सस्यगदातारः (लोमानि) रोमाणि

(शष्पैः) दीर्घैर्लोमभिः (बहुधा) बहुप्रकारैः (न) (तोक्त्रभिः)
 बालकैः (त्वक्) (अस्य) (मांसम्) (अभवत्) भवेत् (न)
 निषेधार्थं (लाजाः) ॥ ८१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यं संरराणास्तिस्त्रो देवताः शचीभि-
 र्वहुधा यं यज्ञं शष्पैः सह लोमानि च दधुस्तदस्यामृतं रूपं यत्
 विजानीत । अयं तोक्त्रभिर्नानुष्ठेयः । अस्य मध्ये त्वङ्मांस
 लाजा वा हविर्नाभवदिति च विज्ञ ॥ ८१ ॥

भावार्थः—ये दीर्घसमयावधिजटिला ब्रह्मचारिणो वा पूर्ण-
 विद्या जितेन्द्रिया भद्रा जनाः सन्ति तएव यजधातोरर्थं ज्ञातु-
 मर्हन्ति न बाला अविद्वांसो वा स होमाख्यो यज्ञो यत्र मांस-
 चारान्लतित्तगुणादिरहितं किन्तु सुगन्धिपुष्टमिष्टं रोगनाशका-
 दिगुणसहितं हविः स्यात् तदेव होतव्यं च स्यात् ॥ ८१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (संरराणाः) अच्छे प्रकार देने (तिस्रः) पढ़ा
 ने पढ़ने और परीक्षा करने हारे तीन (देवताः) विद्वान् लोग (शचीभिः)
 उत्तम प्रज्ञा और कर्मों के साथ (बहुधा) बहुत प्रकारों से जिस यज्ञ को और
 (शष्पैः) दीर्घ लोमों के साथ (लोमानि) लोमों को (दधुः) धारण करें और (तत्)
 उस (अस्य) इस यज्ञ के (अमृतम्) नाश रहित (रूपम्) रूपको तुम लोग जानो
 यह (तोक्त्रभिः) बालकों से (न) नहीं अनुष्ठान करने योग्य और (अस्य)
 इस के मध्य (त्वक्) त्वचा (मांसम्) मांस और (लाजाः) भुंजा हुआ सूखा
 अन्न आदि होम करने योग्य (न अभवत्) नहीं होता इस को भी तुम जानो ॥ ८१ ॥

भावार्थः—जो बहुत काल पर्यन्त डाढ़ीमूँछ धारण पूर्वक ब्रह्मचारी ब्रह्म
 पूर्ण विद्या वाले जितेन्द्रिय भद्र जन हैं वेही यज धातु के अर्थ को जानने योग्य
 अर्थात् यज्ञ करने योग्य होते हैं अन्य बालबुद्धि अविद्वान् नहीं होसकते वह हवन
 रूप यज्ञ ऐसा है कि जिस में मांस चार खट्टे से भिन्न पदार्थ वा तीखा आदि गुण
 रहित सुगन्धि पुष्ट मिष्ट तथा रोगनाशकादि गुणों से सहित ही बही हवन
 करने योग्य होवे ॥ ८१ ॥

तदित्यस्य शङ्खकृषिः । अश्विनौ देवते ।

विष्टुपृच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

विदुषीभिः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

विदुषी स्त्रियों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

तदश्विना भिषजा रुद्रवर्त्तनी सरस्वती
वयति पेशोऽअन्तरम् । अस्थिं मज्जानं
मासरैः कारोतरेण दधन्ती गवां त्वचि ॥ ८२ ॥

तत् । अश्विना । भिषजा । रुद्रवर्त्तनी-
ऽइति रुद्रऽवर्त्तनी । सरस्वती । वयति ।
पेशः । अन्तरम् । अस्थिं । मज्जानम् ।
मासरैः । कारोतरेण । दधन्तः । गवाम् ।
त्वचि ॥ ८२ ॥

पदार्थः—(तत्) पूर्वोक्तं हविः (अश्विना) विद्याव्यापिनौ
(भिषजा) वैद्यकशास्त्रविदौ (रुद्रवर्त्तनी) रुद्रस्य प्राणस्य
वर्त्तनिरिव वर्त्तनिर्मार्गो ययोस्तौ (सरस्वती) प्रशस्तज्ञानयुक्ता
पत्नी (वयति) सन्तनोति (पेशः) (अन्तरम्) मध्यस्थम्
(अस्थि) (मज्जानम्) (मासरैः) परिपक्वौषधिसंस्त्रावैः (कारो-
तरेण) कूपेणैव कारोतरइति कूपनामसु० निघं० ३।२३ (दधन्तः)
धरतः (गवाम्) पृथिव्यादीनाम् (त्वचि) उपरि भागे ॥ ८२ ॥

अन्वयः—यत्सरस्वती वयति तत्पेशीऽस्थि मज्जानमन्तरं
मासरैः कारोतरेण गवां त्वचि रुद्रवर्तनी भिषजाऽश्विना दधती
दध्याताम् ॥ ८२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा वैद्यकशास्त्रविदः पतय
शरीरारोग्यादिकं विधाय स्त्रियः सततं सुखयेयुस्तथैव विदुष्य
स्त्रियः स्वपतीन् रोगरहितान् कुर्युः ॥ ८२ ॥

पदार्थः—जिस की (सरस्वती) अष्ट ज्ञान युक्त पत्नी (वयति) उत्पन्न
करती है (तत्) उस (पेशः) सुन्दर स्वरूप (अस्थि) हाड (मज्जानम्) मज्ज
(अन्तरम्) अन्तःस्थ की (मासरैः) परिपक्व ओषधि के सारों से (कारोतरेण
जैसे कूप से सब कामों की वैसे (गवाम्) पृथिव्यादि की (त्वचि) त्वचा रूप
उपरि भाग में (रुद्रवर्तनी) प्राण के मार्ग के समान मार्ग से युक्त (भिषजा
वैद्यक विद्या के जानने वाले (अश्विना) विद्यार्थी में पूर्ण दो पुरुष (दधतः
धारण करें ॥ ८२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० जैसे वैद्यक शास्त्र के जानने वाले पति
लोग शरीर को आरोग्य करके स्त्रियों को निरन्तर सुखी करें वैसे ही विदुषी स्त्री
लोग भी अपनी पतियों को रोगरहित किया करें ॥ ८२ ॥

सरस्वतीत्यस्य शङ्खः ऋषिः । सरस्वती देवता ।

भुरिक् लिष्टुप्कृदः । धैवतः स्वरः ॥

विद्वद्दितरैराचरणीयमित्याह ॥

विद्वानों के समान अन्यो को आचरण करना चाहिये इस वि० ॥

सरस्वती मनसा पेशुलं वसुनासंत्थाभ्यां
वयति दर्शतं वपुः । रसं परिस्नुता न रो-
हितं नृगनहुर्धौरस्तसरं न वेम ॥ ८३ ॥

सरस्वती । मनसा । पेशलम् । वसु ।
 नासत्याभ्याम् । वयति । दर्शतम् । वपुः ।
 रसम् । परिस्सुतेति परिऽसुता । न । रोहि-
 तम् । नग्नहुः । धीरः । तसरम् । न ।
 वेम ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(सरस्वती) प्रशस्तं सरो विज्ञानं विद्यते यस्याः
 सा (मनसा) विज्ञानेन (पेशलम्) उत्तमाङ्गवत् (वसु)
 द्रव्यम् (नासत्याभ्याम्) न विद्यते असत्यं ययोस्ताभ्यां माता-
 पितृभ्याम् (वयति) विस्वृणाति (दर्शतम्) दर्शनीयम् (वपुः)
 शरीरमुदकं वा । वपुरित्युदकना० निघं० १ । १२ (रसम्)
 आनन्दम् (परिस्सुता) परितः सर्वतः स्सुतम् । अत्र सुपां सुलु-
 गित्याकारादेशः (न) इव (रोहितम्) प्रादुर्भूतम् (नग्नहुः)
 नग्नं शुद्धं जुहोति गृह्णाति सः (धीरः) ध्यानशीलः (तसरम्)
 तस्यत्युपक्षयति दुःखानि येन तम् (न) इव (वेम) प्रजनम् ॥ ८३ ॥

अन्वयः—सरस्वती मनसा वेम न यत् पेशलं दर्शतं वपुस्त-
 सरं रोहितं परिस्सुता रसं न वसु वयति नासत्याभ्यां नग्नहुर्धी-
 रश्चाऽस्ति तौ द्वौ वयं प्राप्नुयाम ॥ ८३ ॥

भावार्थः—यथा विद्वांसावध्यापकोपदेशकौ सारं सारं वस्तु
 गृह्णन्ति तथैव सर्वैः स्त्रीपुरुषैर्ग्राह्यम् ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(सरस्वती) उत्तम विज्ञानयुक्त स्त्री (मनसा) विज्ञान से (वेम)
 उत्पत्ति के (न) समान जिस (पेशलम्) उत्तम अङ्गी से युक्त (दर्शतम्) देखने योग्य
 (वपुः) शरीर वा जल को तथा (तसरम्) दुःखों के क्षय करने वाले (रोहितम्)

प्रकट हुए (परिस्फुटा) सब ओर से प्राप्त (रसम्) आनन्द को देने हारे रसके (न) समान (वसु) द्रव्य को (वयति) बनाती है जिन (नासत्याभ्याम्) असत्य व्यवहार से रहित माता पिता दोनों से (नग्नहुः) शुद्ध को ग्रहण करने हारा (धीरः) ध्यानवान् तेरा पति है उन दोनों की हम लोग प्राप्त हों ॥ ८३ ॥

भावार्थः—जैसे विद्वान् अध्यापक और उपदेशक सार २ वस्तुओं का ग्रहण करते हैं वैसे ही सब स्त्री पुरुषों को ग्रहण करना योग्य है ॥ ८३ ॥

पयसेत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सोमो देवता ।

निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

स्वकुलं प्रशस्तं कर्त्तव्यमित्याह ॥

अपने कुल को श्रेष्ठ करना चाहिये इस वि० ॥

पयसा शुक्रममृतं जनित्रं सुरया मू-
त्राज्जनयन्त रेतः । अपामंतिं दुर्मंतिं बा-
धमाना ऊवध्यं वातं सब्वं तदारात् ॥ ८४ ॥

पयसा । शुक्रम् । अमृतम् । जनित्रम् ।
सुरया । मूत्रात् । जनयन्त । रेतः । अप ।
अमंतिम् । दुर्मंतिमिति दुःसमंतिम् । बाध-
मानाः । ऊवध्यम् । वातम् । सब्वम् ।
तत् । आरात् ॥ ८४ ॥

पदार्थः—(पयसा) जलेन दुग्धेन वा (शुक्रम्) शुद्धम् (अमृतम्) अल्पमृत्युरोगनिवारकम् (जनित्रम्) अपत्यजन्मनिमि-
त्तम् (सुरया) सोमलतादिरसेन (मूत्रात्) मूत्राधारेन्द्रियात्

(जनयन्त) उत्पादयेयुः । अत्र लुङाडभावः (रेतः) वीर्यम्
(अप) (अमतिम्) नष्टा मतिरमतिस्ताम् (दुर्मतिम्)
दुष्टा चासौ मतिश्च ताम् (बाधमानाः) निवर्त्तयन्तः (जव-
ध्यम्) जह्व वध्य येन तत् । अत्र छान्दसो वर्णलोपो वे त
रलोपः (वातम्) प्राप्तम् (सव्वम्) समवेतम् । अत्र सप्त
समवाये धातोरौणादिको वः प्रत्ययः (तत्) (आरात्)
निकृष्टात् ॥ ८४ ॥

अन्वयः—ये विद्वांसोऽमतिं दुर्मतिमप्रबाधमानाः सन्तो य-
द्वध्यं वातं सव्वं पयसा सुरयोत्पन्नं मत्वात् जनिवसमृतं शुक्रं
रेतोऽस्ति तदाराज्जनयन्त ते प्रजावन्तो भवन्ति ॥ ८४ ॥

भावार्थः—ये दुर्गुणान् दुष्टसङ्गास्त्यक्त्वा व्यभिचाराद्वरे
निवसन्तो वीर्यं वर्द्धयित्वा सन्तानानुत्पादयन्ति ते अकुलं प्रश-
स्तं कुर्वन्ति ॥ ८४ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् लोग (अमतिम्) नष्ट बुद्धि (दुर्मतिम्) वा दुष्ट
बुद्धि को (अप, बाधमानाः) हठाते हुए जो (जवध्यम्) ऐसा है कि जिस से
परिद्धांगोल आदि काटेजाय अर्थात् बहुत नाश करने का साधन (वातम्)
प्राप्त (सव्वम्) सब पदार्थों में संबन्ध वाला (पयसा) जल दुग्ध वा (सुरया) सोम
लता आदि ओषधी के रस से उत्पन्न हुए (मत्वात्) मन्त्राधार इन्द्रिय से (जनिवम्)
सन्तानत्पोत्ति का निमित्त (अमृतम्) अल्पमृत्यु रोगनिवारक (शुक्रम्) शुद्ध (रेतः)
वीर्य है (तत्) उस को (आरात्) समीप से (जनयन्त) उत्पन्न करते हैं वे ही
प्रजा वाले होते हैं ॥ ८४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्यों के दुर्गुण और दुष्ट सङ्गों को छेड़ कर व्यभिचार
से दूर रहते हुए वीर्य को बढ़ा के सन्तानों को उत्पन्न करते हैं वे अपनी कुल को
प्रशंसित करते हैं ॥ ८४ ॥

इन्द्र इत्यस्य शङ्खः ऋषिः । सविता देवता ।

भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

सन्नुष्यै रोगात् पृथक् भवितव्यमित्याह ॥

मनुष्यों को रोग से पृथक् होना चाहिये इस वि० ॥

इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यं पुरोडा-
शेन सविता जजान । यकृत् क्लोमानं वरु-
णो भिषज्यन् मतस्ने वायव्यैर्न मिनाति
पित्तम् ॥ ८५ ॥

इन्द्रः । सुत्रामेति सुत्रामा । हृदयेन ।
सत्यम् । पुरोडाशेन । सविता । जजान ।
यकृत् । क्लोमानम् । वरुणः । भिषज्यन् ।
मतस्नेऽइति मतस्ने । वायव्यैः । न । मि-
नाति । पित्तम् ॥ ८५ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) रोगविच्छेदकः (सुत्रामा) यः सुष्ठु
वायते रोगाच्छरीरं सः (हृदयेन) स्वात्मना (सत्यम्) यथार्थम्
(पुरोडाशेन) समंस्कृतेनान्तेन (सविता) प्रेरकः (जजान)
जनयति । अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् (यकृत्) हृदयाद्
दक्षिणे स्थितं मांसपिण्डम् (क्लोमानम्) कण्ठनाडिकाम्

(वरुणः) श्रेष्ठः (भिषज्यन्) चिकित्सां कुर्वन् (मतस्त्रे) हृदयो-
भयपार्श्वस्थे अस्थिनी (वायव्यैः) वायुषु साधुभिर्मार्गैः (न)
(मिनाति) हिनस्ति (पित्तम्) ॥ ८५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सुत्रामा सवितेन्द्रो वरुणो विद्वान्
भिषज्यन् सन् हृदयेन सत्यं जजान पुरोडाशेन वायव्यैश्च यज्ञत्
क्लोमानं मतस्त्रे पित्तं च न मिनाति तथैतत्सर्वं यूयं नाहिंसा ॥ ८५ ॥

भावार्थः—अथ वाचकलु० सद्देयाः स्वयमरोगा भूत्वान्येषां
शरीरं रोगं विज्ञायारोगान् सततं कुर्युः ॥ ८५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (सुत्रामा) अच्छे प्रकार रोग से शरीर को रक्षा
करने हारा (सविता) प्रेरक (इन्द्रः) रोगनाशक (वरुणः) श्रेष्ठ विद्वान् (भिषज्यन्)
चिकित्सा करता हुआ (हृदयेन) अपने आत्मा से (सत्यम्) यथार्थ भाव को
(जजान) प्रसिद्ध करता और (पुरोडाशेन) अच्छे प्रकार संस्कार किये हुए अन्न
और (वायव्यैः) पवनों में उत्तम अर्थात् सुखदेने वाले मार्गों से (यज्ञत्) जो
हृदय से दहिनी ओर में स्थित मांस पिंड (क्लोमानम्) कंठनाड़ी (मतस्त्रे)
हृदय के दोनों ओर के हाडों और (पित्तम्) पित्त को (न, मिनाति) नष्ट नहीं
कर्ता वैसे इन सभी की हिंसा तुम भी मत करो ॥ ८५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—सद्देय लोग स्वयं रोगरहित हो कर
अन्यों के शरीर में हुए रोग को जानकर रोगरहित निरन्तर किया करें ॥ ८५ ॥

आन्त्राणीत्यस्य शङ्ख ऋषिः । सविता

देवता । त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आन्त्राणि स्थालीर्मधुपिन्वमाना गुदाः

पात्राणि सुदुघा न धेनुः । श्येनस्य पत्रं

न प्लौहा शचीभिरासन्दी नाभिरुदरं
न माता ॥ ८३ ॥

आन्त्राणि । स्थालीः । मधु । पिन्व-
मानाः । गुदाः । पात्राणि । सुदुघेति सु-
दुघा । न । धेनुः । श्येनस्य । पत्रम् ।
न । प्लौहा । शचीभिः । आसन्दीत्याऽ-
सन्दी । नाभिः । उदरम् । न । माता ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(आन्त्राणि) उदरस्था अन्नपाकाधारा नाडीः
(स्थालीः) यासु पच्यन्तेऽन्नानि (मधु) मधुरगुणान्वितमन्त्रम्
(पिन्वमानाः) सेचमानाः प्रीतिहेतवः प्रिवि सेवने सेचने च
(गुदाः) गुह्येन्द्रियाणि (पात्राणि) यैः प्रिवन्ति तानि (सुदु-
घा) सुषु सुखेन दुह्यतइति । दुहः कपश्चचेति कर्मणि कप् (न) इव
(धेनुः) गौः (श्येनस्य) (पत्रम्) पत्रः (न) इव (प्लौहा)
(शचीभिः) मन्त्राकर्षभिः (आसन्दी) समन्तात् रसप्राप्तिका
(नाभिः) शरीरमध्यस्था (उदरम्) (न) इव (माता) ॥ ८३ ॥

अन्वयः—युक्तिमता पुरुषेण शचीभिः स्थालीरग्नेरुपरि
निधायौषधिपाकान्विधाय तत्र मधु प्रक्षिप्य भुक्त्वाऽऽन्त्राणि पि-
न्वमाना गुदाः पात्राणि भोजनार्थानि सुदुघा धेनुर्न प्लौहा श्ये-
नस्य पत्रं न माता नासन्दी नाभिरुदरं पुष्येत् ॥ ८३ ॥

भावार्थः—अत्रोपसालंकाराः—ये मनुष्या उत्तमैः सुसंस्कृतै-
रन्नैरसैः शरीरमरोगीकृत्य प्रयतन्ते तेऽभीष्टं सुखं लभन्ते ॥ ८७ ॥

पदार्थः—युक्ति वाली पुरुष को योग्य है कि (शचीभिः) उत्तम बुद्धि
और कर्मा से (स्थालीः) ढाल आदि पकाने के वर्तनों को अग्नि के ऊपर धर ओष-
धियों का पाक बना (मधु) उस में सहित ढाल भोजन करके (आत्राणि) उदरस्थ
अन्न पकाने वाली नाड़ियों को (पिन्त्रमानाः) सेवन करते हुए प्रीति के हेतु (गुदाः)
गुदेन्द्रियादि तथा (पात्राणि) जिन से खाया पिया जाय उन पात्रों को (सुदुघा)
दुग्धादि से कामना सिद्ध करनी वाली (धेनुः) गाय के (न) समान (म्रीहा) रक्त-
शोधक लोह का पिण्ड (श्येनस्य) श्येन पक्षी के तथा (पत्रम्) पंख के (न) समान
(माता) और माता के (न) तुल्य (आसन्दी) सब ओर से रस प्राप्त कराने
हारी (नाभिः) नाभि नाड़ी (उदरम्) उदर को पुष्ट करती हैं ॥ ८६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपसालंकार है जी-मनुष्य लोग उत्तम संस्कार
किये हुए उत्तम अन्न और रसों से शरीर को रोग रहित करके प्रयत्न करते हैं वे
अभीष्ट सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ८६ ॥

कुम्भइत्यस्य शङ्ख ऋषिः । पितरो देवताः ।

भुरिक् विष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

दम्पती कौटशावित्याह ॥

स्त्री पुरुष कैसे हैं इस वि० ॥

कुम्भो वनिष्टुर्जनिता शचीभिर्यस्मि

न्नग्रे योन्यां गर्भाःऽञ्जलः । प्लाशिव्यक्तः

शतधार उत्सो दुहे न कुम्भी स्वधां

पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

कुम्भः । वनिष्ठुः । जनिता । शचीभिः ।
 यस्मिन् । अग्रे । योन्याम् । गर्भः । अन्त-
 रित्यन्तः । लाशिः । व्यक्तऽइति विऽअक्तः ।
 शतधारऽइति शतऽधारः । उत्सः । दुहे ।
 न । कुम्भी । स्वधाम् । पितृभ्यऽइति पि-
 तृभ्यः ॥ ८७ ॥

पदार्थः—(कुम्भः) कलश इव वीर्यादिधातुभिः पूर्णः
 (वनिष्ठुः) संभाजी । अत्र वनसंभक्तावित्यच्चादौणादिकद्वष्टुप्
 प्रत्ययः (जनिता) उत्पादकः (शचीभिः) कर्मभिः (यस्मिन्)
 (अग्रे) पुरा (योन्याम्) गर्भाधारे (गर्भः) (अन्तः) अभ्य-
 न्तरे (लाशिः) यः प्रकष्टतयाऽश्रुते सः (व्यक्तः) विविधाभिः
 पुष्टिभिः प्रसिद्धः (शतधारः) शतशो धारा वाचो यस्य सः (उत्सः)
 उन्दन्ति यस्मात् स कूप इव (दुहे) प्रपूर्तिकरे व्यवहारे (न) इव
 (कुम्भी) धान्याधारा (स्वधाम्) अन्नम् (पितृभ्यः) पालकेभ्यः ॥ ८७ ॥

अन्वयः—यः कुम्भो वनिष्ठुर्जनिता लाशिर्व्यक्तः शचीभिः
 शतधार उत्सो दुहे न पुरुषो या च कुम्भीव स्त्री तौ पितृभ्यः
 स्वधां प्रदद्यातां यस्मिन्नग्रे योन्यामन्तर्गर्भाधीयेत तं सततं
 रक्षेताम् ॥ ८७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—स्त्रीपुरुषौ वीर्यवन्तौ पुरुषार्थिनौ
 भूत्वा अन्नादिभिर्विद्वांसं सन्तोष्य धर्मेण सन्तानोत्पत्तिं कुर्या-
 ताम् ॥ ८७ ॥

पदार्थः—जो (कुम्भीः) कलश के समान वीर्यादि धातुओं से पूर्ण (वनिष्ठः) सम विभाग करने वाली (जनिता) सन्तानों का उत्पादक (प्राणिः) अच्छे प्रकार भोजन का करने वाला (व्यक्तः) विविध पुष्टियों से प्रसिद्ध (शचीभिः) उत्तम कर्मों करके (शतधारः) सैकड़ों वाणियों से युक्त (उत्तः) जिस से गोला किया जाता है उस कूप के समान (दुहे) पूर्ण करने वाली व्यवहार में स्थित के (न) समान पुरुष और जो (कुम्भी) कुम्भी के सदृश स्त्री है इन दोनों का योग्य है कि (पितृभ्यः) पितरों का (स्वधाम्) अन्न देवे और (यस्मिन्) जिस (अग्ने) नवीन (योन्याम्) गर्भाशय के (अन्तः) बीच (गर्भः) गर्भ धारण किया जाता उस की निरन्तर रक्षा करे ॥८०॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—स्त्री और पुरुष वीर्य वाले पुरुषार्थी होकर अन्नादि से विद्वान् को प्रसन्न कर धर्म से सन्तानों की उत्पत्ति करे ॥ ८० ॥

मुखमित्यस्य शङ्ख ऋषिः । सरस्वती देवता ।

स्वराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसा वि० ॥

मुखं सदस्य शिर इत् सतेन जिह्वा
पवित्रमश्विना सन्त सरस्वती । चयन्न प्रा-
युर्भिषगस्य वालो वस्तिर्न शेषो हरसा
तरस्वी ॥ ८८ ॥

मुखम् । सत् । अस्य । शिरः । इत् ।
सतेन । जिह्वा । पवित्रम् । अश्विना ।
आसन् । सरस्वती । चयम् । न । प्रायुः ।

भिषक् । अस्य । वालः । वस्तिः । न । शेषः ।
हरसा । तरस्वी ॥ ८८ ॥

पदार्थः—(मुखम्) (सत्) (अस्य) पुरुषस्य (शिरः)
(इत्) एव (सतेन) उत्तमावयैर्विभक्तेन शिरसा । सत् इत्युत्त-
रना० निघं० ३ । २६ (जिह्वा) जुहोति गृह्णाति यथा सा
(पवित्रम्) शुद्धम् (अश्विना) गृहाश्रमव्यवहारव्यापिनौ (आ-
सन्) आस्ये (सरस्वती) वाणीव ज्ञानवती स्त्री (चयम्)
चयेषु सान्त्वनेषु भवम् । चय सान्त्वने धातोरच् ततो यत् (न)
इव (पायुः) रक्षकः (भिषक्) वैद्यः (अस्य) (वालः) वालकः
(वस्तिः) वासहेतुः (न) इव (शेषः) उपस्थेन्द्रियम् (हरसा) हरति
येन तेन बलेन (तरस्वी) प्रशस्तं तरो विद्यते यस्य सः ॥ ८८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा जिह्वा सरस्वती स्त्रस्य पत्युः
सतेन शिरसा सह शिरः कुर्यादासन् पवित्रं मुखं कुर्यादेव-
मश्विना द्वाविदत्तेतायदस्य पायुर्मिषग् वालो वस्तिः शेषो हरसा
तरस्वी भवति स चयन्न सह भवेत्तत्सर्वं यथावत्कुर्यात् ॥ ८८ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषौ गर्भाधानसमये परस्पराङ्गव्यापिनौ
भूत्वा मुखेन मुखं चक्षुषा चक्षुः मनसा मनः शरीरेण शरीरं चानु-
संधाय गर्भं दध्यातां यतः कुरुष्वं वक्राङ्गवाऽप्रत्यन्न स्यात् ॥ ८८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (जिह्वा) जिस से रस ग्रहण किया जाता है वह
(सरस्वती) वाणी के समान स्त्री (अस्य) इस पति के (सतेन) सुन्दर अवयवों से विभक्त
शिर के साथ (शिरः) शिर करे तथा (आसन्) मुख के समीप (पवित्रम्) पवित्र
(मुखम्) मुख करे इसी प्रकार (अश्विना) गृहाश्रम के व्यवहार में व्याप्त स्त्रीपुरुष दोनों
(इत्) ही वत्ते तथा जो (अस्य) इस रोग से (पायुः) रक्षक (भिषक्) वैद्य (वालः) और वालक
के (न) समान (वस्तिः) वास करने का हेतु पुरुष (शेषः) उपस्थेन्द्रिय को (हरसा)
बल से (तरस्वी) करने हारा होता है वह (चयम्) शान्ति करने के (न) समान
(सत्) वर्तमान में सन्तानोत्पत्ति का हेतु होवे उस सब को यथावत् करे ॥ ८८ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुष गर्भाधान के समय में परस्पर मिल कर प्रेम से रित होकर मुख के साथ मुख आंख के साथ आंख मन के साथ मन शरीर के साथ शरीर का अनुसंधान करके गर्भ का धारण करें जिस से कुरूप वा वक्राङ्ग न्तान न होवे ॥ ८८ ॥

अश्विभ्यामित्यस्य शङ्ख षट्पिः । अश्विनौ देवते ।

भुरिक् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्विभ्यां चक्षुरमृतं ग्रहाभ्यां छागेन

तेजो हविषा शृतेन । पक्ष्माणि गोधूमैः
कुवलेरुतानि पेशी न शुक्रमसितं
वसाते ॥ ८८ ॥

अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । चक्षुः ।

अमृतम् । ग्रहाभ्याम् । छागेन । तेजः ।

हविषा । शृतेन । पक्ष्माणि । गोधूमैः ।

कुवलेः । उतानि । पेशः । न । शुक्रम् ।

असितम् । वसातेऽइति वसाते ॥ ८८ ॥

पदार्थः—(अश्विभ्याम्) बहुभोजिभ्यां स्त्रीपुरुषाभ्याम् (चक्षुः) नेत्रम् (अमृतम्) अमृतात्मकम् (ग्रहाभ्याम्) यौ गृहीतस्याभ्याम् (छागेन) अजादिदुग्धेन (तेजः) प्रकाशयुक्तम् (हविषा) आदातुमर्हेण (शृतेन) परिपक्वेन (पक्ष्माणि) परिगृहीतान्यन्यानि (गोधूमैः) (कुवलैः) सुशब्दैः (उत्तानि) संततानि वस्त्राणि (पेशः) रूपम् (न) इव (शुक्रम्) शुद्धम् (असितम्) कृष्णम् (वसाते) वसेताम् ॥ ८६ ॥

अव्ययः—यथा ग्रहाभ्यामश्विभ्यां सह कौचिद्विद्वांसौ स्त्रीपुरुषावुतानिपक्ष्माणि वसाते यथा वा भवन्तोऽपि छागेनाऽजादिदुग्धेन शृतेन हविषा सह तेजोऽमृतं चक्षुः कुवलैर्गोधूमैः शुक्रमसितं पेशो न स्त्रीक्रियेरंस्तथाऽन्ये गृहस्था अपि कुर्युः ॥ ८६ ॥

भावार्थः—ब्रह्मोमालं०—यथा कृतक्रियौ स्त्रीपुरुषौ प्रियदर्शनौ प्रियभोजिनौ गृहीतपूर्णसामग्रीकौ भवतस्तथान्ये गृहस्था अपि भवेयुः ॥ ८६ ॥

पदार्थः—जैसे (ग्रहाभ्याम्) ग्रहण करनी हारे (अश्विभ्याम्) बहु भोजी स्त्रीपुरुषों के साथ कोई भी विदुषी स्त्री और विद्वान् पुरुष (उत्तानि) विने हुए विस्तृत वस्त्र (पक्ष्माणि) और ग्रहण किये हुए अन्यरेशम और हिशाले आदि को (वसाते) ओढ़े पहने वा जैसे आप भी (छागेन) अजा आदि के दूध के साथ और (शृतेन) पकाये हुए (हविषा) ग्रहण करनी योग्य होम के पदार्थ के साथ (तेजः) प्रकाशयुक्त (अमृतम्) अमृतस्वरूप (चक्षुः) नेत्र को (कुवलैः) अच्छे शब्दों और (गोधूमैः) गेहूं के साथ (शुक्रम्) शुद्ध (असितम्) काले (पेशः) रूप के (न) समान स्त्रीकार करे' वैसे अन्य गृहस्थ भी करे ॥ ८६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे किया किये हुए स्त्री पुरुष प्रियदर्शन प्रियभोजनशील पूर्णसामग्री को ग्रहण करनी हारे होते हैं वैसे अन्य गृहस्थ भी होंगे ॥ ८६ ॥

अविरित्यस्य शङ्ख कृषिः । सरस्वती देवता ।

भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ योगिकृत्यमाह ॥

अब योगी का कर्तव्य अगले मंत्र में कहते हैं ॥

अविर्न मेषो नसि वीर्याय प्राणस्य पन्था
अमृतो ग्रहाभ्याम् । सरस्वत्युपवाकैर्व्यानं
नस्यानि बर्हिर्वदरैर्जजान ॥ ६० ॥

अविः । न । मेषः । नसि । वीर्याय ।
प्राणस्य । पन्थाः । अमृतः । ग्रहाभ्याम् ।
सरस्वती । उपवाकैरित्युपवाकैः । व्यान-
मिति विद्वानम् । नस्यानि । बर्हिः ।
वदरैः । जजान ॥ ६० ॥

पदार्थः—(अविः) योऽवति रक्षति सः (न) इव (मेषः)
यो मिषति स्पृष्टते सः (नसि) नासिकायाम् (वीर्याय) योगवलाय
(प्राणस्य) (पन्थाः) मार्गः (अमृतः) मृत्युधर्मरहितः (ग्रहा-
भ्याम्) यौ गृह्णौ तस्ताभ्याम् (सरस्वती) प्रशस्तविज्ञानयुक्ता स्त्री
(उपवाकैः) उपयन्ति यैस्तैः (व्यानम्) विविधमनन्ति येन तम्
(नस्यानि) नासिकायै हितानि (बर्हिः) वर्द्धनम् (वदरैः)
वदरीफलैः (जजान) जनयति ॥ ६० ॥

अन्वयः—यथा ग्रहाभ्यां सह सरस्वती बदरैरुपवाकैर्जजान
तथा वीर्याय नसि प्राणस्याऽमृतः पन्था अविर्न मेघो व्यानं
नस्यानि बर्हिश्च उपयुज्यते ॥ ६० ॥

भावार्थः—अतोपमालं—यथा धार्मिको न्यायाधीशः प्रजा
रक्षति तथैव प्राणायामादिभिः संसाधिताः प्राणा योगिनं सर्वे-
भ्यो दुःखेभ्यस्त्रायन्ते यथा विदुषी माता विद्यासुशिक्षाभ्यां
स्वसन्तानान् वर्द्धयति तथाऽनुष्ठितानि योगकर्माणि योगिनो
वर्द्धयन्ति ॥ ६० ॥

पदार्थः—जैसे (ग्रहाभ्याम्) ग्रहण करने हारिं के साथ (सरस्वती)
प्रशस्त विज्ञानयुक्त स्त्री (बदरैः) वीरों के समान (उपवाकैः) सामीप्य भाव किया
जाय जिन से उन कर्मों से (जजान) उत्पत्ति करती है वैसे जो (वीर्याय) वीर्य
के लिये (नसि) नासिका में (प्राणस्य) प्राण का (अमृतः) नित्य (पन्थाः)
मार्ग वा (मेघः) दूसरे से सज्जा करने वाला और (अविः) जो रक्षा करता है
उस के (न) समान (व्यानम्) सब शरीर में व्याप्त वायु (नस्यानि) नासिका के
हित कारक धातु और (बर्हिः) बढ़ाने हारा उपयुक्त किया जाता है ॥ ६० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं—जैसे धार्मिक न्यायाधीश प्रजा को
रक्षा करता है वैसे ही प्राणायामादि से अस्के प्रकार सिद्ध किये हुए प्राण योगी
को सब दुःखों से रक्षा करते हैं जैसे विदुषी माता विद्या और अस्की शिक्षा
से अपने सन्तानों को बढ़ाती है वैसे अनुष्ठान किये हुए योग के अङ्ग योगियों को
बढ़ाते हैं ॥ ६० ॥

इन्द्रेयस्य शङ्खः ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिक् विष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इन्द्रेय रूपमृषभो बलाय कर्णाभ्यां
ओत्तममृतं ग्रहाभ्याम् । यवान बर्हिभुवि

केसराणि कर्कन्धु जज्ञे मधु सारघं
मुखात् ॥ ६१ ॥

इन्द्रस्य । रूपम् । ऋषभः । बलाय । क-
र्णाभ्याम् । श्रोत्रम् । अमृतम् । ग्रहाभ्याम् ।
यवाः । न । बर्हिः । भुवि । केसराणि ।
कर्कन्धु । जज्ञे । मधु । सारघम् । मुखात् ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (रूपम्) स्वरूपम्
(ऋषभः) विज्ञानवान् (बलाय) योगसामर्थ्यात् (कर्णाभ्याम्)
कुर्वन्ति श्रवणं याभ्याम् (श्रोत्रम्) शब्दविषयम् (अमृतम्)
अमृतात्मकमुदकम् (ग्रहाभ्याम्) याभ्यां गृह्णीतस्ताभ्याम् (यवाः)
धान्यविशेषाः (न) इव (बर्हिः) वर्द्धनम् (भुवि) नेत्रललाट-
योर्मध्ये (केसराणि) विज्ञानानि । अत्र किं ज्ञाने इत्यस्मादौ-
णादिकः सरन् प्रत्ययः (कर्कन्धु) येन कर्म दधाति (जज्ञे)
जायते (मधु) विज्ञानम् (सारघम्) यदारघ्यते स्वाद्यते तदा-
रघं समानं च तदारघं च तत् (मुखात्) ॥ ६१ ॥

अन्वयः—यथा ग्रहाभ्यां सहर्षभो बलाय यवा न कर्णाभ्यां
श्रोत्रममृतं कर्कन्धु सारघं मधु बर्हिर्भुवि केसराणि मुखात्
जनयति तथैतत् सर्वमिन्द्रस्य रूपं जज्ञे ॥ ६१ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यथा निवृत्तिमार्गे परमयो-
गी योगबलेन सर्वाः सिद्धौ प्राप्नोति तथैवान्यैर्गृहस्थैरपि प्रवृ-
त्तिमार्गे सर्वमैश्वर्यं प्राप्तव्यमिति ॥ ६१ ॥

पदार्थः—जैसे (ग्रहाभ्याम्) जिन से ग्रहण करते हैं उन व्यवहारों के साथ (ऋषभः) ज्ञानी पुरुष (बलाय) योग सामर्थ्य के लिये (यवाः) यवों के (न) समान (कर्णाभ्याम्) कानों से (ओतम्) शब्दविषय को (अमृतम्) नीरीग जल को और (कर्कन्धु) जिस से कर्म को धारण करें उस को (सारधम्) एक प्रकार के खाद से युक्त (मधु) सहित (वर्हिः) वृद्धिकारक व्यवहार और (भ्रुवि) नेत्र और ललाट के बीच में (केसराणि) विज्ञानों अर्थात् सुषुम्ना में प्राण वायु का निरोध कर ईश्वर विषयक विशेष ज्ञानों को (मुखात्) मुख से उत्पन्न करता है वैसे यह सब (इन्द्रस्य) परमेश्वर्य्य का (रूपम्) स्वरूप (जज्ञे) उत्पन्न होता है ॥ ८१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलु०—जैसे निवृत्ति मार्ग में परम योगी योगबल से सब सिद्धियों को प्राप्त होता है वैसे ही अन्य गृहस्थ लोगों को भी प्रवृत्ति मार्ग में सब ऐश्वर्य्य को प्राप्त होना चाहिये ॥ ८१ ॥

आत्मन्नित्यस्य शङ्खः ऋषिः । आत्मा देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आत्मन्नुपस्थे न वृकस्य लोममुखे श्म-
श्रूणि न व्याघ्रलोम । केशा न शीर्षन्यशसे
अथै शिखा सिंहस्य लोम त्विषरिन्द्रि-
याणि ॥ ८२ ॥

आत्मन् । उपस्थेऽदित्युपस्थे । न । व-
कस्य । लोम । मुखे । श्मश्रूणि । न ।
व्याघ्रलोमेति व्याघ्रऽलोम । केशाः । न ।

शौर्षन् । यशसे । श्रियै । शिखा । सिंह-
स्य । लोम । त्विषिः । इन्द्रियाणि ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(आत्मन्) आत्मनि (उपस्थे) उपतिष्ठन्ति य-
स्मिंस्तस्मिन् (न) इव (वृकस्य) यो वृक्षति क्षिनत्ति तस्य (लोम)
(मुखे) (श्मश्रूणि) (न) इव (व्याघ्रलोम) व्याघ्रस्य लोम
व्याघ्रलोम (केशाः) (न) इव (शौर्षन्) शिरसि (यशसे)
(श्रियै) (शिखा) (सिंहस्य) (लोम) (त्विषिः) दीप्तिः
(इन्द्रियाणि) श्रोत्रादीनि ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यस्यात्मन्नुपस्थे सति वृकस्य लोम न
व्याघ्रलोम न मुखे श्मश्रूणि शौर्षन्केशा न शिखा सिंहस्य लो-
मेव त्विषिरिन्द्रियाणि सन्ति स यशसे श्रियै प्रभवति ॥ ६२ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंकारः—ये परमात्मानमुपतिष्ठन्ते ते
यशस्विनो भवन्ति ये योगमभ्यस्यन्ति ते वृकवद्व्याघ्रवत्सिंहव-
देकान्तदेशं सेवित्वा पराक्रमिणो जायन्ते ये पूर्णब्रह्मचर्यं कुर्वन्ति
ते क्षत्रियाः पूर्णोपमा भवन्ति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जिस के (आत्मन्) आत्मा में (उपस्थे) समीप
स्थिति होने में (वृकस्य) भेड़िया के (लोम) बालों के (न) समान वा (व्याघ्र-
लोम) बाघ के बालों के (न) समान (मुखे) मुख पर (श्मश्रूणि) दाढ़ी और
मूँछ (शौर्षन्) शिर में (केशाः) बालों के (न) समान (शिखा) शिखा (सिंहस्य)
सिंह के (लोम) बालों के समान (त्विषिः) कान्ति तथा (इन्द्रियाणि) श्रोत्रादि शुद्ध
इन्द्रियां हैं वह (यशसे) कीर्ति और (श्रियै) लक्ष्मी के लिये प्राप्त होने का
समर्थ होता है ॥ ६२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जो परमात्मा का उपस्थान करने हैं वे यगन्त्री कौर्त्तिमान् होते हैं जो यागाभ्यास करने हैं वे भेड़िये व्याघ्र और सिंह के समान एकान्त देश का सेवन करके पराक्रम वाले होते हैं जो पूर्ण ब्रह्मचर्य करते हैं वे क्षत्रियभेड़िया व्याघ्र और सिंह के समान पराक्रम वाले होते हैं ॥ ८२ ॥

अङ्गानित्यस्य शङ्ख ऋषिः । अश्विनौ देवते ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अङ्गान्यात्मन् भिषजा तदश्विना-
त्मानमङ्गैः समधात् सरस्वती । इन्द्रस्य
रूपं शतमानमायुश्चन्द्रेण ज्योतिरमृतं
दधानाः ॥ ८३ ॥

अङ्गानि । आत्मन् । भिषजा । तत् ।
अश्विना । आत्मानम् । अङ्गैः । सम् ।
अधात् । सरस्वती । इन्द्रस्य । रूपम् । शत-
मानमिति शतऽमानम् । आयुः । चन्द्रेण ।
ज्योतिः । अमृतम् । दधानाः ॥ ८३ ॥

पदार्थः—(अङ्गानि) योगाङ्गानि (आत्मन्) आत्मनि
(भिषजा) सदैवदरोगौ (तत्) (अश्विना) सिद्धसाधकौ
(आत्मानम्) (अङ्गैः) योगाङ्गैः (सम्) (अधात्) समादधाति

(सरस्वती) योगिनी स्त्री (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (रूपम्)
 (शतमानम्) शतसंख्ये मानं यस्य तत् (आयुः) जीवनम्
 (चन्द्रेण) आनन्देन (ज्योतिः) प्रकाशम् (अमृतम्) (दधानाः)
 धरन्तः ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या भिषजाऽश्विना सिद्धसाधकौ विद्वांसौ
 यथा सरस्वत्यात्मन्यस्य सती योगाङ्गान्यनुष्ठायान्मानं समधात्
 तथैवाङ्गैर्यदिन्द्रस्य रूपमस्ति तत्संदध्याताम् । यथा योगं दधानाः
 शतमानमायुर्धरन्ति तथा चन्द्रेणाऽमृतं ज्योतिर्दध्यात ॥ ६३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा रोगिणः सदैवं प्राण्यौषधं
 पथ्यं च सेवित्वा नीरोगा भूत्वाऽऽनन्दन्ति तथा योगजिज्ञासवो
 योगिनश्च समवाप्य योगाङ्गान्यनुष्ठाय निष्कलेशा भूत्वा सततं
 सुखिनो भवन्ति ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (भिषजा) उत्तम वैद्य के समान रोग रहित
 (अश्विना) सिद्ध साधक दो विद्वान् जैसे (सरस्वती) योग युक्त स्त्री (आत्मन्)
 अपने आत्मा में स्थिर हुई (अङ्गानि) योग के अङ्गों का अनुष्ठान करके
 (आत्मानम्) अपने आत्मा को (समधात्) समाधान करती है वैसे ही (अङ्गैः)
 योगाङ्गों से जो (इन्द्रस्य) ऐश्वर्य का (रूपम्) रूप है (तत्) उस का समाधान
 करें जैसे योग को (दधानाः) धारण करते हुए जन (शतमानम्) सौ वर्ष पर्यन्त
 (आयुः) जीवन की धारण करते हैं वैसे (चन्द्रेण) आनन्द से (अमृतम्) अवि-
 नाशी (ज्योतिः) प्रकाश स्वरूप परमात्मा का धारण करो ॥ ६३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे रोगी लोग उत्तम वैद्य को प्राप्त
 हो औषध और पथ्य का सेवन कर के रोगरहित हो कर आनन्दित होते हैं वैसे
 योग को जानने की इच्छा करने वाले योगी लोग इस को प्राप्त हो योग के अंगों
 का अनुष्ठान कर और अविद्यादि लेशों से दूर हो के निरन्तर सुखी होते हैं ॥ ६३ ॥

सरस्वतीत्यस्य शङ्खः ऋषिः । सरस्वती देवता ।

विंशत् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सरस्वती योन्यां गर्भमन्तरशिवभ्यां पत्नी
सुकृतं विभर्त्ति । अपां रसेन वरुणो न
साम्नेन्द्रं श्रियै जनयन्नासुराजा ॥ ६४ ॥

सरस्वती । योन्याम् । गर्भम् । अन्तः ।
अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । पत्नी । सुकृ-
तमिति सुकृतम् । विभर्त्ति । अपाम् ।
रसेन । वरुणः । न । साम्ना । इन्द्रम् ।
श्रियै । जनयन् । अस्वित्यप्सु । राजा ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(सरस्वती) विदुषी (योन्याम्) (गर्भम्) (अन्तः)
आभ्यन्तरे (अश्विभ्याम्) अध्यापकोपदेशकाभ्याम् (पत्नी)
(सुकृतम्) पुण्यात्मकम् (विभर्त्ति) (अपाम्) जलानाम्
(रसेन) (वरुणः) श्रेष्ठः (न) इव (साम्ना) सन्धिना (इन्द्र-
म्) परमैश्वर्यम् (श्रियै) शोभायै (जनयन्) उत्पादयन् (आसु)
प्राणेषु (राजा) प्रकाशमानः ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे योगिन् यथा सरस्वती पत्नी स्वप्नरुच्योन्वाम-
न्तस्सुकृतं गर्भं विभर्ति यथा वा वरुणो राजाऽश्विभ्यामपां रसेनाप्-
सु साम्ना न सुखेनेन्द्रं श्रियै जनयन्विराजते तथा त्वं भवेः॥८४॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा धर्मपत्नी पतिं शुश्रूषते यथा
च राजा सामादिभिराज्यैश्वर्यमुन्नयति तथैव विद्वान् योगोप-
देशकं संसेव्य योगाङ्गैर्योगसिद्धिमुन्नयेत् ॥ ८४ ॥

पदार्थः—हे योग करने वाले पुरुष जैसे (सरस्वती) विदुषी (पत्नी) स्त्री
अपने पति से (योन्वाम्) योनिके (अन्तः) भीतर (सुकृतम्) पुण्यरूप (गर्भम्) गर्भ
को (विभर्ति) धारण करती है वा जैसे (वरुणः) उत्तम (राजा) राजा (अश्वि-
भ्याम्) अध्यापक और उपदेशक के साथ (अपाम्) जलों के (रसेन) रस से (अप्सु)
प्राणी में (साम्ना) मेल के (न) समान सुख से (इन्द्रम्) ऐश्वर्य को (श्रियै) लक्ष्मी
के लिये (जनयन्) प्रकट करता हुआ विराजमान होता है वैसे तू हो ॥ ८४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे धर्मपत्नी पति की सेवा करती है
और जैसे राजा साम दाम आदि से राज्य के ऐश्वर्य को बढ़ाता है वैसे ही विद्वान्
योग के उपदेशक की सेवा कर योग के अंगों से योगकीसिद्धियों को बढ़ाया करे ॥८४॥

तेज इत्यस्य शङ्ख ऋषिः । अश्विनौ देवते ।

निचृज्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि०॥

तेजः पशूनां हविरिन्द्रियावत् परि-
स्रुता पयसा सारधं मधु । अश्विभ्यां दुग्धं
भिषजा सरस्वत्या सुतासुताभ्याममृतः सोमं
इन्दुः ॥ ८५ ॥

तेजः । पशूनाम् । हविः । इन्द्रियावत् ।
 इन्द्रियवदितौन्द्रियवत् । परिस्सुतेति प-
 रिस्सुता । पयसा । सारधम् । मधु । अ-
 श्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । दुग्धम् । भिषजा ।
 सरस्वत्या । सुतासुताभ्यामिति सुताऽसुता-
 भ्याम् । अमृतः । सोमः । इन्दुः ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(तेजः) प्रकाशः (पशूनाम्) गवादीनां सका-
 शात् (हविः) दुग्धादिकम् (इन्द्रियावत्) प्रशक्तानि इन्द्रि-
 याणि भवन्ति यस्मिन् (परिस्सुता) परितः स्रवन्ति प्राप्नुवन्ति
 येन तत् (पयसा) दुग्धेन (सारधम्) सुजादयुक्तम् (मधु)
 मधुरादिगुणोपेतम् (अश्विभ्याम्) विद्याव्यापिभ्याम् (दुग्धम्)
 पयः (भिषजा) वैद्यकविद्याविदौ (सरस्वत्या) विदुष्या स्त्रिया
 (सुतासुताभ्याम्) निष्पादिताऽनिष्पादिताभ्याम् (अमृतः)
 मृत्युधर्मरहितः (सोमः) ऐश्वर्यम् (इन्दुः) सुसेहयुक्तः ॥ ६५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या आभ्यां सुताऽसुताभ्यां भिषजाऽश्विभ्यां
 पशूनां परिस्सुता पयसा तेज इन्द्रियावत् सारधं मधु हविर्दुग्धं
 सरस्वत्यामृतः सोम इन्दुश्चोत्पाद्यते तौ योगसिद्धिं प्राप्नुतः ॥ ६५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्यथा गोपा गवादीन् पशून्
 संरज्य दुग्धादिना संतुष्यन्ति तथैव मन आदीन्द्रियाणि दुष्टाचा-
 रात् पृथक् संरज्य योगिभिरानन्दितव्यमिति ॥ ६५ ॥

अत्र सोमादिपदार्थगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वाध्यायार्थेन सह
सङ्गतिरस्तीति वेद्यम् ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जिन (सुतासुताभ्याम्) सिद्ध असिद्ध किये हुए
(भिषजा) वैद्यक विद्या के जानने हारे (अश्विभ्याम्) विद्या में व्याप्त दो विद्वान्
(पशूनाम्) गवादि पशुओं के संबन्ध से (परिस्तुता) सब ओर से प्राप्त होने
वाले (पयसा) दूध से (तेजः) प्रकाशरूप (इन्द्रियावत्) कि जिस में उत्तम इन्द्रिय
होते हैं उस (सारवम्) उत्तम स्वादयुक्त (मधु) मधुर (हविः) खाने पीने योग्य
(युग्धम्) दुग्धादि पदार्थ और (सरस्वत्या) विदुषी स्त्री से (अमृतः) मृत्युधर्म
रहित नित्य रहने वाला (सोमः) ऐश्वर्य (इन्द्रः) और उत्तम स्नेहयुक्त पदार्थ
उत्पन्न किया जाता है वे योग सिद्ध को प्राप्त होते हैं ॥ ८५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकतुल्य—जैसे गौ के चराने वाले गोपाल लोग
गौ आदि पशुओं की रक्षा करके दूध आदि से संतुष्ट होते हैं वैसेही मन आदि
इन्द्रियों को दुष्टाचार से पृथक् संरक्षण करके योगी लोगों को आनन्दित होना
चाहिये ॥ ८५ ॥

इस अध्याय में सोम आदि पदार्थों के गुण वर्णन करने से इस अध्याय के
अर्थ की पूर्व अध्याय के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्याणां श्रीयुत परमविदुषां
विरजानन्द सरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीमद्दयानन्द-
सरस्वती स्वामिना विरचिते सुप्रमाणयुक्ते
संस्कृतार्थभाषाभ्यां विभूषिते यजुर्वेद-
भाष्ये एकोनविंशोऽध्यायः
समाप्तिमगमत् ॥

अथ विंशाऽध्यायारम्भः ।

—०३०—

ओम् विश्वानि देव सवितर्दुरितानि
परासुव । यद् भद्रं तन्न ऽआ सुव ॥ १ ॥

क्षत्रस्येत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः सभेशोदेवता ।

हिपदाविराड्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अस्यादितो राजधर्मविषयमाह ॥

अब बीसवें अध्याय का आरम्भ है इस के आदि से

राजधर्मविषय का वर्णन करते हैं ॥

क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसि ।
मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीः ॥ १ ॥

क्षत्रस्य । योनिः । असि । क्षत्रस्य । ना-
भिः । असि । मा । त्वा । हिंसीत् । मा ।
मा । हिंसीः ॥ १ ॥

पदार्थः—(क्षत्रस्य) राज्यस्य (योनिः) निमित्तम्
(असि) (क्षत्रस्य) राजकुलस्य (नाभिः) नाभिरिव जीवनहेतुः
(असि) (मा) निषेधे (त्वा) त्वां सभापतिम् (हिंसीत्)
हिंस्यात् (मा) (मा) माम् (हिंसीः) हिंस्याः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे सभेश यतस्त्वं क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसि तस्मात् त्वा कोऽपि मा हिंसीत् त्वं मा मा हिंसीः ॥ १ ॥

भावार्थः—स्वामी भृत्यजनान् परस्परमेवं प्रतिज्ञां कुर्युराज-
जनाः प्रजाजनान् प्रजाजना राजजनान् च सततं रक्षेयुः । येन
सर्वेषां सुखोन्नतिः स्यात् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे सभापते जिस से तू (क्षत्रस्य) राज्य का (योनिः) निमित्त
(असि) है (क्षत्रस्य) राजकुल का (नाभिः) नाभि के समान जीवनहेतु (असि)
है इस से (त्वा) तुझ को कोई भी (मा, हिंसीत्) मत मारे तू (मा) मुझे (मा,
हिंसीः) मत मारे ॥ १ ॥

भावार्थः—स्वामी और भृत्य जन परस्पर ऐसी प्रतिज्ञा करें कि राजपुरुष
प्रजापुरुषों और प्रजापुरुष राजपुरुषों की निरन्तर रक्षा करें जिस से सब के
सुख की उन्नति होवे ॥ १ ॥

निषसादेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः सभेशोदेवता ॥

भुरिगुणिक्कुन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः प्रस्थ्यास्वा ।
साम्राज्याय सुक्रतुः । मृत्योः पाहि विद्योत्
पाहि ॥ २ ॥

नि । ससाद । धृतव्रतइति धृतव्रतः ।
वरुणः । प्रस्थ्यासु । आ । साम्राज्यायेति
साम्राज्याय । सुक्रतुरिति सुक्रतुः । मृ-
त्योः । पाहि । विद्योत् । पाहि ॥ २ ॥

पदार्थः—(नि) नित्यम् (सप्ताद) सौद (धृतव्रतः) धृतं व्रतं सत्यं येन (वरुणः) उत्तमस्वभावः (पस्त्यासु) न्याय-गृहेषु (आ) समन्तात् (साम्राज्याय) भूगोले चक्रवर्त्तिराज्य-करणाय (सुक्रतुः) शोभनकर्मप्रज्ञः (मृत्योः) अल्पमृत्युना । प्राण्यत्यागात् (पाहि) रक्ष (विद्योत्) द्यौःप्रमानाग्न्यास्तादेः । अत्र द्युतधातोर्विच् (पाहि) रक्ष ॥ २ ॥

अन्वयः—हे सभेश भवान् सुक्रतुर्धृतव्रतो वरुणः सन् साम्राज्याय पस्त्यास्त्रा निप्रसाद । अस्मान् वीराग्नमृत्योः पाहि विद्योत्याहि ॥ २ ॥

भावार्थः—यो धर्म्यगुणकर्मस्वभावो न्यायाधीशः सभेशो भवेत् स चक्रवर्त्तिराज्यं कर्तुं प्रजापच रक्षितुं शक्नोति नैतरः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे सभापति आप (सुक्रतुः) उत्तम बुद्धि और कर्मयुक्त (धृत-व्रतः) सत्य का धारण करने वाले (वरुणः) उत्तम स्वभावयुक्त होते हुए (साम्राज्याय) भूगोल में चक्रवर्त्ती राज्य करने के लिये (पस्त्यासु) न्यायधरों में (आ, नि, प्रसाद) निरन्तर स्थित रहजिये तथा हम वीरों की (मृत्योः) मृत्यु से (पाहि) रक्षा कीजिये और (विद्योत्) प्रकाशमान अग्नि अस्तादि से (पाहि) रक्षा की जिये ॥ २ ॥

भावार्थः—जो धर्मयुक्त गुण कर्म स्वभाव वाला न्यायाधीश सभापति होवे सो चक्रवर्त्ती राज्य और प्रजा की रक्षा करने को समर्थ होता है अन्य नहीं ॥ २ ॥

देवस्येत्यस्यान्विनावृषी । सभेशो देवता ।

अतिधृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्याम् । अश्विनोर्भैषज्येन तेजसे

बृह्मवर्चसायाभिषिञ्चामि । सरस्वत्यै
भैषज्येन वीर्यायान्नाद्यायाभिषिञ्चामि ।
इन्द्रस्येन्द्रियेण बलाय त्रियै यशसेऽभिषि-
ञ्चामि ॥ ३ ॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसवइतिप्रऽसवे ।
अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहुऽभ्याम् ।
पूष्णः । हस्ताभ्याम् । अश्विनोः । भैषज्येन ।
तेजसे । बृह्मवर्चसायेति बृह्मऽवर्चसाय ।
अभि । सिञ्चामि । सरस्वत्यै । भैषज्येन ।
वीर्याय । अन्नाद्यायेत्यन्नऽअद्याय । अभि ।
सिञ्चामि । इन्द्रस्य । इन्द्रियेण । बलाय ।
त्रियै । यशसे । अभि । सिञ्चामि ॥ ३ ॥

पदार्थः—(देवस्य) सर्वतो दीप्यमानस्य (त्वा) त्वाम् (सवितुः)
सकलैश्वर्याऽधिष्ठातुः (प्रसवे) उत्पादिते जगति (अश्विनोः) सकल
विद्याव्याप्तयोरध्यापकोपदेशकयोः (बाहुभ्याम्) (पूष्णः) पूर्णबलस्य
(हस्ताभ्याम्) उत्साहपुरुषार्थाभ्याम् (अश्विनोः) वैद्यकविद्यां
प्राप्तयोरध्यापनौषधिकारिणोः (भैषज्येन) सिषजां वैद्यानां भावेन

(तेजसे) प्रागल्भ्याय (ब्रह्मवर्चसाय) वेदाध्ययनाय (अभि) सर्वतः (सिञ्चामि) सार्जनेन स्वीकरोमि (सरस्वत्यै) बुद्धि-
क्षितायै वाचे (भैषज्येन) भिषजामोषधीनां भावेन (वीर्याय)
पराक्रमाय (अन्नाद्याय) अत्तुं योग्यायान्नाद्याय (अभि) (सिञ्चा-
मि) सर्वथा स्वीकरोमि (इन्द्रस्य) परमैश्वर्यस्य (इन्द्रियेण) धनेन
(बलाय) पुष्टत्वाय (श्रियै) सुशोभितायै राजलक्ष्म्यै (यशसे)
सत्कीर्त्यै (अभि) (सिञ्चामि) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे शुभलक्षणाग्नित पुरुष सवितुर्देवस्येश्वरस्य
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामश्विनोर्भैषज्येन तेजसे ब्रह्म-
वर्चसाय त्वा राजप्रजाजनोहमभिषिञ्चामि भैषज्येन सरस्वत्यै
वीर्यायान्नाद्यायाऽभिषिञ्चामीन्द्रस्येन्द्रियेण बलाय श्रियै यश-
सेऽभिषिञ्चामि ॥ ३ ॥

भावार्थः—जनैरत्र जगति धर्म्यकर्मप्रकाशकरणाय शुभगुण-
कर्मस्वभावो जनो राज्यपालनायाऽधिकर्त्तव्यः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे शुभ लक्षणों से युक्त पुरुष (सवितुः) सकल ऐश्वर्य के
अधिष्ठाता (देवस्य) सब ओर से प्रकाशमान जगदीश्वर के (प्रसवे) उत्पन्न किये
हुए जगत् में (अश्विनोः) सम्पूर्ण विद्या में व्याप्त अध्यापक और उपदेशक के
(बाहुभ्याम्) बल और पराक्रम से (पूष्णः) पूर्ण बल वाले वायुवत् वर्त्तमान
पुरुष के (हस्ताभ्याम्) उत्साह और पुरुषार्थ से (अश्विनोः) वैद्यक विद्या में व्याप्त
पढ़ाने और ओषधी करने हारे के (भैषज्येन) वैद्यकपन से (तेजसे) प्रगल्भता
के लिये (ब्रह्मवर्चसाय) वेदों के पठने के लिये (त्वा) तुझ को राज प्रजा जन
में (अभि, षिञ्चामि) अभिषेक कर्त्ता हूँ (भैषज्येन) ओषधियों के भाव से (सरस्वत्यै)
अच्छे प्रकार शिक्षा की हुई वाणी (वीर्याय) पराक्रम और (अन्नाद्याय) अन्नादि
की प्राप्ति के लिये (अभि, षिञ्चामि) अभिषेक कर्त्ता हूँ (इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्य
वाले के (इन्द्रियेण) धन से (बलाय) पुष्ट होने (श्रियै) सुशोभा युक्त राज-
लक्ष्मी और (यशसे) पुण्य कीर्ति के लिये (अभि, षिञ्चामि) अभिषेक कर्त्ता हूँ ॥ ३ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को योग्य है कि इस जगत् में धर्मयुक्त कर्मों का प्रकाश करने के लिये शुभ गुण कर्म और स्वभाव वाले जन की राज्य पालन करने के लिये अधिकार दें ॥ ३ ॥

कोऽसीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सभापतिर्देवता ।

निचृद्दर्शी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

कोऽसि कतमेऽसि कस्मै त्वा कायं
त्वा । सुश्लो'क सुमङ्गल सत्यराजन् ॥ ४ ॥

कः । असि । कतमः । असि । कस्मै ।
त्वा । कायं । त्वा । सुश्लोकेति सुऽश्लो'क ।
सुमङ्गलेति सुऽमङ्गल । सत्यराजन्निति
सत्यऽराजन् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(कः) सुखस्वरूपः (असि) (कतमः) अतिशयेन सुखकारी (असि) (कस्मै) सुखस्वरूपाय परमेश्वराय (त्वा) त्वाम् (कायं) को ब्रह्म देवता यस्य वेदमन्त्रस्य तस्मै (त्वा) (सुश्लोक) शुभकीर्तं सत्यवाक् (सुमङ्गल) प्रशस्तमङ्गलाऽनुष्ठतः (सत्यराजन्) सत्यप्रकाशक ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे सुश्लोक सुमङ्गल सत्यराजन्यस्त्वं कोऽसि कतमेऽसि तस्मात्कस्मै त्वा कायं त्वाऽहमभिषिञ्चामि ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वसंवादाभिपिञ्चामीत्यभिसंबध्यते । यः सर्वेषां मनुष्याणां मध्येतिप्रशंसनीयो भवेत्स सधेशत्वसर्हेत् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (सुश्लोक) उत्तम कीर्ति और सत्य बोलने वाले (सुमङ्गल) प्रशस्त संगलकारी कर्मा के अनुष्ठान करने और (सत्यराजन्) सत्यन्याय के प्रकाश करने वाले जो तू (कः) सुखस्वरूप (असि) है और (कातमः) अतिसुखकारी (असि) है इस से (कस्मै) सुखस्वरूप परमेश्वर के लिये (त्वा) तुझ को तथा (काय) परमेश्वर जिस का देवता उस मंत्र के लिये (त्वा) तुझ को मैं अभिषेक युक्त करता हूँ ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में पूर्व मंत्र से (अभि, पिञ्चामि) इन पदों की अनुवृत्ति आती है । जो सब मनुष्यों के मध्य में अति प्रशंसनीय होवे वह सभापतित्व के योग्य होता है ॥ ४ ॥

शिरो मे इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सभापतिर्देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयसाह ॥

फिर उसी वि० ॥

शिरो मे श्रीर्यशो मुखं त्विषिः केशाश्च
शमश्रूणि । राजा मे प्राणोऽमृतं सम्राट्
चक्षुर्विराट् ओजम् ॥ ५ ॥

शिरः । मे । श्रीः । यशः । मुखम् । त्विषिः ।
केशाः । च । शमश्रूणि । राजा । मे ।

प्राणः । अमृतम् । सम्राडिति सम्राट् ।

चक्षुः । विराडिति विराट् । श्रोत्रम् ॥५॥

पदार्थः—(शिरः) उत्तमाङ्गम् (मे) मम (श्रीः) श्रीः
शोभा धनं च (यशः) सत्कीर्तिकथनम् (मुखम्) आस्यम्
(त्विषिः) न्यायप्रदौघिरिव (केशाः) (च) (श्मश्रूणि) मुख-
केशाः (राजा) प्रकाशमानः (मे) (प्राणः) प्राणादिवायुः
(अमृतम्) मरणधर्मरहितं चेतनं ब्रह्म (सम्राट्) सम्यक्प्रकाश-
मानम् (चक्षुः) नेत्रम् (विराट्) विविधशास्त्रश्रवणयुक्तम्
(श्रोत्रम्) श्रवणेन्द्रियम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या राज्येऽभिषिक्तस्य मे मम श्रीः शिरो
यशो मुखं त्विषिः केशाः श्मश्रूणि च राजा मे प्राणोऽमृतं सम्राट्
चक्षुर्विराट् श्रोत्रं चास्त्येवं वयं जानीत ॥ ५ ॥

भावार्थः—यो राज्येऽभिषिक्तः कस्यात्स शिरश्चाद्यवयवान्
शुभकर्मसु प्रेरयेत् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो राज्य में अभिषेक को प्राप्त हुए (मे) मेरी (श्रीः)
शोभा और धन (शिरः) शिरस्थानी (यशः) सत्कीर्ति का कथन (मुखम्)
मुख स्थानी (त्विषिः) न्याय के प्रकाश के समान (केशाः) केश (च) और (श्मश्रूणि)
दाढ़ी मूंछ (राजा) प्रकाशमान (मे) मेरा (प्राणः) प्राण आदि वायु (अमृतम्) मरण
धर्मरहित चेतन ब्रह्म (सम्राट्) अस्के प्रकार प्रकाशमान (चक्षुः) नेत्र (विराट्)
विविध शास्त्रश्रवणयुक्त (श्रोत्रम्) कान है ऐसा तुम लोग जानो ॥५॥

भावार्थः—जो राज्य में अभिषिक्त राजा होवे सो शिर आदि अवयवों
को शुभ कर्मों में प्रेरित रखे ॥ ५ ॥

जिह्वा स इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सभापतिर्देवता ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

जिह्वा मे भद्रं वाङ्महो मनो मन्युः
स्वराङ् भामः । मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गा-
नि मित्रं मे सहः ॥ ६ ॥

जिह्वा । मे । भद्रम् । वाक् । महः । मनः ।
मन्युः । स्वराङिति स्वराट् । भामः । मोदाः ।
प्रमोदाइति प्रमोदाः । अङ्गुलीः । अङ्गानि ।
मित्रम् । मे । सहः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(जिह्वा) जुहोति शब्दमन्त्रं वा यया सा जिह्वा
(मे) (भद्रम्) कल्याणकरान्नभोजिनी (वाक्) वक्ति यया सा
(सहः) पूज्यवेदशास्त्रबोधयुक्ता (मनः) मननात्मकमन्तःकरणम्
(मन्युः) दुष्टाचारोपरिक्रोधकृत् (स्वराट्) बुद्धिः (भामः) भाति
येन सः (मोदाः) हर्षा उत्साहाः (प्रमोदाः) प्रकृष्टाऽऽनन्दयोगाः
(अङ्गुलीः) करचरणाऽवयवाः (अङ्गानि) शिर आदीनि
(मित्रम्) सखा (मे) (सहः) सहनम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या मे जिह्वा भद्रं वाङ् महो मनो मन्युः
स्वराङ् भामो मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि मित्रं च सहो मे
सहायो भवेत् ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये राजजना ब्रह्मचर्यं जितेन्द्रियधर्माचरणैः पथ्या-
हाराः सत्यवाचो दुष्टेषु क्रोधाविष्करा आनन्दन्तोऽन्यानानन्दयन्तः
पुरुषार्थिनः सर्वसुहृदो बलिष्ठा भवेयुस्ते सर्वदा सुखिनः स्युः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (मे) मेरी (जिह्वा) जीभ (भद्रम्) कल्याण कारक
अन्नादि के भोग करने हारी (वाक्) जिस से बोला जाता है वह वाणी (महः)
बड़ी पूजनीय वेद शास्त्र के बोधसे युक्त (मनः) विचार करने वाला अन्तःकरण (मन्युः)
दुष्टाचारी मनुष्यों पर क्रोध करने हारा (खराट्) स्वयं प्रकाशमान बुद्धि (भासः)
जिस से प्रकाश होता है (मोदाः) हर्षउत्साह (प्रमोदाः) प्रकट आनन्द के योग
(अंगुलीः) अंगुलियां (अंगानि) और अन्य सब अङ्ग (मित्रम्) सखा और
(सहः) सहन (मे) मेरे सहायक हों ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो राजपुरुष ब्रह्मचर्यं जितेन्द्रिय और धर्माचरण से पथ्य
आहारकरने सत्य वाणी बोलने दुष्टों में क्रोध का प्रकाश करने हारे आनन्दित हो
अन्यों को आनन्दित करते हुए पुरुषार्थी सब के मित्र और बलिष्ठ होवे वे सर्वदा
सुखी रहें ॥ ६ ॥

बाहू इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । राजा देवता । निचुद्ध
गायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

युनस्तमेव विषयसाह ॥

फिर उसी वि० ॥

बाहू मे बलमिन्द्रियं हस्तौ मे कर्म
वीर्यम् । आत्मा ज्ञानमुरी मम ॥ ७ ॥

बाहू इति बाहू । मे । बलम् । इन्द्रियम् ।
हस्तौ । मे । कर्म । वीर्यम् । आत्मा ।
ज्ञानम् । उरः । मम ॥ ७ ॥

पदार्थः—(बाहू) भुजौ (मे) बल (बलम्) (इन्द्रियम्)
धनम् (हस्तौ) कर्तौ (मे) (कर्म) (वीर्यम्) पराक्रमः
(आत्मा) स्वयम्भूर्जीवः (क्षत्रम्) क्षताद्ब्रह्मकम् (उरः) हृदयम्
(मम) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या मे बलमिन्द्रियं बाहू मे कर्म वीर्यं
हस्तौ ममात्मा उरो हृदयं च क्षत्रमस्तु ॥ ७ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैरात्मान्तःकरणबाहुबलं विधाय सुखमु-
न्नेयम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (मे) मेरा (बलम्) बल और (इन्द्रियम्) धन
(बाहू) भुजारूप (मे) मेरा (कर्म) कर्म और (वीर्यम्) पराक्रम (हस्तौ)
हाथ रूप (मम) मेरा (आत्मा) स्वस्वरूप और (उरः) हृदय (क्षत्रम्) अति-
दुःख से रक्षा करने वाला हो ॥ ७ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को योग्य है कि आत्मा अन्तःकरण और बाहुओं के
बल को उत्पन्न कर सुख बढ़ावे ॥ ७ ॥

पृष्ठोरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सभापतिर्देवता ।

निचूदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

युनस्तमेव विप्रयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पृष्ठोर्मे' राष्ट्रमुदरमंशै' श्रीवाश्च

ओणी । ऊरूऽ अरुत्नी जानुनी विशो मेऽ-

ङ्गानि सर्वतः ॥ ८ ॥

पृष्ठीः । मे । राष्ट्रम् । उदरम् । अंशौ ।
 ग्रीवाः । च । ओणी इति ओऽणी । ऊरु-
 इत्यूरु । अरत्नी । जानुनीऽ इति जानुनी ।
 विशः । मे । अङ्गानि । सर्वतः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(पृष्ठीः) पृष्ठदेशः पश्चाद्भागः । अत्र सुपां सुलु-
 गिति सोः स्थाने सुः (मे) (राष्ट्रम्) राजमानं राज्यम् (उदरम्)
 (अंशौ) बाहुमूले (ग्रीवाः) कण्ठप्रदेशाः (च) (ओणी)
 कटिप्रदेशौ (ऊरु) सक्थिनी (अरत्नी) भुजमध्यप्रदेशौ (जानुनी)
 ऊरुजङ्घयोर्मध्यभागौ (विशः) प्रजाः (मे) (अङ्गानि) अवयवाः
 (सर्वतः) सर्वाभ्यो दिग्भ्यस्सर्वेभ्यो देशेभ्यो वा ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या मे मम पृष्ठीराष्ट्रमुदरमंशौ ग्रीवाः ओणी
 ऊरु अरत्नी जानुनी सर्वतोन्थानि चाङ्गानि मे विशः सन्ति ॥ ८ ॥

भावार्थः—यः स्वदेहाङ्गवत् प्रजा जानीयात्स एव राजा
 सर्वदा वर्द्धते ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (मे) मेरा (राष्ट्रम्) राज्य (पृष्ठी) पीठ (उदरम्)
 पेट (अंशौ) स्कंध (ग्रीवाः) कण्ठ प्रदेश (ओणीः) कटिप्रदेश (ऊरु) ऊँचा
 (अरत्नी) भुजाओं का मध्यप्रदेश और (जानुनी) गोड़ के मध्यप्रदेश तथा (सर्वतः)
 सब ओर से (च) और (अङ्गानि) अङ्ग (मे) मेरे (विशः) प्रजाजन हैं ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो अपने अङ्गों के तुल्य प्रजा को जाने वही राजा सर्वदा
 बढ़ता रहता है ॥ ८ ॥

नाभिर्महत्तमस्य प्रजापतिर्ऋषिः । समेशो देवता ।

निचृज्जगतीकृद् । निषादः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

नाभिर्मे चित्तं विज्ञानं प्रायुर्मेऽपंचिति-
भसत् । आनन्दनन्दावराण्डौ मे भगः
सौभाग्यं पसः । जङ्घाभ्यां पृद्भ्यां धर्मो-
ऽस्मि विशि राजा प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥

नाभिः । मे । चित्तम् । विज्ञानमिति
विज्ञानम् । प्रायुः । मे । अपंचितिरित्य-
पंचितिः । भसत् । आनन्दनन्दावित्या-
नन्दऽनन्दौ । आण्डौ । मे । भगः । सौभा-
ग्यम् । पसः । जङ्घाभ्याम् । पृद्भ्यामि-
ति पृत्भ्याम् । धर्मः । अस्मि । विशि ।
राजा । प्रतिष्ठितः । प्रतिस्थित इति प्रति-
स्थितः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(नाभिः) शरीरमध्यदेशः (मे) मम (चित्तम्)
 (विज्ञानम्) सम्यग् ज्ञानं विविधज्ञानं वा (पायुः) गुदेन्द्रि-
 यम् (मे) (अपचितिः) प्रजाजनकम् (भसत्) भगेन्द्रियम्
 (आनन्दनन्दौ) आनन्देन संभोगजनितसुखेन नन्दतस्तौ (आण्डौ)
 अण्डाकारौ वृषणौ (मे) (भगः) ऐश्वर्यम् (सौभाग्यम्) उत्तमैश्व-
 र्यस्य भागः (पसः) लिङ्गम् (जङ्घाभ्याम्) (पदभ्याम्) (धर्मः)
 पक्षपातरहितो न्यायो धर्म इव (अस्ति) (विशि) प्रजायाम्
 (राजा) प्रकाशमानः (प्रतिष्ठितः) प्राप्तप्रतिष्ठः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या मे चित्तं नाभिर्विज्ञानं पायुर्मैऽपचि-
 तिर्भिसदाण्डावानन्दनन्दौ मे भगः पसः सौभाग्यं सौभाग्ययुक्तं
 स्यादेवमहं जङ्घाभ्यां पदभ्यां सह विशि प्रतिष्ठितो धर्मो
 राजाऽस्ति यस्माद्युयं मदनुकूला भवत ॥ ६ ॥

भावार्थः—यस्सर्वैरङ्गैः शुभं कर्माऽऽचरेत् स धर्मात्मा सन्
 प्रजायां सुप्रतिष्ठितो राजा स्यात् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (मे) मेरी (चित्तम्) स्मरण करनी हारी वृत्ति (नाभिः)
 मध्य प्रदेश (विज्ञानम्) विशेष वा अनेक ज्ञान (पायुः) मूलेन्द्रिय (मे) मेरी
 (अपचितिः) प्रजाजनक (भसत्) योनि (आण्डौ) अण्ड के आकार वृषणावयव
 (आनन्दनन्दौ) संभोग के सुख से आनन्द कारक (मे) मेरा (भगः) ऐश्वर्य (पसः)
 लिंग और (सौभाग्यम्) पुत्र पौत्रादि युक्त होवे इसी प्रकार मैं (जङ्घाभ्याम्) जङ्घा
 और (पदभ्याम्) पगों के साथ (विशि) प्रजा में (प्रतिष्ठितः) प्रतिष्ठा को प्राप्त
 (धर्मः) पक्षपात रहित न्याय धर्म के समान (राजा) राजा (अस्ति) हूं जिससे तुम
 लोग मेरे अनुकूल रहो ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो सब अंगों से शुभ कर्म करता है सो धर्मात्मा होकर प्रजा
 में सत्कार के योग्य उत्तम प्रतिष्ठित राजा होवे ॥ ६ ॥

प्रतौत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सभेशोदेवता ।

विराट् शक्वरीकन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प्रति क्षत्रे प्रति तिष्ठामि राष्ट्रे प्रत्य-
श्वेषु प्रति तिष्ठामि गोषु । प्रत्यङ्गेषु प्रति
तिष्ठाम्यात्मन्प्रति प्राणेषु प्रति तिष्ठामि
पुष्टे प्रति द्यावापृथिव्योः प्रति तिष्ठामि
यज्ञे ॥ १० ॥

प्रति । क्षत्रे । प्रति । तिष्ठामि । राष्ट्रे ।
प्रति । अश्वेषु । प्रति । तिष्ठामि । गोषु ।
प्रति । अङ्गेषु । प्रति । तिष्ठामि । आत्मन् ।
प्रति । प्राणेषु । प्रति । तिष्ठामि । पुष्टे ।
प्रति । द्यावापृथिव्योः । प्रति । तिष्ठामि ।
यज्ञे ॥ १० ॥

पदार्थः—(प्रति) प्रतिनिधौ (क्षत्रे) क्षताद्भक्षके क्षत्रिय-
कुले (प्रति) (तिष्ठामि) (राष्ट्रे) प्रकाशमाने राज्ये (प्रति)
(अश्वेषु) तुरङ्गादिषु (प्रति) (तिष्ठामि) (गोषु) गोषु

पृथिव्यादिषु च (प्रति) (अङ्गेषु) राज्याऽवयवेषु (प्रति)
 (तिष्ठामि) (आत्मन्) आत्मनि (प्रति) (प्राणेषु) (प्रति)
 (तिष्ठामि) (पुष्टे) (प्रति) (द्यावापृथिव्योः) सूर्याचन्द्रव-
 न्न्यायप्रकाशभूम्योः (प्रति) (तिष्ठामि) (यज्ञे) विद्वत्सेवास-
 ङ्गविद्यादानादिक्रियायाम् ॥ १० ॥

अन्वयः—विशि प्रतिष्ठितो राजाऽहं धर्म्येण क्षत्रे प्रतिति-
 षामि राष्ट्रे प्रतितिष्ठाम्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु प्रतितिष्ठाम्यङ्गेषु
 प्रतितिष्ठाम्यात्मन्प्रतितिष्ठामि प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टे प्रतिति-
 ष्टामि द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञे प्रतितिष्ठामि ॥ १० ॥

भावार्थः—जो राजा प्रियाऽप्रिये विहाय न्यायधर्मेण प्रजाः
 प्रशास्य सर्वेषु राजकर्मसु चारचक्षुर्भूत्वा मध्यस्थया वृत्त्या सर्वाः
 प्रजाः पालयित्वा सततं विद्यासुशिक्षावर्धको भवेत्स एव सर्व-
 पूज्यो भवेत् ॥ १० ॥

पदार्थः—प्रजा जनों में प्रतिष्ठा को प्राप्त मैं राजा धर्म युक्त व्यवहार से
 (क्षत्रे) क्षय से रक्षा करनी हारे क्षत्रिय कुल में (प्रति) प्रतिष्ठा को प्राप्त हो
 ता (राष्ट्रे) राज्य में (प्रति, तिष्ठामि) प्रतिष्ठा को प्राप्त होता हूँ (अश्वेषु)
 घोड़े आदि वाहनों में (प्रति) प्रतिष्ठा को प्राप्त होता (गोषु) गौ और
 पृथिवी आदि पदार्थों में (प्रति, तिष्ठामि) प्रतिष्ठित होता हूँ । (अङ्गेषु)
 राज्य के अंगों में (प्रति) प्रतिष्ठित होता (आत्मन्) आत्मा में (प्रति, तिष्ठामि)
 प्रतिष्ठित होता हूँ (प्राणेषु) प्राणों में (प्रति) प्रतिष्ठित होता (पुष्टे) पुष्टि
 करने में (प्रति, तिष्ठामि) प्रतिष्ठित होता हूँ (द्यावापृथिव्योः) सूर्य चन्द्र की
 समान न्याय प्रकाश और पृथिवी में (प्रति) प्रतिष्ठित होता (यज्ञे) विद्वानों की
 सेवा संग और विद्यादानादि क्रिया में (प्रति, तिष्ठामि) प्रतिष्ठित होता हूँ ॥ १० ॥

भावार्थः—जो राजा प्रिय अप्रिय को छोड़ न्यायधर्म से समस्त प्रजा का
 शासन सब राजकर्मों में चाररूप आंखों वाला अर्थात् राज्य के गुप्त हाल को देने वाले
 ही जिस के बीच के समान वैसा ही मध्यस्थ वृत्ति से सब प्रजाओं का पालन कर
 कर के निरन्तर विद्या की शिक्षा को बढ़ावे वही सब का पूज्य होवे ॥ १० ॥

त्रया इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । उपदेशका
देवताः । पङ्क्तिप्रबन्धः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथोपदेशकविषयमाह ॥

अब उपदेशक वि० ॥

त्रया देवा एकादश त्रयस्त्रिंशः सुरा
धंसः । बृहस्पतिपुरोहिता देवस्य सवितुः
सवे । देवा देवैरवन्तु मा ॥ ११ ॥

त्रयाः । देवाः । एकादश । त्रयस्त्रिं-
शादिति त्रयः ऽत्रिंशः । सुराधंस इति सु ऽरा-
धंसः । बृहस्पतिपुरोहिता ऽइति बृहस्पति ऽ-
पुरोहिताः । देवस्य । सवितुः । सवे । देवाः ।
देवैः । अवन्तु । मा ॥ ११ ॥

पदार्थः—(त्रयाः) त्रयाणामवयवभूताः (देवाः) दिव्यगुणाः
(एकादश) एतत्संख्याताः (त्रयस्त्रिंशः) अधिकास्त्रिंशत्
(सुराधंसः) सुष्ठु राधंसः संसिद्धयो येभ्यस्ते (बृहस्पतिपुरोहिताः)
बृहस्पतिः सूर्यः पुरः पूर्वा हितो धृतो येषु ते (देवस्य) प्रका-
शमानेश्वरस्य (सवितुः) सकलजगदुत्पादकस्य (सवे) परमैश्व-
र्ययुक्ते प्रेरितव्ये जगति (देवाः) विद्वांसः (देवैः) द्योतमानैः
(अवन्तु) रजन्तु (मा) माम् ॥ ११ ॥

अन्वयः—ये त्रया देवा बृहस्पतिपुरोहिताः सुराधंस एका-
दश त्रयस्त्रिंशः सवितुर्देवस्य सवे वर्तन्ते तैर्देवैः सहितं मा देवा
अवन्तु उन्नतं सम्पादयन्तु ॥ ११ ॥

भावार्थः—ये पृथिव्यप्तेजो वाय्वाकाशद्युचन्द्रनक्षत्राण्यौ प्राणादयो दश वायव एकादशो जीवात्मा द्वादश साक्षा विद्युद्यज्ञ-
प्रचैतेषां दिव्यपृथिव्यादीनां पदार्थानां गुणकर्मस्वभावोपदेशेन
सर्वान् मनुष्यानुत्कर्षयन्ति ते सर्वोपकारका भवन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—जो (तयाः) तीन प्रकार के (देवाः) दिव्यगुण वाले (बृह-
स्पतिपुरोहिताः) जिन में कि बड़ों का पालन करनी द्वारा सूर्य प्रथम धारण
किया हुआ है (सुराध्वः) जिन से अच्छे प्रकार कार्यों की सिद्धि होती है
(एकादश) ग्यारह (त्रयस्त्रिंशः) तैंतीस दिव्यगुण वाले पदार्थ (सवितुः) सब
जगत् की उत्पत्ति करने वाले (देवस्य) प्रकाशमान ईश्वर के (सवे) परमेश्वर्य्य
युक्ता उत्पन्न किये हुए जगत् में हैं उन (देवैः) पृथिव्यादि तैंतीस पदार्थों से सहित
(मा) सुक्तको (देवाः) विद्वान् लोग (भवन्तु) रक्षा और बढ़ावा करें ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश, सूर्य, चन्द्र, नक्षत्र ये
आठ और प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान, नाग, कूर्म, ककल, देवदत्त, धनं-
जय तथा स्यारहवां जीवात्मा बारह महिने विजुली और यज्ञ इन तैंतीस दिव्यगुण
वाले पृथिव्यादि पदार्थों के गुण कर्म और स्वभाव के उपदेश से सब मनुष्यों की
उन्नति करते हैं वे सर्वोपकारक होते हैं ॥ ११ ॥

प्रथमा इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । विश्वेदेवा

देवताः । प्रकृतिश्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

युनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प्रथमा द्वितीयै'द्वितीयास्तृतीयै'स्तृतीयाः
सत्येन' सत्यं यज्ञेन' यज्ञो यजु'भिर्यज्ञं'षि
साम'भिः सामान्यु'ग्भिर्ऋचः'पुरोऽनु'वाक्याभिः

पुरोऽनुवाक्या याज्याभिर्याज्या वषट्का-
रवषट्कारा आहुतिभिराहुतयो मे कामा-
न्तसमर्धयन्तु भूः स्वाहा ॥ १२ ॥

प्रथमाः । द्वितीयैः । द्वितीयाः । तृतीयैः ।
तृतीयाः । सत्येन । सत्यम् । यज्ञेन । यज्ञः ।
यजुर्भिरिति यजुः ऽभिः । यजूंषि । सामं
भिरिति सामं ऽभिः । सामानि । ऋग्भि-
रित्यृक् ऽभिः । ऋचः । पुरोनुवाक्याभिरि-
ति पुरः ऽअनुवाक्याभिः । पुरोनुवाक्या इति
पुरः ऽअनुवाक्याः । याज्याभिः । याज्याः ।
वषट्कारैरिति वषट् ऽकारैः । वषट्कारा इति
वषट् ऽकाराः । आहुतिभिरित्याहुति ऽभिः ।
आहुतय इत्याहुतयः । मे । कामान् ।
सम् । अर्धयन्तु । भूः । स्वाहा ॥ १२ ॥

पदार्थः—(प्रथमाः) आदिताः पृथिव्यादयो ऽष्टौ वसवः (द्विती-
यैः) एकादशप्राणादौ रुद्रैः (द्वितीयाः) ब्रह्माः (तृतीयैः) द्वादशमासैः
(तृतीयाः) (सत्येन) कारणेन (सत्यम्) (यज्ञेन) शिल्पज्ञियया

(यज्ञः) (यजुर्भिः) (यजूंषि) (सामभिः) (सामानि) (ऋग्भिः)
 (ऋचः) (पुरोनुवाक्याभिः) अथर्ववेदप्रकरणैः (पुरोनुवाक्याः)
 (याज्याभिः) यज्ञसम्बन्धक्रियाभिः (याज्याः) (वषट्कारैः)
 उत्तमकर्मभिः (वषट्काराः) (आहुतिभिः) (आहुतयः) (मे)
 मम (कामान्) इच्छाः (सम्) सम्यगर्थे (अर्धयन्तु) (भूः)
 अस्यां भूमौ (स्वाहा) सत्यक्रियया ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा प्रथमा द्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येन सत्यं यज्ञेन यज्ञो यजुर्भिर्यजूंषि सामभिः सामान्यृग्भिर्ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः पुरोनुवाक्या याज्याभिर्याज्या वषट्कारैर्वषट्कारा आहुतिभिराहुतयः स्वाहेते सर्वे भूमौ कामान्तसमर्धयन्तु तथा मां भवन्तो बोधयन्तु ॥ १२ ॥

भावार्थः—अध्यापकोपदेशकाः पूर्वं वेदानध्याय्य पृथिव्यादि-पदावविद्याः संज्ञाय कारणकार्यसम्बन्धेन तद्गुणान्साक्षात्कारयित्वा हस्तक्रियया सर्वान् जनान् कुशलान् संपादयेयुः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो जैसे (प्रथमाः) आदि में कहे पृथिव्यादि आठ वसु (द्वितीयैः) दूसरे ग्यारह प्राण आदि रुद्रों के साथ (द्वितीयाः) दूसरे ग्यारह रुद्र (तृतीयैः) तीसरे वारह महिनों के साथ (तृतीयाः) तीसरे महिने (सत्येन) नाशरहित कारण के सहित (सत्यम्) नित्य कारण (यज्ञेन) शिल्पविद्यारूप क्रिया के साथ (यज्ञः) शिल्प क्रिया आदि कर्म (यजुर्भिः) यजुर्वेदीकृत क्रियाओं से युक्त (यजूंषि) यजुर्वेदीकृत क्रिया (सामभिः) सामवेदीकृत विद्या के साथ (सामानि) सामवेदस्थ क्रिया आदि (ऋग्भिः) ऋग्वेदस्थ विद्या क्रियाओं के साथ (ऋचः) ऋग्वेदस्थ व्यवहार (पुरोनुवाक्याभिः) अथर्व वेदीकृत प्रकरणों के साथ (पुरोनुवाक्याः) अथर्ववेदस्थ व्यवहार (याज्याभिः) यज्ञ के संबन्ध में जो क्रिया हैं उन के साथ (याज्याः) यज्ञ क्रिया (वषट्कारैः) उत्तम कर्मों के साथ (वषट्काराः) उत्तम क्रिया (आहुतिभिः) होम क्रियाओं के साथ (आहुतयः) आहुतियां (स्वाहा) सत्य क्रिया के साथ ये सब (भूः) भूमि में (मे) मेरी (कामान्) इच्छाओं की (समर्धयन्तु) अच्छे प्रकार सिद्ध करे वैसे सुभक्त को आप लोग बोध कराओ ॥ १२ ॥

भावार्थः—अध्यापक और उपदेशक प्रथम वेदों को पढ़ा पृथिव्यादि पदार्थ विद्याओं को जना कार्य कारण के संबन्ध से उन के गुणों को साक्षात् करा के हस्त क्रिया से सब मनुष्यों को कुशल अच्छे प्रकार किया करे ॥ १२ ॥

लोमानोत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अध्यापकोपदेशकौ
देवते । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥
पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

लोमानि प्रयतिर्मम त्वङ्मऽ आनति-
रागतिः । मांशं मऽ उपनतिर्वस्वस्थि
मज्जा मऽ आनतिः ॥ १३ ॥

लोमानि । प्रयतिरिति प्रऽयतिः । मम ।
त्वक् । मे । आनतिरित्याऽनतिः । आगति-
रित्याऽगतिः । मांशम् । मे । उपनति-
रित्युपऽनतिः । वसु । अस्थि । मज्जा ।
मे । आनतिरित्याऽनतिः ॥ १३ ॥

पदार्थः—(लोमानि) रोमाणि (प्रयतिः) प्रयतन्ते यथा सा
(मम) (त्वक्) (मे) (आनतिः) आनमन्ति यथा सा (आगतिः)
आगमनम् (मांशम्) (मे) (उपनतिः) उपनमन्ति यथा सा
(वसु) द्रव्यम् (अस्थि) (मज्जा) (मे) (आनतिः) सम-
न्तात् नमनम् ॥ १३ ॥

दृढवयः—हे अध्यापकोपदेशका यथा मम लोमानि प्रयतिर्मे
त्वगानतिर्मांसमागतिर्मे वसूपनतिर्मेऽस्थि मज्जा चानतिः स्यात्
तथा यूयं प्रयतध्वम् ॥ १३ ॥

भावार्थः—अध्यापकोपदेशकैरेवं प्रयतितव्यं यतः सुशिक्षिता
युक्ताः सर्वे पुत्राः सर्वाः कन्याश्च सुन्दराङ्गस्वभावा दृढवलाः धार्-
मिका विद्यायुक्ताः स्युरिति ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे अध्यापक और उपदेशक लोगो जैसे (मम) मेरे (लोमानि)
रोम वा (प्रयतिः) जिस से प्रयत्न करते हैं वा (मे) मेरी (त्वक्) त्वचा (आ-
नतिः) वा जिस से सब और से नम्र होते हैं वा (मांसम्) मांस वा (आगतिः)
आगमन तथा (मे) मेरा (वसु) द्रव्य (उपनतिः) वा जिस से नम्र होते हैं
(मे) मेरे (अस्थि) हाड और (मज्जा) हाडों के बीच का पदार्थ (आनतिः)
वा अच्छे प्रकार नमन होना ही वैसे तुम लोग प्रयत्न किया करो ॥ १३ ॥

भावार्थः—अध्यापक उपदेशक लोगों को इस प्रकार प्रयत्न करना चाहिये
कि जिस से सुशिक्षा युक्त सब पुत्र सब कन्या सुन्दर अङ्ग और स्वभाव वाले दृढ
बल युक्त धार्मिक विद्याओं से युक्त हों ॥ १३ ॥

यदित्यस्य प्रजापतिर्हृषिः । अग्निर्देवता ।

निचृदबुष्टुप्लन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विप्रयत्नाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यहेवा देवहेडनं देवासप्रचकृमा वयम् ।
अग्निर्मा तस्मादेनमी विश्वान्मुञ्चत्वशं-
हसः ॥ १४ ॥

यत् । देवाः । देवहेडनमिति देवऽहे-
डनम् । देवासः । चक्षुः । वयम् । अग्निः ।
मा । तस्मात् । एनसः । विश्वात् । मुञ्च-
तु । अंहसः ॥ १४ ॥

पदार्थः—(यत्) ये (देवाः) अध्यापकोपदेशका विद्वांसः
(देवहेडनम्) देवानां हेडनमनादरम् (देवासः) विद्वांसः (च-
क्षुः) कुर्याम । अत्र संहितायामिति दीर्घः (वयम्) (अग्निः)
अग्निरिव सर्वास्तु विद्यास्तु देदीप्यमानो विद्वान् (मा) माम्
(तस्मात्) (एनसः) अपराधात् (विश्वात्) समग्रात् (मुञ्चतु)
पृथक्करोतु (अंहसः) दुष्टाद् व्यसनात् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यत् वयं देवा अन्ये देवासश्च परस्परं
देवहेडनं चक्षुः तस्माद्विश्वादेनसोऽहसश्चाग्निर्मा मुञ्चतु ॥ १४ ॥

भावार्थः—यदि कदाचिदकस्माद्भ्रान्त्या कस्याऽपि विदु-
षोऽनादरं कश्चित् कुर्यात्तर्हि तदैव क्षमां कारयेत् । यथाग्निः
सर्वेषु प्रविष्टः सन् सर्वान् स्वस्वरूपस्याङ्करोति तथा विदुषा स-
त्योपदेशेनासत्याचाराद् वियोज्य सत्यचारे प्रवर्त्य सर्वे धार्मिकाः
कार्याः ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (यत्) जो (वयम्) हम (देवाः) अध्यापक और
उपदेशक विद्वान् तथा अन्य (देवासः) विद्वान् लोग परस्पर (देवहेडनम्)
विद्वानों का अनादर (चक्षुः) करें (तस्मात्) उस (विश्वात्) समस्त (एनसः)
अपराध और (अंहसः) दुष्ट व्यसन से (अग्निः) पावक की समान सब विद्याओं
में प्रकाशमान आप (मा) मुझ को (मुञ्चतु) पृथक्करी ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो कभी अकस्माद् भ्रान्ति से किसी विद्वान् का अनादर कोई करे तो उसी समय क्षमा करावे जैसे अग्नि सब पदार्थों में प्रविष्ट हुआ सब को अपनी स्वरूप में स्थिर करता है वैसे विद्वान् को चाहिये कि सत्य के उपदेश से असत्याचरण से पृथक् और सत्याचार में प्रवृत्त करके सब की धार्मिक करे ॥१४॥

यदीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । वायुर्देवता ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यदि दिवा यदि नक्तमेनां॑सि चकृ॒मा
व॒यम् । वा॒यु॒मा॑ तस्मा॒देन॑सो वि॒श्वान्मु॒ञ्च॒-
त्तव॑त्त॒हंसः ॥ १५ ॥

यदि । दिवा । यदि । नक्तम् । एनां॑सि ।
चकृ॒म । व॒यम् । वा॒युः । मा॒ । तस्मा॑त् । ए-
न॑सः । वि॒श्वा॑त् । मु॒ञ्च॒तु । अ॒त्त॒हंसः ॥१५॥

पदार्थः—(यदि) (दिवा) दिवसे (यदि) (नक्तम्) रात्रौ
(एनांसि) अपराधान् (चक्रम) अत्र पूर्ववद् दीर्घः (वयम्)
(वायुः) वायुरिव वर्त्तमान आप्तः (मा) माम् (तस्मात्) (एनसः)
(विश्वात्) (मुञ्चतु) (अत्तहंसः) ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि वयं चक्रम
तस्माद्विश्वादेनसोऽहंसश्च मा वायुमुञ्चतु ॥ १५ ॥

भावार्थः—यद्दहोरात्रे अज्ञानात् पापं कुर्युस्तस्मादपि पापात् सर्वान् शिष्यान् शिक्षकाः पृथक्कुर्वन्तु ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (यदि) जो (दिवा) दिवस में (यदि) जो (नक्तम्) रात्रि में (एनांसि) अज्ञात अपराधी को (वयम्) हम लोग (चक्रम) करे (तस्मात्) उस (विश्वात्) समग्र (एनसः) अपराध और (अंहसः) दुष्टव्यसन से (मा) मुझे (वायुः) वायु के समान वर्तमान आप्त (मुञ्चतु) पृथक् करे ॥ १५ ॥

भावार्थः—जो दिवस और रात्रि में अज्ञान से पाप करे उस पाप से भी सब शिष्यों को शिक्षक लोग पृथक् किया करे ॥ १५ ॥

यदौत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सूर्यो देवता ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यदि जाग्रद्यादि स्वप्न एनांशंसि चकृ-
मा वयम् । सूर्यो मा तस्मादेनंसी विश्वा-
न्मुञ्चत्वहंसः ॥ १६ ॥

यदि । जाग्रत् । यदि । स्वप्ने । एना-
ंशंसि । चकृम । वयम् सूर्यः । मा । तस्मात् ।
एनसः । विश्वात् । मुञ्चतु । अहंसः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(यदि) (जाग्रत्) जागरणे (यदि) (स्वप्ने) निद्रायाम् (एनांसि) (चक्रम) अत्रापि पूर्ववद् दीर्घः (वयम्) (सूर्यः) सवितृवद्वर्त्तमानः (मा) माम् (तस्मात्) (एनसः) (विश्वात्) (मुञ्चतु) (अंहसः) ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यदि जाग्रत् यदि स्वप्न एनांसि वयं च-
क्षुः तस्माद्दिवादिनसोऽहसश्च सूर्यद्वयं भवान् मा मुञ्चतु ॥ १६ ॥

भावार्थः—यां कांचित् दुश्चेष्टां जनाः कुर्युर्विद्वांसस्तस्या-
स्तान् सर्वान् सद्यो निवारयेयुः ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (यदि) जो (जाग्रत्) जाग्रत् अवस्था और (यदि)
जो (स्वप्ने) स्वप्नावस्था में (एनांसि) अपराधी को (वयम्) हम (चक्षुः) करे
(तस्मात्) उस (विद्वात्) समग्र (एनसः) पाप और (अहसः) प्रमाद से
(सूर्यः) सूर्य के समान वर्त्तमान आप (मा) मुझ को (मुञ्चतु) पृथक् करे ॥ १६ ॥

भावार्थः—जिस किसी दुष्ट चेष्टा को मनुष्य लोग करे विद्वान् लोग
उस चेष्टा से उन सब को शीघ्र निवृत्त करे ॥ १६ ॥

यदित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । लिङ्गोक्ता देवताः ।

भुरिक् चिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

युनक्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यद् ग्रामे यदरण्या यत्सुभायां यदि-
न्द्रिये । यच्छूद्रे यदर्ये यदेनश्चकृमा वयं यदेक-
स्याऽधि धर्मं श्रुत स्यावयज्जनमसि ॥ १७ ॥

यत् । ग्रामे । यत् । अरण्या । यत् । सु-
भायाम् । यत् । इन्द्रिये । यत् । शूद्रे । यत् ।
अर्ये । यत् । एनः । चकृम । वयम् । यत् ।

एकस्य । अधि । धर्मणि । तस्य । अवयजन-
मित्यवयजनम् । असि ॥ १७ ॥

पदार्थः—(यत्) (ग्रामे) (यत्) (अरण्ये) जङ्गले (यत्)
(सभायाम्) (यत्) (इन्द्रिये) मनसि (यत्) (शूद्रे) (यत्) (अर्थे)
स्वामिनि वैश्ये वा (यत्) (एनः) (चक्षुः) कुर्मो वा कर्हिष्यामः
(वयम्) (यत्) (एकस्य) (अधि) (धर्मणि) (तस्य)
(अवयजनम्) दूरीकरणसाधनम् (असि) ॥ १७ ॥

अवयवः—हे विद्वन् वयं यद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यद्दि-
न्द्रिये यच्छूद्रे यदर्थे यदेकस्याधिधर्मणि यदेनचक्षुः तस्य सर्वस्य
त्वमवयजनमसि तस्मान्महाशयोसि ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः कदाचित्कापि पापाचरणं नैव कर्त्तव्यं
यदि कथंचित् क्रियेत तर्हि तत्सर्वं स्वकुटुम्बविद्वत्सन्निधौ राज-
सभायां च सत्यं वाच्यम् । येऽध्यापकोपदेशकाः स्वयं धार्मिका
भूत्वाऽन्यान्सम्पादयन्ति तेभ्योऽधिकः को भूषकः परः ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (वयम्) हम लोग (यत्) जो (ग्रामे) गांवमें (यत्)
जो (अरण्ये) जङ्गल में (यत्) जो (सभायाम्) सभा में (यत्) जो (इन्द्रिये)
मन में (यत्) जो (शूद्रे) शूद्र में (यत्) जो (अर्थे) स्वामी वा वैश्यमें (यत्) जो (एकस्य)
एक के (अधि) ऊपर (धर्मणि) धर्म में तथा (यत्) जो और (एनः) अपराध
(चक्षुः) करते हैं वा करने वाले हैं (तस्य) उस सब का आप (अवयजनम्)
कुड़ाने के साधन हैं इस से महाशय (असि) हैं ॥ १७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि कभी कहीं पापाचरण न करें जो
कथंचित् करते वन पड़े तो उस सब को अपनी कुटुम्ब और विद्वान् के सामने और
राजसभा में सत्यता से कहें जो पढ़ाने और उपदेश करने वाले स्वयं धार्मिक
होकर अन्य सब को धर्माचरणमें युक्त करते हैं उनसे अधिक मनुष्यों को सुभूषित
करने हारा दूसरा कौन है ॥ १७ ॥

यदित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । वरुणो देवता ।

भुरिगत्वष्टिप्रकृन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयसाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यदापो ऽअघ्न्या इति वरुणेति शपा-
महे ततो वरुण नो मुञ्च । अवभृथ
निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अवदे-
वैर्देवकृतमेनोऽयद्यव मर्त्यैर्मर्त्यैकृतम्पु-
रुषो देव रिषस्पाहि ॥ १८ ॥

यत् । आपः । अघ्न्याः । इति । वरुण । इति
शपामहे । ततः । वरुण । नः । मुञ्च । अवभृ-
थेत्यवभृथ । निचुम्पुणेति निचुम्पुण ।
निचेरुरिति निचेरुः । असि । निचम्पुण
इति निचुम्पुणः । अव । देवैः । देवकृत-
मिति देवकृतम् । एनः । अयच्छि । अव ।
मर्त्यैः । मर्त्यैकृतमिति मर्त्यैकृतम् । पुरुरा-
वणइति पुरुषरावणः । देव । रिषः । पाहि ॥ १८ ॥

पदार्थः—(यत्) याः (आपः) प्राणाः (अघ्न्याः) ह-
न्तुमयोग्या गावः (इति) (वरुण) सर्वोत्कृष्ट (इति) अनेन
प्रकारेण (शपामहे) उपालभामहे (ततः) तस्मादविद्यादि-
क्लेशादधर्माचरणाच्च (वरुण) वरप्रापक (नः) अस्मान् (मुञ्च)
पृथक् कुरु (अवभृथ) विद्यावृतस्नात (निचुम्पुण) सन्दगा-
मिन् । अत्र च उप सन्दायां गतावित्यस्मादौणादिक उच्यन्प्रत्यय
उमागमश्च (निचेरुः) निश्चितानन्दप्रदः (असि) (निचु-
म्पुणः) निश्चितानन्दयुक्तः (अव) (देवैः) विद्वद्भूभिः (देव-
कृतम्) देवैराचरितम् (एनः) पापम् (अयच्छि) नाशयस्मि
(अव) (मर्त्यैः) अविद्वद्भूमिर्भूष्यैः (मर्त्यकृतम्) मर्त्यैराच-
रितम् (पुरुरावणः) बहुदुःखप्रदात् (देव) दिव्यबोधप्रद (रिषः)
हिंसनात् (पाहि) ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे वरुण देव यतस्त्वं यदापोऽघ्न्याइति वरुणेति
वयं शपामहे ततो नो मुञ्च । हे अवभृथ निचुम्पुण त्वं निचेरु-
निचुम्पुणोऽसीति पुरुरावणो रिषस्याहि यद्देवकृतमेनोऽस्ति तद्
देवैरवायच्छि यन्मर्त्यकृतमेनोऽस्ति तन्मर्त्यैः सहावायच्छि ॥ १८ ॥

भावार्थः—अध्यापकोपदेशकैः शिष्या ईदृशा सत्यवादिनः
संपादनीया यदेतैः कापि शपथः कर्त्तव्यो न स्यात् यद्यन्मनुष्यैः
श्रेष्ठं कर्माचरितं भवेत् तत्तत्सर्वैराचरणीयं यद्यत् पापात्मकं
तत्तत् कदाचित् केनचित् नो अनुष्ठेयम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (वरुण) उत्तम प्राप्ति कराने और (देव) दिव्य बोध का देने
हारा तू (यत्) जो (आपः) प्राण (अघ्न्याः) मारने की अयोग्य गीयें (इति) इस
प्रकार से वा हे (वरुण) सर्वोत्कृष्ट (इति) इस प्रकार से हम लोग (शपामहे)
उलहना देते हैं (ततः) उस अविद्यादि क्लेश और अधर्माचरण से (नः) हम को

(मुञ्च) अलग कर दे (अवभृथ) ब्रह्मचर्य और विद्या से निस्त्रात (निचुम्पुण) मन्द गमन करनी हारे तू (निचेरुः) निश्चित आनन्द का देने हारा और (निचुम्पुण) निश्चित आनन्दयुक्त (असि) है इस हेतु से (पुरुरावणः) बहुत दुःख देने हारी (रिषः) हिंसा से (पाहि) रक्षा कर (देवकृतम्) जो विद्वानों का किया (एनः) अपराध है उस को (देवैः) विद्वानों के साथ (अवायलि) नाश करता है जो (मर्त्यकृतम्) मनुष्यों का किया अपराध है उस को (मर्त्यैः) मनुष्यों के साथ से (अव) कुड़ा देता है ॥ १८ ॥

भावार्थः—अध्यापक और उपदेशक मनुष्यों को शिष्य जन ऐसे सत्यवादी सिद्ध करनी चाहिये कि जो इन को कहीं शपथ करना न पड़े जोर मनुष्यों को ओष्ठ कर्म का आचरण करनी हो वह २ सब को आचरण करना चाहिये और अधर्मरूप हो वह किसी को कभी न करना चाहिये ॥ १८ ॥

समुद्रइत्यस्य प्रजापतिर्कृषिः । आपो देवताः ।

निचृदतिजगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

युनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

समुद्रे ते हृदयमास्वृन्तः सन्त्वा विशन्त्वो-
षधीरुतापः । सुमित्रिया नऽआपऽओष-
धयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्
द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ १९ ॥

समुद्रे । ते । हृदयम् । अप्स्वित्यप्सु ।
अन्तरित्यन्तः । सम् । त्वा । विशन्तु । ओ-
षधीः । उत । आपः । सुमित्रिया ऽइति

सुऽमित्रियाः । नः । आपः । ओषधयः ।
सन्तु । दुर्मित्रियाऽ इति दुऽमित्रियाः ।
तस्मै । सन्तु । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् ।
च । वयम् । द्विष्मः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(समुद्रे) अन्तरिक्षे (ते) तव (हृदयम्) आत्म-
बलं जीवनहेतुस्थानम् (अप्सु) प्राणेषु (अन्तः) अन्तःकरणम्
(सम्) सम्यग्धौ (त्वा) (विशन्तु) (ओषधीः) ओषधयः
(उत) (आपः) प्राणाः (सुमित्रियाः) सुमित्रा इव (नः)
अस्मभ्यम् (आपः) प्राणा जलानि वा (ओषधयः) सोमयवाद्याः
(सन्तु) (दुर्मित्रियाः) दुर्मित्राः शत्रव इव (तस्मै) (सन्तु)
(यः) (अस्मान्) (द्वेष्टि) (यम्) (च) (वयम्) (द्विष्मः)
अप्रीतयामः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे शिष्य ते हृदयं समुद्रे अपस्वन्तरस्तु त्वौषधीः
संविशन्तूतापः संविशन्तु यतो न आप ओषधयश्च सुमित्रियाः
सन्तु योऽस्मात् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मस्तस्मै दुर्मित्रियाः सन्तु ॥ १६ ॥

भावार्थः—अध्यापकैरेवं चिकीर्षितव्यं येन शिष्योऽपि म-
नुष्या सावकाशाः प्राणौषधीविद्यावेत्तारः सदाः स्युः । ओषधय
आपः प्राणाश्च सम्यक्सेविता मित्रवत् विदुषः पालयेयुरविदुषश्च
शत्रुवत्पीडयेयुस्तेषां सेवनं तेषां त्यागश्चावश्यं कर्तव्यः ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे शिष्य (ते) तेरा (हृदय) हृदय (समुद्रे) आकाशस्य (अप्सु)
प्राणी के (अन्तः) बीच में हो (त्वा) तुझको (ओषधीः) ओषधियां (सं, विशन्तु)

अच्छे प्रकार प्राप्त हों (उत) और (आपः) प्राण वा जल अच्छे प्रकार प्रविष्ट हों जिस से (नः) हमारे लिये (आपः) जल और (ओषधयः) ओषधी (सुमित्रियाः) उत्तम मित्र के समान सुखदायक (सन्तु) हों (यः) जो (अस्मान्) हमारा (हेष्टि) हेष करे (यं, च) और जिस का (वयम्) हम (दिधमः) हेष करें (तस्मै) उस के लिये ये सब (दुर्मित्रियाः) शत्रुओं के समान (सन्तु) हों ॥ १६ ॥

भावार्थः—अध्यापक लोगों को इस प्रकार करने की इच्छा करना चाहिये जिस से शिक्षा करने योग्य मनुष्य अवकाश सहित प्राण तथा ओषधियों की विद्या के ज्ञान के द्वारे शीघ्र हों ओषधी जल और प्राण अच्छे प्रकार सेवा किये हुये मित्र के समान विद्वानों की पालना करें और अविद्वान् लोगों को शत्रु के समान पीड़ा देवें उन का सेवन और उन का त्याग अवश्य करें ॥ १६ ॥

द्रुपदादिवेत्यस्य प्रजापतिर्ह्यग्निः । आपो देवताः ।

भुरिगनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

युनक्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

द्रुपदादिव मुमुक्षानः स्विन्नः स्नातो
मलादिव । पूतं प्रवित्रेणैवाज्यमापः शुन्ध-
न्तु मैत्रसः ॥ २० ॥

द्रुपदादिवेति द्रुपदात्ऽइव । मुमुक्षानः ।
स्विन्नः । स्नातः । मलादिवेति मलात्ऽइव ।
पूतम् । प्रवित्रेणैवेति प्रवित्रेणाऽइव । आ-
ज्यम् । आपः । शुन्धन्तु । मा । एनसः ॥ २० ॥

पदार्थः—(द्रुपदादिव) वृक्षात्फलादिवत् (सुमुचानः)
पृथग्भूतः (स्निग्धः) स्वेदयुक्तः (स्नातः) कृतस्नानः (मलादिव)
यथा मलिनतायाः (पूतम्) (पवित्रेणेव) यथा शुद्धिकरेण
(आज्यम्) घृतम् (आपः) प्राणा जलानीव विहांसः (शुन्धन्तु)
पवित्रयन्तु (मा) माम् (एनसः) दुष्टाचारात् ॥ २० ॥

अन्वयः—हे आपो भवन्तो द्रुपदादिव सुमुचानः स्निग्धः
स्नातो मलादिव पवित्रेणेव पूतमाज्यं भवति मैनसः शुन्धन्तु ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—अध्यापकोपदेशकैरित्थं सर्वे सुशि-
क्षिताः कार्य्या येनतेपवित्रात्मारोगशरीरधर्मयुक्तकर्माणः स्युः ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (आपः) प्राण वा जलों के समान निर्मल विहान् लोगो
आप (द्रुपदादिव, सुमुचानः) वृक्ष से जैसे फल, रस, पुष्प, पत्ता आदि अलग
होते वा जैसे (स्निग्धः) स्वेदयुक्त मनुष्य (स्नातः) स्नान करके (मलादिव) मल
से छूटता है वैसे वा (पवित्रेणेव) जैसे पवित्र करने वाले पदार्थ से (पूतम्)
शुद्ध (आज्यम्) घृत होता है वैसे (मा) मुझको (एनसः) अपराध से पृथक्
करके (शुन्धन्तु) शुद्ध करें ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—अध्यापक उपदेशक लोगों को योग्य है
कि इस प्रकार सब को अच्छी शिक्षा से युक्त करें जिस से वे शुद्ध आत्मा नारीग
शरीर और धर्मयुक्त कर्म करनी वाले हों ॥ २० ॥

उदयमित्यस्य प्रस्कारव ऋषिः । सूर्यो देवता ।

विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ प्रकृतविषये उपासनाविषयमाह ॥

अब प्रकृतविषय में उपासना वि० ॥

उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्तु उत्तरम् ।

देवं देवचा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ २१ ॥

उत् । वयम् । तमसः । परि । स्वः । पश्यन्तः ।
 उत्तरमित्युत्तरम् । दिवम् । देवचेतिदेवऽत्रा ।
 सूर्यम् । अगन्म । ज्योतिः । उत्तममित्युत्
 उत्तमम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—(उत्) (वयम्) (तमसः) अन्धकारात् (परि)
 सर्वतः (स्वः) सुखरूपम् (पश्यन्तः) (उत्तरम्) सर्वेभ्यः सूक्ष्म-
 त्वादुत्तरम् (देवम्) दिव्यसुखप्रदम् (देवता) दिव्यगुणेषु देवेषु
 (सूर्यम्) सवितारं चराचरात्मानं परमेश्वरं वा (अगन्म) प्राप्नुयाम
 (ज्योतिः) स्वप्रकाशस्वरूपम् (उत्तमम्) सर्वोत्कृष्टम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं तमसः परं ज्योतिः सूर्यं
 परि पश्यन्तः सन्तो देवता देवं स्वरुत्तरमुत्तमं ज्योतिः स्वप्रकाशं
 परमेश्वरमुदगन्म तथैव यूयस्यैनं प्राप्नुत ॥ २१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यः सूर्यवत्स्वप्रकाशः सर्वात्मनां
 प्रकाशको महादेवो जगदीश्वरोऽस्ति तमेव सर्वे मनुष्या उपासी-
 रन् ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (वयम्) हम लोग (तमसः) अन्धकार से
 परे (ज्योतिः) प्रकाशस्वरूप (सूर्यम्) सूर्य लोक वा चराचर के आत्मा पर-
 मेश्वर को (परि) सब ओर से (पश्यन्तः) देखते हुए (देवता) दिव्यगुण वाले
 देवीं में (देवम्) उत्तम सुख के देने वाले (स्वः) सुखस्वरूप (उत्तरम्) सब से
 सूक्ष्म (उत्तमम्) उत्कृष्ट स्वप्रकाशस्वरूप परमेश्वर को (उदगन्म) उत्तमता से प्राप्त
 हों वैसे ही तुम लोग भी इस को प्राप्त होओ ॥ २१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो सूर्य के समान स्वप्रकाश सब आत्मा
 ओं का प्रकाशक महादेव जगदीश्वर है उसी की सब मनुष्य उपासना करें ॥ २१ ॥

अपइत्यस्य प्रजापतिकर्त्तृभिः । अग्निदेवता ।

पङ्क्तिप्रकृद्भिः । पञ्चसः स्वरः ॥

पुनरध्यापकोपदेशकविषयमाह ॥

फिर अध्यापक और उपदेशक वि० ॥

अपो अद्यान्वचारिषं रसेन समसृज्महि ।
पयस्वानग्नः आगमन्तं मा सृज वचं
सा प्रजया च धनेन च ॥ २२ ॥

अपः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन ।
सम् । असृज्महि । पयस्वान् । अग्ने । आ ।
अगमम् । तम् । मा । सम् । सृज । वचं सा ।
प्रजयेति प्रजया । च । धनेन । च ॥ २२ ॥

पदार्थः—(अपः) जलानि (अद्य) अस्मिन्दिने (अनु)
(अचारिषम्) चरेयम् (रसेन) सधुरादिना (सम्) (असृज्महि)
संसृजेम व्यत्ययेनात्मनेपदम् (पयस्वान्) प्रशस्तजलविद्यायुक्तः
(अग्ने) अग्निरिव विद्वन् (आ) (अगमम्) प्राप्नुयाम् (तम्)
(मा) माम् (सम्) (सृज) संयोजय (वचं) साङ्गोप्राङ्ग-
वेदाध्ययनेन (प्रजया) सुसन्तानैः (च) (धनेन) (च) ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यः पयस्वानहं त्वामागमनद्य रसेन
सहापोऽन्वचारिषं तं मा वचंसा प्रजया च धनेन च संसृज यत
इमेऽहं च सर्वे वयं सुखाय समसृज्महि ॥ २२ ॥

भावार्थः—यदि विहांसोऽध्यापनोपदेशाभ्यामन्विदुषः कु-
र्वन्सार्हि तेऽपि प्रत्यहसधिकविद्याः स्युः ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (अग्नि) अग्नि के समान विद्वान् जो (पयस्वान्) पयंसित
जल की विद्या से युक्त मैं तुम्हको (आ, अगमम्) प्राप्त होऊँ वा (अव्य) आज (रमेन)
मधुरादि रस से युक्त (अपः) जलों की (अन्वचारिषम्) अनुकूलता से पान करूँ
(तम्) उस (मा) मुझ को (वर्चसा) साङ्गोपाङ्ग वेदाध्ययन (प्रजया) प्रजा
(च) और (धनेन) धन से (च) भी (सं, सृज) सम्यक् संयुक्त कर जिस से ये
लोग और मैं सब इस सुख के लिये (समसृज्महि) संयुक्त होंगे ॥ २२ ॥

भावार्थः—यदि विद्वान् लोग पढ़ाने और उपदेश करने से अन्य लोगों को
विद्वान् करें तो वे भी नित्य अधिक विद्या वाले हों ॥ २२ ॥

एधोऽसीत्यस्य प्रजापतिर्चर्षिः । समिद्देवता ॥

खराडतिशब्दशौकन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ प्रकृतविषये पुनरुपासनाविषयमाह ॥

अब प्रकरणगत विषय में फिर उपासना विषय कहते हैं ॥

एधोऽस्येधिषीमहि समिदसि तेजोऽसि
तेजो मयि धेहि । समाववर्ति पृथिवी समु-
षाः समु सूर्यः । समु विश्वमिदं जगत् ।
वैश्वानरज्योतिर्भूयासं विभून्कामान्व्यूश्न-
वै भूः स्वाहा ॥ २३ ॥

एधः । असि । एधिषीमहि । समिदिति
सम्ऽइत् । असि । तेजः । असि । तेजः ।
मयि । धेहि । समाववर्तीति सम्ऽआववर्त्ति ।
पृथिवी । सम् । उषाः । सम् । ऊं ऽइत्यू ।
सूर्यः । सम् । ऊं ऽइत्यू । विश्वम् । इदम् ।
जगत् । वैश्वानरज्योतिरिति वैश्वानरऽ-
ज्योतिः । भूयासम् । विभूनिति विऽभून् ।
कामान् । वि । अन्नवै । भूः । स्वाहा ॥२३॥

पदार्थः—(एधः) वर्द्धकः (असि) (एधिषीमहि) वर्द्धि-
षीमहि (समित्) अग्नेरिन्धनमिव अनुष्याणासात्मनां प्रका-
शकः (असि) (तेजः) तीव्रप्रज्ञः (असि) (तेजः) ज्ञानप्र-
काशम् (मयि) (धेहि) (समाववर्त्ति) सम्यगावर्त्तेत । अन्न
व्यत्ययेन परस्मैपदं शप्रः श्लुश्च (पृथिवी) भूसिः (सम्) (उषाः)
प्रभातः (सम्) (उ) इति वितर्के (सूर्यः) (सम्) (उ) (विश्वम्)
(इदम्) (जगत्) (वैश्वानरज्योतिः) विश्वेषु नरेषु प्रकाशमानं
वैश्वानरं वैश्वानरं च तज्ज्योतिश्च वैश्वानरज्योतिः (भूयासम्)
(विभून्) व्यापकान् (कामान्) संकल्पितान् (वि) विविधतया
(अन्नवै) प्राप्नुयाम् (भूः) सत्तात्त्विकाम् (स्वाहा) सत्यया
वाचा क्रियया च ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर त्वमेधोऽसि समिदसि तेजोऽसि तस्मात् तेजोमयि धेहि यो भवान् सर्वत्र समाववर्त्ति येन भवता पृथिव्युपाश्च संसृष्टा सूर्यः संसृष्ट इदं विश्वं जगत् संसृष्टं तदु वैश्वानरज्योतिर्वृत्त्वा प्राप्य वयमेधिषीमहि यथाऽहं स्वाहा भूर्विभून् कामान् व्यस्रवै सुखीच भूयासमु तथैव यूयमपि सिद्धकामाः सुखिनः स्यात ॥ २३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यच्छुद्धं सर्वत्र व्यापकं सर्वप्रकाशकं जगत्सृष्टवर्तुं प्रलयकृद्ब्रह्मोपास्य यूयमानन्दिता यथा भवत तथैतल्लब्ध्वा वयमप्यानन्दिता भवेमाऽऽकाशकालदिशोऽपि विभून् जानीयाम ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर आप (एधः) बढ़ाने हारे (असि) हैं (समित) जैसे अग्नि का प्रकाशक इन्धन है वैसे मनुष्यों के आत्मा का प्रकाश करने हारे (असि) हैं और (तेजः) तीव्रबुद्धि वाले (असि) हैं इस से (तेजः) ज्ञान के प्रकाश को (मयि) मुझ में (धेहि) धारण कीजिये जो आप सर्वत्र (समाववर्त्ति) अच्चे प्रकार व्याप्त हो जिन आप में (पृथिवी) भूमि और (उषाः) उषा (सम्) अच्चे प्रकार उत्पन्न की (सूर्यः) सूर्य (सम्) अच्चे प्रकार उत्पन्न किया (इदम्) यह (विश्वम्) सब (जगत्) जगत् (सम्) उत्पन्न किया (उ) उसी (वैश्वानरज्योतिः) विश्व के नायक प्रकाश स्वरूप ब्रह्म को प्राप्त हो के हम लोग (एधिषीमहि) नित्य बढ़ा करें जैसे मैं (स्वाहा) सत्य वाणी या क्रिया से (भूः) सत्ता वाली प्रकृति (विभून्) व्यापक पदार्थ और (कामान्) कामों को (व्यस्रवै) प्राप्त होऊँ और सुखी (भूयासम्) होऊँ (उ) और वैसे तुम भी सिद्ध काम और सुखी होओ ॥ २३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जिस शुद्ध सर्वत्र व्यापक सब के प्रकाशक जगत् के उत्पादन, पालन और प्रलय करने हारे ब्रह्म की उपासना करके तुम लोग जैसे ~~ब्रह्म~~ होते हो वैसे इस को प्राप्त हो के हम भी आनन्दित होवें आत्मा काले निशाओं को भी व्यापक जानें ॥ २३ ॥

अभ्यादधासौत्यस्याश्वतराश्विचक्षिः । अग्निर्देवता ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अभ्यादधामि समिधमग्ने वृतपते त्वयि ।
वृतं च अद्वां चोपैमीन्धे त्वा दीक्षितोऽ
अहम् ॥ २४ ॥

अभि । आ । दधामि । समिधमिति
सम्ऽदधम् । अग्ने । वृतपतऽइति वृतऽपते ।
त्वयि । वृतम् । च । अद्वाम् । च । उप ।
एमि । इन्धे । त्वा । दीक्षितः । अहम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अभि) (आ) (दधामि) (समिधम्) समि-
धमिव ध्यानम् (अग्ने) स्वप्रकाशस्वरूप जगदीश्वर (वृतपते)
सत्यभाषणादीनां व्रतानां कर्मणां वा पालक । वृतमिति कर्मना०
निघं० २ । १ (त्वयि) (वृतम्) सत्यभाषणादिकं कर्म (च)
(अद्वाम्) सत्यभारिकां क्रियाम् (च) (उप) (एमि) प्राप्तोमि
(इन्धे) प्रकाशयामि (त्वा) त्वाम् (दीक्षितः) ब्रह्मचर्यादिदीक्षां
प्राप्य जातविद्यः (अहम्) ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे वृतपतेऽग्ने त्वयि स्थिरीभूयाहं समिधमिव
ध्यानमभ्यादधामि यतो वृतं च अद्वां चोपैमि दीक्षितः संस्त्वा-
मिन्धे ॥ २४ ॥

भावार्थः—ये सन्नुष्याः परमेश्वराज्ञप्तानि सत्यभाषणादीनि व्रतानि धरन्ति तेऽतुलां अद्वां प्राप्य धर्माऽर्थकाममोक्षसिद्धिं कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे (व्रतपते) सत्यभाषणादि कर्मों के पालन करने हार (अग्ने) स्वप्रकाश स्वरूप जगदीश्वर (त्वयि) तुझ में स्थिर हो के (अहम्) मैं (समिधम्) अग्नि में समिधा के समान ध्यान को (अभ्यादधामि) धारण करता हूँ जिस से (व्रतम्) सत्यभाषणादि व्यवहार (च) और (अहम्) सत्य के धारण करने वाले नियम को (च) भी (उपैमि) प्राप्त होता हूँ (दीक्षितः) ब्रह्मचर्यादि दीक्षा को प्राप्त हो कर विद्या को प्राप्त हुआ मैं (त्वा) तुझे (इन्धे) प्रकाशित करता हूँ ॥ २४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य परमेश्वर ने करने के लिये आज्ञा दिये हुए सत्य-भाषणादि नियमों को धारण करते हैं वे अतुल्य अद्वा को प्राप्त होकर धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष की सिद्धि को करने में समर्थ होते हैं ॥ २४ ॥

यत्र ब्रह्मेत्यस्याश्वतराश्विऋषिः । अग्निर्देवता ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यत्र ब्रह्म च क्षत्रं च सम्यज्चै चरतः
सह । तं लोकं पुण्यं प्रक्षेपं यत्र देवाः
सहाग्निना ॥ २५ ॥

यत्र । ब्रह्म । च । क्षत्रम् । च । सम्यज्चै ।
चरतः । सह । तम् । लोकम् । पुण्यम् । प्र ।
क्षेपम् । यत्र । देवाः । सह । अग्निना ॥ २५ ॥

पदार्थः—(यत्र) यस्मिन् ब्रह्मणि (ब्रह्म) ब्राह्मणकुलम-
र्थाद्विद्वत्कुलम् (च) (क्षत्रम्) क्षत्रियकुलमर्थाद्विद्याशौर्यादि-
गुणोपेतम् (च) वैश्यादिकुलानि (सम्यञ्चौ) सम्यगेकीभावेना-
ञ्चतस्तौ (चरतः) वर्तन्ते (सह) साईम् (तम्) (लोकम्)
द्रष्टव्यम् (पुण्यम्) निष्पापं सुखस्वरूपम् (प्र) (ज्ञेयम्) जानीयाम् ।
जानातेर्लेटि सिप्रि रूपम् (यत्र) (देवाः) दिव्याः पृथिव्यादयो
विद्वांसो वा (सह) (अग्निना) विद्युता ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहं यत्र ब्रह्म च क्षत्रं सह सम्यञ्चौ
च चरतो यत्र देवा अग्निना सह वर्तन्ते तं लोकं पुण्यं प्र ज्ञेयम् ।
तथा यूयमप्येतं विजानीत ॥ २५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यद् ब्रह्मैकचेतनमात्रं सर्वेषा-
मधिकारि निष्पापं ज्ञानेन द्रष्टुं योग्यं सर्वत्राऽभिव्याप्तं सहचरितं
वर्तते तदेव सर्वैरुपास्यम् ॥ २५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे मैं (यत्र) जिस परमात्मा में (ब्रह्म) ब्राह्मण
अर्थात् विद्वानों का कुल (च) और (क्षत्रम्) विद्या शौर्यादि गुणयुक्त क्षत्रियकुल
के दोनों (सह) साथ (सम्यञ्चौ) अच्छे प्रकार प्रीतियुक्त (च) तथा वैश्य आदि के कुल
(चरतः) मिल कर व्यवहार करते हैं और (यत्र) जिस ब्रह्म में (देवाः) दिव्यगुण वाले
पृथिव्यादि लोक वा विद्वान् जन (अग्निना) विजुली रूप अग्नि के (सह) साथ वर्तते
हैं (तम्) उस (लोकम्) देखने के योग्य (पुण्यम्) सुख स्वरूप निष्पाप परमात्मा
को (प्र, ज्ञेयम्) जानूँ वैसे तुम लोग भी इस को जानो ॥ २५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो ब्रह्म एक चेतन मात्र स्वरूप सब
का अधिकारी पापरहित ज्ञान से देखने योग्य सर्वत्र व्याप्त सब के साथ वर्तमान
है वही सब मनुष्यों का उपास्य देव है ॥ २५ ॥

यत्नेन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चै चरतः सह ।

निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यत्नेन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चै चरतः सह ।
तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेष्टं यत्र सेदिर्न विद्यते ॥२६॥

यत् । इन्द्रः । च । वायुः । च । सम्यञ्चै ।
चरतः । सह । तम् । लोकम् । पुण्यम् ।

प्र । ज्ञेष्टम् । यत् । सेदिः । न । विद्यते ॥२६॥

पदार्थः—(यत्) यस्मिन्नीश्वरे (इन्द्रः) सर्वताऽभिव्याप्ता
विद्युत् (च) (वायुः) धनञ्जयादिस्वरूपः प्रवनः (च) (सम्यञ्चै)
(चरतः) (सह) (तम्) (लोकम्) सर्वस्य द्रष्टारम् (पुण्यम्) पुण्य-
जन्यज्ञानेन ज्ञातुमर्हम् (प्र) (ज्ञेष्टम्) जानीयाम् (यत्र)
यस्मिन् (सेदिः) नाश उत्पत्तिर्वा (न) निषेधे (विद्यते) ॥२६॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहं यत्नेन्द्रश्च वायुः सह सम्यञ्चै
चरतश्च यत् सेदिर्न विद्यते तं पुण्यं लोकं प्रज्ञेष्टं तथैतं यूयं वि-
जानीत ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यदि कश्चिद्विद्वान् वायुविद्यु-
दाकाशादीनामियत्तां जिज्ञासेत् तर्ह्यन्तं न प्राप्नोति यत्र चैते
व्याप्याः सन्ति तस्य ब्रह्मणोऽन्तं ज्ञातुं कः शक्नुयात् ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे मैं (यत्र) जिस ईश्वर में (इन्द्रः) सर्वत्र व्याप्त दिव्यली (च) और (वायुः) धनञ्जय आदि वायु (सह) साथ (सम्यञ्चौ) अच्छे प्रकार मिले हुए (चरतः) विचरते हैं (च) और (यत्र) जिस ब्रह्म में (सेदिः) नाश वा उत्पत्ति (न, विद्यते) नहीं विद्यमान है (तम्) उस (पुण्यम्) पुण्य से उत्पन्न हुए ज्ञान से जानने योग्य (लोकम्) सब को देखने हारे परमात्मा को (प्रज्ञेयम्) जानूँ वैसे इस को तुम लोग भी जानो ॥ २६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो कोई विद्वान् वायु विजुली और आकाशादि की सीमा को जानना चाहे तो अन्त को प्राप्त नहीं होता जिस ब्रह्म में ये सब आकाशादि विभु पदार्थ भी व्याप्य हैं उस ब्रह्म के अन्त के जानने को कौन समर्थ हो सकता है ॥ २६ ॥

अंशुनेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । सोमो देवता ।

विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विप्रयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अंशुना ते अंशुः पृच्यतां परुषा परुः ।

गन्धस्ते सोममवतु मदाय रसोऽअच्युतः ॥ २७ ॥

अंशुना । ते । अंशुः । पृच्यताम् ।

परुषा । परुः । गन्धः । ते । सोमम् । अ-

वतु । मदाय । रसः । अच्युतः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(अंशुना) आगेन (ते) तव (अंशुः) भागः (पृच्यताम्) संबध्यताम् (परुषा) मर्मणा (परुः) मर्म (गन्धः) (ते) तव (सोमम्) ऐश्वर्यम् (अवतु) (मदाय) आनन्दाय (रसः) सारः (अच्युतः) नाशरहितः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ते तवांशुनांशुः परुषा परुः पृच्यतां तेऽच्युतो गन्धो रसश्च मदाय सोममवतु ॥ २७ ॥

भावार्थः—यदा ध्यानावस्थितस्य मनुष्यस्य मनसा सहैन्द्रियाणि प्राणाश्च ब्रह्माणि स्थिरा भवन्ति तदा स नित्यमानन्दति ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (ते) तेरे (अंशुना) भाग से (अंशुः) भाग और (परुषा) मर्म से (परुः) मर्म (पृच्यताम्) मिले तथा (ते) तेरा (अच्युतः) नाशरहित (गन्धः) गंध और (रसः) रस पदार्थसार (मदाय) आनन्द के लिये (सोमम्) ऐश्वर्य की (अवतु) रक्षा करे ॥ २७ ॥

भावार्थः—जब ध्यानावस्थित मनुष्य के मन के साथ इन्द्रियां और प्राण ब्रह्म में स्थिर होते हैं तभी वह नित्य आनन्द को प्राप्त होता है ॥ २७ ॥

सिञ्चन्तीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिगुणिकच्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषये शारीरिकविषयमाह ॥

अब विद्वानों के विषय में शरीर संबंधी वि० ॥

सिञ्चन्ति परिं पिञ्चन्त्युत्सिञ्चन्ति
पुनन्ति च । सुरायै बभ्रै मदे किन्त्वो वदति
किन्त्वः ॥ २८ ॥

सिञ्चन्ति । परिं । सिञ्चन्ति । उत् ।
सिञ्चन्ति । पुनन्ति । च । सुरायै । बभ्रै ।
मदे । किन्त्वः । वदति । किन्त्वः ॥ २८ ॥

पदार्थः—(सिञ्चन्ति) (परि) सर्वतः (सिञ्चन्ति) (उत्) (सिञ्चन्ति) (पुनन्ति) पवित्रोभवन्ति (च) (सुरायै) सोमाय (बभ्रवै) बलधारकाय (मदे) आनन्दाय (किन्त्वः) किमसौ (वदति) (किन्त्वः) किमन्यः ॥ २८ ॥

अन्वयः—ये बभ्रवै सुरायै मदे महौषधिरसं सिञ्चन्ति परि सिञ्चन्त्युत्सिञ्चन्ति पुनन्ति च ते शरीरात्मबलमाप्नुवन्ति यः किन्त्वः किन्त्वश्चेति वदति स किञ्चिदपि नाप्नोति ॥ २८ ॥

भावार्थः—येऽन्नादीनि पवित्रोक्तय संस्कृत्योत्तमरसैः परि-
विच्य युक्ताहारविहारेण भुञ्जते ते बहु सुखं लभन्ते यो मूढत-
यैवं नाचरति स बलबुद्धिहीनः सततं दुःखं भुङ्क्ते ॥ २८ ॥

पदार्थः—जो (बभ्रवै) बल के धारण करने हारे (सुरायै) सोम वा (मदे) आनन्द के लिये महौषधियों के रस को (सिञ्चन्ति) जाठराग्नि में सींचते भेषज करते (परि, सिञ्चन्ति) सब ओर से पीते (उत्सिञ्चन्ति) उत्कृष्टता से ग्रहण करते (च) और (पुनन्ति) पवित्र होते हैं वे शरीर और आत्मा के बल को प्राप्त होते हैं और जो (किन्त्वः) क्या वह (किन्त्वः) क्या और ऐसा (वदति) कहता है वह कुछ भी नहीं पाता है ॥ २८ ॥

भावार्थः—जो अन्नादि को पवित्र और संस्कार कर उत्तम रसों से युक्त करके युक्त आहार विहार से खाते पीते हैं वे बहुत सुख को प्राप्त होते हैं जो मूढता से ऐसा नहीं करता वह बल बुद्धि हीन हो निरन्तर दुःख को भोगता है ॥ २८ ॥

धानावन्तमित्यस्य विम्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

गायत्रीचक्रन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

धानावन्तं करमिणामपूपवन्तमुक्थि-
नम् । इन्द्रं प्रातर्नुषस्व नः ॥ २९ ॥

धानावन्तमिति धानाऽवन्तम् । करम्भि-
णाम् । अपूपवन्तमित्यपूपऽवन्तम् । उक्थि-
नम् । इन्द्र । प्रातः । जुषस्व । नः ॥ २६ ॥

पदार्थः—(धानावन्तम्) सुसंस्कृतैर्धान्यान्नैर्युक्तम् (कर-
म्भिणम्) सुष्ठुक्रियया निष्पन्नम् (अपूपवन्तम्) सुष्ठु संपादि-
तापूपसहितम् (उक्थिनम्) प्रशस्तोक्तवाक्यजन्यबोधनिष्पा-
दितम् (इन्द्र) सुखेच्छो विद्वैश्वर्ययुक्त जन (प्रातः) प्रभाते
(जुषस्व) सेवस्व (नः) अस्माकम् ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र त्वं नो धानावन्तं करम्भिणसपूपवन्त-
मुक्थिनं भक्ष्याद्यन्वितं भोज्यमन्नरसादिकं प्रातर्जुषस्व ॥ २६ ॥

भावार्थः—ये विद्याध्यापनोपदेशैः सर्वेषामलङ्घ्यार्थो वि-
श्वोद्धारका विद्वांसो जनाः सुसंस्कृतैरसादिभिर्युक्तान्यन्नादीनि
यथासमयं भुञ्जते ये च तान् विद्यासुशिखायुक्तां वाचं ग्राहयेयुस्ते
धन्यवादाहा जायन्ते ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सुख की इच्छा करने हारे विद्या और ऐश्वर्य स-
युक्त जन तू (नः) हमारे (धानावन्तम्) अच्छे प्रकार से संस्कार किये हुए धान्य
अन्नों से युक्त (करम्भिणम्) और अच्छी क्रिया से सिद्ध किये और (अपूपवन्तम्)
सुन्दरता से इकट्ठे किये हुए मालपुत्रे आदि से युक्त (उक्थिनम्) तथा उत्तम वाक्य
से उत्पन्न हुए बोध की सिद्ध करने हारे और भक्ष्य आदि से युक्त भोजन योग्य
अन्न रसादि को (प्रातः) प्रातःकाल (जुषस्व) सेवन किया कर ॥ २६ ॥

भावार्थः—जो विद्या के पढ़ाने और उपदेशों से सब की सुभूषित
और विश्व का उद्धार करने हारे विद्वांज जन अच्छे संस्कार किये हुए रसादि
पदार्थों से युक्त अन्नादि को ठीक समय में भोजन करते हैं और जो उन की
विद्या सुशिखा से युक्त वाणी का ग्रहण करावे वे धन्यवाद के योग्य होते हैं ॥ २६ ॥

बृहदिन्द्राय नृमेधपुरुषमेधावृषौ । इन्द्रो देवता ।

बृहतो छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

बृहदिन्द्राय गायतु मरुतो वृत्रहन्तमम् ।
येन ज्योतिरजनयन्नृतावृधो देवं देवाय-
जागृवि ॥ ३० ॥

बृहत् । इन्द्राय । गायतु । मरुतः । वृत्रह-
न्तममिति वृत्रहन्तमम् । येन । ज्योतिः ।
अजनयन् । ऋतावृधः । ऋतवृध इत्युत्त-
वृधः । देवम् । देवाय । जागृवि ॥ ३० ॥

पदार्थः—(बृहत्) महत् साम (इन्द्राय) परमैश्वर्ययु-
क्ताय (गायत) प्रशंसत (मरुतः) विद्वांसः (वृत्रहन्तमम्)
यो वृत्रं मेघं हन्ति तमतिशयितं सूर्यमिव (येन) (ज्योतिः)
तेजः (अजनयन्) उत्पादयन्तु (ऋतावृधः) ये ऋतं सत्यं वर्द्ध-
यन्ति ते (देवम्) दिव्यसुखप्रम् (देवाय) दिव्यगुणाय (जागृवि)
जागरुकम् ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे मरुत ऋतावृधो भवन्तो येन देवायेन्द्राय देवं
जागृवि ज्योतिरजनयस्तद्बृत्रहन्तमं बृहत् तस्मै गायत ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सदैव युक्ताहारविहारेण शरीरात्तरोगान्
निवार्य पुरुषार्थमुन्नीय परमेश्वरप्रतिपादकं गानं कर्त्तव्यम् ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) विहान् लोगो (ऋतावृधः) सत्य के बढ़ाने वाले प्राप (येन) जिस से (देवाय) दिव्यगुण वाले (इन्द्राय) परमेश्वर्य से युक्त ईश्वर के लिये (दे०म्) दिव्य सुख देने वाले (जागृषि) जागरूक अर्थात् अतिप्रसिद्ध ज्योतिः) तेज पराक्रम को (अजनयन्) उत्पन्न करें उस (वृत्तहन्तमम्) अतिशय करके मेघहन्ता सूर्य के समान (वृहत्) बड़े सामगान को उक्त उस ईश्वर के लिये (गायत) गाओ ॥ ३० ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि सर्वदा युक्त आहार और व्यवहार से शरीर और आत्मा के रोगों का निवारण कर पुरुषार्थ को बढ़ा के परमेश्वर का प्रतिपादन करनेवाले गान को किया करें ॥ ३० ॥

अध्वर्यो इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेणोक्तविषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तर से उक्त वि० ॥

अध्वर्योऽऽद्रिभिः सुतं सोमं पवित्रं
आ नय । पुनीहीन्द्राय पातवे ॥ ३१ ॥

अध्वर्योऽइत्यध्वर्यो । अद्रिभिरित्यद्रि-
भिः । सुतम् । सोमम् । पवित्रे । आ ।
नय । पुनीहि । इन्द्राय । पातवे ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(अध्वर्यो) यो अध्वरं यज्ञं युनक्ति तत्संबुद्धौ (अद्रिभिः) मेघैः । अद्रिरिति मेघना० १ । १० (सुतम्) निष्पन्नम् (सोमम्) सोमवत्याद्योषधिसारं रसम् (पवित्रे) शुद्धे व्यवहारे (आ) (नय) (पुनीहि) पवित्रय (इन्द्राय) परमेश्वर्याय (पातवे) पातुम् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे अध्वर्यो त्वमिन्द्राय पातवे अद्रिभिः सुतं सोमं पवित्र आनय तेन त्वं पुनीहि ॥ ३१ ॥

भावार्थः—वैद्यराजैः शुद्धदेशोत्पन्नौषधिसारान् निर्मायेत-
दानेन सर्वेषां रोगनिवृत्तिः सततं कार्या ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे (अध्वर्यो) यज्ञ को युक्त करने हारे पुरुषतू (इन्द्राय) परमे-
श्वर्यवान् के लिये (पातवे) पीने को (अद्रिभिः) मेघों से (सुतम्) उत्पन्न हुए
(सोमम्) सोमवत्यादि औषधियों के सार रूप रस को (पवित्रे) शुद्ध व्यवहार
में (आनय) लेगा उस से तू (पुनीहि) पवित्र हों ॥ ३१ ॥

भावार्थः—वैद्यराजों को योग्य है कि शुद्ध देश में उत्पन्न हुई औषधियों
के सारों को बना उस के दान से सब के रोगों की निवृत्ति निरन्तर करें ॥ ३१ ॥

यो भूतानामित्यस्य कौण्डिन्य ऋषिः । परमात्मा देवता ।

पङ्क्तिः प्रकृन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्विद्वद्विषयमाह ॥

फिर विद्वानों के वि० ॥

यो भूतानामधिपतिर्यस्मिँल्लोका अधि-
श्रिताः । य ईशे महतो मुहान्तेन गृह्णामि
त्वामहं मयि गृह्णामि त्वामहम् ॥ ३२ ॥

यः । भूतानाम् । अधिपतिरित्यधिऽपतिः ।
यस्मिन् । लोकाः । अधि । श्रिताः । यः ।
ईशे । महतः । मुहान् । तेन । गृह्णामि ।

त्वाम् । अहम् । मयि । गृह्णामि । त्वाम् ।

अहम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(यः) परमेश्वरः (भूतानाम्) पृथिव्यादितत्त्वानां तत्कार्याणां लोकानाम् (अधिपतिः) अधिष्ठाता (यस्मिन्) (लोकाः) संघाताः (अधि) (श्रिताः) (यः) (ईशे) ईष्टे । अत्र लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः (महतः) आकाशादेः (महान्) (तेन) (गृह्णामि) (त्वाम्) (अहम्) (मयि) (गृह्णामि) (त्वाम्) (अहम्) ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे सर्वहितेच्छो यो भूतानामधिपतिर्महतो महानस्ति य ईशे यस्मिन् सर्वे लोका अधिश्रितास्तेन त्वामहं गृह्णामि मयि त्वामहं गृह्णामि ॥ ३२ ॥

भावार्थः—य उपासकोऽनन्तब्रह्मनिष्ठो ब्रह्मभिन्नमुपास्य किञ्चिदस्तु न जानाति स एवात्र त्रिद्वान्मन्त्रव्यः ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे सबके हित की इच्छा करने वाले पुरुष(यः)जी (भूतानाम्) पृथिव्यादि तत्वों और उन से उत्पन्न हुए कार्यरूप लोकों का (अधिपतिः) अधिष्ठाता (महतः) बड़ेआकाशादि से (महान्) बड़ा है (यः) जो (ईशे) सब का ईश्वर है (यस्मिन्)जिस में सब (लोकाः) लोक (अधि, श्रिताः) अधिष्ठित आश्रित हैं (तेन) उस से (त्वाम्) तुम्ह को (अहम्) मैं (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ (मयि) मुझ में (त्वाम्) तुम्ह को (अहम्) मैं (गृह्णामि) ग्रहण करता हूँ ॥ ३२ ॥

भावार्थः—जो उपासक अनन्त ब्रह्म में निष्ठा रखने वाला ब्रह्म से भिन्न किसी वस्तु को उपास्य नहीं जानता वही इस जगत् में विद्वान् माना जाना चाहिये ॥ ३२ ॥

उपयामगृहीतोसौत्यस्य काचीवतसुकीर्तिर्कृषिः । सीसो
देवता । विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेवाह ॥

फिर उसी वि० ॥

उपयामगृहीतोस्यश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै
त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे ऽरुष ते योनिरु-
श्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा
सुत्राम्णे ॥ ३३ ॥

उपयामगृहीतऽइत्युपयामऽगृहीतः ।
असि । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । त्वा ।
सरस्वत्यै । त्वा । इन्द्राय । त्वा । सुत्राम्णे ऽइति
सुत्राम्णे । रुषः । ते । योनिः । अश्विभ्या-
मित्यश्विभ्याम् । त्वा । सरस्वत्यै । त्वा ।
इन्द्राय । त्वा । सुत्राम्णे ऽइति सुत्राम्णे ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(उपयामगृहीतः) उपयामैरुत्तमनियमैः संगृ-
हीतः (असि) (अश्विभ्याम्) पूर्णविद्याऽध्यापकोपदेशकाम्याम्
(त्वा) त्वाम् (सरस्वत्यै) सुशिक्षितायै वाचे (त्वा) त्वाम्

(इन्द्राय) परमैश्वर्याय (त्वा) (सुतामणे) सुष्ठुरक्षकाय । अत्र कृती बहु
लक्षित्यनेन करणे मनिन् (एषः) (ते) तव (योनिः) विद्यासंबन्धः
(अश्विभ्याम्) (त्वा) (सरस्वत्यै) प्रशस्तगुणायै विदुष्यै (त्वा)
(इन्द्राय) परमोत्तमव्यवहाराय (त्वा) (सुतामणे) सुष्ठु
रक्षकाय ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्त्वमश्विभ्यामुपयामगृहीतोऽसि यस्य
त एषोऽश्विभ्यां सह योनिरस्ति तं त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा
सुतामणे चाहं गृह्णामि सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुतामणे त्वा
गृह्णामि ॥ ३३ ॥

भावार्थः—यो विद्वद्बुद्धिः शिक्षितः स्वयं सुप्रज्ञो जितेन्द्रियो
विविधविद्यो विद्वत्प्रियः स्यात् स एव विद्याधर्मप्रवृत्तयेऽधिष्ठाता
कर्त्तव्यो भवेत् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जो तू (अश्विभ्याम्) पूर्ण विद्या वाले अध्यापक
और उपदेशक से (उपयामगृहीतः) उत्तम नियमों के साथ ग्रहण किया हुआ (असि)
है जिस (ते) तेरा (एषः) यह (अश्विभ्याम्) अध्यापक और उपदेश के साथ
(योनिः) विद्यासंबन्ध है उस (त्वा) तुझ को (सरस्वत्यै) अच्छी शिक्षा युक्त
वाणी के लिये (त्वा) तुझ को (इन्द्राय) उत्कृष्ट ऐश्वर्य के लिये और (त्वा) तुझ
को (सुतामणे) अच्छे प्रकार रचा करने हारे के लिये मैं ग्रहण करता हूँ (सर-
स्वत्यै) उत्तम गुण वाली विदुषी स्त्री के लिये (त्वा) तुझ को (इन्द्राय) परमो-
त्तम व्यवहार के लिये (त्वा) तुझ को और (सुतामणे) उत्तम रचा के लिये (त्वा)
तुझ को ग्रहण करता हूँ ॥ ३३ ॥

भावार्थः—जो विद्वानों से शिक्षा पाये हुए स्वयं उत्तम बुद्धिमान्
जितेन्द्रिय अनेक विद्याओं से युक्त विद्वानों में प्रेम करने द्वारा होवे वही विद्या
और धर्म की प्रवृत्ति के लिये अधिष्ठाता करने योग्य होवे ॥ ३३ ॥

प्राणपाइत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । लिङ्गोक्ता देवताः ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प्राणपा मेऽअपानपाश्चक्षुष्पाः श्रोत्र-
पाश्च मे । वाचो मे विश्वभेषजो मनसोऽसि
विलायकः ॥ ३४ ॥

प्राणपाऽइति प्राणऽपाः । मे । अपा-
नपा इत्यपानऽपाः । चक्षुष्पाः । चक्षुऽपा
इति चक्षुऽपाः । श्रोत्रपाऽइति श्रोत्रऽपाः ।
च । मे । वाचः । मे । विश्वभेषजइति
विश्वऽभेषजः । मनसः । असि । विलायक
ऽइति विलायकः ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(प्राणपाः) यः प्राणं पाति रक्षति (मे) मम
(अपानपाः) योऽपानं पाति (चक्षुष्पाः) यश्चक्षुः पाति (श्रोत्रपाः)
यः श्रोत्रं पाति (च) (मे) मम (वाचः) (मे) (विश्वभेषजः)
(मनसः) (असि) (विलायकः) येन विविधतया लीयते
प्रिलय्यते ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यतस्त्वं मे प्राणपा अपानपा मे चक्षुष्पाः श्रोत्रपाश्च मे वाचो विश्वमेपजो मनसो विज्ञानसाधकस्य विलायकोऽसि तस्मात् त्वं पितृवत् सत्कर्त्तव्योऽसि ॥ ३४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्वाल्याऽवस्थाभारभ्य विद्यासुशिक्षाभ्यां जितेन्द्रियत्वं विद्यासत्पुरुषसङ्गप्रियत्वं धर्मात्मपरोपकारित्वं च ग्राहयन्ति ते लातृवत् सितवच्च विज्ञेयाः ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जिस से तू (मे) मेरे (प्राणपाः) प्राण कारक (अपानपाः) अपान कारक (मे) मेरे (चक्षुष्पाः) नेत्रों का रक्षक (श्रोत्रपाः) श्रोत्रों का रक्षक (वा) और (मे) मेरी (वाचः) वाणी का (विश्वमेपजः) संपूर्ण ओषधिरूप (मनसः) विज्ञान को सिद्ध करने वाले मन का (विलायकः) विविध प्रकार से संबन्ध करने वाला (असि) है इस से तू हमारे पिता के समान सत्कार करने योग्य है ॥ ३४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि जो वाल्यावस्था का आरम्भ कर विद्या और अच्छी शिक्षा से जितेन्द्रियपन विद्या सत्पुरुषों के साथ प्रीति तथा धर्मात्मा और परोपकारीपन को ग्रहण कराते हैं वे माता के समान और सित के समान जानने चाहिये ॥ ३४ ॥

अश्विनकृतस्येत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । लिङ्गोक्ता देवताः ।

निचूटुपरिष्ठाद्बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्विनकृतस्य ते सरस्वतिकृतस्येन्द्रे-
ण सुवाम्णा कृतस्य । उपहूत उपहूतस्य
भक्षयामि ॥ ३५ ॥

अश्विनकृतस्येत्यश्विनऽकृतस्य । ते ।
 सरस्वतिकृतस्येति सरस्वतिऽकृतस्य । इ-
 न्द्रेण । सुत्राम्णेति सुत्राम्णा । कृतस्य ।
 उपहूतऽइत्युपहूतः । उपहूतस्येत्युपहू-
 तस्य । भक्षयामि ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(अश्विनकृतस्य) यौ सद्गुणमश्रुवाते ताव-
 श्विनौ तावेवाश्विनौ ताभ्यां कृतस्याश्रवाश्विन् शब्दात् स्वार्थेऽण्
 वृद्धभावात्स्वार्थः (ते) तव (सरस्वतिकृतस्य) विदुष्या स्त्रिया कृतस्य ।
 अत्र स्वार्थेऽण् संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वः (इन्द्रेण)
 विद्वैश्वर्येण राज्ञा (सुत्राम्णा) सुष्ठुतया रक्षकेण (कृतस्य)
 (उपहूतः) सत्कृत्याहृतः (उपहूतस्य) (भक्षयामि) ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् उपहूतोऽहं तेऽश्विनकृतस्य सरस्वतिकृतस्य
 सुत्राम्णेन्द्रेण कृतस्योपहूतस्यान्नादिकं भक्षयामि ॥ ३५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्वदैश्चर्ययुक्तैर्जनैरनुष्ठितमनुष्ठेयम् । सुशि-
 क्षितनिष्पादितमन्नमत्तव्यं सत्कर्तुः सत्कारश्च कार्यः ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (उपहूतः) बुलाया हुआ मैं (ते) तेरा (अश्विन-
 कृतस्य) जो सद्गुणों को व्याप्त होते हैं उन के किये (सरस्वतिकृतस्य) विदुषी स्त्री
 के किये (सुत्राम्णा) अच्छे प्रकार रक्षा करनी हारे (इन्द्रेण) विश्वा और पृथ्व्यं
 से युक्त राजा के (कृतस्य) किये हुए (उपहूतस्य) समीप में लाये अन्नादि का
 (भक्षयामि) भक्षण कर्ता हूँ ॥ ३५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि विद्वान् और ऐश्वर्ययुक्त जनों से अनुष्ठान किये हुए का अनुष्ठान करें और अच्छी शिक्षा किये हुए पाक कर्ता को बनाये हुए अन्न को खावे और सत्कार करने वाले का सत्कार किया करें ॥३५॥

समिद्धइत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

समिद्धऽ इन्द्र उषसामनीके पुरोरुचा
पूर्वकृद्वावृधानः । त्रिभिर्देवैस्त्रिंशता वज्र-
बाहुर्जघान वृत्रं विदुरी ववार ॥ ३६ ॥

समिद्धऽइति सम्ऽइद्धः । इन्द्रः । उषसाम् ।
अनीके । पुरोरुचेति पुरऽरुचा । पूर्वकृ-
दिति पूर्वकृत् । ववृधानऽइति ववृधानः ।
त्रिभिरिति त्रिऽभिः । देवैः । त्रिंशता ।
वज्रबाहुरिति वज्रऽबाहुः । जघान । वृत्रम् ।
वि । दुरः । ववार ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(समिद्धः) प्रदीप्तः (इन्द्रः) सूर्यः (उषसाम्) प्रभातानाम् (अनीके) सैन्ये (पुरोरुचा) प्राक् प्रसृतया दीप्त्या (पूर्वकृत्) पूर्वं करोतीति पूर्वकृत् (वाह्वानः) वर्द्धमानः (त्रिभिः) (देवैः) (त्रिंशता) त्रयस्त्रिंशत्संख्याकैः पृथिव्यादिभिर्दिव्यैः पदार्थैः (वज्रबाहुः) वज्रो बाहौ यस्य सः (जघान) हन्ति (वृत्तम्) प्रकाशावरकं मेघम् (वि) विगतार्थे (दुरः) द्वाराणि (ववार) विवृणोति ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् पूर्वकृद्वाह्वानो वज्रबाहुः सन्नुषसाम-
नीके यथा पुरोरुचा समिद्ध इन्द्रस्त्रिभिरधिकैः त्रिंशता देवैः सह
वर्त्तमानः सन् वृत्तं जघान दुरो विववार तथातिवलैर्योद्धृभिः
सह शत्रून् हत्वा विद्याधर्मद्वाराणि प्रकाशितानि कुरु ॥ ३६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विद्वांसः सूर्यवद्विद्याधर्मप्रका-
शकाः स्युर्विद्वद्भिः सह शान्त्या प्रीत्या सत्याऽसत्ययोर्विवेकाय
संवादान्कृत्वा सुनिश्चित्य सर्वान्तिः संशयाज्जनान्कुर्युः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (पूर्वकृत्) पूर्वं करमी हारा (वाह्वानः) वद्धता
हुआ (वज्रबाहुः) जिस के हाथ में वज्र है वह (उषसाम्) प्रभात वेलाओं की
(अनीके) सेना में जैसे (पुरोरुचा) प्रथम विधुरी हुई दीप्ति से (समिद्धः) प्रकाशित
हुआ (इन्द्रः) सूर्य (त्रिभिः) तीन अधिक (त्रिंशता) तीस (देवैः) पृथिवी
आदि दिव्य पदार्थों के साथ वर्त्तमान हुआ (वृत्तम्) मेघ को (जघान) मारता
है (दुरः) द्वारों की (वि, ववार) प्रकाशित करता है वैसे अत्यन्त बलयुक्त योद्धाओं
के साथ शत्रुओं को मार विद्या और धर्म के द्वारों को प्रकाशित कर ॥ ३६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—विद्वान् लोग सूर्य के समान विद्या
धर्म के प्रकाशक हों विद्वानों के साथ शान्ति प्रीति से सत्य और असत्य के विवेक के
लिये संवाद कर अच्छे प्रकार निश्चय करके सब मनुष्यों की संशयरहित करें ॥ ३६ ॥

नाराशंस इत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । तनूनपाद्देवता ।

विष्टुपच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ प्रकारान्तरेण विद्वद्विषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तर से विद्वानों के वि० ॥

नराशंसः प्रति शूरो मिमानस्तनूनपा-
त्प्रति यज्ञस्य धाम गोभिर्वपावान्मधुना
समञ्जन्निहिरण्यैश्चन्द्री यजति प्रचेताः ॥ ३७ ॥

नराशंसः । प्रति । शूरः । मिमानः ।
तनूनपादिति तनूनपात् । प्रति । यज्ञस्य ।
धाम । गोभिः । वपावानिति वपावान् ।
मधुना । समञ्जन्निति सम् ऽञ्जन् ।
हिरण्यैः । चन्द्री । यजति । प्रचेता इति
प्रचेताः ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(नराशंसः) यो नरैराशस्यते स्तूयते सः (प्रति)
व्याप्तौ (शूरः) सर्वतो निर्भयः (मिमानः) योऽनेकानुत्तमान्
पदार्थान्मिसौते (तनूनपात्) यस्तनूं न पातयति (प्रति)
(यज्ञस्य) सत्यव्यवहारस्य (धाम) (गोभिः) धेनुवृषभैः
(वपावान्) वपन्ति यथा क्रियया सा वपा सा प्रशस्ता विद्यते
यस्य सः (मधुना) मधुरगुणेन रसेन (समञ्जन्) व्यक्तीकुर्वन्

(हिरण्यैः) सुवर्णादिभिः (चन्द्रौ) चन्द्रं बहु सुवर्णं विद्यते
यस्य सः (यजति) (प्रचेताः) प्रकृष्टं चेतः प्रज्ञा यस्य सः ॥३७॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो नराशंसो यज्ञस्य धाम प्रति नि-
मानः शूरस्तनूनपाद् गोभिर्वपावान् मधुना समञ्जन् हिरण्यै-

श्चन्द्रौ प्रचेताः प्रति यजति सोऽस्माभिराश्रयितव्यः ॥ ३७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः कश्चिन्निन्दितो भीरुः स्वशरीरनाशक
उद्यमहीनोऽलसो मूढो दरिद्रश्च नैव संगन्तव्यः ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (नराशंसः) जो मनुष्यों से प्रशंसा किया जाता
(यज्ञस्य) सत्य व्यवहार के (धाम) स्थान का और (प्रति, निमानः) अनेक उत्त-
म पदार्थों का निर्माण करने हारा (शूरः) सब ओर से निर्भय (तनूनपात्) जो
शरीर का पात न करने हारा (गोभिः) गाय और बैलों से (वपावान्)
जिस से जेब बोधे जाते हैं उस प्रशंसित उत्तम क्रिया से युक्त (मधुना) मधुरादि
रस से (समञ्जन्) प्रकट कर्त्ता हुआ (हिरण्यैः) सुवर्णादि पदार्थों से (चन्द्रौ)
बहुत सुवर्णवान् (प्रचेताः) उत्तम प्रज्ञायुक्त विद्वान् (प्रति, यजति) यज्ञ करता
कराता है सो हमारे आश्रय के योग्य है ॥ ३७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को योग्य है कि किसी निन्दित भीरु अपनी शरीर के
नाश करने हारे उद्यमहीन आलसी मूढ और दरिद्रों का संग कभी न करे ॥३७॥

ईडितइत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुस्तमेव विषयसाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ईडितो देवैर्हरिवांशः ॥ अभिष्टिराजुक्षा-
नो हविषा शर्वमानः । पुरन्दरो गोत्रभि-
द्वज्वाहुरायतु यज्ञमुप नो जुषाणः ॥३८॥

ईडितः । देवैः । हरिवानिति हरिऽ-
वान् । अभिष्टिः । आजुह्वानऽइत्याऽजु-
ह्वानः । हविषा । शङ्गमानः । पुरन्दरऽ-
इति पुरम्ऽदरः । गोत्रभिदिति गोत्रऽभित् ।
वज्रवाहुरिति वज्रवाऽहुः । आ । यातु ।
यज्ञम् । उप । नः । जुषाणः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(ईडितः) स्तुतः (देवैः) विद्वद्भिः (हरिवान्)
प्रशस्ता हरयोऽन्वा विद्यन्ते यस्य सः (अभिष्टिः) अभितः सर्वत
दृष्टयो यज्ञा यस्य सः । अत्र छान्दसो वर्णलोपो वेति इकारलोपः
(आजुह्वानः) सर्वतो विद्वद्भिः कृताह्वानः (हविषा) सद्विद्या-
दानाऽऽदानेन (शङ्गमानः) सहमानः (पुरन्दरः) यो रिपुपुराणि
दृष्टाति सः (गोत्रभिद्) यो गोत्रं मेघं भिनक्ति सः (वज्रवाहुः)
वज्रहस्तः (आ) (यातु) आगच्छतु (यज्ञम्) (उप) (नः)
(जुषाणः) प्रीतः सन् ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा हरिवान् वज्रवाहुः पुरन्दरः
सेनेशो गोत्रभित्सूर्यो रसानिव स्वसेनां सेवते तथा देवैरीडितो-
ऽभिष्टिराजुह्वानो हविषा शङ्गमानो जुषाणो सवान्नो यज्ञम्
प्रायातु ॥ ३८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सेनापतिः सेनां सूर्यो
मेघं च वर्द्धयित्वा सर्वं जगद्भजति तथा धार्मिकैरध्यापकैरध्येतृभिः
सहाऽध्यापनाध्ययने कृत्वा विद्यया सर्वप्राणिनो रक्षणीयाः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् आप जैसे (हरिवान्) उत्तम घोड़ों वाला (वज्रबाहुः) जिस की भुजाओं में वज्र विद्यमान (पुरन्दरः) जो शत्रुओं के नगरों का विदीर्ण करने हारा सेनापति (गोत्रभित्) मेघ को विदीर्ण करने हारा सूर्य जैसे रसों का सेवन करे वैसे अपनी सेना का सेवन कर्त्ता है वैसे (देवैः) विद्वानों से (ईडितः) प्रशंसित (अभिष्टिः) सब ओर से यज्ञ के कारने हारे (आजुह्वानः) विद्वानों ने सत्कार पूर्वक बुलाये हुए (हविषा) सद्बिद्या के दान और ग्रहण से (शर्वमानः) सहन करते (जुषाणः) और प्रसन्न होते हुए आप (नः) हमारे (यज्ञम्) यज्ञ को (उप, आ, यातु) अच्छे प्रकार प्राप्त रहजिये ॥ ३८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे सेनापति सेना को और सूर्य मेघ को बड़ा कर सब जगत् की रक्षा कर्त्ता है वैसे धार्मिक अध्यापकों की अध्ययन करने हारों के साथ पढ़ना और पढ़ाना कर विद्या से सब प्राणियों की रक्षा करनी चाहिये ॥ ३८ ॥

जुषाण इत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

युनस्तमेव विप्रयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

जुषाणो बृहिर्हरिवान् इन्द्रः प्राचीनं
सीदत्प्रदिशा पृथिव्याः । उरुप्रथाः प्रथमा-
नं स्योनमादित्यै रक्तं वसुभिः सजोषाः ॥ ३९ ॥

जुषाणः । बृहिः । हरिवानिति हरि-
वान् । नः । इन्द्रः । प्राचीनम् । सीदत् ।

प्रदिशेति प्रदिशा । पृथिव्याः । उरुप्रथाऽ-
 इत्युरुप्रथाः । प्रथमानम् । स्योनम् । आ-
 दित्यैः । अक्तम् । वसुभिरिति वसुभिः ।
 सजोषाऽइति सजोषाः ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(जुषाणः) सेवमानः (वर्हिः) अन्तरिक्षम् । वर्हिरि-
 त्यन्तरिक्षना० निघं० १ । ३ (हरिवान्) वहवो हरयो हरण-
 शीलाः किरणा विद्यन्ते यस्य सः (नः) अस्माकम् (इन्द्रः) जलानां
 धर्ता (प्राचीनम्) प्राक्तनम् (सीदत्) सीदति (प्रदिशा)
 उपदिशा (पृथिव्याः) भूमेः (उरुप्रथाः) बहुविस्तारः (प्रथमानम्)
 (स्योनम्) सुखकारकं स्थानम् (आदित्यैः) मासैः (अक्तम्)
 प्रसिद्धम् (वसुभिः) पृथिव्यादिभिः (सजोषाः) सह वर्तमानः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा वर्हिर्जुषाणो हरिवान् उरुप्रथा
 आदित्यैर्वसुभिः सजोषा इन्द्रः पृथिव्याः प्रदिशा प्रथमानमक्तं
 प्राचीनं स्योनं सीदत् तथा त्वं नोऽस्माकं मध्ये भव ॥ ३६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरहर्निशं प्रयत्नादादित्यवदविद्यान्वकारं
 निवार्य जगति सहस्रसुखं कार्यं यथा पृथिव्याः सकाशात्सूर्यो
 महान्वर्तते तथाऽविदुषां मध्ये विद्वानिति बोध्यम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जैसे (वर्हिः) अन्तरिक्ष को (जुषाणः) सेवन करता
 हुआ (हरिवान्) जिस के हरणशील बहुत किरणें विद्यमान (उरुप्रथाः) बहुत विस्तार
 युक्त (आदित्यैः) महीनों और (वसुभिः) पृथिव्यादि लोकों के (सजोषाः) साथ वर्तमान
 (इन्द्रः) जलों का धारण करता सूर्य (पृथिव्याः) पृथिवी से (प्रदिशा) उप-
 के साथ (प्रथमानम्) विस्तीर्ण (अक्तम्) प्रसिद्ध (प्राचीनम्) पुरातन (स्योनम्)
 सुखकारक स्थान को (सीदत्) स्थित होता है वैसे तू हमारे मध्य में हो ॥ ३६ ॥

भावार्थः—

मनुष्यों को योग्य है कि रात दिन प्रयत्न से आदित्य के तुल्य अविद्यारूपी अन्धकार का निवारण करके जगत् में बड़ा सुख प्राप्त करें जैसे पृथिवी से सूर्य बड़ा है वैसे अविद्वानों में विद्वान् को बड़ा जानें ॥ ३८ ॥

इन्द्रमित्यस्याङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिक् लिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः प्रकारान्तरेणोपदेशविषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तर से उपदेश वि० ॥

इन्द्रं दुरः कवष्यो धावमाना वृषाणं यन्तु
जनयः सुपत्नीः । द्वारो देवीरभितो विश्र-
यन्तां सुवीरा वीरं प्रथमाना महिभिः ॥४०॥

इन्द्रम् । दुरः । कवष्युः । धावमानाः ।

वृषाणम् । यन्तु । जनयः । सुपत्नीरिति
सुपत्नीः । द्वारः । देवीः । अभितः । वि ।

अयन्ताम् । सुवीरा इति सुवीराः । वीरम् ।

प्रथमानाः । महिभिरिति महिभिः ॥४०॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमैश्वर्यवन्तम् (दुरः) द्वाराणि

(कवष्यः) शब्दे साधवः (धावमानाः) शीघ्रं गच्छन्त्यः (वृषाणम्)
अतिवीर्यवन्तम् (यन्तु) प्राप्नुवन्तु (जनयः) जनिकाः (सुपत्नीः)
शोभनाः (द्वारः) (देवीः) विद्यादिगुणैः प्रकाशमानाः (अभितः)

(वि) (अयन्ताम्) (सुवीराः) शोभनाश्च वीराश्च ते (वीरम्)
बलवन्तम् (प्रथमानाः) प्रख्याताः (सहोभिः) सुपूजितैर्गुणैः ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा कवष्यो वृषाणं वीरमिन्द्रन्धाव-
मानाः दुरो यन्तु यथा प्रथमानाः सुवीरा सहोभिर्द्वारो देवोः
सुपत्नीरभितो विश्रयन्तां तथा यूयमप्याचरत ॥ ४० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुः—यत्र परस्परस्य प्रीत्या स्वयं-
वरं विवाहं कुर्वन्ति तत्र मनुष्याः सदानन्दन्ति ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (कवष्यः) बोलने में चतुर (वृषाणम्) प्रति
वीर्यवान् (इन्द्रम्) परमैश्वर्य वाले (वीरम्) वीर पुरुष के प्रति (धावमानाः)
दौड़ती हुई (जनयः) सन्तानों को जनने वाली स्त्रियां (दुरः) द्वारों को (यन्तु)
प्राप्त ही वा जैसे (प्रथमानाः) प्रख्यात (सुवीराः) अत्युत्तम वीर पुरुष (सहोभिः)
अच्छे पूजित गुणों से युक्त (द्वारः) द्वार के तुल्य वर्त्तमान (देवोः) विद्यादि गुणों
से प्रकाशमान (सुपत्नीः) अच्छी स्त्रियों को (अभितः) सब ओर से (वि, अयन्ताम्)
विशेष कर आश्रय करें वैसे तुम भी किया करो ॥ ४० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुः—जिस कुल वा देश में परस्पर प्रीति से
स्वयंवर विवाह करते हैं वहां मनुष्य सदा आनन्द में रहते हैं ॥ ४० ॥

उषासानक्तेत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । उषासानक्ता देवते ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

उषासानक्ता बृहती बृहन्तं पयस्वती
सुदुषे शूरमिन्द्रम् । तन्तुं ततं पेशसा संव-
यन्ती देवानां देवं यजतः सुरूक्मे ॥ ४१ ॥

उषासानक्ता । उषसानक्तेत्युषसाऽनक्ता ।
 बृहतीऽ इति बृहती । बृहन्तम् । पयस्वती
 ऽइति पयस्वती । सुदुघेऽ इति सुदुघे ।
 शूरम् । इन्द्रम् । तन्तुम् । ततम् । पेशसा ।
 संवयन्तीऽ इति सम्ऽवयन्ती । देवानाम् ।
 देवम् । यजतः । सुरुक्मेऽ इति सुऽरुक्मे ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(उषासानक्ता) उषाश्च नक्तं च ते (बृहती)
 वर्द्धमाने (बृहन्तम्) महान्तम् (पयस्वती) रात्र्यन्धकारयुक्ते
 (सुदुघे) सुष्ठुप्रपूर्विके (शूरम्) निर्भयम् (इन्द्रम्) सूर्यम्
 (तन्तुम्) विस्तारकम् (ततम्) विस्तृतम् (पेशसा) रूपेण
 (संवयन्ती) प्रापयन्तगौ । अत्र सर्वत्र बृहती इत्यादौ सुषां
 सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः (देवानाम्) पृथिव्यादीनाम् (देवम्)
 द्योतकम् (यजतः) संगच्छेते (सुरुक्मे) सुष्ठुदीप्यमाने ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा पेशसा संवयन्ती पयस्वती सुदुघे
 बृहती सुरुक्मे उषासानक्ता ततं देवानां देवं बृहन्तमिन्द्रं सूर्यं
 यजतस्तथैव तन्तुं शूरं पुरुषं यूयं सङ्गच्छध्वम् ॥ ४१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सर्वे लोका अखिलेभ्यो
 बृहत्तमं सूर्यलोकमाश्रयन्ति तथैव सर्वे श्रेष्ठतमं पुरुषमाश्र-
 यन्तु ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (पेशसा) रूप से (संवयन्ती) प्राप्त कराने हारे (पयस्वती) रात्रि के अन्धकार से युक्त (सुदुषे) अच्छे प्रकार पूर्ण करने वाले (बृहती) बढ़ते हुए (सुरुक्मे) अच्छे प्रकाश वाले (उषासानक्ता) रात्रि और दिन (ततम्) विस्तारयुक्त (देवानाम्) पृथिव्यादिकों के (देवम्) प्रकाशक (बृहन्तम्) बड़े (इन्द्रम्) सूर्यमंडल की (यजतः) संग करते हैं वैसे ही (तन्तुम्) विस्तार करने हारे (शूरम्) शूरवीर पुरुष को तुम लोग प्राप्त होओ ॥ ४१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र वाचकतु०—जैसे सब लोक सब से बड़े सूर्यलोक का आश्रय करते हैं वैसे ही ओं ष्ठ पुरुष का आश्रय सब लोग करें ॥ ४१ ॥

दैव्येत्यस्याङ्गिरसवृषिः । दैव्याध्यापकोपदेशकौ
देवते । त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तुमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

दैव्या मिमाना मनुषः पुरुत्रा होतारौ-
विन्द्रं प्रथमा सुवाचा । मूर्धन्यज्ञस्य मधुना
दधाना प्राचीनं ज्योतिर्हविषा वृधातः ॥ ४२ ॥

दैव्या । मिमाना । मनुषः । पुरुत्रेति
पुरुत्रा । होतारौ । इन्द्रम् । प्रथमा । सुवा-
चेति सुवाचा । मूर्धन् । यज्ञस्य । मधुना ।
दधाना । प्राचीनम् । ज्योतिः । हविषा ।
वृधातः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(दैव्या) देवेषु भवौ (मिमाना) निर्मातारौ
मनुषः) मनुष्यान् (पुरुषा) बहून् (होतारौ) दातारौ (इन्द्रम्)
परमैश्वर्यम् (प्रथमा) आदिमौ विद्वांसौ (सुवाचा) सुशिक्षिता
वाग्ययोस्तौ (मूर्धन्) मूर्धनि (यज्ञस्य) संगन्तव्यस्य (मधुना)
मधुरेण (दधाना) धरन्तौ (प्राचीनम्) पुरातनम् (ज्योतिः)
प्रकाशम् (हविषा) होतव्येन द्रव्येण (वृधातः) वर्द्धताम् ।
अत्र लेटि विकरणव्यत्ययेन शः परस्मैपदं च ॥ ४२ ॥

अन्वयः—यौ दैव्या मिमाना होतारौ सुवाचा यज्ञस्य मूर्धन्
प्रथमा वर्त्तमानौ पुरुषा मनुषो दधाना मधुना हविषा
प्राचीनं ज्योतिरिन्द्रं वृधातस्तौ सर्वैर्मनुष्यैः सत्कर्तव्यौ ॥ ४२ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसोऽध्यापनोपदेशाभ्यां सर्वान्मनुष्यानुन्न-
यन्ति तेऽखिलजनसुभूषकाः सन्ति ॥ ४२ ॥

पदार्थः—जो (दैव्या) दिव्य पदार्थों और विद्वानों में हुए (मिमाना)
निर्माण करने वाले (होतारौ) दाता (सुवाचा) जिन की सुशिक्षित वाणी वे विद्वान्
(यज्ञस्य) संग करने योग्य व्यवहार के (मूर्धन्) ऊपर (प्रथमा) प्रथम वर्त्तमान
(पुरुषा) बहुत (मनुषः) मनुष्यों को (दधाना) धारण करते हुए (मधुना)
मधुरादिगुणयुक्त (हविषा) होम करने योग्य पदार्थ से (प्राचीनम्) पुरातन
(ज्योतिः) प्रकाश और (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य को (वृधातः) बढ़ाते हैं वे सब
मनुष्यों के सत्कार करने योग्य हैं ॥ ४२ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् पढ़ाने और उपदेश से सब मनुष्यों को उन्नति
देते हैं वे संपूर्ण मनुष्यों को सुभूषित करने वाले हैं ॥ ४२ ॥

तिस्रो देवीरित्यस्याङ्गिरसऋषिः । तिस्रो देव्यो

देवताः । त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तिस्रो देवीर्हविषा वर्द्धमाना इन्द्रं
जुषाणा जनयो न पत्नीः । अच्छिन्नं
तन्तुं पयसा सरस्वतीडा देवी भारती
विश्वतूर्तिः ॥ ४३ ॥

तिस्रः । देवीः । हविषा । वर्द्धमानाः ।
इन्द्रम् । जुषाणाः । जनयः । न । पत्नीः ।
अच्छिन्नम् । तन्तुम् । पयसा । सरस्वती ।
इडा । देवी । भारती । विश्वतूर्तिरिति
विश्वतूर्तिः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(तिस्रः) त्रित्वसंख्याकाः (देवीः) देदीप्रमानाः
(हविषा) दानाऽदानेन प्राणेन वा (वर्द्धमानाः) (इन्द्रम्) विद्युतम्
(जुषाणाः) सेवमानाः (जनयः) जनिच्यः (न) इव (पत्नीः)
स्त्रियः (अच्छिन्नम्) छेदभेदरहितम् (तन्तुम्) विस्तीर्णम्
(पयसा) शुद्धार्थसंबन्धरसेन (सरस्वती) प्रशस्तविज्ञानवती
(इडा) शुभैर्गुणैः स्तोतुं योग्या (देवी) देदीप्रमाना (भारती)
धारणप्रोषणकर्त्री (विश्वतूर्तिः) विश्वस्मिन्स्वरमाणा ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या या विश्वतूर्तिर्देवी सरस्वतीडा भारती
च तिस्रो देवीर्देव्यः पयसा हविषा वर्द्धमाना जनयः पत्नीर्नवा-
ऽच्छिन्नं तन्तुमिन्द्रं जुषाणाः सन्ति ता यूयं सेवध्वम् ॥ ४३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—या विद्वत्संयुक्ता वाङ्मनाडीधारण-
शक्तयस्त्रिविधाः सर्वाभिव्याप्ताः सर्वदा प्रसूता व्यवहारहेतवः
सन्ति ता मनुष्यैर्व्यवहारेषु यथावत्संप्रयोक्तव्याः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (विश्वतूर्तिः) जगत् में शीघ्रता करने हारी
(देवी) प्रकाशमान (सरस्वती) उत्तम विज्ञानयुक्त वा (डा) शुभगुणी से
सुति करनी योग्य तथा (भारती) धारण और पोषण करने हारी ये (तिस्रः)
तीन (देवीः) प्रकाशमान शक्तियां (पयसा) शब्द अर्थ और संबंध रूप रस से
(हविषा) देने लेने के व्यवहार और प्राण से (वर्द्धमानाः) बढ़ती हुई (जनयः)
सन्तानोत्पत्तिकरनी हारी (पत्नीः) स्त्रियों के (न) समान (अच्छिन्नम्)
छेदभेदरहित (तन्तुम्) विस्तारयुक्त (इन्द्रम्) बिलुली का (जुषाणाः) सेवन करने
हारी हैं उन का सेवन तुम लोग किया करो ॥ ४३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जो विद्वानों से युक्त वाली नाडी और
धारण करने वाली शक्ति ये तीन प्रकार की शक्तियां सर्वत्र व्याप्त सर्वदा उत्पन्न
हुई व्यवहार के हेतु हैं उन को मनुष्य लोग व्यवहारों में यथावत्प्रयुक्त करें ॥ ४३ ॥

त्वष्टेत्यस्याङ्गिरस ऋषिः । त्वष्टा देवता ।

निचृत् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्विद्वद्विषयमाह ॥

फिर विद्वज्जन के वि० ॥

त्वष्टा दधच्छुम्मिमिन्द्राय वृष्णेऽप्राको-
ऽचिष्टुर्यशसे पुरुणि । वृषा यजन्वृषं भूरि-
रिता मूर्धन्यज्ञस्य समनक्तु देवान् ॥ ४४ ॥

त्वष्टा । दधत् । शुष्मम् । इन्द्राय ।
 वृष्णे । अपाकः । अचिष्टुः । यशसे । पुरुणि ।
 वृषा । यजन् । वृषणम् । भूरिरेता ऽइति
 भूरिरेताः । मूर्धन् । यज्ञस्य । सम् । अनक्तु ।
 देवान् ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(त्वष्टा) विद्युदिव वर्त्तमानो विद्वान् (दधत्)
 दधन् (शुष्मम्) बलम् (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (वृष्णे) पर-
 शक्तिबन्धकाय (अपाकः) अप्रशस्यः । पाक इति प्रशस्यना०
 निघं० ३ । ष (अचिष्टुः) गमनकर्त्ता (यशसे) कीर्त्यै (पुरुणि)
 बहूनि (वृषा) सेक्ता (यजन्) संगच्छमानः (वृषणम्) सेधम्
 (भूरिरेताः) बहुवीर्यः (मूर्धन्) मूर्ध्नि (यज्ञस्य) संगतस्य
 जगतः (सम्) (अनक्तु) कामयताम् (देवान्) विदुषः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा त्वष्टा वृषेन्द्राय वृष्णे शुष्ममपाको
 ऽचिष्टुर्यशसे पुरुणि दधद्भूरिरेता वृषणं यजन् यज्ञस्य मूर्धन्
 देवान् समनक्तु तथा त्वमपि कुरु ॥ ४४ ॥

भावार्थः—यावन् मनुष्यः शुद्धान्तःकरणो न सवेत् तावद्वि-
 द्वत्सङ्गं सत्यशास्त्रप्राणायामाभ्यासं च कुर्याद् यतः शीघ्रं शुद्धान्तः
 करणः स्यादिति ॥ ४४ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जैसे (त्वष्टा) विद्युत् के समान वर्त्तमान विद्वान् (वृषा)
 सेधन कर्त्ता (इन्द्राय) परमैश्वर्य (वृष्णे) और पराये सामर्थ्य को रोकने हारे के
 लिये (शुष्मम्) बल को (अपाकः) अप्रशंसनीय (अचिष्टुः) प्राप्त होने हारा

(यशसे) कीर्ति के लिये (पुरुषि) बहुत पदार्थों को (दधत्) धारण करते हुए (भूरिरेताः) अत्यन्तपराक्रमी (वृषणम्) मेघ को (यजन्) संगत करता (यज्ञस्य) संगति से उत्पन्न हुए जगत् के (मूर्धन्) उत्तम भाग में (देवान्) विद्वानों की (समनक्तु) कामना करे वैसे तू भी कर ॥ ४४ ॥

भावार्थः—जब तक मनुष्य शुद्धान्तःकरण नहीं होवे तब तक विद्वानों का संग सत्यशास्त्र और प्राणायाम का अभ्यास किया करे जिस से शीघ्र शुद्धान्तःकरणवान् हो ॥ ४४ ॥

वनस्पतिरित्यस्याङ्गिरस ऋषिः । वनस्पतिर्देवता ।

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वनस्पतिरवसृष्टो न पाशैस्त्वन्या सम
ज्जज्जमिता न देवः । इन्द्रस्य हव्यैर्जठरं
पृणानः स्वदाति यज्ञं मधुना घृतेन ॥ ४५ ॥

वनस्पतिः । अवसृष्ट इत्यवसृष्टः ।
न । पाशैः । त्वन्या । समज्जन्निति सम्
ज्जजन् । जमिता । न । देवः । इन्द्रस्य ।
हव्यैः । जठरम् । पृणानः । स्वदाति । य-
ज्ञम् । मधुना । घृतेन ॥ ४५ ॥

पदार्थः—(वनस्पतिः) वनस्य वृक्षसमूहस्य पतिः पालकः
(अवसृष्टः) आज्ञप्तः पुरुषः (न) इव (पाशैः) दृढ बन्धनैः

(त्मन्या) आत्मना । अत्र सुपां सुलुगिति टास्थाने यादेशः (सम-
ञ्जन्) संप्रदानः (शमिता) यज्ञः (न) इव (देवः) दिव्यसुखदाता
(इन्द्रस्य) ऐश्वर्यस्य (हव्यैः) अत्तुमर्हैः (जठरम्) उदरमिव
कोशम् (पृणानः) पूर्णं कुर्वन् (स्वदाति) आस्वदेत ।
अत्र लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् (यज्ञम्) अनुष्ठेयम् (मधुना)
क्षौद्रेण (घृतेन) आलयेन ॥ ४५ ॥

अन्वयः—यः पाशैर्वनस्पतिरवसृष्टो न त्मन्या समञ्जन्
देवः शमिता नेन्द्रस्य जठरं पृणानो हव्यैर्मधुना घृतेन च सह
यज्ञं कुर्वन् स्वदाति स रोगहीनः स्यात् ॥ ४५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा वनस्पतिः वर्द्धमानः सन्
फलानि ददाति यथा पाशैर्वृक्षचोरः पापान्निवर्त्तते यथा वा
यज्ञः सर्वं जगद्रक्षति तथा यज्ञसेवो युक्ताऽहारविहारी जनो
जगदुपकारको भवति ॥ ४५ ॥

पदार्थः—जी (पाशैः) दृढ़ बन्धनों से (वनस्पतिः) वृक्ष समूह का पालन
करने द्वारा (अवसृष्टः) आज्ञा दिये हुए पुरुष के (न) समान (त्मन्या) आत्मा
के साथ (समञ्जन्) संपर्क करता हुआ (देवः) दिव्य सुख का देने द्वारा
(शमिता) यज्ञ के (न) समान (इन्द्रस्य) ऐश्वर्य के (जठरम्) उदर के समान
कोश को (पृणानः) पूर्ण करता हुआ (हव्यैः) खाने के योग्य (मधुना) सहित
और (घृतेन) घृत आदि पदार्थों से (यज्ञम्) अनुष्ठान करने योग्य यज्ञ को
करता हुआ (स्वदाति) अच्छे प्रकार स्वाद लेवे वह रोगरहित होवे ॥ ४५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे बड़ आदि वनस्पति बढ़ कर
फलों को देता है जैसे बन्धनों से बंधा हुआ चोर पाप से निवृत्त होता है वा
जैसे यज्ञ सब जगत् की रक्षा करता है वैसे यज्ञ कर्त्ता युक्त आहार विहार करने
वाला मनुष्य जगत् का उपकारक होता है ॥ ४५ ॥

स्तोकानामित्यस्याङ्गिरस ऋषिः । स्वाहाकृतयो देवताः ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स्तोकानामिन्दुं प्रति शूर इन्द्रो वृषाय-
माणो वृषभस्तुराषाट् । घृतपुषा मनसा
मोदमानाः स्वाहा देवाऽऽमृता माद-
यन्ताम् ॥ ४६ ॥

स्तोकानाम् । इन्दुम् । प्रति । शूरः ।
इन्द्रः । वृषायमाणः । वृषयमाणऽ इति
वृषयऽमाणः । वृषभः । तुराषाट् । घृतपु-
षेति घृतऽपुषा । मनसा । मोदमानाः ।
स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(स्तोकानाम्) अल्पाणाम् (इन्दुम्) आर्द्र-
भाविनं जनम् (प्रति) (शूरः) शत्रूणां हिंसकः (इन्द्रः)
ऐश्वर्यवान् (वृषायमाणः) बलिष्ठः सन् (वृषभः) उत्तमः
(तुराषाट्) तुरान् हिंसकान् सहते (घृतपुषा) प्रकाश-
सेविना (मनसा) विज्ञानेन (मोदमानाः) आनन्दिताः

सन्तः (स्वाहा) सत्यया क्रियया (देवाः) विद्वांसः (अमृताः)
आत्मना स्वस्वरूपेण मृत्युरहिताः (मादयन्ताम्) तृप्ता भूत्वाऽ-
न्नानानन्दयन्तु ॥ ४६ ॥

अन्वयः—यथा वृषायमाणो वृषभस्तुराषाट् शूर इन्द्रस्तो-
कानामिन्दुं प्रत्याऽऽनन्दति तथा घृतप्रुषा मनसा स्वाहा च
मोदमाना अमृता देवा मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये जना अल्पगुणमपि जनं
दृष्ट्वाऽर्द्रचित्ता भवन्ति ते सर्वतः सर्वान् सुखयन्ति ॥ ४६ ॥

पदार्थः—जैसे (वृषायमाणः) बलिष्ठ होता हुआ (वृषभः) उत्तम
(तुराषाट्) हिंसक शत्रुओं को सहने द्वारा (शूरः) शूरवीर (इन्द्रः) ऐश्वर्य वाला
(स्तोकानाम्) थोड़ों के (इन्दुम्) कोमल स्वभाव वाले मनुष्य के (प्रति) प्रति
आनन्दित होता है वैसे (घृतप्रुषा) प्रकाश के सेवन करने वाले (मनसा) विज्ञान
से और (स्वाहा) सत्य क्रिया से (मोदमानाः) आनन्दित होते हुए (अमृताः)
आत्मस्वरूप से मृत्युधर्मरहित (देवाः) विद्वान् लोग (मादयन्ताम्) आप लक्ष हो
कर हम को आनन्दित करें ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो मनुष्य अल्पगुण वाले भी मनुष्य
को देख कर स्नेहयुक्त होते हैं वे सब और से सब को सुखी कर देते हैं ॥ ४६ ॥

आयात्विन्दोऽवसुऽ उप न इह स्तुतः । इन्द्रो देवता ।

भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ राजधर्मविषयमाह ॥

अब राजविषय को० ॥

आयात्विन्द्रोऽवसुऽ उप न इह स्तुतः
सधुमादस्तु शूरः । वावृधानस्तविषीर्यस्य
पूर्वीद्यौर्न क्षत्रमभिभूतिं पुण्यात् ॥ ४७ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । अवसे । उप । नः ।
इह । स्तुतः । सधमादितिसधऽमात् । अस्तु ।
शूरः । वावृधानः । ववृधानऽ इति ववृधानः ।
तविषीः । यस्य । पूर्वीः । द्यौः । न । क्षत्रम् ।
अभिभूतीत्यभिऽभूति । पुष्यात् ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(आ) (यातु) आगच्छतु (इन्द्रः) परमैश्वर्य-
धारकः (अवसे) रक्षणाद्याय (उप) (नः) अस्मान् (इह)
अस्मिन् काले (स्तुतः) प्रशंसितः (सधमात्) समानस्थानात्
(अस्तु) (शूरः) (वावृधानः) अत्यन्तं वर्द्धयमानो जनः (तविषीः)
सेनाः (यस्य) (पूर्वीः) पूर्वैर्विद्वद्भिः सुशिक्षयोत्तमाः कृताः ।
(द्यौः) सूर्यप्रकाशः (न) इव (क्षत्रम्) राज्यम् (अभिभूति)
शत्रूणामभिभवकर्त्री (पुष्यात्) पुष्ट्कुर्व्यात् ॥ ४७ ॥

अन्वयः—य इन्द्र इह स्तुतः शूरः पूर्वीक्षत्रविषीर्वावृधानो
यस्याभिभूति क्षत्रं द्यौर्न वर्त्तते यो नः पुष्यात् सोऽस्माकमवस
उपायातु सधमादस्तु ॥ ४७ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सूर्यवत् न्यायविद्योभयप्रकाशकाः
सत्कृतहृष्टपुष्टसेनाः प्रजापोषका दुष्टविनाशकाः स्युस्ते राज्या-
धिकारिणः सन्तु ॥ ४७ ॥

पदार्थः—जो (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य का धारण करने द्वारा (इह) इस
वर्त्तमान काल में (स्तुतः) प्रशंसा को प्राप्त हुआ (शूरः) निर्भय वीर पुरुष (पूर्वीः)
पूर्व विद्वानों ने अच्छी शिक्षा से उत्तम की हुई (तविषीः) सेनाओं की

(वाहधानः) अत्यन्त बढ़ाने द्वारा जन (यस्य) जिस का (अभिमूर्ति) शत्रुओं का तिरस्कार करने द्वारा (क्षत्रम्) राज्य (योः) सूर्य के प्रकाश के (न) समान वर्तता है जो (नः) हम को (पुष्ट्यात्) पुष्ट करे वह हमारे (अवसे) रक्षा आदि के लिये (उप, आ, यातु) समीप प्राप्त होवे और (सधमात्) समान स्थान वाला (अस्तु) होवे ॥ ४७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्य के समान न्याय और विद्या दोनों के प्रकाश करने वाले हों जो सत्कृत हर्ष और पुष्टि से युक्त सेना वाले प्रजा की पुष्टि और दुष्टों का नाश करने वाले हों वे राज्याधिकारी हों ॥ ४७ ॥

आनेत्यस्य वामदेव ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विप्रयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आ न इन्द्रो दूरादा न आसादभि-
ष्टिकृदवसे यासदुग्रः । ओजिष्ठेभिर्नृपति-
र्वज्रबाहुः सङ्गे समत्सु तुर्वणिः पृतन्यून ॥ ४८ ॥

आ । नः । इन्द्रः । दूरात् । आ । नः ।
आसात् । अभिष्टिकृदित्यभिष्टिऽकृत् ।
अवसे । यासत् । उग्रः । ओजिष्ठेभिः ।
नृपतिरिति नृऽपतिः । वज्रबाहुरिति वज्र-
ऽबाहुः । सङ्गइति सम्ऽगे । समत्स्विति
समत्ऽसु । तुर्वणिः । पृतन्यून ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(आ) (नः) अस्माकम् (इन्द्रः) शत्रुविदारकः (दूरात्) विप्रकृष्टाद्देशात् (आ) (नः) (आसात्) समीपात् (अभिष्टिकृत्) योऽभिष्टिं सर्वत इष्टं सुखं करोति सः (अवसे) रक्षणाद्याय (यासत्) यायात् (उग्रः) दुष्टानासुपरि क्रोधकृत् (ओजिष्ठेभिः) बलिष्ठैर्योद्धृभिः (नृपतिः) नृणां पालकः (वज्रबाहुः) वज्रमिव दृढौ बाहू यस्य (सङ्गे) सह (समत्सु) संग्रामेषु (तुर्वणिः) शीघ्रशत्रुहन्ता (पृतन्यून) आत्मनः पृतनाः सेना इच्छून् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—योऽभिष्टिकृद्वज्रबाहुर्नृपतिरोजिष्ठेभिरुग्रस्तुर्वणिरिन्द्रो नोऽवसे समत्सु संगे दूरादासादायासन्नोऽस्मान् पृतन्यूनसततमारक्षेन्मानयेच्च सोऽस्माभिरपि सदा माननीयः ॥ ४८ ॥

भावार्थः—त एव राज्यं कर्तुं मर्हन्ति ये दूरस्थाः समीपस्थाः सर्वाः प्रजा अवेक्षणदूतप्रचाराभ्यां रक्षन्ति शूरवीराणां सत्कारं च सततं कुर्वन्ति ॥ ४८ ॥

पदार्थः—जो (अभिष्टिकृत्) सब ओर से इष्ट सुख करे (वज्रबाहुः) जिस को वज्र के समान दृढ़ भुजा (नृपतिः) नरों का पालन करने हारा (ओजिष्ठेभिः) अति बल वाले योधाओं से (उग्रः) दुष्टों पर क्रोध करने और (तुर्वणिः) शीघ्र शत्रुओं का मारने हारा (इन्द्रः) शत्रुविदारक सेनापति (नः) हमारी (अवसे) रक्षादि के लिये (समत्सु) बहुत संग्रामों में (सङ्गे) प्रसङ्ग में (दूरात्) दूर से (आसात्) और समीप से (आयासत्) आवे और (नः) हमारे (पृतन्यून) सेना और संग्राम की इच्छा करने हारों की (आ) सदा रक्षा और मान्य करे वह हम लोगों का भी सदा माननीय होवे ॥ ४८ ॥

भावार्थः—वे ही पुरुष राज्य करने को योग्य होते हैं जो दूरस्थ और समीपस्थ सब मनुष्यादि प्रजाओं की यथावत् समीक्षण और दूत भेजने से रक्षा करते और शूरवीरों का सत्कार भी निरन्तर करते हैं ॥ ४८ ॥

आनन्दस्य वासदेव ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

पङ्क्तिप्रकृन्तः । पञ्चमः स्वरः ॥

युनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आ न इन्द्रो हरिभिर्यात्वच्छावाचीनो-
ऽवसे राधसे च । तिष्ठाति वज्री मघवा
विरप्शीमं यज्ञमनु नो वाजसातौ ॥ ४६ ॥

आ । नः । इन्द्रः । हरिभिरिति हरिऽभिः ।
यातु । अच्छ । अवाचीनः । अवसे । राधसे ।
च । तिष्ठाति । वज्री । मघवेति मघऽवा ।
विरप्शीति विऽरप्शी । इमम् । यज्ञम् ।
अनु । नः । वाजसाताविति वाजऽसातौ ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(आ) (नः) अस्माकम् (इन्द्रः) ऐश्वर्यप्रदः
सेनाधीशः (हरिभिः) सुशिक्षितैरश्वैः (यातु) प्राप्नोतु (अच्छ)
सुष्ठुरीत्या (अवाचीनः) विद्यादिवलेनाभिगन्ता (अवसे)
रक्षणादाय (राधसे) धनाय (च) (तिष्ठाति) तिष्ठेत्
(वज्री) प्रशस्तशस्त्रविद्याशिक्षितः (मघवा) परमपूजितधन
युक्ताः (विरप्शी) महान् (इमम्) (यज्ञम्) सत्यं न्यायाख्यम्
(अनु) आनुकूल्ये (नः) अस्माकम् (वाजसातौ) संग्रामे ॥ ४६ ॥

अन्वयः—यो मघवा विरपश्यर्वाचीनो वज्रीन्द्रो हरिभिर्नो-
वसेराधसे च वाजसातौ तिष्ठाति स न इमं यज्ञमच्छान्वयातु ॥ ४६ ॥

भावार्थः—ये युद्धविद्याकुशला महाबलिष्ठाः प्रजाधनवर्द्ध-
कास्सुशिक्षिताऽश्वहस्त्यादियुक्ता मङ्गलकारिणस्स्युस्ते हि राज-
पुरुषास्सन्तु ॥ ४६ ॥

पदार्थः—जो (मघवा) परम प्रशंसित धन युक्त (विरपशी) महान्
(अर्वाचीनः) विद्यादि बल से सम्मुख जानी वाला (वज्री) प्रशंसित शस्त्र विद्या
की शिक्षा पाये हुए (इन्द्रः) ऐश्वर्य का दाता सेनाधीश (हरिभिः) अच्छी शिक्षा
किये हुए घोड़ों से (नः) हम लोगों की (अघसे) रक्षा आदि के लिये (धनाय, च)
और धन के लिये (वाजसातौ) संग्राम में (अनु, तिष्ठाति) अनुकूल स्थित हो वह
(नः) हमारे (इमम्) इस (यज्ञम्) सत्यन्यायपालन करने रूप राज्यव्यवहार
को (अच्छ, आ, यातु) अच्छे प्रकार प्राप्त हो ॥ ४६ ॥

भावार्थः—जो युद्धविद्या में कुशल बड़े बलवान् प्रजा और धन की हडि
करने हारे उत्तम शिक्षा युक्त हाथी और घोड़ों से युक्त कल्याण ही के आचरण
करने हारे ही वेही राजपुरुष हीवे ॥ ४६ ॥

त्रातारमित्यस्य गर्ग ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

विराट्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे
सुहवं शूरमिन्द्रम् । हवामिश्रं पुरुहूत-
मिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धातिविन्द्रः ॥ ५० ॥

तृ॒तार॑म् । इन्द्र॑म् । अ॒वि॒तार॑म् । इन्द्र॑म् ।
 हवे॑ हव॒ऽ इति॑ हवे॑ऽहवे । सु॒हव॑मिति॑ सु॒ऽ-
 हव॑म् । शूर॑म् । इन्द्र॑म् । ह्व॒यामि॑ । श॒क्रम् ।
 पु॒रु॒हू॒तमि॑ति॑ पु॒रु॒ऽहू॒तम् । इन्द्र॑म् । स्व॒स्ति ।
 नः॑ । म॒घवे॑ति॑ म॒घ॒ऽवा । धा॒तु । इन्द्रः॑ ॥ ५० ॥

पदार्थः—(तृ॒तार॑म्) रत्नितारम् (इन्द्र॑म्) दुष्टविदारकम्
 (अ॒वि॒तार॑म्) प्रीणयितारम् (इन्द्र॑म्) परमैश्वर्यप्रदम् (हवे॑हवे)
 युद्धेयुद्धे (सु॒हव॑म्) सुषाह्वानम् (शूर॑म्) शत्रुहिंसकम् (इन्द्र॑म्)
 राज्यधारकम् (ह्व॒यामि॑) आह्वयामि (श॒क्रम्) आशुकर्तारम्
 (पु॒रु॒हू॒तम्) पुरुभिर्विहुभिर्विद्वद्भिराहूतम् (इन्द्र॑म्) शत्रुदल-
 विदारकम् (स्व॒स्ति) सुखम् (नः॑) अस्मभ्यम् (म॒घ॒ऽवा) परमपूज्यः
 (धा॒तु) दधातु (इन्द्रः॑) प्रशस्तसेनाधारकः ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे सभाध्यक्ष यं हवेहवे तृ॒तार॑मिन्द्र॑मवि॒तार॑मिन्द्रं
 सु॒हवं शूर॑मिन्द्रं श॒क्रं पु॒रु॒हू॒तमिन्द्रं त्वां ह्व॒यामि॑ स म॒घवेन्द्र॑स्त्वं
 नः स्व॒स्ति धा॒तु ॥ ५० ॥

भावार्थः—मनुष्यास्तमेव सर्वदा सत्कुर्युर्यो विद्यान्यायधर्म-
 सेवकः सुशीलो जितेन्द्रियः सन् सर्वेषां सुखवर्द्धनाय प्रयतेत ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे सभाध्यक्ष जिस (हवेहवे) प्रत्येक संग्राम में (तृ॒ता-
 रम्) रक्षा करने (इन्द्र॑म्) दुष्टों के नाश करने (अ॒वि॒तार॑म्) प्रीति कराने
 (इन्द्र॑म्) उत्तम ऐश्वर्य के देने (सु॒हव॑म्) सुन्दरता से बुलाये जाने (शूर॑म्)
 शत्रुओं का विनाश कराने (इन्द्र॑म्) राज्य का धारण करने और (श॒क्रम्)
 कार्यों में शीघ्रता करने हारे (पु॒रु॒हू॒तम्) बहुतों से सत्कार पाये हुए तथा
 (इन्द्र॑म्) शत्रुसेना के विदारण करने हारे तुझ को (ह्व॒यामि॑) सत्कार पूर्वक
 बुलाता हूँ सो (म॒घ॒ऽवा) बहुत धनयुक्त (इन्द्रः॑) उत्तम सेना का धारण करने
 हारा तू (नः॑) हमारे लिये (स्व॒स्ति) सुख का (धा॒तु) धारण कर ॥ ५० ॥

भावार्थः—मनुष्य उसी पुरुष का सदा सत्कार करे जो विद्या न्याय और धर्म का सेवक सुशील और जितेन्द्रिय हुआ सब के सुख को बढ़ाने के लिये निरन्तर यत्न किया करे ॥ ५० ॥

इन्द्र इत्यस्य गर्ग ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुना राजविषयमाह ॥

फिर राज वि० ॥

इन्द्रः सुतामा स्ववाँः॥५ अवीभिः सुमृ-
ड्डीको भवतु विश्ववेदाः । बाधन्तां द्वेषोऽ
अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥५१॥
इन्द्रः । सुतामेति सुञ्चामा । स्ववा-
निति स्ववान् । अवीभिरित्यवः५भिः ।
सुमृड्डीकऽइति सुमृड्डीकः । भवतु । विश्व-
वेदाऽइति विश्ववेदाः । बाधन्ताम् । द्वेषः ।
अभयम् । कृणोतु । सुवीर्यस्येति सुवीर्यस्य ।
पतयः । स्याम ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) ऐश्वर्यवर्द्धकः (सुतामा) सुष्ठुरत्नकः
(स्ववान्) बहवः स्वे स्वकीया उत्तमा जना विद्यन्ते यस्य सः
(अवीभिः) न्यायपुरस्सरै रत्नणादिभिः (सुमृड्डीकः) सुखकर

(भवतु) (विश्ववेदाः) समग्रधनः (वाधताम्) (द्वेषः) शत्रून्
 (अभयम्) (कृणोतु) (सुवीर्यस्य) सुष्ठुपराक्रमस्य (पतयः)
 पालकाः (स्याम) भवेम ॥ ५१ ॥

अन्वयः—यः सुत्रामा स्ववान् विश्ववेदाः सुमृडौकोऽभवत् ।
 इन्द्रोऽवोभिः प्रजा रक्षेत् स द्वेषो वाधतामभयं कृणोतु स्वयमपि
 तादृश एव भवतु यतो वयं सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ५१ ॥

भावार्थः—यदि राजपुरुषा विद्याविनयाभ्यां युक्ता भूत्वा
 प्रजा रक्षका नाभविष्यन्स्त्वाहं सुखवृद्धिरपि नाभविष्यत् ॥ ५१ ॥

पदार्थः—जो (सुत्रामा) अच्छे प्रकार रक्षा करने हारा (स्ववान्) स्वकीय
 बहुत उत्तम जनों से युक्त (विश्ववेदाः) समग्र धनवान् (सुमृडौकः) अच्छा सुख
 करने और (इन्द्रः) ऐश्वर्य का बढ़ाने वाला राजा (अवोभिः) न्यायपूर्वक रक्षणादि से
 प्रजा की रक्षा करे वह (द्वेषः) शत्रुओं को (वाधताम्) हठावे (अभयम्) सब
 को भयरहित (कृणोतु) करे और आप भी वैसा ही (भवतु) हो जिस से हम
 लोग (सुवीर्यस्य) अच्छे पराक्रम के (पतयः) पालने हारे (स्याम) हों ॥ ५१ ॥

भावार्थः—जो विद्या विनय से युक्त हो के राजपुरुष प्रजा की रक्षा
 करने हारे न हों तो सुख की वृद्धि भी न होवे ॥ ५१ ॥

तस्येत्यस्य गर्गक्षत्रिः । इन्द्रो देवता । भुरिक्-

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तस्य वयं सुमृतौ यज्ञियस्यापि भद्रं सौ'
 मनसे स्याम । स सुत्रामा स्ववा॥२॥ इन्द्रो'
 ऽअस्मेऽआराच्चिद्द्वेषः सनुतयुयोतु ॥ ५२ ॥

तस्य । वयम् । सुमताविति सुमृतौ ।
यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे ।
स्याम् । सः । सुत्रामेति सुत्रामा । स्ववा-
निति स्ववान् । इन्द्रः । अस्मेऽइत्यस्मे ।
आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(तस्य) पूर्वोक्तस्य समेशस्य राज्ञः (वयम्) राज-
प्रजाः (सुमृतौ) सुष्ठुसंमतौ (यज्ञियस्य) यज्ञमनुष्ठातुमर्हस्य
(अपि) (भद्रे) कल्याणकरे (सौमनसे) शोभने मनसि भवे
व्यवहारे (स्याम्) (सः) (सुत्रामा) सुष्ठुत्राता (स्ववान्)
प्रशस्तं स्वं विद्यते यस्य सः (इन्द्रः) पितृवद्वर्तमानस्समेशः
(अस्मे) अस्माकम् (आरात्) दूरात्समीपाद्वा (चित्) अपि
(द्वेषः) शत्रून् (सनुतः) सदा (युयोतु) दूरीकरोतु ॥ ५२ ॥

अन्वयः—यस्सुत्रामा स्ववानिन्द्रः समेशोऽस्मे द्वेष आराच्चि-
त्सनुतर्युयोतु तस्य यज्ञियस्य सुमृतौ भद्रे सौमनसे ऽप्यनुकूलाः
स्याम् सोऽस्माकं राजा वयं तस्य प्रजाश्च ॥ ५२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैस्तस्यैव संमतौ स्यातव्यं यः पक्षपातहीनो
धार्मिकः न्यायेन प्रजापालनतत्परः स्यात् ॥ ५२ ॥

पदार्थः—जो (सुत्रामा) अच्छे प्रकार से रक्षा करने (स्ववान्) और
प्रशंसित अपना कुल रखने द्वारा (इन्द्रः) पिता के समान वर्तमान सभा का
अध्यक्ष (अस्मे) हमारे (द्वेषः) शत्रुओं को (आरात्) दूर और समीप से

(चित्) भी (सनुतः) सब काल में (युयोतु) दूर करे (तस्य) उस पूर्वोक्त (यज्ञियस्य) यज्ञ के अनुष्ठान करने योग्य राजा की (सुमती) सुन्दर मति में और (भद्रे) कल्याण करने वाले (सौमनसे) सुन्दर मन में उत्पन्न हुए व्यवहार में (अपि) भी, हम लोग राजा के अनुकूल वरतने वाले (स्याम) होवे और (सः) वह हमारा राजा और (वयम्) हम उस की प्रजा अर्थात् उस के राज्य में रहने वाले हों ॥ ५२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उसी की संमति में स्थिर रहना उचित है जो पक्षपात से रहित और न्याय से प्रजापालन में तत्पर हो ॥ ५२ ॥

आमन्दैरित्यस्य विम्वामिच ऋषिः । इन्द्रोदेवता ।

निचृद् बृहतौछन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आ म॒न्दैरि॒न्द्र ह॒रिभि॒र्या॒हि म॒यूर॑रोमभिः ।
मा त्वा केचि॒न्निय॑म॒न्विं न प्रा॒शिनो॑ऽति
ध॒न्वे॑व तां॥ऽ इ॒हि ॥ ५३ ॥

आ । म॒न्दैः । इ॒न्द्र । ह॒रिभि॒रिति॑ ह॒रि-
ऽभिः । या॒हि । म॒यूर॑रोमभि॒रिति॑ म॒यूर॑रो-
मऽभिः । मा । त्वा । के । चि॒त् । नि ।
य॒मन् । विम् । न । प्रा॒शिनः । अ॒तिध॒न्वे॑वे-
त्य॒तिध॒न्वऽइव । तान् । इ॒हि ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(आ) (मन्द्रैः) प्रशंसितैः (इन्द्र) परमैश्वर्यवर्द्धक (हरिभिः) अश्वैः (याहि) (मयूररोमभिः) मयूरस्य रोमाणीव रोमा येषां ते (मा) (त्वा) त्वाम् (केचित्) (नि) विनिग्रहार्थे (यमन्) यच्छेयुः (विम्) पक्षिणम् (न) इव (पाशिनः) बहुपाशयुक्ता व्याधाः (अतिधन्वेव) महेष्वासा इव (तान्) (इहि) ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र सेनेश त्वं मन्द्रैर्मयूररोमभिर्हरिभिल्लान् शत्रून् विजेतुं याहि तत्र त्वा—त्वां पाशिनो विन्न केचिन्मा नियमस्त्वमतिधन्वेवैहि ॥ ५३ ॥

भावार्थः—अन्तीपमावाचकलु०—यदा शूरः शत्रुविजयाय गच्छेयुस्तदा सर्वतो बलं समीच्याऽलं सामग्रा शत्रुभिस्सह युद्धास्वविजयं कुर्युः यथा शत्रवो वशं न कुर्युस्तथाऽनुतिष्ठन्तु ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) उत्तम ऐश्वर्य्य के बढ़ाने हारे सेनापति तू (मन्द्रैः) प्रशंसायुक्त (मयूररोमभिः) मोर के रोमों के सदृश रोमों वाले (हरिभिः) घोड़ों से युक्त ह्री के (तान्) उन शत्रुओं के जीतने को (याहि) जा वहाँ (त्वा) तुझ को (पाशिनः) बहु पाशों से युक्त व्याध लोग (विम्) पक्षि को बांधने के (न) समान (केचित्) कोई भी (मा) मत (नियमन्) बांधे तू (अतिधन्वेव) बड़े धनुषधारी के समान (ऐहि) अच्छे प्रकार आओ ॥ ५३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलु०—जब शत्रुओं के विजय को जावे तब सब ओर से अपनी बल की परीक्षा कर पूर्ण सामग्री से शत्रुओं के साथ युद्ध करके अपना विजय करें जैसे शत्रु लोग अपने को यश न करें वैसा युद्धारम्भ करें ॥ ५३ ॥

एवदित्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

युनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रवाहुं वसिष्ठासोऽ
अभ्युर्चन्त्यकैः । स नः स्तुतो वीरवद्वातु
गोमदय्यं प्रात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५४ ॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्र-
वाहुमिति वज्रऽवाहुम् । वसिष्ठासः ।
अभि । अर्चन्ति । अकैः । सः । नः । स्तुतः ।
वीरवदिति वीरऽवत् । धातु । गोमदिति
गोऽमत् । यूयम् । प्रात । स्वस्तिभिरिति
स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(एव) निश्चये (इत्) अपि (इन्द्रम्) शत्रु-
विदारकम् (वृषणम्) बलिष्ठम् (वज्रवाहुम्) वज्रवद्भुजम्
(वसिष्ठासः) अतिशयेन वसवः (अभि) सर्वतः (अर्चन्ति)
सत्कुर्वन्ति (अकैः) पूजितैः कर्मभिः (सः) (नः) अस्मान्
(स्तुतः) प्रशंसितः (वीरवत्) वीरैर्युक्तम् (धातु) दधातु

(गोमत्) प्रशंसिता गावो गवाद्यः पशवो यस्मिन् (यूयम्)
(पात) (स्वस्तिभिः) कल्याणकरैः कर्मभिः (सदा) सर्वस्मिन्
काले (नः) अस्मान् ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे वसिष्ठासो यं वृषणं वज्रवाहुमिन्द्रमकैर्विद्वां-
सोऽभ्यर्चन्ति तमेव यूयमिदर्वन्त स स्तुतो नो गोमत् वीरवद्राज्यं
धातु यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ ५४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यथा राजपुरुषाः प्रजा
रक्षेयुस्तथैतान् प्रजाजना अपि रक्षन्तु ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे (वसिष्ठासः) अतिशय वास करने हारे जिस (वृषणम्)
बलवान् (वज्रवाहुम्) शस्त्रधारी (इन्द्रम्) शत्रु के मारने हारे को (अकैः)
प्रशंसित कर्मों से विद्वान् लोग (अभ्यर्चन्ति) यथावत् सत्कार करते हैं (एव)
उसी का (यूयम्) तुम लोग (इत्) भी सत्कार करो (सः) सो (स्तुतः) स्तुति
को प्राप्त हो के (नः) हम को और (गोमत्) उत्तम गाय आदि पशुओं से युक्त
(वीरवत्) शूरवीरों से युक्त राज्य को (धातु) धारण करे और तुमलोग (स्वस्तिभिः)
सुखों से (नः) हम को (सदा) सब दिन (पात) सुरक्षित रखे ॥ ५४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे राजपुरुष प्रजा की रक्षा करें वैसे
राजपुरुषों की प्रजाजन भी रक्षा करें ॥ ५४ ॥

समिद्धोऽग्निरित्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा

देवताः । अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ स्त्रीपुरुषयोर्विषयमाह ॥

अब स्त्रीपुरुषों का वि० ॥

समिद्धोऽग्निरश्विना तप्तो घर्मो
विराट् सुतः । दुहे धेनुः सरस्वती सोमश्च
शुक्रमिहेन्द्रियम् ॥ ५५ ॥

समिद्धोऽदिति समोऽद्विः । अग्निः । अ-
श्विना तप्तः । घर्मः । विराडिति विराट् ।
सुतः । दुहे । धेनुः । सरस्वती । सोमम् ।
शुक्रम् । इह । इन्द्रियम् ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(समिद्धः) सम्यक् प्रदीप्तः (अग्निः) पावकः
(अश्विना) शुभगुणेषु व्याप्तौ (तप्तः) (घर्मः) यज्ञ इव संगतियुक्तः
(विराट्) विविधतया राजते (सुतः) प्रेरितः (दुहे) (धेनुः)
दुग्धदात्री गौरिव (सरस्वती) शास्त्रविज्ञानयुक्ता वाक् (सोमम्)
ऐश्वर्यम् (शुक्रम्) शुद्धम् (इह) अस्मिन् संसारे (इन्द्रियम्)
धनम् ॥ ५५ ॥

अन्वयः—यथेह धेनुस्सरस्वती शुक्रं सोममिन्द्रियं च दोग्धि
तथैतमहं दुहे हे अश्विना तप्तो विराट् सुतः समिद्धो घर्मोऽग्नि-
र्यथाविश्वं पाति तथाहमेतत्सर्वं रक्षेयम् ॥ ५५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—अस्मिन् संसारे तुल्यगुणकर्म-
स्वभावौ स्त्रीपुरुषौ सूर्यवत्सत्कीर्तिप्रकाशमानौ पुरुषार्थिनौ
भूत्वा धर्मैश्वर्यं सततं संचिनुताम् ॥ ५५ ॥

पदार्थः—जैसे (इह) इस संसार में (धेनुः) दूध देने वाली गाय के
समान (सरस्वती) शास्त्र विज्ञान युक्त वाणी (शुक्रम्) शुद्ध (सोमम्) ऐश्वर्य और
(इन्द्रियम्) धन को परिपूर्ण करती है वैसे उसे मैं (दुहे) परिपूर्ण करूँ । हे
(अश्विना) शुभ गुणों में व्याप्त स्त्री पुरुषो (तप्तः) तपा (विराट्) और
विविध प्रकार से प्रकाशमान (सुतः) प्रेरणा को प्राप्त (समिद्धः) प्रदीप्त

(धर्मः) यज्ञ के समान संगति युक्त (अग्निः) पावक जगत् की रक्षा करता है वैसे मैं इस सब जगत् की रक्षा करूँ ॥ ५५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० इस संसार में तुल्य गुण कर्म स्वभाव वाले स्त्री पुरुष सूर्य के समान कीर्ति से प्रकाशमान पुरुषार्थी होके धर्म से ऐश्वर्य को निरन्तर संचित करें ॥ ५५ ॥

तनूपादित्यस्य विदर्भिः कृषिः । अश्वि सरस्वतीन्द्रा

देवताः । विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ प्रकृतविषये वैद्यविद्यासंचरणमाह ॥

अब इस प्रकृत विषय में वैद्य विद्या के संचार को अगले मंत्र में कहते हैं ॥

तनूपा भिषजा सुतेऽश्विनीभा सरस्वती ।
मध्वा रजांसीन्द्रियमिन्द्राय पृथिभिर्व
हान् ॥ ५६ ॥

तनूपेति तनूपा । भिषजा । सुते । अ-
श्विनी । उभा । सरस्वती । मध्वा । रजा-
ंसी । इन्द्रियम् । इन्द्राय । पृथिभिरिति
पृथिभिः । ब्रह्मान् ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(तनूपा) यौ तनुपातस्तौ (भिषजा) वैद्यक-
विद्यावेत्तारौ (सुते) उत्पन्ने जगति (अश्विनी) व्याप्तशुभगुण
कर्मस्वभावौ (उभा) उभौ (सरस्वती) सरो बहु विज्ञानं विद्या-
ते ययोस्तौ (मध्वा) मधुरेण द्रव्येण (रजांसि) लोकान्

(इन्द्रियम्) धनम् (इन्द्राय) राज्ञे (पथिभिः) मार्गैः (वह्नान्) वहन्तु प्राप्तुवन्तु ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा भिषजा तनूपोभाश्विना विद्या-
सुशिक्षितौ स्त्रीपुरुषौ सरस्वती च मध्वा सुतेऽस्मिन् जगति स्थित्वा
पथिभिरिन्द्राय रजांसीन्द्रियं च दध्यातां तथैतद्वहान् ॥ ५६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० यदि स्त्रीपुरुषा वैद्यकविद्यां न
जानीयुस्तर्हि रोगाणान्निवृत्तिं स्वास्थ्यसंपादनं च कर्तुं धर्मं
व्यवहारं निरन्तरं चरितुं च न शक्नुयुः ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो आप लोग जैसे (भिषजा) वैद्यक विद्या के जानने
हारि (तनूपा) शरीर के रक्षक (उभा) दोनों (अश्विना) शुभ गुण कर्म स्वभावों
में व्याप्त स्त्री पुरुष (सरस्वती) बहुत विज्ञान युक्त वाणी (मध्वा) सींठे गुण से
युक्त (सुते) उत्पन्न हुए इस जगत् में स्थित हो कर (पथिभिः) मार्गों
से (इन्द्राय) राजा के लिये (रजांसि) लोकों और (इन्द्रियम्) धन को धारण
करें वैसे इन को (वहान्) प्राप्त हजिये ॥ ५६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु० जो स्त्री पुरुष वैद्यक विद्या को न जा-
नें तो रोगों की निवारण और शरीरादि की स्वस्थता को और धर्म व्यवहार में
निरन्तर चलने को समर्थ नहीं होंगे ॥ ५६ ॥

इन्द्रायेत्यस्य विद्भिर्भिक्षुभिः । अश्वि सरस्वतीन्द्रादेवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ प्राधान्येन भिषजां व्यवहारमाह ॥

अब प्रधानता से वैद्यों के व्यवहार को कहते हैं ॥

इन्द्रायेन्दुश्च सरस्वती नराशुंसेन
नृग्नहुम् । अधातामश्विना मधु भिषजं
भिषजा सुते ॥ ५७ ॥

इन्द्राय । इन्दुम् । सरस्वती । नराश-
शंसेन । नग्नहुम् । अधाताम् । अश्विना ।
मधु । भेषजम् । भिषजा । सुते ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(इन्द्राय) दुःखविदारणाय (इन्दुम्) परमैश्वर्यम्
(सरस्वती) प्रशस्तविद्यायुक्तावाणी(नराशंसेन) नरैः स्तुतेन(नग्नहुम्)
यो नन्दयति स नग्नस्तमाददातीति (अधाताम्) दध्याताम्
(अश्विना) वैद्यकविद्याव्यापिनौ (मधु) ज्ञानवर्द्धकमधुरादिगुण-
युक्तम् (भेषजम्) औषधम् (भिषजा) सदैवौ (सुते) उत्पन्ने
ऽस्मिन् जगति ॥ ५७ ॥

अन्वयः—अश्विनाभिषजेन्द्राय सुते मधु भेषजमधाताम् ।
नराशंसेन सरस्वती नग्नहुमिन्दुमादधातु ॥ ५७ ॥

भावार्थः—वैद्या द्विधा एकं ज्वरादिशरीररोगाऽपहारका-
श्चिकित्सकाः । अपरे मानसाविद्यादिरोगविनाशका अध्यापको-
पदेशकास्सन्ति यत्रैते वर्तन्ते तत्र रोगाणां विनाशात्सर्वे प्राणिन
आधिव्याधिमुक्ता भूत्वा सुखिनो भवन्ति ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(अश्विना) वैद्यक विद्या में व्याप्त (भिषजा) उत्तम वैद्यजन
(इन्द्राय) दुःख नाश के लिये (सुते) उत्पन्न हुए इस जगत् में (मधु) ज्ञानवर्द्धक
कीमलतादिगुणयुक्त (भेषजम्) औषध को (अधाताम्) धारण करे और (नराशंसेन)
मनुष्यों से स्तुतिकिये हुए वचन से (सरस्वती) प्रशस्तविद्यायुक्त वाणी(नग्नहुम्) आनन्द
करानी वाले विषय को ग्रहण करने वाले (इन्दुम्) ऐश्वर्य को धारण करे ॥ ५७ ॥

भावार्थः—वैद्य दो प्रकार के होते हैं एक ज्वरादि शरीररोगों के नाशक
चिकित्सा करने वाले और दूसरे मन के रोग जो कि अविद्यादि मानस क्लेश हैं
उन के निवारण करने वाले अध्यापक उपदेशक हैं जहाँ ये रहते हैं वहाँ रोगों
के विनाश से प्राणि लोग शरीर और मन के रोगों से छूट कर सुखी होते हैं ॥ ५७ ॥

आजुह्वानेत्यस्य विदर्भिर्जृष्टिः । अश्विनसरस्वतीन्द्रा देवताः ।

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आजुह्वाना सरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणि वी-
र्यम् । इडाभिरश्विनानाविषं समूर्जं संधु-
रयिं दधुः ॥ ५८ ॥

आजुह्वानेत्याऽजुह्वाना । सरस्वती ।
इन्द्राय । इन्द्रियाणि । वीर्यम् । इडाभिः ।
अश्विनौ । इषम् । सम् । ऊर्जम् । सम् ।
रयिम् । दधुः ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(आजुह्वाना) समन्तात् शब्दायमाना (सरस्वती)
प्रशस्तज्ञानवती स्त्री(इन्द्राय) परमैश्वर्ययुक्ताय पत्ये (इन्द्रियाणि)
श्रोत्रादीनि, ऐश्वर्यजनकानि सुवर्णादीनि वा(वीर्यम्) शरीरबलकरं
घृतादि (इडाभिः) प्रशंसिताभिरोषधीभिः (अश्विनौ) सूर्या-
चन्द्रसंसाविव वैद्यकविद्याकार्ये प्रकाशमानौ (इषम्) अन्नादिकम्
(सम्) (ऊर्जम्) पराक्रमम् (सम्) (रयिम्) धर्मश्रियम्
(दधुः) दध्युः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—आजुह्वाना सरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणि वीर्यं चाश्वि-
नाविडाभिरोषधिभिरिषं समूर्जं रयिं च संधुः ॥ ५८ ॥

भावार्थः—त एव विद्यावन्तः सन्ति ये मनुष्याणां रोगान् नाशयित्वा शरीरात्मबलमुन्नयन्ति सैव पतिव्रता स्त्री ज्ञेया या पत्युः सुखाय धनघृतादि वस्तु स्थापयति ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(आजुह्वाना) सब ओर से प्रशंसा किई हुई (सरस्वती) उत्तम ज्ञानवती स्त्री (इन्द्राय) परमैश्वर्य युक्त पति के लिये (इन्द्रियाणि) अन्न आदि इन्द्रिय वा ऐश्वर्य उत्पन्न करने हारे सुवर्ण आदि पदार्थों और (वीर्यम्) शरीर में बल के करने हारे घृतादि का तथा (अश्विनी) सूर्यचन्द्र के सदृश वैद्यक विद्या के कार्य में प्रकाशमान वैद्यजन (इडाभिः) अतिउत्तम औषधियों के साथ (द्रवम्) अन्न आदि पदार्थ (समूर्जम्) उत्तम पराक्रम (रयिम्) और उत्तम धर्म श्री का (सं, दधुः) सम्यक् धारण करे ॥ ५८ ॥

भावार्थः—वे ही उत्तम विद्यावान् हैं जो मनुष्यों के रोगों का नाश करके शरीर और आत्मा के बल को बढ़ाते हैं वही पतिव्रता स्त्री जाननी चाहिये कि जो पति के सुख के लिये धन और घृत आदि वस्तु धर रखती है ॥ ५८ ॥

अश्विनेत्यस्य विदभिर्कृषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा

देवताः । अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः खरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्विना नमुचेः सुतं सोमं शुक्रं
परिस्रुता । सरस्वती तमाभरद्बर्हिषेन्द्राय
पातवे ॥ ५९ ॥

अश्विना । नमुचेः । सुतम् । सोमम् ।
शुक्रम् । परिस्रुतेति परिस्रुता । सरस्वती ।

तम् । आ । अभरत् । बर्हिषा । इन्द्राय ।
पातवे ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(अश्विना) सद्गुणकर्मस्वभावव्यापिनौ (नमुचेः)
यो न मुञ्चति तस्यासाध्यस्यापि रोगस्य (सुतम्) सम्यक्
निष्पादितम् (सोमम्) सोमाद्योषधिगणम् (शुक्रम्) वीर्य-
करम् (परिश्रुता) परितः सर्वतो गच्छन्तावव्याहतगती । सु गतौ
धातोः क्तिप् तुक् द्विवचनस्य सुपामित्यात्वम् (सरस्वती) प्रशंसिता
गृहिणी तथा पुरुषः (तम्) (आ) (अभरत्) विभर्त्ति (व-
र्हिषा) सुखवर्द्धकेन कर्मणा (इन्द्राय) परमैश्वर्यसुखाय (पातवे)
पातुं । अत्र पा धातोस्तुमर्थे तवेन् प्रत्ययः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—यौ परिश्रुताऽश्विना सरस्वतीवर्हिषेन्द्राय नमुचे-
निवारणाय च शुक्रं सुतं सोमं पातवे तमाभरत् समन्ताद्भरतः
सदा तावेव सुखिनौ भवतः ॥ ५६ ॥

भावार्थः—ये साङ्गोपाङ्गान् वेदान् पठित्वा हस्तक्रियां
विजानन्ति तेऽसाध्यानपि रोगान्निवर्त्तयन्ति ॥ ५६ ॥

पदार्थः—जो (परिश्रुता) सब ओर से अच्छे चलन युक्त (अश्विना)
शुभ गुण कर्म स्वभावों में व्याप्त (सरस्वती) प्रशंसा युक्त स्त्री तथा पुरुष (वर्हिषा)
सुख बढ़ाने वाले कर्म से (इन्द्राय) परमैश्वर्य के सुख के लिये और (नमुचेः) जो
नहीं छोड़ता उस असाध्य रोग के दूर होने के लिये (शुक्रम्) वीर्यकारी (सुतम्)
अच्छे सिद्ध किये (सोमम्) सोम आदि ओषधियों के समूह की (पातवे) रक्षा
के लिये (तम्) उस रस को (आ, अभरत्) धारण करती और करता है वेही सर्वदा
सुखी रहते हैं ॥ ५६ ॥

भावार्थः—जो अङ्ग उपाङ्ग सहित वेदों की पढ़ के हस्तक्रिया जानते हैं
वे असाध्य रोगों को भी दूर करते हैं ॥ ५६ ॥

कवष्य इत्यस्य विदर्भिर्नृषिः । अश्विनसरस्वतीन्द्रा देवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषयमाह ॥

अब विद्वद्भिः ॥

कवष्यो न व्यचस्वतीरश्विभ्यां न दुरो
दिशः । इन्द्रो न रोदसीऽ उभे दुहे कामा-
न्तसरस्वती ॥ ६० ॥

कवष्यः । न । व्यचस्वतीः । अश्विभ्या-
मित्यश्विभ्याम् । न । दुरः । दिशः । इन्द्रः ।
न । रोदसीऽइति रोदसी । उभे इत्युभे ।
दुहे । कामान् । सरस्वती ॥ ६० ॥

पदार्थः—(कवष्यः) प्रशस्ताः । अत्र कु शब्दे धातोर्बाहु-
लकादौणादिकोऽष्ट प्रत्ययः (न) इव (व्यचस्वतीः) व्याप्तिमत्यः
(अश्विभ्याम्) सूर्याचन्द्रमोभ्याम् (न) (इव) (दुरः) द्वाराणि
(दिशः) (इन्द्रः) विद्युत् (न) इव (रोदसी) द्यावापृथिव्यौ (उभे)
(दुहे) पिपर्मि (कामान्) (सरस्वती) प्रशस्तविज्ञानयुक्ता ॥ ६० ॥

अन्वयः—सरस्वत्यहमिन्द्राश्विभ्यां व्यचस्वतीः कवष्यो
दिशो न दुरो न उभे रोदसी न वा कामान् दुहे ॥ ६० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथेन्द्रः सूर्याचन्द्रमोभ्यां दिशां
द्वाराणां चान्धकारं विनाशयति यथा वा भूमिप्रकाशो धरति तथा
विदुषी पुरुषार्थेनेच्छाः प्रपूरयेत् ॥ ६० ॥

पदार्थः—(सरस्वती) प्रतिश्रेष्ठ ज्ञानवती मैं (इन्द्रः) विजुली (अश्वि-
भ्याम्) सूर्य और चन्द्रमा से (व्यचस्वतीः) व्याप्त होने वाली (कवध्यः) अत्यन्त
प्रशंसित (दिशः) दिशाओं की (न) जैसे तथा (दुरः) दारों की (न) जैसे
वा (उमे) दोनों (रोदसी) आकाश और पृथिवी की जैसे (न) वैसे (कामान्)
कामनाओं की (दुहे) पूर्ण करती हं ॥ ६० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे विजुली सूर्यचन्द्रमा से दिशाओं
की और दारों के अन्धकार का नाश करती है वा जैसे पृथिवी और प्रकाश का
धारण करती है वैसे पंडिता स्त्री पुरुषार्थ से अपनी इच्छा पूर्ण करे ॥ ६० ॥

उपासानक्तमित्यस्य विदर्भिर्कट्षिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा
देवताः । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विप्रयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

उपासा नक्तमश्विना दिवेन्द्रं साय-
मिन्द्रियैः । संजानाने सुपेशसा समञ्जाते
सरस्वत्या ॥ ६१ ॥

उपासा । उषसेत्युषसा । नक्तम् । अश्वि-
ना । दिवा । इन्द्रम् । सायम् । इन्द्रियैः ।
सञ्जानानेऽइति सम्ऽजानाने । सुपेश-
सेति सुऽपेशसा । सम् । अञ्जातेऽइत्यञ्-
जाते । सरस्वत्या ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(उपासा) प्रभाति । अज्ञान्येषामपीत्युपधादीर्घः
(नक्तम्) रात्रौ (अश्विना) सूर्याचन्द्रमसौ (दिवा) दिने

(इन्द्रम्) विद्युतम् (सायम्) संध्यासमये (इन्द्रियैः) इन्द्रस्य
जीवस्य लिङ्गैः (संजानाने) (सुपेशसा) सुरूपा (सम्)
(अज्ज्ञाते) प्रसिध्यतः (सरस्वत्या) प्रशस्तसुशिक्षितया वाचा ॥ ६१ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा सुपेशसाऽश्विना सरस्वत्योषा-
सा नक्तं सायं च दिवेन्द्रियैरिन्द्रं च संजानाने समज्ज्ञाते तथा
यूयमपि प्रसिध्यत ॥ ६१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यद्योषा रात्रिं सायं च दिनं
निवर्त्तयति तथा विद्वद्भिरविद्याकुशिले निवार्य सर्वे विद्यासु-
शिक्षायुक्ता संपादनीयाः ॥ ६१ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो जैसे (सुपेशसा) अच्छे रूप वाले (अश्विना)
सूर्य और चन्द्रमा (सरस्वत्या) अच्छी उत्तम शिक्षा पाई हुई वाणी से (उषासा)
प्रभात (नक्तम्) रात्रि (सायम्) संध्याकाल और (दिवा) दिन में (इन्द्रियैः)
जीव के लक्षणों से (इन्द्रम्) विजुली को (संजानाने) अच्छे प्रकार प्रकट करते हुए
(समज्ज्ञाते) प्रसिद्ध हैं वैसे तुम भी प्रसिद्ध होओ ॥ ६१ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे प्रातःसमय रात्रि को और संध्या
काल दिन को निवृत्त करता है वैसे विद्वानोंको भी चाहिये कि अविद्या और दुष्ट
शिक्षा का निवारण करके सब लोगों को सब विद्याओं की शिक्षा में नियुक्त करें ॥ ६१ ॥

प्रातमित्यस्य विदुर्भिर्कृष्टिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ विद्वद्विषये सामयिकं रक्षादिविषयं भैषज्यादिवि० ॥
अब विद्वद्विषय में सामयिक रक्षाविषय और भैषज्यादि वि० ॥

प्रातन्नोऽ अश्विना दिवा प्राहि नक्तं
सरस्वति । दैव्या होतारा भिषजा प्रातमि-

न्द्रं सचा सुते ॥ ६२ ॥

प्रातम् । नः । अश्विना । दिवा । प्राहि ।
 नक्तम् । सरस्वति । दैव्या । होतारा । भि-
 षजा । प्रातम् । इन्द्रम् । सचा । सुते ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(प्रातम्) रक्षतम् (नः) अस्मान् (अश्विना)
 अध्यापकोपदेशकौ (दिवा) दिवसे (प्राहि) रक्ष (नक्तम्)
 रात्रौ (सरस्वति) बहुविद्यायुक्तमातः (दैव्या) दिव्यगुणसम्पन्नौ
 (होतारा) सर्वस्य सुखदातारौ (भिषजा) वैद्यौ (प्रातम्)
 रक्षतम् (इन्द्रम्) ऐश्वर्यप्रदं सोमरसम् (सचा) समवेतौ (सुते)
 उत्पन्नेऽस्मिञ्जगति ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे दैव्याऽश्विना युवां दिवा नक्तं नः प्रातम् । हे सर-
 स्वति नः प्राहि हे होतारा सचा भिषजा सुत इन्द्रं प्रातम् ॥ ६२ ॥

भावार्थः—यद्या सहैद्या रोगनिवारकान्यौषधानि जानन्ति
 तथाऽध्यापकोपदेशकौ मातापितरौ चाऽविद्यारोगनिवारकानु-
 पायाञ् जानन्तु ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे (दैव्या) दिव्य गुण युक्त (अश्विना) पदानी और उपदेश
 करने वालो तुम लोग (दिवा) दिन में (नक्तम्) रात्रि में (नः) हमारी (प्रातम्)
 रक्षा करो । हे (सरस्वति) बहुत विद्याओं से युक्त माता तू हमारी (प्राहि)
 रक्षा कर । हे (होतारा) सब लोगों को सुख देने वाले (सचा) अच्छे मिले
 हुए (भिषजा) वैद्य लोगो तुम (सुते) उत्पन्न हुए इस जगत् में (इन्द्रम्) ऐश्वर्य
 देने वाले सोमलता के रस की (प्रातम्) रक्षा करो ॥ ६२ ॥

भावार्थः—जैसे अच्छे वैद्य रोग मिटाने वाली बहुत औषधियों को जानते
 हैं वैसे अध्यापक और उपदेशक और माता पिता अविद्या रूप रोगों को दूर
 करने वाले उपायों को जानें ॥ ६२ ॥

तिस्र इत्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धार्दः स्वरः ॥

पुनर्भैषज्यादिविषयसाह ॥

फिर भैषज्यादि वि० ॥

तिस्रस्त्रेधा सरस्वत्यश्विना भारतीडा ।

तीव्रं परिस्नुता सोममिन्द्राय सुषुवर्मदम् ॥ ६३ ॥

तिस्रः । त्रेधा । सरस्वती । अश्विना ।

भारती । इडा । तीव्रम् । परिस्नुतेति

परिऽस्नुता । सोमम् । इन्द्राय । सुषुवुः ।

सुषुवुरिति सुषुवुः । मदम् ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(तिस्रः) त्रित्वसंख्याविशिष्टाः (त्रेधा) त्रिभिः
प्रकारैः (सरस्वती) सुशिक्षिता वाणी (अश्विना) सदैव्यौ
(भारती) धारिका माता (इडा) स्तोतुं योग्योपदेशिका
(तीव्रम्) तीव्रगुणस्वभावम् (परिस्नुता) परितः सर्वतः स्रवन्ति
येन तेन (सोमम्) ओषधिरसं प्रेरणाख्यं व्यवहारं वा (इन्द्राय)
ऐश्वर्याय (सुषुवुः) निष्पादयन्तु (मदम्) हर्षकम् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सरस्वती भारतीडा च तिस्रोऽ-
श्विना चेन्द्राय परिस्नुता तीव्रं मदं सोमं त्रेधा सुषुवुस्तथा यूय-
मपेक्षन् सुषुनोत ॥ ६३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सोमादोषधिरसं निर्माय पीत्वाऽऽरोग्यं
लप्त्वा वाचं धियं वक्तृत्वं चोन्नेयम् ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्या जैसी (सरस्वती) अच्छे प्रकार शिक्षा पाई हुई
वाणी (भारती) धारण करने हारी माता और (इडा) सुति के योग्य उपदेश करने
हारी ये (तिस्रः) तीन और (अश्विना) अच्छे दो वैद्य (इन्द्राय) ऐश्वर्य के लिये
(परिस्तुता) सब ओर से भरने के साथ (तीव्रम्) तीव्र गुण स्वभाव वाले (मदम्)
हर्षकर्ता (सोमम्) ओषधि के रस वा प्रेरणा नाम के व्यवहार को (त्रैधा) तीन
प्रकार से (सुधुवुः) उत्पन्न करें वैसे तुम भी इस की सिद्धि अच्छे प्रकार करो ॥ ६३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सोम आदि ओषधियों के रस की
सिद्ध कर उस की पीके शरीर आरोग्य करके उत्तम वाणी शुद्ध बुद्धि और यथार्थ
वक्तृत्व शक्ति की उत्पत्ति करें ॥ ६३ ॥

अश्विनेत्यस्य विदुर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा

देवताः । अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

युनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्विना भेषजं मधु भेषजं नः सर-
स्वती । इन्द्रे त्वष्टायशः त्रियंरूपंरूप-
मधुः सुते ॥ ६४ ॥

अश्विना । भेषजम् । मधु । भेषजम् ।
नः । सरस्वती । इन्द्रे । त्वष्टा । यशः ।
त्रियम् । रूपंरूपमिति रूपम्ऽरूपम् ।
अधुः । सुते ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(अश्विना) विद्याशिक्तकौ (भेषजम्) औषधम् (मधु) मधुरादिगुणोपेतम् (भेषजम्) (नः) अरमथ्यम् (सरस्वती) विदुषी शिचिता माता (इन्द्रे) परमैश्वर्यं (त्वष्टा) तनूकर्ता (यशः) (श्रियम्) लक्ष्मीम् (रूपंरूपम्) अत्र वीक्षायां द्वित्वम् (अधुः) दध्यासुः (सुते) निष्पादिते ॥ ६४ ॥

अन्वयः—नोऽश्विना सरस्वती त्वष्टा च विद्वांसः सुत इन्द्रे भेषजं मधु भेषजं यशः श्रियं रूपंरूपं चाऽधुः ॥ ६४ ॥

भावार्थः—यदा मनुष्या ऐश्वर्यं प्राप्तुं युस्तदैतान्युत्तमान्यौषधानि यशः सुशोभां च निष्पादयितुं शक्नुयुः ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(नः) हमारे लिये (अश्विना) विद्या शिखा नी वाली अध्यापकोपदेशक (सरस्वती) विदुषी शिचा पाई हुई माता और (त्वष्टा) सूक्ष्मता करने वाला ये विद्वान् लोग (सुते) उत्पन्न हुए (इन्द्रे) परमैश्वर्य में (भेषजम्) सामान्य और (मधु, भेषजम्) मधुरादि गुणयुक्त औषध (यशः) कीर्त्ति (श्रियम्) लक्ष्मी और (रूपंरूपम्) रूप रूप को (अधुः) धारण करने को समर्थ होवे ॥ ६४ ॥

भावार्थः—जब मनुष्य लोग ऐश्वर्य की प्राप्त होवे तब इन उत्तम औषधियों कीर्त्ति और उत्तम शोभा को सिद्ध करें ॥ ६४ ॥

ऋतुषेत्यस्य विदभिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः ॥

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ऋतुथेन्द्रो वनस्पतिः शशमानः परि-
स्रुता । कीलालमश्विभ्यां मधु दुहे धेनुः
सरस्वती ॥ ६५ ॥

ऋतुथेत्यृतुऽथा । इन्द्रः । वनस्पतिः ।
 शशमानः । परिस्नुतेति परिऽस्नुता । की-
 लालम् । अश्विभ्यामित्यश्विऽभ्याम् । मधु ।
 दुहे । धेनुः । सरस्वती ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(ऋतुथा) ऋतुप्रकारैः । अत्र वाक्यन्तसीति ऋतु-
 शब्दादपि आत् (इन्द्रः) ऐश्वर्यकरः (वनस्पतिः) वटादिः (शश-
 मानः) (परिस्नुता) परितः सर्वतः स्नुवति तेन (कीलालम्)
 अन्नम् (अश्विभ्याम्) वेद्याभ्याम् (मधु) मिष्टादिकं रसम् (दुहे)
 पूर्णं कुर्याम् (धेनुः) दुग्धदात्री गौरिव (सरस्वती) प्रशस्तशि-
 क्षायुक्ता वाणी ॥ ६५ ॥

अन्वयः—यथा धेनुः सरस्वती परिस्नुता सहर्तुं वा शश-
 मान इन्द्रो वनस्पतिर्मधु कीलालमश्विभ्यां च कामान् दोग्धि
 तथाऽहं दुहे ॥ ६५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचलु०—यथा सहैद्याः शुद्धेभ्यो वनस्पतिभ्यः
 सारग्रहणाय प्रयतन्ते तथा सर्वैः प्रयतितव्यम् ॥ ६५ ॥

पदार्थः—जैसे (धेनुः) दूध देने वाली गौ के समान (सरस्वती)
 अच्छी उत्तम शिक्षा से युक्त वाणी (परिस्नुता) सब ओर से भरने वाले
 जलादि पदार्थ के साथ (ऋतुथा) ऋतुओं के प्रकारों से और (शशमानः) बढ़ता
 हुआ (इन्द्रः) ऐश्वर्य करने वाला (वनस्पतिः) वट आदि वृक्ष (मधु) मधुर
 आदि रस और (कीलालम्) अन्न को (अश्विभ्याम्) वेदों से कामनाओं को
 पूर्ण करता है वैसे मैं (दुहे) पूर्ण करूँ ॥ ६५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे अच्छे वैद्य जन उत्तम २ वनस्पतियों से सार ग्रहण के लिये प्रयत्न करते हैं वैसे सब को प्रयत्न करना चाहिये ॥ ६५ ॥

गोभिरित्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विनसरस्वतीन्द्रा देवताः ।

अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

गोभिर्न सोममश्विना मासरेण परि-
स्रुता । समधातुं सरस्वत्या स्वाहेन्द्रे सुतं
मधु ॥ ६६ ॥

गोभिः । न । सोमम् । अश्विना । मास-
रेण । परिस्त्रुतेति परिऽस्रुता । सम् ।
अधातम् । सरस्वत्या । स्वाहा । इन्द्रे ।
सुतम् । मधु ॥ ६६ ॥

पदार्थः—(गोभिः) श्वेदुभिः (न) इव (सोमम्) ओषधि-
रसम् (अश्विना) सुशिक्षितौ वैद्यौ (मासरेण) प्रमितेन मण्डेन ।
अत्र माङ् धातोरौष्मादिकः सरन् प्रत्ययः (परिस्त्रुता) सर्वतो
मधुरादिरसयुक्तेन (सम्) (अधातम्) (सरस्वत्या) सुशिक्षा
ज्ञानयुक्तया वाचा (स्वाहा) सत्यया क्रियया (इन्द्रे) सति पर-
मैश्वर्ये (सुतम्) निष्पादितम् (मधु) मधुरादिगुणयुक्तम् ॥६६॥

अन्वयः—हे अश्विना परिस्रुता मांसरेण सरस्वत्या स्वाहे
न्द्रे गोभिर्दुग्धादि न सुतं मधु सोमं युवां समधातम् ॥ ६६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—वैद्याः श्रेष्ठया हस्तक्रियया सर्वो-
षधिरसं संगृह्णीयुः ॥ ६६ ॥

पदार्थः—हे (अश्विना) अच्छी शिक्षा पाए हुए वैद्यो (मांसरेण) प्रमाण
युक्त मांड़ (परिस्रुता) सब ओर से मधुर आदि रस से युक्त (सरस्वत्या) अच्छी शिक्षा
और ज्ञान से युक्त वाणी से और (स्वाहा) सत्य क्रिया से तथा (इन्द्रे) परमेश्वर्य्य
के होते (गोभिः) गोओं से दुग्ध आदि पदार्थों की जैसे (न) वैसे (मधु)
मधुर आदि गुणों से युक्त (सुतम्) सिद्ध किये (सोमम्) ओषधियों के रस की
तुम (समधातम्) अर्के प्रकार धारण करो ॥ ६६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—वैद्य लोग उत्तम हस्तक्रिया से सब
ओषधियों के रस को ग्रहण करें ॥ ६६ ॥

अश्विनाहविरित्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वती-

न्द्रा देवताः । भूरिगनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्विना हविरिन्द्रियं नमुचेर्धिया सर'-
स्वती । आ शुक्रमासुरादसु मघमिन्द्राय
जभिरे ॥ ६७ ॥

अश्विना । हविः । इन्द्रियम् । नमुचेः ।
धिया । सरस्वती । आ । शुक्रम् । आसुरात् ।
वसु । मघम् । इन्द्राय । जभिरे ॥ ६७ ॥

पदार्थः—(अश्विना) सुवैद्यौ (हविः) आदातुमर्हम्
(इन्द्रियम्) मनआदि (नमुचेः) अविनश्वरात्कारणादुत्पन्ना-
त्कार्यात् (धिया) प्रज्ञया (सरस्वती (आ) (शुक्रम्) वीर्यम्
(आसुरात्) मेघात् (वसु) (मघम्) पूज्यम् (इन्द्राय) ऐश्व-
र्याय (जम्भिरे) धरेयुः ॥ ६७ ॥

अन्वयः—अश्विना सरस्वती च धिया नमुचेर्हविरिन्द्रिय-
मासुराच्छुक्रं मघं वस्विन्द्रायाजम्भिरे ॥ ६७ ॥

भावार्थः—स्त्रीपुरुषैरैश्वर्यसुखप्राप्तय औषधानिसंसेव्यानि ६७

पदार्थः—(अश्विना) अच्छे वैद्य और (सरस्वती) अच्छी शिक्षा
युक्त स्त्री (धिया) बुद्धि से (नमुचेः) नाशरहित कारण से उत्पन्न हुए कार्य्य से
(हविः) ग्रहण करनी योग्य (इन्द्रियम्) मन को (आसुरात्) मेघ से (शुक्रम्)
पराक्रम और (मघम्) पूज्य (वसु) धन को (इन्द्राय) ऐश्वर्य्य के लिये (आज-
म्भिरे) धारण करै ॥ ६७ ॥

भावार्थः—स्त्री और पुरुषों को चाहिये कि ऐश्वर्य्य से सुख की प्राप्ति के
लिये औषधियों का सेवन किया करे ॥ ६७ ॥

यमित्यस्य विदर्भिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रादेवताः ।

अनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यमश्विना सरस्वती हविषेन्द्रमवर्द्धयन् ।

स विभेदबलं मघं नमुचावासुरे सचा ॥ ६८ ॥

वैदिकयन्त्रालय प्रयाग के पुस्तकों का सूचीपत्र

और संज्ञित नियम ।

(१) मूल्य राक भेज कर मंगावे (२) राक भेजने वाली को १०) रु० या इस से अधिक पर २०) रु० सैकड़ा के हिसाब से कमौशन के पुस्तक अधिक भेजे जायं गे (३) डाक महसूल वेदभाष्य छोड़ कर सब से अलग लिया जायगा । (४) ५) रु० वा इस से अधिक के पुस्तक ग्राहक को आज्ञानुसार रजिष्टरी कर भेजे जायंगे (५) मूल्य नीचे लिखे पते से भेजें ॥

कृष्वेदभाष्य अं० १—११०	२६)	मू० डा०
यजुर्वेद भाष्य सम्पूर्ण	२६)	॥ ॥
कृष्वेदादि भाष्य भूमिका	मू० डा०	॥ ॥
विना जिल्द की	३) ॥	॥ ॥
» जिल्द की	३ ॥ ॥	॥ ॥
वर्णोच्चारण शिक्षा	॥ ॥	॥ ॥
सन्निविषय	॥ ॥ ॥	॥ ॥
नामिक	॥ ॥ ॥	॥ ॥
कारकीय	॥ ॥ ॥	॥ ॥
सामासिक	॥ ॥ ॥	॥ ॥
स्त्रैणतादित	१ ॥ ॥	॥ ॥
अव्ययार्थ	॥ ॥ ॥	॥ ॥
सौवर	॥ ॥ ॥	॥ ॥
आख्यातिक	१ ॥ ॥	॥ ॥
पारिभाषिक	॥ ॥ ॥	॥ ॥
धातुपाठ	॥ ॥ ॥	॥ ॥
मन्त्रपाठ	॥ ॥ ॥	॥ ॥
उणादिकोष	॥ ॥ ॥	॥ ॥
निघण्टु	॥ ॥ ॥	॥ ॥
अष्टाध्यायीमूल	॥ ॥ ॥	॥ ॥
संस्कतवाक्यप्रबोध	॥ ॥ ॥	॥ ॥
व्यवहारभानु	॥ ॥ ॥	॥ ॥
भ्रमोच्छेदन	॥ ॥	॥ ॥
अनुभ्रमोच्छेदन	॥ ॥	॥ ॥
मेलाचांदापुर	॥ ॥	॥ ॥
आर्योद्देश्यरत्नमाला	॥ ॥	॥ ॥
शोकलणानिधि	॥ ॥	॥ ॥
स्वामीनारायणमतखण्डन	॥ ॥	॥ ॥
» संस्कृतगुजराती	॥ ॥	॥ ॥
» उक्त गुजराती	॥ ॥	॥ ॥
वेदविरुद्धमतखण्डन	॥ ॥	॥ ॥
स्वमन्त्रव्यासमन्त्रव्यप्रकाश	॥ ॥	॥ ॥
शास्त्रार्थ पौरोजावाद	॥ ॥	॥ ॥
शास्त्रार्थकाशी	॥ ॥	॥ ॥
आर्य्याभिविनय	॥ ॥	॥ ॥
» जिल्द की	॥ ॥	॥ ॥
वेदान्तिध्वान्तनिवारण	॥ ॥	॥ ॥
भ्रान्तिनिवारण	॥ ॥	॥ ॥
पञ्चमहायज्ञविधि	॥ ॥	॥ ॥
» जिल्द की	॥ ॥	॥ ॥
सत्यार्थप्रकाश	२ ॥ ॥	॥ ॥
» जिल्द का	२ ॥ ॥	॥ ॥
आर्य्यसमाज के नियमोपनियम	॥ ॥	॥ ॥

